

**T.C.**  
**İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ**  
**LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**  
**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**  
**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**XIX. YÜZYILDA ŞAM'DA TASAVVUF**

**DOKTORA TEZİ**

**İyat ERBAKAN**

**İstanbul**  
**Aralık-2023**

**T.C.**  
**İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ**  
**LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**  
**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**  
**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**XIX. YÜZYILDA ŞAM'DA TASAVVUF**

**DOKTORA TEZİ**

**İyat ERBAKAN**

**Tez Danışmanı**  
**Doç. Dr. Veysel AKKAYA**

**İstanbul**  
**Aralık-2023**

İyat ERBAKANN

Aralık-2023

XIX. YÜZYILDA ŞAM' DA TASAVVUF

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Doç. Dr. Veysel AKKAYA

(İmza)

Üye Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ

(İmza)

Üye Doç. Dr. Faruk KANGER

(İmza)

Üye Prof. Dr. Necdet TOSUN

(İmza)

Üye Dr. Öğr. Üyesi Ömer ELBEYLİ

(İmza)

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü



## BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “**XIX. Yüzyılda Şam’da Tasavvuf**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

İyat ERBAKAN

## ÖN SÖZ

Dımaşk, erken dönemden itibaren Basra ve Kûfe gibi İslam şehirleriyle birlikte tasavvufun önemli merkezlerinden biri olmuştur. Tasavvufun saygın konumu, özellikle Mısır ve Şam'da Şii-Fatımî kalıntılarıyla mücadele etmek için tasavvuftan istifade eden Nureddin Zengî ve Selâhaddin Eyyûbî dönemlerinde devam etmiş; bu dönemden itibaren sûfiler şehir halkı nazarında önemli bir konuma gelerek, meclisleri, kurumları ve merasimleriyle şehrin dokusunda köklü bir yer teşkil etmişlerdir. Memlûkler döneminde sûfîlerin konumlarındaki yükseliş devam etmiş; Osmanlı döneminde ise üst düzeye çıkmıştır. Osmanlılar sûfîleri Türk yönetimiyle Arap halkı arasında aracılar olarak görmüşler, bu sebeple destekleyip müesseselerinin önünü açmışlardır. Osmanlı döneminde tasavvuf, toplumun her karesine nüfuz etmiş, sûfilik âlimler, hakimler, zanaatkarlar ve askerlerin olmazsa olmaz bir özelliği olmuştur. Osmanlı'nın şehre girişinden sonra yenilerinin de eklenmesiyle Dımaşk'taki tarikatların sayısı artış göstermiştir. Dımaşk ahalisinin büyük çoğunluğu ya mevcut tarikatlara intisap etmiş ya da meclislerine katılıp desteklemek suretiyle bağlılıklarını izhar etmişlerdir. Tarikatlar, şehirde fikrî, dinî, siyasî, içtimaî ve iktisadî yönden hayatî rol oynadığı gibi Sünnî-Müslüman kimliğini muhafazasında etkili olmuşlardır. Bu durum, İbrahim Paşa'nın 1831 yılında Dımaşk'ı işgal edip Bilâd-ı Şâm'ı Osmanlı'dan kopararak yönetimi almasına kadar sürmüştür. Paşa, halka alışkın olmadıkları ve ilerleyen süreçte Batılılaşmaya kapı açacak kanunları dayatmıştır. Bu tarih ilerde, siyasî, iktisadî, içtimaî ve fikrî zeminlerde büyük değişikliklerin ve yeniliklerin yapıldığı bir dönemin başlangıcı olarak kaydedilecektir.

Toplumun, mezkûr değişimden etkilenen en önemli kesimlerinden bir tanesi de sûfilerdir. Bu yüzyılın başıyla sonundaki konum ve rollerindeki değişim çok nettir. Sûfîlerin statü ve rollerinde gerileme yaşanırken, toplum fertleri arasında da dinî kültürün ehemmiyeti azalmıştır. Osmanlı yönetiminin ilk döneminden itibaren münevver, ilmî, Sünnî kimliğin bileşenlerinden olan bir tarikata intisap etme geleneği, 20. yüzyılın başında –bu çalışmanın incelemeye çalıştığı– birtakım sebeplerden ötürü geri kalmışlığın, bidatin, donukluğun yaftası haline gelmiştir. Aynı dönemde sûfiler de daha önce insanların kalbine hitap eden, yöneticilerin ziyaret edip görüşlerinden istifade ettikleri bir konumda iken artık küçük bir grup insanla baş başa kalmış, köşelerinde uzlete çekilmiş, toplumdan tecrid edilmiş kişilere dönüşmüşlerdir. Milliyetçilerin, selefîlerin ve Arap modernistlerin II. Abdülhamid Han'a karşı

girdikleri savaşta s filerin Sultan'ı destekleyerek yenik tarafta yer almaları da konumlarını kaybetmelerinde etkili olmuştur.

Dımaşk, birçok faktör nedeniyle adım adım eski geleneksel kültürüne ters, modern bir kültürle boyanmaya başlamıştır. Bunların başında Osmanlı Tanzimat'ı olarak bilinen, h k meti modernleştiren kanunlar gelmektedir. Bunun haricinde, hayatın her alanında Batı'ya açılarak onun etkisinde kalınması, batıya ilim almak için giden heyetlerin oradan Arap mütedeyyin çevrelere aykırı bir hayat tarzıyla dönmeleri de etkili olmuştur. Bununla birlikte s filer, yaklaşan Batı kültür dalgasına karşı durma yoluna gitmişlerdir.

İşbu  alışma, 19. yüzyılın başından Osmanlıların şhirden ayrılmasına kadar geçen sürede s filerin Dımaşk'taki rolünü, tasavvuf fikrinin toplumda ne kadar gelişip karşılık bulduğunu, müessese ve sembollerinin tabiatını, toplumun siyas , iktisad  ve kültürel kesimleriyle olan ilişkisini tahlil ederek incelemek; bu rolün gerilemesi ve modernistler, selefiler ile milliyetçiler tarafından mücadele konusu olarak görülmesinin sebepleri üzerinde durmayı hedeflemektedir.

Yazım sırasında modernistlerin, milliyetçilerin ve selefilerin 19. yüzyılın başlarından itibaren çalışmalarıyla zihinlerde çizdikleri gerçeği yansıtmayan,  n yargılı imajların esaretinden mümkün olduğunca soyutlanmaya gidilmiş, dönem s fileri ve muhalifleri hakkında olabildiğince nesnel/tarafsız bir tutum sergilenerek gerçeğe en yakın sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Tezin yazım süresi boyunca görüşlerine başvurduğum Doç. Dr. Veysel AKKAYA, Prof. Necdet TOSUN ve Doç. Dr. Faruk KANGER'e, çalışmayı tamamlamam için beni teşvik edip destekleyen Prof. Dr. Hasan K mil YILMAZ ve Dr. Ahmet Hamdi YILDIRIM'a, jüri  yeliğine katılma nezaketini gösteren Dr. Ömer ELBEYL 'ye yazım metodu ve metnin düzenlenmesinde yardımcı olan Dr. Akif DURSUN'a ve küçüklüğümde bana Dımaşk sevgisini aşılayan hocalarım Mut ' el-H fız ve İbrahim ez-Zeybak'a teşekkürü bir borç bilirim.

** yat ERBAKAN**  
**Aralık-2023**

## ÖZET

### XIX. YÜZYILDA ŞAM'DA TASAVVUF

İyat ERBAKAN

Doktora, Temel İslâm Bilimleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Veysel AKKAYA

Aralık, 2023 – 761 + XXI Sayfa

Bu çalışma, 19. yüzyılın başından Osmanlıların şehirden ayrılmasına kadar geçen sürede sûfilerin Dımaşk'taki rolünü incelemektedir. Şehirde yayılan tarikatlar, bunların önde gelenleri, intisap eden önemli şahsiyetler, meclisleri, tekkeleri, merasimleri, âdetleri, kitapları, vazifeleri ve kurdukları müesseseler mümkün mertebe zikredilmiştir. Sûfilerin, devlet ricali, meslek erbabı, dinî azınlıklar, âlimler ve selefi ıslahatçılar gibi toplumun çeşitli kesimleriyle olan ilişkilerine yer verilmiş; siyasî, iktisadî, içtimaî, ilmî ve fikrî alanlardaki rolleri ve şehirde gerçekleşen büyük olaylardaki konumlarının genel bir resmi çizilmeye ve bu arada Dımaşk sûfililiğini İslam alemindeki diğer tasavvuf ekollerinden ayıran özellikler izah edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada tasavvufun Dımaşk toplumunda gerilemesinin ve geçmiş yüzyıllarda kendisine biçilen rolü oynamaktan çekilmesinin ardındaki uzak ve yakın sebepleri ortaya çıkarmak için hiçbir çabadan kaçınılmamış; modernist, selefi, milliyetçi çevrelerin -aralarındaki anlaşmazlıklara rağmen- tarikatlara ve sûfililik fikrine düşmanca tavır almalarının sebepleri açığa çıkarılmaya gayret edilmiştir. Tezde, -tasavvuf karşıtlarının iddia ettikleri gibi- sûfililiğin gerilemesinin 19. yüzyıl sonunda tasavvuf düşüncesinde artış gösteren hurafe ve bidatler şeklinde tek bir sebebe indirgenemeyeceği savunulmuş; İbrahim Paşa'nın Dımaşk'a gelmesi, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma ve modernleşmenin önünü açan Tanzimat dönemine girmesiyle birlikte başlayan, sûfilerin toplumdaki konumlarını kaybetmesine yol açan, siyasî, iktisadî ve kültürel değişimlerin ortaya çıkardığı daha derin ve geniş çaplı bir dizi sebep ortaya konmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Tasavvuf, Sûfililik, Tarikatlar, Osmanlı Devleti, Dımaşk, 19. Yüzyıl, Modernizm

## ABSTRACT

### SUFİSM IN DAMASCUS IN THE 19<sup>th</sup> CENTURY

İyat ERBAKAN

Doctoral Thesis, Islamic Studies

Supervisor: Doç. Dr. Veysel AKKAYA

December, 2023 – 761 + XXI Pages

This study aims to examine the reality of Sufism and its role in Damascus from the beginning of the 19th century until the Ottoman withdrawal from the city. It focuses on documenting the Sufi paths that spread in the city, their prominent symbols, figures, councils, lodges, rituals, customs, crafts, occupations, and institutions. The study also explores the relationships between Sufis and various segments of society, including state officials, craftsmen, minorities, scholars, and Salafi reformists. It endeavors to depict their role in political, economic, social, scientific, and intellectual spheres of society, as well as their stance towards major events that took place in the city. Furthermore, the study attempts to highlight the distinctive features of Damascus Sufism that set it apart from other Sufi schools in the Islamic world. Finally, it makes a concerted effort to uncover the immediate and underlying reasons behind the decline of Sufism's role in Damascus society and its retreat from the responsibilities it once held in previous eras. The study also seeks to comprehend the reasons that led modernists, Salafis, and nationalists, despite their differences, to oppose Sufi paths and criticize Sufi thought. It refutes the notion that the decline of Sufism can be solely attributed to the superstitions and innovations that allegedly spread within Sufi thought in the late 19th century, as claimed by their adversaries. Instead, the study demonstrates that there were deeper and broader political, economic, and cultural factors that diminished the role of Sufism in society, starting with Ibrahim Pasha's entry into Damascus and later with the Ottoman state's era of organizations, which opened the door to Western influences and modernization.

**Keywords:** Sufism, Sufi paths, Ottoman Empire, Damascus, 19th century, modernity

## İÇİNDEKİLER

|                                                                               |     |
|-------------------------------------------------------------------------------|-----|
| TEZ ONAYI.....                                                                | i   |
| BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ .....                                                 | ii  |
| ÖN SÖZ.....                                                                   | iii |
| ÖZET.....                                                                     | v   |
| ABSTRACT .....                                                                | vi  |
| İÇİNDEKİLER .....                                                             | vii |
| TABLolar LİSTESİ.....                                                         | xx  |
| KISALTMALAR.....                                                              | xxi |
| BİRİNCİ BÖLÜM.....                                                            | 1   |
| GİRİŞ .....                                                                   | 1   |
| 1.1. Tezin Kuramsal Çerçevesi .....                                           | 1   |
| 1.1.1. Araştırmanın Muhtevası.....                                            | 1   |
| 1.1.2. Araştırmanın Sınırları, Konusu ve Hedefleri .....                      | 2   |
| 1.1.3. Araştırmanın Soruları/Problemleri.....                                 | 2   |
| 1.1.4. Araştırmanın Metodu .....                                              | 3   |
| 1.1.5. Konunun Seçilme Nedenleri .....                                        | 4   |
| 1.1.6. Çalışmanın Önemi .....                                                 | 5   |
| 1.1.7. Kaynakların Değerlendirilmesi.....                                     | 6   |
| 1.1.7.1. Biyografi Eserleri .....                                             | 6   |
| 1.1.7.2. Mutasavvıfların Biyografilerini Konu Edinen Kitaplar .....           | 7   |
| 1.1.7.3. Seyahatnameler .....                                                 | 8   |
| 1.1.7.4. Hatıratlar .....                                                     | 8   |
| 1.1.7.5. Dımaşk'ın Şehir Planlaması ve Tarihî Eserleriyle Alakalı Kaynaklar . | 8   |
| 1.1.7.6. Araştırmanın Ele Aldığı Döneme Ait Belgeler.....                     | 9   |

|                                                                                        |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 1.1.7.7. Araştırmanın Ele Aldığı Dönemle Alakalı Dımaşk Özelinde Yapılan Çalışmalar    | 9  |
| 1.1.7.8. Araştırmanın İncelediği Sürecin Öncesiyle Alakalı Dımaşk Özelindeki Kaynaklar | 10 |
| 1.1.7.9. Dımaşk'taki Tasavvufu Konu Edinen Çalışmalar.....                             | 11 |
| 1.1.8. Araştırmanın Karşılaştığı Zorluklar .....                                       | 12 |
| 1.2. 19. Yüzyılda Dımaşk (Şam).....                                                    | 13 |
| 1.2.1. İki Yüzyıl Arasında Bir Şehir .....                                             | 13 |
| 1.2.2. Genel Bakış.....                                                                | 13 |
| 1.2.3. Siyasî Durum .....                                                              | 20 |
| 1.2.4. İktisadi Hayat.....                                                             | 25 |
| 1.2.5. Sosyal Hayat .....                                                              | 29 |
| 1.2.5.1. Devlet adamları ve Resmî Görevliler.....                                      | 32 |
| 1.2.5.2. Halk Sınıfı .....                                                             | 34 |
| 1.2.5.3. Dinî Seçkinler Sınıfı.....                                                    | 35 |
| 1.2.5.4. Toplumun Batılılaşması.....                                                   | 37 |
| 1.2.6. Kültürel Hayat.....                                                             | 39 |
| 1.2.7. Dinî Hayat.....                                                                 | 49 |
| 1.3. 19. Yüzyılda Kadar Dımaşk'ta Tasavvuf Tarihine Bakış .....                        | 57 |
| 1.3.1. Dımaşk Tasavvufunun Doğuşu ve Gelişmesi .....                                   | 57 |
| 1.3.2. Nûreddin Zengî ve Selâhaddin Eyyubî Döneminde Tasavvuf.....                     | 63 |
| 1.3.3. Memlûkler Döneminde Tasavvuf .....                                              | 69 |
| 1.3.3.1. Memlûkler Döneminde Dımaşk'taki En Önemli Tarikatlar .....                    | 74 |
| 1.3.3.2. Memlûkler Döneminde Dımaşk'ta Tasavvuf Hareketinin Gelişmesinin Nedenleri     | 80 |
| 1.3.4. Osmanlılar Döneminde Tasavvuf .....                                             | 82 |
| 1.3.4.1. Osmanlı Döneminde Dımaşk Tekkeleri .....                                      | 87 |

|                                                                                |           |
|--------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| 1.3.4.2. Osmanlıların Sünnî Tasavvufu Teşviki .....                            | 90        |
| <b>İKİNCİ BÖLÜM.....</b>                                                       | <b>96</b> |
| <b>19. YÜZYILDA DİMAŞK'TAKİ TARİKATLAR.....</b>                                | <b>96</b> |
| 2.1. Dımaşk'ta Kâdiriyye Tarikatı .....                                        | 96        |
| 2.1.1. Kâdiriyye Tarikatının Dımaşk'a Girişi .....                             | 96        |
| 2.1.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Kâdiriyye Tarikatı.....                          | 103       |
| 2.1.2.1. Sumâdiyye Ailesi Kolu .....                                           | 104       |
| 2.1.2.2. Muhaddis İbn Akîle el-Mekkî Kolu .....                                | 105       |
| 2.1.2.3. el-Cezâirî Ailesi Kolu.....                                           | 112       |
| 2.1.2.4. Geylânî Ailesi Kolu.....                                              | 115       |
| 2.1.2.5. Gazzâl Ailesi Kolu .....                                              | 118       |
| 2.1.2.6. Kâdiriyye Tarikatının Bazı Önemli Simaları .....                      | 118       |
| 2.1.2.7. Kâdiriyye ile Birlikte Başka Tarikatlardan İcazetli Bazı Âlimler .... | 120       |
| 2.1.3. Dımaşk'ta Kâdiriyye Tarikatı Zaviyeleri.....                            | 121       |
| 2.1.4. Kâdiriyye Tarikatının Dımaşk'ta Yayılması .....                         | 122       |
| 2.2. Dımaşk'ta Sa'diyye Tarikatı .....                                         | 125       |
| 2.2.1. Sa'düddîn el-Cebâvî .....                                               | 125       |
| 2.2.2. Sa'diyye Tarikatının Dımaşk'a Girişi .....                              | 127       |
| 2.2.3. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Sa'diyye Şeyhliği .....                          | 132       |
| 2.2.3.1. Meydan Mahallesi'deki Sa'diyye Zaviyesi Şeyhliği.....                 | 132       |
| 2.2.3.2. Şâğûr Mahallesi'deki Sa'diyye Zaviyesi Şeyhliği .....                 | 137       |
| 2.2.3.3. Kaymeriyye Mahallesi'deki Sa'diyye Zaviyesi Şeyhliği.....             | 139       |
| 2.2.3.4. Amâra Mahallesi'deki Tağlebiyye Şeybâniyye Zaviyesi Şeyhliği ....     | 142       |
| 2.2.4. Dımaşk'ta Sa'diyye Tarikatı Zaviyeleri .....                            | 147       |
| 2.2.4.1. Meydan Mahallesi'deki Sa'diyye Zaviyesi .....                         | 147       |
| 2.2.4.2. Şâğûr Mahallesi'deki Sa'diyye Zaviyesi.....                           | 148       |



|                                                                                                            |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 2.2.4.3. Kaymeriyye Mahallesindeki Sa‘diyye Zaviyesi .....                                                 | 149 |
| 2.2.4.4. Amâra Mahallesindeki Şeybâniyye Tağlebiyye Sa‘diyye Zaviyesi .                                    | 149 |
| 2.2.4.5. Sâlihiyye Mahallesindeki Şeybâniyye Tağlebiyye Zaviyesi .....                                     | 150 |
| 2.2.5. 19. Yüzyılda Sa‘diyye Tarikatının Dımaşk'ta Yayılması .....                                         | 150 |
| 2.3. Dımaşk'ta Rifâiyye Tarikatı .....                                                                     | 153 |
| 2.3.1. Rifâiyye Tarikatının Dımaşk’a girişi .....                                                          | 153 |
| 2.3.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Rifâiyye Tarikatı .....                                                      | 158 |
| 2.3.2.1. Aclânî Ailesi Kolu .....                                                                          | 159 |
| 2.3.2.2. Sayyâdiyye Kolu .....                                                                             | 160 |
| 2.3.2.3. Hulvânî Ailesi Kolu .....                                                                         | 164 |
| 2.3.2.4. Rifâiyye Tarikatının Önemli İsimleri .....                                                        | 166 |
| 2.3.3. Dımaşk'ta Rifâiyye Tarikatının Yayılması .....                                                      | 169 |
| 2.4. Dımaşk'ta Şâzelîyye Tarikatı .....                                                                    | 171 |
| 2.4.1. Şâzelîyye Tarikatının Dımaşk’a Girişi .....                                                         | 171 |
| 2.4.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Şâzelîyye Tarikatı .....                                                     | 175 |
| 2.4.2.1. Şâzelîyye-Cezûliyye el-Aclûnî Ailesi Kolu .....                                                   | 176 |
| 2.4.2.2. Şâzelîyye-Cezûliyye es-Sefercelânî Kolu .....                                                     | 177 |
| 2.4.2.3. Sefercelânî ve Aclûnî Ailesi Dışında Dımaşk'taki Şâzelîyye-<br>Miztâriyye Tarikatı Şeyhleri ..... | 180 |
| 2.4.2.4. Şâzelîyye-Derkâviyye-Fâsiyye Kolu .....                                                           | 181 |
| 2.4.2.5. Şâzelîyye-Derkâviyye-Yeşrutîyye Kolu .....                                                        | 191 |
| 2.4.2.6. Şâzelîyye Derkâviyye-Tilimsâniyye Kolu .....                                                      | 198 |
| 2.4.2.7. Şâzelîyye-Reşîdiyye Kolu .....                                                                    | 202 |
| 2.4.2.8. Müstakil Şahıslar .....                                                                           | 206 |
| 2.4.3. Dımaşk'ta Bulunan Şâzelîyye Zâviyeleri .....                                                        | 207 |
| 2.4.3.1. Emevî Camii .....                                                                                 | 207 |

|                                                                                  |     |
|----------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 2.4.3.2. Bedrâiyye Medresesi Camii .....                                         | 207 |
| 2.4.3.3. Nureddin Zengî Camii.....                                               | 208 |
| 2.4.3.4. el-Medresetü's Şâmiyye Camii .....                                      | 209 |
| 2.4.3.5. Şeyh Hammâd Camii .....                                                 | 209 |
| 2.4.3.6. Suheyb Camii .....                                                      | 209 |
| 2.4.3.7. Ömer es-Sefercelânî Camii .....                                         | 209 |
| 2.4.3.8. Kalbakciyye Camii.....                                                  | 209 |
| 2.4.3.9. Ebû's-Şâmât Zâviyesi .....                                              | 209 |
| 2.4.3.10. Sumâdiyye Zâviyesi .....                                               | 210 |
| 2.4.3.11. Haydariyye Zâviyesi (Dâru'l-Kur'an el-Haydariyye).....                 | 210 |
| 2.4.3.12. Ebû Şâ'r Zâviyesi.....                                                 | 211 |
| 2.4.3.13. Reşîdiyye Zâviyesi .....                                               | 211 |
| 2.4.4. Şâzelîyye Tarikatının Dımaşk'ta Yayılması .....                           | 211 |
| 2.5. Dımaşk'ta Mevlevî Tarikatı .....                                            | 213 |
| 2.5.1. Mevlevî Tarikatının Dımaşk'a Girişi .....                                 | 213 |
| 2.5.2. 19. Yüzyıldan Önce Dımaşk'ta Mevlevî Tarikatı Şeyhliği .....              | 216 |
| 2.5.3. 19. Yüzyılda Mevlevîlik .....                                             | 218 |
| 2.5.4. Dımaşk'ta Mevlevî Tarikatı Meclisleri .....                               | 220 |
| 2.5.5. Mevlevîliğin Dımaşk'ta Yayılması.....                                     | 224 |
| 2.6. Dımaşk'ta Nakşibendiyye Tarikatı .....                                      | 229 |
| 2.6.1. Nakşibendiyye'nin Dımaşk'a Girişi .....                                   | 229 |
| 2.6.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Nakşibendîyye-Müceddidiyye Kolu .....              | 235 |
| 2.6.3. Dımaşk'ta Nakşibendiyye-Hâlidîyye Kolu .....                              | 237 |
| 2.6.3.1. Hâlid el-Bağdâdî .....                                                  | 238 |
| 2.6.3.2. Dımaşklılardan Tarikatı Halid el-Bağdâdî'den Alanların En<br>Meşhurları | 243 |

|                                                                          |     |
|--------------------------------------------------------------------------|-----|
| 2.6.3.3. Hâlid el-Bağdâdî'nin Vefatından Sonra Dımaşk'ta Hâlidîyye ..... | 248 |
| 2.6.4. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Nakşibendî Tarikatının Tekkeleri .....     | 282 |
| 2.6.4.1. Mescitler.....                                                  | 282 |
| 2.6.4.2. Nakşibendî-Müceddidî Tarikatına Ait Tekkeler .....              | 287 |
| 2.6.4.3. Nakşî-Hâlidî Tekkeleri .....                                    | 288 |
| 2.6.4.4. Medreseler.....                                                 | 291 |
| 2.6.5. Nakşibendî Tarikatının 19. yüzyılda Dımaşk'ta Yayılması .....     | 291 |
| 2.7. Dımaşk'ta Halvetiyye Tarikatı.....                                  | 297 |
| 2.7.1. Halvetiyye Tarikatının Dımaşk'a Girişi.....                       | 297 |
| 2.7.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Halvetiyye Tarikatı .....                  | 300 |
| 2.7.2.1. Halvetiyye-Usâliyye Tarikatı .....                              | 301 |
| 2.7.2.2. Halvetiyye- Bekriyye Tarikatı .....                             | 308 |
| 2.7.2.3. Halvetiyye'den Olan Çeşitli Şahsiyetler .....                   | 320 |
| 2.7.3. Dımaşk'taki Halvetî Zaviyeleri .....                              | 323 |
| 2.7.3.1. Usâli Tekkesi .....                                             | 324 |
| 2.7.3.2. Haydariyye Dârü'l-Kur'anı.....                                  | 324 |
| 2.7.3.3. Dımaşk'taki Halvetî Zikir Meclisi Yapılan Diğer Mekanlar .....  | 325 |
| 2.7.4. Halvetî Tarikatının Dımaşk'ta Yayılması .....                     | 327 |
| 2.8. Dımaşk'taki Müteferrik Sûfî Tarikat ve Cemaatleri .....             | 330 |
| 2.8.1. Müteferrik Tarikatlara İntisap Edenler.....                       | 330 |
| 2.8.2. Kevâkibiyye Tarikatı Şeyhleri Mevsilî Ailesi.....                 | 334 |
| 2.8.3. Mahya Meclisi Meşihati .....                                      | 335 |
| 2.8.4. Münzevi Zâhitler.....                                             | 337 |
| 2.8.5. Velâyetine İnanılan Meczuplar .....                               | 341 |
| 2.8.5.1. Avamdan Olan Meczuplar.....                                     | 343 |
| 2.8.5.2. Ulemadan Olan Meczuplar .....                                   | 345 |

|                                                                   |            |
|-------------------------------------------------------------------|------------|
| 2.8.6. Dımaşk'ta İbn Arabî Ekolü.....                             | 347        |
| 2.8.6.1. Kendisine Duyulan Hürmet ve Velayetine olan İnanç .....  | 348        |
| 2.8.6.2. Teberrük ve Dua için Kabrinin Ziyareti .....             | 349        |
| 2.8.6.3. Eserlerine Verilen Önem .....                            | 349        |
| <b>ÜÇÜNCÜ BÖLÜM .....</b>                                         | <b>352</b> |
| <b>19. YÜZYILDA DİMAŞK TOPLUMUNDA SÛFİLERİN İLİŞKİLERİ .....</b>  | <b>352</b> |
| 3.1. Sûfî Topluluğu (Kültürü).....                                | 352        |
| 3.1.1. 19. Yüzyılda Sûfî Tören ve Âdetleri.....                   | 352        |
| 3.1.1.1. Sûfî Zikir ve Virdleri.....                              | 353        |
| 3.1.1.2. Zikir Meclisleri.....                                    | 359        |
| 3.1.1.3. Mübarek Gecelerin İhyası .....                           | 365        |
| 3.1.1.4. Dinî Münasebetler .....                                  | 368        |
| 3.1.1.5. Toplumsal Münasebetler .....                             | 372        |
| 3.1.2. Sûfî Kıyafetleri .....                                     | 376        |
| 3.1.2.1. Sarıklar .....                                           | 378        |
| 3.1.2.2. Renkler .....                                            | 379        |
| 3.1.3. Yiyecek ve İçecekler.....                                  | 379        |
| 3.1.3.1. İçecekler .....                                          | 380        |
| 3.1.3.2. Yemekler.....                                            | 382        |
| 3.1.4. Sûfî Alayları.....                                         | 384        |
| 3.1.5. Dımaşk'ta Bulunan Sûfî Kabirleri.....                      | 389        |
| 3.1.5.1. Yahya aleyhisselam'ın Makamı .....                       | 394        |
| 3.1.5.2. Hz. Hüseyin <i>radiyallahu anh</i> 'ın Başı Makamı ..... | 394        |
| 3.1.5.3. Bilal Habeşi <i>radiyallahu anh</i> 'ın Kabri.....       | 394        |
| 3.1.5.4. Nureddin Zengî'nin Kabri.....                            | 394        |
| 3.1.5.5. Erbaîn Mağarası .....                                    | 395        |

|                                                                                                       |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.1.5.6. Arslan Dımaşkî'nin Kabri .....                                                               | 395 |
| 3.1.5.7. Zeynep bt. Ali <i>radiyallahu anh</i> 'ın evi.....                                           | 396 |
| 3.1.5.8. Kusem b. Abbas'ın <i>radiyallahu anh</i> Kabri .....                                         | 396 |
| 3.1.5.9. Cû'yye Kabristanı .....                                                                      | 396 |
| 3.1.5.10. Halil İbrahim <i>aleyhisselam</i> 'ın Türbesi .....                                         | 397 |
| 3.1.5.11. Muhyiddin İbn Arabî'nin Kabri .....                                                         | 397 |
| 3.1.5.12. Halid el-Bağdâdî'nin Kabri.....                                                             | 398 |
| 3.1.6. Ziyaret Edilen Diğer Mekanlar .....                                                            | 398 |
| 3.2. Sufilerin Kendi Aralarındaki İlişkileri .....                                                    | 400 |
| 3.2.1. Tarikatlar Arasındaki Beraberlik.....                                                          | 400 |
| 3.2.2. İnsanî İlişkiler .....                                                                         | 407 |
| 3.2.3. Arkadaşlık İlişkileri.....                                                                     | 410 |
| 3.2.4. İlmî İlişkiler .....                                                                           | 411 |
| 3.2.5. Münakaşalar.....                                                                               | 420 |
| 3.3. Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkisi .....                                                      | 422 |
| 3.3.1. İbrahim Paşa'nın 1831'de Ülkeye Girişine Kadar Sûfilerin Osmanlı<br>Otoritesiyle İlişkisi..... | 424 |
| 3.3.1.1. Arabuluculuk Rolü ile Adaletsizliğe Karşı Durma Rolü Arasında<br>Sûfiler                     | 424 |
| 3.3.1.2. Devletin Sûfileri Desteklemekle Onları Kontrol Etmeye Çalışmak<br>Arasındaki Konumu .....    | 427 |
| 3.3.1.3. Sûfilerin Devlete Verdiği Desteğin Tezahürleri .....                                         | 428 |
| 3.3.1.4. İktidarla Sûfiler Arasındaki İlişkinin Tabiatındaki Değişimin<br>Başlangıcı                  | 431 |
| 3.3.2. Sûfilerin 1831-1840 yılları Arasında Mısır Yönetimiyle İlişkisi .....                          | 436 |
| 3.3.3. Tanzimat'ın İlanından Sonra 1841-1876 Arası Sûfilerin Osmanlı<br>Otoritesiyle İlişkisi.....    | 440 |

|                                                                                                                           |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.3.3.1. Birinci Aşama 1860'a kadar.....                                                                                  | 441 |
| 3.3.3.2. İkinci aşama 1876'a kadar .....                                                                                  | 449 |
| 3.3.4. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) Döneminde Sûfilerin Osmanlı<br>Otoritesi ile İlişkisi.....                       | 458 |
| 3.3.4.1. Sultan II. Abdülhamid'in Sûfilerle İlgili Siyaseti .....                                                         | 458 |
| 3.3.4.2. Sûfilerin Sultan II. Abdülhamid Hakkındaki Konumu .....                                                          | 461 |
| 3.3.5. Sultan II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesinden Sonra Sûfilerin Osmanlı<br>Otoritesiyle İlişkisi (1909-1916)..... | 464 |
| 3.3.6. Fransız İşgaline Karşı Devrime Sûfî Katılımı .....                                                                 | 469 |
| 3.4. Sûfilerin Zanaatkârlarla İlişkisi.....                                                                               | 472 |
| 3.4.1. Dımaşk Toplumundaki Zanaatlar.....                                                                                 | 472 |
| 3.4.2. Zanaat Topluluklarının Düzeni ve Tasavvufa Etkisi.....                                                             | 474 |
| 3.4.2.1. Çırak (Mübtedî-Ecîr).....                                                                                        | 475 |
| 3.4.2.2. Zanaatkâr (Çalışan/Kalfa) .....                                                                                  | 476 |
| 3.4.2.3. Muallim (Usta) .....                                                                                             | 476 |
| 3.4.2.4. Zanaat Şeyhi (Şeyhu'l-Kâr) .....                                                                                 | 477 |
| 3.4.2.5. Nakîb .....                                                                                                      | 479 |
| 3.4.2.6. Zanaatların ve Tarikatların Şeyhlerinin Şeyhi (Tâhir) .....                                                      | 479 |
| 3.4.2.7. Şed Töreni .....                                                                                                 | 483 |
| 3.4.3. Tanzimat Dönemi'nde Sûfilerin Zanaatkârlarla İlişkisi.....                                                         | 484 |
| 3.4.4. Sufilerin Ekonomik Hayattaki Rolü .....                                                                            | 487 |
| 3.4.4.1. Zanaatkâra İslâmî Kültür ve Ahlakın Kazandırılması.....                                                          | 487 |
| 3.4.4.2. Zanaatkârı Yönetim Önünde Temsil Etmek ve Savunmak .....                                                         | 490 |
| 3.4.4.3. Ekonomi Çarkını Hareket Ettirmek .....                                                                           | 492 |
| 3.4.4.4. Sanayi ve Ticaret Piyasasına Katılım.....                                                                        | 494 |
| 3.4.4.5. Yoksullara Yardım Etmek ve Onlarla İlgilenmek.....                                                               | 502 |
| 3.4.4.6. Sosyal ve Ekonomik Faaliyetlere Katılım.....                                                                     | 506 |

|                                                                                                           |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.5. Sûfilerin Dinî Azınlıklarla İlişkisi.....                                                            | 508 |
| 3.5.1. Osmanlı Devleti'nde Dinî Azınlıklar .....                                                          | 508 |
| 3.5.2. Sûfilerin Şia'yla İlişkisi .....                                                                   | 511 |
| 3.5.3. Sûfilerin Yahudilerle İlişkisi .....                                                               | 514 |
| 3.5.4. Sufilerin Hristiyanlarla İlişkileri .....                                                          | 520 |
| 3.5.4.1. Tanzimat Öncesi Dönemde Dımaşk Dinî Eşrafının Hristiyanlarla İlişkisi .....                      | 521 |
| 3.5.4.2. Tanzimat Fermanı'nın İlanının Ardından Dımaşk Dinî Seçkinlerinin Hristiyanlarla İlişkileri ..... | 524 |
| 3.5.4.3. Hristiyan Fitnesi .....                                                                          | 528 |
| 3.5.4.4. Sûfilerin Misyoner Heyetleri Karşısındaki Tutumu .....                                           | 539 |
| 3.6. Sûfilerin İlmi Hayattaki Rolü.....                                                                   | 548 |
| 3.6.1. Sûfilerin Ulemayla İlişkileri .....                                                                | 548 |
| 3.6.1.1. Sûfî ve Ulema Grupları Arasındaki Geçişkenlik.....                                               | 548 |
| 3.6.1.2. İlim ve Tasavvufun Bir Arada Olduğu Tekke ve Medreseler.....                                     | 553 |
| 3.6.1.3. Tasavvufa Yakın Âlimler.....                                                                     | 556 |
| 3.6.1.4. Ulemanın Sûfilerden İlim Alması .....                                                            | 557 |
| 3.6.1.5. Sûfilerin Ulemadan İlim Alması .....                                                             | 558 |
| 3.6.1.6. Sûfî Meclislerinde Âlimler ve Ulema Meclislerinde Sûfiler .....                                  | 560 |
| 3.6.1.7. Karşılıklı Saygı.....                                                                            | 561 |
| 3.6.2. Sûfiler ve Dinî Vazifeler (Pozisyonlar).....                                                       | 563 |
| 3.6.2.1. Dımaşk'taki Dinî Vazifelerin Basamakları .....                                                   | 563 |
| 3.6.2.2. Dinî Vazifelerde Sûfilerin Konumu.....                                                           | 564 |
| 3.6.2.3. Dinî Vazifelerin Tevârüsü.....                                                                   | 565 |
| 3.6.2.4. İlmî-Dinî Vazifeler .....                                                                        | 567 |
| 3.6.2.5. Sufî Dinî Vazifeler.....                                                                         | 569 |
| 3.6.3. Sûfilerin İlmi Hayata Katılımı .....                                                               | 571 |

|                                                                                                  |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.6.3.1. Sûfiler ve Kur'an-ı Kerim Tedrisi .....                                                 | 572 |
| 3.6.3.2. Sûfiler ve Hadis İlmi Tedrisi .....                                                     | 573 |
| 3.6.3.3. Sûfiler ve Fıkıh İlmi Tedrisi .....                                                     | 575 |
| 3.6.3.4. Sûfiler ve Edebiyat İlimlerinin Eğitimi.....                                            | 578 |
| 3.6.3.5. Sûfiler ve Tasavvuf İlmi Eğitimi .....                                                  | 578 |
| 3.6.3.6. Sûfiler ve Mûsikî İlmi ile İştigal Etmeleri .....                                       | 580 |
| 3.6.3.7. Halkın ve Kadınların Eğitiminde Sûfilerin Etkinliği .....                               | 583 |
| 3.6.4. Sûfilerin Eğitim Kurumlarındaki Rolü .....                                                | 583 |
| 3.6.4.1. Sûfilerin Geleneksel İlim Kurumlarındaki Rolü .....                                     | 583 |
| 3.6.4.2. Sûfilerin Modern Eğitim Kurumlarındaki Etkinlikleri .....                               | 591 |
| 3.6.4.3. Sûfilerin Ulema Cemiyetlerinin Kurulmasına Katılması.....                               | 599 |
| 3.6.5. Sûfilerin İlmî Telif İçindeki Etkinliği .....                                             | 603 |
| 3.6.5.1. Teliflerle İlgili Değerlendirmemiz .....                                                | 604 |
| 3.6.6. Batılılaşma Karşısında İslam Toplumunun ve Kültürünün Korunmasında<br>Sûfilerin Rolü..... | 610 |
| 3.7. Sûfiler ve Selefî İslah Hareketi .....                                                      | 615 |
| 3.7.1. Dımaşk'taki Selefî İslah Hareketi .....                                                   | 615 |
| 3.7.2. 19. Yüzyılın Sonlarında İslahatçıların Tasavvufa Eleştirisi.....                          | 617 |
| 3.7.2.1. İslahatçıların Tasavvuf Eleştirisi .....                                                | 617 |
| 3.7.2.2. İslahatçıların Tasavvufa Yönelik En Önemli Eleştirileri .....                           | 620 |
| 3.7.3. Sûfilerin İslah Ekolüne Eleştirileri .....                                                | 645 |
| 3.7.3.1. İslahatçıların İbn Teymiyye Ekolünden Etkilenmesi .....                                 | 645 |
| 3.7.3.2. İslahatçıların Abduh ve Efgânî'den Etkilenmesi.....                                     | 647 |
| 3.7.3.3. Bazı İslahatçıların Mason Locasına Üye Olması .....                                     | 648 |
| 3.7.3.4. İslahatçılarda Arapçılık Akımı .....                                                    | 650 |
| 3.7.3.5. İslahatçıların Batı'dan Etkilenişi ve Batı Yönetimleriyle Gizli<br>İlişkileri           | 653 |



|                                                                                                               |            |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| 3.7.4. Muhâfazakar Âlimlerin ve Sûfilerin Islahatçılara Reddiye Konusundaki Faaliyetleri .....                | 655        |
| 3.7.4.1. Islahatçıların Siyasî Otoriteyi Jurnallemesi .....                                                   | 656        |
| 3.7.4.2. Islahatçılara Yazılı ve Sözlü Reddiyeler.....                                                        | 657        |
| 3.7.5. Bazı Mutasavvıflarla Islahatçı Hareketin İleri Gelenleri Arasındaki Dostluk İlişkisi.....              | 660        |
| 3.7.6. Sûfilerin Islah Hareketindeki Rolü .....                                                               | 671        |
| 3.7.6.1. Nakşibendî Tarikatının Halidî Kolu .....                                                             | 671        |
| 3.7.6.2. Emir Abdülkadir el-Cezâirî .....                                                                     | 675        |
| 3.7.6.3. Tasavvuf Mensupları Sûfî Fertler.....                                                                | 689        |
| 3.8. Dımaşk Sûfliğinin Özellikleri ve Gerileme Sebepleri .....                                                | 692        |
| 3.8.1. Dımaşk Sûfliğinin Özellikleri.....                                                                     | 692        |
| 3.8.1.1. Müteşerri' (Şeriata Bağlı) Tasavvuf .....                                                            | 693        |
| 3.8.1.2. Amelî Tasavvuf .....                                                                                 | 693        |
| 3.8.1.3. İçtimâî Tasavvuf.....                                                                                | 694        |
| 3.8.1.4. Halk Tasavvufu .....                                                                                 | 695        |
| 3.8.1.5. Şehir Tasavvufu.....                                                                                 | 696        |
| 3.8.1.6. Mahallî Tasavvuf.....                                                                                | 696        |
| 3.8.1.7. Arabî Tasavvuf .....                                                                                 | 697        |
| 3.8.2. Dımaşk Toplumunda Tasavvufun Konumunun Gerilemesi.....                                                 | 699        |
| 3.8.2.1. 19. Yüzyılın Sonlarına Doğru Dımaşk Toplumunda Tasavvufun Konumu                                     | 699        |
| 3.8.2.2. 19. Yüzyılda Tasavvufun Konumunun Gerilemesi .....                                                   | 701        |
| 3.8.2.3. 19. Yüzyılın Sonlarından İtibaren Dımaşk Toplumunda Tasavvufun Rolünün Gerilemesinin Sebepleri ..... | 702        |
| <b>SONUÇ.....</b>                                                                                             | <b>724</b> |
| <b>KAYNAKÇA.....</b>                                                                                          | <b>734</b> |

|               |     |
|---------------|-----|
| ÖZGEÇMİŞ..... | 761 |
|---------------|-----|



## TABLÖLAR LİSTESİ

### BİRİNCİ BÖLÜM

|                                            |     |
|--------------------------------------------|-----|
| Tablo 1.1: Sumâdiye Kolunun Silsilesi..... | 102 |
|--------------------------------------------|-----|

### İKİNCİ BÖLÜM

|                                                                                   |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Tablo 2.1: Muhaddis İbn Akîle el-Mekkî Kolu.....                                  | 111 |
| Tablo 2.2: el-Cezâirî Ailesi Kolu .....                                           | 115 |
| Tablo 2.3: Meydan Zaviyesindeki Sa'diyye Tarikatı Şeyhlerinin Silsilesi .....     | 136 |
| Tablo 2.4: Şâğûr ve Kaymeriyye Zaviyesi Sa'diyye Tarikatı Şeyhlerinin Silsilesi . | 141 |
| Tablo 2.5: Amâra Mahallesi Tağlebiyye Şeybâniyye Zaviyesi Şeyhliğinin Silsilesi   | 146 |
| Tablo 2.6: Murâdî Ailesinin Silsilesi.....                                        | 296 |
| Tablo 2.7: Dımaşk Halvetiyye-Usâliyye Silsilesi .....                             | 302 |
| Tablo 2.8: Dımaşk Halvetiyye-Bekriyye Kolu Silsilesi.....                         | 318 |

## KISALTMALAR

|        |                                   |
|--------|-----------------------------------|
| A.g.e. | : Adı geçen eser                  |
| b.     | : Bin, ibn (oğlu)                 |
| bs.    | : Baskı                           |
| bt.    | : Bint (kızı)                     |
| ev.   | : Çeviren                         |
| der.   | : Derleyen                        |
| DİA    | : Diyanet Ansiklopedisi           |
| H.     | : Hicri                           |
| İSAM   | : TDV İslam Araştırmaları Merkezi |
| M.     | : Miladi                          |
| n. y.  | : Neşreden yok                    |
| Ö.     | : Ölüml                           |
| Öz.    | : Özetleyen                       |
| thk.   | : Tahkik eden                     |
| tsh.   | : Tashih eden                     |
| vb.    | : ve benzeri                      |
| v.d.   | : ve diğerleri                    |

# BİRİNCİ BÖLÜM

## GİRİŞ

### 1.1. Tezin Kuramsal Çerçevesi

#### 1.1.1. Araştırmanın Muhtevası

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde, tezin kuramsal çerçevesi verilmiş; 19. yüzyılda Dımaşk'ın<sup>1</sup> siyasî, iktisâdî, sosyal ve kültürel hayatına genel bir bakış yapılmış ve Dımaşk'ın 19. yüzyıla kadarki tasavvuf tarihi özetlenmiştir.

İkinci bölüm tasavvuf tarihini, önde gelen şahsiyetlerini, ekollerini, tarikatlarını, merasimlerini, özel günlerini, âdetlerini ve şehirde yayıldığı yerleri içermektedir. On ana başlıktan oluşan bu bölümde, sırasıyla Kâdiriyye, Sa'diyye, Rifâiyye, Şâzelîyye, Mevlevîyye, Nakşibendiyye, Halvetiyye, şehirde belirgin bir varlığı olmayan çeşitli tarikatlar, zahitler ve meczuplarla İbn Arabî ekolü incelenmiş; en sonda da sûfilerin merasimleri, ayinleri, özel günleri, meclisleri, törenleri ve yeme, içme, giyinme âdetleri hakkında kapsamlı bir resim çizmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm ise sûfilerin Dımaşk toplumundaki yeri, toplumun diğer grup ve tabakalarıyla kurdukları ilişkilerinin tabiatına, onlar indindeki mevkilerine ve üzerlerindeki etkilerine hasredilmiştir. Dokuz ana başlıktan oluşan bu bölümde sırasıyla, sûfilerin birbirleriyle, devlet adamlarıyla, esnaf ve zanaatkarlarla, dinî azınlıklarla, ilim ve ulema ve ıslahatçı hareketle olan ilişkileri incelenmiş; son bölümde de Dımaşk tasavvufunun özellikleri, 19. yüzyıl başlarındaki konumunu kaybetmesinin sebepleri analiz edilmiştir.

---

<sup>1</sup> Türkçede Şam denilen şehrin adı aslında Dımaşk'tır. Şam, Dımaşk'ı da içine alan bölgenin adıdır. Tezde hem Dımaşk hem de Şam ismi kullanıldığından karışıklığa mahal vermemek için şehir kastedildiğinde Dımaşk, bölge kastedildiğinde Şam kelimesi kullanılacaktır.

Sonuç bölümünde ise araştırma sonucunda ulaşılan neticelerin özetlenerek modernist ve selefi literatürün sûfiler hakkında oluşturup yaydığı -bize göre yanlış- fikirler tashih edilmeye çalışılmış ve en sonda da çeşitli önerilere yer verilmiştir.

### **1.1.2. Araştırmanın Sınırları, Konusu ve Hedefleri**

Araştırma, 19. yüzyıl Dımaşk'ındaki sûfilik hareketini konu edinmektedir. Ancak bölgedeki hareketin 19. yüzyıl başındaki durumuna gelmesinde ilk adımlar Osmanlıların şehre girmesiyle birlikte atıldığı için, bu süreci dikkatli bir şekilde incelemek gerekir. Ayrıca sûfiliğin önceki yüzyıllardaki durumunu, özellikle de Osmanlı yönetimi altına girdikten sonraki seyrini hızlı bir şekilde tetkik etmek yerinde olur. Öte yandan çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin Dımaşk'tan çekilmesinden evvel onun gölgesinde yetişmiş, 19. yüzyılın dinî-tasavvufî kültürünün ürünü olan ancak 20. yüzyılın ortalarına kadar yaşamış tasavvuf büyükleri hakkında birtakım malumata da –büyük resmi tamamlamak adına– atıflarda bulunmak icap etmektedir.

Çalışmada, mümkün olduğunca titiz bir şekilde tasavvuf hareketinin özellikleri belirlenmeye çalışılmış, şehirde yaygın olan tarikatlar, önemli şahsiyetleri, meclisleri, tekkeleri, törenleri, gelenekleri, eserleri, işlevleri ve kurumlarıyla birlikte zikredilmiştir. Ayrıca sûfilerin, devlet adamları, zanaatkârlar, azınlıklar, ulema ve selefi ıslahatçılar gibi toplumun farklı kesimleriyle ilişkilerine de değinilmiştir. Tasavvufun toplumdaki siyasî, ekonomik, içtimaî, ilmî ve fikrî alanlardaki rolünü ve bu dönemde şehirde yaşanan büyük olaylara karşı tutumlarını resmedip açıklayan bir sonuç ortaya konmaya çalışılmış; Dımaşk sûfiliğinin İslam dünyasındaki diğer tasavvuf okullarından ayrıldığı noktalara değinilmiştir. Son olarak, Dımaşk toplumunda tasavvufun rolünün azalması ve önceki dönemlerde üstlendiği görevleri yerine getirmemesiyle alakalı yakın ve uzak sebepler tespit edilmeye çalışılmıştır.

### **1.1.3. Araştırmanın Soruları/Problemleri**

Bu çalışmanın birincil zorluğu, tasavvufun 19. yüzyıl Dımaşk toplumunda oynadığı rolün genel durumu hakkında açık ve kapsayıcı bilgiler veren bir çalışmanın bulunmamasıdır. Her ne kadar elimizde Dımaşk şehrindeki siyasî, iktisadî ve fikrî hayatı inceleyen nitelikli araştırmalar ve genel olarak Osmanlı döneminde ve özellikle Kahire gibi bazı İslam şehirlerinde tasavvuf gerçeğini yüzeysel ve doğru olmaktan uzak bir şekilde ele alan çalışmalar bulunsun da şehirdeki tasavvufun haritasını çıkaran

ve 19. yüzyıl Dımaşk toplumunda oynadığı rolleri gösteren kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu tür objektif çalışmaların yokluğu, çalışmanın ikna edici bir cevap bulmaya çalıştığı ikinci probleme cevap vermeyi zorlaştırmaktadır. İkinci sorun, Dımaşk sūfilığının dönüşmeye başladığı zamana ilişkin birtakım gözlemlerde bulunmak ve bu gerilemenin ardındaki etkenlerin açıklığa kavuşturulmaya çalışılması; bunu yaparken de Arap modernistler, milliyetçiler ve seleflerin, tasavvufa birtakım bidatler ve hurafeler sokulduğu, müntesipleri arasında şirk ve küfür içerikli merasimlerin yayıldığı, şeyhlerin yöneticilere yanaşarak halktan uzaklaştıkları ve halkın acılarından istifade ettikleri, bu sebeple de konumlarını kaybettikleri gibi sathî açıklamalardan kaçınılmasıdır.

Eğer bunlar, tasavvufun 20. yüzyılın başındaki gerilemesinin gerçek sebepleriye, o zaman Osmanlı döneminin başlangıcındaki sūfilik, 19. yüzyılda yayılan tarikatlardan daha mutedil, daha açık, topluma daha yakın ve şeriata daha mı uygundu? Eğer öyleyse -ki kimse böyle bir şey iddia etmiyor- o zaman bu yüzyılda ortaya çıkan ve yayılan, dinî kültürü içerden tecdid etme girişimleri bulunan Hâlidîyye-Nakşibendîyye ve Derkâvîyye-Şâzelîyye gibi tarikatlar, nasıl açıklanabilir? Bu tarikatların önde gelen isimleri, Fransızlara karşı cihad hareketleri yürüten, pek çok olayda halkı destekleyerek yöneticilere karşı duran; selefi islah hareketinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan, milliyetçilerin, modernistlerin ve seleflerin saygı duydukları meşhur ulemeden kimselerdi. İşte çalışmanın cevabını aradığı, yakın - uzak sebeplerini tespit etmeye çalıştığı şey budur.

#### **1.1.4. Araştırmanın Metodu**

Bu çalışmada aşağıdaki adımlar doğrultusunda, tümevarımsal, betimleyici, sentezleyici ve karşılaştırmalı analiz yöntemleriyle sonuca ulaşan bir üslup takip edilmiştir:

İlk olarak tümevarım metodu kullanılarak, biraz aşağıda tafsilatlı bir şekilde listelenecek olan kitaplardan, Dımaşk'taki tasavvufu alakalı bilgiler bir araya getirilmiştir. Biyografi kitaplarının yalnızca toplumda öne çıkan şahsiyetleri konu edinmeleri ve bu kaynakların da sınırlı olması, konuyla ilgili tüm isimlere ulaşma imkânını sağlamadığından şehirdeki istisnasız her sūfinin ele alınıp çalışmaya derç edildiği iddia edilemez. Hatta ileri gelenlerin bile tamamının alındığı kanaatinde

değiliz. Çünkü konuyla alakalı önemli bazı eserlere ulaşamadık. Bu eserlerden Cemâlüddîn el-Kâsimî'ye ait *Tâ 'tîru 'l-Meşâm fî Me 'âşiri 'ş-Şām* yazma halinde ailenin özel kütüphanesinde korunmaktadır. Daru İbn Kesîr'in Muhammed Edîb el-Câdir hocanın tahkikiyle basmayı kararlaştırdığı duyumunu aldığımız eserin ancak Muhammed el-Arnâvûtî tarafından müstakil olarak basılan ve yalnızca 14. yüzyılın önde gelen şahsiyetlerinden bazısının biyografilerinin bulunduğu küçük bir kısmının el yazmasına ulaşabildik. Bununla birlikte tespit edip incelediğimiz 324 ismin, Dımaşk tasavvufunun 19. yüzyıldaki durumunu belli ölçüde betimleyebilecek örnekler oldukları kanaatindeyiz.

Ardından toparlanan bu materyaller analiz edilerek bir araya getirilmiştir. Böylece, tasavvufun o dönemdeki olgusu, tarikatlarını, meclislerini, ilişkilerini, fikirlerini, müesseselerini, önde gelen sembollerini ve şahsiyetlerini daha net görebileceğimiz bir resim ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada sadece betimleme ile yetinilmemiş, ortaya çıkan büyük resim üzerine birtakım tahliller yapılmıştır. Diğer kurumların değil de tarikatların ön plana çıkmasını sağlayan sebepler ve tarikatların şehrin bir kısım mahallelerinde diğerlerine göre daha güçlü olmasının nedenleri ortaya konmuştur. Ayrıca tarikatların toplumun çeşitli kesimleriyle nasıl bağlantılar kurduğu, siyasî, iktisadî, içtimaî ve ilmî alanlarda oynadıkları rolleri ve İbrahim Paşa'nın 1831'deki Dımaşk'a girişi ile 1860'daki Hristiyan fitnesi gibi büyük olaylarda tarikatların rolü analiz ve Osmanlı Devleti'ndeki konumları, özellikle II. Abdülhamid dönemindeki tutumları ve selefi ıslah hareketine verdikleri tepkiler tetkik edilmiştir.

Son olarak, ortaya konulan soru ve sorunların cevaplandırılmasında karşılaştırmalı yöntem izlenmiştir. 19. yüzyılın başında ve sonunda Dımaşk'ın her alanındaki durum ile tasavvufun konumu ve sûfilerin yüzyılın başında ve sonunda toplum kesimleriyle olan ilişkileri karşılaştırılmıştır. Ayrıca tasavvufun farklı kesimlerinin ıslahatçı hareketle olan ilişkileri ve önde gelen ıslahatçı isimlerin tasavvufa karşı kuşaktan kuşağa değişen tutumları incelenerek mukayese yapılmıştır.

#### **1.1.5. Konunun Seçilme Nedenleri**

Bizi bu konuyu incelemeye sevk eden husus, maruz kaldığı sıkıntılar ve milliyetçi, liberal, selefi hükümetlerce uğradığı baskılara ek olarak Avrupalı devletlerin işgalleri sonucunda toplumdan dışlanan tasavvufun, günümüz İslam toplumunda yeniden



gerçek değerinin anlaşılması ve toplum içerisinde üstlendikleri vazife itibarıyla tarih ve biyografi kitaplarında kendilerinden övgü ve saygıyla bahsedilen sfilerin bu bilgilerle çelişen iftira ve ithamlara konu olmalarıdır. Eski ve yeni konumları arasındaki bu çelişkinin köklerine inildiğinde tasavvufun statüsündeki bu gerilemenin 20. yüzyılda başladığı fark edilecektir. Biz de ağdaş Arap toplumlarındaki tasavvuf düşmanlığının kökenlerine ulaşabilmek, mezkr dönüşümün sebeplerini tespit edebilmek için çok gayret ettik. Elbette bu dönüşümde Dımaşk'ın diğerlerinden çok farklı olduğu söylenemez. Dönemin tüm Osmanlı şehirlerinde, tasavvuf ve sfilerin konumlarındaki gerileme ve dönüşüm açıkça gözükmektedir.

Bizi bu çalışmaya iten sebeplerden bir diğeri, Dımaşk'ın tasavvuf tarihindeki ehemmiyeti, özellikle de Osmanlı döneminde mübarek şehirlerden sayılıp, din, ilm ve tasavvufi yönden haiz olduğu konumdan ötürü “şm-ı şerf” olarak adlandırılmasıdır. Dımaşk şehrini tarihini çok çeşitli yönlerden ele alan çalışmalar daha önceden yapılsa da tasavvufi yn modern araştırmalarda ihmal edilmiştir.

Bunlara ek olarak, 19. yüzyılın başlarından itibaren İslam alemindeki din hareketi etkileyen selefi ıslah hareketinin modern dönemdeki en önemli merkezlerinden birisi Dımaşk'tır. şehrin sfilerinin bu harekette oynadıkları rolü ve katkılarını inceleyebilmek için de böyle bir çalışmanın ortaya konulması gerektiği düşünülmüştür.

#### **1.1.6. Çalışmanın nemi**

Bu alışma, Dımaşk toplumunun tarihinde daha önceki araştırmaların dikkate almadığı önemli bir boşluğu doldurmak ve Dımaşk'ın din tarihi zincirindeki kayıp halkaları tamamlamayı hedeflemektedir. Çünkü 19. yüzyılda şehrin yaşadığı entelektüel ve politik çalkantılar, şehrin din ve fikr gerçekliğine olan bakışımızı olumsuz etkilemiş ve bizi modernist, selefi akımların birtakım meşhur söylemlerini, araştırıp eleştiriye tabi tutmaksızın kabul eder hale getirmiş; bunların hepsi de 19. yüzyıl Dımaşk'ındaki din tablonun doğru bir resminin çizilmesinin engellemiştir.

19. yüzyıl sahip olduğu önemden ötürü pek çok çalışmaya konu olmuştur. Ne var ki bu araştırmalar daha çok siyas, iktisad, itima ve şehirleşme yönünden yapılmıştır. Tasavvufun şehrin itima ve din tarihindeki konumuna ık tutan çalışmalara neredeyse rastlanamamaktadır. Modernistlerin ve selefilerin söylemlerini eleştirel analize tbi tutan bilimsel bir çalışmanın yapıldığını da bilmiyoruz. İşte bu çalışma,

20. yüzyılın başlarından itibaren terviç edilen, Dımaşk'taki dinî ve tasavvufî durumu çarpıtmayı amaçlayan ve o dönemde ümmetin karşılaştığı tüm hezimet ve geri kalmışlıklardan bu iki cenahı sorumlu tutan basmakalıp algı ve söylemlerin uzağında bir yol takip etmektedir. Çalışmanın sonlarına doğru bu söylemlerin birçoğunu eleştiriye tabi tutacak, yanlışlarını ortaya koyarak asılsız olduklarını izah edeceğiz. 20. yüzyılın başlarında şehri kasıp kavuran Batılılaşma ve işgal hareketleri karşısında sûfîlerin, ümmeti nasıl savunduklarını ve olumlu katkılarda bulunduklarını ifade edeceğiz. Çalışmamız, tasavvufa atfedilen eleştirileri ve eksiklikleri, inkâr etmeden ancak -birtakım modernistlerin ve seleflerin geçmişte araştırmalarında yaptıkları gibi- abartıya da kaçmadan tabii seyri içerisinde ele alacaktır.

#### 1.1.7. Kaynakların Değerlendirilmesi

Ele alınan konuyla doğrudan ilgili bir çalışma daha önceden yapılmadığı, sadece çeşitli sebeplerle belli atıflar bulunduğu için çok sayıda kaynağa başvurmak zorunda kalınmıştır. Bu eserler ana başlıklar halinde şunlardır:

##### 1.1.7.1. Biyografi Eserleri

İlmî materyalleri derlemek, sûfîlerin kimlikleri, bilgileri, çevreleriyle olan ilişkileri, Dımaşk toplumu üzerindeki etki ve konumlarıyla ilgili malumat toplamak konusunda en sık başvurduğumuz eserler<sup>2</sup> şunlardır:

*Tabakātu meşāhîri 'd-Dımeşkîyyîn fî 'l-karni 'r-râbi 'a 'aşer* – Cemâluddîn el-Kâsımî

*Hilyetu 'l-beşer fî aḥbâri 'l-karni 'ş-şâlişe 'aşer* – Abdürrezzâk el-Baytâr

*Müntehabātu 't-tevâriḥ li-Dımeşkî 'ş-Şām* – Muhammed Edîb el-Hisnî

*A 'yānu Dımeşk fî 'l-karni 'ş-şâlişe 'aşer* – Cemîl eş-Şattî

*A 'lâmu Dımeşk fî 'l-karni 'r-râbi 'a 'aşer* – Abdullatîf el-Ferfûr

Yine bu alanda Dr. Muhammed Mutî' el-Hâfız ve arkadaşı Dr. Nizâr Abâza tarafından kaleme alınan en önemli iki kaynağımız:

*Kitābu 'Ulemā 'i Dımeşk ve a 'yānuhā fî 'l-karni 'ş-şâlişe 'aşer el-hicrî*

*Tārīḫu 'Ulemā 'i Dımeşk fî 'l-karni 'r-râbi 'a 'aşer el-hicrî*

---

<sup>2</sup> Eserlerin baskı yeri, tarihi gibi bilgiler kaynakçada yer aldığı için buraya ayrıca kaydedilmemiştir.

Bu iki kitap –Baytâr, Hısnî ve eş-Şattî gibi kendilerinden önceki yazarların kitaplarından çokça nakilde bulunmalarına rağmen– risalelere, ilmî icazetlere ve yazma belgelere yaptıkları atıflarla ön plana çıkmaktadır. Muhammed Mutî' el-Hâfız hocamızın da üzerimizdeki emeği oldukça fazladır. İlğimizi Dımaşk tarihine yönlendiren ve bu kadim şehrin sevgisini kalbimize eken ilk insanlardandır. Çoğu zaman elimizden tutup Dımaşk'ın sokaklarını bize tanıtmış, gizemli tarihi, medreseleri, mescitleri ve tekkeleri hakkında bilgiler vermiştir.

#### **1.1.7.2. Mutasavvıfların Biyografilerini Konu Edinen Kitaplar**

İslam aleminin şehirlerinde bulunan pek çok sûfinin hayatını konu edinen ve bunları mensup oldukları tarikatlara göre sıralayan, tarikatların silsileleri, şeyhlerinin icazetleri, seyahatleri, eserleri ve meclisleri hakkında detaylı bilgiler veren eserlerden de istifade ettik. Bu eserlerin bazen abartılı birtakım saygı ifadeleri ve kerametlere yer verdiğini de burada belirtmeliyiz.

##### **a) Belli Bir Tarikatın Şeyhleri Hakkında Bilgi Veren Kitaplar**

*el-Ḥadāiku 'l-verdiyye fî ecillâ 'i s-sâdeti 'n-Nakşibendiyye* – Abûlmecîd el-Hânî

*Kütüb fî terâcimi a 'yâni 't-tarîkati 'r-Rifâ 'iyye* – Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî

*Tibyānu vesā 'ili 'l-ḥakāik* – Kemâlüddîn Harîrîzâde

*Sefînetü 'l-Evliyâ* – Hüseyin Vassâf

Muhammed Dernîka'nın Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Rifâiyye ve Şâzelîyye tarikatlarının önde gelen isimleriyle alakalı biyografileri ayrı birer cilt olarak ele aldığı set

##### **b) Mutasavvıflardan veya Ulemadan Belli Bir Şahsın Konu Edinildiği**

##### **Kitaplar**

*eş-Şeyhu Muhammed Emîn Süveyd* – Hayrullâh eş-Şerîf

*Menâkıbu 'ş-Şeyh 'İsâ el-Kürdî* – Ebu'l-Hayr el-Meydânî

*'Alî ed-Dakr: raculun ehyallâhu bihî ümmeten* – Nizâr Abâza

*Mevlânâ Ḥâlid-i Nakşibendî ve Ḥâlidilik* – Abdülcebbâr Kavâk

### 1.1.7.3. Seyahatnameler

Şehri ziyarete gelen, meraklı gözlerle şahit oldukları küçük büyük her şeyi, bazen yerlilerin bile fark etmedikleri detayları kaydeden Müslüman ve batılı seyyahların izlenimlerinden oldukça istifade ettik. Bu cümleden olarak şu kitapları sayabiliriz:

*Nefḥatü'l-beṣām fî riḥleti 'ş-Şām* – Abdülcevâd el-Kâyâtî

*Dimeşk fî nuṣūṣi 'r-riḥleti 'l-Fransiyyîn* – Derleyen: Kârîn Sâdır

*es-Sûriyyûn el-mu'āşirûn*, (ismi bilinmeyen Avrupalı bir seyyahın 19. yüzyıl ortaları bilâd-ı Şâm'ı hakkında birtakım mülâhazaları) – trc. Hâlid el-Cübeylî

*el-Hülletu's-seniyye fî 'r-riḥleti 'ş-Şâmiyye* – Muhammed el-Keyyâlî

*eş-Şâhidu'l-maḳbûl bi 'r-riḥleti ilâ Mısr ve 'ş-Şām ve İştanbûl fî seneti 1910* – Şeyh Muhammed el-Habeşî

### 1.1.7.4. Hatıratlar

Dönem olaylarında rol oynayan bazı Dimaşklıların hatırat kitaplarında genelde Dimaşk toplumuyla alakalı, özelde de ilmî ve dinî gruplarla alakalı önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu grupların âdetleri, ahlakları, müesseseleri, ilmî ve içtimaî alanlara yaptıkları katkılarla alakalı birçok bilgiyi tedvin etmişlerdir. Bu cümleden olarak şu kitapları sayabiliriz:

*Muşâhedât ve ehdâsu Dimeşkiyye fî münteşafi 'l-ḳarni 't-tâsi 'a 'aşer* – Kâdî Saîd el-Üstuvânî

*İthâfu zevi 'l-'ināye* – Muhammed b. Azzûz

*Müzekkîrât* – Muhammed Kürd Ali

*Evrâḳ ve Müzekkirât Fahrî el-Bārūdî* – Hazırlayan: Da'd el-Hakîm

*Müzekkîrât* – Ali et-Tantâvî

### 1.1.7.5. Dimaşk'ın Şehir Planlaması ve Tarihî Eserleriyle Alakalı Kaynaklar

Sûfilerin ve ulemanın biyografilerinde geçen zaviyeleri, tekkeleri, medreseleri, camileri kuruldukları andan günümüze kadar buralarda gelişen hadiseleri ve sûfilerin katkısı bulunan tarihî eserleri araştırırken bu eserlere başvurduk. Bu alandaki en önemli kaynaklardan birkaçı şunlardır:

*ed-Dāris fī tārīhi 'l-medāris* – Abdülkâdir en-Na'îmî

*Hıttatu 'ş-Şām* – Muhammed Kürd Ali

*Hıttatu Dimeşk* – Ekrem el-'Ulebî

*Münādemetu 'l-etfāl* – Abdülkâdir Bedrân

*Simāru 'l-meķāşid fī zikri 'l-mesācid* – Yusuf b. Abdülhâdî ve Kitabın zeyli – Esad Tales

#### **1.1.7.6. Araştırmannın Ele Aldığı Döneme Ait Belgeler**

Bu kaynakların önemi, 19. ve 20. yüzyılın başlarında, şehrin gerçekliğini doğru bir şekilde kaydeden ve bu dönemde Dimaşk'ta meydana gelen dönüşümleri izleyen kendi evlatları tarafından yazılmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu cümleden olarak çokça başvurup atıfta bulunduğumuz kaynaklardan bazıları şu şekildedir:

*Ķāmūsu 'ş-sinā 'āti 'ş-Şāmiyye* – Saîd ve oğlu Cemâlüddîn el-Kâsimî

*el-Evāmīru 'ş-Sultāniyye li-Vilāyeti Dimeşk* – Araştırmacı Da'd el-Hakîm'in şer'iyye sicillerinden derlediği bir çalışmadır.

*Mir 'ātu 'ş-Şām tārīhu Dimeşk ve ehlihā* – Abdülazîz el-'Azme

*Dimeşk fī maṭla 'i 'l-ķarni 'l- 'iştirîn* – Ahmed Hilmî el-Allâf

*Nübzetün tārīhiyye fī 'l-hirefi 'd-Dimeşkiyye* – İlyâs el-Kudsî

#### **1.1.7.7. Araştırmannın Ele Aldığı Dönemle Alakalı Dimaşk Özelinde Yapılan Çalışmalar**

Bu bölümde, sağduyulu araştırmacılar tarafından yürütölen, Dimaşk toplumunu siyasî, iktisadî, içtimaî, fikrî vb. yönlerden inceleyen akademik çalışmalara başvurduk. Dimaşk toplumunun tabiatını 19. yüzyıl boyunca geçirdiği değişimleri anlayabilmek ve ulaşamadığımız birtakım şahsî kütüphanelerde muhafaza edilen mehakim-i şer'iyye sicilleri gibi evraklardan süzölerek ortaya çıkarılan bilgilere ulaşabilmek adına bu çalışmalardan istifade ettik.

Bu cümleden olmak üzere araştırmamızda en sık başvurduğumuz ve en alakalı gördüğümüz çalışmalardan bazıları şunlardır:

*Dimeşk fī 'l-ķarneyni 'ş-sāmine 'aşer ve 't-tāsi 'a 'aşer* – Linda Schilcher

*Mücteme 'u medīneti Dimeşk* – Yusuf Na'îse

*Ebhāşu 'l-Mu 'temeri 'd-düvelî eş-sānî li-tārīh Bilādi 'ş-Şām fī 'l- 'ahdi 'l- 'Oşmānî*

*el-İşlāhu'l-İslāmi es-Siyāsetu ve't-Tağyīru'l-ictimā'ī fī Sūriyā evāhira'l-'ahdi'l-'Osmānī – David Commins*

*Mezāku'l-hadāse, eş-şūfiyyetu ve's-selefiyye ve'l-kavmiyyetü'l-'Arabiyye bi-Dimeşk fī evāhiri'l-'ahdi'l-'Osmānī – Itzhak Weismann*

#### **1.1.7.8. Araştırmanın İncelediği Sürecin Öncesiyle Alakalı Dimaşk Özelindeki Kaynaklar**

19. yüzyıl öncesi Dimaşk toplumunu, köklerini ve onu şekillendiren faktörleri anlayabilmek için bu kaynaklara ihtiyaç duyduk, bu cümleden olarak Memlükler ve Osmanlılar dönemlerine ait bazı kaynaklara müracaat ettik:

##### **a) Günlük Şeklinde Yazılan Hatıratlar**

*Havādişu Dimeşki'l-yevmiyye – Budeyr el-Hallāk*

*Yevmiyyātü Şāmiyye – İbn Kennân ed-Dimaşkî*

*Müfākehету'l-hillân fī havādişi'z-zamān – İbn Tolun ed-Dimaşkî*

##### **b) 19. Yüzyıldan Önce Yazılan Biyografi Eserleri**

*el-Kevākibu's-sā'ira fī a'yāni'l-mi'eti'l-'āşira – Necmüddîn el-Gazzî*

*Hulāşatu'l-eşer fī a'yāni'l-karni'l-hādiye 'aşer – Muhammed Emîn el-Muhibbî*

*'Ulemāu Dimeşk ve a'yānuhā fī'l-karni'l-hādiye 'aşer el-hicrī – Muhammed Mutî' el-Hâfız ve Nizâr Abâza*

*Silku'd-dürer fī a'yāni'l-karni's-sānī 'aşer – Halîl el-Murâdî*

*'Ulemāu Dimeşk a'yānuhā fī'l-karni's-sānī 'aşer el-hicrī – Muhammed Mutî' el-Hâfız ve Nizâr Abâza*

##### **c) Araştırmanın Ele Aldığı Dönemden Önceki Süreci Dimaşk Özelinde İnceleyen Araştırmalar**

*el-Müctema'u'l-'Arabî es-Sūrî fī maṭla'i'l-'ahdi'l-'Osmānī – Leylâ es-Sabbâğ*

*Me'ālimu'l-hayāti'l-fikriyye fī'l-Vilāyāti'l-'Arabiyye fī'l-'aşri'l-'Osmānī – Leylâ es-Sabbâğ*

*el-Bilādu'l-'Arabiyye fī zılli'l-hukmi'l-'Osmānī – Jane Hathaway*

*el-Mü'essesātü't-ta'lîmiyye fī'l-Meşriki'l-'Arabiyyi'l-'Osmānī – Fâdıl Beyât*

*Dimeşk beyne 'l- 'Osmāniyyīn ve 'l-Memālīk – Ekrem el- 'Ulebī*

#### **1.1.7.9. Dimaşk'taki Tasavvufu Konu Edinen Çalışmalar**

Dimaşk tasavvufu üzerine yazılmış ancak çalışmamızın kapsamının dışında kalan birtakım çalışmalardan da istifade ettik. Bu çalışmaların başında şunlar geliyor:

*eṭ-Ṭurukū 'ş-sūfiyyetu fī Sūriyye – Abbūd el-Askerī*

Çalışmanın -tüm Suriye'yi kapsayacak şekilde- geniş olması, derinlik ve özgünlükten yoksun olmasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte ilk hedefi 20. yüzyıl tarikatlarını fikrî yönden incelemektir. Araştırmanın en önemli özelliği, araştırmacının Suriye'deki bazı tarikat şeyhleriyle gerçekleştirdiği görüşmelerdir. Yazar sorularına aldığı cevaplar üzerinden tarikatların 20. yüzyıldaki düşünce yapısını ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışmıştır.

*eṭ-Ṭarīkatu 's-Sa 'diyye fī Bilādi 'ş-Şām – Muhammed Gāzī Hüseyin Âğā*

Humus şehri Sa'diyye tarikatı mensuplarından olan müellif, halen Dimaşk'ta Sa'diyye tekkesinde mahfuz bulunan vesikaları bir araya getirmiş ve bunlar üzerinden tarikatın ortaya çıkışından 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanan bir zaman diliminde önde gelen şahsiyetlerini, müesseselerini, vakıflarını tetkik etmeye çalışmıştır. Önemli ve alanında ilk olmakla birlikte eleştirel analiz yöntemi neredeyse hiç kullanılmamış daha çok betimleyici bir yöntem tercih edilmiştir.

*Tārīhu 't-tarīkatī 'ş-Şāzeliyye bi-Dimeşk - Müsellem Taybe*

Müellif Şāzeliyye tarikatının 18. yüzyıldan 20. yüzyılın sonlarına kadar geçen süreçteki önde gelen şahsiyetlerini kaydetmeye çalışmış, birtakım yazma vesikalar ve icazetlere de müracaat etmiştir. Ancak bu çalışmada da müellif betimleyici metodu kullanmış, analiz yöntemine oldukça az yer vermiştir.

*el-İslāmu 'n-nā 'im, et-Taşavvuf fī Bilādi 'ş-Şām – Bir grup araştırmacı*

Çalışma, Şam bölgesindeki tarikatları, ortaya çıkışından günümüze kadar inceleyen, derinlik, özgünlük ve ele aldıkları şehirler bakımında farklılık gösteren bir dizi makale ve araştırmalardan oluşmaktadır.

*el-Hareketu 'ş-sūfiyyetu fī Bilādi 'ş-Şāmi hilāle 'l-hurūbi 'ş-şalībiyye – Riyād Haşîş*

*el-Hānķāvāt ve 'z-zevāyā ed-Dimeşķiyye fī zemeni selāṭini 'l-Memālīk – Bûrân*

Lebeniyye

Bu iki çalışma, s f ilerin şehirdeki durumunu, toplumdaki rolünü ve Meml kler dönemindeki müesseselerini incelemektedir. Çalışmaya konu olan dönemle alakalı şehrin genel durumunu betimleyebilmek için bu iki çalışmadan da istifade edilmiştir.

#### **1.1.8. Araştırmanın Karşılaştığı Zorluklar**

Çalışma sırasında karşılaşılan zorluklardan bir kısmı şunlardır:

-Çalışmanın 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar yüz elli yıla yaklaşan bir zaman aralığına sahip olması ve bu dönemde yaşamış olan şahsiyetlerin biyografilerinin büyük bir yek n teşkil etmesi, bunların toplanıp gerekli elemeler ve karşılaştırmalarının yapılması uzunca bir vakit almıştır.

-Bazı şahsiyetlerin daha çok siyas  ve ilm  kisveleriyle ön plana çıkmaları, intisap ettikleri tarikatlar hakkındaki bilgilerin biyografi eserleri tarafından ihmal edilmesine yol açmıştır. S filiğe ilişkin birtakım durumların bu şahsiyetlerin hayatlarında açıkça fark edilmesi ancak direkt ve elle tutulur bir bağlantıya rastlanılmaması, biyografilerinin tetkik edilmesi gibi yorucu bir ameliyeyi gerekli kılmıştır.

-Biyografi eserleri, şehirdeki yüksek sosyal statülerinden ya da müritlerinin kendilerine atfettikleri kutsiyetten ötürü birtakım s f ilerin eksiklik ve kusurlarını gizlemek durumunda kalmışlardır. Resmin tamamını anlamak, olayları analiz ve tahmin edip, birbirleriyle ilişkilendirilmesini sağlayacak tenkitlere ulaşmak için epey uğraşmak zorunda kalınmıştır.

-Kaybolan ya da çok eski tarihlere dayanan birtakım belgelerin, icazet ve risalelerin bulunamaması, bir kısım şer'iyye sicillerine, K sım  ailesi gibi ailelerin özel kütüphanelerinde mahfuz bulunan yazmalara ulaşımda da zorluklar yaşanmıştır. Bu sıkıntıyı ulaşamadığımız kaynaklara erişen diğer kaynaklardan ve çalışmalardan istifade ederek açmaya çalıştık. Keza tarikatların bazı kollarının ya da şeyh ailelerinin kaybolmaya yüz tutması, tekkelerin kapatılması veya zaviyelerin araştırmamıza konu olan dönemdeki asli vazifelerinden uzaklaşmaları tarikatlar için tekparça bir silsile oluşturulmasını oldukça zorlaştıran durumlardandır.



## 1.2. 19. Yüzyılda Dımaşk (Şam)<sup>3</sup>

### 1.2.1. İki Yüzyıl Arasında Bir Şehir

19. yüzyılın sonlarında bir yol ayrımında bulunan Dımaşk, yüzyıllardır Sünnî İslam metropolü olarak kimliğini ve kültürünü şekillendiren geçmişin mirasını taşıırken, kendisini batılı rüzgârların her yönden estiği yeni bir yüzyılın eşiğinde bulmuş; kentin özellikleri 20. yüzyılın başlarında değişmeye başlamış ve şehir, siyasî, iktisâdî, sosyal, fikri ve dinî hayatın tüm alanlarında iki farklı dönem arasında bir geçiş aşaması yaşamıştır. Burada öncelikle, Dımaşk'ın 19. yüzyılın ortalarından itibaren geçirdiği ve 20. yüzyılın başlarından günümüze kadar izlerinin görüldüğü, kimliğini güçlü bir şekilde etkilemiş olan değişimleri zikredip, etkilerini açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

### 1.2.2. Genel Bakış

“Dımaşk” kelimesinin kökeni ve anlamı hakkında birden fazla görüş vardır. Bunlar arasında en güçlüsü, kelimenin Aramice asıllı olması ve “müreffeh topraklar” manasına gelmesidir.<sup>4</sup> Kaldı ki bu isimlendirme, çevresini Guta bostanlarının adeta bileği sarmalayan bir bilezik gibi ihata ettiği düz bir arazide bulunan şehir için oldukça uygundur. Kuzey cephesinde şehre nazır ve Dımaşk ehlinin “salihler yurdu” olarak kabul ettikleri Kâsiyûn Dağı bulunmaktadır. İşte çöl sınırında mevzilenip yeşil bir vaha görüntüsüyle adeta bir beni andıran şehre -yine Arapçada vücuttaki ben anlamına gelen- Şam ismi verilmiş; Cillak ve Ceyrûn olarak da adlandırılmıştır. Dımaşku’ş-Şâm yine şehre verilen bir diğer isimdir. Dımaşku’l-Arab olarak ifade edilen Endülüs Gırnatasından ayırt edilmesi için bu isim verilmiştir. Hacıların Hicaz’a yönelmeden evvel toplandıkları bir merkez olması hasebiyle şehre “Bâbu’l-Ka’be” de denilmiştir.

---

<sup>3</sup> Daha geniş ve fazla bilgi için bkz. Hayriyye Kâsımiyye’nin, 19. yy sonundan I. Dünya Savaşına kadar geçiş dönemini anlattığı, “*Hayâtu Dımaşki’l-İctimâ’iyye Kemâ Savvaraha’l-Mu‘âsirüne Evâhira’l-Ahdi’l-Osmanî*”, (Dımaşk: Matba‘atu’d-Dâvûdî, 2000), 65-110 ve “*Târîhu Dımaşk fî Merhaleti İntikâlin münzü Nihâyeti’l-Karni’t-Tâsi’a ‘Aşar ve Hattâ’l-Harbi’l-Âlemiyyeti’l-Ûlâ*”, *Safahâtun min Târîhi Dımaşk*, (Londra: Müessesetu el-Furkân li’t-Türâsi’l-İslâmî, 2006), adlı araştırmalarına bakınız.

<sup>4</sup> Ahmed Hilmî ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla’i’l-Karni’l-İşrîn*, Thk. Ali Cemil Na‘îse, (Dımaşk: Dâru Dımaşk, 1976), 9-14

Dımaşk'ın muhtelif isimlerinden bir kısmı da şu şekildedir: el-Feyhâ', el-Ğannâ' ve Cennetu'l-Ard.<sup>5</sup>

Dımaşk, tarih boyunca statüsünü ve ününü koruyan, halen yerleşimin olduğu en eski şehirlerden biri kabul edilir.<sup>6</sup> Dolayısıyla Dımaşk, Müslümanların fethinden Osmanlılar dönemine kadar tarih boyunca Şam bölgesinin merkez şehri, kuzeyde Halep sınırlarından güneyde Mısır sınırlarına uzanan Suriye vilayetinin merkezi olmuştur.<sup>7</sup>

Genel bir bakışla kent birbirine bitişik iki kısma ayrılmaktadır. Kentin bu iki kısmı arasında Barada Nehri yedi koluyla akmaktadır. Birinci kısım, Barada Nehri'nin güneyinde yer alan ve merkezi Emevî Camii olan eski şehirdir.<sup>8</sup> Burada bulunan en eski İslami eser olan bu Camiin batı cephesini, 19. yüzyıl sonlarında askeri rolünü kaybetmiş<sup>9</sup> Selçuklu askeri kalesi oluşturmakta; şehrin etrafı da cennetin kapılarını temsil eden sekiz kapılı Roma surlarıyla çevrelenmektedir.<sup>10</sup>

19. yüzyılda, şehir sekiz büyük mahalleden oluşuyordu: Bunlar, eski sur içinde kalan Amâre, el-Kaymeriyye ve Şâğûr; eski surun dışında kalan Kanavât, Sûk Saruca (Saruca Çarşısı), Meydân-ı Tahtânî, Meydân-ı Fevkânî ve Sâlihiyye mahalleleridir<sup>11</sup>. Eski surun dışında olmasına rağmen Sâlihiyye Mahallesi, Şam halkının çokça ziyaret

---

<sup>5</sup> Abdülaziz 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk Târîhu Dımaşk ve Ehlihâ*, Thk. Necdet Safve, (Beyrut: Riyâdu'r-Rayyis li'n-Neşr, 1987), 23; 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 13.

<sup>6</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsırûn Mulâhazât Havle'l-Müctema' el-Mahallî*, çev. Halid el-Cebîlî, (Dımaşk: Dâru Nînova, 2018), 165.

<sup>7</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 35, Fâdıl Beyât, "ed-Devru'l-Mihverî li-Dımaşk fî Bilâdi's-Şâm fi'l-'Ahdi'l-Osmânî", *en-Nedvetu'd-Devliyye Dımaşk fî't-Târih*, 2006, C.2 (Dımaşk: Câmi'atu Dımaşk, 2006), 328.

<sup>8</sup> Muhammed Kürd Ali, *Dımaşk Medînetu's-Sihri ve's-Şi'r*, (Kâhire: Müessesetu Hindâvî, 2013), 45.

<sup>9</sup> Jean Sauvaget, *Dımaşku's-Şâm Lemhatun Târîhiyyetun münzü'l-Usûri'l-Kadîmeti hattâ 'Ahdi'l-İntidâb*, Thk. Ekrem el-Ulebî, (Dımaşk: Dâru'l-Verrâk, 1989), 103, 108; 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 50.

<sup>10</sup> A.g.e., 45.

<sup>11</sup> A.g.e., *Mir'âtu Dımaşk*, 45.

ettiği salih kişilerin türbe ve kabirlerinin bol olması nedeniyle eski şehirle birleşen ilk mahalledir.<sup>12</sup> Eski şehrin mahalleleri Osmanlı döneminden miras kalan görünümünü korumuştur.<sup>13</sup>

Şehrin kapıları, mahalleler ve çarşılar, yatsı namazından sonra kapatılır; sabah açılıncaya kadar önünde nöbetçiler beklerdi.<sup>14</sup> Bu sebeple şehir, komşu mahalleler grubu gibi görünürdü. Her mahallenin çarşıları, camileri, tekkeleri ve hamamları ile müstakil bir hayatı vardı. Hatta şehirde hayatın esasını mahalle oluşturmakta idi. Bu sebeple kendini tanıtan her fert önce mahallesini söyler; kriz zamanlarında tüm mahalle halkı sıkıntıya düşenleri korumak için ele ele verirdi.<sup>15</sup>

Eski şehir, ilk kez gezenler için güzelliğini dışarıya vurmaz. Çünkü binalarının görünümü, içindeki güzellikleri belli etmeyen basit çamur duvarlardan başka bir şey değildir.<sup>16</sup> Dimaşk halkı evlerinin dış cephesini süslememişler iç süslemeye odaklanmışlardır.<sup>17</sup> Mimaride doğu İslam üslubu hâkim olmuştur.<sup>18</sup> Bu nedenle tüm evler, çoluk çocuğa ve ev halkına mahsus, el-Cevvânî veya Haremlik adı verilen bir bölümle, misafirlere mahsus el-Berrâni veya Selamlık adı verilen bir bölüme ayrılmaktadır. Eğer ev halkı zengin ise, buna “Hademlik” adı verilen hizmetlilere mahsus özel bir bölüm eklenirdi. Evin ortasında su fışkıran bir havuzun bulunduğu avlu olur; bu avlunun etrafında değişik ağaçlar bulunurdu. Burası ailenin hanımları

---

<sup>12</sup> ‘Allâf, *Dimaşk fî Matla’i l-Karni’l-İşrîn*, 55.

<sup>13</sup> Kürd Ali, *Dimaşk*, 45.

<sup>14</sup> ‘Azme, *Mir’âtu Dimaşk*, 65; Ekrem ‘Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, (Dimaşk: Dâru’t-Tabbâ’, 1989), 454; *es-Sûriyyûne l-Mu’âsirûn*, 153.

<sup>15</sup> Nikola Ziyâde, *Dimaşk fî ‘Asri’l-Memâlik*, (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1966), 66; Jean-Paul Pascual, *Dimaşk fî Muntasafî l-Kani’t-Tâsi’a ‘Aşar Dimaşk Dirâsât Târîhiyye ve Eseriyye*, (Dimaşk: el-Müdiriyyetu’l-Âmme li’l-Âsâri ve’l-Metâhif, 1890), 160.

<sup>16</sup> *es-Sûriyyûne l-Mu’âsirûn*, 27.

<sup>17</sup> Kürd Ali, *Dimaşk*, 46; ‘Azme, *Mir’âtu Dimaşk*, 65.

<sup>18</sup> Nezîh el-Kevâkibî, *el-Mazharu l-İmrânî li-Dimaşk fî l-muntasafî s-Sânî li l-karni’t-Tâsia’ ‘Aşar Dimaşk Dirâsâtun Târîhiyyetun ve Eseriyyetun*, (Dimaşk: el-Müdiriyyetu’l-Âmme li’l-Âsâri ve’l-Metâhif, 1890), 199.

için nefeslenme yeri olur, zorunlu olmadıkça evden çıkmaya ihtiyaç hissetmezlerdi.<sup>19</sup> Eski şehir, camileriyle, tekkeleriyle, medreseleriyle, evleriyle, hanlarıyla ve doğunun en seçkin çarşısı kabul edilen çarşılarıyla meşhurdur.<sup>20</sup> Yine bu şehir, bol akan suyu sebebiyle temiz ve şık hamamlarıyla ünlüdür.<sup>21</sup>

Şehir, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar eski görünümünü korumuş, 1860 yılında belediyenin kurulmasıyla birlikte, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminden itibaren Şam'ın kentsel planlamasında Batılılaşmanın izleri görülmeye başlamış; kentin doğu karakterini bir ölçüde değiştiren ve özgün karakterini kaybetmesine neden<sup>22</sup> olan Avrupa üslubunda birçok yapı inşa edilmiştir. Mesela bu dönemde Türk çoğunluğun bulunduğu Saruca ve Kanavât mahalleleri arasında Barada nehri kenarında yeni hükümet sarayı, yeni vali konağı, hukuk enstitüsü, tıp enstitüsü, gurabâ hastanesi, belediye idaresi, tramvay şirketi, posta idaresi, adliye dairesi, Hamidiye kışlası, Hicaz demiryolu istasyonu, Daru'l-Muallimîn ve daha birçok bina inşa edilmiştir.<sup>23</sup> Mimarideki bu Batı etkisi, özellikle şehir halkının birçoğunun 20. yüzyılın başlarında Avrupa üniversitelerinde eğitimden sonra dönmeleriyle birlikte, yaşam biçiminde Batıyı taklit etme eğilimi olarak evlere taşınmış; şehrin evleri Avrupalı gezginleri büyüleyen<sup>24</sup> şaşasını ve tipik özelliklerini yitirmiştir.<sup>25</sup> Şehrin modern kısmına gelince, dinî, ticari, sosyal ve siyasî ihtiyaçlara cevap olmak üzere kuzeyde, güneyde ve batıda sur dışında genişlemeye başlayan mahallelerdir.<sup>26</sup> Kanavât Mahallesi hükümet sarayı etrafında doğmuş ve burada birçok resmi devlet kurumu

---

<sup>19</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 65; Abdulcevâd Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm fî Rihleti 'ş-Şâm*, (Beyrut: Dâru'r-Râid el-'Arabî, 1981), 138.

<sup>20</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 65.

<sup>21</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 8; 69; Cebrî, *Dimaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, C. 1 (Dimaşk: Mecelletu'l-Mecma' el-'Arabî bi-Dimaşk), 109.

<sup>22</sup> Kevâkibî, *el-Mazharu'l-'İmrânî li-Dimaşk*, 201.

<sup>23</sup> Sauvaget, *Dimaşku'ş-Şâm*, 108; 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 195; Kevâkibî, *el-Mazharu'l-'İmrânî li-Dimaşk*, 189.

<sup>24</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsırûn*, 23.

<sup>25</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 68.

<sup>26</sup> Kevâkibî, *el-Mazharu'l-'İmrânî li-Dimaşk*, 201.

kurulmuştur. Bu yüzden büyük Türk aileleri eski şehir dışında yeni saray etrafında toplanmaya başlamış, şehirleşme Saruca Çarşısı Mahallesi kadar uzanmış ve buraya küçük İstanbul adı verilmiştir.<sup>27</sup> Bilahare ardı ardına gelen 1890 ve 1896 tarihli Rumeli, 1900 tarihli Girit, 1878 tarihli Çerkez göçleri<sup>28</sup> ve bu arada Irak ve Türkiye’den gelen Kürt göçmenlerle, Sâlihiyye Mahallesi, önceleri sadece tarihî medreselerle kabirlerin bulunduğu Kâsiyûn Dağının<sup>29</sup> kuzeybatı eteklerine kadar genişlemiştir. Bunun yanı sıra Havran ile yapılan hububat ticareti ve Dımaşk’tan Medine’ye giden hac yolunun başlangıcı olması nedeniyle güneydeki Meydan Mahallesi genişlemiş; aynı zamanda çok sayıda Cezayirli muhacir ve Havran’dan gelen Hristiyan buraya yerleşmiştir.<sup>30</sup> Bunun yanında Eski Dımaşk’ın kuzeydoğusunda, Avrupalı konsolosların, tüccarların ve misyonerlerin yaşadığı Bab Toma ve Kassaa mahallelerinde de yeni gelişmeler olmuştur. 20. yüzyılın başlarında Ermeni göçmenlerin gelişiyle, mahallelerin genişlemesi devam etmiş ve eski şehre bitişmiştir.<sup>31</sup> Ticaret, misyonerlik ve turizm amacıyla şehre çok sayıda yabacının gelişi nedeniyle de eski şehir dışında Batı üslubunda yeni oteller inşa edilmiştir.<sup>32</sup>

Şehirden 60 km uzaktaki kaynaklardan birinden çıkan Barada Nehri, binlerce yıldır şehrin can damarı olmuştur. Nehir şehre ulaşmadan, her birinin bir mahalleyi suladığı yedi kola ayrılır. Artan suyu ise Guta’nın sebze bahçelerini sular ve neredeyse döküldüğü son yer olan Uteybe gölüne bir damla su bile kalmaz.<sup>33</sup> Osmanlı

---

<sup>27</sup> A.g.e., 198; Pascual, *Dımaşk fî Muntasafî’l-Kani’t-Tâsi’a ‘Aşar*, 157.

<sup>28</sup> Donald Quataert, *ed-Devletü’l-’Osmâniyye 1700 – 1922*, çev. Eymen Ermenâzî, (Riyad: Mektebetü’l-Ubeykan, 2004), 217.

<sup>29</sup> Kevâkibî, *el-Mazharu’l-’İmrânî li-Dımaşk*, 197.

<sup>30</sup> A.g.e., 192, 193; Pascual, *Dımaşk fî Muntasafî’l-Kani’t-Tâsi’a ‘Aşar*, 151.

<sup>31</sup> Kevâkibî, *el-Mazharu’l-’İmrânî li-Dımaşk*, 199; Nizâr el-Ferrâ, *’İmrân ve ’İmâret Dımaşk fî’l-Karnî’t-Tâsi’a ‘Aşar Dımaşk Dirâsâtun Târîhiyyetun ve Eseriyyetun*, (Dımaşk: el-Müdiriyyetu’l-Âmme li’l-Âsâri ve’l-Metâhif, 1890), 131.

<sup>32</sup> A.g.e., 131.

<sup>33</sup> *es-Sûriyyûne’l-Mu’âsirûn*, 183.

Devleti'nin son zamanlarında Şam Valisi Nâzım Paşa, bir İtalyan mühendisin yardımıyla Ficeh kaynağının sularını doğrudan şehre akıtmıştır.<sup>34</sup>

Fransız-Belçika Tramvay ve Elektrikle Aydınlatma Şirketi 1905'te, Doğu'nun tüm ülkelerinde türünün ilk örneği olan bir imtiyaz elde edene kadar<sup>35</sup> şehir, her yerde mumlar ve eski kandillerle aydınlatılırdı.<sup>36</sup> Bu imtiyaz, Dımaşk'ın ileri gelenlerinden ve II. Abdülhamid'in danışmanı İzzet Paşa'nın desteğiyle verilmiş<sup>37</sup> ve şirket, Tekye köyünde Barada Şelalesi yanında elektrik üretim tesisi kurmuştu.<sup>38</sup> Şam eyaletinden sadece Beyrut ve Dımaşk I. Dünya Savaşı'ndan önce elektrikle aydınlatılmıştır. Bu iki şehrin Avrupa ile ticaretinin yüksek olması erken dönemde elektrikli aydınlatmanın gelmesini temin etmiştir.<sup>39</sup>

Şehirde ulaşım araçları, at ve eşek gibi hayvanlardı ve insanlar, ileri gelen veya zengin kişilerin bir yerden bir yere gitmek için eşeğe bindiğini görmeye çok alışıktı.<sup>40</sup> Şehrin içinde, Hükümet konağının önündeki Merce Meydanı'nda bulunan, insanları, hastaları ve yaşlıları ücret karşılığında taşıyan faytonlar vardı. Bunun yanında zenginlerin kendi faytonları da bulunmaktaydı.<sup>41</sup> Bir erkeğin hanımı ve ailesiyle birlikte arabaya binmesi ayıptı ve hatta trende kadınlara mahsus vagonlar mevcuttu.<sup>42</sup> 19. yüzyılın sonlarında, Fransız nakliye şirketi Delegation Beyrut ve Dımaşk arasında atların çektiği arabalarla yolcu taşımacılığına başladı. Her araba 18 yolcu alıyor ve iki şehir arasındaki mesafeyi iki günde kat ediyordu.<sup>43</sup> Dımaşk halkı, yolcu taşımada, kervan ticaretinde ve Şam hac konvoyunun ihtiyacını karşılamada önemli rolleri nedeniyle at yetiştiriciliğiyle

---

<sup>34</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 31.

<sup>35</sup> A.g.e., 71.

<sup>36</sup> A.g.e., 197.

<sup>37</sup> Muhammed Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C.1, (Riyad: Edvâu's-Selef, 2010), 249.

<sup>38</sup> Hâlid el-'Azm, *Müzekkirât*, C.1 (Dımaşk: ed-Dâru'l-Müttahide li'n-Neşr, 1973), 75.

<sup>39</sup> Kâsimiyye, *Hayâtu Dımaşki 'l-İctimâ'iyye*, 15

<sup>40</sup> 'Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 24.

<sup>41</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla 'i 'l-Karni 'l-İşrîn*, 68.

<sup>42</sup> 'Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 25.

<sup>43</sup> A.g.e., C. 1, 26.

ilgilieniyordu. Osmanlı ordusu Dımaşk'tan yılda 500 at ve katır satın alırken, bunun kadar hayvan da Avrupa ve Mısır'a ihraç edilmekteydi.<sup>44</sup>

1863'te Osmanlı Hükümeti, batılı mal, fikir ve kültür geçiş yolu olan Beyrut ile Dımaşk arasında bir yol inşa etti.<sup>45</sup> 1895 yılında ise bir Fransız şirketi iki şehir arasında yeni bir yol yaptı ve bu mesafeyi 9 saatte kat eden bir demiryolu kurdu. Bu da Dımaşk halkının diğer şehirlerle iletişimini eskisinden daha fazla kolaylaştırdı.<sup>46</sup> 20. yüzyılın başlarında II. Abdülhamid'in gayretleriyle gerçekleşen, İstanbul'dan başlayıp Medine'ye ulaşan Hicaz Demiryolu Dımaşk'tan geçmekte idi. Bu demiryolu sayesinde Dımaşk Medine arası yolculuk 48 saate inmişti.<sup>47</sup> Şayet Sultan II. Abdülhamid iktidarda kalsaydı, Hicaz demiryolu hattı Mekke'ye, oradan da Sana'ya kadar uzanacak<sup>48</sup> ve daha o dönemde Dımaşk'ın bu şehirlerle olan bağlantısı da güçlenecekti.

Bisiklet ilk olarak, 1910 yılında Dımaşk'ta ortaya çıkmıştı. İlk çıktığında çok az insanın rağbet ettiği bu bineğe daha sonra alışılmış ve epey çoğalmıştı.<sup>49</sup> Otomobilin, Dımaşk'ta görülmesi I. Dünya Savaşı'ndan biraz önceye rastlar. Bu otomobilin sahibi Beyrut'ta ikamet eden İngiliz bir doktordur.<sup>50</sup> Dımaşk halkının gördüğü ilk uçak ise, Osmanlı Hükümeti'nin 1915'te Dımaşk'a geleceğini duyurduğu uçaktır. Bu haber halk arasında muazzam bir ilgiyle karşılanmış, uçağı görmek isteyen halk evlerinden, işyerlerinden çıkarak Barada nehri kenarına toplanmışlardı. Güvenli bir şekilde iner inmez de hatıra için bir parça almak gayesiyle uçağa doğru hızla koşuştular. Polislin uçağın çevresini çembere alması sayesinde uçak korunabildi. Dımaşk ileri gelenlerinin ve âlimlerinin Osmanlı pilotlarını (Fethi ve Sadık) karşılamak için konuşmalar yaptığı

---

<sup>44</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 144.

<sup>45</sup> Abdülkerim Râfık, "Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafî fî Bilâdi's-Şâm fî'l-'Ahdi'l-Osmânî", *Buhûsun fî't-Târihi'l-İctimâ'î li-Bilâd's-Şâm fî'l-'Asri'l-Hadîs*, (Dımaşk: 1985), 55.

<sup>46</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 33, 195.

<sup>47</sup> A.g.e., 195.

<sup>48</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 249.

<sup>49</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 69.

<sup>50</sup> 'Azme, *Müzekkirât*, C. 1, 24.

büyük bir merasim yaptılar. Sonra karşılamaya benzer bir coşkuyla pilotları uğurladılar. Maalesef bu uçak Taberiye Gölü yakınlarında düştü. İki pilotun cenazesi Dımaşk'a getirildi. Halk cenazeye yoğun bir katılım gösterdi ve iki pilota saygılarını göstermek için Selahaddin Eyyubi türbesinin haziresine gömdüler.<sup>51</sup>

Osmanlı, modern bir devlet modeli kurmaya doğru ilerlerken, ulaşım ve haberleşme araçlarının gelişimini hızlandırmıştır. Çünkü devlet kısmen, toplumun seçkinleri, özellikle de dinî seçkinler üzerindeki ekonomik, politik ve sosyal kontrolünü pekiştirmeyi amaçlıyordu.<sup>52</sup>

Böylece 1918'de Osmanlı dönemi sona ermeden önce Dımaşk iki farklı şehir haline geldi. Birincisi, eski geçmişine, antik abidelerine, dar dolambaçlı sokaklarına ve gölgeli sıkışık çarşılarına sarılmış eski muhafazakâr şehir; diğeri ise, geniş, düz sokakları, Batı mimarisinde binaları ve Tanzimat Dönemine ait kurumlarıyla modern görünümlü şehir.

### 1.2.3. Siyasî Durum

Suriye, 1516'da Sultan I. Selim'in başlattığı ve 1566'da oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın tamamladığı büyük genişleme hareketinde Osmanlı Devleti'nin bünyesine kattığı ilk Arap bölgesidir. Bu fethin ardından Şam'ı 275 yıl yöneten Memlûk Devleti ortadan kalkmış, onun yerini Halep, Dımaşk ve Kahire merkezli Osmanlı eyaletleri almıştır.<sup>53</sup> Bu eyaletlerin başkente uzak olması nedeniyle, sayılan şehirler Nureddin Zengi, Selâhaddin Eyyubî ve Memlûkler devrindeki merkezî konumlarını kaybetmişlerdir. Yine de Dımaşk, mukaddes şehirlere yakınlığı, hacıların çıkış merkezi olması ve farklı ekonomik aktivitelerin bulunduğu bir bölge olması nedeniyle Osmanlılar nezdinde daha prestijli ve daha fazla öneme sahipti.<sup>54</sup>

---

<sup>51</sup> A.g.e., C. 1, 16-18.

<sup>52</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 128

<sup>53</sup> Ahmed İybiş, *Târîhu's-Şâm fi'l-Matlâ'i'l-Hukmi'l-Osmânî*, (Abu Dabi: el-Mecma'u's-Sekâfi, 2010), 13.

<sup>54</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 193; İyat Erbakan, "Büyûtâtul-Hadîs en-Nebevî İbbâne'l-Asri'l-Osmânî Âlu'l-Küzberî Nemûzecen," *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, ed. Zekeriya Güler vd., (İstanbul: İSAR Yayınları, 2020), 103.



Fakat gerçek şu ki, bu şehirlerin önemini kaybetmesi Osmanlıların gelişiyle başlamamıştır. Portekizlilerin Ümit Burnu'nu dolaşır Suriye ve Mısır'dan geçen doğu ticaret yollarını başka yerlere kaydınca Memlûk Devleti miladi 16. yüzyılın başlarında, sona yaklaşmak üzereydi.<sup>55</sup> Özellikle Sultan Kansu Gavri'nin iktidara gelmesinden sonra, iç çekişmeler yayılmış ve devletin koyduğu vergi ve harçlar nedeniyle iktisâdî durum daha da kötüleşmişti.<sup>56</sup> Osmanlı egemenliği bu durumu çok fazla değiştirmemiş, Dimaşk'ın sadece idarecileri değişmiştir.<sup>57</sup>

Osmanlı yönetimi, 19. yüzyılın ortalarına kadar, padişaha bağlı kaldıkları müddetçe,<sup>58</sup> Arap vilayetlerinde insanların gündelik hayatlarına müdahale etmekten kaçınan bir idare tarzı izlemişlerdir. Belki de bunun nedeni, Osmanlı Devleti'nin, yüzyıllar boyunca İslam kültürünün meşalesini taşıyan ve İslam medeniyetinin merkez şehirlerini kuran Arap uluslarının örf ve âdetlerini dikkate almasıdır.<sup>59</sup> Türkler, Araplara değer verir, dillerine ve kültürlerine saygı duyar, Ezher'e ve oradaki âlimlere hürmet ederler, Ezher'in hem hürriyetini hem de nüfuzunu korumaya dikkat ederlerdi.<sup>60</sup> Osmanlı yönetiminin günlük yaşamına müdahale etmekten kaçınması, bu halkları Memlûk döneminde kurulan ve 19. yüzyıla kadar devam eden, insanların hayatlarını düzenleyen, yetkililerin yapamadıklarını yapan eski sosyal kurumlarına bağlı kalmaya teşvik etmiştir.<sup>61</sup> İlim adamları ve mutasavvıflar tarafından temsil edilen

---

<sup>55</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve'l-Hadâsetu'l-Avrûpiyye*, (Katar: el-Merkezu'l-Arabî li'l-Ebhâs ve Dirâsâtî's-Siyâsiyyât, 2017), 403.

<sup>56</sup> Leylâ es-Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabîyyî's-Sûrî fî Matla'i'l-'Ahdi'l-Osmânî*, (Dimaşk: Vizâretu's-Sekâfe, 1973), 8.

<sup>57</sup> A.g.e., 16.

<sup>58</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 72, 75, 131.

<sup>59</sup> Budeyr Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye 1741 – 1762*, Thk. Ahmed İzzet Abdü'l-Kerîm, (Kahire: el-Cem'iyetu'l-Mısriyye li'd-Dirâsi't-Târîhiyye, 1959), 27.

<sup>60</sup> Robert Mantran, *el-Alâkâtu beyne'l-Kâhire ve İstanbul Esnâe'l-Hukmi'l-Osmânî li-Mısr mine'l-Karnî's-Sâdise 'Aşar Hattâ'l-Karnî's-Sâmine 'Aşar*, çev. Zühre eş-Şâyib, (Kahire: 1969), 57, 65.

<sup>61</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 27; Mantran, *el-Alâkâtu beyne'l-Kâhire ve İstanbul*, 59, 115.

dinî seçkinler, sivil siyasette, kargaşa dönemlerinde insanların sevk ve idaresinde önemli bir role sahiptiler.<sup>62</sup> Özellikle sûfilerin, Arap halkları arasında Osmanlıların meşruiyetini sağlamada önemli bir rolleri vardı.<sup>63</sup> Osmanlı Devleti, Arap halklarıyla olan esnek politikasının yanı sıra, özellikle Yavuz Sultan Selim'in Şam'a vali olarak tayin ettiği,<sup>64</sup> Canbirdi el-Gazzâlî'nin padişahın vefatından sonra isyan etmesinden sonra gerçekleştirdiği ıslahat ile, Arap vilayetlerinde askerî ve siyasî idarenin ana bağlantılarını elinde tutmaya dikkat etmiştir. Devlet, Halep Valisi Abaza Hasan Paşa'nın isyan hareketini ortadan kaldırdıktan sonra,<sup>65</sup> 17. yüzyılın sonlarına doğru bölgede hâkimiyetini pekiştirmiş; Tanzimat Dönemiyle birlikte de toplumun tüm kesimleri ve vilayetlerde meydana gelen her şey üzerinde doğrudan kontrolünü sağlayan bir siyasî sistem kurmaya çalışmıştır.<sup>66</sup>

Dımaşk, Anadolu'ya yakın olması, bölgede dinî, iktisâdî ve siyasî ağırlığı bulunması, özellikle de Osmanlı idaresinin Sünnî kimliğinin önemli göstergelerinden biri olan Şam bölgesi hac kafilesinin hareket noktası olması sebebiyle diğer uç vilayetlere göre Osmanlı Hükûmetiyle daha fazla ilişkisi olan bir yerdi.<sup>67</sup> Bu durum, 1832'de Kavalalı İbrahim Paşa'nın Dımaşk'a girdiği ve şehirde kültürel, siyasî ve sosyal bir dönüşümün başlangıcı olan yeni bir dönemi başlattığı, yönetim biçimlerini değiştirdiği, yönetim meclislerinde birçok değişiklik yaptığı, insanların daha önce bilmediği bürolar icat ettiği ve insanların gündelik hayatlarını etkileyen kanunlar çıkardığı zamana kadar bu

---

<sup>62</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 25; Abîr Muhâsine, *Mevkıfu'l-'Ulema fî Livâ'i Dımaşk mine's-Sultati'l-Osmâniyye 1770 – 1830*, (Ürdün: Mute Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 112.

<sup>63</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 288.

<sup>64</sup> Jane Hathaway, *el-Bilâdu'l-'Arabiyye fî Zilli'l-Hukmi'l-Osmânî*, çev. Muhammed Şa'bân Savvân, (Cezayir: Dâru'n-Nedîm, 2018), 90

<sup>65</sup> Muhammed b. Îsâ İbnu Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye fî'l-Memâliki ve'l-Mehâsini's-Şâmiyye*, Thk. Hikmet İsmâil, (Dımaşk: Vizâretu's-Sekâfe, 1992), 33

<sup>66</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 131, 192.

<sup>67</sup> Hasan Âğâ el-'Abd, *Havâdisu Bilâdi's-Şâm ve'l-İmbarâtûriyyeti'l-Osmâniyye*, Thk. Yusuf Cemîl Na'îse, (Dımaşk: Dâru Dımaşk, 1986), 6; Albert Haurani, *el-Fikru'l-'Arabî fî 'Asri'n-Nehda 1798 - 1939*, çev. Kerîm Azkûlî, (Beyrut: Dâru'n-Nehâr, 1968), 49; Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 184

şekilde devam etti.<sup>68</sup> İbrahim Paşa'nın Şam'dan ayrılmasından sonra işler eski haline dönmedi. Osmanlı sultanı, azınlıklara Müslümanlarla eşit haklar tanıyan Gülhane Hatt-ı Hümyunu'nu 1839'da ilan etmesine rağmen, şehirdeki Osmanlı otoritesinin zayıflığı,<sup>69</sup> nüfuzlarının azaldığını gören dinî seçkinlerin gayretleriyle halkın çıkan kanunlara uymayı reddetmesi gibi nedenlerle 1840-1860 arasında Tanzimat'la gelişen düzenlemeler Dımaşk'taki siyasî hayata net bir şekilde yansımada.<sup>70</sup> Ancak 1860'taki Hristiyan fitnesi<sup>71</sup>, Osmanlı otoritesine, şehirde kontrolü ve modernleşme politikasını sürdürme, bunun sonucunda da halkın, kendilerini örgütlemek ve önceden olduğu gibi yönetimin baskıları karşısında kendilerini korumak için bel bağladığı kurumları ortadan kaldırma fırsatı verdi.<sup>72</sup> Öyle ki, Dımaşklı bir Müslüman, kendisiyle bir Hristiyan arasında ihtilaf çıktığında, hakkını alacak birini bulamaz oldu. Çünkü yetkililer, Avrupa konsolosluklarının himayesinden yararlandıklarından Hristiyanlara karşı tarafgirlerdi<sup>73</sup> ve devlette karar alma mekanizmasında yer bulan Osmanlı Tanzimatı'nı destekleyen ıslahatçılar, izledikleri modernleşme siyaseti önünde engel gördükleri dinî seçkinlerin şehirlerin iç siyasetindeki rolünü azaltma arzusunda idiler.<sup>74</sup> Bu yüzden onlar belediye ve il meclislerinde, ticaret mahkemelerinde ve resmi görevlerde dinî seçkinlerin sayılarını azalttılar; Avrupa tarzına uygun yönetim için

<sup>68</sup> Saîd 'Âşûr, "el-Müctema'u's-Şâmî fi'l-Asri'l-Osmânî Beyne'l-Usûri'l-Vustâ ve'l-Hadîse", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi's-Şâm*, 1978, C.1 (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978): 258-262.

<sup>69</sup> David Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî es-Siyâsî ve't-Tağyîru'l-İctimâ'î fî Sûriye Evâhira'l-'Ahdi'l-Osmânî*, çev. Mecîd er-Râdî, (Dımaşk: Dâru'l-Medâ, 1999), 19.

<sup>70</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 23; Fîlîb Hûrî, "Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye ve Tevezzü'ühâ fi Dımaşk 1860 – 1908", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi's-Şâm*, 1978, C. 1 (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978): 438, 444.

<sup>71</sup> Dımaşk ve kırsalında halkın bir kısmının şehrin Hristiyan mahallesine karşı başlattığı, binlerce kişinin ölümüne ve evlerinin yıkılmasına yol açan isyanlar. "Sûfilerin Azınlıklarla İlişkisi" bölümünde ayrıntılı bilgi verilecektir.

<sup>72</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 437.

<sup>73</sup> Ebu's-Su'ûd Hasîbî, "Müntehabât min Müzekkirât", *Târîhi'l-Bilâdi's-Şâm fi'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*, Der. ve Thk. Süheyl Zekkâr, (Dımaşk: Dâru't-Tekvîn, 2006), 293.

<sup>74</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 438, 445.

modern kurumlar kurdular. Batı medeniyetini yakalama iddiasıyla bunları gerçekleştirecek yeni seçkinleri yetiştirmek gayesiyle modern okullar açtılar.<sup>75</sup>

Dımaşklı Müslümanlar, Hristiyanlara ve Yahudilere Müslümanlarla eşitlik sağlayan Osmanlı Tanzimat kanunlarını, Avrupa siyasî güçleri tarafından Osmanlı sultanına dikte edilen kanunlar olarak gördüler.<sup>76</sup> Bu kanaatlerini, 1860'taki Hristiyan fitnesinin ardından Osmanlı Devleti'nin yaptığı tasarruflar kuvvetlendirdi. Yüzyılın başında Osmanlı Padişahının Avrupa kralları üzerinde nüfuz ve otoriteye sahip olduğunu gördükten sonra<sup>77</sup> bu olaylarda Osmanlı Devlet yönetiminde gittikçe artan Avrupa nüfuzunun somutlaştığını gördüler.<sup>78</sup> Fakat onlar, Avrupalı gücün her an Beyrut sahiline çıkmasından, önceden Cezayir'in işgal edilmesine benzer şekilde Suriye'nin işgal edilmesinden korkuyorlardı. Bu bize, bazı Şam eyaleti şehirlerinin ileri gelenlerinin Emir Abdülkadir el-Cezâirî önderliğinde bağımsız bir Arap devleti kurmak için yaptıkları gizli girişimi açıklıyor. Fakat Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkması ve Osmanlı Devleti'nin 1878'de Rusya ile savaştan sağ sâlim çıkması bu düşüncüyü ortadan kaldırmıştır.<sup>79</sup> Yine de –sûfilerin Sultan II. Abdülhamid'in takip ettiği ittihad-ı İslâm siyasetini destekleyerek mücadele ettikleri– Osmanlı Devleti'nden ayrılmak fikri Batılılaşmış aydın gençler arasında bir sonuca varmadı. Misyonerlik faaliyetlerinin, yabancı okulların ve basın faaliyetinin yaygınlaşması ve edebiyat cemiyetlerinin ortaya çıkması, İstanbul ve Avrupa'daki modern okul mezunlarının geniş bir kesiminde Arap ulusal şuurunu uyandırmada rolü olmuştur. Bunlar arasında, Anayasayı yürürlükten kaldırdıktan sonra Sultan Abdülhamid'e karşı İttihat ve Terakki Cemiyetiyle iş birliği yapmış Şamlı ıslahatçı çevreden Tâhir el-Cezâirî de bulunmaktaydı. Öyle ki, Padişahı tahttan indirmeyi başardıklarında, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin Turancı-Milliyetçi eğilimleri nedeniyle aralarında bir anlaşmazlık çıktı, bunun üzerine Arap aydınları, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için

---

<sup>75</sup> A.g.e., C. 1, 456-458; Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 24.

<sup>76</sup> Şâhîn Makarios, *Hasru'l-Lisâm 'an Nekebâti's-Şâm*, (Mısır: 1895), 223

<sup>77</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsırûn*, 177.

<sup>78</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 22; Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 451.

<sup>79</sup> 'Âdil Suluh, *Sutûr mine'r-Risâle Târîhu Hareketin İstiklâliyyetin Kâmet fi'l-Meşriki'l-Arabiyyi Senete 1877*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1966), 126, 144.

gizli hareketlere başladılar. İttihat ve Terakki Hükümeti bu hamlelere işkence, infaz ve sürgünle karşılık verdi. Arap aydınları Şerif Hüseyin'in etrafında toplandılar ve bağımsız bir Arap devletinin kurulmasında desteklerini almak için İngilizlerle temaslara başladılar. Batı'nın desteğini alan bu devrim, Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarından çıkarılmasına, Emir Faysal b. el-Hüseyin önderliğindeki Arap kuvvetleri eşliğinde General Allenby komutasındaki İngiliz kuvvetlerinin 02.10.1918 tarihinde Dımaşk'a girmesine yol açmış; böylece bölgede dört asırdan fazla süren Osmanlı dönemi sona ermiştir.<sup>80</sup>

#### 1.2.4. İktisadi Hayat

Dımaşk, çevresiyle arasındaki ulaşım yollarının zorluğuna rağmen, Şam Vilayetinde iktisadî ağırlığı olan bir ticaret merkeziydi. Bu, öncelikle yakınındaki tarım bölgeleri için bir pazar ve eski bir sanayi merkezi olmasından kaynaklanıyordu.<sup>81</sup> Bu durum onu Mısır-Anadolu ve Irak-Avrupa arasında binlerce yıldan beri önemli bir ticaret istasyonu yapmıştı.<sup>82</sup> Öyle ki, Şam bölgesinin pazarları, doğunun en iyi pazarı kabul edilmiş<sup>83</sup> ve tüccarları da en yetenekli tüccarlar arasında sayılmıştır.<sup>84</sup> Bunun en açık delillerinden biri, 19. yüzyılın sonlarında Dımaşk'ta ticaret kervanlarını kabul eden yüz kırktan fazla han,<sup>85</sup> yedi bine yakın dükkânın<sup>86</sup> bulunması ve şehrin bu iktisadî öneminin Şam hac kafilesıyla desteklenmesidir. Çünkü Dımaşk'ta Balkanlar, Anadolu, Irak, İran, Kafkas ve Orta Asya'dan gelen hacılar toplanırdı.<sup>87</sup> Böylece Şam'a her yıl sekiz bin Türk hacı girer, mal alır, evler kiralar ve beş yüz bin altın liraya varan

---

<sup>80</sup> Hayriyye Kâsimiyye, *el-Hukûmetu'l-'Arabiyye fî Dımaşk*, (Beyrut: el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1982), 15-34.

<sup>81</sup> Sauvaget, *Dımaşku's-Şâm*, 108; 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 195; 'Abd, *Havâdisü Bilâdi's-Şâm*, 6.

<sup>82</sup> Hathaway, *el-Bilâdu'l-'Arabiyye*, 111.

<sup>83</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 65.

<sup>84</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsırûn*, 174.

<sup>85</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 477.

<sup>86</sup> 'A.g.e., 457.

<sup>87</sup> Beyât, *ed-Devru'l-Mihverî*, C. 2, 340

harcama yaparlardı.<sup>88</sup> Şam hacı kafilesine katılan toplam hacı sayısı 30-50 bin arasında değişir,<sup>89</sup> beraberlerinde taşıdıkları malın değeri yaklaşık iki milyon kuruşu bulurdu.<sup>90</sup> Osmanlı devleti, hacıların mallarıyla birlikte<sup>91</sup> bu dönemde veli türbesi çevresinde kurulan mevsimlik pazarlarda satılan malları ayrıca camiler, medreseler ve tekkelere vakfedilen malları<sup>92</sup> vergilendirmediği gibi âlimleri, memurları ve askeri de vergiden muaf tutmaktaydı.<sup>93</sup> Bu politika iç ticareti teşvik etmekteydi.<sup>94</sup>

Dımaşk ticaretini destekleyen şey, kentin komşu tarım alanlarından gelen hammaddelerin bolluğu ve babadan oğula, nesilden nesile aktarılan istikrarlı bir zanaat sisteminin oluşturduğu sanayi idi.<sup>95</sup> Kasımî'nin, *Kâmûsu's-sınâti's-Şâmiyye* adlı eserinde zikrettiği zanaat adedi, 435'e ulaşması şehirde zanaatın ne kadar geliştiğini göstermektedir.<sup>96</sup> Bu zanaatlar Osmanlı döneminde büyük bir teşkilatlanma düzeyine ulaşmıştır.<sup>97</sup> Her zanaatın erbabı, onların işlerini yürüten ve onları savunan sıkı bir hiyerarşik sistem içinde birbirine bağlıydı.<sup>98</sup> Zanaat erbabının, sûfî tarikatları ve şeyhlerle kuvvetli bağları vardı;<sup>99</sup> hatta her zanaat kolunun intisap ettikleri bir

---

<sup>88</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 454.

<sup>89</sup> Abdülkerim Râfık, "Kâfiletu'l-Hacci's-Şâmî", *Buhûsun fî't-Târîhi'l-İktisâdiyyi ve'l-İctimâ'î li-Bilâdi's-Şâm fî'l-Asri'l-Hadîs*, Der. Abdülkerim Râfık, (Dımaşk: 1985), 194.

<sup>90</sup> A.g.e., 208. 100 kuruş bir Osmanlı altın lirasına eşittir, 'Azm, *Müzekkirât*, 55.

<sup>91</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 90.

<sup>92</sup> Hathaway, *el-Bilâdu'l-'Arabiyye*, 18.

<sup>93</sup> A.g.e., 185.

<sup>94</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 90

<sup>95</sup> Kürd Ali, Dımaşk, 71; Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 107; *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirîn*, 174.

<sup>96</sup> Cebrî, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 501.

<sup>97</sup> Râfık, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafî*, 160.

<sup>98</sup> Pascual, *Dımaşk fî Muntasafî'l-Kani't-Tâsi'a 'Aşar*, 159.

<sup>99</sup> Râfık, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafî*, 180.

tarikati,<sup>100</sup> etrafında toplandıkları, gözetiminde oldukları ve elinde gerekli dinî kültürü aldıkları bir şeyhi bulunmaktaydı.<sup>101</sup> Bu ilişkinin etkisi, zanaatkârların muamelelerindeki ahlakî düzeyde görülmektedir.<sup>102</sup>

Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ticaret, büyüklük ve değer olarak dış ticaretten daha güçlü ve daha önemliydi,<sup>103</sup> ancak İbrahim Paşa'nın Şam'a girmesi ve Avrupa ülkeleriyle ticaret anlaşmaları imzalaması ile dış ticaret eskisinden daha aktif hale gelmeye başladı; 19. yüzyılın sonlarında devletin Avrupalı tüccarlara birçok kolaylıklar ve ayrıcalıklar tanınmasıyla doruk noktasına ulaştı. Bu durum, Avrupalı tüccarların ve konsolosların gayrimüslim tüccarlara tanıdığı ayrıcalıklar nedeniyle Batılı ülkelerle ticaret yapan ve dış ticarete hâkim olmaya başlayan bir gayrimüslim tüccar sınıfının doğmasına neden oldu. Müslüman tüccarlar ise, büyük bir bölümü Avrupa ülkelerinden ithal edilen,<sup>104</sup> yerel pazarları dolduran<sup>105</sup> malların satışına dayalı iç ticarete hâkimdiler. Birçok zanaat, ithal ucuz ticaret malı istilasıyla karşı karşıya kaldı. Bu da ticaret ve sanayi faaliyetlerinin gerilemesine, bazı zanaatların yok

---

<sup>100</sup> Ali Muhâfiza, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye 'İnde'l-Arab fî 'Asri'n-Nehda*, (Beyrut: el-Ehliyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1987), 17; Peter Gran, "el-Üsüsü'l-İctimâ'iyye li's-Sekâfeti fî Dimaşk 1780 – 1850", *el-Mü'temer ed-Devliyyi's-Sânî li-Târihi Bilâdi's-Şâm*, C. 1 (Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi 1978), 267.

<sup>101</sup> Hamilton Gibb ve Harold Brown, *el-Müctema'u'l-İslâmî ve'l-Ğarb*, çev. Ahmed İybiş, C. 2 (Abu Dhabi: Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 2012), 204; Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 12; Leylâ es-Sabbâğ, "Me'âlimu'l-Hayâti'l-Fikriyye fî'l-Vilâyâti'l-Arabiyye fî'l-Asri'l-Osmâni", *el-Devletu'l-Osmâniyye Târih ve Hadâra*, Ed. Ekmeledin İhsanoğlu, C. 2 (İstanbul: IRCICA, 1999), 310.

<sup>102</sup> Râfîk, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafi*, 179.

<sup>103</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 231, 236, 237.

<sup>104</sup> A.g.e., 237, 238.

<sup>105</sup> Râfîk, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafi*, 182; *Müzekkîrât Târihiyye 'an Hamleti İbrâhîm Paşa 'alâ Suriye*, Thk. Ahmed Ğassân Sebânû, (Dimaşk: y.y.), 16.

olmasına neden oldu.<sup>106</sup> Dımaşk'ta yeni pazarların sayısı büyük oranda azaldı.<sup>107</sup> Zanaatkarlar, Avrupa mallarının istilasına karşı koymaya çalıştılar ve 19. yüzyılın sonlarında ilk tekstil fabrikasını kurdular. Fakat pazarların Avrupa mallarıyla dolup taşması,<sup>108</sup> insanların batıya öykünüp, batıdan gelen bir malı almayı övünç sebebi olarak görmeleri, kurulan fabrikanın kapanmasına yol açmıştır.<sup>109</sup>

1850 yılında ticaret kanunlarının çıkmasıyla birlikte yerel ekonomi giderek daha çok Avrupa ekonomisine bağlanmıştır. Gayrimüslim tüccarlar ve acenteleri, Avrupa konsolosları ve şirketleri ile olan ilişkileri nedeniyle şehirde faaliyet göstermeleri, Müslüman tüccarların bile Avrupa mallarının âlimını güvence altına almak için<sup>110</sup> Beyrut'ta Hristiyan acentelere bulundurmaları, Müslüman zanaatkarlar ve tüccarlara ciddi zararlar vermiştir. O dönemde Avrupa mallarının ithalatını kolaylaştırmak amacıyla Avrupa bankalarına bağlı bankaların kurulması durumu daha da kötüleştirmiştir. Çünkü fazlaca mal ithal etmek isteyen çok sayıda tüccar bu bankalardan kredi kullanmış, ödeme zamanı geldiğinde, yeterli paraları olmayanlar, krediyi ödeyebilmek için zararına mal satmışlar, bu da çok sayıda tüccarın iflas etmesine<sup>111</sup> ve piyasaların kötüleşmesinin neden olmuştur.

Buharlı gemilerin kullanılması ve Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla<sup>112</sup> beraber ticaret konvoylarının ve Özellikle Şam hac kafilesinin azalması, durumu daha da kötüleştirmiştir. Çünkü daha hızlı ve çöl bedevilerinin saldırılarına karşı güvenli olduğu için tüccar ve hacılar deniz yoluyla yolculuğu tercih etmekteydiler. Çok geçmeden 20. yüzyılın başlarında, Hicaz Demiryolunun açılmasından sonra Dımaşk'ı ana istasyon kabul eden Şam hac kafilesi ve ticaret konvoyları tamamen durmuştur.

---

<sup>106</sup> Râfîk, *Mezâhiru mine't-Tanzîm 'l-Hırafî*, 183-184; 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 130; Nu'mân Kasâtîlî, *er-Ravdatu 'l-Ğannâ' fî Dımaşk el-Feyhâ*, (Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1879), 123.

<sup>107</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 454.

<sup>108</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 130.

<sup>109</sup> A.g.e., 138.

<sup>110</sup> Cummins, *el-İslâhu 'l-İslâmî*, 21.

<sup>111</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 98.

<sup>112</sup> Quataert, *ed-Devletu 'l-'Osmâniyye*, 224.



Zira bir tren katarı, eski kervanlardan 125 deve yükünü<sup>113</sup> taşıyabiliyordu ve Dımaşk'ta, eskiden olduğu gibi uzun zaman kalmaya da ihtiyaç kalmamıştır. Böylece Dımaşk, tarih boyunca sahip olduğu ticaret ve zanaat faaliyetinin en önemli faktörlerinden birini kaybetmiştir.<sup>114</sup>

### 1.2.5. Sosyal Hayat

1885 tarihinde yaklaşık şehrin nüfusu 112.000 olarak tahmin edilmektedir.<sup>115</sup> Fakat 20. yüzyılın başında, açık bir nüfus patlaması görüyoruz. 1911 tarihinde Dımaşk nüfusu, 222 bine,<sup>116</sup> 1914 yılında 300 bine<sup>117</sup> ulaşmıştır. Muhtemelen bu artışın sebebi -o dönemdeki sayıların doğruluğundan bağımsız olarak- o tarihte çiftçilere zarar veren ekonomik koşullar nedeniyle<sup>118</sup> kırsaldan şehre göçte ve ayrıca ülkelerinde gerçekleşen devrimden sonra çok sayıda Afgan, Hint, İran, Arnavut, Çerkez ve Faslı Müslümanın göçünde<sup>119</sup> yatmaktadır.

Din ve mezhep bakımından Dımaşk halkının çoğunluğu Sünnî Müslümanlardan oluşmaktaydı. Buna mukabil Şii, Dürzi, Alevi azınlıklar;<sup>120</sup> Ortodoks, Katolik, Süryânî, Marunî, Evanjelik, Keldanî ve Yakubîlerin oluşturduğu Hristiyan azınlıklar ve Yahudi azınlık da<sup>121</sup> bulunmaktaydı. Bu dönemde Hristiyan ve Yahudi nüfusu sayısal olarak artmış ancak oransal olarak azalmıştır. 1885 yılında, 9 bin civarında

---

<sup>113</sup> A.g.e., 227.

<sup>114</sup> Kasâtîlî, *er-Ravdatu'l-Ğannâ*, 124; Râfîk, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafi*, 186; 'Azme, *Mir'ātu Dımaşk*, 116; 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 199.

<sup>115</sup> Züheyr Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk Hilâle'l-Karni't-Tâsi'a* 'Aşar, çev. Meleke Ebyad, (Dımaşk: Vizâretu's-Sekâfe, 2008), 65.

<sup>116</sup> A.g.e., 65.

<sup>117</sup> Corci Zeydan, "Dımaşku's-Şâm Târîhuha ve Âsâruha ve Ahvâluha'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İlmiyye", *Mecelletu'l-Hilâl*, (1949), 669.

<sup>118</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 66.

<sup>119</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 58.

<sup>120</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 58.

<sup>121</sup> A.g.e., 65; Yusuf Hakîm, *Suriye ve'l-'Ahdu'l-Faysalî Zikrayâtu'l-Hakîm*, (Beyrut: el-Matba'atu'l-Kevâlisiyye, 1960), 58.

Hristiyan nüfusun %8,2'sini; 5 bin civarında Yahudi de nüfusun %4,6'sını oluşturmakta iken 1911 yılında sayıları 15 bine yaklaşan Hristiyanların oranları %6,7'ye; 10 bine yaklaşan Yahudilerin oranları ise %4,5'e gerilemiştir. Askere alma konusunda Müslümanlarla diğerleri arasında eşitlik sağlayan zorunlu askerlik kanunun çıkışından sonra<sup>122</sup> çok sayıda Hristiyan ve Yahudi'nin Avrupa'ya göç etmesi, çeşitli göçlerle Müslüman nüfusun daha fazla artması, gayrimüslim nüfusunun oranını azaltmıştır.<sup>123</sup>

Bu dönemde Dımaşk havalisinde nüfus, etnik ve dinî temele göre konumlanmıştı. Bu sebeple her grubun kendine ait bir mahallesi vardı. Mesela eski şehrin doğu yakası Hristiyanlara, güney doğu yakası Yahudilere aitti. Onlara burada Şiiler komşuydu. Kentin diğer mahalleleri ise Sünnî Müslümanlara aitti<sup>124</sup>. Gerçi bu dönemde Osmanlı şehirlerinin genelinde yerleşim buna benzemekteydi.<sup>125</sup> Ancak bu, dinî azınlıklara baskı anlamına gelmemekte olup, aksine mezhepler arası ilişki çoğu zaman hoşgörü ve bir arada yaşama şeklinde olmuştur.<sup>126</sup> Osmanlı Devleti'nde dinî azınlıklar, bu tarihte Avrupa'daki dinî azınlıkların sahip olduğu haklardan çok daha fazlasına sahiptir. Buna rağmen, Avrupalı konsolosların gizli tahriki ve devletin içişlerine müdahaleleri, ayrıca Batılı sermayenin yönlendirmesi ve Müslüman çoğunluğun iktisadî çıkarına zarar veren azınlık tüccarlarıyla ittifak yapmaları nedeniyle, 19. yüzyılın ortasında bu ilişki kötüleşmeye başlamış, bu durum, 1860 tarihinde Dımaşk'ta çok sayıda Hristiyan'ın öldürülmesine yol açan milliyetçi ve mezhepçi duyguların artmasına yol açmıştır.<sup>127</sup>

---

<sup>122</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 213.

<sup>123</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 65.

<sup>124</sup> Yûsuf Cemîl Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk 1772 – 1840*, (Dımaşk: Dâru Tılas, 1994), 81.

<sup>125</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 311.

<sup>126</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 138.

<sup>127</sup> A.g.e., 305. Ayrıca bkz. Adil Baktıaya, “19. Yüzyıl Suriye'sinde Hristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, S. 58, (Eylül 2011), 23-44.

Etnik açıdan Dımaşk sakinlerinin çoğu Araplardan ve Araplaşmış Türk, Çerkez, Arnavut, Ermeni ve Hintli azınlıklardan oluşmaktaydı. Dımaşk, 18. asırdan itibaren Hindistan'dan göç almış;<sup>128</sup> Rumeli, Balkan, Batı Afrika'da bazı Osmanlı vilayetlerini Avrupa devletlerinin işgallerinden sonra göç dalgaları artmıştı.<sup>129</sup> Mesela, Fransa'nın işgalinden sonra 1847-1911 arasında Cezayir'den dört defa göç olmuştur.<sup>130</sup> Dımaşklılar, şehrin sosyal dokusuna uyum sağlamaya yardımcı olan açık misafirperverlikle bu yeni göçmenleri karşılamıştır<sup>131</sup>. Öyle ki, bir ziyaretçi onlarla şehrin asıl halkı arasında ayırım yapamamıştır. Nitekim Dımaşk halkının tek ırktan olduğunu zanneden batılı seyyahların kitaplarında bunları okumaktayız<sup>132</sup>. Bu hal, eskiden beri Dımaşk toplumunun özelliklerindendir. Çünkü tarih boyunca onlar kendilerine gelen göçmenler karşısında şehrin kapılarını kapatmamışlar, aksine kan ve karakter olarak yabancılarla kaynaşmışlardır.<sup>133</sup> İşte bu yüzden bu dönemde bazı seyyahlar onları, “yabancıları ve oraya gelenleri çok seviyorlar, onlara karşı sempati duyuyorlar ve onlara saygıda aşırı davranıyorlar” diye tanımlamıştır.<sup>134</sup> Hatta eski seyyahlar Dımaşk halkını bu âdetle tavsif etmiştir. Mesela İbn Cübeyr (ö. 614/1217), “şayet Dımaşk halkının yabancıya ve hacıya saygı göstermesinden ve iyiliğinden başka bir âdeti olmasaydı bile, bu onlar için şeref olarak yeterdi; hatta onlardan birisi, yoldan geçen bir yabancıya veya fakire bir yiyecek veya elbise verip, bu kişi hediye kabul etmeyecek olsa üzüldü” demektedir.<sup>135</sup>

---

<sup>128</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 85.

<sup>129</sup> ‘Azme, Mir’âtu Dımaşk, 23; ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla’i'l-Karni'l-İşrîn*, 58.

<sup>130</sup> Süheyl Hâlidî, *el-İş’âu'l-Mağribî fî'l-Meşrik Devru'l-Câliye el-Cezâiriyye fî Bilâdi’ş-Şâm*, (Cezayir: Dâru'l-Ümme, 2016), 51, 64.

<sup>131</sup> A.g.e., 51, 64.

<sup>132</sup> Kârîn Sâdir, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn beyne'l-Karneyni'l-Hâmise ‘Aşar ve't-Tâsi'a ‘Aşar*, (Beyrut: Müessesetu'l-İntişârî'l-Arabî, 2010), 161.

<sup>133</sup> Sâdir, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 118; Tantâvî, *Dımaşk*, 12.

<sup>134</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 141.

<sup>135</sup> Muhammed İbn Cübeyr, *er-Rihle*, (Beyrut: Dâru Sâdir), 250, 258.

Göçmenlerin bu kadar hüsnü kabulle karşılanmasının Dimaşk'a ve orada yaşayanlara çok katkısı olmuş; toplumun kimliği ve âdetlerini geliştirmiş ve şekillendirmiştir.<sup>136</sup>

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Dimaşk toplumu -tüm sınıflar ve mezhepler arasında eşitliği ifade eden Tanzimat Kanunlarının uygulanmasından önce- yönetici ve reaya olmak üzere iki temel gruptan oluşmaktaydı.<sup>137</sup> Her grubun altında birbirinden farklı değişik gruplar yer almaktaydı ve bu grupların her birinin kendine has kıyafeti mevcuttu.<sup>138</sup> Fakat bu farklılık, üstünlüğe dayalı katı bir sınıf farklılaşması şeklinde değildi. Zira İslam böyle bir hususa engeldir.<sup>139</sup>

Devletin yönetici sınıf ile reayaya davranışı farklıdır. Yönetici sınıf üzerinde sıkı bir kontrol varken, reaya -devlete bağlılık şartıyla- daha serbest bırakılmış, kendi örgütlerini kurma hakkı tanınmıştır. Âlimlerden ve sûfilerden oluşan dinî seçkinler ise hepsi katında saygı ve takdir gördüklerinden, iki grup arasında bağlantı oluşturmaktadır. Bu yüzden bazen halk, idarecilerin keyfi uygulama ve zulümlerinden onlara sığınmış bazen de idareciler halka şirin gözükme ve itaatlerini sağlamak için onlardan destek aramışlardır.<sup>140</sup>

#### 1.2.5.1. Devlet adamları ve Resmî Görevliler

Bu sınıf, iki gruba ayrılmaktadır:

1- Toplumu herhangi bir iç veya dış tehdide karşı korumaktan sorumlu askeri grup (Ehl-i seyf): En önde gelen üyeleri, vali, ileri gelen yeniçeri (Kapıkulu ve yerli) subayları ve sipahi subaylarıdır.

2- Devlet işlerini yöneten ayan ve resmi görevli (ehl-i kalem) grubudur. Bunun en önemli üyeleri, defterdar, kadı, muhtesip, mütesellim, müftü ve nakîbü'l-eşraftır.<sup>141</sup> Valiler, askerler ve resmi görevlilerden oluşan üst düzey yetkililerin çoğu, başkent İstanbul'dan, devlet dairelerinde yetişmiş olanlardan gelir ve bunların unvanları,

---

<sup>136</sup> Kürd Ali, *Dimaşk*, 58.

<sup>137</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 260.

<sup>138</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'İsrîn*, 58-66.

<sup>139</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 116.

<sup>140</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 25.

<sup>141</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 202.

padişah fermanıyla verilirdi.<sup>142</sup> Dımaşk halkının çoğu, Türkler gibi ülkenin yönetimine, idaresine ve askerin komutasına katılmıştır. Bu gruptan Dımaşk'a gelen Türk unsurlar, uzun süre kalamadıklarından şehrin halkıyla fazla kaynaşmamışlardır.<sup>143</sup>

Bölge halkının çoğunluğu Türkçe bilmediklerinden, Tanzimat Dönemi öncesinde, devlet görevlerinden uzak durmuştur. Fakat Tanzimat Döneminde değişik idari teşkilatların kurulmasından ve zorunlu askere alma uygulamasının başlamasından sonra farklı dinlerden bile olsa ülke insanlarına devlette istihdam kapısı açılmıştır. Böylece Şam halkından birçok kişi yüksek devlet kademesine ulaşmış,<sup>144</sup> hatta Mebusan Meclisine Dımaşk Livası'ndan beş vekil katılmıştır.<sup>145</sup> 18. asrın sonlarında devlette resmi memur sayısı iki bin kişiyi geçmezken, 1908 yılında takriben 35 bin kişiye ulaşmıştır. Bu artış sebebi ise, 19. yüzyıldan önce dinî seçkinler ve ileri gelenlerin sorumluluğuna bırakılan pek çok vazifenin 19. asrın ikinci yarısından itibaren devlet tarafından üstlenilmesidir. Avrupa ülkelerinin metodunu izleyen İstanbul'daki merkezi yönetim, kamu hizmetlerinin idaresini üstlenmeye başlamış,<sup>146</sup> hayatın her alanında hakimiyet sağlamış<sup>147</sup> ve vilayetlerin iç işlerine müdahil olmuştur.<sup>148</sup>

Bazı ileri gelen devlet memurlarının halka tepeden bakması, onları küçümsemesi halkta tepki oluşturmuş, bu tepki 1831 olaylarında olduğu gibi zaman zaman

---

<sup>142</sup> Fahrî Bârûdî, *Müzekkirâtü'l-Bârûdî*, (Dımaşk: Dâru'l-Hayat, 1951), 48.

<sup>143</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 201.

<sup>144</sup> Azm, *Müzekkirât*, 26; 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 147.

<sup>145</sup> Fâris Hûrî, *Evrâk*, Thk. Collete el-Hûrî, (Dımaşk: Dâru Tılâs li'n-Neşri, 1989), 92, 94, 130-132. Fâris el-Hûrî, Meclis-i Mebusan'da vekil olup, Protestan mezhebindendi. Bunun, Osmanlı yönetimine karşı muhalefet hususunda açık faaliyeti vardı ve hatta 1918 tarihinde halkın huzurunda Dımaşk'ın Osmanlılardan bağımsızlığını ilan eden bu kişiydi. (Bkz. Mutî' Hâfız ve Nizâr Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar el-Hicrî*, C. 2 (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2016), 1006

<sup>146</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 126.

<sup>147</sup> A.g.e., 131.

<sup>148</sup> A.g.e., 204.

ayaklanmaya kadar varmıştır.<sup>149</sup> Misyoner okullarının yaygınlaşmasından sonra, bu okullarda hürriyet, aydınlanma ve liberalizm kültürüne hayran şekilde yetişen genç kuşaklarla birlikte, yönetime eleştiri ve muhalefet artmış; sonunda idareye ve devlet ricaline karşı birçok cemiyet kurulmuştur.<sup>150</sup>

#### 1.2.5.2. Halk Sınıfı

Genel nüfusu oluşturan ve ileri gelenlerin, seçkinlerin ve toprak sahiplerinin yanında, zanaatkarları, tüccarları, çiftçileri, dinî, mezhepsel ve etnik grupları içeren vatandaş sınıfıdır. Bu kategorinin üyeleri aynı etki ve zenginlik düzeyinde olmayıp, aralarındaki sınırlar esnektir. Çoğu zaman sıradan bir şahsın eşraftan veya devlet adamlarından birisi oluncaya kadar sosyal hiyerarşide yükseldiği görülmektedir.<sup>151</sup>

Bu sınıf birbiriyle kaynaşmış bir birlik oluşturmamakla birlikte, farklı grup veya meslek bağlantıları ile iç içe geçmiş cemaatlerden müteşekkildi. Bu sınıfı birbirlerine bağlayan en önemli bağlardan birisi, tasavvufu. Çünkü tasavvuf yolunun, meslek teşkilatlarında göreceğimiz gibi, aralarındaki kenetlenme ve dayanışmada önemli bir rolü vardı<sup>152</sup>.

Eskiden beri meslek gruplarının işlerini idare maksadıyla kurdukları ortak bir birlik vardı ve bunun başında da Şeyhu'l-Meşâyih konumunda biri bulunurdu.<sup>153</sup> 19. yüzyılda bu makamda Aclanî ailesinden bir tasavvuf şeyhi bulunmaktaydı. Zanaat, insanları tasavvufa ve şeyhe sağlam bir şekilde bağlamaktaydı. Bu sebeple halk bir anlaşmazlığa düştüğünde şeyhlere müracaat eder, onların huzurunda dava olur ve onlardan temel İslami kültürlerini alırlardı<sup>154</sup>.

Bu sınıf, 19. yüzyılın sonlarında, Osmanlı kanunları ve eski geleneksel kurumları ilga edilip, halk modern kanunlarla devlete bağlandıktan sonra, büyük değişimler

---

<sup>149</sup> Örneğin bkz. Abdullah Hannâ, *Harekâtu 'l-Âmmeti'd-Dimaşkıyye fi 'l-Karneyni's-Sâmine 'Aşar ve 't-Tâsi'a 'Aşar*, (Beyrut: Dâru İbni Haldûn, 1985), 185.

<sup>150</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, 61; 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 148.

<sup>151</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u 'l-'Arabîyyî's-Sûrî*, 116.

<sup>152</sup> A.g.e., 117; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 204.

<sup>153</sup> Zamanımızdaki meslek odalarına ve odalar birliğine benzer bir teşkilatlanma vardır.

<sup>154</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki 'l-Yevmiyye*, 12; Râfîk, *Mezâhiru mine 't-Tanzîm 'l-Hırafî*, 180.

geçirmeye başlamıştır. Yine devletin yerel pazarları Avrupa mallarına açması sebebiyle birçok zanaat azalmış; çok sayıda zanaatkar ve tüccar iflas etmiş, ziraat arazilerini bırakarak göç etmiş ve çeşitli meslek ve sanatlar yok olmuştur.<sup>155</sup>

İleri gelenler, seçkinler ve toprak sahipleri ise, soy ve varlık bakımından zengin ailelerden olup, devlet adamlarıyla güçlendirmeye çalıştıkları ilişkilerden dolayı şehirde sosyal bir nüfuza sahiptiler<sup>156</sup> ve aralarında zenginlik, lüks ve şatafat yaygındı.<sup>157</sup> Bununla birlikte nüfuzları ve prestijleri sebebiyle, kargaşa anında insanlar arasında güvenliği sağlamada önemli rolleri vardı. Bu yüzden mahalle sakinleri devlet ricaline müracaat etmekten ziyade, mahalle ileri gelenlerinden, şeyhlerden ve âlimlerden oluşan mahalle meclisine müracaat ederdi.<sup>158</sup> Bunlardan bazıları, yönetici sınıfla halk sınıfı arasında arabuluculuk yapmada dinî seçkinlere eşlik ederdi.<sup>159</sup>

#### 1.2.5.3. Dinî Seçkinler Sınıfı

Bu sınıf, âlimler, sûfiler ve eşraftan oluşmaktadır. Bu sınıfın üyeleri arasında büyük oranda geçişlilik söz konusudur. Mesela bir şahsın hem sûfi hem âlim hem de eşraftan olması sık görülen bir husustur. Üstelik âlimlerin çoğunluğu aynı zamanda tasavvuf erbabı idi ve ulema ile sûfiler arasında güçlü bir ilişki bulunmaktaydı.<sup>160</sup> Dinî seçkinlerin bazı üyeleri, müftü, nakîbü'l-eşraf, kadı ve naibi gibi yönetici sınıfına; çoğunluğu ise, hatipler, müderrisler ve şeyhler gibi yönetilen sınıfına mensuptur. Bu sınıfın yöneticiler ve yönetilenler arasındaki saygınlığını temin eden şey ise tüm toplumu birbirine bağlayan İslam dinidir. Yöneticiler, halk nezdindeki konumları sebebiyle, dinî seçkinlerle iyi ilişkiler geliştirmeye özen göstermişlerdir. Halk da onları yönetim zulmüne, haksız taleplerine karşı bir sığınak olarak görmekteydiler.<sup>161</sup> Bunların ailelerinden uzakta, idarenin sağladığı imkanlara rağbet etmemeleri ve halka

---

<sup>155</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 138; Râfik, *Mezâhiru mine't-Tanzîm 'l-Hırafî*, 185.

<sup>156</sup> Hakîm, *Suriye ve'l-'Ahdu'l-Faysalî*, 85.

<sup>157</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 12.

<sup>158</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla 'i'l-Karni 'l-'İsrîn*, 73.

<sup>159</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu 'l-İslâmiyye*, 58.

<sup>160</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaški 'l-Yevmiyye*, 15.

<sup>161</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 119.

yakın olup onların sorunlarıyla ilgilenmeleri toplumdaki ayrıcalıklı konumlarını pekiştirmiştir. Bu özellikleri onların halk adına idarecilerle görüşme yapmalarına, gerektiğinde halka önderlik ederek yöneticilere karşı durmalarına, yöneticilerin de onları dinlemelerine imkân sağlamıştır.<sup>162</sup>

Dînî seçkinlerin esas merkezleri camilerdir. Burada ders yapmakta, vaaz vermekte, zikir meclisleri düzenlemekte; her sınıftan insanları belli zamanlarda etraflarında toplamaktadırlar.<sup>163</sup> Dımaşklılar âlimlerine, mutasavvıflarına saygı göstermeleriyle, onlara hürmetleriyle ve müracaatlarıyla meşhurdur.<sup>164</sup>

Belki de onların bu rollerini yerine getirmesine yardımcı olan şey, Osmanlı yönetiminin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar yüzeysel olması, insanların hayatlarına nüfuz etmemesi<sup>165</sup> ve Dımaşk toplumunun dil ve kültür yapısını değiştirmeye çalışmaması, devlete bağlı kaldıkları sürece<sup>166</sup> insanlara kendilerini organize etme ve kendi kurumlarını kurma konusunda hürriyet tanınmasıdır. Mısır yönetiminin 1831 tarihinde Dımaşk'a girişiyle birlikte durum değişmeye başlamıştır. Kavalalı idaresi kendi kurduğu modern devletin kurumlarında ve karar merkezlerinde dînî seçkinlerin konumunu epey zayıflatmıştır.<sup>167</sup> Bu durum, Tanzimat'ın ilanından sonra 19. yüzyılın ikinci yarısında daha da kötüleşmiş, devletin yönetim için kurduğu yeni kurumlarda ulema ve sûfilere yer vermemesi bunların eski konumlarını kaybetmelerine sebep olmuştur. Genel olarak modern okullardan, özel olarak da İslam'a düşman misyoner okullarından yetişen, modern batı kültürünü almış genç nesiller ve aileleri, ulema ve sûfilerden uzak durmaya<sup>168</sup> ve onları, topluma empoze etmeye çalıştıkları Batılılaşma politikasına muhalefetleri nedeniyle, bağınazlık ve gericilikle suçlamaya başlamıştır. Bu dönemde fakihler, kadılar ve sûfilere karşı; onların ilim metotlarına, okudukları

---

<sup>162</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 25; İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 59.

<sup>163</sup> 'Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 49.

<sup>164</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 113-119.

<sup>165</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 27.

<sup>166</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 117.

<sup>167</sup> Neşvân Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ' es-Sûrî 1831 – 2011*, (Beyrut: Atlas, 2015), 26.

<sup>168</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 104; Fâdıl Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye fi'l-Meşriki'l-Arabî el-Osmânî*, (İstanbul: IRCICA, 2013), 42.



geleneksel kitaplara ve modernleşme ve değişim karşısındaki duruşlarına karşı eleştirilerin başladığı görülmektedir.<sup>169</sup> Onların eski ilim geleneğini taklit, dinî görevleri tevarüs etmeleri, Osmanlı otoritesini destekleyip Sultan'ı savunmaları eleştirilirken;<sup>170</sup> oryantalistlere, onların metotlarına, kitaplarına ve İslam kültürüne hizmetlerine övgü ve methiyeler yağdırılmıştır.<sup>171</sup>

#### 1.2.5.4. Toplumun Batılılaşması

Dinî elitlerin rolünün azalmasıyla birlikte, Dımaşk toplumunda Batılılaşma izleri daha belirgin hal almaya başlamıştır. 19. yüzyılın sonlarından önce Dımaşk kadını muhafazakarlığı ve tesettürü ile övülürken, bu tarihten sonra süslenmesiyle övülmüştür. Önceleri kadınların geneli, çocukların eğitimiyle meşgul olmak, ev işlerini yapmak, dikiş nakış gibi hususlarla uğraşmak gibi ev içinde olan işler yapmışlar, yalnızca ihtiyaç hasıl olduğunda dışarı çıkmışlardır.<sup>172</sup> Sadece fakir, özellikle de kırsal kesimdeki ailelerin kadınları kendilerine ait işyeri veya tarlalarda çalışmak için dışarı çıkmıştır.<sup>173</sup>

Şehre yabancıların geldiği bazı dönemlerde kadınlara<sup>174</sup> dışarı çıkmamaları emredilirdi. Hristiyan kadınlar arasında dahi başörtüsü yaygındı.<sup>175</sup> Fakat Beyrutlu hanımlar ve batılı kadını taklit etmede öncü olan şehirdeki Hristiyan kadınlar vasıtasıyla<sup>176</sup> gelen batı kültürünün etkisiyle 19. yüzyılın sonlarında bu tarz değişmeye başlamıştır. Değişim, eğitilmiş genç neslin, kadınların durumunu, kılık kıyafetini, kötü

---

<sup>169</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, 27-31; Hürî, *Evrâk*, 333; 'Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 19, 39.

<sup>170</sup> A.g.e., 18; Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 39, 242.

<sup>171</sup> A.g.e., C. 1, 194-200; Hürî, *Evrâk*, 359.

<sup>172</sup> Kâyâtî, *Nefhatu 'l-Beşâm*, 141; Kürd Ali, *Dımaşk*, 60; 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 74, 76.

<sup>173</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha 'l-Karîb*, C. 1, 37, 154, 134, C. 2, 407, 408, 421, 465, 487.

<sup>174</sup> 'Abd, *Havâdisu Bilâdi 'ş-Şâm*, 52.

<sup>175</sup> *es-Sûriyyûne 'l-Mu'âsırûn*, 43.

<sup>176</sup> Kâyâtî, *Nefhatu 'l-Beşâm*, 141.

eğitimini, evdeki tesettürünü, Avrupa'daki yaşlıları gibi<sup>177</sup> hayata katılmamalarını eleştiren seslerinin yükselmesiyle daha da belirginleşmiştir. Yüksek tabakadan eğitilmiş Dimaşklı çoğu hanım arasında, önce Türk kadınlarını, ardından Avrupalı kadınları, giyim, ziynet ve gelenek hususunda taklit yaygınlaşmıştır.<sup>178</sup>

Kadınların hayatındaki böyle bir dönüşümü, giyim tarzı, bina, törenler gibi toplum yaşamının diğer yönlerinde de görüyoruz. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa soyluları Osmanlı modası, müziği, yemekleri ve âdetlerini taklit ederken,<sup>179</sup> 19. yüzyılın sonunda, Osmanlı toplumunun seçkin üyeleri Batı'yı taklit etmeye başlamışlardır. Paris'ten ve diğer yerlerden ithal edilen Avrupa giysilerini giyme hususunda öncülüğü gayrimüslimler yapmış,<sup>180</sup> onları geleneksel doğu tarzı elbiseyi terk eden sarıklarını çıkarmış, sakallarını kesmiş<sup>181</sup> batı kültürü almış birtakım genç nesiller takip etmiştir.<sup>182</sup> Bu gençler insanların genelinin önem verdiği mübarek gün ve gecelere önem vermiyorlar; tiyatro, kafe gibi modern eğlence mekanlarında toplanıyorlar,<sup>183</sup> Yahudi mahallesindeki eğlence mekanlarına gidiyorlar, geceyi buradaki Yahudi şarkıcılar ve dansçılarla geçiriyorlar,<sup>184</sup> bayramlarda ve özel günlerde içki içiyorlar<sup>185</sup> ve gece gündüz kumar oynuyorlardı.<sup>186</sup> Üstelik bu durum, 19. yüzyılın ortalarında bir

---

<sup>177</sup> 'Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 50-52; Miri Shefer Mossenshon, *el-İlmu 'inde'l-'Osmâniyyîn el-İbdâ'u's-Sekâfî ve't-Tebâdül el-Ma'rîfî*, çev. Muhammed Şa'bân Savân, (Cezayir: Dâru İbn-i en-Nedîm, 2019), 136.

<sup>178</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 73; Kürd Ali, *Dimaşk*, 61.

<sup>179</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 44.

<sup>180</sup> A.g.e., 283.

<sup>181</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'İsrîn*, 60.

<sup>182</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 73; Kürd Ali, *Dimaşk*, 61; *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsırûn*, 167.

<sup>183</sup> 'Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 48; Bârûdî, *Müzekkirât*, 86, 92.

<sup>184</sup> A.g.e., C. 1, 47.

<sup>185</sup> Kürd Ali, Muhammed ve Kürd Ali, Ahmed. *Havâdisu Dimaşk el-Yevmiyye*, Der. Mutî' el-Hâfız, (Dimaşk: Dâru Taybe, 2017), 47.

<sup>186</sup> A.g.e., 141, 212.

gezginin dikkatini çektiği üzere,<sup>187</sup> Hristiyan gençler dâhil şehirdeki gençlerin genelinin muhafazakâr olduğu bir ortamda gerçekleşmiştir.

Bu anlattıklarımız Beyrut'tan ve burada yaygın olan misyoner okullarından gelen Batılılaşma rüzgarlarının 19. yüzyılın sonlarından itibaren şehirde dindarlığın ve muhafazakârlığın etkilerini zayıflatacak kadar etkili olduğunu göstermektedir.<sup>188</sup> Yüzyılın başında Dımaşk toplumundaki sapmaları âlim ve sûfilerin düzeltme ve toplumu ıslah etme imkanları çok güçlü iken, yüzyılın sonunda bu durum iyice zayıflamıştır.

#### 1.2.6. Kültürel Hayat

Dımaşk, eskiden beri okullarıyla ve ilmî çalışmaları ünlüdür. Selçuklu, Zengî ve Eyyübî devletleri, Mısır'da ve Şam vilayetinde Fatımî devletinin yaymaya çalıştığı Şii düşünce karşısında ehl-i sünnet kimliğini desteklemek için medrese ve tekkeler inşa ettirmiştir. Selçuklulardan itibaren dinî medreseler resmi destek görmüş; valiler okullar inşa ettirmiş, başkalarını da bunların inşasına teşvik etmişler ve şehirde eğitim faaliyetlerinin devamını sağlayan zengin vakıflar kurmuşlardır.<sup>189</sup>

Buna binaen İslam şehirlerinde dinî hayatla kültürel hayat arasında keskin sınırlar görmüyoruz. Osmanlı döneminde de durum bu şekilde devam etmiştir.<sup>190</sup> Ulema ve sûfî şeyhleri ümmet arasında fikir birliği oluşturmuşlardır.<sup>191</sup> Genel kütüphaneler sadece medreseler ve tekkelerde bulunmaktadır.<sup>192</sup> Medreseler, tekkeler ve hankahlar dışında kültür ve bilim merkezleri bilinmemektedir.<sup>193</sup> Hatta matbaa döneminde Suriye'de basılan dinî olmayan ilk kitap, meşhur sûfî şair İbn Fâriz'in divanıdır.<sup>194</sup> Bu

<sup>187</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 150.

<sup>188</sup> 'Azm, *Müzekkirât*, 49.

<sup>189</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 69.

<sup>190</sup> Hathaway, *el-Bilâdu'l-'Arabiyye*, 174.

<sup>191</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye*, 12.

<sup>192</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 397.

<sup>193</sup> Muhâsine, *Mevkîfu'l-'Ulema*, 104.

<sup>194</sup> Abdulkerim Ğarâybe, *Sûriyâ fî'l-karni't-Tâsi'a 'Aşar 1840-1876*, (Kahire: Câmiatu'd-Düvel el-Arabî, 1961), 183.

noktada bazı sûfî tarikatların, Osmanlı Devleti'nin her tarafında, yaygın halkaları aracılığıyla kültürel gelişimin itici gücü olduğunu gösteren birçok delil mevcuttur. Bu hal, geniş halk katmanları arasında sûfî tarikatlarla sağlam bağı bulunan zanaatkarlar arasında kültürün yayılmasına yardımcı olmuştur.<sup>195</sup> Hatta bazı derviş tekkeleri edebî ve ilmî hareketlerde önemli rol oynamıştır. Mesela, Nakşibendî, Halvetî ve Şâzelî tekkeleri<sup>196</sup> İslâmî ilimler alanında, Mevlevî tekkeleri de<sup>197</sup> musiki, edebiyat, resim ve hat sanatlarının öğretiminde etkili olmuşlardır.<sup>198</sup>

O dönemin kitaplarının incelenmesinden anlaşılmaktadır ki, Ümit Burnu'nun keşfinden ve ticaret yollarının Dımaşk'tan ayrılmasından sonra<sup>199</sup> iktisadî durum ve iç buhran nedeniyle Memlûk asrının sonlarından itibaren ilim faaliyeti yapılan yerlerin durumu kötüleşmiştir. Fakat Dımaşk'ta önemli ölçüde aktif bir fikir hareketi mevcut olmuş ve medreselerde, cemilerde ve tekkelerde oluşturulan ilim halkalarında kendini göstermiştir. Ayrıca birçok âlim evlerinde ilim halkaları oluşturmuş,<sup>200</sup> bu farklı halkalardan zamanımız standartlarına göre yüksek ilim seviyesinde âlimler yetişmiş<sup>201</sup> ve bunlar ciddi miktarda yazılı fikrî eserleri vermişlerdir.<sup>202</sup> Meselâ, Hanefî fikhının en büyük ansiklopedik eserlerinden birisi olan *Reddu'l-Muhtar 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr* adlı eser, Dımaşklı meşhur Hanefî âlim Muhammed Emin İbn Abidin tarafından bu dönemde yazılmıştır.

---

<sup>195</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'iyye*, C. 1, 267; Muhâfıza, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye*, 17.

<sup>196</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'iyye*, C. 1, 268-277.

<sup>197</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 220; Sezai Küçük, "Mevleviyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 509.

<sup>198</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 93; Spencer Trimingham, *el-Firaku's-Sûfiyye fi'l-İslâm*, çev. Abdulkadir el-Bahrâvî, (Kahire: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 1994), 354.

<sup>199</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve'l-Hadâsetu'l-Avruppiyye*, 403; Kasâtîlî, *er-Ravdatu'l-Ğannâ'*, 117.

<sup>200</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, C. 1, 135.

<sup>201</sup> A.g.e., C. 1, 93.

<sup>202</sup> A.g.e., C. 1, 99.

Halkın âlimlere ve ilim talebelerine bakışı, takdir ve hürmet doludur.<sup>203</sup> Bu dönemlerde Dımaşk halkı arasında okur-yazar olanların oranı üçte biri geçmemektedir. Bu sebeple âlimler, bilgi ve kültür alanında halkın merciidir.<sup>204</sup> Okuma yazma oranı günümüze göre az olsa da bu dönem için iyi bir rakamdır.

Bazı Dımaşk valilerinin ve buradaki yöneticilerin bilimsel hareketin canlı tutulmasında mühim rolleri olmuştur.<sup>205</sup> İdarecilerin çoğu âlimlere ve sûfilere yakın durmuş, ilmî alanda parlayanlara hediyeler vermişler, bağışlar yapmışlar; bilimsel projeleri, özellikle de devletin kültürel ilerlemesine katkı sunan çalışmaları desteklemişler; medreseler ve tekkeler için birçok vakıflar kurmuşlardır.<sup>206</sup>

Osmanlı şehirleri arasında yolculuğun ve hareketin kolay olması ve yaygınlığı,<sup>207</sup> Osmanlı Devleti'nin, farklı mezheplerden olsalar dahi âlimlerin ve ilim talebelerine hoşgörüyle yaklaşması, bilimsel hareketin canlı tutulmasında, âlimlerin birbirlerini tanımalarında, aralarında sağlam bir bağ kurmalarında ve ilim talebelerinin farklı şehirlerde birçok âlimden ilim öğrenmelerinde önemli etken olmuştur.<sup>208</sup>

İlim ehli arasında şehirler arası yolculuk yaygındır. Bir âlim veya talebe, ilim için herhangi bir şehre gittiğinde, bu amaçla vakfedilmiş medreselerde ikamet etmekteydiler. Dımaşklı pek çok öğrencinin Ezher'e gittiği, orada âlimlerden ilim öğrendiği görülmektedir. Ezher'de Şam revakları daima faal olmuştur. Başka bir grup öğrenci ise, Hicaz'a gitmiş ve orada ikamet eden âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Bunun yanında önemli sayıda öğrenci de Türklerin istihdam edildiği görevlere girmek için diploma almak amacıyla İstanbul medreselerine gitmiştir. Başka bir açıdan Dımaşk, diğer ülkelerden gelen çok sayıda talebeye göre ilmî açıdan pek çok şehirden üstün bir

---

<sup>203</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 96.

<sup>204</sup> Sabbâğ, *Me'âlimu'l-Hayâti'l-Fikriyye*, C. 2, 310.

<sup>205</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 94.

<sup>206</sup> Mossenshon, *el-İlmu 'inde'l-'Osmâniyyîn*, 204-210, 258.

<sup>207</sup> A.g.e., 117.

<sup>208</sup> Ebu'l-Kâsım Sa'dullah, *Târîhu'l-Cezâir es-Sekâfi*, C. 1 (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), 320; Ahmed Tarabeyn, "el-Hayâtu'l-İlmiyye fî Bilâdi's-Şâm", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi's-Şâm*, 1978, C. 2 (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978): 650.

yerdir.<sup>209</sup> Dımaşk, Nureddin Zengî döneminden beri vakıflarıyla zengin medreselere sahiptir. Burada kendini ilme verenler, ilim öğrenmeye devam etmesine yardımcı olacak miktarda geçimine yeterli olacak yardımı bulmaktadırlar. Hac yolu üzerinde Şam'ın seçkin yeri olmasının yanında, özellikle Dımaşk halkı çoğunlukla dışarıdan gelmiş ilim talebelerine gerekli desteği vermişlerdir.<sup>210</sup> Dımaşk'ın hac yolundaki ayrıcalıklı yeri de ilim hayatına ciddi katkılarda bulunmuştur. Şam hac kervanı ile şehri ziyaret eden âlim ve sûfiler şehirdeki medreseleri, tekkeleri ziyaret etmiş, onlarla ilim alışverişi yapmış, icazet alıp vermişler, şehrin ilim ve kültür hayatını zenginleştirmişlerdir.<sup>211</sup>

Osmanlı döneminde Dımaşk ilmî hareketi, doğuda ve batıda Arap âlimler arasındaki güçlü ilmî bağlar sayesinde Arap kimliğini korumuş,<sup>212</sup> İstanbul ilim medreselerinde okuyanlar hariç, çoğu âlimin bilmediği Türk kültüründen ve dilinden etkilenmemiştir. Dımaşk'a yerleşen ve Araplarla evlilik yapan Osmanlılardan dünyaya gelen nesiller Osmanlılaşmamış hatta Araplaşmıştır. Bazı âlimlerin Türk kültür ve âdetlerinden etkilenen bazı Dımaşklı resmî görevliler ve gençleri kınadığı bile görülmektedir.<sup>213</sup> Nitekim Arap dünyasından İstanbul'a ders okutmak, vaaz etmek, ilim icazeti almak vb. için giden bazı âlimlerin başkentte bile büyük etkileri vardır.<sup>214</sup> Yine Dımaşk âlimlerinden çok sayıda kişinin Anadolu şehirlerinde,<sup>215</sup> özellikle de İslam dünyasının her tarafından âlimler için bir cazibe merkezi olan İstanbul'da, Osmanlı medreselerinde ders okutmak üzere atandığını görülmektedir.<sup>216</sup> Bu âlimler vasıtasıyla

---

<sup>209</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 224.

<sup>210</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 142.

<sup>211</sup> Râfîk, *Kâfiletu'l-Hacci's-Şâmî*, 209; Tarabeyn, "el-Hayâtu'l-'İlmiyye", C. 2, 650.

<sup>212</sup> Tarabeyn, "el-Hayâtu'l-'İlmiyye", C. 2, 650.

<sup>213</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 115.

<sup>214</sup> Tarabeyn, "el-Hayâtu'l-'İlmiyye", C. 2, 651.

<sup>215</sup> Mesela bkz. Da'd Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye li-Vilâyeti Dımaşk*, (Dımaşk: Vizâratu's-Sekâfe, 2002), 270, 221, 272, 273, 212, 167, 317, 168, 296, 149, 181, 327...

<sup>216</sup> Mossenshon, *el-'İlmu 'inde'l-'Osmâniyyîn*, 125.

İmam Gazzâlî'nin tasavvuf düşüncesi ile Eş'arî akaid ekolü Osmanlı coğrafyasında yayılmış, Osmanlı âlimleri arasında Arap dilinde telifler çoğalmıştır.<sup>217</sup>

Yüzyıllardır şehirde yerleşmiş bulunan eğitim sistemi, öğrencilerin aşama aşama eğitim gördüğü, birini bitirip diğerine geçtiği bir sistemdir. Mesela eski sıbyan mektepleri (ketâtib/ibtidâi), küçük erkek ve kız çocukların eğitime başlayıp, okuma, yazma, hesap ve Kuran tilavetinin prensiplerini öğrendikleri ilk aşamadır. Bu mektepler, bazı cami veya sûfî zaviyelerinin odalarında kurulmuştur.<sup>218</sup> Bunların sayıları ve insanlar arasındaki etkisi batılı gezginlerin gözlerini kamaştırmıştır. Okuma yazma bilmeyenlerin sayılarının azaltılmasında, eğitilmiş sınıfın oranının yükseltilmesinde, halk arasında temel bilimlerin ilkelerinin yayılmasında ve küçük çocuklar, özellikle de fakir sınıf arasında Arap dilinin yerleştirilmesinde sıbyan mekteplerinin önemli bir rolü vardı.<sup>219</sup> Hatta bir İngiliz gezgin, Şam'ın yoksullarının İngiliz yoksullarından daha iyi eğitim aldığını ifade etmektedir.<sup>220</sup> Bu faydalarına rağmen sıbyan mektepleri, 19. yüzyılın sonlarında batı kültürü almış gençler tarafından, ileri eğitim tekniklerine aykırı olduğu iddiasıyla tenkit edilmiş, gazete ve dergilerde bu okulların bazı öğretmenlerinin düştüğü hatalar gündeme getirilmiştir.<sup>221</sup>

Sıbyan mektebini bitirdikten sonra öğrenci ya iş piyasasına yönelip aile mesleğini öğrenmekte; günlük hayatında ihtiyaç duyduğu zaruri dinî bilgiyi ise camilerde verilen vaazlardan veya intisap ettiği şeyhin tekkesinde öğrenmektedir.<sup>222</sup> Yahut da medrese, cami veya tekkelerde kurulan, ders halkalarına gidip ilim tahsiline devam etmektedir. O dönemde medrese müfredatını önemli oranda tasavvuf şekillendirmiştir.<sup>223</sup> Öğrenci,

---

<sup>217</sup> A.g.e., 67-69.

<sup>218</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 179; Sabbâğ, *Me'âlimu'l-Hayâti'l-Fikriyye*, C. 2, 309.

<sup>219</sup> A.g.e., C. 2, 310.

<sup>220</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirîn*, 141.

<sup>221</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 214; 'Azm, *Müzekkirât*, 53-55.

<sup>222</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 15; 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 152; Sabbâğ, *Me'âlimu'l-Hayâti'l-Fikriyye*, C. 2, 310.

<sup>223</sup> Mossenshon, *el-İlmü 'inde'l-Osmâniyyîn*, 107.

müdürlüğe, müftülüğe, kadılığa veya o dönemde yaygın dinî görevlerden birine hak kazanıncaya kadar eğitim yolculuğuna devam etmektedir.<sup>224</sup>

18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin yaşadığı yenilgilerin ardından, İstanbul'daki yönetici sınıf, Rusya'da Büyük Petro döneminde yapıldığı gibi, eğitim ve askeri sistemde önemli reformlar yapma gereği hissetmiş, 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı aydınları arasında Avrupa modelinden yararlanma düşüncesi giderek güçlenmiştir.<sup>225</sup> Bu sebeple, ordunun ve yönetimin modernleştirilmesi hususunda ihtiyacı karşılamak üzere devletin her tarafında modern okullar yaygınlaşmaya başlamış ve ilk kez eğitim zorunlu olmuştur. Osmanlı'nın geleneksel eğitim üçlemesi olan mescit, tekke ve medrese arasında ilk kez ayrışma ortaya çıkmış, medresenin artık mescide komşu ya da uyum içinde olması gözetilmemiştir.<sup>226</sup>

Dımaşk'taki dönüşüm, İbrahim Paşa'nın 1831'de şehre girmesiyle başlamıştır. İbrahim Paşa, babası Mehmet Ali Paşa'nın kurmak istediği modern Mısır devletinin inşası için modern okullar kurmaya ve dinî eğitimi zayıflatılmaya çalışmış; müfredata müdahale etmiştir. Bu çalışmalarının etkisi o Dımaşk'tan ayrıldıktan sonra da devam etmiştir.<sup>227</sup> Fakat eğitim sistemi, sıbyan mektebinden sonra gidilen ve 1860'tan sonra açılmaya başlanan Rüşdiye (lise) mekteplerine kadar dinî seçkinlerin nüfuzu altında kalmıştır.<sup>228</sup> Suriye vilayetinde ilk idâdî (ortaokul) 1886 yılında Dımaşk'ta açılmıştır.<sup>229</sup> Ardından askerî idâdîler ve rüşdiyeler de kurulmuş;<sup>230</sup> 1913'te ise iki sultani okul (kolej) açılmıştır. Bu sultânîler o gün için üniversiteye karşılık gelen yüksek okullara geçişe hazırlık aşaması konumundadır.<sup>231</sup> Yavaş yavaş modern okullar çoğalmaya, dinî eğitim

---

<sup>224</sup> Sabbâğ, *Me'âlimu'l-Hayâti'l-Fikriyye*, C. 2, 310; Tarabeyn, "el-Hayâtu'l-İlmiyye", C. 2, 651.

<sup>225</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve'l-Hadâsetu'l-Avruppiyye*, 44; Mossenshon, *el-İlmu 'inde'l-Osmâniyyîn*, 128-140.

<sup>226</sup> A.g.e., 134.

<sup>227</sup> Tarabeyn, "el-Hayâtu'l-İlmiyye", C. 2, 645.

<sup>228</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 456.

<sup>229</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 299.

<sup>230</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 192; Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 519, 529.

<sup>231</sup> A.g.e., 360.



sistemine baskın gelmeye başlamış ve öğrenciler buralara oldukça rağbet göstermiştir.<sup>232</sup> Öğrenciler burada biraz dinî bilgi yanında modern bilimleri öğrenmektedirler.<sup>233</sup> Bu okulların eğitim dilinin Türkçe olması<sup>234</sup> İstanbul'daki yüksek okullardan mezun olmuş, milliyetçi fikirlerden etkilenen ve “ortaçağ devletinden” kurtulmak gerektiği düşüncesinde olan Arap aydınlarının öfkesini uyandırmış,<sup>235</sup> Osmanlı Devletine ve II. Abdülhamid'e karşı kinlerini artırmıştır.<sup>236</sup> Araplar ile Türkler arasında din kardeşliği bulunduğu bahanesiyle, Osmanlıları Arapları görmezlikten gelmekle ve kültürlerine baskı yapmakla suçlayan, halkı bu konuda sessiz kalmakla eleştiren yazılar yazmışlardır.<sup>237</sup> Arapların, Osmanlı döneminin sonlarında resmî görevlere girmek için isteyerek Türkçeyi öğrenme ve onlara benzeme girişimlerini eleştirmişler; onlardan bu işten vazgeçerek kendi dillerine ve Arap kültürlerine dönmelerini talep etmişlerdir.<sup>238</sup>

Arap dilinin öğretilmesi meselesi, yönetim ipini ellerinde tutan Türklerin niyetlerini ölçmelerine araç olduğundan Arapların psikolojilerinde büyük bir etkiye sahipti. Bu sebeple Arap gençliği, devletin Arap beldelerinde eğitimin Türkçe olmasında ısrarıyla, İngiltere hâkimiyetinde olmalarına rağmen Mısır ve Sudan'da Arapçanın ana eğitim dili olması arasında kıyaslama yapıyordu. Birçok Arap gencini, Osmanlı kültürüne muhalif ve Arap kültürünün yeniden canlandırılması çağrısında bulunan dernekler kurmaya iten de bu idi.<sup>239</sup> Bu sebeple devlet 1913'te, eğitim dili Arapça olan, Şam

---

<sup>232</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 15.

<sup>233</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 30-31.

<sup>234</sup> A.g.e., 31; Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'limiyye*, 30.

<sup>235</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 57.

<sup>236</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 163.

<sup>237</sup> A.g.e., C. 1, 158-165.

<sup>238</sup> Kürd Ali, *Dımaşk*, 59.

<sup>239</sup> Süleymân Mûsâ, “Muhibbuddîn el-Hatîb”, *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi's-Şâm*, 1978, C. 2 (Dımaşk: Câmîatu Dımaşk, 1978): 114, 115

Arap Sultanî Mektebi adıyla Arapça sultanî okulu kurdu. Fakat devletin savaşa girişi bu projeyi akamete uğratmıştır.<sup>240</sup>

İbrahim Paşa'nın, Avrupalı konsolosluklara Hristiyan çocuklara özel okul açmalarına izin vermesiyle Hristiyan misyoner temsilcilikleri tarafından yabancı okullar açılmaya başlanmış;<sup>241</sup> 1860 yılında açılan, Freire (Frères) Okulu ve Azaria Okulu (College Francais des Lazaristes) gibi<sup>242</sup> okullarla bunları sayısı çoğalmış; ileri gelen Müslüman ailelerin çocukları da bu okullara girmiştir. Osmanlı hükümeti, bu okullara istedikleri dilde eğitim hürriyeti tanımış,<sup>243</sup> bunlar da modern batı eğitim sistemine uygun şekilde kendilerini açan devletlerin dillerini, tarihlerini ve Avrupa kültürünü öğretmeye itina göstermişlerdir.<sup>244</sup> Bu Hristiyan okulları, Dımaşk'ta laik üsluba sahip kültürel bir hava oluşturmakta başarılı olmuşlar,<sup>245</sup> batı devletlerine dost olan,<sup>246</sup> muhafazakar doğu toplumunu eleştiren, kendisini doğuya yabancı hisseden,<sup>247</sup> modern batıya katılmanın kaçınılmaz olduğunu dile getiren,<sup>248</sup> dini eleştiren ve ateizmi savunan<sup>249</sup> bir nesli mezun etmişlerdir. Böylece bir Avrupa diline, özellikle de Fransızcaya hâkim olmak, kültür ve gelişmişlik için bir ölçüt ve geri kalmışlığı ortadan kaldırmak için bir

---

<sup>240</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 363.

<sup>241</sup> Mossenshon, *el-İlmu 'inde'l-'Osmâniyyîn*, 125.

<sup>242</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'İşrîn*, 214; Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 456.

<sup>243</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 30.

<sup>244</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 21-22; Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, 164.

<sup>245</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 456.

<sup>246</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 101; 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'İşrîn*, 214

<sup>247</sup> Derek Hopwood, "el-Mechûdu't-Ta'lîmî er-Rûsî fî Suriye Hattâ Âmi 1914", *el-Mu'temer ed-Devli es-Sânî li-Târîhi Bilâdi's-Şâm*, 1978, C. 2 (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978): 112

<sup>248</sup> Zeydan, *Dımaşku's-Şâm*, 673; Makarios, "Dımaşku's-Şâm", *Mecelletu'l-Muktataf*, 291.

<sup>249</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'İşrîn*, 214

gereklilik haline gelmiş<sup>250</sup> ve yabancı Avrupa kültürü yerel İslam kültürünün yerini almıştır.<sup>251</sup>

Bu durum, bu okulların Batılı eğitim tarzı ile şehre yaydığı kültürü kabul etmeyen dinî elitin, Türkçe ve Fransızcanın da öğretildiği, modern bilimlerle dinî ilimlerin beraber verildiği, Arapça ile eğitim veren okullar açmasına yol açmıştır. 1913 tarihinde sayıları 32'ye ulaşan bu okullar,<sup>252</sup> Batılı okullarla başarılı bir şekilde rekabet etmiştir.<sup>253</sup> Bunların en önemlileri, İslam ve Arap kimliğinin korunmasında ve İslam'a daha yakın bir aydınlar sınıfının yetiştirilmesinde<sup>254</sup> önemli rolleri nedeniyle bir eksiği gideren, Osmanlı ve Ticaret Mektepleri ile Reyhaniye Okulu'dur.<sup>255</sup> Bu da halkın hatta bazı muhafazakârların çocuklarının bu okullara girmesine neden olmuştur.<sup>256</sup>

Resmi, sivil veya misyoner okullarından mezun olanların bir kısmı yüksekokullarda eğitimine devam etmiş, bir kısmı da İstanbul'a gitmiş ve orada tıp, hukuk, mühendislik ve askeri fakültelerde eğitim görmüştür.<sup>257</sup> Devletin İstanbul dışında ilk tıp fakültesinin<sup>258</sup> 1902 yılında Dımaşk'ta kurulması; 1904'te de Askeri Sultanî Mektebi'nin<sup>259</sup> açılmasından sonra tıp ve askerî eğitim için İstanbul'a gidiş azalmıştır. Çoğunluğu misyoner okullarından mezunlardan oluşan öğrencilerin bir bölümü de Avrupa üniversitelerine gitmişler,<sup>260</sup> Avrupa uygarlığının görünüşünden

---

<sup>250</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 157.

<sup>251</sup> A.g.e., 159.

<sup>252</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'limiyye*, 592.

<sup>253</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'İşrîn*, 214; Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 219

<sup>254</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'İşrîn*, 314.

<sup>255</sup> A.g.e., 214; Bârûdî, *Müzekkirât*, C. 1, 23; 'Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 53.

<sup>256</sup> 'Azm, *Müzekkirât*, 53.

<sup>257</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 69, 81

<sup>258</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'limiyye*, 486.

<sup>259</sup> A.g.e., 514.

<sup>260</sup> Kâsimiyye, *Hayâtu Dımaşki'l-İctimâ'iyye*, 66; Bârûdî, *Müzekkirât*, C. 2, 8

büyülenmişler; hürriyet, adalet, eşitlik, demokrasi sloganlarını benimsemiş,<sup>261</sup> ulusal kültür, liberalizm ve laiklik düşüncelerinden etkilenecek geri dönmüşlerdir. Toplumda kültürel alanda başı çekmişler; kendilerini reform ve yenilenmenin savunucuları olarak piyasaya sürmüşler ve karar merkezlerine ulaşarak, devlette resmî görev aldıklarında toplumda yeni eğilimlerini yaymaya çalışmışlardır.<sup>262</sup>

O dönemde modern kültürün tezahürü olan gazetelere gelince, Şam'da ilk gazete 1865'te çıkmış, sonra sayıları artmış,<sup>263</sup> Osmanlı yönetiminde sadece Dimaşk'ta 36 gazete ve 6 dergiye ulaşmıştır.<sup>264</sup> Bu gazeteler, özellikle Mısır ve Avrupa'dan gizlice getirilenler, 20. yüzyılın başlarında<sup>265</sup> özgürlüğü savunma ve anayasal bir yönetimin kurulmasını talepte önemli bir rol oynamıştır.<sup>266</sup> Bunlar, modern okulların mezunlarının kurduğu, yeni fikirleri yayan, eski koşulları eleştiren gazetelerdir.<sup>267</sup> Bu yüzden devlet, editörlerine memnuniyetle bakmamış, bir kısmını takip etmiş<sup>268</sup> ve bir bölümünün de gönlünü kazanmıştır.<sup>269</sup>

Toplum, halk hikayeleri, gölge oyunu, Karagöz-Hacivat ve kahvehane hikayecileri gibi kültür türlerini tanımaktaydılar.<sup>270</sup> Hatta kahvehanelerde hikayecilerin anlattıklarını dinlemeye, camilerde ilim ve vaaz meclislerinde bulunmaktan daha fazla

---

<sup>261</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 127; Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, 184-193; Fahri el-Bârûdî, anılarının ikinci bölümünün çoğunluğunu Avrupa'daki gözlemlerine ve oradaki uygarlığın görünümüne hayranlığına ayırmıştır.

<sup>262</sup> Mossenshon, *el-'İlmü 'inde'l-'Osmâniyyîn*, 137.

<sup>263</sup> Sabbâğ, *Me 'âlimu'l-Hayâti'l-Fikriyye*, C. 2, 393, Fevvâz Tayyib, *es-Sahâfetu'l-Arabiyye fî Zilli'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (Musul: Dâru Mâşkî, 2021), 91.

<sup>264</sup> Tayyib, *es-Sahâfetu'l-Arabiyye*, 92.

<sup>265</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 57

<sup>266</sup> A.g.e., 79

<sup>267</sup> A.g.e., 79; Tayyib, *es-Sahâfetu'l-Arabiyye*, 92.

<sup>268</sup> Tayyib, *es-Sahâfetu'l-Arabiyye*, 45; bkz. Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, 56, 61, 64, 67.

<sup>269</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 81.

<sup>270</sup> A.g.e., 89, 90, 94; Cebrî, *Dimaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 530-535; *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 27.

ilgi göstermekteydiler.<sup>271</sup> 19. yüzyılın sonlarıyla birlikte, ilk tiyatro ortaya çıkmış, Mısırlı ve Ermeni gruplar tarafından bazı piyesler sahnelenmiştir.<sup>272</sup> Bu dönemde Ebû Halil el-Kabbânî grubuyla tiyatro açmış, oyunlar düzenlemeye başlamış fakat bazı âlimlerin halk arasında kötülüğü ve ahlaksızlığı yaydığı iddiasıyla karşı çıkması sebebiyle tiyatrosunu kapatarak, Kahire'ye taşınmaya mecbur olmuştur. Buna rağmen çok geçmeden tiyatrolar, tavernalar yaygınlaşmış, devletin kapatılması için karar çıkarmasına kadar halkın yoğun ilgisine mazhar olmuştur. Devletin yasak getirme sebebi de çok sayıda kişinin, bu tiyatrolarda bulunmak için ailelerini aç bırakacak şekilde mallarını harcamalarıdır.<sup>273</sup> Devletin kararının üzerinden uzun zaman geçmeden, 20. yüzyılın başlarında şarkı ve dans eğlenceleri yaygınlaşmıştır. Modern okul öğrencilerinin ilgi gösterdiği<sup>274</sup> batılı şarkı grupları gelene kadar bu şarkıcıların çoğunluğu Ermeni ve Yahudi'dir.<sup>275</sup>

Bu anlatılanlardan anlaşıldığı üzere Dimaşk toplumunda 19. yüzyılın başında hâkim konumda olan muhafazakâr dinî kültür, yüzyılın sonunda yerini yabancı unsurlarla karışmış, daha karmaşık bir kültüre bırakmıştır.

#### 1.2.7. Dinî Hayat

Dimaşk, Emevîler döneminden itibaren İslam dünyasının en büyük metropollerinden biri olup, Zengiler, Eyyubiler ve Memlûklüler döneminde ışıltısı artmıştır. Çünkü Kahire'den sonra ikinci başkenttir. Osmanlılar döneminde başkent konumunu kaybedip, uç şehirlerden biri olmasına rağmen devlet içinde saygın konumunu korumuştur. Dimaşk, dinî önem yönünden Mekke, Medine ve Kudüs'ün ardından gelmiş ve Osmanlılar buraya Şam-ı Şerif demişlerdir. Şehir, Osmanlı şiirinde en fazla geçen şehirlerden biridir.<sup>276</sup> Bunun nedeni, burada peygamberlerin, sahabenin, salih

---

<sup>271</sup> Cebrî, *Dimaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 113.

<sup>272</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 88.

<sup>273</sup> Cebrî, *Dimaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, C. 2, 470; A.g.e., 536.

<sup>274</sup> Halîl Sekâkînî, *Kezâ Ene Yâ Dünyâ*, (Kudüs: el-Matba'atu't-Ticâriyye, 1955), 145.

<sup>275</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 86.

<sup>276</sup> Ahmet Topal, "Klasik Türk Şiirinde Şam-ı Şerif", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 48, (Erzurum 2012), 69

kimselerin türbelerinin ve Şam bölgesinin dinî ve ilmî ağırlık merkezi olmasını temin eden kadim medreseler ve tekkeler gibi önemli İslami eserlerin bulunmasıdır.<sup>277</sup>

Bu nedenle Dımaşklılar, şehirlerini kutsal saymışlar,<sup>278</sup> hacıların burada toplanması ve meşhur Şam hac kafilesinin buradan hareket etmesi nedeniyle Kâbe'nin kapısı olduğuna inanmışlar, necis olduklarına inandıkları<sup>279</sup> batılı Hristiyanların buraya girmesini engellemişlerdir. İbrahim Paşa 1833'te Dımaşk'ta konsolosluk açılmasına müsaade edip<sup>280</sup> batılılar şehirde kimsenin müdahalesi olmadan<sup>281</sup> tam bir hürriyet içinde dolaşmaya kadar, Avrupalı gezginlerden biri şehre ancak İslami bir elbiseyle kimliğini gizleyerek<sup>282</sup> girebilmiştir.

Bu dönemde dindarlık, Hristiyanlar dahil,<sup>283</sup> Dımaşk toplumunun baskın özelliğidir.<sup>284</sup> Bu sebeple insanlar, Kurban ve Ramazan Bayramları, Mevlid-i Nebî, Berat Kandili, Kadir gecesi, Şam hac kafilesinin karşılanması ve uğurlanması gibi dinî günlere önem verir ve hürmet gösterirlerdi.<sup>285</sup> Devlet de bu kutlamalara, özellikle de Mevlid-i Nebî'ye<sup>286</sup> ve Dımaşklıların yılın en büyük günü kabul ettiği Şam hac kafilesinin çıkış kutlamasına<sup>287</sup> resmî olarak katılırdı. Çünkü Dımaşk, Ramazan ayının başından Şevval ayının sonuna kadar, tamamen hacıların iskânı, doyurulması, onlarla ticaret ve tanışma, hacılar için gerekli eşyanın ve Surre Alayı için gerekli yağ, mum ve Kâbe'nin yıkanması için kokulu suyun hazırlanmasıyla meşgul olurdu. Şam hac kafilesinin

---

<sup>277</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 381; 'Abd, *Havâdisü Bilâdi's-Şâm*, 6.

<sup>278</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 131

<sup>279</sup> A.g.e., 157.

<sup>280</sup> Muhammed Saîd Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs Dımaşkıyye fî Muntesaifi'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*, Thk. Es'ad el-Ustuvânî, (Dımaşk: 1993), 16, 45.

<sup>281</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 135.

<sup>282</sup> A.g.e., 38

<sup>283</sup> A.g.e., 34.

<sup>284</sup> Azm, *Müzekkirât*, 49.

<sup>285</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 292.

<sup>286</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'İşrîn*, 75, 85, 93-97; 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 86.

<sup>287</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 157.

Şevval ayının ikinci yarısında çıkışı resmi ve görkemli bir gösteriye dönüşür, bu gösteriye devlet adamları, ileri gelen kişiler, tarikat şeyhleri ve büyük âlimler katılırdı. Neredeyse şehirde hiç kimse kafilenin uğurlanmasından geride kalmazdı.<sup>288</sup> 1908’de Hicaz demir yolunun açılmasından sonra, hac kafilesi için yapılan tören kaybolmuş, dinî merasimler azalarak bunların yerini ulusal bayramlar kutlamalar sebebiyle düzenlenen törenler almıştır.<sup>289</sup>

Eskiden beri din âlimleri Dımaşk toplumunda önemli bir role sahiptir ve yönetimle halkın hürmetine mazhardırlar. Osmanlı döneminde âlimlerle sûfiler arasında oluşan sağlam bağlar<sup>290</sup> sebebiyle tarikat şeyhleri de saygı görmüştür.<sup>291</sup> Osmanlı döneminde din âlimlerinin çoğunluğu aynı zamanda sûfidir.<sup>292</sup> Öyle ki, 17. yüzyılda bir âlimin, bir hatibin veya bir müderrisin Halvetî olması âdettendi.<sup>293</sup> Üstelik âlimlerin çoğu tarikat şeyhidir.<sup>294</sup> Bu da tarikat şeyhlerinin, toplumda konumlarını yükseltmiştir. Mesela mensupları fetva makamına gelmiş aynı zamanda Nakşî şeyhi olan Muradî ailesi, sosyal konum bakımından, Dımaşk idarecilerinin içinden çıktığı Azm ailesinden sonra gelirdi.<sup>295</sup> 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bazı tarikatlar Osmanlı Devleti’nde sağlam Sünniliğin alameti sayılmıştır.<sup>296</sup> Kimliğini dört fıkıh, üç akaid mezhebinden birine uyma ve bir tarikata bağlanmanın oluşturduğu Sünnî tasavvuf, devletin âlimleri için ana akım olmuştur.<sup>297</sup>

<sup>288</sup> ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla’i’l-Karni’l-’İşrîn*, 186-201; ‘Azm, *Müzekkirât*, 11-15.

<sup>289</sup> ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla’i’l-Karni’l-’İşrîn*, 199; ‘Azme, *Mir’âtu Dımaşk*, 87.

<sup>290</sup> Gibb, *el-Müctema’u’l-İslâmî*, C. 2, 164

<sup>291</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtü’l-Fikriyye*, 13

<sup>292</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki’l-Yevmiyye*, 15.

<sup>293</sup> Hathaway, *el-Bilâdu’l-’Arabiyye*, 195

<sup>294</sup> Linda Schilcher, “Ba‘du Mezâhiri Ahvâli’l-A‘yân bi-Dımaşk fî Evâhiri’l-Karni’s-Sâmine ‘Aşar ve Evâili’l-Karni’t-Tâsi‘a ‘Aşar”, *el-Mu’temer ed-Devlî es-Sânî li-Târîhi Bilâdi’ş-Şâm*, 1978, C.1 (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978): 329.

<sup>295</sup> *es-Sûriyyûne’l-Mu’âsirûn*, 136

<sup>296</sup> Hathaway, *el-Bilâdu’l-’Arabiyye*, 317.

<sup>297</sup> A.g.e., 312-318.

Eyyûbîler döneminden 17. yüzyıla kadar Dımaşk'ta en yaygın fıkıh ekolü Şafî mezhebîdir. Osmanlıların gelişiyle birlikte Hanefî mezhebî yaygın hale gelmiş hatta 18. yüzyıldan itibaren hâkim mezhep olmuştur. Makdisilerin göçüyle şehirde yaygınlaşan Hanbelî mezhebî,<sup>298</sup> Faslîların göçüyle yaygınlaşan Malîkî Mezhebî bu iki mezhebî takip etmektedir. Bu tarihte itikat konusunda yaygın mezhep ise Eşarîliktir.<sup>299</sup>

Âlimlerin devletle bağlantısı sûfilerden daha fazlaydı.<sup>300</sup> Çünkü önemli dinî görevlere âlimlerin atanması devletin elinde idi. Buna karşılık sûfiler geçim konusunda devletten destek almıyordu.<sup>301</sup> Bu nedenle devlet zaman zaman İstanbul'dan kadî, müftü ve nakîbü'l-eşraf göndermeye çalışsa da<sup>302</sup> başta eşraf olmak üzere yerel âlimlerin şiddetli direnişiyle karşılaşmıştır. Asıl atama İstanbul'da şeyhülislamın elinde idi. Fakat Osmanlı otoritesinin şehirdeki tezahürlerinden birini temsil eden İstanbul'dan gelen Hanefî kadî makamı hariç,<sup>303</sup> Dımaşklîların dinî makamlar üstlenmesine dayanan zımni bir anlayış olmuştur.

Dımaşk halkı, cami, zaviye, medrese ve türbe yapımında birbiriyle yarışmıştır.<sup>304</sup> Şehirde Osmanlı döneminin başlarında 150 dinî medrese varken<sup>305</sup> 20. yüzyılın başlarında bu sayı 47'ye düşmüş;<sup>306</sup> tekke ve zaviyeler ise Memlûkler döneminde 20'den az iken<sup>307</sup> Osmanlı döneminde sayıları 50'ye ulaşmıştır.<sup>308</sup> Mescid ve cami

---

<sup>298</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 197

<sup>299</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 440.

<sup>300</sup> Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ*, 21.

<sup>301</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 401.

<sup>302</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabîyyî's-Sûrî*, 125.

<sup>303</sup> Schilcher, *Ba'du Mezâhiri Ahvâli'l-A'yân*, C. 1, 333

<sup>304</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 142

<sup>305</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 52.

<sup>306</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 556.

<sup>307</sup> Muhammed Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C.6 (Dımaşk: Mektebetu'n-Nûrî, 1983), 137, 140

<sup>308</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 393.



sayısı ise 20. yüzyılın başlarında 220'den fazladır.<sup>309</sup> Camilerin Dımaşk hayatında merkezi bir rolü vardır. Faziletiyle meşhur âlimler ve mutasavvıflar camilerde oturur, ilim ve zikir toplantıları yaparlar, halk onlara dertleri için onlara sığınır,<sup>310</sup> dünya ve ahiret işleriyle alakalı kendilerine verilen nasihatleri ve öğütleri dinlerlerdi.<sup>311</sup> Camilerin yanında zaviye ve tekkelerin de toplumda önemli bir rolü vardır. Bazen Osmanlı toplumunun genelinde tekkeler daha geniş etkiye sahiptirler.<sup>312</sup> Zira mutasavvıflar, özellikle yabancıların ve göçmenlerin çok olduğu yerlerde insanların yarasının sarılmasına katkıda bulunmuşlardır. Mesela sûfi tekkeleri, din ve ırk ayrımı yapmaksızın<sup>313</sup> kendilerine sığınan herkese yiyecek ve barınma temin etmişlerdir.

Dindarlığın toplumdaki bu belirgin haline rağmen, namazın terk edilmesi, içki içilmesi gibi bazı bozulma emareleri zaman ortaya çıkmış valiler bunlarla mücadele etmişler;<sup>314</sup> şehirde dindarlığın korunması için çaba sarf etmişlerdir.

Her ne kadar çoğunluğu züht, iffet, takva, dinin hükümlerine bağlılıklarıyla<sup>315</sup> meşhur olsalar da âlimler ve mutasavvıflar arasında bazı bozulma emareleri görülmüş; bazı kadıların<sup>316</sup>, müftülerin<sup>317</sup> ve eşrafin<sup>318</sup> makam mevki için yönetici kapılarına

---

<sup>309</sup> A.g.e., 282

<sup>310</sup> Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 49.

<sup>311</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 152-153

<sup>312</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 288.

<sup>313</sup> Hathaway, *el-Bilâdu'l-'Arabiyye*, 307; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*, 1 bs. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 41

<sup>314</sup> Muhammed İbn Îsâ İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, Thk. Ekrem el-Ulebî, (Dımaşk: Dâru't-Tabbâ', 1994), 58; 'Abd, *Havâdisü Bilâdi's-Şâm*, 100, 139.

<sup>315</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsırîn*, 171.

<sup>316</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 443.

<sup>317</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 127

<sup>318</sup> Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 151

üşüşükleri<sup>319</sup> aktarılmıştır. Hatta Dımaşk halkından bazı kişilerin, rüşvet kabul etmeyen hâkimin azli hususunda çaba harcadıklarına dair rivayetler vardır.<sup>320</sup>

Osmanlı döneminde dinî görevlerin irsî olması yaygın bir âdettir. Üstelik bu durum devlet ricali tarafından da desteklenmiştir.<sup>321</sup> Bu sebeple bazı aileler, Emevî Camii imamlığı, Hanefî müftülüğü, nakibüleşraflık ve büyük medreselerde müderrislik gibi<sup>322</sup> şehirdeki önemli dinî görevleri ele geçirmek ve miras olarak almak için yarışmışlardır.<sup>323</sup> Hatta bazı aileler fetva ve yargı konusunda prestijli bir görev almak için devletin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebine geçmişlerdir.<sup>324</sup> Çünkü bu tür görevlerde ailenin hakimiyeti, toplumda itibarını yükseltirdi.<sup>325</sup>

İbrahim Paşa'nın Dımaşk'a girmesi, âlimler ve mutasavvıflar için bir şok olmuş, onların yargı ve vakıflar üzerindeki etkileri azaltılmaya, imtiyazları ellerinden almaya başlanınca<sup>326</sup> şehirdeki konumları da gerilemiştir.<sup>327</sup> İbrahim Paşa 1840'ta Dımaşk'tan

---

<sup>319</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 401.

<sup>320</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki 'l-Yevmiyye*, 132.

<sup>321</sup> Cemîl eş-Şattî, *A'yânü Dımaşk fi 'l-Karni's-Sâliye 'Aşar ve Nısfî'r-Râbi'a 'Aşar*, (Dımaşk: Dâru'l-Beşâir, 1994), 190; Behcet Baytâr, "el-Müderrisûn Tahte Kubbeti'n-Nesr", *Mecelletu 'l-Luğati 'l-Arabiyyeti bi-Dımaşk*, C. 24 (1949), 232

<sup>322</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u 'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 125

<sup>323</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve's-Sultân mine 'l-Fakîh ile 'l-Musakkaf*, (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye'l-Âmme lil-Kitâb, 2017), 74.

<sup>324</sup> Schilcher, *Ba'du Mezâhiri Ahvâli 'l-A'yân*, C. 1, 332; Ali Mübârek, *el-Hitatu't-Tevfikîyye li-Mısır el-Kâhira ve Müdünihâ ve Bilâdihâ el-Kadîme ve's-Şehîra*, C. 4 (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980), 67. Mübarek, 1863'ten sonra Hanefi mezhebine geçişlerin arttığını belirtir. Bkz. Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi 'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 168; Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 401; Linda Schilcher, *Dımaşk fi 'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, çev. Amr ve Dîna'l-Mellâh, (Dımaşk: Dâru'l-Cumhûriyye, 1998), 216.

<sup>325</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 441; Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve's-Sultân*, 83; Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 34.

<sup>326</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 444; Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve's-Sultân*, 144

<sup>327</sup> Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ*, 26

çıkıldığında, âlimler, Mısırlıların politikalarını reddettiklerini Osmanlı padişahına destek verdiklerini göstermişler; bu mesajı alan padişah da âlimlerle uzlaşmış, Tanzimat kanunlarını desteklemelerini bekleyerek onlara eski nüfuzlarını geri vermiştir. Bu dönemde, 1860 yılına kadar birçok âlim, yönetenler ile yönetilenler arasında bir arabulucu olmaktan çıkıp, yönetime ortak haline gelmiştir.<sup>328</sup> Dinî seçkinlerin üyeleri çoğu, konumlarını tekrar kazandıklarını anlayınca, Osmanlı Tanzimat'ına karşı durmuşlar<sup>329</sup> ve dinle çatıştığını düşündükleri kanunlara,<sup>330</sup> özellikle de azınlıklara yönetim ve idarede Müslümanlarla eşitlik tanıyan düzenlemelere<sup>331</sup> karşı çıkmışlardır. Fakat 1860'da Hristiyan fitnesi cereyan edince, Osmanlı Devleti, kanunları uygulama karşısında direnen âlimlerin nüfuzunu kırmak için bu olayı fırsat bilmiştir.<sup>332</sup> Bu durum, âlimlerin şehir siyasetine aktif olarak katıldıkları dönemin sonuna gelindiğini açık bir şekilde göstermektedir.<sup>333</sup> Bu durum sûfiler ve âlimlere yakın olan Sultan II. Abdülhamid döneminde de değişmemiş; devlette modernleşme politikası devam etmiş, şehirlerde Batılılaşma belirtileri yayılmış<sup>334</sup> ve dinî seçkinler, eğitim sistemi, yargı, yönetim kurulları ve vakıflar üzerindeki kontrollerini kaybetmişlerdir. Onların yerini, modern okullardan mezun olmuş,<sup>335</sup> batı kültürünü benimsemiş, Doğu'da ve kültüründe durgunluk ve gerilik gören, ellerinden geldiğince Batı medeniyetini yakalamaya, yönetim, idare ve eğitimdeki yöntemlerini takip etmeye çalışan<sup>336</sup> azınlıkların ve ileri gelenlerin çocukları almıştır. Böylece, adanma ve dindarlık tezahürleri zayıflamış,<sup>337</sup> dinî seçkinlerin rolü azalmış, âlimleri ve mutasavvıfları eleştirme, onlarla dalga geçme, eski yöntemleriyle, modası geçmiş eğitim sistemleriyle

---

<sup>328</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve 's-Sultân*, 146.

<sup>329</sup> A.g.e., 148.

<sup>330</sup> A.g.e., 152.

<sup>331</sup> Hûrî, *Tabî'atu 's-Sultati 's-Siyâsiyye*, C. 1, 445.

<sup>332</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve 's-Sultân*, 153.

<sup>333</sup> Cummins, *el-İslâhu 'l-İslâmî*, 264

<sup>334</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve 'l-Hadâsetu 'l-Avruppiyye*, 349

<sup>335</sup> Hûrî, *Tabî'atu 's-Sultati 's-Siyâsiyye*, C. 1, 456.

<sup>336</sup> Mossenshon, *el- 'İlmu 'inde 'l- 'Osmâniyyîn*, 137.

<sup>337</sup> Azm, *Müzekkîrât*, 49.

ve eğitimdeki âdetleriyle ve makamları miras olarak almalarıyla alay etme modası başlamıştır.<sup>338</sup> Hatta dinî görevleri miras olarak almaya hevesli ilim ailelerinin çocukları, toplumdaki konumlarının ve etkilerinin azaldığını görünce, babalarının görevlerinden uzaklaşmış, kendilerine toplumda büyük etki ve prestij sağlayacak olan yeni idari sisteme katılmak için modern okullara yönelmiştir.<sup>339</sup>

20. yüzyılın başlarıyla birlikte, Osmanlı döneminde toplumun kimliğini oluşturan, - eğitimli gençlerin küçümseyerek söyledikleri- fakihlerin ve mutasavvıfların İslam'ı söylemi gerilemiş; onun yerini, Avrupa akımlarından etkilenen, geçmişin mirasından kurtulmayı savunan ve İslam'ı Batı medeniyetine uyarlamaya çalışan<sup>340</sup> reformistlerin İslam'ı söylemi almıştır. Sonra çeşitli menfaatler reform hareketinin İslam'ıyla, Vehhâbî hareketinin İslam'ını buluşturmuş; Osmanlıların, Selçuklular ve Memlûklerden sonra kurdukları İslami kimlik ile yüzyıllar boyunca İslam dünyasının ve ilmî-dinî kurumların kimliğini şekillendiren klasik fikhî, kelamî ve tasavvufî mezhepleri ret konusunda uzlaşmışlardır.

Reformist ve Vehhâbî İslam, İslam toplumlarını çeşitli İslami akımlara, mezheplere ve fikirlere açmış ve farklı otoritelere bağlılığı benimsemiştir. Bu da şu ana kadar onu, ümmeti kültürel yönden birleştirmekten aciz bırakmıştır. Oysa geçmişte âlimler, mutasavvıflar ve eşrafça temsil edilen geleneksel dinî kurum belirli oranda başarılı olmuş, birbirlerinden uzaklıklarına rağmen homojen ve daimî bir kültürel kaynaşma ile İslam dünyasının parçalarını bir arada tutmuş;<sup>341</sup> farklı ırklar, toplumlar ve devletlerden oluşan Müslüman toplumun birliğini korumada önemli bir rol oynamıştır<sup>342</sup>

---

<sup>338</sup> Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 136; Hûrî, *Evrâk*, 333; Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, 26-30

<sup>339</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 480.

<sup>340</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve'l-Hadâsetu'l-Avruppiyye*, 426.

<sup>341</sup> Vecîh Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema' ve'l-Amelu's-Siyâsiyyu min Târîhi'l-Vilâyeti'l-Osmâniyye fî Bilâdi's-Şâm*, (Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vihdeti'l-Arabiyye, 1988), 38.

<sup>342</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 119

### 1.3. 19. Yüzyılda Kadar Dımaşk'ta Tasavvuf Tarihine Bakış

Bu bölümde, Dımaşk'ta tasavvuf tarihini, başlangıcını, gelişimini toplumun tüm kesimlerinin dinî ve kültürel kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelişini kısaca anlatacak; Dımaşk'ta meydana getirdiğı etki ve izleri tespit etmeye çalışacağız.

#### 1.3.1. Dımaşk Tasavvufunun Doğıu ve Gelişmesi

Müslümanlar tarafından fethiyle birlikte Dımaşk'a çok sayıda sahabe yerleşmiştir. Bunlar arasında sahabenin büyük âlimlerinden, Muaz b. Cebel, Ubade b. es-Sâmit ve Ebu'd-Derdâ (r. anhüm) da vardır. Bunlar Dımaşk halkına İslam'ı öğretmişlerdir.

Emeviler döneminde başkent haline gelmesiyle, Dımaşk'ta ilmî hareket başlamış, âlimler ve salih kimseler buraya yönelmişlerdir. Ayrıca Ömer b. Hattab'ın *radiyallahu anh* Şam bölgesinin (Bilâdü's-Şam) serhat boylarında mücahitler için kurduğı sınır karakollarında (ribatlarda) nöbet tutmak için<sup>343</sup> birçok zahit buraya göç etmiştir<sup>344</sup>. O dönemde serhatlerde yaşayan halkın çoğunluğu, dünyaya karşı zühdleri, ibadetlere düşkünlükleri ile bilinmekte ve hem nefisleriyle hem de düşmanla cihad eden insanlardan oluşmaktadır. Bu da buralarda zühd ve mücahede hayatının tezahürlerini ortaya çıkarmıştır.<sup>345</sup> Bu ribatlar zaman içinde çoğalmış ve gelişmiş, sadece düşman saldırısından çekinilen sınır boylarında değil, yerleşim yerlerine uzak uzak bölgelerde ve ihtilal yapılmasından korkulan şehirlerin etrafına da kurulmuştur. Fakat zamanla sınırların genişlemesi, başka askerî birliklerin kurulması ile bu ribatlar askerî rollerini yitirmiş, mutasavvıfların ibadetle ve nefis mücadelesiyle ilgilenmek için buluştuğı zaviyelere dönüşmüştür.<sup>346</sup> Bu zaviyelerin en eskisi, hicri ikinci asrın sonlarından önce

<sup>343</sup> Tâcu's-Sirr Ahmed Harrân, *el-Ulûm ve'l-Funûn fî'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, (Riyad: Dâru İşbîliyye, 2002), 273

<sup>344</sup> Abdulhakîm Kâsim, *el-Mezâhibu's-Sûfiyye ve Medârisuhâ*, (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1999), 158

<sup>345</sup> Semar Zâhid, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fî Dımaşk fî Ahdi'd-Devleti'l-Bûriyye*, (Sudan: Câmi'atu Ümm-i Dermân, Doktora Tezi, 2006), 91

<sup>346</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 126.

sûfî lakabı verilen<sup>347</sup> Ebu Haşim el-Kûfî<sup>348</sup> adına inşa edilen Remle Zaviyesidir. Bu zaviyenin, ilk başta sûfîlerin ibadet için bir araya geldiği basit bir ev olduğu, fakat hicri dördüncü asırda, İslam hankahları arasında bilinen şekliyle ilk sûfî hankahı olmak üzere geliştiği anlaşılmaktadır.<sup>349</sup>

Dımaşk'ın bu erken dönemdeki konumu ve onun faziletine dair gelen rivayetler, bilhassa abdal hadisleri ve burada kıyamete kadar sınır nöbetinin ve cihadın süreceği haberleri sebebiyle, birçok zahidi ve abidi kendisine çekmiş ilk tasavvuf ekolleri Şam vilayetinde ortaya çıkmıştır. Bu sûfîler camiye merkezine almış,<sup>350</sup> tasavvuf öğretilerini iki temel prensip üzere inşa etmişlerdir: Birinci temel prensip, Allah'tan korkma ve sakınmadır<sup>351</sup>. Bu yüzden bu mutasavvıflar, ağlamalarıyla, az uyumalarıyla<sup>352</sup> ve gece boyunca ibadet etmeleriyle meşhur olmuş, hatta ehl-i leyl (gece ehli) olarak isimlendirilmiştir<sup>353</sup>. İkinci prensip ise, nefisle mücadele ve dünyevi arzulardan uzak durmadır. Bu nedenle kendilerini aç bırakmalarıyla, yeme ve içmeden uzaklaşmalarıyla meşhur olmuşlar, hatta bunlara “Cûiyye” (açlar) ismi verilmiştir<sup>354</sup>. Bu tesmiyenin sebebi yiyecek ve içeceklerinin, bol ve lezzetli olması nedeniyle

<sup>347</sup> Abdurrahman el-Câmî, *Nefehâtu'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, (Kahire: el-Câmiu'l-Ezher, 1989), 67.

<sup>348</sup> Ahmed b. Ali Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Thk. Beşşâr Avvâd, C. 16 (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), 573; Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ*, C. 10 (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1996), 112; İbnu'l-Cevzî, *Sıfetu's-Safve*, C. 1, 463.

<sup>349</sup> Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 130,

<sup>350</sup> Kâsim, el-Mezâhibu's-Sûfiyye, 159,

<sup>351</sup> Kâsim, a.g.e., 160.

<sup>352</sup> Ebû Bekir Kelâbâzî, *et-Te'arruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Thk. Yuhannâ Sâdir, (Beyrut: Dâru Sâdir, 2001), 13.

<sup>353</sup> Hasan Kamil Yılmaz, *el-Melâmihu'l-Âmme li't-Tasavvuf el-İslâmî*, çev. İyat Erbakan, 1 bs. (İstanbul: Ensar Yayınları, 2021), 116; Âlî Sâmi Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-İslâmî fî'l-İslâm*, C. 1 (Kahire: Dâru's-Selâm, 2008), 475.

<sup>354</sup> Yılmaz, *el-Melâmihu'l-Âmme*, 116.

Dımaşk'ta kimsenin aç kalmamasıdır<sup>355</sup>. Dımaşk zahitleri, Romalılardan beri hüküm süren ve Emevîler döneminde önemli ölçüde artmış olan lüks hayata tepki göstermişler, bunu açık şekilde göstermek için de toplumda yaygın olan lezzetlere ve zevklere yönelme alışkanlığına muhalefet ederek aç kalmayı tercih etmiş; sadece kendilerini ayakta tutacak kadar yiyecek yemişlerdir.<sup>356</sup>

İlk Dımaşk mutasavvıflarının, bu dönemden itibaren Dımaşk tasavvufuna ibadet ve züht karakterinin kazandırılmasında büyük bir rolü olmuştur. Dımaşk tasavvuf ekolünün kurucusu Ebu Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830), “Her şey paslanır. Kalbin paslanması, karnın dolmasıyla olur.” ve “Seni Allah yolundan alıkoyan aile, mal ve çocuk, senin için bir talihsizliktir.” demiştir<sup>357</sup>.

Dârânî'nin iki öğrencisi, Dımaşk Cû'iyeye (riyazet) ekolünün izlerinin sağlamlaştırılmasında onu izlemiştir<sup>358</sup>.

Birincisi, Cüneyd'in Dımaşk'ın reyhanı olarak nitelediği<sup>359</sup> Ahmed b. Ebi'l-Hıvârî'dir (ö. 230).<sup>360</sup> O, “Kim ki dünyaya isteyerek ve severek bakarsa, Allah onun kalbinden yakîn ve züht nurunu çıkarır.” demiştir<sup>361</sup>.

---

<sup>355</sup> Mustafâ Kâmil Şîbî, *es-Siletu Beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyu*, C. 1 (Bağdâd: Matba'atu'z-Zehra, 1963), 338.

<sup>356</sup> Kelâbâzî, *el-Tearruf*, 13.

<sup>357</sup> Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, C. 9, 254; Ebu'l-Kâsim el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, thk. Enes Şerfâvî, (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2017), 133; Ebû Abdîrrâhman es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 74.

<sup>358</sup> Kasım, *el-Mezahibü's-sufiyye ve medarisuha*, 164.

<sup>359</sup> Kuşeyrî, *er-Risâle*, 142; Ali b. el-Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C. 7 (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 245.

<sup>360</sup> Kuşeyri, *er-Risâle*, 142; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, C. 10, 5; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 91; Ömer İbnu'l-Mulakkîn, *Tabakâtu'l-Evliyâ*, thk. Nureddin Şerîbe, (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1994), 31.

<sup>361</sup> Kuşeyri, *er-Risâle*, 142; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 92; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, C. 10, 6.

İkinci öğrenci ise, Kasım b. Osman el-Cûî'dir (ö. 248).<sup>362</sup> Bu zât, Dımaşk tasavvuf ekolünün en gerçekçi temsilcisi kabul edilir. Açlık (riyazet) teorisini geliştirmiş ve onu, züht, ibadet ve ilahi muhabbet ile ilişkilendirmiştir.<sup>363</sup> O şunları söylemiştir: “Dünyada züht, midede yapılacak zühhtür.<sup>364</sup>” “Açlık ibâdetin esasıdır.<sup>365</sup>” “Veliler, açlık yerine muhabbetle doymuş; yiyecek, içecek ve dünyevî arzuların lezzetlerini tatmamıştır.<sup>366</sup>”

Bu ekol sonra devam etmiş, Dımaşk'ta ikamet eden, bura halkı üzerinde izler bırakan Ahmed b. Yahya b. el-Cella (ö. 306)<sup>367</sup>, Ebu Amr Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 320)<sup>368</sup>, İbrahim b. Davud el-Kassar (ö. 326/937)<sup>369</sup>, Müflih b. Abdullah Ebu Salih ed-Dımaşkî (ö. 330)<sup>370</sup> ve Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim b. Ahmed el-Sûsî (ö. 386)<sup>371</sup> gibi ileri gelen mutasavvıflar aracılığıyla gelişmiştir.

---

<sup>362</sup> Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, C. 9, 323; Abdurrahmân Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *Sıfetu's-Safve*, Thk. Ahmed b. Ali, C. 2 (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009), 389

<sup>363</sup> Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-İslâmî*, C. 3, 1518.

<sup>364</sup> Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmelâti'l-Mahbûb*, Thk. Âsım el-Keyyâlî, C.1 (Berut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 419.

<sup>365</sup> Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, C. 9, 323; İbnu'l-Cevzî, *Sıfetu's-Safve*, C. 2, 389.

<sup>366</sup> A.g.e., C. 2, 389; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, C. 9, 323.

<sup>367</sup> es-Selâmi, *Tabakatü's-sufiyye*, 144; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, C. 10, 314; el-Kuşayri, *er-Risâle*, 161; İbnu'l-Mulakkin, *Tabakâtu'l-Evliyâ*, 81.

<sup>368</sup> Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 215 İbnu'l-Mulakkin, *Tabakâtu'l-Evliyâ*, 83.

<sup>369</sup> Kuşeyri, *er-Risâle*, 190; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 245.

<sup>370</sup> Abduhayy İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Thk. Mahmud Arnavût, C.4 (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 173; Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Thk. Şuayb Arnavût, C. 15 (Dımaşk: Müessesetu'r-Risâle, 1985), 84; Yusuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. 3 (Kahire: Vizâratu's-Sekâfe, 1963), 275; Yusuf b. Kızıoğlu Sıbtu İbni'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*, C. 17 (Dımaşk: Müessesetu'r-Risâle'l-Âlemiyye, 2013), 205.

<sup>371</sup> İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, C. 4, 175.



Dımaşk'ta ders yapılmak üzere camiden ilk ayrılan yerin, Emevi Camii yakınında<sup>372</sup> h. 400 tarihinde kurulmuş Duveyre Hamed Dergâhı ismiyle tanınan sûfî dergâhı olduğuna dair haberler bulunmaktadır. Aynı yüzyılın ortalarından biraz önce Emevî Camii'nin bitişiğinde, Muhammed b. Yahya el-Sümeysâtî (ö. 453) tarafından Dımaşk'taki tasavvuf dergahlarının en büyüğü inşa edilmiştir. Sümeysâtiyye adıyla anılan, Eyyübîler ve Memlûkler döneminde şeyhler şeyhinin (şeyhu'l-meşâyih) makamının bulunduğu bu dergâh, rol ve işlevi değişmekle birlikte günümüze kadar gelmiştir. Halife Ömer b. Abdülaziz'in fakir sûfiler vakfettiği evinin yerine yapılan<sup>373</sup> bu dergâhta, hanımlara mahsus bir bölüm de bulunmaktadır.<sup>374</sup>

Beşinci yüzyılın ortasında Dımaşk, Selçukluların hakimiyetine girmiştir. Biz bu dönemde bazı yöneticilerin dergâh inşa ettiklerini ve mutasavvıflara vakfettiklerini görmekteyiz.<sup>375</sup> Mesela babasından sonra Dımaşk Valisi olan Dukak b. Tutuş b. Alparslan el-Selçûkî (ö. 497) Dımaşk surları yakınında Tavâvîsiyye dergahını yaptırmıştır.<sup>376</sup> Emir Usame b. el-Munkız burada, vakar ve sükunetle ibadet eden yüzden fazla mutasavvıf gördüğünü söylemektedir.<sup>377</sup> Yine Şemsu'l-Mülûk İsmail b.

---

<sup>372</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 51; Abdulkadir Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1990), 115.

<sup>373</sup> A.g.e., C. 2, 118; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 262.

<sup>374</sup> İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, C. 70 (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1995), 127. Melike bt. Davud b. Muhammed b. Said el-Kartaki el-Alemîyye el-Sufiyye, uzun hayat sürmüş bir hanım olup, Mısır'da el-Şerif Ebu İbrahim Ahmed b. el-kasım b. Meymun el-Hasani'den, Mekke'de Kerime bt. Ahmet'ten İmam Şafii'nin Sünenini dinleyerek okumuştur. Şamda Duvayra es-Sumaysati dergahında ikamet etmiş, burada Ebu'l-ferec es-Suri'den ders okumuş ve icazetler vermiştir. Bkz. A.g.e., C. 70, 127.

<sup>375</sup> Gérard Degeorge, *Dımaşk 'Abra'l-'Usûr*, çev. Lînâ Da'bûl, (Dımaşk: Dâru Kuteybe, 2007), 227

<sup>376</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 129.

<sup>377</sup> Üsâme İbn Munkız, *Kitâbu'l-'Asâ*, Thk. Hasan Abbâs, C. 1 (İskenderiyye: el-Hey'etu'l-Mısriyyu'l-Âmme li'l-Küttâb, 1981), 205.

Böri b. Tuğtekin (ö. 529) Süleymaniye Tekkesi'nin yerinde<sup>378</sup> el-Kasr Dergahı'nı ve Necmeddin Eyyüb (ö. 568) en-Necmiye Dergahı'nı inşa ettirmiştir<sup>379</sup>.

İdareciler haricinde bazı âlim ve zahidler de ribat ve zaviyeler inşa etmişlerdir. Mesela bunlardan birisi İbnü'l-Havrânî adıyla meşhur olan, mutasavvıf ve fakih Ebu'l-Beyân Nebe b. Muhammed b. Mahfuz'un inşa ettirdiği Beyâniyye ribatıdır.<sup>380</sup> Bu zâviye Osmanlılar döneminde restore edilerek camiye çevrilmiştir.<sup>381</sup>

Fatımiler'in Dımaşk'tan çıkartılıp Abbasi Hilafetinin geri dönüşünden sonra Selçuklu idarecileri, âlimlerin ve mutasavvıfların buraya gelmesi için gayret göstermişler, dergah inşasına ve cami ve medrese ile ilişkilerini sağlamlaştırmaya önem vermişlerdir.<sup>382</sup> Bu çalışmaların neticesinde, cami, medrese ve dergâh üçlüsü Dımaşk'ta, 969-1075 yılları arasında hüküm sürmüş olan Fatımiler döneminde yayılan Şiiğin izlerinin silinmesine katkıda bulunmuştur.<sup>383</sup> Bu tarihten itibaren Selçuklular'ın teşvikiyle mutasavvıflar ile âlimler arasında bir uzlaşma meydana geldiğini, bu uzlaşmanın Nüreddin Zengî ve Selahaddin Eyyübî zamanında giderek arttığını görürüz. Bu da Şam tasavvufuna fıkha uygunluk karakteri kazandırmış ve bu özellik zamanımıza kadar devam etmiştir.

---

<sup>378</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 131, 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 404

<sup>379</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 136.

<sup>380</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 20, 326; Abdulvehhab b. Alî Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, Thk. Mahmûd et-Tanâhî, C. 7 (Kahire: Dâru Hecer, 1413), 318; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 6, 265.

<sup>381</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 409

<sup>382</sup> Zâhid, *el-Hayâtu'l-İlmiyye*, 100

<sup>383</sup> Abdurrahman b. İsmâil Ebû Şâme, *er-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, Thk. İbrahim ez-Zeybak, C. 2 (Dımaşk: Müessesetu'r-Risâle, 1997), 220; Degeorge, *Dımaşk 'Abra'l-'Usûr*, 199, 226, 245.

### 1.3.2. Nûreddin Zengî ve Selâhaddin Eyyubî Döneminde Tasavvuf<sup>384</sup>

Nûreddin Zengî'nin girdiği ilk andan itibaren Dımaşk'ta tasavvufun varlığını net olarak görürüz. Çünkü Dımaşk'taki fütüvvet ehli, buranın Haçlılar'la savaş için önemli bir merkez haline gelmesinde Nûreddin'e yardımcı olmuşlardır.<sup>385</sup> (Cemâ'atu'l-Ahdâs) Gençler grubu yani fityan, sözde ve fiilde doğruluk, mazlumlara yardım, ırz ve arz (evlilik ve toprak) olmadan ölmek ilkelerini benimseyen fütüvvete dayanan, sûfi bir teşkilata mensupturlar.<sup>386</sup> Nûreddin Zengî onlara, Dımaşk surları dışında bulunan el-Meydan Mahallesi'nin koruma görevini vermişti. Araştırmacılar bu grubun, görevlerinde bazı değişiklikler olmakla birlikte Osmanlılar döneminde el-Kabadayat (Kabadayılar) ismiyle devam ettiği görüşündedir.<sup>387</sup>

Aynı şekilde dönemindeki şeyhlerin, Nûreddin Zengî'nin Haçlılar'la yaptığı savaşlarda önemli rolleri olmuştur. Nûreddin Zengî Haçlılar'la savaşa çıkmazdan önce onlara elçi gönderir, dualarını isterdi. Onlar Hayât b. Kays el-Harrânî (ö. 581/1185) örneğinde olduğu gibi,<sup>388</sup> Nûreddin için dua etmiş, onu Haçlılar'la savaşa teşvik etmiş ve onunla birlikte savaşa çıkmışlardır.<sup>389</sup> Hatta bulundukları şehrin valilerinden Nûreddin'e yardım etmelerini talep etmişler, etmeyenlere başkaldırmışlardır.<sup>390</sup> Sûfiler, önceden beri yöneticileri ve halkı Haçlılar'a karşı savaşa teşvik etmişlerdir.

---

<sup>384</sup> Daha fazla bilgi için bkz. Riyâd Haşîş, *el-Hareketu's-Sûfiyye fî Bilâdi's-Şâm Hilâle'l-Hurûbi'salîbiyye*, (Gazze: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 67-80

<sup>385</sup> Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, C. 1, 304, 341; Firâs Sâmurraî, *et-Tekâlîd ve'l-Âdâtu'd-Dımaşkıyye Hilâle Uhûdi's-Selcûkiyyîn ve'z-Zengiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn*, (Dımaşk: Dâru'l-Evâil, 2004), 38

<sup>386</sup> Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, C. 1, 341.

<sup>387</sup> Şerîf Savvâf, *Mevsû'atu'l-Üser ed-Dımaşkıyye Târihuhâ Ensâbuhâ ve A'lâmuha*, C. 1 (Dımaşk: Beytu'l-Hikme, 2010), 157

<sup>388</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 1, 181; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 6, 443.

<sup>389</sup> Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, C. 1, 341.

<sup>390</sup> A.g.e., C. 1, 417; Alî b. Muhammed İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, Thk. Abdusselam et-Tedmürî, C. 9 (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997), 308; Ömer b. Ahmed İbnu'l-Adîm, *Zübdetu'l-Haleb min Târihi Haleb*, Thk. Halîl el-Mansûr, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 346.

Meselâ, Abbasi Halifesi Müstazî-Biemrillâh (ö. 575/1180) zamanında, eşraftan ve sûfilerden oluşan bir grup Bağdat'a gitmişler, tüccarlar ve fakihlerle birlikte Sultan camisinde feryat fıganla, Şam'da Müslümanlara yapılan Haçlı saldırıları sebebiyle yardım istemişler; Şam halkını desteklemek için cihada çıkmadığından, Halifeyi protesto etmişler; hatta halkı galeyana getirmişler, Cuma'yı kıldırmamışlar ve hatibin minberini kırmışlardır. Bu gelişmeler üzerine Halife seferberlik ve cihad ilan etmek zorunda kalmıştır.<sup>391</sup> Bu nedenle sûfiler, Nûreddin'den her türlü ilgi ve alakayı görmüştür.

Nûreddin Zengî hayatı boyunca sûfilere yakın durmuş,<sup>392</sup> lütufta bulunmuş ve ülkesinde Fatımi Şiiliği'nin izlerini silmek için dergahlar ve medreseler inşa etmiştir.<sup>393</sup> Döneminin ileri gelen şeyhleriyle istişareye önem veren Nûreddin,<sup>394</sup> onların öğütlerine kulak vermiş, görüşlerinin ve fetvalarının dışına çıkmamaya özen göstermiştir. Meselâ destek istediği Burhanuddin el-Belhî (ö. 548/1153) “Zamanında içki, davul ve kaval mevcutken, size yardım edilmesini mi istersiniz. Asla, vallahi!” deyince Nûreddin, valilerine kötülükleri ortadan kaldırmalarını emreden bir emirname göndermiştir.<sup>395</sup> Nûreddin yalnızca hayattaki sûfilere saygı göstermekle yetinmemiş, Dimaşk dışında bulunan Ebu Süleyman ed-Darânî'nin türbesini ziyaret etmiş ve

<sup>391</sup> Hamza b. Esed İbnu'l-Kalânîsî, *Zeylu Târîhi Dimaşk*, (Beyrut: Matba'atu'l-Âbâ el-Yesû'ıyyîn, 1908), 173; Adurrahman Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûki'l-Ümem*, Thk. Muhammed Atâ, C. 17 (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 120; İbnu'l-Adîm, *Zübdetu'l-Haleb*, 253; Sıbtu İbni'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, C. 20, 42; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 8, 585; Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Thk. Ömer et-Tedmurî, C. 35 (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1993), 21.

<sup>392</sup> Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, C. 1, 47; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 395.

<sup>393</sup> Degeorge, *Dimaşk 'Abra'l-'Usûr*, 221.

<sup>394</sup> Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Enbâi'z-Zamân*, Thk. İhsan Abbas, C.3 (Beyrut: Dâru Sâdir, 1972), 204; Sıbtu İbni'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, C. 1, 144; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1 (İstanbul: Kitabevi, 2015), 284, 336; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 120; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 6, 315; İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Thk. Abdullah et-Türkî, C. 16 (Kahire: Darul Hecer, 1997), 446; Sıbtu İbni'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, C. 1, 208.

<sup>395</sup> İbnu'l-Adîm, *Zübdetu'l-Haleb*, 344.

onarmıştır.<sup>396</sup> Bu davranış tarzı onun hayatına yansımıştır. Biyografisini yazanların ittifakıyla<sup>397</sup> Nûreddin, zahit ve abid birisidir. Hatta Dımaşk halkı onun veli olduğuna inanmış ve kendisine Altıncı Raşit Halife lakabını vermiştir.<sup>398</sup>

Bu dönemde Dımaşk'ı ziyaret eden İbn Cübeyr, sûfilere konumunu, “sanki ülkenin kralları, dergahları da kral sarayları gibi” diye tasvir etmektedir.<sup>399</sup> Nûreddin'in sûfilere gösterdiği bu tutum, vezirlerinin kıskançlığına sebep olmuş; sûfilere kötülüşler ve hatalarını araştırmışlardır. Böylece Nûreddin'i, mutasavvıflara gösterdiği davranışı değiştirmeye iknaa çalışmışlardır. Buna karşılık Nûreddin de mutasavvıfları savunmuştur<sup>400</sup>. Bundan sonra vezirleri ondan sûfilere yaptığı harcamayı azaltmasını, bunu Haçlılar'la yaptığı savaşta kullanmasını talep etmişler; O da vezirlerine şöyle demiştir:

“Allah'a yemin ederim ki, ben onların duaları sayesinde zafer kazanmayı ümit ediyorum. Çünkü sizlere zayıflarınız hürmetine rızık verilir ve zafer nasip edilir. Ben yatağında uyurken, şaşmayan (dua) oklar(ı)yla benim adıma savaşılan bir toplulukla alakayı nasıl keserim? Bu topluluğun beytülmalde payları var. Bu payı başkalarına vermem bana nasıl helal olur?”<sup>401</sup>

Nûreddin'in halefi olan Selâhaddin Eyyûbî de onun yolundan gitmiştir.<sup>402</sup> Çünkü o da hocası Nureddin gibi, Fâtımîler'in yaydığı Batınî ve Şii düşüncesiyle mücadelede

---

<sup>396</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 16, 441; Sıbtu İbni'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, C. 1, 157.

<sup>397</sup> İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 394; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, C. 5, 185; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 6, 378; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 20, 531; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 2, 277; Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, C. 1, 48-230.

<sup>398</sup> İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 6, 378; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 394.

<sup>399</sup> İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 256.

<sup>400</sup> Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, C. 1, 47.

<sup>401</sup> İbnu'l-Adîm, *Zübdetu'l-Haleb*, 343; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, C. 5, 188; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 303.

<sup>402</sup> Daha fazla bilgi için bkz. Ahlâm Âbid Hüseyin Bervârî, *et-Tasavvuf fî Bilâdi's-Şâm ve Mısır Hilâle'l-Asri'l-Eyyûbî*, (Amman: Dâru Dicle, 2016), 57-74; Behâuddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye*, Thk. Cemâluddin eş-Şeyyâl,

Sünnî sûfîlerinin rolünü kavramıştır.<sup>403</sup> Zaten Sünnî mutasavvıflarla, kendilerinde batınî bilgi olduğunu iddia eden Fatimîler arasında açık düşmanlıkları vardı.<sup>404</sup> Bu yüzden mutasavvıflar, Fatimîlere karşı yürüttüğü mücadelede Nureddin ve Selâhaddin'in yanında yer almışlardır. Bunun en açık örneklerinden birini, Fatimî yönetimine karşı tutumu nedeniyle Mısır'ı terk etmek zorunda kalan Şeyh Muhammed ibnû'l-Muvaffak el-Habûşânî'nin (ö. 587-1191) hem Selâhaddin'i hem de diğer Müslümanları Fatimî yönetiminden kurtulmaya teşvik etmesi oluşturmaktadır.<sup>405</sup>

Böylece Selâhaddin, krallığının kapılarını mutasavvıflara açmış; Fatimî devletindeki Dâi'd-du'ât<sup>406</sup> makamına karşılık, devletinde Şeyhu'l-meşâyih makamını kurmuş ve Kahire'deki Said es-Sa'da'nin evini ve Şam'daki es-Sümeysâtiye dergahını Şeyhu'l-meşâyih'in evi yapmış ve mutasavvıflar için zengin vakıflar kurmuştur.<sup>407</sup> Hatta Selâhaddin, dergâhı Mısır'a sokan ilk kişi kabul edilmektedir.<sup>408</sup>

Selahaddin ve halefleri, Haçlılar'la yaptıkları savaşlarda sık sık onlardan yardım istemiş; mutasavvıflar da mücahitlerin kalplerine yiğitlik aşlamış, zaviye ve medreselerinde birçok askerin eğitimini sağlamış ve çoğu zaman da bizzat kendileri savaşlara katılmıştır.<sup>409</sup> Kudüs'ün fethi esnasında, neredeyse hiçbirisi geride

---

(Kahire: Meketebetu'l-Hâncî, 1994), 66; Ahmed b. Ali Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikril-Hutati ve'l-Âsâr*, C. 4 (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1418), 282.

<sup>403</sup> Sâlih Haccâc, *et-Ta'lim fî Medîneti Dimaşk fî'l-Asri'l-Memlûkiyyi'l-Evvel*, (Ürdün: Mute Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 45; Haşîş, *el-Hareketu's-Sûfiyye*, 75, 76.

<sup>404</sup> Şevkî Dayf, *'Asru'd-Düvel ve'l-Îmârât Mısır*, 2 bs. (Kahire: Dâru'l-Meârif), 63.

<sup>405</sup> Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, C. 7, 15.

<sup>406</sup> Fatimîlerde propaganda için görevliler bulunmaktaydı ve bunlara Dâi deniyordu. Bunların reisi konumundaki kişi de Dâi'd-duât olarak isimlendiriliyordu.

<sup>407</sup> Ammâr Hasan, *es-Sûfiyye ve's-Siyâse fî Mısır*, (Kahire: Merkezi'l-Mahrûse, 1997), 88; Dayf, *'Asru'd-Düvel*, 64.

<sup>408</sup> Ahmed b. Alî Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Kitâbeti'l-Înşâ*, C. 3 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 417; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, C. 4, 282,

<sup>409</sup> Haşîş, *el-Hareketu's-Sûfiyye*, 85; Dayf, *'Asru'd-Düvel*, 64.

kalmamak üzere Selahaddin'in ordusunda yer almıştır.<sup>410</sup> Kûdüs'ün fethi esnasında mutasavvıfların kendi yanında duruşu nedeniyle, Selahaddin fetihten sonra onlar için burada Şafii fıkıhçılarına ait medresenin yanında es-Salâhiyye Dergahı'nı inşa ettirmiştir.<sup>411</sup> Selâhaddin'in çocukları ve torunları da mutasavvıfları destekleme noktasında onun yöntemini izlemişlerdir.<sup>412</sup> Mesela kardeşi Ebû Bekr Seyfüddîn el-Melik'ül-Âdil Muhammed b. Eyyûb (ö. 615/1218), mutasavvıflara ihsanda bulunmuş ve onları ziyaret etmiş, mutasavvıfların uyarılarını dikkate almıştır.<sup>413</sup> Sultan Gıyasuddin Gâzi b. Selahaddin el-Eyyûbî (ö. 613/1216) Şeyh Muhyiddin İbn Arabî'yi sık sık ziyaret etmiş, kendisiyle istişarede bulunmuş, duasını istemiş,<sup>414</sup> çok olsa dahi İbn Arabî'nin kendisine ilettiği insanların ihtiyaçlarını karşılamaktan geri durmamıştır.<sup>415</sup> İbn Arabî'nin ona icazet de vermiştir.<sup>416</sup> İbn Arabî, Selçuklu sultanlarından Keykavus'a yaptığı gibi, onu Haçlılar'la savaşmaya teşvik etmiş ve onları Müslümanların her karış toprağından çıkarmaya davet etmiştir.<sup>417</sup> Sultan el-Eşref Musa b. el-Melik el-Âdil (ö. 635/1237) dergâh ve ribat ehline aşırı ilgi göstermiş,

<sup>410</sup> Ömer İbn el-Verdî, *Tetimmetu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Thk. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî, C. 2 (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1970), 147; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, C. 7, 179; Abdurrahmân Muhammed el-'Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, Thk. Adnân, Yûnus Nebâte, C. 1 (Amman: Mektebetü Dendîs), 330,

<sup>411</sup> İmâduddin el-İsfehânî, *el-Fethu'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî*, (Kahire: el-Matba'atu'l-Hayriyye, 1322), 57; 'Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl*, C. 1, 340.

<sup>412</sup> Bervârî, *et-Tasavvuf fî Bilâdi's-Şâm*, 75-88.

<sup>413</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 22, 102.

<sup>414</sup> Es'ad Hatîb, *el-Butûle ve'l-Fidâ 'inde's-Sûfiyye Dirâse ve Târîhiyye*, (Dımaşk: Dâru't-Takvâ, 1995), 116

<sup>415</sup> Muhyiddîn İbn Arabî, *el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, C. 8 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 368; Muhyiddîn İbn Arabî, *el-Vasâyâ*, (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1993), 246

<sup>416</sup> Hatîb, *el-Butûle*, 122.

<sup>417</sup> Asín Palacios, *İbn Arabî Hayâtuhû ve Mezhebuhû*, çev. Abdurrahman Bedevî, (Kahire: Mektebetü'l-İnglû el-Mısriyye, 1965), 73; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, 5 bs. C. 4 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye), 222

onlara iyi davranmış, ayrıca kendilerini ziyaret etmiştir.<sup>418</sup> Sultan el-Emced Mecdüddin Ebu'l-Muzaffer Behram Şah (ö. 637/1239) da mutasavvıflara aşırı ilgi gösteren birisidir. O, mutasavvıfların hallerini araştırmış, ziyaretlerine önem vermiş ve Şeyh Abdullah el-Yunini'yle olduğu gibi, onların yanlarına gidip gelmiştir<sup>419</sup>. En meşhur mutasavvıf ribatlarından birisi, son Eyyûbî sultanı olan II. el-Melikü'n-Nâsir Selâhaddin Yusuf (ö. 658/1260) tarafından vakfedilmiş Kâsiyun dağındaki el-Nasırî ribatıdır. 560 tarihinde Nûreddin Zengî'nin ordu komutanlarından biri olan Selâhaddin'in amcası Esedüddin Şarkuh tarafından inşa ettirilmiş el-Esediye Dergâhı gibi zamanın yıpratamadığı birçok dergâha ilave olarak<sup>420</sup> bu eser, bu dönemde Eyyûbî sultanlarının sûfiler için vakfettiği kurumların canlı şahididir.<sup>421</sup>

Selahaddin Eyyûbî ve mutasavvıf haleflerinin gösterdiği himaye sebebiyle, mensupları vasıtasıyla Kâdiriyye tarikatının çok erken dönemde Şam'a taşındığını görmekteyiz. Kâdiriyye tarikatı mensupları, Moğol istilasından kaçarak Bağdat'tan göç etmiş, Şam vilayeti şehirlerinde, özellikle de Hama'da ikamet etmiş ve buradan Kâdiriyye tarikatını Şam vilayetinin her tarafına yaymışlardır.<sup>422</sup> Yine Ebu Muhammed Ali el-Harîrî (ö. 645/1247) aracılığıyla Şam'a taşınmış, Rufaî tarikatı da böyledir. Rifâî tarikatının, Dimaşk surlarının dışında el-Harîriyye Zaviyesi olarak bilinen dergahları vardı.<sup>423</sup> Haçlılar'la savaşa katılmak üzere Fas'tan Şam'a göç eden Sa'diyye Tarikatının kurucusu Sa'deddin el-Cebâvî (ö. 575/1180) Dimaşk'a yakın Cebâ

---

<sup>418</sup> Sıbtu İbni'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, C. 2, 354; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 17, 231, 233

<sup>419</sup> İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 132

<sup>420</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 394.

<sup>421</sup> 412; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 1, 86; Muhammed İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye fî Târîhi's-Sâlihiyye*, Thk. Muhammed Ahmed Dehmân, C. 1 (Dimaşk: Mektebu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1949), 88

<sup>422</sup> Adalet Çakır, "Kâdiriyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 166-170; Emîn Avde, "et-Tasavvuf fî Bilâdi's-Şâm", *el-İslâmu'n-Nâim et-Tasavvuf fî Bilâdi's-Şâm*, (Dubai: Merkezu'l-Misbâr li'd-Dirâsâti ve'l-Ebhâs, 2013), 22

<sup>423</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 154.



köyünde ikamet etmiş; burada hem haçlılarla savaş için faaliyetlerde bulunmuş hem de irşad vazifesi yürütmüştür.<sup>424</sup>

### 1.3.3. Memlükler Döneminde Tasavvuf

Bu dönemde Dımaşk, pek çok mutasavvıf ve âlimi kendisine çekmiştir. Bunların bir kısmı, Dımaşk'ta el-Mukaddimiye medresesinde ikamet etmiş olan Mevlâna Celaleddin Rumî gibi<sup>425</sup> Moğol saldırılarından kaçarak Orta Asya'dan Dımaşk'a ve diğer Memlük şehirlerine göç etmişlerdir.<sup>426</sup> Bazıları da ilim ve tasavvuf maksadıyla Dımaşk'a gelmişlerdir. Mesela, Somuncu Baba adıyla tanınmış Hamidüddin Aksarayî, ilim öğrenmek gayesiyle gelmiş burada zâhiri ilim tahsili yanında uzun müddet Beyazıt Tekkesi'nde bir şeyhe hizmet etmiştir.<sup>427</sup> Aynı şekilde Zeyniyye Tarikatının kurucusu şeyhi<sup>428</sup> Zeynüddin el-Hafî de (1356-1435) Dımaşk medreselerinde ilim tahsil etmiştir.<sup>429</sup> Çok sayıda mutasavvıf da Bayramiye Tarikatının şeyhi Hacı Bayram Veli ve onun şeyhi Somuncu Baba gibi, hacca giderken Dımaşk'a uğramış ve burada bir süre kalmışlardır.<sup>430</sup>

Memlük sultanlarının mutasavvıflara karşı büyük bir inancı vardı. Memlük sultanları, özellikle Memlük sultanlarıyla mutasavvıflar arasındaki ilişkiye açık bir örnek oluşturan Zahir Baybars, şeyhlere yakın durmuş ve onlara saygı göstermiş; onlarla istişare etmiş, h. 707 tarihinde Memlük dergahlarının en önemlisi ve en güzeli olan

---

<sup>424</sup> Muhammed Gâzî ve Hüseyin Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye fî Bilâdi's-Şâm*, C. 1 (Dımaşk: Dâru'l-Beşâir'i-İslâmiyye), 223-230

<sup>425</sup> Küçük, "Mevleviyye", 491; Serdar Ösen, *19.Yüzyıl Osmanlı Devlet ve Toplu Hayatında Mevlevîlik*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2011), 15-17.

<sup>426</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 370-373; Küçük, "Mevleviyye", 490.

<sup>427</sup> Haşim Şahin, "Somuncu Baba", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/377-378.

<sup>428</sup> Haşim Şahin, "Bayramiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 785.

<sup>429</sup> Reşat Öngören, "Zeyniyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 851.

<sup>430</sup> Şahin, "Bayramiyye", 789; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, 434.

Baybarsiyye Dergahını inşa ettirmiştir.<sup>431</sup> Zahir Baybars'ın, şeyhi Hızır b. Ebu Bekir el-Adevî el-Mihrânî ile aralarında geçenler meşhur olmuş ve biyografi eserlerine kaydolmuştur.<sup>432</sup> Anlatıldığına göre Baybars, şeyhin zaviyesine her hafta bir veya birkaç kez gelir, sırlarını ona anlatır, işleri konusunda onunla istişare eder ve onun dediklerinin dışına çıkmazdı.<sup>433</sup> Sultan'ın bir şeyhle bu yakınlığı bazı kişileri harekete geçirmiş ve çeşitli jurnallerle şeyhle Baybars'ın arasını açmışlar ve şeyhin tutuklanmasına sebep olmuşlardır. Ancak bundan kısa süre sonra Şeyh Hızır hapiste vefat etmiş, birkaç gün sonra da Baybars ölmüştür.<sup>434</sup> Baybars'ın Dımaşk yakınlarındaki Minin köyünde Rifâî Tarikatı şeyhi Cendel b. Muhammed el-Rifâî'yi de sık sık ziyaret ettiği bilinmektedir.<sup>435</sup>

Mutasavvıflar, Haçlılara karşı yürüttüğü savaşta Baybars'a her tür desteği vermişler, onunla birlikte savaşlara katılmışlardır.<sup>436</sup> 663/1265 yılında gerçekleşen Arsuf Kalesi kuşatmasına, zahit kadınların bile katıldığı nakledilmiştir.<sup>437</sup> İlerlemiş yaşına ve gözünü kaybetmiş olmasına rağmen Ebu'l-Hasan el-Şâzelî<sup>438</sup> İskenderiye körfezinden ayrılmamış; öğrencisi Ebu'l-Abbâs el-Mürsî ise Haçlılar Dimyat'ı ele geçirdiğinde, onlarla cihada giden ilk kişilerden biri olmuştur.<sup>439</sup>

<sup>431</sup> Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, C.4, 285.

<sup>432</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 17, 508, Muhammed b. Ali İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, Thk. Ahmed Hatayt, (Beyrut: el-Ma'hedu'l-Elmânî li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye, 1983), 272.

<sup>433</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 17, 538; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C.7, 613

<sup>434</sup> Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, C. 4, 306; İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, 58; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, C. 7, 613.

<sup>435</sup> A.g.e., C. 7, 605, Kemâluddîn Harîrîzâde, *Tibyânu Vesâili'l-Hakâik*, C. 2, 60

<sup>436</sup> Dayf, *'Asru'd-Düvel*, 64; Abdulhalîm Mahmud, *el-Medresetu's-Şâzelîyye ve İmâmuha Ebu'l-Hasen eş-Şâzelî*, (Kahire: Dâru'n-Nehdati li't-Tıbbâ'a), 67.

<sup>437</sup> Ahmed b. Ali Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Memlûk*, Thk. Muhammed Abdükâdir Atâ, C. 2 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 31.

<sup>438</sup> İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 7, 482; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, C. 7, 371.

<sup>439</sup> el-Himyerî İbn Sabbâğ, *Dürratu'l-Esrâr ve Tuhfetu'l-Ebrâr*, (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2001), 126; Mahmud, *el-Medresetu's-Şâzelîyye*, 69.

Daha sonraki Memlûk sultanları, mutasavvıflara davranış, onları onurlandırma ve onlara ilgi gösterme konusunda Zahir Baybars'ı izlemiştir.<sup>440</sup> Mesela mutasavvıfların ve âlimlerin, Kahire ve Şam'dan çıkmadan önce hac kafilesine öncülük etmesi ve devlet ricalinin onların ardından yürümesi belirlenmiş merasimlerden idi.<sup>441</sup> Yine mutasavvıflar her kameri ayın başında sultanı kutlamak için onu ziyaret eder, sultan da onları kabul eder ve ihsanda bulunurdu.<sup>442</sup> Hatta bazı Memlûk sultanları sûfî meclislerine ve törenlerine bizzat katılmışlardır. Örneğin Sultan Berkuk (ö.801/1398) ve Emir Seyfeddin en-Nâsırî sûfîler için dergahlar inşa ettirmiş ve onlardan çok sayıda kişiye düzenli maaş bağlamıştır.<sup>443</sup> Emir Hüsâmeddin Laçin (ö.698/1299), sûfîleri sever, onlara hürmet göstermiş, meclislerine katılmış ve onlarla birlikte yemek yemiştir.<sup>444</sup> Devlet ricalinin, Kâsiyun Dağı'nın eteğinde bulunan el-Urmeviyye dergâhı şeyhi Abdullah el-Urmevî'yi ziyaret ettiği;<sup>445</sup> bazı Memlûk sultan hanımlarının, tarikatlara intisap ettiği nakledilmiştir.<sup>446</sup>

Memlûk sultanları nazarında mutasavvıfların konumu, onlara muhalif olanların eleştirisine rağmen etkilenmemiştir. Mesela, İbn Teymiyye'nin onu ve müntesiplerini bir takım keramet iddiaları nedeniyle aşırı eleştirisine rağmen<sup>447</sup> Şeyh Salih Ahmedî

---

<sup>440</sup> İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, C. 9, 84, 144, C. 1, 328, 302.

<sup>441</sup> Ğarsuddin Halîl Zâhirî, *Zübdetü keşfi'l-memâlik ve Beyânu't-Turuki ve'l-Mesâlik*, Thk. Bolos Râvîs, (Paris: el-Matba'atu'l-Cumhûriyye, 1893), 87.

<sup>442</sup> A.g.e., 92.

<sup>443</sup> Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, C. 4, 288.

<sup>444</sup> Mûsâ b. Muhammed Yûnînî, *Zeylu Mir'âti'z-Zamân*, C. 2 (Kahire: Dâru'l-Kitâbil'l-İslâmî, 1992), 301,

<sup>445</sup> Muhammed b. İbrâhîm Cezerî, *Târîhu Havâdisi'z-Zamân ve Enbâ'ihî ve Vefeyâti'l-Ekber ve'l-A'yân min Ebnâ'ihî*, Thk. Abdüsselâm et-Tedmürî, C.1 (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1998), 183-184; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 153

<sup>446</sup> İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, C. 16, 346

<sup>447</sup> Mahmûd Aynî, *İkdu'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*, Thk. Muhammed Emîn, C. 4 (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987), 406.

er-Rifâi sultanın meclisine gelir, devlet ricali ona hürmet gösterir ve tazimde bulunurdu.<sup>448</sup>

Mutasavvıfların Memlûk sultanlarından, devlet ricalinden ve halktan gördüğü bu himaye sebebiyle müesseseleri artmış, Memlûk döneminin sonlarında sadece Kahire’de 22 hankah, 12 ribat, 26 zaviyeye ulaşmıştır.<sup>449</sup> Bu dönemde Dımaşk’ta, 26 zaviye, 21 ribat, 78 türbe, erkeklere ait 29,<sup>450</sup> kadınlara mahsus 20 hankah<sup>451</sup> bulunmaktadır. İbn Batuta, zaviyelerin çokluğu, emirlerin zaviye inşasında rekabetleri ve bunun için çok masraf etmeleri karşısındaki hayretini anlatmaktadır.<sup>452</sup> Bir misal verecek olursak, Sultan Muhammed b. Kalavun (741/1341) içinde yüz oda bulunan Kahire yakınlarında Siryakus Hankahı’nı inşa ettirmiş ve burada hadisçiler ve fıkıhçılar için dersler düzenletmiştir.<sup>453</sup>

Bu tasavvufi müesseselerin her birinin içinde müritlerini yetiştiren bir şeyhi vardır ve bu şeyhlerin tamamı, şeyhlerle idare arasında bir bağlantıyı sağlayan Tâhir’in (şeyhler şeyhinin) otoritesi altındadır.<sup>454</sup> Bu nedenle Tâhir ileri gelenlerin ve kadıların huzurunda sultan tarafından doğrudan atanırdı<sup>455</sup> ve sûfiler arasında Tâhir, ilim camiasında Kâdi’l-kudât konumuna denkti. Zira Tâhir her zaviyeyi denetler, onların işleriyle ilgilenir, onlar adına konuşur, şeriata göre davranışlarını kontrol eder ve başta Şii ve İsmailî düşünce olmak üzere içlerine sızabilecek her türlü Batınî ve sapkın

---

<sup>448</sup> Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu’s-Sâfi ve’l-Müstevfâ Ba’de’l-Vâfi*, Thk. Muhammed Emîn, C. 6 (Kahire: el-Hey’etu’l-Mısriyyetu li’l-Kitâb, 1984), 335.

<sup>449</sup> Dayf, *‘Asru’d-Düvel*, 65.

<sup>450</sup> Nu‘aymî, *ed-Dâris fî Târîhi’l-Medâris*, C. 109-231.

<sup>451</sup> Ebû Bekr İrbîlî, “Medârisu Dımaşk ve Hammâmâtuhâ”, Thk. Muhammed Ahmed Dehmân, *Mecma’u’l-Luğati’l-Arabiyye bi-Dımaşk*, (1947), 245.

<sup>452</sup> İbn Batuta, *er-Rihle*, 56, 61.

<sup>453</sup> Makrîzî, *el-Mevâ’iz*, C. 4, 293.

<sup>454</sup> Abdulvehhâb Sübkî, *Mu’idu’n-Ni‘am ve Mübidu’n-Nikam*, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr ve Ebû Zeyd Şelebî ve Muhammed Ebu’l-Ayûn, (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1948), 124.

<sup>455</sup> Kalkaşendî, *Subhu’l-A‘şâ*, C. 4, 200; Nu‘aymî, *ed-Dâris fî Târîhi’l-Medâris*, C. 2, 123, 124.

fikirilere karşı mücadele ederdi.<sup>456</sup> Bu makamı, Bedreddin b. Cemâa<sup>457</sup> ve Alaaddin el-Konevî<sup>458</sup> gibi meşhur kadılardan biri üstlenirdi. Dimaşk'ta Tâhir'in es-Sumaysatiyye Hankahı şeyhinin olması âdettendi.<sup>459</sup> Tâhir'in elinde, hankahlarda kalanların isimlerinin ve her hankaha harcanan paranın kaydının olduğu defter bulunurdu.<sup>460</sup>

Bu devlet ve halk desteği, tasavvuf iddiasında bulunanların çok sayıda kişinin, zaviyelerde ibadet etmeden ve ilimle meşgul olmadan oturmaya, zahmetsizce rahat bir hayat sürmeye ve tasavvufu dünya için bir araç olarak kullanmaya teşvik etmiştir.<sup>461</sup> Nitekim Ebu Hayyan el-Endelusî onları, “yiyiciler, avareler, ahmaklar, işi gücü olmayanlar” şeklinde tavsif etmiştir.<sup>462</sup> Bu da çoğu âlimi, tasavvuf ve ilk zahitlerin ahlakından uzaklaşmış ve şeriatı sapmış bu grupla karşı karşıya getirmiştir. Âlimler, bu kişiler tasavvuf ehli olmadıkları halde mutasavvıf gibi göründüklerinden, onlara vakıf yapmayı ve vakıf hasılatını harcamayı caiz görmemiş ve sûflere vakfedilen hankahlarda yediklerinin haram olduğuna hükmetmiştir.<sup>463</sup> Dahası hulul, ittihad ve tenasühü savunan Muhammed b. Abdurrahman el-Bâcurbegî gibi, bazı sapıkların katline fetva vermişlerdir.<sup>464</sup> Fakat bu olumsuz örnekler, aşağıda arz edeceğimiz tarikat ve zaviyelerin Dimaşk toplumundaki önemli rolünü azaltmamıştır.

---

<sup>456</sup> Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, C. 4, 200, 228; İbnü'l-Ömerî, *et-Tarif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 128; Nikola Ziyâde, *Dimaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 162

<sup>457</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 122; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 6, 18

<sup>458</sup> A.g.e., 18/289; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, C. 10, 240

<sup>459</sup> Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, C. 4, 200; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 118, 125.

<sup>460</sup> İrbîlî, *Medârisu Dimaşk*, 22,

<sup>461</sup> Sübkî, *Mu'îdu'n-Ni'am*, 125

<sup>462</sup> A.g.e., 125

<sup>463</sup> Cafer b. Sa'leb Üdfevî, *el-Mûfi bi-Ma'rifeti't-Tasavvuf ve's-Sûfi*, Thk. Muhammed İsâ Sâlihiyye, (Kuveyt: Dâru'l-Urûbe, 1988), 47-66; Sübkî, *Mu'îdu'n-Ni'am*, 125

<sup>464</sup> Muhammed b. Şâkir Kûtûbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, Thk. İhsân Abbâs, C. 3 (Beyrut: Dâru Sâdır, 1974), 398.

### 1.3.3.1. Memlûkler Döneminde Dımaşk'taki En Önemli Tarikatlar

Memlûklerin tasavvuf ve tasavvuf ehline kucak açması, tarikatların çoğalmasına ve toplumun bütün sınıflarına nüfuz etmesine ve sayıları 50'yi bulacak kadar yaygınlaşmasına sebep olmuştur<sup>465</sup>. Bu tarikatların en meşhurları arasında Kâdiriyye, Rifâiyye, Kalenderiyye, Nebeviyye<sup>466</sup> Vefâiyye,<sup>467</sup> Ahmeddiyye, Yûnusiyye, Beyânîyye, Bacerbekiyye, Harîriyye ve Haydariyye yer alır.<sup>468</sup>

#### a) Kâdiriyye Tarikatı

Bu dönemdeki en önemli şeyhlerinden birisi, Dımaşk'taki Şibliyye ve Esediyye Hankahları'nın şeyhliğini yapmış fakih Necmeddin İbrahim b. Berekat el-Ba'lebekkî (650-740/1225-1340);<sup>469</sup> diğeri de Ahmed Şihabüddin el-İkbâî'dir (780-853/1378-1449) bulunur. Dımaşk halkı el-İkbâî'ye inanırdı. Terzilik yaparak yaşar, kendisinden sonra şeyhlik makamına oğlu İbrahim'in geçtiği İkbâiyye zaviyesinde zikir meclisi düzenlerdi.<sup>470</sup> Üçüncü ünlü şeyh ise, Hanbelî fıkıhçı Zeynüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ebu Bekir es-Sâlihî'dir (782-856/1380-1452). Sâlihî, fıkıhla ve ibadetle meşgul olurdu. Onun Dımaşk kadıları, her mezhepten fakihler ile yakın ilişkisi vardı<sup>471</sup>.

Dımaşk'taki en önemli Kâdiriyye zaviyelerinden biri, inşasına Ebû Bekir b. Davud el-Hanbelî'nin 800/1397 yılında inşasına başladığı, oğlu Abdurrahman'ın tamamladığı

<sup>465</sup> Muhammed Selâm, Zuğlûl, *el-Edebu fî'l-'Asri'l-Memlûkî*, (Kahire: Dâru'l-Meârif), 193,

<sup>466</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 128

<sup>467</sup> Hâşim Şahin, "Vefâiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 135-149.

<sup>468</sup> Haccâc, *et-Ta'lim fî Medîneti Dımaşk*, 47; Ma'n el-Mukâbele, *el-Müessesâtu'l-İctimâiyye ve's-Sekâfiyye fî Bilâdi's-Şâm fî'l-'Asri'l-Memlûkî*, (Amman: Yermük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 88

<sup>469</sup> Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Mu'cemu's-Şuyûhi'l-Kebîr*, Thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, C.1 (Taif: Mektebetu's-Siddîk, 1988), 131; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 8, 219; Safedî, *el-Vâfi*, C. 5, 222.

<sup>470</sup> Muhammed b. Abdurrahmân Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, C. 2 (Beyrut: Mektebetü'l-Kudsî, 1974), 255.

<sup>471</sup> İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb b*, C. 9, 421, Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, C. 4, 62

Dâvudiyye Zaviyesi'dir. Ebu Bekir b. Davud'un insanlara çok büyük faydası vardı; yöneticiler nazarında sahip olduğu büyük saygıdan dolayı, mazlumlara yardım eder ve zâlimleri engellerdi.<sup>472</sup> Zaviyesi, Sâlihiyye'nin en büyük ve en zengin zaviyelerinden olup, kütüphanesi, mescidi, müritler için birçok odası, müezzini, imamı ve vaizi vardı.<sup>473</sup>

Memlükler döneminin sonlarında Kâdiriyye tarikatının kolu Sumâdiyye ana tarikattan ayrılmış, Dımaşk'ın içinde Sumâdiyye zaviyesini açmışlardır. Bu kol, ana tarikattan elbiseleriyle ayrılmışlar, Kâdirîler siyah giyerken bunlar ehl-i beytin şiarı olan yeşil renk elbise giymişlerdir. Bu kolun mensupları meclislerinde bendir çalmayı hoş gördüklerinden bazı fıkıhçıların hücumuna uğramışlardır.<sup>474</sup>

#### **b) Kalenderiyye Tarikatı**

Eyyûbîler döneminin sonlarında 616/1219 yılında Muhammed b. Yunus Savcı (ö. 630/1233) vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. Savcı, önce Kâsiyun dağında Rûmî zaviyesinde kalmış, burada züht hayatına başlamış; sonra bu dergâhı terk ederek, el-Babü's-sağır kabristanında Zeynep bt. Zeynelabidin'in türbesinde ikamet etmiştir. Zahidlik alameti olarak saçlarını, sakalını ve kaşlarını tıraş ettirmiştir. Bu konuda bir kısım insanlar kendisine uymuş; kendisinden sonra şeyhlik makamına Celaleddin ed-Derkezîni geçmiş, ondan sonra da Muhammed el-Belhî şeyhlik makamına gelmiş ve el-Babü's-sağır'da Kalenderiyye zaviyesini kurmuştur. Zahir Baybars, Belhî'nin şeyhliğini kabul etmiş, ona ihsanda bulunmuş, müritleri ve zaviyesi için aylık ödenek tahsis etmiştir. Bundan sonra tarikat halk arasında rağbet görmüş, hızla yayılmıştır. Kalenderîler sokaklarda flamalarla ve bendirlerle dolaşır, insanlar etraflarında toplanırdı. Bu sebeple tarikatın müritleri halktandı ve aralarında ilim ehli azdı. Bu tarikat mensupları, saç, sakal ve kaşlarını tıraş etmeleri, tevekkül iddiasıyla maişet için çalışmayı terk ederek dilenmeleriyle diğer tarikatlardan ayrışıyordu. Bunlar, kendilerinden dinî

<sup>472</sup> Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, C. 4, 63, Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 158

<sup>473</sup> A.g.e, C. 2, 158; İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, C. 1, 203, Abdülkâdir Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl ve Müsâmeratu'l-Hayâl*, (Dımaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, 1960), 302

<sup>474</sup> Necmettin Muhammed Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire bi-A'yâni'l-Mieti'l-Âşira*, Thk. Halîl Mansûr, C. 2 (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 31, Ali Busravî, *Târîhu'l-Busravî*, Thk. Ekrem el-Ulebî, (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1988), 186.

hükümlerin düştüğünü iddia ederek, dinî kurallara bağlı davranmamış ve esrar kullanmışlardır. Bu da fıkıhçıları öfkelenlendirmiş, onlara had cezası uygulanmasına fetva vermişler; Sultan da onlara tazir cezası uygulanmasına ferman çıkarmıştır<sup>475</sup> Sonra Dimaşk'a 655/1257 tarihinde giren Haydariyye isimli başka bir kol ortaya çıkmış ve kendileri için el-Uveyne mahallesinde bir zaviye yapmışlardır. Bunlar Aşure günü kutlamalarına katılır, kanatana kadar yüzlerine vururlardı. Bu grup davranış ve inanç yönünden Şia'ya yakındır. Bu yüzden Şam halkı yönetime onları şikâyet etmiş ve yönetim de onları disipline ederek sürmüştür.<sup>476</sup>

### c) Harîriyye Tarikatı

Eyyûbîler döneminde ortaya çıkmış, Havran'da Busru'l-Harîr köyünde dünyaya gelmiş Ebu Muhammed Ali b. Ali b. Mesud el-Harîrî (ö. 645/1248) ile ilişkilendirilmiştir. Harîrî, Dimaşk'ta yetişmiş, ipekçilikle meşgul olmuş ve ardından tasavvufa yönelmiştir. Kendisine Harîriyye ismi verilen bir grup insan tabi olmuştur. Giysileri Dimaşk halkından farklı olan bu grup dinin hükümlerini önemsemezler; büyük günahları işlerlerdi. Bu sebeple bazı fakihler şeyhlerinin katline fetva vermiştir. Sultan Eşref Musa, şeyhlerini hapsedtirmiş, iki yıl sonra Salih İsmail onu serbest bırakarak, Dimaşk'tan sürmüş ve Busru'l-Harîr köyünde vefat etmiştir.<sup>477</sup> Kendisinden sonra yerine oğlu Muhammed (651/1253) geçmiştir. Mütedeyyin ve salih bir olan Muhammed, babasından kalan müridlerin dinî hükümlere uymamaları sebebiyle tarikat şeyliğinden ayrılmıştır.<sup>478</sup> Bundan sonra tarikat şeyhliğini el-Harîrî'nin diğer oğlu Hasan b. Ali (621-697/1233-1297) üstlenmiştir. Heybetli, münevver, zahit ve hal

<sup>475</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 17, 601, C. 18, 615, Halîl b. Aybeg Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Thk. Ahmed Arnavutî ve Türkî Mustafâ, C. 5 (Beyrut: Dâru İhyâ et-Türâs, 2000), 193, Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 163, Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 190

<sup>476</sup> Makrîzî, *es-Sülûk*, C. 1, 496; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 165; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, C. 3, 226, Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 310, Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 191.

<sup>477</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 17/294; Kütübî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, C. 3, 6; Muhammed b. Ahmed Zehebî, *el-Iber fî Haberi men Ğaber*, Thk. Salahuddin el-Müneccid, 5. C (Kuveyt: Dâru'l-Matbûâtî ve'n-Neşr, 1960), 186.

<sup>478</sup> Safedî, *el-Vâfi*, 4 / 131, Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 154



itibarıyla babasından daha güzel biri<sup>479</sup> olan bu zata edib ve şair Ebu'l-Meâlî Necmeddin Muhammed b. Suvâr (1206-1279)<sup>480</sup> ve nahivci Ahmed b. İbrahim (696/1296)<sup>481</sup> gibi birçok ileri gelen intisap etmiştir. Tarikatın, birisi surların dışında diğeri de Mizze bölgesinde olmak üzere Dımaşk'ta iki zaviyesi vardı.<sup>482</sup>

#### d) Şeybâniyye (Yûnusiyye) Tarikatı

Eyyûbîler döneminde ortaya çıkmıştır. Yunus b. Müsâid el-Şeybânî'ye (530-619/1135-1222) nisbet edilir. Bu kişinin şeyhi bulunmayıp, iyilik ve hayır yoluna meyletmiş, züht ve ibadetle tanınmıştır. 615/1227 tarihinde eş-Şerefü'l-'Alâ'da bir zaviye yaptırmış, birçok kimse kendisine tabi olmuştur. Fakat bunlar dalalet ve sapkınlık içinde idiler. Hatta bunlar hakkında, fakir grupların şerhleri denmiştir. Tarikat şeyhlerinden birisi de ileri gelenlerle ve şehzadelerle yakın ilişkisi olan Seyfüddin b. Sâbık b. Hilal b. Yunus eş-Şeybânî'dir (ö.702/1306).<sup>483</sup>

Bu tarikat, Ebu Bekir Abdullah b. Ali b. Abdullah b. Muhammed el-Şeybânî el-Hasenî el-Mevsılî'ye (734-797/1334-1395) nisbet edilen eş-Şeybâniyye el-Mevsiliyye tarikatından farklıdır. Ebu Bekir eş-Şeybânî, Musul'dan Dımaşk'a göç etmiş ve Meydan Mahallesi'nde Mevsiliyye Zaviyesi'ni kurmuş ve kendisine dönemin Cüneyd'i lakabı verilmiştir. Halk ve sultan nazarında itibara sahipti ve Dımaşk idarecileri yanına gidip gelirdi. Emirlerin mallarından uzak durur, onlardan hiçbir şey kabul etmezdi. Kendisinden sonra zaviyenin şeyhliğini miras olarak ailesi almıştır. Aile, Meydan Mahallesi'nde başka bir zaviye daha kurmuştur. Ailenin âlimler ve

<sup>479</sup> İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü 'z-Zâhire*, C. 8, 113; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 17, 705, el- Halîl b. Aybeg Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'vânu'n-Nasr*, Thk. Ali Ebû Zeyd, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1998), C. 2, 209; Safedî, *el-Vâfi*, C. 2, 101.

<sup>480</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 17, 549, Safedî, *el-Vâfi*, C. 3, 120; Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 311

<sup>481</sup> İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, C. 7, 758

<sup>482</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 154; Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 299-301

<sup>483</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 166; 'Ulebî, *Hıtat Dımaşk*, 429; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. 7, 256

mutasavvıflar nazarında dikkate değer bir itibarı vardır<sup>484</sup>. Bu tarikatın şeyhlerinden Muhammed b. Ali b. Abdullah b el-Mevsilî (ö.920) ileri gelen mutasavvıflar tarafından sevilen, âlimler ve halk nazarında itibar sahibidir.<sup>485</sup> Yine bu tarikat şeyhlerinden Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülmelik (ö. 948) Emevî camiinde, ez-Zâhiriyyetü'l-Cevvâniyye ve el-Kaymeriyyetü'l-Kübrâ medreselerinde müderrislik yapmış; Sâlihiyye mahkemesinde hakimlik üstlenmiştir.<sup>486</sup>

Bunların yanında, Dımaşk'a gelip bir süre burada kalan birçok mutasavvıf vardı ki, bunlar, kattıkları fikirler, inşa ettikleri zaviyeler, medreselerde ve hankahlarda üstlendikleri görevler nedeniyle Dımaşk tasavvufunda büyük etki bırakmışlardır.

Bunlardan örnek olarak şunları söyleyebiliriz:

Endülüs'ten **Ebu İshak el-Murâdî İbrahim b. İsa** (ö.697/1297), fakih ve muhaddis biri olup, Bedrâniyye Medresesi'nde imamlik yapmıştır. Hadis ilimleri ve tasavvuf bilgisiyle ilgilenmiştir.<sup>487</sup>

Fas'tan İbn Haddad es-Sanhâcî adıyla tanınmış **Muhammed b. Abdurrahman el-Fâsî** (672-722/1273-1322), Tunus'ta fıkıh okumuş ve tasavvufla ilgilenmiştir.<sup>488</sup>

Mısır'dan **Muhammed b. İsa es-Seksekî** (ö. 760/1358), Arap dili ve edebiyatında ileri gelen bir âlimdir. Eğitimin kalitesi nedeniyle Dımaşk halkından birçok kimse kendisinden okumuştur. Şihâbiyye Hankah'ı şeyhliğini yapmıştır<sup>489</sup>.

---

<sup>484</sup> İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 8, 594; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Düreru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, C.1 (Hindistan: Meclisu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1972), 536; İbn Hacer, *Enbau'l-gamr*, C. 1, 497.

<sup>485</sup> İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, 10/140; Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 1.

<sup>486</sup> A.g.e., C. 1, 155.

<sup>487</sup> İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfi*, C. 1, 135.

<sup>488</sup> Askalânî, *ed-Düreru'l-Kâmine*, C. 5, 244.

<sup>489</sup> A.g.e., 5/388.

Yemen’den **Bedreddin Hasan b. İbrahim b. Dera’** (ö. 748/1347), muhaddis ve mutasavvıf biridir. Sümeysâtiyye Hankah’ında ikamet etmiştir.<sup>490</sup>

Nablus’tan **Ahmed b. Abdurrahman b. Ni’me el-Makdisî** (628-697/1230-1297), Şam’da ikamet etmiş, hadis ve Hanbelî fikhî okutmuştur. Rüya tabirinde üstün, çok ibadet ve zikreden biridir. Vefat ettiğinde, devlet ricali ve yargı mensupları cenazesine katılmıştır.<sup>491</sup>

Musul’dan **Abdurrahim b. Abdurrahman Necmeddin eş-Şehhâm**, Dımaşk’a 724/1324 yılında gelmiş ve Kasr Hankah’ının şeyhliğini ve Zâhiriyye Medresesi’nin müderrisliğini üstlenmiştir. Tabip ve fakihdir. Dımaşk’ta 730/1329 yılında vefat etmiştir.<sup>492</sup>

Vâsıt’tan, fakih, zahit **Ahmed b. İbrahim el-Vâsitî** (ö. 711/1311), İbn Teymiyye ile bir araya gelmiş, sohbet/arkadaşlık etmişlerdir. İbn Teymiyye kendisine saygı gösterir ve kendisini zamanın Cüneyd’i olarak tanımlardı. Harîriyye gibi mutasavvıf bidatçıları eleştirmesiyle tanınmıştır.<sup>493</sup>

İran’dan **Abdülmalik ed-Dineverî**, 623 yılında oğlu Cemaleddin ile Dımaşk’a gelmiş, Sâlihiyye’ye yerleşmiş, burada bir zaviye kurup inzivaya çekilmiştir. Kendisinin vefatından sonra oğlu Cemaleddin bu zaviyenin şeyhliğini üstlenmiş, burada öldüğü tarih olan 685’e<sup>494</sup> kadar ilim ve ibadetle meşgul olmuştur. Yine İranlı meşhur şair, mutasavvıf Sadi Şirâzî (ö. 691/1292) de uzun süre Dımaşk’ta ikamet etmiştir.<sup>495</sup>

---

<sup>490</sup> Muhammed b. Hecrişel İbn Râfi’ el-Sülâmî, *Vefeyât*, Thk. Sâlih Abbâs ve Beşşâr Avvâd, (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1402), C. 2, 49.

<sup>491</sup> Abdürrahmân İbn Receb Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeylu ‘Alâ Tabakâti’l-Hanâbile*, Thk. Abdurrahman el-Useymîn, C. 4 (Riyad: Mektebetu’l-Obeikan, 2005), 288.

<sup>492</sup> Safedî, *A ‘yânu’l-Asr*, C. 3, 51.

<sup>493</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu’l-Cevheriyye*, 352.

<sup>494</sup> Zehebî, *el-‘Iber*, C. 5, 116; İbn Tolun, *el-Kalâidu’l-Cevheriyye*, 193.

<sup>495</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 287.

Rum diyarından şeyh, zahid **Şerefüddin Muhammed b. Osman b. Ali** (ö. 684/1285), sema meclislerini seven biri olup, cömertlik ve tevazuda bir marka idi. Kâsiyun Dağı'nda Rum Zaviye'si olarak bilinen bir zaviye kurmuştur.<sup>496</sup>

**Anadolu'dan Şeyh Mecidüddin İsa**, hac dolayısıyla Dımaşk'ta ikamet etmiş, burada Bayramiyye Tarikatını yaymak için çalışmıştır.<sup>497</sup>

Ayrıca **Kemal İbnü'l-Hümâm** ve **Emînüddin el-Aksarayî**, Zeyniyye tarikatını yaymak üzere Dımaşk'a gelmişlerdir.<sup>498</sup>

### 1.3.3.2. Memlûkler Döneminde Dımaşk'ta Tasavvuf Hareketinin Gelişmesinin Nedenleri

Görüldüğü üzere Dımaşk'ta tasavvuf hareketi, Haçlı savaşları ve Moğol işgali sırasında aktif olmuş ve gittikçe etkisi artmıştır. Selçuklularla başlayan bu süreç Zengî, Eyyûbîler'le devam etmiş, Memlûkler'de üst düzeye ulaşmıştır. Tasavvufun toplumdaki derin etkisinin sebeplerini şu şekilde özetleyebiliriz:

**Halkın kültürel ve ekonomik ihtiyacının karşılanmasında aktif rol:** Bu zaviyeler, ilim takva arasında ayrımın olmadığı İslam kültür hayatında önemli bir rol oynamıştır. Çünkü zaviyeler medreselere benzeyen öğretim merkezleri konumundaydılar. Ancak dinî ilimler bile daha basit ve halk diliyle öğretilmektedir.<sup>499</sup> Dört fıkıh mezhebinden her birinin eğitimine mahsus eyvanın bulunduğu Cihâdiyye Hankahı'nda bile durum böyledir. Bu hankahlar, Şii Mezhebi'yle mücadelenin, Dımaşk'ta ve diğer şehirlerde Ehl-i sünnet'in yerleşmesinin bayrağını taşımıştır. Bu zaviyelerin, çocuklara ve halka Kur'an öğretiminde de büyük rolleri vardır.<sup>500</sup> Hatta arkeologlar, Kur'an okullarının sayısının azlığını hemen hemen her yerde, türbelerde, hankahlarda, ribatlarda ve zaviyelerde Kur'an öğretilmesine bağlamışlardır.<sup>501</sup> Ayrıca bu dönemde zaviyelerin,

---

<sup>496</sup> İbn Tağrıberdî, en-Nücûmü'z-Zâhire, C. 7, 368; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 153.

<sup>497</sup> Şahin, "Bayramiyye", 826.

<sup>498</sup> Öngören, "Zeyniyye", 855.

<sup>499</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 126.

<sup>500</sup> Mukâbele, *el-Müessesâtu'l-İctimâiyye*, 106.

<sup>501</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 56.

Müslüman toplumu harap eden savaşlar ve kıtlıkların etkilerinin, yoksullara, yetimlere, yaşlılara, engellilere ve dul kadınlara bakılarak, hafifletilmesinde katkısı olmuştur. Öyle ki, hankahlar, zaviyeler ve ribatlar her muhtacın sığındığı bir sığınak haline gelmiştir.<sup>502</sup>

**Askeri ve kültürel cihada katılım:** Sûfilerin Haçlılar'a karşı yapılan savaşlara ve de o tarihte Şam diyarında yaygın olan Şii gruplarla mücadeleye katılmasına örnek verirken bu hususa değinmiştik. İbn Cübeyr, "Bu bölgede Şiiler'in tuhaf durumları var ve Ehl-i sünnet'ten fazlalar, ülkeyi mezhepleriyle doldurmuşlar" demektedir.<sup>503</sup> Şiiler fikirlerini yaymaya çalışıyorlardı ve hatta Kalenderiyye gibi bazı tasavvuf ekolleri onlardan etkilenmişti. Bu sebeple Sünnilerle Şiiler arasında sürekli bir çatışma meydana gelmiştir.<sup>504</sup> Sûfi zaviyelerin ve hankahların çoğu ise bu çekişmelerin dışında kalmış, kendilerini ibadet ve haçlılarla mücadeleye vermişlerdir. Fakat bu zaviyeler, insanlara Ehl-i sünnet'e göre dinlerini öğrettikleri için aslında sessizce Şiilikle mücadele etmişlerdir. Bu fırtınalı ortamda zaviyelerin bu tavırları insanların buraya sığınmalarına ve halk arasındaki etkilerinin artmasına neden olmuştur.<sup>505</sup>

**Yönetici seçkinler arasındaki siyasî çatışmalardan uzak durmak:** Şam bölgesi her dönemde çeşitli siyasî çalkantılara ya sahne olmuş ya da etkilenmiştir. Melikşah'ın vefatından sonra oğulları ve kardeşleri taht kavgası yapmış; Selçuklu Devleti etkisi zayıflayınca Şam şehirlerini idare edenler arasında hakimiyet mücadelesi yaşanmış hatta bunlardan bazıları diğerlerine karşı Haçlılarla ittifak etmiş, Nûreddin Zengî'nin Selâhaddin Eyyûbî'nin vefatından sonra da benzer durumlar olmuş; Memlükler de sık sık taht çekişmeleri yaşanmıştır. Bu dönemlerde mutasavvıflar tüm çatışmalardan uzak şekilde zaviyelerine çekilmişler, ibadetle meşgul olmuşlar, insanlara dinin kurallarını öğretmeye ve Haçlılara karşı yapılacak cihat seferlerine katılmaya odaklanmışlardır. Bu yüzden de halk onlara yönelmiş ve etkileri büyük olmuştur. Halkın teveccühü yöneticilerin çoğunun, isteyerek veya istemeyerek,<sup>506</sup> mutasavvıfların sevgisini

---

<sup>502</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, 256; Mukâbele, *el-Müessesâtu'l-İctimâiyye*, 103.

<sup>503</sup> İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 252.

<sup>504</sup> İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 7, 253, 640, 649, C. 8, 109, C. 9, 265, 387.

<sup>505</sup> Haşîş, *el-Hareketu's-Sûfiyye*, 147.

<sup>506</sup> A.g.e, 149-157.

kazanmaya ve onlara yakınlaşmaya çaba sarf etmesine yol açmıştır. Böylece mutasavvıflar idarecilerle mütebedeyyin toplum arasında güçlü bir bağlantı olmuşlardır.<sup>507</sup>

**Doğal afetler ve ekonomik krizler:** Doğal afet ve ekonomik krizlerin, savaşların yıpratdığı ve çatışmaların bitap düşürdüğü toplum üzerinde büyük olumsuz etkisi vardır. Bu nedenle pek çok insan, korku ve kargaşa dolu bu atmosferde iç huzuru aramak veya burada doğal afetlerin gölgesinde artmış bulunan kıtlık altında açlığı giderecek bir şeyler bulmak amacıyla zaviyelere sığınmıştır. İnsanların kıtlık zamanında refah zamanından daha fazla dine yönelmesi âdettir.<sup>508</sup>

**Memlûk sultanlarından mali bağımsızlık:** Ribat ve hankahlara tahsis edilmiş çok sayıda vakfin bulunması mutasavvıfların, devlet ve yöneticilerden büyük oranda bağımsız olmalarını sağlamıştır. Müftüler, müderrisler ve kadılar devletten maaş alırken sûfiler vakıf gelirleri, halkın bağışları veya kendi el emekleri ile geçimlerini sağlıyorlardı. Bu da onların daha fazla halk safında yer almalarına, zaman zaman yöneticilere karşı durarak adaletsizliklerine direnmelerine yardımcı olmuş; bu tavırları da kendileriyle irtibatlı ve sohbetlerinden ayrılmayan insanlar katında büyük bir itibara sahip olmalarını sağlamıştır. Memlûkler döneminde mutasavvıfların ulaştığı bu itibarın en belirgin imgelerinden birisi, Tomanbay'ın (ö. 923/1517), şeyh Ebu's-Suud el-Cârihi'nin (ö. 929/1523) kendisi adına tüm emirlerden ahit alıncaya kadar sultanlığı kabul etmemesi; Kâdi'l-kudât'a veya Şeyhülislam'a değil de kendisi için söz alacak bir mutasavvıfa başvurmasıdır<sup>509</sup>.

#### 1.3.4. Osmanlılar Döneminde Tasavvuf

Nuaymî<sup>510</sup> ve İbn Tolun'un<sup>511</sup> anlattığına göre Osmanlı hakimiyetinin başında sadece Dimaşk'ta 29 hankah, 23 ribat ve 100'ü aşan türbe ve 26'ya ulaşan tarikat vardır.<sup>512</sup> Bu

---

<sup>507</sup> A.g.e., 76.

<sup>508</sup> A.g.e., 157-166.

<sup>509</sup> Dayf, *'Asru'd-Düvel*, 66-67.

<sup>510</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 109-231.

<sup>511</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, 184-242.

<sup>512</sup> Muhâsine, *Mevkıfu'l-'Ulema*, 91.

sayılar tasavvufun ve tarikatların yayılma boyutuna dair net bir fikir vermektedir. Osmanlı'nın -1516'da Şam'a girişinden 19. yüzyılın sonuna kadar devletin teşvik ve himayesi sayesinde bu yayılma devam etmiştir. Osmanlı idarecilerinin sûfilere karşı gösterdiği hürmetin en bariz misallerinden biri Yavuz Sultan Selim'in Dimaşk'a girdiğinde takındığı tavidir. Yavuz, İbn Arabî'nin türbesini ziyaret ederek ona hürmet göstermiş,<sup>513</sup> şehirde ilk Osmanlı eseri olarak İbn Arabî'nin türbesinin yanında bir cami ve bir tekke inşa ettirmiş,<sup>514</sup> yine Nakşibendî Şeyhi Muhammed el-Bedahşî'yi (ö. 1516)<sup>515</sup> ile zahit sûfî Muhammed Arrak'ı ziyaret etmiş ve onlara saygı göstermiştir.<sup>516</sup> Osmanlılarla birlikte şehre, Mevlevîlik, Halvetîlik,<sup>517</sup> Celvetîlik, Kadîrîlik ve Ömerîlik<sup>518</sup> gibi yeni sûfî tarikatları da girmiştir.<sup>519</sup> Tekke ve zaviyeler, bu dönemde de manevî rollerinin yanında yabancılara ve fakirlere hizmet etme, onlara yiyecek temin etme ve yardım sunmaya devam etmişlerdir.<sup>520</sup> Bu sebeple devlet, medrese öğrencileri gibi zaviye müritlerini de askerlikten muaf tutmuştur.<sup>521</sup>

Bu tekkelere toplumun iki önemli sınıfı gelirdi. Birincisi, toplumda halk tabakasını oluşturan esnaf ve sanatkârlardır. Bunlar, okuma-yazma ve hesap öğrendikten sonra ihtiyaç duydukları zaruri dinî bilgileri almak için zaviyelere gelir,<sup>522</sup> ahlak ve

---

<sup>513</sup> Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf* Anadolu'da Sûfiler Devlet ve Ulema XVI. Yüzyıl, 4 bs. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 270

<sup>514</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 194

<sup>515</sup> Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, 248; Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî'l-Ulemai'd-Devleti'l-'Osmâniyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1975), 214; Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 89

<sup>516</sup> Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, 260.

<sup>517</sup> Çakır, "Kâdiriyye", 166; Hasan Kamil Yılmaz, "Celvetiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 939

<sup>518</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 195.

<sup>519</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 288.

<sup>520</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 42

<sup>521</sup> Ayşegül Altınova, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Askerlik Hizmetinden Muaf Tutulacak Kimseler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 16, (Kış 2000), 91-99

<sup>522</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 194.

maneviyat için tarikata girerlerdi. Hatta her mesleğin büyük tarikatlardan biriyle bağlantısı olurdu.<sup>523</sup> İkincisi ise tekke ve zaviyelere yönelmeleri tasavvuf yolunda önemli bir dönüşüm oluşturan toplumun fikrî ve kültürel seçkinleridir. Bunlar, imam-hatiplik, yargı ve eğitim gibi din hizmetlerini yürüten ulema tabakasıdır. Bu zümre tekkelere gelir, tarikata girer böylece ehl-i sünnetin üç kelam, dört fıkıh mezhebinden birini benimseme ve Sünnî bir tarikata intisap şeklindeki Sünnî âlim kimliğini tamamlardı. Bu nedenle bu dönemin biyografi eserlerinde bir âlimin tanıtımında, bu üç ilimden her birine aidiyetin belirtilmesi; mesela “Falanca, mezhepte Hanefî, itikatta Mâtürîdî ve tarikatta Nakşibendî’dir” veya “mezhebi Şafî, itikaden Eş’arî, tarikatı Kâdirî’dir” denilmesi yaygındır. Bu sebeple 18. yüzyıldan itibaren şeriata bağlı bir tarikata intisap, Osmanlı Devleti’nde sağlam Sünnî olmanın işaretlerinden biridir.<sup>524</sup> Mesela Murâdî’nin *Silkü’l-dürer* isimli eserini ele alacak olursak, burada 200 âlimden 81’inden fazlasının bir tarikata mensup olduğunu, yani âlimlerin % 40’ının mutasavvıf olduğunu görürüz. Bu oran, tasavvufun sadece halk arasında değil, aynı zamanda seçkin âlimler ve edipler arasında da bariz bir özellik haline geldiğini göstermektedir.<sup>525</sup>

Böylece, Osmanlı döneminde tasavvufa eşlik eden en önemli özelliğin, âlimlerin ve fakihlerin tasavvufa intisabı olduğunu görürüz. Öyle ki, ikisi arasındaki kesişme alanı, geçmiş herhangi bir asırdan daha büyüktür. 17. asırda bir fakihin, bir hatibin veya bir hâkimin bir tarikata mensup olması yaygınlaşmış,<sup>526</sup> 18. asırda ise ulema geleneği haline gelmiştir.<sup>527</sup> Bu dönemde Dımaşk âlimlerinin önde gelenleri Halvetiyye veya Nakşibendiyye tarikatına mensuptur<sup>528</sup> ve şeyhlerin konumu, toplum içinde âlimlerin konumuna denktir.<sup>529</sup>

---

<sup>523</sup> Muhâfıza, *el-İtticâhâtü’l-Fikriyye*, 17; Hallâk, *Havâdisu Dımaşki’l-Yevmiyye*, 12

<sup>524</sup> Hathaway, *el-Bilâdu’l-’Arabiyye*, 317

<sup>525</sup> Abdu’l-Ğanî İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi’ş-Şâm fî’l-Karni’s-Sâmine ‘Aşar*, (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1993), 206

<sup>526</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki’l-Yevmiyye*, 15

<sup>527</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi’ş-Şâm*, 207

<sup>528</sup> Hathaway, *el-Bilâdu’l-’Arabiyye*, 315

<sup>529</sup> Muhammed İbn Tolun, *Mükâfêhetu’l-Hillân*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 390



On altıncı yüzyıldan itibaren Dımaşk'ta müftü, fakih ve kadıların ileri gelenleri sûfilerdendir. Örneğin, Osmanlıların Dımaşk'a girişinden hemen sonra, 1532 civarında Seyyid İsa gelmiş ve Dımaşk'ta hem dinî ilimler müderrisi hem de Zeyniyye Tarikatı şeyhi olarak ikamet etmiştir. Halifesi Muhammed el-İci de Dımaşk'ta , ikamet etmiş, İslamî ilimleri okutma ve tarikatı yayma konusunda şeyhinin yöntemini takip etmiştir.<sup>530</sup> 1562'de Dımaşk'a gelen ve Hanefî kadılığını üstlenen Şam Kadısı Emir Abdulkerim Efendi el-İştibli, Halvetî-Cemâlî tarikatının şeyhidir.<sup>531</sup> Şam Müftüsü Derviş Muhammed b. Ahmet et-Tâlevî (1543-1606) İbn Arabî ekolünden bir sûfidir.<sup>532</sup> Dımaşk Şâfiî müftüsü Ahmed el-Aysâvî (1534-1616), Ahmed b. el-Bedr el-Gazzî'den;<sup>533</sup> Şam Müftüsü Fadlullah el-Bosnevi (1561-1626), Ahmet el-Assalî'den tarikat almış bir sûfidir.<sup>534</sup> Şam Müftüsü Abdurrahman el-İmâdî (1570-1641) Nakşibendî;<sup>535</sup> Şam Müftüsü meşhur Hanefî fakih Ala' Muhammed b. Ali el-Haskefî (1616-1677), Halvetîdir.<sup>536</sup> Şam Müftüsü Muhammed Ebu's-Safa b. Eyüb el-Halvetî (1635-1709), aynı zamanda Halvetî tarikatı şeyhidir.<sup>537</sup> Döneminde Dımaşk'ın en büyük ve en meşhur Hanefî fakihî Abdülganî en-Nablusî (1641-1731) Kadiri ve Nakşibendî şeyhidir.<sup>538</sup> Şam müftülüğü yapmış iki kardeş, Ali b. Muhammed el-Murâdî (1720-1771),<sup>539</sup> ve Hüseyin b. Muhammed el-Muradi (1725-1774) Nakşî'dirler ve tarikatı babalarından almışlardır.<sup>540</sup> Hanbelî müftüsü Ahmed b.

---

<sup>530</sup> Öngören, "Zeyniyye", 860.

<sup>531</sup> Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 124

<sup>532</sup> Hâfız ve Nizâr Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar el-Hicrî*, C. 1 (Dımaşk: Dâru'l-Fikri, 2000), 166.

<sup>533</sup> A.g.e., C. 1, 314.

<sup>534</sup> A.g.e., C. 1, 424.

<sup>535</sup> A.g.e., C. 1, 531.

<sup>536</sup> A.g.e., C. 2, 457.

<sup>537</sup> A.g.e., C. 1, 237.

<sup>538</sup> A.g.e., C. 2, 78.

<sup>539</sup> A.g.e., C. 3, 265.

<sup>540</sup> A.g.e., C. 3, 336.

Abdullah el-Ba'li (1697-1775), Halvetî;<sup>541</sup> Şam müftüsü ve nakîbü'l-eşraf Halil b. Ali el-Murâdî (1759-1791) ise Nakşibendîdir.<sup>542</sup>

İlmiye ve sûfiye arasındaki bu beraberlik, tasavvufun toplumdaki güç ve nüfuzunu artırmış, mutasavvıfların, korkmadan yöneticilere emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker yapmalarına imkan sağlamıştır.<sup>543</sup> Sûfilerin devletteki etkisine ilginç bir örnek, Nakşî şeyhi ve Şam müftüsü olan Muhammed Halil el-Murâdî'nin padişaha mektup yazarak Şam valisi Ahmed Paşa el-Cezzar'ın azlini istemesidir. Bu mektup üzerine Paşa görevden alınmıştır.<sup>544</sup> Bunun yanında, çok sayıda tarikat şeyhi eşraftandır. oğulları nakîbü'l-eşraf makamına gelen hemen hemen tüm ailelerin kendi sûfi zaviyeleri vardır.<sup>545</sup> En meşhur eşraf sûfi ailelere örnek vermek gerekirse, el-Hısnî el-Hüseyniyyûn ailesi Halvetî sonra Nakşibendî; Hamza el-Hüseyniyyûn ailesi Halvetî ve Şâzelî; Abidin el-Hüseyniyyûn ailesi Halvetiyye ve Nakşibendiyye; Desûkî el-Hüseyniyyûn ailesi, Desûkî Halvetî es-Samadî el-Hüseyniyyûn ailesi, Samadiye Kâdiriyye; Geylânî el-Hüseyniyyûn ailesi Kadiri; el-Murâdî el-Hüseyniyyûn ailesi Nakşibendi; el-Aclânî el-Hüseyniyyûn Rifâî tarikatı şeyhleridir.<sup>546</sup>

Âlimlerin ve ileri gelenlerin tarikatlara yönelmesi sonucunda, özellikle de Halvetiyye ve Nakşibendiyye tarikatı Arap memleketlerinde eşi görülmemiş şekilde yayılmış<sup>547</sup> ve bu yöneliş, tasavvuf hâkim entelektüel akım oluncaya kadar, Dimaşk toplumunun tüm kesimlerinde devam etmiştir.<sup>548</sup>

Bu dönemde sûfileri üç kısma ayırabiliriz: Birincisi, zühd ve uzletle tanınmış, ibadet ve zikir meclisleriyle meşgul olan gruptur. İkincisi, toplumda faal, dinî görevleri üstlenmiş, toplumun karşılaştığı sıkıntıların hafifletilmesine katkıda bulunmuş, toplum

---

<sup>541</sup> A.g.e., C. 3, 345.

<sup>542</sup> A.g.e., C. 1, 46.

<sup>543</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 29

<sup>544</sup> 'Abd, *Havâdisu Bilâdi's-Şâm*, 10

<sup>545</sup> Schilcher, *Dimaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 156

<sup>546</sup> A.g.e., 157-158.

<sup>547</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 340

<sup>548</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 177

adına konuşan ve onların haklarını savunan partilere benzeyen gruptur. Üçüncüsü ise, Dımaşk'a gelen, burada tasavvuf hareketinin faal olmasında büyük etkisi bulunan, topluma sürekli bir şekilde yeni kan pompalayan, ilim hayatına katılmış, sosyal hayatta önemli rolleri bulunan<sup>549</sup>, Şam'a yargı görevi veya hac maksadıyla gelmiş, burada hac dönüşünde uzun süre kalmış, mutasavvıflarla buluşmuş, türbeleri ziyaret etmiş ve Şam halkından bazı müritlerin kendilerine intisap ettiği gruptur. Mesela Zeyniyye Tarikatını yayan Seyyid İsa'nın halifeleri,<sup>550</sup> tarikatlarını Şam'da yaymaya çalışan Halvetiyye Tarikatı Şeyhi Aziz Mahmut Hüdai'nin halifeleri,<sup>551</sup> Cihangiriyye Halvetiyye Tarikatı şeyhi Hasan Burhanüddin Cihangiri'nin halifeleri,<sup>552</sup> Halvetiyye Şabaniyye Tarikatı şeyhi olan Şeyh Şaban'ın halifesi Muhyiddin Efendi,<sup>553</sup> Kastamonu'da Halvetiyye Şabaniyye Tarikatı şeyhi olan İsmail Kutsi Efendi,<sup>554</sup> Batı Anadolu'da Halvetiyye Tarikatı şeyhi olan Ümmü Sinan'ın halifesi Muhammed Askerî Colaboğlu,<sup>555</sup> Şemsiye Halvetiyye Tarikatı şeyhi Abdülmecit es-Sivasî'nin Şam'da tarikatı yayması için gönderdiği Muhammed Sami Efendi,<sup>556</sup> Karaman'da Halvetiyye Sivasîyye Tarikatı şeyhi olan Abdülkerim Fethi b. Abdüllatif Efendi Bülbulcüzade,<sup>557</sup> müritleriyle birlikte Dımaşk'a gelmiş Yenikapı Mevlevi Tekkesi Şeyhi el-Hâc Ahmed Dede el-Câmî<sup>558</sup> ve Dımaşk tasavvufunda az veya çok etkisi bulunan diğer birçok kimse buna örnektir.

#### 1.3.4.1. Osmanlı Döneminde Dımaşk Tekkeleri

---

<sup>549</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 405

<sup>550</sup> Çakır, "Kâdiriyye", 166; Öngören, "Zeyniyye", 860

<sup>551</sup> Çakır, "Kâdiriyye", 166; Yılmaz, "Celvetiyye", 939.

<sup>552</sup> Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 171

<sup>553</sup> A.g.e., 93.

<sup>554</sup> A.g.e., 98.

<sup>555</sup> A.g.e., 181.

<sup>556</sup> A.g.e., 201.

<sup>557</sup> A.g.e., 226.

<sup>558</sup> A.g.e., 279.

Osmanlıların gelişinden sonraki dönemde Dımaşk'taki tasavvuf müesseselerinde bazı dönüşümler meydana gelmiş, hahkahların ve ribatların sayısı azalırken tekke ve zaviyelerin sayısı artmıştır. Mesela 9. hicri yüzyılda Dımaşk hankahlarının sayısı otuzdan fazla iken, bu sayı Osmanlılar döneminde neredeyse yok olacak kadar azalmıştır.<sup>559</sup> Memlükler döneminde yirmiden fazla olan<sup>560</sup> kadınlara mahsus ribatları artık göremeyiz. Buna mukabil Osmanlılar döneminde Dımaşk ve çevresinde zaviye ve tekkelerin sayısı yaklaşık elliye ulaşmıştır.<sup>561</sup>

Belki hankahların yok olmasının ve zaviyelerin artmasının sebebi, Osmanlılar döneminde yaygınlaşan tasavvufun karakterinin, Memlükler döneminden farklı olmasıdır. Bu devirde, Memlükler zamanında yaygın olan, ilim ve ibadet için hankahta inzivaya çekilmeye, birkaç istisna dışında rastlanmaz.<sup>562</sup> Osmanlı devrinde sûfiler ya mekteplerde ve camilerde ilimle meşgul olan âlim veya ilim talebesi<sup>563</sup> ya da bir meslek icra eden sanatkârlardır. Bunlar hem dinî ve sosyal görevlerini yerine getirmişler, hem de belirli zamanlarda şeyhlerinin etrafında zikir ve vaaz meclislerinde bir araya gelmişlerdir.<sup>564</sup>

Osmanlılar, tekke inşasına özen göstermiş, bu tekkeler için pek çok vakıflar kurmuşlardır. Tekkeler gelenek olarak Osmanlılar döneminde, mescit, eğitim odaları, zikir salonu, mutfak, kiler, abdesthane, ortasında, ortama letafet katan, içinde suyun fışkırdığı bir havuzun bulunduğu avludan oluşurdu. Tekkenin, fakirlere, yetimlere ve burada konaklayan yolculara hizmet eden görevlileri bulunurdu.

Şehirdeki büyük sosyal önemlerinden dolayı bu dönemde zaviyeler ve tekkeler artmıştır. Çünkü bu tekkeler, genelde dinî bir okul, misafirhane, Kur'an öğretilen sıbyan mektebi, tarikata intisap etmiş müritlerin buluşma yeri ve şeyhle birlikte vaaz

---

<sup>559</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 389

<sup>560</sup> A.g.e., 390

<sup>561</sup> A.g.e., 393.

<sup>562</sup> İbn Battuta, *er-Rihle*, 120; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 256

<sup>563</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 409

<sup>564</sup> M. Lortet, "Melâmihi Suriye fi'l-Karni't-Tâis'a 'Aşar", çev. Ahmed Abdülkerim, *Mecelletu't-Turâsi'l-Arabiyye*, 44; Muhâsine, *Mevkîfu'l-'Ulema*, 91; Tarabeyn, "el-Hayâtu'l-'İlmiyye", C. 2, 672

ve zikir meclisinin kurulduğu bir mekandır. Hac mevsiminde yabancı hacılar burada konaklamıştır.<sup>565</sup> Dımaşk'ta dört zaviyesi bulunan Sa'diyye tarikatı gibi<sup>566</sup> bazı tarikatların birden fazla zaviyesi vardır. Fakat zaviyelerin sayısı 19. asırda azalmaya başlamış, 20. yüzyılın başında iktisadî şartların kötüleşmesi ve Tanzimat'la birlikte devletin siyasetindeki değişim sebebiyle 11'e düşmüştür.<sup>567</sup>

Bu tekkelerin belki de en meşhurları, Yavuz Sultan Selim tarafından İbn Arabi Camii'nin karşısında inşa ettirilen, 20. yüzyıla kadar fakirlere yemek pişirilip dağıtılan Selimiye Tekkesi,<sup>568</sup> diğeri de Kanuni Sultan Süleyman'ın Baradi Nehri kenarında inşa ettirdiği Süleymaniye Tekkesidir. Şehrin en güzel ve en geniş tekkelerden biri, Osmanlı mimarisinin şehirdeki en açık tezahürü kabul edilen bu tekkenin, Dımaşk'a geldiklerinde Türk hacıların ve askerlerinin konaklaması, Dımaşk'ın büyük âlimlerinin dersler vermesi gibi birçok fonksiyonu bulunmaktadır.<sup>569</sup> Yine Mevlevi Tarikatına vakfedilmiş, 20. yüzyılın ortasında cami yapılmış Mevlevi Tekkesi,<sup>570</sup> 20. yüzyılda camiye dönüştürülen, Dımaşk'ın eteklerindeki el-Kadem köyünde hac yolu üzerindeki Halvetiyye tarikatına ait Ahmed el-Assali tekkesi,<sup>571</sup> Dımaşk kalesinin karşısında bulunan, fakirlere ve misafirlere yemek pişirilip dağıtılan, sonra camiye çevrilen, önünde, banisine nisbetle meşhur Hamidiye çarşısının kurulduğu, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Şam valisi olan Ahmet Şemsi Paşa tekkesi<sup>572</sup> de meşhur tekkelerdendir.

---

<sup>565</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 165.

<sup>566</sup> Çakır, "Kâdiriyye", 166; Hür Mahmut Yücer, "Sa'diyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 232.

<sup>567</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 165; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 6, 140.

<sup>568</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 350; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 6, 138.

<sup>569</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 156, 160, 235; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 313; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 6, 138. Bu tekke 20. yüzyılda cami ve müzeye çevrilmiştir.

<sup>570</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 162; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 315; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 6, 139

<sup>571</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 162; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 341.

<sup>572</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 162; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 307; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 6, 134.

Tekkelerin insanlar arasında dinî saygınlığı ve kutsiyeti vardı. Bazı devlet adamları bu kutsiyeti haksız elde ettikleri mallarının gizlemek için kullanmışlar;<sup>573</sup> bazı komutanlar da Dımaşk'a uğradıklarında Süleymaniye tekkesinde konaklamışlar, burada gece gündüz içki içmişler, bu da halkı onlara karşı öfkelenmiştir.<sup>574</sup>

#### 1.3.4.2. Osmanlıların Sünnî Tasavvufu Teşviki

Osmanlı Devleti'nin sûfiler ile âlimler arasındaki insicamı teşvik etmesi, âlimlerin Sünnî bir tarikata bağlanmasına, sûfilerin şer'î ilimlerle ilgilenmesine büyük kıymet vermesi, Sünnî toplumdaki ilim müessesesi ile tasavvuf müessesesinin bir çeşit entegrasyonuna yol açmıştır. Bu iki kurumun uyum içinde olması sebebiyle İslami kurallara bağlı Nakşibendî, Şâzelî ve Halvetî gibi tarikatlar yayılmış, zaviyelere Hanbeliler dahil her mezhepten âlimin, yoğun ilgisi nedeniyle, ortak alan eskisinden daha büyük olmuştur. 18. yüzyılda bu durum zirveye ulaşmıştır. Tasavvufî eğitimin şer'î eğitimden ayrılmasından sonra bile zaviyeler, büyük oranda müritlerine dinî ilimleri öğretene ve onları âlimlere saygı ve zahiri ilimleri takdir etme konusunda eğiten okullara dönüşmüşler. Bunun yanında âlimler de tasavvufla ilgilenmişler, medreselerde öğretmişler, şeyhlere hürmet gösterip tarikatlara intisap etmişler ve dinî gün ve gecelerde beraber bulunmuşlardır. Böylece din eğitiminin tüm alanları az ya da çok tasavvufî bir renkle şekillenmiş,<sup>575</sup> Selçukluların uzunca bir süre uğraştıkları, Müslüman toplumu Sünnî İslam ve onun birbirini tamamlayan kurumlarının bayrağı altında birleştirme, arzuları gerçekleşmiştir. Artık tekke ile medrese, âlimle sûfî arasını ayırım zor hale gelmiştir.<sup>576</sup> Dımaşk idarecileri bu yaklaşımı takip etmiş, mesela el-Azm ailesinin Dımaşk'taki ilk valisi İsmail Paşa mektepler yaptırmış, sûfî tarikatları desteklemiş, sûfilerle âlimler arasında buluşmayı sağlamlaştırmıştır. Hatta o tarihte

<sup>573</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 550

<sup>574</sup> A.g.e., 557; 'Abd, *Havâdisu Bilâdi's-Şâm*, 122.

<sup>575</sup> Ahmet Yaşar Ocak, "el-Hayâtu'l-Fikriyye mine'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar ilel'l-Karni's-Sâbi'a 'Aşar". *ed-Devletu'l-'Osmâniyye Târîh ve Hadâra*, Ed. Ekmelettin İhsanoğlu, çev. Salih Sa'dâvî, C. 2 (İstanbul: IRCICA, 1999), 236-237, Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 117

<sup>576</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtu'l-Fikriyye*, 20; Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 173.

Halvetiyye Tarikatı şeyhleri olan es-Sefercelânî Ailesi âlimleriyle çok yakın olmuştur.<sup>577</sup>

Bazı araştırmacılar, Osmanlıların tarikatları ve mensuplarını desteklemesinin ilmi ve âlimleri zayıflattığı, bilimsel hayatın donmasına sebep olduğunu iddia etmişlerdir.<sup>578</sup> Onlara göre, Osmanlıların toplumda tasavvufu teşvikinin ve şeyhleri maddî ve manevî desteklemelerinin ardındaki hakiki sebep, Arap toplumlarında halkın, yönetenleri sorgulamasını ve yönetim konusunda haklarını talep etmelerini engellemek ve özellikle Arap olmayan padişaha<sup>579</sup> halkın tabi olmasını sağlamaktır. 20. yüzyılda Arap dünyasındaki Osmanlı araştırmalarında hâkim olan bu görüş, o dönemdeki Arap milliyetçiliği düşüncesinin bir yansımasıdır ve çeşitli nedenlerle objektiflikten uzak görünmektedir. Bu sebepleri şöyle sıralayabiliriz:

Devlet ricalinin tasavvuf ve tasavvuf ehlini teşviki, Osmanlılarla başlamamıştır. Daha önce anlatıldığı üzere Zengî ve Eyyûbî ve Memlûk sultanları çeşitli nedenlerle tasavvufu desteklemişlerdir.<sup>580</sup> Osmanlılar, bu konuda kendilerinden öncekilerin izlediği siyaseti takip etmekten daha fazlasını yapmamıştır. Osmanlılar bu siyasette mucit ve bu yöntemi ilk keşfeden değildir. Bilakis, Arap toplumlarında tarikatların güçlü bir şekilde yayıldığı Memlûkler döneminde, Osmanlı İmparatorluğu henüz tarih sahnesine ilk adımlarını atmaktadır.<sup>581</sup> Dahası, Osmanlılar ve tasavvuf arasındaki ilişki her zaman aynı şekilde değildir. Örneğin, Anadolu'ya göç eden Türk boylarının kültürünü şekillendirmedeki etkilerine rağmen, Osmanlı sultanları, Batınî düşüncelerden etkilenmiş Kalenderiyye ve Haydariyye Tarikatları'ndan kurtulmaya çalışmışlar, yok edinceye kadar onlarla mücadele etmişler;<sup>582</sup> Dimaşk'ta tasavvufu

---

<sup>577</sup> Schilcher, *Dimaşk fi'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 44

<sup>578</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 196-197

<sup>579</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 407-408

<sup>580</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 97

<sup>581</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 183

<sup>582</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 490; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 190

açıktan destekleyen Sultan Selim, Mercidâbık'ta Kansu Gavri yanında yer almış tasavvuf şeyhlerini ise öldürtmüştür.<sup>583</sup>

Ayrıca, Memlûkler döneminde başlamış bulunan entelektüel ve ilmî gerileme suçunu tek başına Osmanlıya yükleme haksız bir suçlama olur. Çünkü İslam dünyasını etkileyen, şehirlerde kan ve ölüm yayan Moğol istilasını, ayrıca toplumun yeteneklerini ve enerjisini tüketen, iki yüz yıl devam eden Haçlı seferlerini, yine ticaret yollarının değişmesini, medreselere ve âlimlere dönük vakıf harcamalarının azalmasına ve Memlûk yönetiminde yolsuzluğun yaygınlaşmasına sebep olan Memlûk devletinin gelirlerinin azalmasını gözden kaçırmamalıyız. Dolayısıyla entelektüel ve bilimsel gerileme, Memlûkler döneminin sonlarından itibaren, yani Osmanlıların gelişinden bir yüzyıl önce başlamış; Osmanlılar, durumu olduğu gibi bırakmaktan daha fazla bir şey yapmamıştır. Bu hususta söylenecek tek şey bu bölgeye daha önceki dönemlerde verilen önemin verilmediği olabilir ki, bunun da sebebi bu yerlerin artık devletin merkez şehirleri değil uç bölgeleri olmasıdır.<sup>584</sup>

Bu tarikatlar, özellikle 17. yüzyılda ilim medreseleriyle buluşmalarından sonra, 20. yüzyılda pek çok yazarın iddia ettiği gibi, toplumun geri kalmışlığının ve gerilemesinin sebebi olmamıştır. Aksine tarikatlar 18. yüzyılda Arap ve Osmanlı vilayetlerinde kültürel ve sosyal canlanmayı temsil etmiş; İslam şehirlerindeki ilim merkezlerinde kültürel gelişmenin itici gücü olmuş<sup>585</sup> ve birleştirici bir kültürün toplumun geniş kesimine yayılmasında büyük rolleri olmuştur. Bu teşkilatlanmış tarikatlar ağının birbiriyle yakından bağlantılı olması ve İslam dünyasının bütün şehirlerinde, hatta medreselerin ulaşmadığı köy ve kırsalda dahi yaygınlaşması, kültürel alışverişi kolaylaştırmış, fikirleri geliştirmiş ve tekkeler, İslam dünyasının farklı bölgelerinden birçok bilim insanının buluşma yeri olmuştur.<sup>586</sup> Abdülgani el-Nabulsî, Mustafa el-Bekrî ve Halid el-Bağdâdî gibi tasavvuf şeyhlerinin İslam dünyasının şehirleri arasında yaptıkları yolculuklar ve diğer ülkelerin müritleri ve âlimleri ile tanışmaları bunun en güzel kanıtıdır. Özellikle Moğol saldırısından, Haçlı seferlerine, Safevî

---

<sup>583</sup> A.g.e., 195.

<sup>584</sup> A.g.e, 166-168; Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve 'l-Hadâsetu 'l-Avruppiyye*, 403

<sup>585</sup> Gran, *el-Üsûsü 'l-İctimâ' iyye*, C. 1, 267

<sup>586</sup> A.g.e., C. 1, 268.



saldırılarından İspanyol ve Portekizlilerin katliamlarına varıncaya kadar, İslam toplumunun başına gelen büyük felaketlerin ardından, tekkeler, o zamanlar ilim merkezleri kabul edilmiş; Selçuklular döneminden itibaren edebiyat ve fikir alanında üstün hizmetler vermiş ve birçok âlim, tarihçi ve edebiyatçı yetiştirmiştir.<sup>587</sup> Ayrıca tarikat şeyhleri, âlimlerle birlikte toplum içinde entelektüel tabakayı oluşturmuştur.<sup>588</sup> Popüler sûfiliğin bağlılarından oluşan küçük bir sapkın gruba odaklanmak ve bunları o dönemdeki tüm sûfî medreselerin temsilcisi kabul etmek ise objektiflikten uzaktır. Çünkü o tarihlerde sûfiler arasında, felsefe ve ilmî bakışta derinleşmiş İbn Arabî'yi takip edenler, edebiyat ve sanattaki üstün Celaleddin Rumi'nin ekolüne bağlı olanlar olduğu gibi, tekkeyi, dil ve dinî ilimlerin yayılması konusunda medreseyle eşanlamli hale getirmiş Nakşibendiyye, Halvetiyye ve Şâzeliye gibi şeriata bağlı tasavvuf mensuplarından oluşan büyük gruplar da mevcuttur.<sup>589</sup>

Osmanlılar, Memlûkler döneminden itibaren gerilemeye başlayan ilmî seviyeyi düşürmemiş, aksine ilim ve edebiyat çevreleriyle uyum sağlamaları ve şeriatın rehberliğinden aydınlanmaları için zaviye ve tekkelerin konumlarını yükseltmişlerdir. Zaviyelerin medreselere benzeyecek şekilde dönüşümüne ait pek çok örnekten birisi, Emevi Camii Muvakkiti Alaüddin Ali b. Vatiyye'nin 802'de kurduğu Vatiyye zaviyesidir. Bu zaviyenin vakfiyesinde, dergâhın şeyhinin hâkim ve yöneticilerin kapısında bulunmaması, bidat veya fık ehlinden bir öğrencinin buraya katılmaması şart koşulmuş, zaviyede imamlık ve tedrisat için görev belirlenmiş ve bu görev için de maaş tahsis edilmiştir.<sup>590</sup> Osmanlılar bu siyasetle Dımaşk'a geldiklerinde, onlarla birlikte Halvetiyye ve Nakşibendiyye Tarikatları da yayılmıştır. Bu iki tarikat, birçok âlimin intisap ettiği dinî kurallara bağlı tarikatlardandır. Buna karşılık, onların gelmesiyle birlikte Memlûkler döneminin sonlarında yaygın olan ve müritlerinin dinî kurallara aykırı tavırları sebebiyle âlimler tarafından eleştirilen Kalenderiyye,

---

<sup>587</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 162-163; İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, C. 1, 93, 94

<sup>588</sup> Muhâfıza, *el-İtticâhâtul-Fikriyye*, 12

<sup>589</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 196.

<sup>590</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 159; Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 312; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 6/137

Haydariyye, Rifâiyye ve Harîriyye gibi popüler bazı tarikatlar gerilemiştir.<sup>591</sup> İşte bu, Arap milliyetçiliği perspektifinden bakan bazı araştırmacıların, Türk ve Arap tarikatları arasında çatışma olarak algıladıkları ve tarikatlar arasında Arapçı-Turancı mücadelesi olarak adlandırdıkları şeydir. Onlar insanların, Faslı Arap göçmenlerin getirdiği Bekriyye-Halvetiyye tarikatına yönelmesi, Türk Nakşibendî yoluna karşı bir mücadele olarak değerlendirmişlerdir.<sup>592</sup> Konuyu aynı açıdan ele alırsak Halvetî Tarikatının Nakşibendî Halidiyye'den daha Osmanlı olduğunu söyledik. Çünkü Halvetiyye bir Türk tarikatı olup, Türkler arasında kuvvetli bir şekilde yayılmış ve Osmanlıların gelişinden sonra Şam'a gelmiştir. Nakşibendî-i Halidiyye ise bir Kürt tarikatıdır ve gelişme döneminde hâkim otorite tarafından ciddi baskılara maruz kalmıştır. Ayrıca kavmiyet fikri henüz 19. yüzyılın başlarında İslam toplumuna girmemiştir. Bu fikrin 19. yüzyılın sonlarında Avrupa'ya burslu giden öğrencilerle geldiğini biliyoruz. Aslında çatışmanın Türk ve Arap tarikatları arasında değil, şeriata bağlı olanlarla olmayanlar arasındadır. Aynı çatışmayı ve ayrışmayı ikisi de Türk kökenli olan Bektaşî ile Halvetî Tarikatları arasında da görüyoruz. Osmanlı Devlet siyaseti, Bektaşîlik karşısında Halvetiyye tarikatını tercih etmiş, Bektaşîlik sadece Anadolu ve Balkanlar'la sınırlı kalmış, hatta 19. asrın birinci yarısında Osmanlı yönetimi bu tarikatı ortadan kaldırmıştır. Halvetiyye Tarikatının 17. yüzyıldan itibaren tüm İslam şehirlerinde yayıldığını, büyük Osmanlı memurlarının bu tarikata intisap ettiğini, sonra Müceddidiye ve Halidiyye Nakşibendiliğin geldiğini ve bunun, Halvetiyye'nin yanı sıra, 18. asırda fakihlerle mutasavvıflar arasındaki çatışmayı sona erdirdiğini görmekteyiz.<sup>593</sup>

Türk ve Arap kültürlü elitler arasındaki ilişkide bir soğukluğun ve açık ayrılıkların bulunduğunu inkâr etmiyoruz. Fakat bu durum, âlimler arasında mutasavvıflar arasındakinden daha açık ve nettir. Çünkü Arap âlimler mezhep kadılıklarının ve müftülüklerinin ilgasından ve Türk âlimlerin İstanbul'dan atanan Hanefi kadılık makamını tekellerine almalarından sonra Memlûkler döneminde sahip oldukları konumlarını bir parça kaybetmişlerdir. Tarikatların, her grupta olan ilişkileri sayesinde

---

<sup>591</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 190-193.

<sup>592</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 54

<sup>593</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 119; Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'iyye*, C. 1, 268, 272, 273

bu çatışmanın kapatılmasında rolleri olmuştur.<sup>594</sup> Mesela Halvetiyye Tarikatının kurucusu Şeyh Ömer el-Halveti, İran asıllı ve tarikatın müceddidi Yahya el-Şirvânî Türk asıllıdır. Halvetiyye tarikatı tüm Arap ülkelerinde yayılmıştır. Şeyh Halit el-Bağdadi Kürt asıllıdır ve Arap şehri olan Şam'da ikamet etmiştir. Halid el-Bağdadi'nin her millettten halifesi vardır.

Üstelik Osmanlı yönetimine karşı açık muhalefet Arap tarikatlarından değil, Osmanlı Devleti'nin yüzyıllardır yerleştirmeye çalıştığı ilmî kimliği ret eden Vehhâbî Hareketinden gelmiştir. Vehhabilik, Eş'arî ve Maturidî kelam mezheplerine ve dört fıkıh mezhebine karşı kendi mezhebini oluşturmuş; 18. yüzyıl sonlarında etkileri Şam vilayetinin güney sınırlarının eteklerine ulaşmış, dönemin Dimaşk âlimlerinin ve İslam beldelerinin diğer âlimlerinin şiddetli muhalefetiyle karşılaşmış ve yüzyıllardır süren ilmi mirasın ve meşru otoritenin dışında bir grup olarak kabul edilmiştir. Vehhabi hareketinin Şam hac kafilesini on beş yıldan daha fazla durdurmalarının meydana getirdiği kötü ekonomik etkiler, yüzlerce ailenin hac konvoyunun sağladığı gelirlerden doğrudan mahrum kalması nedeniyle Dimaşklıların tepkisi, daha sert olmuştur.

Bunların yanında Vehhabî hareketine verilecek herhangi bir destek, Osmanlı yönetimi karşısındaki tutuma gölge düşürürdü ve bu, o dönemde hiçbir Dimaşklı âlimin suçlanmak istemediği bir şeydir<sup>595</sup>. Daha sonra tezde bu harekete ve bunun karşısında Dimaşk âlimlerinin tutumuna biraz genişçe yer vereceğiz.

Özetle söylemek gerekirse Osmanlılar, Bâtînî, Şii ve İbâhî fikirlerle mücadele etmek ve Müslüman toplumda düşünce birliğini sağlamak gayesiyle dinî kurallara bağlı sûfî tarikatları desteklemeye ve korumaya çalışmıştır. Her ne kadar bazı çağdaş bilim adamları bunu mezhep özgürlüğünün büyük bir kaybı, entelektüel düzeyde bir düşüş ve fikirlerin donuklaşması gibi görse de bu tutum Sünnî İslam kimliğinin korunmasını temin etmiştir.<sup>596</sup>

---

<sup>594</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve 'l-Hadâsetu 'l-Avruppiyye*, 403; Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve 's-Sultân*, 46, 54, 58, 141,

<sup>595</sup> Cummins, *el-İslâhu 'l-İslâmî*, 42-45

<sup>596</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u 'l-'Arabiyyi 's-Sûrî*, 196-198

## İKİNCİ BÖLÜM

### 19. YÜZYILDA DİMAŞK'TAKİ TARİKATLAR

#### 2.1. Dımaşk'ta Kâdiriyye Tarikatı

##### 2.1.1. Kâdiriyye Tarikatının Dımaşk'a Girişi

Abdülkadir Geylânî'nin (ö. 561/1166) kurucusu olduğu Kâdiriyye Tarikatı ilk ortaya çıkan ve en fazla yayılan tarikat kabul edilmektedir. Bu yaygınlığın sebebi kendisinden sonra tarikatın kurallarını koyan, ilim ve tasavvufu birleştirme hususunda onun yoluna devam eden, İslam dünyasında birçok şehirde pek çok kişinin kendilerinden ders aldığı<sup>597</sup> çok sayıda çocuğu ve torunu olmasıdır.<sup>598</sup> Abdülkadir Geylânî'nin en meşhur çocukları arasında, Bağdat'ta kendisinden sonra halifeleri olan Abdülvehhab (ö. 593/1196)<sup>599</sup> ve Abdürrezzak (ö. 603/1206)<sup>600</sup> ve kendisinin vefatından sonra Şam vilayetine göç eden, tarikatın burada yayılmasına vesile olan<sup>601</sup> İsa ve Abdülaziz gibi diğer çocukları yer almaktadır. İsa, Dımaşk'a gelmiş, orada hadis okutmuş, sonra Mısır'a göç etmiş ve burada 573/1177'de vefat etmiş;<sup>602</sup> Abdülaziz ise, Askalan ve Kudüs'e göç etmiş, vefat ettiği 602/1206 tarihine kadar Cebel-i Filistin'de ikamet

<sup>597</sup> Yusuf Zeydân, *et-Tarîku's-Sûfî ve Furû' el-Kâdiriyye bi-Mısır*, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991), 175-176

<sup>598</sup> Zeydân, *et-Tarîku's-Sûfî*, 178; Ali Ebû Şâmî, *et-Tasavvuf ve 't-Turuku's-Sûfiyye fi 'l-Asri 'l-Osmânî el-Müteahhir*, (Beyrut: Dâru Bisân, 2017), 232

<sup>599</sup> Muhammed b. Yahyâ Tâfdîfî, *Kalâidu 'l-Cevâhir fî Menâkibi 'ş-Şeyh Abdülkâdir*, (Kahire: Mektebetu el-Bâbî el-Halebî, 1956), 42; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, C. 1, 204; Muhammed b. Saîd İbn Dübeysî, *Zeylu Târîhi Medîneti's-Selâm*, Thk. Beşşâr Avvâd, C. 4 (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2006), 168; Muhibbuddin İbn Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, Thk. Mutafta Abdülkâdir, C. 1 (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977), 208; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 55

<sup>600</sup> Tâfdîfî, *Kalâidu 'l-Cevâhir*, 43; Safedî, *el-Vâfî*, C. 18, 248, İbn Dübeysî, *Zeylu Târîhi Medîneti's-Selâm*, C. 4, 184; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 49

<sup>601</sup> Es'ad Sehmerânî, *Mevsû'atu't-Tasavvuf el-Müyessera*, (Beyrut: Dâru'n-Nefâ'is, 2015), 339

<sup>602</sup> Tâfdîfî, *Kalâidu 'l-Cevâhir*, 42; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm*, C. 5 (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 105.

etmiş<sup>603</sup> ve Dımaşk'ın güneyinde Havran bölgesinde soyu yayılmıştır.<sup>604</sup> Şeyh Abdülkadir'in en son vefat eden çocuğu, Dımaşk'ta hadis okutan,<sup>605</sup> burada ikamet eden, Dımaşk halkının kendisinden yararlandığı ve 618/1221'de Ukeybe mahallesinde vefat eden ve Cebel-i Kâsiyun'a defnedilen Musa'dır.<sup>606</sup>

Belki de tarikatın yayılma hızını artıran şey, bazı aile fertlerinin Moğollar elinde şehit edilmesinin<sup>607</sup> ve Geylânî'nin torunlarından birçoğunu Bağdat'tan çıkmaya ve İslam dünyasına dağılmaya mecbur eden Moğolların Bağdat'ı işgalidir.<sup>608</sup> Mesela, Rabba' b. Ali b. Abdürrezzak b. Abdülkadir Filistin'e yerleşmiş ve Dımaşk'ın güneyinde Havran bölgesinde tarikatı yaymış;<sup>609</sup> Süleyman b. Abdülvehhab b. Abdülkadir'in soyu Hama'yı yurt edinmiş ve günümüze kadar el-Geylânî ailesi olarak tanınmış<sup>610</sup> ve Nasr b. Abdürrezzak b. Abdülkadir'in soyundan Seyfüddin Yahya 734/1134'te Hama'ya yerleşmiş<sup>611</sup> ve ardından bir kısım çocukları 1730'da Dımaşk'a taşınmıştır.<sup>612</sup>

Ayrıca Kâdiriyye Tarikatı, Abdülkadir Geylânî'den ders almış öğrencileri vasıtasıyla Şam vilayetine girmiştir. Mesela Abdullah b. Ahmed b. Kudame el-Makdisî, Abdülkadir Geylânî'den ders almış, ahir ömründe ona yetişmiş, Hanbelî fikhını ondan okumuş ve tasavvuf hırkasını giymiş, sonra geri dönerek Dımaşk'a yerleşmiş ve bura

<sup>603</sup> İbn Dübeysî, *Zeylu Târîhi Medîneti's-Selâm*, C. 4, 135; Tâfdîfî, *Kalâidu'l-Cevâhir*, 43.

<sup>604</sup> Sehmerânî, *Mevsû'atu't-Tasavvuf*, 339

<sup>605</sup> Ömer b. Ahmed İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Thk. Süheyl Zekkâr, C. 7 (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 3265, C. 8, 3748.

<sup>606</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 2, 150; Tâfdîfî, *Kalâidu'l-Cevâhir*, 44.

<sup>607</sup> A.g.e., 47

<sup>608</sup> Çakır, "Kâdiriyye", 166, 171.

<sup>609</sup> Sehmerânî, *Mevsû'atu't-Tasavvuf*, 339

<sup>610</sup> Tâfdîfî, *Kalâidu'l-Cevâhir*, 44

<sup>611</sup> A.g.e., 48; Abdulğani en-Nâbulî, *el-Hakîkatu ve'l-Mecâz fî'r-Rihleti ilâ Bilâdi's-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz*, Thk. Ahmed Herîdî, (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986), 49.

<sup>612</sup> Halîl Murâdî, *Silku'd-Durer fî A'yâni'l-Karni's-Sâniye 'Aşar*, C. 3 (Kahire: Matba'atu Bûlâk, 1301), 187; Sehmerânî, *Mevsû'atu't-Tasavvuf*, 339

halkından bazılarına tasavvuf hırkasını giydirmiştir.<sup>613</sup> Yine Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Yunûnî, tarikatı, Abdülkadir Geylânî'nin öğrencisi Abdullah el-Batâihî'den almış, şariat ve hakikat arasını cem etmiş, sultanların elini öpeceği kadar yüksek konuma sahip birisi olmuş ve Balebek'te 658'de vefat etmiştir.<sup>614</sup>

Daha sonra tarikat Dımaşk'ta yayılmıştır. Memlûkler döneminde tarikatın şeyhlerinden birisi, Şeyh Necmüddin İbrahim b. Berekat el-Balebekki'dir (740/1340). Bu zat, sufi ileri gelenlerinden ve Kâdiriyye Tarikatının büyüklerinden biri olup, eş-Şibliyye ve el-Esediye medresesi şeyhliğini üstlenmiş, Dımaşk'ta vefat etmiştir.<sup>615</sup> Bir diğer şeyh ise, Ahmet Şihabüddin el-Akbâî el-Kâdirî'dir (853/1449). Ahmet Şihabüddin, Şam halkı arasında itibar ve şeref sahibi biriydi ve halk kendisine itimat ederdi. Bu şahıs, el-Akbâiyye zaviyesini kurmuş,<sup>616</sup> kendisinden sonra oğlu İbrahim (ö. 887/1482)<sup>617</sup> ve torunu Ahmet (ö. 932/1526) zaviyenin şeyhliğini yapmıştır.<sup>618</sup> Şeyhler arasında Muhammed b. Musa b. İsa el-Aclûnî (ö. 908/1503) de bulunmaktadır. Bu zat âlim ve salih birisi olup, Dımaşk'ta Kâdiriyye zaviyesine defnedilmiştir.<sup>619</sup>

Dımaşk'ta Memlûkler döneminde en önemli Kâdiriyye zaviyelerinden birisi, Şeyh Ebu Bekr b. Davud el-Hanbelî'nin 800/1397'de inşa ettirdiği, kapasitesi ve vakıflarının bolluğu nedeniyle<sup>620</sup> Sâlihiyye Mahallesi'ndeki en büyük zaviyelerden birisi olan

<sup>613</sup> Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. 13, 601; Askalânî, *ed-Düreru'l-Kâmine*, C. 6, 250

<sup>614</sup> Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, Thk. Zekerıyyâ Umeyrât, C. 4 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 155; Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, C. 1 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 505; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 7, 508.

<sup>615</sup> Zehebî, *Mu'cemu's-Şuyûhi'l-Kebîr*, C. 1, 131; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 8, 219.

<sup>616</sup> Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, C. 2, 255; Muhammed b. Abdırrahmân Ğazzî, *Dîvânu'l-İslâm*, Thk. Seyyid Hasan, C.1 (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 141.

<sup>617</sup> Ahmed b. Muhammed Hımsî, *Havâdisu'z-Zamân ve Vefeyâtu's-Şuyûhi'l-Akrân*, Thk. Abdülaziz Harfûş, C. 1 (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2000), 184; İbn Tolun, *Mükâfeketu'l-Hillân*, C. 1, 50

<sup>618</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 131; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 10, 254.

<sup>619</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 72; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 10, 63.

<sup>620</sup> Bkz. Tezin, 19. yüzyıla kadar Şam'daki Tasavvuf bölümü.

Davudiye Zaviyesi'dir. Fakat bu zaviyenin faaliyetleri Osmanlılar döneminin başında zayıflamıştır. Çünkü ailenin torunu borçlanmış, zaviyenin yükünü taşıyamamış, vakıfları yok olmuş ve kendisi de tarihe karışmıştır.<sup>621</sup> Bu da yeni bir kolun doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Bu kol, Muhammed b. Halil es-Sumâdî'ye (ö. 948) nisbet edilen Kâdiriyye Sumâdiye koludur. Aslında Sumâdiye'nin kurucusu ve ailenin atası, tarikatı Abdülkadir el-Geylânî'den alan, Havran'da Sumâd köyünde ikamet etmiş ve zaviyesini burada kurmuş olan Müslim es-Sumâdî'dir.<sup>622</sup> Torunlarından Şeyh Muhammed, Sumâd köyünden Dımaşk'a gelmiş,<sup>623</sup> 932'de Sumâdiye olarak tanınan zâviyeyi kurmuştur.<sup>624</sup> Sonra İstanbul'a gitmiş, Sultan Selim'le buluşmuş, Sultan ona tazimde bulunmuş ve zaviyesi için birçok akar vakfetmiştir. İnsanlar Muhammed es-Sumâdî'nin velayetine inanırlardı. Bu yüzden bilhassa devlet ileri gelenleri<sup>625</sup> tarafından teberrüken ziyaret edilmiştir.<sup>626</sup> Hatta Dımaşk valisi İsa Paşa (ö.950/1543) kendisine intisap etmiştir.<sup>627</sup> Fakat tarikatı Anadolu'da yayılmamış; İstanbul'da az sayıda kişi kendisinden ders almıştır.<sup>628</sup> Bazı halifeleri es-Sâlihiyye'de,<sup>629</sup> bazıları da Dımaşk'ın doğusunda bir zaviye kurmuştur.<sup>630</sup> Bu kolda tarikat şeyhliği aileye ait olmuş, şeyh vefat edince

<sup>621</sup> Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 303

<sup>622</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 56

<sup>623</sup> Sumâd köyü, Şam Busra'dan 3 km uzaklıkta bulunmakta olup, Abdülkadir el-Geylani'nin hizmetkârı olan, 521/1127'de ondan hırka giymiş, Havran'da yerleşmiş ve buradaki aşiretlerin reislerinden biriyle akraba olmuş dedeleri Müslim el-Kadiri el-Hasani buraya defnedilmiştir. Bkz. Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 56; Savvâf, *Mevsû'atu'l-Üser*, C. 2, 487.

<sup>624</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 171

<sup>625</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 30; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 10, 394

<sup>626</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 62

<sup>627</sup> Salâhuddîn Münecid, *Vulâtu Dımaşk fî'l-Ahdi'l-Osmânî*, (Dımaşk: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1949), 13; Nevfân Hammûd, *el-Asker fî Bilâdi's-Şâm fî'l-Karneyni's-Sâdisi 'Aşar ve's-Sâbi'a 'Aşar*, (Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, 1981), 224.

<sup>628</sup> Ceyhan, *Türkiyede Tarikatlar*, 171

<sup>629</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, 210; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 422

<sup>630</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 70

yerine oğlu, kardeşi veya torunu geçmiştir.<sup>631</sup> Burada şunu ifade edelim ki, Memlûkler döneminde Dımaşk'taki Kâdiriyye şeyhleri Hanbelî fakihleri iken Sumâdiye kolunun şeyhleri Şâfiî fukahadır. Bunun haricinde Sumâdiye şeyhleri, Şam kadısı yanında kendilerinin Peygamberimizin soyundan geldiklerini ifade ettiklerinden, yeşil sarık sarmışlardır.<sup>632</sup> Oysa Kâdirîler daha önce siyah sarık takarlardı. Bu tarikat mensupları Emevi Camii'nde kurulan zikir halkalarında bendir çalar ve sema yaparlardı. Bu da bazı Dımaşk âlimlerinin tenkidine sebep olmuştur.<sup>633</sup> Fakat bununla birlikte, bu döneme ait biyografi eserlerinde Sumâdiye şeyhlerinin ve meclislerinin çok övülmesi<sup>634</sup> dikkat çekmektedir.

Kâdiriyye'nin Sumâdiye kolunun, Osmanlıların Suriye'ye girişinden 19. asır ortasına kadar silsilesi şu şekildedir:

-Muhammed b. Halil b. Ali b. İsa el-Sumadi (ö.948)

↓- Muhammed b. Muhammed b. Halil (ö.994)<sup>635</sup>

↓- Müsellem b. Muhammed b. Muhammed (ö. 1015)<sup>636</sup>

↓- İsa b. Müsellem (ö. 1021)<sup>637</sup>

---

<sup>631</sup> Mutî' el-Hâfız, el-Câmi' fî Terâcimi A'lâmi'd-Dımaşkiyyîn fî'l-Karni'l-Âşir el-Hicrî, (Dımaşk: Dâru Taybe, 2017), 449, 450

<sup>632</sup> Muhammed Emîn el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdiye 'Aşar*, C. 1 (Kahire: el-Mektebetü'l-Vehbiyye, 1284), 49; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 56

<sup>633</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 31.

<sup>634</sup> A.g.e., C. 2, 30, C. 3, 15, 63; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 10, 394, 638; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, C. 1, 48, C. 3, 244, C. 4, 363, 430; Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 60.

<sup>635</sup> el-Ğazzî, *el-Kevakibü's-saire*, C. 3, 15; Hafız, *A'lâmu'd-Dımaşkiyyîn fîl-karni'l-Âşir*, 450.

<sup>636</sup> el-Muhibbî, *Hulasatü'l-asar*, C. 4, 363; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 198

<sup>637</sup> el-Muhibbî, *Hulasatü'l-asar*, C. 3, 244; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 286.



- ↓- İbrahim b. Müsellem (ö.1073)<sup>638</sup>
- ↓- Musa b. İbrahim (ö.1081)<sup>639</sup>
- ↓- Abdülkadir b. Musa (ö. 1114)<sup>640</sup>
- ↓- Salih b. Musa (ö. 1127)<sup>641</sup>
- ↓- Muhammed b. Abdürrezzak b. İbrahim (ö. 1131)<sup>642</sup>
- ↓- Ahmed b. Muhammed b. Abdürrezzak (ö.1195)<sup>643</sup>
- ↓- Abdülkadir b. Ahmed b. Muhammed es-Sumâdi (ö.1813)<sup>644</sup>

---

<sup>638</sup> el-Muhibbi, *Hulasatü'l-asar*, C. 1, 48; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 2, 259.

<sup>639</sup> el-Muhibbi, *Hulasatü'l-asar*, C. 4, 430; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 2, 393.

<sup>640</sup> el-Muradi, *Silkü'd-durer*, C. 3, 60; el-Kinani, *Yemviyyatün Şamiyyeh*, C. 1, 62; Hafız ve Abaza, *Ulemâu Dimaşk ve ayanuha fi'l-karni's-sani aşar*, C. 1, 108

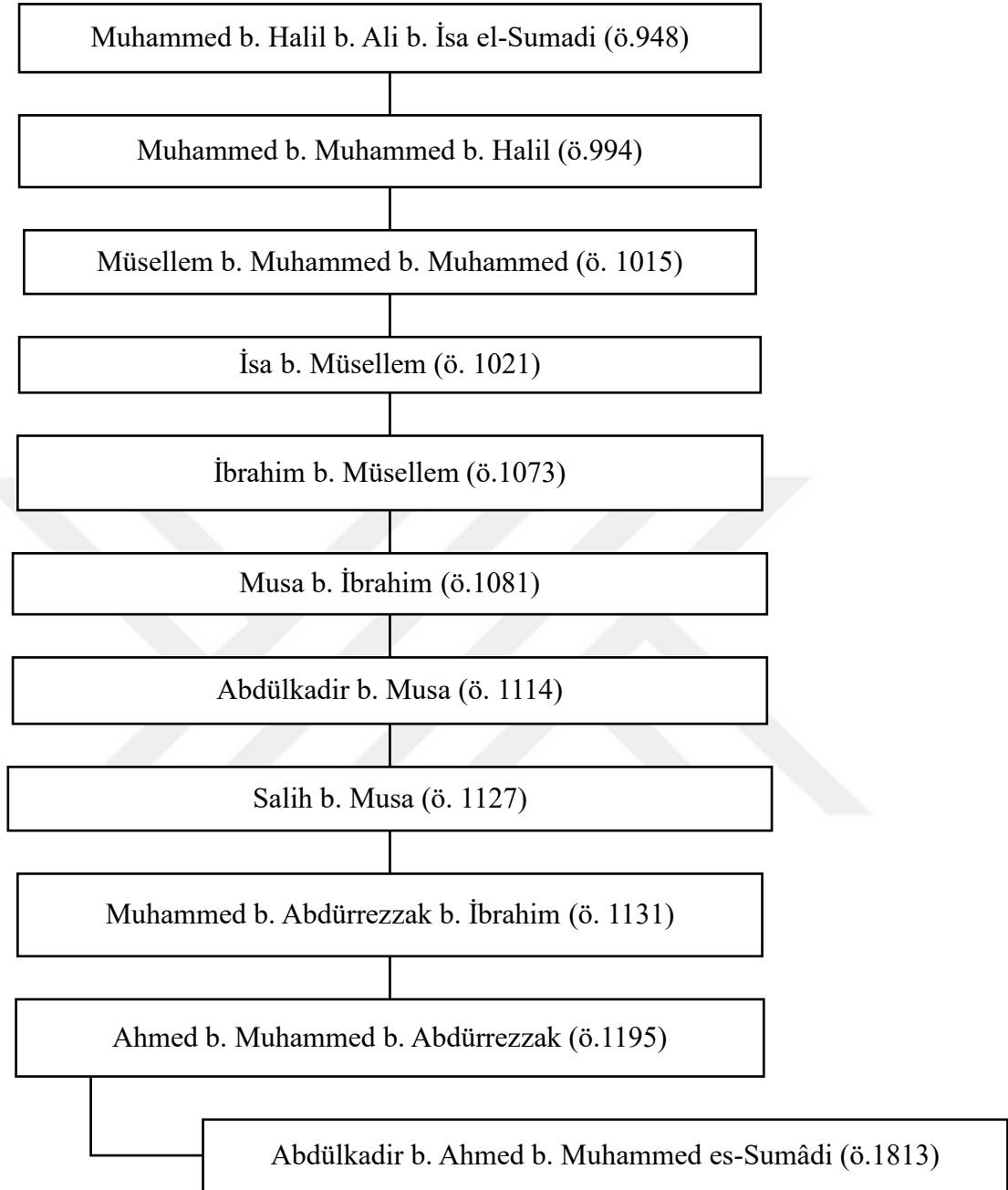
<sup>641</sup> el-Kinani, *Yemviyyatün Şamiyyeh*, C. 1, 62, 242; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 108.

<sup>642</sup> el-Kinani, *Yemviyyatün Şamiyyeh*, C. 1, 301; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 398. Belki bu kişi, İbrahim b. Müsellem'in amca kuzenlerinden olan Abdürrezzak b. İbrahim b. Ahmed'dir. (bkz. el-Muhibbi, *Hulasatü'l-asar*, C. 1, 49)

<sup>643</sup> el-Muradi, *Silku'd-Durer*, C. 1, 172; Hafız ve Abaza, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 422

<sup>644</sup> el-Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, C. 1, 921; Şattî, *A'yanu Dimaşk*, 188; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşa*, C. 1, 244

**Tablo 1.1: Sumâdiye Kolunun Silsilesi**



**Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.**

Dımaşk'ta var olduğunu fark ettiğimiz ikinci kol, Hama şehrinden el-Geylânî koludur. Çünkü Dımaşklı Kadiriler'in icazetleri genelde Hamalılara, bilhassa Şeyh Abdürrezzak el-Geylânî'ye dayanmaktadır.<sup>645</sup> 18. yüzyılda Dımaşk'ta Kâdiriyye

<sup>645</sup> Çakır, "Kâdiriyye", 168

tarikatinin en meşhur şeyhi olan Şeyh Abdülgani el-Nablûsî, 1075'te Hama'dan geçerken, Şeyh Abdülkadir el-Geylani el-Hamevî'den icazet almıştır. Nablûsî, bu tarikat silsilesini *el-Hakikat ve'l-mecaz* isimli eserinde Abdülkadir Geylânî'ye kadar ulaştırır.<sup>646</sup> Nablûsî'den de oğlu İsmail (ö. 1163),<sup>647</sup> torunu Tâhir b. İsmail (ö. 1147),<sup>648</sup> Abdülhay b. Ali el-Gazzî (ö.1173),<sup>649</sup> bunun oğlu Ali (ö. 1191)<sup>650</sup> ve Meydan Mahallesi'nde Kâdiriyye Tarikatının şeyhi olan, buradaki zaviyesinde ve Büyük İsmail Paşa Medresesi'nde<sup>651</sup> zikir meclisi kuran Hüseyin el-Beytemâniye (ö. 1175) gibi birçok Dımaşklı şeyhlik almıştır. Tarikatın bu son koluna, el-Ganiyyetü'l-Kâdiriyye ismi verilmiştir.<sup>652</sup>

Daha sonra Hama'dan, Yasin bin Abdürrezzak el-Geylani, oğlu Ömer ve yeğeni Abdülkadir gibi birçok aile ferdi 1730 yılında Dımaşk'a göç ederek oraya yerleşmiş<sup>653</sup> ve burada tarikatı halk arasında yaymıştır.

### 2.1.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Kâdiriyye Tarikatı

19. yüzyılda Dımaşk'ta tespit edebildiğimiz 317 tasavvufî şahsiyetten 45 tanesi Kâdiriyye Tarikatına bağlıdır. Bu da bu yüzyılda Dımaşk'taki toplam mutasavvıf sayısının yaklaşık %14'üne tekabül eder. Bunlardan 25 kişi sadece Kâdiriyye Tarikatın'ı bağlıdır; geri kalanlar ise bunun yanında başka bir tarikata da intisap etmiştir. Burada tarikat mensuplarında ilmî cenahın ağırlıkta olduğuna, dolayısıyla

---

<sup>646</sup> Nâbulûsî, *el-Hakîkatu ve'l-Mecâz*, 49; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 54.

<sup>647</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 410

<sup>648</sup> A.g.e., C. 2, 165.

<sup>649</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 244; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 174.

<sup>650</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, 216; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 355.

<sup>651</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 52; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 199.

<sup>652</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 69, 131

<sup>653</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 187.

mutasavvıfların yarıdan fazlasının ilmiye sınıfından olduğu dikkat çekmektedir. Tarikatın Dımaşk'taki tespiti edebildiğimiz kolları şu şekildedir:

#### 2.1.2.1. Sumâdiyye Ailesi Kolu

Yukarıda bu kolun doğuşundan ve 19. yüzyıldan önce şeyhlerinden söz etmiştik. Bu asrın birinci çeyreğinde Şeyh Abdülkadir b. Ahmet b. Müsellem es-Sumâdî'yi görürüz. Küçük yaşta Dımaşk âlimlerinden, özellikle de babasından ilim tahsil etmiş ve Süleymaniye rütbesini elde etmiş; babasının vefatından sonra 1781'de şeyhlik makamına gelmiştir. Şeyh Abdülkadir, Sumâdiyye Ailesi'nden Dımaşk'ta Kâdiriyye zaviyesi şeyhliğini üstlenen son kişi olup, bu göreve 1813'te vefat edinceye kadar devam etmiştir. Şeyh, tevazuuyla, istikametiyle ve düzgün haliyle meşhur olmuştur.<sup>654</sup> Kendisinden sonra, ailenin şeyhliği kendi üyeleri arasında miras alma geleneğine muhalefet ederek, öğrencisi Ahmed bin Muhammed bin Sadi el-Bekri es-Sıddikî'yi halef olarak atamıştır. Böylece Dımaşk'ta Kâdiriyye'nin Sumâdiyye Ailesi silsilesi sona ermiştir. Çünkü tabakat kitaplarında kendisinden sonra Sumâdiyye Zaviyesi şeyhliğine gelen aile bireylerinden kimsenin adına rastlamıyoruz.

Halifesi Ahmed el-Bekrî, Ebu Bekir Sıddık *radiyallahu anh* soyundan gelen, ilim ve şeref sahibi, çok sayıda ferdi Dımaşk'ta fetva ve kazâ görevi üstlenmiş bir ailedendir. Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiş olan<sup>655</sup> Bekrî, vefat tarihi olan 1844'e kadar zaviyenin şeyhliğini devam ettirmiştir.<sup>656</sup>

Daha sonra, zaviye şeyhliğinin 1285/1868'te meşhur Dımaşk muhaddisi Ahmed Müsellem el-Küzberî'ye (ö. 1881) yönlendirildiğini ifade eden haber haricinde zaviyenin şeyhliğine dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır.<sup>657</sup>

Bununla birlikte, Sumâdiyye zaviyesi şeyhliği ellerinden çıkmasına rağmen, Sumâdî ailesinin Kâdiriyye tarikatıyla ilişkisinin devam ettiği görülmektedir. Dımaşk'ta Sumâdî ailesinden Kâdiriyye tarikatıyla alakası bulunan son kişi, Şeyh Muhammed

---

<sup>654</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 921; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 188; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 244.

<sup>655</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 149, 223.

<sup>656</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 37; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 469.

<sup>657</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 167.

Cemil b. Ali b. Hüseyin b. Hasan b. Muhammed b. İsa b. Muhammed'dir (1881-1964). Şeyh Muhammed, atalarından birinin mesleğine nispetle es-Sabbâğ es-Sumâdî ismiyle meşhur olmuş, Şafii fıkıhçısıydı ve Dımaşk'ta el-Şağur Mahallesi'nde Abdurrahman Camii'nde imamdı.<sup>658</sup>

Kâdiriyye Tarikatının Sumâdiyye Ailesi şeyliğinin son bulmasıyla birlikte, onun yerini, tarikatı devam ettirme kabiliyetine sahip birkaç kol aldı. Biz birinci kola, muhaddis İbn Akîle el-Mekkî kolu, ikinci kola Cezâirî Ailesi kolu ve üçüncü kola Geylânî Ailesi kolu diyebiliriz. Bunlar Hamalî Geylânî Ailesi'nden şeyhliği almış Dımaşklî şeyhlerdir. Son kol ise, Dımaşk'ın ileri gelenlerinden çeşitli fertlere isnatla isimlendirilen, Gazal Ailesi koludur.

#### 2.1.2.2. Muhaddis İbn Akîle el-Mekkî Kolu

Kâdiriyye ileri gelenlerinin tabakat kitaplarındaki biyografilerini inceleyerek, Dımaşk'ın büyük âlimlerinin muhaddis Muhammed b. Ukayle el-Mekkî'den nesilden nesile naklettikleri tarikat silsilesini oluşturduğumuzda silsiledeki kişilerin ilmiye kimliklerinin, sûfî kimliklerinden daha baskın olduğunu, bu yüzden çoğunluğunun, ilim meclisi oluşturmaya ve öğrenci yetiştirmeye önem verdikleri kadar tarikat meclisi kurmaya ve müritleri yetiştirmeye özen göstermediğini görürüz.

Bu silsile, Kâdiriyye tarikatını Muhammed b. Kasım el-Bağdadî'den almış<sup>659</sup> muhaddis Muhammed b. Ahmed b. Ukayl el-Mekkî'den (ö. 1150/1738) başlamaktadır. Muhammed b. Ahmed, Dımaşk'a geldiğinde, zikir meclisi kurar ve Çakmakîyye Medreses'inde ders okuturdu.<sup>660</sup> Ondan tarikatı, küçük Şafii lakaplı<sup>661</sup> Ali b. Kûzber (ö. 1752) almıştır. Bunlardan Hüseyin el-Beytemânî (ö. 1762)<sup>662</sup> ve Emevî Camii'nde

---

<sup>658</sup> Savvâf, *Mevsû'atu'l-Üser*, C. 2, 493

<sup>659</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 30. Tarikatı, *Tibyanu vesaili'l-hakâik* isimli eserde şeyh Abdülkadir el-Geylani'ye dayandırır.

<sup>660</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 31.

<sup>661</sup> A.g.e., C. 3, 205; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 466.

<sup>662</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 52.

müderri olan Dimaşk muhaddisi Abdurrahman b. Muhammed el-Küzberî (ö.1771)<sup>663</sup> almıştır. Abdurrahman ve Ali Küzber'den, öğrencileri Taha b. Yahya el-Kürdî (ö. 1799)<sup>664</sup>, Abdurrahman el-Küzberî'den ayrıca oğlu, Dimaşk muhaddisi ve Emevî Camii müderri Muhammed (ö. 1806)<sup>665</sup> ve Ezher'e gitmiş, burada ilim tahsil etmiş ve Dimaşk'ın meşhur âlimlerinden biri olmuş öğrencisi İbrahim el-Halebî<sup>666</sup> (ö. 1822) almıştır.

Taha el-Kürdî'den muhaddis ve Şafii fıkıhçı Hamid el-Attâr (ö. 1846),<sup>667</sup> Hamid'den oğlu, muhaddis ve fakih Bekrî el-Attâr (ö.1902) almıştır. Bekrî, ayrıca Kâdiriyye Tarikatı Şeyhi ve Hama Müftüsü Ali el-Geylânî Dimaşk'a geldiğinde ondan da icazet almıştır.<sup>668</sup>

Muhammed b. Abdurrahman el-Küzberî'ye gelince, ondan oğlu, muhaddis, Emevî Camii müderri Abdurrahman es-Sağîr (ö. 1846),<sup>669</sup> ve Hanefî fakihî Şakir el-Akkâd

---

<sup>663</sup> A.g.e., C. 2, 326; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 301; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 197.

<sup>664</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 752; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 154; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 194.

<sup>665</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 197; Ömer Nuşûkâtî, *Mecmû'u'l-Esbâti'l-Hadîsiyye li-Âli'l-Küzberî*, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007), 132.

<sup>666</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 36; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 268.

<sup>667</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 462; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 77; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 497.

<sup>668</sup> Cemâluddîn Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn min Ehli'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar el-Hicrî*, Thk. Mahmûd Arnavût, (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 94; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 372; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 399; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 221.

<sup>669</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 165, C. 2, 833; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 163; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 56

(ö. 1807),<sup>670</sup> icazet almıştır. Akkâd'dan meşhur Hanefî fakihî Muhammed Emin İbn Âbidîn (ö. 1836)<sup>671</sup> Abdurrahman es-Sağîr'den, talebesi, meşhur ıslahatçılardan Cemaleddin el-Kâsımî'nin dedesi Kasım el-Hallâk (ö. 1867)<sup>672</sup> ve oğlu, muhaddis, Emevî camii müderrisi ve nakîbü'l-eşraf Ahmed Müsellem b. Abdurrahman el-Küzberî (ö. 1881);<sup>673</sup> Ahmed Müsellem'den oğlu, muhaddis, Emevî camii müderrisi Selîm b. Müsellem el-Küzberî (ö.1912) tarikatı almıştır.<sup>674</sup> Bir yazma icazette kadın akrabalarından Sa'diyye bt. İbrâhîm b. Sâlih el-Küzberî (ö. 1895) hanımefendiye zikir dersi verdiğine rast geldiğimiz Selim'in, müritlerin seyrüsülûk eğitimiyle de iştigal ettiği anlaşılmaktadır. Bu hanımefendinin icazetinde Dimaşk'ın büyük âlimlerinden bazılarının şahitliği kaydedilmiştir.<sup>675</sup> Bize yardımcı olacak belgelerin sonuncusuna göre, Küzberî ailesinden Kâdiriyye Tarikatı şeyhliğini son üstlenen kişi Abdullah b. Kemal el-Küzberî'dir (ö.1928). Abdullah, tarikatı Selim el-Küzberî'den almış<sup>676</sup> ve Kâdiriyye Kürdî zaviyesi şeyhi olmuştur. Cuma günleri zikir meclisi kurardı.<sup>677</sup> Sonra Nakşibendiyye tarikatı şeyhlerinden olmuştur<sup>678</sup>.

<sup>670</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 697; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 144; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 197.

<sup>671</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1230; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 253; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 407.

<sup>672</sup> Muhammed Edîb el-Hisnî, *Müntehabâtü't-Tevârîh li-Dimaşk*, C. 2 (Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, 1979), 674; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 225; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 666; Nâsır Acemî, *Âl el-Kâsimî ve Nubûghum fi'l-İlmive't-Tahsîl*, (Beyrut: Dâr'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1999), 27.

<sup>673</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 146; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 49; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 774.

<sup>674</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 682; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 302.

<sup>675</sup> A.g.e., C. 1, 150.

<sup>676</sup> A.g.e., C. 1, 486.

<sup>677</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 323

<sup>678</sup> Muhammed Ebu'l-Hayr Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme ez-Zâhid eş-Şeyh Ebî Şemsi'd-Dîn İsâ el-Kürdî*, Thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, (Dimaşk: Dâru Taybe, 2017), 84

İbn Akîle el-Mekkî kolunun önemli şahsiyetlerini şu şekilde sayabiliriz:

**a) Muhammed b. Abdurrahman el-Küzberî (1727-1806)**

Şam'ın muhaddisi ve ünlü âlimlerinden birisidir. Dedesi Filistin'in Safad şehrinden Dımaşk'a göç etmiştir. Dımaşk'ta dünyaya gelen Küzberî, babasının himayesinde yetişmiş ve hem dinî ilimler hem de Kadirî tarikatı icazetini ondan almıştır.<sup>679</sup> Ayrıca Dımaşk âlimlerinin büyüklerinden ve buraya gelenlerden ilim öğrenmiş, seçkin âlimlerden olmuş ve babasının sağlığında Emevî camiinde ve Süleyman Paşa el-Azm medresesinde dersler vermiş; hadis, tefsir, Şafii fıkhi ve Arapça okutmuştur. Meşhur öğrencilerinden birisi, kendisinden 50 yıl ayrılmayan ve ondan bu sürede birçok ilimleri okumuş ve tarikatı almış olan Şakir el-Akkâd'dır<sup>680</sup>.

Kendisine 1796'da Emevî Camiinde Kubbetü'n-Nesr altında Buhari okutmak vazifesi verilmiştir. O tarihte bu görevi Dımaşk'ın en âliminin üstlenmesi âdet idi. İbn Abidin, Dımaşk'taki konumundan uzun uzun söz etmektedir.<sup>681</sup> Evinde öğrencilere ders okuturken vefat etmiş ve el-Babü's-Sağır kabristanına defnedilmiştir.<sup>682</sup>

**b) Hâmid b. Ahmed el-Attâr (1772-1846)**

Zamanının önde gelen Dımaşk âlimlerinden olan babasının himayesinde büyümüştür. Babası, Dımaşk'ın muhaddisi Muhammed el-Küzberî ve başka âlimlerden ilim tahsil etmiş; Kâdiriyye tarikatını, Dımaşk'ta Şeyh Taha el-Kürdî'den almıştır.

Mısır'a, Hicaz'a ve İstanbul'a gidip oralardaki âlimlerinden ilim tahsil eden Şeyh Hâmid, babası yaşlanınca, halka Buhari'yi okutmak için Sultan Süleyman tekkesinde onun yerine geçmiştir. Kendisini desteklemek maksadıyla ilk dersine, şeyhi muhaddis Muhammed el-Küzberî de gelmiştir. Babasının vefatından sonra talebeler kendisine yönelmiş, o da hem evinde ve hem de Emevî Camii'nde dersler okutmuştur. Namı o

<sup>679</sup> Nuşûkâtî, *Mecmû'u'l-Esbâti'l-Hadîsiyye*, 132.

<sup>680</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 189, 197

<sup>681</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 261; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 176.

<sup>682</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1227; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 260; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 175.



kadar artmıştır ki, Dımaşk'ın ehl-i hal ve'l-akdinden, Dımaşk'ta işlerin kendileriyle istişare edildiği ve görüşleri dışına çıkılmadığı dört şeyhten biri olmuştur.<sup>683</sup>

Hacdan dönüş yolunda vefat etmiş ve Ürdün'de Ma'an yakınında defnedilmiştir.<sup>684</sup> Kendisinden ilim tahsil edip çok istifade edenlerden birisi, yeğeni İbrahim b. Mahmud el-Attâr'dır (1816-1896). Amcası Hamid'den ilim icazeti alan İbrahim aynı zamanda Dımaşk, Mısır ve Hicaz âlimlerinden ilim tahsil etmiş, Dımaşk'ın tanınmış âlimlerinden biri olmuştur. Kâdiriyye tarikatını babasından ve Bağdat'taki Kâdiriyye tarikatı şeyhi nakîbü'l-eşraf Süleyman el-Geylânî'den; başka şeyhlerden farklı tarikatlar da almıştır. Emevî Camii'nde ve el-Aksab Camii'nde ders okutan İbrahim, vefatına kadar inzivayı ve insanlardan uzak durmayı tercih etmiştir.<sup>685</sup>

### c) Bekrî bin Hâmid el-Attâr (1834-1902)

Nesilden nesile ilmi miras olarak almış köklü bir ailede büyümüştür. Kur'an'ı ezberledikten sonra temel ilimleri babasından okumuş; babasının vefatından sonra döneminin Dımaşk âlimlerinin ileri gelenlerinden ilim tahsil etmiştir. Mısır'a giderek, buranın âlimlerinden; hac yolculuğu esnasında da Hicaz ulemasından ilim almıştır. Emevî camiinde tefsir, hadis öğretimiyle; Süleymaniye Tekke'sinde Buharî okutmakla meşgul olmuştur. Çok sayıda talebe derslerine devam etmiştir. Bu talebeler kendisinden sonra Dımaşk âlimleri olmuşlardır. Mesela, Müftü Şükri el-Ustuvânî, Hafız Abdullah el-Müneccid, Hanbeli müftüsü Cemil el-Şatti ve tanınmış ıslahatçı Cemaleddin Kasımî gibi....

Vali Musa Safvetî Paşa'nın emriyle Dımaşk'ta bir müddet ikamet eden<sup>686</sup> Hama müftüsü Şeyh Muhammed Ali el-Geylânî'den daha çocuk denecek yaşta 1262/1846 yılında Kâdiriyye tarikatını almıştır. Şeyhi kendisine Kâdiriyye tarzı üzerine evrad

---

<sup>683</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 507. Diğer şeyhler, Abdurrahman el-Küzberî, Said el-Halebî ve Abdurrahman el-Tayyibî'dir.

<sup>684</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 462; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 77; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 497.

<sup>685</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 65; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 361; Hısınî, *Müntehabâtü't-Tevârîh*, C. 2, 705; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 151.

<sup>686</sup> Edhem Cündî, *A'lâmu'l-Edeb ve'l-Fen*, C. 2 (Dımaşk: 1954), 37.

vermiş, Kadiri sarığı giydirmiştir. Ulema sınıfından olmasına rağmen, şeyhine verdiği söze bağlı kalarak Kadiri sarığını çıkarmamıştır.<sup>687</sup> Çok ibadet ettiği ve Emevî Camii'nde Yahya Peygamberin kabri önünde sabah ve akşam evrad okumaya devam ettiği nakledilmiştir. Fakat tasavvuf ilimlerine saygı göstermekle birlikte, girift tasavvuf sırlarına ve müphem terimlerine önem vermez, tezkiye ve mücahedeye dikkat ederdi.

Evinde her cuma akşam namazından sonra müminlerin ve fakirlerin toplandığı bir zikir meclisi tertip etmiş, yine her yıl Safer ayının altıncı gecesı âlimlerin ve ileri gelenlerin katıldığı zikir meclisi düzenlemiştir.

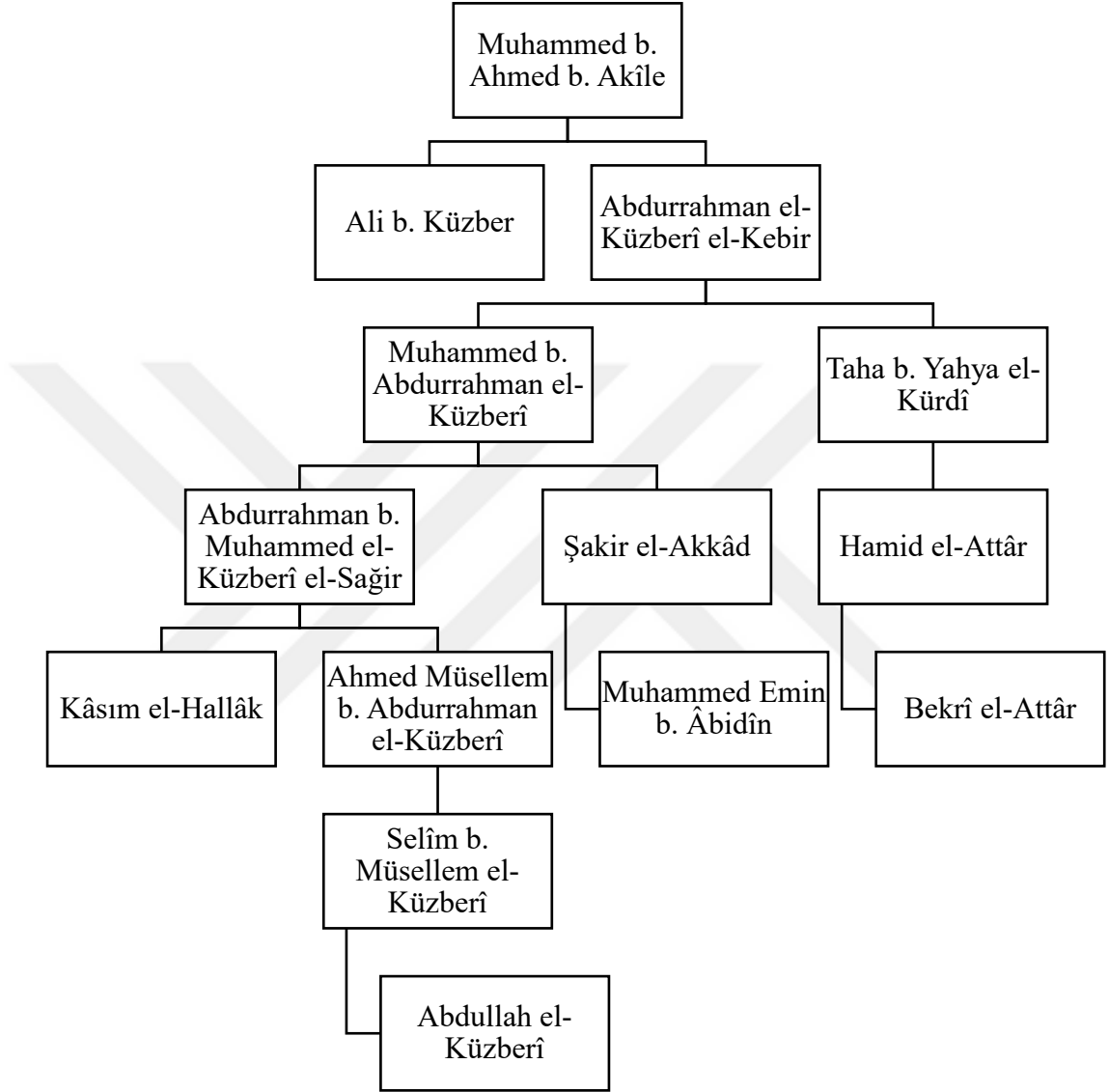
İnsanlar ve yöneticiler nezdinde yüksek bir konumu vardır hatta kendisine Şam'ın şeyhi denilmiştir. Hanevî kadısı toplantılarda kendisini öne geçirir, ona saygı gösterirdi. Buna rağmen, tevazuuyla ve insanlara nezaketiyle, öğrencilerine ve müritlerine gösterdiği sevecen tavrıyla, onların ihtiyaçlarını gidermeye gayret etmesiyle meşhur olmuştur. Veba salgınında vefat etmiş, Emevî Camii'nde büyük bir kalabalıkla cenaze namazı kılınmıştır.<sup>688</sup>

---

<sup>687</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri 'd-Dımaşkiyyîn*, 94.

<sup>688</sup> A.g.e., 92-99; Baytâr, *Hilyetu 'l-Beşer*, C. 1, 372-375; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 399-403; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi 'l-Karni 'r-Râbi 'a 'Aşar*, C. 1, 221-228.

**Tablo 2.1: Muhaddis İbn Akîle el-Mekkî Kolu**



**Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

### 2.1.2.3. el-Cezâirî Ailesi Kolu

Bu kolun ileri gelenleri, 19. yüzyılın ortasında Dımaşk'a gelirken beraberinde Kâdiriyye tarikatını getirmiş olan Emir Abdülkadir ailesinden olup, bunlar, ilimle meşgul olmuşlar, müritlerin eğitimine ve bidatten uzak zikir meclisleri düzenlenmesine önem vermişler, dine aykırı eğilim sahiplerini hoş görmemişlerdir.

Bunlar Kâdiriyye tarikatını Cezayir'den getirmişlerdir. Emir Abdülkadir'in babası Muhyiddin b. Mustafa (ö.1834) Cezayir'de kendi beldesinde bu tarikatın şeyhidir ve tarikatı, Bağdat ziyaretinde buradaki Kâdiriyye tarikatı şeyhinden almıştır<sup>689</sup> Kendisinden tarikatı alanlardan birincisi kendi yerine geçen en büyük oğlu Muhammed Said (ö.1861) Dımaşk'a geldiğinde, halk kendisine saygı göstermiş ve bazıları ondan ders almıştır.<sup>690</sup> İkincisi ise Muhyiddin'in başak bir oğlu Abdülkadir (ö.1882), çok büyük ihtimalle küçüklüğünde ellerinde yetiştiği babasından ve daha sonra 1826'da hac ziyareti esnasında Bağdat'a uğradığında<sup>691</sup> burada Kâdiriyye şeyhi ve nakîbü'l-eşraf olan Mahmud el-Geylânî'den tarikatı almıştır<sup>692</sup> M. Said'in oğlu Muhammed Murtezâ (ö.1901) babasından, amcası Abdülkadir'den ve Bağdat'ta nakîbü'l-eşraf olan Süleyman el-Geylânî'den tarikatı almıştır.<sup>693</sup> Muhammed Murtezâ'dan da Abdülvehhâb b. Reslan el-Şerîke (ö.1914),<sup>694</sup> Emir Abdülkadir'den,<sup>695</sup> en küçük kardeşi Ahmed b. Muhyiddin (ö.1902), Ahmed'den de

<sup>689</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1489.

<sup>690</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 245; Hısni, *Müntehabâtü't-Tevârih*, 696; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 595

<sup>691</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 887,888; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 179; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 789.

<sup>692</sup> Muhammed Ahmed Dernîka, *et-Tarîkatu'l-Kâdiriyye ve A'lâmuha*, (Trablus: el-Müessese el-Hadîse lil-Kitâb, 2006), 333

<sup>693</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 75; Hısni, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 794; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 212.

<sup>694</sup> Hısni, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 753; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 214, 346.

<sup>695</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 85; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 304; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 403.

kardeşinin oğlu Maliki müftüsü Muhammed Abdülbaki b. Muhammed Said b. Muhyiddin (ö.1916) almıştır.<sup>696</sup> Ahmed b. Muhyiddin aynı zamanda Hama'da Ali el-Geylânî'den de icazet almıştır.

Bu kolun önemli isimlerini şu şekilde sayabiliriz:

**a) Muhammed el-Murtezâ b. el-Said b. Muhyiddin el-Cezâirî (1829-1901)**

Emir Abdülkadir'in kardeşinin oğludur. Cezayir'de 1245/1829'da el-Kaytana'da dünyaya gelmiş, Kâdiriyye şeyhi olan babasının gözetiminde yetişmiş, Kur'an'ı ezberlemiş ve ondan temel dinî bilimleri okumuş ve tarikatı almıştır. Ardından amcası Emir Abdülkadir'den hadis ve Cezayir âlimlerinden diğer ilimleri ve Malikî fıkhnı okumuştur. Amcası Emir Abdülkadir'le birlikte el-Harbiye muharebesine katılmıştır. Emir teslim alınca, ailesiyle birlikte Fransa'ya sürülmüştür. Sonra Emir Bursa'ya gitmiş, kardeşleri de Cezayir'e geri gönderilmiş ve onunla birlikte gitmelerine müsaade edilmemiştir. Bir süre sonra Emir Dımaşk'a geçtiğinde, kardeşlerinin oraya gitmesine izin verilmiştir. Murtaza Dımaşk'a ulaştığında, burada bulunan Abdülganî el-Guneymî el-Meydânî, Selim el-Attâr ve Kasım el-Hallâk gibi âlimlerden okumuştur. 1277/1861 yılında, amcası Emir Abdülkadir kendisini, Emir ailesi bireylerine devletten aylık maaş bağlanması için İstanbul'a göndermiş; devlet ona ayda bin beş yüz kuruş tahsis etmiştir. 1281/1865'te amcası Abdülkadir'le birlikte hacca gitmiş, Kâdiriyye tarikatını amcasından almıştır. Daha sonra Bağdat'ta Kâdiriyye şeyhi olan nakîbü'l-eşraf Süleyman el-Geylânî Dımaşk'ı ziyaret ettiğinde ondan da icazet almıştır. Muhammed el-Murtezâ, birçok Cezayirli göçmenin yaşadığı Dımaşk'ın popüler semti Bab Seriyce'deki Annâbe camiinde ilim, zikir ve irşat meclisi kurmuştur. Müritleri yatsı namazı sonrasında yanında toplanırlardı. Tarikat hususunda Dımaşk'taki halefi Şafii fakih ve Emevî camii müderrisi Şeyh Abdülvehhab eş-Şerike'dir. Şeyh Murtezâ, Beyrut ve Dımaşk arasında gidip gelmiş, Beyrut'ta vaaz, irşad ve tarikatı yaymakla meşgul olmuş, Beyrut'un önemli simalarından biri olmuş, Beyrut halkı kendisine saygı göstermiş ve Yusuf Alâyâ ve Recep Cemaleddin gibi birçok kişi kendisinden ders almıştır. İlimde sebatıyla ve bidat ve dine aykırı eğilimi olanları hoş görmemesiyle meşhurdur. Bu yüzden halk arasında pek bulunmaz, ileri gelenlere gidip gelmez ve onların davetlerini kabul etmezdi. Osmanlı Devleti'nin

<sup>696</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârîh*, C. 2, 756, C. 3, 1212; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 370.

kendisine verdiği tüm ilim rütbelerini reddetmiştir. Ömrünün son dönemlerinde, vefat edinceye kadar evinde ziyaretine gelenleri irşatla yetinmiş ve Beyrut'ta defnedilmiştir. Birçok kez meclisinde bulunmuş Cemaleddin el-Kâsımî kendisini, mürşid-i kâmil ve Kâdiriyye tarikatında şeyhler şeyhi olarak tavsif etmiştir.<sup>697</sup>

#### **b) Ahmed b. Muhyiddin el-Cezâirî (1833-1902)**

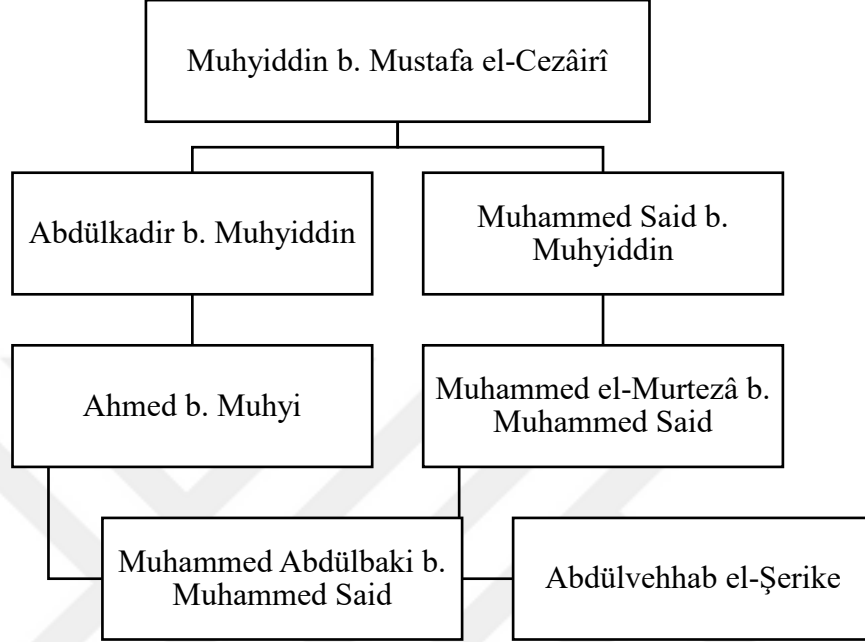
Babasının vefatından bir yıl önce Cezayir'de el-Kaytana'da dünyaya gelmiş, büyük kardeşi Muhammed es-Said'in himayesinde büyümüştür. Erginlik döneminden önce kardeşinden hafızlık yapmış, temel dinî ilimleri öğrenmiştir. Tarikatı büyük kardeşinden ve kardeşinin oğlu Muhammed el-Murtezâ'dan almıştır. Kardeşi Emir Abdülkadir'den kelim ve hadis, Muhammed b. Abdullah el-Hâlidî'den Maliki fıkı okumuştur. Kardeşi Abdülkadir teslim alındığında, ailesiyle birlikte Fransa'ya sürülmüş, Emir Abdülkadir Bursa'ya gidince, Cezayir'e geri dönmüştür. Bir süre sonra Fransa'nın izin vermesi üzerine ve 1273/1857'de Dimaşk'a gelmiş; burada Kasım el-Hallâk, Muhammed Tantâvî, Muhammed Hânî, Muhyiddin Ânî ve başka âlimlerden ilim tahsiline devam etmiştir. Tasavvufa ve tasavvuf kitaplarını tetkike düşkün biridir. Kardeşi Emir Abdülkadir'den *el-Mevakıf* ı ve *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye* 'yi okumuş hem ondan hem de Hama'daki Kâdiriyye tarikatı şeyhi Ali el-Geylânî'den Kâdiriyye tarikatı icazeti almıştır. İbadetlerinde sünnete uymaya özen gösterdiği, çokça ibadet ve zikir yaptığı nakledilen Ahmed b. Muhyiddin, çok sayıda Cezayirli göçmenin oturduğu Bab el-Sarıca mahallesindeki Annâbe Camiinde ve evinde ilim, zikir ve irşat meclisi kurmuştur. Pazartesi ve cuma günleri yatsı namazlarından sonra evinde Kâdirî zikir halkası kurar, müritleri toplanır, bidatten uzak şekilde zikir yaparlardı. Osmanlı Devleti kendisine aylık bin kuruş maaş tahsis etmiş ve kardeşi Emir Abdülkâdir'in vefatına kadar bu maaşı almıştır. Fransız vatandaşlığını koruması ve Osmanlı vatandaşlığını almayı reddetmesi nedeniyle maaşı kesilmiştir. Cemaleddin Kâsımî ile yakın ilişkisi vardır. Cemaleddin Kâsımî onu Annâbe camiinde kendi yerine imam bırakmıştır. Izdırap veren bir hastalığın ardından vefat etmiş ve Dimaşk'ta Bilal

---

<sup>697</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 75-81; Hısnî, *Müntehabâtu't-Tevârih*, C. 2, 793-795; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 212-215.

Habeşi'nin *radıyallahu anh* türbesinin yakınına defnedilmiştir.<sup>698</sup> Oğlu Bedreddin (1873-1967) Dımaşk'ın önemli şahsiyetlerinden, ileri gelenlerinden ve Cezayirli göçmenlere ve fakirlere hizmette faal kimselerden biriydi<sup>699</sup>.

**Tablo 2.2: el-Cezâirî Ailesi Kolu**



**Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

#### 2.1.2.4. Geylânî Ailesi Kolu

Geylânî ailesinin 1730'da Hama'dan Dımaşk'a göç etmiş bir kolu mevcuttur.<sup>700</sup> Bunların bir kısmı bu dönemde Kâdiriyye tarikatı şeyhliğiyle tanınmıştır. Biz, Hama'da Kâdiriyye tarikatı şeyhliğini Geylânî ailesi kolundan almış Dımaşk âlimlerinden bazılarını biliyoruz. Hama Müftüsü, nakibüleşraf ve Kâdiriyye tarikatı şeyhi Ali el-Geylânî'den (1793-1865)<sup>701</sup> Bekrî el-Attâr 1846'da icazet almıştır. Bunun haricinde ondan, Dımaşk'taki Şafii fakihlerinden vilayet şura meclisi üyesi Ebu's-Suud

<sup>698</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 82-91; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 304; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 403; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 217-220.

<sup>699</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1096.

<sup>700</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 187.

<sup>701</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 2, 37; Ömer Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin Terâcümü Musannifi el-Kütübi'l-Arabiyye*, C. 11 (Beyrut: İhyâu't-Turâs el-Arabî, 1957), 52.

b. İsmail el-Gazzî (ö.1865)<sup>702</sup> ve Muhammed Zubyan b. Yusuf el-Geylânî de (ö.1871) tarikat icazeti almıştır. Muhammed Zubyan'dan da oğlu Şerîf (ö.1927) almıştır.

Hama müftüsü ve burada Kâdiriyye tarikatı şeyhi olan Muhammed Mükrim el-Geylânî'den 1279/1863'de Hüseyin b. İsmail el-Gazzî (ö.1904) tarikatı icazeti almış ancak zikir meclisi kurmamıştır. Ulemadan biridir; maarifte ve yargıda çeşitli resmî görevler üstlenmiştir.<sup>703</sup> Muhammed Mükerrrem'den Mahmud b. Abdulmuhsin el-Mûvakki (ö.1903) de icazet almış ancak o da zikir meclisi kurmamıştır. Çünkü melankolik bir ruh haline sahipti ve insanlarla teması azdı.<sup>704</sup>

Hama'da Kâdirî şeyhi olan Nuri el-Geylânî'den<sup>705</sup> Abdüsselam b. Abdurrahman eş-Şattî (ö.1878) tarikat icazeti almıştır. Bu kişi, Dımaşk'ta Hanbelî fakihlerinin ileri gelenlerinden olup, burada bulunan büyük âlimlerden okumuş ve Hicaz, Kahire ve İstanbul'a giderek, buraların âlimlerinden ders almıştır. Edirne'de müderrislik görevi almış ve Emevî Camiinde Hanbeli imamlığı yapmıştır.<sup>706</sup>

#### a) Muhammed Zubyan b. Yusuf el-Geylânî

Abdülkadir Geylânî'nin, önce Hama'ya, ardından 1730'da Dımaşk'a yerleşen torunlarının soyundandır.<sup>707</sup> 1789'da Dımaşk yakınındaki Ceyrud köyünde dünyaya gelmiş, babasının himayesinde yetişmiş ve Muhammed Abdurrahman el-Küzberî es-Sağîr, Şâfiî fakih Abdurrahman et-Tayyibî gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Hama'da Kâdiriyye şeyhi olan Şeyh Ali el-Geylânî Dımaşk'a gelince, ondan tarikatı almış, halvete girmiştir. Ali el-Geylânî kendisine insanları irşat ve tarikatı yayma

<sup>702</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 30; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 640.

<sup>703</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 415; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 243.

<sup>704</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 412; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 242; Abdullatîf Farfûr, *A'lâmu Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar el-Hicrî*, (Dımaşk: Dâru'l-Mellâh, 1987), 329.

<sup>705</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 40

<sup>706</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 848; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 170; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 735.

<sup>707</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 135.



konusunda icazet vermiştir. Dımaşk'ta Meydan mahallesindeki evinde zikir meclisi kurmuştur. Dımaşk halkı arasında kerametleri yayılmış, fakirlere merhameti ve ihسانیyla, yöneticilere karşı sert tavrı ve nasihatıyla tanındığından, bereket ve dua almak isteyen halk ve hikmet ehli kimseler ona gelmiştir.<sup>708</sup> Tarıkatta kendi yerine, Dımaşk'ın muteber kişilerinden olan şair, edip oğlu Şerifi bırakmış, 1871'de el-Meydan mahallesinde vefat etmiştir. Şerif de babası gibi, insanları zikirle tedaviyle meşhur olmuştur. Yüz yaşına yakın yaşamış ve 1927'de vefat etmiştir.<sup>709</sup>

#### **b) Muhammed Said b. Salih el-Geylânî (1821-1898)**

Peygamber soyundan geldiğinden yeşil sarık sarardı. Saruca mahallesindeki evini, zikir meclisi kurduğu tarikat merkezi haline getirmiştir. Döneminde Dımaşk'ın muteber ve ileri gelen şahsiyetlerinden biridir.<sup>710</sup> Dımaşk belediye başkanlığı ve büyük Şam vilayeti meclis üyeliği yapmıştır. İdareciler yanında heybeti olan birisi olmasına rağmen alçak gönüllülüğü, kendisine gelen insanların ihtiyaçlarını temin etmekle meşhur olmuştur.<sup>711</sup>

#### **c) Muhammed Ferîz b. Hâşim el-Geylânî (1886 – 1972)**

Kâdirî tarikatının Geylânî ailesinden gelen son şeyhidir. Hama'da dünyaya gelmiş, Kur'ân-ı Kerîm'i burada ezberlemiştir. Çeşitli okullarda resmî eğitim görmüş en son Dımaşk'taki Anber mektebinden mezun olmuştur. Resmi eğitimini tamamladıktan sonra döndüğü Hama ulemasından fıkıh, tasavvuf ve akaid dersleri tahsil etmiştir. Kâdiriyye tarikatını amcaoğlu Abdülcebbar'dan, Nakşibendiyye'yi Hama Nakşibendiyye şeyhi Mahmûd el-Hâmid'den almış; Hama'daki Kâdiriyye zaviyesinde ilim talebelerinin eğitimi üstlenmiştir. Ardından Dımaşk'a giderek oraya yerleşmiş ve ulemasının, özellikle de Muhaddis Bedreddin el-Hasenî'nin derslerine devam

---

<sup>708</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 759; Hısınî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 893; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 156; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 690.

<sup>709</sup> Hısınî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 894; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 472.

<sup>710</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 113.

<sup>711</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1338; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 374; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 180.

etmiştir. Bazı hadis kitaplarını ihtisar etmiş; Nakşibendiyye tarikatını savunan risaleler kaleme almıştır. Hayatının sonuna doğru Hama'ya dönen Ferîz, arkasında bir tarikat varisi bırakmamış ve Hama'ya defnedilmiştir.<sup>712</sup>

#### 2.1.2.5. Gazzâl Ailesi Kolu

Bu kol, Dımaşk'ta Kâdirî tarikatı şeyhi olan Abdurrahman Taha Gazzâl ile başlar. Abdurrahman Gazzâl'ın tarikat silsilesine veya tarikatı kimden aldığına dair bilgiye ulaşamadık. Kendisinden sonra yerine, Dımaşk'ta avam – havas halkın velayetine inandığı, birçok kerameti ve hayret verici halleri anlatılan, oğlu Muhammed Taha geçmiştir. Muhammed Taha, sara hastalığını tedavisiyle meşhur olmuştur. 1864'te vefat etmiş, Şeyh Raslan ed-Dımaşkî mezarlığına defnedilmiştir. Yerine oğlu Ahmed (ö.1897) ve sonra da kardeşi Abdülgafur b. Abdurrahman Taha geçmiştir.<sup>713</sup>

#### 2.1.2.6. Kâdiriyye Tarikatının Bazı Önemli Simaları

Biyografi eserlerinde, Dımaşk'ın ileri gelenlerinden ve âlimlerinden olan, yukarıda sayılanlar haricinde de bazı Kâdirî tarikatı şeyhlerinin isimlerine rastlıyoruz. Bunlar arasında şu isimleri sayabiliriz:

##### a) Abdülganî el-Bukâ'î (ö. 1827)

Ulema sınıfından olan bu zât doğruluğu, dindarlığı ve halk arasında meşhur olmuş birçok kerameti nedeniyle insanların sevdiği şeyhlerinden biridir.<sup>714</sup>

##### b) Ahmet b. Abdülganî el-Asbahî (ö. 1846)

Bu zât da ulema sınıfındandır. Meydan mahallesinde yetişmiş, başta Hasan el-Baytar olmak üzere buranın âlimlerinden ilim okumuştur. Ziyaret ve Mescid-i Aksâ'da halvet için gittiği Kudüs'te vefat etmiştir.<sup>715</sup>

<sup>712</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 1214

<sup>713</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 249; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî* 'Aşar, C. 2, 639.

<sup>714</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 881; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 181; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî* 'Aşar, C. 1, 342.

<sup>715</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 132; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 51; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî* 'Aşar, C. 2, 496.

**c) Abdülkadir Muhammed el-Keyyâlî (ö. 1877)**

Halep'te doğmuş, burada büyümüş, âlimlerinden okumuş ve Kâdirî tarikatına intisap etmiştir. Ardından Dimaşk'a göç etmiş, burada Kâdirî zikir halkası kurmuştur. Abdürrezzak el-Baytar, Şeyh Abdülkadir'in soyundan olduğunu iddia etmiştir. Fakat Halep tarihçisi Rağıb el-Tabbah bunu sorunlu görmüş, aile adının el-Geylânî'den bozularak el-Keyyâlî'ye dönüşme ihtimali olmasına rağmen, bu dönemde Halep'te Abdülkadir Geylânî'nin soyundan kimse bulunmaması gerekçesiyle bu görüşü reddetmiştir.<sup>716</sup>

**d) Muhammed b. Fâris el-Sâlihî el-Tikritî (ö. 1895)**

Dimaşk'ta doğmuş ve Şeyh Muhyiddin el-Ânî, Şeyh Selim el-Attâr gibi âlimlerden ders almıştır. Kâdiriyye tarikatını Şeyh Abdülkadir el-Dücânî'den almıştır.<sup>717</sup> Evinde ve Şeyh Muhyiddin Camiinde dersler verirdi. İnsanların ihtiyaçlarını karşılama ve ihtilaflarını çözme konusundaki gayretiyle meşhurdur. Kendisinden sonra yerine oğlu Emin geçmiştir.<sup>718</sup>

**e) Edib b. Abdülkadir el-Kabbânî (ö.1914)**

Şeyh Abdülhakim el-Afğânî'den fıkıh öğrenmiştir. Osmanlı ordusunda alay müftülüğü yapmıştır.<sup>719</sup>

**f) Şeyh Salih b. Esad el-Mevsilî (1868-1944)**

Meydan mahallesinde, ünlü bir ailede dünyaya gelmiştir. Kâdiriyye tarikatını babasından almıştır. Dimaşklı bazı âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Ticaretten servet sahibi olmuştur. Şeyh Muhyiddin Camiinde Buhari okutmuştur. Dimaşk'ta Şeyh Yahya es-Sabbâğ gibi bazı meşhur salihler kendisinden tarikat almışlardır.<sup>720</sup>

<sup>716</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1315.

<sup>717</sup> Yusuf Nebhânî, *Câmi'u Kerâmâti'l-Evliyâ*, Thk. İbrahim Avad, C. 2 (Hindistan: Merkezi Ehli's-Sünne, 2001), 115.

<sup>718</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 791; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 358; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 149.

<sup>719</sup> A.g.e., C. 1, 345.

<sup>720</sup> A.g.e., C. 1, 705.

### 2.1.2.7. Kâdiriyye ile Birlikte Başka Tarikatlardan İcazetli Bazı Âlimler

Bazı âlimler ya Kâdiriyye tarikatından icazet aldıktan sonra başka tarikatlardan ya da başka tarikatlardan icazet aldıktan sonra Kâdiriyye tarikatından da icazet almışlardır. Bunlardan örnek olarak önemli gördüklerimizin birkaçını zikrediyoruz:

#### a) Halil el-Murâdî (1759-1791)

Şam müftüsü ve buranın meşhur âlimlerinden olup, Müceddidiyye Nakşibendiyye tarikatını Dımaşk'a getiren Muhammed b. Murad soyundandır. Nakşibendiyye tarikatını babasından, Kâdiriyye tarikatını ise Halep şeyhi İsmail el-Mevahibî'den 1790 yılında almıştır.<sup>721</sup>

#### b) Ahmed b. Kasım el-Haccâr el-Halebî (1776-1853)

Halep'te doğmuş, ilim tahsil etmiş ve burada Kâdiriyye tarikatına girmiştir. Sonra Dımaşk'a taşınmış ve burada yirmi yıl ikamet etmiştir. Abdurrahman el-Küzberi, Said el-Halebî ve Hamid el-Attâr gibi Dımaşk'ın ileri gelen âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Şeyh Halid el-Bağdadi Dımaşk'a gelince, kendisinden ilm-i kelim okumuş ve Nakşibendiyye tarikatını almıştır. Halid el-Bağdadi'den ayrılmamış ve nihayetinde onun halifelerinden birisi olmuştur. Daha sonra Haleb'e dönmüş ve burada bazı medreselerde ders vermiş, Şâfiî müftülüğünü üstlenmiştir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılamaya aşırı gayret gösterir ve onlara yöneticilerin haksızlıkları karşısında yardım ederdi. İnsanların işlerinden uzak duranları eleştirir ve şöyle derdi: "Allah âlimi ilim nimetinden sorumlu tutacaktır." Sultan Abdülmecid kendisini saltanat sünnet düğününe davet ettiğinde, hediyelerini ret etmiştir. Vefat ettiğinde, Halep halkı önlerinde vali olduğu halde cenazesine katılmıştır.<sup>722</sup>

#### c) Abdurrahman b. Reşid el-Hatib (1889-1948)

Dımaşk'ın soylu ve meşhur ulema ailelerinden biri olan el-Hatib ailesinde dünyaya gelmiş, Ataullah el-Kesim ve Bedredin el-Hasenî gibi buranın âlimlerinden ilim tahsil etmiş ve Şâzeliyye ve Nakşibendiyye tarikatlarını almıştır. Ardından Bahaüddin el-Afganî vasıtasıyla Kâdiriyye tarikatına girmiş, Emevî camiinde ve başka medreselerde

<sup>721</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 324; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 7, 157.

<sup>722</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 7, 295; Ahmed Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Hadîs*, (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2003), 229.

imam hatiplik ve müderrislik yapmıştır. Emevî camii minberinde Fransızlar aleyhine verdiği hutbelerinin Dımaşk'ta etkisi büyüktü<sup>723</sup>.

Diğerleri, tezin sonuna eklenen tarikatlar listesinde görülebilir.

### 2.1.3. Dımaşk'ta Kâdiriyye Tarikatı Zaviyeleri

Şağur mahallesindeki Sumâdiyye Zaviyesinden başka bu dönemde Dımaşk'ta Kâdiriyye tarikatına özel bir zaviyeye rastlanmamaktadır. Diğer şeyhler zikir meclislerini evlerinde veya camilerde tertip etmişlerdir. Sumâdiyye zaviyesi, Dımaşk surları içinde el-Babü's-sağır yakınında eski şehrin ortası kabul edilebilecek bir yerde kurulmuştur. Bu durum, olması Dımaşk halkı arasında tarikatın itibarının bir göstergesidir. Aynı zamanda, araştırmacı Linda Schilcher'in, Dımaşk zaviyelerinin hiçbirisinin sur içinde olmadığı görüşünün hatalı olduğunu da göstermektedir.<sup>724</sup>

Bu zaviyeyi, Şeyh Muhammed b. Halil b. Ali el-Sumâdî 932/1526 yılında Kâdiriyye tarikatının zaviyesi olarak inşa etmiş, buranın yakınında da oturduğu evi yaptırmıştır<sup>725</sup>. 948'de vefat ettiğinde zaviyeye defnedilmiş, sonra 1054'de Sultan İbrahim, mihraptaki kitabesinin<sup>726</sup> işaret ettiği gibi, bu zaviyeyi yenilemiştir.<sup>727</sup> Bu zaviyede Sumâdî ailesi 19. yüzyılın birinci çeyreğine kadar devam etmiş, ardından zaviyenin şeyhliğini 1865'te Dımaşk'ın muhaddisi Ahmed Müsellem el-Küzberî

---

<sup>723</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 746; Abdulaziz el-Hatîb, *Ğureru's-Şâm fi Terâcimi Âli'l-Hatîb el-Haseniyye ve Mu'âsırîhim*, C. 1 (Dımaşk: Dâru Hassân, 1996), C. 1, 261.

<sup>724</sup> Shelcher, *Dımaşk*, 28

<sup>725</sup> Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 381; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 421

<sup>726</sup> Kitabede şunlar yazmaktadır: "Bu mübarek zaviyenin binası, deniz ve karaların sultanı, iki Harem-i Şerif'in hizmetkârı, Sultan oğlu Sultan İbrahim Han b. Ahmed -Allah saltanatını daim eylesin ve Efendimiz Muhammed hürmetine gemilerini mutluluk denizlerinde yüzdürsün- tarafından yenilenmiştir. Bu yenileme işi, 1054'te Kâdiriyye yolunun hizmetkârı İbrahim b. Müsellem el-Sumâdî'nin çabasıyla olmuştur."

<sup>727</sup> Es'ad Tales, *Zeylu Simâri'l-Mekâsıd fi Zikri'l-Mesâcid*, (Beyrut: el-Ma'hed el-Fransî bi-Dımaşk, 1943), 237

almıştır.<sup>728</sup> 20. yüzyılın ilk çeyreğinde saman deposu olarak kullanılan zaviyeyi,<sup>729</sup> Nakşî şeyhi Muhammed bin Muhammed el-Hânî'nin oğlu vakıflar müdürü kadı Aziz tarafından müritleriyle meclis kurabilmesi için, Cezayir'den göç eden Şâzelî tarikatı şeyhlerinden Muhammed b. Yellis'e (ö.1927) vermiştir.<sup>730</sup> Bu zattan sonra zaviye, cami<sup>731</sup> ve hayır kurumu merkezine dönüştürülmüştür<sup>732</sup>.

#### 2.1.4. Kâdiriyye Tarikatının Dımaşk'ta Yayılması

Kâdirî tarikatı bu asırda yayılma bakımından sırayla Nakşibendî, Halvetî ve Şâzelî'den sonra dördüncü sırada gelmektedir. 11 ve 12. hicri yüzyıllarda yirmiden fazla Kâdirî mutasavvıf görülmezken, bu sayı 13. hicri/19. miladi yüzyılda 45'e yükselmektedir. Fakat burada, tarikatın es-Sumâdî, el-Geylânî, el-Küzberî, el-Attâr gibi belirli Dımaşklı ailelerle sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. 19. yüzyılda sayının yüksek olmasının sebebi muhtemelen, Kâdiriyye tarikatını yaymaya çabalayan Emir Abdülkadir el-Cezâirî ailesinin buraya göç etmesidir.

Tarikat merkezlerinin Dımaşk'ın tüm mahallelerine dağılması dikkat çekmektedir. Mesela Meydan ve Bab Süreyce mahalleleri gibi popüler mahallelerde Zubyan el-Geylânî, oğlu Şerif; Muhammed el-Murtezâ, Ahmed el-Cezâirî ve diğerleri vardır. Saruca gibi aristokrat mahallede Said el-Geylânî; eş-Şâğur ve el-Îmâre gibi eski mahallelerde Sumâdî ve Emir Abdülkadir el-Cezâirî aileleri bulunmaktadır. Bu da bize, tarikatın Dımaşk toplumunun tüm grupları arasında fakat sınırlı yayıldığını göstermektedir. Tarikat köylerde ve kırsalda, yayılışının Dımaşk şehir merkezine göre daha fazla yayılmıştır.<sup>733</sup>

---

<sup>728</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 167.

<sup>729</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 309

<sup>730</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 938

<sup>731</sup> Helâ Kaskas, *Mesâcidu Dımaşk fi'l-Asri'l-Osmânî Dirâsetun Târîhiyye Umrâniyye*, (Dımaşk: Dâru Nînovâ, 2019), 73

<sup>732</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 422.

<sup>733</sup> Müsellem Taybe, *Târîhu't-Tarikati's-Şâzelîyye fi Dımaşk*, (Dımaşk: Dâru Taybe, 2019), 23.

Tarikatın Halep ve çevresindeki şehirlerde Rifâiyye tarikatıyla karıştığı,<sup>734</sup> zikir meclislerinde cam yeme, şiş sokma ve yılanla oynamanın tarikata girdiği anlaşılmaktadır<sup>735</sup>. Bu hal, yüzyılın başında şeyhler genelde ilim ehlinde iken, Dimaşk ilmiye sınıfı arasında tarikatın imajını zedelemiştir.

Bu nedenle, Cemâleddin el-Kâsimî, Ahmed b. Muhyiddin el-Cezâirî'nin biyografisinde, Pazartesi ve Cuma günleri akşamları yatsı arasında müritleriyle bir araya gelerek bidatten uzak bir şekilde zikir yaptıklarını söylemektedir.<sup>736</sup> Bu ifade, bazı Kadiri zikir meclislerinde âlimlerin tasvip etmediği şaibelerin bulunduğunu ima etmektedir.

Bu şaibelerin belki de en ünlüsü, eskiden beri ulemanın hatta Kadîrî tarikatı mensuplarından bazılarının bile eleştirdiği zikir sırasında davul çalmak ve raks etmektir. Bu hususta bir risale kaleme alan İbrahim b. Ali ed-Dîrî (ö. 1475), Sumâdiye'yi zikir meclisine raks ve davulu sokması nedeniyle eleştirmiştir.<sup>737</sup> Sumâdiye ailesi Dimaşk'a geldiklerinde Emevî camiinde tertip ettikleri zikir meclisinde davul çalınca aynı eleştiriler burada da tekrar etmiştir. Bu da Şâfiî müftüsü Muhammed el-Gazzî gibi zikir meclisinde bulunan bazı âlimleri davul lehinde fetva vermeye mecbur etmiştir. Anlaşılmaktadır ki, tenkit tekrar ettikçe bu gibi fetvalar da tekrar etmiştir. Daha önce bazı müftüler, harp esnasında davul çalmaya benzeterek, davulun, aynen hac ve savaş meydanında olduğu gibi,<sup>738</sup> zikir meclisinde de kalbi harekete geçirdiği ve fasıkların davuluna benzemediği gerekçesiyle, bu eylemin meşru olduğuna dair fetva vermişlerdir.<sup>739</sup>

---

<sup>734</sup> Muhammed Ebu'l-Hüdâ Sayyâdî, *Hidâyetu's-Sâ'î bi-Sülûki Tarîki'l-Ğavs er-Rifâ'î*, (İstanbul: Matba'atu'l-Vezîr Ali Bey, 1289), 111.

<sup>735</sup> Sehmerânî, *Mevsû'atu't-Tasavvuf*, 340

<sup>736</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 82.

<sup>737</sup> Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, C. 1, 80.

<sup>738</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 3, 15; Busravî, *Târîhu'l-Busravî*, 186; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 10, 394; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 56.

<sup>739</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 171

Ancak Emevî Camii'nde davul çalmanın tekrar tekrar eleştirilmesi, Muhammed b. Halil el-Sumâdî'yi,<sup>740</sup> zikir yapmak amacıyla müstakil bir zaviye kurmaya zorlamış ve bundan sonra sadece müritlerin evlerinde veya zaviyelerde davul çalmışlardır.<sup>741</sup>

Hatta eleştiriler çok yoğunlaşınca müritler şöyle bir keramet yaydılar: Dımaşk idarecilerinden birisi zikir meclisini ve bu mecliste davul çalınmasını engellemek maksadıyla geldiğinde, Kâdirî zikir davulu uçmaya başlamış, Emevî Camiine uçarak girmiş ve kendi kendine çalmış; bunu gören âlimler de zikir meclisinde davul çalınmasını kabul etmişler.<sup>742</sup> Her ne kadar bu olayı 19. yüzyıldan önceki tarihçiler şaşılacak olaylar arasında anlatsa da 19. yüzyılın sonlarında Dımaşklı ıslahatçıların temel eleştiri sebeplerinden birisi bu hikaye ve fetva olmuştur.<sup>743</sup>

Âlimlerle Kâdiriyye tarikatı arasındaki bu gerilim sebebiyle, Sumâdiye kolunun kurucusu, âlimleri ve şehir halkını her sene yemeğe davet eder ve onlara mevlit okurdu. Bu toplantılar saygı ve hürmet çerçevesi içinde geçerdi.<sup>744</sup> Gazzî, *el-Kevâkib* isimli eserinde Sumâdiye tarikatı kurucusu övmüş ve birçok kerametini anlatmıştır. Hakkında şöyle demektedir: “Şeyh, havas veya avam insanların velayetine inandığı biriydi. Dımaşk’ın yöneticileri ve devlet adamları teberrük ve dua almak için zaviyesinde ziyaretine gelirlerdi.”<sup>745</sup>

Bunun haricinde bu yüzyılda Kâdiriyye şeyhlerine başka eleştiriler de getirilmiştir.<sup>746</sup> Bu sebeple 19. yüzyılın sonlarında Dımaşk halkının Kâdiriyye tarikatına intisap konusunda isteksiz olduğu, hatta tarikata intisap etmiş âlimlerin Hama’daki Geylânî ailesi gibi Dımaşk dışındaki, şeyhlere intisap ettiği görülmektedir. Fakat Kâdiriyye zikir meclisi düzenlemeye, bu meclislerin bidatlerini eleştirmeye ve ilim meclisleriyle ilgilenmeye devam eden Emir Abdülkadir el-Cezâirî ailesinin gelişi, şehirde tarikat

---

<sup>740</sup> Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 144.

<sup>741</sup> Nu‘aymî, *ed-Dâris fî Târîhi ‘l-Medâris*, C. 2, 172.

<sup>742</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü ‘s-Sâ‘ire*, 3-16; İbnu‘l-‘İmâd, *Şezerâtu ‘z-Zeheb*, C. 10, 394.

<sup>743</sup> Bedrân, *Münâdemetu ‘l-Etlâl*, 382.

<sup>744</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü ‘s-Sâ‘ire*, C. 2, 32.

<sup>745</sup> A.g.e., 3-17.

<sup>746</sup> Mesela bkz. Sehmerânî, *Mevsû‘atu ‘t-Tasavvuf*, 340; Şattî, *A ‘yânu Dımaşk*, 249.



arasında yayılmış yanlış uygulamaların çoğunu düzeltmiş ve tarikatı 20. yüzyıla taşımıştır. Ancak 20. yüzyılın ortasında çok zayıfladı ve etkisi kaybetti<sup>747</sup>

## 2.2. Dımaşk'ta Sa'diyye Tarikatı

Kurucusu Sa'deddin el-Cebâvî<sup>748</sup> olan Sa'diyye tarikatı, Suriye'de kurulan ve buradan Mısır, Anadolu ve Balkanlara yayılan tek tarikattır.

### 2.2.1. Sa'düddîn el-Cebâvî

Hakkında fazla bilgi bulunmayan Sa'deddin el-Cebâvî hakkındaki kaynakların en eskisi vefatından birkaç asır sonra kaleme alınmıştır. Hakkında farklı ve çelişkili rivayetler aktarılmış; bazı kaynaklar, onu aynı adı taşıyan torunlarıyla karıştırmışlardır.<sup>749</sup>

Muhammed Gazi Hüseyin Ağa araştırmasında, tarikatın takipçilerinin anlattıklarını herhangi bir eleştiri veya muhakemeye tabi tutmadan kabul etmiş ve buna göre içinde çelişkiler barındıran bir hayat hikayesi kaleme almıştır.<sup>750</sup>

Bu eserde nakledildiğine göre, tam adı Ebu'l-Fütûh Sa'düddîn Muhammed b. Yûnus b. Abdillâh eş-Şeybî (eş-Şeybânî) el-Cebâvî, 460 tarihinde dünyaya gelmiştir. Soyu, İdrîsîler hânedanının kurucusu Hz. Hasan'ın torunlarından İdris el-Kebir'e dayanmaktadır. Dedesi Abdullah el-Mağribî el-Hasenî, Mekke'ye göç etmiş ve burada evlenmiş ve bu evlilikten Sa'deddin el-Cebâvî'nin babası Yunus dünyaya gelmiştir. İlim tahsil ederek ve Kur'an'ı ezberleyerek Mekke'de büyüyen Sa'deddin el-Cebâvî ilk eğitimini burada almış ve küçük yaşta Kur'an'ı hıfzetmiştir. Ardından ilmini geliştirmek için Yemen, Irak, Şam, Kudüs, Mısır ve Fas'a seyahatler yapmıştır. Daha sonra kardeşleriyle birlikte haclılara karşı savaşan mücahitlere katılmak amacıyla Mekke'den Şam'a göç etmiştir. O yoldayken, bazı haydutlar saldırmış, bunun üzerine Sa'deddin ve kardeşleri kabileyi onlardan kurtarmıştır. Sonra Sa'deddin'in kalbine,

---

<sup>747</sup> Itzhak Weismann, “Suriye ve İsrail’de Tarikatlar”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Hülya Küçük, 267

<sup>748</sup> Cebâvî de denilmektedir.

<sup>749</sup> Yücer, “Sa’diyye”, 223.

<sup>750</sup> Hür Mahmut Yücer’in Sa’diyye tarikatı hakkındaki makalesi de onun yazdıklarını izlemiştir. Yücer, “Sa’diyye”, 226

doğru yolu göstermek maksadıyla onlarla beraber yaşama fikri doğmuş, kabile Şam'a yolculuğuna devam etmiş, o ise haydutlarla kalmış ve Golan bölgesinde yerleşerek onları ıslaha çalışmıştır. Kabile, Sa'deddin'in cihadı bıraktığını ve haydutlara katıldığını yaymış, bu haber babası Yunus'a ulaşmış, halvete girerek Allah'a oğlunun canını alması veya onu ıslah etmesi için dua etmiştir. Bu sırada Sa'deddin haydutlardan bıkmış ve onlardan kurtulmanın yolunu aramaya başlamıştır. Günlerden bir gün Sa'deddin haydutlarla birlikte iken, beyaz bir at üzerinde yanında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ali bulunduğu halde Efendimiz *sallallahu aleyhi ve sellem* gelmiştir. Sa'deddin onlara yaklaşıncı, Peygamberimiz *sallallahu aleyhi ve sellem* ona “*O iman edenlere zamanı gelmedi mi ki kalpleri Allah'ın zikrine ve inen hak aşkına huşu' ile coşsun!*” (el-Hadîd 57/16) ayetini okumuş, bunun üzerine Sa'deddin ağlamaktan baygınlık geçirerek atından düşmüştür. Efendimiz *sallallahu aleyhi ve sellem* yanına gelmiş, ona elbisesini giydirmiş ve birkaç hurma yedirmiştir. Kendisine zikir öğretmiş ve bundan sonra Sa'deddin el-Cebâvî velilerden ve ariflerden olmuştur. Ardından Mekke'ye babasının yanına dönmüş, babası buna çok sevinmiş ve kendisini halvete sokmuş ve zikir telkin etmiş; sonra ona, Dimaşk yakınındaki Cebâ köyüne gitmesini emretmiştir. Bunun üzerine Sa'deddin el-Cebâvî burada ribatını kurmuş, haçlılarla savaşa katılmış birçok kimse tabilerinden olmuştur. O, evliyanın ve salihlerin ziyaret ettiği kişi olmuş, birçoğuyla Bağdat, Mısır ve Hindistan'a yaptığı gezilerde buluşmuştur. Irak'a yaptığı yolculukta Abdülkadir Geylânî ve Ahmed er-Rufâî'yle buluşmuştur. Sa'deddin el-Cebâvî, Cebâ'daki ribatında 575'te vefat edinceye kadar kalmıştır. 115 sene yaşamış, soyunu kendisinden sonra tarikatını yaymak üzere bu bölgede bırakmıştır.<sup>751</sup>

Bu kıssadaki çelişki ve hatalar açıktır. Kıssa efsanelere daha yakındır. Zira Kur'an'ı ezberleyerek ve ilim öğrenerek büyümüş, ilim tahsili için çeşitli şehirlere seyahat etmiş ve âlim olmuş, sonra da haçlılara karşı cihat etmek için çıkmış bir kişi nasıl olur da amacını terk eder ve doğru yolu göstermek için haydutlara katılır? Dahası hikâye, Peygamberimizin ona tövbe etmesini emrettiğini, onun da Peygamberimizin huzurunda tövbe ve istiğfarda bulunduğunu anlatmaktadır. Acaba Sa'deddin el-Cebâvî haydutlara doğru yolu göstermek konusunda mı yoksa başka bir sebepten mi tövbe etmiştir? Daha başka tenakuzlar da vardır.

---

<sup>751</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu 's-Sa'diyye*, C. 1, 219-229; Yücer, “Sa'diyye”, 223, 224-228.

Necmeddin el-Gazzî *el-Kevakibü's-saire*, Abdurrezzak el-Baytar *Hilyetü'l-beşer* isimli eserlerinde,<sup>752</sup> Sa'deddin el-Cebâvî'nin biniciliğe çok düşkün olduğunu, bu düşkünlüğü sebebiyle Havran'da haydutlara katıldığını, salih babasının duası sayesinde tövbe ederek halini ıslah ettiğini kaydetmişlerdir. Bu rivayet gerçeğe daha uygun bir rivayettir. Ancak Muhammed Gazi ve onu takip eden Hür Mahmut Yücer bu rivayeti, Sa'deddin el-Cebâvî'nin Peygamberin ailesinden tevarüs ettiği yüce ahlakla ve aldığı yüksek dinî eğitimle bağdaşmadığı gerekçesiyle reddetmiştir.<sup>753</sup> O zaman aynı şahsın -hikaye doğru kabul edilirse- “kendisini Mekke'den çıkartan cihadı bırakıp, doğru yolu göstermek bahanesiyle haydutlara katılması, Peygamberin onun yanına gelmesi ve ondan tövbe etmesini istemesi nasıl kabul edilir?” sorusu akla gelmektedir.

### 2.2.2. Sa'diyye Tarikatının Dimaşk'a Girişi

Sa'diyye tarikatının mahiyeti ve müstakil bir tarikat mı yoksa başka bir tarikatın kolu mu olduğu hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Bazıları bunun, Kâdiriyye'nin Şeybâniyye kolundan ayrıldığı görüşündedir. Çünkü Sa'deddin el-Cebâvî'nin babası Yunus eş-Şeybânî tarikat silsilesi Cüneyd-i Bağdâdî'ye ulaşan bir zattır<sup>754</sup> ve silsilesi Abdülkadir Geylânî'ye ulaşan Ebû Medyen Şuayb et-Tilmisânî'nin (ö. 594/1198) halifelerinden biridir.<sup>755</sup>

Diğerleri ise, Sa'deddin el-Cebâvî'nin büyük kardeşi Mezîd'ın Rifâî olmasına<sup>756</sup> istinaden bu tarikatın Rifâî tarikatının bir kolu olduğunu kabul etmektedir. Fakat biz,

---

<sup>752</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 174; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, C. 1, 34; Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, C. 1, 13.

<sup>753</sup> Âgâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 1, 230.

<sup>754</sup> Senedi Cüneyd'e ulaşmaktadır. Bkz. Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, C. 1, 35; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 130.

<sup>755</sup> A.g.e., C. 2, 218.

<sup>756</sup> Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, C. 1, 14; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 193; Trimmingham, *el-Firaku's-Sûfiyye*, 413; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, C. 2, 427, 430; Âgâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 1, 192; Muhammed Arnavûtî, “İntikâlu't-Tarîkatî's-Sa'diyye min Bilâdi's-Şâm”, *el-İslâmu'n-Nâ'im et-Tasavvuf fî Bilâdi's-Şâm*, (Dubai: Merkezi'l-Misbâr li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs, 2013), 355.

Sa'diyye tarikatı ile Dımaşk'taki Rifâî tarikatının zaviyeleri, zikir ve merasimleri birbirinden farklı olduğunu görüyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla, bu iddianın sebebi, Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin bahsettiği<sup>757</sup> Sa'deddin el-Cebâvî'nin nesebindeki karışıklığa dayanmaktadır. Zira o Mezîd'i, Sa'deddin'in kardeşi değil babası kabul etmiş ve bu nedenle de Sa'diyye tarikatını Rifâînin bir kolu saymıştır. Onun kitaplarından yararlanan araştırmacılar da bu hususta onu izlemiştir. Oysa Sa'diyye ailesinin soyuna ait yazılı belgeler, Sa'deddin'in babasının Yunus olduğunda ittifak etmiştir. Mezîd ise, onun kardeşidir<sup>758</sup>.

Bunu, Muhaddis Muhammed b. İberahim ed-Dokdokcu'nun (ö. 1131) zikrettiği tarikat senedi desteklemektedir. Senet şu şekildedir: “Sa'deddin el-Cebâvî, babası Yunus eş-Şeybânî'den, o Şeyhu's-şüyûhu'l-kebîr Ebu'l-Berekât'tan, o Ebu'l-Fadl el-Bağdâdî'den, o Ahmed el-Gazzâlî'den, o Ebu'l-Berekât Hayru'n-Nessâc'dan, o Ebu'l-Kasım el-Cürcânî'den, o Ebu Osman el-Mağribî'den, o Ebu Ali el-Kâtib'den, o Şeyh Ali er-Ruzbârî'den, o Cüneyd'den, o Seriy es-Sekâtî'den, o Maruf el-Kerhî'den, o Ali Musa er-Rızâ'dan, o Musa el-Kâzım'dan, o Ca'fer es-Sâdık'tan, o Muhammed el-Bâkır'dan, o Zeynelabidin'den, o Hüseyin b. Ali'den, o müminlerin emiri Ali b. Ebî Tâlib'den, o da Rasûlullah'tan almıştır.”<sup>759</sup>

Sa'diyye tarikatının müstakil bir tarikat olduğunu destekleyen husus, tarikatın ilkelerinin ve kimliğinin sağlamlaştırılması konusundaki çalışmanın Şemseddin Muhammed b. Sa'deddin'e<sup>760</sup> ve tarikatı diğerlerinden ayrı olarak uygulayan onun soyundan gelenlere ait olmasıdır.

Daha önceden müritler vasıtasıyla gelmiş olabileceği göz ardı edilemese de<sup>761</sup> tarikatın Dımaşk'a ilk girişinin Sa'deddin'in torunlarından, burada tarikat için bir zaviye kuran Hasan b. Muhammed el-Cinânî (ö. 910) ile olduğu görülmektedir. Hasan b. Muhammed, Beytü Cin isimli köyden gelmiş, bu sebeple el-Cinânî lakabıyla

<sup>757</sup> Muhammed Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm fî Eşheri'l-Butûni'l-Kureşsiyye bi's-Şâm*, (İskenderiyye: Matba'atu'l-Ehrâm, 1892), 20

<sup>758</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 1, 193

<sup>759</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 451.

<sup>760</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 17

<sup>761</sup> A.g.e., C. 2, 20

anılmış,<sup>762</sup> Meydan mahallesinde ikamet etmiştir.<sup>763</sup> Cinlerle ilgili hastalıkları tedavi ettiğine inanan halk ve kadınlar kendisine rağbet etmiştir.<sup>764</sup> Belki de bu inanışın sebebi, Şeyh Hasan'ı Şam'a sokan ve Sa'dî ailesinin Dımaşk'ta tutunmasını sağlayan, Dımaşk'ın meşhur meczuplarından Hamîs el-Meczub'dur. Hamîs, birisi yanına geldiğinde Şeyh Hasan'ın elini öpmesini ve onun velayetine inanmasını emrederdi.<sup>765</sup> Hasan el-Cebâvî, Dımaşk'a geldiğinde, eski merkez mahallelere değil dış mahallelerden Meydan'a yerleşmiş ve kendisini insanlara takdim etmeleri için Dımaşk ileri gelenlerinden hiçbirine misafir olmamıştır. Bir meczup, Şeyhi insanların tanınmasının ve teberrük amacıyla kendisine ziyarete gelmelerinin sebebi olmuştur.<sup>766</sup> Şeyh, bilinen bir zaviyeye yerleşmemiş, müstakil bir zaviye de inşa etmemiştir. Terk edilmiş durumda bulunan Dımaşk'ın Memlûklü yöneticisi İnal el-Çekmî'nin türbesinin inşasını tamamlamış ve kendisine zaviye yapmıştır.<sup>767</sup> Burası tarikatın ilk ve en meşhur zaviyesidir. Bu zaviye Şam bölgesinde tarikatın merkezi olmuş ve tarikatı Türkiye ve Balkanlar'da yayacak olan şeyhlere buradan icazet verilmiştir.<sup>768</sup>

Hasan'dan sonra zaviyenin şeyhliğini oğlu Hüseyin (ö. 926) üstlenmiştir. Hüseyin aynı zamanda ticaretle uğraşan, yöneticiler nezdinde itibar sahibi birisidir.<sup>769</sup> Hüseyin'den sonra oğlu Ahmed (ö. 963) zaviyenin şeyhliğini üstlenmiş, yaklaşık 37 yıl şeyhlik yapmıştır. Ahmed, insanlar ve yöneticiler arasında sözü dinlenen ve hürmet gösterilen, cömertliğiyle ve ihsanıyla meşhur, kerametleri halk arasında anlatılan birisi olmuştur.<sup>770</sup> Osmanlıların Dımaşk'a girmesinden sonra onlarla yakın ilişki kuran

---

<sup>762</sup> Hâfız, *el-Câmi' fî Terâcimi A'lâmi'd-Dımaşkiyyîn*, C. 4, 430

<sup>763</sup> Hasen b. Muhammed Bûrînî, *Terâcimu'l-A'yân min Ebnâi'z-Zamân*, Thk. Selahattin el-Müneccid, C. 1 (Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1963), 40

<sup>764</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 176; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 173; İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 268.

<sup>765</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 194.

<sup>766</sup> A.g.e, C. 1, 62.

<sup>767</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 173.

<sup>768</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 72.

<sup>769</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 188; Bûrînî, *Terâcimu'l-A'yân*, C. 1, 40.

<sup>770</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 104; Bûrînî, *Terâcimu'l-A'yân*, C. 1, 40.

Hüseyin ve oğlu Ahmed döneminde, Sa'deddin ailesinin itibarı artmış, tarikat gelişmeye başlamıştır. Hatta bunlar, gelirleri zaviyeye ve şeyhlerine ait olmak üzere Sultan Selim'den vakıflar elde etmiştir.<sup>771</sup> Bu vakıfların insanlar arasında tarikatın kökleşmesinde önemli rolleri olmuştur. Tarikatın şeyhleri, insanlara vakıf gelirlerinden çok yardımlar yapmış, zaviyeye uğrayan yolculara, fakir ve zenginlere ikram ettikleri yemek sofraları bu hususta önemli bir avantajları olmuştur.<sup>772</sup>

Dımaşk'ta Hasan el-Cinânî ailesinin çocukları Osmanlı dönemi boyunca Meydan mahallesindeki Sa'diyye zaviyesinin şeyhliğini üstlenmiş, doğruluklarıyla ve cömertlikleriyle tanınmış, deliliği ve çeşitli hastalıkları tedavi etmeleriyle meşhur olmuşlardır.<sup>773</sup> Bu yüzden halk kendilerine rağbet etmiş ve Şam bölgesinde tarikat yayılmıştır.<sup>774</sup>

Osmanlılar döneminde tarikatın en meşhur şeyhleri arasında, tarikat tarihinde merkezi rolleri bulunan iki şahıs bulunmaktadır. Birincisi, 986'da babası hayatta iken yerine geçmiş olan Şemseddin Muhammed b. Muhammed Sa'düddin b. Hüseyin b. Hasan'dır (ö. 1020). Şemseddin, geniş bir nam ve nadir görülen bir cömertlik sahibi, sofrası herkese açık, âlimlere, Hristiyan patriğe, ileri gelenlere ve yöneticilere devamlı hediye veren birisidir. Sultanlar gibi yaşamış, bazı Dımaşk âlimleri ve hakimleri kendisine bağlanmıştır. Dımaşk'ta ailenin itibarını artırmış, ömrünün sonunda Şam halkının önderi ve mercii olmuştur. Yaklaşık 35 yıl tarikatın şeyhliğini üstlenmiş, Meydan zaviyesini yenilemiş, Emevî camiinde Sa'dî tarikatı zikir meclisi kurmuştur Vefat ettiğinde cenazesi, o vakte kadar Şam'ın benzerini görmediği bir kalabalığa şahit olmuştur.<sup>775</sup>

<sup>771</sup> Brigitte Marino, *Hayyu'l-Meydân fi'l-'Asri'l-Osmânî*, (Dımaşk: Dâru'l-Medâ, 2000), 87.

<sup>772</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 105.

<sup>773</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 1, 34.

<sup>774</sup> Bûrînî, *Terâcimu'l-A'yân*, C. 1, 41.

<sup>775</sup> Necmettin Muhammed Ğazzî, *Lutfu's-Semer ve Katfu's-Semer min A'yânî't-Tabekati'l-Ülâ mine'l-Karnî'l-Hâdî 'Aşar*, Thk. Mahmûd eş-Şeyh, C.1 (Dımaşk: Vizâretu's-Sekâfe), 56; Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 4, 60; Mûsâ el-Ensârî, *Nüzhetu'l-Hâtır ve Behcetu'n-Nâzır*, Thk. Adnân İbrahim, C. 2 (Dımaşk: Vizâratu's-Sekâfe, 1991), 38; Bûrînî, *Terâcimu'l-A'yân*, C. 2, 366.

Şemseddin, şeyhliği döneminde tarikatı Dımaşk'ın dış mahalleleriyle sınırlı marjinal bir tarikat olmaktan şehrin merkezinde Emevî camiinde bulunan merkezî bir tarikata yükseltilmiş; avamın rağbet ettiği bir tarikattan havasın ve âlimlerin saygı gösterdiği bir tarikata dönüştürmüştür. Ayrıca Dımaşk'ta Sa'deddin ailesini, dışarıdan gelen bir aile olmaktan, muteber kişilerin ve yöneticilerin sevgi gösterdiği bir aileye dönüştürmüştür.

İkinci şahsiyet ise Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Yusuf b. Abdülbâki es-Sa'dî'dir (ö. 1170/1756).<sup>776</sup> Ebu'l-Vefâ İbrahim, Sa'diyye Vefâiyye tarikatının kurucusu<sup>777</sup> ve Sa'diyye tarikatını İstanbul'a getiren ilk kişi kabul edilmektedir.<sup>778</sup> O, avam havas insanların velayetine inandığı büyük şeyhlerden biridir<sup>779</sup> ve Dımaşk ve Anadolu'da büyük bir itibara sahiptir. İstanbul'u birkaç kez ziyaret etmiş, üç Osmanlı sultanıyla buluşmuştur. Kendisinden sonra tarikatta birçok halife onun yerini almıştır.<sup>780</sup> Rum diyarında Sa'diyye tarikat silsilesinin çoğu kendisine ulaşmaktadır. Harîrîzâde, Sa'deddin el-Cebavî'ye ulaşan tarikat silsilesinden söz etmektedir.<sup>781</sup> Mısır'a ve başka bölgelere yolculuk yapmış, Emevî Camii vakıflarının idaresini üstlenmiştir. Toplum içindeki tüm gruplar nezdinde hürmet ve nüfuza sahip olduğundan, zamanında yaşamış biyografi yazarlarının tamamı ondan bahsetmiştir.<sup>782</sup>

Ebu'l-Vefâ İbrahim'in, Sa'diyye tarikatını, sadece Dımaşk şehri ve havalisinde bulunan yerel bir tarikattan devletin başkenti İstanbul'da varlığı hissedilen, Anadolu'da ve Balkanlar'da yayılmış büyük bir tarikata dönüştürdüğü, Sa'dî ailesinin Dımaşk'taki yerel nüfuzunu İstanbul'da büyük bir nüfuza ve buradaki devlet ricaliyle

<sup>776</sup> Hallak, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 192.

<sup>777</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 431.

<sup>778</sup> Yücer, "Sa'diyye", 239.

<sup>779</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 131.

<sup>780</sup> Hallak, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 192; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 428, 431; Yücer, "Sa'diyye", 239.

<sup>781</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 132.

<sup>782</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 41; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 131; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânühâ fî'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 512.

ilişkiye çevirdiği görülmektedir. Belki de Hüseyin Vassâf'ın Ebu'l-Vefâ İbrahim'i ikinci Sa'deddin el-Cebavî kabul etmesinin nedeni budur.<sup>783</sup>

### 2.2.3. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Sa'diyye Şeyhliği

Sa'diyye tarikatı Osmanlı döneminde önce iki kola ayrılmış, sonra da kollardan birinden üç kol daha çıkmıştır. Birinci kolu, Sa'deddin el-Cebavî'nin neslinden gelenler tesis etmiştir. Bunlara es-Sa'dî el-Cebavî ailesi denilmiştir. İkinci kol ise, kardeşi Hilal'in soyundan gelenlerin tesis ettiği koldur.<sup>784</sup> Bunlara da et-Tağlebî eş-Şeybânî ailesi adı verilmiştir.

Sa'dî ailesi de üç kola bölünmüş ve her kol Dımaşk'ta müstakil zaviye açmıştır. Bunlar Meydan, Şağûr ve Kaymeriyye zaviyeleridir. Tağlebî-Şeybânî kolunun ilk zaviyesi Sâlihiyye mahallesinde iken, sonra şehrin merkez mahallelerinden Amâra'da Tağlebiyye zaviyesini kurmuşlardır.

#### 2.2.3.1. Meydan Mahallesi'deki Sa'diyye Zaviyesi Şeyhliği<sup>785</sup>

Meydan'daki Sa'diyye zaviyesinin kuruluşu, daha önce açıkladığımız üzere Hasan el-Cinânî'ye kadar uzanır. Fakat tarikatın, zaviyenin ve ailenin bir evreden diğerine taşınmasını sağlayan gerçek kurucu, biraz önce de açıkladığımız gibi Şemseddin b. Muhammed Sa'deddin'dir.

Yücer, Vassâf'a istinaden Sa'diyye Meydan Zaviyesinin gerçek kurucusunun İbrahim b. Sa'deddin olduğunu, bu kişinin ikinci Sa'deddin olarak tanındığını ve 986'da vefat ettiğini iddia etmektedir.<sup>786</sup> Fakat burada verilen üç bilgi de hatalıdır. 02.06.987'de vefat eden, tarikatı kardeşi Ahmed'den almış ve onun yerine geçmiş Muhammed Sa'deddin b. Hüseyin b. Hasan'dır.<sup>787</sup> Zaviyenin ikinci kurucusu olmayıp 964 tarihinde zaviyeyi restore ettirmiştir.<sup>788</sup> Kendisinden sonra yerine, oğlu Şemseddin Muhammed (ö. 1020) geçmiştir. Şemseddin Muhammed, kardeşi İbrahim b.

<sup>783</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 427

<sup>784</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 219

<sup>785</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 15-43; Yücer, "Sa'diyye", 232.

<sup>786</sup> Yücer, "Sa'diyye", 232.

<sup>787</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 3, 51

<sup>788</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, 2-174



Sa'deddin'i (ö. 1008) Emevî camiinde Sa'dî zikir meclisi şeyhliği ile görevlendirmiştir. Bu ikisi arasında ihtilaf çıkınca, Şemseddin Muhammed, Meydan zaviyesi şeyhliği ve Emevî Camii zikir meclisi şeyhliğini tek başına deruhte etmiştir.<sup>789</sup> Rivayetlere göre İbrahim, saygın, ahlaklı, düzgün ve insanlar tarafından sevilen biridir. Fakat Meydan zaviyesi şeyhliğini asla üstlenmemiş; kardeşi Muhammed'in yardımcısı olmuştur.<sup>790</sup> Bu yüzden ne Meydan zaviyesinin gerçek kurucusu ne de ikinci Sa'deddin'dir. Bu sıfatlara daha önce de ifade ettiğimiz gibi abisi Şemseddin Muhammed daha uygundur.

Meydan zaviyesinin tanınmasında ve silsilenin devletin başkenti İstanbul'a taşınmasında rolü bulunan kişilerden biri de, tarikatı, amcası İbrahim Burhanüddin b. Mustafa b. Sa'deddin'den almış olan Abdüsselam es-Sa'dî'dir (ö. 1165/1752). Abdüsselam, 18. yüzyılın başında İstanbul'a taşınmış, 1714'de Sa'diyye tarikatı için bir zaviye inşa etmiş ve Selâmiyye-Sa'diyye adıyla tanınacak kolu kurmuştur.<sup>791</sup> Ancak, 19. yüzyılda, Sa'deddin ailesinden önemli bir kimseyi göremiyoruz. Hatta Murâdî, İbrahim Burhaneddin b. Mustafa b. Sa'deddin (ö.1135/1723) hakkında, "Sa'deddin ailesinden cömertlerin sonuncusuydu. Allah ona makam, mal ve din vermiş, adı yayılmış, yöneticiler ve ileri gelenler kendisine saygı göstermiş ve kendisinden sonra yerine kimse geçmemiştir" demiştir.<sup>792</sup>

19. yüzyılın başlarında Meydan mahallesindeki Sa'diyye zaviyesinin şeyhi, İbrahim b. Mustafa b. İbrahim (ö. 1218/1803) olmuş,<sup>793</sup> sonra onun yerine oğlu Mustafa geçmiştir.<sup>794</sup> Bu ikisine dair dönemin biyografi eserlerinde herhangi bir bilgi bulamıyoruz. Mustafa'nın yerine, Abdürrezzak el-Baytar'ın kızı Rukiye ile evlendiği, oğlu İbrahim (1217/1282-1802/1865) geçmiştir. Abdurrezzak el-Baytar, kayınbabasının biyografisinden özetle bahsetmiş ve kendisini övmüştür.<sup>795</sup> İbrahim, babasının gözetiminde büyümüş, tarikatı ondan almış ve babasından sonra Meydan

---

<sup>789</sup> Bûrînî, *Terâcimu'l-A'yân*, C. 1, 305; Ğazzî, *Lutfu's-Semer*, C. 1, 212.

<sup>790</sup> Bûrînî, *Terâcimu'l-A'yân*, C. 1, 305.

<sup>791</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 427

<sup>792</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 39.

<sup>793</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 39.

<sup>794</sup> A.g.e., C. 2, 39.

<sup>795</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 12.

zaviyesinin şeyhliğine gelmiştir. Meydan mahallesinde Kur'an'ı ezberlemiş, Şâfiî fakih Hasan el-Baytar'dan ilim tahsil etmiş ve dikkat çeken bir âlim olmuştur. Tarikatın şeyhliğini devam ettirmiş, Meydan'daki zaviyesinde aniden vefat edinceye kadar zikir yaptırmıştır.<sup>796</sup> Muhtemelen İbrahim'in temayüz etme sebebi, ilimle meşgul olmasıdır.

İbrahim'in yerine oğlu Muhammed Taceddin (ö.1298/1881) geçmiştir ve bunun da biyografi eserlerinde adı geçmemektedir.<sup>797</sup> Taceddin'den sonra kardeşi Hasan Tac (ö.1332/1914) onun yerine geçmiştir. Hasan Tac, Dımaşk'ın saygın ve seçkin insanlarındandı, avam, havas insanlar kendisine saygı duyar ve Meydan zaviyesinde zikir meclisi tertip ederdi.<sup>798</sup> Kendisinden sonra yerine oğlu Mustafa (ö. 1340/1921); sonra onun oğlu Muhammed Edib (ö. 1357/1938) sonra da onun oğlu Hasenî (1310-1393/1892-1974) şeyh olmuştur. Bunların da biyografi eserlerinde adları geçmemektedir.<sup>799</sup>

Bu dönemde biyografi eserlerinin bahsettiği, kendilerine Sa'diyye tarikatı icazeti verilmiş ve zikir meclisi tertip etmiş<sup>800</sup> fakat başka tarikat şeyhliği yapmamış Sa'dî ailesinin ileri gelenlerinden birisi, tarikatı amcası Esad b. Muhammed b. Mustafa'dan almış Halil b. Sa'deddin b. Mustafa b. İbrahim Burhanüddin el-Sa'dî'dir. Bu kişi, yaklaşık yirmi yıl kadar Meydan zaviyesinde zikir tertip etmiş, cömertliğiyle, zühdüyle ve ibadetiyle meşhur olmuştur. Anadolu'dan kendisini ziyaret için gelinirdi. İstanbul ve Arnavutluk'ta bazı halifelerine icazet vermiş, 1830'da Cebâ köyü yakınlarındaki el-Cebâvî zaviyesini yenilemiş ve 1264/1848'de vefat etmiştir.<sup>801</sup>

---

<sup>796</sup> A.g.e., 12; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 14; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 639.

<sup>797</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 41.

<sup>798</sup> Hısni, *Müntehabâtü't-Tevârîh*, C. 2, 832; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 41.

<sup>799</sup> A.g.e., C. 2, 42-43.

<sup>800</sup> Bkz: A.g.e., C. 2, 48.

<sup>801</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 592; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 118; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 505.

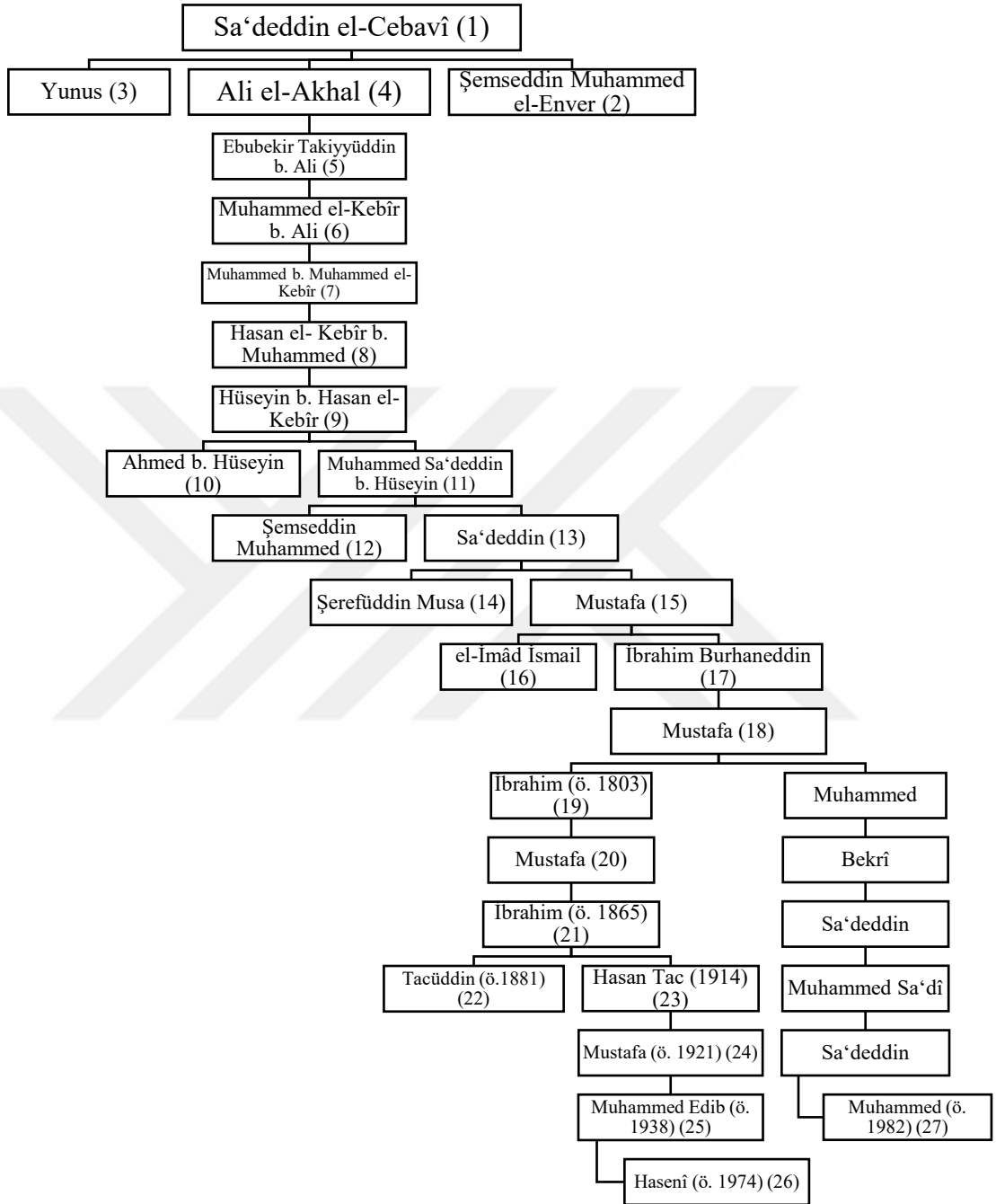
Aşağıda Meydan zaviyesindeki Sa'diyye tarikatı şeyhlerinin şeceresi yer almaktadır.<sup>802</sup>



---

<sup>802</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 17-43. Bu şecere Muhammed Gazi Hüseyin Ağa'nın araştırmalarına dayanarak hazırlanmıştır.

**Tablo 2.3: Meydan Zaviyesindeki Sa'diyye Tarikatı Şeyhlerinin Silsilesi**



**Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

### 2.2.3.2. Şâğûr Mahallesindeki Sa'diyye Zaviyesi Şeyhliği

Şâğûr Sa'diyye zaviyesi şeyhliğinin kuruluşu, Hasan b. Muhammed b. Muhammed Said b. Muhammed Sa'düddin b. Ebi Bekir Takiyyüddin b. İbrahim el-Enver b. Ali el-Akhal b. Sa'deddin el-Cebavî'ye kadar uzanır. Bu zât, Cebâ köyünden gelmiş, Şâğûr mahallesindeki Zebbân Camiine bitişik evde ikamet etmiş, Hasan eş-Şâğûrî ismini almıştır. Camide çok ibadet eden ve halvete giren Hasan, 988'de vefat ettiğinde, buraya defnedilmiştir.<sup>803</sup> Mustafa b. İbrahim Ebu'l-Vefâ es-Sa'dî'nin kendisi için kaleme aldığı bir muhtasar el yazmada, 974-982 yılları arasında halife olan 2. Selim'in Dimaşk ziyaretinde Hasan eş-Şâğûrî'nin onu karşılamak için dışarı çıkmadığı ve Sultan'ın kendisini ziyaret etmek ve duasını almak için yanına geldiği ve Şeyhin, Sultan'ın huzurunda bazı kerametler izhar ettiği<sup>804</sup> anlatılmıştır. II. Selim'in Dimaşk'ı ziyaret ettiği bilinmediğinden muhtemelen kıssa uydurmadır veya başka bir ziyaret nedeniyle yakıştırma yapılmış olmalıdır.<sup>805</sup>

Hasan eş-Şâğûrî'nin Dimaşk'a gelmesiyle, Sa'diyye tarikatının, her birinin kendisine ait silsilesi bulunan iki ayrı zaviyesi olmuş<sup>806</sup> ve Hasan eş-Şâğûrî'nin soyu bu zaviyenin şeyhliğini miras yoluyla almıştır. Söz konusu zaviyenin özellikle İstanbul ve Balkanlar'da büyük bir şöhreti vardı. Muhtemelen Şâğûr zaviyesinin en meşhur kişisi ve en büyük son şeyhi, biraz önce hayat hikayesi anlatılmış olan Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Yusuf es-Sa'dî'dir. Adı geçen kişi, Vefâiyye-Sa'diyye tarikatının kurucusu, tarikatı İstanbul'a ilk getiren ve Anadolu'da yayan kimse kabul edilmektedir.<sup>807</sup> Öyle ki, 19. yüzyılda tarikat, Bursa, İzmir, Edirne, Tekirdağ, Kütahya, Afyon ve Kastamonu gibi birçok Anadolu şehrinde yayılmıştır. Üstelik Sa'diyye tarikatının şeyhi, Kadir

<sup>803</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 3, 125; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 95.

<sup>804</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 98.

<sup>805</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 3, 139.

<sup>806</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 101

<sup>807</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 131; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 428, 431; Yücer, "Sa'diyye", 239.

gecesi İstanbul'un meşhur camilerinden Ayasofya Camiinde zikir halkası kurardı.<sup>808</sup> Bu yüzden, İstanbul ve Anadolu'nun diğer şehirlerindeki tarikat şeyhleri Sa'deddin el-Cebavî'nin türbesini sık sık ziyaret etmişler,<sup>809</sup> bu da Dimaşk'taki şeyhle burası dışındaki halifeler arasında irtibatın canlı olmasını sağlamıştır.

Ebu'l-Vefâ'nın İstanbul'daki halifeleri arasında, Eyüp bölgesi kadısı Hüseyin Efendi (ö. 1149/1736), Ali Hulûsi Efendi (ö. 1197/1782),<sup>810</sup> Muhammed Ziyâd (ö. 1205/1791) bulunmaktadır. Muhammed Ziyâd, Dimaşk'ta dünyaya gelmiş, tarikatı burada İbrahim Ebu'l-Vefâ'dan almış ve onun halifelerinden olmuştur. I. Abdülhamid'in daveti üzerine İstanbul'a gitmiş, giderken yanında Dimaşk yakınındaki Kadem Köyü Camii'nden aldığı Kadem-i Şerifin (Hz. Peygamberin ayak) izini yanında götürmüştür. Şeyh, İstanbul'a ulaştığında, büyük bir izzet ve ikramla karşılanmış, kendisine Kadem-i Şerif tekkesi inşa edilmiş, 1190/1776 tarihinde buraya şeyh olarak oturmuş ve vefatına kadar burada kalmıştır. Şeyh burada iken, devlet adamlarından birçoğu kendisini ziyarete gelmiş, zikir meclisine katılmış ve vaazını dinlemiştir. Kadem-i Şerif izi, I. Abdülhamid'in türbesinde muhafaza edilir, Muhammed Ziyâd mübarek günlerde teberrük maksadıyla onu türbe içine çıkarırdı.<sup>811</sup>

İbrahim Ebu'l-Vefâ'nın vefatı ve Şâğûr'daki zaviyenin şeyhliğine kendisinden sonra yerine kimseyi halife bırakmaması sebebiyle tarikat, halifeleri vasıtasıyla İstanbul'a intikal etmiş ve Anadolu'da güçlü bir şekilde yayılmıştır.<sup>812</sup> Bu dönemde, torunlarından birisi 19. yüzyılın başında burada zikir meclisini yeniden ihya edinceye kadar Şâğûr zaviyesi onlarca yıl ihmal edilmiştir.<sup>813</sup> Şihabüddin Ahmed b. Mustafa b. İbrahim Ebu'l-Vefâ, babasının ardından zaviyede irşad postuna oturmuş; zaviyeyi restore ettirmiş ve burada 1824'de vefat edinceye kadar irşada devam etmiştir. Sonra

---

<sup>808</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 738; Reşat Öngören, "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 82.

<sup>809</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 466.

<sup>810</sup> Yücer, "Sa'diyye", 239.

<sup>811</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 462.

<sup>812</sup> Yücer, "Sa'diyye", 238.

<sup>813</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 109.

kendisinin yerine oğlu Sa'deddin el-Asğar ve ondan sonra da bunun oğlu Salih geçmiştir. Salih, 1908'de vefat etmiştir. Bunların biyografi kitaplarında isimlerine rastlamıyoruz.<sup>814</sup> Şâğûr Sa'diyye zaviyesi 19. yüzyılda gerilemiş, önceki gibi büyük şeyhler burada posta oturmamıştır. Osmanlılar döneminin sonlarında zaviyenin faaliyeti iyice zayıflamıştır.<sup>815</sup> Bu esnada başka bir zaviyenin zikir meclisi kurulmaya, 20. yüzyıla kadar devam eden Kaymeriyye mahallesindeki Sa'diyye zaviyesinin şeyhliği faaliyet göstermeye başlamıştır.<sup>816</sup>

### 2.2.3.3. Kaymeriyye Mahallesindeki Sa'diyye Zaviyesi Şeyhliği

Bu zaviyenin kurucusu ve ilk şeyhi Muhammed b. Emin b. Hasan es-Sa'dî'dir (ö.1285/1869). Muhammed b. Emin, Dımaşk'ta dünyaya gelmiş, tarikatı, Hasan eş-Şâğûrî'nin soyundan Ahmed Sa'deddin'den almış, 1282/1865'te Kaymeriyye mahallesi Menkene sokaktaki evini vakfetmiş ve burayı Sa'diyye tarikatının "Makamu't-tevhid" adı verilen zaviyesi yapmıştır. O, burada Sa'dî zikir meclisleri kurmuş, avam, havas insanlar bu meclise katılmıştır. Şeyh, sorumlusu olduğu Sa'deddin el-Cebavî vakıflarının bazı işleri için İstanbul'a gitmiş ve vefatına kadar burada kalmış; Üsküdar'da vefat etmiş ve Malatyalı İsmail Ağa tekkesinin avlusuna defnedilmiştir<sup>817</sup>. Kendisinden sonra yerine oğlu İbrahim (ö. 1343/1924) geçmiştir. İbrahim, Dımaşk'taki Sa'diyye Tarikatının ünlü şeyhlerinden biri olup, babasından ve de Sa'diyye-Tağlebiyye Zaviyesinin şeyhi Yunus et-Tağlebî'den tarikat icazeti almıştır. Kaymeriyye zaviyesinde zikir meclisleri kurmaya önem vermiş, âlimler ve devlet adamları bu meclislere katılmışlardır. İstanbul ve Bursa'yı birçok kez ziyaret etmiş,<sup>818</sup> Kaymeriyye zaviyesi şeyhliğini elli yıldan fazla süre devam ettirmiş ve sağken yenilediği Hasan eş-Şâğûrî'nin türbesine defnedilmiştir.<sup>819</sup> Kendisinden sonra

---

<sup>814</sup> A.g.e., C. 2, 110.

<sup>815</sup> A.g.e., C. 2, 131.

<sup>816</sup> A.g.e., C. 2, 145.

<sup>817</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 251; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 674; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 145; Yücer, "Sa'diyye", 233.

<sup>818</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 41

<sup>819</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 832; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbî'a 'Aşar*, C. 1, 441; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 147.

yerine, zikir meclislerine ve konuklara ikrama önem verme bakımından babasının izinde yürüyen oğlu Bedreddin geçmiş ve 1363/1944'te vefat etmiştir.<sup>820</sup> Onun yerine, 1893'te Dımaşk'ta doğmuş, dinî ilimleri tahsil etmiş ve sanatla ilgilenmiş, 1972'de vefat etmiş bulunan kardeşi Murad b. İbrahim geçmiştir.<sup>821</sup>

Muhammed Gazi Hüseyin Ağa'nın araştırmalarına dayanarak hazırladığımız,<sup>822</sup> Şâğûr ve Kaymeriyye zaviyesi Sa'diyye tarikatı şeyhlerinin silsilesi şu şekildedir:



---

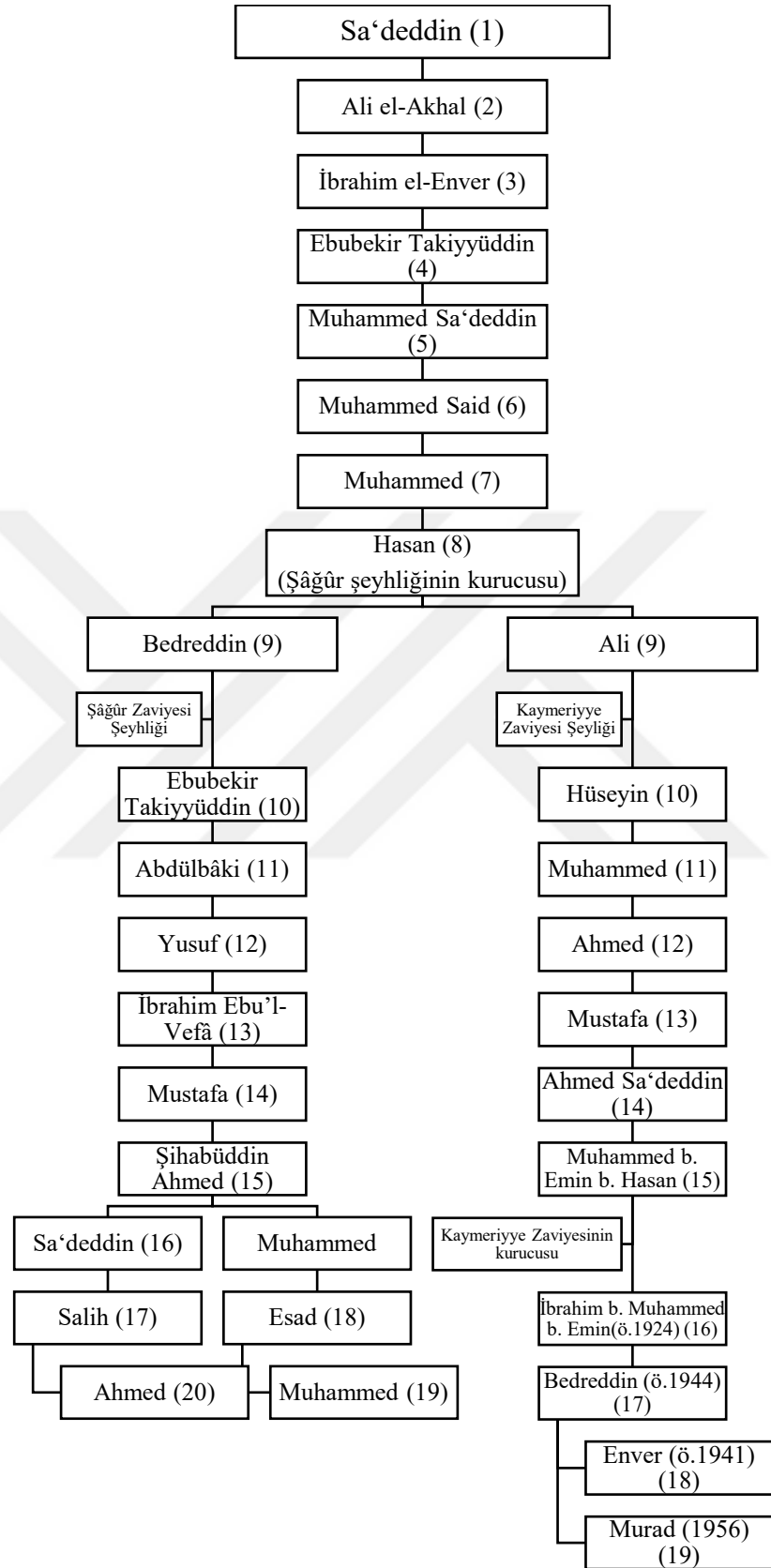
<sup>820</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârîh*, C. 2, 832; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 149.

<sup>821</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 149.

<sup>822</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 94-112, C. 2, 145-150.



**Tablo 2.4: Şâğûr ve Kaymeriyye Zaviyesi Sa'diyye Tarikatı Şeyhlerinin Silsilesi**



**Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

#### 2.2.3.4. Amâra Mahallesi'deki Tağlebiyye Şeybâniyye Zaviyesi Şeyhliği

Bu kolun silsilesi, Şeybâniyye tarikatının kurucusu ve Sa'deddin el-Cebavî'nin babası olan Yunus b. Yusuf eş-Şeybânî'ye dayanır.<sup>823</sup> Dımaşk'taki Şeybânî ailesinin atası, Sa'deddin el-Cebavî'nin büyük kardeşi Hilal b. Yunus'tur.<sup>824</sup> Hilal b. Yunus'un soyundan bazıları Şam'a göç etmiş ve burada ikamet etmiştir.<sup>825</sup> Muhtemelen bu aileden Dımaşk'a ilk gelen kişi, Muhammed Seyfüddin b. Sâbık b. Hilal er-Ruceyhî'dir (ö. 706).<sup>826</sup> Biyografisini yazanların çoğu onu övmüştür. Yunus eş-Şeybânî'ye varan ailenin nesebini, el-Baytar *Hilyetü'l-beşer* isimli eserinde, Dımaşk'ta Şeybaniyye tarikatının şeyhi olan Ömer b. Abdülkadir et-Tağlebî'nin (1116-1220/1704-1805) biyografisini yazarken vermiştir.<sup>827</sup>

Bunların tarikatı, önce Yunûsiyye Şeybâniyye olarak adlandırılmış,<sup>828</sup> daha sonra Şeyhu'l-muhaddis Ebu Tağleb Muhammed b. Sâlim eş-Şeybî'ye nisbetle Tağlebiyye Şeybâniyye adı verilmiştir.<sup>829</sup> Biz aile üyelerinin Sa'diyye tarikatına ne zaman intisap ettiğini kesin olarak bilemiyoruz. Fakat aile erkeklerinin Sa'diyye tarikatına intisabını gösteren, 19. yüzyılda Muhammed b. Yunus el-Tağlebî'nin icazeti gibi bazı icazetler mevcuttur.<sup>830</sup> Yine Hüseyin Vassâf, Muhammed b. Yunus'u, İstanbul'u ziyaret etmiş Sa'diyye tarikatı şeyhleri arasında saymış; onun Sa'deddin'in büyük kardeşi Hilal'ın çocuklarından olduğunu ve Şeybâniyye tarikatında halife olduğunu söylemiştir.<sup>831</sup>

<sup>823</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 218

<sup>824</sup> Kemâl Hût, *Câmiu'd-Düreri'l-Behiyye li Ensâbi'l-Kuraşîyyîn fi'l-Bilâdi's-Sâmiyye*, (Beyrut: Dâru'l-Meşârîf, 2003), 62.

<sup>825</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 219

<sup>826</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 18/69; Askalânî, *ed-Düreru'l-Kâmine*, C. 2, 236, 233; el-Safedî, *A'yânu'l-Asr*, C. 2, 495; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfî*, C. 6, 191.

<sup>827</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1135.

<sup>828</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 18, 69; Askalânî, *ed-Düreru'l-Kâmine*, C. 2, 236, 233; el-Safedî, *A'yânu'l-Asr*, C. 2, 495; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-Sâfî*, 6/191

<sup>829</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 1, 210; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 172.

<sup>830</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 68.

<sup>831</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 446

Bu ailenin erkekleri, Hanbelî mezhebi fakihleri olarak temayüz etmiştir. Hatta bazıları Hanbelî müftülüğü yapmıştır. Bazılarının da<sup>832</sup> Hanbelî mezhebi kitaplarına şerhleri mevcuttur. Dımaşk biyografi eserlerinde, Tağlebî ailesinden kimsenin adı geçmemesi nedeniyle, 17. yüzyıldan önce tarikatlarının izini bulamıyoruz. Fakat Sâlihiyye mahallesindeki Şeybâniyye tarikatı şeyhleri olan Ruceyhî ailesinden, İsa b. Seyfüddin er-Ruceyhî (705/1305)<sup>833</sup> ve Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer b. İsa er-Ruceyhî (852-910)<sup>834</sup> gibi bazı şeyhlerin adı geçmektedir. Buna karşılık 18. yüzyılda, üçü Şeybâniyye tarikatı şeyhi olan Tağlebî ailesinden altı kişiye rastlıyoruz. Bunlar, Muhibbüddin et-Tağlebî (ö. 119/1707)<sup>835</sup>, Muhammed b. Ali et-Tağlebî (ö.1131/1719)<sup>836</sup> ve İbrahim et-Tağlebî'dir (ö. 1153/1741).<sup>837</sup> Bunların biyografilerinden, Sâlihiyye'de el-İmâd isimli zaviyelerinin olduğu, üstelik bir kısmına eş-Şeybânî es-Sâlihî ismi verildiği ve Sâlihiyye halkı arasında kerametlerinin şöhret bulduğu anlaşılmaktadır.<sup>838</sup>

19. yüzyılda, Dımaşk'ta tarikat şeyhi olan beş isme rastlıyoruz. Bunlar sırasıyla şu kişilerdir:

**a) Ömer b. Abdülkadir b. Ömer et-Tağlebî (116-1220/1704-1805)**

İlim ve tasavvuf ehli bir ailede dünyaya gelmiş, ailesinden ve Abdülgani en-Nablûsî gibi Dımaşk âlimlerinden ilim almıştır. Meşhur olmuş, kendisinden birçok kişi tarikat

---

<sup>832</sup> Mesela, Abdülkadir b. Ömer'in "*Delîlû't-Tâlib fi'l-Fıkhi'l-Hanbelî*" üzerine şerhi gibi... bkz. Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 59.

<sup>833</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 18, 58; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, C. 4, 413.

<sup>834</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 242; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 10, 68.

<sup>835</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 31, 117,118; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 216.

<sup>836</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 308; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 381.

<sup>837</sup> Muhammed Kemalettin Gazzî, *en-Na'tu'l-Ekmele li-Ashâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Thk. Mutî' el-Hâfız ve Nizâr Abâza, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1982), 277; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 244.

<sup>838</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 119, 308.

almış ve birçok kerameti nakledilmiştir.<sup>839</sup> Kendisinden tarikat alan en meşhur kişi, Şam müftüsü Ömer b. Abdülgani el-Gazzî'dir (1786-1861).<sup>840</sup> Kendisinden sonra yerine oğlu Ömer geçmiştir.

**b) Ömer b. Ömer b. Abdülkadir et-Tağlebî (ö.1279/1862)**

Dımaşk'ın ileri gelenlerinden, heybet ve azamet sahibi biriydi. Düzgünlüğü ve ibadetiyle tanınmış, kendisinden birçok keramet nakledilmiştir. Şeyhlik ve irşat makamının gereklerini güzel bir şekilde yerine getirmiş;<sup>841</sup> kendisinden sonra yerine oğlu Yunus geçmiştir.

**c) Yunus bin Ömer bin Ömer et-Tağlebî (ö. 1295/1878)**

Mübarek üç ayların özel gecelerinde el-Amâra'daki Tağlebî ailesinin evinde halka açık zikir meclisleri düzenlemiştir. İyi hali ve güzel ahlakı ile tanınmıştır. 1870 yılında İstanbul'a gitmiş, bazı şeyhlerle tanışmıştır.<sup>842</sup> Kendisinden Kaymeriyye'deki Sa'diyye zaviyesi şeyhi İbrahim b. Muhammed Emin tarikat almıştır.<sup>843</sup> Henüz kırk yaşı dolmadan atından düşerek aniden vefat etmiş,<sup>844</sup> Kendisinden sonra yerine kardeşi Abdülmuhsin b. Ömer b. Ömer geçmiştir.

---

<sup>839</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1135; Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 832; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 221; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 168; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 176.

<sup>840</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 579.

<sup>841</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1136; Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 832; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 221; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 605; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 176,

<sup>842</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 446

<sup>843</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 148

<sup>844</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, 832; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 302; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 744; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 178.

**d) Abdülmuhsin b. Ömer b. Ömer et-Tağlebî (ö.1361/1942)**

Dımaşk'ta yüksek bir mevkie sahipti. eş-Şattî onu, selefin kalıntısı olarak nitelemiştir. Tarikatı Haşim el-Atiyye'den ve Muhammed ez-Zemzemî el-Kettanî'den almış,<sup>845</sup> kendisinden sonra yerine oğlu Hasan Mâcid geçmiştir.

**e) Hasan Mâcid b. Abdülmuhsin b. Ömer et-Tağlebî (1294-1378/1877-1959)**

Devlet okuluna kaydolmuş, Arapçaya ilave olarak Farsça ve Türkçe öğrenmiştir. Bekrî el-Attâr gibi Dımaşk âlimlerinin ileri gelenlerinden ilim tahsil etmiş, babası yanında Tağlebî ailesinin evinde zikir halkalarına gelen musikişinaslardan makam ve musikî öğrenmiştir. İstanbul'a gitmiş, Ebu'l-Hedy el-Sayyâdî'nin yanında sekiz sene ikamet etmiştir. Kendisi Yakup Paşa ve başka medreselere müderris olarak atanmış, İstanbul'da ikameti esnasında Türk müzikolojisinden yararlanmıştır. Ardından Dımaşk'a dönmüş, 1358'de emekli oluncaya kadar resmi görevlerde çalışmıştır. 1361'de babasının vefatından sonra, tarikatın şeyhliği kendisine tevcih edilmiş, bu görevi vefat edinceye kadar sürdürmüştür. Bir şiir divanı ve zikir meclislerinde söylenen muvaşşahları bulunmaktadır.<sup>846</sup>

Muhammed Gazi Hüseyin Ağa'nın çalışmasına dayanarak çizdiğimiz tarikat silsile ağacı aşağıda yer almaktadır:<sup>847</sup>

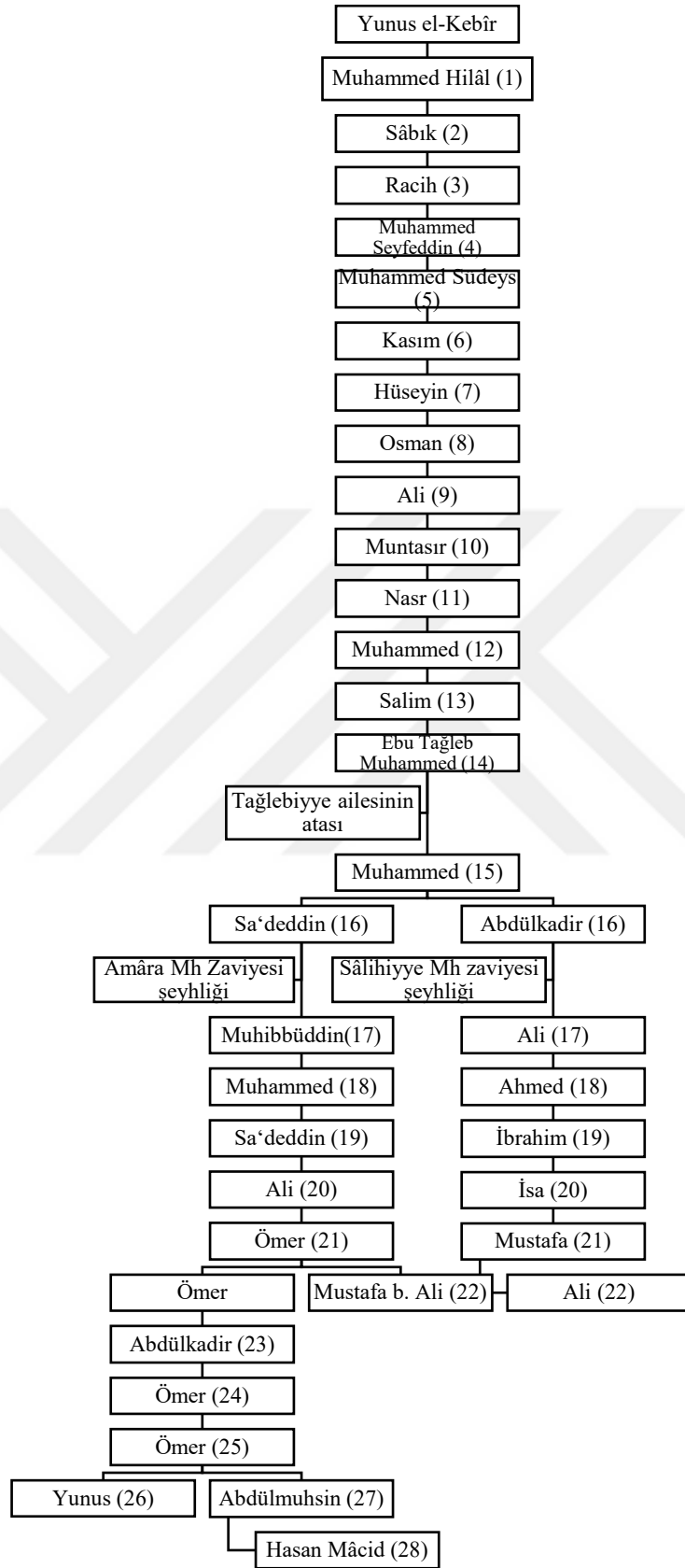
---

<sup>845</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 661.

<sup>846</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 235; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 913; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 74; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 180.

<sup>847</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 167-182.

**Tablo 2.5: Amâra Mahallesi Tağlebiyye Şeybâniyye Zaviyesi Şeyhliğinin Silsilesi**



**Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

#### 2.2.4. Dımaşk'ta Sa'diyye Tarikatı Zaviyeleri

19. yüzyılda Dımaşk'ta Sa'diyye tarikatının beş zaviyesinin bulunduğunu ifade etmiştik. Bunlardan üç tanesi, Meydan, Şâğûr ve Kaymeriyye zaviyeleri Sa'dî ailesine; iki tanesi, Amâra ve Sâlihiyye zaviyeleri Şeybânî ailesine aittir. Bunlarla ilgili kısa bilgi verelim:

##### 2.2.4.1. Meydan Mahallesindeki Sa'diyye Zaviyesi

Bu zaviye, 15. yüzyılın sonlarında yani Sa'deddin el-Cebavî'nin vefatından iki asır sonra Şeyh Hasan el-Kebir b. Muhammed el-Cinânî (ö.1505) tarafından inşa edilmiştir. Memluklerin Dımaşk yöneticisi İnal el-Çekmî'nin kendi türbesi olmak üzere inşasına başladığı fakat tamamlayamadığı, defnedildiği ve boş olan binanın inşasını Şeyh Hasan tamamlamış ve burayı kendisine zaviye yapmıştır. Daha sonra Sa'deddin b. Hüseyin b. Hasan, bu zaviyeyi hem yenilemiş hem de genişletmiştir.<sup>848</sup> Daha sonra yerine geçen oğlu, zaviyeyi tekrar yenilemiş, misafirler için bir bölüm eklemiş ve zaviyenin şeyhi için büyük bir ev inşa ettirmiştir.<sup>849</sup>

Bu zaviye Şam hac kafilesinin yolu üzerinde olduğundan, Dımaşk'ta büyük bir şöhreti vardı. Şevval ayının ilk yarısında hac kafilesinin geçişi esnasında, bu zaviyenin avlusunda âlimler ve ileri gelenler durur, hac mahmelini<sup>850</sup> taşıyan devenin geçişini beklerlerdi. Kafîle yaklaşınca, deve Sa'diyye zaviyesinin penceresine doğru yönlendirilir; zaviye şeyhi kendi elleriyle deveye bir parça tatlı yedirirdi. Böylece kafîle Hz. Peygamber neslinden biriyle teberrük etmiş olurdu.<sup>851</sup> Zaviye günümüze kadar devam etmiştir.<sup>852</sup>

---

<sup>848</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 419; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 173.

<sup>849</sup> Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, C. 4, 161; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 72.

<sup>850</sup> Mahmel, içinde Haremeyne gönderilen hediyelerin bulunduğu, deve üstüne konan mahfel için kullanılmaktadır.

<sup>851</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 73; Marino, *Hayyu'l-Meydân*, 87; Yücer, "Sa'diyye", 232.

<sup>852</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 419.

#### 2.2.4.2. Şâğûr Mahallesindeki Sa‘diyye Zaviyesi

Önem ve öncelik bakımından ikinci zaviye kabul edilmektedir.<sup>853</sup> Kuruluşu, Zebbân camiine bitişik bir evde ikamet eden Hasan eş-Şâğûrî’ye (ö. 988) dayanır. O, vefat ettiğinde caminin haziresine defnedilmiş,<sup>854</sup> ondan sonra oğlu ve halifesi de yanına defnedilmiştir.<sup>855</sup> Daha sonra Hasan eş-Şâğûrî’nin torunları buraya üstü açık avlu ve bir kaç oda ilave etmiş ve Zebbân Camii zaviyeye dönüştürülmüş; cami ve türbe, zaviyenin bir bölümü haline gelmiştir.<sup>856</sup> Daha sonra, üzerindeki kitabedeki kayda göre,<sup>857</sup> zaviyeye, Ahmet es-Sa‘dî (ö. 1773) tarafından yaptırılan bir minare eklenmiştir. Osmanlı sultanları zaviyeyi birkaç kez restore ettirmiş; son yenileme 1908 tarihinde Sultan Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır.<sup>858</sup> 1972’de cami ve zaviye yıkılmış, Hasan eş-Şâğûrî’nin türbesi başka bir yere nakledilmiş ve zaviyeden, mahalle halkı için namazgâh haline<sup>859</sup> getirilen küçük bir kısım kalmıştır.<sup>860</sup>

Şağur’daki Sa‘diyye zaviyesi şeyhliğinin, Kaymeriyye mahallesi Menkene sokakta bir mescidi vardı. Burada belirli gecelerde zikir yapılır ve insanlara Peygamber Efendimizin *sallallahu aleyhi ve sellem* saçı gösterilirdi. Fakat 19. yüzyılın sonlarında burası tarikat açısından işlevsiz kalmıştır.<sup>861</sup> Şu an buraya Zaviye Mescidi denilmektedir.<sup>862</sup>

---

<sup>853</sup> Arnavûtî, *İntikâlu’t-Tarîkati’s-Sa‘diyye*, 358.

<sup>854</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü’s-Sâ‘ire*, C. 3, 139.

<sup>855</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu’s-Sa‘diyye*, C. 2, 98.

<sup>856</sup> Tales, *Zeylu Simâri’l-Mekâsıd*, 220; Âğâ, *et-Tarîkatu’s-Sa‘diyye*, C. 2, 96.

<sup>857</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu’s-Sa‘diyye*, C. 2, 132.

<sup>858</sup> Tales, *Zeylu Simâri’l-Mekâsıd*, 220; Âğâ, *et-Tarîkatu’s-Sa‘diyye*, C. 2, 99.

<sup>859</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu’s-Sa‘diyye*, C. 2, 131.

<sup>860</sup> A.g.e., C. 2, 100.

<sup>861</sup> A.g.e., C. 2, 137.

<sup>862</sup> ‘Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 420



#### 2.2.4.3. Kaymeriyye Mahallesindeki Sa'diyye Zaviyesi

Zaviye, eski şehrin mahallelerinden birisi olan Kaymeriyye mahallesi Menkene sokakta bulunmaktadır.<sup>863</sup> Bu zaviyeyi Muhammed b. Emin es-Sa'dî 1865'te inşa ettirmiştir. O, Kaymeriyye mahallesindeki evini vakfetmiş, Sa'diyye tarikatının zaviyesi ve soyu için ikametgâh yapmıştır. Buraya “Makamu't-tevhid” adı verilmiştir. Burada zikir meclisleri kurulur, şeyhler, âlimler, avam, havas bu zikre katılırdı.<sup>864</sup>

Zaviye, şu an Zaviye Mescidi olarak bilinen Sa'deddin el-Cebavî mescidinin batı tarafındadır. Sultan 2. Abdülhamid'in tâlimatıyla 1893'de yenilenmiş; Sultan'ın, yangından sonra Emevî Camii hatlarını yazmak üzere Dımaşk'a gönderdiği Türk hattat Yusuf Resâ Efendi tarafından zaviyede de birkaç levha yazılmıştır. Zaviyenin ön kısmında Peygamberimizin *sallallahu aleyhi ve sellem* saçının korunduğu ve belirli günlerde halka gösterildiği mihrap vardı. Bu mihrapta, “Ey Peygamber Muhammed'in saçını ziyaret eden kişi, bir yerin şerefi burada bulunan kişinin şerefi miktarındadır” yazılıydı. Bir mescit, misafirler için salon ve üstü açık bir avludan oluşan zaviye<sup>865</sup> halen ayakta olup tarikatın Anadolu ve Balkanlardaki halifelerine verilen birçok icazet burada korunmaktadır.<sup>866</sup>

#### 2.2.4.4. Amâra Mahallesindeki Şeybâniyye Tağlebiyye Sa'diyye Zaviyesi

Dımaşk'ta Şâfiî mezhebi tedrisatı için kurulan Takviyye Medresesi içinde kurulması nedeniyle Takviyye Zaviyesi adı verilmiştir. Bu medreseyi 574/1178-1179 yılında, Selâhaddin Eyyubî'nin kardeşinin oğlu Sultan Muzaffer Takiyyüddin b. Ömer b. Şehinşah b. Eyyüb yaptırmıştır.<sup>867</sup> Tağlebî ailesi bu medresede ikamet eder, üç aylarda

<sup>863</sup> Bu durum araştırmacı Linda Schechler'in, Dımaşk surları içinde sûfi zaviyesi olmadığına dair iddiasının hatalı olduğunu göstermektedir. Bkz. Shelcher, *Dımaşk*, 28

<sup>864</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 251; Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 157; Yücer, “Sa'diyye”, 246.

<sup>865</sup> Âğâ, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye*, C. 2, 157.

<sup>866</sup> A.g.e, C. 2, 150; Arnavûtî, *İntikâlu't-Tarîkatu's-Sa'diyye*, 359.

<sup>867</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 1, 162.

cuma geceleri burada zikir meclisi kurarlardı.<sup>868</sup> Bugün mal deposu haline getirilmiştir<sup>869</sup>.

#### 2.2.4.5. Sâlihiyye Mahallesindeki Şeybânîyye Tağlebiyye Zaviyesi

Kurucusu kadı Muhyiddin Ebu'l-Mevâhib Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer b. İsa b. Seyf b. Racih b. Sâbık b. Hilâl b. Yunus eş-Şeybânî'ye (852-910) nisbetle el-Rüceyhiyye olarak isimlendirilmiştir. Zaviyeyi 905/1499'da Sâlihiyye mahallesinde Cûbân (Çoban) sokakta inşa etmiş ve vefatına kadar burada zikir meclisleri kurmuştur. Ardından oğlu Zeynî Ömer onun yerine geçmiş, burayı terk ederek, Dimaşk'a yerleşmiştir. Zaviye, İbn Tolun'un (ö. 953/1546) şekli hakkında bilgi vermesine nazaran Osmanlı döneminin başında zaviyenin ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde zaviyeden eser yoktur.<sup>870</sup>

İbn Kinân es-Sâlihî (ö.1153/1740), bu tarikatın Sâlihiyye mahallesinde el-İmâd adı verilen bir zaviyeleri olduğunu ve 1719'de Muazzamiye köyü Tağlebiyye şeyhi Muhammed b. Ali et-Tağlebî eş-Şeybânî es-Sâlihî'nin buraya defnedildiğini söylemektedir.<sup>871</sup>

#### 2.2.5. 19. Yüzyılda Sa'diyye Tarikatının Dimaşk'ta Yayılması

Sa'diyye tarikatı Dimaşk civarında ortaya çıkmasına ve şehrin içinde ve dışında birçok zaviyesinin bulunmasına rağmen, burada en yaygın tarikat olmamış ve tarikat şeyhliği Sa'dî ve Tağlebî Şeybânî ailesinin dışına çıkmamıştır.<sup>872</sup> Dolayısıyla tarikat şeyhliği dededen oğula, oğuldan toruna, bazen de kardeşlere intikal etmiştir. Bu yüzden de aile üyeleri arasında zaviye şeyliği ve zikir meclisi kurulması konusunda sıklıkla tartışmalar yaşanmıştır.<sup>873</sup> Bunun sebebi de tarikat şeyhliğinin sahibine getirdiği sosyal

<sup>868</sup> Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 91.

<sup>869</sup> 'Ulebi, *Hitatu Dimaşk*, 112.

<sup>870</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, 205 Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 316.

<sup>871</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 308.

<sup>872</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 270

<sup>873</sup> Bûrînî, *Terâcimu'l-A'yân*, C. 1, 305; Ğazzî, *Lutfu's-Semer*, C. 1, 212; Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser* C. 1, 153.

prestij ve maddî zenginliktir. Dünya nimetlerine gösterdikleri hırs bazı şeyhlerin itibarını zedelemiştir<sup>874</sup>

Bunun yanında bir de tarikat şeyhlerinin ilimle tanınmaması, bazılarında istikamet dışı davranışların bulunması<sup>875</sup> özellikle ulema sınıfının tarikattan uzak durmasına yol açmıştır. Hatta biz biyografi kitaplarında Ömer b. Abdülğani el-Gazzî (ö. 1861) ve Hüseyin b. İsmail el-Gazzî (ö. 1904) hariç Dimaşk halkından tarikata intisap eden âlim göremiyoruz. Bu iki zat, tarikatı, Tağlebî ailesinden almış Hanbelî fakihleridir.<sup>876</sup> Buna mukabil, 19. yüzyılda Sa'diyye tarikatına mensup bulabildiğimiz 20 şahsiyet ya Sa'dî veya Tağlebî ailesindendir. Bu rakama göre Sa'diyye Tarikatı, Dimaşk'taki tasavvuf tarikatları arasında beşinci sırada yer almaktadır.

Tarikat mensuplarının çoğu köylülerden ve halktan oluşmaktadır.<sup>877</sup> Bu nedenle, şeyhleri, sıradan halk tabanını memnun edecek merasimleri ile ünlüydüler. Mesela araç konvoyları bayraklarla dolu olurdu. Şeyhler, delileri, sara hastalarını tedavi etmekle tanınmışlardı<sup>878</sup> ve devse merasimiyle meşhurdular.<sup>879</sup> Bu, tarikat şeyhinin bazen üzerlerinde yürüyerek ve bazen de atına binerek müritlerinin bedenlerini çiğnediği bir törendir.<sup>880</sup> Günümüze kadar, Meydan mahallesindeki Sa'diyye zaviyesinin karşısındaki sokağa devse Sokağı adı verilmiştir.<sup>881</sup> Bunun yanında onlar

---

<sup>874</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dimaşk*, C. 2, 428

<sup>875</sup> Mesela bunlardan biri intihar etmiş (İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 235.), diğeri kendi gibi din ehli birine yakışmayan davranışlarda bulunmuş (Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 42.), birisi bir çeşit uyuşturucu kullanmış (A.g.e., C. 1, 42.), kahvehanelerde oturmuş (Hallâk, *Havâdisu Dimaşki 'l-Yevmiyye*, 192), bir başkası da dine aykırı bazı durumlarda yakalanmış (Muhibbî, *Hulâsatu 'l-Eser*, C. 1, 153.), diğeri vakıf mallarını manipüle etmiş ve yemiştir (Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 41.).

<sup>876</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânühâ fi 'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 579.

<sup>877</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 176; Nu'aymî, *ed-Dâris fi Târihi 'l-Medâris*, C. 2, 173; İbn Tolun, *Mükâfêhetu 'l-Hillân*, 268; Muhibbî, *Hulâsatu 'l-Eser*, C. 1, 153.

<sup>878</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 174; Muhibbî, *Hulâsatu 'l-Eser*, C. 1, 34.

<sup>879</sup> Recep Uslu, "Devse", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), C. 9, 253.

<sup>880</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 117, 462.

<sup>881</sup> Marino, *Hayyu 'l-Meydân*, 87.

mübarek gecelerde halka açık zikir meclisleri tertibine önem vermişlerdir.<sup>882</sup> Bu meclislerde insanlar bir araya gelir, Allah'ı zikreder, kasideler okurlardı. Gecenin sonunda, ailenin yanında muhafaza edilen ve Sultan 2. Abdülhamid'in kendilerine Mukaddes Emanetler Hazinesinden gönderdiğini iddia ettikleri Peygamber Efendimizin *sallallahu aleyhi ve sellem* saçını ziyaret ettirirlerdi.<sup>883</sup>

Öyle görünüyor ki tarikatın Dımaşk dışında özellikle de Anadolu ve Balkanlar'da yayılması, Dımaşk'ta yayılmasından daha nettir. Miladi 18. yüzyıldan itibaren tarikatın İstanbul ve Balkanlar'a ulaştığını görüyoruz. Tarikat, devletin başkenti İstanbul'da daha önce açıkladığımız gibi, tüm kesimlerden saygı ve kabul görmüştür.

Birçok Arnavut öğrenci ve hatta bazı şeyhler Dımaşk'a ilim tahsili için gidip gelmiş ve bunlar Arnavut sosyal hayatında büyük rol oynamış; Sa'diyye tarikatı, onlar vasıtasıyla Arnavut bölgelerinde geniş oranda yayılmıştır.<sup>884</sup> Tarikatın Arnavut kitleleri arasında yayılması, Tarikatın manevî vatanı olduğundan, Arnavut müritler Dımaşk'le irtibata önem vermişler ve buraya ayrı bir muhabbet duymuşlardır. Ayrıca bölgelerinde şeyhlik/halifelik yapacak kişiler, Dımaşk'tan icazet almıştır.<sup>885</sup> Burada Şeyh Selim el-Mesûti'ye işaret yeterli olacaktır. Şeyh Selim Arnavut'tur ve Dımaşk halkı arasında kayda değer bir itibara sahiptir.<sup>886</sup>

---

<sup>882</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 270

<sup>883</sup> Keyyal, *Ramazan ve Tekaliduhu ed-Dımaşkiyye*, 106.

<sup>884</sup> Arnavûti, *İntikâlu't-Tarîkati's-Sa'diyye*, 365.

<sup>885</sup> A.g.e., 365.

<sup>886</sup> Muhammed Mûfâkâ, "el-Elbâniyyûn fî Sûriyâ ve Devruhum fî'l-Hayâti's-Sûriyye", *el-Mu'temeri'd-Devlî es-Sânî li-Târîhi Bilâdi's-Şâm*, 1978. (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi 1978): C. 1, 182.

## 2.3. Dımaşk'ta Rifâiyye Tarikatı

### 2.3.1. Rifâiyye Tarikatının Dımaşk'a girişi

Rifâiyye tarikatı, kurucusu Ahmed er-Rifâî'nin (512-578)<sup>887</sup> döneminden itibaren İslam dünyasının birçok şehrinde yayılmıştır. Ahmed er-Rifâî, halifesi Ebu'l-Feth el-Vâsîtî'yi (ö. 580)<sup>888</sup> Mısır'da tarikatı yayması amacıyla İskenderiye'ye bizzat kendisi göndermiştir. Halifelerinden birini de Şam'a göndermiş olması uzak bir ihtimal değildir.<sup>889</sup>

Bununla beraber Rifâiyye tarikatının Dımaşk'ta gözlemleyebildiğimiz ilk izleri Eyyûbî Devleti'nin düşüş zamanına yakın Hicrî 7. asrın ortalarına tekabül eder. Rifâiyye tarikatının Sayyâdiyye kolunun kurucusu Ahmed es-Sayyâd (ö. 670) Hicaz, Mısır ve Yemen<sup>890</sup> arasındaki seyahatlerinden sonra 640 senesinde Şam'a gelmiş, Şam'da bir müddet kaldıktan<sup>891</sup> sonra Humus ve sonrasında Halep'e gidip orada bu tarikatı yaymaya başlamış ve kendisine pek çok takipçi edinmiştir.<sup>892</sup> Daha sonrasında elimizde Cendeliyye kolunun kurucusu Muhammed b. Cendel hakkında bilgiler mevcuttur.<sup>893</sup> Dımaşk'ın civarında bulunan Minîn köyünde ikamet eden Muhammed b. Cendel'in Dımaşk ehli nezdinde önemli bir konumu vardır. Bu sebeple Sultan Zahir Baybars kendisini pek çok kez ziyarette bulunmuştur.<sup>894</sup> Sonrasında Rifâiyye tarikatına ait Dımaşk'taki ilk zâviyeyi belgeleyen bilgilere ulaşıyoruz. Zâviye, Babü'l-Câbiye dışında Kasru'l-Haccâc mahallesinde Tâlib b. Abdân er-Rifâî (ö. 683)

---

<sup>887</sup> Zehebî, *el-İber*, 233/4, Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 248/40.

<sup>888</sup> İbnu'l-Mulakkin, *Tabakâtu'l-Evliyâ*, 489.

<sup>889</sup> Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 291.

<sup>890</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 24C. 2, 1, Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 262, Sayyâdî, *Hidâyetu's-Sâ'î*, 97

<sup>891</sup> Tâfdîfî, *Kalâidu'l-Cevâhir*, 339.

<sup>892</sup> A.g.e., 347.

<sup>893</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, 60/2

<sup>894</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 528/17, Aynî, *İkdu'l-Cümân*, 17C. 1, 2, İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 605/7

tarafından inşa edilmiştir.<sup>895</sup> Kendisi, insanların zâviyesini sık sık ziyaret ettiği mübarek bir adamdır.<sup>896</sup>

Hicri 7. yüzyılın sonundan itibaren Dımaşk'ta Rifâiyye tarikatı görünür bir şekilde var olmuştur. Salih b. Abdullah el-Ahmedî er-Rifâî (ö. 707) Dımaşk'taki fakirlerin şeyhidir. Avam, havas insanlar velayetine inanmış, Mısır emirleri kendisine ikramda bulunmuşlardır. Moğollar Dımaşk'a geldiğinde onu sevmiş ve velayetine inanmışlardır.<sup>897</sup> İbn Teymiyye'nin (ö. 728) kendisine karşı şiddetli eleştirisinin sebebi de muhtemelen Moğollara olan alakası ve yakınlığıdır. Nitekim Memlûk Sultanı'nın huzurunda aralarında meşhur bir tartışma yaşanmış, İbn Teymiyye onun ve maiyetinin yaptıkları bazı hususları şeriata aykırı olduğunu söyleyerek eleştirmiştir.<sup>898</sup> Salih, Dımaşk surlarının dışında Barada Nehri kıyısında<sup>899</sup> San'a Dımaşk<sup>900</sup> olarak da bilinen Müneybî bölgesinde ikamet etmekteydi.<sup>901</sup> Bölgede sûfî mezarlığı,<sup>902</sup> bir zaviye ve sûfîler arasında meşhur bir ribat bulunmaktaydı.<sup>903</sup> Öyle görünüyor ki Salih, kendi döneminde bu zaviyenin şeyhliğini yapmaktaydı. Bu sebeple bazı tabakât kitaplarında

---

<sup>895</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi 'l-Medâris*, 155/2, Bedrân, *Münâdemetu 'l-Etlâl*, 307

<sup>896</sup> Yûnînî, *Zeylu Mir'âti 'z-Zamân*, 214/4, Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 144/51, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 594/17; Aynî, *'İkdu 'l-Cümân*, 195/1

<sup>897</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 77/18, Askalânî, *ed-Düreru 'l-Kâmine*, 357/2, Aynî, *'İkdu 'l-Cümân*, 473/4, İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu 's-Sâfî*, 335/6

<sup>898</sup> Aynî, *'İkdu 'l-Cümân*, 406/4

<sup>899</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi 'l-Medâris*, 257/1; Bedrân, *Münâdemetu 'l-Etlâl*, 401

<sup>900</sup> Muhammed b. Abdillâh İbn Nâsıreddîn, *Tavdîh el-Müştebeh fî Dabti Esmâi 'r-Ruvâti ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhum*, Thk. Na'îm el-Irksûsî, C. 4 (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1993), 160.

<sup>901</sup> İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu 's-Sâfî*, C. 6, 334

<sup>902</sup> İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü 'z-Zâhire*, C. 6, 293, 313, Sıbtu İbni'l-Cevzî, *Mir'âtu 'z-Zamân*, C. 2, 85, 120, 192, 259, 269

<sup>903</sup> Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 46/58, Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, C. 3, 199, 209, Muhammed Ömer İbnu'l-Muzaffer, *Midmâru 'l-Hakâik ve Sirru 'l-Halâik*, Thk. Hasan Habeşî, (Kaire: Âlemu'l-Kütüb, 1968), C. 1, 162; İbn Hallikân, *Vefeyâtu 'l-A'yân*, C. 8, 229, C. 9, 205

Müneybî Şeyhi olarak geçmektedir.<sup>904</sup> Zâviyedeki haleflerinden birisi de ahlakı ve dürüstlüğü ile meşhur, avamın ve ileri gelenlerin sofrasına toplandığı cömert bir adam olan Ali b. Abdullah el-Kutbânî'dir (ö 747).<sup>905</sup> Salih bir kişi olan Ali b. Abdülkerim b. Sirâc er-Rifâî'nin (ö. 809) burada vefat ettiği bilgisinden anlaşıldığı üzere bu zâviye dokuzuncu asra kadar ayakta kalmıştır.<sup>906</sup>

777 senesinde döneminin Dımaşk Rifâî şeyhi Hasan b. er-Rifâî vefat etmiştir.<sup>907</sup> Kabrinin Rifâî zaviyesinin yanında Meydan mahallesinde olduğu bilinmektedir. Büyük bir ihtimalle kendisi tarafından inşa edilen zâviye büyük ve geniş bir yapıya sahiptir. Yıkılmasına sebebiyet veren askerî bir çekişme sonucu 920 yılında yıkılan yapı, Aclân ailesinin torunları tarafından Kahire'den Dımaşk'a hicret ettiklerinde tekrar inşa edilmiştir.<sup>908</sup> 853 senesinde ise İbrahim b. Ebi'l-Fedâil el-İrâkî, Dımaşk'a gelmiş, bir müddet burada kalmış ve Meydan mahallesinde Mencek camiine yakın bir zaviye inşa etmiştir.<sup>909</sup>

Osmanlıların Dımaşk'a girmesiyle birlikte Rifâî tarikatının şeyhliğini Dımaşk'taki saygın ailelerden biri olan el-Aclânî er-Rifâî el-Hüseynî ailesi üstlenmiştir. Dımaşk Aclânî Rifâiyye tarikatı, dedeleri Şemseddin Muhammed b. Aclân'a nisbet edilmektedir.<sup>910</sup> Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî onun İmam Rifâî'ye olan nisbetini şöyle zikreder:<sup>911</sup> Muhammed b. Aclân, tarikatı amcası Sadrüddin'den, o da dedesi

---

<sup>904</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 18, 77, Askalânî, *ed-Düreru'l-Kâmine*, C. 2, 357, Aynî, *İkdu'l-Cümân*, C. 4, 473

<sup>905</sup> Askalânî, *ed-Düreru'l-Kâmine*, C. 4, 91

<sup>906</sup> Ahmed İbn Haccî, *Târîhu İbn-i Haccî*, Thk. Abdullah el-Kenderî, (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2003), 763

<sup>907</sup> Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Ğumr bi-Ebnâi'l-Umr*, Thk. Hasan Habeşî, (Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1969), C. 1, 111

<sup>908</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 3, 437, Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 305

<sup>909</sup> Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, C. 1, 76

<sup>910</sup> Sayyâdî, *Hidâyetu's-Sâ'î*, 83, Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 61

<sup>911</sup> Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm*, 43

Dımaşk'taki Rifâî şeyhi Meydan zaviyesinde medfun Hasan b. er-Rifâî'den almıştır.<sup>912</sup> Büyük bir ihtimalle hicrî sekizinci asırda, Kahire'de Rifâiyye takipçilerinin maruz kaldığı baskılar sonrası Mısır'dan Şam'a hicret etmiştir.<sup>913</sup> Akabinde Memlûk Sultan'ının Dımaşk'taki naibi onu esnaf şeyhliği ve nakîbü'l-eşraf atamıştır. Dedesi Hasan b. Rifâî'nin Meydan'daki zaviyesine yerleşmiş ve orada Rifâiyye tarikatı şeyhliğini üstlenmiştir. Bu zaviye, Tâhir zaviyesi olarak adlandırılmıştır.<sup>914</sup> Oğlu Ahmed b. Muhammed b. Aclân (ö. 897) kendisinden sonraki halifesi olmuştur.<sup>915</sup> Bu aileden sekiz kişi Dımaşk'ta nakibüleşraflık, üç kişi de fetva makamı vazifesini deruhte etmiştir.<sup>916</sup> Osmanlı döneminde esnaf tâifeleri ve tasavvuf tarikatları arasında en yüksek mevki olarak kabul edilen<sup>917</sup> Esnaf Birliği şeyhliği ise<sup>918</sup> 1843 yılında Tanzimat idaresi tarafından kaldırılıncaya kadar bu ailenin uhdesinde kalmıştır.<sup>919</sup>

Bunların arasında 19. asırdan önce Muhammed b. Muhammed el-Aclânî (ö. 1596) de yer almaktadır. Kendisi esnaf şeyhlerinin şeyhidir ve mübarek üç aylarda pazar günleri Meydan'daki zaviyesinde zikir meclisleri düzenlemiştir.<sup>920</sup> Oğlu Muhammed (ö.

---

<sup>912</sup> Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm*, 44, Muhammed Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî, *Kılâdetu'l-Cevâhir fî Zikri'l-Ğavsi'r-Rifâ'î ve Etbâ'ihî'l-Ekâbir*, (Beyrut: el-Matba'atu'l-Edebiyye, 1301), 374

<sup>913</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 235

<sup>914</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 3, 437, Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 61, Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm*, 43

<sup>915</sup> Muhammed Şemsüddîn İbn Tolûn, ve Yusuf İbnu'l-Müberrid, *Müt'atu'l-Ezhân mine't-Temettu'i bi'l-İkrân Beyne Terâcümi's-Şuyûhi ve'l-Akrân*, Thk. Selahattin el-Mevsılî, C. 1, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1417 Hicrî), 143, Busravî, *Târîhu'l-Busravî*, 127, Hafız, *Âlamü'd Dımaşkıyyin fî'l karnî't tâsi el-Hicri*, 205,

<sup>916</sup> Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm*, 43, Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 61

<sup>917</sup> Nâyif Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dımaşk fî Muntasafî'l-Karnî't-Tâsi'a 'Aşar*, (Dımaşk: Vizâretu's-Sekâfe, 1995), 117

<sup>918</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 159

<sup>919</sup> Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm*, 43

<sup>920</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 4, 144, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 43



1616), babasından Esnaf Şeyhliği ile tarikat şeyhliğini miras almış ve nakibüleşraflık vazifesini de üstlenmiştir.<sup>921</sup> Yine bu aileden Hasan b. Hamza el-Aclânî de (ö. 1728) nakibüleşraflık vazifesini kardeşi Abdullah'tan devralmıştır.<sup>922</sup> Yetim büyüyen torunu Ali b. İsmail b. Hasan el-Aclânî'nin geçimini/bakımını dedesi üstlenmiş, çok geçmeden vefat edince babasının dayısı Şam müftüsü Hâmid el-Ammâdî (ö. 1758) onu himayesine almıştır.<sup>923</sup> Dımaşk'ta kazâ ve tedris idaresini üstlenene kadar ilim tahsil etmiş, sonrasında Esnaf Birliği şeyhliği ile nakibüleşraflık vazifelerini üstlenmiştir. Kendisi Dımaşk'ın ileri gelen ulemasından olup hikmet ehlinin hürmet ettiği bir kimsedir ve ailesinin faziletini sürdürmüştür.<sup>924</sup>

Şam bölgesinde, Aclânî ailesi dışında Rifâî tarikatında şeyhlik yapmış çok az kimseye rastlanmaktadır. Hicri 10. yüzyıl biyografi eserlerinde bu konumda sadece iki kişiye rastlamaktayız. İlki Hicri 912 senesinde Dımaşk'a gelen ve Ahmed er-Rifâî'nin soyundan olduğunu iddia eden yabancı bir adamdır ve kendisinin Sâlihiyye'deki Süyûfiyye Zaviye Şeyhliği'ne oturmasına izin verilmiştir.<sup>925</sup> İkincisi ise Muhammed el-Gazzî'den ilim tahsil etmiş olan, Dımaşk yakınlarındaki Katanâ köyündeki Rifâî Tarikatı şeyhi olan Hasan el-Katanânî'dir (ö. 971).<sup>926</sup> Hicri 11. asır biyografilerinde Dımaşk'ta Aclânî ailesi dışında Rifâî tarikatıyla ilgili, Muhammed el-Alemî el-Kudsî'den tarikat almış olan iki şahsiyete rastlamaktayız. Birincisi Abdülkerim b. Muhammed b. Muhammed el-Ubâdî (1660/ ö. 1070), ilimlere katkısı olan, yargı ile ilgilenmiş bir kimsedir. Hayatının erken dönemlerinde salâha meyletmiş, sonrasında

---

<sup>921</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 4, 169, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 318

<sup>922</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 388, Hafız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 44

<sup>923</sup> Hafız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 29

<sup>924</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 207, Hafız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 263

<sup>925</sup> İbni Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, 248

<sup>926</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 3, 128

ise tavrı değişmiştir.<sup>927</sup> İkinci şahıs Ebu Bekir b. Muhammed er-Rifâi el-Kaûd'dur (ö. 1663). Defalarca İstanbul'a seyahat etmiş ve 20 yıldan fazla bir süre Hicaz'da mücavir kalmıştır. Kudûs'te ikamet ettiği sırada Muhammed el-Alemî'den Rifâi tarikatını almıştır. Bu zat, Muhammed Paşa (ö. 1646)<sup>928</sup> Dımaşk valisi iken onu sadrazamlık ile müjdelemiş; sadaret görevi gelince Paşa ona ikramda bulunmuş ve mâiyeti ile beraber İstanbul'a götürmüştür.<sup>929</sup>

Hicri 12. yüzyılda ise Rifâi olarak kayıtlara geçen sadece bir kişiye rastlanmaktadır ki, o da meczup olarak bilinen Berekât b. 'Alemüddîn er-Rifâi'dir. Bu zat, şam halkının velayetine inandığı, hal ve keramet sahibi, Osman b. Ebi'l-Havâtım es-Sâlihî'nin hizmetinde bulunmuştur.<sup>930</sup>

### 2.3.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Rifâiyye Tarikatı

Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî, Rifâiyye şeyhlerine dair eserinde Hicri 12. ve 13. yüzyıla dair hiçbir Rifâi şeyhi zikretmemiştir.<sup>931</sup> Bu süreçte tabakât kitaplarına yönelik yapmış olduğumuz araştırma da bunu teyit etmektedir. Zira Rifâi tarikatıyla ilgisi olan Dımaşklı yirmi kişiye rastlamış olmamıza rağmen, bu kişilerin hepsi tarikatı Dımaşk haricindeki şeyhlerden almışlardır. Aynı zamanda kendilerine ait bir zaviyeleri olmamış ve zikir meclislerini evlerinde düzenlemişlerdir. Dımaşk Rifâiliğini üç ana kolda inceleyebiliriz:

<sup>927</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 3, 9, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 2, 199

<sup>928</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 4, 303, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 2, 6

<sup>929</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 2, 261

<sup>930</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 4, İbn Kennân, *Yevmiyyât şâmiyye*, 99, Hafız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 144

<sup>931</sup> Muhammed Ebu'l-Hüdâ Sayyâdî, *Tenvîru'l-Ebsâr fi Tabakâti's-Sâdeti'r-Rifâiyye el-Ahyâr*, (Kahire: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1306), 88-121

### 2.3.2.1. Aclânî Ailesi Kolu

Aclânî Rifâî tarikatı şeyhliği, 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Zira o dönemde aileden iki kişinin şeyhu'l-meşâyih (şeyhlerin şeyhi) makamını babalarından miras aldıkları ve onların da Rifâî Tarikatı şeyhleri olduklarına dair emareler mevcuttur:

#### a) *Emin Mencek el-Aclânî (1803-1866):*

Ailesinden esnaf şeyhliğini ve Rifâî tarikatını miras almış ve eşraf nakipliği makamını üstlenmiştir. Şam'ın seçkinlerinden, ibadet ve zikre düşkün, halk nezdinde büyük güvene sahip bir kimsedir.<sup>932</sup>

#### b) *Ahmed b. Emin el-Aclânî (1834-1896):*

Eşraf nakipliği, tarikat ve esnaf şeyhliğinde babasının halefidir.<sup>933</sup> Bu ailede Dımaşk toplumunda mevki ve itibar sahibi olan, ilim ve takvası ile bilinen ve dinî bir makama gelmiş başka şahsiyetler de mevcuttur. Şam müftülüğü yapmış Hamza b. Ali el-Aclânî (ö. 1813);<sup>934</sup> Hamza'nın iki oğlu, Eşraf Nakibi Abdü'l-Muhsin (ö. 1846)<sup>935</sup> ve Şam müftüsü Saîd (ö. 1834)<sup>936</sup> ve Saîd'in oğulları olan Eşraf Nakibi Râgıb (ö. 1846)<sup>937</sup> ve yine Eşraf Nakibi Ahmed (ö. 1860) bu kişilere örnek olarak verilebilir. Keremi, takvası

---

<sup>932</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 340, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 70, Hâfız ve Abâza, Mutî' Hâfız ve Nizâr Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar el-Hicrî*, C. 2 (Dımaşk: Dâru'l-Fikri, 1991), 646.

<sup>933</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 359, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 153.

<sup>934</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 559, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 96, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 243.

<sup>935</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1042, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 201, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 500.

<sup>936</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 668, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 132, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 394.

<sup>937</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 626, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 123, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 500

ve fedakarlığıyla meşhur olan<sup>938</sup> Ahmed, Hristiyan kargaşasından (1860) sonra Osmanlı Devleti tarafından Kıbrıs'a sürgün edilmiş ve orada vefat etmiştir. Fakat biyografilerde bu kişilerin Rifâî Tarikatı şeyhliği yaptıklarına dair bir işarete rastlanmamaktadır. Sadece Ebu'l-Hüda es-Sayyâdî onları Aclânî Rifâî tarikatının ileri gelenleri arasında zikretmiştir.<sup>939</sup>

#### 2.3.2.2. Sayyâdiyye Kolu

Bu kol İzzettin Ahmed es-Sayyâd'a (ö. 670/1272) nisbet edilir.<sup>940</sup> Basra'da büyüüp yetişen İzzettin es-Sayyâd babası Abdü'l-Muhsin'in izinden gitmiş ve Rifâiyye tarikatında onun halifesi olmuştur. Basra, Hicaz, Mısır, Şam, Humus ve Hama arasında gidip gelen İzzettin sonunda Halep'i yurt edinmiştir. Meşhur zaviyesini orada inşa edip evlenmiştir. Nesli Suriye ve Irak şehirlerine yayılmış ve onun takipçisi olmuşlardır.<sup>941</sup> 19. yüzyılda zürriyetinden meşhur olan isimlerden birisi de Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'dir. Tarikatı babası Hasan Vâdî'den (ö. 1894)<sup>942</sup> almıştır. Ebu'l-Hüdâ kendi döneminin en önemli dinî şahsiyetlerinden biridir. Halep'te yetişmiş, orada eğitim almış ve nakibüleşraflık vazifesini üstlenmiştir. Daha sonrasında İstanbul'a seyahat edip, Sultan II. Abdülhamid'le bağlantıya geçmiş ve onun güvenini kazanmıştır. Sultan, onu şeyhu'l-meşâyih konumuna getirmiştir. 30 seneye yakın Sultan'ın yanında kalan Ebu'l-Hüdâ'nın hizmetleri arasında, Sultan ile Arap âlemindeki sûfî şeyhleri arasındaki ilişkiyi güçlendirmek, Rifâiyye tarikatının ve zâviyelerinin yaygınlaştırılması ve tanıtılması vardır. Kendisi oldukça zeki bir insandır, ilme ve edebiyata aşinalığı vardır. II. Abdülhamid'in vefatından sonra İstanbul'dan sürülmüş ve çok geçmeden 1909 senesinde vefat etmiştir.<sup>943</sup> Ebu'l-Hüdâ'nın Dımaşk'ta Rifâî

---

<sup>938</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 168, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 201, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 576

<sup>939</sup> Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm*, 45, Sayyâdî, *Kılâdetu'l-Cevâher*, 375

<sup>940</sup> Sayyâdî, *Hidâyetu's-Sâ'î*, 83

<sup>941</sup> A.g.e., 96, Sayyâdî, *Kılâdetu'l-Cevâhir*, 227, Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 243, Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 262

<sup>942</sup> Sayyâdî, *Kılâdetu'l-Cevâhir*, 387, Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 494

<sup>943</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 72, Zirklî, *el-A'lâm*, 6/94

tarikâtının yayılmasında da rolü vardır. Zira bir kısım Dımaşklılar Rifâiyye tarikâtını ondan almışlardır. Bu kişilerden bazıları şunlardır:

**a) Salih b. Abdulkadir Takiyyüddin el-Hısnî (1840-1892)**

Alâüddin Âbidin, Muhammed el-Hânî ve Ahmed Müsellem el-Küzberî gibi Şam âlimlerinden ilim almıştır. İstanbul'a giderek bir süre orada kalıp pek çok önemli şahsiyetle tanışmıştır. Rifâiyye tarikâtını Hasan Vâdi es-Sayyâdî el-Halebî'den öğrenmiş, icazet alıp tarikatta halifesi olmuştur. Aynı zamanda önce Kudüs sonra Dımaşk'ta nakibüleşraflık vazifesini üstlenmiştir. Hac görevini eda ettikten sonra Mekke'de vefat etmiştir.<sup>944</sup>

**b) Salih b. Ahmed el-Müneyyir (1850-1903)**

Dımaşk'ta doğmuş ve babasının himayesinde yetişmiştir. Babasında hafızlık yapmış, sonra temel ilimleri almıştır. Devamında, kendisine tedris izni verilene kadar, Bekrî el-Attâr, Mahmud el-Hamzâvi ve Selim el-Attâr gibi Dımaşk âlimlerinden ders okumuştur. Kendisine izin verilince her gün Emevî Camii'nde akşam ve yatsı arasında ders vermiştir. Bunun haricinde İhnâiyye medresesinde de ders vermiş, Emevî Camii civarındaki Salâhiyye Medresesi'nde zikir meclisleri kurmuştur.<sup>945</sup> Emevî Camii Şâfiî imamlığı vazifesini de üstlenen Salih el-Müneyyir her sene hatimle teravîh namazı kıldırmıştır. Bölge Eğitim Kurulu (مجلس معارف الولاية) üyeliği sırasında Dımaşk'ta ilkokulların yaygınlaşmasında önemli bir rolü olmuştur. Defalarca İstanbul'a seyahat etmiş ve uleması ile bir araya gelmiştir. Tevrat ve İncil mütalaalarına ve misyonerlerle münazara yapmaya karşı düşkünlüğü vardı. Ömrünün sonuna doğru İstanbul'a gitmiş ve orada hastalanıp vefat etmiştir.<sup>946</sup> Ebu'l-Hüda es-Sayyâdî'nin Şam'daki halifelerinden birisidir.<sup>947</sup>

---

<sup>944</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 348, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 132

<sup>945</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 222

<sup>946</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 729, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 409, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 239, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 139

<sup>947</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 411; Tahralı, "Rifâiyye", 295

**c) Muhammed b. Abdullah b. Arslan ed-Dağıstânî (1865-1904)**

Sultan lakabı ile meşhurdur. Dağıstan'da doğmuş, orada Kur'an hafızlığını tamamlayıp, Dağıstan ulemasından temel ilimleri öğrenmiştir. Daha sonra Dimaşk'a hicret edip, Dimaşk âlimlerinden ilim tahsiline başlamıştır. Kendisi Halvetiyye tarikatının şeyhlerinden olup, Rifâiyye tarikatını teberrüken Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'den almıştır.<sup>948</sup>

**d) Abdülmecid b. İsmail el-Hurdecî (ö. 1907)**

Ailesi gibi Dimaşk ve İstanbul arasında ticaretle uğraşmış, Hasan Cübeyne ed-Düsûkî gibi âlimlerden ders almıştır. Çeşitli şehirlerde kadılık yapmış olan Abdülmecid Hurdecî, Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî ile tanıştıktan sonra ondan Rifâiyye tarikini alıp vefatına kadar Dimaşk'taki halifesi olmuştur.<sup>949</sup>

**e) Muhammed Tevfik b. Muhammed Ebi's-Suûd el-Eyyûbî (ö. 1932)**

Sahabî Ebu Eyyûb el-Ensârî'nin zürriyetindendir. Resmî okullarda okuyup, Türkçe ve Farsça olmak üzere iki dil öğrenen Muhammed Tevfik, resmî eğitiminin yanı sıra Mahmud el-Hamzâvî ve Ömer el-Attâr gibi Dimaşk âlimlerinden ders almıştır. İstanbul'a seyahatinde Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'ye bağlanmış ve ondan Rifâiyye tarikatını almıştır. Ebu'l-Hüdâ'ya kitabının yazımında da destek olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in Dimaşk'ta inşa etmiş olduğu Emevî Camii Hukuk akademisinde tedris vazifesini üstlenmiş aynı zamanda İstanbul'da bir süre karşılaştırmalı fıkıh (fikh-ı mukârin) dersi vermiştir. Ayrıca Hristiyan kitaplarına ve onlarla münazaraya karşı bir ilgisi vardır. Islahatçı Reşid Rıza, Refik el-Azm, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*'in müellifi Ömer Rıza Kehhâle ve 20. Asırda Dimaşk Şâzelî şeyhliği yapmış Muhammed el-Hâşimî öğrencileri arasındadır. Dimaşk'ta vefat etmiştir.<sup>950</sup>

<sup>948</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 190

<sup>949</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârîh*, C. 2, 882, Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 424, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 264

<sup>950</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 425, Muhammed el-Arabî Azzûzî, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, (Beyrut: Matba'atu'l-İnsâf, 1950), 45, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 531; Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 53; Zekî Mücâhid, *el-A'lâmu's-Sarkıyye fi'l-Mietî'r-Râbia 'Aşar el-Hicriyye*, C. 1 (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 288

**f) Muhammed İzzüddin b. Hüseyin b. İsmail es-Sayyâdî (1853-1932)**

Arabî Katibî mahlasıyla meşhurdur. Dımaşk'a hicret edip oraya yerleşmiş olan Ahmed es-Sayyâd'ın zürriyetindendir.<sup>951</sup> Tarikatı babasından alıp onun halifesi olmuştur. Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiş, sonrasında resmî vazifelerde yükselmiştir. Yaşadığı dönemde halk ve hikmet ehli nezdinde kıymeti olan, kendisinden kerametlerin aktarıldığı bir kimsedir.<sup>952</sup>

**g) Abdülkâdir b. Muhammed el-Kassâb (1848-1944)**

Dımaşk yakınlarında, Deyr Atiyye köyünde doğmuş, Dımaşk'ta Abdülkâdir el-Hatîb'den ilim tahsil etmiştir. Sonrasında Ezher'e gitmiş, 27 sene Ezher civarında kalmış, bu sürede Ezher ulemasından ilim tahsil etmiş ve kendisi de orada hocalık yapmıştır. Daha sonra memleketi Deyr Atiyye'ye dönüp Kalamûn dağları köylerinde ilmin yayılması için uğraşmıştır. Kendisine tasavvuf sevdirilince pek çok tasavvuf kitabı okumuş ve birden fazla tarikata intisap etmiştir. Bunlardan biri de 1887 senesinde Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'den almış olduğu Rifâiyye'dir.<sup>953</sup>

**h) Ahmed Hamdi b. Hasan b. Muhammed es-Sûfî (ö. 1952)**

Babasının gözetiminde yetişmiş, kendisinden Rifâiyye tarikatını almıştır. Kardeşi Kemaleddin de (ö. 1911) Dımaşk'taki Rifâiyye tarikatı şeyhlerinden biridir.<sup>954</sup> Dımaşk âlimlerinden ders almış ve Hanefî fakihlerinden olmuştur. Abdülhakîm el-Afgânî ile İbn Âbidin'in *Hâşiye*'sini, Bedreddin el-Hasenî'yle ise *Şerhu'l Menâr*'ı mütâlaa etmiştir. Derviş Paşa camiinde imamlık ve müderrislik yapmış, aynı zamanda Ta'dîl Camii hatipliği görevini de ifa etmiştir. Bu vazifelerin yanı sıra tekstil ticareti ile uğraşan Ahmed Hamdi es-Sûfî zühdü ve doğruluğu ile bilinen bir kimsedir.<sup>955</sup>

<sup>951</sup> Sayyâdî, *Kılâdetu'l-Cevâhir*, 346

<sup>952</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 538

<sup>953</sup> A.g.e., C. 1, 640, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 189

<sup>954</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 427

<sup>955</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 778, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 8; Hatîb, *Ğureru'ş-Şâm*, C. 2, 653

### 2.3.2.3. Hulvânî Ailesi Kolu

Hulvânî ailesi Dımaşk'taki önde gelen Hüseyinîlerden olup soyları Sebsebiyye kolunun kurucusu<sup>956</sup> Süleyman es-Sebsebî er-Rifâî'ye dayanmaktadır.<sup>957</sup> Dımaşk tabakât kitaplarında 19. yüzyıla kadar, Emevî Camii müderrisi Derviş el-Hulvânî dışında bu aileden kimsenin Dımaşk'ta bulunduğu dair bir kayıt geçmemektedir.<sup>958</sup> Fakat 19. yüzyıldan sonra bu aile kurra şeyhliği ve Rifâiyye tarikatı şeyhliği ile ünlenmiştir. Bu isimler:

#### **a) Ali b. Muhammed Ali el-Hulvânî er-Rifâî (1812-1894):**

Abdurrahman el-Küzberî, Ömer el-Gazzî ve Abdullah el-Halebî gibi Dımaşk âlimlerinden ilim aldıktan sonra Ezher'e taşınmış ve orada Ezher şeyhi İbrahim el-Bâcûrî'den ders almıştır. Rifâiyye tarikatını babasından almış ve onun halifesi olmuştur. Kâdiriyye tarikatını Hama müftüsü Muhammed Mükerrrem el-Geylânî'den, Rifâiyye ve Halvetiyye'yi ise Yâfa müftüsü Hüseyin ed-Decânî'den (1787-1857) almıştır.<sup>959</sup> Kendi evinde düzenlediği zikir ve irşad meclislerine ulema ve salihlerin katıldığı bir kimsedir. Tarikatta halifesi olan birden fazla şahıs vardır.<sup>960</sup> Bunlardan:

#### **b) Muhammed Ebu's-Saadât b. Hüseyin ed-Decânî (ö. 1911):**

Babasının (Yafa müftüsü) vefatından sonra Dımaşk'a hicret etmiş, babasının halifesi Ali el-Hulvânî'ye bağlanmış ve onun halifesi olmuştur. Aynı zamanda babasının halifelerinden Ebu'l-Mehasin el-Kavukcî'den (1810-1887) de tarikatı almıştır.<sup>961</sup>

<sup>956</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 61, Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 245

<sup>957</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 253, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 101

<sup>958</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 49

<sup>959</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 537

<sup>960</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 355, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 143

<sup>961</sup> Zirkî, *el-A'lâm*, 6/118, Muhammed Ahmed Dernîka, *et-Tarîkatu's-Şâzelîyye ve A'lâmuhâ*, (Trâblus: el-Müessese el-Hadîse lil-Kitâb, 2009), 197



Münzevi bir hayat yaşamış, tarımla uğraşmıştır. Hikmet ehlinin nezdinde kıymet sahibi bir kimsedir.<sup>962</sup>

**c) Arif b. Ahmed el-Müneyyir (1848-1923):**

Şâfiî İmamı, Emevî Camii ve İhnâiyye Camii müderrisidir. İlim sahibi bir ailede yetişen Arif el-Müneyyir, babası, amcası ve Muhammed et-Tantâvî gibi Dımaşk âlimlerinden ders almış, sonrasında İstanbul'a seyahat edip orada İkinci Abdülhamid'le görüşmüştür. Dönemindeki bâtıl fırkalara redde bulunduğu risaleleri ve münazaralarıyla ünlenmiştir.<sup>963</sup> Rifâî tarikatını dayısı Muhammed Ali el-Hulvânî'den almıştır.<sup>964</sup>

**d) Muhammed Selim b. Ahmed el-Hulvânî (1868-1944):**

Dımaşk kurra şeyhi babasının eğitimiyle Kur'an hıfzını tamamlamış, küçüklüğünden beri kıraat ilmiyle ilgilenmiştir. Şer'î ilimleri Bekrî el-Attâr gibi Dımaşk âlimlerinden almıştır. Babası hayattayken ders vermeye başlamış ve ömrünü kıraatlerin yaygınlaşmasına adanmıştır. Kendisinden sonraki Şam bölgesinin büyük kurra âlimleri onun eğitiminden geçmiştir. Babasının vefatından sonra Kurra şeyhliğinde onun yerini almış<sup>965</sup> ve Rifâiyye tarikatında amcası Muhammed Ali'nin halifesi olmuştur.<sup>966</sup>

**e) Muhammed Necâ b. Muhammed Ali el-Hulvânî (1875-1969):**

Babasının gözetiminde yetişip Rifâiyye ve Halvetiyye tarikatında halifeliğini yapmıştır. Şâfiî fakih Ahmed el-Cevberî ve Muhaddis Bedreddin el-Hasenî gibi Dımaşk âlimlerinden ders almış, amcasının oğlu Selim'den Kur'an ilimlerini öğrenmiştir. Türkçe ve Farsçaya vâkıftır. İnsanların kendisine dua ve şifa talebinde

---

<sup>962</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 710, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 305, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 115

<sup>963</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 756, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 438 Mücâhid, *el-A'lâmu's-Şarkıyye*, C. 1, 320, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 160

<sup>964</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 144

<sup>965</sup> A.g.e., C. 2, 713

<sup>966</sup> A.g.e., C. 1, 144

bulunmak üzere geldiği, velayetine inanılan bir kimsedir.<sup>967</sup> Vefatından sonra oğlu Sabit yerine geçmiştir.

**f) Sabit b. Necâ el-Hulvânî (1892-1977):**

Babasının himayesinde yetişmiş ve resmi okullarda eğitim görmüştür. Başarılı bir öğrencidir. Resmi eğitiminin yanı sıra Abdulkadir el- İskenderî ve babasının amca oğlu Selim el-Hulvanî gibi Dimaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Türkçe, Farsça ve Fransızca'yı öğrenmiştir. Tasavvuf kitaplarına karşı bir tutkusu vardır. Rifâiyye tarikatında babasının halefi olmuş ve haftalık olarak evinde zikir meclisleri düzenlemeye devam etmiştir. Sonrasında Mısır'a seyahat edip orada ticaretle uğraşmış ve ulemasından ilim almıştır. Dimaşk'a geri döndüğünde ise vefatına kadar ilimle uğraşmaya, irşada ve zikir meclislerine devam etmiştir.<sup>968</sup>

**2.3.2.4. Rifâiyye Tarikatının Önemli İsimleri**

Aşağıda daha önce zikrettiğimiz kolların dışında kalan Rifâiyye tarikatına intisab etmiş bazı önde gelen isimleri zikredeceğiz:

**a) Şakir b. Halil el-Meczûb er-Rifâî (1776-1849)**

Meydan mahallesindeki evinde Rifâî zikir meclisleri kurardı. İbadet ehli ve istikamet sahibi salih bir kimseydi. İnsanlar velayetine inanırlar, muska yazımı içim kendisine başvururlardı.<sup>969</sup>

**b) Ömer b. Hasan el-Harîrî er-Rifâî (ö. 1863)**

Hama'da Rifâî tarikatı şeyhidir. Hama'da doğmuş, ulemasından ders almıştır. Tarikat şeyhliğinde babası ve dedesinin izinden gidip zâviyelerinde halefleri olmuş ve perşembe günleri ikindi vaktinden geceye kadar Rifâî zikir meclisleri düzenlemiştir. Halep ve Kahire'ye seyahat eden Ömer b. Hasan, İstanbul'a defalarca yolculuk yapmıştır. Devlet adamları arasında saygınlığı vardır. Tarikatın yayılmasında oldukça çaba göstermiştir. Bu çabaların sonucu olarak Mısır'da Rifâî tarikatı şeyhi Yasin b. Hüseyin er-Rifâî ve İstanbul'da Abdurrahman el-Harîrî gibi pek çok kimse tarikatı

<sup>967</sup> A.g.e., C. 2, 1171

<sup>968</sup> A.g.e., Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 57

<sup>969</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 699, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 530

kendisinden almıştır. Hayatının sonlarına doğru Dımaşk'a yerleşmiştir. Dımaşk halkının sevgisini ve güvenini kazanmış, kerametleri halk arasında yayılmıştır. Sâlihiyye'deki Harîrî zaviyesinde vefat etmiş, kendisinden sonra tarikattaki halifesi oğlu olmuştur. Oğlu 1888 senesinde İstanbul'da Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'yi ziyaretini sırasında vefat etmiş ve Ebu Eyyüb el-Ensârî mezarlığında defnedilmiştir. Vefatından sonra yerine, Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin ataması ile erkek kardeşi Muhammed geçmiştir. Sonrasında Hama'ya geri dönen Muhammed, oradaki Rifâî zaviyesinde hizmete devam etmiştir.<sup>970</sup>

**c) Kasım b. Salih el-Hallâk (1808-1867)**

İlimle uğraşı olmayan bir ailede doğmuş, gençliğinde meslek olarak berberlik yapmıştır. 40 yaşına geldiğinde ise Salih ed-Düsûkî gibi Şam âlimlerinden ders almış, Salih ed-Düsûkî'nin kızıyla evlenmiş ve yakın olduğu Abdurrahman el-Küzberî'ye bağlanıp ondan Kâdiriyye tarikatını almıştır. Abdülkadir el-Keyyâlî, Dımaşk'a ziyarette bulunduğu ondan da Rifâiyye tarikatını almış, Nakşibendiyye'yi ise Ahmed el-Hatîb el-Erbilî'den almıştır. Önce Hasan Camii'nde imamet ve tedris vazifesinin sonrasında Sinan Paşa Camii'nde Şâfiî imamlığını ve tedris vazifesini üstlenmiş, vefatına kadar talebe yetiştirmekle ilgilenmiştir. Islahatçı Cemaleddin el-Kâsimî'nin dedesidir.<sup>971</sup>

**d) Muhammed Emin b. Muhammed Süveyd (1855-1936)**

Ticaretle uğraşan bir ailede doğmuş, fakat kendisini ilme adanmış ve Abdulganî el-Guneymî el-Meydanî, Bedreddin el-Hasenî, İsa el-Kürdî ve Muhammed et-Tîb ed-Dillîsî gibi Dımaşk'ın önde gelen âlimlerinden ilim almıştır. Sonrasında Ezher'e gidip beş sene orada kalmış ve Hanefî fikhî müderrisi olarak Dımaşk'a geri dönmüştür. İlmin yayılması yolunda pek çok seyahatte bulunmuş, Osmanlıların gidişinden sonra Dımaşk'ta ortaya çıkan Araplaştırma hareketine destek vermiştir. Aklî ilimlerde eşsiz bir kişiliktir. İbn Arabî'nin kitapları başta olmak üzere tasavvuf kitaplarına önem

<sup>970</sup> Sayyâdî, *Tenvîru'l-Ebsâr*, 117, Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm*, 98, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 624

<sup>971</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 674, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 225, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 666, Acemî, *Âl el-Kâsimî*, 27.

vermiştir. Zühdü ve şöhetten uzaklığı ile bilinir. Rifâiyye tarikatını Bağdat Rifâî şeyhi<sup>972</sup> Ahmed b. Abdurrahman er-Râvî'den (ö. 1900)<sup>973</sup> almış ve Bekrî eş-Şüveykî'ye tarikatta icazet vermiştir.<sup>974</sup>

**e) Bekrî b. Ahmed eş-Şüveykî (1880-1935)**

Dımaşk'ta ticaretle uğraşan bir ailede doğmuş, ticaretle ilgilenmiş ve yanı sıra muhaddis Bedreddin el-Hasenî ile Ali ed-Dakr'ın derslerine devam etmiştir. Rifâiyye tarikatını Emin Süveyd'den, Şâzelîyye'yi ise Muhammed b. Yellis'den almıştır. İbn Yellis, Şâzelîyye'den icazet de vermiştir. 10 sene boyunca Medine-i Münevvere'de mücavir olarak kaldıktan sonra Dımaşk'a dönmüş ve ticaretle uğraşmıştır. Meydan mahallesindeki Hallâc Camii'nde imamet ve hitabet vazifesini üstlenmiş ve vefat edene kadar Nureddin Zengî Camii ve Sumâdiye zâviyesinde zikir meclisleri düzenlemiştir. İnsanların tazim ettiği ve veliliğine inandıkları bir kimse olup, kerametleri meşhurdur.<sup>975</sup>

**f) Muhammed Haşim b. Muhammed Said Ebû Tavk (1847-1962)**

Nesebi Ahmed er-Rifâî'ye dayanmaktadır. Meydan mahallesinde Hanefî fakihî Abdulganî el-Guneymî el-Meydânî ve oğlu İsmail'den ilim öğrenmiştir. Dımaşk Rifâî tarikatının şeyhidir ve Meydan mahallesinde, müridleriyle toplanıp zikir meclislerinin düzenlendiği bir zâviyesi vardır. Engerek yılanlarını, okuduğu bazı dualarla, yuvalarından çıkarmakla meşhurdur. 45 sene boyunca İbn Arabî Camii'nde Virdü's-Sehâr okutmuştur.<sup>976</sup>

---

<sup>972</sup> İcazeti bakmak için: Hayrullah Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, (Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 2015), 66

<sup>973</sup> Abbâs el-Azzâvî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî fi'l-İrâk*, C. 2 (Bağdat: el-Mecmau'l-İlmî el-İrâkî, 1962), 336

<sup>974</sup> Hısni, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 887, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 583, 549, Şerîf, eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd, 22-46

<sup>975</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 547, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 48

<sup>976</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1007, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 351

### 2.3.3. Dımaşk'ta Rifâiyye Tarikatının Yayılması

Halep, Rifâiyye tarikatı için önemli bir merkez olmasına rağmen Dımaşk, Rifâiyye tarikatının merkezlerinden biri olmamıştır.<sup>977</sup> Nitekim Halep'ten Bilâdü's-Şam köylerine doğru yayılmasından sonra 19. yüzyılın başlarında Dımaşk'ta varlığına rastlasak da Rifâiyye'nin, 20. yüzyılın başlarında Halep ve çevresiyle sınırlı kalan mahalli bir tarikat olmaya doğru gitmeye başladığı görülmektedir.<sup>978</sup> Bu süreç özellikle 19. yüzyılda İkinci Abdülhamid'in desteğiyle Osmanlı'nın çoğu şehrinde Rifâiyye tarikatının yayılması için uğraşmış olan Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin vefatından sonra başlamıştır.<sup>979</sup> İstanbul'da tekkelerin %11'i Rifâiyye tarikatına ait olup<sup>980</sup> bazı araştırmacıların aktardığına göre yine İstanbul'da bulunan kırktan fazla zaviyede Rifâî zikir meclisleri düzenlenirken,<sup>981</sup> Dımaşk'ta Rifâiyye tarikatının aktif bir varlığı görülmemekte, hatta 19. asırda Dımaşk'ta Rifâiyye'ye ait neredeyse hiçbir zaviyeye rastlanmamaktadır; Meydan Mahallesindeki Rifâî zaviyesi mescide dönüştürülmüş,<sup>982</sup> Dımaşk'ta az sayıda bulunan Rifâiyye şeyhleri ise tarikatı Bağdat veya Halep'teki Rifâiyye şeyhlerinden almış olup zikir meclislerini büyük çoğunlukla evlerinde düzenlemeye devam etmişlerdir. Buna rağmen Başkent İstanbul'daki Rifâî zaviyelerinde, şeyhlik vazifesini üstlenen Dımaşklılı sûfilere rastlanmaktadır. Yasin Efendi eş-Şâmî<sup>983</sup> ve Muhammed b. Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'den sonra Cafer Ağa Tekkesi Rifâî şeyhliğini teslim alan Muhammed Ebi'l-Hayr b. Ahmed el-Hatîb<sup>984</sup> bu sûfilere örnek olarak verilebilir.

---

<sup>977</sup> Sayyâdî, *Hidâyetu's-Sâ'î*, 97

<sup>978</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 40

<sup>979</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 270

<sup>980</sup> Tahralı, "Rifâiyye", 292

<sup>981</sup> Ebû Şâmî, et-Tasavvuf ve't-Turuku's-Sûfiyye, 250

<sup>982</sup> Yûsuf İbn Abdilhâdî, *Simâru'l-Mekâsıd fî Zikri'l-Mesâcid*, Thk. Es'ad Tales, (Beyrut: el-Ma'hdu'l-Fransî bi-Dımaşk, 1943), 218, Marino, *Hayyu'l-Meydân*, 85

<sup>983</sup> Tahralı, "Rifâiyye", 318

<sup>984</sup> Tahralı, "Rifâiyye", 322

Rifâiyye tarikatının yayılmasını zayıflatan arkasında yatan sebebin büyük bir ihtimalle Dımaşk'ta 7. Hicri asırdan itibaren ortaya çıkan bedene şiş sokma, cam ve yılan yeme, kor üzerinde yürüme,<sup>985</sup> halvetleri sırasında canlı herhangi bir şeyi yemekten kaçınma gibi bedensel işkence çeşitleri ve bunu takiben bazı âlim ve müritlerin âlimler tarafından eleştiriye tabi tutulmaları söylenebilir. Zira İbn Teymiyye, zamanında Rifâî fakirleri (müritleri) şeyhi Salih el-Ahmedî er-Rifâî ve cemaatinin ateş üzerinde yürümek gibi olağanüstü hallerine karşı şiddetli inkarda bulunmuştur.<sup>986</sup> 19. asırda ise Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin kendisi, köylerdeki tarikat şeyhlerini tarikatın sülûkteki usûlu konusundaki cahillikleri ve keramet ve hikayelere çok ihtimam göstermeleri dolayısıyla kınamıştır.<sup>987</sup> Nitekim bu şeyhler cahillikleri sebebiyle zikir meclisleri düzenledikleri sırada mescitlere davul ve zurna sokmak gibi şeriata aykırı âdetler üretiyorlardı.<sup>988</sup>

Bu sebeplere ek olarak; Rifâiyye tarikatının Hz. Hüseyin'in ve Kerbela'da başına gelenlerin yasını tutmak üzere yaptıkları halvet uygulaması zikredilebilir.<sup>989</sup> Rifâîler halveti aynı zamanda tarikata dahil olmak için gerekli bir şart olarak kılmışlardı. Fakat Dımaşk Ehli'nin eskiden beri Beni Ümeyye'ye olan meyli ve Âşurâ meclislerinde Şia eleştirilerine devam ettikleri bilinmektedir.<sup>990</sup> Dolayısıyla ihtimal odur ki tüm bu sebepler ve eleştiriler Dımaşk ehlinin tarikata intisab etmekten çekinmesine neden olmuş ve Dımaşk'taki Rifâî şeyhlerini bu tür uygulamalardan uzaklaştırıp, zikir ve ilme yönelmelerini sağlamıştır.

<sup>985</sup> Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 40/255

<sup>986</sup> Aynî, *İkdu'l-Cümân*, C. 4, 406

<sup>987</sup> Sayyâdî, *Hidâyetu's-Sâ'î*, 56

<sup>988</sup> A.g.e., 58

<sup>989</sup> Ebû Şâmî, *et-Tasavvuf ve't-Turuku's-Sûfiyye*, 247, Devse; başta Rifâiyye ve Sa'diyye olmak üzere bazı sûfi tarikatlerde meşhur olan bir uygulamadır. Bu uygulamada tarikat şeyhi bir ata biner ve yere uzanmış olan müridlerin sırtlarına basarak geçer. Bu bahis 'Sûfi Toplulukları' bölümünde tekrar gelecektir.

<sup>990</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 86

Öyle görünüyor ki Rifâiyye müntesiplerinin büyük çoğunluğu avamdandı. Dolayısıyla tarikat, büyük şehirlerden ziyade köylerde daha çok yayılım göstermiştir.<sup>991</sup> Nitekim Rifâiyye, Dimaşk Gûta bölgesinde Dimaşk merkezinde olduğundan daha yaygındı.<sup>992</sup> Aynı şekilde Dimaşk'a yakın Bekâ Vadisi köylerinde de durum böyleydi. Çiftçiler bu bölgede, özellikle Devse'de çokça Rifâiyye meclislerine katılırdı.<sup>993</sup> Tarikatın Dimaşk'taki varlığı bile Memluk döneminde inşa edilmiş Rifâî zaviyesinin bulunduğu Meydan semti örneğinde olduğu gibi kırsal kesimin başlangıcı olarak kabul edilen bölgelerde yoğunlaşmıştı. Meydan bölgesi şehrin kenar mahallerinden biri sayılıyordu, bu yüzden Karaviyyunlu muhacirlerin pek çoğu bu bölgeye yerleşmiştir. Eski Şehir'in veya Osmanlı mahallerinin içinde ise tarikata dair hiçbir ize rastlanmamaktadır.<sup>994</sup> Bu sebeple Rifâiyye Tarikatı yayılma açısından beşinci sırada gelmektedir. Faaliyetleri belirli aileler ve şahıslarla sınırlı kalmıştır.<sup>995</sup> O dönemdeki belirleyebildiğimiz 323 sûfiden 20'si bu tarikata mensuptur. Bu da Dimaşk'taki sûfilerin sadece %5,6'sına tekabül etmektedir.

## 2.4. Dimaşk'ta Şâzelîyye Tarikatı

### 2.4.1. Şâzelîyye Tarikatının Dimaşk'a Girişi

Şâzelîyye Tarikatı, kurucusu kabul edilen İmam Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Abdülcebbar eş-Şâzelî'ye (ö. 656/1258) nisbet edilir.<sup>996</sup> Kurucusunun vefatından iki

<sup>991</sup> Muhammed Behcet Eserî, *Mahmûd Şükrî el-Âlûsî ve Âsâruhu'l-Luğaviyye*, (Kahire: Ma'hedu'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye'l-Âliye, 1958), 81, 82; Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 270

<sup>992</sup> Sayyâdî, *Hidâyetu's-Sâ'î*, 97, Ebû Şâmî, *et-Tasavvuf ve't-Turuku's-Sûfiyye*, 250, Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 270

<sup>993</sup> Ebû Şâmî, *et-Tasavvuf ve't-Turuku's-Sûfiyye*, 248

<sup>994</sup> Schilcher, *Dimaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 33

<sup>995</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 23

<sup>996</sup> Zehebî, *el-Iber*, C. 5, 232, Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. 48, 273; Abdullah b. Esad Yâfi'î, *Mir'âtu'l-Cenân ve 'İbratu'l-Yakân fî Maritefi mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, Thk. Halîl el-Mansûr, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 107; İbnu'l-Mulakkin, *Tabakâtu'l-Evliyâ*, C. 1, 458; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, C. 1, 192; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl

buçuk asır sonra Dımaşk'a girmiştir. Bu sebeple olsa gerek 16. asırdan önce Dımaşk'le ilgili yazılan tabakat ve teracim kitaplarında pek izlerine rastlanmamaktadır. Ancak söz konusu tarihten önce mensupları, bu tarikatı Mısır'dan Şam'a getirmişlerdir. Neticede Şam ile Mısır'ın Memlûkler zamanında tek bir devletin sultasında olduğu ve Dımaşk ahalisinin tedrisat için Ezher'e gittikleri, ayrıca Mısır ile ticarî ilişkiler kurdukları bilinmektedir.

Dımaşk'taki Şâzelîyye Tarikatı ile ilgili bilinen ilk ciddi eser, Ali b. Meymun b. Ebi Bekr el-Mağribî'ye (ö. 917/1511) aittir. Bu zat, Fas'ta dünyaya gelmiştir. İlimle iştigal ederek kadılık seviyesine kadar gelmiş, ardından ilmi bırakarak Fas kıyılarındaki cihad hareketine katılmış ve en sonunda da Urfe b. eş-Şabbî el-Kayravânî<sup>997</sup> ve Ebu'l-Abbas et-Tûzî ed-Debbâsî'den<sup>998</sup> ders alarak tasavvuf yoluna girmiştir. Daha sonraları doğuya yönelmiş, önce Mısır'a ve Beyrut'a, ardından ise Anadolu'ya giderek altı sene Bursa'da kalmış, burada bazı kimselerin tarikatta halifeliğini yapmış ve en sonunda oradan da ayrılarak Şam'a gitmiş ve burada meşhur olmuştur.<sup>999</sup> 912/1507 yılında Dımaşk'a girdikten sonra, Sâlihiyye mahallesine yerleşerek burada zikir meclisleri kurmuş ve irşada başlamıştır. Dımaşk ahalisinden çokça müridi olmuş ve hatta Mâlikî Müftüsü Abdünnebî el-Mağribî,<sup>1000</sup> Hanevî âlimi Şemseddin b. Ramazan ve Muhammed b. Arrâk ed-Dımaşkî<sup>1001</sup> gibi âlim kimseler kendisinden ders almışlardır.

Anlaşıldığı üzere Mağribî, kendisine Dımaşk'ta bir mekân belirlememiş, Beyrut ile Dımaşk arasında kalan Tel Ma'veşî köyünde vefat edinceye dek civar köylerde dolaşmıştır.<sup>1002</sup> Sünnete ve şer'î hükümlere olan bağlılığıyla meşhur olmuş ve şeriata karşı gelenlere yoğun biçimde muhalefet etmiştir. Bu sebeple sapkın sûfiler, devlet adamları ve avamla bir araya gelmekten şiddetle kaçınmış, belki de bu nedenle

---

İbrâhîm, C. 1 (Kahire: Mektebetu İsâ el-Bânî el-Halebî, 1967), 520. Şâzelî tarikatının silsilesi için bkz. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 291-296.

<sup>997</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 189; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 10, 397.

<sup>998</sup> A.g.e., 10/237; Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 130.

<sup>999</sup> İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/117; Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, 229.

<sup>1000</sup> İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/174; Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 256.

<sup>1001</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 59; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 10, 273.

<sup>1002</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 253.



sessizliği tercih etmiş, çokça yer değiştirmiş ve uzlet hayatı yaşamıştır.<sup>1003</sup> 944/1538 senesinde, Şeyh Arefe b. eş-Şabbî'nin emri üzerine Ahmed b. el-Baytar, Ali b. Meymûn'un müritlerinin hallerini güzelleştirmek için Dımaşk'a gelmiş ve önce Mevsilî Tekkesi'ne, sonra da Nuriyye Medresesi'ne gitmiştir. Buralarda çevresinde insanlar toplanmış ve ondan ders almışlardır. Dımaşk uleması arasında salah ve takvasıyla meşhur olmuş ve onlar tarafından övgüler almıştır. 965/1558 yılında vefat etmiştir.<sup>1004</sup>

Murâdî'nin aktardığına bakılırsa, Şâzelîyye-Cezûliyye tarikatı meşayihinden Muhammed b. Ahmed el-Miztarî el-Mağribî el-Miknâsî'nin (1634-1695)<sup>1005</sup> 1096/1685'te Dımaşk'a gelişine kadar tarikatın bölgede pek fazla yayılmadığı anlaşılmaktadır. Bu zat, Miknas'ta, Kasım b. Ahmed el Kureşî es-Süfyanî'den ders almıştır ve silsilesi şöyle gelmiştir: Muhammed el-Meşrikî,<sup>1006</sup> Muhammed b. Sâsî, Abdullah el-Ğazvânî,<sup>1007</sup> Abdülaziz et-Tebba', Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî,

---

<sup>1003</sup> İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, 10/118; Taşköprizâde, *eş-Şakâiku 'n-Nu'mâniyye*, C. 1, 212; Ğazzî, *el-Kevâkibü 's-Sâ'ire*, C. 1, 272; Zirkî, *el-A'lâm*, C. 5, 275.

<sup>1004</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü 's-Sâ'ire*, C. 2, 131.

<sup>1005</sup> Tabâkat kitapları bu kelimenin yazımında ihtilaf etmişlerdir. Murâdî, *Silku'd-Durer*'de (C. 3, 44) Miztarî, Harîrî, *Tibyânu vesâili'l-hakâik*'te Mistârî şeklinde kaydetmiş ayrıca Harîrî, Mistârî şeklinde de kaydedildiğini söylemiştir (C. 3, 135). Müsellem Taybe de bu görüşe katılmış (57) ve Dımaşklılar bu kelimeyi "Miztarî, Mağripliler "Mistârî" şeklinde telaffuz ederler demiştir (75).

<sup>1006</sup> Takiyyüddin Ebû Şa'r'ın talebesi Abdurrahman el-Küzberî es-Sağır'e verdiği icazette el-Meşrikî şeklinde geçmektedir. İcazetin bir örneği için bkz. Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 453. Harîrîzâde'nin *Tibyânu vesâili'l-hakâik*'inde ise eş-Şarkî geçmektedir (C. 3, 135). Ayrıca bkz. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 299.

<sup>1007</sup> Takiyyüddin Ebû Şa'r'ın talebesi Abdurrahman el-Küzberî es-Sağır'e verdiği icazette el-Ğazvânî şeklinde geçmektedir. İcazetin bir örneği için bkz. Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 453. Harîrîzâde'nin *Tibyânu vesâili'l-hakâik*'inde ise el-Kayravânî şeklinde geçmektedir (C. 3, 135). Ayrıca bkz. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 299.

Muhammed Abdurrahman eş-Şerif, Osman, Abdurrahman er-Racrâcî, Guyûsü'l-Bedevî, Ahmed el-Karâfî, Ebu Abdullah el-Mağribî, Ebu'l-Hasen eş-Şâzelî.<sup>1008</sup>

Miztârî, şeyhi vefat edene kadar ona bağlı kalmıştır. Ardından ise Miknas'dan çıkarak Tunus'un Binzert şehrine gitmiş ve orada daha sonraları Miztârîyye olarak anılacak olan Şâzelî kolunun dergahını açmıştır. Buradan sonra çeşitli seyahatlerde bulunmuş; Mısır, Filistin ve Dımaşk'a gitmiştir. Kudüs'te Abdulganî en-Nablûsî ile bir araya gelmiş, ardından ise Mekke'de kalmaya karar kılmış ve ölümüne dek burada yaşamıştır. Dımaşk'ta bulunduğu sıralarda pek çok kimse kendisinden ders almıştır. Bunların en meşhurları Muhammed b. Halil el-Aclûnî ve Abdurrezzak es-Sefercelânî'dir. Şâzelîyye tarikatının meşihati, bu iki kişinin aileleri üzerinden devam etmiş ve Dımaşk'ta yayılmıştır.<sup>1009</sup> Bu kişiler sırasıyla şöyledir:

**a) Muhammed b. Halil el-Aclûnî (1650-1735)**

Bugün Ürdün sınırları içinde kalan Aclûn'da dünyaya gelmiştir. İlim öğrenmek maksadıyla Kudüs, Dımaşk ve Kahire'ye gitmiş, en sonunda yeniden Dımaşk'a dönerek burada kalmıştır. Miztârî'nin Dımaşk'ta bulunduğu sıralarda kendisinden tarikat dersi almış ve önde gelen halifelerinden biri olmuştur.<sup>1010</sup> Kendisinden sonra tarikatın şeyhliğine oğlu Ebu'l-Feth Muhammed gelmiştir.

<sup>1008</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 153; Taybe, *Târihu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 63, 451. Ayrıca bazı farklarla bkz. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 297.

<sup>1009</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 33; Ğazzî, *Dîvânu'l-İslâm*, C. 4, 183; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Zeydân es-Sicilmâsî, *İthâfu A'lâmi'n-Nâsi bi-Cemâli Ahbâri Hadıratı Miknâs*, Thk. Ali Ömer, C. 4 (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2008), 69; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 135; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 26.

<sup>1010</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 39; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 208.

**b) Ebu'l-Feth Muhammed b. Halil el-Aclûnî (1716/1779)**

Dımaşk'ta doğmuştur. Babasının gözetiminde yetişmiş; Kahire ve Dımaşk ulemasından eğitim almıştır. Emevî Camii ve İsmail Paşa el-Azm medresesinde müderrislik yapmış, Emevî Camii'nde Şâzelî zikir meclisleri kurmuştur.<sup>1011</sup>

**c) Muhammed b. Abdürrezzak b. Abdurrahman es-Sefercelânî (ö. 1720)**

Miztârî'nin Dımaşk'taki halifelerinden olan babasından el almıştır.<sup>1012</sup> Ancak tabakât kitaplarında her ikisinden de bahsedilmemiştir.<sup>1013</sup>

O devirde Sefercelânî ailesinden Şâzelîyye'ye mensup olan en bilinen kişi, Emevî Camii Hanefî imamı ve oradaki Şâzelî şeyhi Abdullah b. Abdülaziz b. Ahmed'dir.<sup>1014</sup> Bu zat muhtemelen, amcası Ömer ve babasından tarikat dersi alıp daha sonra meşihatte onlara halife olan Ömer b. Abdullah b. Abdülaziz b. Ahmed es-Sefercelânî'nin babasıdır (1201/1786).<sup>1015</sup>

**2.4.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Şâzelîyye Tarikatı**

Şâzelîyye tarikatının Dımaşk'ta yaygınlığı; Muhammed el-Fâsî'nin 1867'de şehre gelişine kadar Aclûnî ve Sefercelânî ailesiyle sınırlı kalmıştır. Bu tarihten sonra, el-Mübârek ed-Dillisî ailesi gibi Cezayirli muhacirler Fasî'den Şâzelîyye-Derkaviyye tarikatının evradını almış ve tarikat mensupları çoğalmıştır. Yine aynı tarihlerde, Akka'da bulunan Şâzelî-Derkavî-Yeşrutîyye şeyhi Ali el-Yeşrutî de bölgede itibar

<sup>1011</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 65; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 391.

<sup>1012</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 66, C. 4, 33. Muhammed Emin es-Sefercelânî'nin zikrettiği senede göre Abdürrezzak es-Sefercelânî Miztârî'den doğrudan el almamış, Muhammed b. Ali yoluyla almıştır. Bkz. Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye fi Dımaşk*, 72.

<sup>1013</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 310; İbn Kennân, yanlış olarak, Miztârî'den İztrârî'ye çevirmiştir. Bu hataya araştırmacı Müsellem Taybe dikkat çekmiştir. Bkz. *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 85

<sup>1014</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1005. Vefat tarihini 1260 belirtmiştir. Herhalde Baytâr'ın vehmidir.

<sup>1015</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1140; Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 39; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 16.

bulmuş, Mahmud Ebu's-Şâmât gibi bazı Dımaşklılar tarafından ziyaret edilerek kendisinden tarikat dersi alınmıştır. Yeşrutî de tıpkı Şeyh Fasî gibi Şâzelî-Derkavî icazetini, el-Arabî ed-Derkavî'nin (ö.1239)<sup>1016</sup> halifesi olan Muhammed Hasan Zâfir el-Medenî'den almıştır. (ö.1263)<sup>1017</sup>

1911 senesinde ise Muhammed b. Yellis et-Tilmisânî Cezayir'den Dımaşk'a hicret ederek, Ahmed el-Hicrî'den (ö. 1317), Muhammed b. Kaddur el-Vekîlî (ö.1284), Ebî Ye'za el-Mehacî (ö.1277), el-Arabî ed-Derkavî (ö.1239) silsilesiyle almış olduğu icazetle Şâzelîyye-Derkaviyye tarikatını burada yaymıştır.

Bölgedeki bazı kimseler ise Mısır'a giderek İbrahim er-Reşîd ya da halifeleri Ebu'l-Muhâsin el-Kavkacî, Doğu Trablus'ta bulunan Mustafa Selheb veyahut Medine'de Muhammed ed-Dündarâvî gibi isimlerden Şâzelîyye'nin Reşidiyye kolunu almışlardır.

Böylece Osmanlı'nın Şam'dan çekilişinden önce Şâzelîyye tarikatı Cezûliyye'den iki kol (Sefercelanî Ailesi Kolu ve Aclûnî Ailesi Kolu), Derkaviyye'den üç kol (Mübarek ailesi, Ebu Şâmât Ailesi, Muhammed b. Yellis kolu) ve Reşidiyye'den bir kol (İbrahim er-Reşîd yahut halifelerinden biri) olmak üzere bölgede altı kola ayrılmıştır. Buna ilaveten, Dımaşk'ın dışına yaptıkları ziyaretlerde farklı şeyhlerden tarikatı alan ancak şehirde yaymayan az sayıda kimse de mevcuttur. Dımaşk'ın Osmanlı'dan ayrılmasından sonra şehirde Ahmed el-Allavî'den gelen Muhammed el-Hâşimî kolu ortaya çıkmıştır, ancak bu isimler kronolojik olarak çalışmanın dışında kaldığından kendilerine değinilmeyecektir.

#### 2.4.2.1. Şâzelîyye-Cezûliyye el-Aclûnî Ailesi Kolu

19. yüzyılda Aclûnî ailesi meşihatini sürdürmüştür. Ebu'l Feth Muhammed b. Muhammed el-Aclûnî, şeyhliği oğlu Ahmed b. Ebi'l Feth'e (1756/1836)<sup>1018</sup> bırakmış, sonrasında oğlu Mahmud ona halife olmuştur (1817-1871).<sup>1019</sup> Bu kimseler Dımaşk'ın

---

<sup>1016</sup> Zirklî, *el-A'lâm*, C. 6, 92.

<sup>1017</sup> A.g.e., C. 4, 223.

<sup>1018</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 167; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 30; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 401.

<sup>1019</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1350; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 235; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 689.

ulemasından ve ileri gelenlerindendir. Bu iki kişiden sonra Aclûnî ailesinden Şâzelîyye şeyhliğini devam ettiren olmamıştır.

#### 2.4.2.2. Şâzelîyye-Cezûliyye es-Sefercelânî Kolu

Araştırmacı Müsellem Taybe, tabakât ve terâcim kitaplarında geçen “Sefercelânî ailesinin Halvetiyye olduğu”<sup>1020</sup> ifadesine katılmamakta, ailenin Şâzelîyye şeyhleri çıkardığını söylemektedir. Bu noktada dayanağı, Muhammed b. Emin b. Muhammed b. Halil b. Muhammed b. Abdürrezzak es-Sefercelânî’nin verdiği icazetlerdir. Muhammed, Şâzelîyye’yi dedesi Halil’den; Halil de amcası Şâzelîyye-Sefercelânî şeyhi Salih’ten almıştır.<sup>1021</sup> İcazetinde geçtiği üzere İbrahim el-Attâr da Salih’ten seyrü sülukunu tamamlamıştır.<sup>1022</sup>

Cemil el-Şattî, Dimaşk’taki Sefercelânî ailesinden çıkan Halvetî şeyhlerini<sup>1023</sup> anlatırken Halil’in, amcasının ve bu ailenin evlatlarının biyografilerine yer vermiştir.<sup>1024</sup> eş-Şattî’nin sözleri, ailenin Halvetî Tarikatı Şeyhliği ile ünlü olduğunu göstermektedir.

Kanaatimize göre Sefercelânî ailesinde iki kol vardır: Birisi Halvetî şeyhliğini, diğeri Şâzelîyye-Miztâriyye şeyhliğini deruhte etmektedir. Çağdaş tarihçilerden Muhammed b. Kennân’ın, Sefercelânî ailesinden iki şahıs için yaptığı nakil bizim görüşümüzü teyit etmektedir. Onun nakline göre, Ömer Çelebi es-Sefercelânî, Halvetî Tarikatı için bir zaviye vakfetmiş,<sup>1025</sup> Muhammed es-Sefercelânî ise Şâzelî-Miztârî şeyhidir.<sup>1026</sup> Bunu destekleyen diğer bir husus, Emevî Camii’nde Şâzelî Tarikatının şeyhliğini deruhte etmesi için Muhammed Emin es-Sefercelânî adına berat verilmesine ilişkin sultan

<sup>1020</sup> Şattî, *A’yânu Dimaşk*, 118, 147, 245; Cündî, *A’lâmu’l-Edeb*, C. 1, 218.

<sup>1021</sup> Taybe, *Târihu’t-Tarikati’s-Şâzelîyye*, 77.

<sup>1022</sup> Hısnî, *Müntehabâtü’t-tevârih*, C. 2, 705; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 152.

<sup>1023</sup> Şattî, *A’yânu Dimaşk*, 118.

<sup>1024</sup> A.g.e., 147.

<sup>1025</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 193.

<sup>1026</sup> A.g.e., 310.

emirleridir.<sup>1027</sup> Aynı şekilde Kaymeriye mahallesindeki Sefercelânî camiinde Şâzelî zikir meclisi düzenlenmesi için Salih b. Ahmed'e verilen berat da bunu teyit etmektedir.<sup>1028</sup>

Ayrıca ailenin bazı fertlerinin iki tarikattan da icazeti bulunmaktadır. Bunlardan Muhammed b. Emin b. Halil es-Sefercelânî'nin, Şâzelîyye icazetindeki silsilesi ailesine isnat edilmektedir.<sup>1029</sup> Halvetiyye silsilesi ise Ali el-Hulvânî, Hüseyin ed-Decânî ve Muhammed Salih, Mehdî es-Seklâvî, Ali b. İsa, Muhammed b. Abdurrahman el-Cercerî, Hafnâvî şeklindedir.<sup>1030</sup>

Bu hususla ilgili diğer bir ihtimal, Sefercelânî ailesi Halvetiyye tarikatı şeyhleri iken Miztârî geldiğinde ondan Şâzelîyyeyi almaları ve iki tarikatın da şeyhi olmalarıdır. Başka örnekleri de olması sebebiyle bu ihtimal de uzak değildir. Mesela, Muhammed et-Tayyib ve Muhammed el-Mübârek ed-Dillisî ataları Mehdî es-Seklâvî'den Halvetiyye'yi almışlar ve ondan sonra bu tarikatın şeyhleri olmuşlar; sonra Muhammed el-Fâsî ile tanıştıklarında ondan da Şâzelîyye'yi alıp bu tarikatın da şeyhleri olmuşlar ve aynı anda iki tarikatın yolunu takip etmişlerdir.

Bu yüzden Sefercelânî ailesinden Şâzelî tarikatı şeyhlerinin bulunduğunu ve bu yüzyılda tarikatın onlarla devam ettiği kanaatindeyiz. Bunlardan bazıları şunlardır:

**a) Hasen es-Sefercelânî (ö. 1805)**

Emevî Camii Hanefî imamlarından. Tarikatın şeyhliğini yüzyılın başında deruhte etmiştir.<sup>1031</sup>

**b) Sâlih b. Muhammed es-Sefercelânî (ö. 1240/1824)**

Babası ve dedesi vefat ettiğinde küçük yaşta olmasına rağmen şeyhlik kendisine verilmiş, ancak dedesinin müritlerinden Ahmed Ebu'l-Feth kayyım olarak atanmıştır.

---

<sup>1027</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 169.

<sup>1028</sup> A.g.e., 339.

<sup>1029</sup> Taybe, *Târihu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 78.

<sup>1030</sup> Abdulkakî Miftâh, *Edvâ' 'ala't-Tarikati'r-Tahmâniyye el-Halvetiyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 57.

<sup>1031</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 488; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 163.

Uzun bir ömür yaşamış, insanlar onun fazileti ve velayeti hususunda ittifak etmişlerdir. Büyük bir topluluk kendisinden tarikat almıştır.<sup>1032</sup>

**c) Halil b. Abdullah b. Muhammed b. Abdürrezzak es-Sefercelânî (ö. 1275/1858)**

Sâlih b. Muhammed'in erkek kardeşinin oğludur. Ticaretle uğraşır ve üzerinde salah hali galipti.<sup>1033</sup>

**d) Muhammed Emin b. Muhammed b. Halil es-Sefercelânî (ö. 1335/1916)**

Mahmud el-Hamzavî, Ahmed Müsellem el-Küzberî, Selim el-Attâr ve Abdülhakîm el-Efgânî gibi Dımaşk'ın büyük âlimlerinden ilim tahsil etmiş, Hanefî fikhî ve edebiyatta seçkin bir konuma gelmiştir. Sancakdar Camiinde imamlık ve tedris görevi üstlenmiş<sup>1034</sup> ve bazı medreselerde eğitim vermiştir.<sup>1035</sup> Birden fazla tarikattan icazeti vardır. Bunlardan birisi Şâzelî Tarikatıdır. Silsilesi şöyledir: O dedesi Halil b. Abdulllah'tan, Halil amcası Salih'ten, Salih dedesi Abdürrezzak'tan, Abdürrezzak amcası Muhammed b. Ali'den, Muhammed de Muhammed el-Miztârî'den icazet

---

<sup>1032</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 147; eş-Şattî, Halvetî tarikatı şeyhi olduğunu kaydetmiş, Mutî' Hâfız da ona tâbi olmuştur. Bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 273. Taybe ise Şâzelî tarikatı şeyhi olduğu kanaatindedir (*Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 77). Ayrıca bkz. Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 152.

<sup>1033</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 118; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 569 (bu iki kaynakta Halvetiyye şeyhi olduğu kayıtlıdır); Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 77.

<sup>1034</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 711; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 368; Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 189, 347.

<sup>1035</sup> A.g.e., 189, 215.

almıştır.<sup>1036</sup> Emevî Camiindeki Şâzelîyye Tarikatının şeyhliğini deruhte etmiştir.<sup>1037</sup> Cuma namazından sonra Sefercelânî türbesinde<sup>1038</sup> Şâzelî zikir meclisi düzenlerdi.<sup>1039</sup>

#### 2.4.2.3. Sefercelânî ve Aclûni Ailesi Dışında Dimaşk'taki Şâzelîyye-Miztâriyye Tarikatı Şeyhleri

##### a) *Takiyyüddin Muhammed b. Abdullah b. Ali el-Hanbelî (1715-1792)*

Ebu Şa'r ve Şuayyir lakabı ile meşhurdur. Dimaşk'ta doğmuş, babası onu Abdülgani en-Nablûsî'ye götürmüş, en-Nablûsî ona dua etmiş ve icazet vermiştir. Şâzelî Tarikatını, Muhammed el-Kâmîlî'den, o babasından o da Muhammed el-Miztârî'den almıştır. Şâğûr mahallesinde zaviyesi vardı ve orada zikir meclisleri düzenlerdi. Kerametleri meşhurdur. Avam, havas hatta vezirler ve idareciler bile onun velayetine inanmışlar; Şam valisi Şîrvânîzâde Rüşdü Paşa (ö. 1874) kendisine mesaj göndermiştir.<sup>1040</sup>

Şâzelîyye onunla Dimaşk'ta yayılmış ve çok sayıda kişi tarikatına bağlanmıştır.<sup>1041</sup> Ondan tarikat alanlar arasında muhaddis Abdurrahman el-Küzberî es-Sağîr (ö. 1864) ve kendi yeğeni Abdülmecid b. Selâhaddin (ö. 1851) de vardır.<sup>1042</sup>

Abdülmecid b. Selahaddin, çok zikir ve ibadet yapardı. Vefatına kadar amcasının zaviyesinde zikir meclisleri kurmaya devam etmiş, ardından onun yerine Ebu Şa'r ailesinden bir grup geçmiş ve bu zaviyede 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmişlerdir.<sup>1043</sup>

---

<sup>1036</sup> Taybe, *Târihu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 78.

<sup>1037</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 169.

<sup>1038</sup> A.g.e., 135.

<sup>1039</sup> A.g.e., 286.

<sup>1040</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 125.

<sup>1041</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 423; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 234; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 72.

<sup>1042</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 164; Nuşûkâtî, *Mecmû'u'l-Esbâti'l-Hadîsiyye*, 332. İcazetin bir örneği için bkz. Taybe, *Târihu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 451.

<sup>1043</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 1036; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 202; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 537.



**b) Ahmed Müsellem el-Küzberî (1825-1881)<sup>1044</sup>**

Şâzelîyye-Cezûliyye tarikat silsilesi şöyledir: Babası Abdurrahman el-Küzberî es-Sağîr'den, o babası Muhammed'den, o babası Abdurrahman'dan, o Mustafa b. Muhammed er-Rahmetî'den, o Abdilgani en-Nablûsî'den, o Hasen el-Acemî'den, o Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed el-Hasenî el-Mağribî el-Miknâsî'den, o babası Ahmed'den, o dedesi Muhammed'den, o dedesi Ahmed'den o da Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'den icazet almıştır.<sup>1045</sup>

**c) Muhammed b. Abdullah b. Arslan ed-Dağîstânî (1865-1904)**

Sultan lakabı ile meşhurdur. Dağıstan'da doğmuş, orada Kur'an-ı Kerim'i hıfzetmiş ve ulemasından temel ilimleri aldıktan sonra Dımaşk'a hicret ve Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Şâzelîyye-Cezûliyye tarikatını bir hac yolculuğunda Muhammed Emin el-Kâdirî'den almıştır. Şeyhinin emri sebebiyle Delâil-i Hayrât'ı çok okurdu.<sup>1046</sup>

**2.4.2.4. Şâzelîyye-Derkâviyye-Fâsiyye Kolu**

Muhammed b. Muhammed b. Mesud b. Abdurrahman el-Fâsî el-Mağribî'nin (1803-1870) kurduğu koldur. Muhammed el-Fâsî, Fas şehrinde doğmuş, Kur'an-ı Kerim'i hıfzetmiş ve âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Bu tahsili onun davranışlarına, şeriatın kurallarına ve sınırlarına dikkat etmek şeklinde yansıtmıştır. Tahsilinden sonra Şâzelîyye-Derkâviyye tarikatını Medine-i Münevvere'de, Muhammed Hasen b. Hamza b. Abdülvehhâb Zâfir el-Medenî'den (ö. 1263) almıştır.<sup>1047</sup> Zâfir el-Medenî'nin babası İstanbul'daki Ertuğrul tekkesinin ve II. Abdülhamid'in şeyhidir.<sup>1048</sup>

Fâsî, şeyhinin yanında 18 yıl kalmış, sonra Mekke'ye geçerek orada bir zaviye inşa etmiş ve Şâzelîyye-Derkâviyye tarikatını yaymaya başlamıştır. İnsanlar onu hüsnükabulle karşılamışlar ve kerametleri meşhur olmuştur. Mısır, Şam, Yemen, Sudan ve başka yerleri dolaşmış, ziyaret ettiği her yerde halife bırakmış ve zaviyeler

<sup>1044</sup> Hayatıyla ilgili bilgi ilerde verilecektir.

<sup>1045</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 1, 218.

<sup>1046</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 188.

<sup>1047</sup> Hasen Fâsî, *Tabakâtu's-Şâzelîyyeti'l-Kübrâ*, Thk. Mursî Ali, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 185; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 307.

<sup>1048</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 308.

kurmuştur. Vefat edinceye kadar otuz yıla yakın bir süre Mekke’de kalmıştır. Yerine oğlu Şemseddin Muhammed el-Mekkî’yi bırakmıştır.

Emir Abdülkadir el-Cezâirî’nin daveti üzerine 1867 senesinde Dımaşk’ı ziyaret etmiş, ikinci ziyaretini 1869’da yapmıştır. Aralarında Emir Abdülkadir’in de bulunduğu bazı Dımaşk âlimleri kendisine intisap etmiştir.<sup>1049</sup> Dımaşk’ta halifesi olarak Halvetî tarikatı şeyhi Muhammed Tayyib b. Muhammed el-Mübârek ed-Dillisî’yi bırakmıştır.<sup>1050</sup> Kendisinden tarikat alan Dımaşk âlimlerinin bir kısmı şunlardır: Salih b. Yusuf el-Uş (ö. 1875),<sup>1051</sup> Mahmud b. Halil el-Azm (1836-1875),<sup>1052</sup> Abdüsselam eş-Şattî (1840-1878),<sup>1053</sup> Emîr Abdülkadir el-Cezâirî (1807-1883),<sup>1054</sup> Muhammed es-Sıddîk b. Muhammed el-Hasen el-Ya’kubî (ö. 1889),<sup>1055</sup> Abdülganî b. Hasen el-Baytar (1824-1897),<sup>1056</sup> Abdülganî’nin oğlu Muhammed Bahaüddin (1848-1910),<sup>1057</sup> Selim b. Muhammed Semâre (1838-1909)<sup>1058</sup> ve Abdürrezzak b. Hasen el-Baytar (1834-1916).<sup>1059</sup>

---

<sup>1049</sup> Fâsî, *Tabakâtu’s-Şâzelîyyeti’l-Kübrâ*, 180; Taybe, *Târihu’t-Tarikati’s-Şâzelîyye*, 87-92.

<sup>1050</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 2, 757.

<sup>1051</sup> A.g.e, C. 2, 718.

<sup>1052</sup> A.g.e, C. 3, 1487.

<sup>1053</sup> Taybe, *Târihu’t-Tarikati’s-Şâzelîyye*, 94. Güvenilir bir kaynakta geçmemiştir. Meşhur olanı yeğeni Murad ve torunu Cemil’in beyanı üzere Kâdiriyye’den icazet almış olmasıdır. Bkz. Şattî, *A’yânu Dımaşk*, 170.

<sup>1054</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 2, 898; Ahmed Cezâirî, *Sîratu’l-Emîri Abdilkâdir el-Cezâirî el-Hasenî*, Thk. Muhammed Mutî’ el-Hâfız, (Dımaşk: Daru Taybe, 2017), 80.

<sup>1055</sup> Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 112; Farfûr, *A’lâmu Dımaşk*, 282; Taybe, *Târihu’t-Tarikati’s-Şâzelîyye*, 99.

<sup>1056</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 2, 874.

<sup>1057</sup> A.g.e, C. 1, 380.

<sup>1058</sup> A.g.e, C. 2, 684.

<sup>1059</sup> A.g.e, C. 2, 718.

Muhammed Tayyib'den kardeşi Muhammed b. Muhammed el-Mübârek (1847-1912) tarikatı almış ve kendisinden sonra tarikatın şeyhliğine geçmiştir.<sup>1060</sup> Ona intisap eden diğer belli başlı kimseler şunlardır: Mustafa Kemâleddin b. Muhammed eş-Şerîf (1846-1899),<sup>1061</sup> Emir Abdilkadir'ın yeğeni Muhammed Abdilbâkî el-Cezâirî (1850-1916),<sup>1062</sup> Muhammed b. Ali el-Hakîm (ö. 1917),<sup>1063</sup> Muhammed Saîd b. Ahmed el-Ferrâ (ö. 1925),<sup>1064</sup> Abdürrahim b. Abdullah Dibs ve Zeyt (1851-1926),<sup>1065</sup> Hasen b. Râgıb el-Üstüvânî (ö. 1930),<sup>1066</sup> Muhammed Tevfik b. Muhammed Eyyûbî (ö. 1932),<sup>1067</sup> Muhammed b. Muhyiddin el-Ânî (1861-1936),<sup>1068</sup> Muhammed Emin Suveyd (1855-1936),<sup>1069</sup> Muhammed Salih b. Mustafa el-Emedî (1870-1950),<sup>1070</sup> İbrahim b. Abdurrahman el-Gazzî (1872-1951),<sup>1071</sup> Kâdî Muhammed Ali b. Muhammed Şerîf Zabyan el-Geylânî (ö. 1958).<sup>1072</sup>

---

<sup>1060</sup> Azzûz, *İthâfu Zevi'l-'Înâye*, 58; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 310.

<sup>1061</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 122.

<sup>1062</sup> Azzûz, *İthâfu Zevi'l-'Înâye*, 42, 164

<sup>1063</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 371.

<sup>1064</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 126. Buna bir kaynak vermemiştir. Bu bilgi Hâfız'ın verdiği, "Halvetî tarikatını Muhammed et-Tayyib ve onun kardeşi Muhammed el-Mübârek'ten almıştır" ifadesiyle uyuşmamaktadır. Bkz. Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 448; Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 118.

<sup>1065</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 457;

<sup>1066</sup> Azzûz, *İthâfu Zevi'l-'Înâye*, 39; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 505.

<sup>1067</sup> A.g.e., C. 1, 531.

<sup>1068</sup> A.g.e., C. 1, 576; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 130.

<sup>1069</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 583; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 130.

<sup>1070</sup> A.g.e., C. 1, 785.

<sup>1071</sup> A.g.e., C. 1, 772.

<sup>1072</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 137.

Muhammed b. Muhammed el-Mübârek'ten icazet alan Muhammed Abdülbaki b. Muhammed es-Saîd el-Hasenî el-Cezâirî (1850-1916)<sup>1073</sup> ve Muhammed eş-Şerîf el-Ya'kubî (1865-1943)<sup>1074</sup> tarikatı kendisinden sonra halifeleri olmuştur. Bunlar haricinde ondan tarikat alanlar şunlardır: Abdülcelîl b. Selim ed-Dürr (ö. 1947),<sup>1075</sup> Abdurrahman b. Reşîd el-Hatîb (1889-1948),<sup>1076</sup> İsmail b. Muhammed es-Sıddîk el-Ya'kubî (1882-1960)<sup>1077</sup> ve Muhammed el-Arabî b. Ömer el-Ya'kubî (1874-1964).<sup>1078</sup> Şâzelîyye-Fâsiyye tarikatının şeyhleri, kendi yollarının Abdülkadir Geylânî'ye kadar uzandığı, Ebu'l-Hasan el-Şâzelî'nin tarikattaki rolünün daha önce yapılmamış bir şekilde tecdid (yenileme) olduğu görüşündeydiler. Bu sebeple biyografilerinde sıkça "tarikatı Şâzelî, meşrebi Kâdirî" ibaresi geçmektedir.<sup>1079</sup> Aynı zamanda, intisap edip seyrü sülûke gireceklerin ilim ehlinen olmasını şart koşarlardı. Bu sebeple halifeleri az, ancak ilim ehlinin seçkinlerdendi.<sup>1080</sup>

**a) Fasiyye Şâzelîyye Tarikatının Meşayihî**

**- Muhammed et-Tayyib b. Muhammed el-Mübârek ed-Dillîsî (1839-1895)**

Cezayir'de Akdeniz kıyısında bir şehir olan Dillîs'te dünyaya gelmiştir. Babası Muhammed el-Mübârek el-Kebîr ile anne tarafından dedesi Muhammed el-Mehdî es-Seklâvî'nin gözetiminde yetişmiştir. 1847'de, ailesi ile birlikte Dımaşk'a göç ederek orada ilim talebesi olmuştur. Emir Abdülkadir el-Cezairî ve Muhammed et-Tantavî gibi isimlerle arkadaşlık yapmıştır. Müftü Mahmud el-Hamzavî, Nakşibendî şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Hânî ve fetva emini Muhammed el-Baytar gibi Dımaşk ulemasının önde gelenleriyle sıkı bağlar kurmuştur. Dedesi Mehdî es-Seklâvî'den Halvetî tarikatı icazeti alarak Haydarî zaviyesinin başına geçmiştir. 1864 yılında Emir

<sup>1073</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 310.

<sup>1074</sup> A.g.e., C. 1, 310.

<sup>1075</sup> Azzûz, *İthâfu Zevi'l-Înâye*, 60.

<sup>1076</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 747.

<sup>1077</sup> A.g.e., C. 2, 945.

<sup>1078</sup> Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 287.

<sup>1079</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 122.

<sup>1080</sup> A.g.e., 148.

Abdülkadir ile birlikte hacca giden ve orada Muhammed el-Fâsî ile bir araya gelen Dillisî, Şâzelî-Derkâviyye tarikatının icazetini alarak Dımaşk'ta onun halifesi olmuştur. Bu zamandan itibaren Haydariyye zaviyesinde Şâzelî zikir meclisleri kurmuş; dedesinden Halvetiyye tarikatının hilafetini aldıktan sonra da bu meclisler devam etmiştir. Bazı icazetlerden görüldüğü üzere müntesiplerini hem Şâzelîyye hem de Halvetiyye tarikatının usulü üzere irşad etmiştir.

Etrafına halktan 200'den fazla mürit toplanan şeyh, Dımaşk'ın dış mahallelerinde kalan Mezze bölgesinde ikinci bir merkez açmıştır. Üçüncüsünü ise Havran kazasında açan şeyhin ayrıca Mısır, Lübnan, Yemen ve Filistin'de de halifeleri bulunuyordu. Şeyh, yeme-içme ve giyim-kuşamındaki güzellik, ulemadan kardeşlerine gösterdiği yüksek ihtiram ve lütuf ile müritlerine beslediği yüksek sevgi ve onların hallerini gözetmesiyle meşhur olmuştu.

Dillisî, okumaya ve bilhassa İbn Arabî'nin kitaplarını okumaya ciddi ehemmiyet vermiştir. Hatta Emir Abdülkadir, onu Muhammed el-Tantâvî'nin refakatinde, kendisinde bulunan *Fütühât-ı Mekkiyye* nüshalarını İbn Arabî'nin el yazması olanlarla mukabele için Konya'ya göndermiş, orada Mevlevî şeyhi Çelebi Efendi'nin evinde kalmışlardır. Burada kendilerine Sadreddin Konevî türbesinde muhafaza edilen ve biri hariç tamamı İbn Arabî'nin el yazması olan 37 ciltlik Fütuhât getirilmiş ve onları Emir Abdülkadir'in nüshalarıyla iki sefer karşılaştırmışlardır. Kendisinin talebesi olan Hasan el-Üstüvânî, "Reşahat" isimli bir risale kaleme alarak, Dillisî'nin halk arasında meşhur olan menkıbelerinden, ahvalinden ve kerametlerinden çokça bahsetmiştir.<sup>1081</sup>

#### - Muhammed b. Muhammed el-Mübarek ed-Dillisî (1847-1912)

Cezayirlilerin Dımaşk'a göçleri sırasında Beyrut'ta dünyaya gelmiştir. Henüz altı yaşındayken babasını kaybetmiştir. Dımaşk'taki Halvetî tarikatının şeyhi olan dedesi Mehdi es-Seklâvî'nin gözetiminde büyümüş ve ondan tarikat dersi almıştır. Şeyhu'l-kurra Ahmed el-Hulvânî el-Kebîr'in üstadlığında kıraatleri öğrenerek Kur'an'ı

---

<sup>1081</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 757; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 356; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 146; Taybe, *Târîhu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 105-114.

hıfzetmiştir. Dımaşk'taki âlimlerden Abdülkadir el-Cezâirî, Bekrî el-Attâr gibi isimlerden ilim tahsil etmiş ve ıslahatçılardan Tâhir el-Cezâirî ile Cemaleddin el-Kasımî gibi kişilerle sağlam ilişkiler kurmuştur.

Muhammed Fâsî, Dımaşk'a geldiğinde, ondan Şâzelîyye evradını almış, sonrasında kardeşi Muhammed Tayyib'in elinde seyru sülûkunu tamamlamış ve ondan sonra tarikat şeyhliğine geçmiştir. Şeyhliği sırasında Haydariyye zaviyesindeki zikirlerle ilaveten haftada iki kez hadis, tasavvuf ve Malikî fikhî kitapları okutmuştur. Şeyh, ilme ihtimam göstermiş ve iki medrese açmıştır. Talebeleri arasında ıslahçılardan Muhammed Kürd Ali gibi meşhur isimler vardır. Emir Abdülkadir el-Cezâirî'nin çocukları da bu medreselerde eğitim görmüş, hatta Emir, bu çocuklara Cezayirîliler arasında yaygın olan Verş kıraatinin öğretilmesini talep etmiştir. Bunların yanında, şeyhin edebiyat ve dile ciddi bir düşkünlüğü vardır. Bunlar hakkında eserler de telif etmiş ve hatta o zamanın Dımaşk'ındaki en meşhur ediplerinden biri olmuştur. Emir Abdülkadir'e övgü için yazılmış çok sayıda şiiri mevcuttur. Şeyh, zühdüyle de şöhret kazanmış ve hükümetten gelen ödenekleri reddederek kendi gelirleriyle yetinmiştir. Buna karşın yine de cömertliğiyle nam salmış ve hatta hakkında "fakirlikten korkmayan birinin cesaretiyle verdiği" ifadesi kullanılmıştır. Vefat ettiğinde cenazesinin sünnet üzere çıkarılmasını ve namazının İbn Arabî camiinde kılınmasını vasiyet etmiştir.<sup>1082</sup> Kendisinden sonra Haydariyye tekkesinin şeyhliğini ve zikir meclislerinin idaresini Muhammed Abdülbaki b. Muhammed es-Saîd el-Cezâirî devralmış ve ondan sonra da Muhammed eş-Şerif el-Ya'kubî gelmiştir.<sup>1083</sup>

#### - Muhammed Abdülbaki b. Muhammed es-Saîd el-Cezâirî (1850-1916)

Emir Abdülkadir'in yeğenidir. Babasıyla birlikte Dımaşk'a göç etmiş; babasından, amcası Emir'den, Muhammed Tantâvî'den ve Bedreddin el-Hasenî'den ilim tahsil etmiştir. Maliki mezhebi müftüsüdür. Kadirî tarikatı icazetini babasından almış ve Dımaşk'ta bu tarikatın şeyhi olmuştur. Şâzelî-Derkâvî şeyhliğini ise Muhammed b.

<sup>1082</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1354-1368; Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri'l-Dımaşkiyyîn*, 109; Kürd Ali, *el-Muâsirûn*, 367-372; Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 267-272; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 307-312; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 115-121.

<sup>1083</sup> Azzûz, *İthâfu Zevi'l-Înâye*, 42; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 370; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 124.

Muhammed el-Mübarek'ten alarak ondan sonraki Haydariyye tekkesi şeyhi olmuştur. Ulemadan bir toplulukla birlikte İbn Arabî'nin kitaplarının okunmasına önem vermiştir. Nadir yazmaların toplanmasına ve mütalaasına olan düşkünlüğü ile temayüz etmiştir.<sup>1084</sup>

- **Muhammed eş-Şerîf b. Muhammed es-Sıddîk el-Ya'kubî (1865-1943)**

Dımaşk'ta dünyaya gelmiştir. Dımaşk'a Cezayir'den hicret etmiş, ilim ve tasavvufla iştigal eden bir ailede büyümüştür. Bazı ilmî metinleri ve Kur'an'ı ezberledikten sonra babasının ve amcası Muhammed Mizyan'ın rahle-i tedrisinde temel ilimleri tahsil etmiştir. Sonrasında Emir Abdülkadir, Bekrî el-Attâr, Selim Semâra, Bedreddin el-Hasenî ve Emin Süveyd gibi Dımaşk ulemasının önde gelen isimlerinden dersler almıştır. Babası ve amcasından Halvetî icazeti almış, sonrasında teyzesinin oğlu olan Muhammed Tayyib ed-Dillisî'nin sohbetlerine katılarak Şâzelî tarikatını almış ve vefatına kadar yanında bulunmuştur. Bundan sonra Tayyib'in kardeşi ve halifesi olan Muhammed b. Muhammed el-Mübarek'in sohbetlerine katılmış, vefatına kadar ondan ayrılmamıştır. Şeyhinin vefatının ardından Haydariyye dergahının şeyhliğini üstlenmiş; böylelikle Şâzelîyye-Fâsiyye'nin meşihatı ed-Dillisî ailesinden Ya'kubî ailesine geçmiştir. Şeyh, Dımaşk'ın Fransızlarca işgaline karşı duruşuyla meşhur olmuştur. İlimle iştigal etmiş ve şer'î ilimler öğreten pek çok medrese kurmuştur. Bu okullardan mezun olanlar arasında Said el-Burhanî, Salih el-Ferfûr ve Hasan Habenneke gibi Dımaşk ulemasından pek çok isim mevcuttur. Dımaşk'tan Beyrut'a kadar olan köylerde İslam'a davet için gayret etmiştir. Emevî Camii'nde Maliki imamlığı yapmış, yine Emevî Camii'nde, evinde ve Berîdî Camii'nde Malikî fıkıhı, tefsir ve tasavvuf dersleri vermiştir. Onun şeyhliğinde seyrü sülûka devam eden pek çok müridi olmuştur. Yeğeni İbrahim el-Ya'kubî (1924-1985) haricinde kimseye, tarikatı devam ettirmesi ve Haydariyye dergahında zikir meclislerini yönetmesi için hilafet vermemiştir. Dımaşk uleması ile sağlam bağlar kurmuştur. Dımaşk halkı arasında kerametleri ve ahlakıyla meşhur olmuş, onlar tarafından sevilmiş ve duası

<sup>1084</sup> Azzûz, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, 42; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 756; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 370; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 163; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 124, 148.

talep edilmiştir. Vefat ettiğinde Dımaşk ahalisinden oluşan büyük bir kalabalık cenazesine iştirak etmiştir.<sup>1085</sup>

**b) Şâzelîyye-Derkâviyye-Fâsiyye Tarikatının İleri Gelenleri**

**- Muhammed es-Siddîk b. Muhammed el-Hasen el-Ya‘kubî (ö. 1889)**

Cezayir’de doğmuş, orada ilim tahsiline başlamış, Kur’an-ı Kerim’i hıfzetmiş, kıraatleri öğrenmiş, beldesinin âlimlerinin elinde Malikî mezhebi üzere fakih olmuştur. Halvetî Tarikatı şeyhi Mehdî es-Seklâvî’nin kızı ile evlenmiş, sonra 1847 yılında ailesi ile Dımaşk’a hicret etmiştir. Emir Abdülkadir ile arasında kuvvetli bir bağ kurulmuş, onun meclisine devam etmiş kendisinden Buhârî okumuştur. Mehdî es-Seklâvî’den Halvetî tarikatını ve icazetini almıştır. Halvetiyyeyi aynı zamanda bacanağı Muhammed el-Mübarek ed-Dillisî el-Kebîr’den de almıştır. Sonra Şâzelîyye-Derkâviyye tarikatını Muhammed el-Fâsî’den almış; Fâsî ona genel bir icazet vermiştir. Vefatına kadar Haydariyye zaviyesi ve Berîdî camiinde Kâdiriyye, Şâzelîyye ve Halvetiyye usulü üzere zikirler yaptırmıştır. Yerine büyük oğlu Muhammed Şerîf’i bırakmıştır.<sup>1086</sup>

**- Abdülganî b. Hasen el-Baytar (1824-1897)**

Dımaşk’ta ilmiyeye mensup bir aile içinde doğmuştur. Babasından ilim tahsil ettikten sonra, muhaddis Abdurrahman el-Küzberî, Hanefî fakihleri Saîd el-Halebî ve Abdülganî el-Guneymî el-Meydânî gibi devrinin âlimlerinden ilim almıştır. Kurân-ı Kerim’i hıfzetmiş, şeyhu’l-kurrâ Ahmed el-Hulvânî el-Kebîr’den yedi kıraati iyi derecede tâlim etmiştir. Muhammed el-Fâsî, Dımaşk’a geldiğinde Şâzelî Tarikatını almış ve ondan etkilenmiştir. İlim ve irşad haricinde uzleti ve suskunluğu tercih eder, özellikle İbn Arabî’nin eserleri olmak üzere tasavvuf kitapları mütalaa ederdi.<sup>1087</sup>

<sup>1085</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 683; Farfûr, *A’lâmu Dımaşk*, 277; Savâf, *Nesrû l-riyâhiyyîn*, 67-197; Taybe, *Târîhu’t-Tarîkati’s-Şâzelîyye*, 143-151.

<sup>1086</sup> Taybe, *Târîhu’t-Tarîkati’s-Şâzelîyye*, 99; Farfûr, *A’lâmu Dımaşk*, 282; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 112.

<sup>1087</sup> A.g.e., C. 1, 165; Hısnî, *Müntehabâtü’t-tevârih*, C. 2, 761; Farfûr, *A’lâmu Dımaşk*, 179; Taybe, *Târîhu’t-Tarîkati’s-Şâzelîyye*, 99; Şattî, *A’yânu Dımaşk*, 370; Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 2, 873.



- **Bahâüddin b. Abdülganî el-Baytar (1848-1910)**

Ehl-i ilim sûfî olma yolunda babasının halifesidir. Babasından ilim tahsil etmiş, Kur'an-ı Kerim'i hıfzetmiş ve yedi kıraati öğrenmiştir. Amcası Hanefî fakihî Muhammed el-Baytar ve diğer amcası tarihçi Abdürrezzak'tan ilim okumuş; Muhammed et-Tantâvî'den tarikat almıştır. Muhammed el-Fâsî Dimaşk'a geldiğinde ondan Şâzelîyye'yi almış; babası gibi tasavvuf kitapları okumakla meşgul olmuştur. *Fütühat-ı Mekkiye*'yi okurken anlayamadığı yer olursa Emir Abdülkadir'e müracaat edermiş. Tasavvuf hakkında risaleleri vardır. Babası gibi zahid olup çoğunlukla uzleti tercih ederdi. Fakirlere çok fazla yardımda bulunduğu için "ebu'l-fukarâ" (fakirlerin babası) lakabı verilmişti. Islahatçılardan Behçet el-Baytar'ın babasıdır.<sup>1088</sup>

- **Mustafa Kemaleddin b. Muhammed Şerîf Erzurumlu (1846-1899)**

Dimaşk'a Diyarbakır'dan göç etmiş bir ailede doğmuş, Hanefî fakihleri Abdülganî el-Guneymî el-Meydânî ve Abdullah el-Halebî gibi Dimaşk âlimlerinden ilim almış ve Dimaşk'ın üst düzey edip ve ileri gelenlerinden olmuştur. Bir müddet İstanbul'da kalmış ve çeşitli resmî vazifelerde bulunmuştur. Dimaşk halkının acılarının hafifletilmesinde ve birçok olayda halkla yöneticiler arasında arabuluculuk yapılmasında rolü olmuştur. Şâzelî tarikatını Muhammed Tayyib ed-Dillîsî'den, kendisinden de Muhammed Emin Harputlu almıştır. Dimaşklı islahatçı ekolden Tâhir el-Cezâirî, Abdülmecid el-Hânî ve Abdürrezzak el-Baytar ile yazışmaları vardır. Tasavvuf ilmine özel ilgi göstermiş ve bu alanda çeşitli kitaplar telif etmiştir.<sup>1089</sup>

- **Selim b. Muhammed Semâre (1838-1909)**

Dimaşk'ta doğmuş, Hanefî fakihleri Abdülganî el-Guneymî el-Meydânî, Abdullah el-Halebî, Ali Ebû Bekir el-Külâlî el-Kürdî ve Muhammed et-Tantâvî gibi Dimaşk âlimlerinden ilim almış, Tantâvî'nin kızıyla evlenmiştir. Şâzelîyye-Derkâviyye tarikatını, Dimaşk'a geldiği dönemde Muhammed el-Fâsî'den almış; sonra Mekke'ye giderek orada Fâsî'nin oğlu Şemseddin Muhammed Mekki'nin zaviyesinde kalmış ve

<sup>1088</sup> Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 100; Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 49; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 287; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 380.

<sup>1089</sup> Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 94; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 200; Hısni, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 764.

ondan tarikatı yaymak hususunda icazet almıştır. Önce Sahabe camiinde, sonra da Meydan mahallesindeki Suheyb camiinde imam, hatip ve müderrislik yapmıştır. Suheyb camiinde zikir meclisleri kurar, mahalle sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için koşturur ve yöneticiler nezdinde onlara şefaatçi olurdu. Zühd, fakirlere ikram ve yöneticilerle beraberlikten kaçınmakla meşhur olmuştur. Talebeleri arasında, Muhammed eş-Şerîf el-Ya‘kubî (1865-1943), Suriye Müftüsü Muhammed Ebu’l-Yüsr Âbidîn (1889-1981)<sup>1090</sup> ve meşhur sûfî Mevsilî ailesinden Mahmud b. Muhammed (1852-1937) vardır. Meydan mahallesinin ileri gelenlerinden, ticaret ve sanayi ile uğraşan Dımaşk zenginlerinden biriydi. İnsanlar arasında önemli bir konumu vardı. Fransızlara karşı yapılan devrime malı ile katılmıştır.<sup>1091</sup>

- **Harputlu Muhammed Emin b. Muhammed (1859-1937)**

Dımaşk'ta büyümüş, Bedreddin el-Hasenî gibi Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Şeyhi Mustafa Kemaleddin'in yanından ayrılmamış ve ondan Şâzelî tarikatını almıştır. Tamamıyla tasavvufa yönelmiş, bu alanda risaleler yazmıştır. Çoğunlukla uzlete çekilir, zikirle meşgul olurdu. İbn Arabî camiinde Hanefî imamlığı yapmış ve İbn Arabî'nin kabrinin yanına defnedilmiştir.<sup>1092</sup>

- **Muhammed Salih b. Mustafa el-Âmidî (1870-1950)**

Dımaşk'ta doğmuş, Emir Abdülkadir, Muhammed et-Tayyib b. Muhammed Mübârek gibi Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. İzmir'e gitmiş orada Osman İzmirî'den Nakşibendiyye Tarikatını almış, sonra İstanbul'a yönelmiştir. Yemen alay müftülüğü vazifesini aldıktan sonra, Yemen'e gitmeden önce Dımaşk'a gelmiş, Muhammed et-Tayyib ed-Dillisi'den Şâzelî tarikatını almış ve Yemen'de onun halifesi olmuştur. Mekke'ye intikal edene kadar ordu ile Yemen'de kalmıştır. Mekke'de, Muhammed el-

---

<sup>1090</sup> Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 100; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 124, 305; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 279; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 684; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 724; Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 185, 373.

<sup>1091</sup> Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 330; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 593; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, 859.

<sup>1092</sup> Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 124; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 591.

Fâsî'nin halifesi Muhammed Sıddîk es-Sindî ile buluşmuş, ondan da icazet almıştır. Sonra ordu ile birlikte Medine-i Münevvere'ye geçmiş, ardından Dımaşk'a dönerek vefat edene kadar burada kalmıştır. Talebe okutmuş, tarikatı yaymış ve kendi evinde zikir meclisleri kurmuştur. Kendisinden tarikatı alanlar arasında Said el-Burhânî ile şeyhinin oğlu Cafer es-Sâdık b. Muhammed et-Tayyib de vardır.<sup>1093</sup>

#### 2.4.2.5. Şâzelîyye-Derkâviyye-Yeşrutîyye Kolu

Bu kolun kurucusu Nureddin Ali b. Muhammed el-Yeşrutî'dir (1794-1899).<sup>1094</sup> Nureddin Ali'nin soyu Mağrip'te Benî Yeşrut kabilesine dayanmaktadır. Ancak kendisi Tunus'ta Binzert şehrinde doğmuş ve bu şehrin okullarında eğitim görmüş, sonra Zeytûne Üniversitesinden mezun olmuştur. Kısa süre sonra uzlete meylederek eğitim öğretim işlerini terk edip tasavvufla meşgul olmaya başlamıştır. Şâzelî tarikatında ilk olarak el-Arabîyyü'l-Derkâvî'ye (ö. 1823) intisap etmiş, onun vefatından sonra halifesi Muhammed Hasen b. Hamza el-Medenî'ye (ö. 1846) bağlanmış, ondan icazet alana kadar yanında kalmış ve onun halifesi olmuştur. Şeyhi Medenî'nin vefatından sonra Mekke'ye gitmiş, bir müddet Medine'de mücavir kalmış sonra Mısır'ı ziyaret etmiş ardından da 1849 senesinde Filistin bölgesinde Terşiyha şehrinin Akka mıntıkasına yerleşmiştir. Şam bölgesinde tarikatını neşretmek için büyük gayret sarf etmiş, bunun sonucunda bölgenin tüm şehirlerinde halifesi olmuştur.<sup>1095</sup> Akka ve civarında yüz binden fazla müridi vardı.<sup>1096</sup> Çok sayıda insan kendisinden istifade ettiği gibi müridi olan veya olduğunu söyleyen, cahilliği galebe çalmış bazı insanlar da sapmışlar, şer'î ahkâmı terk etmişlerdir. Şeyh hayatında iken bu insanlardan uzak olduğunu beyan etmiştir.<sup>1097</sup> Tarikatının istikameti hakkında insanlar ihtilaf etmiş, kimisi övmüş kimisi de yermiştir. Her ne kadar şeyh istikamet

---

<sup>1093</sup> Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 135; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 784.

<sup>1094</sup> Biyografisi için bkz. Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 175-181; Zirkî, *el-A'lâm*, C. 4, 260; Nebhânî, *Câmi'u Kerâmâtî'l-Evliyâ*, C. 2, 385; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1065; Ahmet Kavas, "Yeşrutî", *DİA*, 43/499.

<sup>1095</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1065;

<sup>1096</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 76.

<sup>1097</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 671; Nebhânî, *Câmi'u Kerâmâtî'l-Evliyâ*, C. 2, 385;

sahibi, kemal ehli birisi olsa da bağılılarından bazısı şeriata muhalif iş yapmış, emirleri terk edip yasakları işlemişlerdir.<sup>1098</sup> Bu durum Şam valisi Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'ya, şeyhi Rodos adasına sürme bahanesi vermiştir. Zaten Osmanlı hükümeti bu hassas bölgedeki tarikatın yayılması ve mürit toplamasını kaygıyla takip etmektedir.<sup>1099</sup> Akka'ya ancak Emir Abdülkadir'in şefaati ile dönebilmiştir.<sup>1100</sup> Emir Abdülkadir'in kardeşi Emir Mustafa, Yeşrutî'nin kızıyla evlendikten sonra şeyh ile Emir Abdülkadir arasında kuvvetli bir bağ oluşmuştur. Bazı araştırmacılar ise bu yakın ilişkinin ve Emir Abdülkadir'in onu savunmasının ardındaki sırrın, Yeşrutî'nin, Emir'in Osmanlılardan bağımsızlık hareketinde kendisine yardım eden adamlarından biri olduğu gerçeğinde yattığı kanaatindedirler. Buna göre Yeşrutî'nin hassas Akka mıntıkasına binlerce Cezayirli muhacirle yerleşmesi Emir'in işareti ile olmuştur.<sup>1101</sup> Bu nedenle Emir, Osmanlı hükümetinin kendisini defalarca taciz etme girişimlerine karşı onu savunmak için hiçbir çabadan kaçınmamış ve bir daha Fizan çölüne sürülmemesi için onu evinde misafir etmek zorunda kalmıştır. Sonra tam bir ikram ve hürmetle onu Akka'ya iade etmiştir.<sup>1102</sup> Bunun ardından, Sultan II. Abdülhamid, özellikle Emir Abdülkadir'in Osmanlılardan bağımsızlık kazanma girişiminin başarısızlığından sonra, şeyhe karşı bir yatıştırma politikası izlemiş; mesela Yeşrutî'nin ileri yaşlarında zaviyesi üzerindeki bazı vergileri kaldırmıştır. Şeyh, çok geçmeden 1899 yılında 105 yaşını geçmiş halde vefat etmiştir.

Dımaşklı çok sayıda kişi Yeşrutî'den tarikat almıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

**a) Mahmud b. Muhyiddin Ebu's-Şâmât (1849-1922)**

Ali el-Yeşrutî'nin Dımaşk'taki halifesidir. Ticaretle meşhur bir ailede büyümüş, bir müddet ticaretle meşguliyetten sonra ilme yönelmiş, Abdülganî el-Guneymî el-Meydânî, Emin el-Baytar, Muhammed Tillo ve başka âlimlerden okumuş ve Hanefî

---

<sup>1098</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 1066.

<sup>1099</sup> A.g.e., 1066.

<sup>1100</sup> Kavas, şeyhin Akka'ya dönüşünün Sultan Abdülaziz'e yazdığı, bir istirham mektubu ile olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Ahmet Kavas, "Yeşrutî", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/499-500.

<sup>1101</sup> Suluh, *Sutûr mine'r-Risâle*, 102; Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 139.

<sup>1102</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 1066.

fıkında seçkin bir konuma gelmiştir. Sinan Paşa Camiinde katıldığı bir Şâzelî zikir meclisinden çok etkilenmiş, şeyhinin Ali el-Yeşrutî olduğunu öğrenince, Akka'ya onun yanına gitmiş, seyru sülukunu ondan tamamlamış ve icazet almıştır. Yeşrutî, onu Dımaşk'a halifesi olarak tayin etmiştir. Sonra şeyhinin emri ile İstanbul'a gitmiş, başta Reisü'l-Küttâb (Hariciye Veziri) Ali Rıza Paşa (1860-1932) olmak üzere çok sayıda devlet adamı kendisine intisap etmiştir. Annesine okuması, onun da bu vesileyle şifa bulmasından sonra II. Abdülhamid, Ebu's-Şâmât'ı kendisine yakınlaştırmıştır. Müritlerinin işleriyle ilgilenmek için zaman zaman İstanbul'a gidip gelmeye devam etmiştir. İstanbul'a birden fazla halife bırakmıştır. Bunlardan birisi Alibeyköy Tekkesi şeyhi Ali İzzeddin'dir. Ali Rıza Paşa, II. Abdülhamid'in emri ile Ebu's-Şâmât için Dımaşk'a bir zaviye inşa ettirmiş, o da orada ilim ve zikir meclisleri kurmuştur.<sup>1103</sup> Sufiyane şiirleri ve tasavvuf ilmi üzerine telifleri vardır. Halk arasında büyük bir konumu ve prestiji vardı. Öyle ki Tedavi olmak maksadıyla Mısır'a gittiğinde Melik Fuad, Ezher şeyhi ve tarikat şeyhleri kendisini ziyaret etmiştir. Bunlara rağmen hep tevazu üzere kalmış; Dımaşk uleması ile arasında kuvvetli bağlar oluşmuştur. Vefat edince zaviyesine defnedilmiş, cenazesine âlimler ve Suriye Başbakanı Hakkı Bey el-Azm başta olmak üzere devlet adamları katılmıştır.<sup>1104</sup>

Tarikatın meşihatını ve zaviyenin işlerini kendilerine bıraktığı üç oğlu, tarikatı yayma ve şehirdeki sosyal varlığı konusunda babaları gibi faaliyet gösterememişler, bu nedenle vefatından sonra tarikat gerilemiştir.<sup>1105</sup> Yerine ilk olarak Dımaşk tüccarlarından ve ileri gelenlerinden büyük oğlu Abdullah (1880-1968)<sup>1106</sup> sonra en küçük oğlu Abdurrahim (1889-1968) geçmiştir. Abdurrahim, ıslahatçı Cemaleddin Kâsımî'den ve Hanefî fakih Abdülhakim Afgânî'den ilim tahsil etmiş, edip ve parlak

<sup>1103</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 76, 602; Mustafa Sâlim Güven, “Şâzeliyye”, *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 401.

<sup>1104</sup> Azzûz, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, 58; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 797; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 432; Ferfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 332; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzeliyye*, 193-202.

<sup>1105</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzeliyye*, 203.

<sup>1106</sup> Azzûz, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, 58; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 979; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzeliyye*, 205.

bir hatiptir.<sup>1107</sup> En son da ortanca oğlu, tüccarların âlimlerinden Abdurrahman (1884-1972) şeyhliğe geçmiştir.<sup>1108</sup>

**b) Saîd b. Şâkir el-Hâlidî (1806-1877)**

Halid b. Velid'in *radiyallahu anh* neslindendir. Ebû Bekir el-Külâlî el-Kürdî, Hasen el-Baytar, Abdülganî el-Baytar ve Abdurrahman el-Küzberî gibi Dımaşk âlimlerinin ilim meclislerine devam etmiş, seçkin ilim talebelerinden olmuştur. Önce, Yeşrutî'nin tarikatı yaymak üzere Dımaşk'a gönderdiği Ahmed el-Bikâî'den; sonra Akka'ya giderek Yeşrutî'nin bizzat kendisinden Şâzelî tarikatını almıştır. Ancak oradan dönünce ulema yolundan ayrılmış, ilimden yüz çevirmiş, zahir ilimle meşgul olduklarını söyleyerek Dımaşk ulemasını reddetmiş ve çok sayıda dinî emri terk etmiştir. Etrafında bir grup toplanmış ve yasakları helal gördüklerini ilan etmişlerdir. Şeyhleri Yeşrutî'nin, gittikleri yolu reddetmesine rağmen onlar bu hallerine devam etmişler, sayıları gittikçe çoğalmış ve kuvvet kazanmışlardır. Bunun üzerine Hükümet onları şeyhleri Yeşrutî ile birlikte Rodos adasına sürmüştür. Halidî, Dımaşk'a döndüğünde, âlimlerin reddettiği söz ve inançlarını açıkça söylemeye devam edince insanlar onu terk etmiş, bunun üzerine Dımaşk'ı terk ederek yakın köylerden Dârayya'ya yerleşmiş, ölene kadar aynı yolu devam ettirmiştir.<sup>1109</sup>

**c) Saîd b. Osman el-Gabre (ö. 1885)**

Küçük yaşından itibaren Dımaşk âlimlerinden ilim tahsili için çok çalışmış; dayısı muhaddis Abdurrahman el-Küzberî'nin yanından ayrılmamıştır. Hanefî fakihleri Saîd Halebî ve Hâşim et-Tâcî'den fıkıh öğrendikten sonra tasavvufa meyletmış ve Çakmakiyye Medresesinde zikir meclisi kuran Halvetî tarikatına intisap etmiştir. Emevî Camiinde tedris faaliyeti yürütmüştür. Bidat ehli ve münker işleyenlere karşı çok şeditti. Hatta çok sayıda münkeri ortadan kaldırmak gayesiyle birkaç defa

---

<sup>1107</sup> Azzûz, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, 58; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1109; Taybe, *Târîhu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 205.

<sup>1108</sup> Azzûz, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, 58; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1211; Taybe, *Târîhu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 206.

<sup>1109</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 669; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 135; Taybe, *Târîhu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 183; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 726.

Dersaadet'i ziyaret etmiştir. Mesela, Ebû Halil el-Kabbânî'nin tiyatrosunun kapatılması için Sultan II. Abdülhamid'le görüşmeye gitmiştir. Sonra Akka'ya gitmiş ve önceleri reddettiği Yeşrutî'den Şâzelîyye'yi almıştır. Halka zarurat-ı diniyyelerini öğretmeye önem vermiş, bunun üzerine insanlar etrafında toplanmış ve onu hüsnü kabulle karşılamışlardır. Ancak dünyayla meşgul olmaya başlayınca insanlar yanından uzaklaşmışlardır.<sup>1110</sup>

**d) *Es'ad b. Nesîb el-Hamzavî (1822-1889)***

Dımaşk'ın en meşhur eşraf ve ilim ailelerinden birinde büyümüştür. Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiş, fıkıh Hanefî fakihleri Saîd el-Halebî ve Hâşim et-Tâcî'den, kıraatleri şeyhu'l-kurrâ Ahmed el-Hulvânî el-Kebîr'den öğrenmiş, Ali Hasen eş-Şattî'den feraiz ve riyaziye dersleri alarak bu alanda parlak seviyeye yükselmiştir. Çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. Dımaşk'ın ileri gelenlerinden ve zenginlerindendir. Devlet ricali arasındaki konumu nedeniyle insanlar ona teveccüh etmişler ve aracılığına başvurmuşlardır. Şâzelî tarikatını Yeşrutî'den almış; bazı Dımaşk mescitlerinde zikir meclisi kurmuştur. Ancak sema meclislerine katılmaktan geri durmaması, parklara, gezinti yerlerine çıkması, halkın hediyelerini kabul etmesi vb. sebeplerle ulema tarafından kınanmıştır.<sup>1111</sup>

**e) *Muhammed Mustafa Taktak (ö. 1898)***

Tarikatı Ali Yeşrutî'den almıştır. Şeyhi zikir meclisi kurmasına izin vermiş, o da Dımaşk Guta'sındaki Harasta köyünde bunu gerçekleştirmiştir. Bu köyün camiinde imam ve müderrislik yapmış ve köy halkından çok sayıda kişi kendisinden tarikat almıştır. Kendisinden Dımaşklılardan tarikat alanlardan biri de Kadı Abdürrezzak el-

---

<sup>1110</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 651; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 722; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 314; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 118; Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 187; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 60.

<sup>1111</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 310; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 338; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 33; Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 184; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 105.

Üstüvânî'dir (1859-1943).<sup>1112</sup> Vefat edince şeyhi Yeşrutî'nin emri ile yerine kardeşi Ali geçmiştir.<sup>1113</sup>

**f) Abdülkadir b. Saîd el-Humuşî (ö. 1902)**

Tarikatı Yeşrutî'den ve halifesi Mahmud Ebu's-Şâmât'tan almıştır. Tasavvufi kasideler bestelemiş ve bunları Ebu's-Şâmât zaviyesinde kurulan zikir meclislerinde seslendirmiş ve ilgili günlerde mevlidler okumuştur. Tasavvufî tarzda yazıp bestelediği ve ilk olarak 1896'da basılan bir mevlidi vardır ki, ilahiciler tarafından ezberlenmiş, zikir meclislerinde ve Mevlid-i Nebî kutlamalarında yaygın şekilde okunmuştur.<sup>1114</sup>

**g) Mustafa b. Muhammed Ebû Rîşe (ö. 1902)**

İlim tahsilinde bulunmuş, Dımaşk'ın şer'î kadılık vazifesini kırk yıl yapmıştır. Sonra Bikâ'a müftü tayin edilmiş, daha sonra Aclûn kadısı olmuştur. Tarikatı Yeşrutî'den almıştır. Tasavvuf ilmine özel önem vermiş ve bu alanda bazı risaleler yazmıştır. Öğrencilerinden biri de ıslahatçı Muhammed Kâmil el-Kassâb'dır.<sup>1115</sup>

**h) Ebu'n-Nasr Muhammed Nasrullah b. Abdülkadir el-Hafîb (1837-1906)**

Küçük yaşta ilim tahsiline başlamış, önce Kur'an-ı Kerim'i, sonra da çok sayıda ilim manzumesi (şiir şeklindeki metinlerden) ezberlemiş ve hadis yazmıştır. Akka'ya gitmiş, Yeşrutî'den tarikat almıştır. Dımaşk yakınlarında Harasta köyünde oturmuş, halkının eğitimi ve irşadı ile meşgul olmuştur. Bir müddet Medine'de mücavir kalmıştır. Birkaç defa İstanbul'a giderek âlimleriyle ve devlet adamları ile tanışmıştır. Beyrut, Yafa ve Trablusgarp'ta kadılık görevi yapmıştır. Kadılık yaptığı şehirlerin en büyük camisinde hatiplik yapar ve ders okuturdu. Dımaşk'a dönünce Emevî Camiinin

<sup>1112</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 709;

<sup>1113</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 188; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 169.

<sup>1114</sup> Hısni, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 755; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 408; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 185; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 229.

<sup>1115</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 232.



hatiplik ve müderrislik vazifesini üstlenmiştir. Vefat ettiğinde Dımaşk halkı cenazesini büyük bir törenle kaldırmıştır.<sup>1116</sup>

**i) Muhammed Reşîd b. Amr Kazziyhâ (ö. 1914)**

Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiş ve Arap diliyle ilgili ilimlerde çok ilerlemiştir. Abdullah Paşa el-Azm medresesinde ders vermiştir. Tarikatı Yeşrutî'den almış, ona olan muhabbetinde, şatahata düşecek kadar aşırıya gitmiştir. Eğitim tarzıyla ünlü bir muallimdi. Islahatçı Cemâleddin el-Kâsımî talebelerindendir.<sup>1117</sup>

**j) Abdurrahman b. Abdülhamid el-Kassâr (1868-1930)**

Küçük yaştan itibaren Dımaşk'ta, Hatîb ailesi âlimlerinden ilim tahsil etmiş, sonra da sanatkârlarla birlikte bulunmuş, Ebû Halil Kabbânî'den müzik ilmini öğrenmiş; fakat dinî makamına hürmeti sebebiyle eğlence meclislerinden uzak durmuştur. Abdürrezzak Baytar'ın edebiyat ve şiir meclislerine devam etmiştir. Abdullah Paşa el-Azm medresesinde eğitim öğretimle, Teyrûzî Camiinde hitabet vazifesiyle meşgul olmuştur.<sup>1118</sup> Şâzelî tarikatını Mahmud Ebu's-Şâmât'tan almış, onun zaviyesinde zikir meclislerine devam etmiştir. Bu meclislerde tatlı sesiyle, sufi şairlerin divanlarından ve kendi divanında topladığı kendi şiirlerinden ilahiler söylemiştir. Devlet adamlarıyla yakın bir ilişkisi vardı ve sık sık insanları orduya bağışta bulunmaya ve Balkan Harbinde olduğu gibi cihada katılmaya çağırırdı.<sup>1119</sup>

<sup>1116</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 100; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 425; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 303; Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 185; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 259.

<sup>1117</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 719; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 102; Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 188; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 347.

<sup>1118</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 203.

<sup>1119</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 233; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 172; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 512.

**k) Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahman el-Hatîb (1871-1940)**

Yeşrutî'ye intisabı olan babasından (ö. 1903) etkilenmiştir. Salihleri sever ve çok ziyaret ederdi.<sup>1120</sup> Salihlerin yolu üzere gitmiş, Kur'an-ı Kerim'i hıfzetmiş, Ebu'n-Nasr el-Hatîb, Bekrî el-Attâr, Atâullah el-Kesm ve başka Dimaşk âlimlerden ilim tahsili için çok gayret sarf etmiştir. Babası gibi o da Yeşrutî'den tarikatı almış ve kardeşi Salih'e icazet vermiştir. Daha sonra orduda ve askerî okullarda imam olarak devlet memuriyetine geçmiştir. Bu vazifelerin ardından Dimaşk'a dönmüş, evine çekilmiş ve kendini telif vermeye başlamıştır.<sup>1121</sup>

**2.4.2.6. Şâzelîyye Derkâviyye-Tilimsânîyye Kolu**

20. yüzyılın başlarında Dimaşk'ta yeni bir Şâzelî kolu ortaya çıkmıştır.

**a) Muhammed b. Allâl b. Belhas b. Ali b. Muhammed b. Yellis et Tilimsânî (1854-1927)**

Mezkûr kol sadedinde olduğumuz bu şahsa nispet edilmektedir. Cezâyir'de doğmuş, küçüklüğünde Kur'an'ı hıfz etmiş ve Fransızların şer'î tâlim konusundaki baskılarına rağmen memleketindeki âlimlerden ilim tahsiline başlamıştır. Babası vefat ettiğinde ona biraz mal miras bırakınca amcasıyla beraber ticaretle uğraşmıştır. Şâzelîyye tarikatını Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Azzâvî el-Hibrî (h. 1239-1317) ve Muhammed b. el-Habib el-Bûzeydî'den (ö. 1327) almış, ikisi de kendisine irşad ve seyru süluk icazeti vermiştir. Onlar tarikatı Muhammed b. Kaddûr el-Vekîlî el-Kerkedî'den almış, Kerkedî ise Muhammed b. Abdulkâdir el-Bâşâ ve Ebû Ya'zâ el-Mehâcî'den ve onlar da Arabî ed-Derkâvî'den almışlardır.

Tilimsan'da tasavvufun yaygınlaşmasında aktif rol almış ve küçüklere Kur'an-ı Kerim ve temel İslamî ilimler eğitimi verilen bir zâviye inşa etmiştir. Zâviyede, kadın-erkek, avam ve ilim talebeleri olmak üzere toplumun farklı tabakalarına yönelik dersler vermiştir. 1911 senesinde Cezayirli gençlerin zorunlu askere alınması kanununun çıkmasının ardından Fransız sömürge hükümeti ile yaşanan çatışma sonucu Dimaşk'a hicret etmek zorunda kalmıştır. 3 Ekim 1911 tarihinde yanında ailesi ve işlerinde Muhammed el-Hâşimî'nin de bulunduğu birkaç öğrencisiyle beraber Dimaşk'a

<sup>1120</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 235;

<sup>1121</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 617; Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 169; Taybe, *Târîhu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 189.

vardığında ulema onu son derece hoş karşılamış, ikramda bulunmuşlardır. Aralarında bir dostluk bağı kurulmuş ve Dımaşk'ta Fransızlar tarafından hapsedildiğinde kendisini savunmuşlardır. Dımaşk Vakıflar Müdürü, Nakşibendî Aziz b. Muhammed el-Hânî, kendisine Şâğur mahallesinde bulunan Sumâdiyye zâviyesini tahsis etmiş, o da burada zikir meclisleri kurup vefatına kadar müritleri irşad etmiştir. Aynı zamanda Dımaşk yakınlarındaki Berze köyünde başka bir zaviyesi daha bulunmaktadır. Zâviyede müritlerinden, Berzeli Kemal Şakir (ö. 1954) vazife yapmıştır. Dımaşk'ın işgalinden sonra, ilerlemiş yaşına rağmen Fransızlara karşı olan mücadelesiyle meşhurdur. Vefat ettiğinde oğlu Ahmed et-Tilimsânî (1894-1959) ve öğrencisi Muhammed el-Haşimî (1880-1961) tarikatta halifeleri olmuştur.<sup>1122</sup>

**b) Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî (1894-1959)**

Tilimsan'da doğmuş, babasıyla beraber 1911 senesinde Dımaşk'a hicret etmiştir. Bedreddin el-Hasenî, Muhammed Emin Süveyd ve Muhammed Tefvik el-Eyyübî gibi Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiş ve Şâzelî tarikatını babasından almıştır. Babasının vefatından sonra Dımaşk âlimleri Sumâdiyye Zaviyesi'nde toplanıp kendisine babasının sarığını giydirmişler ve onu Sumâdiyye Zaviyesi şeyhliğine getirmişlerdir. Fakat kendisi babasının halifesinin Muhammed el-Hâşimi olduğunu söylemiştir. Sonra Dımaşk'taki Şâzelî-Kettânî şeyhi Seyyid Mekki el-Kettânî'ye gitmiş ve onunla arasında sağlam bir bağ kurulmuştur. Eğitim-öğretim ile uğraşmış ve Sumâdiyye Zâviyesi yakınlarında bir ilkokul (ibtidâî medrese) inşa etmiştir. Dımaşk'taki davet ve ilim uyanışının başında bulunan Ali ed-Dakr ve Hâşim el-Hatîb, medresenin inşasında kendisine yardımcı olmuşlardır. Mescidlerde ve Sumâdiyye Zâviyesi'nde öğrencilere hadis, dil ve tasavvuf kitapları okutmuştur. Ancak obezite ve şeker hastalığı, faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Vefatından sonra oğlu Abdurrahman Sumâdiyye Zaviyesi'nde halifesi olmuş, onun Cezâyir'e olan yolculuğu sebebiyle zâviyede kesintiye uğrayan zikir meclislerini iki sene boyunca İbrahim el-Yâkubî ihya etmiş; sonra zaviyedeki Şâzelî meclisleri sona ermiştir. Ahmed et-Tilimsânî'den tarikatı alanlar arasında oğlu Abdurrahman, İbrahim el-Yâkubî, Abdulkâdir Kuveydir,

<sup>1122</sup> Azzûz, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, 53, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 480, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 323, Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 259-267

Enver el-Hasenî ve Dımaşk Gûta bölgesinde Beyt Sahm yakınlarında tarikat için bir zaviye inşa eden Mahmud Saîd el-Hindî vardır.<sup>1123</sup>

**c) Muhammed b. Ahmed el-Hâşimî et-Tilimsânî (1880-1961)**

Tilimsan'da doğmuş, ulemasından ilim almıştır. İlim talebinin yanı sıra ticaretle uğraşmış ve tarikatı Muhammed b. Yellis'ten almıştır. Fransız ordusuna girmenin haram olduğu fetvasını verdikten sonra Fransız kuvvetleri tarafından gözaltına alınmış ve ardından 1911 senesinde şeyhi Muhammed b. Yellis ile beraber Dımaşk'a hicret etmeye karar vermiştir. Dımaşk'a geldiğinde Fransızcadan Arapçaya tercüman olarak çalışmış, fakat şirketin Fransızların tarafında olduğunu anladığında işi bırakmış ve Amârat mahallesinde ayakkabı tamiri için bir dükkân kiralamıştır. Bu süreçte Bedreddin el-Hasenî, Muhammed Emin Süveyd, Muhammed Tevfik el-Eyyûbî ve Muhammed Şerif el-Yâ'kûbî gibi Dımaşk âlimlerinin halkalarına devam etmiştir. Şeyhi Muhammed b. Yellis'in vefatından sonra 1931 senesinde Dımaşk'ı ziyaret eden Ahmed el-Alâvî'den tarikat almış, o da kendisine irşad ve seyru süluk icazeti vermiş ve Dımaşk halifesi yapmıştır. İlim ve tarikatın yayılmasında çaba göstermiş, aşırılığa ve şatahata karşı savaşmıştır. Dımaşk toplumundaki tüm gelişmelerde Dımaşk âlimleriyle birlikte olmuş ve 1946'da Şam Âlimler Cemiyeti'nin kurulmasına katılmıştır. Emevî Camii, Medresetü's-Şâmiyye Camii ve kendi evinde halka yönelik dersler vermiştir. Aynı zamanda cuma günleri namazdan sonra, Nureddin Zengî Camii'nde ilim talebelerine özel derslerine ek olarak, zikir meclisleri düzenlemiştir. Biladü's-Şam'ın âlimlerinden çok sayıda kişi kendisinden tarikatı almış, böylece 20. yüzyılın ikinci yarısında tarikatı her yere yayılmıştır. En meşhur halifeleri Dımaşk'tan Muhammed Said el-Burhânî, Halep'ten Abdulkâdir İsa ve Ürdün'den Saîd el-Kürdî'dir. Tasavvuf ve akaid alanında eserler bırakmıştır.<sup>1124</sup>

<sup>1123</sup> Azzûz, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, 53, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 938, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 25, Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 275-282

<sup>1124</sup> Abdulkadir İsa, *Hakâik 'ani't-Tasavvuf*, (Halep: Dâru'l-İrfân, 2007), 499-505; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 982; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 309; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 285-302

Muhammed b. Yellis et-Tilmisânî'den tarikat alan meşhur Dimaşklılar:

**d) Muhammed Bekrî b. Ahmed eş-Şüveykî (1880-1935)**

Rifâiyye tarikatı başlığında kendisinden bahsetmiştik.

**e) Mahmud b. Muhammed es-Seyyid (1885-1949)**

Dimaşk Gûta bölgesindeki Duma'da doğup, büyümüştür. Hanbeli müftüsü Mustafa eş-Şattî'den ferâiz ve Hanbelî fikhını öğrenmiş ve bunlarda başvuru mercii olmuştur. Aynı zamanda muhaddis Bedreddin el-Hasenî'nin derslerini takip etmiş, onun ihtimamına ve özel muhabbetine nâil olmuştur. Şâzelî tarikatını Muhammed b. Yellis'ten almış; onun vefatından sonra halifesi Muhammed el-Hâşimî'ye devam etmiştir. Duma'da imam ve hatiplik vazifesini yaptığı er-Reyyis Camii'nde cuma ve pazartesi günleri Şâzelî meclisleri düzenlemiştir. Zikir meclislerinde okunan kendisine ait tasavvufî şiirleri vardır. Duma ehline yardım etme ve ihtiyaçlarını giderme konusundaki arzusu dolayısıyla insanların çokça başvurduğu bir kimse olmuştur. Aynı zamanda Duma'da ilmin yayılmasıyla ilgilenmiş, Duma el-Kebîr Camii'nde Hanbelî fikhı öğretmiş, kendi öğrencilerini Dimaşk âlimlerine yönlendirmiştir. Duma müftüsü olan Ahmed eş-Şâmî öğrencilerinden biridir.<sup>1125</sup>

**f) Muhammed Cemil b. Ömer eş-Şattî (1882-1959)**

Efradının çoğunun Dimaşk'ta Hanbelî müftüsü olduğu, meşhur Hanbelî bir aileden gelmektedir. Babası, amcası Ahmed, Bekrî el-Attâr ve Bedreddin el-Hasenî gibi Dimaşk âlimlerinden ilim almış, Cemaleddin el-Kâsımî'nin derslerini takip etmiş ve kendisinden etkilenmiştir. Şâzelîyye tarikatını Muhammed b. Yellis'ten almıştır. Ona övgüde bulunduğu kasîdeleri vardır. Şeyhinin vefatından sonra oğlu Ahmed et-Tilimsânî'nin meclislerine devam etmiştir. Edebiyat ve tarihe düşkündür. Türkçeyi çok iyi bir şekilde öğrenmiş, bazı Osmanlı kanunnamelerini Arapçaya çevirmiştir. Hama ve Dimaşk mahkemelerinde kazâ vazifelerinde yükselmiş, daha sonra Emevî Camii'nde imamet ve Dimaşk'ta Hanbelî müftülüğünü üstlenmiştir. Bedrâiyye Medresesi'nde tedris vazifesini aldıktan sonra ilim talebelerine hizmet etmiş, pek çok farklı yerden öğrencisi olmuştur. Aynı zamanda telifle uğraşmış; küçüklüğünden

<sup>1125</sup> Azzûz, *İthâfu Zevi'l-Înâye*, 55; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 769; Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 328; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 305

itibaren buna önem vermiştir. Âlimleri temsil eden kurumların oluşumuna katılmıştır.<sup>1126</sup>

#### 2.4.2.7. Şâzelîyye-Reşîdiyye Kolu

Kaynaklar, bu kola intisap etmiş olan ve Dımaşk dışındaki şeyhlerden emir alan bazı şahıslar olduğunu bize göstermektedir. Fakat dikkat çekilmesi gereken bir husus var ki, bu kişiler tarikatın Dımaşk'ta yaygınlaştırılmasında aktif olmamış ve bu nedenle Reşîdiyye kolu az sayıda kişiyle sınırlı kalmıştır. Zira kendilerine ait ayrı bir zâviyelerinin olmadığı, zikir meclislerini ise yakın zamana kadar Reşîdiyye Zâviyesi olarak bilinen Meydan mahallesinde bulunan Dakkâk Camii karşısındaki Hammâd Mescidi'nde yaptıkları görülmektedir.<sup>1127</sup> Bu kol Dımaşk Gûta bölgesinde de var olmuştur. Aynı zamanda Ahmed el-Mecid'in Duma'da Reşîdiyye tarikatı şeyhi olduğu bilinmektedir. Kendisi Duma bölgesinde Reyys Camî'inde zikir meclisleri düzenler ve çocuklara okuma, yazma ve temel matematik okuturdu. Güzel ahlakı sebebiyle talebeleri tarafından övgüyle anılmıştır. Fahrî el-Bârûdî o talebelerinden biridir.<sup>1128</sup>

Dımaşk'ın önemli şahsiyetlerinden bu tarikata bağlanan tespit edebildiğimiz bir dizi kişi mevcuttur.

İbrahim er-Reşîd el-Mısırî'den, Dımaşk âlimi üç kişi, Muhammed Saîd b. Muhammed el-Ustuvânî, Muhammed Âyd b. Muhammed es-Sefercelânî ve Muhammed Emin b. Abdûlganî el-Baytar;

İbrahim er-Reşîd'in Trablus halifesi Ebu'l-Mehâsin el-Kâvukcî et-Trablûsî'den, Dımaşk ulemasından Selim el-Müsûtî ve Abdülkerîm el-Hamzâvî;

Ebu'l Mehâsin el-Kâvukcî'nin halifesi Mustafa Selheb et-Trablûsî'den Hasan b. Ahmed b. Cübeyne ed-Desûkî;<sup>1129</sup>

---

<sup>1126</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 921; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 253; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 270

<sup>1127</sup> Tales, *Zeylu Simâri'l-Mekâsıd*, 233; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 418.

<sup>1128</sup> Bârûdî, *el-Müzekkirât*, C. 1, 18.

<sup>1129</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 407.

İbrahim Reşid'in Medîne-i Münevvere'deki halifesi Muhammed b. Ahmed ed-Denderâvî'den ise Dimaşk âlimleri Ömer b. Mustafa el-Ayta, Dâhir Derviş ve Mustafa b. Ahmed eş-Şattî tarikatı almışlardır.

**a) İbrahim b. Mustafa er-Reşid (1786-1869)**

Reşîdu'l-Mısıriyye şehrinde doğmuş, ulemasından ders almıştır. Şeyhi Muhammed el-Behî'den tarikatı aldıktan sonra şehirde tarikat şeyhliğini üstlenmiştir. Aynı zamanda vefat edene kadar Malikî şeyhliğine devam etmiştir. Kendisini tarikat şeyhliğinde İsmail en-Nevvâb, Ahmed ed-Denderâvî ve Ali es-Sîrâvî takip etmiştir.<sup>1130</sup>

**b) Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Halil el-Kâvukcî (1810-1887)**

Trablusşark'ta doğmuş, babası küçükken vefat ettiği için Benî el-Hâmidî'den dayılarının himayesinde büyümüştür. Trablus'ta ilim tahsil ettikten sonra, Kahire'ye geçmiş ve Ezher'de 27 sene boyunca ilimle uğraşmıştır. Tarikatı İbrahim er-Reşîd'den almış, sonrasında Trablus'a dönüp ders okutmuş, zikir meclisleri düzenleyip sâlikleri mescitlerde irşâd etmiştir. Tefsir, hadis ve tasavvuf alanlarında çokça eser vermesiyle bilinir. Kendisinden tarikatı alanlardan biri de ıslahatçı Muhammed Reşid Rıza'dır.<sup>1131</sup>

**c) Muhammed Saîd b. Muhammed Emîn el-Üstüvânî (1822-1887)**

Muhaddis Abdurrahman el-Küzberî, Hâmid el-Attâr ve Hanefî fakihlerinden Hâşim et-Tâcî ile Abdullah el-Halebî gibi Dimaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Hanefî fıkında yetişip Dimaşk Hanefî şeyhi olmuş ve Emevî Camii Hanefî imamlığını, tedris ve hitabet vazifesini üstlenmiştir. Reşîdiyye tarikatını İbrahim er-Reşîd'den almıştır. Devlette çeşitli makamlarda görev yapan Üstüvânî, çok sayıda ilim rütbesine nail olmuş, kadılığa kadar yükselmiş ve Dimaşk'ta Hanefî kadılığı yapmıştır. Döneminin büyük âlimlerinden biri olup takvası ve hakkı yerine getirmesi ile meşhurdur. Halk ve ulema arasında itibar sahibi idi.<sup>1132</sup>

<sup>1130</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 306; Dernîka, *et-Tarîkatu 'ş-Şâzelîyye*, 82.

<sup>1131</sup> Dernîka, *et-Tarîkatu 'ş-Şâzelîyye*, 197.

<sup>1132</sup> Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri 'l-Dimaşkiyyîn*, 12; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 720; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 324; Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 4, 1204, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi 'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 76; Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 119.

**d) Muhammed Emin b. Abdulgânî el-Baytâr (1818-1907)**

Abdurrahman el-Küzberî, Hasan el-Baytar, Saîd el-Halebî, Hâmid el-Attâr ve Hâşim et-Tacî gibi Dımaşk'ın önde gelen âlimlerinden ders almıştır. Reşîdiyye tarikatını Mekke-i Mükerrreme'de İbrahim er-Reşîd'den almış, Sinan Paşa Camii imamlığı yapmış orada talebe yetiştirmekle uğraşmıştır. Nitekim her gün akşam ve yatsı arasında günlük olarak Hanefî fikhî dersi verdiği bilinmektedir. İnsanların itimat ettiği ve saygı duyduğu salih bir kimse idi.<sup>1133</sup>

**e) Mustafa b. Ahmed b. Hasan eş-Şattî (1855-1929)**

Dımaşk'ta Hanbelî fetva makamını üstlenmeleriyle bilinen, köklü bir ilim ailesinde yetişmiş, ailesindeki âlimlerden ve yanı sıra Selim el-Attâr ve Bedreddin el-Hasenî gibi diğer Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Sonrasında Bedraîyye Medresesi'nde tedris ve hitabet vazifesini, Umerî Camii'nde imamet, Derviş Paşa Camii'nde ise hadis tedrisini üstlenmiş, kazâ makamlarında yükselmiştir. Önce Duma şehrinin fetva makamına, sonrasında ise Dımaşk Hanbelî fetva makamına geçmiştir. 1888 senesinde hacca gittiğinde Muhammed ed-Denderâvî ile buluşmuş ve kendisinden Reşîdiyye tarikatını alıp Şam'daki halifesi olmuştur. 1901 senesinde şeyhinin meclisleri durdurma emri gelene kadar Bedraîyye Medresesi'nde zikir meclisleri düzenlemeye devam etmiştir. Vehhâbiliğin reddi ve tasavvufun teyidi üzerine bir risalesi vardır.<sup>1134</sup>

**f) Muhammed İyd b. Muhammed es-Sefercelânî (1838-1931)**

Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiş, Reşîdiyye tarikatını İbrahim er-Reşîd'den almış, Dımaşk'ta tarikat şeyhliğini üstlenmiştir. Her pazar akşamı evinde Şafîî fikhî dersleriyle beraber zikir meclisleri düzenlerdi. Eğitime önem vermiştir. Dımaşk'taki ilkokul modelini inşa eden ilk kişidir. Pek çok öğrencisi arasından ıslahatçı Ali et-Tantâvî kendisini şu sözlerle tanımlamıştır: “Mecazen değil hakikaten Şam'ın

---

<sup>1133</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 342; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 707; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 423; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, 276; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 37.

<sup>1134</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 1C. 2, 237; Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 152, 264, 329, 342; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 503; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 337



muallimidir. 66 seneden fazla ders vermiştir. Okulunun kayıtlarında, bir öğrencisinin ismini, sonra onun oğlunun ismini, sonra torunun ismini, sonra torununun oğlunun ismini gördüm. Bu şekilde dört nesil boyunca öğretmeye devam etti. Bize ders anlatmıyordu; bilakis kelimeleriyle kalbimizin derinliklerine dokunuyordu.”<sup>1135</sup>

**g) Ömer b. Mustafa el-Ayta (1865-1941)**

Medine-i Münevvere’de doğmuş, küçüklüğünde görme yetisini kaybetmiştir. 7 yaşında hafız olan Ayta, Medine’de âlimlerin meclislerine devam etmiş ve yine Medine’de Reşîdiyye tarikatını Ahmed ed-Denderâvî’den almıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ailesiyle beraber Dımaşk’a taşınmış, orada Bedreddin el-Hasenî ve Emin Süveyd gibi âlimlerin meclislerine katılmıştır. Pazartesi günleri Kalbekciyye Camii’nde haftalık zikir meclisleri düzenlemiş; aynı zamanda kadınlara öğüt verip zarurat-ı diniyyelerini öğrettiği umumî dersler vermiştir. Emevî Camii’nde ise Sahih-i Buhârî dersleri vermiş; bu derslerinde tasavvufu ve ehlini savunmuştur. Yerine oğlu Hâşim geçmiştir.<sup>1136</sup>

**h) Dâhir b. Sâdık Dervîş (1880-1945)**

Dımaşk Gûta bölgesinde Cisirîn köyünde doğmuş, Bedreddin el-Hasenî gibi Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Köyün camisinde imamet ve hitabet vazifesini üstlenmiştir. Reşîdiyye tarikatını Muhammed ed-Denderâvî’den alıp köyünde tarikat için bir zâviye inşa etmiştir. Zâviyesinde sabah namazından kuşluk (duha) vaktine kadar zikir için bulunurdu. Gûta halkının aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için başvurduğu, fukarayı çokça yediren, ikram sahibi bir kimsedir.<sup>1137</sup>

**i) Abdulvehhâb b. Yahya es-Salâhî (1890-1962)**

Soyu Muhaddis İbn Salah’a dayanmaktadır. Bedreddin el-Hasenî’nin dersleri başta olmak üzere babasıyla beraber sık sık katıldığı ilim halkalarıyla büyümüş, sonrasında Alî ed-Dakr’ın derslerine devam etmiş ve Abdullah el-Menced’den Kur’an-ı Kerim eğitimi almıştır. Şâzelîyye-Reşîdiyye tarikatını Muhammed ed-Denderâvî’nin halefi

<sup>1135</sup> Hısni, *Müntehabâtü t-tevârih*, C. 2, 869; Tantâvi, *Zikrayât*, C. 1, 95; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi l-Karni r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 520; Farfûr, *A’lâmu Dımaşk*, 291

<sup>1136</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi l-Karni r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 649

<sup>1137</sup> A.g.e., C. 2, 723

Musa es-Somâlî'den almış ve Dımaşk'ta tarikatın şeyhlerinden biri olmuştur. Çarşamba sabahları Peygamber Efendimize *sallallahu aleyhi ve sellem* salavat getirilmesi için kurulan meclisler sırasında Dımaşk camilerinde kendi tarikat meclislerini düzenlerdi. Hristiyan Bâb Toma mahallesinde Sekaî Camii imamı ve hatibidir. Camiyi yenilemiş, yıkılmasını talep eden Fransızlara karşı muhafaza etmiştir. Cumhuriyet Sarayı'nda imamet vazifesini üstlenen son kişidir. Sâlihiyye mahallesinde muhacir Türk talebelere şer'î ilimlerin öğretilmesi için bir enstitü kurmuştur.<sup>1138</sup>

#### 2.4.2.8. Müstakil Şahıslar

Şâzelîyye tarikatını farklı şeyhlerden almış olan bazı şahıslara rastlamaktayız. Bu kişilerden bazıları şunlardır:

##### a) Şâkir b. Ali el-Akkâd (1744-1807)

Şâzelîyye tarikatını ve diğer tarikatları, Dımaşk'ta Nakşibendiyye şeyhleri Murâdî ailesinin evinde iki ay müddetince misafır olan Abdurrahman b. Mustafa el-Ayderûsî el-Yemenî'den almış, kendisinden bazı zikirleri okumuş ve hem Şâzelîyye hem diğer sûfî tarikatlar için icazet almıştır. Öyle görünüyor ki bu icazet seyru süluk için değil, sadece zikirler içindir.<sup>1139</sup>

##### b) Abdulkâdir el-Kassâb

Tarikatı Ezher'de bulunduğu sırada Muhammed b. Abdusselam b. Abbûd el-Miknâsî'den (ö. 1925) almıştır.<sup>1140</sup>

##### c) Muhammed 'İyd b. Muhammed el-Bârî (1876-1957)

Cezayir'de doğmuş, küçüklüğünde görme yetisini kaybetmiştir. 10 yaşında Kur'an'ı hıfz eden Muhammed el-Bârî memleketinin âlimlerinden temel ilimleri öğrenmiş ve kendisine yakın olduğu Muhammed el-Hibrî'den Şâzelîyye tarikatını almıştır. Genel ve özel virdler için icazet almıştır. Sonrasında Kuzey Afrika'da, Medine-i Münevvere'ye ulaşana kadar, yolculuk etmiş ve Medine'de dört yıl boyunca mücavir kaldıktan sonra Dımaşk'a gelmiştir. Dımaşk ehli kendisine ikram ve sevgi göstermiş,

<sup>1138</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1001; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 204

<sup>1139</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 193, 195, 196

<sup>1140</sup> Dernîka, *et-Tarîkatu 'ş-Şâzelîyye*, 214 Taybe, *Târîhu't-Tarîkatu 'ş-Şâzelîyye*, 408

itimat etmişlerdir. Bedreddin el-Hasenî, Selim el-Hulvânî, İbrahim el-Galâyînî ve Ebu'l-Hayr el-Meydânî gibi Dımaşk ulemasından ders alan Muhammed el-Bârî, çokça zikir ve salavatta bulunan bir kimsedir. Fakat Şâzelîyye tarikatı usulünce seyrü süluk yaptırmamış ve Dımaşk'ta tarikat meclisleri düzenlememiştir.<sup>1141</sup>

#### 2.4.3. Dımaşk'ta Bulunan Şâzelîyye Zâviyeleri

Bu dönemde Şâzelî zikir meclislerinin düzenlendiği zâviye ve mescid arasında çeşitlilik gösteren 10'dan fazla mekân tespit edebildik. Tespit edilen camileri zikredecek olursak:

##### 2.4.3.1. Emevî Camii

Sefercelânî ailesi bu camide İsa *aleyhisselam* minaresi olarak bilinen<sup>1142</sup> doğu cephesinde bulunan beyaz minarenin olduğu yerde Cuma namazlarından sonra Şâzelî-Cezûlî zikir meclisleri düzenlerdi. Aynı şekilde Aclûnî ailesi de Meşhedü'l-Harameyn'de Berîd kapısının olduğu yerde Şâzelî-Cezûlî zikir meclisleri düzenlemekteydi.<sup>1143</sup>

##### 2.4.3.2. Bedrâiyye Medresesi Camii

Medreseyi inşa ettiren Kadî Necmeddîn Ebu Muhammed Abdullah el-Bedrâî (594-655), Bağdat'ta Nizamiyye Medresesi'nde müderrislik yaparken, Moğol istilasından önce Abbâsi halifesi tarafından Müslüman devlet başkanlarına elçi olarak gönderilmiştir. Medresesini Hicrî 654 senesinde Dımaşk'ta inşa etmiş; ilk dersi de kendisi vermiştir. Sonrasında Bağdat'ta kadılık makamına gelmiş ve orada vefat etmiş, Cenîd yakınlarında defnedilmiştir. Medrese, Selâhaddin Eyyûbî ordusunun komutanlarından biri olan Emir İsâme el-Cebelî'nin evinin bulunduğu yere inşa edilmiştir. bu yapının öğrencilerin kalması için 20 odası, ortasında havuz bulunan bir avlusu, eyvanı ve bir mescidi vardır. Mustafa eş-Şattî 1901 senesine kadar burada Şâzelî-Reşîdî zikir meclisleri düzenlemiş, daha sonra yabancı öğrenciler için bir

<sup>1141</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 911; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 408.

<sup>1142</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 135, 169, 286.

<sup>1143</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 66.

konaklama yerine dönüşen yapı, 20. yüzyılın ikinci yarısında Fethu'l-İslamî eş-Şer'î Enstitüsü'nün merkezi haline gelmiştir.<sup>1144</sup>

#### 2.4.3.3. Nureddin Zengî Camii

Aslı Dımaşk'taki en meşhur Hanefî medresesi olan en-Nûriyyetü'l-Kübrâ Medresesi'dir. Hicrî 567 senesinde Sultan Nureddin Zengî tarafından inşa edilmiştir. Öncesinde Muaviye b. Ebî Süfyan'a daha sonrasında ise Hişam b. Abdülmelik'in köşkünün yerinde inşa edilmiş, günümüzde terziler çarşısında yer almaktadır. Nureddin Zengî bu yapıyı, girdiği savaşıardan birinde esir etmiş olduğu Haçlı meliki Sarâh'ı serbest bırakmasıyla elde ettiği fıdye parasıyla inşa ettirmiştir. Burayı ziyaret eden gezgin İbn Cübeyr dünya medreseleri arasında gördüğü en güzel medreselerden biri olduğunu, şık saraylardan bir saraya benzediğini söylemiştir.<sup>1145</sup> Yine medreseyi ziyaret eden İbn Batutâ, Hanefî medreselerinin en büyüğü olduğunu ve orada Hanefî kadıların hüküm verdiğini ifade etmiştir.<sup>1146</sup> Bugün medrese, bir köşesinde Nureddin'in türbesinin bulunduğu bir camidir.<sup>1147</sup> Zamanında Bekrî eş-Şevîkî ve sonra Muhammed el-Hâşimî'nin Derkâvî-Tilimsânî zikir meclisleri kurduğu camide<sup>1148</sup> hâlâ Muhammed el-Hâşimî'nin halefleri her hafta Cuma namazından sonra Şâzelî zikir meclisleri düzenlemektedir.<sup>1149</sup>

<sup>1144</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi 'l-Medâris*, C. 1, 154; Bedrân, *Münâdemetü 'l-etlal*, 87; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 107.

<sup>1145</sup> İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 256.

<sup>1146</sup> İbn Batuta, *er-Rihle*, C. 1, 113.

<sup>1147</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi 'l-Medâris*, C. 1, 466; Bedrân, *Münâdemetü 'l-Etlal*, 212; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 225.

<sup>1148</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî 'l-Karni 'r-Râbi 'a 'Aşar*, C. 1, 548; Taybe, *Târîhu 't-Tarîkati 'ş-Şâzelîyye*, 297.

<sup>1149</sup> Taybe, *Târîhu 't-Tarîkati 'ş-Şâzelîyye*, 374

Zikir meclislerinin düzenlendiği daha az bilinen bazı başka mescitler de mevcuttur. Örneğin:

#### **2.4.3.4. el-Medresetü's Şâmiyye Camii**

Muhammed el-Haşimî burada Şâzelî ilim ve zikir meclisleri düzenlerdi.<sup>1150</sup>

#### **2.4.3.5. Şeyh Hammâd Camii**

Meydan mahallesinde Dakkâk Camii karşısında bulunmaktadır. Burada Şâzelî-Reşidî zikir meclisleri düzenlenirdi.<sup>1151</sup>

#### **2.4.3.6. Suheyb Camii**

Meydan Mahallesi'nde bulunmaktadır. Selîm Semâra burada Derkâvi-Fâsî zikir meclisleri düzenlerdi.<sup>1152</sup>

#### **2.4.3.7. Ömer es-Sefercelânî Camii**

Kaymeriyye mahallesinde bulunmaktadır. Ahmed es-Sefercelânî bu camide perşembe günleri öğle vaktinden sonra Şâzelî zikir meclisleri düzenlerdi.<sup>1153</sup>

#### **2.4.3.8. Kalbakciyye Camii**

Ömer el-Ayta bu camide pazartesi günleri yatsı namazından sonra Şâzelî-Reşidî zikir meclisleri düzenlerdi.<sup>1154</sup>

Zaviyeler ise şunlardır:

#### **2.4.3.9. Ebû's-Şâmât Zâviyesi**

Şâzelî zaviyelerinin en meşhurdur. Vezir Ali Rıza Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in emriyle 1883 yılında Kanavât mahallesinde bulunan zâviyeyi, Mahmud Ebû's Şâmât'a tahsis etmiştir.<sup>1155</sup> Bundan önce Fatımîler zamanında Atâullah İskenderî'ye ait olan zâviye, İbrahim Paşa döneminde hükümet binası olmuş, Burada vefatına kadar zikir

---

<sup>1150</sup> Taybe, *Târihu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 296

<sup>1151</sup> Tales, *Zeylu Simâri'l-Mekâsîd*, 233; 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 418

<sup>1152</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 725

<sup>1153</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 339

<sup>1154</sup> Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 649

<sup>1155</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 76, 602; Güven, "Şâzelîyye", 401

meclisleri ve ilim halkaları düzenleyen Ebû's Şâmât, zâviyeye defnedilmiş, ardından oğulları şeyhlik makamını üstlenmiştir. Zaviyenin içerisinde güzel bir camii bulunur. Yüksek ve büyük bir kubbesi, önünde ortasında havuz bulunan, köşeleri ağaçlarla döşenmiş açık bir avlusu vardır. Mekânın duvarlarında mozaik süslemeler bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in tuğrası hâlâ zâviyenin kapısının üzerinde durmaktadır. şu an ise Ebu's-Şâmât ailesine ait bir özel mülktür.<sup>1156</sup>

#### 2.4.3.10. Sumâdiyye Zâviyesi

Kâdiriyye tarikatı bölümünde bu zâviyeden söz etmiştik. Nitekim Kâdiriyye tarikatı zâviyelerinden biri olan bu yapıya sonrasında bazı tüccarlar tarafından el konulmuş ve Vakıflar müdürü Aziz el-Hâni gelip yapıyı Muhammed b. Yellis'e tahsis edene kadar saman deposu olarak kullanılmıştır.<sup>1157</sup> Muhammed b. Yellis zâviyede Şâzelî zikir meclisleri kurmuş, müritlerine seyru süluk yaptırmıştır. Ardından oğlu Ahmed ve sonrasında İbrâhim el-Yâkûbî şeyhlik vazifesini üstlenmiştir. Günümüzde bu yapıyı mahalle halkı mescid olarak kullanmaktadır.<sup>1158</sup>

#### 2.4.3.11. Haydariyye Zâviyesi (Dâru'l-Kur'an el-Haydariyye)

Dımaşk Şafii kadısı Kutbuddin Muhammed b. Abdullah el-Haydarî 878 senesinde, Dımaşk'ın güneyinde Kassâîn bölgesinde bu yapıyı inşa etmiş ve orada Sultan Eşref Kayıtbay döneminde Şafii kadılığı yapmıştır. Sonrasında Kur'an merkezi olan yapının bir kısmı, 1847 yılında Mehdî es-Seklâvinin Dımaşk'a ulaşmasından sonra zâviyeye çevrilmiştir. Zira yapının mütevellisi gördüğü bir rüya üzerine burayı kendisine takdim etmiştir. O zamandan itibaren Haydariyye Zâviyesi olarak bilinen yapıda Mehdi es-Seklâvi, zikir, vaaz ve müridleri için ilim meclisleri düzenlemiş, ardından 1863 yılındaki vefatına kadar oğlu İbn Salih, sonrasında torunu Muhammed et-Tayyib b. Muhammed el-Mübârek ve ardından Muhammed b. Muhammed el-Mübârek halefi olmuştur. Son ikisinin zamanında zâviye, Şâzelî-Fâsi koluna ait bir zaviyeye dönüşmüştür. Onları Maliki müftüsü Muhammed Abdalbâki b. Muhammed es-Saîd el-Cezâirî takip etmiştir. Muhammed eş-Şerif b. Muhammed es-Sadîk el-Yâkûbî (ö.1943)

<sup>1156</sup> Tales, *Zeylu Simâri'l-Mekâsıd*, 219; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 413; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 432.

<sup>1157</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 309.

<sup>1158</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 938.

burada vaaz ve tâlim meclisleri kurmuş, sonrasında Ali ed-Dakr bu zâviyede şer'î ilimler için el-Cem'iyetü'l-garrâ'nin medreselerinden birini kurmuştur. Şu anda bu yapı mahalle sakinlerinin kullandığı bir mesciddir.<sup>1159</sup>

Daha az bilinen bazı başka zaviyelerde mevcuttur. Örneğin:

#### 2.4.3.12. Ebû Şâ'r Zâviyesi

Şâğûr mahallesinde bulunan zâviyede Ebu Şâ'r ailesi Şâzelî-Cezûlî zikir meclisleri düzenlerdi.<sup>1160</sup>

#### 2.4.3.13. Reşîdiyye Zâviyesi

Dımaşk Gûta bölgesinde, Cîsrîn köyünde bulunan zâviyede Dâhir Dervîş Reşîdi zikir meclisleri düzenlerdi.<sup>1161</sup>

Iyd es-Sefercelanî ve Ömer el-Atiyye gibi bazı şeyhler ise kendi evlerinde zikir meclisleri düzenlerdi.

#### 2.4.4. Şâzelîyye Tarikatının Dımaşk'ta Yayılması

Konunun başında ifade ettiğimiz gibi tarikatın Dımaşk'a girişi gecikmiş olsa da Şâzelîyye, 20. yüzyılda Dımaşk'ta en çok yayılım gösteren sûfî tarikatı olmuştur. Dımaşk'a ait terâcim ve tabakât kitaplarında yapmış olduğumuz detaylı incelemenin sonucunda ulaştığımız rakam, Şâzelî tarikatına intisab eden 80'den fazla şahıs olduğu yönündedir. Bu bilgiye dayanarak Şâzelîyye'nin yayılma kuvveti noktasında Nakşibendiyye'den sonra ikinci sırada yer aldığı söylenebilir. Bu durum 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Tarikatın bu güçlü varlığı ve yaygınlığı büyük bir ihtimalle Muhammed el-Hâşimî ve haleflerinin çabaları sayesinde mümkün olmuştur.

Şâzelîyye tarikatı, süreç içerisinde sûfî çevreye hakimiyet konusunda birbirinin yerine geçen pek çok kola sahip olmasıyla diğerlerinden ayrılır. Nitekim Şâzelî-Cezûlî

---

<sup>1159</sup> Busravî, *Târîhu'l-Busravî*, 62; Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 1, 7; Bedrân, *Münâdemetü'l-etlal*, 5; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 64; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 692; Mutî' Hâfız, *Dûru'l-Kur'ânî'l-Kerîm bi-Dımaşk*, (Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2010), 175-192.

<sup>1160</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 202

<sup>1161</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 723, Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 273

kolunun 19. Yüzyılın ilk yarısında Aclûnî ve Sefercelanî aileleri aracılığıyla yavaşça ortaya çıktığını görürken, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelmeden Şâzelî-Derkâvî kolunun Ali el-Yeşrutî, Muhammed el-Fâsî ve halefleri aracılığıyla dikkati celbeden bir yayılma gösterdiğine şahitlik etmekteyiz. Şâzelî-Reşîdi kolu, sayıları 8'i geçmeyen mensubuyla silik bir etkiye sahip olmasına nazaran, Şâzelî-Fâsî kolu en çok yayılım gösteren kol olarak 30'tan fazla âlimin mensubiyetiyle ilim camiasında etki sahibiydi.<sup>1162</sup> Şâzelî-Yeşrutî koluna ise 15'e yakın kişi intisap etmiş, Mahmud Ebû'ş-Şâmât'tan sonra zayıflayan bu kolun Ebu'ş-Şâmât zaviyesi dışında herhangi bir eseri kalmamıştır. Kendisini zaviye şeyhliğinde takip eden oğulları ise şehirde dikkate değer bir ilmî ve sosyal aktifliğe sahip olmamış, vefatlarından sonra da Yeşrûtiyye'nin Dimaşk'taki izleri tamamen ortadan kalkmıştır. Bunu takip eden dönemde 20. yüzyılın başlarında Muhammed b. Yellis ve onun halefi Muhammed el-Haşimî ortaya çıkmış ve kolları Dimaşk'taki tüm Şâzelî kollarına baskın gelmiştir.<sup>1163</sup>

Şâzelîyye tarikatının hızla yayılmasının ardındaki sır pek çok sebebe dayandırılabilir.<sup>1164</sup> Bu sebeplerden biri, tarikatın İslam şeriatı ve o dönemde Dimaşk'a hâkim olan Sünnî eğilimle uyum göstermesidir.<sup>1165</sup> Bu durum, Dimaşk'ta pek çok âlim, fakih ve kadının neden bu tarikata intisap ettiğini ve meclisler kurduğunu açıklamaktadır. Zira tarikata müntesip 80 kişiden 60'ı ulema ve müderris tabakasından sayılmaktadır. Buna ek olarak tarikatı Dimaşk'a getiren şeyhlerin de ulema tabakasından olup, meclislerinde daha çok ilmî kitapların mütalaa edildiği bilinmektedir. Bu bilgiler Şâzelîyye tarikatı Fâsiyye kolunun ilim ehli kişiler dışında kimseye icazet vermediğini göstermektedir.<sup>1166</sup>

Tarikatın yayılmasına ve günümüze kadar kuvvetli bir şekilde ayakta kalmasına yardım eden sebeplerden bir diğeri de Faslı ve Cezâyirli muhacir şeyhlerin, kendi

---

<sup>1162</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 273

<sup>1163</sup> A.g.e., 274

<sup>1164</sup> İyat Erbakan, “et-Tarîkatu't-Derkâviyyetu'ş-Şâzelîyye ve İntişâruhû fi'd-Devleti'l-Osmâniyye Dimaşk ve İstanbul Nemûzecen”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 22, sy. 44 (Ocak 2021), 67-69.

<sup>1165</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 194.

<sup>1166</sup> Taybe, *Târihu't-Tarîkati'ş-Şâzelîyye*, 148.



aralarında ve Dımaşk uleması ile kurdukları sağlam ilişkidir. Nitekim bu şeyhler Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiş, ilmî, toplumsal ve siyasî her türlü faaliyete iştirak etmiş, Fransızlara karşı Dımaşklılarla beraber savaşmış, şehirdeki fakirlere yardım için hayır dernekleri kurmuşlardır.<sup>1167</sup> Buna ek olarak Dımaşk ehli ve ulemasından kişileri tarikatta halife tayin etmişler, şeyhlik vermişlerdir. Bu sayede tarikatın Mağribî asıllarıyla olan ilişkisi kesilmiş, Dımaşk merkezli bir tarikat haline dönüşmüştür. Muhammed b. Yellis<sup>1168</sup> ve halefi Muhammed el-Hâşim'in<sup>1169</sup> sîreti bu durumu en açık şekilde örneklendirir.<sup>1170</sup>

Bu sebeple Şâzelîyye tarikatına ait zaviyelerin çoğunluğu, Meydan mahallesi ve Dımaşk'ın çevre mahallelerinde olmakla birlikte, tarikata ait zâviye ve merkezlerin Dımaşk'ın seçkin ve popüler pek çok mahallesine dağıldığı görülmektedir.<sup>1171</sup>

## 2.5. Dımaşk'ta Mevlevî Tarikatı

### 2.5.1. Mevlevî Tarikatının Dımaşk'a Girişi

Dımaşk, Mevlevî edebiyatında önemli bir yer kaplamaktadır.<sup>1172</sup> Zîra tarikatın kurucusu Mevlâna nisbesi ile meşhur, Celaleddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Ahmed el-Belhî er-Rûmî (604/672)<sup>1173</sup> babası ile olan hicreti sırasında

<sup>1167</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 274

<sup>1168</sup> Azzûz, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, 53; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 480; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 323; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 259-267.

<sup>1169</sup> Îsâ, Hakâik 'ani't-Tasavvuf, 499-505; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 982; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 309; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 285-302.

<sup>1170</sup> Erbakan, "et-Tarîkatu't-Derkâviyyetu's-Şâzelîyye", 67-69.

<sup>1171</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 33; Erbakan, "et-Tarîkatu't-Derkâviyyetu's-Şâzelîyye", 68.

<sup>1172</sup> Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 278.

<sup>1173</sup> Abdulkâdir b. Muhammed Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Thk. *Abdulfettâh el-Hulv*, C. 3 (Kahire: Dâru Hicr, 1993), 123, Mustafa b. Abdillâh Hâcî Halîfe, *Süllemu'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, Thk. Mahmûd el-Arnâvûtî, C. 3 (İstanbul:

Dımaşk'a uğramış,<sup>1174</sup> bir müddet Dımaşk'ta ikamet etmiştir. Birkaç yıl boyunca Hanefî Mukaddemiyye Medresesi'nde Hanefî fıkhıyla meşgul olmuş ve burada İbn Arabî, Sadreddin el-Hamevî, Osman er-Rûmî, Evhadüddin Kirmanî ve Sadreddin Konevî gibi isimlerle buluşmuştur.<sup>1175</sup> Aynı şekilde Şemseddin et-Tebrîzî'nin de Dımaşk'le ilişkisi mevcuttur. Şems, Konya'dan Şam'a iki kez seyahat etmiş ve Şam'da ikamet etmiştir. Şems'in ilk gidişinde Mevlâna, oğlu Bahâeddin'i onu Konya'ya geri getirmesi için göndermiştir. İkinci gidişinde ise şeyhi Şems'i aramak üzere bizzat Mevlana'nın Şam'a geldiği rivayet edilmektedir.<sup>1176</sup>

Bu güzel hatıra ile birlikte, Osmanlılar girmeden önce Dımaşk'ta Mevlevî tarikatından hiç bahsedilmez. Fakat bu durum o dönemde Dımaşk'ta Mevlevîliğe mensup kişilerin var olmadığı anlamına gelmez. Çünkü Memlûkler döneminde Selçuklu Türkleri ve Dımaşklılar arasında kültürel alışverişler mevcuttur.<sup>1177</sup> Bununla beraber Mevlevîliğin Dımaşk'ta tespit ettiğimiz ilk gerçek varlığı, Osmanlıların Dımaşk'a girmesinden sonra, 993/1585 yılına tesadüf etmektedir.<sup>1178</sup> Osmanlı Devlet adamları Mevlevî müritlerini bu bölgede tekke açmaları için teşvik etmişler ve Halep, Dımaşk, Humus, Hama, Lazkiye, Trablus ve Şam'da tekkeler inşa etmişlerdir.<sup>1179</sup>

Dımaşk'ta inşa edilen ilk tekkenin yapılış zamanı Karaman Mevlevihanesi müritlerinden Muhammed Kartal Dede'nin zamanına tekabül etmektedir.<sup>1180</sup> Konya Mevlevihane'sinin Şeyhi Bostan Çelebi, Dımaşk valisinin Mevlevîliğe ait bir tekke

---

IRCICA, 2010), 248; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 157-169, Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 369, Zirkî, *el-A'lâm*, C. 7, 30

<sup>1174</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 370,373

<sup>1175</sup> Ösen, *19. Yüzyıl Osmanlı Devlet ve Toplu Hayatında Mevlevîlik*, 15-17; Küçük, "Mevleviyye", 491.

<sup>1176</sup> Ösen, *19. Yüzyıl Osmanlı Devlet ve Toplu Hayatında Mevlevîlik*, 19-20.

<sup>1177</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 188.

<sup>1178</sup> Küçük, *XIX. Asırda Mevlevîlik*, 278.

<sup>1179</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 42, 110.

<sup>1180</sup> A.g.e., 453.

yaptırmasından sonra, Kartal Dede'yi buraya göndermiştir.<sup>1181</sup> Kartal Dede vefatına kadar bu tekkenin şeyhliğini üstlenmiştir. Hâlâ tekkenin içerisinde bulunan kabrinin üzerinde şunlar yazılıdır: “el-Fatiha, Burası ârif-i billah, Mevlevî büyüklerinin yolun üzere salıkların mürebbisi, H. 993 yılında Dımaşk'taki Mevlevî tekkesinin ilk kurucusu, muttaki şeyh Muhammed Kartal Dede'nin türbesidir. H. 1033 yılında Rabbine kavuştu. Allah onu rahmeti ve keremiyle kuşatsın, onu geniş cennetlerinde yaşatsın!”<sup>1182</sup>

Tekkenin inşasını belgeleyen ulaştığımız ilk metin İbn Cuma'nın şu sözleridir: “993 senesinde Hasan Paşa Dımaşk'a üçüncü kez vali atandı. O sene, Tenkiz Camii yakınında dervişler tekkesi olan bir Mevlevihane inşa edildi. Son derece güzel bir tekkeydi.”<sup>1183</sup>

Bu metin, tekkenin kapısı üzerinde bulunan ve günümüze kadar gelen Osmanlı kitâbesini teyit etmektedir:

“Mevlevî hane-i şehri âfâk    Oldu tarih'u ka'bet'il uşşâk Hicri 993”<sup>1184</sup>

Mevlevî şeyhi Fâik el-Mevlevî'nin naklettiği menkıbelere benzer başka rivayetler de mevcuttur. Sahih Dede'nin *Müzekkirât*'ı gibi bazı Mevlevî literatürüne ait metinlerde geçtiğine göre:<sup>1185</sup> Muhammed Kartal, gezgin bir sûfidir. Dımaşk surlarına yakın metruk bir bölgede kendisine yer edinmiş, etrafına kendisiyle beraber ibadet için inzivaya çekilmiş müritler toplanmıştır. Bir keresinde Şam valisi Lala Mustafa Paşa savaşa giderken, Muhammed Kartal'ın bulunduğu yerden geçtiği sırada atı durup yürümeyi reddetmiştir. Vali durumu soruşturduğunda tebaası, harabede müritleri ile beraber bir âbid olduğunu bildirmişler, bunun üzerine Vali, ismi Kartal Dede olan bu âbidin huzuruna oturmuş ve kendisinden zafer için dua istemiştir. Ona gömleğini veren Şeyh şöyle söylemiştir: Allah'ın bereketi üzerine git ve muzaffer olarak geri dön. Döndüğünde bize yetecek kadar ihsan etmeni ve içerisinde Allah'a ibadette

---

<sup>1181</sup> A.g.e., 254.

<sup>1182</sup> Kuteybe eş-Şihâbî, *en-Nukûş el-Kitâbiyye fî Evâbidi Dımaşk*, (Dımaşk: Vizâratu's-Sekâfe, 1997), 92, Kaskas, *Mesâcidu Dımaşk*, 133

<sup>1183</sup> Müneccid, *Vulâtu Dımaşk fî'l-Ahdi'l-Osmânî*, 19.

<sup>1184</sup> Şihâbî, *en-Nukûş el-Kitâbiyye*; 91, Dımaşk, Kaskas, *Mesâcidu Dımaşk*, 131

<sup>1185</sup> Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 278.

bulunacağımız bir mekân inşa etmeni talep ediyorum. Vali savaştan zaferle geri dönerken şeyhin bulunduğu yerin önünden geçtiğinde atı tekrar azgınlaşmış ve şeyhi hatırlamıştır. Bunun üzerine şeyhin yanına gidip sözünü yerine getireceğini söylemiş ve şeyh için Dımaşk'ta bir zaviye inşa etmiş, orası Mevlevî Tekkesi olmuştur.<sup>1186</sup> Fakat tarihi bilgiler tekkenin inşa sebebinin bu rivayet olduğunu desteklememektedir. Zira tekkenin inşa tarihi, Lala Mustafa Paşa'nın Şam Beylerbeyliği yaptığı tarihle örtüşmemekte, tekkenin kapısı üzerinde yazılı olup tabakât kitaplarında geçen, tekkenin Vali Hasan Paşa döneminde inşa edildiği bilgisiyle çelişmektedir.

Dımaşk Mevlevî tekkesi, tarikattan olan yolcu ve hacılara hizmet için önemli bir merkezdi. Bu açıdan Halep Mevlevî Tekkesi'nden sonra gelmekteydi.<sup>1187</sup> Zira Mevlevî şair Zülfikâr'ın seyahatlerinde gördüğümüz gibi yolculuk eden Mevlevî müridleri şehirden geçtikleri sırada bu tekkeye uğrarlardı.<sup>1188</sup>

Mevlevîhane, Şeyh Atâullah el-Mevlevî'nin (ö.1873) dönemine kadar bu şekilde kalmıştır. Atâullah el-Mevlevî araziler satın alıp tekkeye vakfetmiş, ardından gelen oğlu Saîd yapıyı restore edip genişletmiş, sonrasında oğlu Muhammed Şemseddin ise eski mescidi yıkıp yerine günümüze kadar ayakta kalan yeni mescidi inşa ettirmiştir.<sup>1189</sup> Mevlevî tekkesi Suriye'deki Fransız mandası döneminde askerî bir okula dönüştürülmüş,<sup>1190</sup> bağımsızlıktan sonra tekrar mescit ve ayrıca Vakıflar Müdürlüğünün merkezlerinden birisi olarak kullanılmış, burada Mevlevî meclisleri artık yapılmaz hale gelmiştir.<sup>1191</sup>

### 2.5.2. 19. Yüzyıldan Önce Dımaşk'ta Mevlevî Tarikatı Şeyhliği

Mevlevî tarikatını daima Celâleddin Rûmî'nin soyundan gelip Çelebi olarak adlandırılan ve Konya'daki merkez tekkede bulunan kişiler idare etmiştir. Osmanlı

---

<sup>1186</sup> Münîr Keyyâl, *Ramadân ve Tekâlîduhu 'd-Dımaşkıyye*, (Dımaşk: Matba'atu Dâri'l-Hayât), 110

<sup>1187</sup> Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 280.

<sup>1188</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 811.

<sup>1189</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 111.

<sup>1190</sup> 'Azme, *Mir'âtu'ş-Şâm*, 39.

<sup>1191</sup> Tales, *Zeylu Simâri'l-Mekâsıd*, 202, 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 315.

Devleti'ndeki tüm Mevlevîhaneler bu merkeze bağlıdır. Dımaşk'ta Mevlevîhane'nin şeyhi vefat ettiğinde âdet şu şekildeydi: Şeyhin en büyük oğlu ya da halifesi, yanında müftü, kadi'l-kudât, nakibüleşraf, âyan ve dervişler tarafından onaylanmış hilafet vesikası olduğu halde Konya'daki merkeze gider, orada şeyhin emri ile dokuz gün ila dokuz ay arasında değişen bir süre boyunca mutfakta hizmet eder, sonra Konya tekke şeyhiyle görüşmesine izin verilir ve Dımaşk Mevlevî şeyhi olarak tayin edilmek üzere bir merasim düzenlenirdi.<sup>1192</sup>

Bunun yanı sıra Konya'daki Mevlevî Tekkesi'nin şeyhi tarafından Dımaşk'a bir şeyh gönderildiği durumlar da vakidir. Nitekim Dımaşk Tekkesi'nin ilk şeyhi olan ve vefatına kadar orada kalan Kartal Dede, merkez tekke tarafından gönderilmiştir. Onu Dımaşk tekke şeyhliğinde müridi Abdurrahman Çelebi takip etmiş, ardından İlmî Dede halifesi olmuştur. Vefatından sonra ise Konya'daki merkez tekke şeyhi Bostan Çelebi 1033/1629 senesinde müridi Subûhî Dede'yi Konya Mevlevîhanesi'ndeki halveti bittikten sonra Dımaşk Mevlevîhane'sine göndermiştir. Orada bir müddet şeyhlik vazifesinde bulunduktan sonra İstanbul Yenikapı'da bulunan Mevlevî tekkesine gönderilen<sup>1193</sup> Subûhî Dede'nin yerini, Dımaşk'ta 1039/1635 senesinde şeyhlik yapan Hamza Efendi el-Kirmânî almıştır.<sup>1194</sup> Subûhî Dede'nin Şam Mevlevî tekkesindeki müritlerinden biri de Dımaşk'ta 1650 senesinde vefat eden 'Âişî Dede'dir.<sup>1195</sup> Sonraki dönemde belgeler ve tabakât kitapları, az sayıda birkaç rivayet dışında bize tekke şeyhlerinin silsilesini oluşturmaya yardımcı olacak bir bilgi vermemektedir. Seyyah Evliya Çelebi, 17. asırda Dımaşk Mevlevî tekkesine ziyarette bulunup, ondan kısaca söz etmesine rağmen şeyhlerinden bahsetmemiştir.<sup>1196</sup> Ancak, 17. yüzyılın sonunda Yusuf Nesîb b. Ömer el-Konevî'nin, Kahire'deki Mevlevî tekkesinden icazet aldıktan sonra tekke şeyhliğini devraldığını bilmekteyiz.<sup>1197</sup> 18. yüzyılda ise sadece Konya'dan Dımaşk'a gelip Dımaşk Mevlevîhanesi'nde şeyhlik vazifesini üstlenen Abdurrahman

---

<sup>1192</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 111.

<sup>1193</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 5/232; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 275.

<sup>1194</sup> Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 277; Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 278.

<sup>1195</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 5/233

<sup>1196</sup> Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 279.

<sup>1197</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 5/234

er-Rumî (ö. 1744) adında bir şahsa rastlamaktayız. Farsçaya hâkim olan Abdurrahman er-Rumî, Mesnevî okuttuğu meclisler kurmuştur. Abdulganî en-Nablûsî, dürüstlüğü ve fazileti dolayısıyla onu sevip saymıştır.<sup>1198</sup>

### 2.5.3. 19. Yüzyılda Mevlevîlik

#### - Mustafa el-Mevlevî (ö. 1805)

19. yüzyılın başlarında tekke şeyhliğini, Dımaşklılar tarafından Derviş Mustafa olarak bilinen Mustafa el-Mevlevî'nin deruhte ettiği görülmektedir. Mustafa el-Mevlevî, Baytâr'ın deyimiyle âlim, ilmiyle âmil, bütün Şam ahalisi ve ulemasının fazileti ve saygınlığı üzerine ittifak ettiği, zühdü ve verâsı ile bilinen bir kimseydi. Kâsiyun dağı eteklerinde defnedilmiştir. Kabri, ulemanın ve büyüklerin teberrükte bulunması ve Şam ehlinin ziyaretleriyle bilinmektedir.<sup>1199</sup> Kaynaklar, Mustafa el-Mevlevî'nin tekke şeyhliğinde halifesi olan kişi hakkında bize yardımcı olmamaktadır. Sadece Şer'î Mahkeme sicilleri, 1837 senesinde Mevlevî şeyhi olan Abduh b. Salih Efendi adında bir kişiye işaret etmektedir.<sup>1200</sup>

#### - Said b. Ahmed es-Salihî el-Ahmedî (ö. 1867)

Yüzyılın ortalarında ise tekke şeyhliğinde, Said b. Ahmed es-Salihî el-Ahmedî'yi görmektediriz. Kendisi her gün kendi elleriyle müritlerine yemek pişiren, tekke ve müritlerine yaptığı hizmetlerin samimiyeti ile bilinen bir şeyhti. İki özelliği ile temayüz etmektedir: Birincisi, dervişlerinin davranışlarını güzelleştirip onları irşat etmesi, ikincisi ise tekkenin mülklerinin zayi edilmesini engellemesidir. Bu durum zımnen şunu göstermektedir: Tekkedeki bazı dervişlerin ahlakında bozulmalar olmuş, onları düzeltmiş; bazı kişiler tekkenin vakıflarını boş yere harcamaya başlamışlar, onları engellemiş ve tekkenin vakıflarını korumuştur.<sup>1201</sup> Kendisinden sonra oğlu

---

<sup>1198</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 329; *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 320

<sup>1199</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1555, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 284, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 169

<sup>1200</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 419

<sup>1201</sup> Hısni, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 661, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 134, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 665

Ataullah (ö.1873) halifesi olmuş, tekke ve müritlerin hizmetinde babasının yolunu takip etmiştir.<sup>1202</sup>

#### **- Sabri b. Receb (ö. 1897)**

Ataullah'ın vefatından sonra, tekke şeyhliğini müritlerinden biri olan Halep asıllı Sabri b. Receb üstlenmiştir. Bu zat, ilim tedrisiyle yetişmiş, Dımaşk ulemasından ilim almış, Saîd el-Burhanî el-Ced ve Selim el-Attâr gibi âlimlerin derslerine devam etmiştir. Düzenli olarak her perşembe zikir meclisleri düzenlemeye devam etmiş, aynı zamanda Dımaşk ulemasını ve önde gelen isimlerini, ilim ve edep bahislerini tartışmak üzere tekkesinde yemekli davetlere çağırmıştır.<sup>1203</sup> Oğlu Emin (ö. 1911) kendisinden sonra Mevleviliğe hizmette bulunmuş, fakat tekke şeyhliğini üstlenmemiştir. Saygın ediplerdendir.<sup>1204</sup>

#### **- Saîd b. Atâullâh (ö. 1927)**

Sabri Efendi'den sonra tekke şeyhliği Atâullah'ın oğlu Said'e verilmiştir.<sup>1205</sup> Sabri Efendi, Atâullah'ın vefatından sonra Konya'daki merkez tekkeye gidip Ataullah'ın vefat ettiğini ve şeyhlikte kendisinin yerine geçecek bir oğlu olmadığını iddia etmiş, bu şekilde kendisine tekkeye şeyh tayin edilmesi üzere izin verilmiştir. Görünen o ki Sabri Efendi vefat edene kadar tekkede kalmış, vefatından sonra Said b. Ataullah yanında bazı müritlerle beraber gidip, kendisi için tekke şeyhliği talebinde bulunmuştur. İzni aldıktan sonra<sup>1206</sup> Dımaşk'a dönmüş ve böylece Sabri Efendi'nin halifesi olmuştur.<sup>1207</sup> O dönemde 1911 senesinde müfettiş olarak merkez tekkeden Dımaşk'taki Mevlevihane'ye gelen Âlim Dede'nin sunduğu raporda geçen 'tekke

<sup>1202</sup> Hısnî, *Müntehabâtu't-Tevârih*, C. 2, 661, 134, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 694

<sup>1203</sup> Hısnî, *Müntehabâtu't-Tevârih*, C. 2, 731, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 369, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 164

<sup>1204</sup> Hısnî, *Müntehabâtu't-Tevârih*, C. 2, 731, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 369, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 307

<sup>1205</sup> Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 280.

<sup>1206</sup> A.g.e., 280.

<sup>1207</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 369

şeyhi Said b. Ataullah Dede' ifadesi bu bilgileri teyit etmektedir.<sup>1208</sup> Said'in vefatından sonra tekke şeyhliği oğlu Şemseddin'e geçmiş,<sup>1209</sup> sonra Celaleddin b. Şemseddin'e, devamında ise Fâik b. Celaleddin'e geçmiştir.<sup>1210</sup> Günümüzde Fâik'in zürriyeti hâlâ Dımaşk'ta olup, Mevlevî ailesi olarak bilinmektedir.<sup>1211</sup>

#### 2.5.4. Dımaşk'ta Mevlevî Tarikatı Meclisleri

##### Tarikata İntisap Merasimi

Bir kişi, Mevlevî tarikatına ve sülûka girmek istediğinde tekke şeyhinden talepte bulunur, ilk aşamada zikir halkalarına katılmasına izin verilir ve kendisine “tâbi” denilirdi. Çavuş, bu kişinin ahlakını ve semtinde, işinde ve onu tanıyan kişiler arasında itibarını soruşturup güzel ahlakı ve itibarının selametinden emin olduktan sonra Şeyh, tarikata kabul edileceğini talibe bildirir, kendisinden Mevlevîlik'e has cübbe ile baş üzerine konulan külâhı hazırlamasını isterdi. Ardından Şeyh, merasim için bir gün belirler ve o gün müride külâhını giydirip, tarikata derviş olarak kabulünü ilan ederdi. Günler sonra, yeni gelen dervişin tekkedeki diğer dervişlerle kaynaşması adına bir yemek verilir ve bu yemek, “taam lokması” ya da “tarikat tuzu” olarak adlandırılırdı.<sup>1212</sup>

##### Mevlevî Semâ Meclisi

Dımaşk Mevlevîhane'sinde her hafta pazartesi ve perşembe günleri zikir meclisleri düzenlenmekteydi. Aynı şekilde Regâib Kandili (27 Receb), Berat Kandili (14 Şaban), Peygamberimizin doğduğu gece (12 Rebiülevvel) ve Kadir gecesi başta olmak üzere mübarek gün ve gecelerde, Ramazan'ın tamamında ikindi vaktinden sonra Emevî Camii'nde meclisler düzenlendiği gibi bazı resmî dinî törenlerde de meclisler düzenlenirdi.<sup>1213</sup> Bu meclislere şehir kültüründen uzak bir merasim olması itibarıyla

---

<sup>1208</sup> Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 280.

<sup>1209</sup> Şattî, *A'yânü Dımaşk*, 369, Küçük, “Mevleviyye”, 532

<sup>1210</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 112

<sup>1211</sup> Savvâf, *Mevsû'atü'l-Üser*, C. 3, 547; Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 281.

<sup>1212</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 112

<sup>1213</sup> A.g.e., 113



başta batılı turistler olmak üzere, ileri gelenler ve devlet memurları ilgi göstermekteydi.<sup>1214</sup>

Suriye Başbakanı Halid Bey el-Azem'in hatıratında Mevlevî zikirlerinden bahsettiğini görmekteyiz. Aynı şekilde Lyon Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin dekanı olan Fransız seyyah Lortie, 19. yüzyılın son çeyreğinde Şam'ı ziyaret ettiğinde, birkaç kez tanık olduğu Mevlevî zikir meclislerinden bahsetmiştir. Bu meclisler Mevlevîhanelerde bulunan zikir salonlarında (Semahane) düzenlenmekteydi. Semahane, dervişler ile seyirci arasında ahşap bir bariyerle ayrılmış, zarif sekizgen kubbeli bir salondur. İçerisinde ayin okuyucular (münşidler) ile alet çalanların (musikişinasların) bulunduğu, merdivenle üzerine çıkılan hafifçe yüksek bir bölüm (mutrıbhâne) bulunmaktaydı. Grup, başlangıçta sakın nağmeler çalar, bu uzun bir süre devam ederdi. Ardından beyaz elbiseli semazen dervişler intizamlı bir şekilde teker teker salona girer, onları yeşil bir cübbe giyen başlarındaki derviş takip ederdi. Sonrasında sembol hareketlerini sergiler ve baş eğerek selam verirlerdi. Şeyhin selamlanması bittikten sonra dervişlerden biri halkadan ayrılır ve önce yavaşça kendi etrafında ve grubun etrafında dönerek semâyâ başlardı. Sonra dönme hızını artırır ve bir süre sonra diğer dervişler kolları biri aşağıya diğeri yukarıya dönük olarak açık bir şekilde ona katılırlardı. Hızlı bir şekilde dönmelerine rağmen asla birbirlerine çarpmazlardı. Tam da bu sırada şeyh bütün vakarıyla, iki eli cübbesinin yeninin içinde olduğu halde halkanın ortasında dolaşmaya başlardı. Bu sırada bakışları yere dönük halde olur, sonra artan bir hızla sema başlardı. Dervişler semâyı icra ederken üzerlerinde şiddetli bir coşku belirir, tanımlanması zor ulvi bir lezzetle donanmış başka bir alemin hülyasında, sanki hiç hareket etmiyormuşçasına bakışları sabit olurdu. Dervişler semâyı bitirdiğinde, çok sayıda rükû ve secdeye giderler ve selam vererek içeri girdikleri gibi vakar ve nizam içinde çıkarlardı. Seyirciler de semâzenlerden daha az saygılı değildi. Semâ meclisini sessizlik ve derin bir huşu ile izlerlerdi.

Fransız gezgin ise semâzenleri şu şekilde tavsif etmiştir: Onlar donmuş bir Yunan eteğini andıran uzun beyaz bir eteğin üzerine yeşil müslin kumaştan gömlekler giyerler, başları ise tıraş edilmiş ve sarıya çalan beyaz renkte kalın keçeden yapılmış konik bir fes ile kaplı olurdu. Meclis bittikten sonra bu kıyafetleri çıkarırlar ve seyircilerin kıyafetleri ile arasında fark bulunmayan günlük kıyafetlerini giyerlerdi. Bu

---

<sup>1214</sup> 'Azm, *Müzekkîrât*, C. 1, 49

dervişler biri fırıncı, biri ayakkabıcı, diğerleri de farklı farklı meslekleri olan sıradan, halktan insanlardı. Hiçbir dinî vasıfları yoktu. Fakat onları birbirine bağlayan, tekkede şeyhin huzurunda toplanmalarıydı.<sup>1215</sup>

Tarihçi Münir el-Keyyâl, 20. yüzyılın ortalarında Dimaşk Mevlevîhane'sinde katılmış olduğu Mevlevî zikir meclisine dair daha ayrıntılı bir tasvir kaydeder: Dervişler semâhaneye girer, yeri öper ve otururlar. Daha sonra Çavuş (Meydancı) içeri girip dervişleri ve diğer herkesi selamlar, onlar da selamını alırlar. Çavuş kenarda durur, sonra Şeyh içeri girip herkesi aynı şekilde selamlar. Bu sırada mutribhânede (südde) olan okuyuculardan birisi “Ve aleyküm selâm ve rahmetullâhi ve berekâtüh” diyerek karşılık verir ve Şeyh postuna geçene kadar selamı uzatır. Şeyh yerine oturunca herkes oturur. Bu şekilde meclise, okuyuculardan birisi tarafından Kur'an-ı Kerim'den aşr-ı şerif (10 ayet) okunarak başlanır. Daha sonrasında Nât'u-Hane'den sorumlu okuyucu ayağa kalkar: “*Îzâ rumti'l-Munâ yâ nefsu rûmî ... li-Mevlânâ Celâlidîni'r-Rûmî*” beytini okur, sonra “Yâ Hazreti Mevlâna hû” der ve diğer müzik aletlerinin eşliğinde neyler üflenmeye başlanır. Genellikle sabâ makamı icra edilir. Bu sırada semâzen dervişler ayağa kalkar ve semâyâ başlarlar. Şeyh ayağa kalkıp meclistikileri selamladıktan sonra Aşçıbaşına yönelir ve onu selamlar. Sonra Şeyh, arkasında Aşçıbaşı onun arkasında da dervişler olduğu halde semâyâ başlar. Semâyı üç kere tekrar ederler. Bu üç devire “Sultânu Veled” denilir ve siyah cübbelerle yapılır. Bu dönüşlerde semâzen dervişler ellerini bazen göğüs ve kalbin üzerine yerleştirir, bazense sol eli kalbin üzerine yerleştirir sağ eli ise göğe doğru kaldırır. Şeyh semâyı bitirip postuna geçtiğinde geri kalanlarla da dönmeyi bırakırlar. Münşidlerden (okuyuculardan) bir tanesi ney eşliğinde dinî kasideler okumaya başlar. Bunun ardından dervişler siyah cübbelerini çıkarır, Aşçıbaşı, şeyhin yanına gelir ve selamlayıp elini öptükten sonra kenara geçer. Dervişler şeyhi selamlamada onu takip ederler. Ardından ney eşliğinde halka, tekrar semâyâ başlar. Aşçıbaşı halkanın ortasında bulunur. Buradan semâzenleri yerlerine dağıtır ve dönme sırasında çarpışma ihtimaline karşın onları gözetler. Herhangi bir hata fark ettiğinde ise hatalı kişiyi ayağıyla yere vurarak uyarır. Sonra Aşçıbaşı halkanın ortasından çıkıp şeyhin yanına gelir ve şeyhe selam verir, şeyh de selamını alır. Bu sırada münşidler ve dervişler durup

---

<sup>1215</sup> Lortet, *Melâmihi Suriye*, 213, ‘Azm, *Müzekkîrât*, C. 1, 49, Sâdır, *Dimaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 147

yerlerine geri dönerler. Sonra Şeyh halkanın ortasına çıkar ve dervişleri selamlar, dervişler de selamı alırlar. Şeyh tekrar yerine döndüğünde inşadı ikinci kez tekrar ederler. İnşad ve semâyı bu şekilde iki kez daha tekrar ederler. Semânın sonunda dervişler siyah abayaları giyerler ve yerlerinde sessiz bir şekilde oturup Aşr-ı şerif'i dinlerler. Sonrasında Fatiha suresini okurlar. Aşçıbaşı ellerini göğsüne koymuş olan şeyhin yanına gider ve şeyhin ellerini öper, Şeyh de Aşçı'nın külahını öper. Aşçı, şeyhin yanında durur ve tüm dervişler sırayla gelip şeyhin elini öperler. Sonra lütuf talebi için birbirlerinin ellerini öperler. Ardından Aşçıbaşı hatim duasının okunması için yüksek sesle: "Ey Vallâh" der. Burada Şeyh şu duayı okur: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Allah'ım bizim önümüzü aç, belaları bizden uzaklaştır! Murad ettiklerimizi bize nasip et! Safâmızı, şevkimizi, zikir ve virdlerdeki aşkımızı artır. el-Fâtiha."

Duayı yaptıktan sonra Şeyh postundan kalkar ve yüzü posta dönük bir şekilde geriye doğru yürür. Selam verdikten sonra kürsüdeki okuyuculardan birisi yüksek sesle "Ve aleyküm selâm ve rahmetullâhi ve berekâtuh" diyerek selamı Şeyh kapıdan çıkıncaya kadar uzatır. Sonra şeyhin arkasından Aşçıbaşı ve diğer dervişler de çıkarlar.<sup>1216</sup>

### **Dinî Münasebet Meclisleri**

Mevlevîhane müritleri bu meclisleri tekkede kurarlar, zaman zaman ise diğer tarikatlarla beraber bazı resmî törenlere iştirak ederlerdi. Örneğin Ramazan'ın 27. günü Kadir gecesinde iftar yemeği vermek Mevlevî şeyhinin âdetlerinden biriydi. Bu davete Dımaşk halkından isteyen herkes gelirdi. Teravih namazından sonra Semâhanede zikir meclisi düzenlenir, isteyenler katılırdı. Zikir meclisinin bitiminden sonra Şeyh, müritleriyle beraber tekkeden çıkar, yanlarına Aşçıbaşı gelir ve beraber alay halinde Şeybaniyye Sa'diyye tarikatı şeyhi et-Tağlebî'nin evine giderler ve onların evlerinde düzenledikleri zikir meclisine katılırlardı. Daha sonra Mevlevî alayı, Emevî Camii'ne yakın, Halvetiyye tarikatı şeyhi el-Yâfi'nin evine doğru yola çıkar ve oradaki zikir meclisine iştirak ederlerdi. Ardından Kaymeriyye'de bulunan Kâdiriyye tarikatı şeyhi Gazâl'in evine, sonra Şâzeliyye-Reşîdiyye şeyhi el-Ayta'nın evine, son olarak Kadmânî'nin evine giderler ve burada sahur yaparlardı. Sahurun ardından insanlarla, ulema ve tarikat şeyhleri ile dolmuş olan Emevî Camii'ne gider, doğu kapısından içeriye girerler ve başlarında Aşçıbaşı olduğu halde minbere ulaşana kadar

<sup>1216</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 113-116

semâ yaparlardı. Sonra Hz. Yahya'nın *aleyhisselam* makamında dururlar ve bu sırada Şeyh hatim duasını okurdu. Fakat Şeyh duada, "Dâme sirru Hazreti Mevlâna"<sup>1217</sup> demek yerine "Dâme sirru Nebiyyillahi Yahya"<sup>1218</sup> derdi. Sonra sabah namazını kılıp camiden çıkarlardı. Aynı şekilde Ramazan'ın son günü ikindi namazından sonra diğer tarikatlarla beraber Dımaşk ehlinin Ramazan ayına veda için yaptıkları meclislere katılırlardı.<sup>1219</sup>

#### 2.5.5. Mevlevîliğin Dımaşk'ta Yayılması

Dımaşk'ta Mevlevîlik tarikatının müntesipleri genelde az olmuştur. Mevlevî şeyhlerinin tekke harici faaliyetlerine de nadiren rastlanmaktadır. Terâcim ve hâtırat kitaplarında az sayıda bulunan rivayetler de bizlere tarikatın bir dereceye kadar Dımaşk toplumunda çok az görünümü olduğu izlenimini vermektedir. Bu sebeple Dımaşk ehlinin tabakât kitaplarında yer verilenler arasında Mevlevîlik tarikatına intisap etmiş neredeyse hiçbir isme rastlamamaktayız. H. 11. yüzyılda yaşamış biyografilerini incelediğimiz 600 kişiden sadece bir tanesinin Mevlevî olduğunu görmekteyiz. Bu şahıs, Derviş Muhammed b. Ramazan el-Mevlevî'dir (ö. 1663). Dımaşk âlimlerinden ders almış, daha sonra babasıyla beraber Anadolu'ya göç etmiş, Mevlevî tarikatını aldıktan sonra diyar diyar gezmiş, Gelibolu'da bir müddet kalmıştır. Daha sonra Dımaşk'a dönüp bir süre Mevlevî tekkesinde ikamet etmiş, sonrasında tarikatı bırakıp Bedrâiyye Medresesi'nde tedris vazifesini üstlenmiştir. Ömrünün sonlarına doğru hacca gitmiş ve vefat edene kadar Medine-i Münevvere'de mücavir olarak yaşamıştır.<sup>1220</sup>

H. 12. yüzyıla ait 610 biyografiden Mevlevî tarikatı müntesibi yine sadece bir şahsa rastlamaktayız. Bu şahıs, Muhammed Bahâuddin b. Murad'dır (ö. 1775). İstanbul'da doğmuş, babasından Nakşibendî tarikatını almıştır. Daha sonra Dımaşk'a gelmiş ve burada Abdulganî en-Nâblusî'ye bağlanmış, sonra Mevlevî tarikatını almıştır. Türkçe

---

<sup>1217</sup> Hazreti Mevlâna'nın sırrı daim olsun!

<sup>1218</sup> Allah'ın peygamberi Yahya'nın sırrı daim olsun!

<sup>1219</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 116

<sup>1220</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 2, 162, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 2, 262

ve Farsçaya hakimdir. Babasının vefatından sonra Nakşîbendî şeyhi olmuş ve tarikatın yayılması hususunda çaba göstermiştir.<sup>1221</sup>

19. yüzyıla gelindiğinde ise tabakat kitaplarında Mevlevî tarikatına intisab eden Emir Abdülkâdir el-Cezâirî'den başka kimseye rastlamamaktayız. Kendisi tarikatı Sabrî el-Mevlevî'den almıştır.<sup>1222</sup> Büyük ihtimalle bu gerçek bir intisap değil, tebberüken bir icâzettir.

Bu asırda bazı Dimaşk âlimlerine öğrencilik yapmış olan Sabrî el-Mevlevî dışında tekke şeyhlerinden Dimaşk toplumu ile kayıtlara geçmiş etkin ilişkileri olan kimseye rastlamamaktayız. Nitekim o, Mevlevîhane'ye yakın Süleymânîye tekkesinde yapılan Buhârî derslerinin sonunda hocası Selim el-Attâr'ı, diğer ulemayı, idarecileri ve ileri gelenleri de davet eder, nefis sofralar kurarak onları ağırlardı.<sup>1223</sup>

Ayrıca bir grup Mevlevî müridinin Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal harekâtına katılmak üzere Mısır'a gitmek üzere Dimaşk'a gelmeleri sebebiyle Dimaşk'taki bazı Mevlevî şeyhleri olduğuna ilişkin işaretlere ulaşmaktayız.<sup>1224</sup>

Eskişehir Mevlevîhanesi şeyhi Şemseddin b. Hasan Dede gibi, bu birliğe dâhil olan şeyhlerden bazıları burada vefat etmiş ve Dimaşk'ta defnedilmişlerdir.<sup>1225</sup> Bazıları ise savaştan sonra burada kalmıştır. Örneğin Gelibolu Mevlevîhanesi şeyhi Burhaneddin Dede yedi müridiyle beraber üç sene boyunca Dimaşk'ta kalmıştır.<sup>1226</sup> Dimaşk'ta kalan bazı şeyhler burada ilmî ve tasavvufî faaliyetlerde bulunmuştur. Örneğin Remzî Efendi

---

<sup>1221</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 115, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 507

<sup>1222</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 794, Esmâ Müheybil, el-Emîru 'Abdülkâdir el-Cezâirî fi Dimaşk Neşâtuhû es-Siyâsî ve'l-Fikrî, (İrbid: Yermük Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, 2004), 67

<sup>1223</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârîh*, C. 2, 731, Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 369, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 164

<sup>1224</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 430.

<sup>1225</sup> A.g.e., 451.

<sup>1226</sup> A.g.e., 446.

Dede, Emevî Camii'nde beyaz minarenin yanında Arapça Mesnevî okutmuş, meclisine sûfîler ve ulemeden bir topluluk ilgi göstermiştir.<sup>1227</sup>

1915 senesinde Konya Mevlevîhanesi şeyhi Veled Çelebi İzbudak, Kanal Harekâtı gönüllü birliğinin durumunu takip etmek üzere Dımaşk'a gelmiştir. Dımaşk'ta kaldığı üç sene boyunca Dımaşk muhaddisi Bedreddin el-Hasenî'den Sahihu'l-Buhârî ve Müslim okumuştur. Veled Çelebi, Dımaşk'ta kaldığı süreçte, İsâm b. Bedreddin el-Hasenî'nin vefatına şahit olmuş, tarikat ashabını rütbelerine göre sıralayarak cenaze merasimini düzenlemiştir.<sup>1228</sup> Ayrıca Emevî Camii'nde Mesnevî okutmuştur.<sup>1229</sup>

Bunların dışında Dımaşk toplum hayatında Mevlevîlik çok fazla anılmamaktadır. Bu durum şu sebeplerden kaynaklanabilir:

Mevlevî tarikatının musiki ve semâya önem vermesi ve bunun tarikatın asıllarından biri olarak kabul edilmesi<sup>1230</sup> Şam ehlini tarikata intisab etmekten alıkoymuştur. Nitekim Abdulganî en-Nâblusî'nin *el-Lü'lüyye fî tarîk'is-sâde'l-Mevleviyye* risalesinden, Mevlevîliğin eleştirisiyle karşılandığı ve Nâblusî'nin bu risaleyi tarikatı savunmak üzere kaleme almak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.<sup>1231</sup>

Dımaşk'ta Mevlevîliğin zayıflamasında etkisi olan bir diğer sebep, Dımaşk ehlinden kimsenin Mevlevî tekkesi şeyhliğine getirilmemesidir. Şeyhlik makamını üstlenen kişilerin hepsi Anadolu asıllıdır. Aynı şekilde Dımaşk Mevlevîhanesi tarihi boyunca Konya'da bulunan merkez tekkeye bağlı kalmış, dolayısıyla Dımaşk'taki siyasî ve sosyal hayattan uzak kalmıştır.<sup>1232</sup> Anadolu'da ise durum tersinedir. Buralarda Mevlevî şeyhlerinin toplum hayatındaki etkinlikleri yüksektir. Mesela, Galata Mevlevîhanesi şeyhi Âdem er-Rûmî bir yere giderken, hizmetinde olanlar ve müritlerinden

---

<sup>1227</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 277; Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 280

<sup>1228</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 359, Kara Mustafa, "İzbudak, Veled Çelebi", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/503-505

<sup>1229</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 258

<sup>1230</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 155

<sup>1231</sup> A.g.e., C. 3, 148

<sup>1232</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 419

müteşekkil yüze yakın kişi kendisine refâkat ederdi. Yöneticiler arasında ciddi bir saygınlığa sahip olup halkın kendisine büyük teveccühü vardı.<sup>1233</sup>

Anadolu'dan gelen şeyhlerinin, Dımaşk dinî toplumunun kültüründen farklı bir kültürü beraberlerinde getirmeleri Dımaşk uleması ile aralarındaki bağı zayıflatmıştır. Bu sebeple tabakât kitaplarında, Anadolu'dan gelip Şam'da Mevlevî şeyhliğini alan bu şeyhlerin üstü örtülü eleştirildiği görülmektedir. Nitekim Konya'dan Dımaşk'a Mevlevî şeyhi olarak gelip vefatına kadar orada kalan Abdurrahman er-Rûmî'nin (ö. 1744) biyografisini yazan Muradî'nin ona olan övgüsü, şu sözlerle bitmektedir: "Dımaşk'taki Mevlevî şeyhlerinin sonuncusuydu. Kendisinden sonra halifesi olup şeyhliği teslim alan oğulları ona benzemedi." Bu sözlerde Abdurrahman'a yönelik bir övgü mevcutsa da aynı zamanda ondan sonra gelen Mevlevî şeyhlerine karşı bir eleştiri vardır.<sup>1234</sup>

Belki de Mevlevî şeyhlerine karşı bu olumsuz tavrı pekiştiren şey, 19. yüzyılın sonlarına doğru Konya'daki 38 âlim tarafından Merkez Mevlevî Tekkesi şeyhi Abdulvâhid Çelebi'ye yöneltilen Şiilik, Rafizîlik ve yasaklanmış olan Bektâşiliğe meyl ithamları olmuştur. Bu şikayetler, 1899 senesinde İstanbul'da, Şeyhülislamlık makamına da iletilmiştir. Bu zat, Dımaşk Mevlevîhanesi'ne yaşının küçüklüğüne ve ehliyeti olmamasına rağmen yakınlarından birini şeyh olarak atamıştır.<sup>1235</sup>

Tarikatın zayıflamasının bir başka nedeni de Osmanlı idaresi ile ilişkilerinin gerilemesidir. Mevlevîhaneler, Osmanlı dönemi boyunca Arap ülkelerinde Osmanlı kültürünün yayıldığı merkezler gibiydiler.<sup>1236</sup> Osmanlı hakimiyeti sağlandıktan sonra Mevlevîliğin Arap şehirlerine girmesi, Dımaşk'taki bazı Osmanlı valilerinin tarikata intisab etmesi<sup>1237</sup> ve tekkelerin, resmî binalarının yanına inşa edilmesi Devletin tarikata olan ilgisini açıkça gösteriyordu. Nitekim Dımaşk'taki Mevlevîhane, Osmanlı memurlarının oturduğu Kanavât mahallesi ile Sâruca mahalleleri arasında

---

<sup>1233</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 1, 5

<sup>1234</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 329

<sup>1235</sup> Küçük, *XIX. Asırda Mevlevîlik*, 64; Ösen, *19. Yüzyıl Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevîlik*, 329-330.

<sup>1236</sup> Küçük, "Mevlevîyye", 509.

<sup>1237</sup> Öngören, "Osmanlı Türkiye'si'nde Tarikatlar", 64.

bulunmaktaydı. Süleymaniye Tekkesi ile Osmanlı vali sarayı arasına inşa edilmiş, daha sonra karşısına Hicaz tren istasyonu ve arkasında Dımaşk'taki ilk hukuk mektebi yapılmıştır. Başka bir deyişle Mevlevîhane, Osmanlı bölgesi olarak bilinen hükümet binalarının bulunduğu bir yerde inşa edilmiştir.<sup>1238</sup> Bu durum, tekkeye gelen ziyaretçilerin çoğunun Dımaşk'a gelen Osmanlı memurlarıyla sınırlı kalmasının nedenlerini bize açıklamaktadır.

Fakat öyle görünüyor ki Hükümet himayesi 19. yüzyılın sonlarına doğru azalmıştır. 1894 yılında Şam Mevlevîhane'sinin yenilenmesi taleplerinin Dımaşk valisi tarafından reddedilmesi, yüzyılın sonlarına doğru Mevlevî tekkesine yardım ve desteğin azaldığının bir göstergesidir.<sup>1239</sup> Bu sebeple, Mevlevî tarikatına mensup olan Sultan Mehmed Reşad yönetime geçtiğinde Dımaşk Mevlevî tekkesi müritleri, hükümet desteğinin eski günlerine döneceği ümidiyle sevinmişler,<sup>1240</sup> ancak, Osmanlıların kısa süre sonra Şam'ı terk etmesiyle birlikte Mevlevîhane zayıflamış ve vakıfları tüketilmiştir. Osmanlıların 20. yüzyılın ilk çeyreğinde (1916) Biladü's Şam'ı terk etmesinden sonra tarikatın faaliyetleri, neredeyse yok denecek kadar azalmıştır.<sup>1241</sup>

Bununla birlikte 1925'de çıkarılan tekkelerin kapatılması kararından sonra, o dönem Suriye'ye hükmeden Fransız Manda Hükümetinin muvafakati ile tarikat merkezi Türkiye'den Halep'e intikal etmiştir. Muhammed Bâkır Çelebi'nin şeyhlik makamını Konya'dan Halep'e taşımasına izin verilmiş, böylece Halep, Mevlevîliğin merkezi haline gelmiş, şeyhlerin tayin ve azli buradan yapılmaya başlanmıştır.<sup>1242</sup> 1943 senesinde Bâkır Çelebi vefatından önce oğlu Celaleddin'i yerine tayin etmiş, 1944 yılında Celaleddin'in, Suriye hükümetinin tekke vakıflarının iade edilmesiyle ilgili sürdürdüğü şartları reddetmesi üzerine, hükümet tarafından Halep'teki Mevlevî şeyhliği ilga edilmiş, vakıflarına el konulmuş ve Suriye Evkaf Vezaretine bağlanmıştır. Bunun üzerine Türkiye'ye dönen Celaleddin Çelebi, 1996 senesindeki vefatına kadar

---

<sup>1238</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 33

<sup>1239</sup> Ösen, *19. Yüzyıl Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevîlik*, 219, 236-237, 336.

<sup>1240</sup> Muhammed Ali Paşa, *er-Rihletu's-Şâmiyye*, (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981), 82.

<sup>1241</sup> Kürd Ali, *Hitatu's-Şam*, C.6, 139.

<sup>1242</sup> Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik*, 281.



İstanbul'da ikamet etmiştir.<sup>1243</sup> Mevlevî muhibbanından Şeyh Said Dede'yi Halep'teki Mevlevî şeyhliğine vekil olarak tayin etmiştir. Bu tarihten sonra Halep'te yaşayan beş Dede'nin ihtiyaçları Halep'teki Evkaf Dairesi tarafından karşılanmış ve her birine aylık maaş olarak 5 Suriye lirası verilmiştir. Bu beş kişinin vefatından sonra yeni müritlerin gelmemesi sebebiyle Halep'teki Mevlevîhane kapatılmıştır.<sup>1244</sup> 1951 yılına gelindiğinde ise Suriye'deki askeri darbenin lideri Edib eş-Şişekli, Mevlevî zikir meclislerinin yasaklanması ve malvarlıklarına el konulması kararı çıkarmış, böylece Mevlevîliğin Dımaşk'taki varlığı son bulmuştur.<sup>1245</sup>

## 2.6. Dımaşk'ta Nakşibendiyye Tarikatı

### 2.6.1. Nakşibendiyye'nin Dımaşk'a Girişi

Kurucusu, Şâh-ı Nakşibend adıyla meşhur Bahâuddîn Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 1388/791) olan Nakşibendî tarikatının izlerine Dımaşk'ta, Memlûk döneminin sonlarına kadar neredeyse hiç rastlanmamaktadır.<sup>1246</sup> Ancak Osmanlıların gelişiyle beraber, Dımaşk'a hicret edip orada ikamet eden az sayıda tarikat mensubunun olduğuna dair işaretler bulunmaktadır. Fakat bu kişilerin etkisi, Dımaşk toplumunda Nakşibendiliğin zuhurunun başlangıcı olarak kabul edebileceğimiz 18. yüzyılın başlarına kadar sınırlı kalmıştır.

16. yüzyılda Osmanlıların gelişiyle beraber Dımaşk'ta Muhammed el-Bedahşî (ö. 1517/922) adında bir Nakşibendî şeyhine rastlanmaktadır. Bu zat Ubeydullah Ahrâr'ın halifelerinden biri olan Muhammed Abdullah el-Otrârî'nin halifelerindendir. Vatanından göç edip tarikatı yaymak üzere Dımaşk'a gelmiş ve Emevî Camii yakınındaki Kellâse mahallesinde ikamet etmiştir. İbn Tolun'un sözlerinden anlaşıldığı üzere kendisi salih bir kimsedir

<sup>1243</sup> Küçük, "Mevleviyye", 532-533.

<sup>1244</sup> Abbâs Murşid, "el-Coğrâfyâ el-Mütedeyyine", *el-İslâmu'n-Nâimu et-Tasavvufî Bilâdi's-Şâm*, (Dubai: Merkezu'l-Misbâr li'l-Ebhâs ve't-Terceme, 2013), 407.

<sup>1245</sup> 'Azm, Müzekkirât, C. 1, 50, Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 269.

<sup>1246</sup> Abdülmecid Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Ecillâ'is-Sâdeti en-Nakşibendiyye*, (Erbil: Dâru Erâs, 2002), 180, Vassâf, *Sefîne-i evliya*, C. 2, 27, Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 196

fakat Dımaşk'ta pek tanınmamıştır. Buna rağmen Yavuz Sultan Selim, Hicri 922 senesi Ramazan ayında Dımaşk'a geldiğinde kendisini iki kez ziyaret etmiş ve Emevî Camii'nde dizi dibine oturmuştur. Bedahşî, Sultan'a vaazda bulunup tebâsını gözetmesini tavsiye etmiş ve Yavuz'un kendisine vermek istediği bahşîşi reddetmiştir.<sup>1247</sup>

Takrîben yine aynı dönemde Nakşî bir sûfî olan Zeynu'l-Âbidin b. el-Acemî er-Rûmî (ö. 1533/939) Dımaşk'a gelmiştir. Tebriz'de ilim tahsil etmiş, ardından Tokat'ta tedris vazifesini üstlenmiştir. Daha sonra tedrisi bırakıp Nakşibendî tarikatına intisap etmiş ve Dımaşk'a hicret etmiştir. Burada ikameti sırasında dersler vermiş ve etrafında müritler toplanmıştır. Vebadan vefat edene kadar hayatına bu hizmetlerine devam etmiştir.<sup>1248</sup>

17. yüzyıla gelindiğinde Dımaşk ulemasından üç kişinin Nakşibendî tarikatına intisab ettiği görülmektedir. Şam müftüsü Abdurrahman el-‘Îmâdî (ö.1641)<sup>1249</sup> ve Ebubekir b. Muhammed el-Ku'ûd (ö. 1663)<sup>1250</sup> Medine-i Münevvere sakini Sıbğatullah b. Rûhullah es-Sindî'den (ö. 1606);<sup>1251</sup> Muhammed Mirza es-Surûcî<sup>1252</sup> (ö.1667) ise Mekke-i Mükerrema'de Tâcuddin b. Zekerîyya b. Sultan el-Osmanî el-Hindî'den<sup>1253</sup> tarikatı almıştır.

---

<sup>1247</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 343, Taşkoprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, 214, Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 89, Halîfe, *Süllemu'l-Vusûl*, C. 3, 298, Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 238

<sup>1248</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 145, İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/326

<sup>1249</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 2, 380, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 531

<sup>1250</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 1, 78, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 2, 261

<sup>1251</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 2, 243

<sup>1252</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 4, 202, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 2, 463

<sup>1253</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 2, 380

18. yüzyılda, bazı Nakşibendî şeyhlerinin Dımaşk'a gelmesi nedeniyle, içlerinde Dımaşk'ın önde gelen âlimlerinin de bulunduğu yirmiden fazla kişinin tarikata intisap ettiği görülmektedir. 1087/1667 senesinde Ebu Saîd el-Belhî, Dımaşk'a gelmiş ve döneminde Dımaşk'ın en büyük âlimi olarak kabul edilen Abdulganî en-Nablusî (ö. 1731) kendisine Emevî Camii'nde Yahya *aleyhisselam*'ın makamı önünde intisap etmiştir. Ebu Saîd kendisine Nakşibendî tarikatı hakkında bir risale verip şerh etmesini istemiştir.<sup>1254</sup> Dımaşk ehlinden pek çok kimse tarikatı Abdulganî en-Nablusî'den almıştır. Oğlu İsmail (ö. 1163/1750),<sup>1255</sup> torunu Tâhir b. İsmail (ö. 1147/1734),<sup>1256</sup> öğrencileri Muhammed ed-Dekdekî (1131/1719),<sup>1257</sup> İbrahim ed-Dekdekî (1132/1720)<sup>1258</sup> ve Ahmed b. Mustafa b. Korkmas el-Bukâ'î (1711-1790) bu kişilere dahildir. Ahmed el-Bukâ'î, babasının en-Nablusîlere olan hizmeti dolayısıyla küçük yaşta Abdulganî'den Nakşibendî ve Kâdiriyye tarikatını almış, sonra Dımaşk ulemasından fıkıh öğrenmiş ve Emevî Camii'nde Hanevî imamı olmuştur. Dımaşk müftüsü Kemaleddin el-Gazzî de tarikatı ondan almıştır.<sup>1259</sup>

1097/1686 senesinde ise Murâdî adıyla bilinen Murad b. Ali b. Davud b. Kemaleddin el-Buhârî (ö. 1720) Dımaşk'a gelmiştir. Bu zat Dımaşk'taki Murâdî ailesinin ecdadından olup Nakşibendî tarikatı Müceddidiyye-Murâdiyye kolunun kurucusudur.<sup>1260</sup> Babasının nakîbüleşraf makamında olduğu Semerkant'ta doğmuş, orada ilim tahsil etmiş, hadis ezberlemiş; iyi düzeyde Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendikten sonra Hindistan'a yolculuk edip orada Muhammed Masum'dan Nakşibendiyye'yi almıştır. Ardından şeyhinin emriyle Hicaz'a doğru yola çıkmış, sonrasında İstanbul'a ulaşana kadar tarikatı yayarak belde belde dolaşmıştır.

---

<sup>1254</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 31, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 78

<sup>1255</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 410

<sup>1256</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 165

<sup>1257</sup> A.g.e., C. 1, 398

<sup>1258</sup> A.g.e., C. 1, 410

<sup>1259</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 36; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 32

<sup>1260</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 121

İstanbul'da Ebu Eyyüb el-Ensâri mahallesinde ikamet etmiş ve burada bir Nakşibendî tekkesi inşa etmiştir. 1097 senesinde ise Dimaşk'a gelmiş ve Dimaşk uleması arasında kendisine önemli bir makam edinmiştir. Sultanın kendisine Dimaşk kırsalında bazı mülkler hediye etmesinin ardından Sâruca mahallesinde el-Murâdiyyetü'l-Cevvâniyye Medresesi ile Berrâniyye Nakşî Tekke ve Medresesi'ni inşa etmiştir. Hakikati açıkça söyleyen ve Dimaşk halkından zulme uğrayan kimselere yardım eden bir kimsedir. Daha sonra İstanbul'a yolculuk etmiş ve oradayken 1720 senesinde vefat etmiştir. Nişancı Paşa mahallesinde bulunan Dershâne Medresesi'nde defnedilmiştir. Onun tarikatı (kolu) hem Dimaşk hem İstanbul'da ulema ve devlet adamları arasında yayılmıştır. İstanbul'daki müritlerinin başında Şeyhulislam Feyzullah Efendi,<sup>1261</sup> Dimaşk'ta tarikatı kendisinden alanların başında ise Halvetî tarikatının şeyhi Mustafa el-Bekrî<sup>1262</sup> gelmektedir. Kendisinden sonra tarikatın şeyhliğini İstanbul'da Manastırlı Ali b. Hüseyin;<sup>1263</sup> Dimaşk'ta ise oğlu Bahâuddin Muhammed üstlenmiştir. Bahâuddin ulema tabakasından olup birkaç şehirde kadılık vazifesini üstlenmiş, babasının vefatından sonra kendisini tarikat şeyhliğine adanmıştır.<sup>1264</sup> Tarikat şeyhliği Dimaşk'ta saygın ve ilim ehli ailelerden biri haline gelen bu soy üzerinden devam etmiş ve ailenin pek çok ferdi Dimaşk'ta Hanefî müftülük makamını üstlenmiştir.<sup>1265</sup> Bu şahıslara, Ali b. Muhammed b. Murad (1774/1184),<sup>1266</sup> Hüseyin b. Muhammed b. Murad

---

<sup>1261</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 247

<sup>1262</sup> Muhammed Kemallettin Bekrî, *İthâfu's-Sadık bi-Tercemeti Hulâsati Âli's-Siddik*, Thk. Hasan es-Selvâdî, (Râm Allah: Kudüs Üniversitesi, 2014), 62, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 397

<sup>1263</sup> İbn Kennan, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 8, 16, 21, 74, 125, 315, Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 129, Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, 112, Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 121, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 437

<sup>1264</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 114, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 507

<sup>1265</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 841, Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 315

<sup>1266</sup> Halîl Murâdî, *'Arfü'l-Beşâm fi-men Veliye Fetvâ Dimaşka's-Şâm*, Thk. Mutî el-Hâfız ve Riyâd Murâd, (Dimaşk: Dâr İbn Kesîr, 1988), 126, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 265

(1774/1188),<sup>1267</sup> Halil b. Ali b. Muhammed b. Murad (ö. 1791/1206),<sup>1268</sup> Abdullah b. Tâhir b. Abdullah b. Mustafa b. Murad (1797/1212)<sup>1269</sup> ve zikretmediğimiz diğer bazı isimler örnek olarak verilebilir.

Tarikatı Murâdî ailesinden alanlar arasında Dımaşk'ın önde gelen âlimlerinden olan Şafiî fakih ve muhaddis Halil b. Abdusselam el-Kâmilî de (1733-1792)<sup>1270</sup> bulunmaktadır. Nakşibendî şeyhi Muhammed el-Muradî'ye intisap etmiş ve kendisinden icazet almıştır. Dımaşk müftüsü Halil el-Muradî ve Dımaşk muhaddisi Abdurrahman el-Küzberî öğrencileri arasındadır. Murâdî ailesi ve talebelerinin mümeyyiz vasfı olan bu ilmî karakter, 19. yüzyıla gelindiğinde tarikat müntesiplerinin geneline hâkim olacaktır.

1118/1707 senesinde Muhammed el-Belhî et-Tüsterî (ö. 1719) ve beraberinde 400 kişilik bir cemaat memleketlerindeki Şia hakimiyetinden kaçarak muhacir olarak Dımaşk'a gelip yerleşmişlerdir. Dımaşk Gûta bölgesinin köylerinde ziraatla uğraşan bu cemaatin, Arapçayı bilmedikleri için aralarında mütercimleri olup, aynı zamanda kendilerine has imam ve müezzinleri vardı. Çağdaşı tarihçilerin tasvirlerinden anlaşıldığı üzere, Dımaşk'ın alışık olmadığı bir kültür ve adabı da beraberlerinde getiren bu cemaatin, şeyhlerine ve onun zevcesine olan itaatleri bir tebânın hükümdara olan itaati gibiydi. Hatta şeyhin zevcesine “es-sit” lakabını vermişler, kendisine hizmette kusur etmeyip emirlerine itaat ediyorlardı. Kazandıkları ne varsa şeyhlerine ait olup üzerinde tasarruf hakları yoktu ve şeyhlerinin izni olmadan miras alamıyorlardı.<sup>1271</sup> Arapça ve ilimlerine hâkim, verâî ile tanınan âlimlerden biri olan

---

<sup>1267</sup> Murâdî, *'Arfü'l-Beşâm*, 135, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 337

<sup>1268</sup> Murâdî, *'Arfü'l-Beşâm*, 144, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 3, 46

<sup>1269</sup> Murâdî, *'Arfü'l-Beşâm*, 142, Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1007, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 84

<sup>1270</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 591, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 103 Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 69

<sup>1271</sup> İbn Kennan, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 114, 311

Rafî' el-Özbekî (ö. 1132/1720) de Muhammed el-Belhî et-Tüsterî'nin cemaatindendi.<sup>1272</sup>

Bunlar haricinde de bazı Nakşibendî tarikatı şeyhleri Dımaşk'a gelmiştir. Bunlardan biri Yekdest Ahmed Curyânî'nin halifelerinden olan Süleyman el-Kürdî'dir (ö. 1752/1165). Anadolu sûfîlerinden bazı kişiler tarikatı almak niyetiyle kendisine gelmiştir. Örnek olarak Muhammed Sâdık el-Erzincânî (ö.1794), Erzurum'dan Dımaşk'a gelip Emevî Camii'nde sekiz seneye yakın bir süre boyunca yanında kalmış, daha sonra Erzurum'a dönüp orada tarikatı yaymaya başlamıştır.<sup>1273</sup>

Bir diğer şahıs Alîmullah b. Abdurreşid el-Hindî'dir (ö. 1763/1176). Hindistan'daki memleketinde, Medine-i Münevvere'de ve İstanbul'da ilim tahsil ettikten sonra Dımaşk'a yerleşip Hünûd Zâviyesi'nde konaklamış, burada ilim ve zikir meclisleri düzenlemiştir. Zâviyede düzenlediği meclislerinde bir araya gelen Dımaşk ehli velayetine inanmış ve onlardan hürmet görmüştür. Dımaşk ehlinden pek çok kimse tarikatı, müritleriyle beraber Kâsiyun Dağı'nda erbaîn makamında inzivaya çekilen bu zattan almışlardır. Kabri halen Bâbu's-Serîce mahallesine yakın Kammâhîn mahallesinde yer alan Kâine Zaviyesi'nde bulunmaktadır.<sup>1274</sup>

İsmail el-Abdalânî ve Abdulaziz en-Nakşibendî el-Hindî'nin halifelerinden biri olan Ali b. Abdullah b. Ahmed el-Kürdî (ö. 1179/1765) belde belde dolaşmış ve nihayetinde Dımaşk'a yerleşip burada tarikatı yaymaya başlamıştır. Dımaşk halkı ve idareciler onun velayetine inanmış hatta Sultan III. Mustafa kendisiyle teberrük etmek üzere onu İstanbul'a davet etmiştir.<sup>1275</sup>

---

<sup>1272</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 116

<sup>1273</sup> Vassâf, Sefîne-i Evliyâ, C. 2, 278, Necdet Tosun, "Nakşibendiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 646

<sup>1274</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 260-262. Detaylı bilgi için bk. Orhan Musahanlı, "Lahor, Şam ve İstanbul Hattında Ekberî-Müceddidî Sûfî: Alîmullah Lâhûrî ve Eserleri". Kocatepe İslami İlimler Dergisi 6 / 1 (Haziran 2023), 203-225

<sup>1275</sup> A.g.e., C. 3, 218-219; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 233

1183/1770 senesinde Abdurrahman b. Mustafa el-Ayderûsî el-Yemânî (ö. 1778)<sup>1276</sup> Dımaşk'a gelmiş ve Murâdî ailesinin evinde konaklamıştır. Dımaşk ehli kendisine rağbet etmiş,<sup>1277</sup> Muhammed Sinan el-Karamânî (ö. 1795),<sup>1278</sup> Mustafa el-Lûcî (ö. 1802)<sup>1279</sup> ve Şakir el-'Akkâd (ö. 1807)<sup>1280</sup> gibi bazıları da kendisinden tarikatı almışlardır.

#### 2.6.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Nakşibendîyye-Müceddidiyye Kolu

Nakşibendîyye-Müceddidiyye kolu bu yüzyılda, Hâlidî kolunun kurucusu Hâlid el-Bağdadî Dımaşk'a gelene kadar zayıf bir şekilde de olsa yayılmaya devam etmiş, onun gelişinden sonra ise Hâlidîyye daha geniş bir çapta yayılırken, Müceddidiyye gerilemeye başlamış ve yüzyılın sonlarına doğru tarikata mensup birkaç fertten başka kimse kalmamıştır.

Yüzyılın başlarında Nakşibendîyye-Müceddidiyye'nin en kuvvetli temsilcileri, halen Dımaşk'ta ilmî ve toplumsal saygınlıkları bulunan Murâdî ailesidir. Bu dönemde Şam müftüsü Abdurrahman el-Murâdî (ö. 1803),<sup>1281</sup> yine Şam müftüsü Hüseyin el-Murâdî (ö. 1850)<sup>1282</sup> ve oğulları Nakşibendî şeyhi ve Murâdîyye Medresesi'nde müderris olan Ebu's Suûd<sup>1283</sup> ile Murâdî ailesinde Şam müftülüğünü üstlenen son kişi olan Ali<sup>1284</sup> ailenin önde gelen şahsiyetleri arasında kabul edilmektedir. Murâdî ailesinin

---

<sup>1276</sup> Muhammed Ahmed Dernîka, *et-Tarîkatu'n-Nakşebendiyye ve A'lâmuhâ*, (Trablus: el-Müessese el-Hadîse lil-Kitâb, 2009), 142

<sup>1277</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 193

<sup>1278</sup> A.g.e., C. 1, 77

<sup>1279</sup> A.g.e., C. 1, 109

<sup>1280</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 697, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 193

<sup>1281</sup> Murâdî, *'Arfü'l-Beşâm*, 221, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 152

<sup>1282</sup> Murâdî, *'Arfü'l-Beşâm*, 222, Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 533, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 92, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 533

<sup>1283</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 52

<sup>1284</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 93

Nakşibendîyye-Müceddidiyye şeyhliği, Dımaşk'a gelmesinden önce Halid el-Bağdadi'ye intisap etmeleri ile sona ermiştir.<sup>1285</sup>

Bu dönemde Nakşibendîyye-Müceddidiyye'nin önde gelen şahsiyetleri:

**Sâlih b. Haydar el-Kürdî** (1803/1740), Dımaşk'ta doğmuş ve Ahmed el-Attâr ve Ali Kûzber gibi Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiş, Nakşibendî tarikatını ise Ahmed el-Eyyübî er-Rahmetî'den<sup>1286</sup> almıştır. Tasavvuf ve hadis ilminde ehliyet sahibidir.<sup>1287</sup>

**Abdullah b. Muhammed b. Abdurrezzak 'Âbidîn** (ö. 1843/1259), Hanefî fıkıhı ve kelam ilminde uzmanlaşana kadar ilim tahsil etmiştir. Emevî Camii'nin doğu tarafındaki revaklarda Nakşibendî şeyhi olup, zühdü ve ibadeti ile meşhur bir kimsedir. Kendisinden keşif ve kerametler aktarılmıştır.<sup>1288</sup>

**Muhyiddin b. Muhammed İd b. Muhammed el-'Ânî** (1873-1809),<sup>1289</sup> Dımaşk'ta doğmuş, babasından temel ilimleri öğrenmiş, sonrasında Abdurrahman el-Kûzberî, Saîd el-Halebî ve Hâşim et-Tâcî gibi Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiş, nihayetinde ilimlerde yetkinlik kazanmış ve Emevî Camii'nde tedris vazifesini üstlenmiştir. Nakşibendî tarikatını babasından, dayısı Ahmed el-Ömerî'den, Abdullah el-Müneyyir'den ve Abdullah Âbidîn'den almıştır. Verai, dürüstlüğü, tevazuu ve fukaraya olan yakınlığı ile tanınmıştır; fakat Halid el-Bağdadi'yi sık sık eleştirdiği bilinmektedir. Çok sayıda kişi tarikatı kendisinden almıştır. Bunlar: Tüccar fakihlerden, tilavet, zikir ve gece ibadetlerinin çokluğuyla meşhur olan Ömer b. **Muhammed es-Sebî'î** (ö. 1886),<sup>1290</sup> İbn Arabî Camii'nde müderris ve Sâlihiyye

---

<sup>1285</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 325

<sup>1286</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 244, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 32, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 90

<sup>1287</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 727, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 150, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 181

<sup>1288</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1005, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 469

<sup>1289</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1487, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 275, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 695

<sup>1290</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1132, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 319, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 68



mahallesinin önde gelen isimlerinden Muhammed b. Muhammed et-Tikrîti (ö. 1895),<sup>1291</sup> Tevbe Camii'nde Müderris ve Dımaşk'ın ünlü salihlerinden Selim el-Müstevî'dir (ö. 1906).<sup>1292</sup> Selim'den de Tevbe Camii'nde müderris olan Muhammed Dîb en-Netafî (ö. 1938)<sup>1293</sup> tarikatı almıştır.

**Abdurrasûl el-Buhârî** (ö. 1879),<sup>1294</sup> Buhâra'dan Dımaşk'a gelmiş, burada ulema tarafından hoş karşılanmış ve halkın sevgisini kazanmıştır. Emr-i bi'l-maruf nehyi ani'l-münkerden çekinmeyen, her gittiği yerde insanlara nasihat eden, zikrini aksatmayan, ihvanına ve müritlerine karşı cömert ve güler yüzlü olup onlar için çokça infakta bulunan bir kimsedir. Hakkında çok sayıda keramet aktarılmıştır.

### 2.6.3. Dımaşk'ta Nakşibendiyye-Hâlidîyye Kolu

Halid el-Bağdâdî'nin Dımaşk'a yerleşmesiyle beraber kendisine nisbet edilen Nakşibendî Hâlidî kolu ortaya çıkmış ve hayatı süresince tarikat onun etrafında ilerlemiş fakat vefatından sonra Dımaşk'ta dört ayrı Nakşibendî-Halidî tekkesi ortaya çıkmıştır. Önce Hânî Ailesi Murâdiye Camii'nde, sonra Mahmud el-Sâhip Süleymâniye tekkesinde, sonra da Muhammed el-Fırâkî Hâlid el-Bağdâdî tekkesinde müstakil kollar olmuşlardır. Bu üç kolun 19. yüzyılın son çeyreğinde zayıflamasıyla beraber İsa el-Kürdî Dımaşk'a gelerek tarikatı tekrar canlandırmış ve dördüncü bir kol kurmuştur. Bu kolun faaliyetleri 20. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.<sup>1295</sup> Aşağıda bu kollar ayrıntılı bir şekilde tanıtılacaktır.

---

<sup>1291</sup> Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 791, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 358, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 149

<sup>1292</sup> Nebhânî, *Câmi'u Kerâmâtî'l-Evliyâ*, C. 2, 104, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 419, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 253

<sup>1293</sup> A.g.e., C. 1, 601

<sup>1294</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 845, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 754

<sup>1295</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 274

### 2.6.3.1. Hâlid el-Bağdâdî<sup>1296</sup>

Halid el-Bağdâdî'nin Dımaşk'a yaptığı ilk ziyaret 1805 senesinde hac yolundayken gerçekleşmiştir. Meşhur muhaddis Muhammed b. Abdurrahman el-Küzberî ve öğrencisi Mustafa el-Kürdî gibi Şam âlimleri onu büyük bir sıcaklıkla karşılamışlar, onlarla bir araya gelip kendilerinden ders ve icazet almıştır.<sup>1297</sup> Halid el-Bağdâdî bir müddet ibadet ve irşad için Sâlihiyye mahallesinde ikamet etmiş,<sup>1298</sup> hac maksadıyla Dımaşk'tan ayrılmış; oradan da Bağdat'a dönmüştür. Burada baskı altında, kendisini Bağdat'tan çıkarmaya zorlayan hadiselerle dolu bir 18 sene geçirmiş ve nihayetinde tarikatını yayabileceği stratejik bir bölgeye taşınmıştır.<sup>1299</sup> Bir risalesinden anlaşıldığı üzere öyle gözüktüyor ki 1820 yılından itibaren Dımaşk'a taşınmayı düşünmeye başlamıştır.<sup>1300</sup> Dımaşk'ın hac yolunda önemli bir konumda bulunması ve her sene binlerce hacının buradan geçmesinin Halid el-Bağdâdî'yi Dımaşk'a yerleşmek konusunda teşvik etmiş olması muhtemeldir.<sup>1301</sup> Dımaşk'a öncelikle Abdurrahman el-Akrî el-Kürdî'yi,<sup>1302</sup> sonra en eski halifelerinden biri olan Ahmed el-Hatîb el-Erbilî'yi göndermiştir. Ahmed el-Erbilî, Hâlid el-Bağdâdî'nin hicret yolunu açmak konusunda önemli bir rol oynamıştır.<sup>1303</sup> Erbilî, Muallak Camii'ne yerleşmiş, Dımaşk uleması ve önde gelen isimlerinden pek çok kimse tarikatı kendisinden almışlardır. Bu kişilerin

---

<sup>1296</sup> Hânî'de bulunan biyografisine bakınız, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 303-345, Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 1, 327, Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, 303, Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 570, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 98, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 298

<sup>1297</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 1, 327

<sup>1298</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, 304

<sup>1299</sup> Abdülcebbar Kavak, *Mevlâna Halid ve Halidilik*, (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 139

<sup>1300</sup> A.g.e., 140

<sup>1301</sup> A.g.e., 218

<sup>1302</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 343

<sup>1303</sup> A.g.e., 324

arasında Şam müftüsü Hüseyin el-Murâdî ve oğulları, Islahatçı Cemaleddin el-Kâsımî'nin dedesi Kâsım el-Hallâk ve damatları bulunmaktadır.<sup>1304</sup>

Durum Halid el-Bağdâdî'nin şehirde karşılanması için elverişli bir hâle geldiğinde Ahmed el-Hatîb el-Erbilî kendisine gelmesini işaret eden bir mektup yazmış, bunun üzerine Halid el-Bağdâdî 1822 senesinde Dımaşk'a hicret etmeye karar vermiştir.<sup>1305</sup> Dımaşk'a giderken yolu üzerinde Süleymaniye şehrinden geçmiş ve burada yerine kardeşi Mahmud es-Sahib'i halifesi olarak bırakmıştır. Sonrasında beraberinde çok sayıda müridi ve halifelerinin kendisine eşlik ettiği halde Dımaşk'a yönelmiş ve 11 Şevval 1238/21 Haziran 1823 senesi cuma akşamında şehre ulaşmıştır. Ahmed el-Hatîb beraberinde ona intisap eden âlim ve saygın kimselerden oluşan büyük bir topluluk ile kendisini karşılamıştır.<sup>1306</sup> Başlangıçta Muallak Camii'nde konaklamış, sonrasında Emevî Camii'ndeki Gazzî ailesinin odasına taşınmıştır. Buradayken İsmail el-Gazzi hizmetinde bulunmuş ve hatta kız kardeşini onunla evlendirmiştir.<sup>1307</sup> Dımaşk ehli ve uleması Bağdâdî'yi büyük bir güler yüz ve ikramla karşılamışlar, aralarında sevgi ve saygı (dostluk) bağları kurulmuştur. Bu kurulan bağ, Şam muhaddisi Abdurrahman el-Küzberî ve Şafii fakihi Abdurrahman et-Tıybî ile olan yazışmalarında<sup>1308</sup> ve onun methinde söylenmiş pek çok kasidede görmek mümkündür.<sup>1309</sup>

Halid el-Bağdâdî'ye çok sayıda kişi intisap etmiştir. Bunlardan biri de onu savunmak ve onun ilmî ve manevî konumunu izah edip korumak üzere bir risale yazmış olan Hanefî imamı ve Emevî Camii müderrisi Ömer el-Amidî'dir (1845-1764).<sup>1310</sup>

Daha sonra Halid el-Bağdâdî, Kanavât mahallesinde hükümet konağına bitişik geniş bir ev satın almış ve evin bir kısmını halifeleriyle beraber toplanıp her gün sabah

---

<sup>1304</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 668, 670

<sup>1305</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 325

<sup>1306</sup> Kavak, Mevlâna Halid ve Halidîlik, 140

<sup>1307</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 325

<sup>1308</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 491

<sup>1309</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 325-330

<sup>1310</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 495

namazı vaktinden sonra ilim ve zikir meclisleri düzenlediği bir mescit haline getirmiştir. Aynı zamanda burada Şafii fıkhında Şemseddin Remlî'nin (ö. 1004/1596) *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* kitabı<sup>1311</sup> ders olarak okutulmuştur. Bu derste Bağdâdî'nin muidliğini<sup>1312</sup> önce Şafî müftü Ömer el-Gazzî ardından Muhammed b. Abdullah el-Hânî yapmıştır.<sup>1313</sup>

Halid el-Bağdâdî davet ve irşad için çalışmış, halifelerini Dımaşk'ın mescit ve mahallelerine dağıtarak ilim ve zikir meclisleri kurdurmuştur. Evine yakın konumda olan Addâs Camii'ni müridleri ve halifelerinin Cuma namazında topluca bir araya geldikleri bir merkez haline getirmiş ve halifesi İsmail el-Enârânî'yi başlarına geçirmiştir. Ahmed el-Hatib'i popüler Bâbu'l-Câbiye mahallesinde bulunan Yâğûşiyye Camii ve İmâret mahallesindeki Muallak Camii'ne, Muhammed b. Abdullah el-Hânî'yi hac yolu üzerindeki Meydan mahallesinde bulunan Murâdiyye Camii'ne, Abdulkâdir Dîmlânî'yi Sâlihiyye mahallesinde bulunan Sâhibe Medresesi'ne<sup>1314</sup> ve Yunus Ağa ed-Dukûrî'yi Ekrâd mahallesinde, Dukûrî'nin kendi kazancıyla inşa etmiş olduğu mescide yerleştirmiştir.<sup>1315</sup> Bazı müritlerini ise Dımaşk köylerine göndermiştir. Şam âlimlerinin kendisini ziyaret edip dua talep ettiği Mustafa en-Nu'aymî bu kişilerden birisidir. Halid el-Bağdâdî kendisine Tell köyü Camii'nde Hâcegan zikri yapması için izin vermiş, aynı zamanda bu köye çokça ziyarette bulunduğu için ehlinin çoğu müritlerinden olmuştur.<sup>1316</sup>

Dımaşk haricinden pek çok mürit Halid el-Bağdâdî'ye gelir, onun yanında seyr u sülûklarını tamamladıktan sonra Hâlid el-Bağdâdî onları memleketlerine geri gönderirdi. Nitekim Muhammed el-Kudsî el-Konevî'yi (ö. 1852) Karacahisar'a,<sup>1317</sup>

---

<sup>1311</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 325

<sup>1312</sup> Müderrislere derslerinde yardımcı olan ve ders metnini okuyan kişiler için kullanılan bir isimdir.

<sup>1313</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 327

<sup>1314</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 326

<sup>1315</sup> İzzettin Mollâ, *Hayyu'l-Ekrâd fî Medîne Dımaşk*, (Dımaşk: Dâru Âso, 1998), 62

<sup>1316</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 129

<sup>1317</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, 306

Ahmed el-Hicâr'ı (ö. 1854) Halep'e,<sup>1318</sup> Aşık el-Mısırî'yi (ö. 1870) ise Mısır'a halifesi olarak göndermiştir. Mısırî, halifesi olarak tayin ettiği son kişidir. Vefatına kadar Kahire'de kalıp tarikatı yaymıştır.<sup>1319</sup>

Halid el-Bağdâdî 1825 senesinde çok sayıda müridi ile Kudüs ve el-Halil'i ziyaret etmek amacıyla yola çıkmış, Şam'a döndükten sonra Şam hac alayına doğru yönelmiştir.<sup>1320</sup> Fakat görünüşe göre bu yolculuk sırasında kendisini gözetleyen ve Sultan II. Mahmud'a hakkında jurnal gönderen kişiler vardır.<sup>1321</sup> Nitekim Hâlid el-Bağdâdî'nin Dimaşk'a varışından itibaren devlet adamlarının gözetiminde olduğuna işaret eden bazı Osmanlı arşiv vesikaları bu durumu teyit etmektedir. Şam valisi Salih Paşa İstanbul'a, Hâlid el-Bağdadi'nin hacca gitmek niyetiyle Şam'a hareket ettiğini ve bu yolculukta kötü bir niyet görmediğini bildiren bir mektup yazmıştır.<sup>1322</sup> Büyük ihtimalle Vali, Halid el-Bağdadi'nin hacca gitmek niyetinde olduğunu zannetmiştir. Çünkü Bağdâdî, genellikle her sene Şevval ortasında yola çıkan Şam hac kafilesi hareket etmeden hemen önce Dimaşk'a ulaşmıştı. Bu bize Hâlid el-Bağdâdî'nin Dimaşk'a ailesi olmadan geldiğini ve oradaki yerinden emin olduktan sonra ailesini getirttiğini göstermektedir.<sup>1323</sup> Halet Efendi'nin Sultan'a ulaştırdığı jurnaldeki ifadelerinden anlaşıldığına göre Halid el-Bağdâdî'nin davet, tarikatın yayılması ve müritlerin terbiyesi hususundaki çabaları, Sultan'ın ve devlet adamlarının dikkatini celbetmiş,<sup>1324</sup> bu sebeple daimî olarak Osmanlı yönetiminin gözetimi altında kalmıştır.<sup>1325</sup>

Belki de Dimaşk'ta ikamet etmekten duyduğu hoşnutsuzluğun ve eskisinden daha fazla uzlete meyletmesinin sebebi de bu denetimdi. Nitekim halifelerinden bazılarıyla

---

<sup>1318</sup> Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 229

<sup>1319</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 768

<sup>1320</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 328, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 305

<sup>1321</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 329

<sup>1322</sup> Kavak, *Mevlâna Halid ve Halidîlik*, 140

<sup>1323</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 325

<sup>1324</sup> A.g.e., 342

<sup>1325</sup> Kavak, *Mevlâna Halid ve Halidîlik*, 141

yaptığı yazışmalarda, Dımaşk'taki ikametgâhından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş<sup>1326</sup> ve eğer Dımaşk'ın bu hal üzere olduğunu bilseydi buraya hicret etmeyeceğini; hatta eğer daha rahat bir yer bulursa Dımaşk'tan ayrılacağını belirtmiştir. Halifelerinden biri kendisini Dımaşk'taki yeni makamında ziyaret etmek istediğinde, ne kadar süre kalacağı belli olmadığı için ona izin vermemiştir. Ancak öyle görünüyor ki bu koşullarda gidecek daha iyi bir yer bulamadığı için Dımaşk'ta kalmıştır.<sup>1327</sup>

Halid el-Bağdâdî'nin Dımaşk'ta ikameti üzerinden çok geçmeden 1826 yılında veba hastalığı yayılmış, daha altı yaşını geçmemiş olan iki oğlu Bahâuddin ve Abdurrahman'ı kaybetmiştir. Oğullarını Kâsiyûn dağının eteklerinde defnetmiş ve yanlarına kendisi için bir kabir daha kazmıştır. O sene Şevval ayında Kudüs'e gitmek üzere müritlerine vermiş olduğu söz kendisine hatırlatılınca şöyle demiştir: “Şam'a ancak ölüm için geldik.”<sup>1328</sup> Oğullarından kısa süre sonra o da vebaya yakalanmıştır. Vefatının yaklaştığını hissettiğinde zevcesinin kardeşi İsmail el-Gazzî'yi çağırması ve onu kendisinden sonra irşat postuna İsmail el-Enârânî'nin, ardından Muhammed en-Nasih'in, sonra Abdulfettah el-Akrî'nin sonra da İsmail el-Gazzî'nin oturacağına şahit tutmuştur.<sup>1329</sup>

Daha sonra tüm halifelerini toplayıp onlara sünnete ittiba etmeleri ve ayrılığı terk edip birlik içinde olmayı vasiyet ve emretmiştir. Müritlerinden meşhur Hanefî fakihî Muhammed Emin Âbidin salı akşamı kendisini ziyarete gelmiş ve kendisine şöyle söylemiştir: “Rüyamda Osman efendimizi *radıyallahu anh* vefat etmiş halde gördüm. Ben de ayakta onun namazını kılıyordum.” Halid el-Bağdâdî: “Ben onun evlatlarındım.” diyerek öleceğine işaret etmiştir. Daha sonra akşam namazını kılmış ve halifelerinin yanına çıkıp İsmail el- Enârânî'yi överek kendi yerine onu irşad makamına bıraktığını açıklamıştır. Müridi Muhammed Emin Âbidîn'in namazını kıldırmasını vasiyet etmiş ve perşembe günü akşam ezanı ile beraber, “*Ey mutmain*

---

<sup>1326</sup> Kavak, A.g.e., 141

<sup>1327</sup> Butrus Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid ve'l-Hâlidîyye*, (Süleymâniyye: Müessesetu Hamdî li't-Tıbâ'ati, 2009),149.

<sup>1328</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 330

<sup>1329</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 102, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 308

*nefis! Dön Rabbine, razı olmuş ve razı olunmuş halde; hemen gir kullarımın arasına ve gir cennetime!”* ayeti okunurken ruhunu teslim etmiştir.<sup>1330</sup> Vefat sebebi veba hastalığıdır.

İsmâil el-Enârânî’nin işareti ile Muhammed Emin Âbidîn, Yelbuğa Camii’nde cenaze namazını kıldırmış,<sup>1331</sup> ardından insanlar cenazeyle beraber Kâsiyûn dağının eteklerine doğru yürüyüp orada ikinci kez namazını kılmışlar<sup>1332</sup> ve cenazesini vefatından günler önce kazmış olduğu kabrine defnetmişlerdir.

#### **2.6.3.2. Dımaşklılardan Tarikatı Halid el-Bağdâdî’den Alanların En Meşhurları**

Dımaşk halkı ve uleması Halid el-Bağdâdî’nin meclislerine rağbet etmiş hem kendisinden hem de halifelerinden Nakşibendî tarikatını almışlardır. Fakat Hâlid el-Bağdâdî’nin onunla beraber Irak’tan gelmiş olan dört müridini halifesi seçtiği halde, Dımaşklı müritlerinden kayını İsmail el-Gazzî haricinde kimseyi mutlak halife olarak tayin etmemiş olması dikkat çekicidir. Muradiye Camiine tayin ettiği halifesi Muhammed Abdullah el-Hânî bile Dımaşklı değildir. Buna rağmen tarikat şeyhlerinin üstün konumu ve Dımaşk âlimleri ile kurmuş oldukları bağlar sayesinde tarikat, yayılma kuvvetini korumuştur. Aşağıda kronolojik sıraya uygun bir şekilde bu önemli şahsiyetler zikredilecektir:

##### **a) Sâlih b. Muhammed b. Muhammed ed-Desûkî el-Hüseynî (1785-1830)**

Dımaşk’ta doğmuş, ulemasından ilim tahsil etmiştir. Hâlid el-Bağdâdî hacca ilk ziyareti sırasında Dımaşk’a geldiğinde Mustafa el-Kürdî’den beraber ders almışlardır. Nitekim ikisi arasında derin bir dostluk vardı ve Hâlid el-Bağdâdî ona ve babasına ilim ve itibarları dolayısıyla saygı duyardı. Hâlid el-Bağdâdî Dımaşk’a yerleştiğinde Sâlih onun derslerine katılmış ve kendisinden tarikatı almıştır. Aynı zamanda ikisi, aralarında fikhî diyaloglarda bulunmuşlardır. Sinan Paşa Camii’nde tedris vazifesi ve Şafii imamlığını, babasının vefatından sonra da Hasan Camii’nde hatiplik vazifesini

<sup>1330</sup> Hânî, *el-Hadâiku’l-Verdiyye*, 331

<sup>1331</sup> A.g.e., 332

<sup>1332</sup> “Muhaddis Abdurrahman el-Küzberî’nin Yelbuğa Camii’nde cenaze namazını kıldırdığını daha sonra Muhammed Emin Âbidîn’in Kâsiyûn dağı eteklerinde tekrar namaz kıldırdığını” zikretmiştir. Şattî, *A’yânu Dımaşk*, 102

üstlenmiştir. Aralarında Cemaleddin el-Kâsımî'nin dedesi Kasım el-Hallâk'ın da olduğu pek çok kişi tarikatı kendisinden almıştır.<sup>1333</sup>

**b) İsmail b. Abdulganî el-Gazzî (1792-1831)**

Şafii fetva makamını üstlenmiş olan Dımaşk'ın en meşhur ailelerinden birinde büyümüş, Abdurrahman el-Küzberî ve Hâmid el-Attâr gibi Dımaşk âlimlerinden ders almıştır. Emevî Camisi'nde tedris vazifesini ve Dımaşk Nakîbü'l-eşraf makamını üstlenmiştir. Dımaşk'ın önde gelen isimlerindendir. Hâlid el-Bağdâdî Dımaşk'a geldiğinde kendisini Emevî Camisi'nde Gazzî ailesinin odasında misafir etmiş, yanında bulunmuş ve onu kız kardeşiyle evlendirmiştir. Halid el-Bağdadi onu Hilafetü'l kübra sıralamasında beşinci halifesi olarak tayin etmiştir. Bu hususta vefatından önce Halid el-Bağdâdî'nin halife tayinlerini zikrettiği "*Husûlü'l-üns fi intikâli mevlânâ Hâlid ilâ hazîrati'l-Kuds*" isimli bir risalesi vardır.<sup>1334</sup>

**c) Muhammed Emin b. Ömer Âbidîn (1784-1836)**

Meşhur bir Hanefî fakihidir. Dımaşk'ın tanınan ilim ailelerinden birinde doğmuş, Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiş ve döneminin en meşhur Hanefî fakihlerinden birisi olmuştur. Gençliğinde şeyhi Şâkir el-Akkâd'dan Kâdiriyye tarikatını almış, Hâlid el-Bağdâdî Dımaşk'a geldiği zaman ise kendisine gelip gitmiş ve ondan etkilenmiştir. Bunun üzerine Nakşibendiyye'yi almış ve Hâlid el-Bağdâdî kendisine icazet verip, icazetinde İbni Âbidîn'in kitaplarına, ilmine ve soyuna övgüde bulunmuştur. Bu şekilde aralarında sıkı bir bağ oluşmuş, Halid el-Bağdadi, İbni Âbidin'i sevmiş ve kendisine yakın tutmuştur. İbni Âbidin, Halid el-Bağdâdî'yi savunmuş ve hasımlarına karşı cevap verdiği, "*Sellü'l-Hüsâmi'l Hindî li nusrati Mevlânâ Hâlidî'n-Nakşibendî*" olarak isimlendirdiği bir risale ile ona övgüde bulunduğu uzun bir kaside yazmıştır. Ayrıca Bağdâdî'nin vefatına işaret eden bir rüya

<sup>1333</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 724, Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârîh*, C. 2, 664, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 146, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 364

<sup>1334</sup> Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârîh*, C. 2, 645, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 66, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 374



görmüş, bunun üzerine Hâlid el-Bağdâdî cenaze namazını kendisinin kıldırmasını vasiyet etmiştir.<sup>1335</sup>

**d) Ömer b. Ahmed el-Müctehid (1764-1838)**

Babasının gözetiminde büyümüş ve Hibetullah et-Tâcî, Muhammed el-Küzberî, Ahmed el-Attâr ve Şâkir el-Akkâd gibi Dımaşk âlimlerinden ilim talep etmiştir. Meydan mahallesinde tedris makamına oturmuş ve kendisinden çok sayıda kişi istifade etmiştir. Hasan el-Baytar talebeleri arasındadır. Kendisine fetva vazifesi teklif edildiğinde iki kez reddetmiş ve kendi kazancıyla yaşamayı tercih etmiştir. Halvetî tarikatını Ömer el-Yâfi'den almış, daha sonra Hâlid el-Bağdâdî Dımaşk'a geldiğinde kendisinden Nakşibendiyye'yi almış ve ona kuvvetli bir şekilde bağlanmıştır. Nitekim aralarında Hâlid el-Bağdâdî'nin, zikirlerde az bulunduğu dair sızlandığı yazışmalar vardır. Ömer el-Müctehid, çokça ibadet eden, daima zikir halinde olan, insanların ihtiyaçlarına koşan ve toplumda saygı duyulan bir kimsedir.<sup>1336</sup>

**e) Hasan b. Takıyyuddin el-Hısnî (ö. 1847)**

Şam müftüsü ve nakibüleşrafıdır. Hükümet adamları arasında fetva makamını büyük bir şeref haline getirmiştir. Nitekim onu tam bir saygı ve hürmetle karşılamışlar ve devlet işlerinde kendisiyle istişarede bulunmuşlardır. İnsanlara olan hizmeti ve hükümet meselelerinde aracılık etmesiyle tanınmıştır. Hâlid el-Bağdâdî'ye intisab etmiş, aralarında Kudüs'e olan seferi esnasında Hâlid el-Bağdâdî'nin icazet verdiği zikirlerle devamlılık göstermesi konusunda kendisini teşvik ettiği yazışmalar geçmiştir. Fetva makamından ve Dımaşk meclis üyeliğinden ayrıldıktan sonra, evinde uzlete çekilip kendisini ibadete adanmıştır.<sup>1337</sup>

<sup>1335</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1230, Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârîh*, C. 2, 680, Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 184, Şattî, *A'yânü Dımaşk*, 252, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânühâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 406

<sup>1336</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1131, Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârîh*, C. 2, 672, Şattî, *A'yânü Dımaşk*, 216, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânühâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 433

<sup>1337</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 488, Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârîh*, C. 2, 648, Şattî, *A'yânü Dımaşk*, 88, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânühâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 503

**f) Hüseyn b. Alî b. Hüseyn b. Muhammed b. Murâd el-Murâdî (1785-1850)**

Selefleri gibi Dımaşk'ta Nakşibendî tarikat şeyhliğini ve Hanefî müftülüğünü üstlenmiştir. Babasından ve Şakir el-Akkâd gibi âlimlerden ilim tahsil etmiş, Dımaşk'ın önde gelen isimlerinden ve âlimlerinden biri olmuştur. Cömertliği ve kendisine müracaat eden herkesin ihtiyacını gidermek konusundaki azmi ile meşhur olmuştur. Birkaç kez fetva makamına geçmiş ve Muhammed Emin Âbidîn, Hâşim et-Tâcî ve Sa'dî el-Ömerî gibi ulemanın büyüklerini kendisiyle beraber fetva vekili kılmıştır. Öncelikle Ahmed el-Hatîb el-Erbilî'ye intisab etmiş, daha sonra Halid el-Bağdâdî Dımaşk'a geldiğinde yanından ayrılmamıştır.<sup>1338</sup>

**g) Hasan b. İbrâhim el-Baytâr (1791-1855)**

Tüccar âlimlerden biri olan babasının gözetiminde büyümüş, küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemiş, ardından Dımaşk'ta bulunduğu beş senelik süre içerisinde Hasan el-Attâr'dan fıkıh öğrenmiş ve Abdurrahman el-Küzberî, Hâmid el-Attâr, Muhammed Emin Âbidîn ve Ömer el-Müctehid gibi Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiştir. 1847 senesinde Sultan Abdulmecid'in daveti üzere sünnet merasimine katılmak için İstanbul'a gelmiş, burada Şeyhülislam Arif Hikmet ile arasında bir dostluk oluşmuştur. Halvetî tarikatından icazeti olan Hasan b. İbrahim el-Baytâr, daha sonra Hâlid el-Bağdâdî'den Nakşibendiyye'yi almış ve ondan Şafîi fikhını okumuştur. Meydan mahallesinde bulunan Dakkak Camii'nde, kendisini seven ve sayan mahalle sakinlerinin ısrarı üzerine imamet, hitabet ve tedris vazifesini üstlenmiştir. İstanbul'da kazâ makamını üstlenen tek Dımaşklı âlim Muhammed el-Câbî talebeleri arasındadır. Ardından sûfî âlimlerden olan dört oğul bırakmıştır. Bunlar, fetvâ vekili Emin, Şâzelî şeyhlerinden Abdulganî, Halvetî şeyhlerinden tarihçi ve edip Abdurrezzak ve Selim'dir.<sup>1339</sup>

---

<sup>1338</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 533, Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 625, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 92, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 533

<sup>1339</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 463, Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 651, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 82, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 547

**h) Salih b. Muhammed el-Aclûnî (ö. 1858)**

Babasının gözetiminde büyümüş, Şakir el-Akkâd ve Muhammed el-Küzberî gibi Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiştir. Mahyâ meclisinde şeyhlik ve İbn Arabî Camii'nde tedris vazifesini üstlenmiştir. Kanavât mahallesinde Halid el-Bağdâdî'nin komşusudur. Dımaşk'ta bulunduğu süre boyunca ona refakat etmiş ve kendisinden tarikatı almıştır. Halid el-Bağdâdî'nin Kudüs ve hac yolculuğu sırasındaki yokluğunda aralarında geçen yazışmalar mevcuttur. Bu yazışmalarda Halid el-Bağdâdî'ye 13. yüzyılın müceddidi olarak hitap edip ilimlerde olan yetkinliğini ve şeriat üzere istikametini övmektedir.<sup>1340</sup>

**i) Muhammed b. Mahmûd eş-Şerîf el-Mekkî (1788-1861)**

Dımaşk'ta doğmuş, Abdurrahman el-Küzberî ve Sa'îd el-Halebî gibi Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiş ve Hâlid el-Bağdâdî'den Nakşibendiyye'yi almıştır. Dinî hizmetlerden para almaktan hoşlanmadığı için terzilik yapmış fakat yaşlanıp gözleri zayıflayınca Dımaşk'taki Büyük Mahkeme'de kadı yardımcısı olarak tayin edilmiştir.<sup>1341</sup>

**j) Ömer b. Abdulganî el-Gazzî (1786-1861)**

Köklü bir ilim ailesinde yetişmiş, selefleri gibi Dımaşk'ta Şafii fetva makamını üstlenmiştir. Halid el-Bağdâdî'nin dördüncü halifesi olan İsmail el-Gazzî'nin abisidir. Babasının gözetiminde büyümüş, Şakir el-Akkâd, Muhammed el-Küzberî, Ahmed el-Attâr ve Abdurrahman et-Tıybî gibi Dımaşk âlimlerinden ilim almıştır. Aynı zamanda Halid el-Bağdâdî'den ders okumuş ve ondan Nakşibendî tarikatını almıştır. Halid el-Bağdâdî kendisine icazet vermiş ve onu evinin yakınında inşa ettiği medresede müritleri ve halifeleri için düzenlediği Şafii fıkında Remlî'nin Şerhu'l-Minhâc okumalarında muidlik yapmıştır.<sup>1342</sup> Emevî Camii'nde Şafii imamlığını ve tedris vazifesini üstlenmiş, ardından Dımaşk'ta Şafii fetva makamına geçmiş ve Şam meclisine üye olarak seçilmiştir. Nitekim Dımaşk'ın önde gelen seçkin isimlerinden

<sup>1340</sup> Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 664, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 145, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 569

<sup>1341</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 1330, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 248, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 595

<sup>1342</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 326

olup halkın sevgisini kazanmış, yiğitliği ile bilinen bir kimsedir. Dımaşk'ta 1860 senesinde Hristiyan fitnesi meydana geldiğinde, Tanzimat'a karşı tutumu nedeniyle Kıbrıs adasına sürülmüş ve orada vefat etmiştir.<sup>1343</sup>

**k) Ebu's-Suûd b. İsmail b. Abdulganî el-Gazzî (1815-1865)**

Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden biri olan babası ve amcası Ömer'in gözetiminde yetişmiş, Abdurrahman et-Tıybî, Abdurrahman el-Küzberî ve Hasan eş-Şattî gibi Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Dımaşk'ın önde gelen isimlerinden olup, Şam meclis üyeliğini üstlenmiştir.<sup>1344</sup>

**l) Muhammed b. Abdullah b. Ömer (ö. 1865)**

İbn Tillo olarak meşhurdur. Nesebi Abbas b. Abdulmuttalib'e *radiyallahu anh* dayanmaktadır. Ecdâdından biri Hicri 900 senesinde Medine-i Münevvere'den Bitlis'de bulunan Tillo semtine taşınmıştır. Kendisi Dımaşk'ta doğmuş, Abdurrahman el-Küzberî gibi Dımaşk âlimlerinden ders almış, mezun olana kadar Muhammed Emin Âbidîn'in derslerini takip etmiş ve Dımaşk'ın tanınan Hanefî fakihlerinden biri olmuştur. Nakşibendî tarikatını Halid el-Bağdâdî'den almıştır. Sultan II. Mahmud kendisini İstanbul'a davet etmiş ve ikramlarda bulunmuştur. Görünen o ki ilan ettiği Tanzimat için Halidî şeyhlerinin desteğini kazanma çabasıdır. İstanbul'dayken Halid el-Bağdâdî'yi şiddetli eleştiren eden birkaç kişiyle karşılaşması üzerine onu savunan bir risale kaleme almıştır.<sup>1345</sup>

**2.6.3.3. Hâlid el-Bağdâdî'nin Vefatından Sonra Dımaşk'ta Hâlidîyye**

Hâlid el-Bağdâdî'nin vefatından günler sonra onun da vefatına sebep olan veba hastalığına yakalanmaları dolayısıyla önce ikinci halifesi Mahmud en-Nâsîh, ondan

---

<sup>1343</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1133, Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 671, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 217, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 579

<sup>1344</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 30, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 640

<sup>1345</sup> Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 686, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 238, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 643

birkaç gün sonra da ilk halifesi İsmail el-Enârânî<sup>1346</sup> vefat etmiştir. İsmail el-Enârânî kendisinden sonra -dördüncü halife İsmail el-Gazzî'nin işareti ile-<sup>1347</sup> Üsküdar'da Alaca Minare Tekkesi'nde Hâlidî şeyhi olan üçüncü halife Abdulfettah el-Akrî (ö. 1866)<sup>1348</sup> ve dördüncü halife İsmail el-Gazzî'yi (ö.1831) atlayarak Abdullah el-Herevî'yi (ö. 1831)<sup>1349</sup> halifesi olarak seçmiştir. Cemil eş-Şattî, Abdullah el-Herevî'nin tercümesinde bu konuyu gündeme getirmiş ve İsmail el-Gazzî'yi, Halid el-Bağdâdî'den birbiri ile çelişen iki hilafet sıralaması nakletmesi sebebiyle eleştirmiştir. Gazzî'nin kitabında, önce İsmail el-Enârânî, sonra Muhammed Nâsîh, sonra Abdulfettah el-Akrî, sonra da İsmail el-Gazzî şeklindeki meşhur tertibi zikretmiş; fakat kitabının başka bölümlerinden birinde halifelerin tertibini; önce İsmail el- Enârânî'den sonra Abdullah el-Herevî'yi eklemiştir.<sup>1350</sup> eş-Şattî, Herevî'nin Halid el-Bağdâdî'nin halifelerinden biri olsa bile hilafet-i kübra (şeyhin postuna oturma) konusunun tartışmaya açık olduğunu ve ona böyle bir hilafet verilmediğini iddia etmiştir.<sup>1351</sup>

Abdullah el-Herevî, vefat ettiği yılda Muhammed b. Abdullah el-Hânî'yi (ö. 1862) halifesi olarak seçmiş, o da Murâdî Camii'nde irşad makamına yerleşmiştir.<sup>1352</sup> Aynı yıl Halid el-Bağdâdî'nin öz kardeşi ve Süleymaniye'deki halifesi Mahmud es-Sâhib (ö. 1866) Dimaşk'a ulaşmış ve buraya yerleşip Addas Camii'nde irşada başlamıştır. Daha sonra müritleri çoğaldığı zaman Sultan Abdülmecid'den Süleymaniye Tekkesi'ndeki tedris ve şeyhlik vazifesini kendisine vermesini talep etmiş ve Sultan

---

<sup>1346</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 345

<sup>1347</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 63

<sup>1348</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 325

<sup>1349</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 345,346

<sup>1350</sup> Hânî'nin *el-Hadâiku'l-Verdiyye*'deki ifadeleri ikinci tertibi doğrulamaktadır. Sayfa 343, 345'e bakınız.

<sup>1351</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 195, Itzhak Weismann, *Taste of Modernity* Sufism Salafiyya And Arabism İn Late Ottoman Damascus, (Köln: Brill, 2000), 75-78

<sup>1352</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 346, Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 196,241

tarafından 1843 senesinde çıkarılan berat ile vefat ettiği 1866 senesine kadar burada kalmıştır.<sup>1353</sup>

1846 yılında ise Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Muhammed el-Fırâkî (ö.1863), Kâsiyûn Dağı'nda bulunan tekkesinin inşasını bitirmiş, daha sonra Sultan Abdülmecid kendisini buraya şeyh olarak atamış ve hediyeler vermiştir. Tekke'de insanları irşad etmeye ve tarikatı yaymaya başladıktan sonra farklı farklı yerlerden müritler buraya yönelmiştir.<sup>1354</sup>

Böylece Dimaşk'ta Hâlidîyye'ye ait üç müstakil tekke olmuştur. İlki Hânî ailesine, ikincisi Sâhib ailesine ve üçüncüsü ise Muhammed el-Firâkî'ye aittir. Buraya yakında İsa el-Kürdî yerleşecek ve tekke 19. yüzyılın sonlarına doğru kendi kolunun merkezi haline gelecektir.<sup>1355</sup>

Bu süreçte Sâhib ve Hânî kolları arasında bir husumet meydana gelmiştir. Cemaleddin el-Kâsimî'nin nakline göre<sup>1356</sup> bunun sebebi, Abdülmecid b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin, “*el-Hadâiku'l-verdiyye fî eclâ'in-Nakşibendiyye*” isimli meşhur kitabını yazarken kitabı babası ve dedesinin hal tercümeleri ile bitirip Mahmud es-Sâhib'in tercümesine yer vermemesidir. Bu durum Esad b. Mahmud es-Sâhib'i kızdırmış, ardından meclislerde Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin Halid el-Bağdâdî'nin halifesi olduğunu inkâr etmeye başlamış ve bunu, onu kendisinden sonra halife tayin eden Abdullah el-Herevî'nin dört halifesinin bulunduğu asıl listede olmadığını söyleyerek gerekçelendirmiştir. İçerisinde babasının hal tercümesinin bulunduğu bir kitap telif etmek için birisinden yardım istemiş ve bu kitapta *el-Hadâiku'l-verdiyye* eleştirilmiştir. Muhammed b. Muhammed el-Hânî ile

<sup>1353</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 271, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 651

<sup>1354</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 345, Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 586, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 625

<sup>1355</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 196, Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 95

<sup>1356</sup> Kasimî'nin rivayetine dikkat etmek gerekir. Çünkü o Muhammed el-Hânî'nin talebesi ve Adülmecid'in arkadaşıydı. Esad es-Sâhib'le aralarında bir nefret vardı. Bunun da sebebi es-Sâhib'in Kâsimî'yi valiye selefî fikirleri benimsemekle itham ederek şikayet etmesiydi. Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 193.

olan ilişkisini tamamen kesmiş ve ikisi de faziletli kimselerin aralarındaki tüm sulh çabalarına rağmen hasım olarak vefat etmişlerdir. Esad, vefatından sonra Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin oğlu Abdülmecid ile kardeşi Abdullah'ın aralarını açmış, bunun üzerine ikisi şeyhin kim olacağı konusunda ihtilafa düşmüşler<sup>1357</sup> ve bu şekilde şehirde bu iki kolun dönemi de sona ermiştir.

Fakat meydana gelen bu bölünmeye rağmen var olan üç tekke de Hâlid el-Bağdâdî'yle olan irtibatlarını ve onun usulünü (menhecini) muhafaza etmiştir. Herhalde bunun sebebi Hâlid el-Bağdâdî'nin başlatmış olduğu kırk günlük halvet, rabita yaparken sadece onun suretinin göz önüne getirilmesi<sup>1358</sup> ve Halid el-Bağdâdî'den başkasına rabita yapılmasının kabul edilmemesi<sup>1359</sup> gibi uygulamalardır. Nitekim bu iki vesile sayesinde sayıca çok olmalarına rağmen halifelerin Halid el-Bağdâdî'ye olan irtibatı korunmuş, böylece Hâlidîyye, Şâzelîyye ve Derkâviyye'de gördüğümüz gibi farklı şube ve kollara ayrılmamıştır. Belki de Hâlid el-Bağdâdî'nin seferleri ve çokça yer değiştirmesi onu tarikatı bir bütün içinde tutabilmek ve bölünmesini engellemek için bu gibi önlemler almak durumunda bırakmıştır. Nitekim Hâlid el-Bağdâdî'nin yer değiştirmeleri nedeniyle halvet ve râbita, Nakşibendîlerdeki sohbetin yerine geçmiştir.<sup>1360</sup> Aşağıda 20. yüzyılın başlarına kadar Dımaşk'ta bulunan Hâlidîyye kollarına değinilecektir.

#### **a) Hânî Ailesi Kolu**

Dımaşk toplumunda en çok varlık gösteren ve en geniş tesire sahip olan koldur. Nitekim bu kola intisap etmiş yirmiden fazla Dımaşklı âlimi tesbit ettik. Meydan bölgesindeki Süveyka mahallesinde, hac yolu üzerinde bulunan Murâdiye Camii bu kolun merkezidir. Kurucusu Muhammed b. Abdullah el-Hânî'ye dayanmaktadır. Ardından oğlu Muhammed halifesi olmuştur. Bu kolun şeyhlerinin Dımaşk ulemasıyla kurduğu sıkı ilişkiler, kolun şehirdeki varlığının kökleşmesinde önemli bir etkiye

<sup>1357</sup> Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri'l-Dımaşkiyyîn*, 68, 71.

<sup>1358</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 190.

<sup>1359</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 344.

<sup>1360</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 182; Weismann, *Taste of Modernity*, 39. Rabita konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Akif Dursun, "Râbitanın Tarihî Gelişimi, Tanımı ve Fikhî Hükümü", *Sufiyye* 10 (Haziran 2021), 83-129.

sahiptir. Aynı şekilde Emir Abdulkadir el-Cezâirî ile Dımaşk'a yerleştiği zaman kurulan sağlam ilişki de bu hususta benzer bir etkiye sahiptir. Büyük ihtimalle Hânî Ailesi kolunun Dımaşk'ta yerleşmesini sağlayan asıl sebep – bu kolun kurucusu olan Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin Dımaşk'ın köklü ailelerinden birinden olmayıp, Hâlid el-Bağdâdî'nin Dımaşk'a yerleşmesinden sonra Hama'dan hicret etmiş olmasına rağmen- Padişah'ın Hâlid el-Bağdâdî vefat ettikten günler sonra, halifelerinin ve ailesinin Süleymaniye'ye geri dönmelerine karar vermesidir.<sup>1361</sup> Daha sonra 1828 yılı nisan ayında Sultan II. Mahmud Dımaşk valisine, Dımaşklı olmayan tüm Nakşîlerin Süleymaniye'ye sürülmesini öngören ikinci bir karar çıkartmış,<sup>1362</sup> bu sebeple kendilerine dönüş izni verilen 1830 yılının sonlarına kadar Dımaşk'tan ayrı kalmışlardır. Muhammed b. Abdullah el-Hânî bu dönemde, şeyhi Herevî'ye vekaleten Dımaşk'ta kalıp daha önce Halid el-Bağdâdî'nin bulunduğu Murâdî Camii'nde tarikatı yaymaya devam etmiştir. Bu bağlamda sıkıntılı senelerde Nakşibendî-Halidî tarikatının Dımaşk'taki varlığının korunmasında önemli bir rolü vardır. Bu yolda “*el-Behcetü's-seniyye fî âdâb'it-tarîkati'l-'aliyyeti'l-Hâlidîyye*” adlı meşhur kitabını kaleme almıştır. 1886 senesinde basılan bu eserin Halidî öğretilerini sağlamlaştırmada etkisi vardır.<sup>1363</sup> Böylece Dımaşk toplumundaki etkisi artmış ve dönemin tek Nakşibendî şeyhi olarak yer edinmiştir.<sup>1364</sup>

Gelecek bölümde görüleceği gibi 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında Islah Medresesi'nin Cemaleddin el-Kâsımî, Abdurrezzak el-Baytâr, Tâhir el-Cezâirî ve Muhammed Abduh gibi önemli isimleri ile kurulan sağlam ilişkiler bu kolu diğerlerinden ayrı tutmuştur. Aşağıda bu kolun önemli isimlerinden bahsedilecektir:

---

<sup>1361</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 350, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 311

<sup>1362</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 91, Yücer *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 683

<sup>1363</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 351

<sup>1364</sup> Kavak, *Mevlâna Halid ve Halidîlik*, 239



### Muhammed b. Abdullah el-Hânî (1798-1862)<sup>1365</sup>

Hama ve Halep arasındaki yolun üzerinde bulunan Hân Şeyhûn bölgesinin seçkinlerinden olan saygın bir ailede doğmuş, babası küçük yaşta vefat edince, bölgedeki Kâdiriyye zaviyesinin şeyhi Muhammed b. Yusuf el-Keyyâlî'nin kızı olan, annesi Halîme onu büyötmüştür. İlim tahsili için annesiyle beraber 70 kilometre uzaklıkta bulunan Hama'ya gitmişler,<sup>1366</sup> oranın âlimlerinden ilim tahsil etmiş, Muhammed Sa'dî el-Keylânî'den Kâdiriyye tarikatını almıştır. Sonrasında Hama'da kalıp insanları irşat etmekle uğraşmış, iyiliği emredip kötölükten alıkoyması ve bidatlara karşı mücadelesi ile ünlenmiştir. Hâlid el-Bağdâdî Dımaşk'a ulaştığında yanına gidip, ondan Nakşibendîyye'yi almış ve üç kere halvete girmiş; ardından Hama'ya dönmüştür. Fakat 1824 senesinde Hâlid el-Bağdâdî kendisinden ailesiyle beraber Dımaşk'a gelmesini talep edince Dımaşk'a gelmiş ve şeyhinin yanı başından hiç ayrılmamıştır. Şeyhin *Şerhu'l-Minhâc* derslerinde asistanlığını yapmıştır. Bu dönemde Dımaşk ulemasından ilim almış, Abdurrahman el-Küzberî'den *kütüb-i sitte* ve diğer kitapları okumuştur. 1241/1825 senesinde Hâlid el-Bağdâdî kendisine icazet vermiş ve onu mutlak halifesi olarak Süveyka mahallesinde bulunan Murâdiye Camii'nde Hâlid el-Kürdî'nin ardından tarikat şeyhliğine tayin etmiştir. Böylece tedris ve irşad vazifesini devam ettirmek üzere mescide yerleşmiştir.

Hâlid el-Bağdâdî'nin vefatından sonra halifesi İsmâil el-Enârânî'ye intisap etmiş, çok geçmeden 17 gün sonra onun da vefatı üzerine 1831 senesindeki vefatına kadar Abdullah el-Herevî'ye bağlanmış; el-Herevî kendisini tarikattaki genel halifesi tayin etmiştir. Bundan sonra kendisini tamamen tarikatın hizmetine ve müritlerinin eğitimine adanmış ve vaktini tâlim, irşad ve zikir arasında bölüştürmüştür. Nitekim sabah namazından önce müritleri ile beraber Nakşibendî zikri okuyup sonrasında namaz kılarlar, ardından işrak vaktine kadar oturup Kur'an okurdu. Yine her gün müritleriyle beraber Şafii fikhî dersleri, duhâ vaktinden sonra hadis dersleri ve akşam ile yatsı arasında tefsir dersleri yaparlardı. Aynı zamanda pazartesi ve perşembe

<sup>1365</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 346-363, Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1210, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 241, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 606

<sup>1366</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 347, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 399

akşamları ile cuma günleri sabah ve öğle namazından sonra umumî meclisler yaparlar, çok sefer geceyi müritleri ile beraber mescitte geçirir ve onları gece ibadetine teşvik ederdi. Ayrıca vefat edene kadar Ramazan ve Zilhicce'nin 10 gününü Hâlid el-Bağdâdî'nin makamında halvet ile geçirmeye gayret etmiştir.

Müritlerine *İhyâ*, *Avârifu'l-ma'ârif*, *el-Uhûdu's-suğrâ ve'l-kubrâ* ve *Şa'rânî'nin Tenbîh'ul-muğterrîn* gibi meşhur tasavvuf kitaplarını okutmuş,<sup>1367</sup> bazı ilmî derslerine pek çok Dımaşk âlimi katılım göstermiştir. Kendisinden Şafii fıkhi okuyan Şafii fakihî Hasan Cübeyne ed-Dusûkî el-Halvetî (ö. 1888),<sup>1368</sup> nakibüleşraf Salih Takiyyüddin el-Hısnî (ö.1892),<sup>1369</sup> İzzeddin Camii imam, müderris ve hatîbi Bekrî el-Beğğâl (1893),<sup>1370</sup> Kadı Sâ'duddin el-Yâfî (ö. 1894)<sup>1371</sup> ve fetva emini Mahmud b. Muhammed b. Hasan el-Baytâr (ö. 1898)<sup>1372</sup> gibi isimler bu âlimlere örnek olarak verilebilir.

Dımaşk valisi Mûsa Safvetî Paşa ile sıkı bir irtibatları oluşmuş, Safvetî Paşa kendisine intisab etmiş ve başında olduğu Şam hac kafilesıyla beraber 1846/1262 yılında kutsal topraklara giderken onu beraberinde götürmüştür. Daha sonra İstanbul'da devletin vezirlerinden biri olduğunda 1854 yılında kendisini İstanbul'a davet edip, vezir konağında misafir etmiştir. Muhammed el-Hânî'nin burada kaldığı dört ay boyunca İstanbul ulemasından ve devlet adamlarından pek çok kimse ziyaretine gelmiş ve kendisinden tarikatı almışlardır.<sup>1373</sup>

Aynı zamanda Anadolu'daki şöhreti dolayısıyla pek çok âlim kendisine gelip Dımaşk'ta onun yanında seyr u sülûklarını tamamlamışlar ve kendi şehirlerinde

---

<sup>1367</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 367, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 182

<sup>1368</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 85

<sup>1369</sup> A.g.e., C. 1, 132

<sup>1370</sup> A.g.e., C. 1, 135

<sup>1371</sup> A.g.e., C. 1, 142

<sup>1372</sup> A.g.e., C. 1, 185

<sup>1373</sup> Yücer *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 325, 713, Kavak, *Mevlâna Halid ve Halidîlik*, 157

halifeliğini yapmışlardır. Örneğin Muhammed Hadîd es-Safedî, Safed'den,<sup>1374</sup> İsmâil Vehbî el-Bursevî (ö.1875) Bursa'dan gelmiş ve orada halifesi olmuş,<sup>1375</sup> Ayasofya Camii vaizlerinin reisi Yusuf Efendi (1848'den sonra vefat etmiştir) İstanbul'dan gelmiş ve 1838 yılında sülûka girmiş, sonra İstanbul'a halifesi olarak geri dönmüştür.<sup>1376</sup> Sonra Ayasofya Camii'nde babasından sonra vaizlerin reisi olan Ârif b. Yusuf Efendi yanına gelmiş, seyr u sülûkunu tamamladıktan sonra İstanbul'a babasının yerine halifesi olarak gönderilmiş ve İstanbul'da Safvetî Paşa Tekke'sine yerleşip tarikatı yaymaya başlamıştır.<sup>1377</sup> Aynı zamanda İstanbul'dan Urbacılar Camii imamı Ahmed Hafız Efendi gelmiş ve onun eliyle Hâlid el-Bağdâdî'nin makamında sülûka girmiş, ardından icazet alıp mutlak halifesi olarak İstanbul'a geri dönmüş ve orada tarikatı yaymaya başlamıştır.<sup>1378</sup> Bu şekilde tarikatı kendisinden alan başka isimler de mevcuttur.<sup>1379</sup>

Kendisinden tarikatı alan dört oğlunun hepsini halifesi olarak tayin etmiştir. Bunlar oğlu Muhammed (ö. 1898), Kadı Ahmed (ö.1900), Kadı Mahmud Şefik (ö.1901) ve Abdullah'tır (ö.1924).

Vefatından on bir gün önce hummaya yakalanmış ve 29 Safer 1279/25 Ağustos 1862 Pazartesi günü seher vaktinde vefat etmiştir. Cenaze namazını Yelbuğâ Camii'nde halifelerinden biri olan Dımaşk âlimi Muhammed et-Tantâvî kıldırılmış ve Hâlid el-Bağdâdî mezarlığında şeyhi Abdullah el-Herevî'nin türbesinin yanı başına defnedilmiştir.

---

<sup>1374</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 361

<sup>1375</sup> A.g.e., 359

<sup>1376</sup> A.g.e., 359

<sup>1377</sup> A.g.e., 359

<sup>1378</sup> A.g.e., 362

<sup>1379</sup> A.g.e., 359-363

**Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Hânî (1831-1898)<sup>1380</sup>**

Dımaşk'ta doğmuş, babasının gözetiminde büyümüş, Kur'an- Kerim'i hıfzedip ilmî derslerine katılmıştır. Yanı sıra Abdurrahman el-Küzberî ve Muhammed et-Tantâvî gibi Dımaşk âlimlerinden de ilim tahsil etmiş, Emir Abdulkadir Dımaşk'a geldiğinde onun derslerine katılmış ve kendisinden tasavvuf ve sünnet kitapları okumuş, hatta yakın arkadaşlarından birisi olmuştur. Emir Abdulkadir ona aylık maaş bağlamış, kendisinden sonra evlatlarının vasisi kılmış ve mirasından on binlerce lira vasiyet etmiş fakat Muhammed b. Muhammed el-Hânî bunu kabul etmemiştir.

Tarikatı yedi yaşından itibaren babasından almış ve her işinde yanında bulunmuştur. Babasının en gözde evladıdır. Onun eliyle sülûka girmiş ve babası onu 1858 senesinde halifesi tayin edene kadar pek çok kez halvete girdirmiştir. Babası gibi her Ramazan ve Zilhicce'nin 10 günü Hâlid el-Bağdâdî'nin makamında halvete girmeyi bırakmamıştır. Rebûlevvel'in 10 gününde de halvete giriyor olması muhtemeldir.

1846 yılında Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden biri olan Ahmed el-Hatîb el-Erbilî'nin kızı Hatice ile 1864 yılında ise Bağdâdî'nin Gazzî ailesinden olan kızıyla evlenmiş, böylece Bağdâdî ile aralarında bir akrabalık vukû bulmuştur. Bu iki evlilik, halifeler arasında tarikattaki merkez konumunu sağlamlaştırmıştır.

1862 yılında ise Muhammed et-Tantâvî'yle beraber Mısır'a yolculuk etmiş, oranın önemli isimlerinden ilim tahsil etmiştir. Geri döndüğünde babası hastalığı dolayısıyla kendisini tarikatın genel irşat makamına oturtmuş ve vefatıyla beraber Muradî Camii'ndeki makamına yerleşmiştir. Etrafına halifeler toplanmış, babasının ilim ve vaaz halkalarını devam ettirmiştir. Tasavvuf ve hadis şerh kitaplarının tedrisine önem vermiş ve bu alanda büyük bir meleke kazanmıştır.

Derslerini hem evinde hem Murâdî Camii'nde verirdi. En meşhur dersi salı ve cuma günleri gerçekleşen umuma açık dersleriydi. Hadis kıraati için Murâdî Camii'nde oturur; Dımaşk'ın dört bir yanından talebe ve müritler bayram buluşmalarında olduğu gibi büyük bir kalabalık halinde toplanırlardı.

---

<sup>1380</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 364-368, 377-380, Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri'l-Dımaşkiyyîn*, 45-47, Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 1215, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 376, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 181

Dımaşk ehlinde çok sayıda kimse kendisinden tarikatı almıştır. Islahatçı Cemaleddin el-Kasımî bu kişiler arasındadır. Altı sene şeyhin yanında bulunmuş, şer'î ilimleri okumuş ve Nakşibendiyye tarikatını almıştır. Muhammed Mizyân el-Yâkûbî ve kardeşinin oğlu İsmail b. Muhammed es-Sıddîk el-Yâkûbî (1882-1960) gibi bazı Cezâyirli muhacir âlimler de kendisinden tarikatı alanlara dahildir. Aynı zamanda Karahisar müftüsü Yunus Efendi gibi Anadolu'dan gelen kimseler de olmuştur.

Kendisinden şer'î ilimlerde icazet alan kişiler arasında Hanefî fakih Abdulkâim el-Afgânî (1835-1908,<sup>1381</sup> Emevî Camii'nde müderris Mustafa el-Hallâk (ö.1911),<sup>1382</sup> ve Emevî Camii'nde müderris ve Islahat Medresesi'nin fikirlerine olan karşıtlığıyla meşhur olan el-Hakâik dergisinin kurucusu Abdulkâdir el-İskenderanî<sup>1383</sup> bulunmaktadır.

Geçirdiği kalp krizinin ardından 5 Cemâziyelevvel 1316 Çarşamba günü sabahı vefat etmiştir. Emevî Camii'nde büyük bir topluluk halinde cenaze namazı kılınmış ve Hâlid el-Bağdâdî mezarlığında babasının kabrine yakın defnedilmiştir.

Ardından oğlu Abdulmecîd halifesi olmuş, Murâdi Camii'nde tarikat meşihatında ve Şam müftüsü Salih Katanâ ve diğer Dımaşk âlimlerinin katılımıyla yapılan Buhârî derslerinde babasının makamına oturmuştur. Fakat önce amcası Ahmet, yaşı ve ehliyetini öne sürerek hilafetine itiraz etmiş; bu amcasının 1899 yılında vefatından sonra diğer amcası Abdullah, Es'ad b. Mahmud es-Sahib'in kışkırtmasıyla hilafetine karşı çıkmıştır. Abdullah, tarikatın halifelerinden biri olmadığı için Es'ad es-Sâhib kendisine hilafet vesikası vermiş, böylece Hânî ailesinin halifelerinden olmuştur.<sup>1384</sup> Nitekim kendisi bu aileden gelen son halifedir. Bundan sonra ailenin Nakşibendî tarikat şeyhliğindeki etkisi azalmış, bununla beraber Dımaşk kadılarında ve ulemasından bu aileye mensup pek çok kişi meşhur olmuştur. Meselâ:

---

<sup>1381</sup> A.g.e., C. 1, 274

<sup>1382</sup> A.g.e., C. 1, 299

<sup>1383</sup> A.g.e., C. 1, 675

<sup>1384</sup> Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri'l-Dımaşkiyyîn*, 67

**Aziz b. Muhammed b. Muhammed el-Hânî en-Nakşibendî (ö.1950)**

Birden fazla şehirde kadılığı üstlenmiştir. Dımaşk'ın en yüksek kadısı ve Suriye Yüksek İslam Meclisi'nin başkanıdır. Uzunca bir süre Dımaşk vakıflar idaresinin başında bulunmuş, Tâcuddîn b. Bedreddin el-Hasenî'nin vefatından sonra Fransa tarafından kendisine Cumhurbaşkanlığı teklif edilmiş fakat teklifi reddetmiştir.<sup>1385</sup>

**Saîd b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah el-Hânî (ö.1956)**

Dımaşk'ın önde gelen isimlerindendir. Suriye'de birden fazla şehirde şer'i kaza makamını üstlenmiştir.<sup>1386</sup>

**Zeynelâbidin b. Mahmud b. Muhammed b. Abdullah el-Hânî (1880.1963)**

Suriye'de Osmanlı ordusunda kadılığı üstlenmiş ve vefatına kadar resmî okullarda ders vermiştir. Zühdü ve salâhı ile tanınmıştır.<sup>1387</sup>

Hânî ailesinden tarikatı alanların en meşhurları:

**İsmâîl el-Kavlî (ö.1847)**

Sancakdâr Camii'nin imamıdır. Muhammed b. Abdullah el-Hânî'ye refakat etmiş, o da kendisini halvete girdirip irşad izni verene kadar eğitimiyle ilgilenmiş ve onu halifelerinden biri olarak tayin edip evlatlarının vasisi kılmıştır. Fakat İsmail el-Kavlî, Abdullah el-Hânî daha hayattayken veba hastalığı sebebiyle vefat etmiş ve Hâlid el-Bağdâdî kabristanına defnedilmiştir.<sup>1388</sup>

**Ömer el-Esbahî el-Kâdirî (ö.1858)<sup>1389</sup>**

Eğitimiyle ilgilenip kendisini defalarca halvete girdiren Muhammed b. Abdullah el-Hânî'den ilim tahsil etmiş ve tarikatı almıştır. Şeyhine hizmet etmiş ve ona büyük bir

---

<sup>1385</sup> Azzûz, *İthâfu Zevî'l-Înâye*, 50, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 768

<sup>1386</sup> A.g.e., C. 2, 879

<sup>1387</sup> A.g.e., C. 2, 998

<sup>1388</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 360, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 503

<sup>1389</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 361, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 572

muhabbetle bağlanmıştır. Salihlerdendir. Şeyhi ona irşad izni verip, ardından mutlak halifesi olarak tayin etmiştir. Hâlid el-Bağdâdî kabristanında defnedilmiştir.

**Muhammed Şâmû (ö.1857)<sup>1390</sup>**

Dımaşk'a hicret etmiş ve tarikatı Muhammed b. Abdullah el-Hânî'den almıştır. Seyru sülûkunu tamamlayıp icazet almış ve ardından mutlak halifesi olmuştur. Sâlihiyye mahallesinde bulunan Sâhibe Medresesi'nde Hatme-i hâcegan meclisleri kurmuştur. Vefat ettiği zaman Hâlid el-Bağdâdî kabristanında defnedilmiştir.

**Ali el-Hazzûrî el-Humusî (ö.1872)<sup>1391</sup>**

Tarikatı Hâlid el-Bağdâdî'den almış, vefatından sonra Muhammed b. Abdullah el-Hânî'ye bağlanmış ve sülûka girmiş, irşad izni almış ve ardından mutlak halifesi olmuştur. Kendi kazancını sağlamayıp uzlet hayatı yaşayan zahit bir kimsedir. Vefat edene kadar 40 sene boyunca ibadet ve zikir dışında başka bir şeyle meşgul olmamış; Hâlid el-Bağdâdî mezarlığında defnedilmiştir.

**Ahmed el-Kürdî ez-Zemelkânî (ö.1881)<sup>1392</sup>**

Nakşibendiyye'yi Ahmed el-Hatîb el-Erbilî'den almış ve Hâlid el-Bağdâdî'ye bağlanmıştır. O vefat ettikten sonra Muhammed b. Abdullah el-Hânî'ye bağlanmış ve onun eliyle seyru sülûkunu tamamlamıştır. Abdullah el-Hânî kendisini defalarca halvete girdirmiş, ardından irşad izni verip onu mutlak halifesi olarak seçmiştir. Dımaşk Gûta bölgesinde bulunan Zemelkâ köyüne hatîp ve müderris olarak yerleşmiş, bölgenin köylerinde dolaşarak insanları irşad etmiştir. Şeyhinin vefatından sonra oğlu Muhammed'e bağlanmış, vefat ettiğinde Hâlid el-Bağdâdî mezarlığına defnedilmiştir. Halil b. Mustafa el-Mevsîlî (ö.1896)<sup>1393</sup> tarikattaki halifelerinden biridir. Mustafa,

---

<sup>1390</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 361, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 568

<sup>1391</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 361, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 692

<sup>1392</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 362, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 774

<sup>1393</sup> Hısni, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 718, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 407, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 154

Musul'dan Dımaşk'a hicret etmiş ve buraya yerleşip ilim tahsil etmiştir. Tarikatı Muhammed b. Abdullah el-Hânî ve Mahmud es-Sâhib'den almış, ardından Ahmed el-Kürdî ez-Zemelkânî'ye bağlanmış, seyr u sülukunu tamamlayarak icazet aldıktan sonra şeyhi halifesi olarak tayin etmiştir. Kanavât mahallesinde bulunan Şâzî Bey Camii'nin (eş-Şâbikliyye) 40 sene boyunca imam ve hatipliğini yapmıştır. Mahalle sakinleri tarafından sevilmiş ve velayetine itimat edilmiştir. İlmi ve vakarı dolayısıyla ulema tarafından saygı duyulan bir kimsedir. Ahmed el-Kürdî'den Nakşibendiyye'yi alan bir diğer kişi Tefîk b. Muhammed el-Eyyübî'dir (ö.1932).<sup>1394</sup>

#### **Emîr Abdulkâdir b. Muhyiddîn el-Cezâirî (1807-1882)**

Gelecek bahiste kendisinden ayrıntılı bir şekilde bahsedilecektir. Burada bizi ilgilendiren husus babasıyla beraber hac ibadetini eda ettikten sonra 1825 yılında Cezayir'den Dımaşk'a yaptıkları yolculuktur. Bir müddet burada kalıp, Dımaşk âlimleri ile tanışmışlar ve Hâlid el-Bağdâdî'yle buluşmuşlardır. Hâlid el-Bağdâdî onları halvete girmeleri için Murâdî Camii'nde Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin yanına göndermiş, babasıyla beraber dört ay kadar burada kalmıştır.<sup>1395</sup> Ardından 1856 senesinde Dımaşk'a hicret ettiğinde Hânî ailesi ile aralarında sağlam bir ilişki kurulmuştur. Emir'in yakın öğrencilerinden olan Muhammed b. Muhammed el-Hânî ve oğlu Abdulmecid kendisinden çok sayıda tasavvuf kitabı okumuş hatta Abdulmecid, Nakşibendî tarikat şeyhlerinin tercümelerine has “el-Hadaîk'ul-verdiyye” isimli kitabında Emir'in tercümesine has bir yer ayırmıştır.<sup>1396</sup>

#### **Muhammed b. Mustafa et-Tantâvî (1815-1888)<sup>1397</sup>**

Mısır Tantâ'da doğmuş, memleketinde Kur'an-ı Kerim hıfzı ve ilim talebi ile meşgul olmuştur. Ardından Halep'e yolculuk etmiş ve ilim talebine Ahmed el-Tirmânî'nin gibi diğer âlimlerle devam etmiştir. 1839 senesinde İbrahim Paşa döneminde Mısır

---

<sup>1394</sup> Biyografisi Rifâiyye tarikatı bölümünde geçti.

<sup>1395</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 348

<sup>1396</sup> A.g.e., 369

<sup>1397</sup> A.g.e., 364, Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1284, Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri'l-Dımaşkiyyîn*, 18, Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 765, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 329, Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 58, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 95



ordusuyla beraber Dımaşk'a gelmiş, burada kaldığı beş senelik sürede Muhammed b. Abdullah el-Hânî'yi tanımış ve kendisinden Nakşibendîyye'yi alıp halifesi olmuş, aynı zamanda Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiştir. Daha sonra Mısır'a geri dönüp beş sene boyunca Ezher'de ilim tahsiliyle iştigal etmiştir. Ardından Dımaşk'a geri dönmüş ve burada ders vermeye başlamış, neticede Dımaşk'ın âlet ve akıl ilimlerinde önde gelen en büyük âlimlerinden biri haline gelmiştir. Nakşibendî tarikatına olan bağlılığını ilmî yetkinliğinin sebeplerinden birisi olarak görmektedir. Bedrâiyye Medresesi'nde, kendi evinde ve her gün akşam ile yatsı arasında Emevî Camii'nde dersler vermiştir. Daha sonra Dımaşk'ın büyük âlimleri haline gelen pek çok kimse eğitiminden geçmiştir. Bu kişilere örnek olarak Halvetî ve Şâzelî şeyhi Muhammed et-Tîb b. Muhammed el-Mübarek ed-Dillîsî (ö.1895),<sup>1398</sup> Muhammed b. Muhammed el-Hânî (ö.1898) ve oğlu Abdülmecid el-Hânî (ö.1900),<sup>1399</sup> ıslahatçı Cemaleddin el-Kâsımî'nin babası Saîd el-Kâsımî (ö.1899),<sup>1400</sup> Şam müftüsü Muhammed Rızâ el-Halebî (ö.1911),<sup>1401</sup> Hanefî fakih İsmâil b. Abdulganî el-Guneymî (1838-1913),<sup>1402</sup> Abdurrezzak el-Baytâr (ö.1916),<sup>1403</sup> Osmanlı Devleti'nin Şam'daki son fetva makamı Ebu'l-Hayr b. Ahmed Âbidîn (ö.1954)<sup>1404</sup> ve başka pek çok isim zikredilebilir.

Tantâvî, Emir Abdulkâdir'in Dımaşk'a gelişinden sonra onun yanında bulunmuş ve en yakın dostlarından biri olmuştur. Emir, ders vermesi için çocuklarını ona göndermiş, ardından onu kendi Futuhâtü'l-Mekkiyye nüshasını Konya'da muhafaza edilmekte olan İbni Arabî nüshası üzerinden tashih etmesi için Konya'ya göndermiştir. Vefat ettiğinde cenazesine destekçilerinden oluşan görkemli bir kalabalık katılmıştır. Cenaze namazı Emevî Camii'nde kılındıktan sonra Bilal Habeşî *radıyallahu anh*'ın kabrine yakın bulunan Bâb'us-Sağîr mezarlığında defnedilmiştir. 20. yüzyılda Dımaşk'ta İslah Medresesi'nin önemli isimlerinden biri olan edîb ve kadı Ali et-Tantâvî'nin dedesidir.

---

<sup>1398</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 757

<sup>1399</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 366

<sup>1400</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 654

<sup>1401</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 296

<sup>1402</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 328

<sup>1403</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 363

<sup>1404</sup> A.g.e., C. 1, 442

**Ahmed b. Abdulganî Âbidîn (1823-1889)**

Dımaşk'ta ilim ehli bir ailede doğmuş, amcası Muhammed Emin Âbidin'den ve Saîd el-Halebî, Hâşim et-Tâci gibi diğer Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiş ve Molla Ebu Bekr el-Külâlî aracılığıyla tasavvufla ilgilenmiştir. Daha sonra Muhammed b. Abdullah el-Hânî'den Nakşibendî tarikatını almış ve “*Âdabü't-tarîkati'l-aliyyeti'l-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidiyye*” adıyla bir risale yazmıştır. Sâruca mahallesinde bulunan Verde Camii'nde imam ve hatiplik, Dımaşk civarında bulunan Katanâ kazasında ifta vazifesini üstlenmiştir. Daha sonra müftü Mahmud el-Hamzâvî'nin döneminde fetva eminliği vazifesini üstlenmiştir. İktisatlı bir hayat yaşamış ve uzlete yönelmiş, zaruret dışında evinden çıkmamıştır. Talebelerine Verde Camii'nde ve kendi evinde ders vermiş, tasavvuf kitaplarına önem göstermiş ve çokça mütalaa etmiştir. Babu's-Sağır mezarlığında amcası Muhammed Emin'in yakınına defnedilmiştir.<sup>1405</sup>

**Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Hânî (1836-1899)<sup>1406</sup>**

Dımaşk'ta doğmuş, babasının gözetiminde yetişmiş, babası ve Muhammed et-Tantâvî'den ilim tahsil etmiştir. Daha sonra babasından tarikatı almış ve 1856 senesinin Ramazan ayında Hâlid el-Bağdâdî'nin makamında halvete girmiştir. Ardından babası irşad izni vererek halifelerinden biri yapmıştır. Tarikatla ilgilenmiş ve kendisini zikre adamıştır. Kaza makamını alabilmek için Hanefî mezhebine geçiş yapmış ve çeşitli mahkemelerde kadı naipliği yapmıştır. Sonrasında şüpheli şeylerden kaçmak için ziraatla ilgilenmiş ve uzlete meyletmıştır. Erkek kardeşi Muhammed vefat edip yerine oğlu Abdülmecid şeyh olunca, şeyhliğin kendisine verilmesi için yeğenine karşı çıkmış, fakat çok geçmeden vefat etmiş ve Hâlid el-Bağdâdî mezarlığında defnedilmiştir.<sup>1407</sup>

<sup>1405</sup> Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârîh*, C. 2, 702, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 341, Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 251, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 100, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 15

<sup>1406</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 363, Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 184, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 386, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 185, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 21

<sup>1407</sup> Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri'l-Dımaşkiyyîn*, 67.

**Abdülmecid b. Muhammed b. Muhammed el-Hânî (1847-1900)<sup>1408</sup>**

Babası ve dedesinin gözetiminde yetişmiş, onlardan şer'i ilimleri öğrenmiş ve dedesinden Nakşibendiyye'yi almıştır. Sonra babasının gözetiminde tarikatta sülûka girmiş ve onun hadis, tasavvuf ve fıkıh derslerine katılmıştır. Babasının şeyhi Muhammed et-Tantâvî'den de tarikatı almış; Emir Abdulkadir'in has talebelerinden biri olmuş, kendisinden *Futuhât*, *Şerhu'l-Fusûs* ve *el-Mevâkıf* okumuştur. Murâdî Camii'nin imam ve hatibi olup, babasının müritlerinden biri olan Kadı Tevfik Efendi'nin naipliğini yapmıştır. Dimaşk'ın edebiyat ve şiir alanında göz bebeğidir. İslamî vahdete davet eden ve ırkçılığı kötüleyen kasidelerinin yanı sıra Peygamberimizi öven ve sufi manalar içeren kasideleri de vardır. En meşhur eserlerinden birisi “*el-Hadâik 'ul-verdiyye fî hakâik 'u eclâ-in-Nakşibendiyye*”dir.

Muhammed Abduh ile aralarında geçmiş olan yazışmalar ve Osmanlı muhalifi bazı Araplarla kurmuş olduğu bağlantılar mevcuttur. Hatta kendisi Muhammed Abduh'un Mısır'da olduğu gibi Dimaşk'taki reformun önde gelen isimlerinden biri sayılmaktadır. İstanbul'da vefat etmiş, Nişantaşı mezarlığında defnedilmiştir. Suriye'nin şehirlerinde şer'i kadı olan Rıza (1869-1925)<sup>1409</sup> ve yine İdlîb'te kazâ makamını alıp sonra cezbe kapılan şer'i kadı Abdulkâdir oğullarındadır. Abdulkadir, fakirlerin hizmetine koşmuş, insanlar velayetine inanmış, vefat ettiği zaman cenazesi için sokakları doldurmuşlardır.<sup>1410</sup> Kızlarından el-Hâce es-Sufiyye (1882-1943), Dimaşk'ta 20. yüzyılın başlarında kadınlar arasındaki davet hareketinin öncüsü olarak ünlenmiş, kadınlar arasında Nakşibendî tarikatını ve şer'i ilimlerin temellerini yaymak için uğraşmıştır.<sup>1411</sup>

<sup>1408</sup> Hânî, *el-Hadâiku 'l-Verdiyye*, 392, Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri 'l-Dimaşkiyyîn*, 65, Hısnî, *Müntebahâtü 't-tevârih*, C. 2, 749, Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 392, Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 2, 116, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî 'l-Karni 'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 204, Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 199

<sup>1409</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî 'l-Karni 'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 445

<sup>1410</sup> A.g.e., C. 1, 550

<sup>1411</sup> A.g.e., C. 1, 673

**Muhammed Emîn b. Abdulganî el-Baytâr (1818-1907)<sup>1412</sup>**

Şer'î ilimleri Abdurrahman el-Küzberî ve oğlu Müsellem, Hasan el-Baytâr, Saîd el-Halebî ve oğlu Abdullah, Muhammed Tillo ve Haşim et-Tâcî gibi Dımaşk'ın önde gelen âlimlerinden almış, Nakşibendî tarikatını ise Muhammed b. Abdullah el-Hânî'den almıştır. İnsanların velayetine inandığı salih bir kimsedir. Sinan Paşa Camii'nde talebe yetiştirmekle uğraşmış, her gün akşam ve yatsı namazları arasında ilim talebelerinden büyük bir topluluğun katılımıyla Hanefî fikhî dersleri vermiştir.

**Muhammed b. Kasım el-Hallâk el-Kâsimî (1859-1918)**

Küçüklüğünde Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş, daha sonra Ömer el-Attâr ve Bekrî el-Attâr gibi Dımaşk ulemasından ders almıştır. Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin derslerine devam edip kendisinden hem ilim tahsil etmiş hem de tarikatı almıştır. Hasan Camii'nde imam olup, burada Dımaşk ve haricinden gelen talebelerin eğitimine kendini adanmıştır. Öyle ki burası küçük Ezher olarak isimlendirilmiştir. 20. yüzyılın başlarında Dımaşk'taki ilmi uyanışın öncüsü Ali ed-Dakr, ıslahatçı Muhammed Kürd Ali, Suriye Başbakanı Lütfî el-Haffâr ve Dımaşk âlimlerinden diğer bazı isimler öğrencileri arasındadır. Erkek kardeşinin oğlu Cemaleddin el-Kasımî'ye "Hakâik" dergisinde çeşitli reddiyeleri vardır. Bu reddiyelerde ihtilaf olan konudaki saygılı ve edepli üslûbu dikkat çekmektedir.<sup>1413</sup>

**Abdurrezzak b. Muhammed et-Trablusî (ö. 1922)<sup>1414</sup>**

Bâbu'l-Câbiye çarşısında bulunan dükkanında süt satardı. Nakşibendiyye'yi Muhammed b. Muhammed el-Hânî'den almıştır. Her cuma sabahı Sinan Paşa Camii'nde hatm-i Nakşibendî meclisi düzenler, Dımaşk ulemasından Ali ed-Dakr ve Haşim el-Hatîb gibi pek çok kişi bu meclise katılır, kendisinin velayetine inanırlardı. Emevî Camii'nin hatip ve müderrisi, Fransız sömürgesine karşı cihadı teşvik etmesiyle

<sup>1412</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 342, Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 707, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 423, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 267, Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 37

<sup>1413</sup> Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 795, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 390, Acemî, *Âl el-Kâsimî*, 173

<sup>1414</sup> A.g.e., C. 1, 428, Hatîb, *Ğureru's-Şâm*, C. 2, 973

ünlenmiş olan Abdurrahman b. Reşîd el-Hatîb (1889-1949),<sup>1415</sup> Peygamber Efendimiz'e *sallallahu aleyhi ve sellem* salavat meclislerinin kurucusu Muhammed Arif Osman (ö.1965)<sup>1416</sup> ve Âlimler birliğinin başkanı Hasan Habenneke el-Meydânî (ö.1979)<sup>1417</sup> Nakşibendî tarikatını kendisinden almıştır.

#### **b) Nakşibendî Sâhib Ailesi Kolu**

##### **Mahmud b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezûrî (1782-1866)**

Bu kol, sâhip lakabıyla bilinen, Hâlid el-Bağdâdî'nin küçük kardeşi Mahmud b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezûrî'ye (1782-1866)'ye dayanır. Mahmud b. Ahmed eş-Şehrezûrî'nin babası o küçükken vefat etmiş, onu ağabeyi Hâlid yetiştirmiştir. Kur'ân'ı ve şer'î ilimlerin esaslarını ondan öğrenmiş ve onun elinde, Nakşibendiyye tarikatında seyrü sülûkunu tamamlayıp onun halifelerinden olmuştur. Hâlid el-Bağdâdî Dimaşk'a gittiğinde, onu Süleymâniye'de kendi makamına yerleştirmiştir. Hâlid'in vefatından beş sene sonra Süleymâniye'den ayrılıp Diyarbakır'a giden Mahmûd, orada bir sene kalıp bazı müridleri eğitmiş ve onlara hilafet vermiştir. Daha sonra 1831'de Dimaşk'a varan Mahmûd, burada tarikatın merkezi olan Addâs Câmîi'ne gelip irşâd vazifesine devam etmiş, halk da ona rağbet göstermiştir. eş-Şehrezûrî, bazı yöneticilerin el koyduğu ve kardeşine ait olan vakıf mallarını geri almıştır.

Müridlerinin sayısı artan ve bu sebeple Addâs Camii'nin onlara dar gelmeye başladığını gören eş-Şehrezûrî, durumu Sultan Abdülmecîd'e arz ederek ondan Süleymâniye Tekkesi'ndeki meşîhat ve tedris vazifelerini talep etmiş, Sultan'ın beratı da 1843'te bu yönde sâdır olmuştur.

Mahmûd b. Ahmed eş-Şehrezûrî, çokça Kur'ân okuması, cemaatle namaza devam etmesi, âlimleri tazîmi ve onlara ikrâmıyla meşhur olmuştur. Mekke'de, Harem-i Şerîf'te yedi yılını, ibâdet ve irşâdla geçirmiştir. Hicrî 19 Recep 1283, mîlâdî 26 Kasım 1866'da Kur'ân okurken vefat eden eş-Şehrezûrî'nin cenaze namazı, Şam'ın

---

<sup>1415</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 747, Hatîb, *Ğureru's-Şâm*, C. 1, 263

<sup>1416</sup> A.g.e., C. 2, 1074

<sup>1417</sup> A.g.e., C. 2, 1280

Muhaddisi Ahmed Müsellem el-Küzberî'nin imamlığında kılınmıştır. Halid el-Bağdâdî mezarlığına defnedilmiştir.<sup>1418</sup>

Vefatından sonra iki oğlu, tarikatta onun yerini almıştır. Oğlu Esad (ö. 1928), Süleymâniye Tekkesi'nde tarikatın şeyhlik postuna oturmuştur. Diğer oğlu Hâlid (ö. 1940) ise vaaz eden âlimlerden, selefî meşrep bir zattır. Ayrıca 20. yüzyılda Dımaşk'ta bulunan Islâh Medresesi'nin bayrak şahsiyetlerinden Ahmed el-Azme onun elinde yetişmiştir.<sup>1419</sup>

es-Sâhib Mahmud eş-Şehrezûrî'den, aralarında Ebûbekir el-Külâlî el-Kürdî, Mahmûd el-Hamzâvî, Selîm el-Attâr, Mahmûd el-Ânî, Muhammed el-Müneyyir, Ebu'l-Hayr el-Hatîb, Muhammed Sa'îd el-Üstuvânî, Ebu'l-Ferec el-Hatîb, Muhammed Abdülkâdir Takiyyüddîn el-Hısnî ve Halîl el-Mevsîlî'nin de bulunduğu birçok kimse ders almıştır. Bu kolun en önemli isimleri aşağıda sıralanacaktır.<sup>1420</sup>

#### **Ebûbekir b. Ahmed el-Külâlî el-Kürdî (ö. 1853)**

Memleketinde ilim tahsil etikten sonra Dımaşk'a gelmiştir. Orada muhaddis Abdurrahman el-Küzberî'nin yanında okumuş, hadis ve tefsir ilimlerinde ehliyet sahibi olmuştur. Tasavvuf kitaplarını, özellikle de İbn Arabî'nin kitaplarını okumaya ilgi duymuş, Hâlid el-Bağdâdî'den ders almıştır. Ardından onun kardeşi es-Sâhib Mahmud'a intisap etmiş, onunla birlikte tarikata hizmet etmiş; nihayet onun halifelerinden ve Dımaşk'ta tarikatın önemli simalarından olmuştur.

Sârûca mahallesindeki Verd Câmîi'nde imâmet ve tedris vazifesini üstlenen el-Külâlî'den, Dımaşk'ın büyük âlimleri ders almıştır. Öyle ki el-Hısnî onu Dımaşk'ın tüm âlimlerinin üstadı olarak nitelemiştir. Şam müftüsü Mahmûd el-Hamzâvî, Ahmed

---

<sup>1418</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, c. 3, 1445; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 690; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 270; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 651.

<sup>1419</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 844; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 609 Savvâf, *Mevsû'atu'l-Üser*, C. 3, 616.

<sup>1420</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 690; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 652; Dernîka, *et-Tarîkatu'n-Nakşebendiyye*, 238.

Abidîn, Selîm el-Attâr, Muhammed Abdülkâdir el-Hısnî,<sup>1421</sup> Bekrî el-Attâr<sup>1422</sup> ve Selîm Semâre<sup>1423</sup> onun talebelerindendir.

**Abdülkâdir b. Sâlih el-Hatîb (1806-1871)<sup>1424</sup>**

Çok sayıda âlim ve eşrâfın bulunduğu, Dımaşk'ın en meşhur ailelerinden birinde dünyaya gelmiştir. Babasından ve Abdurrahman el-Küzberî ve Sa'îd el-Halebî gibi Dımaşk'ın diğer âlimlerinden, aynı zamanda Mısır ulemasından ders almıştır. Emevî Câmii'nde ve Sûku'l-hayyatîn (İplikçiler Çarşısı) Camii'nde müderrislik yapmıştır. Abdülkâdir el-Hatîb ve çocukları Nakşibendî Tarikatını es-Sâhib Mahmud'dan almıştır. Ancak ilimle olan meşguliyetleri, tarikatla olan meşguliyetlerine üstün gelmiş ve tarikata intisaplarıyla tanınmamışlardır.<sup>1425</sup>

Çocuklarından ilki, Emevî Camii'nin hatibi ve müderrisi Muhammed Ebu'l-Hayr'dır (1831-1890). Muhammed'in tasavvuf ve hadise karşı büyük bir tutkusu vardı. Ayrıca o, Dımaşk'ın muhaddisi Bedreddîn el-Hasenî'nin yetiştirdiği tek âlimdir. Nitekim el-Hasenî onun eğitim ve öğretimine yirmi sene devam etmiştir.<sup>1426</sup> İkinci çocuğu Emevî Camii'nin, Hayyâtîn (İplikçiler) Medresesi'nin ve Nûriyye Darü'l-hadîsi'nin müderrisi, Muhammed Ebu'l-Ferec'dir (1828-1893).<sup>1427</sup> Üçüncü çocuğu ise Emevî

---

<sup>1421</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 718.

<sup>1422</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 222.

<sup>1423</sup> A.g.e., C. 1, 279. *A'yânu Dımaşk*

<sup>1424</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 918; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 669; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 184; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 685; Hatîb, *Gureru's-Şâm*, C. 1, 499.

<sup>1425</sup> A.g.e., C. 2, 652-653.

<sup>1426</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 126; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 709; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 345; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 120; Hatîb, *Gureru's-Şâm*, C. 1, 539.

<sup>1427</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 703; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 352; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 136; Hatîb, *Gureru's-Şâm*, C. 1, 502.

Camii'nin, Hayyâtîn (İplikçiler) Medresesi'nin, Zâhiriyye Kütüphanesi'nin müderrisi ve ıslahatçı Muhibbüddîn el-Hatîb'in babası, Ebu'l-Feth'tir (ö.1897).<sup>1428</sup>

#### **Mahmûd b. Muhammed Nesîb el-Hamzâvî (1821-1887)**

Şam'ın müftüsü ve en meşhur âlimlerinden olup Dimaşk'ta dünyaya gelmiştir. Aralarında babası, Sa'îd el-Halebî, Abdurrahman el-Küzberî, Molla Ebûbekir el-Külâlî el-Kürdî ve beraber *Şerhu Füsûsi'l-hikem*'i okuduğu Hâmid el-Attâr'ın da bulunduğu birçok Dimaşk âliminden ders almıştır. Tasavvuf alanında derin mütalaalarda bulunmuş, Nakşibendî Tarikatını Mahmûd es-Sâhib'den alarak onun yanında kalmış ve onun halifelerinden olmuştur.<sup>1429</sup> Türkçeyi iyi bir şekilde öğrenmiş ve birçok vazife üstlenmiştir.

Elde ettiği ilmî rütbelerin yanında devlette pek çok mevkide görev yapan Mahmûd el-Hamzâvî, 1867'de Şam müftülüğü vazifesini devralmış, vefatına kadar bu görevi ifâ etmiştir. 1860 yılında Emîr Abdülkâdir ile beraber onun Hristiyan Fitnesi sırasında, olaylara karşı herkesçe bilinen bir tutumu olmuştur. Bu olaylarda Hristiyanlardan yüzlercesinin canı, Mahmûd el-Hamzâvî'nin itibarı ve saygınlığı sayesinde korunmuştur. Sultan II. Abdülhamid huzurunda, sürgünde olanların bazılarının affedilmesi hususunda aracılık etmiş, padişah da bunu kabul etmiştir. Ardında pek çok fıkıh eseri bırakan Mahmûd el-Hamzâvî, ömrünün son yıllarını evinde uzlette geçirmiş ve uzletleyken vefat etmiştir. İçinde yöneticilerin, ulemanın ve önde gelen kimselerin bulunduğu bir cenaze arabasıyla son yolcuğuna uğurlanmış, cenaze namazı Emevî Camii'nde kılınmıştır.<sup>1430</sup>

#### **Selîm b. Yâsîn b. Hâmid b. Ahmed el-Attâr (1817-1889)**

Şam bölgesinin önde gelen ve en meşhur âlimlerinden olup soylu ve ilimle iştiğal eden bir ailede dünyaya gelmiştir. Küçüklüğünden itibaren ilim öğrenmeye başlamış;

---

<sup>1428</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 96; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 709; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 370; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, c/167; Hatîb, *Gureru's-Şâm*, C. 1, 562.

<sup>1429</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 652.

<sup>1430</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 1467; Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 8; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 768; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 318; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 79.



dedesi, Abdurrahman el-Küzberî, Sa'îd el-Halebî, Abdurrahman et-Tıybî gibi pek çok âlimden ders almıştır. Nakşibendî Tarikatını Mahmûd es-Sâhib'den almış ve onun halifelerinden olmuştur.<sup>1431</sup>

Süleymânîye Tekkesin'deki Buhârî derslerini vermiş, eseri tasavvufla birlikte mezcederek şerh etmiştir. Onun bu dersleri Dımaşk'ta büyük ses getirmiş, hatta şehrin övünç kaynaklarından sayılmıştır. Ayrıca bazı derslerde Dımaşk'ın âlimleri toplanmışlar ve ilmî meseleleri aralarında müzakere etmişlerdir. Yer yer münazaralar yapan söz konusu âlimlere, bu münazaralarda Selîm el-Attâr hakemlik yapmıştır. Şam müftüsü Atâ el-Kesm ve ondan hadis, tasavvuf ve Arapça okumuş ıslahatçı Cemâleddîn el-Kâsimî talebelerindendir.<sup>1432</sup>

#### **Muhammed b. Abdülkâdir el-Hısnî (ö. 1893)**

Dımaşk'ın en önde gelen meşhur ailelerindendir. Küçüklüğünden itibaren ilim talibi olarak Ebûbekir el-Külâlî el-Kürdî'nin yanında bulunmuş, Nakşibendî Tarikatını ondan almıştır. Elli seneyi aşkın bir süre Emevî Camii'nde Hanefî mezhebi kürsüsünün başında olmuştur. Zühd hayatına ve sûfilîğe ilgi duymuştur.<sup>1433</sup>

#### **Esad b. Mahmûd es-Sâhib (1855-1928)**

Dımaşk'ta doğan Esad, babasının yanında tarikatta seyrü sülûküne başlamıştır. Babası vefat ettiğinde henüz küçük olan Esad'a Süleymânîye Tekkesi'nin meşîhatinde bir vasî atanmıştır.<sup>1434</sup> Reşit olunca Îsâ el-Kürdî'den ders almış ve bir müddet yanında kalmıştır.<sup>1435</sup> Daha sonra, önceden babasının makamı olan Süleymânîye Tekkesi'nin

---

<sup>1431</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 652.

<sup>1432</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 680; Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 32; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 722; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 334; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 107.

<sup>1433</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 817; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 353; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 140; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 314.

<sup>1434</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 163.

<sup>1435</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 85.

şeyhliğini üstlenerek vefatına kadar burada kalmış, vefat ettikten sonra da Halid el-Bağdâdî'nin mezarlığına defnedilmiştir.<sup>1436</sup>

Esad b. Mahmûd es-Sâhib'in Nakşibendî Tarikatının âdabı ve önde gelen şahsiyetlerinin hayatları hakkında risaleleri ve kitapları vardır.<sup>1437</sup> Kâsimî onu, söz konusu kitapların yazımı hususunda başkalarından yardım almakla itham etmiştir.<sup>1438</sup> Ayrıca kendisinin Dımaşk valisi ve yöneticileriyle kuvvetli ilişkileri vardır.<sup>1439</sup> Öyle görünüyor ki Esad'ın Dımaşk âlimlerinden bazılarıyla arası pek iyi değildi. Nitekim Muhammed b. Muhammed el-Hânî ve oğlu Abdülmecid'e karşı bir tutum almış, Muhammed el-Hânî'nin Hâlid el-Bağdâdî'den hilafet aldığını reddetmiştir. Murâdî Camii'nde tarikatın şeyliği hususunda Abdülmecid ve amcası Abdullah'ın arasına tefrika ve düşmanlık sokmuştur.<sup>1440</sup> Yöneticiler huzurunda, Cemâleddin el-Kâsimî, Abdürrezzâk el-Baytâr ve Abdülhamid ez-Zehrâvî gibi Islah Medresesi'nin önemli isimleri aleyhine çalışmalar yapmıştır.<sup>1441</sup>

### c) *Îsâ el-Kürdî Kolu*

Bu kol, İstanbul'daki Osmanlı otoritelerince desteklenen es-Sâhib ve el-Hânî kollarının gerilemesiyle gelişmiştir.<sup>1442</sup> 19. yüzyıl sonlarında söz konusu desteğin azalmasıyla ve es-Sâhib ve el-Hânî kolları mensuplarının arasında başlayan çekişmelerle birlikte,<sup>1443</sup> Kürt bölgesine yerleşen ve Hâlid el-Bağdâdî tekkesinde yer edinerek burada dersler verip zikir meclisleri düzenleyen Îsâ el-Kürdî'nin kolu öne

<sup>1436</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 163.

<sup>1437</sup> Zirkî, *el-A'lâm*, C. 1, 301; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 490; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 33.

<sup>1438</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 71.

<sup>1439</sup> A.g.e., 68.

<sup>1440</sup> A.g.e., 68-71.

<sup>1441</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 193.

<sup>1442</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 95.

<sup>1443</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 70.

çıkılmıştır. Müridleri Kürtlerin yaşadığı ve Cebel-i Kâsyûn'daki<sup>1444</sup> Sâlihiyye bölgelerinde yayılmıştır.

Kürdî'nin, hiçbir destek talebine yer bırakmayacak bir şekilde Osmanlı iktidarıyla kısıtlı bir ilişkisi olmuştur. Nitekim onun talebeleri, insanları devlet ricâlinin kapılarından uzak durmaya teşvik etmişlerdir.<sup>1445</sup> Öyle ki Kürdî, hilafet icazetini verirken devletteki işin bırakılmasını şart koşmuştur.<sup>1446</sup> Ayrıca halifelerinin çoğu Kürtlerden olan Hâlid el-Bağdâdî ve tarikata çocuklarını halife bırakan es-Sâhib ve el-Hânî kollarında gördüğümüzün aksine Kürdî, tarikata devamlı olan Dımaşklı çoğu kimseye hilafet vermesiyle öne çıkmıştır.

#### **Îsâ b. Talha b. Ömer el-Kürdî (1831-1912)<sup>1447</sup>**

Terham beldesinde ve asılları, o zamanlar Diyarbakır vilayetine bağlı Siirt'in Şûz beldesine giden bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Soyu, en meşhur Kürt aşiretlerinden Botan aşiretine dayanır. Küçüklüğünde Diyarbakır'da, daha sonra Mısır'a giderek el-Ezher'de ilim öğrenmiştir. Ardından Dımaşk'a gelen Îsâ el-Kürdî, burada Hâlid el-Bağdâdî Tekkesi'nde halvete girmiştir. Halvetten sonra Diyarbakır'a dönerek orada, en meşhurları Kâsım el-Hâdî olan hocalarının yanında ilim tahsilini tamamlamıştır.

Nakşibendî tarikatını ilk olarak Hasan en-Nûrânî'den almış, 1867 yılında ise Abdullah el-Beydârî tarafından kendisine irşâd icazeti verilmiştir. 1871 yılında Kürt bölgelerinden Beşîrî'ye, tarikatı yaymak ve insanları irşad etmek amacıyla gitmiştir. Îsâ el-Kürdî, tarikattaki silsilesini, iki müridi oğlu Hasan<sup>1448</sup> ve damadı Ebu'l-Hayr el-Meydânî'nin <sup>1449</sup> icazetlerinde zikretmiştir: Îsâ b. Talha b. Ömer —> Kâsım el-Hâdî

<sup>1444</sup> Mollâ, *Hayyu'l-Ekrâd*, 66; Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî* i, 13.

<sup>1445</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 753.

<sup>1446</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 85.

<sup>1447</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 753; Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 318; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 213.

<sup>1448</sup> El yazması icâzet için bkz. Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 96.

<sup>1449</sup> İcazet için bkz. Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 965.

—> Hasan en-Nûrânî —> Sâlih es-Sübki —> Hâlid el-Cezerî —> Hâlid el-Bağdâdî...  
Ebûbekir es-Sıddîk *radıyallahu anh*.<sup>1450</sup>

Osmanlı-Rus Savaşı bittikten sonra ailesiyle birlikte Dımaşk'a dönmüştür. Muhammed et-Tantâvî, Selim el-Attâr, Bekrî el-Attâr, Selim el-Mesûtî, Emir Abdülkâdir el-Cezâirî, Ahmed Müsellem el-Küzberî ve Mahmûd el-Hamzâvî gibi büyük âlimlerden ders alarak Dımaşk'ın Şafîî fakihlerinden olmuştur. Kürt bölgesine yerleşip tâlim ve irşadla meşgul olmuştur. Cuma günleri Nakşibendî hatmesi düzenlemiş, bu hatmelere beş binden fazla kişi katılmıştır. Dımaşk'ın içinden ve dışından pek çok kişi tarikatı ondan almıştır. İki oğlu Muhammed Salih ve Muhammed Hasan, damadı ve en eski halifesi Abdurrahman b. Yusuf el-Cezmâtî, onun talebelerindendir.<sup>1451</sup>

#### **Ahmed Bahaüddîn b. Yusuf el-Mağribî el-Hasenî (1861-1911)**

Babasının Fas'tan hicret etmesinden sonra Dımaşk'ta dünyaya gelmiştir. Dımaşk'ın âlimlerinden ilim öğrenmiş, ağabeyi Şam'ın Muhaddisi Bedreddîn'e mülazemet etmiştir. Ardından Îsâ el-Kürdî ile tanışarak ona intisap etmiş, onun yanında bulunmuş ve halifelerinden olmuştur. Emevî Camii'nde Meşhed-i Hüseyin olarak bilinen yerde Nakşibendî Zaviyesi'nin şeyliğini üstlenmiştir. Orada Nakşibendî hatmesi meclisleri düzenlemiştir.<sup>1452</sup>

el-Hasenî, salih bir kimse olup insanların ihtiyaçlarını gidermek için çalışmıştır. Tasavvuf kitaplarını takip edip mütalaa etmeye aşık bir zattır. Daha şeyhi hayattayken vefat eden el-Hasenî'nin cenaze namazı Emevî Camii'nde kılınmış ve cenazesi el-Bâbü's-sağîr kabristanına defnedilmiştir.<sup>1453</sup>

#### **Sâdık b. Yahyâ eş-Şem'a (ö. 1912'den önce)**

Îsâ el-Kürdî'den ders almıştır ve onun halifelerindendir. Kaymeriyye'deki Rabi'atü'l-Adeviyye Camii'nde hâcegân zikri meclisleri düzenlemiştir. Salih bir kimse oluşu,

<sup>1450</sup> Senedin tamamı içi bkz. Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 76.

<sup>1451</sup> Halifelerinin tablosu bkz. A.g.e., 80-81.

<sup>1452</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 334.

<sup>1453</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 702; Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 82; Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 301.

ibadeti ve çokça zikir yapmasıyla meşhur olan eş-Şem'a, bazı müridlere ders vermiştir. Şeyhi hayattayken vefat etmiş ve Dehdâh kabristanına defnedilmiştir.<sup>1454</sup>

### **Muhammed Emîn el-Kürdî ez-Zemelkânî (1853-1926)**

Dımaşk yakınlarındaki Zemelkâ köyünde doğmuştur. Babasıyla beraber çiftçilik yapmıştır. Ardından Dımaşklı âlimlerin meclislerinde bulunmuştur. Îsâ el-Kürdî ile tanışmış, onun yanından ayrılmayarak ona hizmet etmiş ve ondan ders almıştır. Yine tarikatı ondan almış, onun ellerinde seyru sülûkunu tamamlayarak onun halifelerinden olmuştur. Daha şeyhi hayattayken çokça müridi ve halifesi olmuştur. Şeyhi Îsâ el-Kürdî'nin vefatından sonra Hâlid el-Bağdâdî'nin makamında Nakşibendî hatme meclisinin şeyhliğine geçmiştir.

Uzlete meyilli olan Zemelkânî, mücâhedeyi ve halveti çokça yapardı. Ayrıca ibadet hususunda himmeti çok yüksekti. Talebesi Abdurrahman el-Ömerî, onun tasavvuf vaazlarını '*Dürerü'l-me'ânî ve fethu'l-ârîfî'r-rabbânî Mevlânâ eş-Şeyh Muhammed Emîn ez-Zemelkânî*'<sup>1455</sup> adlı bir kitapta toplamıştır. Aralarında Bedreddin el-Hasenî Camii'nin <sup>1456</sup> imam-hatibi ve müderris olan Muhammed Şehâşîrû, 20. yüzyılın ortasında Dımaşk mescitlerinde davet hareketinin öncüsü Abdülkerim er-Rifâ'î'nin de bulunduğu pek çok kişi ondan ders almıştır.<sup>1457</sup>

### **Abdullah b. Kemâleddin el-Küzberî (ö.1928)**

Dımaşk'ta ilim ehli, soylu bir ailede doğmuştur. Ailesinden Kâdirî tarikatına mensup âlimlerden ilim okumuş ve onlardan Kâdirî tarikatını almıştır. Daha sonra Îsâ el-Kürdî'den Nakşibendî tarikatını almış ve ondan da ilim öğrenmiştir. Bursa'daki İkinci

<sup>1454</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 83.

<sup>1455</sup> A.g.e., 82; Molla, *Mollâ, Hayyu'l-Ekrâd*, 102; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 459; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 242.

<sup>1456</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 1205.

<sup>1457</sup> Biyografi için bkz. A.g.e., C. 2, 1217. Bunu bana oğlu, Şam Âlimleri Birliği Başkanı Üsâme Abdülkerîm er-Rifâ'î, 30.10.2020'de özel bir sohbette söylemiştir. Ayrıca babası Abdülkerîm er-Rifâ'î'nin hayatının sonuna kadar Nakşibendî tarikatının evrâdını okuduğunu ancak talebelerini herhangi bir tarikata intisap etmeksizin ilim ve davetle uğraşmaya teşvik etmiştir. Bunda hocası Ali ed-Dakr'ın başından geçen ve ileriki bölümde değineceğimiz meşhur Tîcânî hâdisesi etkili olmuştur.

Hânikıyye medresesinin müderrisliğini yapmıştır.<sup>1458</sup> Umâre bölgesindeki el-Kürdî Zâviyesi'ndeki Kâdirî şeyhliğini üstlenmiştir. Burada cuma günü akşamları Kâdirî zikir meclisleri akdetmiştir.<sup>1459</sup> Öte yandan Dehdâh Mezarlığı'nın güneyindeki Nuhâsî Hângâhı'nda Nakşibendî hatmeleri düzenlemiştir. Bazı resmî vazifelerde de görev yapan Kûzberî, Dımaşk'ın âlimleri ve fazilet sahibi kimselerindendir.<sup>1460</sup>

#### **Sâlih b. Mûsâ Keftârû (1875-1936)**

Mardin'in Kerme köyünde dünyaya gelmiş, orada Kur'an'ı ezberlemiş ve temel ilimleri öğrenmiştir. Daha sonra Dımaşk'a giderek buranın Bedreddin el-Hasenî gibi âlimlerinden ilim öğrenmiştir. Îsâ el-Kürdî'den Nakşibendî tarikatını almış, Muhammed Emîn ez-Zemelkânî'nin yanında seyrü sülûkunu tamamlamış ve ondan irşad konusunda icâzet almıştır.

Fransa karşıtı Suriye Devrimi'ne katılmış ve Meydan bölgesindeki evi devrimciler için merkez ve silahlar için bir depo olmuştur. Daha sonra Dımaşk'ın yakınlarında bulunan Bebbiylâ köyüne, mescidin imam-hatibi ve müderrisi olarak yerleşmiştir. Köylü üzerinde etkili olmuştur. Dımaşk ile Beyrut arasındaki köyleri dolaşarak buralardaki insanlara ilim öğretmiş, çokça ibadet etmesi ve insanlara hizmet etmesiyle meşhur olmuştur.<sup>1461</sup>

#### **Muhammed Emîn b. Mûsâ Keftârû (1877-1938)**

Babasıyla birlikte Mardin'den Dımaşk'a gelerek yerleşmiştir. Kur'an'ı ezberleyerek ilim öğrenmeye başlamıştır. Daha sonra Îsâ el-Kürdî'ye mülazemet etmiş, ondan Şafîî fikhını okumuş, tarikat almış ve seyr u sülûkunu tamamlayarak icazet almıştır. Onun vefatından sonra halifesi Emîn ez-Zemelkânî'nin yanında bulunmuştur. O da vefat edince Kürt mahallesindeki Ebu'n-Nûr Camii'nde irşada ve tarikatı yaymaya başlamıştır. 20. asrın son otuz yılında Suriye müftülüğü yapmış oğlu ve halifesi Ahmed

---

<sup>1458</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 296.

<sup>1459</sup> A.g.e., 323.

<sup>1460</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 830; Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 84 ; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 486.

<sup>1461</sup> Dernîka, *et-Tarîkatu'n-Nakşebendiyye*, 132; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 579.

Keftârû<sup>1462</sup>, Ahmed el-Hârûn, Kadı Abdürraûf el-Üstuvânî, Ceza Mahkemesi Başkanı Muhammed Beşîr el-Bânî, Kral Abdülaziz b. Su'ûd'un danışmanı Mithat ve Şeriat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışan Dr. Emîn el-Mısırî onun talebelerinden bazılarıdır.

Muhammed Emîn Keftârû, zahid bir kimseydi ve ancak yetecek kadar bir azıkla yaşardı. Hâlid el-Bağdâdî Kabristanı'na defnedilmiştir.<sup>1463</sup>

#### **Atâullah b. İbrâhim el-Kesm (1854-1938)**

Dımaşk'a Humus'tan göç etmiş bir ailede doğmuştur. Abdülhakim el-Afgânî, Abdülganî el-Guneymî el-Meydânî ve Muhammed et-Tantâvî gibi Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiştir. Selim el-Attâr'ın yanında on yedi sene kalmıştır. Îsâ el-Kürdî'den okumuş, ondan Nakşibendî tarikatını almış ve seyru sülûkunu onun yanında tamamlayarak halifelerinden olmuştur. Îsâ el-Kürdî, onu çok sevmiş ve değer vermiştir. el-Kesm, Emevî, Yelboğa, Nûreddin Camii ve Dımaşk'ın diğer büyük camilerinde ders vermiştir.

Osmanlıların çekilmesinden sonra Şerîf Faysal, Ebu'l-Hayr Abidîn'i Şam müftülüğünden azlederek yerine Atâullah el-Kesm'i atamış, o da bu makamda yirmi sene kalmıştır.

Atâullah el-Kesm, çokça zikreden ve ileri yaşında ezberlediği Kur'ân'ı çok okuyan bir zattı. Salih kimselerin kabirlerini ziyaret etmeye önem verirdi. Vefat ettiğinde el-Bâbü's-sağîr kabristanına defnedilmiştir. Ebu'l-Hayr el-Meydânî, Sa'id el-Burhânî, Abdurrahman el-Hâfız, Abdülkâdir el-İskenderânî, Halil Merdüm Bey, Selim el-Cündî ve Arif es-Savvâf ed-Dûcî gibi birçok talebeleri Dımaşk'ın büyük âlimlerinden olmuşlardır.<sup>1464</sup>

---

<sup>1462</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 275

<sup>1463</sup> Dernîka, *et-Tarîkatu'n-Nakşebendiyye*, 196; Mollâ, *Hayyu'l-Ekrâd*, 101; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 599; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 39.

<sup>1464</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 84; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 602; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 287.

### **Muhammed Edîb b. Muhammed b. Abdülkâdir el-Hısnî (1874-1940)**

Dımaşk'ın en önde gelen meşhur ailelerinin birinde doğmuştur. Babası, Mahmûd es-Sâhib'in halifelerinden idi. Özel okullarda ilim öğrenmiş ve Muhammed b. Muhammed el-Mübârek, Şeyhu'l-kurrâ Ahmed ed-Dehmân, Bekrî el-Attâr, Şam Müftüsü Muhammed el-Müneynî, Abdülhakim el-Afgânî, Bedreddin el-Hasenî ve kardeşi Bahaüddin gibi Dımaşk'ın birçok âliminden ders almıştır. Îsâ el-Kürdî'de okumuş ve onun müridlerinden olmuştur. Emevî Camii'nde Hanefî mezhebinin imametini üstlenmiştir.<sup>1465</sup> Önce Duma'nın daha sonra 1908 yılında Dımaşk'ın Nakîbü'l Eşraflığı'nı almış ve Fransızlar Dımaşk'ı işgal edip kendisini azledene kadar burada kalmıştır. Osmanlı devrinde birçok mevkîe ve rütbeye erişmiştir. Ayrıca 'Müntehabâtü't-tevârih li-Dımaşki'sh-Şâm' kitabı ona aittir.<sup>1466</sup>

### **Nureddin b. Hasan ed-Dûcî (1863-1945)**

Çiftçilik ve dokumacılıkla uğraşan bir ailede doğmuş, kendisi de bu ticaretle çalışmıştır. Dımaşk'taki özel okullarda okumuştur. Ahmed Bahaüddin el-Hasenî'nin Emevî Camii'ndeki zaviyesine gidip gelmiştir. Onun yanında okumuş ve el-Hasenî'nin kızıyla evlenmiştir. el-Hasenî, onu şeyhi Îsâ el-Kürdî'ye yönlendirmiş, ed-Dûcî de Nakşibendî tarikatını ondan almıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda, Filistin'de bir taburun komutanlığını yapmıştır. Dımaşk'a döndüğünde İngiliz Hastanesi'nin idaresine geçmiştir. Sonra Süleymaniye Tekkesi'nin imametini üstlenmiştir. Emevî Camii'nde yatsı namazında seher vaktinin biraz öncesine kadar Nakşibendî evradını okutan on Nakşibendî şeyhinden biri olmuştur.<sup>1467</sup>

### **Mustafa b. Muhammed 'Îdü'l-Hulv (ö.1951)**

Tüccarların âlimlerindendir. Önce Sâdık eş-Şem'a'ya, o vefat edince şeyhi Îsâ el-Kürdî'ye mülazemet etmiştir. Kürdî ona Emevî Camii'nde ve Meydan bölgesinde

<sup>1465</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 305,394.

<sup>1466</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, c. 2, 753- C. 3, 1314; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 611; *A'lâmu Dımaşk*, 240.

<sup>1467</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 734.



hatme-i hâcegân meclisleri düzenleme icazeti vermiştir. Reslan ed-Dımaşkî kabristanına defnedilmiştir.<sup>1468</sup>

### **Muhammed Arif es-Savvâf ed-Dûcî (1882-1951)**

Küçükken hıfzını Dımaşk'ın Şeyhu'l-kurrâsı Selim el-Halvânî'de tamamlamıştır. Atâullah el-Kesm, Bedreddin el-Hasenî, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî gibi Şam'ın büyük âlimlerinden ders almıştır. Nakşibendî tarikatını ise Îsâ el-Kürdî'den almış, Emevî Camii'nin zaviyesinde ve Halid el-Bağdâdî Tekkesi'nde onun meclislerine katılmıştır.<sup>1469</sup> Dımaşk'ın Hanefî fakihlerinden olup dinî ilimler okutan bazı özel okullarda mezhebin kitaplarını okutmuştur. Ayrıca Dımaşklı tüccar arkadaşlarından bazılarıyla vaaz ve tasavvuf dersleri yapmıştır. İlim ve tasavvufun yanı sıra ailesi gibi ticaretle de uğraşmıştır. İlim ve hayır cemiyetlerinin kurulmasında faaliyet göstermiştir. Dımaşklı âlimlerin yer aldığı Hakâik Dergisi'nin çıkarılmasına iştirak etmiştir. Bazı Dımaşklı âlimlerle beraber Hz. Peygamber *sallallahu aleyhi vesellem*'e salât meclisleri düzenlemiştir.

Dımaşk'ın salih ve dinine sıkı sıkıya bağlı kimselerindendir. Muhakkik Şuayb el-Arnâût, Doktor Edîb Sâlih ve Şafîî fakih Mahmûd el-Habbâl onun talebelerindendir.<sup>1470</sup>

### **İbrahim b. Muhammed Hayr el-Galâyînî (1882-1958)**

Hayatına babasıyla ticaret yaparak başlamış, daha sonra şer'î ilimleri tahsil etmeye yönelmiştir. Şam müftüsü Atâullah el-Kesm, muhaddis Bedreddin el-Hasenî ve Selim el-Mesûti gibi Şam'ın büyük âlimlerinden ders almıştır. Babasının ortağı olan, aynı zamanda Îsâ el-Kürdî'nin halifelerinden olup Anâtebe Mahallesi'nde<sup>1471</sup> zikir meclisleri akdeden Selim en-Nutefcî, İbrahim'i sevmiş, onu kızıyla evlendirmiş ve Îsâ el-Kürdî'nin yanına götürmüştür. Nakşibendî tarikatını Îsâ el-Kürdî'den alan İbrahim,

<sup>1468</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 83; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 787.

<sup>1469</sup> Muhammed Şerîf Savvâf, *Nesru'r-Rayyâhîn min Siyeri ve Ahbâri's-Sâlihîn*, (Dımaşk: Dâru'd-Dekkâk, 2017), 233.

<sup>1470</sup> Azzûzî, *İthâfu Zevi'l-Înâye*, 53; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 811; Savvâf, *Nesru'r-Rayyâhîn*, 229-255.

<sup>1471</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 84.

icazet alarak onun halifelerinden olmuştur.<sup>1472</sup> Dımaşk'ın kırsal bölgelerine müftü olarak tayin edilmiştir. Katana Camii'nde imam-hatip ve müderrislik yapmış, ilmi buralarda yaymış ve beldesinde büyük bir tesir uyandırmıştır. Cenazesi Emevî Camii'nde kılınarak şeyhi Bedreddin el-Hasenî'nin yanına el-Bâbü's-sağır kabristanına defnedilmiştir.<sup>1473</sup>

**Ebu'l-Hayr Muhammed Hayr b. Muhammed b. Hüseyin el-Meydânî (1875-1961)**

Meydân bölgesinde fakir bir ailede dünyaya gelmiştir. Babasının vefatından sonra annesi onu Tevbe Camii'nin yakınındaki Ukaybe bölgesine getirmiştir. Rüşdiye Okulu'na kaydolan Muhammed Hayr, eğitimi boyunca öne çıkmıştır. Sonra Amber Mektebi'ne gitmiş, ardından İstanbul'daki Harp Okulu'na kaydolmuştur. Dımaşk'a döndüğü zaman, Tevbe Camii'nde Selim el-Mesûti ile tanışmış, ondan etkilenerek, onun yanında ilim öğrenmeye karar vermiştir. Vefatına kadar onun yanından hiç ayrılmamıştır. el-Mesûti'nin vefatından sonra Îsâ el-Kürdî'ye mülazemet etmiş, ondan Nakşibendî tarikatını almış, seyr u sülûkunu tamamlayarak onun halifelerinden olmuş ve kızıyla evlenmiştir.<sup>1474</sup> Şer'î ilimleri bu iki âlimin dışında Abdülhakim el-Afgânî, Emin Süveyd ve Atâullah el-Kesm gibi Dımaşk'ın diğer âlimlerinden de tahsil etmiştir. Daha sonra Tevbe Câmii'nde ve evinde tedris ile meşgul olmuştur.

Muhammed Hayr, Türkçe, Farsça, Fransızca ve Kürtçeyi çok iyi bir seviyede konuşabilirdi. 1946 yılında, âlimleri bir araya getirecek ve Suriye'de yaşanan olaylara karşı belli bir tavır ortaya koyacak bir kurum kurulması için Dımaşklı âlimlere çağrıda bulunmuştur. Ebu'l-Hayr, söz konusu kuruma başkan seçilmiş ve vefatına kadar burada kalmıştır. Ebu'l-Hayr'ın oradaki birinci naibi Fas Şâzelî tarikatı şeyhi Mekkî el-Kettânî; ikinci naibi ise Nakşibendî şeyhlerinden olan Katana müftüsü İbrahim el-Galâyînî olmuştur. Kâdî, edebiyatçı ve 20. yüzyıldaki Islah Hareketinin öncülerinden Ali et-Tantâvî, dil ve hadis ilimlerini ondan okumuş, yalnız tarikat almamıştır.

---

<sup>1472</sup> A.g.e., 83.

<sup>1473</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 883; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 4.

<sup>1474</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 85.

Cenazesi Emevî Camii'nde halifelerinden Mahmûd er-Rankûsî tarafından kaldırılmış ve Dehdâh mezarlığına defnedilmiştir.<sup>1475</sup>

**Muhammed Yasin b. Muhammed Vahîd el-Cüveycâtî (1883-1965)**

Küçükken Kur'ân'ı hıfzetmiş, Dımaşklî kâriflerden kıraat vecihlerini öğrenmiş ve Dımaşk'ın büyük kıraat âlimlerinden olmuştur. Bedreddin el-Hasenî, Atâullah el-Kesm, Ebu'l-Hayr el-Meydânî ve başkalarından ders okumuştur. Îsâ el-Kürdî'den Nakşibendî tarikatını almış ve onun halifelerinden olmuştur. Vefatına kadar ondan birçok kimse ilim öğrenmiş, Şeriat Fakültesi'nde ve Emevî Camii'nde Kur'an okutmuş ve Hanefî fıkıh dersleri vermiştir.

Bir Ramazan'da iki hatim yaparak teravih namazlarını kıldırırdı. Babası gibi dokumacılık yapmış ve mallarını Türkiye'ye ihraç etmiştir.<sup>1476</sup>

**Abdülvehhâb b. Abdürahîm el-Hâfız (1892-1962)**

Yağ ve pekmez ticaretiyle uğraştığı için Dibs ve Zeyt lakabıyla meşhurdur. Çok hafızın yetiştiği bir ailede doğmuş, bu yüzden 'el-Hâfız' lakabıyla anılmıştır. Küçükken Kur'ân'ı babasından hıfzetmiş, sonra hıfzını Dımaşk'ın şeyhu'l-kurrası Selim el-Halvânî'ye dinletmiştir. Mahmûd Yâsîn, Mahmûd el-Attâr, Bedreddin el-Hasenî, Abdülhakim el-Afgânî ve Emin Süveyd gibi birçok âlimden ders almıştır. Nakşibendî tarikatını, kendisi fıkıh ilmine yönlendiren Îsâ el-Kürdî'den almıştır. Otuz yılı aşkın bir süre boyunca Atâullah el-Kesm'den fıkıh okumuş ve Dımaşk'ın en büyük Hanefî fakihleri arasında girmiştir. Zühdü ve verayıyla meşhur olmuş, hocası el-Kesm'den sonra Dımaşk müftülüğü gibi kendisine teklif edilen birçok vazifeyi reddetmiştir. Çok Kur'ân okuması ve İbn Arabî, Reslân ed-Dımaşkî ve Hayât el-Harrânî gibi sâlih kimselerin kabirlerini ziyaret etmesi ile tanınmıştır.<sup>1477</sup>

---

<sup>1475</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 948; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 258.

<sup>1476</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 1032; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 303.

<sup>1477</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 1138; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 202.

**d) Başka Yerlerde Yetişip Dımaşk'a Yerleşen Hâlidîyye Bağlıları**

Biyografi eserlerinde Nakşî-Halidî tarikatını Dımaşk dışındaki yerlerde yaşayan şeyhlerden alan bazı şahsiyetlere rastlamaktayız. Onlardan bazılarını aşağıda zikredeceğiz:

**Yusuf b. Ömer en-Nablûsî el-Biştâvî (ö.1846)**

Nablus ahalisinden, edip kimselerdendir. Nakşibendî tarikatını Kudüs'te almış, daha sonra Dımaşk'a yerleşmiştir. Bağdat ve Dımaşk valisi Necib Paşa<sup>1478</sup> onun müridlerindendir.<sup>1479</sup>

**Molla el-İmadî olarak Meşhur olan Tâhâ b. Yahyâ el-Mervezî el-Kürdî (1834-1884)**

Musul'da Âmûdiye'de dünyaya gelmiştir. İlim öğrenmiş, tarikatı babasından ve Süleymâniye'deki başka şeyhlerden almıştır. Memleketindeki en meşhur Kürt âlimlerinden olmuştur. 1866 yılında Dımaşk'a gelip Kürtlerin yaşadığı bölgeye yerleşmiş; ilim, ibadet ve tarikatı yaymakla iştigal etmek üzere Rükniye Medresesi'ne devam etmiştir. Birçok kimse ondan ders almıştır. Zühdü, uzlete ve fazla konuşmamaya olan meyli ile tanınmıştır.<sup>1480</sup>

**Keftârû olarak bilinen Mûsâ Nazîr el-Kermî (ö. 1900)**

Mardin'in Kerme beldesinde büyümüş, şer'î ilimleri ve Nakşibendî tarikatını oranın âlimlerinden öğrenmiştir. 1876 yılında Dımaşk'a göç etmiş, Kürtlerin yaşadığı bölgeye yerleşip Ebu'n-nûr Camii'nde imamet ve müderrislik vazifelerini üstlenmiştir. İlim ve

---

<sup>1478</sup> Necib Paşa Bağdat valisidir. Ardından 1841-42 senelerinde Dımaşk valisi olmuştur. Bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânühâ fi'l-Karnî's-Sâlice 'Aşar*, C. 1, 456.

<sup>1479</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1608; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 301; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânühâ fi'l-Karnî's-Sâlice 'Aşar*, C. 2, 502.

<sup>1480</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 752; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 739; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 309; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve a'yânühâ fi'l-karnî's-Râbi'a aşar el-hicrî*, C. 1, 56.

tarikâtı yaymaya uğraşmıştır. Arapça ve Kürtçe vaazlar vermiştir. Oğlu Emîn Keftârû ise Îsâ el-Kürdî'nin halifelerindendir.<sup>1481</sup>

#### **Abdurrahman b. Ahmed el-Hatîb (1871-1940)**

Çokça âlimin ve eşrâfın bulunduğu, Dımaşk'ın en meşhur ailelerinden birinde büyümüştür. Bekrî el-Attâr, babasının amcaoğlu Ebu'n-Nasr el-Hatîb gibi devrinin âlimlerinden ilim öğrenmiştir. Atâullah el-Kesm'den Hanefî fikhını okuyarak Dımaşk'ın fakihleri arasına girmiştir. Orduda ve harp okullarında imâmet görevini üstlenmiştir. Bir süre Sultan II. Abdülhamid'in çocuklarına ders vermiştir. Birkaç tane tarikatten icazet almıştır. Bunlardan biri de İstanbul'da ikâmeti esnasında Es'ad el-Erbîlî el-Kürdî'den aldığı Nakşibendî tarikâtıdır. İttihatçıların başa gelmesinden sonra Dımaşk'a dönmüş ve eser telif etmekle meşgul olmuştur. Arapça ve Türkçe eserler kaleme almıştır. Vefatına kadar da evinde uzlet hayatı sürmüştür.<sup>1482</sup>

#### **Muhammed Emin el-Melikânî (1876-1948)**

Diyarbakır'ın Melikân köyünde doğmuş ve şer'î ilimleri oranın âlimlerinden öğrenmiştir. Ardından Ezher'e gitmiş ve oranın yüksek derecesi olan Âlimlik Diploması'nı elde etmiştir. Daha sonra İstanbul'a dönmüş, Sultan II. Abdülhamid onu kendine yakın tutarak Baş Kitabet Dairesine (divanü'r-resâil) atamış; ayrıca ordu birliklerinden birinin fetva görevini de ona tevdi etmiştir. İttihatçılar başa geçtikten sonra Dımaşk'a dönmüş ve Kürt bölgesine yerleşmiştir. Burada Dârü'l-hadîs'te tedris ve tarikâtı yaymakla iştigal etmiştir. Sahâbe Medresesi'nin idaresini üstlenmiştir. 20. asrın son otuz yılında Suriye müftülüğünü yapmış Ahmed Keftârû, onun öğrencilerindendir.<sup>1483</sup>

#### **Muhammed Sâlih b. Mustafâ el-Âmidî (1870-1950)**

Diyarbakır'dan göç etmiş bir ailede doğmuştur. Halvetî ve Şâzelî tarikâtı şeyhi Muhammed et-Tayyib ve Emir Abdülkâdir el-Cezâirî gibi Dımaşklılı ulemadan

---

<sup>1481</sup> Mollâ, *Hayyu'l-Ekrâd*, 101; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 208.

<sup>1482</sup> Hatîb, *Gureru's-Şâm*, C. 1, 463; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 616.

<sup>1483</sup> Mollâ, *Hayyu'l-Ekrâd*, 103; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 751.

okumuştur. İzmir'e giderek Osman el-İzmirî'den Nakşibendî tarikatını almıştır. Önce Yemen'de daha sonra da Mekke'de alay müftüsü olmuş, bu vesileyle Mekkeli âlimlerden de istifade etmiştir.<sup>1484</sup>

#### 2.6.4. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Nakşibendî Tarikatının Tekkeleri

Nakşibendî tarikatı, umuma açık zikir meclisleriyle meşhur olmamasına rağmen zaviye, mescit ve medrese cinsinden, tarikata ait olup faaliyetin olduğu yirmiye aşkın mekân tespit edebildik. Bazı şeyhlerin kendi evlerinde yaptıkları hatme-i hâcegan bunun dışındadır. Söz konusu mekanların dağınık oluşundan tarikatın, Dımaşk'ın yeni, eski; fakir halkın yaşadığı, zenginlerin yaşadığı, her bölgesine yayılmış olduğu dikkatimizi çekmektedir. Aynı şekilde zikir meclislerinin zaviye ve tekkelerden daha çok mescitlerde akdedildiğini gözlemliyoruz. Bu da söz konusu meclislerin herkese açık olduğunu göstermektedir. Aşağıda bu mekanlara hızlı bir bakış atacağız.

##### 2.6.4.1. Mescitler

Aşağıdaki mescitler, Arapça alfabetik sıraya göre sıralanmıştır.

###### a) *Ebu'n-Nûr Camii*

Salâhiye bölgesinde bulunur. Salâhaddîn Eyyûbî'nin<sup>1485</sup> komutanlarından Emir Karaca en-Nâsirî yaptırmıştır. Mûsâ el-Kermî, Dımaşk'a göç ettikten sonra burayı mekân tutmuş ve zikir meclislerini burada akdetmiştir.<sup>1486</sup> Kermî'den sonra zikir meclislerini, Îsâ el-Kürdî'nin halifelerinden, oğlu Emin Keftârû devam ettirmiştir.<sup>1487</sup>

###### b) *Emevî Camii*

Caminin doğu tarafında Meşhed-i Hüseyin'de Nakşibendîlere ait bir zaviye yer almaktadır. Bu zaviye, ismi 'Urviyye' olan ve hicrî 617 senesinde Şerafeddîn b. Urve el-Mevsilî tarafından vakfedilmiş olan bir dârü'l-hadisti. 19. asrın ilk yarısında Nakşibendîlere ait bir tekke olmuştur. Şeyhliğine Abdullah b. Muhammed b.

<sup>1484</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 784.

<sup>1485</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 189.

<sup>1486</sup> Mollâ, *Hayyu'l-Ekrâd*, 101; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 208.

<sup>1487</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 82.

Abdürrezzâk Âbidîn (ö. 1843/1859)<sup>1488</sup> geçmiştir. Îsâ el-Kürdî buraya halifesi Ahmed Bahaüddîn el-Hasenî'yi,<sup>1489</sup> onun vefatından sonra Emevî Camii'nin müezzini Muhammed en-Nehhâs'ı,<sup>1490</sup> daha sonra da Mustafâ el-Hulv'u<sup>1491</sup> geçirmiştir.

**c) Tевbe Cami**

Dımaşk'ın en büyük ve en meşhur camilerindendir. Hicrî 632 yılında Melik Eşref el-Eyyûbî tarafından yaptırılmıştır. Cami, Ukaybe<sup>1492</sup> bölgesinde yer alır. Îsâ el-Kürdî'nin en eski halifelerinden olan Emîn el-Arnaût bu camide Nakşibendî hatmesi yapardı.<sup>1493</sup>

**d) Râbiatü'l-'Adeviyye Camii**

Eyyûbî döneminde bina edilmiştir. Kaymeriye mahallesindedir. Burada Rabia eş-Şâmiyye isimli saliha bir kadın medfundur. Ancak insanlar onu Râbiatü'l-'Adeviyye<sup>1494</sup> zannetmişlerdir. Camide Nakşibendî zikrini Îsâ el-Kürdî'nin halifelerinden Sâdık b. Yahyâ eş-Şem'a yapardı.<sup>1495</sup>

**e) Sürûcî Camii**

Memlükler döneminde inşa edilmiştir, Şâğûr<sup>1496</sup> bölgesinde bulunur. Tâlib el-Mestûl bu camide Nakşibendî zikri yaptırırdı. 1920'de vefat ettikten sonra yerine Abdülvehhâb el-Atî geçmiştir. İkisi de Îsâ el-Kürdî'nin halifelerindendir.<sup>1497</sup>

---

<sup>1488</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1005; Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 239; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 83.

<sup>1489</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 335.

<sup>1490</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 84.

<sup>1491</sup> A.g.e., 83.

<sup>1492</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 202; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 318.

<sup>1493</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 85.

<sup>1494</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 229.

<sup>1495</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 83.

<sup>1496</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 330.

<sup>1497</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 84-85.

**f) Sinan Paşa (Sinaniyye) Camii**

Bâbü'l-Câbiye mahallesinde, hac yolu üzerindedir. Dımaşk'ın en meşhur ve vakfı en çok olan camilerinden sayılmaktadır. Sadrazam Sinan Paşa tarafından 999/1591 yılında yaptırılmıştır.<sup>1498</sup> Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin halifelerinden olan Abdurrezzak et-Tarablûsî, bu camide her cuma sabahı hâcegân meclisleri düzenlemiştir. Bu meclislere birçok âlim katılmıştır.<sup>1499</sup>

**g) Şâzî Bey (Şâbikliyye) Cami**

Kanavât mahallesindedir. Emir Seyfeddin Şâzî Bey tarafından hicrî 857'de inşa edilen cami, Memlükler döneminde Şâfiî medresesi olarak kullanılmıştır. Şâzî Bey de orada medfundur.<sup>1500</sup> Caminin imam-hatiplik ve müderrislik vazifesini Ahmed el-Kürdî ez-Zemerkânî'nin halifelerinden Halil el-Mevsılî (ö.1896) üstlenmiş ve burada kırk sene hâcegân meclisleri düzenlemiştir.<sup>1501</sup> Ondan sonra oğlu, fetvâ emîni İsmail İzzeddin (ö.1946) yerine geçmiştir.<sup>1502</sup>

**h) Addâs Camii**

Tarihi Memlükler'e uzanan cami, Kanavât mahallesinde Hükümet Sarayı'nın arkasında yer alır. Ancak 20. yüzyılda yıkılmış ve yerine Adalet Sarayı yapılmıştır.<sup>1503</sup> Hâlid el-Bağdâdî, evine yakın olduğu için bu camiye, cuma namazında halifeleriyle buluşmak için seçmiştir. İsmail el-Enârânî ise müridlerinin eğitimi için burayı kullanmıştır.<sup>1504</sup> Daha sonra Mahmûd es-Sâhib, Dımaşk'a geldikten sonra burayı

<sup>1498</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 227; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 332; Kaskas, *Mesâcidu Dımaşk*, 141.

<sup>1499</sup> Hatîb, *Gureru's-Şâm*, C. 2, 973; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 428.

<sup>1500</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 231; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 122.

<sup>1501</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 154.

<sup>1502</sup> A.g.e., C. 2, 729.

<sup>1503</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 239.

<sup>1504</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 326-345.



merkez edinmiş, cami dar gelmeye başlayınca Süleymâniye Tekkesi'ne intikal etmiştir.<sup>1505</sup>

#### **i) Kürdân Camii**

Kürt bölgesinde bulunur. Bölge halkı tarafından sahibi bulunamayan altın bir gerdanlığın parasıyla yaptırılmıştır. Caminin imam-hatiplik ve müderrislik vazifelerini, Îsâ el-Kürdî'nin birkaç halifesi üstlenmiştir.<sup>1506</sup> Onun damadı, en eski ve en büyük halifesi Abdurrahman b. Yusuf el-Cezmâtî, camide hâcegân meclisleri düzenlemiştir.<sup>1507</sup>

#### **j) Murad Paşa (Muradî) Camii**

Meydân bölgesinin Süveyka muhitinde hac yolu üzerinde, Dımaşk surlarının dışında bulunan cami, haziresinde metfun Osmanlı Valisi Murad Paşa tarafından hicrî 976-981 tarihleri arasında yaptırılmıştır.

Necmeddîn el-Gazzî, caminin yapılışı hakkında anlattığı<sup>1508</sup> kıssaya göre, Süveyka mahallesinde Muhammed b. Ebûbekir b. el-Yetîm el-Âtikî es-Sûfî (ö. 1005) adında salih bir kimse yaşarmış. Bu adamın Dımaşk'a o zamanlar daha yeni gelen kahve sattığı bir dükkânı vardır. Dükkanının yanında ise hayat kadınlarına ait bir yer vardır. Şeyh, burayı kiralar, o kadınları oradan çıkararak bölge halkı için küçük bir mescide dönüştürür. Murad Paşa şehre gelip de bir mescit yaptırmak isteyince ona burayı gösterirler. O da cami, türbe ve tekke yapılmasını emreder. Bir imam ve iki müezzin görevlendirir ve yirmiden fazla oda yaptırarak burayı garipler için bir tekke haline getirir. Onlara da düzenli olarak yemek sağlar. Ayrıca iki kârîyi Kur'ân tilâvet etmeleri için görevlendirir.<sup>1509</sup>

Hâlid el-Bağdâdî, camiye tarikatın merkezlerinden biri haline getirmiştir. Buraya ilk olarak halifesi Molla Hâlid el-Kürdî'yi yerleştirmiştir. Onun vefatından sonra

---

<sup>1505</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 271.

<sup>1506</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 247; Mollâ, *Hayyu'l-Ekrâd*, 63.

<sup>1507</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 85.

<sup>1508</sup> Gazzî, *Lutfu's-Semer*, C. 1, 101.

<sup>1509</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 250; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 357; Kaskas, *Mesâcidu Dımaşk*, 107.

Muhammed b. Abdullah el-Hânî'yi görevlendirmiştir.<sup>1510</sup> Hayatının sonuna kadar orada kalan el-Hânî'nin vefatından sonra yerine oğlu Muhammed; snra da diğer oğlu Abdullah geçmiştir.

#### **k) Muallak Câmii**

el-Amâratü'l-Berrâniyye mahallesinde yer alan cami, Berdi Bey tarafından yaptırılmış, bu sebeple Berdi Bey Camii olarak da anılmıştır. Yerden yüksek olduğu ve merdivenle çıkıldığı için 'muallak' ismiyle tanınmıştır. Ayrıca cami Barada nehrinin üstündedir. Camide talebelerin kalması için odalar vardır.<sup>1511</sup> Ahmed el-Hatîb el-Erbîlî, Hâlid el-Bağdâdî tarafından bölgeye gönderilince o da bu odalardan birinde kalmış, tarikatın yayılmasını sağlamış ve el-Bağdâdî'nin taşınması için hazırlık yapmıştır.<sup>1512</sup>

Hâlid el-Bağdâdî Dımaşk'a ilk geldiğinde, Emevî Camii'ndeki Benî Gazzî Zaviyesi'ne intikal etmeden önce burada konaklamıştır.<sup>1513</sup> Daha sonra Hâlid el-Bağdâdî, Ahmed el-Hatîb el-Erbîlî'yi tarikatı yayması ve hatme-i hâcegân yapması için bu camide görevlendirmiştir.<sup>1514</sup>

#### **l) Nattâ'un Camii**

el-Amâratü'l-Berrâniyye mahallesinde yer alan camide<sup>1515</sup> Nakşibendî hatme meclislerini, Îsâ el-Kürdî'nin halifelerinden Bekrî el-Hımsî düzenlemiştir.<sup>1516</sup>

#### **m) Yâğuşîyye (Siyâğûşîyye) Camii**

eş-Şâğûru'l-Cüvânî bölgesindeki Bâbü'l-Câbiye mahallesindedir. Siyavuş Paşa sadrazamlık makamına gelince yeniçerilerin önde gelenlerinden Hasan eş-Şûrbezî'ye Şam bölgesinde bir cami yaptırmasını emreder. O da 1587 yılında bu camiyi inşa

---

<sup>1510</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 326-345.

<sup>1511</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 253; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 354.

<sup>1512</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 387.

<sup>1513</sup> A.g.e., C. 1, 305.

<sup>1514</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 326.

<sup>1515</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 257.

<sup>1516</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 84.

eder.<sup>1517</sup> Hâlid el-Bağdâdî, burada Ahmed el-Hatîb el-Erbîlî'yi Nakşibendî zikir meclisleri düzenlemesi ve müridleri irşad etmesi için görevlendirmiştir.<sup>1518</sup>

#### ***n) İsmi Bilinmeyenler***

İsmi bulamadığımız fakat yerini bildiğimiz bazı camiler de aşağıda sıralanmıştır:

Yukarıda sayılanlar haricinde ismini tespit edemediğimiz ancak bölgesini bildiğimiz bazı camiler daha vardır. Bunlardan Anâtebe mahallesindeki bir camide Îsâ el-Kürdî'nin halifelerinden Selîm en-Nutefcî;<sup>1519</sup> Muhâcirler mahallesindeki bir camide Hasan el-Bursevî ve Arif el-Kazânî;<sup>1520</sup> Meydân mahallesindeki bir camide Mustafâ el-Hulv;<sup>1521</sup> Tel köyünün camisinde Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Mustafa en-Nu'aymî,<sup>1522</sup> yüzyılın sonlarında ise Îsâ el-Kürdî halifelerinden İbrâhim Sellâme;<sup>1523</sup> Katana Kazası'nın camisinde ise İbrahim el-Galâyînî zikir ve hatme meclisleri tertip etmişlerdir.<sup>1524</sup>

#### **2.6.4.2. Nakşibendî-Müceddidî Tarikatına Ait Tekkeler**

##### ***a) el-Hünûd Zâviyesi***

Bâbü'l-câbiye'nin dışında, Kammâhîn mahallesindeydi. Alîmullah b. Abdürreşîd el-Hindî en-Nakşibendî Dimaşk'a yerleştiğinde burada ilim ve zikir halkaları, semâ meclisleri düzenlemiş, Şam ehli de bu meclislerde toplanmıştır. Murâdî, bu meclisleri

---

<sup>1517</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 258; 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 361; Kaskas, *Mesâcidu Dimaşk*, 135.

<sup>1518</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 326.

<sup>1519</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 84.

<sup>1520</sup> A.g.e., 82.

<sup>1521</sup> A.g.e., 83.

<sup>1522</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 129.

<sup>1523</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 85.

<sup>1524</sup> A.g.e., 83.

‘hoş meclisler’ olarak nitelemiştir. Kâsımî, bu zâviyede cuma ve vakit namazlarının kılındığını söylemiştir.<sup>1525</sup>

#### **b) Buhârî Hânkâhı**

Kâsımî, burayı ‘Nakşîyye’ olarak isimlendirmiştir. Sârûca mahallesinde bulunan hânkâhı, Murâdî ailesinin atası Murâd b. Ali el-Buhârî inşa ettirmiştir. Buranın yan tarafına el-Murâdiyye el-Berrâniyye medresesini yaptırmış, hânkâhın şeyhliği, bina mescide dönüşene kadar Murâdî ailesinde kalmıştır.<sup>1526</sup>

#### **2.6.4.3. Nakşî-Hâlidî Tekkeleri**

##### **a) Hâlid el-Bağdâdî Tekkesi**

Hâlid el-Bağdâdî’nin vefatından sonra halifelerinden Muhammed el-Firâkî, İstanbul’a gitmiş ve onun türbesinin üstüne bir tekke yapılması için çalışmıştır. Sultan Abdülmecîd tarafından onay verilmiş ve padişah yapımı üstlenmiştir. Önceki Bağdat valisi ve 1842’de Dimaşk’a vali olarak gelen Necib Paşa’yı inşaatın bitirilmesi hususunda görevlendirmiştir. Vali de Hâlid el-Bağdâdî’nin halifelerinden olan Yusuf b. Ömer el-Biştâvî’nin (ö.1846) müritlerindendir. 1846 yılında tekkenin inşası tamamlanınca Necib Paşa tekkeye, belli bir aylık bağlamış, yemek dağıtım ve civardaki kimselerin ihtiyaçları için görevliler atamıştır. Sultan ise Muhammed el-Firâkî’yi burada görevlendirmiş, o da insanları irşatla ve tarikata hizmetle meşgul olmuştur.<sup>1527</sup> Onun ardından Necmeddîn b. Hâlid el-Bağdâdî,<sup>1528</sup> sonra da oğlu Muhammed<sup>1529</sup> görev yapmıştır. Devlet adamlarının Halid el-Bağdadi’nin türbesi ve tekkesi ile ilgilenmesi bitmemiş, zaman zaman restore ve tamirini üstlenmişlerdir.<sup>1530</sup>

<sup>1525</sup> Murâdî, *Silku’d-Durer*, C. 3, 261; Gran, *el-Üsüsü’l-İctimâ’iyye*, C. 1, 07; Na’îse, *Müctema’u Medîneti Dimaşk*, C. 1, 168.

<sup>1526</sup> Hısnî, *Müntehabâtü’t-tevârîh*, C. 3, 965; Talas, *Zeylû Simâri’l-makâsıd*, 251; Na’îse, *Müctema’u Medîneti Dimaşk*, C. 1, 168; ‘Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 267.

<sup>1527</sup> Hânî, *el-Hadâiku’l-Verdiyye*, 345; Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 1, 586; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sâlise ‘Aşar*, C. 2, 625; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 39, 331, 715.

<sup>1528</sup> Kavak, *Mevlâna Halid ve Halidîlik*, 399.

<sup>1529</sup> Şattî, *A’yânu Dimaşk*, 196.

<sup>1530</sup> Kavak, *Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîlik*, 148, 398.

1911 yılında Kâbe'nin örtüsü tekkeye hediye edilmiştir.<sup>1531</sup> Hâni ailesi müritlerinin bir kısmını halvete burada girdirmişlerdir.<sup>1532</sup> Îsâ el-Kürdî, cuma sabahları vaaz ve hatme-i hâcegân meclisleri düzenlemiş,<sup>1533</sup> onun ardından halifelerinden ez-Zemelkânî tekkede geleneği sürdürmüştür.<sup>1534</sup>

#### **b) Süleymâniye Tekkesi**

Hicrî 962 yılında Memlûk sultanı Zahir Baybars'ın sarayının bulunduğu yere inşa edilmiş ve inşaatı İranlı mühendis Molla Ağa'nın gözetiminde ve bir dizi Türk mühendisin yardımıyla altı yıl sürmüştür.<sup>1535</sup> Dimaşk'ta daha önce örneği olmayan, İstanbul'daki Türk mimarisi tarzında inşa edilmiş ve şehirdeki en güzel Osmanlı eserlerinden biri olmuştur.<sup>1536</sup> 11.000 metrekarelik bir alanı kaplar. Güneyde bir musallâ, öğrenciler ve yolcular için odaların bulunduğu revaklar, medrese ve yemeklerin günlük geldiği bir mutfaktan oluşmaktadır. Batıda ise Türk hacıların hac için Dimaşk'a indiklerinde çadırlarını kurdukları geniş bir alan mevcuttur.<sup>1537</sup>

Kanuni Sultan Süleyman, ez-Zebedânî, Saydnâyâ, Dûma ve diğer yerlerdeki 39 köy de dahil olmak üzere tekke için birçok yeri vakfetmiştir. Aralarında müderrislerin, imamların, kârîlerin, aşçıların ve hizmetlilerin bulunduğu 100'den fazla çalışan atamıştır.<sup>1538</sup> Tekkenin asıl amacı, yabancı talebeleri ve Türk hacılarını şehir surlarına yakın ve kalabalık şehrin dışında, Barada kıyılarında nezih bir yerde barındırmaktır.<sup>1539</sup>

---

<sup>1531</sup> A.g.e., 398.

<sup>1532</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 362,363,367.

<sup>1533</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 322; Mollâ, *Hayyu'l-Ekrâd*, 66.

<sup>1534</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 83.

<sup>1535</sup> Carl Watzinger, *el-Asâru'l-İslâmiyye fi Medîneti Dimaşk*, çev. Kâsım Tavîr, (Dimaşk: 1984), 215; Kaskas, *Mesâcidu Dimaşk*, 83.

<sup>1536</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 313; Kaskas, *Mesâcidu Dimaşk*, 85.

<sup>1537</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 225; 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 315; Kaskas, *Mesâcidu Dimaşk*, 84.

<sup>1538</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 314.

<sup>1539</sup> A.g.e., 313.

Ayrıca Şamlı hac kabilelerini korumakla görevli askeri güçler de burada konaklıyordu.<sup>1540</sup> Bazen de Dımaşk valisi özel konağına geçmeden önce burada kalırdı.<sup>1541</sup> Öte yandan hazineyi koruyan kuvvetlerin burada kalması da adettendi.<sup>1542</sup> Hükümet burayı, Hristiyan mallarına saldırı suçlamasıyla üç bine yakın kişinin hapsedildiği Hristiyan fitnesinde olduğu gibi istisnai durumlarda bir hapishane olarak da kullanmıştır.<sup>1543</sup>

Müridlerinin sayısı artan ve bu sebeple Addâs Camii'nin onlara dar gelmeye başladığını gören Mahmûd es-Sâhib, durumu Sultan Abdülmecîd'e arz ederek ondan Süleymânîye Tekkesi'ndeki meşîhat ve tedris vazifelerini talep etmiş, Sultan'ın beratı da 1844'te bu yönde sâdır olmuştur. Mahmud es-Sâhib tekkeye taşınmış, ölümüne kadar orada kalmış ve burası Dımaşk'taki Nakşibendî tarikatının merkezlerinden biri haline gelmiştir.<sup>1544</sup> Yerine oğlu Esad geçmiştir.<sup>1545</sup> Daha sonra Ardından Ali ed-Dakr tarafından Cemiyet-i Garrâ'ya bağlı şerî ilimleri okutan yerlerden biri olarak kullanılmıştır. Ayrıca Suriye Üniversitesi de tekkenin başka bir kısmını kullanmıştır.<sup>1546</sup>

### c) *Nuhâsiyye Hânkâhı*

Dehdah mezarlığının güneyinde, Ukaybe mahallesinde bulunur. Hicrî 862 yılında inşa edilmiş ve bugün hala ayakta durmaktadır. Nahrâsîn Medresesi olarak da adlandırılır.<sup>1547</sup> Burada zikir meclislerini Îsâ el-Kürdî'nin halifelerinden Abdullah el-Küzberî akdetmiştir.<sup>1548</sup>

---

<sup>1540</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 557.

<sup>1541</sup> 'Abd, *Havâdisu Bilâdi'sh-Şâm*, 56,68.

<sup>1542</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 191.

<sup>1543</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 56.

<sup>1544</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, 1456; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 271.

<sup>1545</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 360.

<sup>1546</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 226; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 692.

<sup>1547</sup> Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl*, 287; Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 257; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 407.

<sup>1548</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 84.

#### 2.6.4.4. Medreseler

##### a) *Sahâbe Medresesi*

Erbil Emiri Muzafferüddin Kökböri (Gökbörü)'nin eşi, Selahaddin'in kız kardeşi Rabia bt. Eyyûb Hatun tarafından Dımaşk'ın en güzel Eyyûbî medreselerinden biri olarak yaptırılmıştır. Kûkebrî öldüğünde, Dımaşk'a yerleşen Rabia Hatun, hicrî 628 yılında medreseyi inşa ettirmiş ve Hanbelî fakihleri için vakfetmiştir.

Medrese, Kâsiyûn Dağı'nda, İbn Arabî'nin türbesi ve Hanbelî camisinin yakınında bulunmaktadır. 18. yüzyılda, camiye çevrilmiştir.<sup>1549</sup> 19. yüzyılda Halid el-Bağdâdî, halifelerinden Abdülkadir el-Dimlânî'yi hatme-i hâcegân düzenlemek için burada görevlendirmiş,<sup>1550</sup> ardından Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin halifelerinden Muhammed Şamû burada vazife yapmıştır.<sup>1551</sup>

#### 2.6.5. Nakşibendî Tarikatının 19. yüzyılda Dımaşk'ta Yayılması

Bu asırda tasavvufa mensup olduğu bilinen 325 şahsiyetten Nakşibendî tarikatına intisaplı olan sayabildiğimiz kişilerin sayısı, Dımaşk'ın ileri gelenlerinden ve âlimlerinden olmak üzere 120'den fazladır. Bu da üçten birlik gibi büyük bir oranı karşımıza çıkartmaktadır. Bu kişilerin doksandan fazlası, yalnızca Nakşibendî tarikatına tâbidir. Diğerleri ise ya teberrüken ders almış ya da başka bir tarikata mensup iken sonradan Nakşibendiyye'ye intisap etmek suretiyle Nakşibendiyye ile önceki tarikatını cemetmiştir. Buna göre 19. yüzyılın başlarında Halvetî tarikatı en yaygın tarikat iken; yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında Nakşibendî tarikatının daha yaygın hale geldiğini görüyoruz.

Tarikat, 20. yüzyılın ortalarına kadar Şam'daki varlığını güçlendiren üç aşamadan geçmiştir:

Birinci Aşama: 19. yüzyılın ilk çeyreği Halid el-Bağdâdî'nin Dımaşk'a yerleşmesi ve halkının ona rağbet etmesiyle tarikat, geniş bir yaygınlık kazanmıştır.

İkinci aşama ise Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinin şehre ve şehrin kırsalına yayılmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Bu halifelerin en önemlileri Muhammed b.

<sup>1549</sup> Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 237; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 236.

<sup>1550</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 326.

<sup>1551</sup> A.g.e., 361.

Abdullah el-Hâni ve oğlu Muhammed olmuştur. Dımaşk içinden dışından gelen çok sayıda katılımcı nedeniyle meclisleri bayram zamanı gibi olmuştur.<sup>1552</sup> Mahmud es-Sâhib ve oğlu Esad da bu halifelerdendir. Pek çok kimse ondan ders almıştır. Addâs Camii'nin müritlerine dar geldiğini yukarıda zikretmiştik.

Üçüncü aşama, Diyarbakır'dan Dımaşk'a gelen Îsâ el-Kürdî ile olmuştur. 20. yüzyılın ortalarına kadar halifeleri aracılığıyla tarikatın yayılmasını sürdürmüştür. Nakşibendî hatmelerine yaklaşık beş bin kişi katılmıştır.<sup>1553</sup>

Tarikatı yaymak için çalışan Nakşibendî şeyhlerinin Dımaşk dışından olduğunu, buranın halkından olmadığını; ancak Dımaşk ilim çevreleriyle bütünleşmeleri ve etkileşimlerinin onları Dımaşk'ın ayrılmaz bir parçası haline getirdiğini gözlemliyoruz. Ayrıca bu etkileşimi, Dımaşk'a ilk gelen Murâd el-Özbekî'den bu yana görüyoruz. Nitekim el-Kennânî, onun müftü Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî'ye ait Sahîh-i Buhârî meclisinin açılışına katıldığını kaydetmektedir. Kennânî'nin metninden, el-Özbekî'nin bu iştirakinin dikkat çekici olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira meclise katılan diğer âlimleri zikretmemiş, sadece onu not etmiştir.<sup>1554</sup> Aynı şeyi, hac yolunda Dımaşk'a gelen ve Muhammed el-Küzberî ve Mustafâ el-Kürdî'den ders alan Hâlid el-Bağdâdî hakkında da düşünebiliriz. Zira Dımaşk ulemasıyla meclisleri ve diyalogları olmuştur.<sup>1555</sup> Dımaşk âlimlerinden ilim öğrenip onlarla sıkı bağlar kuran Muhammed b. Abdullah el-Hâni ile oğlu Muhammed ve Îsâ el-Kürdî'nin tercümelerinde de aynı şeyi görmekteyiz. Bu sebeple el-Baytâr, el-Kâsimî, el-Hamzâvî, el-Üstuvânî ve el-Attâr ailelerinden bazı fertlerin yanı sıra Abidîn, Hatîb, Gazzî ve Hasenî aileleri gibi Dımaşk'ın âlim ailelerinin Nakşibendî tarikatına bağlı ve onu benimsemiş olduklarını görmekteyiz.<sup>1556</sup> Meşhur Gazzî ailesinin Hâlid el-Bağdâdî'yi benimseyip el-Bağdâdî'nin de onlara damat olmasını zikretmiyoruz bile. Bu sıhriyetin, tarikatın hüsnükabulle karşılanıp şehirde kökleşmesindeki rolü

---

<sup>1552</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 46.

<sup>1553</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 323.

<sup>1554</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 74.

<sup>1555</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 1, 327.

<sup>1556</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 58



büyüktür.<sup>1557</sup> Şeyhleri ve onların halifelerine hâkim olan bu ilmî vasfın, tarikatın Dımaşk halkı ve diğer İslam şehirleri arasında yayılmasında önemli bir etkisi olmuştur.<sup>1558</sup> Zira tarikat şeyhlerinin ve halifelerinin çoğu âlimler sınıfındandır ve bunların büyük çoğunluğu daha önce tercümelerinde de belirttiğimiz gibi imam, vaiz, kadı ve müftülerdir. Tarikat müntesiplerinin çoğu, okuttukları kitaplardan da anlaşılacağı üzere, fıkıh ilmiyle meşgul olmuşlardır. Öyle ki Halid el-Bağdâdî'nin halifeleriyle birlikte yaptığı umûma açık ders, Şafii fıkıhında el-Minhâc'ın Remlî şerhi üzerinedir.<sup>1559</sup> el-Hânî ailesi ise müridlerle birlikte Şafii fıkıhında günlük dersler yapmışlardır. Böylece Nakşibendiyye ve şeyhlerinin geniş Sünnî akımla uyumunun, Arap toplumlarında yayılmasını hızlandırdığını görmekteyiz.<sup>1560</sup>

Yukarıda zikredilen sebeplerin tamamı Nakşibendî tarikatını 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Dımaşk toplumunda en etkili tarikat haline getirmiştir. Bu da Dımaşk valisi, Delibaş Genç Yusuf el-Kürdî,<sup>1561</sup> Musa Safvetî Paşa<sup>1562</sup> ve diğerleri gibi hüküm sahiplerinin tarikat şeyhleriyle bağ kurmasını ve onlara çeşitli şekillerde destek sağlamasına sebep olmuştur. Tarikatın bazı şeyhleri büyük mertebelere erişmişlerdir. Öyle ki Nakşibendî şeyhlerinden Müftü Halil el-Murâdî, konumu ve İstanbul'daki hükümdarlarla olan münasebetleri sayesinde, Dımaşk valisi Cezzâr Ahmed Paşa'nın görevden alınmasını sağlayabilmiştir.<sup>1563</sup> Osmanlı kadısı, Şafîî fakihî Hasan el-Baytâr, Nakşibendî tarikatının şeyhlerinden birini tutuklayıp mahkemenin hapsine koyunca, halk ellerinde silahlarla şeyhi kurtarmak için kadıya ve orduya rağmen mahkemeye yürümüştür. Bunun üzerine Dımaşk âlimleri fitne çıkmadan müdahale edip onu hapisten çıkarmışlardır. Hapisten çıktıktan sonra padişah onu oğlunun sünnet törenine davet etmiş, ayrıca ona maaş tahsis etmek istemiş; ancak şeyh

---

<sup>1557</sup> A.g.e., 62, Kavak, *Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîlik*, 238.

<sup>1558</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, 39.

<sup>1559</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 326.

<sup>1560</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 194.

<sup>1561</sup> Mîhâil Meşâkka, *Târîhu havâdisi 'ş-Şâm*, 39, 41.

<sup>1562</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 352.

<sup>1563</sup> 'Abd, *Havâdisu Bilâdi 'ş-Şâm*, 9.

bunu kabul etmemiştir.<sup>1564</sup> Aynı şekilde Sultan II. Mahmud, yaptığı ıslahatlarda ona destek olmaları için Dimaşklı Nakşî şeylerinin gönlünü kazanmaya çalışmıştır.<sup>1565</sup> Belki de bu durum bize, aristokrat bölgelerde ve Osmanlı mahallelerinde varlığının daha güçlü olduğunu gördüğümüz tarikat zaviyelerinin Dimaşk'ın tüm mahallelerine yayılmasını açıklamaktadır.

Tarikatın merkezi olan el-Addâs Camii, varlıklı ailelerin seçkinlerinin yaşadığı el-Kanavât mahallesindeki vali konağının arkasındaydı. Ayrıca Muradî Ailesi zaviyesi Osmanlı mahallesi Sârûca'daydı. Dahası orada Ebu Bekir el-Külâlî el-Kürdî gibi bir dizi Nakşibendî şeyhi de yaşamıştır. Muallak Camii'nde bulunan zâviye de ticaret pazarlarının olduğu bölgedeydi. Bu da esnaf ve sanatkârlar arasında tarikatın yayılmasına yardımcı olmuştur. Süleymaniye Tekkesi'ndeki zâviye, hükümet konağı ve resmi binalara yakın bir mevkideydi. Murâdî Camii gibi bazı zaviyeler de hac yolunun üstündeydi. Bunun da tarikatın hacılar arasında yayılmasına katkı sağladığı söylenebilir.<sup>1566</sup>

Görünüşe göre Dimaşk'ın konumu, Hâlid el-Bağdâdî'yi Dimaşk'a göç etmeye teşvik eden en önemli sebeplerden biri olmuştur. Dimaşk'ın hac yolu üzerinde; Hicaz ile Anadolu ve Mısır ile Irak arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunması, İstanbul'a Bağdat'tan daha yakın ve Hicaz'dan Anadolu'ya yayılan tarikatın kollarını denetlemenin Bağdat'a nazaran daha kolay olması gibi sebepler de onu Dimaşk'ı merkez olarak seçmeye yöneltmiştir.<sup>1567</sup> Örneğin Hâlid el-Bağdâdî'nin Afyon'daki halifelerinden ve bu bölgelerde tarikatın yayılmasında önemli rolü olan Muhammed Âşık Efendi, hacca gitmek üzere Dimaşk'tan geçerken Hâlid el-Bağdâdî ile tanışmış, ondan tarikatı öğrenerek halifelerinden olmuştur.<sup>1568</sup> Aynı şekilde Karadeniz'de Nakşibendîliği yayan Ahmed Seyyâhî Efendi de hac yolunda Hâlid el-Bağdâdî ile tanışmış ve hilafet için icazet alana kadar onun yanında kalmıştır.<sup>1569</sup> Yine bu durum

---

<sup>1564</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 465.

<sup>1565</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'îyye*, C. 1, 271.

<sup>1566</sup> Schilcher, *Dimaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 33.

<sup>1567</sup> Kavak, *Mevlânâ Hâlid ve Hâlidîlik*, 218; Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 14-16.

<sup>1568</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 335.

<sup>1569</sup> A.g.e., 339.

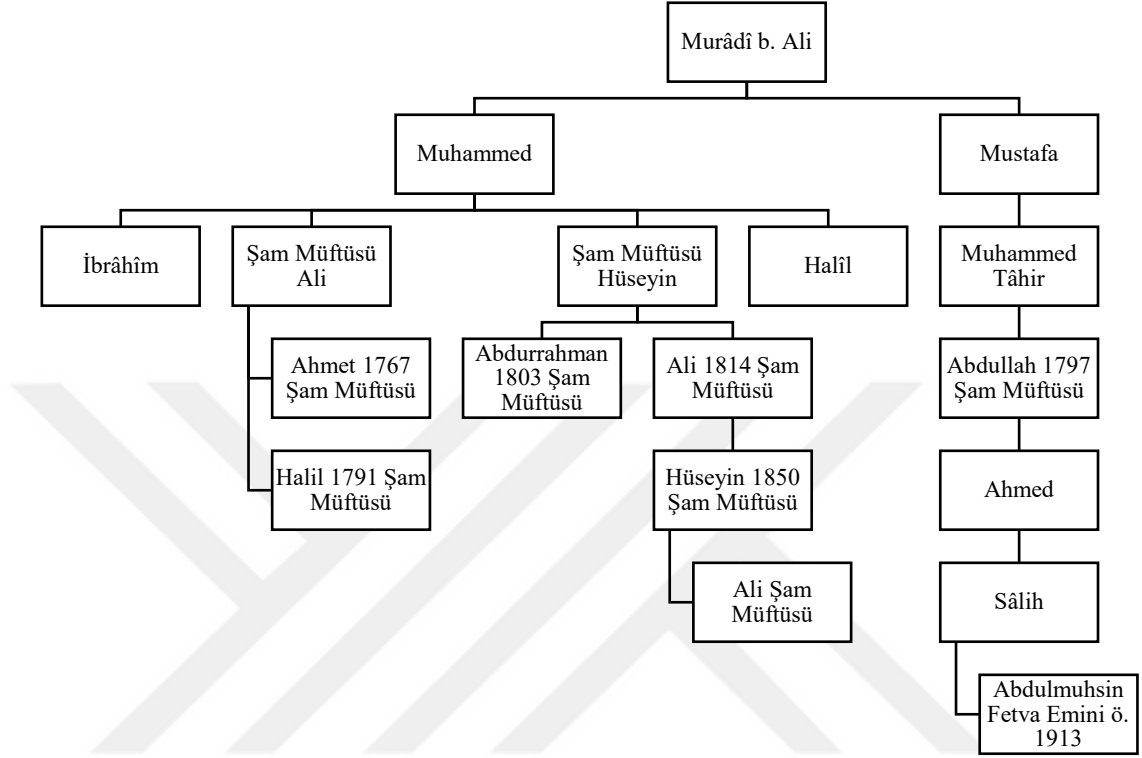
bize tarikatın Hicaz ve Anadolu arasındaki ticaret yolları boyunca yayılmasını açıklamaktadır.<sup>1570</sup> Belki de Dımaşk'ın Hâlid el-Bağdâdî'nin uzak hedefi olmadığını ve tarikatın yayılması için yalnızca bir istasyon olduğunu doğrulayan şey, onun kendisinden sonra son halifesi İsmail el-Gazzî'den başka Dımaşklı hiç kimseyi halife olarak bırakmamasıdır. Öte yandan gördüğümüz gibi Dımaşk'taki tarikat merkezlerinde vazife üstlenen halifelerinin hiçbiri Dımaşklı değildir. Ancak Dımaşk'ın Nakşibendî-Halidî tarikatının şeyhleri nezdinde hâlâ ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu görmekteyiz. Bazılarının amacı ziyaret; Türkiye'deki yeni yönetimi tasvip etmeyerek Dımaşk'a göç eden Abdullah ed-Dâğıstanî'nin (1877-1973) tercümesinde gördüğümüz gibi bazılarının amacı ise orada ikamet etmek olmuştur. Dâğıstanî, müridleriyle birlikte Mehdî Camii'ni inşa edip burayı merkez edinmiş, vefatından sonra da buraya defnedilmiştir. Dımaşk'ın içinden ve dışından birçok kimse ondan ders almıştır. Bunların en meşhuru ise Nâzım el-Kıbrısî'dir.<sup>1571</sup>

---

<sup>1570</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'iyye*, C. 1, 276.

<sup>1571</sup> Dernîka, *et-Tarîkatu'n-Nakşebendiyye*, 158. Weismann, *Taste of Modernity*, 274

**Tablo 2.6: Murâdî Ailesinin Silsilesi**



**Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

## 2.7. Dımaşk'ta Halvetiyye Tarikatı

### 2.7.1. Halvetiyye Tarikatının Dımaşk'a Girişi

Osmanlı hakimiyetinden önce Dımaşk'ta Halvetî tarikatının izine neredeyse hiç rastlamıyoruz. Bu da tarikatın, Osmanlıların Şam beldelerinde hakimiyet kurmalarından sonra bölgeye giriş yaptığını göstermektedir. Bunu destekleyen münferit işaretler vardır, ancak bunlar tarikatın tarihini kesintisiz ve boşluksuz bir şekilde oluşturmaya yeterli değildir. Rastladığımız ilk işaret, on altıncı yüzyılda Halvetiyye'nin Cemâlî kolunun şeyhi Cemâl-i Halvetî'nin, halifelerinden Veyis Dede'yi (ö.930/1524) müridi Kirman müftüsü Mevlâ Dâvûd ile beraber tarikatı yaymak için Dımaşk'a göndermesidir.<sup>1572</sup> Ardından 17. yüzyılda Halvetiyye'nin Şabanî kolunun şeyhi Şaban Velî'nin, halifelerinden Muhyiddin el-Kastamonî'yi (ö.1604) Şam bölgesine tarikatı yaymak için gönderdiğini gözlemliyoruz. Burada pek çok kimse ondan tarikatı almıştır. Ne var ki Muhyiddin el-Kastamonî, şeyhinin ve şeyhin halifesi Abdülbâkî Efendi'nin vefatından sonra Kastamonu'ya dönerek tarikatın şeyhliğini üstlenmek zorunda kalmıştır.<sup>1573</sup> Onun Dımaşk'ta bazı öğrenciler bıraktığı anlaşılmaktadır. Nitekim İsmail el-Çorumî'nin biyografisinde kendisinin, Ömer el-Fuâdî'den onun da Muhyiddin el-Kastamonî'den tarikat aldığı ve Çorumî'nin Dımaşk'ta vefat edip Bilâl-i Habeşî'nin *radiyallahu anh* yanına defnedildiği kaydedilmektedir.<sup>1574</sup>

Halvetiyye tarikatının Dımaşk'ta yayılmasını tarihlendirebileceğimiz asıl başlangıç, Ahmed b. Ali el-Harîrî el-Usâlî el-Kürdî'nin (ö.1048/1639)<sup>1575</sup> Halvetiyye'nin Cemâlî kolunu Dımaşk'a getirdiği 17. yüzyılın ikinci çeyreğidir. Ahmed el-Usâlî, Dımaşk'ta Halvetiyye'nin şeyhi olarak tanınmış, hatta tarikatın bir kolu ona nispet edilerek Halvetiyye-Usâliyye adını almıştır. Babası Halep yakınlarındaki Harîr köyünden gelerek Dımaşk yakınlarındaki Usâl köyüne yerleşmiş, Ahmed el-Usâlî de burada doğmuştur. Büyüdükten sonra Halep'e giden Ahmed el-Usâlî, oranın âlimlerinden

---

<sup>1572</sup> Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, 51

<sup>1573</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 15.

<sup>1574</sup> A.g.e., C. 4, 25.

<sup>1575</sup> Harîrîzâde bu şekilde kaydetmiştir. bkz. Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 280. Ancak meşhur olan şekli, Dımaşk civarında bulunan Assâl köyüne nisbeten el-Assâlî'dir.

tahsil gördükten sonra Gaziantep'te Veliyyullah b. Üveys el-Halvetî'den Halvetî-Cemâlî tarikatını almıştır. Daha sonra seyr u sülûkunu Kubâd Halife'nin yanında tamamlayıp onun halifelerinden olmuştur. Ardından Dımaşk'a gelmiş, Salahiye'de ikamet ederek tarikatı burada yaymaya başlamıştır. Kendisi hem halkın hem de yöneticilerin nezdinde büyük bir itibara sahip olmuştur. Öyle ki Vali Küçük Ahmed Paşa (ö.1046/1636)<sup>1576</sup> ona, Şam hacı kabilelerinin yolu üzerinde, Kadem bölgesinde özel bir tekke inşa etmiştir. Dımaşk ahalisinden pek çok kimse ondan tarikat almıştır. Bunların en meşhurları Dımaşk'ta tarikatın kendilerinden ilerlediği Eyyûb el-Halvetî ve Muhammed el-Abbâsî'dir.<sup>1577</sup> Aralarında Muhammed Emin el-Muhibbî (ö.1699),<sup>1578</sup> Muhammed Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî (ö.1714)<sup>1579</sup> ve Ahmed el-Menî'nin (ö.1759)<sup>1580</sup> de bulunduğu Dımaşklı birçok büyük âlim onlara intisab etmişlerdir. Zaten tarikatın şeyhlerinin pek çoğu Dımaşk'ın tanınmış âlimlerindendir. Bunlar arasında Şam müftüsü Muhammed Ebu's-Safâ el-Halvetî (ö.1709),<sup>1581</sup> Muhammed b. Îsâ el-Kennânî es-Sâlihî (ö.1740),<sup>1582</sup> Malikî müftüsü Yusuf el-Mâlikî (ö.1760)<sup>1583</sup> ve daha başkaları vardır.

Halvetî tarikatında Usâlî silsilesi şu şekildedir: Ahmed b. Ali el-Usâlî —> Kubâd Halife —> Şâh Velî Üveys el-Antebî —> Ahmed er-Rûmî —> Ya'kûb el-Antebî —>

---

<sup>1576</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, c. 1, 385. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 492.

<sup>1577</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, c. 1, 248. Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 279; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 516.

<sup>1578</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 66.

<sup>1579</sup> A.g.e., C. 1, 293.

<sup>1580</sup> A.g.e., C. 3, 61.

<sup>1581</sup> A.g.e., C. 1, 237.

<sup>1582</sup> A.g.e., C. 2, 246.

<sup>1583</sup> A.g.e., C. 3, 183.

Dâvûd eş-Şâmî —> Şemseddîn er-Rûmî —> Üveys el-Karamânî —> Cemâl-i Halvetî —> ilâ âhir.<sup>1584</sup>

Halvetiyye'nin Usâliyye kolunun, Dimaşk'ın mescitlerinin birinde müridlerin toplandığı toplu halvetleri olmuştur. Bu halvetleri Kennânî ailesi Muallak Câmiinde<sup>1585</sup> ve Eyyûb el-Halvetî Ailesi Süveyka bölgesindeki Murâdiye Câmiinde<sup>1586</sup> düzenlemişlerdir. Bunlardan başka halvet meclisleri de vardır.<sup>1587</sup> Halvet pazartesiden perşembeye olmak üzere üç gün sürer ve sonunda Dimaşk'ın âlimleri ile ileri gelenleri de bu meclislerde hazır bulunurdu. Bu da tarikatın 18. yüzyılın Dimaşk'ındaki kuvvetli varlığını göstermektedir.

Dimaşk'taki Halvetiyye'nin tarihindeki ikinci önemli adımı ise Halep'te doğup Mısır'a yerleşen Abdüllatif b. Husâmeddîn el-Halebî'nin (ö. 1709)<sup>1588</sup> elinde gerçekleşmiştir. O, Halvetiyye-Karabâşiyye tarikatını şeyhi Mustafa el-Edirnevî'den almıştır. Daha sonra Dimaşk'a gelip tarikatı neşretmiş, orada vefat etmiş ve Dehdâh kabristanına defnedilmiştir. 1115/1703 senesinde Mustafa el-Bekrî (1688-1749)<sup>1589</sup> ona intisap etmiş ve 1120/1708 yılında, ondan icazet alana kadar dört yıl yanında kalmıştır. Dimaşk'ta daha şeyhi hayattayken tarikatı yaymaya çalışmıştır.<sup>1590</sup> Onun döneminde tarikat, geniş bir alana yayılmış ve müntesiplerinin sayısı yüz bine ulaşınca, “bu, hesaba gelmez bir şeydir” diyerek, müritlerin adlarının defterlere yazılmamasını

---

<sup>1584</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 3, 329, C. 4, 236. Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 290. Semih Ceyhan, “Halvetiyye”, *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 730.

<sup>1585</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 33.

<sup>1586</sup> A.g.e., 415, 439.

<sup>1587</sup> A.g.e., 430.

<sup>1588</sup> Murâdî, *Silku’-d-Durer*, C. 3, 123; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sânî ‘Aşar*, C. 1, 246.

<sup>1589</sup> Biyografisi için bkz. Bekrî, *İthâfû’s-sıddik*, 27-64; Murâdî, *Silku’-d-Durer*, C. 4, 190-200; Abdurrahmân Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr fi’t-Terâcimi ve’l-Ahbâr*, C. 4 (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1978), 190; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sânî ‘Aşar*, C. 2, 394-407.

<sup>1590</sup> Bekrî, *İthâfû’s-sıddik*, 40.

emretmiştir.<sup>1591</sup> Bunun için Arap dünyasında Halvetiyye tarikatının en ünlü müceddidlerinden biri olarak kabul edilmiş ve tarikat ona nisbet edilerek Halvetiyye-Bekriyye olarak tanınmıştır.<sup>1592</sup>

Mustafa el-Bekrî'nin silsilesi ise Abdüllatif b. Husâmeddîn el-Halebî —> Mustafa b. Ali el-Edirnevî —> babası Ali Karabaş Velî —> Mustafa Muslihuddîn el-Kastamônî —> Dımaşk'ta medfun İsmail el-Çorumî —> tarikatı Dımaşk'a ilk getiren Muhyiddîn el-Kastamônî —> Şa'bân Velî el-Kastamônî —> Hayreddîn et-Tokâdî —> Cemâl-i Halvetî ve onun bilinen senedi şeklindedir.<sup>1593</sup>

Hüseyin Vassâf, Mustafa el-Bekrî kolunu Halvetiyye-Şabâniyye tarikatına nisbet etmiştir.<sup>1594</sup> Ne var ki Bekrî bazı şiirlerinde kendini Halvetiyye'nin Karabâşiyye koluna nisbet etmektedir.<sup>1595</sup> Ancak bizim açımızdan önemli olan, Halvetiyye'nin Usâlî ve Bekrî kollarının isnadlarından, bu iki kolun Cemâl-i Halvetî'de birleştiğini tespit etmiş olmamızdır.<sup>1596</sup> Semih Ceyhan'ın Halvetiyye-Cihangîriyye kolunun Şam bölgesinde yayıldığını<sup>1597</sup> ve Hüseyin Vassâf'ın Dımaşk'ta Halvetiyye-Gülşeniyye'ye ait bir tekkenin olduğunu söylemesi dışında,<sup>1598</sup> Halvetiyye'nin Dımaşk'ta başka bir koluna dair herhangi bir iz bulamıyoruz. Arapça tercüme kitapları ise bu konuda yeterince katkı sunamamaktadır.

### 2.7.2. 19. Yüzyılda Dımaşk'ta Halvetiyye Tarikatı

Bu asırda Halvetiyye'nin Usâlîyye ve Bekriyye kollarının devam ettiğini gözlemliyoruz. Belki de bu iki kolun devamlılığını sağlayan şey, tarikatın şeyhliğinin, Usâlîyye'den Halvetî, Tabbâh ve Kennânî; Bekriyye'den Yâfâ, Tâcî ve Dillîsî ailelerinde olması gibi aynı aileden miras kalmasıdır. Bu, Halvetî tarikatında bilinenin

---

<sup>1591</sup> Bekrî, *İthâfû's-sıddîk*, 56.

<sup>1592</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 1, 140.

<sup>1593</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 195; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*, C.1, 346.

<sup>1594</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 171.

<sup>1595</sup> Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*, C.1 342.

<sup>1596</sup> Biyografisi için bkz. Taşköprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, C. 1, 162.

<sup>1597</sup> Ceyhan, "Halvetiyye", 750.

<sup>1598</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 182.



aksine bir olaydır. Zira Halvetî tarikatında, Alî b. Ebî Tâlib *radiyallahu anh* ve Abbas b. Abdülmuttalib *radiyallahu anh* gibi akrabaları bulunmasına rağmen Hz. Ebubekir'in Hz. Peygamber'den hilafeti almasına istinaden, oğul babasına tarikat hususunda mirasçı olmaz. Ancak öyle görünüyor ki Dımaşk'taki Halvetî kolları halifelerini sadece kendi akrabalarından seçmişlerdir. Bunun sebebi müritlerin içlerinin rahat etmesi ve onlara olan ihtiramlarıdır. <sup>1599</sup>

Bu iki kolun dışında tarikatta senedine erişemediğimiz ve sayıları çok az olan kimselere rastlıyoruz. Bunların yanında önemli sûfî şahsiyetlerden biri olan, İstanbul'daki Kuşadalı tekkesinin kurucusu, Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının şeyhlerinden Kuşadalı İbrahim b. Mustafa (ö. 1846), 1843 yılında hac dönüşü Dımaşk'a gelmiş, Derviş Paşa Camii yakınlarındaki Kanavât mahallesinde üç yıl ikamet etmiştir. 1846 yılında halîfesi Tevfik Efendi el-Bosnevî, yüzden fazla müridiyle birlikte İstanbul'dan gelmiş ve Kuşadalı ile birlikte hacca gitmişlerdir. Mekke-Medine yolunda vebaya yakalanmış ve Râbiğ bölgesinde vefat etmiştir. Dımaşk Valisi Ali Paşa'nın kendisine bağlı olduğu <sup>1600</sup> ve Muhammed Necib Efendi gibi bazı müritlerinin onun yanında seyr u sülûka devam etmek için geldiği haberleri dışında, onun meclisleri veya bu dönemdeki faaliyetleri hakkında tabakât kitaplarında bilgiye rastlanmamaktadır. <sup>1601</sup>

#### 2.7.2.1. Halvetiyye-Usâliyye Tarikatı

Tarikat, Ahmed el-Usâlî'nin hilâfet verdiği birçok halife aracılığıyla yayılmaya devam etmiş ve 17. ve 18. yüzyıllarda güçlü bir mevcudiyete sahip olmuştur. 18. yüzyılın başlarında sona eren Halvetî kolu gibi Usâlî'den devam eden bazı kollar ortadan kalkmasına rağmen tarikat, aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, 19. yüzyılda tarikattaki soyları Ahmed el-Usâlî'ye kadar uzanan bazı şeyhler aracılığıyla varlığını sürdürmüştür:

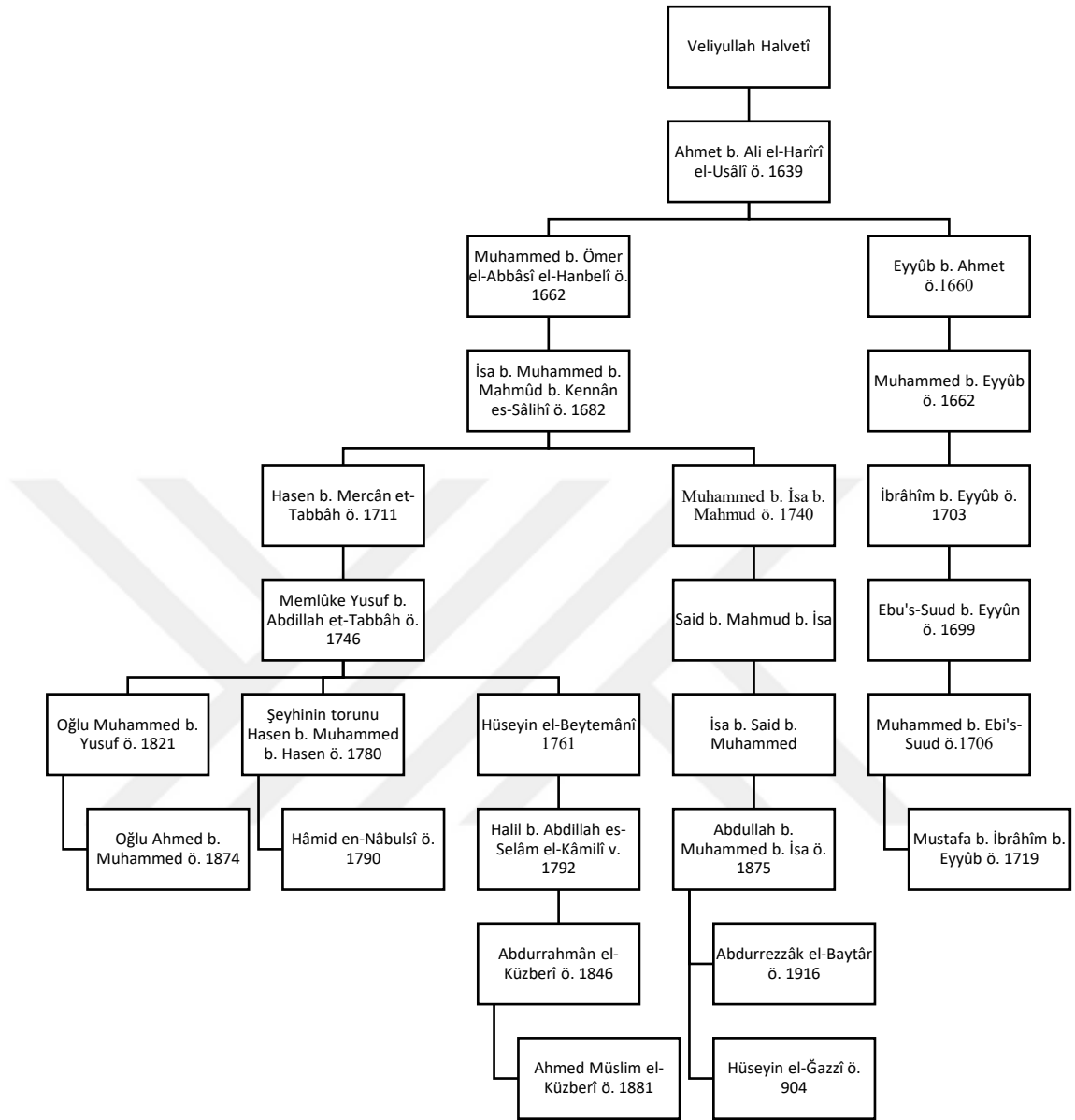
---

<sup>1599</sup> Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, c. 1, 389.

<sup>1600</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 4112; Ceyhan, “Halvetiyye”, 725; Nihat Azamat, “Kuşadalı İbrâhim Efendi”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/468-470

<sup>1601</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 95.

**Tablo 2.7: Dımaşk Halvetiyye-Usâliyye Silsilesi**



**Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

#### **a) Tarikatı Kennânî Ailesinden Alanlar**

**Abdullah b. Muhammed b. Îsâ b. Sa'îd el-Kennânî (ö.1875)**

Dımaşk'ın Sâlihiyye bölgesinde çoğu ferdi Halvetiyye tarikatının şeyhliğini üstlenmiş bir ailede doğmuştur. Tarikatı dedesi Îsâ b. Sa'îd b. Muhammed —> babası Sa'îd b. Muhammed —> babası Muhammed b. Îsâ el-Kennânî (ö.1740)<sup>1602</sup> —> babası Îsâ b. Mahmûd b. Muhammed b. Kennân es-Sâlihî el-Hanbelî (ö.1682)<sup>1603</sup> —> Muhammed b. Ömer el-Abbâsî el-Hanbelî (ö.1662)<sup>1604</sup> —> Ahmed b. Ali el-Harîrî el-Usâlî (ö.1639) yoluyla almıştır.

Kennânî Zaviyesi olarak bilinen ailesine ait zaviyede zikir meclisleri düzenlemiştir. Ondandır birçok keramet ve sâdık keşifler rivayet edilmiştir. Zaman zaman kendisine gaybet ve cezb halleri galip gelmiştir. Kadı Hüseyin b. İsmâîl b. Abdülgani el-Gazzî (ö.1904) ve tarihçi Abdürrezzâk b. Hasan el-Baytâr (ö.1916)<sup>1605</sup> onun tarikatta halifelerindendir. Ancak görünüşe göre bu ikisi tarikatı yaymaya çalışmamışlardır. Zira vefatları ile birlikte bu silsile sona ermiştir.

**Hüseyin b. İsmâîl b. Abdülgani el-Gazzî (1824-1904)**

Aile efradından çoğunun Dımaşk'taki Şafîî müftülüğü görevini üstlendiği meşhur Gazzî ailesinde dünyaya gelmiştir. İlim öğrenmiş ve Nakşibendî tarikatını, Halid el-Bağdadî'nin halifelerinden ve Şafîî Müftüsü amcası Ömer'den almıştır. Abdurrahman el-Küzberî ve Sa'îd al-Halebî gibi diğer Şam âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Abdullah el-Kennânî'den Halvetî tarikatını almış ve 1858 yılında icâzet alıp onun halifelerden biri olana kadar yanında kalmıştır. Ancak Hüseyin, şeyhinin vefatından sonra ne tarikatın şeyhliğine oturmuş ne de zikir ve irşad meclisleri düzenlemiştir. Herhalde resmî vazifeler almış olması onu bunlardan alıkoymuştur.<sup>1606</sup>

<sup>1602</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 85.

<sup>1603</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 3, 243.

<sup>1604</sup> A.g.e., C. 4, 103.

<sup>1605</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1007; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 196; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 717.

<sup>1606</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 415; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 243.

### **Abdürrezzâk b. Hasan el-Baytâr (1837-1916)**

Meydân Mahallesi'nde Dımaşk'ın Şafiî fakihlerinden olan babasının gözetiminde yetişmiştir. Babasından ve kardeşleri Muhammed ve Abdülgani'den ilim tahsil etmiştir. Ayrıca Muhammed et-Tantâvî ve Abdülgani el-Guneymî el-Meydânî gibi pek çok Dımaşklı âlimden ders almıştır. Meydân Mahallesi'ndeki Sa'dî tarikatının şeyhi İbrâhim es-Sa'dî'nin kızı Rukiye ile evlenmiştir.<sup>1607</sup>

Şâzelî tarikatını Muhammed el-Fâsî'den,<sup>1608</sup> Halvetî tarikatını ise Abdullah el-Kennânî'den almış; ayrıca ondan tasavvuf kitaplarını okumuştur. Kennânî, ona tarikatta icazet verip halifelerinden biri yapana kadar onun yanında kalmıştır. Ancak öyle görünüyor ki Emir Abdülkadir'in halkasına katılması ve Islah ekolünün fikirlerine meyiletmesi, onun Halvetî tarikatını yaymasına mâni olmuş, tasavvufla iştigal eden biriyken Selefi düşünceye yönelmiştir.<sup>1609</sup> Önceleri müzik ve edebiyatla meşgul olmuş ve meşhur kitabı *Hilyetü'l-beşer fî târihi'l-karni's-sâlise aşar*'ı yazmıştır.<sup>1610</sup>

#### **b) Tarikatı Tabbâh Ailesinden Alanlar**

### **Hâmid b. Mustafa en-Nablusî (ö.1790)**

Dımaşk'ta doğmuştur. Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve Dımaşk'ın âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Geçimini kendi kazandığı ile sürdürmüştür. Hasan b. Muhammed b. Hasan el-Mercânî et-Tabbâh'tan (ö.1780)<sup>1611</sup> tarikatı almış; onun yanında kalmış ve kızıyla evlenmiştir. 1779 yılında şeyhi Hasan, Dımaşk âlimlerinden bazıları toplayarak yerine damadı Hâmid'i tarikat şeyhi olarak bırakmıştır. O da şeyhi gibi

<sup>1607</sup> Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, C. 1, 12.

<sup>1608</sup> A.g.e., C. 2, 718.

<sup>1609</sup> A.g.e., C. 2, 1007.

<sup>1610</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 760; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 363; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 176.

<sup>1611</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 407.

Sümeysâtîyye Medresesi'nde cuma namazlarından sonra zikir meclisleri düzenlemiştir. <sup>1612</sup>

**Ahmed b. Muhammed b. Hasan et-Tabbâh (ö.1874)**

Âbid ve zâhid bir zat idi. Halvetiyye tarikatının şeyhliğini miras alan bir ailede büyümüş ve vefatına kadar irşad ve tarikatı yaymakla meşgul olan babası Muhammed'den (ö.1821)<sup>1613</sup> sonra şeyhliği devralmıştır. Muhammed ise babası Hasan b. Yusuf'un yerine Halvetiyye tarikatının şeyhliğini üstlenmiştir.<sup>1614</sup> Tabakât kitaplarında Hasan b. Yusuf'un hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak tarikatı, tüccar bir ailenin kölesi olan ve Halvetî tarikatını şeyhi Hasan b. Mercân et-Tabbâh'tan (ö.1711) almış olan babası Yusuf b. Abdullah et-Tabbâh'tan (ö. 1746)<sup>1615</sup> almış olması muhtemeldir. Hasan Mercân vefatı sırasında yerine oğullarından birini değil kölesi Yusuf'u bırakmıştır. Hasan ise tarikatı Îsâ el-Kennânî —> Muhammed el-Abbâsî —> Ahmed el-Usâlî<sup>1616</sup> yoluyla almıştır. Yusuf b. Abdullah et-Tabbâh Sümeysâtîyye Medresesi'nde ve Tevbe Camii'nde zikir meclisleri akdetmiştir.<sup>1617</sup> Şeyhinin torunu Hasan b. Muhammed b. Hasan el-Mercânî et-Tabbâh (ö. 1780) tarikatı ondan almıştır. <sup>1618</sup>

---

<sup>1612</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 78; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 36.

<sup>1613</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 192; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 45; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 699.

<sup>1614</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1337; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 251; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 268.

<sup>1615</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 245; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 345.

<sup>1616</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 179; Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 35; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 257.

<sup>1617</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 245; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 345.

<sup>1618</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 407

**Ahmed Müsellem b. Abdurrahman b. Muhammed el-Küzberî (1825-1881)**

Dımaşk'ın ilimle meşhur olmuş, mensupları Emeviyye Camii'nde Kubbetü'n-nesr'in altında okutulan Sahîh-i Buhârî derslerini verme vazifesini üstlenmiş bir ailede dünyaya gelmiştir. Küçüklüğünden beri babası ve Hasan el-Baytâr, Hasan eş-Şattî, Kâsım el-Hallâk gibi pek çok Dımaşklı âlimden ilim tahsiliyle meşgul olmuş; sonunda Sümeysâtıyye Medresesi'nde ve Emeviyye Camii'nde babasının yerine tedris vazifesini üstlenmiştir.

Küzberî, Dımaşk'ın ileri gelenlerinden ve itibarlı kimselerinden biriydi. 1860'ta konumunu Hristiyanları korumak için kullanmış ve bu nedenle devlet onu nakîbü'l-eşrâflıkla mükafatlandırmıştır. Vefat ettiğinde onun için âlimlerin, ordu liderlerinin ve devlet adamlarının katıldığı, resmî bir cenaze töreni düzenlenmiştir.<sup>1619</sup> Kâdirî tarikatını almış ve Samâdiye Kâdirî Zaviyesi'nin şeyhliğini üstlenmiştir.<sup>1620</sup> Öte yandan Halvetî tarikatını<sup>1621</sup> babası Dımaşklı muhaddis Abdurrahman (ö.1846)<sup>1622</sup>—> Halîl b. Abdüsselâm el-Kâmilî (ö.1792)<sup>1623</sup>—> Hüseyin el-Beytemânî (ö.1761)<sup>1624</sup>—> Köle Yusuf b. Abdullah et-Tabbâh (ö.1746)<sup>1625</sup> —> Hasan b. Mercân et-Tabbâh (ö.1711)—> Îsâ b. Mahmûd b. Muhammed b. Kennân es-Sâlihî el-Hanbelî (ö.1682)<sup>1626</sup>—> Muhammed b. Ömer el-Abbâsî el-Hanbelî (ö.1662)<sup>1627</sup> —> Ahmed b. Ali el-Harîrî el-Usâlî (ö.1639) yoluyla almıştır.

<sup>1619</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 146; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 691; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 49; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 775.

<sup>1620</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 167.

<sup>1621</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 290.

<sup>1622</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 833.

<sup>1623</sup> A.g.e., C. 1, 591.

<sup>1624</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 52.

<sup>1625</sup> A.g.e., C. 4, 245; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sânî 'Aşar*, C. 2, 345.

<sup>1626</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, c. 3, 243.

<sup>1627</sup> A.g.e., c. 4, 103.

### c) *Tarikatı Sefercelânî Ailesinden Alanlar*

Şâzelî tarikatının anlatıldığı bölümde Sefercelânî ailesinden ve onların Halvetî tarikatı şeyhliği hususundaki ihtilaftan bahsedilmişti. O bölümde ailenin hem Şâzelî hem de Halvetî tarikatında meşihat sahibi oldukları görüşünü tercih etmiştik.<sup>1628</sup> Dolayısıyla büyük ihtimalle ailenin bir bölümü Şâzelî şeyhliğini, bir bölümü de Halvetiyye şeyhliğini üstlenmiştir. Sefercelânî ailesi 18. yüzyılda Halvetî şeyhliği ile meşhur olmuştur.<sup>1629</sup> Ayrıca kurucularının gelirlerini Halvetî şeyhlerine olmak üzere vakfettikleri ve Sûf sokağında bulunan Sefercelânî Ömer Çelebi Zâviyesi onlara nisbet edilmiştir. Zaviyenin meşihatını, Abdürrahim b. Muhammed b. Huceyc ve babası gibi Ahmed el-Usâlî'nin halifesi Muhammed el-Abbâsî'nin halifeleri üstlenmiştir.<sup>1630</sup> Aşağıda, bu aileden Halvetî tarikatının 19. yüzyılda şeyhliğini üstlenmiş kimseler yer almaktadır:

#### **Sâlih b. Muhammed b. Abdürrezzâk es-Sefercelânî (1717-1824)**

Şattî'nin vassfettiğine göre Halvetî şeyhi ve şeyhlerinin oğludur.<sup>1631</sup> Öte yandan Müsellem Tayyibe onu Şâzelî şeyhlerinden saymıştır.<sup>1632</sup> Şâzelî tarikatının anlatıldığı bölümde ondan bahsedilmişti.<sup>1633</sup>

#### **Halil b. Abdullah b. Muhammed es-Sefercelânî (1790-1858)**

Şattî onu Halvetî şeyhlerinin arasında zikretmiş;<sup>1634</sup> Müsellem Tayyibe ise onu Şâzelî şeyhlerinden saymıştır.<sup>1635</sup> İki müellif onun amcası Sâlih'ten sonra tarikatı devraldığında ittifak etmişlerdir. Dimaşk'ın ileri gelenlerinden bir kimse olup ticaretle

<sup>1628</sup> Tezin "Şâzeliyye Tarikatı" bölümüne bakınız.

<sup>1629</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 147.

<sup>1630</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 193, 317; Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 9; Halvetî tarikatındaki icazeti için bkz. Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 1, 272.

<sup>1631</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 147.

<sup>1632</sup> Taybe, *Târîhu't-tarîkati 'ş-Şâzeliyye*, 77.

<sup>1633</sup> Tezin "Şâzeliyye Tarikatı" bölümüne bakınız.

<sup>1634</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 118.

<sup>1635</sup> Taybe, *Târîhu't-tarîkati 'ş-Şâzeliyye*, 77.

uğraşmıştır. Tarikatların bazı şeyhlerinde görüldüğü üzere musiki hakkında da bilgisi vardır. Oğlu Muhammed Çelebi (1825-1858) ondan ilim öğrenen ve Halvetî tarikatını alanlar arasındadır. Ayrıca onunla birlikte ticaret yapmıştır. Muhammed Çelebi, Halil b. Abdullah hayattayken vefat etmiş,<sup>1636</sup> çok geçmeden de babası hayata gözlerini yummuştur.<sup>1637</sup>

#### **Ahmed b. Abdullah b. Halil es-Sefercelânî (1818-1894)**

Dedesinin gözetiminde yetişmiş, Halvetî tarikatı şeyhliğini ve musiki ile iştiğal etmeyi ondan almıştır. Emeviyye Camii'ndeki Sefercelânî Meşhedi'nde Halvetî zikir meclisleri düzenlemiştir. Dimaşk'ın önde gelen musikişinaslarından ve udîlerinden olmuştur. Hoş sesiyle söylediği, kendisine ait birçok şiir ve muvaşşah bulunmaktadır. Bununla beraber giyinişinde ve ahlakında bir âlimin sahip olacağı özelliklere sahiptir. Vefatına kadar ilim ve zikir meclislerini terk etmemiştir.<sup>1638</sup>

#### **2.7.2.2. Halvetiyye- Bekriyye Tarikatı**

Tarikatın 18. yüzyılda güçlü bir varlığı vardır. Yayılması, 19. yüzyılda Şam ve Mısır'da Mustafa el-Bekrî'den sonra gelen birçok halife aracılığıyla devam etmiştir. 19. yüzyılda birçok önemli simanın bu tarikata intisabı olduğu gözlemlenmektedir. Tarikatın varlığını ve etkinliğini arttıran şeyin, 19. yüzyılın ikinci yarısında kimisi Halvetî-Bekrî şeyhi olan Cezayirîlerin bölgeye hicret etmesi olduğu söylenebilir. Aşağıda bu tarikatın önemli kolları yer almaktadır:

##### **a) Mansûr es-Sermînî el-Halebî Kolu**

#### **Mansûr b. Mustafâ es-Sermînî el-Halebî (1723-1792)**

Halep civarında buluna Sermîn köyünde dünyaya gelmiş; Halep ve Hama'da ilim öğrenmiştir. Ardından Mısır'a giderek oranın âlimlerinden ders almıştır. Kâdirî tarikatını Halep'te Ebûbekir b. Ahmed el-Kâdirî el-Halebî'den; hacda karşılaştığı Mustafâ el-Bekrî'den de Halvetî tarikatını almıştır. Mısır'da bir süre ikamet ettikten

---

<sup>1636</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 248; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 572.

<sup>1637</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 118; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 569.

<sup>1638</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 218; Savvâf, *Mevsû'atu'l-Üser*, C. 2, 244.



sonra Dımaşk'a dönmüş; burada yirmi seneden fazla ilim okutmuş ve tarikatı yaymıştır. Dımaşk halkı onu sevmiş ve ona hürmet etmişlerdir. Emeviyye Camii'nde ders vermiştir. Daha sonra Yâfi meşhedi olarak tanınacak Doğu meşhedinde zikir meclisleri düzenlemiştir. Aralarında Dımaşk müftüsü Halil el-Murâdî ve Hanefî şeyhi Şâkir el-Akkâd'ın da bulunduğu birçok kişi ondan tarikatı almıştır.<sup>1639</sup>

#### **Şâkir b. Ali el-Akkâd (1744-1807)**

Dımaşk'ta dünyaya gelmiş, buranın büyük âlimlerinden ders almış ve Dımaşk'ta Hanefî mezhebinin şeyhi olmuştur. Gençliğinde ilim talebelerini okutmuş, ondan pek çok kişi ilim öğrenmiştir. Bunlardan en meşhuru Muhammed Emîn Abidîn'dir. Resmî vazifelerden ve devlet ricalinin kapılarından uzak durmuştur. Tasavvuftan çokça nasibini almıştır. Zira Nakşibendî tarikatını Abdurrahman el-Ayderûs'tan; Kadirî tarikatını Abdurrahman el-Küzberî'den; Halvetî tarikatını Mansûr es-Sermînî el-Halebî'den almıştır. Sermînî'ye mülazemet etmiş ve Dımaşk'ta Halvetî şeyhi olmuştur. Kendisinden sonra şeyhliği talebesi Hâşim et-Tâcî üstlenmiştir.<sup>1640</sup>

#### **Hâşim b. Abdurrahman et-Tâcî (ö.1847)**

Dımaşk'ta dünyaya gelmiş, Abdurrahman el-Küzberî, Sa'îd el-Halebî ve Şâkir el-Akkâd gibi Dımaşk'ın büyük âlimlerinden ders almıştır. Şam müftüsü Hüseyin el-Murâdî'nin yanında fetva emini olmuştur. Halvetî tarikatını Şâkir el-Akkâd'dan almış, ona mülazemet edip tarikatın yayılmasını sağlamış ve ondan sonra tarikatın şeyhi olmuştur. Emeviyye Camii'nde seher virdi meclislerini yönetmiştir. İlmi ve güzel ahlakı sebebiyle insanların gönüllerinde ona karşı bir muhabbet oluşmuştur. Veba nedeniyle vefat etmiştir.<sup>1641</sup> Kendisinden sonra şeyhliğe oğlu Sa'dî (ö.1862) gelmiştir. O da babası gibi Emeviyye Camii'nde seher virdi meclislerinin şeyhliğini ve tedris vazifesini üstlenmiştir.<sup>1642</sup>

<sup>1639</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1562; Zirkli, *el-A'lâm*, C. 7, 304.

<sup>1640</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 697; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 664; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 188.

<sup>1641</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1565; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 699; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 510.

<sup>1642</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 664; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 699; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 603.

### **Hasan b. Ahmed b. Abdükadir Cübeyne ed-Desûkî (1825-1888)**

İlim ve tasavvufla meşhur olan ailelerden Desûkî ailesinde yetişmiştir.<sup>1643</sup> O da ailesinin gittiği yoldan yürüyerek ilim ve tasavvufla meşgul olmuştur. Muhammed el-Hanî, Selim el-Attâr ve Abdülkâdir el-Hatîb'ten ilim tahsil etmiştir. Kasım el-Hallâk'ın yanından ayrılmamış, onun yerine Hassan Camii'nde imamet ve Sinan Paşa Camii'nde tedris görevini üstlenmiştir. Hem Hâşim et-Tâcî'den hem de Hâmid b. İsmâil et-Takıyy'den Halvetî tarikatını almıştır. Tâcî icazet de vermiştir. Talebeler okutmuş ve ondan birçokları istifade etmiştir. Ayrıca o, Cemaleddin el-Kâsımî'nin hocası ve babasının dayısıdır.<sup>1644</sup>

### **Selîm b. Halil el-Müsûtî (1829-1906)**

Dımaşk'ta Arnavutluk göçmeni bir ailede doğmuştur. Sa'îd el-Burhânî el-Ced, Bekrî el-Attâr, Selîm el-Attâr ve Ahmed Müsellem el-Küzberî gibi Dımaşk'ın âlimlerinden ders almıştır. Muhyiddin el-Ânî'den tasavvuf okumuş; Halvetî tarikatını Sa'dî et-Tâcî'den almıştır. Zühdü, güzel ahlakı ve Allah'a olan tevekkülü ile meşhur olmuştur. Bu konuda ondan pek çok kerametın sâdır olduğu Şam halkı arasında meşhur olmuş; böylece halkın ona karşı bağı ve muhabbeti artmıştır. Tevbe Camii'nin imamlık ve tedris vazifesini üstlenmiştir. Talebeler ondan istifade etmişlerdir. Onların en meşhuru 20. yüzyılda Şam Âlimleri Birliği başkanı Ebu'l-Hayr el-Meydânî'dir.<sup>1645</sup>

#### ***b) Yâfi Ailesi Kolu***

### **Ömer b. Muhammed el-Yâfi (1759-1817)**

Yafa'da Hüseyinîlerin eşrafından olan bir ailede doğmuştur. Kur'an'ı ezberleyerek ilim öğrenmeye başlamıştır. Bunun için Gazze'ye, Nablus'a ve Mısır'a yolculuklar yapmıştır. Hanefî fıkında ve edebiyatta uzmanlaşmıştır. Ardından Gazze'ye dönerek Kemâleddin b. Mustafa el-Bekrî'den (ö.1782) Halvetî tarikatını almıştır. Dımaşk'a ilk olarak 1784'te gelmiş, daha sonra tarikatı yaymak ve insanları irşad etmek için Şam

<sup>1643</sup> Cemâlüddîn Kâsimî, *Şerafu'l-Esbât*, (Dımaşk: Matba'atu't-Terakkî, 1331), 65.

<sup>1644</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 497; Kâsimî, *Tabakâtü mēşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 15; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 330; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 85.

<sup>1645</sup> Nebhânî, *Câmi'u Kerâmâti'l-Evliyâ*, C. 2, 104; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 419; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 253; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 122.

ve Hicaz beldelerinde dolaşmıştır. Hacdən sonra geri dönerek Dımaşk'a yerleşmiş ve daha sonra Meşhed-i Yâfi olarak bilinen Emevî Camii'nin doğusundaki büyük bir odada tarikat meclislerini kurmuştur. Dımaşk halkı nezdinde büyük itibara sahip olmuştur. Hakkı söyleyen, vakar ve heybet sahibi bir kimseydi. Sultan İkinci Mahmud'a Halvetî zaviyesine aylık bağlanması hususunda mektup yazmış, o da onun bu talebine icabet etmiştir. Tasavvuf ve edebiyatta birçok risale kaleme almıştır.<sup>1646</sup> Aralarında Ömer el-Müctehid'in (1764-1838)<sup>1647</sup> de bulunduğu pek çok kimse ondan tarikatı almıştır. Ardından oğlu Muhammed ez-Zührî (ö.1860) tarikatın meşihatını devralmış; babası gibi Dımaşk'ta meşhur olmuştur. O da âlim, zahid ve vakar sahibi bir kimse idi.<sup>1648</sup>

#### **Emin b. Hâlid b. Muhammed el-Cündî (1764-1840)**

Humus'ta, şehrin yöneticilerinden birinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. İlim öğrenmeye Humus'un âlimlerinde başlamıştır. Ardından Dımaşk'a gelerek buranın âlimlerinden ders almış; edebiyat ve şiirde ustalaşmıştır. Halvetî tarikatını Ömer el-Yâfi'den alarak ona mülazemet etmiştir. Yâfi, onu şiir yazmaya teşvik etmiş ve bir keresinde ondan duyduğu bir şiirden sonra ona şöyle demiştir: "Haydi git, sen âşıkların en şairisin!" Şiirleri, özellikle Halep'te zikir meclislerinde, mutasavvıflar ve münşidler arasında ünlenmiş ve yüzyılın en ünlü şairi olmuştur. Türklerin hakimiyetinden rahatsız olmuş, bu yüzden Kavalalı İbrahim Paşa Dımaşk'ı yönetirken onu kendine yakın tutmuş ve gerek sefer halinde gerekse mukim iken onu yanından ayırmamıştır. İbrahim Paşa Şam beldelerinden çekilince, Cündî, padişahın kendisine kızgınlığı

---

<sup>1646</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1136; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 672; Halîl Merdembek, *A'yânu'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar fî'l-Fikri ve's-Siyâse ve'l-İctimâ'*, (Beyrut: Lecnetü't-Turâsi'l-Arabî, 1971), 146; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 214; A.g.e., C. 1, 254; Miftâh, *Edvâ' 'ala't-Tarîkatî'r-Tahmâniyye*, 39.

<sup>1647</sup> Nakşibendî bölümünde biyografisi geçmiştir.

<sup>1648</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1338; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 672; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 269; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 583.

sebebiyle Hama'ya kaçmış, daha sonra padişah, vezirlerinden birinin aracılığıyla onu affetmiştir. Humus'ta vefat ederek oraya defnedilmiştir.<sup>1649</sup>

**a) el-Mehdî es-Seklâvî Kolu**

1847 yılında Cezayir'in Zevâve bölgesinde bulunan Emir Abdülkadir el-Cezâirî'nin halifesi Ahmed et-Tayyib b. Sâlim Dımaşk'a göç etmiştir. Bu birinci göçte yanında Cezayirli beş yüz aile ona eşlik etmiştir. Bu göçte ona yardımcı olanların başında Cezayir'deki Halvetiyye-Bekriyye tarikatı şeyhi Muhammed el-Mehdî ez-Zevâvî es-Seklâvî (1785-1861) gelmektedir. Emir Abdülkadir'in teslim olması ve Fransızlarla olan savaşın bittiğini ilan etmesinden sonra Muhammed el-Mehdî'nin çok sayıda mürit ve halifesi hicret etmişlerdir.<sup>1650</sup>

**Muhammed el-Mehdî b. Ahmed ez-Zevâvî es-Seklâvî (1785-1861)**

Cezayir'de, Dillis'te doğmuştur. İlim öğrenmiş ve Halvetî tarikatında seyrü sülukunu şeyhi Ali b. İsa el-Mağribî'de (ö.1836) tamamlamıştır. Daha sonra Dımaşk'a hicret etmiştir. Müritleri ve halifeleri ile Dımaşk'a geldiğinde halk onu büyük bir misafirperverlikle karşılamıştır. Haydariyye Dârü'l-Kur'an'ını kendisine ve müritlerine zaviye yapmışlardır. Orada tarikat ve irşad meclisleri kurmuş, Şam halkı da onun derslerine rağbet etmiştir. Ondaki ders alanlar arasında dönemin Şam valisi Ahmed İzzet Paşa da vardır. Mehdî onu şehadetle müjdelemiş, hakikaten de Hristiyan Fitenesi'nden sonra 1860'ta idam edilmiştir.<sup>1651</sup> Kısa bir süre sonra da Mehdî vefat etmiştir. Bütün Dımaşk halkı onun cenazesi için dışarı çıkmış ve yollar kapanmıştır. O, Hz. Zülkifl'in *aleyhissalam* Kâsiyun Dağı'nın eteğindeki türbesine

<sup>1649</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 1329; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 645; Merdembek, *A'yânu'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, 40; Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 27; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 440.

<sup>1650</sup> A.g.e., C. 2, 596; Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 51; Miftâh, *Edvâ' 'ala't-Tarîkati'r-Tahmâniyye*, 79.

<sup>1651</sup> Vali Ahmed İzzet Paşa'nın biyografisi için bkz. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 254; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 53; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 584.

defnedilmiştir.<sup>1652</sup> Mehdî'nin yerine kendisiyle Cezayir'den hicret eden oğlu Salih geçmiştir. O da zahid, ibadet ehli ve fakir bir kimse idi. 1863 yılında vefat edene kadar müritlerin seyrü süluku y ve tarikatın şeyhliği ile meşgul olmuştur.<sup>1653</sup>

Aşağıda Mehdî es-Seklâvî'nin, Hüseyin Vassâf'ın şeyhi Muhammed Sultan'ın icazetinde kaydettiği, Mustafa el-Bekrî'ye uzanan, Halvetî silsilesi şu şekildedir.<sup>1654</sup> Muhammed el-Mehdî b. Ahmed ez-Zevâvî el-Mağribî es-Seklâvî → Ali b. İsa (ö.1836) → Muhammed b. Abdurrahman el-Kactûlî<sup>1655</sup> ez-Zevâvî el-Mağribî el-Ezherî (ö.1794) → Muhammed b. Sâlim el-Hıfnâvî (ö.1767) → Mustafâ el-Bekrî → ilâ ahir...

### **Muhammed el-Mehdî ez-Zevâvî es-Seklâvî'den Tarikatı Alanların En Meşhurları**

#### **Muhammed b. el-Mübârek b. Muhammed ed-Dillisî (1809-1852)**

Cezayir'in önde gelen, irşad ve aralarında tarikatı yaymak gayesiyle Berberî kabilelerinin arasında yerleşen Hüseyniyye ailelerinden birinde doğmuştur. Küçüklüğünden beri ilim ve tasavvufla iştigal etmiştir. Halvetî tarikatını Cezayir'de Ali b. İsa'dan almıştır. Onun vefatından sonra halifesi Muhammed el-Mehdî es-Seklâvî'ye intisap etmiş ve kızıyla evlenmiştir. Şeyhi ve müritleri ile birlikte, Emir Abdülkadir ile beraber Fransızlara karşı cihada katılmış, şeyhi Mehdî, Dimaşk'a hicret edince o da onunla birlikte hicret etmiştir. Dimaşk'ın ileri gelenleri onları karşılamış ve onlara ikramda bulunmuşlardır. Haberleri Dimaşk'ta meşhur olmuş ve insanlar ona ve şeyhine teveccüh göstermişlerdir. İki yıl Dimaşk'ta kaldıktan sonra bazı müritleri ile hacca gitmiş, daha sonra ömrünün sonunda inzivaya çekilmiştir. Vefat edene kadar sadece perşembe günü ziyaretçilerini ve müritlerini karşılamak için odasından çıkmıştır. Hz. Zülkifl'in *aleyhisselam* Kâsiyun Dağı eteğindeki türbesine

<sup>1652</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 1326; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 263; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 597; Miftâh, *Edvâ' 'ala't-Tarîkati'r-Tahmâniyye*, 79.

<sup>1653</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 263-264.

<sup>1654</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 194-197.

<sup>1655</sup> Miftâh, *Edvâ' 'ala't-Tarîkati'r-Tahmâniyye*, 48. Burada ismini Muhammed b. Abdurrahman el-Cercerî olarak kaydetmiştir.

defnedilmiştir. Cömertliği ve ibadetinin çokluğu ile meşhur olmuştur. Ayrıca ondan birçok keramet nakledilmiştir. Dedelerinin vefatından sonra tarikatın şeyhliğini üstlenen Muhammed et-Tayyib ve Muhammed el-Mübarek adında iki evladı vardır.<sup>1656</sup>

#### **Muhammed b. Abdullah el-Hâlidî (1803-1866)**

Cezayir'in Hilâle Dağı'nda Hüseyiniyye eşrafından oluşan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Cezayir'in şehirlerinde ilim öğrenmiş ve tarikatı Ali b. İsa'dan almıştır. Daha sonra ilim öğrenmek için Mısır ve Hicaz'a gitmiş ve Muhammed el-Senûsî'den Senûsî tarikatını almıştır. 1852'de Dımaşk'a hicret etmiştir. Muhammed ed-Dillîsî'nin yanında bulunmuş ve Dârü'l-hadis'te hocalık yapmıştır. Emir Abdülkadir onu Dımaşk'taki Cezayirli göçmenler arasına kadı ve müftü olarak atamıştır. Ömrünün sonunda Emir Abdülkadir'den Şâzelî tarikatını almış ve burada ilerlemiştir. Uzlet ve mücâhede hayatına meyletmiştir.<sup>1657</sup>

#### **Salih b. Ahmed b. Mevhûb es-Sem'ûnî el-Vağlisî (1824-1868)**

Cezayir'in batısındaki Vağlis'te dünyaya gelmiştir. Orada ilim öğrenmiş ve Mehdi es-Seklâvî'ye intisap etmiştir. Daha sonra onunla Dımaşk'a hicret etmiş, böylece Ahmed Müsellem el-Küzberî gibi Dımaşk'ın büyük âlimlerinin yanında bulunmuştur. Astronomi ile ünlenmiştir. Cezayirli muhacirler arasında ilmi ve tarikatı yaymak için uğraşmıştır. Dımaşk'ta Malikilerin müftülük vazifesini devralmıştır. Zühd ve ibadetle tanınmıştır. Islahatçı Tâhir el-Cezâirî'nin babasıdır.<sup>1658</sup>

#### **Salih b. Yusuf el-Uşş (ö. 1875)**

İlim öğrenmiş ve Halvetî tarikatını Mehdi es-Seklâvî'den almıştır. Muhammed el-Fâsî, Dımaşk'a geldiğinde, ondan Şâzelî tarikatını almıştır. Mûsikî ve tasavvuf şiiriyle yakından ilgilenmiş ve birçoğunu ezberlemiştir. O, mütevazı, insanlar arasında sevilen,

---

<sup>1656</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1371; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 264; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 540.

<sup>1657</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1281; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 242; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 648.

<sup>1658</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 733; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 664; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 149; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 672; Miftâh, *Edvâ' 'ala't-Tarîkati'r-Tahmâniyye*, 79.

ihvanını sevmeye hususunda gayretli, sık sık salihlerin mezarlarını ziyaret eden bir kimse idi. Hz. Bilal-i Habeşî'nin türbesinin yanına defnedilmiştir.<sup>1659</sup>

#### **Alaüddin b. Muhammed Emin Abidîn (1828-1888)**

Dımaşk'ın en ünlü ilim ailelerinden birinde doğmuş ve Dımaşk'ın en ünlü Hanefî fakihî olan babasından ilim tahsil etmeye başlamıştır. Daha sonra Hâşim et-Tâcî, Abdurrahman el-Küzberî, Sa'îd el-Halebî, Hasan el-Baytâr gibi diğer Dımaşk âlimlerinden ve başkaca Mısır ve Hicaz âlimlerinden ders almıştır. Halvetî tarikatını Mehdi es-Seklâvî'den almış, onun halifelerinden olmuş ve tarikatın yayılması için çalışmıştır. Şeyhi Mehdi'nin emriyle resmî makamlara girmiş ve Dımaşk ve İstanbul'da yükselerek vilayetteki Maarif Meclisi'nin başına geçmiştir. Hanefî fıkhiinde eser telif etmiş ve Kanavât bölgesinde, evinin yanındaki Ta'dîl Medresesi'nde hocalık yapmıştır. Kendisi, tasavvuf kitaplarına tutkuluydu. Arkasında erkek çocuk bırakmamış ve kendi yerine torunu Sa'îd el-Ferrâ geçmiştir. el-Babü's-sağîr mezarlığına, babasının kabrinin arkasına defnedilmiştir.<sup>1660</sup>

#### **Ahmed b. Abdülgani Abidin (1823-1889)**

Nakşibendî tarikatının anlatıldığı bölümde kendisinden bahsedilmiştir. Önce Halvetî tarikatını Mehdi es-Seklâvî'den almıştır. Daha sonra, onun vefatından sonra Muhammed b. Abdullah el-Hânî'den Nakşibendî tarikatını almıştır.<sup>1661</sup>

#### **Muhammed es-Siddîk b. Muhammed el-Hasen el-Ya'kûbî (ö.1889)**

Cezayir'de doğmuştur. Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve kıraatleri öğrenmiştir. Muvatta'yı ve başka eserleri Sidî İbn Yakub Zaviyesi'nde ezberlemiş; bulunduğu beldedeki âlimlerden Malikî fıkhiını tahsil etmiştir. Halvetî tarikatını Mehdi es-Seklâvî'den almış ve onun halifelerinden biri olmuştur. Mehdi'nin kızıyla evlenmiş, onunla birlikte Dımaşk'a hicret etmiştir. Burada ikamet ederek tarikatı yaymıştır. Süveyka semtinde imam olduğu Berîdî Camii'nde dersler ve zikir meclisleri

<sup>1659</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 718; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 149.

<sup>1660</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1335; Hisnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 754; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 327; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 184; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 88; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 288.

<sup>1661</sup> Biyografisi için Nakşibendî Tarikatı bölümüne bakınız.

düzenlemiştir. Başta Cezayirli göçmenler olmak üzere birçok kişi ondan ders almış ve yerine en büyük oğlu Muhammed Şerif geçmiştir.<sup>1662</sup>

**Bekrî b. Abdülgani b. Ahmed el-Bağğâl (1834-1893)**

Dımaşk'ta doğmuştur. Çocukluğundan beri ilimle iştigal etmiştir. Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş, ardından Kasım el-Hallâk ve Muhammed b. Abdullah el-Hânî gibi Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Halvetî tarikatını Mehdî es-Seklâvî'den almıştır. Mehdî ve halifelerinin yanında tarikatla çokça meşgul olunca Ta'dîl Medresesi'nde uzlet ve inzivaya; daha sonra Nakşibendî tarikatının şeyhi Muhammed et-Tantavî'nin derslerine devam edince de insanlar arasına karışmaya meyletmiştir. Vefatına kadar İzzeddin Camii'nin imam-hatipliğini ve ders hocalığını üstlenmiştir.<sup>1663</sup>

**Muhammed et-Tayyib b. Muhammed el-Mübarek ed-Dillîsî (1839-1895)**

Mehdî es-Seklâvî'nin torunudur. Babasından ve dedesinden ders alıp dedesinin halefi olarak Haydariyye Zaviyesi'nin şeyhliğini üstlenmiştir. Tarikatın yayılması için faaliyet göstermiştir. Dımaşk dışındaki Mezze'de ikinci ve Havâran'da üçüncü bir zaviye kurmuş ve 1864'te Muhammed el-Fâsî el-Şâzelî ile tanışana kadar bunu sürdürmüştür. Ardından Şâzelî tarikatını ondan alıp Dımaşk'ta onun yerine geçmiştir.<sup>1664</sup>

**Sultan Muhammed b. Abdullah b. Arslan ed-Dâğîstânî (1865-1904)**

Dağıstan'da doğmuştur. Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve ilmin esaslarını Dağıstan'ın âlimlerinden öğrenmiştir. Daha sonra babasıyla birlikte hicret etmiş ve beldeleri dolaşp Dımaşk'a yerleşmiştir. Muhammed Emin İbni Abidin'in medresesinde, İbn Abidin'in oğlu Alaaddin'in boş olan odasında kalmıştır. Ardından Dımaşk'ın âlimlerinden ilim tahsil etmeye başlamıştır. Sa'îd el-Ferrâ'nın vesilesiyle Halvetî tarikatını benimsemiştir. Tasavvufa dair pek çok kitabı yine ondan okumuştur.

---

<sup>1662</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 112; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 282.

<sup>1663</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 377; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 353; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 135.

<sup>1664</sup> Şâzelî tarikatı bölümüne bakınız.



O, gece yarısından sonra Emevî Camii'nde Seher virdini okumakta sebat edenlerdendi. *Delâilü'l-hayrât* gibi okumayı hiç terk etmediği virdleri ve zikirleri olmuştur. Emin el-Kâdiri'den Cezûlî tarikatını ve Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'den de Rifâî tarikatını teberrüken almış ve Dimaşk'taki Sultânî Askerî Okulu'nun imametini üstlenmiştir. Öğrencileri arasında Şam Hac kafilesinin Emiri Abdurrahman Paşa da vardır. 1899 yılında bazı resmî işler için İstanbul'a gitmiş ve kendisinden tarikatı alan Hüseyin Vassâf'ın evinde kalmıştır. Yine bazı İstanbullular da ondan tarikatı almıştır. Hüseyin Vassâf ondan aldığı tarikat icazetini zikretmiştir. Kırk yaşında vefat etmiş, Hz. Bilal-i Habeşî'nin yanındaki el-Babü's-Sağîr mezarlığına defnedilmiştir.<sup>1665</sup>

**Muhammed Emin b. Muhammed b. Halil es-Sefercelânî (ö. 1916)**

Şâzelî ve Halvetî tarikatının meşihatıyla meşhur olmuş bir ailede Dimaşk'ta doğmuştur. Halvetî tarikatını Salih b. el-Mehdî es-Seklâvî'den almıştır.<sup>1666</sup> Şâzelî tarikatının anlatıldığı bölümde kendisinden bahsedilmiştir.<sup>1667</sup>

**Muhammed Sa'îd b. Ahmed el-Ferrâ (ö. 1925)**

Kürkçülükle uğraşan bir ailede büyüdüğü için Ferrâ (kürkçü) nisbesi almıştır. Anne tarafından dedesi Alaeddin Abidin'in yanında kalmış ve ondan ilim öğrenmiştir. Daha sonra Muhammed et-Tayyib ed-Dillîsî ve Muhammed b. Muhammed el-Mübarek gibi diğer Dimaşk âlimlerinden ders almış ve bu üç kimseden Halvetî tarikatını almıştır. Ta'dil Camii'nde imam-hatiplik ve hocalık yapmış; ilim ve zikir meclisleriyle meşgul olmuştur. Her gün gece yarısından sonra Ta'dil Camii'nde seher virdinin okunduğu toplantılar düzenlemiştir. Halil en-Nahlâvî ve Suriye Müftüsü Ebu el-Yüsr Abidin gibi pek çok kimse ondan ders almışlardır. Hanefî fakihlerindendir. Resmi makamlar ve görevlerden uzak durmuş; yoksullara karşı nezaketi ve merhameti ile meşhur olmuştur. Çok oruç tutar ve ibâdet ederdi. Ömrünün sonunda Beyrut'a hicret etmiş ve orada vefat etmiştir.<sup>1668</sup>

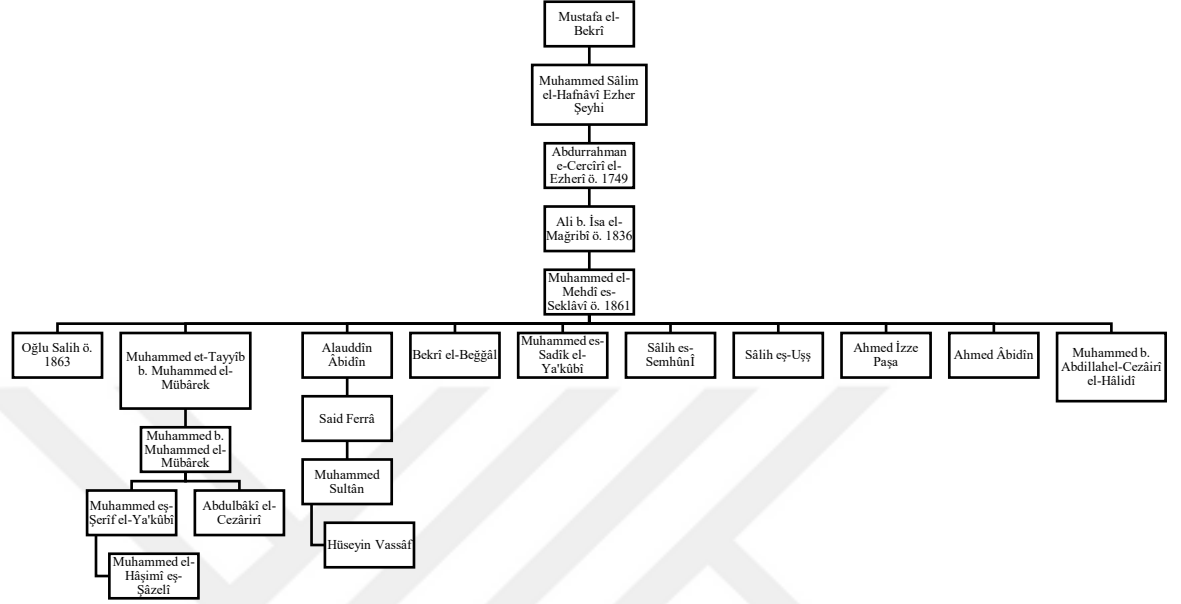
<sup>1665</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 187-203.

<sup>1666</sup> Miftâh, *Edvâ' 'ala't-Tarîkati'r-Tahmâniyye*, 57.

<sup>1667</sup> Şâzelî tarikatı bölümüne bakınız.

<sup>1668</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 886; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 431; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 186; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 448; Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 118.

**Tablo 2.8: Dımaşk Halvetiyye-Bekriyye Kolu Silsilesi**



**Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

### **b) Halvetiyye- Bekriyye Tarikatından Olan Çeşitli Şahsiyetle**

Halvetiyye- Bekriyye tarikatını Dimaşk'ın dışından almış farklı kimseler vardır. Bunlar en meşhurlar:

#### **Hasan b. İbrahim el-Baytâr (1791-1855)**

Halvetî tarikatını ve Mustafa en-Nahlâvî'den almıştır. Şeyhinin yazdığı<sup>1669</sup> icazete göre silsilesi şöyledir: Mustafa en-Nahlâvî —> Muhammed b. Mahmud ed-Dâmûnî —> Muhammed el-Kürdî el-Gürânî —> Muhammed b. Sâlim el-Hıfnâvî —> Mustafa el-Bekrî ilâ âhir...<sup>1670</sup> Nakşibendî tarikatının anlatıldığı bölümde kendisinden bahsedilmiştir.<sup>1671</sup>

#### **Muhammed b. İbrahim es-Sâîğî (1865-1941)**

Cezayir Tebse'de doğmuştur. Çocukluğundan itibaren Kur'an-ı Kerim'i hıfzı ve ilim öğrenmekle meşgul olmuştur. Tarikatı aldığı şeyhi Ali b. Osman'ın (ö.1898)<sup>1672</sup> yanında seyru sülûkunu tamamlamıştır. Silsilesi şöyledir: Ali b. Osman —> Mustafa b. Muhammed b. Azzûz (ö.1866)<sup>1673</sup> —> Ali b. Ömer (ö.1842)<sup>1674</sup> —> Muhammed b. Azzûz (ö.1818)<sup>1675</sup> —> Abdurrahman Başterzî el-Kostantînî (ö.1808) —> Muhammed b. Abdurrahman el-Ezherî (ö.1794)<sup>1676</sup> —> Ezher şeyhi Muhammed b. Sâlim el-Hafnâvî (ö. 1767) —> Mustafa el-Bekrî (ö. 1749). Şeyhinin emriyle Medine-i Münevvere'ye gitmiş, orada ikamet edip tarikatını yaymıştır. Daha sonra Beyrut'a giderek orada ikamet etmiş ve yine tarikatı yaymıştır. Ardından Dimaşk'a gelmiş ve Cezayirli muhacirlerin yerleştiği Süveyka mahallesinde oturmuştur. Yakûbî ailesiyle akraba olmuştur. Sidî Rikâb Camii'nde ilim ve zikir meclisleri kurmuş ve Halvetî

<sup>1669</sup> Yazılı halde bulunan icazetin fotoğrafı için bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yanuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 554-562.

<sup>1670</sup> Muhammed Keyyâlî, *el-Hulletu's-Seniyye fi'r-Rihleti's-Şâmiyye*, Thk. Fâyiz Kavsara, (İdlib: Yayınevi yok, 2019), 102.

<sup>1671</sup> Nakşibendî Tarikatı bölümüne bakınız.

<sup>1672</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1078; Miftâh, *Edvâ' 'ala't-Tarîkati'r-Tahmâniyye*, 154.

<sup>1673</sup> A.g.e., 125.

<sup>1674</sup> A.g.e., 148.

<sup>1675</sup> A.g.e., 121.

<sup>1676</sup> A.g.e., 147.

tarikâtını yaymıştır. Mağribliler üzerinde önemli bir etkisi olmuş, Mağribliler ona saygı göstermişler ve onu sevmişlerdir.<sup>1677</sup>

#### **Mahmud b. Abdülmuhsin b. Es'ad el-Müvekkî' (1841-1903)**

Dımaşk'ta büyümüştür. İbrahim el-Attâr, Ömer es-Sebî'î ve Salih Cafer gibi Dımaşk'ın âlimlerinden ders almıştır. Tarikatı, Ebû Rabah Abdülkadir ed-Decânî'den almıştır.<sup>1678</sup> O da Mısır'da Ezher Camii'nde ikameti sırasında Ahmed ed-Derdîr'in halifelerinden almıştır.<sup>1679</sup> Onun silsilesi ise Şemseddin el-Hıfî —> Muhammed b. Sâlim el-Hıfî —> Mustafa el-Bekrî şeklindedir. Mükerrrem el-Geylânî'den Halvetî tarikâtını almıştır. Bedrâiyye Medresesi'nde hocalık yapmış, edebiyat ve şiirde ustalaşmıştır. Başta Kâhire ve İstanbul olmak üzere çokça yolculuk yapmış, İstanbul'da yöneticileri methetmiştir. Çeşitli ilmî rütbelere ve makamlara elde etmiş ve farklı ortamlarda bununla övünmüştür. Zikir meclisleri düzenlememiştir. Karamsar kişiliği sebebiyle uzlete meyletmemiştir.<sup>1680</sup>

#### **2.7.2.3. Halvetiyye'den Olan Çeşitli Şahsiyetler**

Dımaşk ileri gelenler olup da Halvetî tarikâtına intisap eden ancak silsilelerini tespit edemediğimiz başka kişiler de vardır. Bunların bir kısmı şunlardır:

##### **a) Muhammed b. Muhammed b. Yahya ed-Desûkî (ö. 1825)**

Dokuzuncu yüzyılda Mısır'dan Dımaşk'a hicret eden, ilim ve tasavvufu meşhur Desûkî-Hüseynî ailesinde dünyaya gelmiştir.<sup>1681</sup> Bu aile, Dımaşk'taki Halvetî tarikâtının şeyhliğini deruhte ediyorlardı ve Emevî Camii'nin doğusunda Halvetî zikri<sup>1682</sup> yapmak için toplandıkları bir tekkeleri vardı. Ancak bu kimselerin Halvetî tarikâtındaki silsilelerini tespit edemedim. Devamlı halvet, zikir ve Hassan Camii'nde

<sup>1677</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 651.

<sup>1678</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 71.

<sup>1679</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 185; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*, C. 2, 33.

<sup>1680</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 792; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 412; Zirklî, *el-A'lâm*, C. 7, 177; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, 12, 178; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 242; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 329.

<sup>1681</sup> Kâsimî, *Şerafu'l-Esbât*, 65.

<sup>1682</sup> A.g.e., 69; Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 52.

müritleri yetiştirmekle meşgul olan babasının himayesinde büyümüş;<sup>1683</sup> ondan hem ilim hem de tarikat almıştır. Sonrasında Ahmed el-Attâr, Muhammed el-Küzberî, Hibetullah et-Tâcî, Ahmed el-Yâfî ve bunların dışındaki Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil ederek Dımaşk'ın büyük âlimlerinden, en meşhur hatiplerinden ve Halvetî şeyhlerinden biri olmuştur. Babü'l-Câbiye'deki Hassan Camii'nin imamet, hitabet ve eğitimde babasının halefi olan bu âlim, salâh ile meşhurdu ve Dımaşk halkı velayetine inanırdı. Nesli, ilmi ve doğruluğundan dolayı kendisine hürmet eden Halid el-Bağdadî'nin de ona eşlik ettiği hac yolculuğu esnasında vefat etmiştir. Yıkanıp kefenlenmesi, cenaze namazı kılınıp defnedilmesini Halid el-Bağdadî üstlenmiştir.<sup>1684</sup> Yerine oğlu Salih (1785-1830) geçmiştir. Salih, babasının gözetiminde büyümüş, babasının yanında Muhammed el-Küzberî ve Abdurrahman gibi diğer Dımaşk âlimlerinden de ilim tahsil etmiştir. Halid el-Bağdadî ile arasında yakın bir ilişki vardır. Hâlid el-Bağdâdî'nin Dımaşk'ı ilk ziyareti sırasında ikisi de Mustafa el-Kürdî'den, ders almıştır. Salih, Şafiî imamlığını üstlenmiş ve Sinan Paşa Camii'nde ders vermiştir. Babasının vefatından sonra Hassan Camii'nde vaizlik yapmıştır. Hâlid el-Bağdâdî, Dımaşk'a yerleştiğinde, Dımaşk'taki Şafii fakihlerinden biri olmasına rağmen onun derslerine devam etmiştir. Kâsım el-Hallâk talebelerinden biridir ve onu yeğeniyle evlendirmiştir. Hac esnasında Mekke'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.<sup>1685</sup>

**b) Muhammed Nesîb b. Hüseyin el-Hamzâvî (1786-1849)**

Dımaşk'taki muteber ve ilim bakımından en meşhur ailelerinden birinde büyümüştür. Bu nedenle çocukluğundan itibaren Şakir el-Akkâd, Muhammed el-Küzberî ve başka âlimlerden ilim almıştır. Dımaşk'ın ediplerinden, hatiplerinden ve ünlü hattatlarından biriydi. Emevî Camii'nde Meşhed-i Hüseyin'in şeyhliğini ve denetimini üstlenmiştir. Daha sonra Dımaşk Eşraf Reisliğini (Nakibüleşraf) üstlenmiş, makam konusundaki isteksizliğine rağmen Vilayet Meclisi üyeliğine atanmıştır. Halkın ihtiyaçlarını gidermeye çalışmış ve Dımaşk'ın ileri gelenlerinden biri olmuştur. Abdüllatif el-

<sup>1683</sup> Kâsimî, *Şerafu'l-Esbât*, 75.

<sup>1684</sup> A.g.e., 69; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1352; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 814; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 283.

<sup>1685</sup> Kâsimî, *Şerafu'l-Esbât*, 76; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 724; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 664; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 146; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 364.

Ömerî'den Halvetî tarikatını almıştır.<sup>1686</sup> Tabakât kitaplarında Abdüllatif'in tercümesi bulunmamaktadır. Ancak büyük olasılıkla kendisi Abdüllatif b. Ahmed b. Abdüllatif el-Ömerî'dir. Anlaşıldığı kadarıyla Abdüllatif, Halvetî tarikatını, babası Ahmed'den (ö. 1760);<sup>1687</sup> o da babası Abdüllatif'ten (ö. 1751) almıştır.<sup>1688</sup> Dede Abdüllatif ise şeyhi Abdülvehhab el-Gamyân'dan (ö. 1749) icazet almıştır.<sup>1689</sup> Abdülvehhab vefat ettiğinde Abdüllatif şeyhinin yerine geçmeyi reddetmiş, bunun üzerine şeyhin oğlu Muhammed b. Abdülvehhab el-Gamyân (ö. 1749) şeyhliği üstlenmiştir.<sup>1690</sup> O da erken yaşta vefat edince Dede Abdüllatif, Dimaşk'taki Halvetî şeyhlerinin ısrarı üzerine şeyhi Abdülvehhab el-Gamyân'ın yerine geçmiştir.<sup>1691</sup> Lakin Tabakat kitaplarında onun bir tercümesi bulunmamaktadır ve tarikattaki silsilesi belirlenememiştir.

**c) Emin b. Muhammed b. Abdülvehhab el-Cündî (1813-1879)**

Maarratü'n-Numan'da doğmuştur. Babası Maarra müftüsü ve buradaki Halvetî tarikatının şeyhiydi. Babasından ilim ve Halvetî tarikatını almıştır. Türkçe ve Farsça öğrenmiş, sonra Halep'e yerleşip oranın âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Daha sonra Humus'a giderek babasının amcaoğlu şair Emin el-Cündî ile buluşmuş, ondan da edebiyat öğrenmiş ve şiirinden etkilenmiştir. Ardından Maarra'ya dönerek orada kadı olmuş, görevi esnasında iftiraya uğrayarak padişahın emrine binaen babasıyla birlikte Dimaşk'a hicret etmiştir. Beşinci Ordu Mareşali Namık Paşa aracılığıyla padişah tarafından affedilinceye kadar orada iki yıl ikamet etmişler ve Maarra'ya

---

<sup>1686</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1328; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 698; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 286; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 526.

<sup>1687</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 119; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 3, 115.

<sup>1688</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 133; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 440.

<sup>1689</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 143; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 392.

<sup>1690</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 133-143; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 407.

<sup>1691</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 143; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 392.

dönmüşlerdir. Kısa bir süre sonra babası ölünce onun yerine fetva görevini devralmıştır. Daha sonra, 1860'ların sonlarında, Hristiyan Fitnesi ve Hanefî Müftüsü Tâhir el-Âmidî ve Şafiî Ömer el-Gazzî de dahil olmak üzere bir dizi Dımaşk âlimin sürgüne gönderilmesinden sonra Fuad Paşa onu Dımaşk Müftüsü olarak atayana kadar birtakım hükümet işleri ile ilgilenmiştir. Daha sonra Osmanlı Şura Meclisi üyeliğine seçilmiş; İstanbul'da ve başka yerlerde bazı resmî görevler üstlenmiştir. Fakih, âlim, hatip olup, Dımaşk halkından olmamasına rağmen Dımaşk'ın seçkim ve ileri gelenlerinden biri olmuştur. Dımaşk'ta vefat etmiş, Dahdah kabristanına defnedilmiştir.<sup>1692</sup>

**d) Arslan b. Hâmid b. İsmail et-Takıyy (1825-1882)**

Dımaşk'ta doğmuştur. Halvetî tarikatının şeyhlerinden birisi olan babasının himayesinde büyümüş, ondan ve Hasan eş-Şattî ve Kâsım el-Hallâk gibi diğer Dımaşk âlimlerinden tarikatı alarak babasının yerine geçmiştir. Miras hukuku ve divan yazılarında hünerli olduğu için Emevî Camii ve Sinan Paşa Camii'nin vakfiyesine nezaret etmiştir. Sâbuniye Camii'nde hatiplik ve hocalık yapmış; bazı devlet okullarında eğitim vermiştir. Şiir yazmaya önem vermiş, Ömer el-Yâfî, Abdülgani en-Nablûsî, Ebû Medyen ve daha başkalarının şiirleriyle ilgilenmiştir.<sup>1693</sup>

**e) Muhammed el-Bizarah (ö. 1897)**

Halvetî tarikatının büyüklerinden biridir. Şam halkı onun veli olduğuna inanmıştır. Her gün sabah namazından sonra Emevî Camii'nde Halvetî zikir meclisi düzenlemiştir.<sup>1694</sup>

**2.7.3. Dımaşk'taki Halvetî Zaviyeleri**

Halvetiyye, 18. yüzyıldan beri Dımaşk'taki çeşitli mahallelerde bulunan birçok zaviyeye sahiptir ve bunların en ünlüleri şunlardır:

---

<sup>1692</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 343; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 643; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 68; Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 31; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 730.

<sup>1693</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 61; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 772.

<sup>1694</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 905; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 169.

### 2.7.3.1. Usâlî Tekkesi

Dımaşk'ın güneyinde, Kadem bölgesinde, Dımaşk hac kervanının Dımaşk'tan ayrıldığı yerde bulunmaktadır. 1630'da Dımaşk'ı yöneten Dımaşk Valisi Küçük Ahmed Paşa (ö. 1046/1636) tarafından, Dımaşk'taki Halvetî şeyhi Ahmed b. Ali el-Usâlî el-Harîrî (ö. 1639) için yaptırılmıştır.<sup>1695</sup> Burası için Sayda ve Ba'lebek köylerinde birçok akar vakfetmiş ve Dımaşk müftüsünü de destek olarak görevlendirmiştir. Önce vali sonra da şeyh bu tekkeye defnedilmiştir.<sup>1696</sup> İçinde cami, okul, yolcular için su yolu ve Halvetiyye'ye tahsis edilmiş bir tekke bulunmaktaydı.<sup>1697</sup> Halefî Eyyûb el-Halvetî (ö. 1660),<sup>1698</sup> Usâlî'den sonra tekkenin şeyhliğini devralmış ve ondan sonraki silsile kendi soyundan devam etmiştir.<sup>1699</sup> Kadılar ve âlimler, Dımaşk'ın hac kervanını Kadem köyünün çıkışında uğurlandıktan sonra bu tekkede kalırlardı ve şeyh onlara güzel bir ziyafet verirdi.<sup>1700</sup>

### 2.7.3.2. Haydariyye Dârü'l-Kur'anı

Şâzeliyye tarikatı bölümünde ele alınmıştır. 1847'de Mehdî es-Seklâvî'nin Dımaşk'a gelişinin ardından, evin bekçisinin gördüğü bir rüya ile evi kendisine hediye etmesinden sonra bir bölümü Halvetiyye tarikatının tekkesine dönüştürülmüş ve o zamandan beri ev Haydariyye Tekkesi olarak tanınmaya başlamıştır. Mehdî es-Seklâvî müritleri için zikir, vaaz ve eğitim meclisleri kurmuş, sonra oğlu Salih, ardından da torunu Muhammed et-Tayyib b. Muhammed el-Mübârek onun yerine geçmiştir. Daha sonra burası Şâzeliyye zaviyesi olmuştur.<sup>1701</sup>

<sup>1695</sup> Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, c. 1, 385. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 492.

<sup>1696</sup> Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, c. 1, 249; Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 384; Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 239; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 341; Kaskas, *Mesâcidu Dımaşk*, 156.

<sup>1697</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 484.

<sup>1698</sup> A.g.e., 177, 310.

<sup>1699</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, C. 2, 349.

<sup>1700</sup> Şâzelî tarikatı bölümüne bakınız.

<sup>1701</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1563; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 216.



### 2.7.3.3. Dımaşk'taki Halvetî Zikir Meclisi Yapılan Diğer Mekanlar

Halvetî tarikatı için yukarıdaki iki yer haricinde müstakil bir tekke bilinmemektedir. Halvetî zikir meclislerinin yapıldığı başka mekanlar da bulunmaktadır. Bu mekanlardan bazıları şunlardır:

#### a) Camiler

##### Emevî Camii

Halvetî zikir meclisleri, Emevî Camii'ndeki Meşhed-i Yafi'de<sup>1702</sup> ve Meşhed-i Sefercelânî'de<sup>1703</sup> ve caminin avlusunda her gün sabah namazından sonra yapılırdı.<sup>1704</sup>

##### Ta'dil Camii

Kanavât mahallesinde bulunmaktadır.<sup>1705</sup> Alaüddin Abidin<sup>1706</sup> ve halefi Saîd el-Ferrâ<sup>1707</sup> Halvetî zikir meclisleri düzenlemişlerdir.

##### Tevbe Camii

Ukaybe mahallesinde bulunmaktadır. H. 632 yılında Melik Eşref Musa el-Eyyûbî<sup>1708</sup> tarafından yaptırılmıştır. Buradaki Halvetî zikir meclislerini Yusuf el-Halvetî<sup>1709</sup> ve Selîm el-Müsûî<sup>1710</sup> düzenlemiştir.

---

<sup>1702</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 218.

<sup>1703</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 905.

<sup>1704</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 313.

<sup>1705</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 89.

<sup>1706</sup> A.g.e., C. 1, 449.

<sup>1707</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 203; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 318.

<sup>1708</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 245.

<sup>1709</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 254; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 122.

<sup>1710</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 324.

### **Hassan Camii**

Babü'l-Câbiye mahallesinde olup H. 557 yılında Nureddin Zengî döneminde yapılmıştır.<sup>1711</sup> Desûkî ailesi bir süre burada bulunmuştur. Zikir ve irşad meclisleri yapılmıştır.<sup>1712</sup>

### **Sidî Rikâb Camii**

Süveyka mahallesinde bulunmaktadır. Muhammed b. İbrahim es-Sâîgî tarikat meclislerini burada düzenlemiştir.<sup>1713</sup>

### **Murad Paşa Camii (el-Muradî)**

Süveyka mahallesinde yer almakta olup, Nakşibendî tarikatı ile ilgili bölümde ele alınmıştır. Ahmed el-Usâlî'nin halifeleri olan Halvetî ailesi, bu camide toplu halvet meclisleri yaparlardı.<sup>1714</sup>

### **Muallak Camii**

H. 862 yılında inşa edilmiş olup el-İmâratü'l-Berrâniyye mahallesinde bulunmaktadır.<sup>1715</sup> Halvetiyye'nin bazı şeyhleri burada tarikat meclisleri ve toplu halvetler düzenlemişlerdir.<sup>1716</sup>

#### **b) Tekkeler**

### **Ahmed Şemsi Paşa Hankâhı**

On sekizinci yüzyılda Halvetiyye şeyhlerinden bazıları tekkenin şeyhliğini üstlenmişlerdir. 1717 H. 960 yılında Dımaşk Valisi Ahmed Şemsi Paşa tarafından

---

<sup>1711</sup> Kâsimî, *Şerafu'l-Esbât*, 65.

<sup>1712</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 651.

<sup>1713</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 415,439.

<sup>1714</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 237.

<sup>1715</sup> Örnek olarak bkz. İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 124, 148, 176, 190, 220, 234, 251, 283, 298, 315, 323, 337, 353, 357, 365, 371, 380, 398, 430.

<sup>1716</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 475.

<sup>1717</sup> Talas, *Zeylû Simâri'l-makâsıd*, 191; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 307.

yaptırılmıştır. 19. yüzyılda medrese olan bu bina daha sonra 1942’de yıkılıp yerine bugün Hamidiye çarşısının merkezinde kalan Ahmediyye Camii 1718 inşa edilmiştir.

### **Desûkî Zaviyesi**

Emevî Camii’nin doğusunda yer almaktadır. Şeyhliği Desûkî ailesinin uhdesinde bulunmaktadır. On sekizinci yüzyıldan beri burada zikir meclisleri düzenlemişlerdir.<sup>1719</sup>

### **Sefercelânî Tekkesi**

Sûf sokağında bulunmaktadır. Ömer Çelebi es-Sefercelânî tarafından vakfedilmiştir. Şeyhliği, Ahmed el-USali’nin halifesi olan Muhammed el-Abbâsî’nin halefleri tarafından üstlenilmiştir. Ancak bu yüzyılda buradan hiçbir iz kalmamıştır.<sup>1720</sup>

### **Kennânî Zaviyesi**

Sâlihiyye mahallesinde olup şeyhliği 18. yüzyıldan itibaren Kennânî ailesine bağlıdır. Burada zikir meclisleri yapıldı.<sup>1721</sup>

#### **c) Medreseler**

### **Sümeysâtiyye Medresesi**

Halvetiyye mezhebinin şeyhleri Tabbâh ailesinden kimseler burada Cuma namazından sonra zikir meclisleri düzenlemişlerdir.<sup>1722</sup> Onların yerini Hâmid en-Nablûsî almıştır.<sup>1723</sup>

### **2.7.4. Halvetî Tarikatının Dımaşk'ta Yayılması**

Halvetî Tarikatının Dımaşk’a ilk giriş tarihine bakıldığında, Kadızade hareketinin İstanbul’da Halvetî Tarikatına karşı yürüttüğü mücadele ile eş zamanlı olduğu görülecektir Kadızâde Muhammed’in (ö. 1635) Halvetî tarikatıyla mücadeleye

<sup>1718</sup> Murâdî, *Silku’ d-Durer*, C. 1, 53.

<sup>1719</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 193.

<sup>1720</sup> Baytâr, *Hilyetu’ l-Beşer*, C. 2, 1007.

<sup>1721</sup> Murâdî, *Silku’ d-Durer*, C. 4, 245.

<sup>1722</sup> Şattî, *A ’yânu Dımaşk*, 79.

<sup>1723</sup> Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 14/100-102.

başladığı 17. yüzyılın ilk çeyreğinde tarikat da Dımaşk'a girmiştir.<sup>1724</sup> Kadızade hareketinin 17. yüzyılın sonlarında zayıflayıp sona erdiği bir zamanda, Halvetî tarikatı Arap ülkelerinde, özellikle Dımaşk ve Mısır'da güçlü bir şekilde yayılmıştı.<sup>1725</sup> Buna en açık delil, on sekizinci yüzyılda yaşayan Dımaşk ve Kahire âlimlerinin biyografileridir. Bu dönemdeki Ezher şeyhlerinin ve Dımaşk müftülerinin çoğunun Halvetî tarikatının müritleri veya şeyhleri oldukları gözlemlenmektedir.<sup>1726</sup> Mustafa el-Bekrî'nin müntesiplerin sayısı yüz bini geçtiğinde kaydedilmemesini emretmesi,<sup>1727</sup> Halvetî tarikatının 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar ne ölçüde yayıldığını açıkça göstermektedir. Öyle ki tarikat Dımaşk'taki en yaygın tarikatlardan olmuştur.<sup>1728</sup> 19. Halvetî tarikatına bağlı 65'den fazla şahsiyet vardır ve bu rakam bu yüzyıl için tespit edebildiğimiz Dımaşk sûfîlerinin %20'sini oluşturmaktadır. Bu oran, tarikat şeyhlerinin %40'ının Halvetî tarikatından olduğu Anadolu şehirlerinde daha yüksektir.<sup>1729</sup>

Halvetî tarikatının zayıflamasının iki yeni tarikatın ortaya çıkmasıyla başladığını gözlemliyoruz. Bunlar; Nakşibendiyye-Halidiyye ve Şâzelîyye-Derkâviyye'dir. Meselenin, Linda Schilcher'in iddia ettiği gibi Türklerin Dımaşk'tan çekilmesiyle alakası yoktur. O buna gerekçe olarak tarikatın Türklerle beraber geldiğini, zaviyelerin Türk yöneticilerin oturduğu bölgelerle sınırlı kaldığını ileri sürmüştür.<sup>1730</sup> Bu görüş birçok yönden isabetli değildir. Birincisi Halvetî tarikatı Osmanlıların çekilmesinden bir asır önce zayıflamaya başlamıştır. Bu da iki yeni tarikatın, onun aleyhine gelişmesi sebebiyledir. Ayrıca tarikatın zaviyeleri sadece Dımaşk'taki Türk mahallelerinde bulunmamaktadır. Bilakis Dımaşk'ın başka mahallelerinde de yaygınlığı vardır.

<sup>1724</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabîyye*, 165-196.

<sup>1725</sup> Örnek olarak bkz. Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 5, 8, 51, 62, 67, C. 2, 11, C. 3, 9, 10, C. 4, 85,86; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*, C. 1, 330, 339, 348, 595, C. 2, 33, 88, 114.

<sup>1726</sup> Bekrî, *İthâfü's-sıddik*, 56.

<sup>1727</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 41.

<sup>1728</sup> Ceyhan, "Halvetiyye", 709.

<sup>1729</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 33.

<sup>1730</sup> Örnek olarak bkz. İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 124, 148, 176, 190, 220, 234, 251, 283, 298, 315, 323, 337, 353, 357, 365, 371, 380, 398, 430.

Tarikatın gücü ve 18. yüzyıldan beri Dimaşk'taki mevcudiyeti, çeşitli camilerde bu tarikatın düzenlemiş olduğu ve Dimaşk'ın büyük âlimlerinin, müftülerinin, kadılarının, ileri gelenlerinin ve diğer tarikatların şeyhlerinin katıldığı toplu halvet meclislerinde kendi göstermektedir.<sup>1731</sup> Aynı şekilde tarikat şeyhliğinin, şeyhten halifesine intikal etmesi sırasında yukarıda sayılan kimselerin katılımı, tarikatın kuvvetli varlığına delildir.<sup>1732</sup>

Tarikatın, Dimaşk'ın en büyük mescidi olan Emevî Camii'nde açık bir varlığı gözükmemektedir. Nitekim tarikatın iki kolu daha önce de belirtildiği gibi orada zikir meclisleri düzenlemiştir. Öte yandan tarikatın virdi 19. yüzyılın sonuna kadar camide okunmuştur. Seher virdi sabah namazından önce, Sâvî ve Derdîr virdleri<sup>1733</sup> ise sabah namazından sonra Emevî Camii'nde toplu bir şekilde Sa'dî et- Tâcî,<sup>1734</sup> Muhammed el-Bizra,<sup>1735</sup> Saîd b. Ömer el-Habbâl,<sup>1736</sup> Reşîd el-Mücellid, Lütfî el-Kûsâ ve Ahmed el-Habbâl er-Rifâî<sup>1737</sup> gibi tarikatın şeyhleri nezaretinde okunmakta idi. Tâlib b. Muhammed es-Seyrevân ve Muhammed Hâşim Ebû Tavk,<sup>1738</sup> İbn Arabî Camii'nde seher virdini, Saîd el-Ferrâ ise Ta'dîl Camii'nde seher virdini okurlardı.<sup>1739</sup>

Belki de bu yayılmanın gücü ve genişliği iki şeye bağlıdır: İlki, tarikatın kollarının Arap dünyasında sahip olduğu ademi merkezîyetçilik özelliğidir. Şöyle ki bağlantı Anadolu ve Orta Asya'daki kurucu şeyhlerle değil, tarikatı Medine'ye taşıyan şeyhle olmuştur. İkincisi, tarikatın o zamanlar fakihler ve müftüler tarafından temsil edilen

---

<sup>1731</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 108, Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 79.

<sup>1732</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 604.

<sup>1733</sup> Ahmed Derdîr (ö. 1786) ve talebesi Ahmed Sâvî (ö. 1825) tarafından hazırlanan zikir, dua ve salavat mecmuası.

<sup>1734</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 905.

<sup>1735</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 277.

<sup>1736</sup> A.g.e., C. 1, 577.

<sup>1737</sup> A.g.e., C. 1, 136.

<sup>1738</sup> A.g.e., C. 2, 1008.

<sup>1739</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 186; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 449.

Sünnî İslam'daki genel akımla uyumlu olmasıdır.<sup>1740</sup> 17. yüzyılın sonundan itibaren çoğu âlim, iki Sünnî tarikattan birine, Halvetiyye veya Nakşibendiyye tarikatına mensuptur. Öyle ki cami ile tekke arasında ayırım yapmak zorlaşmıştır.<sup>1741</sup> Hatibin, hocanın, müftünün Halvetî olması âdet haline gelmiştir.<sup>1742</sup> 18. ve 19. yüzyıllarda Halvetî tarikatının şeyhlerinin birçoğu, araştırma sırasında biyografilerinde belirttiğimiz gibi, Dımaşk'ın büyük âlimleri arasında sayılmıştır. Kennânî, Balbânî ve Abbâsî gibi bazılarının Hanbelî fakihler olduğundan bahsetmiyoruz bile. Cezayirli göçmenler yüzyılın ortalarında Dımaşk'a gelip Halvetî tarikatını orada canlandırdıklarında bu kimseler, Maliki mezhebine hâkim ve diğer ilimlerle uğraşan âlimlerdir. Bu durum onların hassasiyetlerini şeriata doğru yöneltmiş, tarikat şeyhlerinin ve müritlerinin de baskın bir özelliği haline getirmiştir. Bu da Dımaşklıların onlara olan saygısını artırmış dolayısıyla onlar tarikata intisap etmiş ve bağlanmışlardır.<sup>1743</sup>

## **2.8. Dımaşk'taki Müteferrik Sûfî Tarikat ve Cemaatleri**

Kaynaklarda Ticâniyye ve Senûsiyye gibi Dımaşk'ta bilinmeyen birtakım sûfî tarikatlara intisap etmiş bazı şahıslardan bahsedilmektedir. Bununla beraber zühdü, sûfiliği ve düzenlediği zikir meclisleri ile tanınan, fakat intisap ettiği tarikatın bilgisine ulaşamadığımız bazı şahsiyetlere de rastlanmaktadır. Aynı zamanda bu yüzyılda avam ve havastan saygı görmüş ve velayetine inanılmış olan bazı meczup şahıslar da sûfilerden sayılmıştır. Bu bölümde Dımaşk toplumundaki sûfî çerçevenin tüm parçalarını bir araya getirme niyeti ile bahsedilen bu şahıs ve tarikatlara hızlı bir bakış atmaya çalışılacaktır.

### **2.8.1. Müteferrik Tarikatlara İntisap Edenler**

Bu başlıkta incelenilecek olan tarikat müntesipleri genel itibariyle teslik (sülûka girme) yoluyla değil icazet aracılığıyla tarikata intisab etmişlerdir. Bunun bir örneği Muhammed Selim Tevekkelnâ'nın (1829-1905) tercümesinde görülebilir. Trablus'taki Nakşibendî şeyhi Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî et-Trablusî<sup>1744</sup> (ö. 1858) kendisine 23

<sup>1740</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 194.

<sup>1741</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 197.

<sup>1742</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 195.

<sup>1743</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'iyye*, C. 1, 272.

<sup>1744</sup> Dernîka, *et-Tarîkatu'n-Nakşebendiyye*, 75

tarikatta icazet vermiş ve İbn Arabî'nin tarikatında onu halife tayin etmiştir.<sup>1745</sup> Bu durum bize, o dönemde ulemeden pek çok kişinin kendilerini sûfî tarikat şeyhlerinin silsilelerine bağlayıp zikir ve virdler için icazet almak konusundaki arzularını tasvir etmektedir.

Kaynakların yardımı ile Dımaşk'ta çok bilinmeyen nadir tarikatlara intisap eden bu şahsiyetlerden ulaşabildiğimiz kişiler şunlardır:

#### **Muhammed b. Mustafa er-Rahmetî el-Eyyübî (1762-1834)**

Nesebi Sahabî Ebu Eyyüb el-Ensârî'ye dayanan ilim ehli bir ailede doğmuş, babası, Muhammed el-Küzberî ve Ahmed el-Attâr gibi Dımaşk'ın önde gelen âlimlerinden ilim talep etmiştir. Uzun seneler Medine-i Münevvere'de mücavir olarak kalmış, burada şeyhi Müşeyyeh Bâ'ubbûd el-Medenî olan Seyyid Muhsin Mukaybil el-Medenî'den Aleviyye-Hadramiyye tarikatını almıştır. Osmanlı Sultanının tevcihiyle Mescid-i Nebvî'de *Kitabü's-Şifâ* dersleri vermiştir. Daha sonra Dımaşk'a dönerek burada Emevî Camii'nde ders vermeye başlamış ve Yahya *aleyhisselamın* türbesinin hizmetini üstlenmiştir.<sup>1746</sup>

#### **İbrahim b. Mahmud b. Ahmed el-Attâr (1816-1896)**

Kâdirî tarikatı bahsinde kendisinden bahsedilmiştir. Kâdirî tarikatını amcası Hâmid'den almış, bunun yanı sıra Abdurrahman el-Kusaybâtî'den<sup>1747</sup> aldığı Bedeviyye tarikatı gibi başka bazı tarikatları da almıştır. Bedeviyye tarikatı daha çok Halep'te yayılmış,<sup>1748</sup> Dımaşk'ta gözle görülür bir etkisi olmamıştır.

#### **Atâullah b. Saîd el-Gabra (ö. 1930)**

Dımaşk'ta Ticânîyye tarikatının şeyhidir. Dımaşk ulemasından ve Şâzelî şeyhlerinden olup, Ebû Halil el-Kabbânî'nin tiyatrosuna karşı meşhur bir duruş sergileyen babasının

---

<sup>1745</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 251,

<sup>1746</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1340, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 236, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 392.

<sup>1747</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 65, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 361, Müntehabât, C. 2, 705, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 151.

<sup>1748</sup> Derya Çakır Baş, "Bedeviyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 2 bs. (Ankara: 2018, İsam Yayınları), 562.

gözetiminde büyümüştür. Dimaşk'ta ticaretle uğraşan Atâullah, yine ticaret amacıyla Beyrut'a yolculuk etmiş ve burada ikamet etmiştir.<sup>1749</sup>

**Muhammed Emin b. Muhammed Süveyd (1855-1936)**

Rifâiyye tarikatı bahsinde kendisinden söz edilmiştir.<sup>1750</sup> Senûsiyye tarikatını Ahmed Şerif es-Senûsî'den (ö. 1933)<sup>1751</sup> almıştır. Ondan ilim ve tarikatta icazeti vardır.<sup>1752</sup>

**Abdülkâdir b. Muhammed el-Kassâb (1848-1941)**

Rifâiyye tarikatı bahsinde kendisinden söz edilmiştir. Aleviyye tarikatını Ahmed b. Hasan el-Attâs'tan (ö. 1916),<sup>1753</sup> Senûsiyye tarikatını ise Ahmed Şerif es-Senûsî'den (ö. 1933) almıştır.<sup>1754</sup>

**Muhammed Ali b. Abdulganî ed-Dakr (1877-1943)**

Ticaretle uğraşan varlıklı bir ailede doğmuş, resmi medreselerde İd es-Sefercelânî'den ders okumuştur. Ardından Muhammed el-Kâsımî'den İslamî ilimler ve Arapça okumuş, sonrasında Muhaddis Bedreddin el-Hasenî'nin derslerine devam etmiş ve en yakın öğrencilerinden birisi olmuş, ayrıca Emin Süveyd'den tasavvuf ve usûl okumuştur. Sinan Paşa Camii'nde vaizlik yapmış kuvvetli bir vaizdir. Şeyhi Bedreddin el-Hasenî ile beraber Suriye'nin vilayetlerini dolaşıp insanları Fransızlara karşı cihada teşvik ettikleri meşhur yolculuğa katılmıştır. Dimaşk'ın ilim ehli ailelerinin ve oğullarının 19. yüzyılın başlarında şer'î ilimlerden uzaklaştıklarını gördükten sonra daha öncesinde bu ailelerin çocukları ile sınırlı kalan ilmî eğitimi genel halka yaymaya başlamış, bu amaçla Havran, Ürdün'ün kuzeyi ve Filistin bölgelerine yolculuk edip, köylerden seçkin talebeler toplayarak onlara infak etmiş ve bu talebeleri Dimaşk'ın tüccarlarının ve ileri gelenlerinin desteğiyle inşa etmiş olduğu Garrâ Cemiyeti

<sup>1749</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 499.

<sup>1750</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 887, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 583, 549, Şerîf, eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd, 22-46.

<sup>1751</sup> Zirkli, *el-A'lâm*, C. 1, 135, Şekîb Arslân, *Hulâsatu Rihleti's-Seyyid Ahmed eş-Şerîf es-Senûsî*, (Lübnan: ed-Dâru't-Tekâddümiyye, 2010), 8-20.

<sup>1752</sup> Şerîf, eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd, 60-63.

<sup>1753</sup> Zirkli, *el-A'lâm*, C. 1, 113.

<sup>1754</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 640, Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 189.



medreselerinde barındırmıştır. Bu medreselerin en önemlileri Sümeysâtiyye Medresesi, Addâs Camii, Haydariyye Medresesi Süleymaniye Tekkesi ve geçmişte sûfî tarikatların zaviye olarak kullandığı yerlerdir.

Ali ed-Dakr, derneğin medreselerinde talebelerini İslamî ilimler ve tasavvuf beraber olacak şekilde eğitmiş; Arapça ilimleri, fıkıh ve akîde okutuyor yanı sıra tasavvuf kitaplarından ders vermiştir. Özellikle Gazzâlî ve Şa'rânî'nin kitapları ile Kuşeyrî'nin risalesine ehemmiyet veriyordu. Aynı zamanda Ticânîyye tarikatını almış, talebelerini tarikatın zikir ve virdleri ile eğitmiştir. Nitekim Hasan Habenneke gibi birkaç öğrencisine tarikatta icazet vermiştir. Kuzeybatı Afrika'da (Mağrib'de) bulunan Ticânîyye şeyhlerinin Suriye'yi işgal etmiş olan Fransa ile ittifak kurmaları, o dönemde Dımaşklılı İslahatçıların öfkelerini uyandırmış, kürsülerde ve gazetelerde Ticânîyye şeyhi olması dolayısıyla Ali ed-Dakr'e saldırdıkları, bir sene süren bir hamlenin başlamasına sebep olmuştur. Fitne büyümüş, şeyhe ve medreselerine zarar vermişler, bunun üzerine Dımaşk uleması, Bedreddin el-Hasenî başkanlığında Ali ed-Dakr'ı korumak ve itham edildiği şeylerden beraatını sağlamak üzere bir bildiri yayınlamıştır. Öyle gözüküyor ki ortaya çıkan bu fitnenin hem siyasî hem de toplumsal kökenleri vardır. Nitekim Ali ed-Dakr öğrencileriyle beraber toplumda hafife alınamayacak bir güce sahip Şam Muhaddisi Bedreddin el-Hasenî'nin desteğini arkasına aldığı anda siyasîlerin ve ıslahatçıların öfkeleri daha da artmış, fitneyi alevlendirerek, Ali ed-Dakr'a ve medreselerine saldırmışlar, nihayetinde onu Süleymaniye Tekkesi'nden ve diğer medreselerden çıkarmaya muvaffak olmuşlardır.

Ali ed-Dakr'ın talebeleri arasında, Dımaşk'ta o sırada yaygın olan Nakşibendiyye ve Şâzelîyye gibi tarikatları değil de Ticânîyye tarikatını yayması, büyük bir ihtimalle talebelerinin Dımaşk'ta yaygın olan Nakşibendî ve Şâzelî zikir meclisleri sebebiyle ilim ve davet meclislerinden uzaklaşacaklarından korkmasıyla alakalıdır. Onları Dımaşk'ta çok fazla şeyhinin ve meclislerinin olmadığı bir tarikata bağlamış, bu şekilde ilim meclislerine daha çok vakit ayırıp katıldıkları zikir meclislerinin sadece şeyhleri Ali ed-Dakr ile sınırlı kalmasını sağlamıştır.<sup>1755</sup>

---

<sup>1755</sup> Hisnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 887, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 690-701, Nizâr Abâza, *Ali ed-Dakr Raculun Ehyâ Allahu bihi Ümmeten*, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2010), 37-75

## **Muhammed b. Abdullah el-Hâlidî (1803-1866)**

Halvetiyye tarikatı bahsinde kendisinden söz edilmiştir. Mekke-i Mükەرreme’de ikameti sırasında Muhammed es-Senûsî’den Senûsiyye tarikatını almış, fakat Dimaşk’a geldiği zaman Senûsiyye’yi yaymamış, onun yerine Mübârek ailesi ve Emir Abdülkadir aracılığıyla Şâzeliyye ile ilgilenmiştir.<sup>1756</sup>

### **2.8.2. Kevâkibiyye Tarikatı Şeyhleri Mevsilî Ailesi**

Bu tarikat, Dimaşk kadılığı yapmış olan, kurucusu Hasan Bedreddin b. Muhammed Ebî’l Fadl el-Mevsilî eş-Şeybânî’ye (1562-1624) nisbet edilmektedir.<sup>1757</sup> Mevsilî ailesinin soyu Memlûk döneminin meşhur sûfisi Beytû’l-Makdis’de medfun Ebubekir Abdullah el-Mevsilî eş-Şeybânî’ye (ö. 1395) dayanmaktadır. Mevsilî ailesi ile Sa’duddin el-Cebâvî ailesi arasında bir akrabalık bulunmaktadır. Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin b. Hasan b. Muhammed el-Cebâvî (ö.1592), Takiyyuddin el-Mevsilî’nin (ö.1609) üvey kardeşi olup anneleri Şehâb el-Muhavceb el-Kubeybâtî’nin<sup>1758</sup> kızıdır. Meydan mahallesinde bulunan Mevsilî ailesine ait Memlûk döneminde inşa edilmiş zaviyelerden, 19. yüzyıla kadar içerisinde zikir meclisleri düzenlenen ve daha sonra aile mezarlığına dönüştürülen Mevsilî tekkesi<sup>1759</sup> dışında hiçbir yapı kalmamıştır. Dimaşk’ta bu zaviyenin şeyhliğini üstlenen en son kişi ise Abdurrahman b. Derviş el-Mevsilî’dir (ö. 1827).<sup>1760</sup> Kendisi meşhur divan sahibi, Dimaşk’ta Kevâkibiyye tarikatının şeyhi Abdurrahman eş-Şeybânî el-Mevsilî’nin (1622-1796) torunlarından birisidir.<sup>1761</sup> Mevsilî ailesinin 19. yüzyılda yaşayan bir başka ferdi, Meydan mahallesinde bulunan evinde zikir meclisleri düzenleyen Saîd b. Abdurrahman b. Abdurrahman b. Derviş el-Mevsilî’dir (ö. 1911).<sup>1762</sup>

---

<sup>1756</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 3, 1281, Şattî, *A’yânu Dimaşk*, 242, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sâlise ‘Aşar*, C. 2, 648

<sup>1757</sup> İbn Kenân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 104; Savvâf, *Mevsû’atu’l-Üser*, C. 3, 525

<sup>1758</sup> Marino, *Hayyu’l-Meydân*, 84

<sup>1759</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 284 Marino, *Hayyu’l-Meydân*, 85

<sup>1760</sup> Savvâf, *Mevsû’atu’l-Üser*, C. 3, 524

<sup>1761</sup> A.g.e., C. 3, 523

<sup>1762</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 284

### 2.8.3. Mahya Meclisi Meşihati

Bu dönemde yaşadıkları tasavvuf ve ibadet hayatı ve bazı zikir meclislerindeki meşihatleri ile meşhur olmaları sebebiyle terâcim kitaplarında sûfilerden sayılan birtakım şahsiyetlere rastlanmaktadır. Fakat bu kişilerin herhangi bir tarıkata intisab ettikleri bilinmemektedir. Bunların arasında en meşhurları Mahya meclislerinde meşihati üstlenen Suvâr ve Aclûnî aileleridir.

Mahya meclisi, katılanların Peygamber efendimize salavatta bulunduğu ve seher virdi gibi birtakım virdler okudukları bir zikir meclisidir. Yatsı ve fecr vakti arasında düzenlendiği için, meclise katılanların gecenin tamamını veya bir kısmını ayakta geçirmeleri sebebiyle ‘Mahya meclisi’ olarak adlandırılmıştır.

Bu meclisin başlangıcı Abdülkâdir Muhammed Suvâr’a (1516-1605)<sup>1763</sup> dayanmaktadır. Kahire’ye ticaret için yolculuk eden Abdülkâdir, orada Şehâbeddin el-Bulkînî’nin düzenlediği Peygamber Efendimize salavat meclisine katılmış ve bir benzerini Dimaşk’ta yapmak istemiştir. Böylece 1565 senesinde Âtike kabri mahallesinde bulunan Buzûrî Camii’nde cuma geceleri meclisi düzenlemeye başlamıştır. İlk başlarda sadece komşularından birkaç kişinin katıldığı meclise, bir kez Şam müftüsü Bedreddin el-Gazzî’nin oğlu Ahmed katılmış, meclisi beğenmiş ve babasına bundan bahsetmiştir. Bunun üzerine Şam müftüsü Bedreddin 1566 senesinde meclisin Emevî Camii’ne taşınmasını talep etmiş ve böylece meclis Emevî Camii’nin Hüseyin meşhedi olarak bilinen doğu cephesinde<sup>1764</sup> yapılmaya başlanmış, pazartesi günleri Emevî Camii’nde kurulan meclis, cuma geceleri ise Buzûrî Camii’nde yapılmaya devam etmiştir. Mahya meclisi meşihatını Abdülkâdir Muhammed Suvâr’ın ardından Dimaşk’ın âlim ve müderrislerinden olan torunu Mustafa b. Zeynuddin<sup>1765</sup> (1601-1661) üstlenmiş, daha sonra onun oğlu Mustafa b. Mustafa Suvâr (1072-1144) takip etmiştir. Kendisi fukahâdan olup İsmail Paşa el-Azîm Medresesi’nde tedris vazifesini üstlenmiştir.<sup>1766</sup> Ardından yakın akrabası Emevî Camii müderrisi Ahmed b. Şemseddin b. Zeynuddin Suvâr (1669-1760) halifesi olmuştur. İlmi ve idarecilere karşı

---

<sup>1763</sup> Gazzî, *Hulâsatu’l-Eser*, C. 2, 454

<sup>1764</sup> A.g.e., C. 2, 454

<sup>1765</sup> A.g.e., 4372

<sup>1766</sup> Murâdî, *Silku’d-Durer*, C. 4, 218

cüreti ile meşhur, halk arasında saygınlığı olan bir kimsedir.<sup>1767</sup> Daha sonra iki oğlu Süleyman b. Mustafa (ö. 1760)<sup>1768</sup> ile Abdulvehhab b. Mustafa (ö. 1772)<sup>1769</sup> bu vazifeyi üstlenmiştir. Abdulvehhab kendisinden sonra öğrencisi Abdulhâlim el-Aclûnî'yi halifesi olarak seçmiş, bu şekilde meclis meşihatı Aclûnî ailesine intikal etmiştir.

## 19. Yüzyılda Mahya Meclisi Meşihatini Üstlenen Şahıslar

### a) *Abdulhâlim b. Mustafa el-Aclûnî (1737-1802)*

Kahire ve Dımaşk ulemasından ilim tahsil etmiş, Abdulvehhab b. Mustafa Suvâr'a bağlanıp Mahya meclisi meşihatinde halifesi olmuştur. Kahire'de ikameti sırasında el-Hıfî ve Ahmed ed-Derdî gibi şeyhlerden Halvetî tarikatını almıştır. Hem halk hem ulema nezdinde saygı duyulan, salahı ve ahlakına güvenilen bir kimsedir.<sup>1770</sup> Ardından amca oğullarından biri olan Salih el-Aclûnî halifesi olmuştur.

### b) *Salih b. Muhammed Ebu'l-Feth b. Muhammed el-Aclûnî (ö. 1858)*

Babasının gözetiminde büyümüş, ondan ve Halil el-Kâmilî, Şakir el-Akkâd ve Abdulhâlim el-Aclûnî gibi Dımaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiş ve Kanavât mahallesinde komşusu olduğu Halid el-Bağdâdî'den Nakşibendiyye'yi almıştır. Mahya meclisi meşihatini üstlenmiş ve İbn Arabî Camii'nde üçüncü bir meclis kurmuştur. Ardından oğlu Ahmed ve yeğeni Muhammed Ebu'l-Feth halifeleri olmuştur.<sup>1771</sup>

### c) *Muhammed Ebu'l-Feth b. Ahmed b. Muhammed Ebi'l-Feth el-Aclûnî (1817-1871)*

Babasından ve amcası Salih'ten ilim tahsil etmiş ve Şâzelîyye'yi almış, aynı zamanda Abdurrahman el-Küzberî ve Ahmed el-Attâr gibi Dımaşk âlimlerinden ilim talep

---

<sup>1767</sup> A.g.e., C. 1, 112

<sup>1768</sup> A.g.e., C. 2, 159

<sup>1769</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sânî 'Aşar*, C. 3, 315

<sup>1770</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 790, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 158, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 107

<sup>1771</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 664, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 145, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 569

etmiştir. Mahya meclisi meşihatinde amcası Salih'in halifesi olmuştur. Dımaşk'ın önde gelen isimlerindendir.<sup>1772</sup>

**d) Ahmed Ebu'l-Feth b. Salih b. Muhammed el-Aclûnî (ö. 1902)**

Babasından tarikatı almıştır. İbn Arabî Camii'nde ders vermiş ve babasının halifesi olarak Mahya meclislerini düzenlemiştir. Babası gibi fakirlere olan yardımı ile meşhur olmuş, her cuma gecesi fukarayı bir araya toplayıp onlara yemek yedirmiştir.<sup>1773</sup>

Bu yüzyılda pazartesi ve perşembe günleri Buzûrî Camii'nde düzenlenen mahya meclisinin meşihatini Suvâr ailesinden Muhammed Şerif Suvâr (ö. 1912)<sup>1774</sup> ve Abdullah b. Ali Suvâr (ö. 1915) üstlenmiştir.<sup>1775</sup> 20. yüzyıla gelindiğinde ise Mahya meclisi sadece Dımaşk'ın bazı büyük camilerinde Şaban ayının 15. Gecesinde (Berat Kandil'inde) yapılmakla sınırlı kalmıştır.<sup>1776</sup>

#### **2.8.4. Münzevi Zâhitler**

Herhangi bir tarikata intisap ettikleri veya meclislerini düzenledikleri bilinmediği halde uzleti ve ibadetle meşguliyeti tercih eden, insanların onlara olan rağbeti ve meclislerine yansiyandan anlaşıldığı üzere tasavvuf ve rekâik kitaplarının mütalaasına önem veren, dolayısıyla zühd hayatı ve tasavvufu yol edinmeleri ile tanınan ulema ve salihlerden oluşan bir grup vardır.

Herhangi bir tarikata intisap ettikleri veya meclislerini düzenledikleri bilinmediği halde bu kişilerin zaman zaman çeşitli sûfî tarikatların meclislerine katıldıkları olmuştur. Örneğin Şafîi müftüsü Emin el-Gazzî (ö. 1904) Sâ'diyye tarikatının zikir meclisi sırasında Tağlebî ailesinin konağında vefat etmiştir. Fakat kendisinin sûfî bir tarikata intisabı bilinmemektedir.<sup>1777</sup> Eğitim-öğretim ve hizmetle uğraşmak istedikleri için bu yolu tercih eden pek çok âlim olmuştur. Nitekim sûfî tarikatlarla ilgilenen

<sup>1772</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1350, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 235, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 689

<sup>1773</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 665, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 216

<sup>1774</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 326

<sup>1775</sup> A.g.e., C. 1, 352

<sup>1776</sup> Savvâf, *Mevsû'atu'l-Üser*, C. 2, 288

<sup>1777</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 246

kişilerin dünyada yaşadıkları zühd hayatı ve ahirete olan meyillerinin; ilim, tâlim, vaaz, irşad ve insanlarla bir araya gelme konularında onları etkileme ihtimali vardır. Buna benzer bir durum tüccar fakihlerden olan Muhammed Şerif en-Nas'tan (ö. 1940) nakledilmiştir. Fıkıh ilmini meşhur Hanefi fakih Abdulhakim el-Afgânî'den öğrenmiş ve Muhammed b. Cafer el-Kettânî'den hadis okumuş, ondan kendisini Şâzelî tarikatında sülûka girdirmesini talep ettiğinde ise şöyle bir cevap almıştır: İlim ehli ilimle uğraşsın, bu onların tarikatıdır.<sup>1778</sup>

Bazı âlimler ise tasavvufa ve ehline meylediyor, onların sözlerinden etkileniyor, fakat tasavvuf ehlinin mücahedelerine, halvetlerine ve düzenli zühd hayatlarına güçleri yetmiyordu. Bu durumun bir örneği Abdulganî'nin zürriyetinden olan Emin en-Nablusî'nin (ö. 1898) tercümesinde görülmektedir. Babasının gözetiminde Refâhiyye tarikatı üzerine ve varlıklı bir şekilde yetişen, ilim ve edebiyat okuyup şer'i kaza makamını üstlenen Emin en-Nablusî, Dımaşk'ın önde gelen isimlerinden biri idi ve arkadaşlarıyla musikî meclislerine ve edebiyat sohbetlerine katılırdı. Fakat yanı sıra sûfî kelamına düşküncü ve kitaplarını çokça okurdu.<sup>1779</sup>

Tasavvufu belirli bir tarikata intisap etmeden ibadî ve ahlakî yönüyle benimsemiş olan âlimler:

#### **Şehabeddin Ahmed b. Abdullah el-Attâr (1725-1803)**

Şam ulemasının şeyhi olarak bilinen Şehabeddin el-Attâr, Emevî Camii'nde Şafii imamı ve Süleymaniye Tekkesi'nde hadis hocasıydı. Dımaşk'taki yüksek ilmî konumunun yanında ibadet, zikir ve güzel ameller konusunda gayretliydi ve tasavvuf kitaplarının mütalaasına önem verirdi. Nitekim sufî şeyhi Molla Abbas el-Kürdî el-Gürânî'den okuduğu *İhyau ulumu'd-Din*'i Emevî Camii'nde iki kez okutmuş ve üçüncüye başlamıştır. Aynı zamanda bazı virdler ve salavatta icazetleri vardır.<sup>1780</sup>

---

<sup>1778</sup> A.g.e., C. 1, 623

<sup>1779</sup> A.g.e., C. 1, 172

<sup>1780</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 239, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 61, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 115

**Taha b. Ahmed el-Attâr (ö. 1827)**

Babasının gözetiminde büyümüş ve ondan ilim talep etmiştir. Tarikat ehlinin yanında bulunup zikir meclislerine katılmış ve uzlet hayatını tercih ederek ibadete yönelmiştir.<sup>1781</sup>

**Esad b. İbrahim b. Huceyc (ö. 1830)**

Dımaşk'ın meşhur tabiplerindendir. Pek çok Dımaşk tabibi onun eğitiminden geçmiştir. Sûfi yolunu tercih etmiş, ibadet ve zikirle meşgul olmuştur.<sup>1782</sup>

**Abdulcelîl b. Mustafa b. İsmail b. Abdulganî en-Nablusî (1770-1836)**

Meşhur sûfi ailesinin gözetiminde büyümüş, uzlete meyleden ve bunu daha selametli gören bir kişi olarak mücâhede ve ibadetle meşgul olmuştur. Dımaşk ehli arasında saygı duyulan fazilet sahibi bir kimsedir.<sup>1783</sup>

**Ali el-Hudârî (1785-1844)**

Ulema arasında velayetine inanılan bir zattır. Kerametleri insanlar arasında yayılmış, kendisine teberrükte bulunup ona yakın olmaya çalışmışlar, hallerini tasdik etmişlerdir. Sârûca mahallesindeki ibadette bulunduğu zaviyesinde defnedilmiştir.<sup>1784</sup>

**Yahya Serdest (ö. 1848)**

Abdullah es-Sükkerî gibi pek çok kişinin kendisinden ders aldığı sûfi bir fakihtir. Çokça ibadet etmesi ve insanlardan uzak, daima halvet halinde olması ile bilinen bir zattır. Makam ve mevkie yüz çevirerek dünyada zühd hayatı yaşamış, kendi kazancı dışında hiçbir şey yememiştir. Kendisinden çok sayıda keramet aktarılmıştır.<sup>1785</sup>

---

<sup>1781</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 753, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 154, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 342

<sup>1782</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 1, 142

<sup>1783</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 786, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 158, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 404

<sup>1784</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1092, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 476

<sup>1785</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1594, Hısni, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 700, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 292, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 519

**Abdulkadir b. İbrahim el-Halâsî (ö. 1867)**

Mahir bir doktor olan babasıyla beraber Halep'ten gelmiştir. Babasından tıp ilmini öğrenmiş, daha sonra fıkıh eğitimi alıp fıkıhta derinleşmiştir. Ardından Sinan Paşa Camii'nde Hanefî imamlığını üstlenmiş ve babasının vefatı üzerine onun emlakıyla meşgul olmuştur. Tasavvufla ilgilenmiş, insanlar arasında sevilen bir zattır.<sup>1786</sup>

**Sûfî adıyla meşhur Muhammed b. Ömer (1788-1868)**

Birecik'te doğmuş ve gençliğinde Dımaşk'a gelmiştir. Sûfî ve Şafii fakihidir. Usta bir hattattır, bu alanda insanlara ders vermiştir. İnsanların velayetine güvenip ondan dua talep ettikleri, vaaz ve zikirler dışında az konuşması ve zühd hayatı ile bilinen bir zattır.<sup>1787</sup>

**Muhammed Ebu'l-Kasım b. Arabî el-Felâî el-Mağribî (ö. 1870)**

Döneminin yedi kıraat âlimlerinden birisidir. Çokça Delâilü'l-Hayrât okurdu. Oruç ve gece ibadetine düşkündü, İbn Arabî'nin makamında çokça halvete girerdi. Salih kimseler kendisinin velayetine inanır ve duasını talep ederlerdi.<sup>1788</sup>

**Tâhir b. Ömer el-Âmedî (1800-1883)**

Dımaşk'ta Hanefî fakihi ve Şam müftüsüdür. Diyarbakır'da doğmuş ve yedi yaşındayken babasıyla beraber Dımaşk'a gelmiştir. Saîd el-Halebî ve oğlu Abdullah gibi Dımaşk âlimlerinden ilim talep etmiş, Emevî Camii'nde Hanefî imamlığını ve Ali b. Hüseyin el-Murâdî'den sonra Şam müftülüğünü üstlenmiştir. Emevî Camii'nin doğu duvarına bitişik olan bir evi vardır. Bu ev mescit duvarının üzerine düşmesi sebebiyle yıkılmış, ardından hükümet kendisine başka bir ev tahsis etmiştir. Yıkılan evinin bir kısmını sûfiler için zaviye haline getirmiş, diğer yarısını ise Emevî Camii'nin daha önce ifade ettiğimiz gibi bazı sûfî tarikatlar için zaviye olarak kullanılan Hüseyin

---

<sup>1786</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 922; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 188; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 665

<sup>1787</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1331; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 257; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 675

<sup>1788</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1327



meşhedine katmıştır. Dünya zevklerinden uzak zühd hayatı ve çokça ibadet etmesiyle tanınmış bir zattır.<sup>1789</sup>

### **Ömer b. Taha b. Ahmed el-Attâr (1826-1890)**

Amcası Hamid el-Attâr'ın gözetiminde büyümüş, ondan ve diğer Dimaşk âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Tasavvuf kitapları ve ıstılahları ile ilgilenmiş, Dimaşk'ta ve Kahire'de Ekrem el-Afgânî'den okumuştur. Aynı zamanda Nakşibendî şeyhi Ebu Bekir el-Kürdî el-Külâlî'den ders almıştır. İbn Arabî'nin kitaplarına önem vermiş, onu savunmak için risaleler kaleme almıştır.<sup>1790</sup>

### **2.8.5. Velâyetine İnanılan Meczuplar**

Bu dönemin tabakât kitaplarında meczupların tercümelerine yer verilmesi, onlardan saygı ve hürmetle bahsedilmesi araştırmacıların gözünden kaçmayacak bir durumdur. Aktarılan bilgilere göre pek çoğunun akıl sağlığı yerinde olmayan, şer'i hükümlere dikkat bir tarafa zaman zaman çıplaklık gibi şeriata aykırı halleri bulunan bu kişilere<sup>1791</sup> oldukça hürmet gösterilmesi, insanların onların Allah'a olan yakınlıklarına inandığı ve onlar vasıtasıyla bereket umduklarını göstermektedir. Bazen âlimlerin ve seçkin kimselerin bile meczup kişilere saygı gösterdiği ve inandığı aktarılmıştır. Dimaşk kadısı Saîd el-Ustuvânî'nin meczup Abdulkâdir Ferrâ'dan 'Şüphesiz o Allah'ın bir velisidir' şeklinde bahsetmesi bu duruma bir örnektir.<sup>1792</sup>

Bu durum, Avrupalı seyyahların dikkatini çekmiş, Müslümanların meczuplara verdiği önemi ve onlara aşırı bir şekilde ihsanda bulunup, velayetlerine inanmalarını ve teberrükte bulunmalarını garipsemişlerdir. Bu duruma bir açıklama getirmeye çalışan seyyahlar Müslümanların meczupların Allah tarafından seçildiğine inandıklarını, bu

---

<sup>1789</sup> Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri'l-Dimaşkiyyîn*, 5; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 737; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 306; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 50

<sup>1790</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1129; Kâsimî, *Tabakâtü meşâhiri'l-Dimaşkiyyîn*, 39; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 751; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 344; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 118

<sup>1791</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirîn*, 137

<sup>1792</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 165

yüzden onlara ihsanda bulunup, delilikten kurtarmaya çalışmadıklarını söylemişlerdir.<sup>1793</sup>

Sûfilerin meczuplara olan inayeti ve ihtiramı 19. yüzyılın sonlarına doğru ıslahatçıların eleştirilerine ve tasavvuf karşıtı bir duruş sergilemelerine neden olmuş ve bunu bir gerçeklikten kopma olarak değerlendirmişlerdir. Halkın onları yüceltip abdal ve aktâb olarak kabul etmesini reddetmişler, birtakım olağanüstü hallerini kerametten uzak, hile ve düzenbazlık gibi sebeplere bağlayarak açıklamaya çalışmışlardır.<sup>1794</sup> Hatta Dimaşklıların meczuplara gösterdiği saygıyı, aralarında cehaletin yayıldığının bir göstergesi olarak kabul etmişlerdir.<sup>1795</sup>

Fakat anlaşılan o ki meczupların sözlerine ehemmiyet verilmesi ve Allah’a yakınlıklarına inanılması 19. yüzyıldan daha öncesine dayanmaktadır. Nitekim daha önceki yüzyıllara ait meczuplar hakkında söylenmiş bazı ifadelere rastlanmaktadır. Örneğin kronikçi Büdeyr el-Hallâk, meczup bir adam olan Halil el-Beyyâd’ın Şam ehli tarafından velâyetine inanılan bir kişi olup, söylediği gibi gerçekleşen keşiflerinin olduğunu ve vefat ettiğinde Şam büyüklerinin, hatta Vali Musa Kihya’nın cenazesine katılıp arkasında yürüdüğünü zikretmiştir.<sup>1796</sup>

Bu meczupların arasında başından beri cezbe halinde olduğu bilinenler olduğu gibi, ilim ve tarikat ehlinde olup daha sonra cezbe hali üzerine galip gelenler de mevcuttur. Bu kişilerden çok sayıda keramet ve farklı haller aktarılmıştır. Aktarılan bu rivayetlerin insanların abartmalarından kaynaklı olma ihtimali yüksektir. Fakat zaman zaman Abdurrezzak el-Baytâr’ın zikrettiği gibi meczupların bazıları ile bizzat yaşadıkları tecrübeden bahseden âlimler de olmuştur.

19. Asırda tercümelerini gördüğümüz meczup kişileri ana hatlarıyla avamdan ve ulemeden olanlar şeklinde ikiye ayırabiliriz. Önemli gördüklerimizin bir kısmına aşağıda yer veriyoruz.

---

<sup>1793</sup> Sâdir, *Dimaşk fî Nusûsi ’r-Rahhâleti ’l-Fransiyyîn*, 127

<sup>1794</sup> Baytâr, *Hilyetu ’l-Beşer*, C. 1, 487

<sup>1795</sup> Na’îse, *Müctema ’u Medîneti Dimaşk*, 407

<sup>1796</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki ’l-Yevmiyye*, 183

### 2.8.5.1. Avamdan Olan Meczuplar

#### a) *Muhammed b. Mahfuz Ebû Tekkâle (ö. 1802)*

Abdurrezzak el-Baytar kendisini, “Şam’ın kutbu ve bereketü’l-enâm (yaşayanların bereketi), çok sayıda keramet ve meşhur haberlerin sahibi” olarak nitelemiş, fakat torunu Islahatçı Behcet el-Baytâr dedesinin kitabı *Hilyetü’l-beşer*’den Ebû Tekkâle’nin tercümesini kaldırmıştır. Baytâr’ın sözlerini bize eş-Şattî, *Âyanu Dımaşk* kitabında nakletmiş, Muhammed Ebu Tekkâle’nin hayatı hakkında el-Afif Camii önünden geçenlerden aldığı parayla yaşadığı, cenazesinde büyük bir kalabalığın toplanıp, onu el-Afif Camii’ndeki odasında defnettikleri ve insanların ziyaret ve teberrük niyetiyle kabrine gittiği bilgilerini aktarmıştır.<sup>1797</sup>

#### b) *Yusuf Ebû Harc (ö. 1811)*

Baytâr kendisini ‘meşhur veli ve bilinen kutub’ olarak nitelemiştir. Cezbe haline rağmen hoş görülme halleri olmamış, şeriata uygun hareket etmiştir. İnsanlar velayetine inanmış ve dua etmek için kabrini ziyaret etmişlerdir.<sup>1798</sup>

#### c) *Vihbe Ebu’l-İzâm (ö. 1826)*

Hal ehlinden olup çok sayıda kerametiyle tanınmıştır. Yedi sene boyunca Şam dağlarında kemik taşıyarak dolaşmış ve Ebu’l-İzâm ismiyle anılmaya başlamıştır. Bu zata karşı büyük bir inanca sahip olan insanlar, dua ve bereket talebi ile yanına gelmişler, Nebek kazasında bulunan Kastal köyündeki kabrini ziyaret etmişlerdir.<sup>1799</sup>

#### d) *Mustafa b. Abdulcelîl el-Ömerî (ö. 1848)*

Nesebi Ömer b. Hattab *radıyallahu anha* dayanmaktadır. Baytâr, bu zatın abdallardan kabul edildiğini ve gayba ait haberler verip, olayların haber verdiği gibi gerçekleştiğini aktarmıştır.<sup>1800</sup>

<sup>1797</sup> Şattî, *A’yânu Dımaşk*, 235; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A’yânuhâ fî’l-Karnî’s-Sâliye ‘Aşar*, C. 1, 108

<sup>1798</sup> Baytâr, *Hilyetü’l-Beşer*, 1594; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A’yânuhâ fî’l-Karnî’s-Sâliye ‘Aşar*, C. 1, 231

<sup>1799</sup> Baytâr, *Hilyetü’l-Beşer*, C. 3, 1580; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A’yânuhâ fî’l-Karnî’s-Sâliye ‘Aşar*, C. 1, 339

<sup>1800</sup> Baytâr, *Hilyetü’l-Beşer*, C. 3, 1540

**e) Muhammed el-Mısri (ö. 1854)**

Sümeysâtiyye Medresesi'nde ikamet etmiş, oradan hiç çıkmamış ve kendisine yetecek kadar yemek dışında kimseden bir şey kabul etmemiştir. İnsanlar bazı zamanlarda yaşadığı celal hallerine rağmen kendisini sevip, saygı duymuşlardır. Kendisinden çokça keramet aktarılmış, cenazesine ulema ve tüccarlar dahil olmak üzere herkes katılmış ve vefatına şiddetli bir şekilde üzülmüşlerdir.<sup>1801</sup>

**f) Hasan el-Hâbit (1805-1859)**

Babasından terzilik öğrenmiş, daha sonra cezbe hali galip gelince Meydan mahallesinde bulunan Dakkâk Camii'ne yakın, içerisinde bazı salihlerin kabirlerinin olduğu bir alanı mesken edinmiştir. Nitekim burayı gece, gündüz, hatta şiddetli soğğun olduğu karlı zamanlarda bile terk etmez, bakışlarını yere doğru çevirerek şaşırmış bir halde etrafında dönerdi. Meczuplar gece vakti etrafında toplanıp beraber sohbet ederler, önlerinden biri geçtiğinde ise susarlardı. Baytâr, bu zatın etkileyici, olağanüstü halleri ve açık kerametleri olduğunu söylemiş, onunla beraberken gerçekleşen bazı keşiflerini ve gaybtan haberlerini aktarmıştır. Baytâr'ın babası Hasan el-Baytâr'ın İstanbul seyahatinden geri dönmekte gecikmesi üzerine evlatlarının endişelenmesinin ardından onun geri döneceği vakti haber vermesi buna bir örnektir.<sup>1802</sup>

**g) Hüseyin Feşâfîş (ö. 1863)**

İnsanlar onun haberlerini ve ancak gerçekleştikten sonra farkına vardıkları gaybî keşiflerini aralarında naklederlerdi. Baytâr, bu gaybî haberlerden bizzat tecrübe etmiş olduğu bir tanesini aktarmaktadır: “Anlaşılmayan sözler sarf ediyor: “Buradan habere bir vurduk, tâ İstanbul'a, Mısır'a ..... (şehirleri saymaya devam ediyor) ulaştı” diyordu. İnsanlar sözlerinin maksadını anlamıyordu. Fakat daha sonra ayakta durup o sözleri söylediği yer, Dımaşk'ta posta merkezi haline getirildi.”<sup>1803</sup>

<sup>1801</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1350, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 546

<sup>1802</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 518, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 89, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 575

<sup>1803</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 545, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 95, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 622

**h) Hasan b. Edip ed-Dennâ (ö. 1869)**

Baytâr, onu çoğu zaman avreti açık dolaşmasına, konuşmamasına ve dengesiz bir şekilde yürümesine rağmen velâyetine inanılan, meşhur ve Mevlâsında kaybolmuş meczup bir zat olarak nitelemiştir.<sup>1804</sup>

**i) Hasan Sükker (ö. 1873)**

Dünya'ya ait herhangi bir şeyi kabul etmiyor, üzerine sadece avretini örtecek kadar bir elbise giyiyordu. Bazı olağanüstü halleri vardı.<sup>1805</sup>

**j) Zâhir Bâtın (ö. 1876)**

Sâ'diyye tarikatı şeyhleri çıkaran et-Tağlebî ailesindendir. İnsanlar arasında kerametleriyle meşhur, cezbe hali üzerine galip olmasına rağmen yumuşak huylu ve istikamet üzere bir zattı. İhtiyaçlarını gidermesi için kendisinden dua talep eden insanlara karşı hoşgörülüydü.<sup>1806</sup>

**2.8.5.2. Ulemadan Olan Meczuplar**

**a) İbrahim b. Mustafa er-Rahîbânî (1727-1818)**

Muhammed el-Küzberî, Ahmed el-Attâr ve Hüseyin b. Tu'me el-Betmânî gibi Dımaşk âlimlerinden ders almış, Ezher'de bir müddet mücavir olarak bulunmuş ve ulemasından ders almıştır. Daha sonra Şam'a dönüp Meydan mahallesinde bulunan Dakkâk Camii'nde imamet, hitabet ve tedris vazifesini üstlenmiştir. Uzlet ve zühd ehlindedir. Ömrünün sonlarına doğru cezbe hali ağır basmıştır.<sup>1807</sup>

**b) Muhammed el-İmâdî (ö. 1826)**

Gençliğinden beri ilim talebiyle ilgilenmiş, Halid el-Bağdâdî Dımaşk'a geldiğinde ona bağlanmış ve kendisinden Nakşibendiyye tarikatını almış, hatta halifesi olmuş ve irşadla ilgilenmiştir. Daha sonra cezbe hali galip gelmiş, şuuru zayıflamış dolayısıyla

<sup>1804</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 488

<sup>1805</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 487, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 693

<sup>1806</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 760, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 157, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 724

<sup>1807</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 35, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 13, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 258

tedris ve irşadı da azaltmıştır. Zahid ve kendisini insanların hizmetine adanmış bir zattır. Kendisinden çok sayıda keramet aktarılmıştır.<sup>1808</sup>

**c) Zîb el-Halbûnî (ö. 1869)**

Kalamûn dağlarında Halbûn köyünde doğmuş, daha sonra Dımaşk'a gelmiş ve burada ilim talep etmiştir. Ardından devamlı olarak Sümeysâtiyye Medresesi'ndeki odasında vakit geçirmeye başlamış ve çoğunlukla odasından ayrılmamıştır; gaybeti çoktur. Kendisinden çokça keramet ve olağanüstü hal aktarılmıştır. Az konuşan, az yemek yiyen, insanların zühdü ve istikameti dolayısıyla dua ve istihâre talebiyle kendisine geldiği bir zattır.<sup>1809</sup>

**d) Reşîd b. Saîd el-Câ'ferî (ö. 1880)**

Dımaşk mahkemelerinde Şafii kadılarından biri olan babasının gözetiminde büyümüş, küçük yaştan itibaren Dımaşk ulemasından ilim tahsili ile meşgul olmuş, fakat daha sonra cezbe hali galip gelince karışık sözler söylemeye ve 1860 senesinden sonra gerçekleşen Hristiyan fitnesi gibi ancak vukû bulduktan sonra ne olduğu anlaşılan haberler vermeye başlamıştır. Hanbelî müftüsü Cemil eş-Şattî kendisini şöyle tanımlamıştır: "Velayetine inanılan salih ve mübarek bir zattır; kabri insanlar tarafından bilinip ziyaret edilmektedir."<sup>1810</sup>

**e) Reşîd b. Necîb el-Kal'î Kanbâra (1808-1884)**

İlim tahsil ederek yetişmiş, babasından ve diğer Dımaşk âlimlerinden ders almış, Emevî Camii'nde talebe okutmuştur. Tasavvufa meyleden ve salahıyla meşhur bir zattır. Daha sonra cezbe hali üzerinde ağır basmış ve kendisinden olağanüstü hadiseler aktarılmıştır. Halk ve ulema tarafından sevilmiştir. Yahya adında sûfi fakih, daha sonra Osmanlı ordusunda Alay müftüsü olan bir oğlu vardır.<sup>1811</sup>

---

<sup>1808</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1302, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 338

<sup>1809</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 676, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 122, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 676

<sup>1810</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 127, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 767

<sup>1811</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 629, Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 659, Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 308, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 54

*f) Abdulkâdir b. Abdulmecid b. Muhammed b. Muhammed el-Hânî (1876-1935)*

Babası ve dedeleri Dımaşk'ta Nakşibendî şeyhleridir. İlimle meşgul olmuş, hatta bir müddet İdlib şehrinde kaza makamını üstlenmiş fakat daha sonra cezbe hali ağır basmıştır. Bunun üzerine vazifesini bırakmış ve yalın ayak, üzerinde ince bir elbiseden başka bir şey olmadığı halde Dımaşk sokaklarında dolaşmaya başlamış, dükkân sahiplerinden yemek ve mal alıp bunları fakirlere dağıtmıştır. O dönemde Dımaşk'ı işgal eden Fransız ordusuna karşın kendisinden pek çok kerâmet ve kıssalar aktarılmıştır. İlim ehlinin sevip saydığı bir zattır. Nitekim vefat ettiği zaman ulema cenazesine katılmış, ön tarafta Mevlevî bayrakları yürümüş ve Hâlid el-Bağdâdî mezarlığında defnedilmiştir.<sup>1812</sup>

**2.8.6. Dımaşk'ta İbn Arabî Ekolü**

Osmanlılar, Anadolu'da ilk beyliklerinin kuruluşundan itibaren İbn Arabî'ye, onun kitaplarına ve fikirlerine özel bir ilgi duymuştur. Büyük bir ihtimalle bu ilginin tohumları, İbn Arabî'nin Konya ve Malatya'da ikamet ettiği sekiz yıl boyunca Anadolu toprağına ekilmiştir. Anadolu'da daha sonra onun ekolünü ve fikirlerini sürdürecektir birçok âlim ve mutasavvıf kendisinden ders almıştır.

Hakkında çeşitli tartışmalar olsa da İbn Arabî'ye Arap memleketlerinde de ilgi ve saygı duyulmakta idi; ancak bu alaka ve kendisine verilen değer Dımaşk'ın Osmanlı idaresine girmesinden sonra artmıştır.<sup>1813</sup> Bununla beraber Dımaşk başta olmak üzere Arap memleketlerindeki genel dinî çizgi amelî tasavvufa önem vermeye devam etmiş, nazarî tasavvufa meyletmemiştir.

İbn Arabî ekolüne olan bu ilgi her ne kadar genel sûfî eğiliminin yanında küçük kalsa da Dımaşk'taki sûfî harekette aktif ve etkili olmuştur. Nitekim 19. yüzyılda hakkında bilgi edinebildiğimiz 323 sûfî şahsiyetten 30'nun İbn Arabî ile ilgilendiğini tespit ettik. Bu sayı onda bire tekabül etmektedir. İbn Arabî'nin kitaplarının özellikleri, terminolojisinin zorluğu ve hitap ettiği kesime bakıldığında aslında bu oldukça yüksek bir orandır. Fakat bu şahısların büyük bir kısmının İbn Arabî kitaplarına olan ilgisi,

---

<sup>1812</sup> A.g.e., C. 1, 550

<sup>1813</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 194; Ekrem el-'Ulebî, *Dımaşk Beyne'l-Memâlikî ve'l-Osmâniyyîn*, (Dımaşk: eş-Şeriketu'l-Muttedhidetu li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 1982), 127

Emir Abdülkâdir el-Cezâiri ve onun halkasından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla Emir Abdülkâdir'den önce İbn Arabî'nin kitaplarını okumaya özen gösteren ve onlarla meşgul olan beşten fazla kimse bulamıyoruz. Emir Abdülkâdir'in İbn Arabî'nin kitaplarının mütalaası konusundaki çabalarının ardından ise bu sayı beş kattan fazla artmış ve yirmi beş kişiyi geçmiştir.<sup>1814</sup>

Bu devirde Dımaşk sûfîlerinin İbn Arabî'ye verdiği önem, aşağıdaki noktalarda kaydedebileceğimiz çeşitli tezahürlerle kendini göstermiştir:

#### 2.8.6.1. Kendisine Duyulan Hürmet ve Velayetine olan İnanç

İbn Arabî'ye duyulan hürmetin ve saygının kökleri İbn Arabî'nin bizzat yaşadığı döneme kadar uzanmaktadır.<sup>1815</sup> Hatta sevenleri, yaşadığı dönemden itibaren bir ekol oluşturmuş ancak Osmanlı Devleti'nin Dımaşk'a girişiyle bu ekol güçlenmiş ve büyümüştür.<sup>1816</sup> Bu saygı ve tazimin açık tezâhürü şehrin büyük âlimleri tarafından verilen ve halk arasında yayılan Şeyhu'l-ekber, ariflerin sultanı, hakikat ehlinin sultanı, sûfîlerin şeyhi gibi heybetli lakaplardır.<sup>1817</sup> Aynı şekilde onun hakkında şiirlerde geçen övgü ve medh ifadeleri sayılamayacak kadar çoktur.<sup>1818</sup> Bunun haricinde hakkında çok sayıda keramet anlatılmış ve bunlar o kadar yaygınlık kazanmıştır ki kerametlerinin yaygınlığı ve devamlı anlatılması nedeniyle, Dımaşk'a uğrayan yabancıların bile bu kerametlerden haberi vardır.<sup>1819</sup> İbn Arabî'ye gösterilen ilgi ve saygı bu dönemde bazı müteşeyyihlerin onu taklit etmesine ve kendilerini İbn Arabî'ye nispet etmeye çalışmalarına yol açmıştır.<sup>1820</sup>

---

<sup>1814</sup> İbn Kennân, *Yevmiyât Şâmiyye*, 416

<sup>1815</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, 398.

<sup>1816</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 258, 266.

<sup>1817</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 148, 225; Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 133; Cebrî, *Dımaşk fî Mâdîha'l-Karîb*, 384; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 129, 237, 250, 350, C. 2, 863, 904, 1137, C. 3, 1211, 1327 1375, 1429; Cezâirî, *Sîratu'l-Emîri Abdilkâdir*, 84.

<sup>1818</sup> Meselâ bk. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 536; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 859.

<sup>1819</sup> Şeyh b. Muhammed Habeşî, *eş-Şâhidu'l-Makbûl fî'r-Rihleti ilâ Mısre ve's-Şâmi ve İstanbul*, Thk. Muhammed Ebû Bekr Bâzîb, (Amman: Dâru'l-Feth, 2012), 126; Nebhânî, *Câmi'u Kerâmâti'l-Evliyâ*, C. 1, 198-202.

<sup>1820</sup> Mesela bk. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 129, 250.



### 2.8.6.2. Teberrük ve Dua için Kabrinin Ziyareti

İbn Arabî'nin kabrinin ziyaret edilmesi ve burada zikir meclisleri düzenlenmesi, bazı kaynaklarda iddia edildiğinin aksine,<sup>1821</sup> türbenin üzerine Osmanlı mescidinin inşa edilmesinden önceye dayanan eski bir âdettir. Nitekim o döneme ait kitaplarda buna dair bazı işaretlere rastlanmaktadır. O dönemden beri kabrin türbedârı<sup>1822</sup> ve ziyaretçilerin hizmetini karşılamak için vakıfları olmuştur.<sup>1823</sup> Türbe ziyareti geleneği Osmanlılardan önce var olmasına rağmen, Osmanlılar bu geleneğe verilen önemin artmasına sebep olmuşlar, Dımaşk'a giren kişinin İbn Arabî'nin kabrini ziyaret etmesini bir gelenek haline getirmişlerdir.<sup>1824</sup> İbn Arabî'nin kabir ziyaretine gösterilen ilgi 19. yüzyılda özellikle cuma geceleri, özelde Dımaşk uleması genelde Osmanlı devleti nezdinde devam etmiştir.<sup>1825</sup>

Kabir ziyaretine olan rağbet bir süre sonra bunun ötesine geçip insanların kabrin yakınında defnedilme arzusuna dönüşmüş, hatta bu arzu pek çok kişinin tutkusu haline gelmiştir.<sup>1826</sup>

### 2.8.6.3. Eserlerine Verilen Önem

İbn Arabî'nin kitapları, fikirleri ve virdlerinden oluşan ardında bırakmış olduğu eserler bu yüzyılda çok büyük bir ilgiyle karşılaşmış, bununla birlikte kitaplarının mütalaasına verilen önem kendisine gösterilen tazim ve saygıyla doğru orantılı olmamıştır. Nitekim 19. yüzyıla ait terâcim kitaplarından, İbn Arabî'nin kitaplarının okunmasıyla ilgilen kişi sayısının oldukça az olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta Dımaşk ulemasının Suyûtî'nin mezhebini takip ettikleri, İbn Arabî'nin velayetine inanmakla birlikte ehli olmayan kişileri kitaplarına bakmaktan men ettikleri söylenebilir. Zira İbn Arabî'nin

<sup>1821</sup> 'Ulebî, *Dımaşk Beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyîn*, 128; Vassâf, *Sefîne-i evliya*, C. 1, 77.

<sup>1822</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 347 İbn Kennân, *Hadâiku'l-Yâsemîn*, 211

<sup>1823</sup> A.g.e., 221

<sup>1824</sup> İbn Kennân, *Yevmiyât Şâmiyye*, 9, 89, 102, 128, 224, 277, 419; Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 176

<sup>1825</sup> Mesela bk. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 497; Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 271; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1327; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 751

<sup>1826</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 536; Tales, *Zeylu Simâri'l-Mekâsıd*, 235; Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 225.

sözlerinin maksadının dışında anlaşılıp, kişiyi tekfire ve dalalet'e düşürme ihtimali vardır.<sup>1827</sup>

19. asırda İbn Arabî ekolünün Dimaşk'taki en önemli temsilcisi Emir Abdülkâdir el-Cezâirî (ö. 1882), İbn Arabî'nin kitaplarının okunulup okutulması için çaba göstermiş ve bu sayede ulema ve ilim talebeleri arasında bu kitaplara olan ilgi artmış, çok sayıda kişi kendisinden *Futûhât* ve *Şerhu'l-Fusûs* okumuştur.<sup>1828</sup> Onun haricinde de bu kitapları okutan zatlar vardır.<sup>1829</sup>

Bu dersler hakkında aktarılan haberler incelendiğinde, derslerin sadece ulemadan bir gruba has olduğu ve kitapların halka açık okutulmadığı anlaşılmaktadır. Bu hususta Emin Süveyd'in biyografisinde nakledilen, Derviş Paşa Camii'nde *Futuhât*'tan kısımlar okuduğu halka açık bir dersi olduğu rivayeti istisnadır.<sup>1830</sup>

İbn Arabî'nin kitaplarına verilen önemin bir başka yansıması evradının ve şerhlerinin okunmasıdır. Nitekim Dimaşk ulemasından Hasan el-Baytâr gibi pek çok kişi düzenli bir şekilde her gün sabah namazından sonra zikirlerinde *ed-Devru'l-âla* virdini<sup>1831</sup> okumaya devam etmiş,<sup>1832</sup> aynı şekilde talebeleriyle beraber şerhlerini okumuşlardır.

İbn Arabî'nin kitaplarının okunulup, okutulmasına verilen önem kitaplarının önceye nispetle daha çok çoğaltılması sonucunu doğurmuştur.<sup>1833</sup>

---

<sup>1827</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, 400; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, C. 7, 334

<sup>1828</sup> Mesela bk. Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 18, 65; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 757, 874, 904; Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 371, 377, 378; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 205, 310

<sup>1829</sup> Bk. Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, 28; Azzûzî, *İthâfu Zevi'l-Înâye*, 41; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 4, 188.

<sup>1830</sup> Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, 28, 58

<sup>1831</sup> Esmâ-i hüsnâ, Kur'ân'dan bazı ayetler ve birtakım duaların bulunduğu, İbn Arabî tarafından yapılan hoş bir derlemedir.

<sup>1832</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 470

<sup>1833</sup> Habeşî, *eş-Şâhidu'l-Makbûl*, 119, 151.

Bunun haricinde bu dönemde, İbn Arabî'nin *Fusûs* ve *Futuhât* gibi kitaplarının ve vahdet-i vücud gibi fikirlerinin şerh ve tahkiki ile de ilgilenen ve çeşitli eserler veren şahsiyetler olduğu görülmektedir.<sup>1834</sup>



---

<sup>1834</sup> Bk. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 757, C.3 1130; Kâsimî, *Tabakâtu meşâhiru'd-Dimaşkiyyîn*, 19; Cezâirî, *Sîratu'l-Emîri Abdilkâdir*, 82; Îsâ, *Hakâik 'ani't-Tasavvuf*, 504.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### 19. YÜZYILDA DİMAŞK TOPLUMUNDA SÛFİLERİN İLİŞKİLERİ

#### 3.1. Sûfî Topluluğu (Kültürü)

##### 3.1.1. 19. Yüzyılda Sûfî Tören ve Âdetleri

Sûfilerin kendilerine has bazı tören ve ritüeller dışında Dımaşk dinî cemiyetinden net bir ayrılığı olmamıştır. Fakat bununla beraber bahsedilen törenler başkent İstanbul'da yürürlükte olan merasimler gibi değildir. Nitekim Anadolu'da ve özellikle İstanbul'da, sûfî tarikatlar ve ulema nezdinde geçerli olan katı nizam, Arap şehirlerinde hiçbir zaman bu sertlikte uygulanmamış, Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da görüldüğü gibi dinî âdetler, merasimler ve kıyafetler olmamıştır. Aksine meclisler, alaylar ve kıyafetler, payitahta yakınlık ve uzaklığına göre şehirden şehre değişiklik gösterse de genel itibarıyla daha esnek ve Arap şehrinin ortamına uygundur. Dımaşk'ta da Osmanlıların nüfuzu ve varlığının daha kuvvetli olduğu Halep'e göre törenler konusunda daha esnek bir tutum sergilenmiş, bu sebeple Dımaşk sûfilerinin alayları, kıyafetleri ve meclisleri; basitliği, tekellüften uzak olması ve İstanbul'daki sûfî tarikatların kaidelerine ve törenlerine bağlı kalmamasıyla nitelenmiştir.<sup>1835</sup>

Hatta etkisi, idareci tabakası ve çevresi ile sınırlı kalıp toplumun diğer tabakalarına ulaşmayan Osmanlı hayatının yansımalarına karşı zımnî bir reddin olduğu bile söylenebilir. Bu şekilde dinî cemiyet Osmanlı yönetiminden etkilenmeyip Arap kimliğini korumuştur.<sup>1836</sup> Tarikatlarda, meclislerinde ve dinî hayatta yabancıların taklidi, eleştiri ve yergi sebebi olmuştur.<sup>1837</sup> Hatta Anadolu halkının kıyafetlerini giymek,<sup>1838</sup> onların kanunlarına bağlı kalmak<sup>1839</sup> ve onlara özgü bazı inançlara,

---

<sup>1835</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 146.

<sup>1836</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 115

<sup>1837</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 4, 118; 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karnî'l-İsrîn*, 156

<sup>1838</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 92; İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 390

<sup>1839</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 170.

geleneklere ve yöntemlere inanmak,<sup>1840</sup> zımnen, Arap toplumunun genelinden açıkça ayrılmayı ifade etmektedir.<sup>1841</sup>

Bu sebeple Dimaşk sûfi topluluğunun -Dimaşk dinî toplumundan tamamen ayrışmasa da- Anadolu'daki sûfi topluluğunun genelinden ayrı kendine has bir kimliği olduğu görülmektedir. Aşağıda Dimaşk toplumunda sûfi hayatın tezahürleri gözlemleyebildiğimiz kadarıyla aktarılacaktır:

### 3.1.1.1. Sûfi Zikir ve Virdleri

Dimaşk'taki sûfilerin nazarî tasavvufa nispetle amelî tasavvufa ve tasavvufun manevî yönüne karşı dikkati çeken bir ilgileri olmuş, bu ilgi, çokça ibâdet etmeye ve zikre olan gayretleri ve özellikle faziletli vakitlerde virtlerde devamlılık göstermeleri ile kendisini göstermiştir. Dimaşk sûfisinin açık bir şekilde ihtimam gösterdiği zikirlerin başında, özellikle Ramazan ayında Kur'an-ı Kerim tilaveti gelmektedir.<sup>1842</sup> Cuma günü Kehf suresinin okunması gibi<sup>1843</sup> belirli gün ve vakitlerde bazı surelerin kıraatine önem verirler,<sup>1844</sup> hatta Ahmed el-Attâr<sup>1845</sup> ve İbn Abidin<sup>1846</sup> gibi bazı âlimler şeyhlerinden aldıkları icazetle her geceye has ayrı bir sure okurlardı.

Sûfilerin ihtimam gösterdiği virtlerden bir diğeri Peygamber Efendimize *sallallahu aleyhi ve sellem* salavattı. Mahya meclislerinde olduğu gibi belirli sayılarda Peygamber Efendimize *sallallahu aleyhi ve sellem* salavat<sup>1847</sup> için hem müritler hem

---

<sup>1840</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 257, C. 2, 28, 124; Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 2, 392, C. 3, 274, C. 4, 329

<sup>1841</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'îyye*, C. 1, 271, 272.

<sup>1842</sup> Mesela bkz. Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 260, 264; <sup>1842</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 464, 470, 593, C. 2, 753, 1046, C. 3, 1132; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 415.

<sup>1843</sup> Taybe, *Târihu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 61.

<sup>1844</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 470

<sup>1845</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 146.

<sup>1846</sup> A.g.e., C. 1, 260.

<sup>1847</sup> "Farklı tarikatlar" bölümündeki mahya meclisine bakınız

halkın katıldığı meclisler kurarlar, bu meclisler evlerde<sup>1848</sup> veya mescitlerde<sup>1849</sup> gerçekleşirdi. Salavatlardan İbn Meşîş salâtı,<sup>1850</sup> Tıbbiyye salâtı,<sup>1851</sup> Münciye salâtı, her farz ibâdetin ardından okunan Kemâliyye salâtı<sup>1852</sup> ve Tılimsiyye salâtı<sup>1853</sup> halk arasında yaygındı. Buna ek olarak sûfiler, *Delâilü'l-Hayrat* mecmuasındaki salatlarla büyük bir önem verir,<sup>1854</sup> bazı tarikat şeyhleri müritlerinden *Delâilü'l-Hayrat*'ı her gün ya da en azından haftada bir kez okumalarını talep ederdi.<sup>1855</sup> Bazıları çok tekrar ettikleri için salavatlari ezberler,<sup>1856</sup> bazıları da günlük kıraati aksatmadan devam ettirirdi.<sup>1857</sup> Nitekim İbn Âbidin, şeyhinin şeyhi Hasan b. Kadîme'nin *Delailü'l Hayrât*'ı her gün on kez okuduğunu zikretmiştir.<sup>1858</sup> Halvetî şeyhi Muhammed el-Mehdi es-Seklâvî'nin müridlerinden biri olan Dımaşk valisi Ahmed İzzet Paşa da Hristiyan fitnesinden sonra idam edilmesinden önce hayatının son anlarında oruçluydu ve elindeki *Delâilü'l Hayrat*'ı okuyordu.<sup>1859</sup> Ancak öyle görünüyor ki, sûfilerin bazı duaların faziletleri hakkında aktardıkları ifadeler, bir grup âlimin kendilerine yönelik eleştirilerine yol açmış ve Ahmed el-Attâr'ın şeyhlerinden Tâflânî, onların eleştirilerine, '*Refu'l-İştibâh*' adını verdiği bir risaleyle cevap vermiştir.<sup>1860</sup>

Şam ehlinin ihtimam gösterdiği virdlerden bir diğeri de Peygamber Efendimizden nakledilen sabah ve akşam virdleridir. Nitekim bu virdleri şafak vakti ile güneşin

---

<sup>1848</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 814.

<sup>1849</sup> A.g.e., C. 2, 1075.

<sup>1850</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 470.

<sup>1851</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 234.

<sup>1852</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 1, 146.

<sup>1853</sup> A.g.e., C. 2, 527.

<sup>1854</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 574, C. 3, 1216.

<sup>1855</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 61.

<sup>1856</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 525.

<sup>1857</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1327; Ali Hüseyinî, *Târîhu Sûriye el-İktisâdî*, (Dımaşk: Matba'atu Bedâi' el-Funûn, 1923), 319.

<sup>1858</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 1, 260.

<sup>1859</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 269.

<sup>1860</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 1, 146.

doğuşu arasındaki zamanda ve ikinci ile yatsı arasında okurlardı.<sup>1861</sup> Hatta bazı âlimler, insanlara kolaylık sağlamak amacıyla hadis kitaplarından topladıkları virdleri kitapçıklar haline getirmişlerdir. Bu hususta kendilerine İmam Nevevî'nin (ö. 1277) meşhur kitabı *Ezkâr*'ı ve Abdurrahman b. Ebu Bekir b. Davud ed-Dımaşkî es-Sâlihi el-Kâdirî'nin (ö. 1452) babasının “*ed-Dürrü'l-müntekîyyu'l-merfu' fi evrâdi'l-yevmi ve'l-leyleti ve'l-usbû*”<sup>1862</sup> adlı kitabını şerh ettiği “*Tuhfetu'l-ubbâd ve edilletü'l-evrâd*”<sup>1863</sup> gibi eserleri örnek almışlardır. Örneğin 19. yüzyılda Hanbelî müftüsü Mustafa es-Suyûtî (ö. 1827) Kütüb-ü sitte'den topladığı virdlerden oluşan “*Tuhfetu'l-ubbâd fîmâ fi'l-yevmi ve'l-leyleti mine'l-evrâd*” isimli kitabı yazmış,<sup>1864</sup> Şam müftüsü Atâullah el-Kesm (ö. 1938) Peygamber Efendimizden *sallallahu aleyhi ve sellem* hem gece hem gündüz vakti için nakledilen zikir ve virdleri bir araya topladığı “*ed-Dureru'l-mensûra fi'l-evrâdi'l-me'sûra*” isimli kitabını yazmış,<sup>1865</sup> Abdurrahman el-Hatîb ise içerisinde müridin her gün ve gece devamlılık göstermesi gereken virdleri topladığı “*Hizbü'l-kifâye li ehli'l-bidâye*” isimli kitabı kaleme almıştır.<sup>1866</sup>

Dımaşk sûfîlerinin yaygın okuduğu virdler arasında tarikat imamları ve salihlerin vird ve hizibleri de yer almaktadır. Bunlara Ahmed er-Rifâî'nin virdleri ve özellikle Ferec hizbi;<sup>1867</sup> Ebu'l-Hasan eş-Şâzelî'nin virdleri ve özellikle Bahr hizbi;<sup>1868</sup> İmam Nevevî'nin virdleri ve özellikle sabah ve akşam okunan Hıfz virdi;<sup>1869</sup> İbn Arabî'nin virdleri ve özellikle ed-Devrû'l 'alâ hizbi<sup>1870</sup> ile Mustafa el-Bekrî'nin virdleri ve

---

<sup>1861</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 470.

<sup>1862</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, C. 3, 61.

<sup>1863</sup> A.g.e., 5/128.

<sup>1864</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 278; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1C. 2, 254.

<sup>1865</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 606.

<sup>1866</sup> A.g.e., C. 1, 617.

<sup>1867</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 699.

<sup>1868</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 688.

<sup>1869</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 470, 478; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 646.

<sup>1870</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 470.

özellikle Seher virdi<sup>1871</sup> örnek olarak verilebilir. Bu virdleri sûfî tek başına evinde<sup>1872</sup> ya da ihvanından oluşan bir cemaatle beraber tekke veya mescitte okurdu. Örneğin Emevî Camii'nde cemaatle sabah namazından önce seher virdi, sabah namazından sonra da Derdîr ve Sâvi virdi okunur,<sup>1873</sup> İbn Arabî Camii'nde ise Haşim Ebu Tavk cumartesi geceleri müritleriyle beraber seher virdi okurdu.<sup>1874</sup>

Aynı zamanda tarikat virdleri dışında sûfîlerin günlük olarak okumaya gayret ettiği pek çok diğer virde rastlanmaktadır. Bunlara örnek verecek olursak:

- Günde 100 defa, Tesbih virdi: “Subhânallâhi ve bi hamdihî subhânallâhi'l-azîm”,
- Günde 100 defa, “Lâ ilâhe illallâhu'l-meliki'l-hakki'l-mübîn ve lâ havle ve lâ kuvvete illa billahi'l-aliyyi'l-azîm”,
- Günde 100 defa, “Estağfirullah el-azîm li zenbî ve li'l-mü'minîne ve'l-mü'minât”
- Günde 100 defa, “Cezâ'llahu annâ nebîyyenâ Muhammeden sallallâhu aleyhi ve sellem mâ hüve ehluh”
- Günde 25 defa, “Allâhümme bârik lenâ fi'l-mevti ve fîmâ ba'de'l-mevt”.<sup>1875</sup>

Ya da belirlenmiş sayılarda Allah Teâlâ'nın bazı esmasının tekrarı, örneğin:

- Günde 100 defa, “yâ Kâfi, yâ Ğaniy, yâ Fettâh, yâ Rezzâk)
- Günde 27 defa, “yâ Hayyu yâ Kayyûm felâ yefûtu şey'ün min 'ilmihî velâ yeûduhu”
- Günde 127 defa, “yâ Hannân yâ Mennân entellezî vesi'te külle şey'in rahmeten ve ilmâ”
- Her gün sabah namazının sünneti ve farzı arasında 127 defa, “yâ Latîf”<sup>1876</sup>

---

<sup>1871</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 604; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 136, C. 2, 736, 1008, 1023.

<sup>1872</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 470.

<sup>1873</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 736, 1023.

<sup>1874</sup> A.g.e., C. 1, 136, C. 2, 1008.

<sup>1875</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 146.

<sup>1876</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 146.



Bazı tarikat şeyhleri müritlerine bilinen tarikat zikirlerine ek başka zikirler de veriyordu. Örneğin Sa‘diyye tarikatı müritleri sabah namazından sonra 87 kez, “yâ Azîz” zikri çekiyorlar;<sup>1877</sup> bazı Halveti şeyhleri ise müritlerine hususi ihtiyaçlara yönelik Esmâü’l-Hüsna’dan zikirler öğretiyordu. Örneğin: İnsanların kendisini sevmesi için öğle namazından sonra 400 defa, “yâ Raûf yâ Vedûd yâ Allâh”; malın artması için ikindi namazından sonra 288 defa, “yâ Bâsit yâ Muiz yâ Allâh”; izzet ve şeref için akşam namazından sonra 715 kez, “yâ Rahmân yâ Rezzâk yâ Allâh”; belaların def’i için sabah namazından sonra 415 kez, “yâ Râfi‘ yâ Mâni‘ yâ Allâh”<sup>1878</sup> zikri okurlardı. Aynı şekilde Şâzelî tarikatı şeyhinin müritlerine şu zikirleri emrettiği görülmektedir: Her gün 100 defa, besmele, istiğfar, La ilahe illallâhu’l-melikü’l-hakku’l-mübîn ve Peygamber Efendimize salavat; her gün sabah namazından önce Felah hizbi, sabah namazından sonra büyük Şâzelî hizbi, ikindi namazından sonra Bahr hizbinin okunması; Cuma günleri Peygamber Efendimize *sallallahu aleyhi ve sellem* çokça salavat getirilmesi, bu salavatların ikindi namazından sonra ise 80 defa özellikle “Allâhümme salli ‘alâ seyyidînâ Muhammedin ‘abdüke ve nebîyyüke ve rasûlüke’n nebîyyi’l-ümmî ve ‘alâ âlihî ve sahbihî ve sellim” şeklinde olması.<sup>1879</sup>

Virdlerini seher vaktinde okumak şeyhlerin âdetlerinden biriydi. Bu sebeple gece teheccüd namazı için kalkmaya gayret ederler<sup>1880</sup> ve müritlerinden iki rekât bile olsa teheccüd namazı kılmaları için söz alırlardı.<sup>1881</sup> Bu niyetle insanları seher vakti uyandırmak için Dımaşk kalesinde davullar çalınırdı. Bu âdet, teheccüd kılanların ve oruç tutanların seher vakti uyandırılması için, Zahir Baybars’ın getirdiği bir uygulama olup, Dımaşk’ın güzelliklerinden biri olarak sayılmıştır. Dımaşk kalesinin farklı burçlarına yerleştirilmiş üç tane davul vardı. Gecenin ilk çeyreğinde her davula birer kez vurulur, ikinci çeyreğinde iki kez, son çeyreğinde ise üç kez vurulur ve Emevî

---

<sup>1877</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki’l-Yevmiyye*, 107.

<sup>1878</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 420.

<sup>1879</sup> Taybe, *Târihu’t-Tarikati’s-Şâzelîyye*, 61.

<sup>1880</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 1, 470, C. 3, 1327; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sâlise ‘Aşar*, C. 1, 415; Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 591.

<sup>1881</sup> Taybe, *Târihu’t-Tarikati’s-Şâzelîyye*, 61

Camii'nin müezzinleri ezan vaktine kadar tesbih, dua ve münacât okumaya başlardı.<sup>1882</sup>

Aynı zamanda daha çok kadınların ilgilendiği bir âdet olan, bazı zikir ve virdlerin muska şeklinde yazılması yaygındı<sup>1883</sup> ve bazı kişiler bu muskaları koruma niyetiyle atlara takıyordu. Atların pislik içinde yuvarlanan hayvanlar olmaları âlimlerin muskayı eleştirmelerine sebep olmuş ve Kur'an-ı Kerim ayetlerini hafife almaya yol için âlimler, bu tür muskaların caiz olmadığı fetvasını vermişlerdi.<sup>1884</sup>

Bazı sûfiler ise virdleri -evlere saldırmalarından korktukları için- yılanları saklandıkları yuvalarından çıkartmak için kullanır, nar ağacından bir sopa getirip üzerine yüzlerce kez “yâ Vedûd” zikri okurlardı.<sup>1885</sup> Bu hususta meşhur olan isimlerden birisi Rıfâî tarikatı şeyhi Muhammed Haşim Ebu Tavk'tır (1847-1962). Nitekim kendisi yılanları ehlileştirir, onlara özel virdler okuyup boyun eğdirirdi. Yanına bir kısır kadın geldiğinde beline bir yılan dolar ve Allah'ın izniyle kadın hamile kalır, insanlar eski evlerin köşelerinde yuva kuran yılanları çıkarması için kendisini çağırır, onları yuvasından çıkarıp bir çuvala koyar ve yanında götürürdü.<sup>1886</sup>

Meclislerde, derslerden önce ve müritler arasında Kaside-i Bürde, bazı naatlar<sup>1887</sup> ve yanı sıra sıkıntıyı ve kaygıyı gidermek, muhabbet oluşturmak, kalbi ferahlatmak, geçimi kolaylaştırmak ve insanların diğer maksatları gibi durumlara özel virdleri okumak yaygındı.<sup>1888</sup>

Virdlerin karakter ve niteliklerine bakıldığında çoğunlukla Kur'an ve sünnetten alınmadığı, dönemin âlimlerinin ifade ettiği gibi, tecrübelerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.<sup>1889</sup> Bu durum ıslahat hareketinin önde gelen isimlerinin eleştirilerine

---

<sup>1882</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, C. 1, 221.

<sup>1883</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 110; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 699

<sup>1884</sup> Cebrî, *Dimaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 176.

<sup>1885</sup> A.g.e., 225.

<sup>1886</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1007.

<sup>1887</sup> A.g.e., C. 1, 640, C. 2, 788, 814; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 61.

<sup>1888</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 447.

<sup>1889</sup> A.g.e., 447, 472; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 33; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 146.

sebepe olmuştur. Nitekim Cemalledin el-Kâsimî (ö.1914), risalelerinden birinde evliya ve salihlerin virdlerine yönelip Peygamber Efendimizden aktarılan virdlerden uzaklaşılmasını eleştirmiş, bunu daha faziletli ve daha kâmil olana muhalefet hatta bidata tabi olma kabul etmiştir. Bahsi geçen virdleri içeriğinde bir sıkıntı olmayan dualar olarak görse de Kur'an-sünnetten nakledilmiş virdlerin okunmasını teşvik etmiş, bu niyetle ilk olarak “*Müntehabü'l-tevessülât*” olarak isimlendirdiği kitapçıkta, daha sonra “*el-Evrâdü'l-me'sûra*” isimli başka bir kitapçıkta Kur'an ve sünnette geçen duaları toplamış, insanların arasında sadece bu virdlerin yaygın olduğu bir günün geleceğini umut etmiştir.<sup>1890</sup> Behçet Baytar'ın da (ö. 1976) sünnet olmayan zikirlerin okunmasını eleştirdiği<sup>1891</sup> ve bu zikirlerin tesirine dair zikredilenleri sadece kişinin inancına bağladığı gözlemlenmektedir.<sup>1892</sup>

### 3.1.1.2. Zikir Meclisleri

Tarikatlar bahsinde zikrettiğimiz gibi zikir meclisleri sadece tekke ve zaviyelerle sınırlı kalmadığı, medreseler<sup>1893</sup> ve evlerde<sup>1894</sup> de düzenlendiği görülmektedir. Bu husustaki çok sayıda belge ve habere bakıldığında sûfilerin genel olarak mescitlerde,<sup>1895</sup>

---

<sup>1890</sup> Kâsimî, *Cemâl el-Kâsimî ve sruhû*, 605.

<sup>1891</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 470.

<sup>1892</sup> A.g.e., C. 1, 33.

<sup>1893</sup> Mesela bkz. Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 361; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 651; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 79; Timur, *'Alâmu'l-fikri'l-İslâmî*, 228; Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 222.

<sup>1894</sup> Mesela bkz. Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 85, 94; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1339; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 302; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 284, 308, 503, 521; Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 129; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 204.

<sup>1895</sup> Mesela bkz. Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 45, 76, 85; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1213; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 31, 63; Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme İsâ el-Kürdî*, 82-85; Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 339; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 113, 129, 326, 352, 428, 548, 649, 651, 706, C. 2, 769, 1007.

özellikle de Emevî Camii'nde<sup>1896</sup> zikir meclisleri düzenlemeye önem verdikleri görülmekte, hatta şer'i mahkeme sicillerinde Emevî Camii'nde zaviye şeyhi isimli vazifelere rastlanmaktadır. “Emevî Camii beyaz minarede Şâzelî zaviyesi şeyhi”,<sup>1897</sup> “Emevî Camii Hüseyin meşhedi Nakşibendî zaviyesi şeyhi”,<sup>1898</sup> ve “Emevî Camii batı cephesi Sa'diyye zaviyesi şeyhi” gibi ifadeler bu vazifelere örnektir.<sup>1899</sup>

Osmanlı toplumunda tekke ve zaviyelerin etkisi mescidlere göre daha aşikâr olsa da<sup>1900</sup> Dımaşk'ta durumun farklı olduğu görülmektedir. Dımaşk toplumunda, âlimlerin ve sûfîlerin meclislerinin bir araya geldiği mekanlar olması sebebiyle mescidlerin daha merkezi bir rolü vardır.<sup>1901</sup> Dımaşk'ta çoğu cami ibâdet rolünün yanı sıra, topluma hizmet için tekke görevi de görmüş ve sûfî tarikatların zikir meclisleri tekke ve zaviyelerden daha çok mescitlerde yapılmıştır.

Sâlihiyye mahallesinde bulunan el-Aravdekî zaviyesi gibi sadece çok az sayıda zaviyede her gece zikir meclisleri düzenlenirken,<sup>1902</sup> camilerde neredeyse haftanın her günü, özellikle pazartesi ve cuma günleri akşam ve yatsı arasında meclisler düzenlenirdi.<sup>1903</sup> Genellikle her tarikata özel bir gün olup, bugünlerde tarikatlar, Dımaşk ehlinin hangi tarikata mensup olduklarına bakmaksızın katıldığı umuma açık meclislerini düzenlerlerdi. Örneğin:

---

<sup>1896</sup> Mesela bkz. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1005; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 147, 216; Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 218; Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 135, 137, 183, 367; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 277, 577.

<sup>1897</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 169, 286, 365.

<sup>1898</sup> A.g.e., 334.

<sup>1899</sup> A.g.e., 305.

<sup>1900</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 288.

<sup>1901</sup> 'Azm, *Müzekkîrât*, C. 1, 49.

<sup>1902</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 378.

<sup>1903</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 85; 'Allâf, *Dımaşk fi Matla'i'l-Karni'l-'İşrîn*, 155; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 326, 649, C. 2, 769.

Cumartesi ve salı günleri Sâlihiyye mahallesinde bulunan eş-Şâbbu't-tâib zaviyesinde zikir meclisleri;<sup>1904</sup> Mevlevî tekkesinde perşembe günleri semâ meclisleri;<sup>1905</sup> Bekrî el-Attâr'ın evinde cuma akşamları yatsıdan sonra Kâdiri zikir meclisleri kurulurdu.<sup>1906</sup>

'Ayta ailesi, Kalbekciyye Camii'nde pazartesi günleri yatsı namazından sonra Şâzelî vaaz ve zikir meclisi;<sup>1907</sup> Suvâr ailesi, pazartesi ve perşembe günleri Buzûrî Camii ve Emevî Camiii'nde mahya meclisi;<sup>1908</sup> Ahmed el-Cezâirî, pazartesi ve cuma günleri Annâye Camii'nde Kadiri zikir meclisleri düzenlerdi<sup>1909</sup>

Abdulvehhab es-Salâhî, çarşamba günü sabah namazından sonra Peygamber Efendiimiz'e salavat meclisleri düzenler ve Dımaşk meclisleri arasında yer değiştirirdi.<sup>1910</sup>

Cuma namazından sonra Sümeysâtiyye Medresesi'nde halkın katılımıyla Halvetî tarikat meclisi düzenlenirdi.<sup>1911</sup>

Abdurrezzak et-Trablûsi, cuma günü sabah namazından sonra Sinan Paşa Camii'nde Nakşibendî hatmesi düzenler ve Dımaşk ulemasından pek çok kimse meclise katılırdı.<sup>1912</sup>

İsa el-Kürdî, cuma günü Hâlid el-Bağdâdî tekkesinde Nakşibendî hatmesi düzenler ve 5000'den fazla insan katılım gösterirdi.<sup>1913</sup>

---

<sup>1904</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 246.

<sup>1905</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 369.

<sup>1906</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 94.

<sup>1907</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 649.

<sup>1908</sup> A.g.e., C. 1, 326.

<sup>1909</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 85.

<sup>1910</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1001.

<sup>1911</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 36.

<sup>1912</sup> Hatîb, *Ğurerü's-Şâm*, C. 2, 973.

<sup>1913</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 323.

Ebu’ş-Şâmât, perşembe günleri yatsı namazından sonra Şâzeli tekkesinde zikir meclisi düzenlerdi.<sup>1914</sup>

Şâzeliyye gibi bazı tarikatların meclisleri, ritim ve nağme usulüne uygun bir şekilde muvaşşah ve dinî kasidelerin icrası ile diğerlerinden ayrılıyordu. Bu meclislerin en meşhuru ise Ebu Şâmat’ın Şâzelî zaviyesinde kurulan meclisti.<sup>1915</sup> Bunun yanı sıra Mevlevî meclisleri de müzik aletlerinin kullanımı ve şiir icrası ile bilinen meclislerdendi.<sup>1916</sup>

Sûfî şeyhlerinin düzenlediği ve Dımaşk ehlinin tarikat ve meşrep farklılığı gözetmeksizin iltifat ettiği (katıldığı) en meşhur genel zikir meclisleri şunlardır:

#### **a) Mahya Meclisi**

Suvar ailesi ile beraber 16. yüzyılda başlayıp 20. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bir meclistir. Bu mecliste Peygamber Efendimize *sallallahu aleyhi ve sellem* salavat ve bazı dua ve virdlerin okunmasıyla pazartesi ve cuma gecelerini ayakta geçirirler,<sup>1917</sup> meclis Buzûri mescidi, Emevî Camii’nde Hüseyin meşhedi ve İbn Arabi Camii gibi Dımaşk’ın farklı mescitlerinde düzenlenirdi. Öyle görünüyor ki bu meclis şehre gelen sûfîlerin ziyaret ettiği bir meclisti.<sup>1918</sup> Tezin “Müteferrik Tarikatlar” bölümünde mahya meclisini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştık.<sup>1919</sup>

#### **b) Seher Meclisi**

Mustafa el-Bekrî’ye ait olan seher virdinin okunduğu bu meclis, 18. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına kadar Dımaşk’ın mescitlerinde düzenlenmeye devam etmiştir. Bu

<sup>1914</sup> Taybe, *Târihu’t-Tarîkati’s-Şâzeliyye*, 196.

<sup>1915</sup> A.g.e., 203, 204.

<sup>1916</sup> Habeşî, *eş-Şâhidu’l-Makbûl*, 149-151; Keyyâl, *Ramadân*, 113-116.

<sup>1917</sup> Şeyh Usâme er-Rıfâî, İstanbul’un Fatih semtinde 21.01.2023 Cumartesi gerçekleşen bir buluşmamızda, gençliğinde bu meclislerde birden fazla bulunduğunu ifade ederek, bu şekilde anlatmıştır.

<sup>1918</sup> Keyyâlî, *el-Hulletu’s-Seniyye*, 87.

<sup>1919</sup> “Farklı Tarikatlar” bölümüne bakınız. Ayrıca bkz. Muhibbî, *Hulâsatu’l-Eser*, C. 2, 454; Hallâk, *Havâdisu Dımaşki’l-Yevmiyye*, 180, 230.

meclisin şeyhliğini Emevî Camii'nde önce Haşim et-Tâci ve oğlu Sa'dî,<sup>1920</sup> sonra Saîd el-Habbâl<sup>1921</sup> ve Nureddin Deveci,<sup>1922</sup> sonra Reşid el-Cendelî, sonra da Muhammed Alâvî;<sup>1923</sup> İbn Arabî Camii'nde Tâlib es-Sirvân<sup>1924</sup> ve Haşim Ebu Tavk;<sup>1925</sup> Ta'dil Camii'nde ise Sa'id el-Ferrâ üstleniyordu.<sup>1926</sup> Emevî Camii'nde kurulan meclis, aralarında en meşhuru. Farklı tarikatlardan on sûfî, kıraati aralarında nöbetleşe okuyor, yatsı namazından başlayarak sabah namazı vaktinde meclisi bitiriyorlardı.<sup>1927</sup>

Görünen o ki 20. yüzyılda bu meclise katılım zayıflamış, meclise sabah namazından bir buçuk saat kadar öncesinde doğu hücrelerinde okudukları virdle meclise başlayan 50 kişinin altına kadar düşmüştür. Meclis, 1970'lere kadar bu şekilde devam etmiş, daha sonra durmuştur.<sup>1928</sup>

### c) *Fecr Meclisi*

Emevî Camii gibi bazı mescidlerde kurulan Fecr meclisi, şafak vaktinde başlayıp güneşin doğuşuna kadar devam eder, mecliste Derdîr ve Sâvi virdi okunurdu.<sup>1929</sup> Emevî Camii'nde bu meclisi Muhammed el-Bezre,<sup>1930</sup> ardından Reşid el-Cendelî, sonra Lütfî el-Kûsa sonra Ahmed el-Habbâl yönetiyordu.

---

<sup>1920</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânühâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 604; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 577.

<sup>1921</sup> A.g.e., C. 1, 277.

<sup>1922</sup> A.g.e., C. 2, 734.

<sup>1923</sup> A.g.e., C. 2, 1023.

<sup>1924</sup> A.g.e., C. 1, 136.

<sup>1925</sup> A.g.e., C. 2, 1008.

<sup>1926</sup> A.g.e., C. 1, 449.

<sup>1927</sup> A.g.e., C. 2, 736, 743

<sup>1928</sup> Şeyh Usâme er-Rıfâî, İstanbul'un Fatih semtinde 21.01.2023 Cumartesi gerçekleşen bir buluşmamızda, gençliğinde bu meclislerde birden fazla bulunduğunu ifade ederek, bu şekilde anlatmıştır.

<sup>1929</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 577.

<sup>1930</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 905.

#### d) *Ramazan Vedası Meclisi*

Ramazan'ın 30. günü ikindi namazından sonra sûfî tarikatlar Emevî Camii'nde toplanırdı. Her tarikatın Yahya *aleyhisselam*'ın makamı çevresinde kendine has bir yeri olur ve meclise zikir ve dua ile başlanır, Ramazan'a veda ve ondan ayrılmanın hüznü üzerine şiir okunurdu.<sup>1931</sup> Ben de 20. yüzyılın sonlarına doğru Ramazan'ın 28. ve 29. günlerinde teravih namazından sonra buna benzer bir meclise şahit oldum. Emevî Camii müezzinleri bir araya gelmiş, etraflarında halktan ve salihlerden bir grup olduğu halde hüznü ve hasret duygularıyla Ramazan'a veda için kasideler okuyorlardı.

#### e) *Arefe Günü Meclisi*

Memlük döneminden beri Dımaşklılıların âdeti, arefe günü ikindi namazından sonra güneşin batışına kadar Emevî Camii'nde toplanıp, Arafat'taki hacıların hali gibi dua ve zikirle meşgul olmaktı.<sup>1932</sup> Hatta bazı sûfiler, hacıların Arafat dağına çıkması benzer şekilde Sâlihiyye mahallesinde bulunan Kâsiyun dağına çıkarlardı.<sup>1933</sup> Dımaşklılar, bu vakti Dımaşk'taki mescidlerin en eskisi olması itibarıyla Emevî Camii, Sâlihiyye mahallesinin en eski ve en görkemli mescidi olmasıyla Hanâbile Camii<sup>1934</sup> ve Kâsiyun dağındaki Erbaîn mağarası<sup>1935</sup> gibi faziletli mekanlarda ibâdet ve zikir ile geçirmeyi tercih ederlerdi. Bu meclisler, 20. yüzyılın sonlarına kadar Dımaşk'ın bazı mescitlerinde kurulmaya devam etmiştir.<sup>1936</sup>

---

<sup>1931</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 117.

<sup>1932</sup> İbn Cübeyr, *Rihle*, 264; Muhammed el-Levvâtî İbn Battûta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Ğarâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*, Thk. Abdulmunim el-Uryân, Thk. Selahattin el-Müneccid, (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1987), 122.

<sup>1933</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 87.

<sup>1934</sup> İbn Kennân, *el-Murûcu's-Sündüsiyye*, 81; Mutî' Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile bi-Sâlihiyye Cebele Kâsiyûn*, (Beyrut: Dâru'l-Beşâir'l-İslâmiyye, 2002), 22.

<sup>1935</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 297.

<sup>1936</sup> Bazılarına bizzat katıldığım bu meclisler sadece mutasavvıflar tarafından değil, aynı zamanda Dımaşk'teki Zeyd b. Sabit Camii'nde olduğu gibi bazı âlimler ve davetçiler tarafından da kurulurdu.



### **f) Peygamber Efendimize Salavat Meclisleri**

Bu meclis Dimaşk'ın meşhur birtakım sûfileri tarafından kurulmuştur. Şâzelî tarikatı şeyhi Muhammed el-Hâşimî ve halifesi Sâid el-Burhânî, Arif Osman en-Nakşibendî, Yahya es-Sıbâğ ve Arif es-Savâf ed-Deveci en-Nakşibendî eş-Şâzelî, Hanefî fakih Abdulvehhab Dibs ve Zeyt Nakşibendî, Şam müftüsü Atâ el-Kesm Nakşibendî ve Abdulvehhab es-Salâhî en-Nakşibendî bu sûfîler arasındadır. İlk zamanlarda sûfîlerden birinin evinde toplanır ve Peygamber Efendimize salavat ile meşgul olurlarken, daha sonra katılanların sayısı artınca meclisi Dimaşk'ın mescidlerinde yapmaya başlamışlardır. Bu meclisler günümüzde de pazartesi ve çarşamba sabahları ve cuma günü ikindiden sonra kurulmaya devam etmektedir.<sup>1937</sup> Meclis, toplananların sabah namazını cemaatle kılmasının ardından Peygamber Efendimize yüz bin kere “Allahümme salli alâ seyyidinâ Muhammed ve Âlihi ve sellim” sîgası ile salavat getirmeleri ile başlar, sonrasında Yusuf en-Nebhânî'nin “et-Teveşşül bi esmâillâh” şiiri ve Bûsirî'nin Muhammediyye kasidesi okunur, daha sonra Ya Latîf gibi bazı zikirler 129 kere tekrar edilir ve Yasin suresi okunup meclisi dua ile bitirirlerdi. Hemen meclisin bitiminde hadra yani Şâzelî zikir meclisi başlardı.<sup>1938</sup>

#### **3.1.1.3. Mübarek Gecelerin İhyası**

Osmanlı Devleti, toplumun Sünnî kimliğini pekiştirmek, halkın dindarlık eğilimlerine cevap vermek ve devlet ile halk arasındaki bağları güçlendirmek amacıyla dinî günlerle (olaylarla) ilgilenmiş, farklı ırklardan oluşan Osmanlı halkını bir araya getiren unsurun din olması hasebiyle,<sup>1939</sup> dinî açıdan önem taşıyan gecelerde merasimler düzenlenip, devlet adamları, kadılar, valiler ve askerler gibi resmî kurumların katılımına önem verilmiştir.<sup>1940</sup> Memlûklüler döneminden beri bazı mübarek gecelere hürmet gösterip geceyi mescid veya sûfî tarikatların zaviyelerinde zikir ve ibâdetle geçiren Dimaşk halkının tazim ve kutlamaları Osmanlıların gelişiyile daha çok artmıştır. Ramazan ayının her gecesi vali ve devlet adamlarının yemek vermesi Osmanlı âdetlerinden bir diğeridir. Nitekim bu yemeklerin bazılarında ulema, kadılar ve sûfî tarikat şeyhleri; çoğunluğuna ise fakirler davet edilirdi. Ramazan ayının hilali

<sup>1937</sup> Savvâf, *Nesru'r-Rayyâhîn*, 117.

<sup>1938</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1075.

<sup>1939</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 292; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, C. 2, 652.

<sup>1940</sup> A.g.e., C. 2, 652.

görüldüğü ilk gün vali; ulema, tarikat şeyleri, kadı ve Eşraf nakîbini iftar sofrasında karşılar, davetliler mübarek ay için tebrikte bulunurlar, vali de onlara ikram ve tebrikte bulunur, ardından mahallelerin ileri gelenlerine gidip toplu bir şenlik havasında onların ramazanlarını tebrik ederlerdi.<sup>1941</sup>

Dımaşk halkının dinî bir merasim düzenlediği (kutladığı) mübarek geceler şunlardır:

**a) İsra ve Miraç Gecesi**

Bu gece Recep ayının 27. gecesine tekabül etmektedir. Fatimî döneminden beri Dımaşklıların önem verdiği mübarek gecelerden biri olarak kabul edilen bu geceye verilen önem, Zengî, Eyyûbiler ve Memlûklüler döneminde azalmış, ardından Osmanlı devletiyle beraber bu gece hem resmî makamlar hem de halk tarafından tekrar kutlanmaya başlanmıştır. Bu gece insanlar mescid ve zaviyelerde toplanıp İsra ve Miraç kıssasını okur,<sup>1942</sup> sûfiler gece yarısına kadar zikir, tesbih ve dua halkaları kurarlardı.<sup>1943</sup> Miraç gecesinin insanları Ramazan ayına hazırlamada ve yaklaşan tevbe ve istiğfar günlerinin önemini hatırlatmada büyük bir etkisi vardı.<sup>1944</sup>

**b) Şaban Ayının 15. Gecesi (Berat Kandili)**

Bu gece Dımaşk'ta, Fatımiler döneminden beri hem resmî olarak hem halk tarafından kutlanmış, Eyyûbîler döneminde de devam eden bu kutlamalar hakkında İbn Cübeyr: “Dımaşk halkı bu geceyi Ramazan’ın 27. gecesinden daha coşkulu bir şekilde kutluyor” demiştir.<sup>1945</sup> Fakat öyle gözüküyor ki bu geceye verilen önem Memlûklerle beraber yavaş yavaş azalmış ve kutlamalar halk tarafıyla sınırlı kalmıştır.<sup>1946</sup> Nitekim bazı medreselerin Berat kandili için vakıflarından bir parçasını tahsis ettiğine işaret eden haberlere rastlanmaktadır.<sup>1947</sup> Aynı şekilde okullarda, camilerde, türbelerde, vadilerde ve bağlarda kandiller yakılır<sup>1948</sup> ve bu gece tekkeye gelenlere ikram olarak

<sup>1941</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 63.

<sup>1942</sup> Sâmürrâî, *et-Tekâlîd*, 178.

<sup>1943</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyi's-Sûri*, 157.

<sup>1944</sup> ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla 'i'l-Karni 'l-İşrîn*, 95.

<sup>1945</sup> İbn Cübeyr, *Rihle*, 244.

<sup>1946</sup> Sâmürrâî, *et-Tekâlîd*, 178-179.

<sup>1947</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri 'l-Memâlik*, 120.

<sup>1948</sup> Sâmürrâî, *et-Tekâlîd*, 178.

özel bir yemek verilirdi.<sup>1949</sup> Osmanlı döneminde başlayıp 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden resmî törene ise avam ve havas katılır, merasim devlet gözetiminde ve devlet büyüklerinin katılımıyla gerçekleşir, hükümet mescitlerin süslenmesini ve eğlence yerleri ile kahvehanelerin geceye hürmeten kapatılmasını emrederdi.<sup>1950</sup> 20. yüzyılın sonlarına doğru, az sayıda tarikat şeyhinin müritleriyle beraber bazı mescitlerde yaptığı kutlamalar dışında bu gece için düzenlenen resmî merasimler neredeyse son buldu.<sup>1951</sup>

Osmanlıların gelişiyle Berat Kandil’inde yapılan kutlamalarda meydana gelen değişiklikleri İbn Tolun kaydetmiştir. Sözlerinden anlaşıldığı üzere bu gece, Osmanlıların daha önceden bilinmeyen, Dimaşklılara abartılı gelen âdetler getirdiği gecelerden biridir. Mesela vali -bu geceyi kutlamak amacıyla- Şam ehlinin âdetine aykırı olarak, Emevî Camii ve İbn Arabi Camii’nin kandillerinin yakılmasını emrederdi.<sup>1952</sup>

İnsanlar bu gecenin ihyası için Emevî Camii ve İbn Arabi Camii gibi büyük camilerde veya zaviyelerde bir araya toplanır, geceye Yasin suresinin üç kez okunmasıyla başlanırdı. İlk seferinde uzun ömür niyetiyle okunur, daha sonra sessizce dua edilir, ardından ikinci kez belaların def’i niyetiyle okunur ve yine dua edilir, sonra rızıkta bereket, ihtiyaç ve yokluktan berî olma niyetiyle üçüncü kez okunur ve ardından toplu bir şekilde Berat Kandili duası okunurdu.<sup>1953</sup> Abdusselam eş-Şattî el-Kâdiri sûfîlerin bu gece yapılan duaya verdiği ehemmiyeti gösteren “*Tuhfetu ehli’l-imân bi ed’iyeti leyleti’n-nısfı mine’ş-Şaban*”<sup>1954</sup> isimli bir risale yazmıştır. Daha sonra bazı ilahiler dinlenir, sonra merasime katılanlara tatlı dağıtılır ve ardından isteyenler evlerine dönüp sabaha kadar zikir ve dua ile meşgul olur, isteyen de bazı zaviyelere gidip gece yarısına kadar oradaki zikir ve dua meclislerine katılırdı. Geceyi, zikir ve ibâdetle geçirdikleri

---

<sup>1949</sup> Mukâbele, *el-Müessesâtu’l-İctimâiyye*, 102.

<sup>1950</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dimaşki’l-Yevmiyye*, 193.

<sup>1951</sup> 20. yüzyılın sonunda Şâzelî tarikatının şeyhi Hişâm el-Burhâni tarafından tertip edilen, Tevbe Camii gibi Dimaşk’teki bazı camilerde yapılan bu gece kutlamalarına ben de yetiştim.

<sup>1952</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu’l-Hillân*, 408.

<sup>1953</sup> Sabbâğ, *el-Müctema’u’l-’Arabiyyi’s-Sûrî*, 157; Sâmürrâî, *et-Tekâlîd*, 178.

<sup>1954</sup> Kehhâle, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, 5/226.

için Mahya gecesi olarak adlandırılırdı. İnsanlar bu geceyi Ramazan'ın gelişine bir hazırlık olarak görürler ve vaizler vaazlarında Ramazan gelmeden önce tevbe ve istiğfarın önemine dikkat çekerlerdi.<sup>1955</sup>

### c) *Kadir Gecesi*

Kadir Gecesini Ramazan'ın 27. gecesi kutlamak üzere anlaşılan Müslümanlar, büyük mescitlerde veya zaviyelerde toplanır, sûfîler zikir ve ilahi meclisleri düzenler ve sabah namazına kadar ibâdetle ve Kur'an tilavetiyle meşgul olurlardı. Bazen birden fazla tarikat, bir mescit veya zaviyede toplanıp etraflarında halktan insanlar olduğu halde seher vaktine kadar zikirlerini nöbetleşe okur, ilahi aşk ve nebevî övgü içeren kasideleri nöbetleşe söylerlerdi. Örneğin, Sa'diyye, Şâzeliyye, Rifâiyye ve Mevlevîyye tarikatı mensupları, Kaymeriyye mahallesinde bulunan Sâ'diyye zaviyesinde bir araya gelir, geceyi sakal-ı şerif töreni ile bitirirlerdi.<sup>1956</sup> Mevlevîler, isteyen herkesin katıldığı genel bir iftar düzenler, ardından teravih namazından sonra Mevlevî tekkesinde zikir meclisi düzenlenir, sonra başlarında tarikat şeyhi olduğu halde müritlerden oluşan bir alayla tekkeden çıkılır ve Emevî Camii civarında bulunan diğer bazı zaviyeler ziyaret edilirdi. Sabah namazından önce tüm sûfî tarikatlar Emevî Camii'nde toplanıp Yahya *aleyhisselam*'ın huzurunda seher virdi okurlar<sup>1957</sup> ve devlet adamları başta olmak üzere Emevî Camii'nde toplanan kadın ve erkeklerden oluşan kalabalık, sûfî tarikatların zikir meclislerini dinlerlerdi.<sup>1958</sup> Hâlâ Dımaşk meclislerinde yatsı namazından sabah namazına kadar zikirler, salavatlar ve dualar eşliğinde bu gece yaşatılmaya devam etmektedir.

#### 3.1.1.4. Dinî Münasebetler

Genelde Dımaşk halkı, özelde sûfîler dinî günlere hürmet gösterir, bugünlerde caddeler süslenir, minareler ışıklandırılır, sokaklarda sûfî tarikatların bayrakları asılır<sup>1959</sup> ve sûfîler bugünlere özel zikir meclisleri kurardı. Hükümet ise düzenlediği resmî kutlamalar aracılığıyla, en önemlilerinden biri Peygamber Efendimizin

<sup>1955</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 381; 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 95-96.

<sup>1956</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 157; Keyyâl, *Ramadân*, 108.

<sup>1957</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 85; Keyyâl, *Ramadân*, 116.

<sup>1958</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 99.

<sup>1959</sup> A.g.e., 75, 84; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 156; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 1, 96, C. 2, 658.

*sallallahu aleyhi ve sellem* doğumu (12 Rebûlevvel) olan dinî olaylara verdiği ehemmiyeti gösterir, yerel hükümet tarafından önemli dinî günlerde Emevî Camii'nde, vali veya vekili, kadı ve müftülerin katılımıyla resmî kutlamalar düzenlenirdi.<sup>1960</sup> Dımaşk ehlinin bu kutlamalara verdiği önemi çok açık bir şekilde görmek mümkündür. Nitekim Vali Bostancı Hüseyin Paşa bu kutlamaları kaldırdığında Dımaşk ehli kendisine karşı ayaklanmış ve onu Dımaşk'tan kaçmaya zorlamışlardır.<sup>1961</sup>

Ehl-i sünnet ve Şiiilerin ortak kutladığı günlerden biri Aşura günü olup,<sup>1962</sup> Müslüman ve Hristiyanların ortak kutladığı günlerden biri de Hristiyanların kutsal perşembesine denk gelen ölüler perşembesidir.<sup>1963</sup>

Dımaşklıların kutlanılmasına büyük bir önem verdiği dinî günler şunlardır:

**a) *Peygamber Efendimizin sallallahu aleyhi ve sellem Doğumu (Mevlid-i Nebî)***

Rebûlevvel ayının 12. gününe tekabül eden bugünün kutlanması Eyyübiler zamanına kadar gitmektedir. Nitekim Muzaffer Gökböri bugünü herkese açık ihtişamlı sofralar kurarak kutlamıştır.<sup>1964</sup> Memlükler döneminde de kutlamalar devam etmiş, hatta lüks ve savurganlık açısından kutlamada abartıya kaçılmıştır. Memlüklerde kutlamaların başında devlet adamları ve bizzat sultan olur; sultan, mevlid kutlamaları için büyük bir çadır kurdurup merkezine oturur, sağında Şeyhülislam ve solunda da dört mezhep kadısı olurdu. Kutlama sonunda para dağıtılıp, yemek sofraları kurulurdu.<sup>1965</sup>

Bu âdet Osmanlı döneminde de devam etmiştir.<sup>1966</sup> Şehirler kandil ve bayraklarla süslenir, vali Emevî Camii'nde öğle namazından sonra Mevlid-i Nebî'yi kutlamak üzere kadılar, devlet adamları, seçkin kimseler ve tarikat şeyhlerinin katıldığı resmî bir

<sup>1960</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 73-95.

<sup>1961</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 82.

<sup>1962</sup> 'Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 86.

<sup>1963</sup> A.g.e., 91.

<sup>1964</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 145.

<sup>1965</sup> Firyâd Zerbâ, *el-Hayâtu'l-İctimâiyye fî Dımaşk fî'l-Ahdi'l-Memlûkî*, (Amman: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1980), 362.

<sup>1966</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 397.

merasim düzenlerdi.<sup>1967</sup> Mahalle mescitlerinde mevlid kıssası okunur, zaviyelerde zikir halkaları kurulur ve burada insanlara tatlı dağıtılırdı.<sup>1968</sup> Her mahallenin sakinleri kendilerine has kutlamalar tertip eder, ulema ve tarikat şeyhlerini bu kutlamalara davet ederlerdi.<sup>1969</sup> Tarikat şeyhleri de her sene Peygamber Efendimizin *sallallahu aleyhi ve sellem* mevlidini zaviyelerinde kutlarlar, ulema ve müritlerden pek çok kimseyi davet edip en lezzetli yemekleri sunarlardı.<sup>1970</sup>

Mevlid kutlamaları sadece Rebûlevvel ayıyla sınırlı kalmaz, Şam ehlinin günümüzde de hâlâ devam etmekte olan âdeti üzere düğün, sünnet, tedavi, ev satın alma, dükkân açılışı, medrese veya hamam açılışı gibi her vesilede Mevlid-i Nebi okunurdu.<sup>1971</sup>

### **b) Aşure Günü**

Şiiler başta olmak üzere Dımaşk ehli Osmanlıların gelişinden önce bugünü kutlardı. Nitekim Memlûkler döneminde bugüne verilen öneme dair pek çok habere rastlanmaktadır. Aşura gününde evlere daha çok alışveriş yapılır, bazı insanlar zekâtlarını bugün verirlerdi. Kadınlar Emevî Camii'ne gidip kuşluk vaktinden öğle namazına kadar vakitlerini ibadete ayırırlar, Şiiler, taziye (matem) meclisleri kurar ve Ehl-i beyt için ağıt söylerlerdi.<sup>1972</sup>

Bu durum aynı şekilde Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Özellikle Dımaşklı Şiilerin Aşura gününe büyük bir önem verdiği dikkati çekmektedir. Nitekim Şiiler Muharrem ayının başlangıcından itibaren geniş bir evde toplanıp, ağlama ve yakarışlarla bugünün (Kerbela) hikayelerini dinlerler, Muharrem'in onuncu gününe kadar bu şekilde devam ederlerdi. Kadınlar ve erkeklerden oluşan büyük bir alayla Hz. Zeynep'in Dımaşk haricinde bulunan makamını ziyaret ederler, yükselen yakarış ve feryatlarla kendi bedenlerine vurarak Hz. Zeynep'in makamına ulaştıklarında zikir ve

<sup>1967</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 93; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 658.

<sup>1968</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 156; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 658.

<sup>1969</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 93.

<sup>1970</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 480.

<sup>1971</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 36-37, 288, 313, 384, 404; İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 385, 631; Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 112.

<sup>1972</sup> Zerbâ, *el-Hayâtu'l-İctimâiyye*, 361.

duaya başlarlar, yas tutarken aşırıya kaçıp içeriğinde muhaliflerini kötüledikleri ağıtlarını söylerlerdi.<sup>1973</sup> Bu haberler araştırmacı Jane Hathaway'ın, Osmanlıların Şiiilerin merasimlerini kabul etmediği ve önemli kabul ettikleri olayları anmalarını engellediği görüşüne aykırıdır.<sup>1974</sup>

Sünnî Dimaşklılara gelince Aşura günü gecesinde Mevlid-i Nebî okur<sup>1975</sup> ve özellikle Sa'diyye tarikatı başta olmak üzere sûfilerle beraber Hz. Zeynep'in makamını ziyaret ederler, fakat Şiiilerin yaptığı gibi ağlamaz, ağıt yakıp dövünmezlerdi. Aksine Şiiileri<sup>1976</sup> ve onları takip eden Kalenderiyye<sup>1977</sup> gibi sapmış sûfileri eleştirirlerdi. Muharrem'in onuncu günü oruç tutar ve aşure aşı ile iftar ederler, bugünde tufandan sonra Nuh *aleyhisselam*'ın yaptığına benzemek gayesiyle fukaraya aşure dağıtırlardı.<sup>1978</sup>

### c) Ölüler Perşembe'si

Hristiyanların Esrar (sırlar) perşembesine<sup>1979</sup> tekabül eden bugün Paskalya bayramından üç gün öncedir. Bugünde sûfi tarikat ehli mezarlıkta toplanıp ölüler için Kur'an okur ve halkın katılımıyla zikir meclisleri düzenlerlerdi. Bu merasimin geçmişi Kudüs'ün geri alınmasından sonra Selâhaddin Eyyubî zamanına kadar dayanmaktadır. Nitekim o Hristiyanlara biladü's-Şam'daki kutsal mekanları ziyaret edebilmeleri için eman vermiş, ardından Hristiyanlar gruplar halinde gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine Müslümanlara saldırılmalarından korkulduğu için tüm biladü's-Şam'da bir uygulama başlatılmıştır. Bu uygulama ile Hristiyanların paskalya haftası boyunca her gün, sûfi tarikatlardan birinin şehirdeki kutsal bir bölge veya zaviyeye gidip burada zikir meclisleri düzenlemeleri emredilmiştir. Bu şekilde halk etraflarına toplanacak ve sayıca çok oldukları için Hristiyanların onlara saldırmaya niyet etmeleri zorlaşacaktır.

<sup>1973</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 101-102; 'Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 86.

<sup>1974</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 83.

<sup>1975</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 605.

<sup>1976</sup> 'Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 86.

<sup>1977</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 198.

<sup>1978</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 102; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 657.

<sup>1979</sup> Hristiyanların Paskalya bayramından önceki Perşembe günüdür. "Hamisu'l-Esrâr, Hamîsu'l-Mukaddes, Hamîsu'l-'Ahd" gibi çeşitli ifadeleri vardır. Hristiyan kültürüne göre Hz. İsa aleyhisselamın havarileriyle yediği son akşam yemeğine dayanmaktadır

İşte bugünlerden biri esrar perşembesidir. Zaman içerisinde bugün ölümler perşembesi olarak anılmaya başlanmış, Selâhaddin'in döneminden sonra bu uygulamaya olan ihtiyaç ortadan kalksa da sûfilerin bugünde kabir ziyaret âdeti ve insanların etraflarında toplanması devam etmiştir.<sup>1980</sup>

### 3.1.1.5. Toplumsal Münasebetler

Sûfilerin hem toplu hem bireysel olarak hüznün ve sevinç içeren toplumsal olaylarda varlık gösterdiği ve pek çok toplumsal olaya katılım sağladığı görülmektedir. Bu olayların bir kısmı şunlardır:

#### a) *Yeni Valinin Karşlanması*

Valinin Dımaşk Guta bölgesinde bulunan Harasta köyünde konaklaması âdettendi. Daha sonra içlerinde sûfî tarikat şeyhleri dahil olmak üzere Dımaşk'ın ileri gelenleri, farklı grupların liderleri ve askerî liderler valiye karşılamak için çıkar, vali Dımaşk'a girerken âlimler, müderrisler ve kadılarla beraber onun alayında yürürlerdi.<sup>1981</sup>

#### b) *Düğünler*

Tarikat şeyhleri ve müritleri düğünlere katılım gösterirler ve davete icabeti gerekli görürlerdi. Katıldıkları düğünlerde bazı dinî kasideler söyler, davetlilere vaaz verip gelin ve damat için dua ederlerdi. Dımaşk'ın önde gelenleri ve seçkin kimseler, teberrükte bulunmak ve dualarını almak niyetiyle sûfileri oğullarının düğünlerine davet eder, onlara güzel sofralar kurup teşriflerini kutlamak için değerli hediyeler sunarlardı.<sup>1982</sup>

#### c) *Musibetler*

Sûfiler şehrin başına gelen musibetlerin ortadan kalkması için Buhârî veya Kitabü's-Şifâ okurlardı. Nitekim sağanak yağışların şiddetli bir şekilde devam etmesi sonucu şehirde sular taşıdığı zaman, azabın kaldırılması için Buhârî okumak üzere toplanmışlardı.<sup>1983</sup> Aynı zamanda, Dımaşk'ın büyük Hanefî fakihlerinden Said el-

---

<sup>1980</sup> 'Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 91.

<sup>1981</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, C. 2, 340-342; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 688.

<sup>1982</sup> A.g.e., 39; İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 22, 23, 234, 290, 375.

<sup>1983</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 165.



Halebî'nin hastalığı sırasında talep ettiği gibi, ulema veya salihlerden birinin şifası için toplanıp yine Sahih-i Buhârî veya Kitabü's-Şifa okurlardı.<sup>1984</sup>

#### **d) Ölümler**

Sûfiler yeşil sancakları ve bayraklarıyla salihlerin, ulemanın ve ileri gelenlerin cenazelerine katılırlardı.<sup>1985</sup> Buna örnek olarak, tarikatların bayraklarıyla, Rıfâî-Şâzelî tarikat şeyhi Bekri Şevikî'nin ve sûfî meczup Abdülkâdir el-Hânî'nin cenazesine çıkması zikredilebilir.<sup>1986</sup>

#### **e) Tehlil**

Tehlil'in aslı katılanların 70 bin defa “Lâ ilâhe illallâh” zikrini söyleyip daha sonra Kur'an-ı Kerim'in birkaç kere hatmedildiği zikir meclisleridir.<sup>1987</sup> Dimaşklılar arasında yaygın olarak bir kişinin vefatından sonra kurulan bu meclisler, bazen de zikir için yapılan buluşmadan hasıl olacak bereketi talep ettikleri için sevinçli bir olay üzerine düzenlenir,<sup>1988</sup> Tehlil'e bazı sûfiler de katılırdı. Bu meclis ilk olarak ölen kişinin vefatından sonraki üçüncü gece, sonra ardından gelen ilk perşembenin gecesi, sonrasında vefatının kırkinci gecesi ve bir sene sonunda yapılırdı. Sûfiler yanlarında Mevlevî tarikatından bir topluluk olduğu halde ölünün veya tarikat şeyhinin evine gelirdi. Zikri yapan kişiler 6-7 kişiden oluşur ve meclis yatsı namazından sonra başlardı. Toplandıkları zaman önce kahve içerek başlarlar, ardından Kur'an okunur ve Kur'an'dan sonra bir müddet zikir çekilip ilahi söylenir ve “Lâ ilâhe illallâh” zikrine ek olarak Şüşterî'nin neşidelerinden ve Derdîr veya Bekrî'nin virdlerinden çokça okunurdu. Daha sonra dinlenip kahve içerler, sonra tekrar zikir ve ilahi söylemeye başlarlardı. Ardından tekrar dinlenip bu sefer ayağa kalkarak bir müddet ayakta, aşk ve şevkle kendilerinden geçmeye çalışarak zikir yaparlardı. Bu sırada ona yakın Mevlevî döner, ardından zikir faslını Tehlil şeyhinin duası ile bitirip, okudukları Kur'an ve zikrin sevabını ölünün ruhuna bağışlarlardı. Zikir bitince sofranın etrafında toplanılır, bu meclise özel olarak pişirilmiş olan yemekler, gelenlere, ölünün akrabalarına ve mahallede bulunan fakirlere dağıtıldı. Meclis bitiminde tarikat şeyhi

---

<sup>1984</sup> A.g.e., 132.

<sup>1985</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 53, 496; Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 137.

<sup>1986</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşki fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 547, 550.

<sup>1987</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 451.

<sup>1988</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 39.

Mevlevîlerden ve zikreden kişilerden orada bulunanlara ve fukaraya ölünün ruhu adına sadaka dağıtırdı. Katılımcıların ve yemek ile paranın çokluğu, ölen kişinin zenginliğine göre değişiklik gösterirdi.<sup>1989</sup>

Bazı âlimler ve ileri gelenler de bu meclisi icra ederler ve sevabını büyüklerine bağışlardı.<sup>1990</sup> Hatta bazı âlimler her ay herhangi bir vefat olmaksızın fakirleri bir araya toplayıp ikramda bulunmak amacıyla evlerinde bu meclisi düzenlemeleriyle meşhur olmuştur. Bu kişilerden birisi de Dimaşk'ın önde gelen âlimlerinden biri olan Bekrî el-Attâr'dır.<sup>1991</sup>

Bazı seçkin kimseler ve âlimler bazı tarikat şeyhlerinin vefatı ardından her sene veya her ay düzenli olarak adına Tehlil meclisi düzenlenmesi için vakıfta bulunurdu.<sup>1992</sup> Nitekim şeyhlerin pek çoğu da vefatından önce, ardından Tehlil meclisi düzenlenip sevabının kendisine bağışlanmasını vasiyet ederdi. İbn Abidin, bu vasiyetlerin yaygınlığı gösteren “*Şifâü'l-‘alîl ve bellü'l-galîl fî hükmî'l-vasiyyeti bi'l-hatemât ve't-tehâlîl*” isimli bir risale kaleme almıştır.<sup>1993</sup>

Öyle görünüyor ki bu meclis Dimaşk ehlinin oldukça önem verdiği bir meclistir. Bu sebeple Vali Bostancı Hüseyin Paşa, Emevî Cami'ndeki Tehlil meclisini kaldırmayı denediğinde insanlar kendisine karşı ayaklanmış ve Dimaşk'tan kaçmak durumunda kalmıştır.<sup>1994</sup> Bu sebeple ulemanın bu dönemde, Tehlil meclisini savunduğu ve şer'i bir dayanak bulmaya çalıştıkları görülmektedir. Salih ed-Desûkî bu hususta “*Keşfü'l-ğumme fî'r-reddi alâ men harrame't-tehâlîl 'ale'l-ümme*”<sup>1995</sup> isimli risalesini yazmış, âlimler meclisin meşruiyetine İbn Abbas'ın Sahih-i Müslim'de yer alan hadisini<sup>1996</sup> ve

---

<sup>1989</sup> Cebri, *Dimaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 222; ‘Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 90; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 711.

<sup>1990</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 182, 240, 450-451.

<sup>1991</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 94.

<sup>1992</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 451.

<sup>1993</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 412.

<sup>1994</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 82.

<sup>1995</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 5/12.

<sup>1996</sup> “Vefat etmiş bir müslümanın cenazesini Allah'a şirk koşmamış kırk adam kılar, Allah onları vefat edene şefaathçi kılar.” Müslim, “Cenâiz”, 59 (948).

diğer hadis kitaplarından hadisleri delil getirmişlerdir.<sup>1997</sup> Farklı lafızlarda rivayet edilen bu hadislerden birisi, “Kırk Müslüman bir mümin için istiğfar ederse Allah onları o kişiye şefaathçi yapar.” şeklindedir.<sup>1998</sup>

#### **f) Çekirgelerle Mücadele**

Dımaşk ehli çekirgelere karşı basit ve ilkel yöntemlerle savaşır, sûfiler de bu zamanlarda alayları ve bayraklarıyla dışarı çıkıp zikir meclisleri kurar, camilerde ve Seyyide Zeynep’in türbesi gibi tanınmış türbelerde toplanıp, Allah’ın onları bu musibetten kurtarması için duayla meşgul olurlardı. Zaman zaman Dımaşk’ın mahallelerini ve çarşılarını dolaşıp, Hükümet Sarayı gibi önemli hükümet merkezlerinin önünden geçerek insanlara Allah’a dönmelerini hatırlatırlar ve bundan etkilenen insanlar şiddetli bir şekilde ağlardı. Sa’diyye tarikatı bu alayları kuran tarikatların en meşhuruymuş ve alayın sonunda Devse âdetini gerçekleştirirdi.<sup>1999</sup>

Bununla beraber semermer (sığırık) suyu getirmek suretiyle de çekirgelerle mücadele ederlerdi. Semermer (sığırık), Şam ehlinin çekirgeleri yediğine inandığı bir kuş türüdür. Ancak bu kuş, İsfahan ve Şiraz’dan getirilen özel bir su türünü takip eder ve çekirgeler şehre saldırırsa, semermer onu takip edip çekirgeleri öldürsün diye bu su getirilirdi.<sup>2000</sup> Semermer suyunun getirilmesi hükümetin desteğiyle yapılan ve sûfilerin de dahil olduğu bir halk geleneğiydi.<sup>2001</sup> Nitekim Dımaşk valisi salihlerden olmaları şart koşulan<sup>2002</sup> iki deneyimli adama emir verir,<sup>2003</sup> İsfahan’dan semermer suyunu getirip Dımaşk civarına ulaştıklarında sûfî tarikatlar bayrakları ile onları karşılamaya çıkar ve Kâdiriyye deflerini ve davullarını çalarak tam bir alay halinde önlerinde yürürlerdi. Dua ve gözyaşlarıyla Dımaşk ahalisi etraflarında toplanır, suyun bir kısmı

---

<sup>1997</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 486.

<sup>1998</sup> Muhammed b. Abdilvâhid Dıyâ’ el-Makdisî, *Sihâhu’l-Ehâdîs fî mâ İttefeka Aleyhi Ehlu’l-Hadîs*, thk. Hamza ez-Zeyn, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2009), C. 7, 416, No: 28718.

<sup>1999</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki’l-Yevmiyye*, 90-91.

<sup>2000</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü’s-Sâ’ire*, C. 3, 28; Muhıbbî, *Hulâsatu’l-Eser*, C. 2, 124, 125; Murâdî, *Silku’d-Durer*, C. 3, 214.

<sup>2001</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü’s-Sâ’ire*, C. 3, 28; Hallâk, *Havâdisu Dımaşki’l-Yevmiyye*, 90-91.

<sup>2002</sup> Murâdî, *Silku’d-Durer*, C. 3, 214; Hallâk, *Havâdisu Dımaşki’l-Yevmiyye*, 166.

<sup>2003</sup> Muhıbbî, *Hulâsatu’l-Eser*, C. 2, 124; Hallâk, *Havâdisu Dımaşki’l-Yevmiyye*, 73.

İbn Arabî Camii minaresine, bir kısmı Süleymaniye Tekkesi minaresine, bir kısmı Emevî Cami minarelerine, bazen de Meydan mahallesinde bulunan Musalla Camii'nin minaresine koyulur, sudan geriye kalan miktar ise Havran'a gönderilirdi. Zira Havran'dan Dimaşk'a buğday mahsulleri gelirdi.<sup>2004</sup> Semermer kuşu minarelere konulmuş olan sudan içmek için geldiğinde Dimaşk'ın dört bir yanına yayılmış olan çekirgeleri yemeye başladılar. Bunun ardından insanlar sûfî alaylarıyla -özellikle de Sa'diyye- Tağlebiyye tarikatı başta olmak üzere- dışarı çıkar ve sevinç içinde Allah'ın yardımına şükrederlerdi.<sup>2005</sup>

### 3.1.2. Sûfî Kıyafetleri

Harun Reşid'in zamanından önce insanlar tek bir tarzda giyinir, bir grup diğerinden ayrılmazdı. Daha sonra Bağdat'ta kâdî'l-kudât İmam Ebu Hanife'nin öğrencisi Ebu Yusuf, ulemanın kıyafetlerini halktan ayırmış,<sup>2006</sup> o zamandan beri toplumun farklı grupları farklı kıyafetler giymeye başlamış ve bu durum Osmanlıların gelişiyle de pek değişikliğe uğramamıştır. Osmanlılar insanların alışmış oldukları giyim tarzına hemen müdahalede bulunmamış, fakat vali, kadı, müftü ve askerlerden oluşan idari grupların giyimlerini değiştirmişlerdir.<sup>2007</sup> Bu şekilde her dinî, meslekî, askerî ve idari topluluğun, kimliklerinin anlaşılmasını sağlayan kendine has bir giyimi (üniforması) olmuştur. Nitekim o döneme ait bazı kaynaklarda geçen, farklı grupların giyimlerine ait ayrıntılı tasvirler aracılığıyla bu durum anlaşılmaktadır.<sup>2008</sup> Tanzimat dönemine kadar bu durum aynı şekilde devam etmiş, Tanzimat ile beraber idari gruplar ve Avrupa'ya gönderilen öğrenciler yoluyla batı modasına ait bazı tarzlar Dimaşk toplumuna girmeye başlamış, bu durum pek çok âlim ve sûfînin, beldeleri etkisi altına alan Batılılaşma dalgasının getirdiği tehdide karşı eski giyim tarzlarına daha çok

<sup>2004</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 3, 28; Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 2, 124-125; Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 81; İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 138.

<sup>2005</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 90.

<sup>2006</sup> İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6/ 379; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, C. 2, 369.

<sup>2007</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 571.

<sup>2008</sup> Mesela bkz. 'Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 72-74; 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 58-66; Ğarâybe, *Sûriyâ fi'l-karni't-Tâsi'a* 'Aşar, 137; Kâsimiyye, *Hayâtu Dimaşki'l-İctimâ'iyye*, 85-90.

tutunmaları sonucunu doğurmuştur.<sup>2009</sup> Sûfiler kıyafet konusunda eskiden beri iki farklı tutuma sahip olmuşlardır. Bazıları görünüşte zühd sahibi, yapmacıklıktan uzak, münzevi hayatı yaşar, giyimleriyle göze çarpmayı sevmezlerdi. Bu yüzden ulemanın veya sûfilerin kıyafetlerini giymezler, daha ziyade eski, kaba, basit ve mütevazı kıyafetleri tercih ederlerdi.<sup>2010</sup>

Bununla beraber daha geniş bir kesim, sahibinin sûfî, ulema veya eşraf sınıfı olmak üzere hangi sınıfa bağlı olduğunu gösteren kendilerine has giysilerle ayırt ediliyordu.<sup>2011</sup> Görünüşe göre bu giysiler bir devletten diğerine değişiklik gösteriyordu. Nitekim Anadolu âlimleri ve sûfilerinin kıyafetleri Dimaşk'takilerden farklıydı.<sup>2012</sup> Bu sebeple bazı Şam sûfilerinin bazen kıyafetlerinde onları taklit ettiğinin görülmesi şaşırtıcıdır.<sup>2013</sup>

Dimaşk'taki sûfilerin çoğunluğu ulema sınıfına mensup olduğu için,<sup>2014</sup> âlimlerin kıyafetleri sûfilerinkine galip gelmiştir. Dimaşk'ta ulema ve şeyhlerin Memlûk döneminden itibaren onları halktan ayıran kendilerine has kılık kıyafetleri Osmanlı döneminde gelişim göstermiştir. En ayırt edici özellikleri cübbe üzerine taktıkları, âlimin rütbesine göre şekil ve renkleri değişkenlik gösteren sarıklardır.<sup>2015</sup> Fakat

---

<sup>2009</sup> Ali Paşa, *Rihletü's-Şâmiyye*, 231; 'Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 71; Ğarâybe, *Sûriyâ fi'l-karni't-Tâsi'a* 'Aşar, 139; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 571.

<sup>2010</sup> Mesela bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/450; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, C. 2, 188; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 281, 593.

<sup>2011</sup> İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/346, C. 7, 274, C. 9, 115; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, C. 1, 93, 100, C. 4, 56; Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 3, 85, 137; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 180, 534, 693; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 140, 167, 253, 277, 550.

<sup>2012</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, 292.

<sup>2013</sup> A.g.e., C. 1, 185; İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 390.

<sup>2014</sup> "İlim Hayatında Sûfilerin Yeri" bölümünde daha ayrıntılı bilgi verilecektir. Sûfilerin takriben üçte ikisi ulema ve eşraf tabakasındandı.

<sup>2015</sup> 'Azm, *Müzekkirât*, 24; Mesela İbn Âbidin'in elbisesinin anlatımı için bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 1, 415.

bununla beraber eklemek gerekir ki 19. yüzyılda İstanbul’da gördüğümüz kılık kıyafet merasimlerine gösterilen abartılı ilgiye Dımaşk sûfîlerinde rastlanmamaktadır.<sup>2016</sup>

### 3.1.2.1. Sarıklar

Âlimler ve tarikat şeyhleri özel günlerde ve zikir gecelerinde hacmi değişiklik gösteren (topuzlu) sarıklar sararlar ve bu sarıkların şeklini mevtânın tarikat şeyhlerinden biri olduğuna delalet etmesi için mezar taşlarına oyarlardı. Aynı şekilde cenazelerde ölünün naaşı üzerine konulur, böylece bu kişinin âlim, tarikat şeyhi veya seçkin bir zat olduğu bildirilirdi.<sup>2017</sup>

Bazı sûfîler ise taç giymeleriyle ayırt edilirdi. Aralarında bazıları tacın etrafına sarık sarıp beyaz bir kumaş dolarlardı.<sup>2018</sup> Örneğin Bekrî el-Attâr fakihlerin sarığını takmak yerine Kâdiri tacı giyerdi.<sup>2019</sup> Tacın üzerine yeşil kumaş saran sûfîler Rıfâî tarikatından, siyah kumaş saranlar ise Kâdiri tarikatından olurdu.<sup>2020</sup>

Beyaz keçeden baş örtüsü takmak da yaygındı. Bu keçeler farklı şekillerden oluşur, her tarikatın şeyhinin kendine has bir keçe başlığı olurdu. Bazıları tiftik veya kırmızı yünden yapılır ve uzun olurdu. Külâh olarak adlandırılan bu başlıklar Mevlevî tarikatına özgüydü.<sup>2021</sup> Üzerine özel bir ölçüyle beyaz yün sarılır, bazı keçe başlıklar fese benzer, bazıları ise nervürlü (çizgili) olurdu. Kavuk veya keçe üzerine sarık sarmayı iyi bilmeyen kişiler, becerikli olanlara gönderilir ve sahibin arzusuna, ilmine ve tarikatına göre sarılırdı.<sup>2022</sup> Fakat 19. yüzyılın ortalarına doğru eski sarık şekilleri ortadan kalkmaya ve yerini Sultan II. Mahmud’un giymiş olduğu Mağrib feslerine bırakmaya başlamış, seleflerini takip eden sûfî tarikatları dışında eski usul sarık-külâh

---

<sup>2016</sup> Nakşibendiyye Tarikatı şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Hânî, döneminde Dımaşk’ın en meşhur sûfîlerinden birisi olmasına rağmen sûfî elbisesi giymez, zamanındaki ilim ehlinin kisvesi ile yetinirdi. Bkz. Hânî, *el-Hadâiku ’l-Verdiyye*, 380.

<sup>2017</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha ’l-Karîb*, 274; Na’îse, *Müctema ’u Medîneti Dımaşk*, 288.

<sup>2018</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha ’l-Karîb*, 275; Na’îse, *Müctema ’u Medîneti Dımaşk*, 588.

<sup>2019</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri ’d-Dımaşkiyyîn*, 94.

<sup>2020</sup> ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla ’i ’l-Karni ’l-’İşrîn*, 59.

<sup>2021</sup> A.g.e., 60; Na’îse, *Müctema ’u Medîneti Dımaşk*, 588.

<sup>2022</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha ’l-Karîb*, 375.

formunu koruyan kimse kalmamıştır.<sup>2023</sup> Aynı zamanda ulema ve sûfiler pabuç giymeleriyle ayrılıyorlardı.<sup>2024</sup>

### 3.1.2.2. Renkler

Tarikatlar arasında renkler konusunda bariz bir farklılık görülmemektedir. Bununla beraber bayrak ve sarıklarda özellikle de tarikat şeyhi ehl-i beytten ise yeşil renk daha çok kullanılıyordu. Mesela Dımaşk'ta Kâdiriyye tarikatı şeyhleri olan Sumâdî ailesi bayrak ve bağlularının sarıkları beyaz olmasına<sup>2025</sup> rağmen, kendileri ehl-i beytten olmaları sebebiyle yeşil renk giyiniyorlardı.<sup>2026</sup> Aynı şekilde ehl-i beyte mensubiyetleri sebebiyle Sa'diyye tarikatı şeyhlerinin bayrak ve kıyafetleri de yeşil renkti.<sup>2027</sup> Yine ehl-i beytten olan Rıfâî tarikatı mensupları taç veya kırmızı fesin üzerine yeşil kumaş (müslin bez) sararlar ve beyaz cübbe giyerlerdi.<sup>2028</sup> Mevlevîler başlarına koyu kırmızı renk yün bir külâh takarlar ve siyah cübbe giyerler, Mevlevî tekke şeyhi ise külâhın üzerine sardığı yeşil kumaş ile diğerlerinden ayrılırdı.<sup>2029</sup> Tarikat şeyhlerinin cenazesinde tabutun üzerine yeşil bir örtü koymak âdettendi<sup>2030</sup> ve bazen şeyhin sarığı da konulurdu.<sup>2031</sup>

### 3.1.3. Yiyecek ve İçecekler

İlk dönem sûfilerini farklı kılan en belirgin özellik zühd olmuştur. Ancak çok geçmeden tasavvufun müesseseler çağına girmesi ve sûfî tekkelerinin ortaya çıkmasıyla beraber yeme içme hususundaki tutumun alışkanlıktan ibâdete dönüşmesini sağlamak için bazı kaideler ve görgü kuralları ortaya konulmuştur. Bu

---

<sup>2023</sup> A.g.e., 376.

<sup>2024</sup> A.g.e., 57.

<sup>2025</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 422, 585.

<sup>2026</sup> Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, C. 1, 49; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 3, 56.

<sup>2027</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 585.

<sup>2028</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 59; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 585.

<sup>2029</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 60; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 6/276; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 2(585).

<sup>2030</sup> 'Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 82.

<sup>2031</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 374.

sebeple yemek çeşitleri, özellikle İstanbul'da, bazı tekkelerin kültüründe belirli mübarek günlerle ilişkilendirilmiştir. Tarikat müritleri, halk kültüründe bugün ve gecelerin önemini pekiştirmek için bu yemekleri yapıp, halka dağıtmışlardır.<sup>2032</sup> Fakat Mevlevi tekkeleri gibi İstanbul'daki bazı tarikatların tekkelerinde gördüğümüz özel yemek törenlerine, Şam'daki sûfilerde rastlanmamaktadır. Buna rağmen yiyecek ve içecekler konusunda çok sayıda oruç ve zühd, dönemin pek çok sûfisinin ayırt edici özelliği olarak kalmıştır.<sup>2033</sup> Bununla beraber tabakât kitaplarında, sûfilerle veya kutladıkları günlerle ilişkilendirilen veya bir dönemde onlardan alınan bazı içecek ve yiyeceklere dair bazı referanslar bulunmaktadır.

### 3.1.3.1. İçecekler

Sûfilerin, geceyi zikirle ihya etmek için uyanık kalmaya yardımcı olma özelliğinden dolayı kahve içmeye önem verdikleri bilinmektedir.<sup>2034</sup> Ancak H. 10. yüzyıldan önce sufilerin kahve içimine önem verdiğiyle ilgili herhangi bir habere rastlanmamaktadır. Nitekim Gazzî, Yemen'de Şâzelî tarikatı şeyhlerinden biri olan Ebu Bekir eş-Şâzelî el-Ayderûsî'nin tercümesinde kahveyi onun keşfettiğini zikretmiştir.<sup>2035</sup> Sonra Yemen'den Kahire ve Mekke'ye taşınmış ve 1511'de Memlûk kadıları tarafından engelleme kararı verilene kadar kahve, oradaki sûfî tarikatlar arasında rağbet görmüş, bu kararın ardından insanlar şeyh ve âlimlerin yönlendirmesiyle kahvehanelere saldırmış ve tahrip etmiştir.<sup>2036</sup> Sonrasında Dımaşk, Kahire ve Hicaz arasındaki ilişkiler aracılığıyla 1534 yılında kahve Dımaşk'a ulaşmış ve bazı sûfiler tarafından meclislerde içilmeye başlanmıştır.<sup>2037</sup> Daha sonra 1540 yılında Ali b. Muhammed eş-Şâmi hacılarla beraber Dımaşk'a gelmiş ve İbn Arabî'nin türbesine yakın bir yere yerleşmiştir. Burada bulunduğu sürece açık bir şekilde kahve içmiş ve böylece

<sup>2032</sup> Necdet Tosun, "Tasavvuf Kültüründe Tekke Yemekleri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 12 (2004), 123-125.

<sup>2033</sup> Mesela bkz. Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 93, 108, 204, C. 2, 102; Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 2, 218; C. 4, 112; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 377, 612, C. 2, 932, 1132, C. 3, 1350; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 277.

<sup>2034</sup> Hathaway, *el-Bilâdu'l-'Arabiyye*, 192.

<sup>2035</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 115.

<sup>2036</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 162.

<sup>2037</sup> Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 127.



Dımaşk'ta kahve daha çok bilinir olmuş, yapıldığı ve servis edildiği mekanların sayısı artmıştır.<sup>2038</sup> Ardından Kahire ve Hicaz'dan Dımaşk'a gelen Şâzelî şeyhlerinin aracılığıyla kahve iyice yaygınlaşmıştır. Nitekim kahve içilmesi Şâzelî meclislerindeki âdetlerden biridir.<sup>2039</sup> Fakat o dönemde Dımaşk uleması arasında bir tartışma meydana gelmiş ve bazıları kahveye mubah derken bazıları da haram olduğunu söylemişlerdir.<sup>2040</sup> Hatta bazı âlimler bunu beldelerin başına gelen bir musibet olarak değerlendirmiş ve insanların kahve içmek için bir araya toplanışını fasıkların içki içmek için toplanmasına benzetmişlerdir.<sup>2041</sup> Buna rağmen sûfilerin kahve içmesi, yayılmasını hızlandırmış, hatta Dımaşk ve Halep'te kahvehaneler kurulmuş, daha sonra İstanbul'a ulaşmıştır. Edipler, şairler ve müzisyenlerin de gittiği bu kahvehanelere Dımaşk ehli küçümsemek niyetiyle marifet evleri (Kıraathane) adını vermişler,<sup>2042</sup> bazen de kötülemek amacıyla meyhane demişlerdir.<sup>2043</sup> 1546 yılına gelindiğinde Dımaşk kadısı, ulemanın kahveyi yasaklamasına onay vermiş ve Sultan Süleyman'ın kahvenin Şam'da iptali ile ilgili emri ulaşmıştır.<sup>2044</sup> Fakat öyle görünüyor ki insanlar gizli bir şekilde kahveyi içmeye devam etmişlerdir. Sûfilerin kahve içmesi, ulemanın kendilerini eleştirdikleri meselelerden biridir. Nihayet H. 11. asırda ulema kahve içilmesine onay vermiş<sup>2045</sup> ve Dımaşk'ta kahve tüketimi hem sûfiler, hem halk arasında tekrar yaygınlaşmış ve Dımaşk ehlinin en çok tercih ettiği içecek haline gelmiştir.<sup>2046</sup> Fakat kahve içmeye fetva vermelerine rağmen ulemanın, Dımaşk'a kahvehanelerin girmesiyle ilgili hoşnutsuzlukları devam etmiş, sefil ve rezil kimselerin toplandığı bir mekan olması sebebiyle aklı, dini ve saygınlığı olan bir kimsenin kahvehaneye girmeyeceğini söylemişlerdir.<sup>2047</sup> Örneğin bu sebeple Sa'diyye

---

<sup>2038</sup> A.g.e., C. 2, 196.

<sup>2039</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 240.

<sup>2040</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 115.

<sup>2041</sup> A.g.e., C. 2, 13.

<sup>2042</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 162.

<sup>2043</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 13.

<sup>2044</sup> A.g.e., C. 2, 39.

<sup>2045</sup> A.g.e., C. 3, 32.

<sup>2046</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 162.

<sup>2047</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 368.

tarikâtı şeyhi olan İbrahim es-Sa‘dî’nin, halk arasındaki konumuna bakmadan kahvehanelerde oturması ayıplanmış, bu durum kendisini halktan bazı sefihlerin alay konusu haline getirmiştir.<sup>2048</sup> Bununla beraber Kahire ve İstanbul kahvehanelerinde daha çok sûfiye rastlandığı, buralarda evliya kıssaları ve kerametlerinin anlatıldığı bilinmektedir.<sup>2049</sup>

Çay ise Dimaşklılar arasında kahveden sonra en çok tercih edilen ikinci içecektir. Nitekim sûfiler ihvan toplantılarında bir araya gelir, sûfi kasideleri söyler ve semaver koyup gece boyunca çay içerlerdi.<sup>2050</sup> Şeyhler ise genellikle yeşil çay içmeyi tercih ederdi.<sup>2051</sup>

### 3.1.3.2. Yemekler

Sûfiler arasında yemek ikramı eskiden beri yaygındır. Tekkeler her zaman fukaraya ve yabancılara açık olmuştur.<sup>2052</sup> Bu yüzyılda da bazı tekkeler önemli günlerde yemek sofraları kurmaya devam etmiştir. Örneğin Kadem köyünde bulunan Halvetî tekkesinde, Şam hac kafilesinin uğurlanmasının ardından vali, kadılar ve ulemanın da katıldığı lezzetli yemek sofraları kurulurdu.<sup>2053</sup> Mevlevî tekkesi ise Kadir gecesinde kapılarını herkese açar, iftar sofraları kurulur ve ardından Teravîh namazı ve Kadir gecesine has Mevlevî zikir meclisi gelirdi.<sup>2054</sup> Benzer şekilde Mevlevî tekkesi şeyhi bir kişinin tarikata intisabına onay verdiği zaman, yeni müridin gelişini kutlamak için bir gün seçilir ve müride tarikat elbisesi giydirilip tarikata kabulü ilan edilirdi. Bundan günler sonra ise yeni mürit, ihvanı olan diğer müritler için “lokma” ya da “tarikât tuzu” olarak adlandırılan bir yemek verirdi.<sup>2055</sup> Emevî Camii’ndeki Nakşibendî tekkesi,

---

<sup>2048</sup> Murâdî, *Silku’ d-Durer*, C. 1, 42.

<sup>2049</sup> Hathaway, *el-Bilâdî’ l-’Arabiyye*, 247.

<sup>2050</sup> ‘Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 45.

<sup>2051</sup> ‘Allâf, *Dimaşk fî Matla’i’ l-Karnî’ l-’İşrîn*, 387.

<sup>2052</sup> Mesela bkz. Ğazzî, *el-Kevâkibü’ s-Sâ’ire*, C. 2, 250; Muhibbî, *Hulâsatu’ l-Eser*, C. 2, 140, 164, 187, C. 3, 51, 353, C. 4, 105, 461; Murâdî, *Silku’ d-Durer*, C. 3, 247, C. 4, 35.

<sup>2053</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu’ l-İslâmiyye*, C. 2, 349.

<sup>2054</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 116.

<sup>2055</sup> A.g.e., 112.

vakıflarından bir kısmını müritlere ve halka yemek ikramı için ayırmıştı.<sup>2056</sup> Sâlihîyye mahallesinde bulunan Selîme tekkesinde, mutfak,<sup>2057</sup> erzak depoları ve fukaraya yemek servisi için ayrı bir mekân ve her gün fukaraya ekmek dağıtılan bir fırın vardı. Ayrıca her gün pilava ek olarak iki kez et pişirilip fakirlere servis edilir, bazen ikram edilenlerin sayısı 200'e ulaşırdı. Cuma günleri ise özel bir pilav pişirilir ve yanında tatlıyla sunulurdu.<sup>2058</sup> Halid el-Bağdâdi tekkesinde de yemek pişirilir ve tekkeye gelen müritlere ve fakirlere ikram edilirdi.<sup>2059</sup>

Ayrıca bazı dinî ve tasavvufî günlere özgü yemekler olurdu. Örneğin Recep ayında kaynatılmış pekmezden yapılan “akide” adında bir tatlı yapılır ve İsra ve Miraç gecesinde bu tatlı her eve girerdi.<sup>2060</sup> Berat Kandilinde Guraybe tatlısı yapılırdı.<sup>2061</sup> “Cerâdik” (lavaş ekmek) ise sadece Ramazan’a hastı.<sup>2062</sup> Aynı şekilde Ramazan’da “berâzik” (susamlı kurabiye)<sup>2063</sup> ve pide âlimi artardı.<sup>2064</sup> Muharrem ayının 10. günü oruç tutulur ve Nuh aleyhisselamın bugünde boğulmaktan kurtulmasına benzer şekilde aşure ile iftar edilip, fukaraya dağıtılırdı.<sup>2065</sup> Ölüye vefatından sonra 3 gün, bir hafta, 40 gün ve bir sene olacak şekilde aralıklarla yapılan “Lâ ilâhe illallâh” zikri (tehlil) için ise başka yemeklerle beraber “avvâme” tatlısı yapılır, gelenlere ve fukaraya dağıtılırdı.<sup>2066</sup> En iştah açıcı ve lezzetli yemekler hazırlansa bile avvâme tatlısının

<sup>2056</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 335.

<sup>2057</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, 65.

<sup>2058</sup> A.g.e., 70. Dımaşk'te meşhur olduğu üzere bu tekkede her Cuma sabahı yemek ikramı 20. yüzyılım sonuna kadar devam etmiştir.

<sup>2059</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 311, C. 2, 625.

<sup>2060</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karib*, 106; ‘Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 87.

<sup>2061</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karib*, 47; ‘Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 87.

<sup>2062</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karib*, 227; ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 98.

<sup>2063</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karib*, 218; ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 98.

<sup>2064</sup> A.g.e., 98.

<sup>2065</sup> A.g.e., 102; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 657.

<sup>2066</sup> ‘Azme, *Mir'âtu's-Şâm*, 90.

ikram edilmediği bir tehlilin kıymeti olmazdı.<sup>2067</sup> Tatlı, ölenin zenginlik ve şöhretine göre yapılır,<sup>2068</sup> tatlı yapımını tehlil şeyhi üstlenirdi.<sup>2069</sup>

Bazı Dımaşk sûfilerinin ise kalpte kasvete sebep olduğu için et yemekten uzak durduğu nakledilmiştir.<sup>2070</sup>

#### 3.1.4. Sûfî Alayları

Sûfî alayları bu dönemde Kâdiriyye, Mevlevîyye, Rıfâiyye ve Sa'diyye gibi bazı tarikatlar için yaygın bir olguydu. Sancakları, müritleri ve davul ve def gibi müzik aletleriyle alaya çıkarlardı.<sup>2071</sup> Fakat bu tarikatların alayları aynı olmayıp, düzenleri ve görünüşleri farklılık gösterirdi. Örneğin Kâdiriyye tarikatı şeyhleri tevâzuları ve alaylarında gösteriştten uzak durmalarıyla bilinirken, Mevlevîler<sup>2072</sup> merasim ve düzen hususunda abartılı bir tutum sergilerlerdi. Öyle ki Muhammed Kürd, onların alay ve törenlerini doğunun en ayrıntılı ve organize dinî törenleri olarak kabul etmiştir.<sup>2073</sup> Fakat genel itibariyle Dımaşk sûfisinin alayları Kahire'deki kalabalık ve ihtişamlı alayların seviyesine ulaşmamış,<sup>2074</sup> Nakşibendîyye, Şâzeliyye ve Halvetiyye için ise neredeyse bu alaylardan hiç söz edilmemiştir.

Bazı sûfî tarikatlar belirli günlerde evliya türbelerini ziyaret için alaylar düzenlerlerdi. Dımaşk'ın doğu kapısının karşısında olan Arslan Dımaşkî'nin kabri, İbn Arabî'nin Sâlihiyye mahallesinde bulunan türbesi ve Dımaşk civarında Berze köyünde bulunan Hz. İbrahim'in türbesi bunlardan bazılarıydı. Müritler huşu ve intizam içerisinde Allah'ı zikrederek yola çıkar, beş veya daha fazla kişiden oluşan birbiri ardına dizili saflar halinde yürürler ve üzerlerinde tarikat giysisi olurdu. Arkalarından defleri taşıyanlar gelir, sessizce ve belirli bir ritimle deflere vururlardı. Aralarında tarikatı simgeleyen büyük sancağın taşıyıcısı olur, etrafındaki müritler düşmemesi için ona

---

<sup>2067</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 325.

<sup>2068</sup> A.g.e., 324.

<sup>2069</sup> A.g.e., 322.

<sup>2070</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 345.

<sup>2071</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 156.

<sup>2072</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 421, 424.

<sup>2073</sup> Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 6, 276.

<sup>2074</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 135.

yardımlar ederlerdi. Sonra arkadan büyük davulun taşıyıcısı gelir ve yanında bakırdan iki levha (haliliyye/mehter zili) taşıyan biri olur ve levhaları davulun vuruşuna uygun bir ritimle vururdu. Onların arkasında ise tarikat şeyhi atı üzerinde geride kalan diğer müritlerle beraber yürür, alay tarikatın zaviyesinden yola çıkıp ulaşacakları noktaya kadar devam ederdi.<sup>2075</sup>

Meşhur alaylardan bir tanesi Sa'diyye tarikatının Devse âdeti ile öne çıkan alayıydı. Devse uygulamasında tarikat şeyhi atına binip yola veya meydana uzanmış olan müritlerin bedenleri üzerinden atıyla geçerdi.<sup>2076</sup> Nitekim bu uygulamaya bağlı olarak günümüzde hâlâ, Meydan mahallesinde Sâ'diyye zaviyesinin karşısında bulunan sokak, Devse sokağı olarak anılmaktadır.<sup>2077</sup> Devse, tarikat şeyhinin kerametlerinden biri olarak kabul edilir, valiler tarafından talep edilirdi.<sup>2078</sup> Sa'diyye alayları, kriz zamanlarında tüm Dimaşk'ı dolaşır, turun sonunda valilik konağının önünde devse töreni gerçekleştirilirdi.<sup>2079</sup> Bazı zamanlarda ise İbn Arabî'nin Sâlihiyye mahallesinde bulunan türbesinin ziyareti için çıkılır ve şeyhin devse yapması için insanlar mescidin önünde uzanırdı. Buna genellikle avam ve hastalar rağbet ederdi.<sup>2080</sup>

Bununla beraber Rıfâiyye tarikatı alayları şiş sokma uygulamasıyla diğerlerinden ayrılırdı. Bazı müritler avret yerlerini örtmeleri dışında çıplığa yakın bir halde dolaşır ve ellerinde vücutlarının belirli yerlerine sapladıkları keskin aletler taşırlardı.<sup>2081</sup> Şiş bir taraftan sokup bir damla kan akmaksızın diğer taraftan çıkarırlardı. Bu uygulama Memlûk döneminden beri yapılagelen ve eskiden beri fukahânın eleştirilerine yol açmış kadim bir âdettir.<sup>2082</sup>

---

<sup>2075</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 156-160; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, C. 2, 664-665.

<sup>2076</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 4, 221; İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 118.

<sup>2077</sup> Mârino, *Hayyu'l-Meydân*, 87; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 663.

<sup>2078</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 92; İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 117-118; Mârino, *Hayyu'l-Meydân*, 87.

<sup>2079</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 462; Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 91.

<sup>2080</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 158.

<sup>2081</sup> A.g.e., 159.

<sup>2082</sup> Aynî, *İkdu'l-Cümân*, C. 4, 406.

Vali, ulema veya tarikat şeyhlerinden birinin karşılanması,<sup>2083</sup> yağmur yağması, Allah'a dua ve yakarış,<sup>2084</sup> Allah'ın verdiği nimetlere karşı sevinç ve şükür ifadesi gibi çeşitli münasebetlerle alaya çıkılırdı. Nitekim Barada nehrinin taşmasının ardından - nehrin yatağının halk tarafından ıslahı sırasında- İbrahim en-Nablusî, insanları teşvik etmek ve Mevlâ'ya olan şükürü ilan etmek için sûfi bayraklarının ve davullarının çıkarılıp nehir boyunca yürünmesini emretmiştir.<sup>2085</sup>

Aynı zamanda bazen belirli günlerde birden fazla tarikat, Dımaşk köylerinde bulunan evliya ve salihlerin ziyareti için bir araya gelirdi. Örneğin Hz. İbrahim'in kabrini ziyaret için Dımaşk'ın farklı mahallelerinden yola çıkan sûfiler, Dımaşk'ın kırsal kesiminde bulunan Berze köyüne doğru yol alırlardı. Köye ulaştıkları zaman her tarikat kendine has âdetlerini yerine getirir, şeyhler kerametlerini gösterirlerdi. Örneğin Rıfâî tarikatı şiş sokma âdetini, Sa'diyye ise Devse âdetini uygulardı. Ayrıca her tarikatın şeyhi kerametine delil olarak mağaranın dar kapısından atıyla girmeye çalışır, eğer girmeyi başaramazsa kendi müritleri diğer tarikatların müritleri önünde sıkıntılı bir duruma düşerdi. Bu sebeple az sayıda şeyh dışında genellikle kimse buna cesaret edemez, müritlerin arasında küçümseme ve söylentiye sebep olabilecek olan, mağaraya girerken başarısız olma ihtimallerinden korkarlardı. Bu sûfi bayramı, "Berze toplanma mevsimi" ya da "Şeyhler perşembesi" olarak anılırdı.<sup>2086</sup>

Sûfi alaylarının en meşhuru ise, her sene Şevval ayında Şam hac kafilesini yolculamak ve ardından Safer ayında dönenleri karşılamak üzere yapılan sûfi alayıydı. Nitekim Şam hac kafilesinin yola çıktığı gün Dımaşklıların en önemli günü olarak sayılırdı.<sup>2087</sup> Zira hac mevsiminin genel itibarıyla Dımaşk halkı, özel olarak ise sûfi ve ulema nezdinde büyük bir ehemmiyeti vardı. Mukaddes topraklara olan yolculukları sırasında Dımaşk'ı, Osmanlı devletinden pek çok tarikat şeyhi ve müridi ziyaret eder, bu sebeple Dımaşk sûfilere alay halinde bir törenle hacıların karşılanması ve uğurlanmasına önem verirdi. İlmî halkalar kurulur ve zikir meclisleri düzenlenir,

<sup>2083</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 235.

<sup>2084</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 90-91.

<sup>2085</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 240.

<sup>2086</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 159-160; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 157-158; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 665.

<sup>2087</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirîn*, 157.

Dımaşklı âlim ve şeyhlerle hac için gelen şeyh ve âlimler arasında dostluk bağları kurulurdu. Hindiyeye zaviyesi, Buhâriyye zaviyesi ve diğer bazı zaviyeler hacıları misafir eder (karşılar),<sup>2088</sup> bu sebeple pek çok zaviye hac yolu üzerine kurulurdu. Sa'diyye zaviyesi, Meydan mahallesinde bulunan Mevsiliyye zaviyesi, Nakşibendî Murâdi Camii tekkesi, Süveyka Mahallesinde bulunan Haydariyye-Halvetiyye sonra Şâzeliyye zaviyesi ve Kadem köyünde bulunan Ahmed el-'Usâlî tekkesi bahsedilen zaviyeler arasındadır. Şam Hac alayı Dımaşk'tan çıkışı sırasında bu zaviyelerin önünden geçirdi.

Dımaşk valisi veya Osmanlı padişahını temsilen vekilinin başkanlık ettiği Şam hac alayının karşılanmasında ve uğurlanmasında devlet adamları, âlimler, kadı ve müftülerin yanı sıra sûfilerin de önemli bir katılımı olurdu. Nitekim bayrak ve alemleriyle alayın önüne çıkar ve hükümet konağının önünden Dımaşk'ın doğusunda Kadem köyünde yer alan Halvetî Ahmed el-Usâlî tekkesine kadar alaya eşlik ederlerdi. Sûfî tarikatların katılımı Hac alayı yola çıkmadan bir gün önce başlardı. Devre günü olarak bilinen bugün genellikle 8 ve 15 Şevval arasında olurdu.

Bugünde hac mahmelini<sup>2089</sup> ve Nebiyy-i şerif sancağını çıkarırlar ve âlimler, askerler ve tarikat şeyhleri, ellerinde buhurdanlar ve binlerce mürit ile beraber etrafında toplanıp bütün Dımaşk'ı çepeçevre dolaşırlardı. Yol üzerinde Arslan Dımaşkî türbesinden geçerek hükümet sarayına dönerlerdi.<sup>2090</sup> Ertesi gün, Dımaşk halkı ve civar köyler, hacıları uğurlamak ve onlara Dımaşk dışındaki Kadem köyüne kadar eşlik etmek için hükümet konağı önünde ve alayın geçtiği yol üzerinde toplanırdı. Tekbir getiren müritlerin taşıdığı tarikat sancakları alayın başını çeker, arkalarından asker ve ardından hac mahmelini taşıyan deve gelir ve etrafında resmî kıyafetleriyle

---

<sup>2088</sup> Râfık, *Kâfiletu'l-Hacci's-Şâmî*, 210.

<sup>2089</sup> Hac mahmeli, yeşil kadife kumaşla kaplı, üzerinde Kuran-ı Kerim'den bazı ayetler yazılı piramit şeklinde bir kutudur. İşlemeli kumaşlar ve derilerle süslenmiş büyük bir devenin sırtına yerleştirilmiştir. Padişahın Kutsal Topraklara gönderdiği hediye ve paraların bulunduğu surreyi (keseyi) bulundurduğundan, Haremeyn üzerindeki Osmanlı egemenliğinin bir simgesi olarak kabul ediliyordu. Bkz. Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 667.

<sup>2090</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, C. 2, 345.

devlet adamları, nakibüleşraf ve kadılar olurdu.<sup>2091</sup> Bugünde neredeyse tüm Dımaşk halkı kafilenin çıkışını izlemek için evlerinden çıkar, hatta hac kafilesinden etkilenir ve İslam'ı kabul ederler umuduyla Hristiyanların da kafileyi izlemesine izin verilirdi.<sup>2092</sup> Nitekim hac kafilesi, hiçbir yabancı etkinin girmediği İslâmî bir merasimdi.<sup>2093</sup>

Alay, Sa'diyye zaviyesi önünde durur ve hac mahmelini taşıyan deve, teberrükten Sa'diyye tarikatı şeyhinin elinden şeker ve fındık ezmesini yemeye giderdi. Devlet büyükleri, kadılar ve tarikat şeyhleri Sa'diyye zaviyesinin avlusunda durur ve halk, devenin ağzından saçılan şeker hamuru ve fındık parçalarını bereket için almak üzere akın ederdi.<sup>2094</sup>

Şam haccının mahmelini uğurladıktan sonra âlimler, kadılar ve tarikat şeyhleri Halvetiyye tekkesine girerler ve Halvetî şeyhi onlara zengin bir sofraya ile ikramda bulunurdu.<sup>2095</sup>

Bu kutlama havası hac alayının dönüşünde de tekrar eder, hacıları karşılamak için Kadem köyüne çıkan Dımaşk halkı hacıların etrafına toplanır, tebriklerini sunar ve övgüde bulunurlardı.<sup>2096</sup> Hacılar Safer ayının ilk haftasının bitiminde büyük bir alayla beraber şehre girerler ve karşılayanlar arasında bayrak ve alemleriyle beraber tarikat şeyhleri ve müritleri olurdu. Hacılar Dımaşk'ta bir müddet dinlenir ve alışveriş yapar, ardından beldelerine dönerlerdi.<sup>2097</sup>

Hükümet de sûfî alaylarını destekliyor ve teşvik ediyordu. Hatta bazı tarikatların bayrakları, önemli günlerde ve bayram gecelerinde Osmanlı devlet bayrakları ile yan yana dükkanlara asılırdı.<sup>2098</sup> 19. yüzyılın sonlarına kadar durum bu şekilde devam

---

<sup>2091</sup> A.g.e., C. 2, 348; İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 155-157; 'Azme, *Mir'âtu 'ş-Şâm*, 115; 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 186-200.

<sup>2092</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 158.

<sup>2093</sup> A.g.e., 160.

<sup>2094</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 86.

<sup>2095</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, C. 2, 349.

<sup>2096</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 141.

<sup>2097</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 674.

<sup>2098</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'î'l-Karnî'l-İşrîn*, 84-85.



etmiş, daha sonra ölümcül kazalara yol açan izdiham ve itişme sebebiyle Osmanlı Devleti, tüm sûfî alaylarını durdurma kararı almıştır.<sup>2099</sup> Ardından 20. yüzyılın ortalarında askerî darbe komutanı Ahmed Şişekli, tüm sûfî tören ve kutlamalarının, özellikle de Mevlevî ayinlerinin durdurulması ve tarikat vakıf ve mülklerine el koyulması kararını çıkarmıştır.<sup>2100</sup>

### 3.1.5. Dımaşk'ta Bulunan Sûfî Kabirleri

Dımaşk, bugün pek çoğu hâlâ ayakta olan mezarlıkları ve türbeleriyle Biladü's-Şam'ın en zengin şehri olarak kabul edilmekte<sup>2101</sup> ve 200'e yakın mezarlık ve türbe bulunmaktaydı.<sup>2102</sup> Sûfisi, uleması ve insanlarıyla Dımaşk halkı türbe ve kabir ziyaretine özel bir ehemmiyet gösterir, buralara rahmet indigine ve dualara icabet edildiğine inanırlardı.<sup>2103</sup> Nitekim tercüme kitaplarının pek çoğunda “kabri bilinir ve ziyaret edilir”,<sup>2104</sup> “kabri ziyaret edilir ve teberrük edilir”<sup>2105</sup> ve “kabrine dua ve ihtiyaçların giderilmesi maksadıyla gidilir” ibareleri geçmektedir.<sup>2106</sup>

Belki de Dımaşk ehlinin kabirlere olan hürmeti ve ilgisinin tezahürlerinden biri de Dımaşklıların özellikle salihlerin kabirlerine saygısızlık etmekten sakınmaları ve bunu ilahi cezanın sebeplerinden biri olarak kabul etmeleri idi.<sup>2107</sup> Dolayısıyla müderrisinin veya vakfeden kişinin kabri gibi, içerisinde kabir olan bir medresenin yıkılmasından,

---

<sup>2099</sup> A.g.e., 160.

<sup>2100</sup> Azm, *Müzekkirât*, 50.

<sup>2101</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 271.

<sup>2102</sup> Abdurrahman Sâmî, *el-Kavlu'l-Hakk fî Beyrut ve Dımaşk*, (Beyrut: Dâru'r-Râidu'l-Arabî, 1981), 97.

<sup>2103</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 271.

<sup>2104</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 257; Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 1, 454, C. 4, 103, 172; Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 123, C. 2, 209, C. 4, 266; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 33, C. 3, 1594; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 291.

<sup>2105</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 203, 209; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1137, 1187; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 236.

<sup>2106</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 1, 145; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 33, C. 3, 1239, 1283, 1555.

<sup>2107</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 519.

kabrin sahibine duydukları saygıdan ötürü -özellikle de kabir salih bir kişiye aitse- imtina ediyorlardı. Bu sayede eski medreselerin pek çoğu yıkılmaktan korunmuştur.<sup>2108</sup>

Bu sebeple Dımaşk'ın meşhur ulemasından pek çok âlimin eskiden beri salihlerin kabirlerini ziyaret etmeye özen gösterdikleri görülmektedir.<sup>2109</sup> Ahmed el-Attâr (ö. 1846),<sup>2110</sup> Hasan Baytar (ö. 1855),<sup>2111</sup> Salih el-Uş (1874),<sup>2112</sup> Abdulganî el-Guneymî el-Meydânî (ö. 1881),<sup>2113</sup> Emir Abdülkâdir el-Cezâirî (ö. 1882),<sup>2114</sup> Ataullah el-Kesm<sup>2115</sup> ve diğerleri bu kişiler arasında sayılabilir. Bu âlimlerin bazılarının hayatta iken insanlara, eğer işlerinde zorluk olursa, ölümlerinden sonra kabirlerini ziyaret edip dua etmeye teşvik ettiği rivayet edilmektedir.<sup>2116</sup>

Dımaşk ehlinden pek çok kimse, salihlerin kabirlerine yakın defnedilmeyi istiyorlardı. Çünkü salihlerin kabirlerine rahmet ineceğine inanıyorlar ve onları ziyaret edenlerin dualarından nasiplenmek arzu ediyorlardı.<sup>2117</sup> Özellikle de salihlerin kabirlerinin, ehl-i beyt ve sahabenin makamlarının bulunduğu Dehdâh ve Bâbü's-Sağîr mezarlığına defnedilme arzuları şiddetliydi.<sup>2118</sup>

---

<sup>2108</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 187.

<sup>2109</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, 2232, C. 3, 150; Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 2, 97.

<sup>2110</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 497.

<sup>2111</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 470.

<sup>2112</sup> A.g.e., C. 2, 719.

<sup>2113</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 771.

<sup>2114</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 897.

<sup>2115</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 603.

<sup>2116</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 424.

<sup>2117</sup> Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şehi Sahîhi'l-Buhârî*, Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1979), C. 3, 258.

<sup>2118</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 100-101.

Elimizde otuzdan fazla sûfî şahsiyetin Bâbü's-Sağır mezarlığında,<sup>2119</sup> yine otuzdan fazlasının da Dehdâh mezarlığında defnedildiği bilgisi bulunmaktadır.<sup>2120</sup> Özellikle Halvetî tarikatı şeyhlerinin Dehdâh mezarlığında, Dımaşk'ın en meşhur Halvetî şeyhlerinden biri olan Eyüb el-Halvetî'nin kabrine yakın defnedilme arzusu<sup>2121</sup> ve yanı sıra Nakşibendîlerin Halid el-Bağdâdî'nin kabri civarında defnedilme istekleri<sup>2122</sup> dikkati çekmektedir. Ayrıca bir veli veya nebînin kabri çevresinde inşa edilmiş mezarlıklar olduğu görülmektedir. Sâlihiyye mahallesinde bulunan Cû'îyye mezarlığı, Zülkifl mezarlığı ve yine Sâlihiyye mahallesinde bulunan Nakşibendî Hâlidî mezarlığı bunlara birer örnektir.<sup>2123</sup> Bütün bunlar Dımaşklılarının ölümlerini salihlerin kabirlerine yakın defnetme arzusuna işaret etmektedir.

Dımaşk'taki mezarların ünü dolayısıyla eskiden beri Dımaşk'a gelen insanlar burada bulunan meşhur türbelere ziyarette bulunurdu.<sup>2124</sup> Meselâ türbe ziyaretleri sırasında Muhammed b. Cafer el-Kettânî'ye Emevî Camii hatibi Hasan el-Üstavânî<sup>2125</sup> ile Şeyh b. Muhammed el-Habeşî<sup>2126</sup> eşlik etmiştir. Hatta Selefî Islah ekolünün önde gelen isimlerinden biri olan Tâhir el-Cezâirî'nin Dımaşk'a gelen arkadaşlarına, insanların teberrük ve dua niyetiyle gittiği kabirlerin ziyaretinde refakat ettiği görülmektedir.<sup>2127</sup>

Sûfîler de Şam ve çevresindeki bazı ünlü türbeleri ziyaret etmek için alaylara katılırlardı. Dımaşklılarının kabir ziyaretine rağbet ettiği günlerden birisi Recep ayının

---

<sup>2119</sup> Mesela bkz. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 176, 424, 664, C. 2, 921, 1005, C. 3, 1140, 1350; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 36.

<sup>2120</sup> Mesela bkz. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 353, C. 2, 846, C. 3, 1136; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 302.

<sup>2121</sup> Mesela bkz. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 192, C. 2, 699, 716, C. 3, 1338; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 37.

<sup>2122</sup> Mesela bkz. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 123, 185; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâliye* 'Aşar, C. 2, 503, 624; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 318, 490.

<sup>2123</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 330.

<sup>2124</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 2, 231.

<sup>2125</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 504.

<sup>2126</sup> Habeşî, *eş-Şâhidu'l-Makbûl*, 124-125, 139-140, 143-145.

<sup>2127</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 130.

ilk cumasıydı. Öğle namazından sonra Sâlihiyye mahallesine doğru yola çıkıp önce burada, Erbaîn mağarası, Cev'iyye mezarlığı ve Zülkifl türbesi gibi evliya ve salihlerin bulunduğu kabirleri ziyaret ederler, ardından Hanâbile Camii'ne yönelir ve burada namaz kılıp dua ederlerdi.<sup>2128</sup> Bunun sebebi Sâlihiyye mahallesinin en eski mescidi ve Dimaşk'ta Emevî Camii'nden sonra inşa edilen ilk mescid olması hasebiyle camiinin faziletine inanmalarıydı. Nitekim bu camiye çok sayıda âbid, âlim ve salih kimse uğrar, bu sebeple bazen salihlerin camisi olarak anılırdı.<sup>2129</sup>

Bu alayın bir benzeri Arefe günü de yapılır, sûfilerle beraber, Arafat dağına çıkan hacılara benzer şekilde Sâlihiyye mahallesinde Kâsiyun dağına çıkılır ve yolda tekbirler getirilerek salihlerin kabirleri, özellikle de Zülkifl peygamberin kabri ziyaret edilirdi.<sup>2130</sup>

Devlet de kabir ziyareti âdetinin ve kabirlere gösterilen önemin yerleşmesinde rol almıştır. Sultan Selim Dimaşk'a girdiğinde Emevî Camii'nde bulunan Hud *aleyhisselam* ve Yahya *aleyhisselam*'ın kabri,<sup>2131</sup> Hz. İbrahim'in türbesi, İbn Arabî ve Arslan Dimaşkî'nin kabri ve Babü's-Sağır'da bulunan Ehl-i beyt'in kabirlerini ziyaret etmiş ve insanlara para dağıtmıştır.<sup>2132</sup> Bununla beraber daha önce de zikrettiğimiz gibi vali ve Hanefî kâdi'l-kudât'ın âdeti, Dimaşk'a ilk girişlerinde İbn Arabî'nin kabrini ziyaret etmeleri idi.<sup>2133</sup> Aynı şekilde vali ve kadılar, Yahya *aleyhisselam*'ın kabrinin ziyaretine önem verir,<sup>2134</sup> sultanlar Dimaşk ve diğer bölgelerdeki meşhur türbelere hediyeler gönderirdi. Padişahın Medine'ye Peygamberimizin kabrine gönderdiği hediyeler, kandiller ve örtü Dimaşk'a ulaşınca resmî bir alay halinde getirilir ve halk tevhid ve tekbirlerle karşılamaya çıkarlardı. Alay, önlerinde askerî bando ve tarikat mensupları olduğu halde Dimaşk'ın caddelerinde dolaşır, salavatlarla seslerini

---

<sup>2128</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 94.

<sup>2129</sup> İbn Kennân, *el-Murûcu's-Sündüsiyye*, 81; Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, 22.

<sup>2130</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 87.

<sup>2131</sup> İbn Kennân, *Hadâiku'l-yâsemîn*, 209.

<sup>2132</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 347; İbn Kennân, *Hadâiku'l-yâsemîn*, 211-212.

<sup>2133</sup> İbn Arabî ekolü ile ilgili bölümde İbn Arabî'nin mezarını ziyaret etmedeki resmi önem hakkındaki kısma bakınız.

<sup>2134</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 212.

yükseltirlerdi. Örtü Emevî Camii'ne ulaşınca,<sup>2135</sup> kalabalık bir alay halinde Medine'ye yola çıkana kadar orada kalır ve Dımaşklılar alayı karşıladıkları gibi uğurlarlardı.<sup>2136</sup> Aynı şekilde sultanlar Yahya *aleyhisselam*'ın makamına da hediyeler, kandiller ve kabir örtüsü gönderirlerdi.<sup>2137</sup> Sultan İkinci Mahmud, Bilal Habeşi'nin *radiyallahu anh* türbesine kabir örtüsü gönderirdi.<sup>2138</sup> Öyle görünüyor ki halk ve ileri gelenler tarafından türbelere gönderilen hediyeler, bazı hırsızların türbeleri soyup eşyaları çalmalarına neden olacak boyutlarda idi. Bu durum da valileri, toplumun hürmet ettiği yerlere karşı olan cüretkarlıkları sebebiyle, bu hırsızlara en ağır cezaları vermeye itmiştir.<sup>2139</sup>

Devletin türbelere verdiği önemin en belirgin tezahürlerinden biri de yapıların düzenli olarak restorasyonu ve yenilenmesidir. Sultan II. Abdülhamid'in Sa'duddin el-Cebâvî'nin kabri<sup>2140</sup> ve Şâğur mahallesinde bulunan Hasan eş-Şâğurî'nin<sup>2141</sup> kabrini yenilemesi ve Dımaşk valisi Ziya Paşa'nın 1877 senesinde Selâhaddin Eyyubî, İbn Arabî ve Abdulganî en-Nablûsî'nin türbelerini<sup>2142</sup> restoresi buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca kabir ve türbelerin hizmeti için görevliler atanmış, vakıflar tahsis edilmiştir.<sup>2143</sup> Halid el-Bağdadî türbesi<sup>2144</sup> ve diğer türbelerde<sup>2145</sup> bunun örneği görülmektedir.

Bu dönemde sûfîlerin sıklıkla ziyarette bulunup, buralarda dualarına icabet edileceğine inandıkları Dımaşk mezarları şu şekildedir:

---

<sup>2135</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 56.

<sup>2136</sup> A.g.e., 61.

<sup>2137</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 13; Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 140.

<sup>2138</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 348.

<sup>2139</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 175; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 552.

<sup>2140</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 427.

<sup>2141</sup> Hüseyin Ağa, *et-Tarîkatü's-Sa'diyye*, C. 2, 99.

<sup>2142</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 1, 271.

<sup>2143</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 473.

<sup>2144</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 93.

<sup>2145</sup> Mesela bkz. A.g.e., 56, 59, 176, 177, 184, 195, 196, 224, 298, 304, 314, 318, 347, 364, 369.

### 3.1.5.1. Yahya aleyhisselam'ın Makamı

Emevî Camii'nde bulunan makamın Dimaşk sûfisinin nezdinde büyük bir değeri vardı. Bu makamın önünde pek çok zikir meclisi düzenlenir,<sup>2146</sup> bazı tarikat şeyhlerinin halife ilanını burada yapıldı.<sup>2147</sup> Dua için buraya gelinir,<sup>2148</sup> Bekrî el-Attâr gibi bazı şeyh ve âlimler virdlerini her sabah burada okurlardı.<sup>2149</sup> Burası şehre gelen kişilerin ziyaret ettiği en önemli makamlardan birisiydi.<sup>2150</sup>

### 3.1.5.2. Hz. Hüseyin radiyallahu anh'ın Başı Makamı

Emevî Camii'nin daha sonra Hüseyin meşhedi ya da Zeynelabidin meşhedi olarak bilinen doğu cephesinde bulunmaktadır. Nakşibendî tarikatı gibi bazı sûfî tarikatlar burada zikir meclisleri düzenler,<sup>2151</sup> salihler ziyaret ve itikaf için buraya gelirlerdi.<sup>2152</sup>

### 3.1.5.3. Bilal Habeşi radiyallahu anh'ın Kabri

Babü's-Sağır mezarlığında bulunan kabir, Dimaşk'ta bulunan en meşhur sahabe kabirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Dimaşk ehli burada edilen duaların kabul olduğuna inanmaktadır.<sup>2153</sup>

### 3.1.5.4. Nureddin Zengî'nin Kabri

Nureddin Zengî'nin Hanefî fakihler için inşa ettirdiği Nûriyyetü'l-Kübra Medresesi'nin içerisinde bulunan kabre sûfiler, yaptıkları ziyaretler ve velayetine olan inançlarıyla büyük bir ilgi gösterirdi. Burada edilen duaların kabul olduğuna inanırlar,<sup>2154</sup> 19. yüzyıldan itibaren günümüze kadar medresede Cuma namazından

<sup>2146</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibü's-Sâ'ire*, C. 1, 282, C. 3, 170; Keyyâl, *Ramadân*, 116-117.

<sup>2147</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 108; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 79.

<sup>2148</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1609; Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 129.

<sup>2149</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 94.

<sup>2150</sup> Keyyâlî, *el-Hulletu's-Seniyye*, 75.

<sup>2151</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1005; Tales, *Zeylu Simâri'l-Mekâsıd*, 239; Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 334.

<sup>2152</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 675; Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 130.

<sup>2153</sup> A.g.e., 131; Habeşî, *eş-Şâhidu'l-Makbûl*, 143.

<sup>2154</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 136.

sonra zikir meclisleri düzenleyen Şâzeli tarikatı örneğinde gördüğümüz gibi bazı sûfi tarikatlar burada zikir meclisleri düzenlerlerdi.<sup>2155</sup>

### 3.1.5.5. Erbaîn Mağarası

Kâsiyun Dağı'nda bulunan mağaranın, sûfiler tarafından Şam'ın kırk abdalının toplandığı mekân olduğuna inanılmaktadır.<sup>2156</sup> Dimaşklılar mübarek vakitlerde bu mağaraya çıkar, sıkıntılı zamanlarda dua ve yakarış için burada yalnız kalırlar<sup>2157</sup> ve şehre gelen sûfiler de burayı ziyaret ederdi.<sup>2158</sup> Burası tepesinde 40 mihraplı bir mescidin olduğu bir mağaradır. Ayrıca nesilden nesile nakledilmiş olan efsaneye göre Kabil kardeşi Habil'i bu mağarada öldürmüş, bunun üzerine dağ, suçun dehşetinden ağlamış ve gözyaşları damlamaya devam ederken, katili yutmak isteyerek ağzını açmış ve şimdiye kadar hâlâ içinden su damlamaya devam eden bir mağaraya dönüşmüştür. Büyük olasılıkla mağara Dimaşk'ın eski manastırlarındandır.<sup>2159</sup>

### 3.1.5.6. Arslan Dimaşkî'nin Kabri

Arslan b. Yakup b. Abdurrahman el-Ca'berî (1146/540), salâhî ile meşhur, Dimaşk ehlinin ziyaretinde bulunduğu ve kabri başında duaların kabul olduğuna inanılan bir zattı. Örneğin Şam müftüsü Atâ el-Kesm mezarını her hafta salı günleri ziyaret eder,<sup>2160</sup> Dimaşk'a gelen sûfiler de bu kabri ziyaret etmeye özen gösterirdi.<sup>2161</sup> Salihlerden pek çok zat kabrine yakın defnedilmiştir<sup>2162</sup> İsminin zikri halk kültürüne girmiştir. Nitekim Dimaşk halkı ismini düğün ezgilerinde zikreder, kendisini Dimaşk'ın hamisi diye anarlardı.<sup>2163</sup> Zira o, Şam'ın doğu kapısında konuşlanmış

<sup>2155</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 548; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 297.

<sup>2156</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 240; İbn Kennân, *el-Murûcu's-Sündüsiyye*, 24.

<sup>2157</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 685.

<sup>2158</sup> Keyyâlî, *el-Hulletu's-Seniyye*, 94.

<sup>2159</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, 42; İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 276; İbn Abdilhâdî, *Simâru'l-Mekâsîd*, 165.

<sup>2160</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 602.

<sup>2161</sup> Keyyâlî, *el-Hulletu's-Seniyye*, 108.

<sup>2162</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 131; Kasâtîlî, *er-Ravdatu'l-Ğannâ*, 135.

<sup>2163</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 365.

Nureddin Zengî'nin askerlerinden biriydi ve Nureddin onu yüceltir ve onurlandırır.<sup>2164</sup> Aynı zamanda Ebu'l-Beyan b. Mahfuz el-Kureyşî ile birlikte döneminin iki şeyhinden biriydi.<sup>2165</sup>

### 3.1.5.7. Zeynep bt. Ali *radiyallahu anh*'ın evi

Guta bölgesinin köylerinden birinde bulunmaktadır. Köye daha sonra Zeynep bt. Ali'nin adı verilmiş ve Seyyide Zeynep köyü olarak bilinmeye başlamıştır. Dimaşk valisi Esad Paşa el-Azm kabrin üzerine büyük bir bina inşa ettirmiştir. Dimaşk ehli bu kabri özellikle Muharrem ayında ziyaret eder<sup>2166</sup> ve âdet üzere sûfler ziyaretlerini edebi gözeterek gerçekleştirirler, bakışlarını yere indirip saygılı bir şekilde davranırlardı.<sup>2167</sup>

### 3.1.5.8. Kusem b. Abbas'ın *radiyallahu anh* Kabri

Til köyünde bulunan kabri Halid el-Bağdadî ziyaret eder, mescidinde inzivaya çekilirdi.<sup>2168</sup>

### 3.1.5.9. Cû'yye Kabristanı

Sâlihiyye mahallesi mezarlıklarından biridir. Başlangıçta dağın mağaralarından birinde bulunan birkaç kadim kabirden ibaretken, insanların ölümlerini bu mağara civarında defnetme arzusuyla büyümüştür. Bu arzunun sebebi insanların arasında anlatılagelen, bu mağarada bazı peygamberler ile Allah'a tevekkül ve O'na itaat yolunda aklıktan ölen salihlerin defnedildiği inancıdır. Zira bazı rivayetlere ve tefsirlere nazaran İsrail oğullarında tevbe niyetiyle kendini öldürmesi, kişiyi günahlardan arındırıyordu. İslam ise kişinin kendisini öldürmesini haram kılmış ve

---

<sup>2164</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20/379; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, C. 7, 782; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 473-474.

<sup>2165</sup> İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, C. 6, 265.

<sup>2166</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 168.

<sup>2167</sup> Abdullah Bedrî, *Nüzhetu'l-Enâm fî Mehâsini's-Şâm*, (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1980), 224.

<sup>2168</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 129.



bunun yerini kötü özelliklerin manevi olarak öldürülmesini emretmiştir.<sup>2169</sup> Aynı zamanda Dımaşk ehli burada yapılan duaların kabul edildiğine inanıyordu.<sup>2170</sup>

#### 3.1.5.10. Halil İbrahim *aleyhisselam*'ın Türbesi

Dımaşk'ın kırsal kesiminde Berze köyünde bulunmaktadır. Sûfiler türbede halvete girmeye önem verir,<sup>2171</sup> ve türbede edilen dualara icabet edildiğine inandıkları için buraya dua niyetiyle gelirlerdi.<sup>2172</sup> Bu türbenin 'şeyhlerin perşembesi' olarak adlandırılan günde ziyaret edilmesi meşhur bir sûfî geleneğiydi. Tarikatlar alaylarıyla beraber, içerisinde Hz. İbrahim'in kabri olduğu söylenen mağaranın ziyareti için yola çıkarlar ve Dımaşk ehli de onlara eşlik ederdi.<sup>2173</sup> İbn Cübeyr ve İbn Batuta bunu seyahatnamelerinde zikretmiş, Nureddin Zengî'nin döneminden beri Dımaşk halkının bu mekâna verdiği değerden bahsetmişlerdir. Nitekim bu mekânın üzerine bir mescid inşa edilmiş ve buranın Hz. İbrahim'in makamı olduğuna ve kendisinin gezegenleri görüp burada inzivaya çekildiğine olan inançları sebebiyle ziyarette bulunan insanların sayısı çoğalmıştır.<sup>2174</sup>

#### 3.1.5.11. Muhyiddin İbn Arabî'nin Kabri

Kendisinden ayrı bir başlıkta bahsetmiştik. 1882 senesinde Dımaşk'ı ziyaret eden Ahmed el-Cevâd el-Kâyâtî el-Mısırî bu kabri, Dımaşk'ta İbn Arabî'nin türbesi dışında, Kahire'de bulunan Ehl-i beyt'in türbelerine benzeyen başka bir türbeye rastlamadığını söyleyerek tanımlamaktadır. Türbeden birkaç adım ilerde ise, 18. yüzyılda Dımaşk'ta İbn Arabî ekolünün en ünlü âlimi olan Abdulganî en-Nablusî'nin kabri ziyaret edilmektedir.<sup>2175</sup>

<sup>2169</sup> İbn Abdilhâdî, *Simâru'l-Mekâsıd*, 165; İbn Kennân, *el-Murûcu's-Sündüsiyye*, 26.

<sup>2170</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 437.

<sup>2171</sup> Azzûzî, *İthâfu Zevi'l-'Înâye*, 40.

<sup>2172</sup> İbn Abdilhâdî, *Simâru'l-Mekâsıd*, 162.

<sup>2173</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 375; Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 135; 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'Îşrîn*, 159-160.

<sup>2174</sup> İbn Cübeyr, *Rihle*, 246; İbn Batûta, *Tuhfetü'n-nazar*, 119; İbn Abdilhâdî, *Simâru'l-Mekâsıd*, 162.

<sup>2175</sup> Keyyâlî, *el-Hulletu's-Seniyye*, 91; Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 133.

### 3.1.5.12. Halid el-Bağdâdî'nin Kabri

Başta Nakşibendî tarikatı mensupları olmak üzere, Dımaşk içinden ve dışından ziyaret edilirdi.<sup>2176</sup>

### 3.1.6. Ziyaret Edilen Diğer Mekanlar

Yukarıda sayılan haricinde de çok sayıda ziyaret yeri bulunmaktadır. Sahabilerden Sa'd b. Ubâde'nin *radiyallahu anh*,<sup>2177</sup> Abdullah b. Selam'ın *radiyallahu anh*,<sup>2178</sup> Dımaşk haricinde Mizze köyünde Dihyetü'l Kelbi'nin *radiyallahu anh*,<sup>2179</sup> Babu Sarıca mahallesinde Peygamberimizin *sallallahu aleyhi ve sellem* hizmetçisi Zî Mihmer el-Habeşî'nin,<sup>2180</sup> Bâb'uş-Şarkî mezarlığında Havle binti'l-Ezver,<sup>2181</sup> Şurahbil b. Hasene, Dırâr b. Ezver ve Übeyy b. Ka'b'ın,<sup>2182</sup> Dehdâh mezarlığı olarak da bilinen Ferâdis mezarlığında Ebu'd Dehdâh'ın,<sup>2183</sup> Ebu'd-Derda'nın Dımaşk kalesinde bulunan kabirleri;<sup>2184</sup> peygamberlerden Musa aleyhisselamın Dımaşk'ın güneyinde Kadem köyünde,<sup>2185</sup> Zülkifl aleyhisselamın Kâsiyun dağının eteklerinde bulunan kabirleri;<sup>2186</sup> İsa aleyhisselam'ın beşiği<sup>2187</sup> denen bir taş bunlardan bazılarıdır. Bunlar haricinde bu amaca özel olarak telif edilmiş olan kitaplarda zikredilen başka pek çok kişinin kabri sayılabilir. 1884 senesinde basılmış İbnü'l Havrânî'nin *el-İşârât*

<sup>2176</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, 311, 395.

<sup>2177</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 441.

<sup>2178</sup> A.g.e., 433.

<sup>2179</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 347; Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 132.

<sup>2180</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 462.

<sup>2181</sup> Keyyâlî, *el-Hulletu's-Seniyye*, 108.

<sup>2182</sup> Bedrî, *Nüzhetu'l-Enâm*, 222; Keyyâlî, *el-Hulletu's-Seniyye*, 108; Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 131.

<sup>2183</sup> Bedrî, *Nüzhetu'l-Enâm*, 223.

<sup>2184</sup> A.g.e., 224.

<sup>2185</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 132.

<sup>2186</sup> A.g.e., 134.

<sup>2187</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 292.

*li emâkini 'z-ziyârât* isimli kitabı Dımaşk halkının kabir ziyaretine verdiği ehemmiyete delalet eden ilk kitaplardan biridir.<sup>2188</sup>

Dımaşk ehlinin kabir ziyaretine olan ilgisi ve kabirlerin türbelere dönüştürülmesi bazı kişilerin aşırıya kaçıp sahipsiz kişilerin mezarlarını türbeye çevirmesine ve insanların bu mezarlara gelip adak adamalarına sebep olmuş,<sup>2189</sup> bu durum 20. yüzyılın başlarında Kâsımî ve diğerlerinde gördüğümüz gibi Islahatçı hareketin önde gelenlerinin eleştirilerini doğurmuştur. Kabir ziyareti, teberrük ve kabirlerde dua edilmesi âdetleri, Islahatçı hareketin özelde sûfîleri genelde Dımaşk halkını eleştirdiği hususlardan biri haline gelmiştir. Örneğin Cemaleddin Kâsımî risalelerinde ve kitaplarında pek çok başlıkta, kabir ziyareti ve kabir başında duayı savunan sûfîleri eleştirip, onları “kabirciler” olarak tanımlamış, türbelerde yapılan uygulamaları şeriâtın reddettiği bidatler olarak kabul etmiştir.<sup>2190</sup>

Aynı şekilde Halid el-Azm’ın hatıratında, İstanbul’a ziyareti sırasında gitmiş olduğu evliyalardan birisi olan Merkez Efendi’nin türbesinde şahit olduklarını eleştirdiği görülmektedir. Türbe bekçilerinin halkın cehaletini kullanarak akla ve şeriata aykırı işler yaptıklarını aktarmıştır.<sup>2191</sup> Yine Behçet el-Baytar, dedesinin *Hilyetü’l-Beşer* isimli kitabında geçen bazı ifadelerini eleştirmiştir. Örneğin Abdurrezzak el-Baytar’ın; meşhur Hanefî fakih Muhammed Emin b. Abidin’in kabrinden “.... İhtiyaçların giderilmesi için ziyaret edilir” şeklinde bahsetmesini eleştirmiş ve ihtiyacın eğer dünyevî bir ihtiyaçsa gerekli kişilerden talep edileceğini, uhrevî bir ihtiyaçsa da sadece Allah’tan talep edilebileceğini söylemiştir.<sup>2192</sup> Aynı şekilde Mustafa el-Mevlevî’nin kabri başında teberrükte bulunulmasını eleştirmiştir.<sup>2193</sup>

---

<sup>2188</sup> İskender Lâkâ, *el-Hareketu’l-Edebiyye fî Dımaşk 1800 – 1918*, (Dımaşk: İttihâdu’l-Küttâbi’l-Arab, 2008), 281.

<sup>2189</sup> Cebrî, *Dımaşk fî Mâdiha’l-Karîb*, 346.

<sup>2190</sup> Kâsımî, *Cemâl el-Kâsımî ve asruhû*, 170, 604.

<sup>2191</sup> Azm, *Müzekkirât*, 34.

<sup>2192</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 3, 1239.

<sup>2193</sup> A.g.e., C. 3, 1555.

### 3.2. Sufilerin Kendi Aralarındaki İlişkileri

Dönemin O döneme ait biyografi ve günlüklerin izini sürerek mutasavvıfların kendi aralarındaki münasebetlerinin genel özelliklerini görebiliriz. Bu ilişkilerde, ülfet ve muhabbet, karşılıklı ziyaret ve görüşme, yeni konular ve toplumsal meseleler hakkında istişare; din otoritesi ile halkın durumunu tehdit eden şeylere yönelik karşı duruş hususunda uyumun hakim olduğu tespiti yapılabilir. Zaman zaman bazı çatışma, kıskançlık ve nefret emareleri görülmesine rağmen bu durum; küçük bir ölçekte kalmış ve Dimaşk'ın önde gelen isimlerinin kendi aralarındaki dayanışma ve iş birliği halini ortaya koyan genel resmi etkilememiştir.

#### 3.2.1. Tarikatlar Arasındaki Beraberlik

Dönem incelendiğinde, pek çok mürid ve şeyhin birden çok tarikata mensup olduğu görülmektedir. Nitekim çalışılan örneklemin altıda birini oluşturan elli beş sūfînin varlığı, sūfîlerin taassupla tek bir yola bağlanmadıklarını, bütün tarikatlarla ilişki içinde olup onlardan istifade etmeye açık olduklarını göstermektedir.

#### Birden Fazla Tarikata İntisap Eden Sūfîler

Aşağıda, önde gelen sūfîler arasından birden fazla tarikata intisap eden bazı isimler örnek verilmiştir:

**Muhammed Şakir b. Ali el-Akkâd** (ö. 1807): Mansur es-Sermîni'den Halvetî, Abdurrahman el-Küzberî'den Kâdiriyye ve Abdurrahman el-Ayderûs'tan Şâzelî ile Nakşibendiyye tarikatını almıştır.<sup>2194</sup>

**Muhammed b. Ömer Âbidîn** (1784-1836): Muhammed Şakir el-Akkâd'dan Kâdiriyye, Halid el-Bağdâdî'den ise Nakşibendiyye tarikatlarını almıştır.<sup>2195</sup>

**Ömer b. Ahmed el-Müctehid** (1764-1838): Ömer el-Yâfi'den Halvetiyye, Halid el-Bağdâdî'den Nakşibendiyye tarikatını almıştır.<sup>2196</sup>

---

<sup>2194</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 143-144

<sup>2195</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 407, 409.

<sup>2196</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 217

**Ömer b. Abdülganî el-Gazzî** (1786-1861): Halid el-Bağdâdî'den Nakşibendiyye, Mustafa en-Nehlâvî'den Halvetiyye ve Ömer et-Tağlîbî'den Sa'diyye-Şeybâniyye tarikatını almıştır.<sup>2197</sup>

**Muhammed b. Abdullah el-Hâlidî** (1803-1866): Cezayir'de Ali b. İsa'dan Kâdiriyye, Mekke'de Muhammed es-Senûsî'den İdrisî-Senûsiyye'yi almış, Şam'da Halvetiyye'den Muhammed el-Mübarek ile bağlantı kurmuş ve Emir Abdülkâdir el-Cezairî'nin Şâzelîyye yoluna intisap etmiştir.<sup>2198</sup>

**Kasım b. Salah el-Hallâk** (1808-1867): Abdurrahman el-Küzberî'yle dostluk kurarak ondan Kâdiriyye tarikatını almış, sonrasında Abdülkadir el-Keyyâlî Dimaşk'a ziyaret ettiğinde Rifâiyye'yi ve Ahmed el-Hatib el-Erbilî'den Nakşibendiyye'yi almıştır.<sup>2199</sup>

**Abdüsselam b. Abdurrahman eş-Şattî** (1878): Hama'daki Kâdirî şeyhi Muhammed Nuri el-Geylânî'den Kâdiriyye tarikatını<sup>2200</sup> ve Muhammed el-Fâsî'den Şâzelîyye'yi almıştır.<sup>2201</sup>

**Emir Abdülkadir b. Muhyiddin el-Cezâirî** (1807-1882): Kendisini Dimaşk'ta Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin yanında halvete sokan Halid el-Bağdâdî'den Nakşibendiyye, Bağdat'ta Mahmud el-Geylânî'den Kâdiriyye, Mekke'de Muhammed el-Fâsî'den Şâzelîyye ve Dimaşk'taki Mevlevî Şeyhi Derviş Sabri'den Mevleviyye tarikatını almıştır.<sup>2202</sup>

**İbrahim b. Mahmud el-Attâr** (1816-1896): Kâdiriyye tarikatını evvela babasından, sonra da Bağdat'taki eşrafın reisi ve Kâdirî şeyhi Selman el-Geylanî'den almıştır. Ayrıca Salih es-Sefercelanî'den Şâzelîyye, Mekke'de bulunan İbrahim er-Reşîd'den Şâzelîyye-Reşîdiyye,<sup>2203</sup> Abdurrahman el-Kusaybâtî'den Bedeviyye tarikatını

---

<sup>2197</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 218

<sup>2198</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer* C. 3, .1282

<sup>2199</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 225

<sup>2200</sup> A.g.e., 171

<sup>2201</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 94.

<sup>2202</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 888; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 179-180.

<sup>2203</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 362

almıştır.<sup>2204</sup> Mahmud es-Sahîb'le irtibat kurarak ondan da Nakşibendiyye'yi almıştır.<sup>2205</sup>

**Mahmud b. Abdülmuhsin el-Muvakka'** (ö. 1903): Ebu Rebâh ed-Decânî'den Halvetiyye ve Muhammed Mükerrrem el-Geylânî'den Kâdiriyye tarikatını almıştır.<sup>2206</sup>

**Hüseyin b. İsmail b. Abdülganî el-Gazzî** (1824-1904): Hama'daki Kâdirî şeyhi ve kentin müftüsü olan Muhammed Mükerrrem el-Geylânî'den Kâdiriyye, amcası Ömer'den Nakşibendiyye, Ömer b. Ömer et-Tağlibî'den Sa'diyye-Şeybâniyye ve Abdullah b. Muhammed el-Kennanî'den Halvetiyye tarikatını almış ve onun halifesi olmuştur.<sup>2207</sup>

**Abdürrezzak b. Hasan el-Baytâr** (ö. 1916): Abdullah el-Kennanî'den Halvetiyye<sup>2208</sup> ve Muhammed el-Fâsî'den Şâzelîyye tarikatlarını almıştır.<sup>2209</sup>

**Muhammed Tevfik b. Muhammed Ebi's-Suûd el-Eyyûbî** (ö. 1932): Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'den Rifâiyye, Ahmed ez-Zemelkânî'den Nakşibendiyye ve Muhammed et-Tayyib b. Muhammed el-Mübarek ed-Dillisî'den Şâzelîyye tarikatını almıştır.<sup>2210</sup>

**Bekrî b. Ahmed eş-Şüveykî** (1880-1935): Emin Süveyd'den Rifâiyye ve Muhammed b. Yellis'ten Şâzelîyye tarikatını almıştır.<sup>2211</sup>

**Muhammed Emin b. Muhammed Süveyd** (1855-1936): Ahmed b. Abdurrahman er-Ravî'dan Rifâiyye,<sup>2212</sup> Ahmed eş-Şerif es-Senûsî'den Senûsiyye,<sup>2213</sup> Muhammed et-Tayyib b. Muhammed ed-Dillisî'den Şâzelîyye-Fâsiyye tarikatını<sup>2214</sup> almış ve Nakşî

---

<sup>2204</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 151.

<sup>2205</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye* 'Aşar, C. 2, 652.

<sup>2206</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 412

<sup>2207</sup> A.g.e., 415

<sup>2208</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1007

<sup>2209</sup> A.g.e., C. 2, 718

<sup>2210</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 531.

<sup>2211</sup> A.g.e., C. 1, 548.

<sup>2212</sup> Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, 66.

<sup>2213</sup> A.g.e., 60.

<sup>2214</sup> A.g.e., 58; Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 130.

şeyhleri olan Muhammed b. Mustafa et-Tantâvî ve Muhammed b. Muhammed el-Hânî ile İsa el-Kürdi'yle irtibat kurmuştur.<sup>2215</sup>

**Abdülkadir b. Muhammed el-Kassâb** (1848-1941): Muhammed b. Muhammed el-Hânî'den Nakşibendiyye, Ahmed eş-Şerif es-Senûsî'den Senûsiyye, Ahmed b. Hasan el-Attâs'dan 'Aleviyye ve Muhammed b. Abdüsselam el-Miknâsi'den Şâzelîyye ve Ebu'l-Hüda es-Sayyâdî'den Rifâiyye tarikatını almıştır.<sup>2216</sup>

**Abdurrahman b. Reşîd el-Hatîb** (1889-1948): Abdürrezzak et-Tarablusî'nin yanında Nakşibendiyye sülûkuna girmiş, Muhammed b. Muhammed el-Mübarek'ten Şâzelîyye-Fâsiyye, Mekke'de Salih er-Reşîdî'den Şâzelîyye-Reşîdiyye ve Bahaeddin el-Afganî'den Kâdiriyye tarikatını almıştır.<sup>2217</sup>

**Muhammed Salih b. Mustafa el-Âmidî** (1870-1950): Muhammed et-Tayyib b. Muhammed el-Mübarek ed-Dillîsî'den Şâzelîyye tarikatını almış ve onun halifesi olmuş, İbrahim er-Reşîd'den Şâzelîyye-Reşîdiyye'yi, İzmir'de Osman el-İzmirî'den Nakşibendiyye'yi almış ve Mekke'de Muhammed el-Fâsî'nin ilk halifelerinden olan Muhammed Sıddîk es-Sindî'den Şâzelîyye-Fâsiyye'yi almıştır.<sup>2218</sup>

**Arif b. Reşid es-Savvâf ed-Düvecî** (1882-1951): İsa el-Kürdî'den Nakşibendiyye ve Muhammed el-Haşimî'den Şâzelîyye tarikatını almıştır.<sup>2219</sup>

**Muhammed Feriz b. Haşim el-Geylânî** (1886-1972): Kâdiriyye'yi amcasının oğlu Abdülcebbâr'dan almış, Dimaşk ve Hama kentlerinde tarikatın şeyhliğini yapmıştır. Hama'dayken şehirdeki Nakşî şeyhi Mahmud el-Hâmid'den Nakşibendiyye'yi almış, Dimaşk'a döndüğünde de Nakşî şeyhi Emin ez-Zemelkânî ve Şâzelî şeyhi Muhammed el-Haşimî'ye devam etmiştir.<sup>2220</sup>

---

<sup>2215</sup> Şerîf, eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd, 24-25.

<sup>2216</sup> *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 644.

<sup>2217</sup> A.g.e., C. 2, 747.

<sup>2218</sup> A.g.e., C. 2, 784.

<sup>2219</sup> Savvâf, *Nesru'r-Rayyâhîn*, 233

<sup>2220</sup> *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 1214.

## Müritlerine Birden Fazla Tarikatta Seyru Süluk Yaptıran Şeyhler

Bazı şeyhlerin müritlerine birden fazla tarikatta seyr u süluk yaptırdıkları tespit edilmiştir. Bunlara örnek vermek gerekirse:

**Muhyiddin b. Muhammed el-Ânî** (1809-1873): Halifelerinin icazetlerinden görüldüğü üzere Kâdiriyye, Nakşibendiyye ve Halvetiyye şeyhidir.<sup>2221</sup>

**Ahmed Müsellem b. Abdurrahman b. Muhammed el-Küzberî** (1825-1881): Müritlerinin icazetlerinden görüldüğü üzere kendisi ve babası Halvetiyye<sup>2222</sup> ve Kâdiriyye<sup>2223</sup> şeyhleridir.

**Muhammed et-Tayyib b. Muhammed el-Mübarek ed-Dillisî** (1839-1895): Halvetî şeyhiyken sonradan Şâzelîyye-Fâsiyye şeyhliğini de almış, müritlerini her iki tarikten de seyr u sülûka girdirmiştir.<sup>2224</sup>

**Halil b. Mustafa el-Mevsîlî** (ö. 1896): Kâdirî ve Nakşibendî şeyhidir. Müritleri her iki yoldan da seyr u sülûk tamamlardı.<sup>2225</sup>

**Selim b. Halil el-Musûtî** (ö. 1906): Halvetî ve Şâzelîyye tarikatları şeyhidir.<sup>2226</sup>

**Muhammed Abdülbaki b. Muhammed es-Saîd el-Cezairî** (ö. 1916): Şâzelîyye ve Kâdiriyye tarikatları şeyhidir. Haydariyye zaviyesinde zikir meclisleri idare etmiştir.<sup>2227</sup>

**Abdullah b. Kemal el-Küzberî** (ö. 1928): Nakşibendî şeyhi unvanıyla güney Dehdah Kabristanı Nuhâsiyye (Bakır) Dergâhında Nakşibendî hatmelerini yönetmiş<sup>2228</sup> ve

---

<sup>2221</sup> A.g.e., C. 2, 697-698.

<sup>2222</sup> Harîrîzâde, *Tibyân* C. 2, 290

<sup>2223</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 16

<sup>2224</sup> Taybe, *Târîhût'-Tarîkati'-Şâzelîyye*, 109.

<sup>2225</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 407; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 155.

<sup>2226</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 42.

<sup>2227</sup> Azzûzî, *İthâfu Zevi'l-'Înâye*, 42.

<sup>2228</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 84.



Amâre mahallesindeki Kürdî Zaviyesi'nde Kâdirî şeyhi olarak zikir meclisleri düzenlemiştir.<sup>2229</sup>

**Muhammed Necâ b. Muhammed Ali el-Hulvânî** (1875-1969): Tıpkı babası (ö. 1894) gibi Rifâiyye ve Halvetiyye şeyhliği yapmıştır. Babası ve kendisi müritlerine her iki tarikten de seyr u süluk yaptırmışlardır.<sup>2230</sup>

### **Şeyhlerin Arasındaki Saygı**

Bu sebeple, şeyhler ve müritleri arasında nizâ ve taassuptan uzak; karşılıklı ihtiram ve anlayışa dayalı bir alaka var olagelmıştır. Örneğin:

**Abdurrezzak et-Tarablusî** (ö. 1922): Nakşibendî şeyhidir. Sinan Paşa camiinde düzenlediği hatme-i hâcegânlara ulema ve meşayihin büyüklerinden katılanlar olmuştur. Ticanî şeyhi Ali ed-Dakr ve Kâdirî Haşim el-Hatîb bu isimlere örnek verilebilir.<sup>2231</sup>

**Ali ed-Dakr** (ö. 1943): Talebelerini, feyiz ve bereketinden istifade edebilmeleri için Şâzelî şeyhi Muhammed eş-Şerif el-Ya'kubi'nin zikir ve sohbet meclislerine götürmüştür.<sup>2232</sup>

**Muhammed b. Yellis** (ö. 1927): Vefat ettiğinde, Şam meşayihi, oğlu Ahmed'i Sumâdiyye Zaviyesi'ndeki yerine geçirmiş ve babasının önde gelen halifeleri de buna icabet etmişlerdir. Buna karşın o, Muhammed el-Hâşimî'nin babasının tarikatta halifesi olduğunu ikrar etmiş; ona karşı saygı ve hürmet göstermiş, hatta içeriğinde "Müritler ve biz, onun temiz kalbine dayanıyoruz." ifadesi geçen bir belge kaleme almıştır.<sup>2233</sup>

**Muhammed el-Hâşimî** (ö. 1961): Şâzelî şeyhidir. Şâzelî meclisine (hadrasına) Reşîdiyye şeyhi Abdülvehhab es-Salâhî'nin (ö. 1962) telkinleri (meclisi açış zikri)

---

<sup>2229</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 323.

<sup>2230</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1171.

<sup>2231</sup> A.g.e., C. 1, 428; Hatîb, *Ğureru'ş-Şâm*, C. 2, 973.

<sup>2232</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 687.

<sup>2233</sup> Tayyibe, *Târîhu 'ş-Şâzelîyye*, 279

olmaksızın başlamayı reddetmiş ve şöyle demiştir: “Efendim Abdülvehhab’dan başkasının zikri başlatmasını istemeyiz.”<sup>2234</sup>

**Muhammed Ferîz el-Geylânî** (ö. 1972): Kâdiriyye şeyhi olmasına karşın, Hama şehrinde bazı Selefî taraftarlarının saldırısına uğrayan Nakşibendiyye’yi savunan ve faziletini gösteren birkaç risale kaleme almıştır.<sup>2235</sup>

Dönemde kaleme alınan Tabakât ve Yevmiyyât (Günlük) kitapları, burada aktarılanlar ve benzeri örneklerle dolup taşmaktadır. Bu durum, tarikatların birbirinden nefret eden katı çizgilerle ayrılmış topluluklar olmadığını; bilakis umurun güven bulduğu, ulemanın ise huzura erdiği sığınaklar olarak temayüz ettiklerini göstermektedir. Zamanın sûfileri; tüm bu meclisler arasında dolaşmakta beis görmeksizin bir Halvetî şeyhinden vird ve dualar almış, Nakşî şeyhinin yanında ders okumuş, Şâzelî şeyhinin zikir meclisine iştirak etmiş, Sa’dî zikir halkasında söylenen neşidelere eşlik etmiş ve Kâdirî şeyhinin vaazlarını dinlemiştir.

Tarikatların arasındaki bu ilişkiyi kuvvetlendiren durumlardan biri de çeşitli dinî münasebetler sebebiyle bir araya gelmeleridir. Örneğin, Kadir Gecesinde seher vakti, Ramazan’ın son günü ikindiden sonra, Arefe günü ikindiden sonra ve sair günlerde sûfiler, hep beraber Emevî Camii’nde Yahya *aleyhisselam*’ın makamının yanında toplanırlar, halkın da iştirak ettiği zikir meclisleri kurarlardı.<sup>2236</sup>

Benzer şekilde, bazı özel günlerde Şâzelîyye, Mevlevîyye ve Rifâîyye gibi birtakım tarikatlar, Kaymeriyye’de bulunan Sa’dîyye zaviyesindeki Sa’dî zikir meclislerine katılır ve ardından da Peygamber Efendimizin mübarek saçını öpme merasimine iştirak ederlerdi.<sup>2237</sup>

Mevlevîyye müritleri, Kadir gecesi iftardan sonra kendi sema meclislerini kurarlar ve ardından tekkelerinden çıkarak, Sa’dîyye şeyhine ait Darü’t-Tağlîbî, Halvetiyye

---

<sup>2234</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karnî’r-Râbi’a* ‘Aşar, C. 2, 1001; Taybe, *Târîhu’t-Tarîkati’s-Şâzelîyye*, 309.

<sup>2235</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karnî’r-Râbi’a* ‘Aşar, C. 2, 1215.

<sup>2236</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 116-117.

<sup>2237</sup> A.g.e., 108.

şeyhine ait Darü'l-Yâfi ve Kâdiriyye şeyhine ait Darü'l-Gazâl gibi diğer tarikat şeyhlerinden bazılarının evlerini ziyaret ve onların meclislerine iştirak ederlerdi.<sup>2238</sup>

Buna ilaveten, tarikat şeyhlerinin ekseriyetinin pek çok muhtelif vesile ile bir araya geldiği görülmüştür. Örneğin Emir Abdülkadir'in halkasına iştirak eden Nakşî şeyhleri Muhammed et-Tantâvî ve Muhammed b. Muhammed el-Hânî, Halvetî ve Şâzelî şeyhleri Muhammed et-Tayyib ve kardeşi Muhammed el-Mübarek, Kâdirî şeyhleri Ahmed ve Muhammed el-Murteza ile Muhammed Abdülbakî el-Cezâirî, Şâzelîyye'den Abdülgani, Bahaeddin ve Abdürrezzak el-Baytâr bu isimlerdendir. Bu kimseler, Emir Abdülkadir'in meclisinde hep beraber *Fütühât-ı Mekkiyye* okumuş ve mütalaalarda bulunmuşlar,<sup>2239</sup> hatta Emir, Nakşî şeyhi Muhammed et-Tantâvî ile Şâzelî ve Halvetî şeyhi Muhammed et-Tayyib'i *Fütühât-ı Mekkiyye* nüshalarını karşılaştırmak üzere Konya'ya göndermiş ve iki aydan fazla orada kalmışlardır.<sup>2240</sup>

Bir şeyhin halifesi onun yerini alacağında, yeni şeyhi desteklemek amacıyla diğer tarikatların meşayihini de orada hazır bulunurdu. Örneğin Muhammed b. Ebi's-Suûd b. Eyyûb el-Halvetî vefat edip amca oğlunun meşihat merasimi düzenleneceği zaman, Kâdiriyye-Sumâdiyye ve Sa'diyye şeyhleri ile diğer mühim kimseler Yahya *aleyhisselam*'ın kabri önünde toplanmış ve törene iştirak etmişlerdir.<sup>2241</sup>

Ayrıca diğer sûfî şeyhlerinin farklı tarikat meclislerinde toplandığı da görülmüştür. Tarikat dışından pek çok ulema ve meşayihin iştirak ettiği Halvetiyye'nin “Genel Halveti” buna örnektir.<sup>2242</sup>

### 3.2.2. İnsanî İlişkiler

Dımaşk'ta sûfîleri birbirine bağlayan yakın ilişkilerin başka bir düzlemi de insanî ilişkilerdir. Tabakât kitapları ve günlükler bize birçok mutasavvıf arasında oluşan

---

<sup>2238</sup> A.g.e., 116

<sup>2239</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 904; Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 370-371; Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 19, 45, 65, 83, 109; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 811.

<sup>2240</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 19; Cezâirî, *Sîratu'l-Emîri Abdülkâdir*, 82.

<sup>2241</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 108, 179; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 79.

<sup>2242</sup> Mesela bkz. İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 124, 148, 176, 190, 220, 234, 251, 283, 298, 315, 323, 337, 353, 357, 365, 371, 380, 398, 430.

insani ilişkileri ve bunların üzerine inşa edilen uyum ve dayanışmayı ortaya koyan çok sayıda hikâye anlatmaktadır. Evlilikten kaynaklanan dostluk ve akrabalık ilişkileri bu kabildendir. Dımaşk'taki ileri gelen mutasavvıflar arasındaki evlilik yoluyla kurulan akrabalıklar dikkat çekicidir. Mesela, Nakşibendî İbrahim b. Murad, Abdülgani en-Nablusî'nin torunu ile evlenmiş;<sup>2243</sup> Kâdirî-Rifâî Kasım el-Hallâk (ö. 1867) Halveti tarikatının şeyhleri Desukî ailesinin damadı olmuştur.<sup>2244</sup> Kasım el-Hallâk'ın damatlarının biri kızı Asiye'nin eşi Nakşibendî halifelerinden Mustafa Hulv, diğeri yine Nakşî halifelerinden, önce kızı Meymûne, onun vefatından sonra kızı Aişe ile evlenen, Ömer es-Sağîr'dir.<sup>2245</sup> Şâzelîyye tarikatının şeyhi Sâlim Semâra (ö. 1909) Nakşî şeyhi Muhammed et-Tantâvî'nin kızı ile;<sup>2246</sup> Şâzelî-Halvetî Abdurrezzak el-Baytâr (ö. 1916), Sa'dî tarikatının şeyhi İbrahim el-Sa'dî'nin kızı Rukiyye ile;<sup>2247</sup> Nakşibendî Muhammed b. Dîb en-Netafci (ö. 1938) Halvetiyye şeyhi Sâlim el-Müsûfî'nin kızıyla<sup>2248</sup> evlenmiştir. Sûfiler arasındaki bağların güçlenmesinde önemli rol oynayan daha çok sayıda evlilik vardır.

Mutasavvıflar, nikah ve akrabalık ilişkileri olmasa bile, birbirlerini yardıma çağırır, kardeşlik ve dostluk haklarını ifa ederlerdi. Sûfî şeyhlerinden biri öldüğü zaman bütün tarikat şeyhleri onun cenazesine katılırdı.<sup>2249</sup>

Bir misafir veya muhacir Dımaşk'a geldiğinde, tarikat şeyhleri onu misafirperverlik ve hürmetle karşılarlardı. Örneğin Halvetiyye şeyhi Muhammed el-Mehdî es-Seklâvî (ö. 1861) muhacir olarak Dımaşk'a geldiğinde aynı şekilde karşılanmışlar, ona ve talebelerine mesken olması için Haydariyye Zaviyesini vermişler ve Dımaşk halkından çok sayıda kişi ona intisap etmiştir.<sup>2250</sup> Aynı şekilde Muhammed b. Yellis et-Tilmisânî

<sup>2243</sup> İbn Kennân , *Yevmiyyât Şâmiyye*, 396

<sup>2244</sup> Acemî, *Âl el-Kâsimî*, 28.

<sup>2245</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 670.

<sup>2246</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 279.

<sup>2247</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 12

<sup>2248</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 601.

<sup>2249</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 137; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1327; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 546, 776; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 359, 549, 551.

<sup>2250</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 598.

(ö. 1927), Cezayir’den Dımaşk’a muhacir olarak geldiğinde o dönem vakıflar müdürü, Nakşibendî Aziz b. Muhammed b. Muhammed el-Hânî, şeyhe zaviye yapması için birkaç yer göstermiş, o da Sumâdiyye zaviyesini seçmiştir.<sup>2251</sup>

Şeyhlerden biri zarar gördüğünde, geri kalan şeyhler onu desteklemekte tereddüt etmezlerdi. Mesela, Emir Abdülkadir, Hristiyan fitnesinden sonra Kıbrıs ve Rodos adalarına sürülen âlimler ve şeyhlere şefaathetmiş;<sup>2252</sup> Nureddin el-Yeşrutî’nin sürgünden döndürölüp evinde ikametini sağlamış;<sup>2253</sup> Mahmud el-Hamzâvî’ye şefaathet ederek onu savunmuş ve Hristiyan fitnesindeki iyilikleri beyan etmiştir.<sup>2254</sup> Mahmud el-Hamzâvî, Medine’den sürgün edilenlerden bir kısmına şefaathetmiştir.<sup>2255</sup> Dımaşk’ta selefî hareketin ileri gelenlerinin hücum ettiğı, içlerinden bazılarının, talebeleriyle okuduğı Ticânîyye tarikatı salavatları nedeniyle küfre varan ithamlarda bulunduğı Ticânîyye tarikatının şeyhi Ali el-Dakr’ı, âlimler ve şeyhler, savunmuşlar; Bedreddin el-Hasenî başkanlığındaki Dımaşk âlimleri ve şeyhleri, Ali el-Dakr’ı destekleyen, provokatörlerin ithamlarından beraathet tiren, okullarını ve davet eğitimi hareketini savunan bir bildiri yayınlamışlardır.<sup>2256</sup>

Ziyaretleşmenin yanı sıra, Dımaşk âlimlerinin ve muhtelif yol ve meşreplerden pek çok mutasavvıfın katıldığı toplantılar, gece sohbetleri ve geziler de yapıldı. Bu buluşmalar o kadar çoktu ki, şehre gelen yabancı seyyahların dikkatini çekmiş ve o dönemin hatıratlarına yazmışlardır. Habeşî, 1910’da Dımaşk’a yaptığı seyahatte, âlimlerin ve farklı tarikat ve meşreplerden şeyhlerin katıldığı birkaç meclisi bize aktarmıştır. Farklı tarikatlarda olmaları buluşmalarına, ilim ve tasavvuf üzerine konuşmalarına, gece sohbeti yapmalarına, birlikte gezintiye çıkmalarına, ilahiler ve şiirler dinlemelerine engel olmamıştır.<sup>2257</sup>

---

<sup>2251</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi ’l-Karni ’r-Râbi’a* ‘Aşar, C. 1, 480.

<sup>2252</sup> Baytâr Baytâr, *Hilyetu ’l-Beşer*, C. 2, 899

<sup>2253</sup> A.g.e., C. 2, 1066

<sup>2254</sup> A.g.e., C. 2, 1469

<sup>2255</sup> Şattî, *A ’yânu Dımaşk*, 320

<sup>2256</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi ’l-Karni ’r-Râbi’a* ‘Aşar, C. 1, 697.

<sup>2257</sup> Habeşî, *eş-Şâhidu ’l-Makbûl*, 147, 140, 130, 123, 122, 117, 114.

Muhammed el-Arabî el-Azzûzî, kendisini Dımaşk âlimleri ve şeyhleriyle buluşturan bazı meclisleri bizlere anlatmaktadır. Bu bağlamda, bir dizi tarikat şeyhinin Sinan Paşa Camii'nde *Fütuhât-ı Mekkiyye* okuma için toplandığından;<sup>2258</sup> Dımaşk'ın bazı âlim ve şeyhleriyle birlikte Muhammed Abdülbaki el-Cezerî'ye yaptığı ziyaretten, mecliste gerçekleştirilen ilmî tartışmalardan ve edebî faydalardan;<sup>2259</sup> Dımaşk'ın sayfiye yerlerinden biri olan Medâyâ köyünde bir takım âlim ve şeyhlerle bir araya geldiği toplantılardan ve bu meclislerden birinde, İbn Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye*'de geçen sözlerinin bazıları tarafından tenkit edilmesinin sebeplerini tartışmalarından;<sup>2260</sup> Dımaşk âlimlerinden bazılarıyla ve şeyhleriyle bir araya geldiği bir meclisten ve burada tefsir kitapları ile müfessirlerin<sup>2261</sup> usûlleri hakkında konuşulanlardan ve diğer birçok meclisten bahsetmiştir.

Kâyâtî, Dımaşk seyahatinde bize Süleymaniye Tekkesinde Selim el-Attâr tarafından yapılan ve Dımaşk âlimleri ile şeyhlerinin bir araya geldiği Sahih-i Buhârî meclisini;<sup>2262</sup> Emin en-Nablusî'nin, kendisini ve Dımaşk'ı ziyaret eden kardeşlerini, Dımaşk âlimleri ve şeyhlerinin de katıldığı, evindeki bir velimeye davetini<sup>2263</sup> ve Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin kendilerini davetini, gittiklerinde orada bir grup şeyhin ve âlimin de bulunduğunu<sup>2264</sup> anlatmaktadır. Buna göre seyyahlar ne zaman bir meclise gitseler, Dımaşk âlimleri ve şeyhleriyle görüşmektedirler. Bu da aralarında haberleşme ve ziyaretleşmenin ne kadar yaygın olduğunu net olarak göstermektedir.

### 3.2.3. Arkadaşlık İlişkileri

Tabakât kitaplarında da açıkça görüldüğü üzere Dımaşk sufileri arasındaki bu ilmî münasebetler, birtakım muhabbet ve arkadaşlık ilişkilerini doğurmuştur. Hâmid el-Attâr, Abdurrahman el-Küzberî, Said el-Halebî ve Abdurrahman et-Tîbî sağlam bir

---

<sup>2258</sup> Azzûzî, *İthâfu Zevi'l-'Înâye*, 41.

<sup>2259</sup> A.g.e., 42

<sup>2260</sup> A.g.e., 50

<sup>2261</sup> A.g.e., 52

<sup>2262</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 113.

<sup>2263</sup> A.g.e., 114.

<sup>2264</sup> A.g.e., 117.

ilişki içerisinde olmuşlar, sürekli iletişim halinde kalarak Dimaşk'taki ehlü'l-hal ve'l-akd'in büyüklerini temsil eden kimseler olarak temayüz etmişlerdir. Bu kişiler, sıkça bir araya gelerek çeşitli konularda istişarelerde bulunmuş ve tek bir görüşte ittifak edinceye kadar dağılmamışlardır.<sup>2265</sup> Müftü Tâhir el-Âmidî'nin evi yıkılınca Aclânîler, kendisini yeni bir ev alıncaya kadar ailesiyle birlikte misafir etmişlerdir.<sup>2266</sup> Oğulları ve torunları, Abdülganî en-Nablusî'nin kabrinin dibine bir mescid yaptırmak istediklerinde, Halvetiyye şeyhi Ömer el-Yâfi kabrin yakınlarında bulunan arsasını ona duyduğu muhabbetten ötürü bağışlamıştır.<sup>2267</sup> Emin Süveyd'in Kettâni ailesiyle yakın bir ilişkisi vardı; bir keresinde onları ziyaret etmek için evlerinin kapısında iken, bir kasap gelip öfkeyle aileden alacağını isteyince, Emin Süveyd kendisini ev halkından biri olarak tanıtarak borcu ödemiştir.<sup>2268</sup> Bir problemde, Abdürrezzak et-Tarablusî, Nakşibendî tarikatı şeyhini itham edince, Yahya el-Mektebî masumiyeti ortaya çıkana kadar onu desteklemiştir.<sup>2269</sup> Halvetiyye şeyhi Selim el-Müsûtî ile Nakşibendiyye şeyhi İsa el-Kürdî arasında derin muhabbet bağları vardı ve birbirlerine karşılıklı ziyaretlerde bulunurdular. İki şeyh arasındaki bu ilişki ve muhabbet nedeniyle Selim el-Müsûtî'nin öğrencisi Ebu'l-Hayr el-Meydânî, İsa el-Kürdî ile tanışmış ve şeyhinin teşvikiyle ondan Nakşibendî tarikatını almış, hatta Nakşî şeyhlerinden biri olmuştur.<sup>2270</sup> Mevlevî şeyhi Sabri el-Mevlevî, Süleymaniye tekkesindeki Buhârî dersinin bittiği gün şeyhi Sâlim el-Attâr'ı Mevlevî tekkesinde kurulan zengin sofraya davet eder; bu davette âlimler, idareciler ve ileri gelenler de hazır bulunurdu.<sup>2271</sup>

### 3.2.4. İlmî İlişkiler

Sûfîlerin meşrep ve tarikat farkına rağmen bir araya gelmesine imkân sağlayan unsurlardan bir diğeri de karşılıklı ilmi istifade ve talebelik ilişkisidir. İslâmî ilimlerin kahir ekseriyeti ile edebiyat ve astronomi gibi muhtelif alanlarda şeyhlerin birbirinden

---

<sup>2265</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 507.

<sup>2266</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 165.

<sup>2267</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 255.

<sup>2268</sup> Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, 35.

<sup>2269</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 429.

<sup>2270</sup> A.g.e., C. 2, 949.

<sup>2271</sup> Şattî Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 369

istifade ettiği görölmüştür. Bunun haricinde bazen Emevî Camii<sup>2272</sup> ile Süleymaniye Tekkesinde<sup>2273</sup> gerçekleşen Sahih-i Buhârî meclisleri gibi genel ilmî konuları ele alan dersler vesilesiyle de bir araya gelindiği görölmüştür.

İcazetlerin izi sürüldüğünde, ulemanın farklı bir meşrep yahut tarikattan olduğuna bakmaksızın birbirinden istifade etmeye yönelik kuvvetli bir çaba içinde olduğü görölmektedir. Sûfî tarikatları, meşrep ve yol farklılığına karşın tâlim ve teallüm bağlarıyla birbirine bağlanmıştır. Bu bağlar, muhtemelen o dönemde dinî tabakanın arasındaki en güçlü irtibattır. Binaenaleyh, o dönemde çok sayıda talebe, tek bir hocadan birlikte ders okumaya senelerce devam etmiş ve bu durum da sûfî tarikatları arasındaki sınırların kalkmasına ve aralarında örölmesi muhtemel olan duvarların önüne geçilmesine yardımcı olmuştur. Nitekim dönemdeki tarikat şeyhlerinin şer‘î ilimler noktasında birbirine talebelik yaptığı, gelen nesillerin öncekilerden istifade ettiği apaçıktır. Bütün bu ilmi bağlantıların tamamını ortaya koymanın hem zorluğu hem de bu çalışmanın sınırlılıkları göz önünde bulundurularak, dönemin tasavvuf erbabı arasında gelişen ilmi ilişkilerin genel resmini çizicek nitelikte bazı misaller verilmekle yetinilecektir. Bu bağlamda:

**Kâdirî-Halvetî Şakir el-Akkad’dan (ö. 1807):**

Nakşî şeyhleri Muhammed İyd’ül Ânî (ö. 1832),<sup>2274</sup> Muhammed Emin Âbidîn (ö. 1836),<sup>2275</sup> Nakşî-Halvetî Ömer el-Müctehid,<sup>2276</sup> Halvetî şeyhleri Haşim et-Tâcî (ö. 1847)<sup>2277</sup> ve Muhammed Nesîb el-Hamzâvî (ö. 1849),<sup>2278</sup> Nakşî şeyhleri Hüseyin b. Ali el-Murâdî (ö. 1850)<sup>2279</sup> ve Ömer b. Abdülganî el-Gazzî (ö. 1861)<sup>2280</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

---

<sup>2272</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 74

<sup>2273</sup> 109; Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 1, 462; Kâyâtî, *Nefhatu’l-Beşâm*, 113.

<sup>2274</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sâliye ‘Aşar*, C. 1, 385.

<sup>2275</sup> A.g.e., C. 1, 407.

<sup>2276</sup> A.g.e., C. 1, 433.

<sup>2277</sup> A.g.e., C. 2, 510.

<sup>2278</sup> A.g.e., C. 2, 527.

<sup>2279</sup> A.g.e., C. 2, 533.

<sup>2280</sup> A.g.e., C. 2, 580.



**Kâdirî Hâmid b. Ahmed el-Attâr'dan (ö. 1846):**

Nakşî şeyhi İsmail b. Abdülganî el-Gazzî (ö. 1831),<sup>2281</sup> Halvetiyye'den Hasan b. İbrahim el-Baytâr (öf. 1855),<sup>2282</sup> Halvetî - Nakşî Muhyiddin el-Ânî (ö. 1873),<sup>2283</sup> Şâzelî Mahmûd el-Azm (ö. 1875),<sup>2284</sup> Halvetî Muhammed Saîd Minkâr (ö. 1886),<sup>2285</sup> Nakşî Mahmud el-Hamzâvî (ö. 1887),<sup>2286</sup> Şâzelî Saîd el-Üstuvânî (ö. 1887),<sup>2287</sup> Halvetî Alâeddin Âbidîn (ö. 1888),<sup>2288</sup> Nakşî Selim b. Yasin el-Attâr (ö. 1889),<sup>2289</sup> Nakşî Muhammed Emin b. Abdülganî el-Baytâr (ö. 1907),<sup>2290</sup> Halvetî Saîd b. Ömer el-Habbâl (ö. 1908)<sup>2291</sup> ve Şâzelî Abdullah er-Rikâbî es-Sükkerî (ö. 1911)<sup>2292</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

**Kâdirî Abdurrahman b. Muhammed el-Küzberî'den (ö. 1846):**

Nakşî şeyhi İsmail b. Abdülganî el-Gazzî (ö. 1831),<sup>2293</sup> Halvetî şeyhi Haşim et-Tâcî (ö. 1847),<sup>2294</sup> Nakşî Ebu Bekir el-Külâlî el-Kürdî (ö. 1852),<sup>2295</sup> Halvetî Hasan el-

---

<sup>2281</sup> A.g.e., C. 1, 374.

<sup>2282</sup> A.g.e., C. 2, 547.

<sup>2283</sup> A.g.e., C. 2, 695.

<sup>2284</sup> A.g.e., C. 2, 718.

<sup>2285</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 69.

<sup>2286</sup> A.g.e., C. 1, 79.

<sup>2287</sup> A.g.e., C. 1, 77.

<sup>2288</sup> A.g.e., C. 1, 89.

<sup>2289</sup> A.g.e., C. 1, 107.

<sup>2290</sup> A.g.e., C. 1, 267.

<sup>2291</sup> A.g.e., C. 1, 277.

<sup>2292</sup> A.g.e., C. 1, 291.

<sup>2293</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 374.

<sup>2294</sup> A.g.e., C. 2, 510.

<sup>2295</sup> A.g.e., C. 2, 538.

Baytâr (ö. 1885),<sup>2296</sup> Nakşî Muhammed b. Mahmud eş-Şerif el-Mekkî (ö. 1861),<sup>2297</sup> Nakşî şeyhi Muhammed b. Abdullah el-Hânî (ö. 1862),<sup>2298</sup> Nakşî Ebussuûd b. İsmail el-Gazzî (1865),<sup>2299</sup> Nakşî şeyhi Muhammed Tillo (ö. 1865),<sup>2300</sup> Şâzelî Muhammed b. Ahmed el-Aclûnî (ö. 1871),<sup>2301</sup> Halvetî-Nakşî Muhyiddin el-Ânî (ö. 1873),<sup>2302</sup> Şâzelî-Reşîdî Muhammed Saîd el-Üstuvânî (ö. 1887),<sup>2303</sup> Nakşî Mahmud el-Hamzâvî (ö. 1887),<sup>2304</sup> Halvetî şeyhi Alâeddin Âbidîn (ö. 1888),<sup>2305</sup> Nakşî şeyhi Muhammed et-Tantâvî (ö. 1888),<sup>2306</sup> Nakşî Selim el-Attâr (ö. 1889),<sup>2307</sup> Rifâî şeyhi Ali b. Muhammed Ali el-Hulvânî (ö. 1894),<sup>2308</sup> Şâzelî Abdülğanî b. Hasan el-Baytâr (ö. 1897),<sup>2309</sup> Nakşî şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Hânî (ö. 1898),<sup>2310</sup> Nakşî Muhammed Emin b. Abdülğanî el-Baytâr (ö. 1907),<sup>2311</sup> Halvetî Saîd b. Ömer el-Habbâl (ö. 1908)<sup>2312</sup> ve Şâzelî Abdullah er-Rikâbî es-Sükkerî (ö. 1911)<sup>2313</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

---

<sup>2296</sup> A.g.e., C. 2, 547.

<sup>2297</sup> A.g.e., C. 2, 596.

<sup>2298</sup> A.g.e., C. 2, 606.

<sup>2299</sup> A.g.e., C. 2, 640.

<sup>2300</sup> A.g.e., C. 2, 644.

<sup>2301</sup> A.g.e., C. 2, 689.

<sup>2302</sup> A.g.e., C. 2, 695.

<sup>2303</sup> A.g.e., C. 1, 76.

<sup>2304</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 79.

<sup>2305</sup> A.g.e., C. 1, 89.

<sup>2306</sup> A.g.e., C. 1, 95.

<sup>2307</sup> A.g.e., C. 1, 107.

<sup>2308</sup> A.g.e., C. 1, 143.

<sup>2309</sup> A.g.e., C. 1, 165.

<sup>2310</sup> A.g.e., C. 1, 182.

<sup>2311</sup> A.g.e., C. 1, 267.

<sup>2312</sup> A.g.e., C. 1, 277.

<sup>2313</sup> A.g.e., C. 1, 291.

**Halvetî şeyhi Haşim et-Tâcî'den (ö. 1847):**

Halvetî - Nakşî Muhyiddin el-Ânî (ö. 1873),<sup>2314</sup> Şâzelî-Reşîdî Muhammed Saîd el-Üstuvânî (ö. 1887),<sup>2315</sup> Nakşî Ahmed b. Abdülganî el-Âbidîn (ö. 1889),<sup>2316</sup> Şâzelî Es'ad b. Nesîb el-Hamzâvî (ö. 1889),<sup>2317</sup> Kâdirî-Şâzelî İbrahim b. Mahmud el-Attâr (ö. 1896)<sup>2318</sup> ve Nakşî Muhammed Emin b. Abdülganî el-Baytâr (ö. 1907)<sup>2319</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

**Halvetî Hasan b. İbrahim el-Baytâr'dan (ö. 1855):**

Kâdirî şeyhi Ahmed Keşşûre el-Asbahî (ö. 1846),<sup>2320</sup> Sa'dî şeyhi İbrahim es-Sa'dî (ö. 1865),<sup>2321</sup> Kâdirî şeyhi Ahmed Müsellem el-Küzberî (ö. 1881),<sup>2322</sup> Kâdirî Bekrî el-Attâr (ö. 1902),<sup>2323</sup> Şâzelî Muhammed Selim Tevekkelnâ (ö. 1905)<sup>2324</sup> ve Şâzelî şeyhi Selim Semâra (ö. 1909)<sup>2325</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

**Kâdirî Ahmed Müsellem el-Küzberî'den (ö. 1881):**

Halvetî Salih b. Ahmed es-Sem'ûnî el-Vağlîsî (ö. 1868),<sup>2326</sup> Rifâiyye şeyhi Salih b. Abdülkadir el-Hısnî (ö. 1892),<sup>2327</sup> Halvetî şeyhi Selim el-Müsûtî (ö. 1906),<sup>2328</sup> Nakşî

---

<sup>2314</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 695.

<sup>2315</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 76.

<sup>2316</sup> A.g.e., C. 1, 100.

<sup>2317</sup> A.g.e., C. 1, 105.

<sup>2318</sup> A.g.e., C. 1, 151.

<sup>2319</sup> A.g.e., C. 1, 267.

<sup>2320</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 496.

<sup>2321</sup> A.g.e., C. 2, 639.

<sup>2322</sup> A.g.e., C. 2, 775.

<sup>2323</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 222.

<sup>2324</sup> A.g.e., C. 1, 251.

<sup>2325</sup> A.g.e., C. 1, 279.

<sup>2326</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 672.

<sup>2327</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 132.

<sup>2328</sup> A.g.e., C. 1, 254.

Muhammed Emin Abdülganî el-Baytâr (ö. 1907),<sup>2329</sup> Nakşî şeyhi İsa el-Kürdî (ö. 1912)<sup>2330</sup> ve Şâzelî şeyhi Muhammed Emin es-Sefercelânî (ö. 1916)<sup>2331</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

**Nakşî Muhammed b. Mustafa et-Tantâvî'den (ö. 1888):**

Halvetî Bekrî el-Beğğâl (ö. 1893),<sup>2332</sup> Şâzelî-Halvetî şeyhi Muhammed Tayyib b. Muhammed el-Mübarek ed-Dillisî (ö. 1895),<sup>2333</sup> Kâdirî şeyhi Ahmed b. Muhyiddin el-Cezâirî (ö. 1902),<sup>2334</sup> Şâzelî şeyhi Selim Semâra (ö. 1909),<sup>2335</sup> Şâzelî Bahaeddin el-Baytâr (ö. 1910),<sup>2336</sup> Halvetî-Şâzelî'den Abdürrezzak el-Baytâr (ö. 1916),<sup>2337</sup> Kâdirî şeyhi Muhammed Abdülbaki el-Cezâirî (ö. 1916),<sup>2338</sup> Muhammed Arif el-Müneyyir er-Rifâî (ö. 1923)<sup>2339</sup> ve Rifâî-Şâzelî Tevfik el-Eyyûbî (ö. 1932)<sup>2340</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

**Nakşî Selim b. Yasin el-Attâr'dan (ö. 1889):**

Kâdirî Abdüsselam eş-Şattî (ö. 1878),<sup>2341</sup> Halvetî Hasan Cübeyne ed-Desûkî (ö. 1888),<sup>2342</sup> Mevlevîyye şeyhi Sabri el-Mevlevî (ö. 1897),<sup>2343</sup> Şâzelî Abdülganî b. Hasan

---

<sup>2329</sup> A.g.e., C. 1, 267.

<sup>2330</sup> A.g.e., C. 1, 319.

<sup>2331</sup> A.g.e., C. 1, 368.

<sup>2332</sup> A.g.e., C. 1, 135.

<sup>2333</sup> A.g.e., C. 1, 147.

<sup>2334</sup> A.g.e., C. 1, 219.

<sup>2335</sup> A.g.e., C. 1, 279.

<sup>2336</sup> A.g.e., C. 1, 288.

<sup>2337</sup> A.g.e., C. 1, 363.

<sup>2338</sup> A.g.e., C. 1, 370.

<sup>2339</sup> A.g.e., C. 1, 439.

<sup>2340</sup> A.g.e., C. 1, 531.

<sup>2341</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 735.

<sup>2342</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 85.

<sup>2343</sup> A.g.e., C. 1, 164.

el-Baytâr (ö. 1897),<sup>2344</sup> Kâdirî şeyhi Muhammed el-Murtaza b. Muhammed es-Saîd (ö. 1901),<sup>2345</sup> Kâdirî Bekrî el-Attâr (ö. 1902),<sup>2346</sup> Rifâî Salih b. Ahmed el-Müneyyir (ö. 1903),<sup>2347</sup> Halvetî şeyhi Selim el-Müsûtî (ö. 1906),<sup>2348</sup> Şâzelî-Reşîdî Mustafa b. Ahmed eş-Şattî (ö. 1929),<sup>2349</sup> Rifâî şeyhi Emin Süveyd (ö. 1936),<sup>2350</sup> Şâzelî Abdürrezzak b. Abdülkadir el-Üstuvânî (ö. 1943),<sup>2351</sup> Rifâî şeyhi Muhammed Selim el-Hulvanî (ö. 1944)<sup>2352</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

**Kâdirî Bekrî b. Hâmid el-Attâr'dan (ö. 1902):**

Rifâî şeyhi Salih b. Abdülkadir el-Hısınî (ö. 1892),<sup>2353</sup> Rifâî Salih b. Ahmed el-Müneyyir (ö. 1903),<sup>2354</sup> Halvetî şeyhi Selim el-Müsûtî (ö. 1906),<sup>2355</sup> Nakşî şeyhi İsa el-Kürdî (ö. 1912),<sup>2356</sup> Şâzelîyye şeyhi Muhammed Emin es-Sefercelânî (ö. 1916),<sup>2357</sup> Nakşî Muhammed b. Kasım el-Kâsimî (ö. 1918),<sup>2358</sup> Şâzelî Abdurrahman el-Hafız (ö. 1926),<sup>2359</sup> Şâzelî-Reşîdî Mustafa b. Ahmed eş-Şattî (ö. 1929),<sup>2360</sup> Nakşî Abdurrahman

---

<sup>2344</sup> A.g.e., C. 1, 165.

<sup>2345</sup> A.g.e., C. 1, 213.

<sup>2346</sup> A.g.e., C. 1, 222.

<sup>2347</sup> A.g.e., C. 1, 240.

<sup>2348</sup> A.g.e., C. 1, 254.

<sup>2349</sup> A.g.e., C. 1, 503.

<sup>2350</sup> A.g.e., C. 1, 583.

<sup>2351</sup> A.g.e., C. 1, 709.

<sup>2352</sup> A.g.e., C. 2, 713.

<sup>2353</sup> A.g.e., C. 1, 132.

<sup>2354</sup> A.g.e., C. 1, 239.

<sup>2355</sup> A.g.e., C. 1, 254.

<sup>2356</sup> A.g.e., C. 1, 319.

<sup>2357</sup> A.g.e., C. 1, 368.

<sup>2358</sup> A.g.e., C. 1, 390.

<sup>2359</sup> A.g.e., C. 1, 456.

<sup>2360</sup> A.g.e., C. 1, 503.

el-Burhânî (ö. 1932),<sup>2361</sup> Rifâî şeyhi Emin Süveyd (ö. 1936),<sup>2362</sup> Şâzelî Muhammed b. Muhyiddin el-Ânî (ö. 1936),<sup>2363</sup> Nakşî-Şâzelî Abdurrahman b. Ahmed el-Hatîb (ö. 1940),<sup>2364</sup> Nakşî şeyhi Abdülkadir el-İskenderânî (ö. 1943),<sup>2365</sup> Şâzelî şeyhi Muhammed eş-Şerif el-Ya'kûbî (ö. 1943),<sup>2366</sup> Rifâî şeyhi Muhammed Selim el-Hulvanî (ö. 1944),<sup>2367</sup> Nakşî Şükrî el-Üstuvânî (ö. 1955),<sup>2368</sup> Şâzelî Muhammed Ali el-Geylânî (ö. 1958),<sup>2369</sup> Sa'diyye tarikatı şeyhi Hasan Mâcid et-Tağlîbî (ö. 1959),<sup>2370</sup> Şâzelî Cemil eş-Şattî (ö. 1959),<sup>2371</sup> Nakşî şeyhi Ebu'l-Hayr el-Meydânî (ö. 1961)<sup>2372</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

**Rifâî-Senûsî Emin Süveyd'den (ö. 1936):**

Şâzelî-Reşîdî şeyhi Ömer el-'Ayta (ö. 1941),<sup>2373</sup> Ticanî şeyhi Ali ed-Dakr (ö. 1943),<sup>2374</sup> Şâzelî şeyhi Muhammed eş-Şerif el-Ya'kûbî (ö. 1943),<sup>2375</sup> Şâzelî-Nakşî Abdurrahman b. Reşîd el-Hatîb (ö. 1948),<sup>2376</sup> Şâzelî şeyhi Muhammed el-Hâşimî (ö.

---

<sup>2361</sup> A.g.e., C. 1, 526.

<sup>2362</sup> A.g.e., C. 1, 583.

<sup>2363</sup> A.g.e., C. 1, 576.

<sup>2364</sup> A.g.e., C. 1, 616.

<sup>2365</sup> A.g.e., C. 1, 675.

<sup>2366</sup> A.g.e., C. 1, 683.

<sup>2367</sup> A.g.e., C. 2, 713.

<sup>2368</sup> A.g.e., C. 2, 875.

<sup>2369</sup> A.g.e., C. 2, 926.

<sup>2370</sup> A.g.e., C. 2, 913.

<sup>2371</sup> A.g.e., C. 2, 916.

<sup>2372</sup> A.g.e., C. 2, 951.

<sup>2373</sup> A.g.e., C. 1, 649.

<sup>2374</sup> A.g.e., C. 1, 690.

<sup>2375</sup> A.g.e., C. 1, 684.

<sup>2376</sup> A.g.e., C. 2, 747.

1961),<sup>2377</sup> Nakşî şeyhi Ebu'l-Hayr el-Meydânî (ö. 1961),<sup>2378</sup> Şâzelî şeyhi Muhammed el-Arabî el-Yakûbî (ö. 1964)<sup>2379</sup> ve Kâdirî şeyhi Muhammed Ferîz el-Geylânî (ö. 1972)<sup>2380</sup> ilim tahsil etmişlerdir.

Sufî tarikat şeyhleri ve müritleri arasındaki bu iç içe geçmiş ilmî münasebetlere ilaveten, büyük şeyhlerin kendi talebelerini ders vermeleri noktasında destekledikleri ve teşvik ettikleri de görülmektedir. Misalen Ahmed el-Attâr, talebesi Abdurrahman et-Tîbî'ye henüz yirmi yaşında bir delikanlı olmasına rağmen fetva vermesi için müsaade etmiş, bununla da yetinmeyip ona insanların önünde “Küçük Şâfî” lakabını vermiş ve insanların ondan fetva istemesini salık vermiştir.<sup>2381</sup> Hâmid el-Attâr, babasının halefi olarak Süleymaniye Tekkesi'nde ilk Sahih-i Buhârî dersini verdiğinde, Şam Muhaddisi ve hocası olan Muhammed el-Küzberî, kendisinin ehliyetini teyit etmek adına meclisine iştirak etmiştir.<sup>2382</sup> Aynı şekilde Emîn Süveyd'in de ihvânı ve talebelerine karşı gösterdiği yüksek edep ile temayüz ettiği görülür. Öyle ki, 20. asır Dimaşk'ındaki davet hareketinin önde gelen isimlerinden Abdülkerim er-Rifâî en-Nakşîbendî'ye (ö. 1973) yaptığı gibi, zaman zaman talebelerinin derslerine katılmış ve duyduğu hoşnutluğu dile getirerek onların ilmi yeterliklerini teyit etmiştir.<sup>2383</sup> Muhammed eş-Şerif el-Ya'kûbî talebesi Salih el-Farfûr'u (ö. 1986) Emevî Camii'nde ders halkası açması için teşvik ederek oğlu Abdülkerim el-Ya'kubî'yi eğitimi için yanına göndermiş ve bu yolla insanların teveccüh göstermesine vesile olmuştur. Hatta daha sonra bu halkadan Edib el-Kellâs (ö. 2009) ve Abdürrezzak el-Halebî (ö. 2012) gibi 20. asırda Dimaşk'ın en meşhur Hanefî fakihlerinden kabul edilen isimler çıkmıştır.<sup>2384</sup>

---

<sup>2377</sup> A.g.e., C. 2, 984.

<sup>2378</sup> A.g.e., C. 2, 950.

<sup>2379</sup> A.g.e., C. 2, 1077.

<sup>2380</sup> A.g.e., C. 2, 1214.

<sup>2381</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 166

<sup>2382</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 497.

<sup>2383</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1218; Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, 35.

<sup>2384</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 688.

Bunlar, meşayihin kuruluşuna iştirak etmiş olduğu ulema cemiyetleri, hayır kuruluşları ve dinî okullara ek örnekler olarak verilmiştir. Konu, “Sûfilik ve İlmî Hayat” başlığı altında daha tafsilatlı biçimde incelenecektir.<sup>2385</sup>

### 3.2.5. Münakaşalar

Tüm yukarıda sayılanlar, özellikle dinî düzeyde büyük dönüşümlere, âlimlerin statüsünün gerilemesine ve kalan birkaç kaynak üzerindeki çekişmeye tanık olunan bir dönemde, bazı tarikat şeyhleri veya takipçileri arasında bir takım çatışma ve ayrılıkların varlığını ortadan kaldırmaz.<sup>2386</sup> Tabakat kitapları bu tür hadiseleri zikretmek konusunda oldukça cimri olsa da bazı müelliflerin kalemlerinden çıkan birkaç sözden bazı çıkarımlar yapabiliriz. Mesela Muhyiddin el-Ânî (ö. 1873), Halid el-Bağdâdî'yi (ö. 1826) eleştiren Halvetiyye ve Nakşibendiyye-Müceddidiyye şeyhlerinden birisine dil uzatıp hakaret edince, ziyaretçisi Abdurrezzak el-Baytâr bundan rahatsız olarak öfkeyle meclisi terk etmiş; Ânî bunu kendisine ve meclisine saygısızlık olarak görerek Baytâr'a kin duymuş ve ona zarar vermek için fırsat kollamaya başlamıştır.<sup>2387</sup>

Mahmud el-Hamzâvî (ö. 1887), daha sonra pek çok âlim ve mutasavvıfa sıkıntı veren Hristiyan fitnesinde yaşananlar sebebiyle Şam halkını, âlimleri ve şeyhlerinin sessiz kalmalarını eleştirmiştir. Şam Müftüsü Hamzâvî'nin konumuna ve ailesinin faziletine rağmen, Baytâr, kitabında bundan bahsetmeyi gerekli görmemiştir.<sup>2388</sup>

Nakşibendî-Hâlidî tarikatının üç kolu arasında dostluk ve hürmet ilişkileri, el-Esad es-Sâhib (ö. 1928) ile Abdülmecid el-Hânî (ö. 1900) arasında bir çatışma çıkana kadar devam etmiştir. Ancak Hânî, *el-Hâdâiku'l-verdiyye*'yi yazıp burada Mahmud es-Sâhib ile oğlu Esad'ın biyografisine yer vermeyince; Esad, Muhammed b. Muhammed el-Hânî (ö. 1898) ve oğlu Abdülmecid'e husumet beslemiş, onları ziyaret etmekten yüz çevirmiş ve Hânî ailesinin Halid el-Bağdâdî'nin halifesi olmasına dil uzatmıştır. Bu durum Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin vefatından sonra Hânî ailesinin

---

<sup>2385</sup> “Sûfiler ve İlmî Hayat” bölümünde “Ulema Cemiyetleri ve Dinî Mektepler” bahsi ile “Sûfiler ve Toplumdaki Roller” bölümünde “Hayır Cemiyetleri” bahsine bakınız.

<sup>2386</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 23-25.

<sup>2387</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 4, 1488

<sup>2388</sup> A.g.e., C. 3, 1470, 1472.



hilafetinde sorunlara yol açmış; muhterem zatların iki tarafı uzlaştırmak için devreye girmeleri husumeti artırmış ve iki taraf ölünceye kadar bu halde kalmışlardır.<sup>2389</sup>

Aynı şekilde Esad es-Sâhib, selefi eğilimlerine itiraz ederek Abdurrezzak el-Baytâr (ö. 1916) ve Cemaleddin el-Kâsimî'yi (ö. 1914) valiye şikâyet ediyor ve jurnalliyordu. Belki de bu çabanın ardındaki sebeplerden biri, Baytâr ve Kâsimî'nin Hâni ailesinin dostlarından olması ve onlara yakınlıklarıdır. Bu, Sâhib'in onlara olan düşmanlığını artırmış, hatta bunu onları Şam vilayetini Osmanlı devletinden ayırmaya çalışmakla suçlamaya kadar vardırırmıştır.<sup>2390</sup>

Keza Abdürrezzâk el-Baytâr başta olmak üzere tarikat ehlinde, Şâzelîyye Yeşrutîyye tarikatının bazı müntesiplerine ve şeriatın tatbikindeki lakaytlıkları ile ilim ve âlimleri küçük görmelerine yönelik tenkitler görmekteyiz. Ancak bu eleştiri, Baytâr veya başkası ile yöntem farklılığından değil, Dımaşk'ta yürürlükte olan şeriat hükümlerine aykırı davranmalarından kaynaklanmaktadır.<sup>2391</sup> Bu nedenle, Kâdiriyye tarikatının şeyhi Muhammed el-Murtezâ el-Cezerî<sup>2392</sup> ve Nakşibendî şeyhi Îsâ el-Kürdî<sup>2393</sup> gibi bazı tarikat şeyhlerinin, şeriat hükümlerine bağlı kalmaya hırsları sebebiyle, hangi tarikattan olursa olsun bidatçılara karşı çok sert eleştiriler yönelttikleri görülmektedir.

Ayrıca, 20. yüzyılın başlarında Dımaşk'ta gerçekleşen Ticânîyye kargaşasından sonra Nakşibendî Haşim el-Hatîb (ö. 1958) ile arkadaşı ve dinî uyanışta ortağı Ticânî Ali ed-Dakr (ö. 1943) arasında meydana gelen olayda ayrılığın belirtilerini görüyoruz.<sup>2394</sup> Haşim el-Hatîb, bu ayrılığa mazeret olarak Ali ed-Dakr'ın şeriata aykırı bir şey yaptığını, sunmaktaydı;<sup>2395</sup> ancak, bilhassa muhaddis Bedreddin el-Hasenî liderliğindeki Dımaşk âlimlerinin, Ali ed-Dakr'ı kendisine isnat edilen iftiralarla tebrie eden bir bildiri yayınlamalarından sonra böyle bir mazereti kabul etmekte

---

<sup>2389</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri 'd-Dımaşkiyyîn*, 71.

<sup>2390</sup> Cummins, *el-Islâhu 'l-İslâmî*, 193, 204.

<sup>2391</sup> Baytâr, *Hilyetu 'l-Beşer*, C. 2, 670, 673.

<sup>2392</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri 'd-Dımaşkiyyîn*, 77.

<sup>2393</sup> Meydânî, *Menâkıbu 'l-Allâme Îsâ el-Kürdî*, 44.

<sup>2394</sup> “Farklı Tarikatlar” bölümünde “Dımaşk'te Ticânî Tarikatı Kargaşası”na bakınız.

<sup>2395</sup> Hatîb, *Ğureru 'ş-Şâm*, C. 1, 233, 234

zorlanıyoruz. Yalnız Hatîb ve Dakr, Dimaşk'ta davet, vaaz ve eğitim alanında yarış atları gibiydiler. Bu yüzden belki de aralarına biraz kıskançlık ve rekabet girmiştir.

İlk çağlardan günümüze kadar insan toplulukları çekişme ve ayrışmadan kurtulamamıştır. Ancak bu tür hadiselerin dar ve sınırlı olması, âkil insanların bunların gelişip genişlemesine izin vermemesi dikkat çekicidir ki bu da âlimler ile mutasavvıflar arasındaki dostluk ve sevgi bağlarını büyük ölçüde ayakta tutmuştur.

### 3.3.Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkisi

Osmanlıların Dimaşk'a girmesinden itibaren sûfiler ile Osmanlı otoritesi arasındaki ilişki, iki taraf arasındaki karşılıklı saygı ve ihtiyatlı destek dengesinde olmuştur. Çünkü mutasavvıflar ve âlimler toplumda ileri bir konumda bulunuyorlar, birçok ayrıcalıktan yararlanıyorlar ve devlet adamlarından destek ve teşvik görüyorlardı.<sup>2396</sup> Hatta Osmanlı devleti, etraflarında popüler bir kuluçka merkezi oluşması arzusuyla kasıtlı olarak Kâdiriyye, Nakşibendiyye ve Halvetiyye gibi Dimaşk'ta en yaygın tarikatlara bağlı valileri bölgeye göndermiştir.<sup>2397</sup> Öte yandan, Osmanlı'nın Arap halkları arasında otoritesini tesis etmesinde sûfilerin önemli bir rolü olmuştur.<sup>2398</sup> Sûfiler, toplumun birliğini korumak ve siyasî dalgalanmaların şoklarından korumak için Osmanlı padişahlarının meşruiyetini sağlamlaştırmış, onlarla çatışmamış, devletin siyasetine bağlı kalmış ve dışına çıkmamışlardır. Devletin kadı ve müftü aracılığıyla denetleme rolünü kabul etmekle birlikte mümkün olduğu kadar devletten mali olarak bağımsızlık kalmaya dikkat etmişlerdir.<sup>2399</sup> Sûfiler ve âlimler, devlet ile halk arasında arabulucu rolü oynamışlardır. Çünkü meşruiyetini halk nezdinde pekiştirmek için devletin onlara ihtiyacı vardır; halk da zaman zaman olan devletin suiistimallerinden korunmak için onlara sığınmaktadır.<sup>2400</sup>

Osmanlı Devleti, on altıncı yüzyıldan Tanzimat döneminin başına kadar, tarikatların şeyhleri için, danışma ve denetleme amaçlı, yönetim ve uygulamaya daha yakın olan idare meclisinde ileri bir konumu kabul etmiştir. Her eyalette, valinin yanı sıra "vilayet divanı" adı verilen bir idare kurulu oluşturmuş ve bu makama vali ve askeri

<sup>2396</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 120, 127.

<sup>2397</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 857

<sup>2398</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 288.

<sup>2399</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 119.120.

<sup>2400</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 24.

komutanların yanı sıra ileri gelen yerel âlimler, bölge ileri gelenleri ve tarikat temsilcilerini dahil etmiştir.<sup>2401</sup> Bu arada devlet mutasavvıflardan ve diğerlerinden kendisine karşı çıkanlara herhangi bir destek vermemiştir. Örneğin Sultan Selim, Mercidabık savaşından sonra Memlûk Sultanı Kansu Gavri'ye (ö. 1516) eşlik eden şeyhleri, kendisine karşı durdukları için öldürmüştü; ancak Dimaşk'a girdikten sonra yanında yer alan, Halil es-Sumâdi'ye nispet edilen Kâdiriyye-Sumâdiyye ile -Dimaşk valisi İsa Paşa'nın da müritleri arasında olduğu-<sup>2402</sup> Ömer el-İskaf el-Hamevî'ye nispet edilen Ömeriyye tarikatlarını desteklemiştir.<sup>2403</sup>

Belki de Yavuz Sultan Selim'in Dimaşk'taki Nakşibendî şeyhi Muhammed el-Bedahî ile olan ilişkisi bu dengeyi en doğru şekilde temsil etmektedir. Yavuz, H. 922 yılının Ramazan ayında Dimaşk'a girdiğinde onu iki kez ziyaret etmiş, Emevî Camii'nde onunla oturmuş; şeyh ona öğüt vererek raiyyeye dikkat etmesini tavsiye etmiş; Sultan mal vermek isteyince de reddetmiştir.<sup>2404</sup> Padişahın böyle bir şahsiyeti ziyareti ile Dimaşk ahalisinde olumlu bir izlenim bıraktığını, hatta şehirde yayılarak ziyaret haberinin o dönemin günlüklerine kaydedildiğini görmekteyiz. Şeyh, raiyyenin hukukunu korumak için öğüt verme fırsatını kaçırmak istememiş ve Sultan'ın ziyaretini reddetmemiş; ancak devletten bağımsızlığını korumak için de Padişahın parasını kabul etmemiştir. Bu model, tasavvuf şeyhleri ile devlet adamları arasındaki ilişkilerde tekrarlanmış ve aşağıda göreceğimiz üzere birçok sûfî bu şekilde davranmış; ancak aynı zaman da bazıları da atıyye ve makam almak için idarecilerin kapılarına üşüşmüşlerdir.<sup>2405</sup>

Ancak mesele 19. yüzyıl boyunca bu şekilde devam etmemiştir. Sûfiler ile hüküm sahipleri arasındaki münasebet asrın başından sonuna kadar aynı süreçte ilerlememiştir. Aksine, yüzyıl boyunca çeşitli değişimler ve dönüşümler geçirmiştir. Bu nedenle bu ilişki beş aşamaya ayrılabilir:

---

<sup>2401</sup> Haurani, *el-Fikru 'l-'Arabî*, 48.

<sup>2402</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 423.

<sup>2403</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 195.

<sup>2404</sup> İbn Tolun, *Mükâfihetu'l-Hillân*, 343; Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, 214; Gazzî, *el-Kevâkibu's-sâira*, C. 1, 89; Halîfe, *Süllemu'l-Vusûl*, C. 3, 298; Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 238.

<sup>2405</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 151; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, C. 2, 401.

### 3.3.1. İbrahim Paşa'nın 1831'de Ülkeye Girişine Kadar Sûflerin Osmanlı Otoritesiyle İlişkisi

#### 3.3.1.1. Arabuluculuk Rolü ile Adaletsizliğe Karşı Durma Rolü Arasında Sûfler

Bu dönemde, otorite ile sûfler arasındaki ilişki önceden beri var olan iki taraf arasında karşılıklı saygı ve ihtiyatlı desteğin devam etmesi şeklindedir. Sûfler ve âlimler, toplum yapısını etkileyebilecek herhangi bir siyasî kargaşa istememişler ve bu nedenle ordunun bazı hak ihlallerine göz yummuşlar ama öte yandan, yönetici sınıfın adaletsizliğine çok kere öğüt ve şefaet ile bazen de ayaklanmayla karşı çıkmışlardır. Devlete karşı bağımsızlıklarını kuvvetlendirmek için de müesseselerini ve bağımsız mali kaynaklarını inşa etmeye çalışmışlardır. Bu sayede her iki taraf da aslî vazifesini yapmış; siyasî ve askeri otorite, insanların yaşamlarına ve kültürlerine müdahale etmeden askeri ve idari işlerle ilgilenmiş, sûfler ve âlimler de toplumun kimliğini gözetmişler, onu -insanlar bazen onları hâkim otoriteye karşı ayaklanan halk hareketlerine önderlik etmeye zorlasa da- mümkün olduğunca siyasete karışmadan hâkim tabakanın tecavüzlerinden korumaya çalışmışlardır.<sup>2406</sup>

Tabakât kitaplarında, âlimlerin ve mutasavvıfların valinin tebaa üzerindeki zulmüne karşı duruşları hakkında çok sayıda örnek vardır. Bu durum onların haksızlığa karşı koymanın ve mazlumlara savunmanın toplumdaki en önemli vazifelerinden biri olduğu inancından kaynaklanmaktadır.<sup>2407</sup> Bu karşı çıkışların belki de en ünlüsü, Dımaşk'ın büyük âlimlerinden ve Halvetiyye şeyhlerinden biri olan Ebu el-Mevâhib el-Hanbelî'nin (ö. 1714), eğer adaletsizliğinden geri adım atmazsa neler olacağına dair Şam valisine yaptığı şu tehdittir: “Tebaa zulme tahammül edemez; ya bu zulüm giderilir ya da bu beldeden hicret edilir ve siz de cuma namazını yerine getiremezsiniz.” Bu âlimin, ticaretle uğraşıp geçim hususunda devlete ihtiyacı olmamasından aldığı destekle, vezir ve askere karşı meşhur bir karşı duruşu vardır.<sup>2408</sup> Aynı şekilde Dımaşk'ta zamanının en ünlü âlim ve sûfisi Abdülgani en-Nablusî'nin, bazı askeri birliklere karşı benzer bir duruşu vardı; hatta Osmanlı Devleti Dımaşk'tan sürme kararı alana kadar, namazlardan sonra ve umumî derslerinde açıktan aleyhlerine

<sup>2406</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 24.25; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 119, 127.

<sup>2407</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 60.

<sup>2408</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 68.

dua etmiştir.<sup>2409</sup> Dımaşk'taki Nakşî şeyhlerinden biri olan Şam Müftüsü Halil el-Murâdî (ö. 1791), Sultan'a bir mektup göndererek, Dımaşk halkına yaptığı haksızlıklar nedeniyle vali Cezzar Ahmed Paşa'nın (1804) görevden alınmasını talep etmiştir.<sup>2410</sup> Muhammed b. Abdülbâki el-Hanbeli (ö. 1797), Hac Emirliği kisvesi altında valiler tarafından gerçekleştirilen adaletsizlik, istismar ve yasadışı kazanç nedeniyle Hac Emirliği'nin Dımaşk'ın valisinden alınarak tahsisatının İstanbul'dan ödenmesi için Osmanlı hükümetine mektup yazmıştır.<sup>2411</sup> Bunun haricinde, Osmanlı Devleti'nin Mora harbini kaybetmesi üzerine şehrin Hristiyanlarından intikam almak isteyen Dımaşk valisine karşı çıkmaları;<sup>2412</sup> yeniçerilerin halk üzerindeki taşkınlıklarına, haksız yere vergiler almalarına, şeriat hükümlerini hiçe saymalarına ve sarhoş edici içki kullanmalarına karşı durmaları gibi, dinî elitin devlet adamlarına karşı çıktıkları pek çok durum vardır.<sup>2413</sup>

İdareye karşı böyle bir pozisyon almak her zaman kolay ve güvenli değildi, çünkü sahibi sürgüne, hapse veya azle maruz kalabilirdi.<sup>2414</sup> Hatta bazı mutasavvıf âlimler valinin zulmüne karşı durmanın bedelini canlarıyla ödemişlerdir. Mesela, Cezzar Ahmed Paşa, Nakşibendiyye şeyhlerinden Şam Müftüsü Abdurrahman el-Murâdî (1803) için padişahın önce fetvadan azledilmesi, sonra da idam edilmesi için karar çıkarttırmıştır.<sup>2415</sup>

Bu nedenle, Dımaşk ve Şam'ın diğer şehirlerindeki önde gelen âlimler ve şeyhler, sahip oldukları statü ve nüfuza rağmen, dinî konumları ve uygulamaları ile her türlü siyaset veya hükmetme arasında keskin bir hat çizmişlerdir. Fiilî olarak idareye katılmaktan uzak durmuşlar; bu yüzden Dımaşk valisi Esad Paşa el-Azm'ın (ö. 1757) seyahate çıktığı zaman hüküm ve idareyi onların alması teklifini reddederek şöyle demişlerdir: “Biz, kimimiz âlim, kimimiz fakir sûfî, kimimiz de müderris olan

---

<sup>2409</sup> Raslân b. Yahyâ İbnu'l-Kârî, *el-Vüzerâ' Ellezîne Hakemû Dımaşk*, Thk. Selahattin el-Müneccid, (Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1949), 68.

<sup>2410</sup> ‘Abd, *Havâdisü Bilâdi's-Şâm*, 9.

<sup>2411</sup> Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 687.

<sup>2412</sup> Kürd Ali, *Hitatu's-Şam*, C. 3, 38.

<sup>2413</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 516, 517, 519.

<sup>2414</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 224, C. 3, 8.

<sup>2415</sup> ‘Abd, *Havâdisu Bilâdi's-Şâm*, 89.

insanlarız. Bizim sanatımız kitap mütalaa etmek ve okumaktır.” Bunun üzerine vali onlara, “Bu sizin kabulünüz. Nasıl olur; siz şehrin ileri gelenleri değil misiniz?” deyince; “Hâşâ! Şam eşrafı ancak kapıkulları (asker)dir” demişlerdir.<sup>2416</sup> Bunun yanında, hakim tabaka rolünü oynamadan, egemen sınıf ile halk arasında arabulucu rolüne düşkün olmuşlardır.<sup>2417</sup> Mesela, vali Osman Paşa kaçınca, Dimaşk halkı ile Mısır valisi Ali Ebu'd-Deheb (ö. 1775) arasında arabuluculuk yapmışlar, halkın namusunu ve parasını korumak için onunla pazarlığa oturmuşlar, savaş bitince de kaçan valiye mektup yazarak dönmesini istemişler; vali avdet edip konağına yerleşince de derslerine ve tekkelerine geri dönmüşlerdir.<sup>2418</sup>

Sûfilerin konumu ve toplumdaki belirgin etkisi, daha önce olduğu gibi bu dönemde de devam etmiş, hatta insanlar görüşlerine başvurup da onlar bir iş/fikir üzerinde birleştiklerinde onlara muhalefet etmemişlerdir. Meselâ Şam âlim ve mutasavvıf büyüklerinin dördü, Hamid el-Attâr, Abdurrahman el-Küzberî, Saîd el-Halebî ve Abdurrahman et-Tayyibî, bir araya gelerek konular hakkında tek bir görüş çıkana kadar istişare ederlerdi. Eğer bir konuda anlaşılırsa, artık kimse onlara karşı çıkmaya cesaret edemezdi.<sup>2419</sup> Nakşibendî tarikatının şeyhleri olan Murâdî ailesi gibi bazı sûfi aileleri, Dimaşk’ın meşhur valileri Azm ailesininkine benzer bir statüye sahipti.<sup>2420</sup>

Sûfilerin iktidar otoritesine karşı konumlarını güçlendiren şey, ondan bağımsızlıkları ve geçimleri için ona bağımlı olmamalarıdır. Halvetî tarikatı şeyhi Abdülaziz el-Bülbânî (ö. 1786), yöneticilerin hiçbir işine dahil olmamıştır.<sup>2421</sup> Yine Halvetî tarikatı şeyhi Şâkir el-Akkâd (ö. 1807), devlet vazifelerini reddetmiş, emirlerden ve onlarla bir araya gelmekten uzak durmuş hatta ısrar etmesine rağmen devlet adamlarından birinin hediyesini kabul etmemiştir.<sup>2422</sup> Kâdirî tarikatı şeyhi Abdülkadir es-Sumâdî (ö. 1813),

---

<sup>2416</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 111.

<sup>2417</sup> Muhâsine, *Mevkîfu'l-'Ulema*, 50.

<sup>2418</sup> Muhâsinî, *Hulûlü't-ta'b*, 22.26.

<sup>2419</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 507.

<sup>2420</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 136.

<sup>2421</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 173.

<sup>2422</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 205.206.

hükümet görevlileriyle temastan kaçınmasıyla ünlüdür.<sup>2423</sup> Nakşî şeyhi Hâlid el-Bağdâdî (ö. 1826) devlet adamlarından uzak durmuş ve hiçbirinin yanına varmamış;<sup>2424</sup> halifelerine onlardan uzak durmalarını, öğüt ve ıslah bahanesiyle bile aralarına girmemelerini emretmemiştir.<sup>2425</sup>

### 3.3.1.2. Devletin Sûfilere Desteklemekle Onları Kontrol Etmeye Çalışmak Arasındaki Konumu

Padişahların, valilerin ve ordu komutanlarının toplumun gerçek liderleri olan sûfî ve âlimlere karşı ikili bir duruş sergilediğini görüyoruz. Bir yandan, ülkenin yerli halkı arasındaki konumlarından dolayı onlara yaklaştırmaya istekliydiler;<sup>2426</sup> bu nedenle iyi niyetlerini göstermeye çalışıyorlar, dinî kurumlara ihtimam gösteriyorlar; dinî normları ihlal etmekten veya âlimlerin ve sûfilerin konumunu tehlikeye atmaktan kaçınıyor ve onlara karşı net davranıyorlardı.<sup>2427</sup> Öte yandan, hakimler ve müftüler gibi dinî mansıplara sahip resmi görevliler aracılığıyla dinî seçkinler üzerindeki kontrol alanlarını genişletmeye çalışıyorlardı.<sup>2428</sup>

18. yüzyılda Dimaşk'ın en büyük valilerinden biri olan İsmail Paşa el-Azm (ö. 1730), Dimaşk âlimleri ve mutasavvıflarını memnun etmeye ve çok sayıda şey yaparak onlarla yakınlaşmaya epey gayret göstermiştir. Sûfiler için zaviye inşa etmiş, Halvetiyye tarikatının şeyhleri Sefercelânî ailesi ile ittifak kurmuş, bazı ticarî işlerinde onlarla ortak olmuş; Halvetî şeyhleri olarak meşhur Bekrî ailesinden Saîd el-Bekrî'nin kızı ile evlenmiştir. İsmail'in kardeşi Vali Süleyman el-Azm (ö. 1756), Kâdiriyye tarikatının şeyhi Yunus el-Kâdirî el-Geylânî'nin kızıyla evlenmiş ve Vali Esad Paşa el-Azm (ö. 1758), Seyyide Zeynep'in kabrinin etrafına bir türbe yapılmasını emretmiştir.<sup>2429</sup> Vali Recep Paşa, Abdülganî en-Nablusî'nin dersine katılır ve elini

---

<sup>2423</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 188.

<sup>2424</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 573.

<sup>2425</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 337.

<sup>2426</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 402.

<sup>2427</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 59.

<sup>2428</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 121.

<sup>2429</sup> Schilcher, *Ba'du Mezâhiri Ahvâli'l-A'yân*, C. 1, 338; Schilcher, *Dimaşk fi'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 44.45.

öper;<sup>2430</sup> Vali Kaptan Yusuf Paşa, evliya ve salihleri sık sık ziyaret ederdi.<sup>2431</sup> Yeniçeri ağaları, nüfuzlarını güçlendirmek için tarikatlarla çok sayıda ilişki kurmuşlar;<sup>2432</sup> devlet adamlarının çoğu zaviye ve tekkelerin kurulmasına katkıda bulunmuşlardır.<sup>2433</sup> Yavuz Sultan Selim, İbn Arabî'nin türbesi üzerine büyük bir cami ve yanına bir tekke yaptırmıştır.<sup>2434</sup> Vali Hasan Paşa, Dımaşk Mevlevî tekkesi;<sup>2435</sup> Vali Küçük Ahmed Paşa, Dımaşk Halvetiyye tekkesi<sup>2436</sup> ve Sultan Abdülmecid de kendi parasıyla Hâlid el-Bağdâdî'nin türbesi üzerine bir Nakşibendî tekkesi yaptırmıştır.<sup>2437</sup> Padişahlar, Yahya *aleyhisselam*'ın türbesine<sup>2438</sup> ve Bilal-i Habeşi'nin *radiyallahu anh* türbesine hediyeler, kandiller ve kabir örtüleri göndermişler;<sup>2439</sup> medrese ve tekke vakıflarını vergiden muaf tutmuşlardır.<sup>2440</sup> Bütün bunlar, devlet adamlarının meşruiyetlerini pekiştirmek ve mütedeyyin sûfî halk ile aralarındaki bağı güçlendirmek amacıyla dinî elite yakınlaşmaya özen gösterdiklerine delalet etmektedir.<sup>2441</sup>

### 3.3.1.3. Sûfîlerin Devlete Verdiği Desteğin Tezahürleri

Sûfîler, devleti desteklediklerini birçok vesileyle göstermeye özen göstermişlerdir. Bu sebeple onları, yeni valinin şehre girişinde düzenlenen, valiye bir çeşit halk önünde

<sup>2430</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 347.

<sup>2431</sup> A.g.e., 130.

<sup>2432</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 227.

<sup>2433</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 164.

<sup>2434</sup> İbn Tolun, *el-Kalâidu'l-Cevheriyye*, 64.65; Ğazzî, *el-Kevâkibu's-sâira*, C. 1, 211.

<sup>2435</sup> Muhammed İbn Cum'a, *el-Bâşât ve'-Kudât*, Thk. Selahattin el-Müneccid, (Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1949), 19.

<sup>2436</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 1, 249; Bedrân, *Münâdemetu'l-Etlâl*, 384; Tales, *Zeylu Simâri'l-Mekâsıd*, 239; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 341; Kaskas, *Mesâcidu Dımaşk*, 156.

<sup>2437</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 345; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 586; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 625; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 39, 330.

<sup>2438</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 13; Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 140.

<sup>2439</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 348.

<sup>2440</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 183.

<sup>2441</sup> Schilcher, *Dımaşk fi'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 48.



meşruiyet kazandırmaya dönük, törenlerde Dimaşk'ın önde gelenlerinin arasında görürüz.<sup>2442</sup> Ayrıca çeşitli münasebetlerle Dimaşk'taki yöneticilerin çağrılarına icabet etmişler<sup>2443</sup> ve herhangi bir huzursuzluk durumunda hâkim sınıflar arasında barış sağlamaya çalışmışlardır. Mesela, Dürzilerin savaşçıları ile valinin askerleri arasında böyle bir durum olduğunda taraflar sadece Sa'diyye tarikatı şeyhi İbrahim es-Sa'dî'nin (ö. 1723) arabuluculuğunu kabul etmişlerdir.<sup>2444</sup> Aynı şekilde, yeniçeri, kapıkulu ve yerli askeri birlikler arasında çıkabilecek büyük bir savaş, Ahmed el-Attâr'ın (ö. 1803) arabuluculuk yaparak aralarını sulh etmesiyle engellenebilmiştir.<sup>2445</sup>

Sûfilerin Osmanlı otoritesini destekleyen belki de en önemli tutumlardan biri, saldırgan ülkeler ve onun dışındaki hareketlere karşı savaşlarında devlet otoritesini desteklemeleridir. Napolyon'un seferi sırasında birçok âlim ve sûfi, Osmanlı ordusuyla birlikte Napolyon'a karşı savaşmak üzere çıkmıştır. Öncülerinden biri, Dimaşk'ın en büyük âlimlerinden Ahmed el-Attâr (ö. 1803), kendisi, çocukları ve malıyla birlikte çıkıp insanları da teşvik etmiştir.<sup>2446</sup> Halvetiyye-Kâdiriyye tarikatının şeyhi Ahmed b. Kasım Şennun el-Haccâr (ö. 1853), Sultan'ı, Rusya'ya karşı savaşında desteklemek için cihad hakkında bir risale yazmıştır.<sup>2447</sup> Nakşî - Halvetî Hasan el-Baytâr (ö. 1855), 1853'te Kırım Yarımadası'na saldırılarının ardından Sultan Abdülmecid'in, Ruslara karşı savaş için hazırladığı orduda hizmet etmeleri için insanları teşvik eden,<sup>2448</sup> Sultanı ve ilan ettiği harbi destekleyen, “*el-İrşâd fî fadli'l-cihâd*” adlı bir risale yazmıştır.<sup>2449</sup>

Aynı şekilde, Necd'de ortaya çıkan ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Muhammed b. Abdülvehhab ve onun hareketine karşı da Osmanlı'ya destek vermişlerdir. İbn

---

<sup>2442</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, C. 2, 340, 342; Na'ise, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 688.

<sup>2443</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 39.

<sup>2444</sup> A.g.e., 117.

<sup>2445</sup> ‘Abd, *Havâdisü Bilâdi's-Şâm*, 17.

<sup>2446</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 241.

<sup>2447</sup> Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 229.

<sup>2448</sup> Hasan Baytâr, *İrşâdu'l-İbâd fî Fadli'l-Cihâd*, Thk. Nâsır el-Acemî, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000), 19, 20.

<sup>2449</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, C. 3, 194.

Abdülvehhab, halifelik iddia etmiş, Osmanlı sultanının halifeliğinin meşruiyetini sorgulamış; Osmanlıları Hicaz'dan çıkarmaya ve Suriye hac kervanının kutsal topraklara ulaşmasını engellemeye çalışmıştır.<sup>2450</sup> Abdülaziz b. Suud, Dımaşk âlimlerine ve Şam valisi Yusuf Paşa'ya mektup yazarak, Dımaşk'ı teslim etmeye, üzerinde bulundukları müşrikliği terk edip İslam'a girmeye davet etmiş, Dımaşk âlimleri aleyhlerine hüccet sunmak için bir münazara talep etmiştir.<sup>2451</sup> Vali adına resmi cevabı, Dımaşk âlimleri 1810 Ağustos'unda, Abdülaziz b. Suud'a göndermiştir. Onlar, Vehhâbilerin böyle bir mektubu Dımaşk'ın Müslüman halkı yerine gayrimüslimlere göndermelerini istemişler ve onları Müslümanlarla savaşmak, onlara zarar vermek ve mallarını yağmalamakla suçlamışlardır. Vehhâbiler için, “çöl Bedevileri”, “Müseylime takipçileri” ve “din imamlarının kurallarını bilmeyenler” gibi küçümseyici ifadeler kullanmışlar; ayrıca onları ehl-i sünnet ve'l-cemaatten ve sultana itaatten çıkan bâğîler (isyancılar) şeklinde tanımlamışlardır.<sup>2452</sup> Hatta Dımaşk Hanbeli âlimleri bile, Vehhâbilerle aynı amelî mezhepte olmalarına rağmen, Vehhâbîlere sempati duymamışlar, aksine kınamışlar ve onlardan uzak durmuşlardır. Dımaşk'ın meşhur Hanbeli fakihlerinden biri olan Nakşibendî Hasan eş-Şattî (ö. 1857), Muhammed b. Abdülvehhab'ın insanları tekfir etmesi ve kanlarının dökülmesini helal görmesinin meşru bir temeli olmadığını; bunun sadece onun cahilliğine ve itikadının kötülüğüne delil olduğunu; Müslüman bir kişiyi tekfir edenin kendisinin kafir olacağını yazmıştır.<sup>2453</sup> Torunu, Dımaşk Şâzelîyye-Dendarâviyye tarikatı şeyhi Hanbeli Müftüsü Mustafa eş-Şattî (ö. 1929) Vehhâbîlere reddiye olarak, “*en-Nükûlü's-şer'iyye fi'r-reddi ale'l-Vehhâbiyye*” ve “*Risâletü fî te'yîdi mezhebi sâdetina's-sûfiyye*” adlı iki risale yazmıştır.<sup>2454</sup> Nitekim bazı Hanbelî âlimleri, Vehhâbî

---

<sup>2450</sup> Mîhâîl Meşâkka, “Meşhedu'l-'Ayân bi-Havâdisi Sûriye ve Lübnân”, *Târîhu Bilâdi's-Şâm fi'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*, Der. ve Thk. Süheyl Zekkâr, (Dımaşk: Dâru't-Tekvîn, 2006), 68.

<sup>2451</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu'l-'Ayân*, 43; Halîl Merdembek, “Mecmû'atun Mahtûtatün”, *el-Mecma'u'l-İlmî el-Arabî*, 65-66.

<sup>2452</sup> A.g.e., 66.69.

<sup>2453</sup> Şattî, *en-Nukûlu's-Şer'iyye fi'r-Reddi alâ'l-Vehhâbiyye*, 10.11.

<sup>2454</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 503.

hareketinin yaklaşımına karşı çıkmış ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını göstererek Hanefî mezhebine geçmişlerdir.<sup>2455</sup>

Dımaşk dinî seçkinlerinin Osmanlı otoritesine olan desteği, Vehhâbiliğin 1806.1813 yılları arasında Şam hac alayının Medine'ye ulaşmasını engellemesi ve Hac Emirinden Osmanlı Saltanatının alametlerini teslim etmesini talep etmesiyle artmıştır. Kafiledaki ulema ve âyan takımı hac emîrine, Şam'a dönmesi ve Vehhâbîlerin taleplerini reddetmesi tavsiyesinde bulunmuşlar; kabile haccı eda etmeden geri dönmüş, bunun üzerine Dımaşk halkı nezdinde olay büyümüş ve Vehhâbîlere karşı öfkeleri artmıştır.<sup>2456</sup>

Normalde dinî ve siyasî seçkinler arasındaki saygı ve karşılıklı destek ilişkisi devam etmiştir. Eğer iki taraf arasındaki ilişki, yöneticilerden birinin mutasavvıflara veya âlimlere saldırmasıyla sarsılırsa halk doğrudan ayaklanırdı. Mesela, askerlerden biri nakibüleşraf ve Nakşî şeyhine sövüp Emevî Camii'nde silahla saldırınca, âlimler, mutasavvıflar, eşraf -ve peşlerinde halk- ayaklanmış ve askerin katline fetva vermişlerdir.<sup>2457</sup> Aynı şekilde Hanefî kadı, Müftü Hüseyin el-Muradî'nin fetva eminlerinden birine, yazdığı bir fetva nedeniyle hakaret edince, Dımaşk halkı ve âlimleri ayaklanarak, hükümeti azletmeye zorlamak için onu şeriat mahkemesinden çıkarıp tutuklamışlardır.<sup>2458</sup>

#### **3.3.1.4. İktidarla Sûfiler Arasındaki İlişkinin Tabiatındaki Değişimin Başlangıcı**

Bu dönemin sonunda Tanzimat'ın etkileri Arap beldelerine ulaşınca sûfiler ve devlet arasındaki kurulan denklem, sarsılmaya başlamıştır. Sultan II. Mahmud, 1831 yılında, orduyu Avrupa tarzında düzenlemek için Dımaşk halkından vergi toplanmasını emrettiğinde, halk buna karşı ayaklanmış, âlimler ve sûfilerin sözleri de kendilerini aşağılayan valiye karşı onlarla birleşmiş ve bu vergiyi reddettiklerini ilan edip onu Müslümanlardan alınması caiz olmayan cizyeye benzetmişlerdir. Çünkü Dımaşk, Tanzimat döneminden önce hac kervanındaki sorumlulukları karşılığında bazı

---

<sup>2455</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 401.

<sup>2456</sup> 'Abd, *Havâdisu Bilâdi's-Şâm*, 131, 132.

<sup>2457</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 50.

<sup>2458</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 651.

vergilerden muaf tutulmakta idi.<sup>2459</sup> Halk, validen verginin iptal edilmesi için ricada bulunacak şeyhler ve müritleri öncülüğünde vali konağına gitmiş; ancak valinin askerleri saldıracak bazıları öldürdükten sonra, halkın öfkesi kabarmış, özellikle askerlerin Nakşibendî tarikatının merkezi olan Kanavât mahallesindeki Addâs Camii'ne saldırılarından sonra, halk toplanarak mahalleleri kapatmış, vali ve hizmetkarlarını öldürünceye kadar isyanlarını sürdürmüşlerdir.<sup>2460</sup>

Aynı şekilde, birçok âlim ve mutasavvıf, köylüleri bazı devlet kanunlarına karşı destekleyerek, zulme karşı direnmeye teşvik etmişlerdir. Bununla ilgili birçok risale yazmışlar ve bazılarında şeriatla istihza edildiğini düşündükleri sultan emirlerine sınır koyma çağrısı yapılmıştır. Çünkü Sultan emirleri ancak İslam şeriatına uygun olduğunda uygulanır, değilse uygulanmaz.<sup>2461</sup> Örneğin, İbn Âbidin -yetkililerin kararına karşı bir duruşla- zulümden kaçarak köyünden ayrılan çiftçinin devlet tarafından zorla geri döndürülemeyeceğine fetva vermiştir.<sup>2462</sup>

Din elitinin iktidara yönelik tutumundaki bu değişimin en açık işareti belki de bu dönemde Dımaşk'ı ziyaret eden Batılı bazı gezginlerin şaşkınlıkla aktardıkları şeylerdir. Dımaşk halkı, Sultan II. Mahmud'a "hain" diyordu; çünkü o, Hristiyan Avrupa'nın bazı icatlarını Osmanlı Devleti'ne getirmiş<sup>2463</sup> ve doğu kıyafetlerinden batı tarzına geçişi teşvik etmiş;<sup>2464</sup> Avrupa medeniyetine uyarak sarığı bırakıp fes giymiştir.<sup>2465</sup> Dımaşk toplumunun II. Mahmud'un eylemlerine ne kadar sert tepki gösterdiğinin bir işareti de İbrahim Paşa'nın Dımaşk'a girdiğinde, "atalarının

---

<sup>2459</sup> Kürd Ali, *Hitatu 'ş-Şâm*, C. 3, 42; Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 254; Hâlid Benî Hânî, *Târîhu Dımaşk ve 'Ulemâuhâ Hilâle'l-Hukmi'l-Mısri 1831 – 1840*, (Dımaşk: Safahât, 2007), 61.

<sup>2460</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1243, 1246; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 139-141; Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, 185.233.

<sup>2461</sup> Abdülkerim Râfîk, "el-'Alâkâtu'z-Zirâ'iyye, fî Vilâyeti's-Şâm", *Dirâsât İktisâdiyye ve İctimâ'iyye*, (Dımaşk: Mektebetu Nevbel, 2002), 259.

<sup>2462</sup> Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Raddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr* (Riyâd: Dâru'l-Fîkr, 1992), C. 4, 192.

<sup>2463</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 131.

<sup>2464</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirîn*, 166.

<sup>2465</sup> Kâsimî, *Kâmusu's-sinâât*, 376.

yaptığının aksine Müslümanların giyim tarzını değiştirip Hristiyanlarla eşitlemeyi emreden II. Mahmud'dan Dimaşklıları kurtarmaya geldiğini" iddia etmesidir.<sup>2466</sup>

Bu dönemdeki sûfiler ve iktidar arasındaki ilişkinin doğasındaki değişimi ifade eden şeylerden biri de Hâlid el-Bağdâdî'yle iktidarın birbirlerine karşı olabilir. Sultan, yeniçeriliği ortadan kaldırdıktan ve Bektaşî tarikatını yasakladıktan sonra, Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerini İstanbul'dan sürmüş ve hac yolu üzerinde stratejik konumu sebebiyle tarikatın yayılması için önemli bir yerden onu mahrum etmek için Dimaşk'ta bulunan Hâlid el-Bağdâdî ile ailesinin Kürt bölgesine sürgüne gönderilmesi emrini göndermiştir. Karar, Hâlid el-Bağdâdî'nin veba salgınında aniden ölümünden sonra Dimaşk'a ulaşmış; ailesi ve halifeleri sürgün edilmiş ve tekrar dönmelerine izin çıkana kadar yıllar boyunca şehirden uzak kalmışlardır.<sup>2467</sup> Nisan 1828'de II. Mahmud, İstanbul'dan Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerini yeniden sürgüne gönderme kararı almış ve Dimaşk valisine, Dimaşklı olmayan tüm Nakşibendî şeyhlerini Süleymaniye'ye sürme emrini vermiştir.<sup>2468</sup> Hâlidî meşayihine karşı devlet tarafından verilen sürgün kararları tekrar etmiş hatta sayıları beşe ulaşmıştır.<sup>2469</sup>

Bazı araştırmacılar, bu olumsuz tutumu, padişahın yeniçerilerle ve onlarla bağlantılı Bektaşî tarikatıyla mücadele ettiği dönemde, Hâcegan meclislerinin yabancıların girmediği kapalı bir yerde yapılmasına bağlamaktadır. Bu durum çeşitli dedikodulara neden olmuş, özellikle tarikatın İstanbul başkentinde hızla yayılması ve birçok yöneticinin intisap etmesi ile birlikte, II. Mahmud'un başdanışmanı Halet Efendi (ö. 1822) gibi devletin bazı etkili insanları rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Hâlid el-Bağdâdî'nin durumu düzeltme çabaları da kötü niyetli insanların karşısında başarılı olamamıştır.<sup>2470</sup>

---

<sup>2466</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 23.

<sup>2467</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 350; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 311.

<sup>2468</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 91; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 683.

<sup>2469</sup> Kavak, *Mevlâna Halid ve Halidilik*, 264.

<sup>2470</sup> A.g.e., 261.

Bununla birlikte, bu açık sebep devletin Hâlid el-Bağdâdî'ye karşı olumsuz tutumunu ve hayatı boyunca gözetim altında tutmasını açıklamakta yetersiz kalmaktadır.<sup>2471</sup> Hâlid en-Nakşibendî'nin II. Mahmud'un Avrupa tarzı reformlarına karşı tutumu ve bu politikaya olan olumsuz tavrından, Sultan'ın endişe duyması daha makul gelmektedir. Aslında ilk dönemde bu politikalar genel itibariyle âlim ve sûfî sınıfından muhalefet görmüştür.<sup>2472</sup> Bağdâdî, takipçilerine Osmanlı Devleti için sabah akşam dua etmelerini tavsiye etse<sup>2473</sup> ve sadakatini ilan etmekten çekinmese de<sup>2474</sup> hükümet yetkililerinden uzak durduğu gibi müritlerine de aynısı emrederek “Bir adamın sultana yakınlığı arttıkça, Allah'tan uzaklaşır”<sup>2475</sup> demiş ve fetva pozisyonu bile olsa devletin herhangi bir resmi makamına atanmayı reddetmiştir.<sup>2476</sup>

Osmanlı Devleti'ni Müslümanların son kalesi olarak görmesine ve Avrupalı düşmanlarına karşı zafer çağrısında bulunmasına rağmen,<sup>2477</sup> aynı zamanda İslam şeriatını terk etme politikasını, Batı'yı taklit etme ve onların sevgisini kazanmak için azınlıklarla yakınlaşma çabalarını da reddetmiştir.<sup>2478</sup> Azınlıklara karşı olumsuz tavrını gizlememiş ve onların kiliselerini ziyaret etmeyi reddetmiştir.<sup>2479</sup> Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma politikasını zımnen ret sadedinde Yahudi ve Hristiyanları açıkça lanetlemiştir.<sup>2480</sup> O daha önce şeyhini ziyaret için gittiği, Avrupa

---

<sup>2471</sup> Devletin Bağdâdî'yi gözetim altında tutması ve verdiği sıkıntılar için “Nakşibendiyye Tarikatı” bölümüne bakınız.

<sup>2472</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 78.80.

<sup>2473</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 153.

<sup>2474</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 50.

<sup>2475</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 337; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 537; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 307.

<sup>2476</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 344.

<sup>2477</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 17, 153.

<sup>2478</sup> A.g.e., 17, 69.

<sup>2479</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 328.

<sup>2480</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 70.

etkilerinin Osmanlı Devleti'nden dört asır önce ulaştığı<sup>2481</sup> Hindistan'da İngilizlerin iktidar üzerindeki mutlak kontrolünü fark etmiştir.<sup>2482</sup> Avrupa etkisinin rüzgarları Osmanlı Devleti üzerinde eserken Hâlid el-Bağdâdî, önümüzdeki günlerin İslam'a yönelik tutumlarda ne gibi değişiklikler getireceğini anlamış, bu kanunları zımnen reddettiğini ve modernleşme sürecinde kural olarak şeriata yaslanılmasını talep ettiğini ilan etmiştir.<sup>2483</sup> Ümmeti içinde bulunduğu durumdan kurtarmanın yolunun, batıdan iktibas yapmaktan değil Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* dönemine geri dönerek, toplumdaki şariatın hakimiyetini sağlamaktan geçtiği görüşündedir.<sup>2484</sup> Aksi halde şeriata muhalif kanunlar çıkardıkları<sup>2485</sup> ve İslam şariatının temsil ettiği doğru yoldan saptırdıkları zaman ulülemre itaat yoktur.<sup>2486</sup> Ümmetin düşüşünün ve gerilemesinin sebebi İslam'dan ayrılmaktır.<sup>2487</sup> Ancak bu duruşunun yanında Osmanlı Devleti'ni desteklemeye devam etmiş ve devlet adamlarından tanıdıklarını şeriata uymaya davet etmiştir.<sup>2488</sup> Bu nedenle halifelerine yazdığı mektuplarda her zaman padişaha, “batı taklidi sancağı yerine şariat sancağını kaldırması için Allah'ın onu tayin etmesi” duasını etmelerini istemiştir.<sup>2489</sup>

Hâlid el-Bağdâdî bu konumunda, ileri gelen dinî seçkinler arasında ilk değildir. Dımaşk dinî eliti, Tanzimat'a karşı duruşlarında İstanbul'daki dinî elitin tutumunu

---

<sup>2481</sup> Batı etkileri Hindistan'a 15. yüzyıldan itibaren ilk Avrupalı kâşifler, tüccarlar ve askerler ile ulaşmış, daha sonra 16. yüzyılda Hint şehirlerinde Avrupa kolonileri kurulmaya başlanmış ve 17. yüzyılda Portekiz ve İngilizlerin etkileri halkın kültürü ve yerel dillerinde belirgin hale gelmiştir. Büyük İngiliz toplulukları oluşmuş, hatta sadece Madras şehrine 400'den fazla İngiliz ailesi yerleşmiştir. Bkz. Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve 'l-Hadâsetu 'l-Avruppiyye*, 21.25.

<sup>2482</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 70; Ayrıca bkz. Weismann, *Taste of Modernity*, 51.

<sup>2483</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 49.

<sup>2484</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 69.70; Ayrıca bkz. Weismann, *Taste of Modernity*, 49.

<sup>2485</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 69.

<sup>2486</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 49.

<sup>2487</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 70.

<sup>2488</sup> A.g.e., 69.

<sup>2489</sup> A.g.e., 17.

takip etmişlerdir. İstanbul'daki dinî seçkinler, Şeyhülislam Muhammed Münib ve İstanbul kadısı Muradzade liderliğinde, III. Selim döneminden beri Tanzimat'a karşı güçlü bir şekilde durmuşlardır.<sup>2490</sup> Çünkü onlar bu düzenlemelerin gayesinin dinî otoriteden kurtulmak olduğunu kanaatindedirler. Ebu Bekir Ratib Efendi, on sekizinci yüzyılın sonlarındaki raporunda Avrupa'da özgürlüğün yönlerinden birinin dinî otoriteden kurtulmak olduğunu ve devletin güçlü devletlere yetişmek için kuvvetli Avrupa devletlerinin sistem ve müesseselerini dikkate alması gerektiğini yazmıştır.<sup>2491</sup> Hâlid el-Bağdâdî'nin, meramını anladığı ve başından beri zımnen karşı çıktığı şey işte budur. Yönetim, Hâlid el Bağdâdî'nin, fikir ve hareketinin modernleşme yönelimine engel olacağını hissetmiş görünüyor. Bu sebeple defalarca onu zayıflatmaya ve engellemeye çalışmışlardır. Halbuki aslında Hâlid Bağdadî, siyasî gücün Batı'ya yönelmesinin bıraktığı boşluğu doldurmak için Müslüman toplumdaki kaynaklanan bir ıslahat girişiminde bulunmaktadır.<sup>2492</sup>

### 3.3.2. Sûfîlerin 1831-1840 yılları Arasında Mısır Yönetimiyle İlişkisi

İbrahim Paşa, Dımaşk'a gelerek, şehirde önceki dönemlerinden tamamen farklı, Dımaşk'taki dinî seçkinlerin desteğini almayan bir reform planı ve modern fikirlerle dolu, yeni bir çağın başladığını ilan etmiştir.<sup>2493</sup> Radikal ve benzeri görülmemiş reformlar tasavvuf ehlini sarsan ilk şoktur.<sup>2494</sup> Bu yüzden Dımaşk âlimleri ve ileri gelenleri ilk günden itibaren olumsuz bir tavır almışlar, önce İbrahim Paşa'nın Dımaşk'ı işgal etme girişiminin kabul etmemişler; güçleri yetmediğini bildikleri halde vali ve ordunun kaçmasından sonra tüm basit imkanlarıyla ona karşı koymaya çalışmışlar<sup>2495</sup> ve Paşa şehre girmeden önce ulemanın bir kısmı şehri terk etmişlerdir.<sup>2496</sup> Geri kalanların çoğu ise biraz Paşa'nın zulmünden korktukları biraz da

<sup>2490</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve'l-Hadâsetu'l-Avruppiyye*, 122.

<sup>2491</sup> A.g.e., 93.

<sup>2492</sup> A.g.e., 3 Weismann, *Taste of Modernity*, 49.

<sup>2493</sup> 'Âşûr, *el-Müctema 'u's-Şâmî*, C. 1, 258.

<sup>2494</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 444; Philip Khoury, *A'yânu'l-Mudun ve'l-Kavmiyye'l-Arabiyye*, çev. Afif er-Razzâz, (Beyrut: Müessesetu'l-Ebhâsi'l-Arabiyye, 1993), 35.

<sup>2495</sup> Benî Hânî, *Târîhu Dımaşk*, 149.150.

<sup>2496</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 403.



Dımaşk valisi Selim Paşa'ya karşı ayaklanmaları ve onun öldürülmesinden sonra Osmanlı Padişahının intikamından korktukları için Paşa'yı memnuniyetle karşılamaya gitmişlerdir.<sup>2497</sup> Bununla birlikte dinî elitten bir kaç şahsiyet, gelen işgalciye muarız konumunu değiştirmemiştir. Hatta İbrahim Paşa, Emevî Camii'ni ziyaret etmek için girdiğinde şehrin en büyük Hanefî fakihî Said el-Halebî (ö. 1843) karşılamayı reddetmiştir. Yeni otoriteye açık bir meydan okuma ve onun meşruiyetini tanımayı reddetme ifade edecek şekilde, sanki hiçbir şey yokmuş gibi bacağına uzatarak ders okutmaya devam etmiştir. İbrahim Paşa ders halkasına oturup onu dinlemek isteyince, Saîd el-Halebî adaletin ve tebaaya iyilik yapmanın vücubundan bahsetmeye başlamıştır. Paşa, ayrıldıktan sonra refakatçisiyle birlikte ona hediye olarak altın göndermiş ancak şeyh bunu reddetmiş ve beytülmale koymasını istemiştir.<sup>2498</sup> Sonra İbrahim Paşa âlimleri ve ileri gelenleri kendisine biat almak için toplayıp da<sup>2499</sup> müftü, kadı ve naipeler gibi resmi din görevlilerinden şehirde kalanlar, Paşa'ya biat edilmesi ve Osmanlı padişahının tahttan indirilmesi için fetva vermeye zorlandıklarında, Said el-Halebî karşı çıkmış ve Osmanlı padişahını hal' etmeyi reddetmiştir.<sup>2500</sup>

Bununla birlikte, İbrahim Paşa'yı destekleyen âlimler, onun Müslüman geleneklerini sürekli ihlal etmesinden, dinî kurumlara saygısızlığından, tarikat ve tekkelerin haklarına çok sayıda tecavüzü ve şehirde Hristiyanları öne geçiren kanunlar çıkarmasından iyice bunalınca ona karşı ayaklanmışlardır.<sup>2501</sup> Dımaşk'ın âlim ve şeyhleri onu uzaklaştırmak ve Osmanlı otoritesine geri dönmek için hiçbir çabadan kaçınmamış,<sup>2502</sup> onun hükümetine karşı yapılan her ayaklanmaya katılmışlardır.<sup>2503</sup> Örneğin Dımaşk'ın güneyindeki Havran'ın Lecât bölgesinde İbrahim Paşa'ya karşı bir ihtilal meydana geldiğinde, Rifâiyye tarikatı şeyhi Muhammed er-Rifâî sahaya çıkarak Lecât'a gitmiş, Mısırlılara karşı ayaklanmayı körüklemiş ve ayaklananlara

---

<sup>2497</sup> Benî Hânî, *Târîhu Dımaşk*, 112, 113, 151, 152.

<sup>2498</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 662.663; Benî Hânî, *Târîhu Dımaşk*, 153.

<sup>2499</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 458.

<sup>2500</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 23; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 404.

<sup>2501</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 64.

<sup>2502</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 130.

<sup>2503</sup> Benî Hânî, *Târîhu Dımaşk*, 135.136.

katılmıştır.<sup>2504</sup> Nitekim Dımaşk halkı, Temmuz 1840'ta Osmanlı Padişahı Abdülmecid'e biatlarını bildiren; İbrahim Paşa'nın hakimiyetinden kendilerini kurtarması ve Osmanlı Devleti idaresine dönmek için istirhamda bulunan bir dilekçe yazmışlardır.<sup>2505</sup> Ayrıca az sayıda şeyh, Dımaşk'ı istila etmesinden sonra İbrahim Paşa'nın politikasını zımnen ret sadedinde Dımaşk'tan hicret etmiştir. Bunlardan Nakşibendî şeyhi Mahmud es-Sahib, bu dönemde Hicaz'a yerleşmiş İbrahim Paşa ayrılana kadar da Dımaşk'a dönmemiştir.<sup>2506</sup>

İbrahim Paşa'nın yönetimini reddeden dinî elitin pozisyonunun arkasındaki sır, Mısır rejiminin hüküm sürdüğü dönem sırasında dinin statüsünü ve toplumdaki sembollerini yok etmek için yaptıklarında yatmaktadır.<sup>2507</sup>

Bunlar, yargı sisteminin laikleştirilmesi, Osmanlı devletinin yakın olduğu dinî seçkinlerin toplumdaki etkili konumlardan dışlanması, diğer dinî azınlıklarla eşitliğin sağlanması, Dımaşk'ın Avrupa tesirine açılması ve Dımaşk halkının Kâbe'nin kapısı olarak gördüğü şehrin kutsallığına açık bir saldırı olarak ilk kez Avrupa konsoloslarının açılmasına izin verilmesi ve vakıfları hükümet denetimine alarak dinî seçkinleri mali bağımsızlığından mahrum bırakılmasıdır.<sup>2508</sup> İbrahim Paşa, dinî elitin şehrin idare meclisindeki temsilini azaltmakla kalmamış, aynı zamanda şehir tarihinde ilk kez iki Hristiyan'ı da kurula dahil etmiştir.<sup>2509</sup> Hatta Dımaşk Müslümanlarının duygularına meydan okuyan bir Hristiyan olan Hanna el-Bahrî'yi şehri yönetmesi için görevlendirmiş ve müftü Abdurrahman el-Muradi'nin evinde oturarak şehrin dinî seçkinlerinin öfkesini uyandırmıştır.<sup>2510</sup> İbrahim Paşa'nın ibadethanelere ve vakıflarına tecavüz ve saldırıları çok artmıştır: Tenkiz Camii'ni fabrikaya dönüştürmüş,<sup>2511</sup>

---

<sup>2504</sup> Schilcher, *Dımaşk fî 'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve 't-Tâsi'a 'Aşar*, 63.

<sup>2505</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A 'yânuhâ fî 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 452.

<sup>2506</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 94.

<sup>2507</sup> Khoury, *A 'yânu 'l-Mudun*, 36; Etâsî, *Tetavvuru 'l-Müctemâ'*, 26.

<sup>2508</sup> Şattî, *A 'yânu Dımaşk*, 21-22, Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi 'r-Rahhâleti 'l-Fransiyyîn*, 119, 125, 130, 133; Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, 1.445; Khoury, *A 'yânu 'l-Mudun*, 35.

<sup>2509</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve 's-Sultân*, 144.

<sup>2510</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 59, 62.

<sup>2511</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 364.

Mevlevî Tekkesi vakıflarının bir kısmını<sup>2512</sup> ve Dımaşk'taki Hameyn vakıflarını<sup>2513</sup> gasp etmiş; ayrıca ilk yönetiminde Dımaşk'taki birçok cami ve tekkeyi askerlerinin kışlalarına dönüştürmüştür.<sup>2514</sup> Meydan mahallesinde ordusuna karşı bir isyan başladığında bazı isyancılar Sa'diyye tekkesine ve şeyhinin evine sığınmış; askerleri, Dımaşklıların daha önce görmediği şekilde dinî sembollerin ve mekanların hürmetine düşmanlıkla, tekkeye saldırıp saklananları öldürmüşlerdir.<sup>2515</sup> Ayrıca, halkın onları örnek alması için emirleri ve evlatlarını sarıklarını çıkarmaya mecbur etmiş, böylece İslami kıyafetleri yönetici sınıftan kaldırmıştır.<sup>2516</sup> Dımaşk toplumunca reddedilen bir şey olduğu halde içkinin alenen içilmesine ve resmi olarak üretimine izin vermiş,<sup>2517</sup> halkın silahlarının toplanmasını emrederek toplumun öz gücünü zayıflatma girişimine ek olarak zorunlu askerliği onaylamış;<sup>2518</sup> piyasaları Avrupa mallarına açarak, tüccarlara ve halka fahiş vergiler uygulayarak toplumun ekonomik gücünü zayıflatmıştır.<sup>2519</sup> İbrahim Paşa, ilk gelişinde İslam'ı kurtarıcı olarak geldiğini söylemesine rağmen, şehirdeki dinî eliti şok eden başka kanunlar da çıkarmıştır. Ancak dinî seçkinler onu, daha önce politikaları nedeniyle hain olarak nitelendirdikleri Sultan II. Mahmud'dan daha fazla Batı'yı taklit eden biri olarak görmüşlerdir.<sup>2520</sup> İbrahim Paşa dinî elitte yakınlaşmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Dımaşk'ı idari olarak sekiz mahalleye bölmüş, her mahallede oranın ileri gelenleri, şeyhleri ve

---

<sup>2512</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 185.

<sup>2513</sup> Benî Hânî, *Târîhu Dımaşk*, 124.

<sup>2514</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 22.

<sup>2515</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 65; Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 62.

<sup>2516</sup> 'Âşûr, *el-Müctema'u's-Şâmî*, C. 1, 260.

<sup>2517</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 66.

<sup>2518</sup> A.g.e., 79.81; Benî Hânî, *Târîhu Dımaşk*, 132.133.

<sup>2519</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 67; Benî Hânî, *Târîhu Dımaşk*, 119; Khoury, *A'yânu'l-Mudun*, 35.36.

<sup>2520</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 131; Dinî elitin karşı çıktığı kanunların misalleri için bkz. Benî Hânî, *Târîhu Dımaşk*, 104, 105, 106, 116, 117, 124, 129, 130, 134, 135.

âlimlerini dahil ettiği bir meclis kurmuş;<sup>2521</sup> Râğıb el-Hısnî gibi bazı âlimleri<sup>2522</sup> ve Türk hakimiyetine kin besleyen şair Emin el-Cündî el-Halvetî gibi bazı sûfîleri kendine yaklaştırmış; Cündî'yi nedimlerinden yapıp bazı seyahatlerinde yanında götürmüştür.<sup>2523</sup> O dönemin bazı âlimlerinin günlüklerinde, İbrahim Paşa'yı yücelten ve Dımaşk'tan ayrıldıktan sonra bile ona en yüksek unvanlarla hitap eden kişilerin olduğunu görüyoruz.<sup>2524</sup> Ancak bu girişimlerin hiçbiri dinî elit tarafından kabul görmemiştir.

Bu dönemde Osmanlı yönetimi, İbrahim Paşa'nın otoritesini reddeden Dımaşk'ın dinî seçkinleri ile iletişimi sürdürmeye özen göstermiştir. Dımaşk, İbrahim Paşa'nın yönetimi altındayken, 1837 yılında Osmanlı Sultanı II. Mahmud, Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden ve Muhammed Emin Abidin'in Dımaşk'taki en ünlü talebelerinden biri olan Muhammed Tillolu'yu İstanbul'a davet ederek onuruna bir tören düzenlemiş ve ona ikramda bulunmuştur. Bu, Dımaşk sûfî ve âlimlerinin Osmanlı Sultanı'na sadakatlerini ve reformlarına desteklerini gösterme çabasıdır.<sup>2525</sup>

### 3.3.3. Tanzimat'ın İlanından Sonra 1841-1876 Arası Sûfîlerin Osmanlı Otoritesiyle İlişkisi

Bu dönem, iktidar ve sûfîler arasındaki ilişki, verilere ve şartlara göre farklılık gösteren iki aşamadan geçmiştir. İlk aşamada İbrahim Paşa'nın şehri terk etmesinden sonra Dımaşklılar ve onların desteğini geri kazanmaya çalışılırken, ikinci aşamada şehirdeki hükümet ve idarenin tüm yönleri üzerindeki kontrolünü sıkılaştırıldığı ve buna karşı çıkan ya da reformlara karşı duran dinî elitin perişan edildiği görülmektedir. Biraz ayrıntılı olarak tartışacağımız şey budur.

---

<sup>2521</sup> Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 33.

<sup>2522</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 124.

<sup>2523</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 645; Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 27; Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 440.

<sup>2524</sup> Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 131.

<sup>2525</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 686; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 238; Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'iyye*, C. 1, 271.

### 3.3.3.1. Birinci Aşama 1860'a kadar

İbrahim Paşa'nın 1840'ta Dımaşk'tan ayrılmasından 1860 Hristiyan fitnesine kadar geçen dönem:

İbrahim Paşa'nın Şam'dan ayrılıp Osmanlıların geri dönmesinden sonra Osmanlı otoritesi, şehrin Mısır yönetimine katılmayan ve Sultan Abdülmecid'e, onları İbrahim Paşa'nın idaresinden kurtarması için mektup yazan dinî cemaat liderlerinin sempatisini kazanmaya gayret etmiştir.<sup>2526</sup> Osmanlılar, bu dönemde şehri geri kazanmak için geleneksel ve ana müttetikleri olarak Dımaşk âlimlerini ve sûfî tarikatlarını buldular. Bu nedenle, Dımaşk âlimleri, sûfî ileri gelenleri ve nakibüleşrafların yönetim kurullarında daimî üyeler olarak atandığı yasalar çıkardılar.<sup>2527</sup> Hatta âlimler ve sûfiler tabakasının, eskiden idareciler ile yönetilenler arasında aracı konumlarından yönetime ortak haline dönüştüğünü görüyoruz.<sup>2528</sup> 1844 yılında devlet tarafından oluşturulan Dımaşk vilayet meclisinde, 12 kişiden oluşan tüm üyeler Müslümandır. Bunların sekizi dinî liderlerden ve bu sekiz kişiden beşi de sûfilerdendir. Bu kişiler, Nakşibendî-Kâdirîlerden Ömer el-Gazzî, Hüseyin el-Muradî ve Ebussuûd el-Gazzî, Halvetî Nesîb Hamza ve Rifâî Receb el-Aclânî'dir.<sup>2529</sup> Dinî seçkinlerin üyeleri artık idarede ve yönetim kurullarında devlet adamları arasında bir yere sahiptirler. Örneğin, Dımaşk müftüsü ve nakîbü'l-eşraf Muhammed Hasan Takiyyüddin (ö. 1847), büyük vilayet meclisinin üyelerinden biriydi; devlet adamları ve askerler arasında saygı görür, vezirler bölgenin önemli işlerinde ona danışır ve çeşitli konularda arabuluculuğunu kabul ederlerdi.<sup>2530</sup> Nakîbü'l-eşraf ve bir Halvetî şeyhi olan Muhammed Nesîb al-Hamzâvî (ö. 1849), Dımaşk'ın önde gelenlerinden biriydi ve büyük vilayet meclisinin üyelerindendi. Valiler ve vezirlerle güçlü bir ilişkisi vardı.<sup>2531</sup>

---

<sup>2526</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 452.

<sup>2527</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 88.

<sup>2528</sup> Hâlid Ziyâde *el-Kâtib ve's-Sultân*, 147.

<sup>2529</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 77.

<sup>2530</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 648.

<sup>2531</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 287.

### ***a) Devletin Sûfilere Yakınlaşma Çabalarının Tezahürleri***

Devletin geri döndükten sonra, Dimaşk toplumuyla yakınlaşma çabalarının belki de en açık göstergelerinden biri, Dimaşk'taki büyük tarikatlara intisaplı valiler göndermesidir. Vali Hacı Ali Paşa (Aluş Paşa) bir sûfidir. İbrahim Paşa'nın ordusu karşısında kaçmış; Paşa'nın ayrılmasından sonra devlet onu vali olarak yeniden tayin etmiştir. Şehrin işlerini düzenlemiş, ancak işleri vekiline havale etmiş ve kendini ibadete adanmıştır. Ancak çok geçmeden İngiliz konsolosunun çabalarıyla, idarecilikten çok dervişliğe yakınlığı gerekçesiyle valilikten alınmıştır.<sup>2532</sup> Ardından hükümet, Nakşibendî tarikatının müritlerinden Vali Necip Paşa'yı göndermiş ve Sultan Abdülmecid onu kendi özel parasıyla Hâlid el-Bağdâdî Tekkesini inşa etmekle görevlendirmiştir.<sup>2533</sup> Ancak İngiliz konsolosu, Hristiyanların giyimine müdahale ettiği gerekçesiyle onu da azlettirmeye çalışmıştır. Konsoloslukların şehrin siyasetine müdahalesi, Tanzimat dönemine kadar Dimaşk halkının bilmediği bir durumdur.<sup>2534</sup> Daha sonra, devlet Hâc Ali Paşa'yı (1843.1845 yılları arasında görev yapmıştır) göndermiş; o da Halvetî şeyhi İbrahim el-Kuşadalı'ya -Dimaşk'ta kaldığı iki yıllık dönemde- intisap etmiştir.<sup>2535</sup> Ayrıca Sultan Abdülmecid, Hâlid el-Bağdâdî'nin halifesi Muhammed el-Ferakî'yi 1845'e tekabül eden 1262 yılında kendi yerine hac farîzasını yerine getirmesi için vekil tayin etmiş<sup>2536</sup> ve Hâlid el-Bağdâdî'nin mezarı üzerine bir tekke inşa edilmesini emretmiştir.<sup>2537</sup> 1845 yılında Musa Safvetî Paşa, Dimaşk valisi olarak atanmış ve gelir gelmez Nakşibendî tarikatı şeyhi Muhammed b. Abdullah el-Hânî'ye intisap etmiş; onunla sıkı bir bağ kurmuş hatta hac emirliğini üstlendiğinde onu yanında götürmüştür. Bir sonraki yıl hac emiri olan kardeşi Mustafa Paşa da şeyhi yanına almıştır. Bu yolculuklarda ikisi de şeyhe hizmete azami dikkat etmişlerdir.<sup>2538</sup>

<sup>2532</sup> Mekârî, *Vülâtü Dimaşk*, 91; *Müzekkirât Târîhiyye*, 139; Schilcher, *Dimaşk fi 'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve 't-Tâsi'a 'Aşar*, 59, 66.

<sup>2533</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 625; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 330, 715.

<sup>2534</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 140; Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 17.

<sup>2535</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 712.

<sup>2536</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 625.

<sup>2537</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 90.

<sup>2538</sup> Hânî, *el-Hadâiku 'l-Verdiyye*, 352, 354.

Musa Safvetî Paşa İstanbul'a döndüğünde, şeyhini şehri ziyaret etmesi için davet etmiş; şeyh geldiğinde onu evinde büyük bir saygı ve ikramla ağırlamıştır.<sup>2539</sup> Devlet adamları şeyhi çok güzel karşılamışlar, Müşir Mahmud Namık Paşa, Muhammed Reşid Paşa gibi çok sayıda devlet ricali şeyhe intisap etmişler,<sup>2540</sup> Musa Safvetî Paşa, Murad Paşa Camii'nde Hâlidîyye şeyhliği için ona düzenli maaş tahsis ettirmiştir.<sup>2541</sup> Bütün bunlar, o zamanlar Dimaşk'taki en büyük tarikat olan Nakşibendîlerin dostluğunu kazanmak ve onları kuşatmak için yapılan açık girişimlerdir.<sup>2542</sup> Musa Safvetî Paşa'nın, Muhammed b. Abdullah el-Hânî ile yakın ilişkisi ve onu İstanbul'a davet edip evinde ağırlaması, belki de Hâlid el-Bağdâdî'nin Kürt kökenli halifelerine duyduğu antipati nedeniyle olabilir. Hatta İstanbul'da yaptırdığı tekkenin vakfiyesine, Kürt olmayan birinin şeyhlik yapması şartını koymuştur.<sup>2543</sup> Hânî'yi İstanbul'a davet etmekle ve burada üst düzey devlet adamlarıyla tanıştırmakla da başkentteki Hâlid el-Bağdâdî'nin Kürt halifelerini zayıflatmayı hedeflemiş olabilir.<sup>2544</sup>

Devlet, Dimaşk'ta belirgin bir etkiye sahip olan Cezayirli muhacirlere yakınlaşmak amacıyla Şam valisi olarak Ahmed İzzet Paşa'yı göndermiştir. O, Fas muhacirlerinin şeyhi Mehdi es-Seklâvî'den Halvetî tarikatını almış;<sup>2545</sup> Emir Abdülkadir'in kardeşlerine Osmanlı Devleti'nden maaş bağlanmasına yardımcı olmuştur.<sup>2546</sup> Ancak, 1860 Hristiyan fitnesi sırasında devlet, Avrupa devletlerinin konsoloslarını yatıştırmak amacıyla Paşa'yı ayaklanmayı kışkırtmakla suçlayarak infaz etmek zorunda kalmıştır.<sup>2547</sup> Ancak, Şam halkı idarenin verdiği idam kararını kabul etmemiş ve onu şehit olarak adlandırmıştır.<sup>2548</sup>

---

<sup>2539</sup> A.g.e., 353.

<sup>2540</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 325, 713; Kavak, *Mevlâna Halid ve Halidilik*, 157.

<sup>2541</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A 'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 607.

<sup>2542</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 94, 95.

<sup>2543</sup> Hânî, *el-Hadâiku 'l-Verdiyye*, 359.

<sup>2544</sup> Kavak, *Mevlâna Halid ve Halidilik*, 266.

<sup>2545</sup> Baytâr, *Hilyetu 'l-Beşer*, C. 1, 260.

<sup>2546</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri 'd-Dimaşkiyyîn*, 83.

<sup>2547</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu 'l- 'Ayân*, 180, 187.

<sup>2548</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri 'd-Dimaşkiyyîn*, 83; Baytâr, *Hilyetu 'l-Beşer*, C. 3, 1326.

Devlet, sevgilerini kazanmak için âlim ve şeyhlere hediyeler göndermeye özen göstermiş,<sup>2549</sup> dinî konumlarını göstermek için yaptıkları törenleri muhafaza etmiş; büyük ve görkemli bir törenle Emevî Camii'ndeki Yahya *aleyhisselam*'ın türbesinin örtüsünü göndermiş;<sup>2550</sup> valileri kalabalık bir alayla evliya ve salihlerin mezarlarını ziyaret etmiştir.<sup>2551</sup> Vali dinî törenlerde yer almış<sup>2552</sup> ve devletin dinî liderliğini güçlendirmek için Şam hac emirliğini devralmıştır.<sup>2553</sup>

Bu dönemde devletin dinî elitlerle politikası hakkında ifade edilen en belirgin olaylardan biri, Dımaşk'taki Şafîî fakihlerinden ve Halvetiyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının şeyhlerinden biri olan Hasan el-Beytâr'ın başına gelenlerdir. 1845 yılında Hanefî kadı tarafından çağrılarak, insanlar arasında hakemlik yapması ve insanların ona güvenerek devletin yargısına daha az başvurmalarına sebep olması nedeniyle azarlanmış ve çok sayıda kötü sözler söylenmiş ve ardından mahkemede hapsedilmiştir. Bunun üzerine Dımaşk halkı ayaklanarak onu kurtarmak için mahkemeye saldırmış, nakibüleşraf ve bazı âlimler de halkın önüne düşmüş ve kadıya rağmen onu kurtarmışlardır.<sup>2554</sup> Belki de Şeyh'in konumunu ve Dımaşk toplumu tarafından desteklenmesini gösteren bu olay nedeniyle Sultan Abdülmecid onu, oğulları Şehzade Murad ve Şehzade Abdülhamid'in sünnet törenine katılmak üzere İstanbul'a davet etmesine neden olmuştur. Sultan, Şeyh'e aylık bir maaş tahsis etme teklifinde bulunmuş ancak Şeyh, bağımsızlığına düşkünlüğü ve ahir ömründe devlet parasıyla kirlenmek istemediği için teklifi nazikçe reddetmiştir.<sup>2555</sup> Dımaşk'a döndüğünde, vali tarafından Dımaşk müftülüğü teklif edilmiş ancak Şeyh kabul etmemiş ve yeni örgütlenme (Tanzimat) politikalarını dolaylı olarak reddettiğine işaret

---

<sup>2549</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 135, 137, 140, 141.

<sup>2550</sup> A.g.e., 140.

<sup>2551</sup> A.g.e., 176, 212.

<sup>2552</sup> A.g.e., 136.

<sup>2553</sup> A.g.e., 139, 152.

<sup>2554</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 465, 466.

<sup>2555</sup> A.g.e., C. 1, 467.469.



edecek şekilde, “Devletin beni istediği zaman kendinden ayıracağı bir pozisyonda olmak istemiyorum” demiştir.<sup>2556</sup>

### ***b) Tanzimat ve Sûfilerin Buna Karşı Konumu***

Osmanlı padişahları, şehre geri döndükten sonra, atalarının Dimaşk’a ilk gelişlerinde takip ettikleri politikayı izleyerek, halkın sevgisini kazanma amacıyla âlimler ve tarikat erbabı ile birlikte çalışmayı tercih etmişlerdir.<sup>2557</sup> Ancak Tanzimat ve modern devlet modeline geçiş dönemiyle birlikte, bu ittifakın önemi azalmaya başlamış ve devlet, toplumun tüm kurumlarını sıkı bir şekilde kontrol etme girişimlerine başlamıştır. Örneğin, 1841 yılında tarikatların işleyişini düzenleyen bir kanun çıkarmış ve tarikatlara, şeyhlerine, müritlerine ve tekkelerine ilişkin birçok tâlimata yer vermiştir. Bu tâlimatlar arasında, her tarikat müridinin kendilerine özgü bir kıyafet giymesi, şeyhleri ile bağlantılarını ispatlayan imzalı bir kimlik taşıması; icazetin sadece müritlerden hak edenlere verilmesi ve tekke vakıflarında vakfedenin şartlarının tatbik edilmesinin zorunlu olması gibi konular yer alıyordu.<sup>2558</sup>

1840 yılında Osmanlı egemenliğine geri dönülmesine sevinen Dimaşklılar, bu durumu İbrahim Paşa döneminin mirasından bir kurtuluş ve Osmanlı döneminde birçok ayrıcalık elde eden Hristiyanlardan intikam alma fırsatı olarak görürken, Osmanlıların İbrahim Paşa'nın modernleştirme politikalarını tamamlamak için geri döndüğünü fark etmemişlerdir.<sup>2559</sup> Örneğin Osmanlıların bu ayrıcalıkların devam ettiğini açıklaması halkı rahatsız etmiş, dinî elit tarafından azınlıkların toplumsal ve ekonomik statülerinin önceki dönemlerde göre daha fazla güçlendirilmesi olarak görülmüş ve bunları şeriatla çelişen kararlar olarak nitelendirmişlerdir.<sup>2560</sup> Ancak reformcular bunları, azınlıkların korunması bahanesiyle müdahale etmek isteyen Avrupalıların önüne geçmek için bir araç olarak görmüşlerdir.<sup>2561</sup>

---

<sup>2556</sup> A.g.e., C. 2, 748.749.

<sup>2557</sup> Osmanlıların Dimaşklı sûfilere davranışları için “19. Yüzyıldan Önce Dimaşk'te Tasavvuf” bölümüne bakınız.

<sup>2558</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 656.

<sup>2559</sup> Khoury, *A'yânü'l-Mudun*, 36.

<sup>2560</sup> Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 162.

<sup>2561</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 162.

Güllhane Hatt-ı Hümayunu ilan edildiğinde Suriye'deki her topluluk tarafından memnuniyetle karşılanmış, Şam âlimleri ve ileri gelenleri tarafından vali ve Sultan'a teşekkür telgrafları gönderilmiştir.<sup>2562</sup> Ancak, toplumdaki dinî liderlerin çoğunluğu, hatta Ermeniler ve bazı Ortodoks din adamları bile, etkileri Şam'a ulaştıktan sonra bu düzenlemelere karşı çıkmaya başlamışlardır. Çünkü dinî elit, toplumdaki statülerinde başlayan değişimleri fark etmiştir.<sup>2563</sup> Benzer şekilde, sûfiler de ulema, eşraf ve ileri gelenler gibi devletin yayınladığı düzenlemelere karşı çıkmışlardır. Çünkü bunlar bağımsızlıklarını azaltmakta ve önceden sahip oldukları birçok imtiyazdan mahrum bırakmaktadır. Bu da onların siyasî hayatta etkilerinin azalmasına neden olmakta; böylece tarikatların ve ulema tabakasının konumları gerilemekte ve toplumda oynadıkları rol zayıflamaktadır. Önceden yerel liderlikler ve şehirlerin ileri gelenleri Osmanlı otoritesinin temelini oluştururken, Tanzimat döneminde merkezi iktidar yeni yönetim biçimi haline gelmiştir.<sup>2564</sup>

Tanzimat politikası dinî seçkinlerin yetkilerini azaltmıştır. Örneğin kadı, güç ve nüfuz açısından devletin vilayetteki ikinci adamı iken, Tanzimat dönemindeki konumu, müfettiş benzeri bir idari konuma düşmüş ve geniş hukuki yetkisinden geriye sadece Müslümanların ahvâl-i şahsiye davalarına bakma yetkisi kalmıştır.<sup>2565</sup> Bu nedenle 1850'de Dimaşk'ta kurulan ilk ticaret mahkemesinde şer'î hakim yetkisi yoktur, 14 üyesinin yarısı yabancı tüccar; diğer yarısını oluşturan Dimaşklıların ise dördü Müslüman, ikisi Hristiyan ve biri de Yahudi'dir.<sup>2566</sup> Ayrıca, devletin her olayda başvurduğu, toplumsal konularda kesin hüküm ifade eden fetvalar veren müftü, Tanzimat asrı ile sadece halkın özel meselelerinde başvurduğu fıkıh uzmanı bir kişiye dönüşmüştür.<sup>2567</sup> Bu durum, toplumun birçok kesiminin başvuru kaynağı olan şeyhler

---

<sup>2562</sup> Abdulaziz Avad, *el-İdâratu'l-Osmâniyye fî Vilâyeti Sûriye 1864 – 1914*, (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1969), 23; Hanân Zerrûk, *el-Ekalliyât ed-Dîniyye fî'd-Devleti'l-Osmâniyye el-Mesîhiyyûn fî Bilâdi's-Şâm Nemûzecen*, (Cezayir: Muhammed Haydar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 72.

<sup>2563</sup> Zerrûk, *el-Ekalliyât ed-Dîniyye*, 80.

<sup>2564</sup> Khoury, *A'yânu'l-Mudun*, 26, 27; Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 23.

<sup>2565</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema'*, 90.

<sup>2566</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dimaşk*, 295.

<sup>2567</sup> A.g.e., 91.

için de gerçekleştirmiş, onlar da sadece belirli zamanlarda insanlarla buluşan bir vaize dönüşmüştür.

Öte yandan, yeni eğitim sistemi mezunlarından resmi memurlar ile dinî elitler arasındaki ayrım giderek genişlemeye başlamıştır. Örneğin unvanlar açısından, 19. yüzyılın ortasından önce “Efendi” unvanı sadece asker sınıfından olmayan âlimler, sûfiler ve eşraf gibi kişilere verilirdi. Ancak 19. yüzyılın ortasından sonra Avrupa tarzı modern sistemde eğitim görmüş olanlara ve âlim ve sûfilerden kendilerini ayırmak için Avrupa tarzı giyinip Avrupaî hayat yaşayan gençlere verilmeye başlanmıştır.<sup>2568</sup> Hatta bu dönemden itibaren, bazı resmi görevliler toplumun dinî sembolleriyle alay etmeye ve onlarla dalga geçmeye başlamışlardır. Dımaşk kadısı Said Üstuvânî’nin yazdığına göre 1845 yılında gerçekleşen böyle bir hadise büyük yankı yapmıştır.<sup>2569</sup>

Sûfiler, muhafazakâr eğilimleri ve toplumun alt sınıflarına yakınlıkları nedeniyle Tanzimat kanunlarını reddetmede daha açık bir tutum sergilemişlerdir.<sup>2570</sup> Ayrıca Mısır Memlûkleri döneminden beri korudukları mali bağımsızlıkları da vardır. Osmanlı Devleti bazen zimmi halktan topladığı vergilerden bazı sûfî ve âlimlere atıyye verse<sup>2571</sup> de genellikle geçimlerini bu bağışlara dayandırmamışlardır.<sup>2572</sup> Bu durum, cami, medrese ve mahkemelerdeki işleri sebebiyle devlete daha çok bağımlı olan âlim sınıfından farklıdır.<sup>2573</sup> Âlimler, toplumda sahip oldukları konumları korumak için devlete daha fazla bağımlıdır.<sup>2574</sup> Devlet, görevleri sebebiyle bağlı oldukları Hanefî kadî yoluyla ulema sınıfının kontrolünü sağlamıştır. Ancak Hanefî kadının tarikatlar ve şeyhleri üzerinde yetkisi olmadığını görüyoruz. Her zaviye ve tekkenin kendi özel şeyhi vardır ve bağlılarının başvuru merciidir. Memlûk döneminde, sûfiler ile sultan arasındaki irtibat noktası olan şeyhü’ş-şuyuh (şeyhler şeyhi) makamı ise Osmanlı

---

<sup>2568</sup> Şîrî Fâtîr, “Vesâiku’l-Bey’i el-Müsbete fi’l-Mehâkimi’ş-Şer’iyye ke-Masdarin li-Târîhi’l-Karnî’t-Tâsi’a ‘Aşar fi Dımaşk”, *el-Mu’temer ed-Devlî es-Sânî li-Târîhi Bilâdi’ş-Şâm*, 1978, C. 1 (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978): 106.

<sup>2569</sup> Üstuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 136.

<sup>2570</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve’s-Sultân*, 148.

<sup>2571</sup> Bûrînî, *Terâcimu’l-A’yân*, C. 1, 110; Sabbâğ, *el-Müctema’u’l-’Arabiyyî’s-Sûrî*, 175.

<sup>2572</sup> Na’îse, *Müctema’u Medîneti Dımaşk*, 403.

<sup>2573</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 144.

<sup>2574</sup> Etâsî, *Tetavvuru’l-Müctemâ’*, 21.

döneminde bulunmamaktadır.<sup>2575</sup> Bu nedenle, sûfiler daha da bağımsız hale gelmiş; devletin onları kuşatma, düzenleme ve kontrol altına alma girişimleri tarikat şeyhleri tarafından şiddetli direnişle karşılaşmıştır.<sup>2576</sup>

Bu nedenle, 19. yüzyılın 50'li yıllarından itibaren -gelirlerini artırmak ve Tanzimat politikalarına karşı duran dinî elitin ekonomik gücünü zayıflatmak için- devlet, vakıfların tamamen kaldırılması fikrini düşünmeye başlamıştır. Ancak İslam hukukundan bu kadar geniş bir alanda değişiklik yapabilmek, farklı bir şey ortaya koyabilmek için yeterli güce sahip değildir.<sup>2577</sup> Bu sebeple, 1845'te çıkarılan Vakıfların Islahı Kanunu'nun örtüsü altına sığınarak, vakıf arazilerinin vergiden muafiyetinin kaldırılmasına karar verilmiştir.<sup>2578</sup> Bu karar, ayan ve dinî seçkinlerin protestolarına ve öfkelerine neden olmuş; İstanbul'a bir dilekçe yazarak böyle bir adımın kabul edilemez olduğu belirtilmiştir. Ancak devlet, bu itirazları dikkate almamış, bu yönde adımlar atmaya devam etmiş ve vakıfları kontrol altına alarak devlete bağlı özel bir idare haline getirmiştir. Şam Vakıfları için ilk idare 1845 yılında kurulmuş;<sup>2579</sup> böylece özelde tasavvuf tarikatları, genelde ulema tabakası, kendilerini güncel olaylara karşı daha bağımsız kılan mali kaynaklarından mahrum bırakılmıştır.

Dımaşk'taki ayan ve dinî seçkinler, Tanzimat kanunlarına karşı çıkmışlar ve çıkarlarına uygun olan konularda onlardan kaçmaya ve etrafından dolanmaya çalışmışlar; hatta bazen, -özellikle şeriata aykırı gördükleri durumlarda- onları çiğnemiştir.<sup>2580</sup> Ancak Dımaşk vilayetinin Anadolu'ya yakınlığı, özellikle Osmanlı Devleti'nin İslam dinine riayetinin en önemli göstergelerinden biri olan hac kervanının geçişinde önemli bir yere sahip olması merkezi hükümetle bağları güçlü tutmuş ve bu durum kanunları çiğnemelerine genellikle engel olmuştur.<sup>2581</sup>

---

<sup>2575</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî 'Asri'l-Memâlik*, 162.

<sup>2576</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 656.

<sup>2577</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 170.

<sup>2578</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 70.

<sup>2579</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 873; Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 167.

<sup>2580</sup> Hürî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 445; Khoury, *A'yânu'l-Mudun*, 37; Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve's-Sultân*, 152.

<sup>2581</sup> Haurani, *el-Fikru'l-'Arabî*, 49.

### 3.3.3.2. İkinci aşama 1876'a kadar

1860 Hristiyan fitnesinden 1876 II. Abdülhamid'in tahta geçmesine kadarki dönem. 1860 yılında meydana gelen Hristiyan fitnesi,<sup>2582</sup> devlet tarafından Dımaşk üzerinde kontrolü sağlama fırsatı olarak kullanılmıştır.<sup>2583</sup> Ayaklanmanın ardından, Dımaşk'ın önde gelenleri, şeyhleri ve âlimleri hesaba çekilmiş ve fitnedeki tutumları nedeniyle cezalandırılmışlardır.<sup>2584</sup> Böylece bu kişilerin Tanzimat'a karşı tutumlarıyla dolaylı bir hesaplaşma yapılmıştır. Zira Dımaşk'ın âlimleri ve sûfileri, Tanzimat'a karşı çıkan bir akım oluşturuyorlar ve Osmanlı Sultanı Abdülmecid'i şeriat dışı bir lider olarak görüyorlardı.<sup>2585</sup> Devlet, Hristiyan fitnesini, Tanzimat'a karşı 1840 ile 1860 yılları arasında yirmi yıl direnen bu akımın önde gelenlerine en sert darbeleri indirmek için bir fırsat olarak kullanmıştır. Bu kişiler, Tanzimat'la yapılan düzenlemeleri inançlarına aykırı görüyorlar; toplumu Batılılaştırdığını ve sosyal olarak seküler grupların etki alanını genişlettiğini düşünüyorlardı. Özellikle azınlıklara Müslümanlarla eşit haklar tanıyan yasalar, onların görüşüne göre kabul edilemezdi.<sup>2586</sup> Devlet, Dımaşk'ın dinî liderlerinin şiddet olaylarını önleme veya kontrol altına alma konusundaki başarısızlıklarının, onların giderek toplumdaki bağımsız nüfuzlarını kaybettiklerine işaret ettiğini düşünmüş, fırsatı kullanarak şehrin yönetimini sıkı bir şekilde ele geçirmiş ve dinî elite en sert cezaları vermiştir.<sup>2587</sup>

---

<sup>2582</sup> “Sûfîlerin Azınlıklarla İlişkisi” bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacak bu konuda geniş bilgi ve Hristiyan rivayetleri için Mihail *Meşâkkâ*'nin, *Meşhedu'l-'Ayân* adlı esere; Müslüman rivayetleri için de Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 261.280 ve Süheyl Zekkâr'ın *Târîhu bilâdi's-Şam fi'l-karni't-tâsi' aşer* adlı kitabında yer alan Ebu's-Suûd Hasiybî'nin, *Müntehabât ani'l-Müzekkirât*, kitabına bakılabilir. Bu son eserde olayla ilgili Hristiyan, Dürzi ve Müslümanların çeşitli rivayetleri aktarılmıştır.

<sup>2583</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 437.

<sup>2584</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 437.

<sup>2585</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 438; Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve's-Sultân*, 153.

<sup>2586</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 438; Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema'*, 86.87.

<sup>2587</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 451.

Halvetiyye-Şâzelîyye şeyhi Salih el-Uşş gibi bazı şeyhler tutuklanmış,<sup>2588</sup> bir kısmının evleri müsadere edilmiş,<sup>2589</sup> Şam'ın en büyük âlim ve şeyhleri Kıbrıs'taki Magusa Kalesi'ne sürgüne gönderilmiş; bir kısmı orada vefat etmiş, bu da Şam halkını gücendirmiş ve üzmüştür.<sup>2590</sup> Herhalde bu konuda en açık örnek, Şafî müftü ve Dımaşk'ın meşhur Halvetî ve Nakşîilerinden biri olan Ömer b. Abdülgani al-Gazzî'dir (ö. 1861). Büyük vilayet meclisinin üyesi olduğu dönemde, sultanın Dımaşk'a gönderdiği kanunları eleştiren, toplumdaki konumu nedeniyle vali, vezir veya kadıdan korkmayan biridir.<sup>2591</sup> Ancak hükümet, Hristiyan fitnesinden faydalanarak onu Kıbrıs'a sürgüne göndermiş ve orada hapiste vefat etmiştir. Bu, Tanzimat'la ilgili duruşundan dolayı açık bir cezalandırmadır.<sup>2592</sup>

Bu olaydan sonra âlimlerin ve mutasavvıfların siyasî hayattaki rolü azalmış ve şehirdeki siyasî güç daha seküler hale gelmiştir. Dinî seçkinler dışından bazı ileri gelen aileler sosyal merdivende yükselmiş ve şehirde siyasî sahneyi domine etmiştir.<sup>2593</sup> Cemaleddin el-Kâsımî, dinî elitin konumundaki bu değişimi fark etmiştir. Ona göre İslam âlimlerinin iktidarda olduğu günler, 1860'daki fitne sonrasında Dımaşk dinî elitinin sürgüne gönderilmesiyle sona ermiştir.<sup>2594</sup>

Osmanlı otoritesinin Dımaşk'taki dindar ailelerin otoritesini zayıflatma hevesinin en açık örneklerinden biri, Dımaşk âlim ve sûfilerini sürgüne gönderen vali Fuad Paşa'nın, Dımaşk ve ilim çevresi dışından Emin b. Muhammed el-Cündî'yi çağırarak onu Şam müftüsü olarak atamasıdır.<sup>2595</sup> Bu atamayla, şehirlerin ileri gelenlerini ve yerel seçkinleri dikkate alan devlet politikasının değiştirildiğine dair açık bir mesaj verilmiş ve Dımaşk dinî seçkinleri arasında devletin reformlarına ve yeni yasalarına muarız kalanlara bir uyarı yapılmıştır. Müftü Emin b. Muhammed el-Cündî'nin bizzat

---

<sup>2588</sup> Ustuvânî, *Meşâhidü ve Ehdâs*, 208.

<sup>2589</sup> A.g.e., 203.

<sup>2590</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 168, 242, 270, 275, C. 2, 749, 1010, C. 3, 1135.

<sup>2591</sup> A.g.e., C. 3, 1133.1135.

<sup>2592</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 205.206.

<sup>2593</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 456; Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ'*, 31.

<sup>2594</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 264.

<sup>2595</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 351.

kendisinin, İbrahim Paşa döneminde Türklerin yönetimini eleştiren Emin b. Hâlid el-Cündî'nin amcası oğlu olması nedeniyle zorunlu ikamete tabi tutulduğu bilinmektedir. Ancak anlaşılan zorunlu ikametden sonra davranışını değiştirmiş ve resmi devlet görevlerinde çalışmaya başlamıştır. İbrahim Paşa Şam'dan çekildiğinde, kuzeninin Sultan'ı ve Osmanlı'yı kınayan şiirine nazire olarak Sultan Abdülmecid'i öven bir kaside yazmıştır.<sup>2596</sup>

Ancak devlet, Dimaşk halkına uyguladığı sindirme politikasıyla yetinmemiş, aynı zamanda ikna etme politikasına da başvurmuş; yeni düzenlemeleri desteklemelerini sağlamak için diğer tasavvuf şeyhlerini yakın tutmaya özen göstermiştir. Örneğin Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Emin el-Cündî'yi Şam müftüsü olarak atamıştır.<sup>2597</sup> Olayın ardından, 1862-1865 yılları arasında Dimaşk valisi olarak görev yapan Şirvânizâde Mehmed Rüşdü Paşa gönderilmiştir. Paşa, şehrin durumunu yatıştırmaya, kendisini seven ve sayan âlimlerine ve şeyhlerine yaklaştırmaya çalışmıştır. Onlar da kendilerine gösterilen bu saygıdan memnun kalmışlar ve Dimaşk'ın büyük âlimlerinin ve şeyhlerinin sınır dışı edilmesinden sonra yaşadıkları zararın telafisi için Paşa da bir karşılık bulmuşlardır.<sup>2598</sup> Paşa'nın kendisi de bir sûfî ve âlimdir. Babası Nakşibendî tarikatının şeyhi ve Hâlid el-Bağdâdî'nin Kafkasya'daki halifesi idi.<sup>2599</sup>

Ancak, otoriteye karşı olumsuz tutum ve gizli düşmanlık devam etmiştir. Vali aleyhine gece, şehirde büyük bir kargaşaya neden olan bildiriler asıldığını;<sup>2600</sup> tanınmış şahsiyetlerin valiyi Hristiyanlara sevgi göstermesi ve onlarla yakınlaşması sebebiyle eleştirdiklerini ilk defa görüyoruz.<sup>2601</sup> Hatta bazı şeyhler idarecileri açıkça eleştirmektedir. Bunlardan biri Kâdiriyye şeyhi Muhammed Zübyan el-Geylânî (ö. 1871), makamı ve şerefi nedeniyle pek çok vali, müşir ve yönetici tarafından ziyaret

---

<sup>2596</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 350; Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 31; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 731.

<sup>2597</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 731.

<sup>2598</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 1, 269; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 125; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 707.

<sup>2599</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 219.

<sup>2600</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 158.

<sup>2601</sup> A.g.e., 152.

edilir, o da onlara nasihat ederek adil ve merhametli olmalarını emreder ve sert sözler söylerdi.<sup>2602</sup>

Bu dönemde tasavvuf ve devlet ilişkisinde iki önemli gelişme göze çarpmaktadır.

**a) Birinci gelişme: Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık kazanma girişimleri**

Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık için birkaç girişim gözlemlenmektedir. En önemlilerinden biri, Dımaşk, Halep, Beyrut ve Sayda liderleriyle anlaşarak, özerk bir Arap devleti kurmak için öncülük eden Emir Abdülkadir'in liderliğindeki girişimdir. Ancak Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkması ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşını bitirmesi, bu fikrin ertelenmesine neden olmuştur.<sup>2603</sup> Sonrasında, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Emir'in oğlu Ömer bu fikir üzerinde çalışmış; ancak Şam valisi Cemal Paşa tarafından asılarak idam edilmiştir.<sup>2604</sup>

Osmanlı düşmanlarıyla temasa geçmek için çalışan Hamzâvî ailesinin girişimleri de benzeridir. Şam müftüsü ve Nakşibendî tarikatının önde gelen isimlerinden biri olan Mahmud el-Hamzâvî, Mehdi'nin Sudan'daki faaliyetlerini takip etmekte, Fransız konsolosu ile temas halinde bulunmakta ve tarikatların siyasî faaliyetleri ile ilgilenmektedir. Kardeşleri Selim ve Es'ad yoluyla Emir Abdülkadir'le güçlü bir dostluğa sahiptir. Dımaşk Fransız konsolosunun raporundan anlıyoruz ki, Mekke Şerifi ile birlikte Osmanlı yönetiminden bağımsızlık girişimine hazırlanmaktadır. Ancak II. Abdülhamid'in iktidara gelmesi ve bu bağımsızlık girişimlerinin keşfedilmesi buna engel olmuştur. Bu sebeple de Hamzâvî'nin Osmanlı yönetimi ile olan ilişkilerini gerilmiş, ahir ömründe evine çekilmiş ve gençliğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni desteklememiştir.<sup>2605</sup> 1830-1880 yılları arasında Osmanlı Devleti tarafından başlatılan reform hareketi nedeniyle Dımaşk dinî seçkinlerinin toplumdaki rolünün ve konumunun gerilemesi ve reformlar sonucunda kültürel, siyasî ve sosyal hayatta meydana gelen büyük değişikliklerin bağımsızlık girişimlerine etkisi var

---

<sup>2602</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 691.

<sup>2603</sup> Bu bağımsızlık hareketinin ayrıntılarını 'Âdil es-Suluh, *Sutûr mine'r-risâle* kitabında (89.148) babası kanalıyla, hareketin üyelerinden biri olan dedesi Ahmed'den naklen uzunca anlatmıştır.

<sup>2604</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 794.

<sup>2605</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 233.235.



gözükmektedir.<sup>2606</sup> Bu dönüşümde dönüm noktası, 1860 yılındaki Hristiyan fitnesi sonrası Fuad Paşa'nın Dımaşk dinî elitine karşı takındığı tutumdur. Dımaşk halkı, bu olayda artan Avrupa etkisini açık bir şekilde görmüş ve bazıları Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine karşı zayıf kalmasının diğer Arap ülkelerini işgal eden Batı'nın Bilâdü's-Şam'ı da işgal etme iştahını kabartacağını düşünmüşlerdir. Dımaşk halkı işgal edilen ülkelerden biri olan Cezayir'deki olaylardan, yüzyılın ortalarından itibaren şehre gelen Cezayirli göçmenler aracılığıyla haberdardır. Bu sebeple Emir Abdülkadir, Mahmud el-Hamzâvî ve Mekke Şerifi gibi en tanınmış dinî liderlerin başkanlığında Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir Arap devleti kurmanın çözüm olduğunu düşünmeye başlamışlardır.<sup>2607</sup> Bu eğilim, İstanbul'dan Dımaşk'a gönderilen, yüzyıllardır yetiştikleri kültürlerine aykırı birçok kanunla birlikte artmıştır. Bu kanunlar arasında, Dımaşklıları en çok rahatsız eden kanunlardan biri de yabancıların Dımaşk'ta toprak sahibi olmalarına izin veren kanundu. Dımaşklılar, kutsallığına inandıkları için 1830'dan önce Batılı bir konsolosun şehirlerine girmesine izin vermiyorlardı.<sup>2608</sup> Ancak 1867'de yabancıların burada arazi sahibi olmalarına izin veren bir kanun çıkmıştır.<sup>2609</sup> Bu kanunun en açık şekilde protesto edilmesi, Dımaşk kadısı Şâzelî Said el-Üstuvânî tarafından yapılmıştır. Fransızların geniş tarım arazileri satın almalarına izin veren Vali Râşid Paşa ile karşı karşıya gelmiş, kararı protesto ederek istifasını sunmuştur.<sup>2610</sup>

### ***b) İkinci gelişme: Sûfiler ve Resmî Görevleri***

Burada resmi derken dinî vazifeler dışındakileri kastediyoruz. Resmî dinî görevlerin çoğunu Şamlı bazı ailelerin kontrol ettiği bilinmektedir. Bu ailelerin üyeleri, 150 yıldan fazla bir süredir Dımaşk'ın en önemli dinî merkezleri olan Emevî Camii müderris ve hatipliği, Süleymaniye Tekkesi, Hanefi ve Şafii müftülükleri, nakibüleşraf gibi yerlerde rekabet ediyorlardı. Bu merkezleri ve onlarla ilgili vakıfları kontrol etme

<sup>2606</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 456; Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 15, 25, 33.

<sup>2607</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 22, 23.

<sup>2608</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 38, 157; Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 125, 130; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 351.

<sup>2609</sup> Abdülkerim Râfık, "Temellükü'l-Ecânib li'l-'Akârâti fi'l-'Osmâniyye", *Safahât min Târîhi Dımaşk*, C. 1 (Londra: Müessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî), 68

<sup>2610</sup> Üstuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 51.

kudreti, her ailenin sosyal merdivendeki konumunu yansıtmaktaydı.<sup>2611</sup> Bu konuları başka bir bölüme bırakarak,<sup>2612</sup> burada devlet dairelerindeki resmi işlere odaklanacağız. 18. yüzyılın sonunda, resmi memurların sayısı iki bin kişiyi geçmezken 1908’de yaklaşık 35 bin kişiye ulaşmıştır. Bu artış, birçok işin ve görevin ayan, ulema ve toplumsal kurumlara verilmesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, devlet, Avrupa ülkelerinin yönetim tarzını benimsemiş, kamuya hizmet veren yerlerin yönetimini üstlenmeye<sup>2613</sup> ve hayatın tüm alanlarını kontrol altına almaya başlamıştır.<sup>2614</sup>

Bu nedenle, genel olarak Şam halkı ve özel olarak da onun dinî seçkinleri - özellikle de sadece birkaç Arap’ın hakim olduğu Türkçe bilgisine ihtiyaç duydukları için-<sup>2615</sup> resmi görevlerden çekinip onları reddetmişlerdir.<sup>2616</sup> Ancak, devletin yeni bir idarî sisteme geçmesi ve memurlara olan ihtiyacın artması;<sup>2617</sup> 1860 Hristiyan fitnesinden sonra dinî elitin konumunun gerilemesiyle<sup>2618</sup> toplumun resmi görevlere olan bakışı değişmiş ve bu vazifeler toplumda statü ve nüfuz nedenlerinden biri haline gelmiştir.<sup>2619</sup> Bu nedenle bazı dinî seçkinlerde, yeni düzende bir yer kaplamak için resmi görevlere katılmak yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır.<sup>2620</sup> Bunlardan bir olan Halvetî şeyhi Mehdi es-Seklâvî müridi Hanefî fakihlerinden Alaeddin Abidin’e devlet

---

<sup>2611</sup> Hûrî, *Tabî’atu’s-Sultati’s-Siyâsiyye*, C. 1, 441.

<sup>2612</sup> “Sûfilerin İlmi Hayatla İlişkisi” bölümüne bakınız.

<sup>2613</sup> Quataert, *ed-Devletu’l-’Osmâniyye*, 126.

<sup>2614</sup> A.g.e., 131.

<sup>2615</sup> ‘Azme, *Mir’âtu Dimaşk*, 147.

<sup>2616</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 3, 1131; Şattî, *A’yânu Dimaşk*, 78, 80, 248, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sâliye ‘Aşar*, C. 1, 188, 205, 415, 433, C. 2, 519.

<sup>2617</sup> ‘Azme, *Mir’âtu Dimaşk*, 147.

<sup>2618</sup> A.g.e., 147.

<sup>2619</sup> ‘Allâf, *Dimaşk fi Matla’i’l-Karni’l-’İşrîn*, 65.66.

<sup>2620</sup> Hûrî, *Tabî’atu’s-Sultati’s-Siyâsiyye*, C. 1, 458, 479.480.

memuru sıfatını kabul etmesini tavsiye etmiş;<sup>2621</sup> bu tavsiyeye uyan Alaeddin Şam Vilayeti Maarif Meclisi reisliğine kadar yükselmiştir.<sup>2622</sup>

**c) Dinî vazifeler haricinde resmî görev alan bazı mutasavvıflar**

Şam Müftüsü **Ömer el-Gazzî** (ö. 1861), Halvetî ve Nakşibendî'dir. Şam Vilayeti Büyük Meclisi üyesiydi.<sup>2623</sup>

İbn Arabi ekolünden **Abdülkadir el-Hamzâvî** (ö. 1862), Şam Vilayeti Büyük Meclisi üyesiydi.<sup>2624</sup>

**Ebu's-Suûd b. İsmail el-Gazzî** (ö. 1865), Nakşibendî-Kâdirîdir. Şam Vilayeti Büyük Meclisi üyesiydi.<sup>2625</sup>

**Emin el-Cündi** (ö. 1876), Halvetîdir. Yargı ile ifta arasında devlette birçok görevde bulunmuş, dinî vazifeler harici bazı resmi görevler üstlenmiş, Beşinci Osmanlı Ordusunda ve Hassa ordusunda katiplik, İstanbul'da Devlet Şura Meclisi üyeliği ve Yemen eyaletinin meclis başkanlığı yapmıştır.<sup>2626</sup>

Dımaşk Kadısı **Muhammed Saîd el-Üstuvânî** (ö. 1887), Şâzelîdir. Şam Vilayeti Büyük Meclisi üyesiydi.<sup>2627</sup>

Şam Müftüsü **Mahmud el-Hamzâvî** (ö. 1887), Nakşibendîdir. Şam Vilayeti Büyük Meclisi üyesiydi. Sonra Dımaşk Vakıfları müdürü, ardından Dımaşk Ziraat Konseyi'nin başkanı; sonra Vergi dairesi müdürü,<sup>2628</sup> ardından 1882'de Suriye'deki Maarif Meclisi'nin ilk başkanlığını üstlenmiştir.<sup>2629</sup>

---

<sup>2621</sup> Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 253.

<sup>2622</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1336.1337; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 88; Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 55.

<sup>2623</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1134.

<sup>2624</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 673.

<sup>2625</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 30.

<sup>2626</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 351.353.

<sup>2627</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 50.

<sup>2628</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1468.1469.

<sup>2629</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 55.

**Esad el-Hamzâvî** (ö. 1889), Şâzelîdir. Birkaç hükümet görevi arasında gidip gelmiş;<sup>2630</sup> Hristiyan fitnesinde bazı idari komitelerde üyelik, Şam Eyaleti Davalar Meclisinde (Meclisü'd-deâvî) başkanlık; İstinaf ve Ceza Mahkemesinde üyelik yapmıştır.<sup>2631</sup>

**Muhammed b. Hasan eş-Şattî** (ö. 1889), İbn Arabî ekolündendir. Şam Eyaletinde Maarif Meclisi ve Evkaf Meclisi üyeliği yapmıştır. Dimaşk Belediye Meclisinde görevlidir.<sup>2632</sup>

**Muhammed Saîd el-Geylânî** (ö. 1898), Kâdiriyye tarikatı şeyhidir. Dimaşk Belediye başkanlığını yapmış, ardından Şam Vilayeti Büyük Meclisi üyesi olmuştur.<sup>2633</sup>

**Hüseyin b. İsmail el-Gazzî** (ö. 1904), Halvetiyye ve Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden biridir. Vilayet Maarif Meclisi ve Emlak Meclisi üyeliği yapmış, ardından Dimaşk mahkemelerinde bir dizi yargı görevi üstlenmiştir.<sup>2634</sup>

**Nureddin b. Hüseyin el-Cezâirî** (ö. 1914), Emir Abdülkadir'in yeğenidir. İstanbul Maarif Meclisi üyeliği ve Halep Vilayeti Vakıflar Meclisi müdürlüğü yapmış, sonra adli vazifelere geçerek, çeşitli şehirlerde görev yapmıştır.<sup>2635</sup>

**Abdullah el-Küzberî** (ö. 1928), Nakşibendî ve Kâdiriyye tarikatları şeyhidir. Vilayet Vakıflar Meclisi üyesiydi.<sup>2636</sup>

**Muhammed İzzeddin Arabî Kâtibî** (ö. 1932), Rufaî tarikatı şeyhidir. Lübnan'ın bazı bölgelerinde kaymakamlık ve Dimaşk Su Kurumu'nun kurucu üyeliğini yapmıştır.<sup>2637</sup>

---

<sup>2630</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 310.

<sup>2631</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 105.

<sup>2632</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 340.

<sup>2633</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1339; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 374.

<sup>2634</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 415.

<sup>2635</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, 799.

<sup>2636</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 487.

<sup>2637</sup> A.g.e., C. 1, 539.

**Abdülcelil ed-Durrâ** (ö. 1947), Şâzelîyye-Fâsiyye şeyhlerinden biridir. Maarif Nezareti'nde Şam Eyaleti okulları müfettişliği ve Dımaşk Vakıflar Müdürlüğü üyeliği yapmış, ardından Halep Vakıflar Müdürlüğü'ne geçmiştir.<sup>2638</sup>

**Muhammed Ali el-Geylânî** (ö. 1958),

Şâzelîdir. Yargı ve avukatlık mesleğinde çalışmış ve Dımaşk'taki ilk baroyu kurmuştur.<sup>2639</sup>

**Mustafa Kâmil eş-Şerif** (ö. 1899),<sup>2640</sup> Şâzelîyye şeyhlerindendir. Hükümette tam olarak hangi pozisyonları üstlendiğini bilemediğimiz çok sayıda kişiden birisidir.

#### *d) Devletten Görev Almayan Mutasavvıflar*

Bazı mutasavvıflar ise devlet görevlerinden uzak durma ve resmî görevler almama şeklindeki kadim âdetlerini ölünceye kadar sürdürmüşlerdir. Örneğin:

Hasan eş-Şattî (ö. 1857), Nakşibendîdir. Hükümete de görevlilerine de yakın değildi.<sup>2641</sup>

Kasım el-Hallâk (ö. 1867), Kâdirî ve Nakşibendîdir. Devlet adamları ve ileri gelenlerle bir araya gelmezdi.<sup>2642</sup>

Muhammed et-Tantâvî (ö. 1888), Nakşibendî tarikatı şeyhidir. Verası nedeniyle kendisine devlet tarafından tahsis edilen maaşı kabul etmemiş<sup>2643</sup> ve devlet işlerinde çalışmayı reddetmiştir.<sup>2644</sup>

---

<sup>2638</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 910.911; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 737.

<sup>2639</sup> A.g.e., C. 2, 926.

<sup>2640</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 764.

<sup>2641</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 80.

<sup>2642</sup> A.g.e., 225.

<sup>2643</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 19.

<sup>2644</sup> Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 61.

### 3.3.4. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) Döneminde Sûfilerin Osmanlı Otoritesi ile İlişkisi

#### 3.3.4.1. Sultan II. Abdülhamid'in Sûfilerle İlgili Siyaseti

Sultan II. Abdülhamid, Arap vilayetlerindeki insanlar üzerindeki etkilerini görünce tarikatlarla ilişkileri güçlendirmek ve onlara sığınan âlimler ve ileri gelenlerle ilgilenmek için çalışmıştır.<sup>2645</sup> Bunu, Avrupalıların Arap vilayetlerini işgal etme ve onu Osmanlı Devleti'nden koparma planları yaptığı bir zamanda, Arap halklarının Osmanlı Devleti'ne olan sadakatlerinin devamını sağlamak için yapmıştır. Ayrıca, Tanzimat döneminden beri rolü azalmaya devam eden âlimler konusundaki tutumunun aksine tarikat şeyhlerine yakınlaşmış ve onlara desteğini göstermiştir.<sup>2646</sup> Bu dönemde tarikatlara karşı devletin tutumundaki değişimin en açık örneği, Kadirî tarikatının şeyhi olan Muhammed Said el-Geylânî ile ilgili yaşananlardır. Devlet onu 1860 yılında sürgüne göndermiş ve tüm görevlerinden almış; II. Abdülhamid iktidara gelene kadar da mazul kalmıştır. Ancak Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte Geylânî'nin, Dimaşk belediye başkanlığına sonra da Şam Vilayeti Büyük Meclisi üyeliğine getirildiğini görüyoruz.<sup>2647</sup> Kâdiriyye tarikatının şeyhleri Geylânî ailesi, II. Abdülhamid'in izlediği İslam Birliği politikasının en güçlü destekçilerinden olmuştur.<sup>2648</sup>

Sultan Abdülhamid, birçok sûfiye maaşlar ve hediyeler vererek cömert davranmıştır. Mesela, Fransa vatandaşlığını reddettiği için maaşı kesilen Emir Abdülkadir'in oğlu Muhyiddin'e (ö. 1917) maaş ve rütbe vermiş, onu Mabeyn Askeri Teftiş Kurulu'na atamıştır.<sup>2649</sup> Ayrıca, kendisini ziyaret etmeleri için birçok kişiyi davet etmiştir. Bunlardan biri de Emin Suveyd'dir. Sultan, çok saygı duyduğu için onu İstanbul'a davet etmiş ve yanına oturtmuştur.<sup>2650</sup> Sultan, Şâzelî Said el-Gabra'nın çağrısına icabet

<sup>2645</sup> Schilcher, *Dimaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 132.133.

<sup>2646</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve'l-Hadâsetu'l-Avruppiyye*, 349; Murşid, *el-Coğrâfyâ el-Mütedeyyine*, 402.403.

<sup>2647</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1339; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 374; Schilcher, *Dimaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 231.

<sup>2648</sup> A.g.e., 231.

<sup>2649</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1428, 1445.

<sup>2650</sup> Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, 34.

etmiş ve Şam'da Batılılaşma rüzgarlarının gölgesinde topluma çirkin şeyler sunan Ebû Halil el-Kabbânî tiyatrosunun kapatılmasına karar vermiştir.<sup>2651</sup> Sultan'ı ziyaret eden Rifâî Muhammed Arif el-Müneyyir, “es-Seâdetü'n-nâmiyye'l-ebediyye fi's-sikketi'l-Hicâziyyeti'l-hadîdiyye / Hicaz Demiryolunda Ebedi Artan Mutluluklar” adlı kitabını sunduğunda, Sultan onu ödüllendirmiştir.<sup>2652</sup> Bedreddin el-Hasenî, Darü'l-Hadis'teki dersi nedeniyle kendisine maaş tahsis edildiği için Sultan'a bir teşekkür mektubu yazmıştır.<sup>2653</sup>

Sultan ve valilerinin sûfilerin ve arkalarındaki halkın sevgisini kazanacak işler yaptıklarını görüyoruz. Askerlik hizmetinden onları muaf tutmuşlar,<sup>2654</sup> resmi görevlerde önemli yerler vererek devlet yönetim kurullarına temsilcilerini atamışlar; Valilik divanına, sûfî mümessillerini almışlardır.<sup>2655</sup> Onlar için tekkeler yapmışlar ve bunlara faaliyetlerinin devamı için vakıflar tahsis etmişlerdir.<sup>2656</sup> Sa'deddin'in kabri,<sup>2657</sup> Şagûr'daki Sa'diyye<sup>2658</sup> ve Kaymeriyye'deki Sa'diyye Tekkesi<sup>2659</sup> gibi birçok evliya mezarını ve tekke binasını yenilemişlerdir. 1877 yılında, Dımaşk valisi Ziya Paşa, İbn Arabi, Selahaddin Eyyubi ve Abdulganî en-Nablusî'nin türbelerini restore ettirmiştir.<sup>2660</sup> Valiler, Şâzelî tarikatı şeyhi Mustafa Kemal eş-Şerif'in (ö. 1899) Dımaşk halkının vergilerinin azaltılması için devreye girmesinde olduğu gibi, birçok meselede şeyhlerin şefaatlerini kabul etmişlerdir.<sup>2661</sup>

Sultan II. Abdülhamid'in siyasetini ve sûfilerle yakınlaşmasının amacını açıklayan metinlerden biri, 22.09.1895 tarihinde Muhammed el-Mehdi es-Senusi'ye gönderdiği

---

<sup>2651</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 721.

<sup>2652</sup> A.g.e., C. 2, 756.

<sup>2653</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 927.

<sup>2654</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 2, 826.

<sup>2655</sup> Haurani, *el-Fikru'l-'Arabî*, 48.

<sup>2656</sup> Murşid, *el-Coğrâfyâ el-Mütedeyyine*, 403.

<sup>2657</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 427

<sup>2658</sup> Âğa, *et-Tarîkatü's-Sa'diyye*, C. 2, 99.

<sup>2659</sup> Âğa, *et-Tarîkatü's-Sa'diyye*, C. 2, 157.

<sup>2660</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 1, 271.

<sup>2661</sup> A.g.e., C. 2, 765.

ve ümmetin içinde pusuya yatmış kâfirlere karşı Müslümanların halifesine itaat, ona sadakat ve desteğini göstermekle mükellef olduğunu hatırlattığı şu mektuptur: “Siz ki hilafet-i kübranın kıymetini takdir edersiniz. Ol hilafet-i mansûre-i Osmaniyye ki Allah Teâlâ yüzlerce yıldır Âl-i Osman hanedanında payidar kılmıştır. Şüphesiz Allah azımuşşan Allah’a ve ahiret gününe gizli veya açıktan iman eden her Müslümanın hususan böyle vakitlerde hilafet-i müeyyede-i Osmaniyye’ye nusret etmesini farz kılmıştır. Çünkü dış kafirler, hatta her bölgedeki mülhid mürtetler ve müfsitler, Osmanlı İslam hilafeti minaresini yıkmak için gizli ve açık partiler kuruyorlar ve birbirleriyle yardımlaşıyorlar. Öyleyse sizden ilk beklenen şey, yakın uzak tüm bölgelerdeki, samimiyetle sizi dinleyecek ve nasihatleriniz etki edecek talebe ve bağlılarınızın zihinlerini mukaddes Osmanlı hilafeti hakkında aydınlatmanızdır... - Allah müsaade etmesin- düşmanlar ve mülhidler bu arzularına ulaşırlarsa din-i mübînin şerefi zarar görür ve Müslüman cemaati parça parça dağılır... Bu ise -Allah göstermesin- yeryüzündeki her muvahhid için bir zillet olur... Daha doğrusu, şeriatın şanını tahrip eder...”<sup>2662</sup>

Dinî elit, onlara sağladığı maddi ve sosyal teşviklerin yanı sıra, Avrupalılaşmanın toplum üzerindeki risklerini fark ettikten sonra, Sultan Abdülhamid’in Osmanlı toplumunda Avrupalılaşmanın etkileriyle mücadele etmek için son fırsatları olduğunu görmüşlerdir. Bu nedenle, özellikle Sultan’ın, çok sayıda sûfinin desteklediği İslam birliği siyasetini benimsemesiyle, Avrupalılaşmaya karşı İslam’ın son kalesi Osmanlı Devleti’ni savunma bayrağını yüklenmişlerdir.<sup>2663</sup> Bu dönemde Sultan Abdülhamid’in tarikatları koruması ve şeyhlerine destek olması, onların güç ve etkilerini kaybettikleri ve toplumda konumlarının zayıfladığı bir dönemde kendilerine sunulan cankurtaran sandalı gibi olmuştur.<sup>2664</sup>

---

<sup>2662</sup> Ahmed Sıdkî Decânî, *el-Hareketu’s-Senûsiyye Neş’etuhâ ve Numuvvuhâ fî’l-Karnî’t-Tâsi’a ‘Aşar*, (Beyrut: Dâru Lübnân, 1967), 212.

<sup>2663</sup> Alî Muhâfîza, “et-Teyyârâtü’s-Siyâsiyye fî Filistîn fî ‘Asri’n-Nehda”, *el-Mu’temer ed-Devli es-Sânî li-Bilâdi’s-Şâm*, 1978, C. 2 (Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi, 1978): 299.

<sup>2664</sup> Cummins, *el-İslâhu’l-İslâmî*, 206. Ancak bu, Tanzimat anlayışının Sultan Abdülhamid döneminde durduğu anlamına gelmemektedir. Meşrutiyet ve Mebusan Meclisi durdurulmasına rağmen eğitimde, ekonomide, orduda, yönetim ve kentleşmede modernleşme süreci hızla devam etmiştir. Şehirler günlük yaşamda daha Batılı özellikler



### 3.3.4.2. Sûfilerin Sultan II. Abdülhamid Hakkındaki Konumu

Mutasavvıflar, Sultan II. Abdülhamid'in yanında yer alıp siyasetinde onu desteklemişler ve onu Râşid Halifelere benzetecek kadar halk arasında onun faziletlerini yaymışlardır.<sup>2665</sup> Bunların en önemlileri arasında Padişahın siyasetinin Suriye'de desteklenmesinde ve halkın desteğinin kazanılmasında önemli rolü olan Ebu'l-Hüda es-Sayyâdî ve Şam'daki halifeleri Salih el-Müneyyir ve Arif el-Müneyyir vardır.<sup>2666</sup> Bu zatlar, Arif el-Müneyyir'in "*el-Hakku 'l-Mubin fî ehâdisi 'l-erba'in fî men harace 'an tâ'ati emîra 'l-mü'minîn ve şakka 'asa 'l-müslimîn*" risalesi gibi, Sultan'a itaatin etmenin vacip olduğuna ve ona karşı çıkmamak gerektiğine dair risaleler yazmışlardır.<sup>2667</sup>

Benzeri çok sayıda kişi vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

#### a) *Nakşibendî Mahmud el-Hamzâvî (ö. 1887)*

Sultan II. Abdülhamid'den önce Suriye'nin Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığı için çalışmalar yürütmüş ancak tahta geçtikten sonra kısa sürede Sultanla kuvvetli bir bağlantı kurmuştur. Padişah yanında yüksek bir konumu olan ve şefaati kabul olunanlardandır.<sup>2668</sup> Osmanogulları devletinin kıyamete kadar devam etmesi üzerine bir risale yazmış; eser II. Abdülhamid döneminde 1308/1890 yılında Beyrut'ta basılmış ve Türkçeye çevrilmiştir.<sup>2669</sup>

#### b) *Nakşibendî tarikatının şeyhi Abdülmecid el-Hânî (ö. 1900),*

İslam birliği (Panislamizm) fikrinde II. Abdülhamid'in politikasını desteklemiş ve bunu şiirlerinde ifade etmiştir.<sup>2670</sup>

---

ve Avrupalı özelliklerle dolmuştur. Bkz. Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve 'l-Hadâsetu 'l-Avruppiyye*, 349.

<sup>2665</sup> Muhâfizâ, *et-Teyyârâtü 's-Siyâsiyye*, C. 2, 299.

<sup>2666</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 705; Weismann, *Taste of Modernity*, 105.

<sup>2667</sup> Cummins, *el-İslâhu 'l-İslâmî*, 192, 207.

<sup>2668</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî 'l-Karni 'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 82.

<sup>2669</sup> Bedri Gencer, *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*, 1 bs. (İstanbul: Ketebe, 2019), 327

<sup>2670</sup> Cündî, *A'lâmu 'l-Edeb*, C. 2, 116.

**c) Halvetî Saîd el-Habbâl (ö. 1908),**

Osmanlı Devleti'ni savunması ve İslam birliği bayrağı altında ona bağlı kalma çağrısıyla ünlüdür.<sup>2671</sup>

**d) Nakşibendî tarikatı şeyhi Hasan Bahaaeddin el-Attâr el-Lahhâm (ö. 1912)**

Birçok Hintliden yüklü miktarda para toplayarak Hicaz demiryolu için Sultan II. Abdülhamid'e göndermiştir.<sup>2672</sup>

**e) Şâzelî tarikatı şeyhi Mahmud Ebu's-Şâmât (ö. 1922)**

Onun için devlet, Dımaşk'taki en büyük tekkelerden birini kurmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in güvendiği, saygı duyduğu ve sürgündeyken bile yazıştığı kişilerdendir.<sup>2673</sup>

**f) Nakşibendî tarikatının şeyhi Muhammed Esad es-Sâhib (ö. 1928)**

Sultan Abdülhamid'e çok sadık olan, onu savunan ve rakipleriyle mücadele eden biridir. Bu nedenle, babasının vefatından 15 yıl sonra Sultan, ona Süleymaniye Tekkesi şeyhliğini vermiştir.<sup>2674</sup>

**g) Şâzelî - Nakşibendî Abdurrahman b. Ahmed el-Hatîb (ö. 1940)**

İstanbul'da kaldığı süre boyunca Sultan II. Abdülhamid'in çocuklarına muallimlik yapmış; padişahı desteklemesi ve ordularına dua etmesiyle tanınmıştır.<sup>2675</sup>

**h) Nakşibendî Muhammed Emin el-Melîkânî (ö. 1948)**

Padişaha yakındı. Sultan onu önce dîvân-ı resâil'e (muhabere divanı), sonra ordu birliklerinin birinde ifta vazifesine atamıştır.<sup>2676</sup>

Mutasavvıfların büyük bir kısmının Sultan II. Abdülhamid'i desteklemesine rağmen, bazı sûfiler kadim âdetlerini koruyarak iktidardan ve siyasî olaylarla münasebetten

---

<sup>2671</sup> Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 267.

<sup>2672</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 315.

<sup>2673</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 704; Güven, "Şâzeliyye", 407.

<sup>2674</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 107.

<sup>2675</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 617; Hatîb, *Güreru's-Şâm*, C. 1, 463.

<sup>2676</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 751.

uzak durmuşlar, resmi görevleri ve hükümet hediyelerini reddetmişler ve kendilerini eğitim ve irşada adamayı tercih etmişlerdir.

Bunlardan bazıları:

**a) *Nakşibendî Muhammed Ebu'l-Fetih el-Hafîb (ö. 1897)***

Yöneticilerle bir arada bulunmaktan hoşlanmazdı.<sup>2677</sup>

**b) *Halvetiyye tarikatı şeyhi Selim el-Müsûfî (ö. 1906)***

İdarecilerin yanına gidip gelmekten nefret etmiş ve vali tarafından kendisine tahsis edilen maaşı reddetmiştir.<sup>2678</sup>

**c) *Şâzelî şeyhi Selim Semâra (ö. 1909)***

Yöneticilerle bir arada bulunmaktan uzak durmuştur.<sup>2679</sup>

**d) *Nakşibendî tarikatı şeyhi olan İsâ el-Kürdi (ö. 1912)***

İktidar kapılarından uzak durur<sup>2680</sup> ve talebelerine de böyle yapmalarını emrederdi.<sup>2681</sup>

**e) *Şâzelî şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübarek (ö. 1912)***

Devletin kendisine verdiği bir rütbeyi reddettiği gibi bunun için valiye teşekkür bile etmemiştir. Devlet ona Havran'da toprak verdiğinde de kabul etmemiştir.<sup>2682</sup>

**f) *Rifâî - Şâzelî Abdülkadir el-Kassâb (ö. 1941)***

Devlet adamlarının hiçbirinin yanına girmemeye özen göstermiş; İstanbul'da onun için maaş ve iş bulmak için arabuluculuk yapan Ali Rıza Paşa Rikâbî'nin ısrarına rağmen bazı resmi görevleri reddetmiştir.<sup>2683</sup>

---

<sup>2677</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 370.

<sup>2678</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 255.256.

<sup>2679</sup> A.g.e., C. 1, 280.

<sup>2680</sup> Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 213.

<sup>2681</sup> Meydânî, *Menâkıbu'l-Allâme İsâ el-Kürdi*, 85.

<sup>2682</sup> Kürd Ali, *el-Muâsırûn*, 370.

<sup>2683</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 647.

**g) Şâzelî İbrahim el-Gazzî (ö. 1951)**

Babasının ısrarı ve Şâzelî şeyhi Selim Semâra'nın tavsiyesiyle yargıya girmiş, ancak daha sonra terk etmiş ve kendisine sunulan tüm vazifeleri reddederek eğitimle uğraşmıştır.<sup>2684</sup>

Devleti dolaylı olarak eleştiren mutasavvıfları da görüyoruz. Bedreddin el-Hasenî 1895'te Emevî Camii'ndeki umumi dersinde halifelğin ısırmacı melikliğe (melik-i adûd) dönüştüğünü yüksek sesle söylüyor; açıkça geleneksel giyim kuşamı değiştirmeye, sarığı bırakıp fes takmaya ve diğer yabancılaşıma biçimlerine karşı çıkıyor;<sup>2685</sup> Tevfik el-Eyyûbî, hükümette ve idare kurullarının başında yer alan Hristiyanları zemmediyordu.<sup>2686</sup>

**3.3.5. Sultan II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesinden Sonra Sûfilerin Osmanlı Otoritesiyle İlişkisi (1909-1916)**

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Dımaşk'taki tarikat şeyhleriyle arası pek iyi değildir. Aynı şekilde mutasavvıflar da onlarda daha önce karşı çıktıkları Tanzimat dönemine dönüş görmüşlerdir. Bu durum onların, 1908'de Sultan II. Abdülhamid'e anayasayı yeniden tesis etmesi için baskı yapıp meşrutiyete dönüşü kabul ettirmelerinden itibaren İttihat ve Terakki'ye karşı konum almalarına yol açmıştır. Meşrutiyet haberi Dımaşk'a ulaştığında, buradaki İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, anayasaya dönüşü sevinçle karşılayan ve Hamidiye rejiminden memnuniyetsizliklerini ilan eden gösteriler düzenlemişlerdir.<sup>2687</sup> Dımaşk selefi ıslah hareketi ise o dönemde İttihat ve Terakki'den yana olmayı seçmiş;<sup>2688</sup> Cemaleddin el-Kâsimî'nin yaptığı gibi meşrutiyeti destekleyen yazılar yazmışlardır.<sup>2689</sup>

Meşrutiyet darbesini takip eden ilk aylarda Dımaşk İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, Dımaşk'ın pek çok ileri gelenini ve dinî seçkinlerini mansıplarından uzaklaştırmak

<sup>2684</sup> A.g.e., C. 2, 772.

<sup>2685</sup> Zâfir Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, (Dımaşk: el-Matba'atu'l-Hâşimiyye, 1965), 44.

<sup>2686</sup> A.g.e., 44.

<sup>2687</sup> Khoury, *A'yânu'l-Mudun*, 95.

<sup>2688</sup> A.g.e., 95; Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 213.

<sup>2689</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 231; Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 230.

için acele etmişler; nakibüleşrafın, Hanefî müftüsünün ve Sultan II. Abdülhamid'i destekledikleri bilinen vilayet meclisi üyelerinin görevlerine son vermişlerdir.<sup>2690</sup> Sultan Abdülhamid'e karşı çıkan bazı âlim ve mutasavvıflar<sup>2691</sup> ile Esad es-Sahib gibi yeni yönetime de sadakat gösterenleri yakınlaştırmışlardır.<sup>2692</sup> Bu durum Dımaşk'taki dinî seçkinleri rahatsız etmiş ve anayasaya karşı kaygılarını artırmıştır.<sup>2693</sup> Böylece Sultan II. Abdülhamid'i desteklemeye devam etmişler ve anayasayı reddeden Dımaşk ileri gelenlerine katılmışlardır.<sup>2694</sup> Dımaşk şeyhleri ve âlimleri, şeriatın uygulanması için çağrı yapan, II. Abdülhamid'e desteğini ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olduğunu ilan eden, “Muhammediyye Cemiyeti” olarak bilinen bir hareket içinde teşkilatlanmaya başlamışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve onun müttefikleri olan İslamcı ıslahatçılara karşı halk gösterileri düzenlemişler;<sup>2695</sup> hatta Cemaleddin el-Kasımî'nin misafiri Reşid Rıza'yı Emevî Camii'nden kovup, Dımaşk'tan kaçmaya zorlamışlardır. Bu ise, bir taraf âlimler ve mutasavvıflar, diğer taraf İttihat ve Terakki Cemiyeti ve selefi ıslah hareketi olmak üzere, taraflar arasında nefrete yol açmıştır.<sup>2696</sup> Sultan II. Abdülhamid'e darbe yapıp İttihatçılar onu tahttan indirince Şam'ın ileri gelen âlimleri ve mutasavvıflarının önderliğindeki Muhammediyye Cemiyeti bu darbeye karşı gösteriler düzenlemiş ve onlarla İttihat ve Terakki'nin Dımaşk şubesi mensupları arasında yumruk yumruğa kavga çıkmıştır.<sup>2697</sup>

Ardından, darbe istikrar bulup da Dımaşk dinî seçkinleri mağlup olduklarını anlayınca, selefi ıslahatçılar tarafından desteklenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Muhammediyye Cemiyeti üyelerini takip etmek, sorgulamak ve tutuklamak için uğraşmaya başlamıştır.

---

<sup>2690</sup> Khoury, *A'yânu'l-Mudun*, 95.

<sup>2691</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 242.

<sup>2692</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 109.

<sup>2693</sup> Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ'*, 36.

<sup>2694</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 213.

<sup>2695</sup> A.g.e., 235.

<sup>2696</sup> A.g.e., 236.237.

<sup>2697</sup> Khoury, *A'yânu'l-Mudun*, 97. Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ'*, 36.

Bu durum o hale gelmiştir ki, şehrin büyük âlimlerini kovuşturmadan korumak için derneğin kayıtları yakılmak zorunda kalınmıştır.<sup>2698</sup>

Sonra İttihat ve Terakki, Arap vilayetlerine karşı gerçek niyetini göstererek, Araplara, onların dillerine, kültürlerine ve ileri gelenlerine karşı duruşunu artırmış, Arap memurları devlet idarelerinden atmış ve Arap şehirlerinin Türkleştirilmesi yönünde net bir yönelimle Türkçeyi dayatmıştır.<sup>2699</sup> Türk dili ilk kez Dımaşk okullarında örgün eğitim dili ve idare dairelerinde ve mahkemelerde etkileşim ve iletişim dili olmuştur. Bu, sıradan insanı bilmediği bir dille uğraşmaya zorlamış, bu da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan düşmanlığı artırmış ve Dımaşklılar arasında Arap aidiyet duygusunu güçlendirmiştir.<sup>2700</sup> Böylece, Şam âlimleri ve mutasavvıfları, liberaller, Arapçılar ve ıslahatçılarla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşıtlıkta anlaşılmışlar ancak gelecek vizyonlarında farklılaşmışlardır.<sup>2701</sup> Dinî seçkinler ise İttihat ve Terakki'ye karşı Osmanlı Padişahını desteklemeyi gerekli görmüşler; Sultan'ın mektubunu okumak için 30/05/1909'da düzenlenen törende Dârü'l-Müşiriyye'de (Ordu Komutanlığında) hazır bulunmuşlar;<sup>2702</sup> Sultan V. Mehmed Reşad'a biat etmek ve ona sadakatlerini ilan etmek için İstanbul'a giden heyette yer almışlardır.<sup>2703</sup> Bu sırada, liberaller ve Arap milliyetçileri Arapları Osmanlı Halifeliğinden bağımsızlaştırmak için dinî elitin şiddetle reddettiği Araplık fikrini geliştirmişler; bu nedenle iki taraf arasındaki savaş yeniden başlamıştır.<sup>2704</sup> Bazı Dımaşklı ileri gelen dinî seçkinler, 1910'da, Nakşibendî şeyhlerinden Abdülkadir el-İskanderânî'nin editörlüğünü yaptığı, Dımaşklı mutasavvıf ve gelenekçi âlimlerinin liberallere ve selefi ıslahatçılara karşı sözcülüğünü yapmak üzere *Hakâik* (Hakikatler) Dergisini çıkarmışlardır.<sup>2705</sup>

---

<sup>2698</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 78, 91.92.

<sup>2699</sup> Khoury, *A'yânu'l-Mudun*, 98.

<sup>2700</sup> A.g.e., 99; Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ'*, 38.

<sup>2701</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 247.248.

<sup>2702</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 89.

<sup>2703</sup> Hâfız ve Abâza, *Târihu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 363; Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 105.

<sup>2704</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 313; Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 248.249.

<sup>2705</sup> A.g.e., 216.

Sufiler, İttihatçılara karşı Osmanlı Padişahına bağlı kalarak, İttihatçılar tarafından zayıflatılan konumunu güçlendirmek için milleti onun otoritesi altında birleştirmeye çağırmışlardır.<sup>2706</sup> Birinci Dünya Savaşı'nda cihad ilan etmesi gibi birçok durumda onun yanında yer almışlar, bu nedenle Dımaşk önde gelen âlimlerinden ve şeyhlerinden oluşan bir grup,<sup>2707</sup> Suriye şehirlerinden bir heyetin parçası olarak Daru'l-Hilafet'e (İstanbul'a) gitmiş ve müttefiklere karşı savaşında padişaha desteklerini göstermek için Çanakkale'yi ziyaret etmiştir.<sup>2708</sup> Nakşibendî Muhammed Edîb el-Cerrah (ö. 1918), Sultan'ın Birinci Dünya Savaşında Müttefik ülkelere karşı Müslümanlara cihat yükümlülüğünü ilan etmesinden sonra “*Risâletü'l-cihâd alâ fetvâ halîfetina'l-'azâm es-Sultânü'l-Gâzî Muhammed Reşad*”;<sup>2709</sup> sûfî Müftü Muhammed Yahya el-Kal'î (ö. 1918), “*Hutbetün fî'l-hassi alâ müsâadeti'l-mücâhidîn*”<sup>2710</sup> ve Şâzelî Abdurrahman al-Kassâr, insanları orduya bağışta bulunmaya ve cihada katılmaya çağıran birçok şiir yazmıştır.<sup>2711</sup> Salih et-Tunûsî, Osmanlı Devleti için dua etmenin farz olduğuna inanmaktadır. Çünkü Müslümanları Batılı düşmanların saldırılarından korumaktadır.<sup>2712</sup> Dımaşk dinî elitinin en önemli sembollerden biri olan Bedreddin el-Hasenî ise Cemal Paşa'nın İttihat ve Terakki'nin politikasına öfke duyan bazı Arap gençlerini vatana ihanet suçlamasıyla idam etmesine fetva vermeyi reddetmiş ve onu zulmün akıbeti konusunda uyarmıştır.<sup>2713</sup>

Arap liberalleri ve onlarla birlikte Tâhir el-Cezâirî ve Cemaleddin el-Kâsımî liderliğindeki selefi ıslahat hareketi, -özellikle Cemal Paşa onları makam arayan bir grup insan olarak tanımladıktan sonra- İttihat ve Terakki'nin politikalarından hayal

---

<sup>2706</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 132.

<sup>2707</sup> Muhammed Kürd Ali, *el-Bi'setu'l-İlmiyyetu ilâ Dâri'l-Hilâfeti'l-İslâmiyye*, (Beyrut: el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1916), 8.

<sup>2708</sup> A.g.e., 31.

<sup>2709</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, C. 9, 36. “Büyük Halifemiz Gazi Sultan Muhammed Reşad'ın Fetvası (cihad çağrısı) Üzerine Cihad Risâlesi”

<sup>2710</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, C. 13, 220. “Mücahidlere yardıma teşvik için bir hutbe”

<sup>2711</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 234.

<sup>2712</sup> Habeşî, *eş-Şâhidu'l-Makbûl*, 146.

<sup>2713</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 561; Beyrûtî, *el-Muhaddisu'l-Ekber*, 20.

kırıklığına uğramışlardır.<sup>2714</sup> Bu sebeple Osmanlı yönetimine karşı adımlar atmaya başlamışlar; 1909'de Arapçılık yönelimli “Genç Arap Milleti Derneği” gibi gizli cemiyetler kurmuşlardır.<sup>2715</sup> Ayrıca, Türkleştirme politikasına karşı, Arap milletinin kimliğini korumak ve Arapça konuşan vilayetlerde -daha sonra Osmanlı Devleti'nden ayrılma talebine dönüşecek- özerklik ve reform talep etmek için 1913'te Paris'te, Arap Konferansı gibi konferanslar düzenlemişlerdir.<sup>2716</sup> Liberal ve ıslahatçı gruplar ile dinî elitler arasındaki çatlak iyice artmış ve özellikle Cemal Paşa'nın, ıslahatçı Tâhir el-Cezâirî, Cemaleddin el-Kâsımî ve Selim el-Buhârî'nin talebelerinden bir dizi genç liberali idam etmesinden sonra taraflar arasında açık düşmanlığa dönüşmüştür.<sup>2717</sup>

Bu düşmanlık, Şerif Hüseyin'in ayaklanması ve Emir Faysal'ın Dımaşk'a girmesiyle liberal ve ıslahatçı selefi grupların zaferiyle sonuçlanmıştır. Ayaklanma, şehrin bir kısım âlimlerini yakınlaştırmaya ve onları etkilemeye çalışırken,<sup>2718</sup> Osmanlı Devleti'ne sadık olan âlimleri görevlerinden uzaklaştırmıştır.<sup>2719</sup> Osmanlı hükümet binasının balkonunda, liberal ve ıslahatçı selefi liderlerin önde gelenlerinden bir grup Emir Abdülkadir'in torunu Emir Said el-Cezâirî, Kamil el-Kassâb liderliğinde, Şerif Hüseyin'e biatlarını, Osmanlıları hal' ettiklerini, Dımaşk'tan çekildikten sonra onlara itaatten çıktıklarını ilan etmişlerdir.<sup>2720</sup> Belki de Dımaşk'ın geleneksel âlimlerinin ve mutasavvıflarının kalbine en fazla acı veren şey, Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını ilan eden ve Osmanlı hükümet sarayı platformunda Osmanlılara karşı zafer konuşması yapan kişinin, Dımaşk Protestan Hristiyan cemaatinin üyesi Faris el-Hûrî Bey olmasıdır.<sup>2721</sup>

Yeni oluşan Arap devletinde selefi ıslah hareketinin önemli figürleri yönetim merkezlerini ve karar alma organlarını işgal etmeye başlamıştır. Bunlardan,

---

<sup>2714</sup> Cummins, *el-Islâhu 'l-İslâmî*, 249.

<sup>2715</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtü 'l-Fikriyye*, 109.

<sup>2716</sup> Etâsî, *Tetavvuru 'l-Müctemâ'*, 37.41.

<sup>2717</sup> Cummins, *el-Islâhu 'l-İslâmî*, 249.

<sup>2718</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi 'l-Karni 'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 442.

<sup>2719</sup> A.g.e., C. 1, 442.

<sup>2720</sup> A.g.e., C. 2, 1005.

<sup>2721</sup> A.g.e., C. 2, 1006.



Osmanlılara düşmanlığıyla tanınan Selim el-Buhârî (ö. 1928), Osmanlı ayrıldıktan sonra tekrar Dımaşk'a dönmüş, Şura Meclisi ve Yüksek Maarif Meclisi üyesi olmuş ve ulema reisliğine tayin edilmiştir.<sup>2722</sup>

Osmanlılara karşı isyan etmek için Şerif Faysal ile gizlice buluşan bir diğer isim Abdülkadir el-Hatîb (ö. 1932) Emevî Camii minberinde Arapların Halifesi olarak Şerif Hüseyin'e biat ettiğini ilan etmiş; Şerif Faysal, onu Dımaşk belediye başkanı, modern Suriye ordusunun genel vaizi, Suriye Kongresi başkanı ve Şura Konseyi üyesi olarak atamıştır.<sup>2723</sup> Şerif Faysal Dımaşk'a girdiğinde, bağımsızlık lehine tutumları nedeniyle Osmanlılar tarafından Bursa'ya sürgüne gönderilen Tâhir el-Cezâirî'nin öğrencisi Saîd Elbânî'yi (ö. 1933), Arap ordusu müfütüsü ve Ulema Heyeti genel sekreteri olarak atamıştır.<sup>2724</sup> Kamil el-Kassâb, Hamdi el-Üstuvânî, Hayreddin Zirkî ve Atâ el-Eyyûbî gibi isimler, ülkenin Osmanlılardan bağımsızlığını koruma göreviyle görevlendirilen Yüksek Milli Komite'nin (el-Lecnetü'l-Vataniyyetü'l-'Ulyâ) üyeleri olmuştur.<sup>2725</sup> Hatta Genç Arap Cemiyeti üyeleri de Osmanlı'dan bağımsızlıktan sonra devlet yönetimini perde arkasından denetlemişlerdir.<sup>2726</sup>

Yavaş yavaş, âlimler ve sûfiler de dahil olmak üzere geleneksel dinî seçkinlerin statüsü gerilemiş; karalama ve eleştiri kampanyaları ile onlara geri kalmışlığın, gericiliğin ve din devletinin destekçileri damgaları vurulmuştur.<sup>2727</sup>

### 3.3.6. Fransız İşgaline Karşı Devrime Sûfî Katılımı

Dımaşk sûfileri, Osmanlı yönetiminin sona ermesinden ve Fransa'nın Suriye'yi işgalinden sonra bile genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na, özel olarak Sultan Abdülhamid'e olan saygılarını sürdürmüşlerdir. Fransa, Sultan Abdülhamid hakkında hakaret içeren bir film gösterimine kalkıştığı zaman, Dımaşk âlimleri ayaklanmış ve filmin yasaklanmasını talep etmişlerdir.<sup>2728</sup> Dımaşk'ın birçok âlimi ve şeyhi, II.

---

<sup>2722</sup> A.g.e., C. 1, 484.

<sup>2723</sup> A.g.e., C. 1, 529.

<sup>2724</sup> A.g.e., C. 1, 535.

<sup>2725</sup> A.g.e., C. 2, 1006.

<sup>2726</sup> A.g.e., C. 2, 1106.

<sup>2727</sup> "Sûfilerin Islahat Hareketiyle İlişkisi" bölümünde bu eleştiriler aktarılacaktır.

<sup>2728</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 687.

Abdülhamid'in görevden alınmasının, tarihi boyunca ümmetin başına gelen en büyük felaketlerden biri olduğunu düşünüyorlardı. Hatta Nakşibendiyye tarikatı şeyhi ve Âlimler Birliği başkanı Ebu'l-Hayr el-Meydanî'den nakledildiğine göre, İslam dünyasının tarihini değiştiren iki olay meydana gelmiştir: İlki Hz. Osman'ın *radıyallahu anh* şehit edilmesi, ikincisi de Sultan Abdülhamid'in görevden alınmasıdır.<sup>2729</sup>

Sûfiler, Fransız işgaline eski zamanlardan beri karşı koymuşlar; 19. yüzyılda, Mısır, Cezayir ve sonra Suriye'de Fransız işgaline karşı savaştan mücahitlerin safında yer almışlardır. Cezayirli muhacirlerin Fransız sömürgeciliğine karşı mücadelesindeki rolünü ve bu mücadele nedeniyle Emir Abdülkadir ile birlikte Dımaşk ve Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerine sürülmelerini anlatmıştık.<sup>2730</sup> Bunlar haricinde de çok sayıda sûfî vardır. Mesela: Ahmed el-Attâr (ö. 1813), 75 yaşında olmasına rağmen, Napolyon'a karşı savaşmak için ön saflarda yer almıştır.<sup>2731</sup> Kâdiriyye-Nakşibendiyye şeyhi Muhyiddin el-Ânî (ö. 1873), kendini cihat için hazırlayan ve insanları ona teşvik eden biriydi. Sultan savaşa çağırdığında hemen katılabilmek için güçlü bir at beslerdi.<sup>2732</sup> Nakşibendî şeyhi Nureddin el-Devecî (ö. 1945), Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda tabur komutanlığı yapmış ve askerleri ile Filistin'de aylarca görev yapmıştır.<sup>2733</sup> Ayrıca, Dımaşk Mevlevi Tekkesi şeyhleri ve müritleri, Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Savaşı'na katılmak üzere Dımaşk'a gelen Mevlevi Askeri Birliği'ne katılmış;<sup>2734</sup> bu birliğe katılan, Eskişehir Mevlevîhanesi şeyhi Şemseddin b. Hasan Dede vefat ederek Dımaşk'a defnedilmiştir.<sup>2735</sup>

Osmanlıların çekilmesinden sonra da sûfiler, sömürgecilere karşı cihad yolunda devam etmişlerdir. Birçok mutasavvıf, Dımaşk'a girmeden önce Meyselun bölgesinde Fransız ordusuyla savaşmak için çıkmış ve bazıları şehit olmuştur. Mesela, Beşinci Osmanlı

---

<sup>2729</sup> A.g.e., C. 2, 951.

<sup>2730</sup> Emir Abdülkadir ve müritlerinin Cezayir'deki cihadı için bkz. Cezayiri, *Sîretü'l-Emîr Abdülkâdir*, 28.66.

<sup>2731</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 241.

<sup>2732</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 696.

<sup>2733</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 735.

<sup>2734</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 430.

<sup>2735</sup> A.g.e., 431.

Ordusu Müftüsü Muhammed Tefvîk el-Dürre, Meyselun'da şehit olmuştur.<sup>2736</sup> Zeki el-Şerbecî, Meyselun savaşında yaralandıktan sonra Abdülkerim el-Hattabî'nin cihadına katılmak istemiş, ancak Bedredin el-Hasenî ona Fransa'ya karşı savaşmak için beklemesini tavsiye etmiş; daha sonra Suriye Devrimi'ne katılarak şehit düşmüştür.<sup>2737</sup> Şâzelîyye tarikatı şeyhi Muhammed eş-Şerîf el-Yakubî, Faslı bir grupla birlikte Meyselun savaşına katılmış;<sup>2738</sup> İyd el-Halebî de Meyselun savaşına katılanlardandır ve Dimaşk'ta Fransızlara karşı meşhur duruşları vardır.<sup>2739</sup> Bedreddin el-Haseni ve öğrencileri Ticânî Ali ed-Dakr ve Nakşibendî Haşim el-Hatîb, Fransızlara karşı isyanın ateşini yakmada önemli bir rol oynamışlardır.<sup>2740</sup> Ali ed-Dakr, talebelerinden bazılarıyla birlikte Fransızlara karşı Suriye Devrimi'ne katılmış; Hayr el-Gazzâl,<sup>2741</sup> Abdulvehhab er-Ricle,<sup>2742</sup> Muhammed el-Fahl<sup>2743</sup> gibi bazı öğrencileri şehit düşmüştür. Mahmud el-Hatîb, Guta savaşlarına bizzat katılmış, insanları devrimcilere destek vermeye teşvik etmiş ve oğlu da çatışmalardan birinde şehit olmuştur.<sup>2744</sup>

Ali ed-Dakr'ın talebeleri dışında Fransızlara karşı devrime katılan mutasavvıflar arasında şunları da zikredebiliriz: Şâzelî tarikatının şeyhi Muhammed b. Yellis et-Tilmisânî yaşlılığına rağmen Dimaşk'ta Fransızlara karşı savaşmıştır.<sup>2745</sup> Talebesi Duma Hanbelî fakihî ve buradaki Şâzelî tarikatı şeyhi Mahmud es-Seyyid, Fransa'ya karşı devrimi kışkırtan Duma'daki devrimci liderlerinden biridir.<sup>2746</sup> İsa el-Kürdî'nin halifelerinden Nakşibendî Salih Keftâru, Suriye devrimini para ve silahla desteklemiş

---

<sup>2736</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 417.

<sup>2737</sup> A.g.e., C. 1, 455.

<sup>2738</sup> A.g.e., C. 1, 634.

<sup>2739</sup> A.g.e., C. 2, 743.

<sup>2740</sup> Mahmûd Beyrûtî, *el-Muhaddisu'l-Ekber Muhammed Bedruddîn el-Hasenî*, (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2009), 125, 129, 149.

<sup>2741</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 454.

<sup>2742</sup> A.g.e., C. 1, 458.

<sup>2743</sup> A.g.e., C. 1, 468.

<sup>2744</sup> A.g.e., C. 1, 656.

<sup>2745</sup> A.g.e., C. 1, 480.

<sup>2746</sup> A.g.e., C. 2, 771.

ve evi devrimciler için bir kale olmuştur.<sup>2747</sup> Şâzelî Mahmud el-Mevsîlî, mücahid öğrencisi Muhammed el-Eşmer aracılığıyla Suriye devrimini para ve silahlarla desteklemiştir.<sup>2748</sup> Rüşdi el-Hucâ, Fransa'ya karşı devrimde, liderleriyle yakın temasta olduğu mücahitlere silah ve malzeme yardımı yapmıştır.<sup>2749</sup> Abdurrahman Selam, Şam idadiyye Mülkiye mektebinde (Anbar Mektebi) öğrencilerini Fransızlara karşı çıkmaları için silahlar konusunda eğitmiştir.<sup>2750</sup> Muhammed Hicâzî el-Geylânî zaviyesini Fransa'ya karşı mücahitler için bir karargaha çevirmiş ve onlarla birlikte tüm çatışmalara katılmış ve bu nedenle parasını ve mülkünü kaybetmiştir.<sup>2751</sup> Şâzelî İbrahim el-Gazzî'nin Fransızlara karşı ünlü duruşları vardır.<sup>2752</sup> Fransızlara karşı olmasıyla meşhur mücahid âlim Muhammed el-Eşmer, Nakşibendî tarikatı şeyhi Emin ez-Zemalkani'nin müritlerindendir.<sup>2753</sup> Ahmed el-Hârûn, Guta'da ve Lübnan-Şam yolunda Fransızlara karşı mücahitlerin çatışmalarına katılmıştır.<sup>2754</sup> Şâzelî Muhammed Selâhaddin Kîvân, Guta savaşlarına bizzat katılmış, devrimcilere erzak ve cephane taşımış, yaralıları tedavi etmiş, bu yüzden hapse atılmıştır.<sup>2755</sup>

### 3.4. Sûfîlerin Zanaatkârlarla İlişkisi

#### 3.4.1. Dımaşk Toplumundaki Zanaatlar

Dımaşk halkı, yoksulluğa karşı bir koruma olduğuna inandıkları için,<sup>2756</sup> ilimle uğraşmaktan çok zanaat ve endüstri dalları ile uğraşmayı tercih etmişler ve bu zanaatları çocuklarına aktarma konusunda oldukça hevesli olmuşlardır.<sup>2757</sup> Bu da

---

<sup>2747</sup> A.g.e., C. 1, 579.

<sup>2748</sup> A.g.e., C. 1, 593.

<sup>2749</sup> A.g.e., C. 1, 615.

<sup>2750</sup> A.g.e., C. 1, 630.

<sup>2751</sup> A.g.e., C. 1, 652.

<sup>2752</sup> A.g.e., C. 2, 773

<sup>2753</sup> A.g.e., C. 2, 969.

<sup>2754</sup> A.g.e., C. 2, 991.

<sup>2755</sup> A.g.e., C. 2, 1103.

<sup>2756</sup> İlyâs Kudsî, *Nübzetun Târihyetun fi'l-Hiraf ed-Dımaşkıyye*, (İngiltere: Müessesetu Hindâvî CIC, 2017), 20.

<sup>2757</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 19.

zanaatkârların, Dımaşk nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaya sebep olmuştur.<sup>2758</sup> Zanaatkârlar işlerine önem vermişler ve işlerinde çok ustalaşmışlardır.<sup>2759</sup> Bu nedenle Dımaşk pazarlarında zanaatlar çoğalıp çeşitlenmiştir. İbnü'l-Mibred *Kitâbü'l-Hisbe* adlı eserinde Osmanlı döneminin başlarında Dımaşk'ta faaliyet gösteren 102 zanaattan bahsetmiştir.<sup>2760</sup> Araştırmacı Yusuf Na'îse, Dımaşk Mahkemeleri Şer'îye Sicillerine istinaden, on sekizinci yüzyılda Dımaşk'ta 294 zanaat grubu tespit etmiş; sicillerin tüm zanaatları kapsamadığını da ifade etmiştir.<sup>2761</sup> Saîd el-Kâsimî'nin, yaşayan ve ortadan kalkmış Dımaşk zanaat ve endüstri dallarını anlattığı *el-Kâmûsu's-sinâ'î's-Şâmiyye* adlı kitabında bahsettiği gibi, 19. yüzyılın sonunda bu rakam 435'e ulaşmıştır ki bu, Dımaşk halkının hayatlarının bu yönünü ne kadar önemsediklerini açıkça göstermektedir.<sup>2762</sup>

Zanaat pazarı aktif olduğunda ticaret pazarı da aktif olur. Bu sebeple Dımaşk, ilk olarak sanayi ve tarım, ikinci olarak ise ticaret şehri olarak ünlenmiştir.<sup>2763</sup> Dımaşk'ın tüccarları da ticaretteki maharetleriyle meşhur olmuşlardır.<sup>2764</sup>

Her ticaret ve zanaat loncasına öncülük eden bir zanaat şeyhi bulunmaktadır ve bu şeyhler, zanaatkârın zanaat şeyhi mertebesine ulaşana kadar terfi ettirildiği belirli bir sisteme göre sorumlu oldukları çocukların işleriyle ilgilenirler.<sup>2765</sup> Bu loncalardaki

---

<sup>2758</sup> Irina Similyâ Niskaya, *el-Bunâ el-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye fî'l-Meşriki'l-Arabî 'alâ Meşârifi'l-Asri'l-Hadîs*, çev. Yusuf Atâullah, (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1989), 180.

<sup>2759</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 174.

<sup>2760</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 1, 281.

<sup>2761</sup> A.g.e., C. 1, 281.

<sup>2762</sup> Muhammed Saîd Kâsimî, vd., *Kâmûsu's-Sinâ'î's-Şâmiyye*, Thk. Zâfiru'l-Kâsimî, (Dımaşk: Dâru Tılâs, t.y.), Kitap Saîd Kâsimî tarafından yazılmaya başlanmış fakat o, kitabı tamamlamadan vefat etmiştir. Bu nedenle kitabı, oğlu Cemaleddin Kâsimî ve damadı Halil el-Azm tamamlamış ve Zafer Kâsimî tarafından da basılmıştır. Zanaatları alfabetik sıraya göre dizdiği ve her zanaatta onun tarifini, fiyatlarını, araç gereçlerini, bu işle uğraşanların gelirlerini, yayılışını ve faaliyetini belirttiği için benzeri görülmemiş bir ansiklopedik eser olarak kabul edilir. Bkz. İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 245.

<sup>2763</sup> Kürd Ali, *Dımaşk*, 71.

<sup>2764</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 174.

<sup>2765</sup> A.g.e., 175; Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dımaşk*, 116.

zanaatkârlar, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar bağlı oldukları sûfî tarikatlardan oldukça etkilenmişlerdir.<sup>2766</sup> Tanzimat Dönemi'nden sonra, devletin, zanaatkârların çalışmalarını ve onların devlet ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen yeni kuralları kabul etmesi nedeniyle bu ilişki kesilmiştir.<sup>2767</sup>

### 3.4.2. Zanaat Topluluklarının Düzeni ve Tasavvufa Etkisi

Zanaat topluluk düzeninin kökenlerinin, fütüvvet ve ahi gruplarının ellerinde ilk belirtilerinin ortaya çıktığı MS 9. yüzyıla kadar uzanması muhtemeldir.<sup>2768</sup> Çünkü debbağlık gibi bazı zanaat şeyhlerine “ahi”, “baba” unvanları verildiğine dair işaretler bulunmaktadır.<sup>2769</sup> Bu unvandaki “ahi” kelimesi, Selçuklular döneminde Anadolu'nun bütün şehirlerine yayılmış olan fütüvvet ve ahilik teşkilatından alınmıştır. İbn Battuta seyahatlerinde bundan bahsetmiş, halkının ticaret ve zanaattaki faaliyetlerini, kendi aralarındaki yardımlaşmalarını, cömertliklerini, misafirperverliklerini, muhtaçlara yardım etmelerini, insanların ihtiyaçlarını karşılama çabalarını, ticaretteki samimiyetlerini, işlerindeki dürüstlüklerini övmüştür.<sup>2770</sup> “Baba” kelimesi ise MS 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da sûfilere verilen lakaplardan biridir.<sup>2771</sup>

Bazı araştırmacılar, zanaat toplulukları sisteminin kökenlerinin, zanaatkarları, kontrollerini kolaylaştırmak, harekete geçirmek ve fikirlerini aralarında yaymak için organize eden Fatımîlere kadar uzandığı kanaatindedir. Selahaddin Eyyûbî, Fatımîleri ortadan kaldırmayı başardıktan sonra zanaat toplulukları sistemini korumuştur. Fakat o, bu sistemi sultana bağlı muhtesiplerin gözetimi altına almış ve İsmailî ve Karmatî fikirlerinden korumak için Sünnî tasavvuf tarikatlarına bağlamıştır. Bunu, bazı değişikliklerle 19. yüzyılın sonlarına kadar devam edecek bir makam olan “şeyhu'-şuyûh/şeyhler şeyhi”nin nezaretinde yapmıştır.<sup>2772</sup>

<sup>2766</sup> Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, C. 2, 514-515; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 289 ve 291.

<sup>2767</sup> Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dimaşk*, 117.

<sup>2768</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, 394/1; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 71.

<sup>2769</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, C. 1, 289; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 248-249.

<sup>2770</sup> İbn Battuta, *er-Rihle*, 292-294.

<sup>2771</sup> Râfîk, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafî*, 140.

<sup>2772</sup> Hüseyinî, *Târihu Sûriye el-İktisâdî*, 215; Nikola Ziyâde, *el-Hisbe ve'l-Muhtesib fî'l-İslâm*, (Beyrut: el-Ehliyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1962), 32.

Zanaat sisteminin kökeni ne olursa olsun bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm şehirlerinde oldukça yaygın haldedir. Her zanaat bir tarikata veya sûfî şeyhine bağlı olduğundan, zanaatların tarikatlarla ilişkisi çok açıktır.<sup>2773</sup> Her dükkân sahibi dükkânının önüne, şeyhine ve onun tarikatına atıfta bulunan beyitin yazılı olduğu bir levha asar;<sup>2774</sup> her zanaat bir tarikat sancağı altında şehirdeki büyük kutlamalara katılırdı.<sup>2775</sup> Ayrıca bu sistemdeki zanaatkârların terfi törenleri, tarikatlarda şeyhe intisap törenlerine açık bir şekilde benzemektedir.<sup>2776</sup> İlk oluştuğu zamandan itibaren her zanaatın, günümüzün işçi sendikalarına, sanayi ve ticaret odalarına benzer bir hiyerarşik sistemi ve temel öğretileri bulunmaktaydı. Osmanlı döneminde ise bu sistem çok ileri seviyeye ulaşmıştır.<sup>2777</sup> Öyle ki 19. yüzyılın sonlarında Hollanda'nın Dımaşk büyükelçisi olan İlyas el-Kudsî bile bu sistemin incelik ve disiplinine hayran kalmış; nereden kaynaklandığını açıklamaya çalışmış fakat bu sistemi masonluğa bağlamaktan başla bir sonuç çıkaramamış,<sup>2778</sup> zanaatkârların tasavvuf ile ilişkisi ve tarikatların düzeni üzerindeki etkilerini ise gözden kaçırmıştır. Zanaatkarlardaki hiyerarşik piramit sistemi şöyledir: Ücretli işçi, sonra zanaatkar, sonra zanaat şeyhi, sonra nakîbler nakîbi, sonra zanaat şeyhlerinin şeyhi.<sup>2779</sup> Aşağıda bu sistemi ve tarikatlarla benzerlik noktalarını kısaca tespit etmeye çalışacağız.

#### 3.4.2.1. Çırak (Mübtedî-Ecîr)

Bu hiyerarşinin en altında çırak veya ecîr denilen kimse yer almaktadır. Çıraklar, tekke ve zaviyelerle bağlantılı bir muallimden Kur'an-ı Kerîm okumayı ve farz ibadetleri öğrendikten sonra küçük yaştan itibaren mesleğe dahil olurlardı. Kimde Okuma-yazma yeteneği olanlar, ilim ehli aileden gelenler, dinî eğitim veren medreselere giderler ve bu medresede dinî bir vazife alana kadar eğitim basamaklarını

---

<sup>2773</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 119.

<sup>2774</sup> A.g.e., C. 1, 395.

<sup>2775</sup> A.g.e., C. 1, 407.

<sup>2776</sup> A.g.e., C. 1, 395; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 292.

<sup>2777</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 1, 289.

<sup>2778</sup> Kudsî, *Nübzetur Târîhyetun fî'l-Hıraf ed-Dımaşkıyye*, 37.

<sup>2779</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 291.

tırmanırlardı.<sup>2780</sup> Bir kısmı da bazı âlim ve mutasavvıfların yaptığı gibi ilimle zanaatı birleştirirlerdi.<sup>2781</sup> Böyle olmayan çocuklar ise, fakirlik ve muhtaçlıktan kendisini koruyacağı bir mesleği öğrenmeye yönelirdi. Meslek bir ustanın gözetiminde öğrenilir ve genelde herhangi bir ücret alınmazdı. Bu durum ücretli işçileri zanaatlarında hızlı bir şekilde ustalaşmaya sevk etmiştir.<sup>2782</sup>

#### 3.4.2.2. Zanaatkâr (Çalışan/Kalfa)

Ücretli işçi veya çırak zanaatında ustalaştığında, “zanaatkâr” denilen mertebeye yükselir. Bu mertebeye geçiş, genelde “şed”<sup>2783</sup> adı verilen, tarikatlardaki intisap ve muhib (sempatizan) mertebesinden mürit veya derviş mertebesine geçiş törenlerine benzeyen bir merasimden sonra gerçekleşir.<sup>2784</sup> Çırağın terfi etmesi için -olgunluğunun bir göstergesi olarak- mesleğinde ustalaşmasını, dindar olmasını, kötülük yapmamasını ve sakal bırakmasını şart koşmuşlardır.<sup>2785</sup> Bu mertebede zanaatkâr, muallim (usta) ile anlaştıkları bir ücrete göre çalışır. Meslek erbabının çoğunluğunu zanaatkârlar oluşturmaktadır ve onlarla birlikte zanaatlar korunup nesilden nesile aktarılmaktadır. Zanaatkâr, tüm hayatını bu rütbede geçirebilir fakat yine de yeteneği muallimden daha aşağıdadır. Bu nedenle eğer yetenekliyse ve zanaatın sırlarında ustalaşırsa, o zaman yine bir “şed” merasimi ile “muallim” veya “usta” mertebesine terfi eder.<sup>2786</sup>

#### 3.4.2.3. Muallim (Usta)

Zanaatkârın bu mertebeye ulaşması için, zanaatına hâkim olması ve sırlarını bilmesi, bağımsız olarak çalışabileceği bir dükkânının olması, zanaat ehli arasında dürüstlük,

---

<sup>2780</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l- 'Arabiyyi's-Sûrî*, 194.

<sup>2781</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi 'ş-Şâm*, 289.

<sup>2782</sup> Kudsî, *Nübzetun Târihyyetun fî'l-Hıraf ed-Dımaşkıyye*, 19; Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l- 'Arabiyyi's-Sûrî*, 75; Râfık, *Mezâhiru mine't-Tanzîm 'l-Hırafî*, 142; Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 293.

<sup>2783</sup> Bu konuyla ilgili açıklama ileride gelecektir.

<sup>2784</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l- 'Arabiyyi's-Sûrî*, 194.

<sup>2785</sup> Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dımaşk*, 119.

<sup>2786</sup> Kudsî, *Nübzetun Târihyyetun fî'l-Hıraf ed-Dımaşkıyye*, 23; Râfık, *Mezâhiru mine't-Tanzîm 'l-Hırafî*, 141; Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 293.



güvenilirlik ve iyi davranışlarla bilinmesi gerekir. Bu şartların yerine getirilmesi durumunda zanaat şeyhi, zanaat şeyhleri şeyhinin hayır duası ile birlikte, “şed” töreninde zanaatkârı terfî ettirir ve onu zanaat âlimlerinden biri olarak kabul eder. Bu durum sûfinin dervişlik mertebesinde mücâz veya halife mertebesine yükselmesiyle açık bir şekilde benzemektedir. Muallim bundan sonra zanaat şeyhinin gözetiminde zanaat muallimlerinin (ustaların) toplantılarına katılıp zanaatkâr ve çırak çalıştırabilmektedir. Bununla birlikte muallim, çalışanlarının ahlakî tutum ve davranışları hakkında sorumluluğu üstlenmeli ve diğer muallimlerle olan ilişkini bozmamalıdır. İşte bu muallimlerin arasından zanaat şeyhleri seçilmektedir.<sup>2787</sup>

#### 3.4.2.4. Zanaat Şeyhi (Şeyhu'l-Kâr)

Zanaat şeyhi, Dımaşk'ta “Şeyhu'l-Kâr”, bazen de “Kuyumcular Şeyhi” veya “Bakırcılar Şeyhi” gibi uzmanlaştığı zanaatın adıyla anılmıştır ve zanaat ehli için yetkili bir kişi olarak görülmüştür. Zira zanaat muallimleri arasından oy çokluğu ile değil, oy birliği ile seçilmektedir. Oy birliğinin sağlanamadığı durumlarda ise zanaat şeyhleri şeyhi, göreve layık gördüğü bir kimseyi tayin eder. Bu pozisyona, zanaat muallimlerinin onayı şartıyla, bazen miras yoluyla da geçilebilirdi. Fakat oğlun; dindar, güvenilir, dürüst, hikmetli, zanaatın sırlarını bilen, zanaat ehli arasında itibar sahibi, zanaatın ve zanaat ehlinin hakkını veren biri olması gerekmektedir. Bu pozisyon için herhangi bir yaş şartı aranmazdı. Öyle ki zanaat şeyhi yirmili yaşlarında olabilir; kurallara aykırı bir şey yapmadığı sürece de hayatı boyunca görevde kalırdı. Bazı imtiyazlara sahip olmakla birlikte bu iş için herhangi bir ücret alınmazdı.<sup>2788</sup> Zanaat şeyhi genellikle bir tarikatın müritlerindendir. Bu nedenle, o dönemin Şeriat Mahkemelerinin belgelerinden de anlaşılabacağı üzere, sadece Hristiyan ve Yahudilerin çalıştığı zanaat dallarında dahi Hristiyan veya Yahudi bir şeyh yoktur.<sup>2789</sup>

<sup>2787</sup> Kâsimî, *Kâmûsu's-Sınâ'âtî's-Şâmiyye*, 458; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 72, 73, 75, 77; Râfîk, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafî*, 141; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 292-293.

<sup>2788</sup> Kudsî, *Nübzetun Târihyetun fî'l-Hıraf ed-Dımaşkıyye*, 15; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 73; Râfîk, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafî*, 140-141; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 290; Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dımaşk*, 118; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 250.

<sup>2789</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 292.

Zanaat şeyhinin tayin törenine gelince, zanaat şeyhliği makamı boşaldığında o zanaatın muallimleri (ustaları) toplanır ve ittifak ile bir şeyh tayin ederler; daha sonra şeyhler şeyhine giderek üzerinde karar verdikleri kişiyi onun onayına sunarlar ve tarikatlardaki halifelere biat etmeye benzer bir tören başlar; şeyhler şeyhi onların seçimi için hayır duası eder ve onay verirdi. Zanaat şeyhi, zanaatı adalet ve dürüstlikle yönetmeyi taahhüt eder; şeyhler şeyhi ise ona öğütler verir ve Kurân-ı Kerîm'den ahdi yücelten ve ahdi bozanları uyaran âyetler okur; sonra şeyhler şeyhi, yeni zanaat şeyhinin önüne Peygamber Efendimizin (sav) örtüsünü/döşegini andıran yeşil bir örtü sererdi. Bu, sorumlu olduğu meslek erbabından bu örtü üzerine oturan kimseleri memnun edip ihtiyaçlarını adaletle karşılaması gerekir demektir. Bundan sonra zanaat şeyhi hakkında şeyhler şeyhinin örtüsüne dahil oldu, yani onun muvafakatini aldı denilirdi.<sup>2790</sup>

Zanaat şeyhi, şeyhler şeyhine biat ettikten sonra, zanaatının ehli üzerinde yetki sahibi olur ve bu, Hanefî kadısı tarafından resmi olarak da tescil edilirdi.<sup>2791</sup> Böylece o, hükümet ve zanaat ehli arasında bir köprü vazifesi görürdü. Bu vazifelerinden biri, kendi meslek dalının devlete ödemesi gereken vergileri, ustalar arasında gelirlerine göre paylaştırarak toplamak ve hükümete teslim etmektir.<sup>2792</sup> Çırağı, zanaatkâr mertebesine terfi ettirme hakkı sadece ona aittir. Şeyh, zanaat muallimlerinden oluşan bir konsey seçer ve onlarla zaman zaman toplanarak mesleğin durumunu konuşurdu. Bu konsey, zanaatın yasalarını çiğneyenlere cezai yaptırım uygularlardı.<sup>2793</sup> Hırsızlık yapan veya ihanet eden bir kimse zanaattan atılır, o meslek erbabından kimse onu kabul etmez; tekrar mesleğe dönmesine de izin verilmezdi. Kim yaptığı zanaatta kötü ise o kimse işini doğru yapana kadar zanaat ehli arasında teşhir edilir; kim hile yaparsa tövbesi kabul edilinceye ve zanaat muallimleri ona kefil oluncaya kadar dükkânı kapatılırdı. Kim de âdi bir suç işlerse ya saçından bir bukle kesilir ya da maddi bir ceza

---

<sup>2790</sup> Kudsî, *Nübzetun Târihyyetun fî'l-Hiraf ed-Dımaşkıyye*, 16; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 72.

<sup>2791</sup> Râfîk, *Mezâhiru mine't-Tanzîm 'l-Hirafî*, 140; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 290.

<sup>2792</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 75; Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dımaşk*, 112.

<sup>2793</sup> Kudsî, *Nübzetun Târihyyetun fî'l-Hiraf ed-Dımaşkıyye*, 15; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 118.

olarak insanlara ziyafet vermesi gerekirdi.<sup>2794</sup> Bu nedenle Şeriat Mahkeme sicillerinde, zanaatkârlar arasında ihtilaflara dair neredeyse kayıt olmadığı görülmektedir. Bu durum, aralarındaki ihtilaflarda kadıya değil zanaat şeyhine başvurdıklarını göstermektedir.<sup>2795</sup>

#### 3.4.2.5. Nakîb

Zanaat şeyhi mertebesinden sonra nakîb mertebesi gelmektedir ve zanaat şeyhlerinin şeyhi ile zanaat şeyhleri arasında elçi konumundadır. Tüm zanaat toplantılarına şeyhler şeyhinin katılması mümkün olmayacağından, toplantılara nakîb denilen vekil gönderilmektedir. Şeyhler şeyhinin bazen birden fazla nakibi olur, aralarından birini nakîbler nakîbi seçerdi. Şeyhler şeyhi, nakîbleri genellikle zanaatta uzun deneyime sahip olan, dürüstlüğü ve doğruluğu ile tanınanlar arasından seçerdi ve nakîbler eşraftan veya tarikat şeyhlerinden olurdu. Hatta bazı nakîbler Emevî Camii'nde Kâdirî zikir meclisi kurmuşlardır.<sup>2796</sup>

#### 3.4.2.6. Zanaatların ve Tarikatların Şeyhlerinin Şeyhi (Tâhir)

Piramidin en tepesinde zanaatkârların ve zanaat şeyhlerinin şeyhi yer almaktadır ve bu konum, sûfî tarikatlarıyla yakından ilgili manevî bir dini konum gibi görünmektedir. Ayrıca bu konum, Fatımî Devleti'ndeki dâîler dâisinin pozisyonuna mukabil olarak şeyhler şeyhinin makamını ihdas eden Selâhaddin Eyyûbî döneminden beri,<sup>2797</sup> tarikatlar ve zanaatlar için bir referans kaynağı olmuş<sup>2798</sup> ve Osmanlı döneminin başına kadar bu şekilde devam etmiştir. Şeyhler şeyhi hem sûfî tarikatların hem de zanaat gruplarının şeyhidir ve onun otoritesi zanaatkârları ve meslek erbabını tümünü kapsamaktadır. Zira tarikat bağlılarının çoğunluğunu sanat erbabı oluşturmaktadır.<sup>2799</sup>

<sup>2794</sup> Kudsî, *Nübzetun Târihyyetun fi'l-Hiraf ed-Dimaşkıyye*, 36; *es-Sûriyyüne'l-Mu'âsirûn*, 175; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 73; Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 82.

<sup>2795</sup> Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fi Medîneti Dimaşk*, 112.

<sup>2796</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 39; Kudsî, *Nübzetun Târihyyetun fi'l-Hiraf ed-Dimaşkıyye*, 13; Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fi Medîneti Dimaşk*, 118; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 295.

<sup>2797</sup> Hasan, *es-Sûfiyye ve's-siyâsiyye fi Mısr*, 88; Dayf, *'Asru'd-Düvel*, 64.

<sup>2798</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 294; İmâd, *es-Sultatu fi Bilâdi's-Şâm*, 291.

<sup>2799</sup> İmâd, *es-Sultatu fi Bilâdi's-Şâm*, 291.

O zamandan beri her zanaat, bir tarikat şeyhine bağlıdır.<sup>2800</sup> Zanaatkârlar dinî ve ahlakî eğitimlerini sûfî tekke ve zâviyelerinde sürdürmüşler; tekke ve zâviyeler, onların davranışlarını düzelten ve hayatlarını İslâm şeriatına göre düzenleyen yerler olarak,<sup>2801</sup> onları bu yolda şeyhlerine ve tarikattaki kardeşlerine bağlamış ve kriz durumlarında sığınacakları bir dini gruba ait olduklarını hissettirmiştir.<sup>2802</sup>

Memlûk döneminin sonundan itibaren Dımaşk'taki bu mevki, hicrî sekizinci yüzyılın sonunda Dımaşk'a göç eden 'Aclânî<sup>2803</sup> ailesi tarafından miras alınmıştır. 'Aclânî ailesinin Hz. Hüseyin *radiyallahu anh*'in soyuna mensup olup,<sup>2804</sup> Dımaşk Rifâiyye tarikatının Aclâniyye kolunun şeyhleridir.<sup>2805</sup> Bununla birlikte, onlar dürüstlükleri ve ibadetleri ile tanınmışlardır. Şeyhler şeyhinin zaviyesi olarak bilinen<sup>2806</sup> Meydân mahallesindeki zaviyelerinde Rifâî zikri için toplantılar düzenlemişlerdir.<sup>2807</sup> Bu aileden şeyhler şeyhi unvanını alan ilk kişi, araştırmacı Linda Schilcher'in şeyhler şeyliği makamına ilk atanan kişinin Kemaleddin Muhammed b. Muhammed b. 'Aclân (ö. 1596)<sup>2808</sup> olduğunu söylemesinin aksine, dedeleri Şemseddin Muhammed b. 'Aclân'dır.<sup>2809</sup> Linda Schilcher, isim benzerliğinden dolayı dede ve torunu karıştırmıştır. Şemseddin Muhammed'in yerine oğlu, Şihabeddin Ahmed (ö. 897/1492) bu makama geçmiştir.<sup>2810</sup> Osmanlı döneminin başlaması ile birlikte zanaat şeyhliğinin başında Kemaleddin Muhammed b. Muhammed b. 'Aclân (ö. 1596) olduğunu

---

<sup>2800</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 119; Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, C. 2, 514; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 299.

<sup>2801</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 152.

<sup>2802</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 291.

<sup>2803</sup> Rifâiyye tarikatı ile ilgili bölümdeki aile bahsine bakınız.

<sup>2804</sup> Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm*, 43; Kudsî, *Nübzetun Târihyetun fî'l-Hiraf ed-Dımaşkıyye*, 11; Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 235-236.

<sup>2805</sup> Sayyâdî, *Hidâyetu's-Sâ'i*, 83; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 61.

<sup>2806</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 3, 437; Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 2, 61.

<sup>2807</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 1, 144; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 594.

<sup>2808</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 236.

<sup>2809</sup> Sayyâdî, *er-Ravdu'l-Bessâm*, 43.

<sup>2810</sup> İbn Tolun, *Müt'atu'l-Ezhân*, C. 1, 143.

görmekteyiz. O, bir ipek dokumacısı olmakla birlikte Rifâiyye tarikatının da şeyhidir ve mübarek üç aylarda her pazar günü umuma açık zikir meclisleri yapardı. Salahı ve cömertliği ile meşhurdur. Zamanında insanlar velayetine inanırlardı.<sup>2811</sup>

19. yüzyılın başında yaşamış Hüseyin b. Ömer el-‘Aclânî’ye (ö. 1827) kadar, şeyhler şeyhliği makamı ailede babadan oğula miras olarak devam etmiştir.<sup>2812</sup> Hüseyin’in yerine oğlu Emin (ö. 1866) geçmiş; aynı zamanda nakibüleşraf vazifesini devralmıştır.<sup>2813</sup> Emin’in vefatından sonra iki oğlu şeyhler şeyhi makamına kimin geçeceği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir.<sup>2814</sup> Oğullardan Atâullah hem bu makama uygun olduğunu hem de fikhî ahkamı daha iyi bildiğini söyleyerek, bu makama kendisinin geçmesini gerektiğini iddia etmiş<sup>2815</sup> ve 1874 tarihli Şeriat Mahkemelerinin sicillerinde görüldüğü üzere bu talep, Hanefî kadısı tarafından onaylanmıştır.<sup>2816</sup> Ancak, birkaç kez nakibüleşraf görevini üstlenen en büyük oğul Ahmed b. Emin el-‘Aclânî (ö. 1896),<sup>2817</sup> bu makamın en büyük oğulun hakkı olduğu, dolayısıyla kendisinin hakkı olduğunu ifade ederek küçük kardeşinin şeyhliğine itiraz etmiş; İstanbul’a giderek bu yönde karar çıkartmış ve ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.<sup>2818</sup> Görünen o ki Dimaşk’ta, zanaatların ve tarikatların şeyhlerinin şeyhi görevini elinde tutan son kişi odur. Ondan sonra, şeyhlik ismen Sadık b. Ahmed el-‘Aclânî’ye geçse de bu görevi üstlenen kimseyi göremiyoruz.<sup>2819</sup> Ancak şeyhlik,

---

<sup>2811</sup> Bûrînî, *Terâcimu’l-A’yân*, C. 3, 7; Muhibbî, *Hulâsatu’l-Eser*, C. 4, 144; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’l-Hâdî ‘Aşar*, C. 1, 43.

<sup>2812</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 1, 536; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sâlise ‘Aşar*, C. 1, 341.

<sup>2813</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, 340; Şattî, *A’yânu Dimaşk*, 70; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sâlise ‘Aşar*, C. 2, 646.

<sup>2814</sup> Biyografisini bulamadık. Şattî, 1931/1350’den sonra vefat ettiğini söylemiştir. Bkz. *A’yânu Dimaşk*, 71.

<sup>2815</sup> Kudsî, *Nübzetun Târîhyetun fi’l-Hiraf ed-Dimaşkîyye*, 12.

<sup>2816</sup> Hakîm, *el-Evâmiru’s-Sultâniyye*, 136-142.

<sup>2817</sup> Hısnî, *Müntehabâtü’t-tevârih*, C. 2, 809; Şattî, *A’yânu Dimaşk*, 359; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’l-Hâdî ‘Aşar*, C. 1, 153.

<sup>2818</sup> Kudsî, *Nübzetun Târîhyetun fi’l-Hiraf ed-Dimaşkîyye*, 12.

<sup>2819</sup> Hısnî, *Müntehabâtü’t-tevârih*, 809.

teşkilatlar çağında makamın rolünü yitirmesiyle karşılığı olmayan bir isim haline gelmiştir.<sup>2820</sup> 1840'ların başlarında Osmanlı otoritesi, 'Aclânî ailesinin yerine şeyhler şeyhi pozisyonuna Türk bir görevli atamaya çalışmıştır, ancak zanaatkârlar bunu reddedip 'Aclânî ailesine sadık kalmışlardır.<sup>2821</sup> 1843'ten sonra ise devlet, zanaatkârların tüm zanaat işlerinin kadıdan veya belediye meclisinden onay almasını zorunlu kılan yeni yasalar çıkarmıştır.<sup>2822</sup>

Şeyhler şeyhi makamı, tarikat ve zanaatları denetlemekle görevli olmasına rağmen,<sup>2823</sup> sûfi şeyhleri üzerinde yetkisi olduğunu görmemekteyiz. Bununla birlikte şeyhler şeyhi makamının, şehirde, tarikat şeyhlerinin arasında bir konumu ve saygınlığı vardır. Bunu gösteren delillerden biri, şeyhler şeyhinin, Muhammed b. Talib es-Sa'dî'nin Sa'diyye zâviyesi şeyhliğini devralmasına şahitliğini ifade eden 1885 tarihli Şeriat Mahkemesi belgesidir.<sup>2824</sup> Zanaatlar üzerinde ise şeyhler şeyhi, Tanzimat Dönemi'nden önce neredeyse mutlak bir otoriteye sahip olmuştur. Çünkü şeyhler şeyhi, seçilmeyen, görevden alınamayan veya değiştirilmeyen, maaş almadan ömür boyu bu pozisyonu elinde tutan, zanaatkârların amiri ve hakimi olup aralarında hüküm veren, sorunları çözen kişidir. Dımaşk'ta, 200'den fazla zanaat şeyhine hükmedip, onlara emirler ve yasaklar koymuştur. Daha ziyade, Osmanlı döneminin başlarında, zanaat şeyhleri arasında kurallara uymayanları veya haddi aşanları hapse atma ve tazir cezası verme hakkına sahip olmuştur.<sup>2825</sup> Hatta Hristiyan ve Yahudi zanaat hocalarını bile hükmetmiştir. Ancak Sultan Abdülmecid döneminden itibaren Yahudiler ve Hristiyanlar, padişahın çıkardığı Nizamnâmelere göre zanaatlarının şeyhlerini tayin etmek ve tasdik etmek için belediye idaresine başvurmuşlardır.<sup>2826</sup>

---

<sup>2820</sup> Kudsî, *Nübzetun Târîhyetun fi'l-Hiraf ed-Dımaşkıyye*, 12; Schilcher, *Dımaşk fi'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 238.

<sup>2821</sup> Kudsî, *Nübzetun Târîhyetun fi'l-Hiraf ed-Dımaşkıyye*, 12.

<sup>2822</sup> A.g.e., 12; Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dımaşk*, 117.

<sup>2823</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 294.

<sup>2824</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 203.

<sup>2825</sup> Kudsî, *Nübzetun Târîhyetun fi'l-Hiraf ed-Dımaşkıyye*, 11-12; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 76.

<sup>2826</sup> Kudsî, *Nübzetun Târîhyetun fi'l-Hiraf ed-Dımaşkıyye*, 12.

Şeyhler şeyhi, oynadığı bu rol itibarıyla devlet ricali arasında büyük bir konuma sahiptir. Çünkü özellikle çok sayıda askerin zanaatkâr saflarına katıldığında,<sup>2827</sup> otoriteye her an başkaldırabilecek ruhen ve örgütsel olarak sıkı ve birbirine bağlı bir mesleki sisteme sahiptir.<sup>2828</sup> Bu nedenle devlet erkanı, zanaatkârlar aralarındaki bağı kuran<sup>2829</sup> ve ülke halkının çoğunluğunu dinî ve örgütsel olarak etkileyebilen şeyhler şeyhiyle iyi ilişkiler kurmakta hevesli olmuşlardır.<sup>2830</sup>

#### 3.4.2.7. Şed Töreni

Şeyhler şeyhinin görevlerinden biri de çırağı zanaatkârlığa, zanaatkârı muallimliğe, muallimi de zanaat şeyhliğine terfi ettirmektir. Bu terfi, müridin şeyhine biat ettiği ve onu terfi ettirdiği bazı tarikat törenlerine benzer törenler içermektedir.<sup>2831</sup> Bu törenlerin adı şed törenleridir. Şeyh, fütüvvet ve ahîlik kuşağı gibi zanaatkârın beline bir kuşak bağlar (şed eder) ve bu, şeyhin müridin tarikata intisabı sırasında başına taktığı sarığa tekabül eder. İlyas el-Kudsî, bu töreni doğru ve detaylı bir şekilde anlatmıştır.<sup>2832</sup> Onun yazdıkları tekrar edilmeyecektir fakat zanaatkârın terfi töreni ile sûfî müridinin biat merasimi arasındaki benzerlikler üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Tasavvufun özellikleri, şed töreni sürecinde, şeyhler şeyhinin önünde yeşil bir örtü üzerinde tüm edep ve teslimiyetiyle duran zanaatkârda kendini göstermektedir. Şed töreninde şeyhler şeyhinin etrafındaki herkes edep ve saygıyla diz çöküp başını öne eğerek,<sup>2833</sup> zanaatkâr nakîbin işaretiyle üzerine yedi defa Fatiha Sûresini okur; nakîb her Fatiha'dan sonra Peygamber Efendimize salavat getirir. Daha sonra nakîb, önce orada bulunanlara yüksek sesle selam verir, ardından Hz. Peygamber'e (sav), ailesine, ashabına ve hem önceki hem de sonraki sûfî tarikat şeyhlerine selam gönderir.<sup>2834</sup>

<sup>2827</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 1, 409.

<sup>2828</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 290.

<sup>2829</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema'*, 47; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 294.

<sup>2830</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 79.

<sup>2831</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, 395/1; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 74; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 292-293.

<sup>2832</sup> Kudsî, *Nübzetun Târîhyetun fî'l-Hıraf ed-Dımaşkıyye*, 23-34.

<sup>2833</sup> A.g.e., 24.

<sup>2834</sup> A.g.e., 25.

Bundan sonra da nakîb, zanaatkârın belindeki kuşağı bağlamaya başlar ve üç düğümle düğümler. Birinci düğümü zanaat şeyhi, ikinci düğümü muallimi çözer ki ona öğretmekle iftihar etsin ve son olarak üçüncü düğümü ise nakip çözer ki böylece zanaatkâr bu üç kişiye uyması gerektiğini anlamış olur.<sup>2835</sup> Sonra nakip zanaatkâra zanaatında bir baba tayin eder. Bu çoğunlukla muallimi olur. Muallim de zanaatkârı zanaatta oğlu olarak kabul eder, oğullarından biri gibi onunla ilgilenir ve denetler.<sup>2836</sup> Tören, şeyhler şeyhinin zanaatkâra doğruluğu, dürüstlüğü, dilini korumayı, harama bakmaktan sakınmayı, namusları, canları ve malları korumayı ve zanaattaki kardeşleriyle iş birliği içinde olmayı tavsiye etmesiyle sona erer. Zanaatkâr, tüm bunlar için şeyhin önünde diz çökerek yemin eder ve şöyle der: “Size Allah’ın ve Resûl’ünün ahdini veriyorum ki şeyhu’l-kâr’a ihanet etmem ve işçiliğimde hile yapmam.” Bu ahit, müridin şeyhine verdiği ahit ile açıkça benzetilmektedir. Bu ahitten sonra şeyh, önünde diz çökmüş olan zanaatkâr ve mualliminin başının üstünde Fatîha’yı okur.<sup>2837</sup> Sonra zanaatkâr ve muallim, şeyhler şeyhinin elini öper ve orada bulunanlar da onları kutlar ve bereket dilerler.<sup>2838</sup> Daha sonra herkes zanaatkârın hazırladığı ve en basit gıdaların olduğu tekellüfsüz yemeğin etrafında toplanırlar. Bu ziyafete temlîh (tuzlama) adı verilir yani bu yemek orada bulunanlar arasında bir kardeşliğin işaretidir. Sonra, insanlar arasında “Sâra beynenâ haber” cümlesi bir deyim haline gelip ve “tuz - ekmek kardeşliği” “tuz - ekmek hakkı” “biz kardeşiz” anlamında kullanılmıştır.<sup>2839</sup> Bu gelenek, müridin Mevlevî tarikatına kabul edildiği zaman sunduğu ziyafete (milhu’t-tarîka/tarikatın tuzu) açıkça benzetilmektedir.<sup>2840</sup>

### 3.4.3. Tanzimat Dönemi’nde Sûfilerin Zanaatkârlarla İlişkisi

Sûfiler, Tanzimat Dönemi kanunlarını reddeden zanaatkârların ifade diliydi ki bu, zanaatkâr camiasını üç yönden olumsuz etkilemiştir:

---

<sup>2835</sup> A.g.e., 28.

<sup>2836</sup> A.g.e., 29.

<sup>2837</sup> A.g.e., 29-30.

<sup>2838</sup> A.g.e., 30.

<sup>2839</sup> A.g.e., 30.

<sup>2840</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 112.



Ucuz Avrupa mallarıyla dolan İslâm şehirlerindeki endüstriyel pazarların çökmüştür.<sup>2841</sup> Öyle ki Dımaşk'ın ünlü olduğu tekstil sektörü bile, kadınların İngiliz malı giysiler giyme arzuları nedeniyle gerilemiştir.<sup>2842</sup> Bu durum, zanaatkâr kıtlığına ve yerel pazarlardan altın ve nakit çekilmesine neden oldu.<sup>2843</sup> Boykot çağrılarına rağmen<sup>2844</sup> Avrupa malları ile rekabet edemeyen birçok zanaat ortadan kaybolmuş; birçok fabrika ve atölye kapatılmış;<sup>2845</sup> bu durum, bireylerin gelir düzeyinin ve tekke, zâviye ve diğer dinî kurumların hizmetlerinin karşılandığı vakıf gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.

Zanaatkârların yüzlerce yıldır altında yaşadıkları zanaat sisteminin yapısı çökmüş, onların sûfiler, eşraf ve şeyhler ile eski geleneksel bağları ilga edilmiş ve zanaatkarlar ile tarikatları arasındaki birbirine geçmiş güçlü bağ sebebiyle oluşmuş toplum bünyesini tehdit eden yeni idari biçimlerin getirilmiştir.<sup>2846</sup> Bu nedenle zanaatkârlar ve halk, Tanzimat Dönemi'nden önce de müracaat ettikleri, Şeriat Mahkemesi ve zanaat şeyhliği gibi geleneksel kurumlarına bağlı kalmaya çalışmışlardır. Hükümetin sözleşmelerin tescilinin Belediye Meclisi'nde yapılmasını istemesine rağmen zanaatkârlar, aralarındaki sözleşmelerin tescili için şer'î kadıya gitmeye devam etmişlerdir. Aralarında yüzlerce yıl içinde yaşadıkları ahlak kanunlarına göre hüküm vermişler, Tanzimat Dönemi'nde açılan Ticaret Odalarına veya Ticaret Mahkemelerine müracaat etmemişlerdir. 1840'lı yıllarda şeyhler şeyhinin rolü resmen azalmış olmasına rağmen, zanaatkârlar 19. yüzyılın son çeyreğine kadar ona müracaata devam etmişlerdir.<sup>2847</sup> Çünkü onlar, eşraf ve salihlerden olan şeyhler şeyhinin tasdikinin hayır ve bereket getirdiğine inanmışlardır.<sup>2848</sup>

<sup>2841</sup> Râfık, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafi*, 157; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 303.

<sup>2842</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsırûn*, 22.

<sup>2843</sup> A.g.e., 21.

<sup>2844</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 29, 177.

<sup>2845</sup> Râfık, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafi*, 157-159; Kâsimiyye, *Hayâtu Dımaşki'l-İctimâ'îyye*, 37-38.

<sup>2846</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema'*, 83-84.

<sup>2847</sup> A.g.e., 102.

<sup>2848</sup> Kudsî, *Nübzetun Târîhyetun fi'l-Hırafi ed-Dımaşkiyye*, 12.

Tanzimat Fermanı'nın Müslümanlar ve azınlıklar arasındaki eşitliği onaylaması, Avrupa malları için pazarlar açılması ve Batılı konsolosların, bu malları ithal etmeleri için Dımaşklı Hristiyanlara imtiyazlar vermesi, Müslüman zanaatkâr ve tüccarların faaliyetlerinin gerilemesine yol açmıştır.<sup>2849</sup> Tarih boyunca Osmanlı Devleti'nde iç ticaret büyüklük ve kıymet olarak dış ticaretten daha güçlü ve önemli olmuştur. Ancak 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin Avrupa şirketlerine ve mallarına sağladığı ayrıcalıklar ve kolaylıklar nedeniyle dış ticaret artmış ve hareketlilik kazanmıştır.<sup>2850</sup> Bu da Batı ülkeleriyle ticaret yapan bir gayrimüslim tüccar sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu sınıf, Avrupalı tüccar ve konsolosların gayrimüslim tüccarlara tanıdığı imtiyazlardan dolayı, dış ticareti kontrol altına almışlardır.<sup>2851</sup> Nitekim Avrupalı bir tüccar, Müslüman bir tüccarla iş yapmaktansa, Hristiyan bir tüccarla iş yapmayı tercih etmiştir. Bu durum, Hristiyan tüccarların Müslüman tüccarların alamadığı vergi muafiyetlerini elde etmelerini sağlamış, böylece zengin olup Dımaşk toplumu içindeki ticarî faaliyetlerini artırmışlardır.<sup>2852</sup> Müslüman tüccarların faaliyetleri iç ticaretle sınırlı kaldığı gibi, bunun da büyük kısmı Avrupa ülkelerinden ithal edilen malların satışına dayandığı için<sup>2853</sup> yerel ekonomi Avrupa ekonomisine bağımlı hale gelmiştir. Bu sebeple Yahudiler ve Hristiyanlar, Avrupalı tüccarlarla güçlü bağları olan zengin burjuva sınıfı haline gelirken, Müslüman tüccarların serveti azalmıştır.<sup>2854</sup> Bu, Dımaşk toplumunun terkinde büyük bir değişikliğe yol açmıştır.<sup>2855</sup> Toplumda, biri devletin direği oldukları için Müslümanların ayrıcalıklı konumunu korumak isteyen, diğeri ise Avrupa ülkelerinin çıkarlarını gözeterek gayrimüslimleri tercih eden birbirine zıt iki akım çıkmıştır. Hükümet, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin herkesin eşit ve yetkin olduğu bir genel yönetim sistemi kurmaya çalışırken,<sup>2856</sup> akımlar arasındaki bu çekişme, 1860 yılındaki Hristiyan

---

<sup>2849</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve 'l-Müctema*, 85.

<sup>2850</sup> Quataert, *ed-Devletu 'l-'Osmâniyye*, 231 ve 236-237.

<sup>2851</sup> A.g.e., 237.

<sup>2852</sup> A.g.e., 136.

<sup>2853</sup> A.g.e., 238.

<sup>2854</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 305.

<sup>2855</sup> A.g.e., 27.

<sup>2856</sup> Quataert, *ed-Devletu 'l-'Osmâniyye*, 323.

fitnesinde kanlı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Aslında bu, Dimaşk'taki Hristiyanların Batılı ülkelerle gelişmiş ekonomik ilişkiler sebebiyle geldikleri konumdan alınan intikamdır. Bu sebeple Fuad Paşa'nın, Hristiyan fitnesinden sonra şehrin büyük âlimlerini ve mutasavvıflarını sürgüne göndermiştir. Çünkü, dinî seçkinlerin, Dimaşk'taki Müslüman din adamlarının ve zanaatkârların konumlarını rencide eden Tanzimat Kanunlarını aleni eleştirileri ve ayaklanmaya zımnî destekleri olmasaydı, Dimaşk halkının bu tür eylemlerde bulunması mümkün olmazdı.<sup>2857</sup>

Zanaatkârların Tanzimat'a muhalefetlerinin bir tezahürü, 1829'da Sultan II. Mahmud'un emrettiği fesi takmamalarıdır. Tanzimat'ta fesin emredilme sebebi ise dinler ve sosyal sınıflar arasındaki giyim farklılıklarını ortadan kaldırmaktır. İnsanların kıyafetleri artık eskisi gibi dinini veya rütbesini göstermeyecektir.<sup>2858</sup> Bu yeni kıyafetleri giymekte en hızlı davrananlar tüccarlardır. Zira çoğu gayrimüslim olup giyim kuşamları toplumda onlara karşı bir önyargı oluşturmaktadır. Halk ve zanaatkârlar ise yeni giyim tarzını, gayrimüslimlerle eşitlik olarak gördüğü için reddetmişler ve Tanzimat Fermanı'na karşı olduklarının bir ifadesi olarak da geleneksel kıyafetlerinde ısrar etmişlerdir.<sup>2859</sup>

#### **3.4.4. Sufilerin Ekonomik Hayattaki Rolü**

##### **3.4.4.1. Zanaatkâra İslâmî Kültür ve Ahlakın Kazandırılması**

Tarikat şeyhlerinin piramidin tepesinde önemli bir yerinin bulunduğu zanaat grupları sistemi, zanaatkârların birliğini parçalamaktan korumanın garantisidir. Ayrıca bu sistem, aynı zanaattan olan kişilerin kendi aralarındaki yardımlaşma ve dayanışma bağlarını güçlendirmekle birlikte, diğer şehirlerin insanların da birbirleriyle ticaret yapmasını sağlamıştır.<sup>2860</sup> Bu da onlar için hayatın zorluklarını, bazen başlarına gelen adaletsizlikleri ve felaketleri kolaylaştırmış,<sup>2861</sup> aralarında maddî ve manevî yozlaşmanın yayılmasını önlemiştir. Öyle ki 19. yüzyılda Avrupalılar arasında Müslüman zanaatkâr, doğru, dürüst ve işini düzgün yapmakla tanınmaktadır.<sup>2862</sup>

<sup>2857</sup> Khoury, *A'yânu'l-mudun*, 45; Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 86.

<sup>2858</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 268.

<sup>2859</sup> A.g.e., 269.

<sup>2860</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 117.

<sup>2861</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaški'l-Yevmiyye*, 12; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 291.

<sup>2862</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 79-80.

Dımaşk'ı ziyaret eden bazı seyyahlar da bundan bahsetmişler, Dımaşklı tüccar ve zanaatkârların doğruluğuna, güvenilirliklerine, ahitlerini yerine getirmelerine ve çalışmalarında İslâm fikhına bağlılıklarına olan hayranlıklarını kaydetmişlerdir.<sup>2863</sup>

Zanaatkârların aşıladığı bu ahlak dersi, tekke ve zaviyelerde aldıkları İslâm kültürünün bir sonucu ve meyvesidir. Nitekim, zanaatkârlara o dönemin şartlarına göre gerekli kültürü kazandıran tek kaynak tekkeler ve mescitlerdir. Zanaatkârlar, şeyhin ders ve vaazlarına derslerine katılarak Müslümanın günlük hayatında ihtiyaç duyduğu İslami ilimlerin esaslarını öğrenmişler; yanı sıra zaviyelerdeki zikir ve irşad meclislerine katılarak ahlaki ve manevi kültürü de almışlardır.<sup>2864</sup> Sadeliğine rağmen bu kültür, zanaatkârların güzel ahlaka sahip olmaları, zanaatlarında ve işlerinde dürüst olmaları konusunda eğitilmelerinde önemli bir etkiye sahiptir.<sup>2865</sup> 19. yüzyılda bir zanaatkârın oğlu olan Ahmed Hilmi el-Allâf, zanaatkârların çeşitlerinden, işlerinde benimsemeleri gereken tavırlardan ve nasıl yetiştirildiklerinden bahsetmiştir. Kitabında bahsettiği pek çok örnekten, o örneğin arkasında ne olduğunu açıklayan başka bir örnek bulunmaktadır. Evlere şilte, yastık, battaniye yapmak için giren döşemecinin zanaatını anlatırken, döşemecinin ev halkıyla ilişkilerinde dürüst ve kibar olması, gereksiz söz ve bakıştan sakınması ve iffetini koruması gerektiğinden bahsetmiştir. Bu nedenle çırak, zanaatını yaptığı ilk gününden itibaren bakışlarını kısmak ve az konuşmak üzere yetiştirilmiş, ibadetleri yerine getirmesi ve muhafaza etmesi emredilmiştir. Muallimi çırak olmak isteyene ilk olarak, namazda oturur gibi dükkânın bir köşesinde diz üstü oturmasını, secde yerine bakmasını, arkasını dönmemesini, konuşmamasını ve hâcet gidermek ve namaz kılmak dışında yerinden kalkmamasını emrederdi. Çırak mesleğe kabul edilmek için bir hafta boyunca sabahtan akşama kadar bu durumda kalmak zorundadır.<sup>2866</sup>

Kâsimî, zanaatkâr ve tüccarlara kazandırılan birçok özelliği kaydetmiştir. Bunlar; karaborsacılık<sup>2867</sup> ve hileden uzak durmak, gizlide ve açıkta Cenab-ı Hakk'ın

---

<sup>2863</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 136; 'Azme, Mir'âtü Dımaşk, 98; Kâsimiyye, *Hayâtu Dımaşki'l-İctimâ'îyye*, 40.

<sup>2864</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 152; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 291.

<sup>2865</sup> Râfîk, *Mezâhiru mine't-Tanzîm'l-Hırafî*, 154.

<sup>2866</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 179.

<sup>2867</sup> Kâsimî, *Kâmûsu's-Sînâ'âtî's-Şâmiyye*, 56.

gözetiminde olduklarını hatırdan çıkarmamak,<sup>2868</sup> Cenâb-ı Hakk'ın taksim ettiğine razı olmak, helal yoldan kazanmaya gayret göstermek,<sup>2869</sup> verilen sözü tutmak, hakları ifa etmek ve diğer ahlakî hasletlerdir.<sup>2870</sup> Sûfî şeyhler, zanaatkârlara yaptıkları vaazlarda bu konular üzerinde durmuşlar ve bu sayede tüm zanaatkâr grupları arasında ortak bir kültür oluşturmuşlardır. Bu durum, onların sembolleri, bağlantıları, öğretileri ve meclisleriyle aynı kültürü paylaşmışlarına ve böylece uyumlarının ve bağlılıklarının güçlenmesine yol açmıştır.<sup>2871</sup>

Bunun belki de en güzel örneği, berberlik zanaatında çalışan ve Sa'diyye tarikatına mensup Dimaşklı bir zanaatkâr olan Büdeyr el-Hallâk tarafından yazılan günlük notlarda okuduklarımızdır. Nitekim o, şeyhiyle olan münasebetinden, divanlarına iştirakinden, şeyhinin kendisinden istediği evrada bağlılığından birçok yerde bahsetmiştir.<sup>2872</sup> Aynı şekilde, Sa'diyye tarikatının şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübarek, zanaatkârlar ve küçük esnafla ders yapmış, onlara âlim satımlarında gerekli işlemlerin fikhını öğretmiştir.<sup>2873</sup> Zanaatlar ve tarikatlar arasındaki bağlantının gücünü, zanaatkârların, onları şeriatı takip etmeye ve ahlakını benimsemeye hevesli dindar bireyler haline getiren tasavvuf öğretilerinden etkilenmelerini<sup>2874</sup> en açık gösteren hususlardan biri, muhtesibin pazarlardaki rolünün zayıflamasıdır. Zanaatkârların ahlâkı, şeriat ahkâmına bağlılıkları ve zanaat şeyhlerinin varlığı muhtesip yerine geçmektedir. Bu sebeple İbrahim Paşa Dimaşk'a gelip de atayana kadar Osmanlı döneminde neredeyse bir muhtesip göremiyoruz.<sup>2875</sup>

Zanaat ehli arasındaki bu dayanışma -aynı kültürü paylaşmaları ve sûfî tarikatlarla olan bağlantıları- zanaatkârları, iyi günde kötü günde birbirini destekleyen uyumlu bir grup

---

<sup>2868</sup> A.g.e., 43.

<sup>2869</sup> A.g.e., 16.

<sup>2870</sup> 'Azme, *Mir'âtü Dimaşk*, 98.

<sup>2871</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 119.

<sup>2872</sup> Bkz. Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 52, 53, 63, 90, 91, 103, 107, 112, 117, 127, 131, 132, 139, 168, 192, 193, 200.

<sup>2873</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 307.

<sup>2874</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 15.

<sup>2875</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 298.

haline getirmiştir.<sup>2876</sup> Her zanaatın, muhtaç zanaatkârlara ve çıraklara harcanmak üzere, ustaların bağışlarını topladığı bir sandığı vardır.<sup>2877</sup> Tüccar veya zanaatkârlardan birisi iflas ederse, zanaatkâr kardeşleri toplanıp borçlarını öder ve sonra tekrar ayağa kalkmasına yardımcı olacak şeyleri ona bağışlardı.<sup>2878</sup> Şeyhler şeyhi bir kişiyi “baba” makamına tayin eder ve bunu da resmi olarak tescil ederdi. Bu kişi (baba), ölen zanaatkârların küçük çocuklarının terbiyesini ve onların işlerini gözetirdi.<sup>2879</sup> Zanaatkârlar bir hırsız yakalarlarsa onu zanaat şeyhinin yanına götürür, eğer onun mecbur kaldığı için çaldığı anlaşılırsa zanaat şeyhi, muallimlerden birine ona zanaatı öğretmesi ve onu haramdan sakındırması için para verirdi.<sup>2880</sup>

#### 3.4.4.2. Zanaatkârı Yönetim Önünde Temsil Etmek ve Savunmak

Zanaat tarikatları, zaman zaman valilerin ve devlet adamlarının adaletsizliklerine maruz kalmıştır.<sup>2881</sup> Bu durum, zanaatkârların tarikatların bayrağı altında örgütlenmesini, onlarla hem mesleki hem de toplumsal olarak dayanışmalarına yol açmıştır.<sup>2882</sup> Çünkü sûfî şeyhleri, diğerlerinden daha fazla özgürlük ve bağımsızlığa sahiptiler.<sup>2883</sup> Bu nedenle, pek çok çarşı/pazar tekke ve zaviyelerin çevresinde oluşmuştur. Mesela Dimaşk’ın en ünlü pazarı olan Hamidiyye çarşısı adını Hamidiyye hankahından almaktadır.<sup>2884</sup> Bu husus, çarşı esnafının bunâlim ve zorluklarda tarikat

<sup>2876</sup> Gibb, *el-Müctema’u’l-İslâmî*, C. 2, 118; Lortet, *Melâmihi Suriye*, 214.

<sup>2877</sup> Gibb, *el-Müctema’u’l-İslâmî*, C. 1, 398.

<sup>2878</sup> ‘Azme, *Mir’âtu Dimaşk*, 98.

<sup>2879</sup> Na’îse, *Müctema’u Medîneti Dimaşk*, 297.

<sup>2880</sup> Gibb, *el-Müctema’u’l-İslâmî*, C. 1, 405.

<sup>2881</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi’ş-Şâm*, 284.

<sup>2882</sup> Hannâ, *Harekâtu’l-‘Âmme*, 74.

<sup>2883</sup> Hüseyin Dehîbî, *ed-Devru’s-Siyâsî li’l-‘Ulemai ve’l-A’yân ve Şuyûhi’l-Hiraî fî Medîneti Trablus eş-Şâm beyne 1840 – 1914*, (Beyrut: Beyrut Arap Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 117.

<sup>2884</sup> ‘Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 460. Hankah, hâlâ çarşının ortasındadır fakat mescide dönüştürülmüştür.

şeyhine sığındıklarına ve onun çevresinde birbirleriyle dayanıştıklarına işaret etmektedir.<sup>2885</sup>

Zanaatlardan birinin tarikatlarla bağlantısı olması, o zanaata koruma ve güven sağlar ve sıradan vatandaşlar onların gölgesinde haklarını kullanarak huzurlu bir şekilde yaşayabilirler. Bu irtibat siyasî hayatta rol oynamalarına yol açmasa da -şeyhin çizdiği sınırlar içinde kalmak şartıyla- tarikat şemsiyesi onları büyük oranda devlet ricalinin işlerine karışmasından korumuş ve bu sayede toplum hayatında önemli roller ifa edebilmişlerdir. Yönetici sınıf, genellikle tarikatların ve onlarla bağlantılı zanaat gruplarının bağımsızlığına saygı duymuştur.<sup>2886</sup>

Öte yandan sûfî tarikatları halka açık parti gibiydiler ve onların asıl alanı ise kişilerin acılarını dindirmek, endişelerini gidermek ve zorlukları aşmalarını sağlamaktır.<sup>2887</sup>

Özelde zanaat şeyhleri ve genel olarak tasavvuf şeyhleri, zanaatkârların pazarlarının güvenliğine, istikrarına, bunların siyasî çatışmalardan ve hükümet ile ordunun ihtilaflarından uzak olmasına özen göstermişler,<sup>2888</sup> topluluğun güvenliğini tehdit eden herhangi bir anlaşmazlık ortaya çıktığında arabuluculuk yapmışlar,<sup>2889</sup> ağır vergiler konulduğu zaman zanaatkârları mümkün olduğunca savunmaya çalışmışlar,<sup>2890</sup> zayıfları ve ezilenleri destekleme görevlerini yerine getirerek onları yönetici sınıfın baskısından korumak için çalışmışlardır.<sup>2891</sup> Ayrıca tekke, zaviye ve camilerin idamesi için gerekli vakıf gelirlerinin tahsil edilmesini sağlayacak olan sanayi çarkını devam ettirme konusunda hevesli olmuşlardır.

Sûfiler, yöneticilerle zanaatkârlar arasında arabulucu olmakla yetinmemişler, gerektiğinde, zanaatkârları ve onların çıkarlarını savunmak için yöneticilerin zulümlerine karşı çıkan halk hareketlerinin ön saflarında yer almışlardır.

---

<sup>2885</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi 'ş-Şâm*, 293-294.

<sup>2886</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve 'l-Müctema*, 50.

<sup>2887</sup> Hannâ, *Harekâtu 'l-Âmme*, C. 2, 517.

<sup>2888</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi 'ş-Şâm*, 290.

<sup>2889</sup> Bkz. Hallâk, *Havâdisu Dimaşki 'l-Yevmiyye*, 117; Süleymân Mehâsinî, *Hulûlu 't-Ta 'bi ve 'l-Âlâmi bi-Vusûli Ebi 'z-Zehebi ilâ Dimaşki 'ş-Şâm*, Thk. Selahattin el-Müneccid, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1962), 22-26; 'Abd, *Havâdisü bilâdi 'ş-Şâm*, 17.

<sup>2890</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A 'yânühâ fî 'l-Karni 'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 201.

<sup>2891</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki 'l-Yevmiyye*, 25.

Zanaatkârların çıkarları tehlikeye girdiğinde sûfî gruplar, genellikle yönetici sınıfla çatışmıştır.<sup>2892</sup> Mutasavvıfların ve zanaatkârların fikirleri bazen isyan ve devrimlere bazen de itaate ve teslimiyete sebep olmuştur.<sup>2893</sup> Tarikatların, egemen sınıf karşısındaki gücü birçok yerel askerî gücün kendilerine bağlanmasıyla ve bazı zanaatlarda çalışmasıyla artmıştır.<sup>2894</sup> Bu durum yönetici sınıfı rahatsız etmesi sebebiyle 19. yüzyılın sonlarında sûfî tarikatları kontrol altına almak için çalışmalara başlanmıştır. Ayrıca, zanaatkârları ve yerel askerî gücü kontrol altına almak için de sûfî tarikatları kullanmışlardır.<sup>2895</sup>

#### 3.4.4.3. Ekonomi Çarkını Hareket Ettirmek

Sûfilerin varlığı, toplumdaki görünür faaliyetleri ve insanların onlara yönelmesi, ekonomi çarkının dönmesine çeşitli yönlerden katkıda bulunmuştur. Örneğin:

Tekke ve zâviyeler kurulması, buralara zenginler ve hükümdarlar tarafından, Allah rızası gayesiyle vakıflar tahsis edilmesi. Vakfedilen dükkân ve hanlar kiralama yoluyla zanaatkarların iş yeri açmalarına; vakıf araziler çiftçilerin kefalet sözleşmesiyle tarım yapmasına; vakfiye arazilerinden elde edilen zirai mahsuller üretim için gerekli hammadde sağlanmasına katkıda bulunmuş; hamam gibi hizmet sektöründeki yerler de birçok zanaatkâra iş imkânı sağlamıştır. Tekke ve zaviyeler için birçok vakıf örneğine sahibiz. Mesela:

##### a) Hamamlar

Hamidiyye hankahına Hayâtîn hamamı,<sup>2896</sup> Şeyh Ömer el-İskâf el-Hamevî'ye ait Ömeriyye zaviyesine Ömerî hamamı,<sup>2897</sup> Yûnisiyye zaviyesine 'Aylânî Hamamı vakfedilmiştir.<sup>2898</sup>

---

<sup>2892</sup> A.g.e., 25.

<sup>2893</sup> Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, C. 2, 517; Dehîbî, *ed-Devru's-Siyâsî*, 117.

<sup>2894</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 1, 409; Hürî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 448.

<sup>2895</sup> Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, C. 2, 515.

<sup>2896</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 510.

<sup>2897</sup> A.g.e., 525.

<sup>2898</sup> A.g.e., 526.



### **b) Hanlar**

Hısnî zaviyesine Hısnî hanı,<sup>2899</sup> Dımaşk hanlarından birisi Mevlevî tekkesine vakfedilmiştir.<sup>2900</sup> Ayrıca Emir Surûr el-Husâmî'nin türbesine vakfedilen Surûr gibi bazı hanlar da mezarlık ve türbelere vakfedilmiştir.<sup>2901</sup>

### **c) Tarım arazileri**

Sayda ve Balebek'teki bazı tarım arazileri, 'Usâlî-Halvetî tekkesine;<sup>2902</sup> Dımaşk yakınlarındaki 'Aynü'-l-fice ve Dîru Mukarrin köylerinin tarım arazileri, Suyûfiyye zaviyesine;<sup>2903</sup> Dımaşk yakınlarındaki Mizze köyündeki bazı bostanlar ise Düveyriyye hankahına vakfedilmiştir.<sup>2904</sup>

Yerel ekonominin hareketinde rol oynayan tasavvuf faaliyetleri arasında dînî günler ve sûfî bayramları ile bugünlerde yaygın olan özel kutlamalar, törenler, yiyecek ve içecekler de yer almaktadır.<sup>2905</sup> Ayrıca, dînî bir vesileyle veya bir evliyanın mezarı çevresinde kurulan geçici pazarlar da bu faaliyetler arasında yer almıştır ve devlet, onları vergiden muaf tutmuştur.<sup>2906</sup> Tasavvufun açık bir rol oynadığı belki de en önemli dînî olay Şam hac kafilesidir. Zira, bu sayede her yıl Osmanlı Devleti'nden ve Orta Asya'dan yaklaşık elli bin hacı Dımaşk'ta toplanmış,<sup>2907</sup> ticaret ve sanayi canlanmış ve ekonomi güçlü bir hale gelmiştir.<sup>2908</sup> Bu kadar insanın bir araya gelmesi, Dımaşk'ı hacıların birleştiği büyük bir mevsimlik pazar haline getirmiş, birbirlerini tanışmalarına hem kendi ülkelerinden getirdikleri mallarla hem de Dımaşk'tan aldıkları

---

<sup>2899</sup> A.g.e., 474.

<sup>2900</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 185.

<sup>2901</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 473.

<sup>2902</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 1, 388.

<sup>2903</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 248.

<sup>2904</sup> Nu'aymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*, C. 2, 115.

<sup>2905</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 87.

<sup>2906</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 90.

<sup>2907</sup> Râfîk, *Kâfiletu'l-Hacci's-Şâmî*, 170.

<sup>2908</sup> A.g.e., 183; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 275.

mallarla ticaret yapmalarına yol açmıştır.<sup>2909</sup> Yine onlar sayesinde birçok han, restoran, kahvehane, seyahat ve ulaşım araçları gelişmiştir. Ayrıca, Şam hac kafilesinin ihtiyaç duyduğu birçok zanaat gelişmiş ve Dimaşk halkı bu mevsime hazırlanmak için yıl boyunca çalışmakla meşgul olmuştur.<sup>2910</sup>

#### 3.4.4.4. Sanayi ve Ticaret Piyasasına Katılım

Sûfilerin ekonomik hayattaki rolleri, manevi etki ve ekonomi çarklarının dönmesine katkıda bulunmakla sınırlı değildir. Aynı zamanda, zanaat ve sanayi piyasalarında, tarım ve ticaret alanında aktif olarak yer aldığı görülmektedir. Çünkü o devirde sûfilerin çoğu toplumdan kopuk, zâviyelerde izole olarak yaşayan dervişler değillerdir. Aksine, çoğunluğu ya bir dinî görev üstlenmiş ya da hem ilimle ve tasavvufla hem de bir zanaatla meşgul olan kişilerdir.<sup>2911</sup> Belki de bu, Dimaşklı dindar seçkinlerin pek çok üyesinin devlette resmi görev almaktan uzak durmaları, ailelerinin yerel ekonomideki konumlarını sağlamlaştırmak istemeleri ve vakıf tahsislerine veya devlet bağışlarına güvenmeden kendi işleri ile geçimlerini sağlamayı daha faziletli görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, birçok Dimaşklı dindar ailenin şehirdeki bazı geleneksel ticaret kolları üzerindeki kontrolü güçlü kalmıştır.<sup>2912</sup> Buna ek olarak zanaatkârların çoğu, bir zanaat sahibi olmakla ile bir tarikata intisabı birleştirmişler; zikir meclislerine katıldıktan sonra işlerinin başına dönmüşlerdir.<sup>2913</sup> Öyle ki, 19. yüzyılın ilk yarısında Dimaşk tekstil sanayiini desteklemek üzere, 200 ile 1200 lira arasında sermaye koyan on dört Müslüman iş adamının en zengin ikisi dervişlerdir.<sup>2914</sup>

Zanaat ve pazarla uğraşan sûfiler ve âlimler, zanaatkâr kardeşleri arasında oldukça saygı görmüş ve bazı vergilerden muaf tutulmak gibi özel muamele görmüşlerdir.<sup>2915</sup>

---

<sup>2909</sup> Sauvaget, *Dimaşku's-Şâm*, 102; Niskaya, *el-Bunâ el-İktisâdiyye*, 179.

<sup>2910</sup> Hayât Raşîdî, “Devru'l-Hâccî fî İsrî'l-Alâkâtî's-Siyâsiyyeti Beyne Mekkete ve Bilâdî's-Şâm”, *Mecelletu'l-Ulûmi'l-Arabiyyeti ve'l-İnsâniyye*, 1452.

<sup>2911</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 405; Tarabeyn, “el-Hayâtu'l-İlmiyye”, C. 2, 662.

<sup>2912</sup> Hürî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 444.

<sup>2913</sup> Lortet, *Melâmihi Suriye*, 214.

<sup>2914</sup> Schilcher, *Dimaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 92.

<sup>2915</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 405; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdî's-Şâm*, 288-289.

İhtilafa düşüldüğünde fıkıh hükümlerine, ticaret ve sanayinin esaslarına hâkim oldukları için piyasalarda referans konumunda olmuşlardır. Dimaşk'ın her çarşısında, zanaatlarını ve ticaretlerini icra ettikleri dükkânları olan bu âlim ve mutasavvıf tüccarlardan bir dizi vardır.<sup>2916</sup> Belki de Saîd el-Kâsimî'nin *el-Ķâmûsu's-sınâati's-Şâmiyye* isimli kitabı, bazı Dimaşklı ulemanın, sanayi ve ticaretin incelikleri hakkındaki bilgilerini gösteren en iyi kanıttır.<sup>2917</sup>

**a) El Emeğiyile Geçinen Bazı Mutasavvıflar**

Halvetiyye şeyhi **Hâmid b. Mustafa el-Nâblusî** (ö. 1790), kitapları ciltleyerek ve bundan para kazanarak hayatını idame ettirmiştir.<sup>2918</sup>

Halvetiyye şeyhi **Şakir el-Akkâd** (ö. 1807), ailesi gibi tüccar olarak çalışmış,<sup>2919</sup> her türlü kumaş ve ev eşyası satışı yapmıştır.<sup>2920</sup> Ailesinin “el-‘akkâd” lakabı, ipek ve yün ipliklerin imalatı yapılan, el-‘ikâde adı verilen zanaatla uğraşmalarından kaynaklanmaktadır.<sup>2921</sup>

**İbrahim el-Baytâr** (ö. 1813), ticaretle uğraşmış ve bu işten büyük bir servet kazanmıştır.<sup>2922</sup>

**Muhammed Emîn ‘Âbidîn** (ö. 1836), Nakşibendî ve en ünlü Hanefî fakihlerinden biri olup, ortağıyla ticaret yaparak geçimini sağlamıştır.<sup>2923</sup>

**Ömer el-Müctehîd** (ö. 1838), Halvetî-Nakşibendîdir; Meydân mahallesinde ahşap ticareti ile uğraşmıştır.<sup>2924</sup>

---

<sup>2916</sup> Bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 68, 414, 624, C. 2, 729, 979.

<sup>2917</sup> İmâd, *es-Sultatu fi Bilâdi's-Şâm*, 245.

<sup>2918</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 78-79.

<sup>2919</sup> A.g.e., 143.

<sup>2920</sup> Kâsimî, *Kâmûsu's-Sınâ'ati's-Şâmiyye*, 43.

<sup>2921</sup> A.g.e., 313.

<sup>2922</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 7, 1.

<sup>2923</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliŝe 'Aşar*, C. 1, 415.

<sup>2924</sup> A.g.e., C. 1, 433.

**Yahya Serdest** (ö. 1848), kitap çoğaltarak geçimini sağlamıştır.<sup>2925</sup>

**Hasan b. Ömer el-Şattî** (ö. 1857), Nakşibendî ve en ünlü Hanbelî fakihlerinden biri olup, ailesi gibi ticaretle uğraşmış ve devletten bir gelir almamıştır.<sup>2926</sup>

Halvetiyye tarikatının şeyhi **Halil b. Abdullah es-Sefercelânî** (ö. 1858), kendisi ve oğlu Çelebi ticaretle uğraşmışlardır.<sup>2927</sup>

**Muhammed b. Mahmud eş-Şerif el-Mekkî** (ö. 1861), Nakşibendî'dir. Uzun süre terziklik yapmış, yaşlanıp gözleri zayıflayınca Dımaşk'taki Büyük Mahkeme'de kadı yardımcısı olarak çalışmıştır.<sup>2928</sup>

Nakşibendî şeyhi **Muhammed b. Abdullah el-Hânî** (ö. 1862), tarım yaptığı bir arazisi vardı. Müritlerini, helal olması ve yapanın Allah'a tevekkül etmesi nedeniyle ziraata teşvik etmiştir.<sup>2929</sup> Yaşlanıp sorumlulukları çoğalınca müridi Dımaşk Valisi Mûsâ Safvetî Paşa, tarımda çalışmalarını sürdürmesinin yanında,<sup>2930</sup> Murad Paşa Camii'ndeki Nakşibendî tekkesindeki faaliyetlerinde kendisine yardımcı olması için ona aylık maaş bağlamıştır.<sup>2931</sup>

**Kâsım b. Sâlih el-Hallâk** (ö. 1867), Nakşibendî'dir. Kırk yaşına kadar berberlik yaptıktan<sup>2932</sup> sonra kendini ilim öğrenmeye, öğretmeye, vaaza ve Hassân Camii'nde imamlık yapmaya adanmıştır.<sup>2933</sup>

**Abdukadir b. Sâlih el-Hatîb** (ö. 1871), Nakşibendî'dir; babası gibi el-Buzûriyye çarşısında şifalı bitkiler ticaretiyle uğraşmıştır.<sup>2934</sup>

---

<sup>2925</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 293.

<sup>2926</sup> A.g.e., 80.

<sup>2927</sup> A.g.e., 118 ve 248.

<sup>2928</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1330.

<sup>2929</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 357.

<sup>2930</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 92.

<sup>2931</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 607.

<sup>2932</sup> Acemî, *Âl el-Kâsimî*, 28.

<sup>2933</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 225.

<sup>2934</sup> Hatîb, *Ğureru's-Şâm*, C. 1, 499.

**Ali el-Hazzûrî** (ö. 1872), Nakşibendî tarikatında Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin halifelerinden biri olup, kitap istinsahı ile geçimini sağlamıştır.<sup>2935</sup>

**Muhyîddîn b. Muhammed el-Ânî** (ö. 1873), Nakşibendî-Kâdiriyye şeyhi olup ekip biçerek geçimini sağladığı topraklara sahiptir.<sup>2936</sup>

**Ömer b. Muhammed es-Sebî'î** (ö. 1886), Nakşibendîdir; ticaretle uğraşmış, bilgisi ve dürüstlüğüyle tüccarlar arasında referans kaynağı olmuştur.<sup>2937</sup>

**Salih b. Abdülkadir el-Hısnî** (ö. 1892), Rifâ'iyye tarikatının şeyhi olup, ailesi gibi ticaretle uğraşmıştır.<sup>2938</sup>

**Muhammed b. Abdülkadir el-Hısnî** (ö. 1893), Nakşibendî olup, ailesi gibi İstanbul, Kahire ve Hicaz arasında ticaretle uğraşmıştır.<sup>2939</sup>

**Muhammed el-Tayyib b. Muhammed el-Mübârek ed-Dillîsî** (ö. 1895), Halvetiyye ve Şâzelîyye tarikatlarının şeyhi olup, ciltçilikle uğraşmıştır.<sup>2940</sup>

**Muhammed b. Muhammed el-Hânî** (ö. 1898), Nakşibendî tarikatı şeyhlerindendir. Babası gibi tarımla uğraşmıştır.<sup>2941</sup>

**Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Hânî** (ö. 1899), Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden olup, babası ve ağabeyi gibi tarımla uğraşmış; yaşlanınca adliyede çalışmıştır.<sup>2942</sup>

**Abdülmecid b. İsmâil el-Hurdecî** (ö. 1907), Rifâ'iyye tarikatı şeyhlerindendir. Gençliğinden itibaren babasının yanında ticaretle uğraşmıştır.<sup>2943</sup>

---

<sup>2935</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 361.

<sup>2936</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 275; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 695.

<sup>2937</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1133; Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 760.

<sup>2938</sup> Schilcher, *Dimaşk fi'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 242-243.

<sup>2939</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 818.

<sup>2940</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 2, 146.

<sup>2941</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 361.

<sup>2942</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 185.

<sup>2943</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 882.

**Muhammed Ebu's-Se'âdât ed-Decânî** (ö. 1911), Rifa'iyye şeyhlerindendir. Tarımla uğraşmış, yaşlanınca avukatlık yapmıştır.<sup>2944</sup>

**Muhammed b. Muhammed el-Mübarek ed-Dillisî** (ö. 1912), Şâzelîyye tarikatı şeyhlerinden olup kendi kazancıyla geçimini sağlamıştır. Hem müfettişlik hem de öğretmenlik yaptığı birkaç medrese kurmuş<sup>2945</sup> ve satıcılara, işlemlerini şeriata göre düzeltmeleri için basit ilmî meseleler öğretmiştir.<sup>2946</sup>

**Saîd b. Sâlih el-Müeyyed el-'Azm** (ö. 1901), uzlet ve telif tutkusu olan bir sûfî olup,<sup>2947</sup> 1870'li yıllarının başlarında belediye meclisi üyeliği yapmış; 19. yüzyılın sonunda Suriye'de petrol arayan ilk iş adamlarından biri olmuştur.<sup>2948</sup>

**Mahmud Ebu'ş-Şâmât** (ö. 1922), Şâzelîyye şeyhlerindendir. Ailesi gibi ticaretle uğraşmış, tarikattaki sorumlulukları artınca işini çocuklarına emanet edip, tâlim ve irşad ile meşgul olmuştur.<sup>2949</sup>

**Abdürrezzak et-Tarablusî** (ö. 1922), Nakşî tarikatı şeyhlerindendir. Câbiye çarşısındaki dükkânında peynir satmakla meşgul olmuştur.<sup>2950</sup>

**'Atâullah b. Sa'id el-Gabra** (ö. 1930), Ticâniyye tarikatının şeyhlerinden olup, Dımaşk ile Beyrut arasında ticaretle uğraşmıştır.<sup>2951</sup>

**Bekrî eş-Şüveykî** (ö. 1935), Şâzelîyye tarikatına mensup bir şeyh olup, Dımaşk ile Hicaz arasında ticaretle uğraşmıştır.<sup>2952</sup>

---

<sup>2944</sup> A.g.e., C. 2, 710.

<sup>2945</sup> Muhammed Kürd Ali, *el-Mu'âsırûn*, Thk. Muhammed el-Mısrî, (Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1980), 372.

<sup>2946</sup> A.g.e., 370.

<sup>2947</sup> Savvâf, *Mevsû'atu'l-Üser*, C. 2, 759.

<sup>2948</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 174.

<sup>2949</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 797.

<sup>2950</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 428.

<sup>2951</sup> Kâyâtî, *Nefhatu'l-Beşâm*, 147-148.

<sup>2952</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 548.

**Muhammed b. Muhyiddîn el-‘Ânî** (ö. 1936), Hâlvetî sonra Şâzelî olup, Dımaşk yakınlarındaki Harastâ köyünde, kazancının helal olduğuna inandığı, tarımla uğraşmıştır.<sup>2953</sup>

**Mahmud b. Muhammed el-Mevsılî** (ö. 1937), Şâzelîye tarikatına mensup olup tıpkı babası gibi tahin helvası yapımında çalışmış ve ürünlerini geliştirmiştir. Kendisinin susam presi vardır ve nişasta sektöründe çalışmıştır. Ayrıca Meydân mahallesi zenginlerinden biri olup, buradaki tüccarların kendisine müracaat ettiği kişilerdendir.<sup>2954</sup>

**Rüşdî Hocâ** (ö. 1940), tasavvufla uğraşmış ve derinleşmiştir. Aynı zamanda Dımaşk ile Kahire arasında ticaretle uğraşmıştır.<sup>2955</sup>

**Sâlih b. Es‘ad el-Mevsılî** (ö. 1944), tasavvufu babasından almış ve zikir meclislerine devam etmiştir. Babasıyla beraber nişasta ve tahin helvası üretiminde çalışmıştır.<sup>2956</sup>

**Nureddin el-Düvecî** (ö. 1945), Nakşibendiye tarikatına mensup olup, Emevî Camii yakınlarındaki dükkânında tekstil ticareti ile uğraşmıştır.<sup>2957</sup>

**Muhammed b. Bayram es-Sâ‘âtî** (1853-1945), Nakşibendî’dir; Dımaşk Guta’sında tarımla ve saat yapımıyla uğraşmıştır.<sup>2958</sup>

**İsmail İzzeddin el-Mevsılî** (ö. 1946), Nakşibendî’dir; Mithat Paşa çarşısında ticaret yaparak geçimini sağlamıştır. Dımaşk çarşılarındaki tüccarlar ona ticarî işlemleriyle ilgili sorular sorarlardı.<sup>2959</sup>

**Abdurrahman b. Reşîd el-Hatîb** (ö. 1948), Nakşibendî-Kâdirî’dir. Kardeşi Hâşim ile birlikte Hayyâtîn (terziler) ve Buzûriyye (tohumcular) çarşısında ticaret ile meşgul olmuştur.<sup>2960</sup>

---

<sup>2953</sup> A.g.e., C. 1, 576; Taybe, *Târîhu’t-Tarîkati’s-Şâzelîyye*, 130.

<sup>2954</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’l-Hâdî ‘Aşar*, C. 1, 593.

<sup>2955</sup> A.g.e., C. 1, 615.

<sup>2956</sup> A.g.e., C. 1, 705.

<sup>2957</sup> A.g.e., C. 2, 735.

<sup>2958</sup> A.g.e., C. 2, 732.

<sup>2959</sup> A.g.e., C. 2, 729.

<sup>2960</sup> A.g.e., C. 2, 747.

**Muhammed ‘Ârif es-Savvâf ed-Düvecî** (ö. 1951), Nakşibendî-Şâzelî’dir. Tekstil ticaretinde çalışmış; Bekrî eş-Şüveykî ve diğerleriyle ortaklık yapmış; ardından kendini eğitime ve davete adanmıştır.<sup>2961</sup>

**Ahmed b. Hasan es-Sûfî** (ö. 1952), Hâlvetî Rifâ’îdir; Mithat Paşa Çarşısı’nda kumaş ticareti yapmıştır.<sup>2962</sup>

**Hüsni b. Mahmud el-‘Azme** (ö. 1954), Nakşibendî’dir; ziraatle uğraşmış ve bu alanda çok çalışmıştır.<sup>2963</sup>

**Na’îm b. Abdulkadîr al-Bağacâtî** (ö. 1954), Nakşibendî’dir. Tîrûzî Camii’nde gönüllü imamlık ve tedrisat vazifesi yanında ticaretle de uğraşmıştır.<sup>2964</sup>

**Abdulhamid el-Ganevâtî** (ö. 1957), İbn Arabî ekolüne bağlı bir mutasavvıftır ve ticaretle uğraşmıştır.<sup>2965</sup>

**Abdullah b. Mahmud Ebu’ş-Şâmât** (1880-1962), Şâzelîyye-Yeşrutîyye tarikatının şeyhi ve şeyhinin oğludur. Ailesi gibi o da Filistin, Medine ve İskenderiye arasında ticaretle uğraşmıştır. Hem ilk konserveyi imal eden şirketi hem de Dımaşk Tüccarlar Cemiyeti’ni kurmuştur. Tüccarların aralarındaki ihtilaflarında çözüm mercilerindendir.<sup>2966</sup> Kendisinden sonra tarikat şeyhliğinde halifesi olan kardeşi Abdurrahman da tüccarlardandır.<sup>2967</sup>

**Muhammed ‘Ârif Osman** (ö. 1965), Nakşibendî’dir. Ticaretle uğraşmış, bu sebeple İstanbul, Hicaz ve Kahire’ye seyahat etmiştir. Ticaretinde bazı âlimlerle ortaklık yapmıştır. 30 yılı aşkın ticaretle uğraştıktan sonra altmışını geçince kendini ilim ve zikir meclislerine adanmıştır.<sup>2968</sup>

---

<sup>2961</sup> A.g.e., C. 2, 812.

<sup>2962</sup> Hatîb, *Ğureru’ş-Şâm*, C. 2, 653; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’l-Hâdî ‘Aşar*, C. 2, 787.

<sup>2963</sup> A.g.e., C. 2, 852.

<sup>2964</sup> A.g.e., C. 2, 854.

<sup>2965</sup> A.g.e., C. 2, 880.

<sup>2966</sup> A.g.e., C. 2, 980.

<sup>2967</sup> A.g.e., C. 2, 1211.

<sup>2968</sup> A.g.e., C. 2, 1074.



İsimleri ve meslekleri ile zikrettiğimiz bu örneklerin, mutasavvıfların geçimlerini sağladıkları iş ve mesleklere sahip olduklarını ispatlamak için yeterli olduğu kanaatindeyiz. Sûfiler zikir meclislerinde insanlarla beraber oldukları gibi çarşı pazarda da onlarla birlikte yaşıyorlardı. Hatta derviş toplulukları, işletme sahipleri ve tüccarlara katılmış; içlerinden bazıları en zengin tekstil fabrikalarına sahip olmuşlardır. Sa‘diyye zaviyesinin bazı dervişlerinin en pahalı kumaş ve mallarla yaptıkları ticaret ise Dimaşk toplumunda açık bilinen hususlardandır.<sup>2969</sup> Emir Abdulkadir el-Cezâirî gibi bazı sûfiler, Bilâd-ı Şâm ile Avrupa arasındaki tahıl üretiminin ve ticaretinin canlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle, birçok Cezayirli muhacir, tahıl ekiminde çalışmak için terk edilmiş köylere yerleşmiştir.<sup>2970</sup>

Ticaret, ziraat ve diğer işlerle uğraşan bazı mutasavvıflar, işlerinden geriye büyük servetler bırakmışlardır. 1890 ile 1910 yılları arasında kaydedilen 106 belgeden 13’ü bazı âlim ve mutasavvıfların servetlerini 50.000 kuruşa kadar çıkardıklarını belgelemektedir.<sup>2971</sup> En zengin kişi, 260.000 kuruş bırakan Şam Müftüsü Mahmud el-Hamzâvî el-Nakşibendî’dir. Bunun haricinde kayıtlara göre, Abdülkadir el-Geylânî el-Kâdirî 121.000 kuruş; Rifâî Abdulbâkî el-‘Aclânî 100.000 kuruş; İbn Arabî ekolünden Ömer el-Attâr 67 bin kuruş; Kâdirî Kemâl el-Küzberî 60.000 kuruş; Nakşibendî şeyhi Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Hânî 60.000 kuruş; Şâzelîyye tarikatına mensup Dimaşk kadısı Muhammed Saîd el-Üstuvânî 43.000 kuruş; Kâdiriyye şeyhi Muhammed Saîd el-Geylânî 29.000 kuruş;<sup>2972</sup> Nakşibendî-Halvetî Ahmed b. Muhyiddin el-‘Ânî 22.000 kuruş; Nakşibendî Mahmud Şefîk b. Muhammed el-Hânî, kardeşi Ahmed b. Muhammed el-Hânî ve Rifâî Salih b. Abdul Kadir el-Hısnî ise 7 bin kuruş bırakmışlardır.<sup>2973</sup> Bunlar haricinde büyük ihtimalle tabakat kitaplarında adı geçmeyen veya sûfilerle olan irtibatlarını bilmediğimiz birçok kişi daha vardır.

Tüm bu ve diğer örneklerden sonra araştırmacıların, mutasavvıfların zanaatlarla meşgul olmasını ve bunların zanaatkârlar üzerindeki etkisini göz ardı etmeleri hayret vericidir. Ayrıca, bu modeller sadece Dimaşk’a özel değildir. Öyle ki Mısır’ın

---

<sup>2969</sup> Niskaya, *el-Bunâ el-İktisâdiyye*, 267.

<sup>2970</sup> Schilcher, *Dimaşk fî l-Karneyni’s-Sâmin ‘Aşar ve t-Tâsi’a ‘Aşar*, 251.

<sup>2971</sup> Cummins, *el-İslâhu’l-İslâmî*, 17.

<sup>2972</sup> A.g.e., 34.

<sup>2973</sup> A.g.e., 35.

dervişlerinin neredeyse tamamı tüccar, zanaatkâr veya çiftçi olup, Kâdirî tarikatının hemen hemen tüm müritleri ise balıkçılık yapmıştır.<sup>2974</sup>

#### 3.4.4.5. Yoksullara Yardım Etmek ve Onlarla İlgilenmek

Tasavvuf tarikatları ve tekkelerin halk ve zanaatkârlar arasında ayrıcalıklı hale gelmesini sağlayan olumlu rollerden biri de fakirleri ve yabancıları gözetmeleridir. Bu özellik, en baştan beri onların ayrılmaz parçası gibidir ve bu durum Dımaşk'ı ziyaret eden gezginlerin de dikkatini çekmiştir.<sup>2975</sup> Zaviyelerde, fakirlere, yolda kalmışlara, zaviyelere ve medreselere devam edenlere, hatta hacılara koşulsuz ve kısıtlamasız olarak yemek verilmiştir. Sloganları ise “kimse şehirde aç uyumamalı!” olmuştur. Tekke ve zaviyelere verilen yemekler haftanın farklı günlerinde ve farklı zamanlarda dağıtılmakta; mübarek geceler gibi hadiselerin olduğu günlerde daha fazla yemek verilmektedir. Bunlardan, Meydân mahallesindeki Mevsilî Zaviyesi her salı akşamı yemek; Kâsiyûn dağının eteklerinde yer alan Suyûfî Zaviyesi, Arap olsun olmasın tekkeye gelen herkese hem yiyecek hem de giyecek; Melîha'daki Said b. ‘Ubâde Zaviyesi, Çakmakîyye Hankahı ve İbn Arabî'nin türbesinin yanındaki Selîmiyye Tekkesi, her perşembe kuzu eti ve çorbadan oluşan bir yemek dağıtmaktadır. Selîmiyye Tekkesi bunu 20. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.<sup>2976</sup> Tekkelere ait vakıfların bir kısmının, yemek yedirmek ve yabancıları misafir etmek için tahsis edildiği görülmektedir.<sup>2977</sup>

Şehirlerin çevrelerinde birçok tekke ve zaviye inşa edilmiş; yemek hazırlayıp misafirlere ikram etmek onların en önemli işlerinden biri olmuştur. Nitekim bir misafir (yolcu) geldiğinde, tek başına, utanmadan yiyebersin diye küçük bir odada yemek ikram edilir; daha sonra zaviye şeyhi onun yanına oturur ve onunla muhabbet

---

<sup>2974</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 1, 409; Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 2, 119.

<sup>2975</sup> İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 250; İbn Battûta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr*, 120; Mukâbele, *el-Müessesâtu'l-İctimâiyye*, 101.

<sup>2976</sup> Muhammed Îsâ Sâlihiyye, “el-Müessesâtu'l-İtmâ'iyye ve'l-Hademiyye fî Dımaşk *fî't-Târîh*, 2006, C. 2 (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 2006), 400.

<sup>2977</sup> Mukâbele, *el-Müessesâtu'l-İctimâiyye*, 102.

ederdi.<sup>2978</sup> Sûfiler ve zaviyeler, 19. yüzyıla kadar fakir ve yabancılarla ilgilenmeye devam etmişlerdir.<sup>2979</sup> Örneğin:

Süleymâniye Tekkesi, yabancı öğrencilerin ve Türk hacıların barınması için hizmet vermiştir.<sup>2980</sup> Kâsiyûn Dağı'nın eteklerinde yer alan 'Âynü'l-Melik Zaviyesi, fakirlere yemek hizmeti vermiştir.<sup>2981</sup> Sâ'diyye Zaviyesi, Nakşibendî Tekkesi gibi birçok tekke ve türbe, hacıların Dımaşk'a giriş ve çıkışlarında hizmet verebilmek için, Şam hac kafilesinin yolunun üzerine kurulmuştur.<sup>2982</sup> Sûfilerin zikir toplantılarından sonra fakirlere yemek yedirmelerini şart koşan, sultanın emrine dair belgeler elimizde mevcuttur.<sup>2983</sup> Sultan Selim Tekkesi<sup>2984</sup> ve Ahmed Şemsi Paşa'nın Tekkesi'nde olduğu gibi, Cuma gecesi ve faziletli günler gibi belirli zamanlarda yemek pişirilip fakirlere ve tekkeye gelenlere dağıtılmıştır.<sup>2985</sup>

Mesele tekke ve zaviyelerle sınırlı kalmamış, sûfî şeyhler fakirlerle bizzat ilgilenip onları evlerine davet etmiş ve onlar gidene kadar yanlarında oturmuşlardır. Bu durum, İranlı seyyah Hacı Beyzâde'nin dikkatini çekmiş, Arap şehirlerinde sûfiler için yaptığı gözlemlerini bir resme aktarmış ve her sınıf fakirin yanında oturan bazı mutasavvıflara olan hayranlığını göstermiştir.<sup>2986</sup> Bu mutasavvıflardan bazıları:

Halid el-Bağdâdî'nin haleflerinden olan Salih b. Muhammed Ebî'l-Feth el-'Aclânî (ö. 1858), fakirlerle oturmayı, onlara hizmet ve ikramı sever; bahçesinin gelirini onlara dağıtırdı.<sup>2987</sup>

---

<sup>2978</sup> Sübkî, *Mu'îdu'n-Ni'am*, 126.

<sup>2979</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 42.

<sup>2980</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 313.

<sup>2981</sup> A.g.e., 424.

<sup>2982</sup> A.g.e., 466.

<sup>2983</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 334.

<sup>2984</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 313.

<sup>2985</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 162; 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 307; Kürd 'Alî, *Hitatü's-Şâm*, 6/134.

<sup>2986</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 50.

<sup>2987</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 664.

Nakîbü'l-eşraf ve Rifâî şeyhlerinden biri olan Ahmed el-'Aclânî'yi (ö. 1860) Ebu'l-Hüda es-Sayyâdî, "zamanındaki insanların en cömerdi ve ahlaken en güzel olanı" şeklinde nitelendirmiştir. Hatta Şam bölgesinde himmetinin yüceliği ve malını bezletmesi hususunda darb-ı mesel olmuştur.<sup>2988</sup>

Kâdiriyye tarikatı şeyhlerinden Muhammed Zubyân el-Geylânî (ö. 1871), fakirlere olan ilgi ve sevgisiyle tanınmıştır.<sup>2989</sup>

Nakşibendiyye ve Kâdiriyye şeyhi Muhyiddin el-'Ânî (ö. 1873), fakir ve dervişlerin arasına karışıp sadece onlarla yemek yemiştir.<sup>2990</sup> Daha sonra oğlu Muhammed de (ö. 1936) babası gibi fakirlerle ilgilenmeye devam etmiştir. Ayrıca, Harasta'da ziraatla uğraşmış, fakirlere ve muhtaçlara ikramda bulunup her yıl Ramazan'da onları sofrasına davet etmiştir.<sup>2991</sup>

Ahmed Ebu'l-Feth el-'Aclânî (ö. 1902), fakirler her cuma günü yanında toplanır, o da onlara ikram edip doyururdu.<sup>2992</sup>

Şâzeliyye şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübârek (ö. 1912), Cezayir yemeklerinde oluşan bir sofraya kurar; âlim ve şeyh arkadaşlarıyla birlikte, mahallenin fakirlerini ve tarikatın müritlerini de davet ederdi.<sup>2993</sup>

Cezayirli mültecilere yardım eden Yusuf el-Murâbıt (ö. 1928), onlar için Dımaşk'ta Meğaribe Hanı'nı inşa etmiş ve oraya akar vakfetmiştir.<sup>2994</sup>

Dâhir Derviş (ö. 1945), ileri gelenler için bir ziyafet verdiğinde, onlarla oturduktan sonra yetimleri ve yoksulları davet eder ve onlarla da oturup yemek yerdi.<sup>2995</sup>

---

<sup>2988</sup> *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 168; 'Ayânü Dımaşk, 201; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 576.

<sup>2989</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 690.

<sup>2990</sup> A.g.e., C. 2, 695.

<sup>2991</sup> A.g.e., C. 1, 576.

<sup>2992</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 665.

<sup>2993</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, 309.

<sup>2994</sup> A.g.e., C. 1, 494.

<sup>2995</sup> A.g.e., C. 2, 723.

Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden İbrahim el-Ğalâyînî (ö. 1958), evini insanlara açar, onlara yiyecek sağlar, komşularına da gönderir ve gençlerin evlenmesine yardım ederdi.<sup>2996</sup>

**a) Fakirlerin İhtiyaçlarını Gideren Mutasavvıflar**

Mutasavvıflar, fakirleri doyurmakla yetinmemiş, onların ihtiyaçlarını gidermeye ve onları rahatlatmaya da çalışmışlardır. Bunu yapanlardan bazıları:

**Ahmed Müslim el-Küzberî** (ö. 1881), sahip olduğu büyük nam nedeniyle, insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için ona gelmiş ve o da onlara şefaati olmayı reddetmemiştir.<sup>2997</sup>

Şâzelîyye tarikatına mensup **Es'ad el-Hamzâvî** (ö. 1889), insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için ona çok gitmiş ve o da onların işleriyle çokça ilgilenmiştir.<sup>2998</sup>

**Muhammed el-Tekritî** (ö. 1895), Sâlihiyye'de insanların ihtiyaçlarını karşılamasıyla ünlü olmuştur.<sup>2999</sup>

**Muhammed Sa'îd el-Geylânî**'nin (ö. 1898), idareciler arasında bir mehabeti vardı; insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için ona gelirlerdi.<sup>3000</sup>

Şâzelîyye şeyhi **Selîm Semâra** (ö. 1909), fakirleri sever ve ihtiyaçlarını karşılamak için çok uğraşırdı.<sup>3001</sup>

**Muhammed b. Muhammed el-Mübârek** (ö. 1912), kendisine gelen herkese hatta dua ve şifa için gelen kadınlara bile yardım ve dua etmiş, onlar için zikir ve muska yazmıştır.<sup>3002</sup>

---

<sup>2996</sup> A.g.e., C. 2, 886.

<sup>2997</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 147.

<sup>2998</sup> A.g.e., C. 1, 311.

<sup>2999</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 149.

<sup>3000</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1339.

<sup>3001</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 280.

<sup>3002</sup> A.g.e., C. 1, 308.

**Reşîd el-Mücellid el-Cendelî** (ö. 1936), insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için ona gelmiş, o da onları yerine getirmek için çabalamış ve onlara dua etmiştir.<sup>3003</sup>

Diğerleri ise bahsedilemeyecek kadar çoktur.<sup>3004</sup>

Pek çok mutasavvıf, Dımaşk halkının ve yoksullarının acılarını hafifletmeye katkıda bulunan kurumlar kurmuştur. 19. yüzyılın ortalarına kadar devlet özel projelere ve kurumlara harcama yapmamış, daha ziyade tacirler, ileri gelenler ve devlet ricali bu işi tarikat şeyhlerinin rehberliğinde üstlenmiştir.<sup>3005</sup> Halvetiyye şeyhi Alaaddîn ‘Âbidîn, Dımaşk'ta fakirlerle akademik olarak ilgilenen, onların okullara girmelerine yardımcı olan ve halk eğitim işleriyle ilgilenen Hayır Cemiyeti'ni kurmuştur.<sup>3006</sup> Nakşibendî ‘Ârif el-savvâf ed-Düvecî, Şâzelî Abdülcelîl ed-Dürre ve Rifâî Muhammed Selîm el-Hılvânî ve diğerleri ile birlikte yoksullara bakmaktan ve onlara maddi ve sosyal yardımda bulunmaktan sorumlu olan Hayırsever İşbirliği Derneği'ni kurmuşlardır.<sup>3007</sup> Abdülkâdir el-Halâsî ve Esad b. İbrahim Hüceyc el-Sufyân ise Dımaşk'ın meşhur doktorlarından olup insanları tedavi etmişler, fakirlere merhamet göstermişlerdir. Kendilerinden sonra Dımaşk'taki doktorların çoğu eğitimlerinden geçmiştir.<sup>3008</sup>

#### **3.4.4.6. Sosyal ve Ekonomik Faaliyetlere Katılım**

Sûfîlerin rolleri, yoksullara yardım etmek ve onların yüklerini hafifletmekle sınırlı olmayıp, halk ve zanaatkârlarla birlikte sosyal faaliyetlere katıldıkları görülmektedir. Nitekim en büyük sûfî grubu, Dımaşk toplumunda açık bir sosyal aktiviteye sahiptir ve tüm sosyal aktivitelerde halka daha yakındırlar.<sup>3009</sup> Örneğin sünnetlerde, düğünlerde, cenazelerde insanların sevinçlerine ve üzüntülerine ortak olmuşlar;<sup>3010</sup>

---

<sup>3003</sup> A.g.e., C. 1, 577.

<sup>3004</sup> Mesela bkz. A.g.e., C. 1, 115, 253.

<sup>3005</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 181.

<sup>3006</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, C. 1, 88.

<sup>3007</sup> Savvâf, *Nesru'r-Rayyâhîn*, 255.

<sup>3008</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 188; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 1, 142; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 666.

<sup>3009</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 405.

<sup>3010</sup> Mesela bkz. Kennânî, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 23, 289-291, 295, 368, 375.

hatta bazı düğün ve taziyeler tekkelerde yapılmıştır.<sup>3011</sup> Bazı tekkelere geziler düzenlenmiştir. Örneğin, mehtaplı yaz gecelerinde bazı yürüyüşçüler, Muhacirin bölgesindeki Kâsiyûn Dağı'nın batısındaki Sevâbiyye Zaviyesi'ne çıkmış ve gecelerini orada geçirmiştir.<sup>3012</sup>

Sûfî şeyhlerinin bayramlarda ve gerekli zamanlarda insanları tebrik etmek için ağırladıklarını, onlara yiyecek verdiklerini<sup>3013</sup> ve insanların sosyal faaliyetlerine katıldıklarını görmekteyiz. Öyle ki Dımaşk'ta Barada Nehri'nin taşmasının ardından Yezîd Nehri'nin onarılması için âlimler ve mutasavvıflar halkla birlikte çalışmışlardır.<sup>3014</sup> Bunun yanında, halkın durumunu çok iyi bilmeleri ve onlara yakınlıklarından dolayı bazılarının mahalle meclisi üyeleri olduğunu görmekteyiz, örneğin Sâdiyye-Şâbâniyye tarikatının şeyhi Abdülkadir el-Tağlebî ve Saîd el-Üstuvânî, 'Îmâra mahalle meclisinin üyeleri olmuşlardır.<sup>3015</sup>

Sûfîler toplumdaki bu konumları sayesinde Dımaşk'ta şehir halkı ile taşra halkı arasındaki uçurumun kapatılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Genellikle şehirdeki insanların kırsaldaki insanlara tepeden baktığı bilinmektedir.<sup>3016</sup> Ancak tarikatların Dımaşk ve kırsalında yayılması, halkın günlük yaşamına aktif olarak katılması, bu bakışın düzelmesinde önemli bir etken olmuştur. Çok sayıda köyde zaviye bulunmakta şeyhler müritleriyle birlikte oraya gitmektedir. Tezin birçok yerinde belirttiğimiz gibi, birçok sûfî şeyh ilim ve irşad için köyler arasında seyahat etmiştir. Bu da mutasavvıfların kendilerini toplumdan soyutlamadıklarını, bilakis ekonomik, sosyal ve siyasî hayata net bir şekilde katıldıklarını teyit etmektedir.

---

<sup>3011</sup> Mukâbele, *el-Müessesâtu'l-İctimâiyye*, 103.

<sup>3012</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 422.

<sup>3013</sup> Kennânî, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 235; Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 39; Ensârî, *Nüzhetu'l-Hâtır*, C. 2, 38.

<sup>3014</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 181, 239, 245.

<sup>3015</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 178.

<sup>3016</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 1, 265.

### 3.5. Sûfilerin Dinî Azınlıklarla İlişkisi

#### 3.5.1. Osmanlı Devleti'nde Dinî Azınlıklar

Osmanlı Devleti Doğu Avrupa'yı fethedip Doğu Roma (Bizans) Devleti'nin kalanına hükmedince sayısı Müslüman nüfusu geçen çok büyük bir Hristiyan nüfusu topraklarına dâhil etmiştir. Anlaşılan o ki, Osmanlı'nın Doğu Avrupa'daki Hristiyanlara uyguladığı muamele, Bilad-ı Şam'ı yeni fethettikleri zaman oradaki Müslümanların Hristiyanlara uyguladığı muameleden farklı olmamıştı. Cizye, haraç gibi üzerlerine düşen vergileri ödemeleri karşılığında can, mal ve dinî hayatlarının korunacağı garantisi ve dinî liderlerinin nezaretinde kendi ibadetlerini yapma özgürlüğü verildi. Hristiyanları patrikler, Yahudileri Hahamlar temsil etmekte, bu liderler gayrimüslim halk ve hükümet arasında aracı konumunda bulunmaktaydı.<sup>3017</sup> Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra gayrimüslimler için özel olarak "millet sistemi" adı verilen bir sistem geliştirmişti. Her milletin liderinin "millet başı" adını aldığı bu sistemde, milletler gayrimüslim fertlerine kendi kanunlarının himayesine girme ve millet başının gözetiminde<sup>3018</sup> o kanunlarla yargılanma hakkı verilmekteydi.

Osmanlı şehirlerinde nüfus genel olarak mezhep ve ırk esasına göre<sup>3019</sup> dağılmıştı. Örneğin Dımaşk'ta her mezhebin bir mahallesi vardı. Eski Dımaşk'ın doğu kısmında Hristiyanlar, güneydoğusunda Yahudiler ve onların yanında da Şiiiler ikamet etmekteydi. Kalan mahallelerde ise çoğunluğu Sünnîler oluşturunuyordu.<sup>3020</sup> Fakat bu durum o dönemde Sünnî mahallelerde yaşayan azınlıkların dinî zulme yahut kuşatmaya maruz kaldığı anlamına gelmez; bilakis Osmanlı toplumunda farklı mezhepler arası ilişkilerin çoğu zaman barış ve sükûnet içinde ilerlediği göze çarpmaktadır.<sup>3021</sup> Hayatın her alanına yayılmış olan sûfî tarikatlar, toplumun farklı kesimleriyle iyi ilişkiler kurarak bu hoşgörölü ortamı pekiştirmiştir. Tarikatlar millet ve ırk sınırlarını aşmıştı, bir tarikata mensubiyet, mensuplar arası farklılıkları ortadan

<sup>3017</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 298, 355; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 128.

<sup>3018</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 302; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 129.

<sup>3019</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 311.

<sup>3020</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 81, 263.

<sup>3021</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 138.



kaldırmaktaydı.<sup>3022</sup> Tarikatlar herhangi bir mezhep veya din mensubunun hayır hasenatta bulunmasına engel olmamıştır.<sup>3023</sup> Sûfî derviş grupları Avrupa şehirlerine nüfuz edip halkla hoşgörölü ilişkiler kurmak suretiyle bölge halkını Osmanlı ordusunu karşılamaya hazırlamışlardır.<sup>3024</sup> Bu nedenle kimi araştırmacılar tarikatları Avrupa şehirlerinin gerçek fatihleri olarak görürler.

Bazı tarihçilere göre Osmanlı'nın Arap ülkelerine girmesinin ardından<sup>3025</sup> Sünnî-İslam karakterinin devlete hâkim olmasıyla birlikte, bu hoşgörü ortamı yerini aşırılığa bıraktı. Müslümanlar artık diğer dinlerin mensuplarına daha katı davranmaya ve devlet kademelerinde yüksek mevkilerde görev almalarını kabul etmemeye başladılar.<sup>3026</sup> Özellikle Arap ülkelerine gerçekleştirilen Haçlı seferleri, Müslüman toplumlarda Hristiyanlara karşı katı bir tutumun baş göstermesine sebep olmuştur.<sup>3027</sup> Memlükler döneminde Avrupalılarla bağlantı kurmalarından korkulduğu için<sup>3028</sup> Hristiyanları denetlemenin muhtesibin görevlerinden biri olması bu duruma bir örnektir. Bir diğer örnek ise, Selahaddin Eyyûbî'nin Hristiyanların Hamisu'l-Emvât<sup>3029</sup> (Ölümler Perşembe'si) gibi bayramlarında birlik olmaları endişesiyle tesis ettiği tasavvufî törenlerdir. Öyle ki, Tanzimat döneminden önceki şer'îyye sicillerinde zimmîler için aşağılayıcı tavsiflerin olduğunu görmekteyiz (serseri, perişan zimmî gibi).<sup>3030</sup>

Ancak bu katı tutum 19. yy. öncesine kadar Hristiyanların özgürlük ve mülklerine saldırı seviyesine ulaşmamıştır; aksine Osmanlıların, şehirlerde azınlık oldukları için Arap Hristiyanlara olan hoşgörüsü, bölgelerinde çoğunluğu teşkil eden ve Avrupalı devletlerle bağlantısı olan Balkan Hristiyanlarına gösterdikleri hoşgörüden daha fazladır. Osmanlılar, Balkan Hristiyanlarını Osmanlı düşmanı Hristiyan Avrupa'yı

---

<sup>3022</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabiyye*, 363.

<sup>3023</sup> A.g.e., 307.

<sup>3024</sup> Yılmaz, *el-Melâmihu'l-'Âmme*, 247.

<sup>3025</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 318; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 133.

<sup>3026</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 329; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 138.

<sup>3027</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, C. 1, 334.

<sup>3028</sup> Ziyâde, *el-Hisbe*, 32.

<sup>3029</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 91.

<sup>3030</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, C. 1, 349.

taklit eden halefleri olarak görmekteydi.<sup>3031</sup> Buna rağmen, Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklar, Fransa gibi dönemin Avrupalı devletlerinde<sup>3032</sup> yaşayan azınlıklara nazaran, hukuk ve devlet korumasından daha fazla istifade etmekteydiler. Azınlıkların davalarını şer'iyeye mahkemelerine taşımaları ise bu konuda dikkat çeken diğer bir husustur.<sup>3033</sup> Özellikle miras davaları için şer'iyeye mahkemelerine başvurmuşlardır; zira bu konuda kendi mezhep mahkemelerinin tanımadığı hakları şer'iyeye mahkemeleri onlara tanımaktaydı.<sup>3034</sup>

Osmanlı idaresi devletin reayasından sayılan zimmîler ile dışardan gelen yabancı topluluklar arasında ayırım gözetmiştir. Eman/korunma talep eden manasında "müste'men" adı verilen bu topluluklar, 17. yüzyıldan itibaren hükümetlerinin Osmanlı Devleti ile yaptığı anlaşmalara<sup>3035</sup> binaen elde ettikleri özellikle vergi ve ticarî işlemler hususundaki imtiyazlarla, kendi devletlerinin konsolosluğu riyasetinde örgütlü ticarî gruplar haline geldiler. Yalnızca Dımaşk şehri, İbrahim Paşa 1834 yılında Batılı konsoloslara şehirde konsolosluk açmalarına izin verene değin bu müste'men ve konsolosluklara kapılarını açmamıştır.<sup>3036</sup> (Hicri) 21 Ramazan 1249 tarihinde Cuma namazı sonrasında<sup>3037</sup> Dımaşklılar daha önce hiç görmediği ve aslında bir Hristiyan için müsaade etmeyecekleri bir ihtişamla Dımaşk Müslümanlarının duygularına meydan okuyarak<sup>3038</sup> şehre giren İngiliz konsolos, Dımaşk'a ilk giren konsolos oldu. Batılı konsolosların Dımaşk'a girmesinin ardından, Osmanlı devletinin iç işlerine karışmaları, dinî azınlık gruplarını kışkırtmaları, Batı kapitalizminin itici gücü ve Sünnî çoğunluğun iktisadî maslahatına zarar verecek nitelikte İslam şehirlerindeki azınlık tüccarlarla anlaşılması sebebiyle, çoğunluğu oluşturan Sünnî nüfus ile azınlık

---

<sup>3031</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l- 'Arabiyyi's-Sûrî*, 139.

<sup>3032</sup> Quataert, *ed-Devletu 'l- 'Osmâniyye*, 306.

<sup>3033</sup> Örnek için bkz. Ekrem el-'Ulebi'nin Dımaşk Şer'iyeye Mahkemesi vesikalarını zikrettiği *Yehûdu's-Şam* adlı eseri. Bu eser Yahudilerin İslami mahkemelerde şeriat kadıları tarafından yargıldıklarını kanıtlar niteliktedir.

<sup>3034</sup> Quataert, *ed-Devletu 'l- 'Osmâniyye*, 311.

<sup>3035</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l- 'Arabiyyi's-Sûrî*, 129.

<sup>3036</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 16, 45; Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, C. 1, 351.

<sup>3037</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 68.

<sup>3038</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 16, 45.

Hristiyan nüfus arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Avrupalı devletler Şam Hristiyanlarını taraflarına çekmeyi ve onları bölge için kültürel ve iktisadi bir savaş aracı olarak hazırlamayı başardılar. Öyle ki Hristiyanlar, Avrupalı devletlerin konsoloslariyle kurdukları güçlü ilişkileri sebebiyle 19. yüzyılın ortalarından beri en önemli ve toplumsal olaylarda en çok pay sahibi olan azınlık grup olmuştur. Bu konsolosluklar, Hristiyan azınlığa birçok ticârî imtiyaz tanımış ve onlara, tüm mezheplerden Hristiyan topluluklarını bilgilendiren ve eğiten birçok kilise delegasyonu getirmişler; bu da. Dımaşk toplumunda eğitim ve kültürün çehresinin değişmesinde büyük bir etki yapmış, milli ve mezhebi duyguların körüklenmesine sebep olmuş ve 1860<sup>3039</sup> yılında Dımaşk'ta yaşanan Hristiyan fitnesi gibi Hristiyanlar aleyhine bazı kanlı katliamların yaşanmasına yol açmıştır.

Aşağıda Dımaşk toplumunda bulunan en önemli üç azınlık gruba, yani Şiiler, Yahudiler ve Hristiyanlara değineceğiz, Dımaşk'taki mevkilerine ve dinî seçkinlerin onlara karşı tutumlarına ışık tutmaya çalışacağız.

### 3.5.2. Sûfilerin Şia'yla İlişkisi

Dımaşk'taki Şii varlığı bölgede Hamdânî ve Fatımî Devletlerinin hüküm sürdüğü hicri 4. yüzyılın öncesine kadar gitmektedir. Varlıklarını özellikle taşra ve köylerde sürdürmüşlerdir. Ancak Nureddin Zengî döneminden itibaren Sünnî fukahanın Fatımî Devletinin yaymaya çalıştığı Şii düşüncesine karşı çıkmak için sûfî tarikatlarla anlaştığı bilinmektedir. Öyle ki, Selahaddin Eyyûbî Fatımî Devletine son vermeyi başarmış, Sünnî fukaha ile sûfiler arasındaki anlaşma da geriye sadece dağınık ve tenhalarda birkaç merkez kalacak şekilde Şii düşüncüyü zayıflatmayı başarmıştır.

Şii Safevî Devleti'nin yükselişiyle beraber Sultan Selim sancağı altındaki ehlişünnet âlimleriyle Şah İsmail sancağı altındaki Şii grupları arasındaki gerilim yeniden nüksetmiş, ardından Sultan Selim Arap toplumunun orta ve alt tabakalarından oluşan Şiileri köylerde ve تنها bölgelerde kalmak üzere yeniden kontrol altına almayı başarmıştır. Şiilerin en önemli merkezleri ise Lübnan'ın Cebel-i Âmil (Âmil Dağı) bölgesindedir.<sup>3040</sup>

Nureddin Zengî döneminden 20. asra kadar Şia'nın Dımaşk toplumuna bir tesiri olmamış, Şiiler ayrı mahallelerde yaşamışlardır. 19. asırda Selim Murtaza (ö.

<sup>3039</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 305.

<sup>3040</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 177-179.

1874),<sup>3041</sup> Abdullah Âl Ni‘me (ö. 1885),<sup>3042</sup> Muhammed Debbûk (ö. 1891),<sup>3043</sup> Rıza Murtaza (ö. 1903),<sup>3044</sup> Davud Sandûk (ö. 1908)<sup>3045</sup> gibi kendi mürşid ve âlimleri olmakla beraber bu zevâtın Dımaşk uleması ve hocalarıyla kayda değer bir bağlantısı bulunmamaktadır. Bunun tek istisnası, 1902 senesinde Dımaşk’a gelen Muhsin el-Emin’dir. O Dımaşk’a yerleşmiş, Şii çocuklar için okullar açmış ve Abdulmuhsin el-Üstuvânî gibi bazı Dımaşk uleması ile arkadaşlık kurmuştur. Özellikle Fransa’nın Şia ile Ehlisünnet arasındaki ihtilafı derinleştirme girişimlerinden sonra, ikisi (Muhsin el-Emin ve Üstuvânî) bir araya gelerek bu bölünmenin sebeplerini müzakere ediyorlardı. Muhsin el-Emin, Dımaşk Arap İlim Akademisi’ne üye olması hasebiyle Dımaşk ilim çevresinin de bir parçasıydı.<sup>3046</sup>

Kaynaklar Dımaşk’ta sûfîlerin Şia ile ilişkisi hakkında bize pek yardımcı olmuyor fakat bu ilişki büyük ihtimalle pek de iyi değildi. Öyle ki, Şia’nın tarikatlara olan düşmanlığı, Sünnî tarikatların teşvikiyle<sup>3047</sup> Fatımî devleti ve Şiileşmeye savaş açan Selâhaddin Eyyûbî döneminden beri bilinmektedir. Daha sonra Osmanlı Devleti gelmiş ve aynı siyaseti sürdürmüştür. Osmanlı sultanlarının Şii tebaasının işleriyle ilgilenmesine, Necef ve Kerbela’daki Şii türbelerini koruyup sürekli himaye etmesine rağmen,<sup>3048</sup> Osmanlı Devleti Yahudi, Hristiyan ve Dürzileri tanıdığı gibi Şii’leri de müstakil dinî bir topluluk olarak tanımayı reddetmiştir. Mahalle, cami ve türbeleri dışında dinî törenlerini açıkça icra etmelerine izin vermemiş,<sup>3049</sup> Osmanlıların baş

<sup>3041</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 2, 674; Şattî, *A’yânü Dımaşk*, 139.

<sup>3042</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî’l-Karnî’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 61.

<sup>3043</sup> A.g.e., C. 1, 126.

<sup>3044</sup> A.g.e., C. 1, 236.

<sup>3045</sup> A.g.e., C. 1, 270.

<sup>3046</sup> Cündî, *A’lâmu’l-Edeb*, C. 1, 230.

<sup>3047</sup> 19 yüzyıl öncesi Dımaşk tasavvuf tarihine kısaca değinilirken Nureddin Zengî ve Selahaddin Eyyubi’nin Şii düşünceyle savaşması için sûfî tarikatları desteklediğine dair bahis daha önce geçmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dayf, *‘Asrû’d-düvel ve’l-imârât: Mısır*, 63; Haccâc, *et-Ta’lîm fî Medîneti Dımaşk*, 45; Haşîş, *el-Hareketu’s-sûfiyye fî bilâdi’ş-Şam*, 75-76; Bervârî, *et-Tasavvuf fî Bilâdi’ş-Şâm*, 57-74.

<sup>3048</sup> Quataert, *ed-Devletü’l-Osmâniyye*, 184.

<sup>3049</sup> Hathaway, *el-Bilâdî’l-Arabiyye*, 83.

düşmanı Safevî medreseleriyle bağlantısı sebebiyle<sup>3050</sup> Şii mezhebinin öğretildiği medreseleri gönül rızasıyla kabul etmemiştir. Osmanlı Devleti'nde mutedil bir Sünnîleşmenin alameti olan tarikatların bu düşmanca tutumu sebebiyle Şiiler, Müslüman toplumdan soyutlanmıştır.<sup>3051</sup> Yemen'deki Zeydiyye gibi Osmanlı Devleti'yle ittifak halinde olmayan Şii fırkalarının tarikatlara düşmanlık etmek için diğer sebepleri ise tarikatların daima Osmanlı Devleti'yle ittifak halinde olmasıdır.<sup>3052</sup> Sûfiler Osmanlı Devleti'nin karşısında duran Şiilere Ehlisünnet itikadının dışına çıkanlar manasında “Harici” lakabını sık sık kullanmış, daha sonra bu lakap Sünnî Osmanlı Devleti'ne itaatin dışına çıkanlar manasında kullanılır olmuştur.<sup>3053</sup>

Dımaşk'ta Şia ile ilişkilerin soğukluğuna bir diğer sebep olarak eski çağlardan günümüze dek Dımaşklıların Emevîlere meyledip saygı duymaları ve Şiilerin Aşure meclislerinde onlara yönelttiği eleştiri oklarına karşı korumalarını ilave edebiliriz. Bu nedenle, Aşure gibi hem Şia hem Ehlisünnetin katıldığı törenlerde<sup>3054</sup> ya da Emevî Camii'ndeki Hz. Hüseyin türbesi ve Dımaşk yakınlarındaki Hz. Zeynep türbesi gibi iki tarafın da hürmet gösterdiği makamlarda dahi sûfiler Şia'yı ayırma çabası içerisinde olmuşlardır.<sup>3055</sup>

Halid el-Bağdâdî'nin öğrencilerine Hatm-i Hâcegan'da Şia'ya lanet ve beddua etmeleri yönünde tavsiyesinin,<sup>3056</sup> Irak ve Hindistan'da Şia'nin güçlü olması ve birçok münasebetle sünnet ve tasavvuf düşmanlığı yapmalarını görmesinin etkisiyle olduğu anlaşılmaktadır. Kürt bölgeleriyle Safevî Devleti arasındaki gergin ilişkilerin yanı sıra, Hindistan'daki Nakşibendî silsilesi şeyhlerinden birisi olan Mazhar Cân-ı Cânân bazı fanatik Hintli Şiiler tarafından suikasta uğramıştır. Bununla birlikte Halid el-Bağdâdî,

---

<sup>3050</sup> Nikola Ziyâde, “el-Fethu'l-Osmânî li-Bilâdi's-Şâm ve Âsâruhu'l-Mübâşira”, *Mecelletu'l-İctihâd*, C. 11, S. 44 (1999), 32.

<sup>3051</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 120.

<sup>3052</sup> Ferhâd Defterî, *Târîhu'l-İslâm eş-Şi'î*, çev. Seyfuddin el-Kasîr, (Beyrut: Dâru's-Sâkî, 2017), 213.

<sup>3053</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 44.

<sup>3054</sup> ‘Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 86.

<sup>3055</sup> ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 102.

<sup>3056</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 69.

halifesi Muhammed el-Hani'nin kendisinden naklettiği üzere<sup>3057</sup> ehl-i beyte büyük bir tazim ve hürmet beslemektedir.

Sûfî ulemeden bir kısmı bu dönemde Şii fikir ve tahrifatına karşı reddiyeler kaleme almışlardır. Bunlardan biri, Bağdat'ta kaldığı sırada<sup>3058</sup> İmamîyye'ye reddiye yazmış olan Ali es-Süveydî'dir (ö. 1822). Bir diğeri ise, Hz. Aişe'nin masumiyetine dair risalesiyle Şia'ya reddiye yazan ve Şii Muhammed b. Murtaza'nın tefsirindeki tahrifatı açıklayan yazılar kaleme alan<sup>3059</sup> Emevî Camii Şâfiî imamı ve Rifâî tarikatı şeyhi Arif el-Müneyyir'dir (ö. 1923).

Ancak Şiilere yönelik bu tavır Dimaşk sûfilerini ve ileri gelenlerini bazı Şii ailelerin neseplerinin Hz. Peygamber'e dayandığı gerçeğini kabul etmelerini engellememiştir. Öyle ki, Şam müftüsü Mahmud el-Hamzavî en-Nakşibendî, Hz. Hüseyin *radiyallahu anh*'ın kızı Hz. Zeyneb'in türbedarlığını yapan Murteza ailesinin nesebinin Hz. Hüseyin *radiyallahu anh*'a ulaştığını tasdik ediyor, bu aileyi övüyor ve neseplerine dil uzatanları eleştiriyordu. Onlara lütuf ve ikramda bulunmayı emrediyor, bizzat kendisi ehl-i beyten olmaları hasebiyle<sup>3060</sup> aileyi ziyaret ediyordu. Bu ailenin kabirlerinin ehl-i beytin mezarları yanındaki Babu's-sağir Kabristanı'nda olmasının da bu sebeple olduğunu düşünüyoruz.<sup>3061</sup>

### 3.5.3. Sûfilerin Yahudilerle İlişkisi

Dimaşk'taki Yahudi varlığı milattan önce 6. yüzyıla dayanır<sup>3062</sup> ki bu dönemde, Guta köylerinden biri olan<sup>3063</sup> Jobar'daki kutsal mabetlerinden Talmud'da bahsedilmektedir. Yahudi varlığı Osmanlıların Dimaşk'a girip Yahudileri bağımsız bir millet olarak tanıdıkları döneme kadar devam etmiştir. Osmanlılar, Yahudileri devlet katında temsil etmesi için karargâhı İstanbul'da olan bir hahambaşı atamış, kendisine milleti üzerinde kullanacağı geniş yetkiler tanımış ve resmî törenlerde Ortodoks

---

<sup>3057</sup> A.g.e., 69.

<sup>3058</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 265.

<sup>3059</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 10/115.

<sup>3060</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 700.

<sup>3061</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 675.

<sup>3062</sup> Yusuf Na'îse, *Yehûdu Dimaşk*, (Dimaşk: Dâru'l-Meârif, 1988), 7.

<sup>3063</sup> Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 6, 211.

patriğinin önünde yer vermişlerdir. Osmanlı Devleti gölgesindeki Yahudiler iyi bir konumdalardı ve yüksek makamlar elde etmişlerdi. Üstelik Osmanlılar onları Müslümanlardan ayırt edecek<sup>3064</sup> muayyen bir kıyafet giymeleri hususunda ısrarcı da olmamıştı. 1892 yılında Selanik'teki bir Yahudi cemaati tarafından dünyadaki Yahudi cemaatlerine dair meseleleri ele alan bir dergiye gönderilen mektup, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudilerin en medeni ve gelişmiş ülkelerde dahi benzeri görülmemiş bir eşitlik ve hoşgörüye muhatap olduklarını kaydetmiştir. Bu derginin Osmanlı topraklarında neşredilmiyor oluşu da mektupta yazılanların objektifliğini kanıtlar niteliktedir.<sup>3065</sup>

Yahudilere karşı böylesi hoşgörülü bir atmosfer olması sebebiyle, Osmanlı Devleti'ne Endülüs, Macaristan ve Moldova'dan birçok Yahudi topluluğu gelmiş ve bir kısmı Dımaşk'a kadar inmişlerdir.<sup>3066</sup> 19 yüzyılın sonunda Şam Vilayeti'ndeki Yahudilerin sayısı 100 bine yaklaşmıştı.<sup>3067</sup> Osmanlı Devleti, Dımaşk Yahudilerine Hristiyanlardan daha iyi bir muamelede bulunmasına rağmen<sup>3068</sup> Yahudiler, 1831 yılında İbrahim Paşa'nın Dımaşk'a gelmesiyle beraber güç ve servetlerini arttırıp daha iyi mevki ve vazifeler elde etmeye çalışmışlar, onları birçok vergiden muaf tutan<sup>3069</sup> Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'nın desteklerini kullanmışlardır. Öyle ki, 1840 yılında İbrahim Paşa'nın idaresi sona erdiğinde Dımaşk'ın taşsız hükümdarları oldular. Samirîlerin Fransız himayesi talep etmesi örneğinde olduğu gibi,<sup>3070</sup> Avrupalı devletlerden himaye talep ederek Batılı konsoloslarla ilişkilerini güçlendirdiler.<sup>3071</sup> Daha sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısında,<sup>3072</sup> diğer milletleri Müslümanlarla orduya

---

<sup>3064</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 130.

<sup>3065</sup> Quataert, *ed-Devletu 'l-'Osmâniyye*, 313.

<sup>3066</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 134.

<sup>3067</sup> Ğarâybe, *Sûriyâ fi 'l-karni 't-Tâsi 'a 'Aşar*, 124.

<sup>3068</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 349; Ekrem el-'Ulebî, *Yehûdu 'ş-Şâm fi 'l-Asri 'l-Osmânî*, (Dımaşk: Vizâratu's-Sekâfe, 2011), 7.

<sup>3069</sup> Esed Rüstüm, *Bilâdu 'ş-Şâm fi 'Asri Muhammed Ali Paşa 1831 – 1840*, Der. Lemyâ Rüstüm Şihâde, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Bûlîsiyye, 1995), 128.

<sup>3070</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 345.

<sup>3071</sup> 'Ulebî, *Yehûdu 'ş-Şam*, 13.

<sup>3072</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 346.

katılma konusunda bir tutan zorunlu askerlik yasası<sup>3073</sup> sebebiyle çoğu Batılı devletlere göç ettiler.

Dımaşk'ta Yahudilerin kendi okul ve sinagoglarının olduğu eski Dımaşk'ın güneydoğusunda bulunan<sup>3074</sup> Harab isimli ayrı bir mahalleleri vardı. En önemli ve en eski sinagogları ise Doğu Dımaşk'ta bulunan Jobar köyü sinagogudur.<sup>3075</sup>

Yahudi ve Hristiyanların arasında sürekli tartışma ve kargaşalar çıkıyordu ve Yahudiler Hristiyan zulmünden sıklıkla şikâyet ediyorlardı.<sup>3076</sup> Hristiyanlar İbrahim Paşa'nın desteğiyle Yahudilerin bazı sinagoglarına ve mallarına el koydular;<sup>3077</sup> bu durum meşhur Hanefî fakih Muhammed Emin Abidin tarafından reddedilmiş ve caiz olmadığı belirtilmiştir.<sup>3078</sup> Dımaşk'deki şer'îyye mahkeme belgelerinin çoğu, Hristiyanların Yahudilere zulmettiklerini ve onlara saldırdıklarını göstermektedir.<sup>3079</sup> Bu nedenle bazı Yahudiler, kötü muamelelerinden intikam almak için<sup>3080</sup> zaman zaman Hristiyanlara saldırmışlar ve onlara karşı harekete geçen Müslüman, Dürzi ve Kürtlerin önlerini açmışlardır.<sup>3081</sup> Benzer şekilde Yahudiler, Hristiyan doktor rahip Thomas Kebbûşî ve kendisine bayramları için ekmek yaparken yardım eden Müslüman hizmetlisini 1840 yılında<sup>3082</sup> katletmekle itham edildiler. Mehmed Ali Paşa dünyanın çeşitli yerlerinden Yahudi tüccarların arabuluculuğu yardımıyla<sup>3083</sup> davayı kapattırmış olsa da bu olay Dımaşk toplumuna gölge düşürmüş ve özellikle Tanzimat döneminden sonra zenginliklerinin artması ve ticaret ağlarının genişlemesiyle Yahudiler toplumdan daha da soyutlanmışlardır. Yahudilerin 19. yüzyılda inşa ettikleri

---

<sup>3073</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 213.

<sup>3074</sup> Semîr Abde, *el-Yehûd es-Sûriyyûn*, (Dımaşk: Dâru Hasan Malas, 2003), 10.

<sup>3075</sup> 'Ulebî, *Yehûdu's-Şam*, 16.

<sup>3076</sup> Na'îse, *Yehûdu Dımaşk*, 7.

<sup>3077</sup> Abde, *el-Yehûd es-Sûriyyûn*, 98.

<sup>3078</sup> İbn Âbidîn, *Raddu'l-Muhtâr*, C. 4, 104.

<sup>3079</sup> Örnek için bkz. 'Ulebî, *Yehûdu's-Şam*, 200, 231, 232.

<sup>3080</sup> 'Ulebî, *Yehûdu's-Şam*, 294.

<sup>3081</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu'l-'Ayân*, 179.

<sup>3082</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 113; *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 31.

<sup>3083</sup> Ğarâybe, *Sûriyâ fi'l-karni't-Tâsi'a* 'Aşar, 125.



Farihi, Lizbona ve Şemaya<sup>3084</sup> gibi evlerin Dımaşk'ın en ihtişamlı evleri olması da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bununla birlikte Dımaşk Yahudileri, Halep gibi diğer şehirlerdeki Yahudilere nazaran ticaretle daha az iştigal ediyorlardı. Çoğu boyacı, kahvelerde şarkıcı, kanalizasyon temizleyicisi ve çöpten kumaş parçası toplayıcısı<sup>3085</sup> gibi Dımaşklıların gözünde mütevazı hatta aşağı görülen işlerde çalıştıkları için eşit zenginlikte de değillerdi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Yahudilerin %40'ı seyyar satıcılık, %20'si bakır zanaatkarlığı, %25'i ticaret, %10'u şarkıcılık ve eğitimle uğraşırken kalan %5'i bağışlarla geçiniyordu.<sup>3086</sup> Az sayıdaki Yahudi zengini ise şehrin ekonomisi üzerinde hüküm sürdükleri sarraflık işiyle meşgullerdi ve Dımaşk yöneticileri, mali kayıtları İbranice tutmaları sebebiyle, onlardan vazgeçemezlerdi.<sup>3087</sup>

Erkekler için mavi, kadınlar için sarı renk olan kendilerine has kıyafetleri vardı; fakat Avrupalı konsoloslarla kurdukları ticârî ilişkiler sayesinde Osmanlı sultanından kıyafet yahut renk kısıtlamasından muaf tutulmaları yönünden bir ferman çıkarmasını isteyebilmişlerdi. Böylece, Dımaşk'ta Avrupaî tarzda giyinen ilk kimseler oldular.<sup>3088</sup>

Avrupalı konsoloslarla güçlü ilişkileri vardı. Bazı şer'iyeye mahkeme sicillerinde bir Yahudi'nin Amerikan konsolosuna vekil olarak atıldığı,<sup>3089</sup> bazı Yahudilerin ise Almanya, Rusya ve diğer Avrupa ülkelerinin vatandaşlığına sahip oldukları<sup>3090</sup> kaydedilmiştir. Bu güçlü ilişki sayesinde, 1840 yılından itibaren kendileri için açılmaya başlayan misyoner okullarından büyük ölçüde eğitim desteği aldılar. Tüm Yahudi çocukları bu okullara gidiyordu; öyle ki toplumdaki nüfusları hiçbir zaman %4'lük oranı geçmemiş olmalarına rağmen<sup>3091</sup> bu okullardaki tüm öğrenciler arasında

---

<sup>3084</sup> Abde, *el-Yehûd es-Sûriyyûn*, 11.

<sup>3085</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 347.

<sup>3086</sup> Abde, *el-Yehûd es-Sûriyyûn*, 69.

<sup>3087</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 345. Örneğin, 'Ulebî, *Yehûdu's-Şam*, 164'te Şer'iyeye Mahkemesinden bir belge buna işaret eder.

<sup>3088</sup> Abde, *el-Yehûd es-Sûriyyûn*, 12.

<sup>3089</sup> 'Ulebî, *Yehûdu's-Şam*, 209.

<sup>3090</sup> A.g.e., 216, 287.

<sup>3091</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 65; Na'îse, *Yehûdu Dımaşk*, 9.

Yahudi öğrencilerin oranı %20'yi geçmişti.<sup>3092</sup> Bu okullar Batı etkisinin Dımaşk'a girmesine ve Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalı devletlerin çıkarlarına hizmet eden nesiller yetişmesine katkı sağlamıştır.<sup>3093</sup> Bu durum Yahudilerin Avrupalı devletlerle olan ilişkilerinde ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Filistin'de Yahudi yerleşimi faaliyetlerine başlayan İngilizlerin kurduğu Dünya Yahudi Konseyi'nden açıkça anlaşılmaktadır. Şer'iyeye mahkemelerinin belgeleri yerli ve Batılı Yahudilerin 1866<sup>3094</sup> yılında Filistin'den ve 1910<sup>3095</sup> yılında Golan'dan pek çok toprak satın aldığını göstermektedir. Bu konseyin bazı Dımaşk Yahudileriyle ilişkileri vardı ve farklı vesilelerle Yahudileri savunmak için olaylara müdahale etmişlerdir. Ayrıca 1860 yılında yaşanan Hristiyan fitnesinin fitilini ateşlemede de önemli rolleri vardır.<sup>3096</sup>

Tanzimat devrinde, İbrahim Paşa döneminden itibaren vilayet meclislerinde ulema ve tarikat şeyhlerinin yanında<sup>3097</sup> Yahudi temsilcileri de bulunmaya başladı ve resmi makamlar üstlendiler.<sup>3098</sup> 19. yüzyılın sonlarından itibaren Dımaşk'ın en zengin tüccarları ve devlet nezdinde en fazla nüfuz sahibi olanlar Yahudilerdi.<sup>3099</sup> Hoca, efendi, sahibu'l-izze (izzet sahibi)<sup>3100</sup> gibi saygı ifade eden lakaplarla anılır oldular. Bu durum Müslümanların Yahudilere duydukları öfkeyi öyle kışkırttı ki Dımaşk'ın ileri gelenleri Sultan II. Mahmud'a bir mektup sunarak Yahudilerin iktisadî hayatı ve resmi makamları işgal etmelerinden şikâyet etmiş,<sup>3101</sup> hükümeti, onların hainlik ve hilecilikleri konusunda uyarak devlet hazinesinin Yahudilere emanet edilmesinin

---

<sup>3092</sup> Abde, *el-Yehûd es-Sûriyyûn*, 72.

<sup>3093</sup> Na'îse, *Yehûdu Dımaşk*, 33.

<sup>3094</sup> 'Ulebî, *Yehûdu 'ş-Şam*, 252.

<sup>3095</sup> 'A.g.e., 304.

<sup>3096</sup> Na'îse, *Yehûdu Dımaşk*, 43.

<sup>3097</sup> A.g.e., 24.

<sup>3098</sup> Örnek için bkz. 'Ulebî, *Yehûdu 'ş-Şam*, 13, 186.

<sup>3099</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 347.

<sup>3100</sup> 'Ulebî, *Yehûdu 'ş-Şam*, 13.

<sup>3101</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 349.

caiz olmadığını belirtmişlerdir.<sup>3102</sup> Hatta Dımaşk şairlerinden bazıları iktisadî hayatta Yahudi tahakkümünden şikâyet eden şiirler kaleme almışlardır:

*Bu zamanın Yahudileri ulaştılar - Emellerinin nihayetine ve zenginleştiler*

*Mal onlarındır, şan onların - Müsteşar onlardan, hükümdar da*

*Ey bu asrın insanı, size tavsiyemiz - Siz de Yahudi olunuz, tıpkı felek gibi...*<sup>3103</sup>

Dımaşklı dinî eşrafı en çok rahatsız eden meselelerden biri, Şamlı hacı kabileleriyle birlikte [hacca] gitmek için Dımaşk'ta toplanan Müslüman hacıların mallarına el koymak için Yahudilerin oynadığı türlü oyunlardı. Yahudi sarraflar, hac kabileleri yola çıkmadan önce döviz kurunu düşürüyorlar, kafilenin asker ve işçilerine hasat zamanı geri ödemeleri şartıyla borç veriyorlardı. Hasat zamanı geldiğinde döviz kurunu yükselterek büyük oranda kar elde ediyorlardı. Asker ve işçilerin borçlarını ödeyememesi ve çiftçi ve esnafa faizli borç vermeleri sebebiyle Guta'da birçok arazinin kontrolünü ele geçirdiler. Tarikat şeyhlerinin, İbrahim Paşa döneminde Avrupa ülkeleriyle başlayan ticarî ilişkilerinin yanı sıra, bu hileler sayesinde haksız bir şekilde zenginleşen Yahudilere karşı öfkesini tetikleyen de bu olmuştur.<sup>3104</sup> Avrupalı konsolosların Dımaşk halkının aleyhine Yahudilere destek vermesinin<sup>3105</sup> yanı sıra bu durum, Dımaşk esnaf pazarının felç olmasına ve esnafın iş bırakıp fakirleşmesine yol açmıştır.

Tüm bunlar genelde Müslümanlar, özelde de tarikatlarla Yahudiler arasındaki ilişkiyi bozuk ve soğuk bir hale getirmiştir. Yahudilerin genel olarak Dımaşk'taki diğer gruplarla ilişkilerinin son derece sınırlı olması onları dışarıya kapalı ve içe dönük bir hale getirmişti.<sup>3106</sup> Hâlbuki toplumdan dışlanmış da değillerdi. Aksine, kendi mahallelerinde<sup>3107</sup> dışarıya kapalı bir hayat sürmeyi seçen bizzat kendileriydi. Belgeler Yahudilerin yargı işleri için şer'î kadiya özgürce başvurduklarını, diğer insanlarla

---

<sup>3102</sup> Na'îse, *Yehûdu Dımaşk*, 19.

<sup>3103</sup> A.g.e., 20.

<sup>3104</sup> Şer'îyye Mahkeme belgelerinden örnekler için bkz. 'Ulebî, *Yehûdu'ş-Şam*, 132, 133, 165, 168, 186, 271; Na'îse, *Yehûdu Dımaşk*, 22.

<sup>3105</sup> Na'îse, *Yehûdu Dımaşk*, 27.

<sup>3106</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 346.

<sup>3107</sup> 'Ulebî, *Yehûdu'ş-Şam*, 12.

âlim-satım, kiralama, vekâlet ve borç ilişkileri kurduklarını göstermektedir. Belgelerde bir kısım Yahudi'nin Müslüman olduğunu ve şer'îye mahkemelerine başvurarak bunu kayıt altına aldığını da görmekteyiz.<sup>3108</sup> Ayrıca, Jobar Yahudilerinin grup grup Müslüman olduğuna, son ihtidanın 20. yüzyılın başlarında Şeyh Hatib Muhammed el-Feyyûmî eliyle gerçekleştiğine dair haberler de yer almaktadır.<sup>3109</sup>

#### 3.5.4. Sufilerin Hristiyanlarla İlişkileri

Dımaşk'ta Hristiyanlarla ilişkiler Bilad-ı Şam'a yapılan haclı seferlerinden bu yana gergindir.<sup>3110</sup> O dönemden sonra hem kendi aralarında hem de Müslümanlarla aralarında birçok anlaşmazlık çıkmıştır. Avrupalı devletlere yardım etmelerinden korkulduğu için<sup>3111</sup> sürekli olarak devlet gözetimi altındaydılar. Ancak Osmanlılar Arap Hristiyanlara karşı onlardan öncekilere nazaran daha toleranslı davranmışlar; mal, hürriyet ve kiliselerine el uzatmamışlar; hatta cizye vergisini bile Hristiyanların sadece üçte birlik kısmı ödemiştir.<sup>3112</sup> Bununla birlikte Avrupalılarla temasa geçip Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca işler hususunda iş birliği yapmalarından korkulduğu için<sup>3113</sup> Doğu Avrupa Hristiyanlarıyla ilişkiler böyle değildir. Yunan Bağımsızlık Savaşı sonrası Osmanlı Devleti Yunan halkının sadakatinden şüphe duymaktaydı; bu yüzden Yunanlar 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı hükümetine karşı gizli eylemler planlama konusunda en aktif gruptur.<sup>3114</sup> Bu durum, Sultan II. Abdülhamid döneminde İslam toplumu şemsiyesi altında Osmanlı Devleti'ni destekleyen ve onunla iş birliği yapan tarikatlarla<sup>3115</sup> Hristiyanların arasında düşmanlık oluşmasına sebep olmuştur.

Dımaşk Hristiyanlarının tamamı aynı toplumsal statüye sahip değildi. Aralarında idarecilere yakın olup zenginlik ve servet sahibi olanlar olmakla beraber çoğunluk alt

---

<sup>3108</sup> Örnek için bkz. 'Ulebî, *Yehûdu's-Şam*, 174, 33, 67.

<sup>3109</sup> 'Ulebî, *Yehûdu's-Şam*, 16.

<sup>3110</sup> Lortet, *Melâmihi Sûriyye*, 218.

<sup>3111</sup> Ziyâde, *el-Hisbe*, 32.

<sup>3112</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 139.

<sup>3113</sup> A.g.e., 131.

<sup>3114</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 157.

<sup>3115</sup> Muhâfiza, *et-Teyyârât'us-Siyâsiyye*, C. 2, 299.

tabakalardaki zanaat işleriyle meşguldü. Dımaşk Hristiyanlarının durumu, örneğin, daha erken dönemlerde kurdukları ticârî ilişkiler nedeniyle Avrupalı konsoloslara kapılarını açan bir şehir olan Halep'tekilerden daha kötüydü. Dımaşk'a konsolosların girişi İbrahim Paşa dönemine kadar engellendiği için, Dımaşk Hristiyanları Halep'teki din kardeşlerinin yararlandığı imtiyazlardan daha az yararlanabilmiştir.<sup>3116</sup>

Hristiyanların sûfi çevrelerle ilişkilerini İbrahim Paşa dönemi öncesi ve sonrası veya Tanzimat öncesi ve sonrası olarak iki kısma ayırmak mümkündür. 19. yüzyılın ilk üçte birlik kısmında Hristiyan düşmanlığına rastlanmaz, ancak bu dönemin örfü nedeniyle Hristiyanların resmi vazife almaları yasaktı ve Müslümanlardan farklı bir muamele görmekteydiler. Halvetiyye tarikatı şeyhi Ömer el-Yâfi'nin *en-Nehyu 'an Ğayri'l-Müslimîn fi'l-A'mâl* isimli risalesinde de müşahede ettiğimiz gibi.<sup>3117</sup> Ancak bu durum İbrahim Paşa'nın 1831 yılında Dımaşk idaresine gelmesiyle hemen değişti. İbrahim Paşa azınlıklara birçok özgürlük tanıyarak Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik sağladı. Dımaşk toplumunun daha önceden alışık olmadığı bu duruma esnaf ve onların arkasından dinî eşraf razı olmadı. Bu mesele 1860 yılında patlama noktasına geldi ve halk, Tanzimat Fermanından yararlanarak daha fazla zenginleşen Hristiyanlara olan öfkesini bizzat boşalttı.<sup>3118</sup>

#### **3.5.4.1. Tanzimat Öncesi Dönemde Dımaşk Dinî Eşrafının Hristiyanlarla İlişkisi**

Ahkâm-ı Sultaniye fukahası zimmîlerle ilişkileri, zimmet akdinin şartları açısından ikiye ayırır. Birinci grup, zimmînin İslam'ı zemmetmemesi, Kur'an'a dil uzatmaması, Hz. Peygamber'e yalancı dememesi, Müslüman bir kimseye kötü söz söylememesi ve Müslümanlara savaş açanlara yardım etmemesi gibi müstehak şartlardır. İkinci grup şartlar ise, giyim kuşamlarıyla ayırt edilmeleri, çanlarının sesini yükseltmemeleri, haçlarını teşhir etmemeleri, açıktan şarap içmemeleri ve ata binmemeleri gibi talep edilen, müstehap şartlardır.<sup>3119</sup> Bu iki grup şart arasındaki fark şudur: müstehap şartlara uymamak zimmet akdini bozmazken müstehak şartlara uymamak bu akdi

<sup>3116</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 334.

<sup>3117</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 4677

<sup>3118</sup> Khoury, *A'yânü'l-Mudun*, 35, 36, 45; Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâle el-Fransiyyîn*, 135.

<sup>3119</sup> Ali b. Muhammed Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Thk. Ahmed Câd, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), C. 1, 225.

bozar.<sup>3120</sup> Henüz Haçlı Seferlerinin Müslüman toplumda açtığı yaralar kapanmamışken ve Osmanlı Devleti'yle Avrupalı devletler arasındaki savaş ve düşmanlık süregelirken, Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla pek çok kez yardımlaşmaları sebebiyle<sup>3121</sup> Hristiyanlar, Müslüman toplumun en katı davrandığı azınlık grup olmuştur. Tıpkı Kahire Hristiyanlarından bir kısmının Napolyon şehre girdiği zaman onunla yardımlaşmaları gibi, bittabi Osmanlı valisi Fransızlar çıkınca şehre döndüğü zaman Fransızlara yardım eden Hristiyanları öldürmüş ve onlardan kalan pek çok malı müsadere etmiş ve bir kısmını sürgüne göndermiştir.<sup>3122</sup> Bu sebeple, bazı Müslümanlar müstehap şartları müstehak olarak telakki ederek Hristiyanlara buna göre davranmışlardır. Mihail Meşakka bu durumu, toplumun Hristiyanlara hakareti ve onları aşağılaması olarak nitelemiş, âlim ve aydınların zimmîlere iyi davranmanın şariat emirlerinin bir gereği olduğunu<sup>3123</sup> halka sık sık hatırlatmalarına rağmen onları bu muamelelerinden vazgeçiremediklerini ifade etmiştir.

Fakat buna rağmen Tanzimat öncesi dönemde Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişki düşmanlık seviyesine ulaşmamıştır. Aksine, Dımaşk dinî seçkinleri Osmanlı Devleti'nin Yunanlılara Mora'yı kaybederek uğradığı hezimetten sonra<sup>3124</sup> Dımaşk Hristiyanlarından intikam almak isteyen Osmanlı idarecilerinin karşısında durmuştur. Benzer şekilde, Dımaşk valisi Genç Yusuf Paşa Hristiyanların aleyhine kanunlar çıkardığında toplanıp ona bu kanunların İslam'a aykırı olduğunu ve hiçbir valinin bu kurallardan önce gelmediğini söyleyerek vali kararından vazgeçene kadar geri adım atmadıkları gibi,<sup>3125</sup> zimmîlere baskıda aşırı giden her devlet adamına da karşı

---

<sup>3120</sup> Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, C. 1, 226.

<sup>3121</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 334.

<sup>3122</sup> 'Abd, *Havâdisu Bilâdi's-Şâm*, 66.

<sup>3123</sup> Meşâkka, *Meşhedu'l-'Ayân*, 26.

<sup>3124</sup> Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 3, 38.

<sup>3125</sup> Mîhâil Meşâkka, *Havâdisu's-Şâm ve Lübnân Dımaşkî*, Thk. Ahmed Ğassân Sebânû, (Dımaşk: Dâru Kuteybe, 1981), 41.

durmuşlardır. Bu nedenle pek çok Dimaşklı Hristiyanın Dimaşk ulema ve şeyhlerini yüceltip saygı duyduklarını ve kriz anlarında onlara başvurduklarını görmekteyiz.<sup>3126</sup>

Müslümanlarla Hristiyanlar arasında gözetilen kıyafet, meslek ve bazı toplumsal gelenekler konusundaki ayrımların makul düzeyi o dönemin örf ve kanunlarından kaynaklanıyor, siyasî durumlara göre artıyor yahut azalıyordu. Örneğin, Dimaşk valisi Genç Yusuf Paşa Hristiyanların özgürlüklerini kısıtlayan birçok karar çıkardığında, halktan bir kısım kimseler bu durumu fırsat bilerek bazı Batılı misyonere saldırmışlardır.<sup>3127</sup>

Halid el-Bağdâdî'nin Yahudi ve Hristiyanlara karşı takındığı düşmanca tavrına yönelik söylentilere gelince, bu hususta iki meseleyi ele almak gerekir:

**Birinci Mesele:** Daha önce Halid el-Bağdâdî'nin müritlerine öğütlediği bu lanetleşmenin gizli sebeplerini ortaya koymaya çalıştık ve anlaşılan oydu ki, bu düşmanlık Hristiyanların dinleri sebebiyle ortaya çıkmamıştı, Avrupalı devletlerin İslam dünyasını işgal etmek için Hristiyanları maşa olarak kullanmalarından kaynaklanıyordu. Halid el-Bağdâdî bu durumun etkilerini İngiliz ve Portekizlilerin hüküm sürdüğü<sup>3128</sup> Hindistan topraklarına seyahat ettiğinde fark etmiş, böylece Batılı ülkelerin emperyalizmine karşı mücadele etme ve sömürdükleri ülkelere karşı onları yıpratma Halidi Nakşibendî tarikatının bu dönemde sahip olduğu en önemli fikirlerden biri haline gelmişti. Bu nedenle tarikat şeyhleri birçok şehirde kurtuluş hareketlerine önderlik ettiler.<sup>3129</sup>

**İkinci Mesele:** Peter Gran gibi bazı araştırmacıların bahsettiği üzere, Dimaşk'ı 1807-1810 yılları arasında yönetmiş olan Vali Genç Yusuf Paşa,<sup>3130</sup> şeyhi el-Kürdî'nin yönlendirmesi üzerine<sup>3131</sup> şehirde Hristiyanların aleyhine geçerli olacak kararlar

---

<sup>3126</sup> Örneğin bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A 'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 491; *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi 'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 64.

<sup>3127</sup> Meşâkka, *Havâdisu 'ş-Şâm ve Lübnân Dimaşkî*, 38.

<sup>3128</sup> Bu konuda “Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkisi” bölümüne bakınız.

<sup>3129</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 119.

<sup>3130</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A 'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 230.

<sup>3131</sup> Meşâkka, *Havâdisu 'ş-Şâm ve Lübnân Dimaşkî*, 39,40.

yayımlamıştı.<sup>3132</sup> Peter Gran “şeyh el-Kürdi” ibaresini Halid el-Bağdâdî olarak anlamış<sup>3133</sup> olsa da Bağdâdî o dönemde Dımaşk'ta değildi. Kendisinin Dımaşk'a ilk ziyareti 1805 yılında, Yusuf Paşa'nın Dımaşk idaresine gelmeden önce, hac maksadıyla şehre uğramasıdır.<sup>3134</sup> Öyle görünüyor ki, Hristiyanlar aleyhine çıkarılan kararların ardında yatan hakiki sebep, valinin Vehhâbî hareketini bastıramaması üzerine insanları bu kararlarla oyalamaktır.<sup>3135</sup>

Dımaşk halkının yerli Hristiyanlara gösterdiği bu hoşgörülü muameleyi şehri bu süreçte ziyarete gelen Batılı Hristiyanlara göstermediklerini görmekteyiz. Birçok Batılı seyyahın zikrettiği üzere, Dımaşklılar Batılı Hristiyanları küçümseyip kendilerini üstün görmeleriyle meşhur olmuşlardı. Zira Dımaşk ahalisi, meşhur Şam hac kafilesinin toplanma ve hareket etme noktası olması hasebiyle kutsal olarak niteledikleri Dımaşk'a Kâbe'nin kapısı adını veriyorlar ve burada yabancı Hristiyanları görmek istemiyorlardı.<sup>3136</sup>

#### **3.5.4.2. Tanzimat Fermanı'nın İlanının Ardından Dımaşk Dinî Seçkinlerinin Hristiyanlarla İlişkileri**

Değişimin ip uçları, 1829 yılında Sultan II. Mahmud'un, farklı din ve sosyal sınıflardan insanlar arasındaki kıyafet farklılığını giderme amacıyla,<sup>3137</sup> seleflerinin giydiği kıyafeti değiştirerek sarığı çıkarttırıp,<sup>3138</sup> fes takılmasını ve geleneksel Doğulu tarzda kıyafet yerine<sup>3139</sup> Avrupaî kıyafete geçilmesini emrettiğinde görünmeye başlamış olsa da bu dönemin başlangıcını İbrahim Paşa'nın Dımaşk'a geldiği 1831 yılına kadar ertelemek mümkündür. Bu giyim tarzını ilk kabullenenler, halk tarafından

---

<sup>3132</sup> A.g.e., 36, 38.

<sup>3133</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'iyye*, C. 1, 275.

<sup>3134</sup> Harîrîzâde, *Tibyân*, C. 1, 327.

<sup>3135</sup> Mîhâil Meşâkkâ, *Müntehabât mine'l-Cevâb alâ İktirâhi'l-Ahbâb*, Thk. Esed Rüstüm, (Beyrut: Vizâretu's-Sekâfe, 1955), 43.

<sup>3136</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 119, 125, 127, 132, 135; *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 38, 157.

<sup>3137</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 268.

<sup>3138</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 376.

<sup>3139</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 166.



giyimleri nedeniyle ön yargıyla yaklaşılan gayrimüslim tüccarlardı. Dinî seçkinler ve onların arkasından halk ve esnaf kesimi ise bu kıyafetlerin onları gayrimüslimlerle eşit bir konuma getireceğini düşünerek reddediyorlar ve geleneksel kıyafetlerinde ısrar ediyorlardı.<sup>3140</sup> Öyle ki, Sultan II. Mahmud'u "hain"<sup>3141</sup> ilan ederek bu tarz kanunları reddettiklerini ifade ettiler.

Ancak Hristiyanlarla ilişkiler açısından asıl dönüm noktası Dımaşk'taki Mısır idaresi sırasında İbrahim Paşa'nın Hristiyanlara daha önce tanınmamış pek çok ayrıcalık tanıyan kanunlar çıkarmasıdır.<sup>3142</sup> Bu ayrıcalıklardan bazıları şunlardır: Kudüs Şer'iyeye Mahkemesi kayıtlarına göre<sup>3143</sup> mesul oldukları kilise, manastır ve ziyaretçi vergilerinden muaf tutuldular; kilise inşa etme, yenileme ve ihtişamlı hale getirme hususunda kendilerine izin verildi; kıyafet ve ata binme konusunda uymaları gereken her türlü sınırlandırma kaldırıldı; ticârî işlemleri tekellerine almalarına ve Müslüman tüccarlar aleyhine<sup>3144</sup> zenginleşmelerine imkan tanıyan Batı ülkeleri ile ticaretin idaresi için ilgili makamlar kendilerine tahsis edildi. Benzer şekilde vilayetlerin idari işleri için meclisler kuruldu ve Hristiyanlar da bu meclislere üye oldular. Hristiyan ileri gelenlerinden iki kişiye ilaveten Dımaşk ayanları, tüccarlar ve köy ağalarından oluşan Dımaşk meclisi, Şam tarihinde ilk kez Hükümet kurulunda Hristiyanlarla Dımaşklı dinî eşrafın yan yana oturmasına sahne oluyordu.<sup>3145</sup> Ayrıca Hristiyanların tüm saldırganlıklarına ve Dımaşk'ın dinî sembollerine verdikleri zararlara sessiz kalındı. Bu arada Hanna Bahri Dımaşk livasına yönetici olarak atandı ve Müftü ve Hanefî kadıların kararlarından istediğini değiştirme hususunda son söz ona verildi. İbrahim Paşa onu, keşişleri ve ruhban sınıfını karşılaması için müftü Abdurrahman el-Murâdî'ye ait olan Emevî Camii yanındaki evde oturttu. Ayrıca, Müslümanların

<sup>3140</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 269.

<sup>3141</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 131.

<sup>3142</sup> Fedvâ Nusayrât, *el-Mesihîyyûn el-'Arab ve Fikratu'l-Kavmiyye el-'Arabiyye fî Bilâdi's-Şâm ve Mısır 1840 – 1918*, (Beyrut: Merkezu Dirâsâtî'l-Vihdeti'l-Arabiyye, 2009), 55-59.

<sup>3143</sup> Rüstüm, *Bilâdu's-Şâm*, 128.

<sup>3144</sup> A.g.e., 69-72.

<sup>3145</sup> Esed Rüstüm, *Beşîr Beyne's-Sultânî ve'l-Azîz*, (Beyrut: Menşûrâtü'l-Câmi'ati'l-Lübânîyye, 1966), 103; Ziyâde, *el-Katib ve's-Sultân*, 144.

hislerine açıkça meydan okuyarak<sup>3146</sup> müftü, kadı ve nakibüleşraf dahil vilayet meclisinin tüm üyelerine, Hanna Bahri meclise girdiğinde ayağa kalkmalarını emretti. Tüm bu ayrıcalıklar nedeniyle, Avrupalı seyyahlar İbrahim Paşa dönemini, şehirdeki Hristiyanların altın çağı olarak nitelemişlerdir.<sup>3147</sup>

İbrahim Paşa'nın çıkardığı bu kanunlar, iddia ettiği gibi ıslaha duyduğu samimi bir arzudan kaynaklanmıyordu. Bu faaliyetlerin ardında Avrupalı devletlere, hassaten o dönemde Osmanlı Devleti'yle çatışma halinde olan ve topraklarına sahip olma hayali kuran Fransa'ya<sup>3148</sup> yaklaşma hedefi vardı. Britanya konsolosu 1858 yılında Dımaşk'ta yaptığı konuşmada İbrahim Paşa'nın, şehirden ayrıldıktan sonra dahi devam eden, siyasî etkilerinden hayranlıkla söz etmiştir. Ona göre yeni siyasetini uygulamadaki kararlılığı, Hristiyanların aleyhine gelişen taassubu ortadan kaldırmaya yönelik aceleci tavrı ve Hristiyanların kendisine verdiği destek, görevinde başarılı olmasının birer sebebidir.<sup>3149</sup>

Dımaşk halkı İbrahim Paşa'nın Hristiyanlara uyguladığı siyasete içerlediler.<sup>3150</sup> Onu, İslam'ı temsil ettiğini kabul ettikleri Osmanlı sultanına karşı Avrupalı devletlerin maşası; savaşlarını da Avrupalı devletler tarafından İslam'a ve Osmanlı Devleti'ne son verme girişimi olarak görüyorlardı.<sup>3151</sup> Mısırlıların açıkça Hristiyanların tarafını tutması sebebiyle, Dımaşklılar Mısır idaresinden çıkışlarını kutladılar ve Hristiyanlara onları cezalandıracaklarına dair gözdağı verdiler. Zira onlar Osmanlı sultanına açıkça lanet okumuşlar ve İbrahim Paşa Dımaşk'a girdiğinde, şehrin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını<sup>3152</sup> alenen kutlamışlardı. Osmanlı idaresi 1840 sonlarında geri döndüğünde bazı Müslümanlar Hristiyanlardan intikam almaya çalıştı; zira kimileri beyaz sarık

---

<sup>3146</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 59; *es-Sûriyyûne 'l-Mu'âsırûn*, 39.

<sup>3147</sup> *es-Sûriyyûne 'l-Mu'âsırûn*, 39.

<sup>3148</sup> Na'îse, *Yehûdu Dımaşk*, 32; Zerrûk, *el-Ekalliyât ed-Dîniyye*, 58; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el- 'Arab*, 59.

<sup>3149</sup> 'Âşûr, *el-Müctema 'u'ş-Şâmî*, C. 1, 262.

<sup>3150</sup> Sâdir, *Dımaşk fî Nusûsi 'r-Rahhâleti 'l-Fransiyyîn*, 135; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el- 'Arab*, 59.

<sup>3151</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 695.

<sup>3152</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 55.

giymek gibi<sup>3153</sup> Mısır idaresi altında elde ettikleri imtiyazları sürdürmekte ısrar ediyorlardı. Avrupalı seyyahların Hristiyanlara karşı bağnaz ve büyük bir nefret içinde olarak tanımladığı Nakşibendî müritlerinden Kavalalı Necib Paşa ve benzer hisler taşıyan diğer bazı meclis üyeleri<sup>3154</sup> de bu intikam için Müslümanlara yardımcı oldular. Ancak İbrahim Paşa'nın gidişinden sonra hiçbir şey eskisi gibi olmadı. Osmanlı Devleti aynı siyaseti izleyerek reaya arasında eşitlik tanıdı.<sup>3155</sup> Ardından 1839 yılında Osmanlı sultanı Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan etti. Müslümanlar bu fermanın Hristiyanları yücelttiğini düşünürken, İstanbul'daki reform yanlısı devlet adamları bunu Avrupalı devletlerin iç işlerine müdahaleleri ve bunun zararlarından kurtulmak için bir fırsat telakki ediyorlar,<sup>3156</sup> Kırım yarımadasını geri almak için anlaşma yaptıkları Avrupalı devletleri hoşnut edeceklerini düşünüyorlardı.<sup>3157</sup> Ayrıca, bu fermanı Batılı ülkelere meyleden<sup>3158</sup> Hristiyan Osmanlıların sadakatini bir nevi temin etme girişimi olarak görüyorlardı. Bu nedenle İngiliz konsolosu, Dımaşk siyasetine müdahale ederek İstanbul'daki hükümete Vali Ali Paşa'nın yönetici değil derviş olduğu iddiasıyla<sup>3159</sup> azlini talep eden bir mektup yazmış; bununla da kalmayıp, Hristiyanların kılık kıyafetine karışması ve eski sınırlamaları geri getirmeye çalışması bahanesiyle<sup>3160</sup> Vali Necip Paşa'yı da azlettirmeye çalışmıştı. Dımaşk dinî seçkinleri arasında Osmanlı'nın Hristiyanlara uyguladığı yeni siyasete yönelik bir rahatsızlık ve itiraz dalgası mevcuttu; zira bu siyasetin Hristiyanları her gün biraz daha yücelttiğini düşünüyorlardı.<sup>3161</sup> Hristiyanlara muhabbet ve yakınlık göstermesi sebebiyle<sup>3162</sup> valiyi eleştiren Dımaşk kadısı Said el-Üstuvânî eş-Şâzelî'nin yaptığı gibi, yöneticilerin Hristiyanlara meyledip üstün tutmalarını alenen eleştiriyorlardı. Hristiyanlarla

<sup>3153</sup> Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el- 'Arab*, 61; Cummins, *el-Islâhu 'l-İslâmî*, 19.

<sup>3154</sup> *es-Sûriyyûne 'l-Mu 'âsırûn*, 39, 134.

<sup>3155</sup> 'Âşûr, *el-Müctema 'u 'ş-Şâmî*, C. 1, 261; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el- 'Arab*, 61.

<sup>3156</sup> Cummins, *el-Islâhu 'l-İslâmî*, 19.

<sup>3157</sup> Na'îse, *Yehûdu Dımaşk*, 33.

<sup>3158</sup> Quataert, *ed-Devletu 'l- 'Osmâniyye*, 137.

<sup>3159</sup> *Müzekkîrât Târîhiyye*, 140.

<sup>3160</sup> A.g.e., 140; Üstuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 17.

<sup>3161</sup> Cummins, *el-Islâhu 'l-İslâmî*, 19.

<sup>3162</sup> Üstuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 152.

Müslümanlar arasında eşitlik tavsiye eden ve onlara tam özgürlük tanıyan sultan fermanı vilayet meclisinde kendilerine okunduktan sonra Dımaşk dinî seçkinleri bu fermanın son derece kötü etkilerinin olacağını açıklayarak onun şeriatla çatıştığını ifade ettiler.<sup>3163</sup>

Tüm bunlar, bir İngiliz seyyahın, sûfilere ve Avrupalı Hristiyanlarla ilişkilerini, Avrupalı konsoloslara duydukları nefreti, Avrupa'dan gelen herkese karşı kendilerini üstün görmelerini<sup>3164</sup> eleştirdiği anılarına kaydettikleridir. Ayrıca, özellikle Meydan Mahallesi gibi sûfi tekkelerin çok olduğu bölgelerdeki Avrupalı Hristiyanlara karşı halkın tamamının duyduğu öfkeyi tasvir etmiştir.<sup>3165</sup>

Bu nefret İbrahim Paşa döneminden itibaren büyümüş, iktisadî ve eğitimsel sebeplerle körüklenmiş ve 1860 yılındaki Hristiyan Fitnesi olayıyla patlama noktasına gelmiştir. Bu olay şehrin dinî seçkinleriyle Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin alâmet-i farikasını oluşturur niteliktedir.

### 3.5.4.3. Hristiyan Fitnesi

#### a) *Fitnenin Sebepleri*

Dımaşk'ta Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki çalkantılı ilişkiler, İbrahim Paşa'nın gidişinin ardından Osmanlı Devleti'nin reayası arasında eşitlik sağlayan kanunların yürürlüğe girmesiyle devam etmiştir. Tanınan ayrıcalıklar, himaye ve Avrupalı konsolosların faydalandığı vergi indirimleri<sup>3166</sup> sebebiyle Hristiyan ve Yahudilerin elde ettikleri ekonomik ve toplumsal kazançlar, Dımaşk halkının duyduğu rahatsızlık ve memnuniyetsizliği artırmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancı şirketlerin Müslüman işçiler yerine Hristiyanları tercih etmesi ve onlara Osmanlı toplumunun içine nüfuz etmeleri için birçok ayrıcalık tanımları da bu öfkeyi arttıran bir diğer sebeptir.<sup>3167</sup>

Üstünlük taslama, Müslüman çoğunluğa kötü muamelede bulunma, İbrahim Paşa döneminden beri elde ettikleri imtiyazları kötüye kullanma gibi Hristiyanların bazı

---

<sup>3163</sup> A.g.e., 162.

<sup>3164</sup> *es-Sûriyyûne 'l-Mu'âsirûn*, 28, 29, 151.

<sup>3165</sup> A.g.e., 147.

<sup>3166</sup> Khoury, *A'yânü 'l-Mudun*, 20, 21; Etâsî, *Tetavvuru 'l-Müctemâ'*, 24.

<sup>3167</sup> Quataert, *ed-Devletü 'l-'Osmâniyye*, 322.

yapıp ettiklerini İbrahim Paşa'nın divanında çalışan<sup>3168</sup> ve Lübnan Hristiyan ileri gelenlerinden olan Nevfel Trablusî gibi bazı Hristiyanlar dahi hoş görmemişlerdir. Bu olaylardan birinde Hristiyanlar, Müslümanlara saygısızlık ederek, hacıların süslediği gibi süsledikleri develere şarap yükleyip Dımaşk sokaklarında taşıtmışlar, davullar eşliğinde İbrahim Paşa'nın şehre gelişini ve Osmanlıların çıkışını<sup>3169</sup> kutlamışlardır. Bir diğer olayda Hristiyanlar, İbrahim Paşa'nın izni ile bir geçit töreni düzenleyip alenen içki içmişlerdir.<sup>3170</sup> Müslümanlar, buna engel olamamalarından dolayı kahırlarından ağlamışlardır.<sup>3171</sup> 1833 yılında Dımaşk'ı ziyaret eden ve Lamartine ismiyle meşhur Fransız gezginin gözlemlediği üzere, Hristiyanların benzer tasarrufları, taşkınlıkları ve Müslümanların geleneklerine gösterdikleri saygısızlıklar farklı din sahipleri arası hoşgörüsüzlüğü arttırmıştı. Öyle ki Fransız gezgin Müslümanlarla Hristiyanlar arasında her an bir fitnenin patlak vermesini bekliyordu.<sup>3172</sup> 1837 yılında<sup>3173</sup> Dımaşk'ı ziyaret eden bir diğer Fransız gezgin, İbrahim Paşa ve sonraki idareciler tarafından Hristiyanlara tanınan imtiyazların devam etmesinin bu taassup ve düşmanlığı daha da arttırdığını nakletmiştir.

1860 yılında Hristiyanlara karşı meydana gelen patlamada hem kendisinin hem ailesinin önemli bir payı olduğu bilinen ve hadiseyi bizzat yaşayan görgü tanığı Dımaşk nakîbü'l-eşrafı vekili Ebu's-Suûd el-Hasîbî hatıratında olayı Müslümanlarla Hristiyanlar arasında eşitlik gözeten Tanzimat Fermanına bağlar. Diğer bir sebep olarak ise Batılı konsolosların şehrin iç siyasetine karışmalarına ve Bilad-ı Şam Hristiyanlarına tanıdıkları himaye ve imtiyazlara işaret eder. Bu imtiyazlar Hristiyanların yozlaşmasına, Dımaşk Müslümanlarına sürekli saldırganlık gösterip zarar vermelerine, ticârî faaliyetlerde tekelleşip Müslümanları dışarda bırakmalarına<sup>3174</sup> yol açmıştır. Ayrıca, Avrupalıların çıkarları için temsilcileri gibi

---

<sup>3168</sup> Rüstüm, *Bilâdu's-Şâm*, 21.

<sup>3169</sup> A.g.e., 70.

<sup>3170</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 55.

<sup>3171</sup> A.g.e., 66.

<sup>3172</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 135.

<sup>3173</sup> A.g.e., 137.

<sup>3174</sup> Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 293.

çalışarak<sup>3175</sup> büyük servetler elde etmişlerdir. Hristiyanlara ait üç bin tekstil makinesinin imhası, elde ettikleri iktisadî kazanımlara duyulan acı öfkeyi teyit eder niteliktedir.<sup>3176</sup>

### **b) Fitne Olayları ve Sûfilerin Konumu**

Bu fitnede yaşanan olaylara ilişkin detaylı bilgi vermeyeceğiz. Bu konuda Dimaşk dışındaki Hristiyan ve Dürzilerin kaleminden pek çok eser tarafımıza ulaşmıştır.<sup>3177</sup> Dimaşk'ta yaşananlara dair en tafsilatlı bilgileri aktaran ise olayların görgü tanığı olan Ebu's-Suûd el-Hasîbî'nin hatıralarıdır<sup>3178</sup> ki bunlar o dönemin Dimaşk ulemasının bakış açısını da temsil etmektedir.<sup>3179</sup> Bu noktada olayların seyrini kısaca takdim edip sûfi ileri gelenlerinin hadiseyi bastırma girişimlerine ve Hristiyanları savunup mümkün olduğunca büyük bir kısmını himaye etmelerine değineceğiz.

Olaylar Lübnan dağında Dürziler ve Hristiyanlar arasında başlamakla birlikte fitilini ateşleyen pek çok sebep vardır. Arazi sahipleriyle burjuva sınıfı ile Avrupalı devletlerle Osmanlı Devleti arasındaki gerilim bu sebepler arasındadır. Dürziler olayları Beyrut'a taşıyıp oranın Ehlisünnet halkından Hristiyanlara karşı yardım istemişlerse de Beyrut uleması buna karşı çıkıp henüz alevlenmeden fitnenin ateşini söndürmüşlerdir.<sup>3180</sup> Bu haberler Dimaşk'a ulaşınca halkın çoğunluğu Dürziler tarafına meyletmiştir. Zira halk Hristiyanların başına gelenlerin, İbrahim Paşa döneminden itibaren elde ettikleri imtiyazlar sebebiyle diğer inançlara karşı takındıkları saygısız ve üstenci tavrın doğal bir sonucu olduğunu düşünüyorlardı.<sup>3181</sup> 29 Haziran 1860 tarihine denk gelen Kurban Bayramının [ilk] gününde, Müslümanların namaz için toplandığı sırada Hristiyanların Emevî Camii'ne hücum edeceğine dair söylentiler gelmeye başladı. Bunun üzerine Vali Ahmed İzzet Paşa, tedbiren caminin etrafını tam teçhizatlı askerlerle kuşattı. Bir şey olmadı ancak içerideki halkın dinî galeyanı kaynamaya başladı. Daha sonra

---

<sup>3175</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 451.

<sup>3176</sup> Quataert, *es-Sulta ve'l-müctema*, 86. Ayrıca bkz. Weismann, *Taste of Modernity*, 17.

<sup>3177</sup> Süheyl Zekkâr *Târîhu bilâdi's-Şam* adlı kitabında bir kısmını derlemiştir.

<sup>3178</sup> Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 289-324.

<sup>3179</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dimaşk*, 261.

<sup>3180</sup> Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, 247.

<sup>3181</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dimaşk*, 262.

Dımaşk ve Beyrut arasında bulunan Râşaiya ve Hâsbaiya köylerinden Hristiyan kadınlar Dımaşk'a geldiler. Emir Abdülkadir gibi bir kısım Dımaşk uleması da onlara yardım etmek, yiyecek ve barınak sağlamakta acele ettiler.<sup>3182</sup> Zahle şehri Dürzilerin eline düştüğünde, halktan bazı Müslümanlar sevindiler ve etrafı süslediler. Bu durum Dımaşk Hristiyanlarının kalbine korku düşürdü ve kendi akıbetleri için korkmaya başladılar. Bunun üzerine Dımaşk uleması, çarşıları dolaşarak halkı bu şekilde yapmaktan men ettiler; sessizlik ve sükûnete çağırdılar. Ne var ki halkın sesi aklı başında olanların sesinden daha yüksekti.<sup>3183</sup> Zahle'den kaçan Hristiyanlar Dımaşk'a akın etmeye başladılar ve Emir Abdülkadir ve nakîbü'l-eşraf Ahmed el-Hasîbî gibi Dımaşk'ın bazı ileri gelen sûfî şeyhleri onları kendi evlerinde misafir ettiler.<sup>3184</sup> Bu esnada, Yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından Dımaşk askeri garnizonunu oluşturan Sâlihiyye Mahallesi Kürtleriyle güçlü ilişkilere sahip bir kısım Dürzi Dımaşk'a geldi.<sup>3185</sup> Zahle şehrini ele geçirmeleri namına bir geçit töreniyle kutlama yürüyüşü yaptılar ve Dımaşk halkından bazıları, Şiiler ve Kürt askerler onlara eşlik etti.<sup>3186</sup> Bunun üzerine nakîbü'l-eşraf Ahmed el-Hasîbî ve Mahmud el-Hamzâvî karşılarına dikilip sessiz olmaları ve makul davranmalarını emretti. Emir Abdülkadir de Dımaşk halkına ve ulemaya hitap ederek onları makul ve anlayışlı davranmaya davet etti; kalabalık ve güçlü olmalarına aldanmamaları hususunda uyardı. Avrupa'nın himaye ettiği Hristiyan halkın uğradığı herhangi bir zarara karşı sessiz kalmasının mümkün olmayacağını söyleyerek, onlara Emevî Camii'ni önceden olduğu gibi kiliseye çevirecek herhangi bir harekette bulunmamaları hususunda halkı dizginlemelerini emretti.<sup>3187</sup> Sonra Emir Abdülkadir, Dürzilere yazarak onları Hristiyanlara gösterdikleri saldırgan tutum hususunda uyarıp bundan vazgeçmelerini

---

<sup>3182</sup> Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 296.

<sup>3183</sup> Makarios, *Hasru'l-Lisâm*, 224.

<sup>3184</sup> Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 296.

<sup>3185</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 263.

<sup>3186</sup> Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 298, 299; Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 262.

<sup>3187</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu'l- 'Ayân*, 173, 174; Abdülcelil Temîmî, "el-Emîr Abdulkâdir el-Cezâirî fi's-Senevâtî'l-Ûlâ min İkâmetihi bi-Dımaşk", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Târîhi Bilâdi's-Şâm*, (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978): C. 2, 430.

tavsiye etti.<sup>3188</sup> Daha sonra Cezayirli göçmenlerin şeyhi olan Muhammed el-Mehdi es-Seklavî'nin müridi olan ve kendisine son derece saygı duyan Vali Ahmed İzzet Paşa önderliğindeki vilayet meclisiyle bir araya gelen Emir Abdülkadir, olaylar daha da büyümeden onlardan bu fitne ve isyanın sonuçlarıyla yüzleşmelerini istedi; fitnenin sebeplerini ortadan kaldırmak için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarına dair söz ve taahhütler alana kadar da toplantıdan ayrılmadı.<sup>3189</sup>

Ancak şehirde çok fazla Dürzi olması, esnaf ve halkın onların etrafında kümelenmiş olması sebebiyle atmosfer halen gergindi. Hatta bazı gençler, Dürzilerin yönlendirmesiyle, Hristiyanlara hakaret edip kışkırtmışlar ve yere haç çizmişlerdir. Bunun üzerine Hristiyanlar, bu gençlerin tutuklanıp zincirlenmesini emreden valiye şikâyetle bulundular ve vali gençlerin Hristiyan mahallesine sürülmelerini emretti, böylelikle halka yaptıkları hakareti biraz da olsa gidermiş olacaktı.<sup>3190</sup> Askerler bu gençleri Hristiyan mahallesine götürürken gençler şehrin çarşılarında, Hristiyanların onları köleleştireceklerini haykırarak zorluk çıkardılar. Bu durum esnaf ve tüccar kesimin kanına dokundu, ayaklanıp gençleri askerin elinden kurtardılar ve askerlere hücum ettiler. Bu sırada kalabalığı dağıtmak için kaleden bir top güllesi atıldı; ne var ki bu toplananların isyanını artırdı ve Hristiyan mahallesine hücum ettiler. Bununla da kalmayıp Dürzileri, Dımaşk içindeki ve dışındaki mahallelerin halkını da kendilerine katılmaya çağırdılar. Saldırı, ölüm ve yağmalar 9 Temmuz'dan 16'sına kadar devam etti. Bu fitne 5 binden fazla Hristiyan'ın ölümü ve 20 binden fazlasının da göçe zorlanmasıyla sonuçlandı. Ayrıca, yaklaşık 7 bin ev yakıldı, takriben 3 milyon cüneyh yağmalandı, 3 binden fazla tekstil makinesi imha edildi.<sup>3191</sup> Dahası, hem kendi evinde<sup>3192</sup> hem de Cezayirli adamlarının evlerinde<sup>3193</sup> binlerce Hristiyan'ı himaye eden Emir Abdulkadir, Mahmud el-Hamzâvî ve kardeşi Esad, Selim el-Attâr ve Müsellem el-Küzberi gibi eski Dımaşk mahallelerinde yaşayan<sup>3194</sup> ulema ve şeyhlerin

---

<sup>3188</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 97.

<sup>3189</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu'l-'Ayân*, 174.

<sup>3190</sup> Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 299.

<sup>3191</sup> Makarios, *Hasru'l-Lisâm*, 235, 236.

<sup>3192</sup> A.g.e., 233, 234; Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 301.

<sup>3193</sup> İsimleri için bkz. Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 106.

<sup>3194</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu'l-'Ayân*, 176, 177; Makarios, *Hasru'l-Lisâm*, 235.



ileri gelenleri araya girmeseydi bu sayılar artabilirdi. Bu isimlere Meydan Mahallesi'nde yaşayan ve oradaki Hristiyanları isyancı halka karşı koruyan<sup>3195</sup> Abdurrezzak el-Baytâr,<sup>3196</sup> Abdulğani el-Ğuneymi,<sup>3197</sup> Abdurrahman el-Mevsilî'yi<sup>3198</sup> de ekleyebiliriz. Hristiyanlar aleyhine genel silahlanmaya karşı çıkan Muhammed b. Abdullah el-Hani ve halefleri<sup>3199</sup> gibi sûfî seçkinlerin çoğu bu hadiseye itiraz etmiş ve bu nedenle daha sonra Osmanlı hükümeti tarafından herhangi bir zarar ve cezaya muhatap olmamışlardır.<sup>3200</sup>

### c) *Fitne Sonrasında Osmanlı Hükümeti'nin İcraatları*

Suç okları pek çok farklı kesime işaret etmekteydi. Ancak devlet Dımaşk ulema ve ileri gelenlerini suçlayarak en şiddetli cezaları onlara uyguladı.<sup>3201</sup> Çünkü Tanzimat'tan memnun olmayan ve uygulanmasına karşı çıkan bir kısım ulemanın kışkırtmalarını<sup>3202</sup> olayların patlak vermesinin sebebi olarak görüyorlardı. Ortaya çıkan huzursuzluğun dinî seçkinlerin bir kısmının işine gelmiş olması muhtemel olsa da tamamının bu şiddet eylemlerini kışkırttığını söylemek mümkün görünmemektedir. Aksine, şiddet eylemleri patlak verdiğinde ayaklanan toplulukları zapt etmek için çaba sarf etmişler; fakat fayda etmemiştir. Bu durum Dımaşk ahalisi ve ulemasının yaşananların sorumluluğunu almadığını düşünen Dımaşk kadısı Said el-Üstuvânî tarafından da kabul edilmiştir. Bu sebeple İstanbul Hükümeti'nin fitneyi bastırmak için gönderdiği Fuat Paşa'nın emirlerine açık bir itaatsizlikle, evinde oturarak şehrin kadısı vasfıyla onlarla birlikte sorguya girmeyi reddetmiştir.<sup>3203</sup> Fakat dinî seçkinlerin ve

<sup>3195</sup> Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, 263.

<sup>3196</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 263.

<sup>3197</sup> Makarios, *Hasru'l-Lisâm*, 235.

<sup>3198</sup> Savvâf, *Mevsû'atu'l-Üser*, C. 3, 525.

<sup>3199</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 91

<sup>3200</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 354.

<sup>3201</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 168, 242, 270, 275, C. 2, 749, 1010, C. 3, 1135; Hasibî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 315; Meşâkkâ, *Meşhedu'l-Ayân*, 189.

<sup>3202</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 438; Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 86, 87.

<sup>3203</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ahdâs*, 181.

ulemanın her halükârda şiddet olaylarının patlak vermesini engelleyememiş yahut bastıramamış olmaları, yetkilerini eskisinden daha fazla kısıtlayan Tanzimat sebebiyle bağımsız sosyal otoritelerini yavaş yavaş kaybettiklerinin bir göstergesidir.<sup>3204</sup>

Bu sırada Hristiyanlar –ki daha sonra Arap milliyetçileri olayları analiz ederken onların söylediklerini esas alacaklardı- suç oklarını Osmanlı Devleti’nin bazı siyasi şahsiyetlerine yöneltiyorlardı. Onları bu suçlamaya iten neden ise dönemin Dımaşk valisi Ahmed İzzet Paşa’nın sanki bu olayların yaşanmasını istiyormuşçasına içinde bulunduğu olumsuz tavidir.<sup>3205</sup>

Fitne sonrası 29 Temmuz tarihinde Dımaşk’a Fuad Paşa komutanlığında 4 bin kişilik büyük Osmanlı birliği ulaştı.<sup>3206</sup> Burada Fuad Paşa, suçluların hesabını sorması için hükümete baskı yapmak üzere Dımaşk’a gelen Avrupalı temsilcilerle bir araya geldi. Temsilciler, devletten büyük miktarda para cezası ödemesini, tüm felaketzede Hristiyanların evini restore etmesini ve kaybettikleri her şeyi tazmin etmelerini istediler.<sup>3207</sup> Fuad Paşa, Avrupalı temsilcilerin baskısı altında derhal cezai önlemleri almaya başladı. Valiyi azletti ve İstanbul’a gönderdi; vilayet meclisini feshederek üyelerini ve Dımaşk’ın büyük âlim, şeyh ve ileri gelenlerinden bir kısmını tutukladı. Üyeleri arasında Mahmud el-Hamzâvî ve Derviş el-Aclânî gibi sûfi seçkinlerin bulunduğu<sup>3208</sup> yeni bir meclis kurdu. Mahallelerin idaresi için de geçici bir meclis kurarak Dımaşk kadısı Said el-Üstuvânî, Abdulkadir et-Tağlibî<sup>3209</sup> gibi bazı sûfi seçkinleri de bu meclise atadı. Şüphe yahut bir Hristiyan tarafından ileri sürülen herhangi bir iddiayı insanları içeri almak için yeterli görerek<sup>3210</sup> katı cezai tedbirler uyguladı. 111 kişi vurularak öldürüldü, 60’tan fazla kişi de idam edildi<sup>3211</sup> ki aralarında

<sup>3204</sup> Hûrî, *Tabî’atu’s-Sultati’s-Siyâsiyye*, C. 1, 451.

<sup>3205</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu’l-‘Ayân*, 169-173, 180; Lortet, *Melâmihi Sûriyye*, 48; Hâlidî, *el-İş’âu’l-Mağribî*, 104; Hannâ, *Harekâtu’l-‘Âmme*, 265.

<sup>3206</sup> Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 304; Meşâkkâ, *Meşhedu’l-‘Ayân*, 188.

<sup>3207</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu’l-‘Ayân*, 191.

<sup>3208</sup> Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 323; Meşâkkâ, *Meşhedu’l-‘Ayân*, 189, 190; Üstuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 181.

<sup>3209</sup> A.g.e., 178.

<sup>3210</sup> Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 311.

<sup>3211</sup> A.g.e., 310.

Dımaşk valisi Ahmed İzzet Paşa da vardı. 186 kişi ağır işlerde çalışmaya mahkûm edildi, yaklaşık 1000 kişi de hapse yahut sürgüne gönderildi. Takriben 3 bin Dımaşklı genç askere alındı. Felaketzedelere tazminat olarak Dımaşk halkından 100 binlerce altın lira toplandı.<sup>3212</sup> Sünnî Dımaşk mahallelerinde binlerce kişi, Hristiyanlar yerleştirilmek üzere, evlerinden çıkarıldı.<sup>3213</sup> Diğer Dımaşk mahallelerinde de Müslüman halkın parasından Hristiyanların yıkılan evleri yeniden inşa edildi. Hatta, Havran müftüsü ve Dımaşk'ın büyük âlimlerinden birinin torunu olan mühendis Muhammed et-Tayyibî, Hristiyan mahallelerinin yeniden imarı için kurulan mühendis komitesinde yer almakla görevlendirildiler.<sup>3214</sup> Tüm bunlarla İstanbul hükümetinin Dımaşk'taki otoritesini güçlendirmek, Avrupalıların rızasını kazanmak ve Şam'a müdahale etmek için elde ettikleri bahaneyi ortadan kaldırmak hedefleniyordu.<sup>3215</sup> Öyle ki, Suriye Katoliklerini Koruma sloganı altındaki Fransız timi, fitneden bir ay kadar sonra Beyrut kıyılarına inmeye başlamış ve Lübnan Dağı'nın eteklerine kadar gelmişti.<sup>3216</sup> Bikaa Vadisi'ne vardığında tim komutanı General Beaufort, Emir Abdulkadir'e kendisinin ve taraftarlarının canını korumak için Dımaşk'tan ayrılması emrini gönderdi, zira şehri bombalayacaktı. Bunun üzerine Emir, geceleyin komutanın yanına giderek bu yapacaklarının sonuçları konusunda onu uyardı ve sabredip sakin olmasını istedi. Komutan bu isteği kabul etti ve böylece Dımaşk Fransız işgalinden korunmuş oldu.<sup>3217</sup>

---

<sup>3212</sup> Hannâ, *Harekâtu 'l-Âmme*, 268.

<sup>3213</sup> Hasibî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 312.

<sup>3214</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi 'l-Karni 'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 197.

<sup>3215</sup> Sultan Abdülmecid'in Napolyon'a gönderdiği ve güvenliğin en kısa zamanda temin edileceğini bildirdiği 16.07.1860 tarihli telgraf için bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 585.

<sup>3216</sup> Kevserânî, *es-Sulta ve 'l-müctema*, 86; ayrıca 03.08.1860 tarihinde Paris'te düzenlenen konferansın tutanağı için bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 585.

<sup>3217</sup> Cezâirî, *Tuhfetü 'z-zâir*, C. 2, 635; Hâlidî, *el-İş'âu 'l-Mağribî*, 105; ancak birçok rivayet onun hilafınadır ve işgalin durdurulmasının Fuad Paşa'nın Batılıların bölgeye müdahale etme bahanelerinin önünü kesen icraatları sayesinde olduğunu aktarır. Bkz. Müheybil, *el-Emir Abdulkadir el-Cezairi fi Dımaşk*, 87.

#### ***d) Devletin Aldığı Cezai Önlemlere Dımaşk Halkının Tepkisi***

Osmanlı idaresinin olaylara tepkisinin şiddetli olduğu ve bu tepkinin tüm Dımaşk halkını, özellikle de dinî seçkinleri etkilediği daha önce açıklandı. Fransız öncüleri Dımaşk'a ulaştığında, Fuad Paşa askerlerine Fransız ordusuna iyi muamelede bulunmalarını emretmişti. Çünkü onlar güvenliğin sağlanması ve suçluların cezalandırılmasında devlete yardım etmek için sultanın misafiri olarak gelmişlerdi.<sup>3218</sup>

Yüzyılın başlarında Osmanlı sultanın Avrupa kralları üzerinde nüfuz sahibi olduğuna ve İngiltere kraliçesinin kendisinin tabilerinden olduğuna dair<sup>3219</sup> Dımaşk halkı arasında yaygın bir kanaat vardı. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise alınan bu cezai önlemler, Dımaşk dinî seçkinlerinin, bizzat Fuad Paşa'nın temsilcilerinden biri olduğu Osmanlı reform hareketinin, imparatorlukta yavaş yavaş artan Avrupa nüfuzunu sağlamlaştırdığına dair kanaatlerini daha da güçlendirmiştir.<sup>3220</sup> Osmanlı Devleti Avrupa'nın baskısı sebebiyle onları bir başlarına bırakınca büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardır.<sup>3221</sup> Osmanlı'nın onları bir başlarına bıraktığının en iyi göstergesi Fransız konsolosunun Dımaşk ulema ve ayanlarına dil uzatması ve devletten idamlarını talep etmesidir.<sup>3222</sup> Halbuki, bundan otuz yıl öncesinde hiçbir Batılı konsolos Dımaşk'a girmeye dahi cüret edemiyordu. Benzer şekilde, Fuad Paşa'nın Dımaşk'ın önde gelen ulema ve şeyhlerini hapsedmesi, sürgüne göndermesi ve bazılarının mallarının müsadere edilmesi de onları şoka uğratmıştır.<sup>3223</sup> Bu âlim ve şeyhler arasında, Dımaşk'ın en önemli fakihî Abdullah el-Halebî, Şafii müftü Ömer el-Gazzî, Nakşibendî şeyhlerinden biri, nakîbü'l-eşraf Ahmed el-Aclânî, Şam müftüsü Tâhir el-Âmidî ve diğerleri de bulunuyordu ki, onlar Kıbrıs adasına sürülmüşler ve hatta bir kısmı orada garip bir şekilde ölmüştür.<sup>3224</sup>

---

<sup>3218</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 590.

<sup>3219</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 177.

<sup>3220</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 22.

<sup>3221</sup> Lortet, *Melâmihi Sûriyye*, 218.

<sup>3222</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 55.

<sup>3223</sup> A.g.e., 203; Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 263.

<sup>3224</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 168, 242, 270, 275, C. 2, 749, 1010, C. 3, 1135; Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 315; Meşâkkâ, *Meşhedu'l-'Ayân*, 189.

Osmanlı hükümeti Dımaşk dinî ileri gelenlerine en şiddetli cezai işlemleri uyguladığı sırada Avrupalı devletlere çeşitli ayrıcalıklar sunmaya da devam ediyordu. Şam vilayetlerinde Avrupa nüfuzu da artarak devam etmekteydi. Avrupalı ülkeler dinî bağlılıkları olan Hristiyan azınlıkları desteklemek için ticârî faaliyetleri kullanıyorlardı. Örneğin Fransa 14 bin Hristiyan işçinin çalıştığı 194 ipek fabrikası kurmuştur.<sup>3225</sup> Aynı şekilde, tüm Avrupa ülkeleri, daha sonra Avrupa etkisinin sızdığı bir köprü haline gelene kadar, ticârî projelerine binlerce Hristiyan'ın dahil edilmesine yardımcı olmuştur.<sup>3226</sup> Hristiyanlar, sahip oldukları ayrıcalıkları ve Avrupalı devletlerle ilişkilerini kullanarak Müslümanlara karşı küstahlıklarını artırmışlar, malları tekelleştirip yüksek faizlerle borç vermek suretiyle<sup>3227</sup> Müslüman tüccar ve çiftçilere zarar vermişlerdir. Fransız ve Britanya konsoloslarının hükümetlerine izah edip çokça şikâyetle bulundukları şey buydu. Dımaşk Britanya konsolosunun İstanbul Britanya büyükelçisi Henry Elliot'a yazdığı 21.11.1870 tarihli mektupta, Müslüman zulmünden korunma bahanesiyle Britanya vatandaşlığı alan Hristiyanların bu korumayı, kazanmaları İngiliz himayesine bağlı olan iktisadî tasarruflarına da şamil olacak şekilde genişlettiklerini bildirmiştir. Müslüman tüccarlar gibi emek ve şerefleriyle ticaret yapmak yerine, Müslüman tüccar ve çiftçilere yüksek faizlerle borç veriyorlar, emtiayı stoklayıp devlete satıyorlar ve daha sonra borç verdikleri malların tahsili için sahip oldukları himayeyi bahane ederek Britanya konsolosundan yardım istiyorlardı.<sup>3228</sup>

Lyon Üniversitesi Tıp Fakültesi dekanı olan Fransız gezgin M. Lorte'in 1880 yılında kaydettiğine göre: Hristiyanlar ve Batılılar Hristiyan fitnesinden sonra elde ettikleri imtiyazlar sebebiyle tam bir özgürlüğe sahiptiler; gönül rahatlığı ve güvenle seyahat ve çalışma imkanlarından faydalanmaktadırlar. Buna mukabil, Müslümanlar, Osmanlı Devleti'nin Batı baskısıyla kendilerini bir kenara attığı hissiyle hayal kırıklığı yaşamaktadırlar.<sup>3229</sup>

---

<sup>3225</sup> Vecîh Kevserânî, *Bilâdu 'ş-Şâm fî Matla 'i 'l-Karni 'l-İşrîn*, (Beyrut: Ma'hedu'l-İnmâ' el-Arabî, 1980), 108-111.

<sup>3226</sup> Etâsî, *Tetavvuru 'l-Müctemâ'*, 49.

<sup>3227</sup> Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el- 'Arab*, 49.

<sup>3228</sup> Râfık, *Temellükü 'l-Ecânib*, 105.

<sup>3229</sup> Lortet, *Melâmihi Sûriyye*, 218.

Dımaşk dinî seçkinleri bu fitne sonrası toplumdaki pozisyonlarının gördüğü zararın farkındalardı. Cemaleddin el-Kâsimî'nin arkadaşı Abdurrezzak el-Baytâr'a bildirdiğine göre<sup>3230</sup> seçkinler toplumun liderliği konumlarından çıkarılmışlar ve şehrin iç siyasetinden de uzaklaştırılmışlardır. Tüm bunlar Dımaşk ulema ve şeyhlerinin birçoğunun Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını kazanma düşüncesi üzerinde ciddiyetle durmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Dımaşklı sûfî otoritelerinden ikisinin liderliğinde iki farklı girişim görmektediriz: Birincisi Emir Abdulkadir,<sup>3231</sup> ikincisi de Mahmud el-Hamzâvî'nin<sup>3232</sup> gayretleriyle meydana gelmiştir. Zira onlar Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler karşısındaki güçsüzlüğünün Bilad-ı Şam topraklarının işgali hususunda Avrupalıların iştahını kabartacağını düşünmekteydiler.<sup>3233</sup> Bu sebeple çözümü Osmanlı'dan bağımsızlığın ilan edilmesi ve Emir Abdulkadir, Mahmud el-Hamzâvî ve Mekke şerifi gibi dindar komutanların hakimiyeti altında müstakil bir Arap devletinin inşasında gördüler.<sup>3234</sup>

Hristiyanlarla ilişkilerin sıkıntılı olması ulema ve sûfî kesimini onlarla iletişim kurmaktan alıkoymamıştır. Meşhur Hristiyan doktor Mihail Meşakka, Nakşibendî Mahmud el-Hamzâvî'yle mantık okumuş, ilim, akıl ve ahlakına övgüler yağdırmıştır.<sup>3235</sup> Ayrıca, birçok Dımaşk âlimi herhangi bir saldırı karşısında Hristiyanları savunmaya devam etmiştir. Örneğin, Abdulkadir el-Kassâb, Dımaşk kırsalındaki Hristiyanları himaye etmekte ve Müslüman gençler tarafından gelecek herhangi bir saldırıya karşı onları korumaktaydı. Çünkü Fransa Suriye'yi işgal ettiğinde bazı Müslüman gençler Fransa'dan intikam almak için Dımaşk Hristiyanlarına saldırı yapmaktaydılar.<sup>3236</sup>

---

<sup>3230</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 264.

<sup>3231</sup> 'Âdil es-Suluh bu bağımsızlık hareketinin detaylarından *Sutûr mine'r-risâle* (89-148) adlı kitabında uzunca bahsetmiştir. O babasından, babası da zaten bu hareketin bir parçası olan dedesinden nakletmiştir.

<sup>3232</sup> Schilcher, *Dımaşk fi'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 233-235.

<sup>3233</sup> Suluh, *Sutûr mine'r-Risâle*, 92.

<sup>3234</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 22, 23.

<sup>3235</sup> Meşâkka, *Müntehabât mine'l-Cevâb*, 132.

<sup>3236</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 647.

#### 3.5.4.4. Sûfilerin Misyoner Heyetleri Karşısındaki Tutumu

##### a) *Dımaşk Halkının Yabancı Hristiyanlar Hakkındaki Tutumu*

Eskiden beri Hristiyanların hac mevsiminde Beytülmakdis'e gelmek için birçok Avrupalı Hristiyan kabileleri Şam vilayetlerine akın ederdi.<sup>3237</sup> Bu kabilelerden bir kısmı, Bilad-ı Şam'ın başkenti olması hasebiyle Dımaşk'ı de ziyaret etmeye çalışırdı. Ancak Fransız seyyah ve diğerlerinin naklettiğinden anlaşılıyor ki Dımaşk halkı bu yabancı Hristiyan kabilelerini hoş karşılamamaktaydı. Bu seyyahlardan birinin 1787 yılında yazdığına göre Dımaşk'ta 15 bin Hristiyan vardı ve bunların üçte ikiden fazlası kiliseden ayrı yani Ortodoks gruplardı. Dımaşklı Müslümanlar, şehirlerini, Kâbe kapısı ve hacıların Mekke-i Mükerreme'ye yönelmeden önceki toplanma mekânı olması sebebiyle kutsal kabul ettikleri için bu Hristiyan heyetlere karşı hoşgörülü değillerdi.<sup>3238</sup> Ayrıca bu heyetler yerli Hristiyanlardan farklı mezhepteydiler ve Dımaşklılara, Avrupa'dan gelerek Bilad-ı Şam'ı iki asırdan fazla bir süre boyunca işgal edip katliamlar yapan haçlı Hristiyanları hatırlatıyorlardı.<sup>3239</sup> Bu nedenle Dımaşklılar Avrupalı Hristiyan ziyaretçileri sürekli rezil ediyorlar, şehre at üstünde girmelerine ve sarık takmalarına engel oluyorlar, onları cizye ödemeye zorluyorlar ve şehre domuz sokmalarına izin vermiyorlardı. Ayrıca, 1821<sup>3240</sup> ve 1830<sup>3241</sup> yıllarında iki gezginin başına geldiği gibi, şehirde özgürce dolaşmalarına dahi izin vermiyorlardı. Benzer şekilde, Dımaşklılar gözünde kutsal olduğu için Emevî Camii'ni ziyaret etmelerine de müsaade etmiyorlardı.<sup>3242</sup> Bu nedenle seyyahlar birbirlerine Dımaşk'ı ziyaret ettiklerinde tetikte olmalarını tavsiye ediyordu. Zira bu şehrin halkı, Osmanlı hükümetinin tehditlerine rağmen,<sup>3243</sup> İngiliz konsolosunun şehre girmesine izin

<sup>3237</sup> Cebrî, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 70.

<sup>3238</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 119.

<sup>3239</sup> Lortet, *Melâmihi Sûriyye*, 218.

<sup>3240</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 121.

<sup>3241</sup> A.g.e., 125.

<sup>3242</sup> Lortet, *Melâmihi Sûriyye*, 209.

<sup>3243</sup> *Müzekkirât Târîhiyye*, 68; *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 133.

vermeyi reddediyordu. Seyyahların Dımaşk halkı için ifade etmiş olduğu gibi, Şam’da yabancı Hristiyanlara karşı kötülük beslemek artık derinlere işlemiş bir gerçektir.<sup>3244</sup>

#### **b) Misyoner Okulların Doğuşu**

17. yüzyılın başlarından itibaren, bu heyetlerin bazıları misyonerlik davetleri için gelmişlerdir. O zamanlar faaliyet alanları sınırlıydı; birtakım dinî kitapların neşri ve Dımaşk ve Halep’teki ruhban sınıfının eğitimiyle yetiniyorlardı.<sup>3245</sup> Ancak 18. yüzyılın başındaki Napolyon seferinin gölgesinde Fransız Katolik Kilisesi’ne bağlı okullar açmaya başladılar.<sup>3246</sup> Dımaşk’ta rastlayabildiğimiz ilk misyoner okulu, 18. yüzyılın başlarında kurulmuş olup Arap bölgelerindeki Müslümanlar arasında Hristiyanlığı yaymaları için İspanyol rahiplere Arapça eğitimi veren bir okuldur.<sup>3247</sup> 1755 senesine gelindiğindeyse Fransız Lazarist rahipler tarafından Dımaşklı Hristiyan çocuklar için kurulan bir okulla karşılaşırız. Bu okulda Arapçanın yanında Fransızca, Latince ve Fransız tarihi ve coğrafyası öğretilmekteydi.<sup>3248</sup>

İbrahim Paşa’nın yönetime gelmesi ve Hristiyanlara özgürlük tanıyan birçok kanun çıkarmasıyla şehirde Hristiyan heyetler ve faaliyetleri artış göstermiştir.<sup>3249</sup> Zira Mısır idaresi Avrupalı konsoloslara ve misyoner heyetlerine Dımaşk’ta kendilerine tâbi okullar açması için izin vermiştir.<sup>3250</sup> Ardından, 1860 Hristiyan Fitnesi olaylarının yaşanmasıyla İslamî dinî eğitim gerileyerek misyonerlerin verdiği eğitim yaygınlaşmaya ve Müslümanların ileri gelenlerinin çocukları misyoner okullarına

---

<sup>3244</sup> A.g.e., 137.

<sup>3245</sup> Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-‘Arab*, 66; Kinde Semâra, “et-Tahavvülâtü’l-Fikriyye ve’t-Ta’lîmiyye fî Dımaşk ve Devruhâ fi’t-temeddüni’l-Cedîd Nazraten ala’l-Karnî’t-Tâsi’a ‘Aşar”, *Mecelletü’l-Fünûn ve’l-Edeb ve Ulûmi’l-İnsâniyyât*, S. 21, (Mart 2018), 134.

<sup>3246</sup> Semâra, “et-Tahavvülâtü’l-Fikriyye”, 128.

<sup>3247</sup> Manuela Marin, “el-Alâkâtü’s-Sekâfiyye Beyne İspanya ve Suriye fi’l-Karnî’s-Sâmine ‘Aşar”, *el-Mu’temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi’ş-Şâm*, 1978, C. 2 (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978): 234.

<sup>3248</sup> Avad, *el-İdâratu’l-Osmâniyye*, 265

<sup>3249</sup> Semâra, “et-Tahavvülâtü’l-Fikriyye”, 128.

<sup>3250</sup> Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-‘Arab*, 65; Cummins, *el-Islâhu’l-İslâmî*, 27.



gitmeye başladılar.<sup>3251</sup> Öyle ki, bahsi geçtiği üzere dinî eğitimin gerilemesiyle birlikte, misyoner okullarının öğrenci sayısı dinî okullarinkini geçmiştir.<sup>3252</sup>

Dımaşk'taki misyoner grupların çoğunluğunun Fransız Katolik olması dikkat çekicidir. Okullarının yüksek bütçeli, hocalarının deneyimli olması ve modern Avrupalı müfredatın uygulanmasıyla öne çıkıyorlardı.<sup>3253</sup> Dımaşk Hristiyanlarının çoğu Ortodoks mezhebine bağlıydı ve şehirde Bilad-ı Şam ve Anadolu'daki tüm kiliselerin kendisine bağlı olduğu Doğu Ortodoks Patrikliği'nin merkezi ve halkın Yunancaya itiraz ederek ayin dilini Arapçalaştırmayı başardığı 17 Ortodoks kilisesi bulunuyordu.<sup>3254</sup> Bu nedenle, Protestanlarla Cizvitler arasında bazı tartışmalar çıktığı gibi kimi zamanlar yerli Hristiyan din adamlarıyla misyoner heyetler arasında da bazı anlaşmazlıklar çıkabiliyordu ki, bu anlaşmazlıklar Dımaşk Hristiyanlarının Avrupalı misyoner Hristiyanlara gizliden gizliye bir nefret duyduğuna işaret etmektedir.<sup>3255</sup>

### c) Misyoner Okulların Dımaşk Toplumuna Etkileri

20. yüzyıl geldiğinde misyoner okulları Bilad-ı Şam şehirlerinde büyük oranda yayılmıştı. Bu okulların eğitim ve kültür açısından Hristiyan Araplar arasında olumlu bir tesiri olduğu inkâr edilmemekle birlikte<sup>3256</sup> toplum ve kültür üzerindeki olumsuz etkileri çok daha büyüktür.<sup>3257</sup> Örneğin, sadece Suriye'de Fransızların 123,<sup>3258</sup> Rusların 100'den fazla<sup>3259</sup> okulu bulunmaktaydı. Öğrenciler burada Rus dil, kültür ve tarihini öğrenmekte, Rus ilmini yüceltmekte, Çar'ın fotoğrafını duvara asmakta ve Arap Ortodoksların güçlü bir himaye altında olduklarını hissetmeleri için sokaklarda

<sup>3251</sup> Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ*, 32.

<sup>3252</sup> Sâmi, *el-Kavlu'l-Hakk*, 101, 102; Avad, *el-İdâratu'l-Osmâniyye*, 363, 368.

<sup>3253</sup> Semâra, “et-Tahavvülâtü'l-Fikriyye”, 134.

<sup>3254</sup> Abdurrezzak Îsâ, *et-Tansîru'l-Emrîkî fî Bilâdi's-Şâm 1834 – 1914*, (Kahire: Mektebetu Medbûli, 2005), 54; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 44.

<sup>3255</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 240.

<sup>3256</sup> Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 74, 75.

<sup>3257</sup> A.g.e., 75, 76.

<sup>3258</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'limiyye*, 41.

<sup>3259</sup> Hopwood, *el-Mechûdu't-Ta'limî*, C. 2, 101.

halkın önünde Rus milli marşlarını söylemekteydiler.<sup>3260</sup> 1885 yılında sadece Dımaşk'ta, çoğunluğu Fransız Katolik olmak üzere misyonerlere ait 28 lise ve 10 ilkokul vardır. Bu okulların ilan edilen hedefi Hristiyan çocuklara hizmet vermek olsa da Müslüman seçkinlerin birçoğu çocuklarını, liberal fikirlerle donanmış bir şekilde mezun olmaları için bu okullara göndermiştir. Bu durum özgürlük ve eşitlik naraları atan Batılılaşmış bir neslin doğuşuna ve devletin karar alma mekanizmalarında yüksek makamlara gelmelerine sebep olacaktır.<sup>3261</sup> Osmanlı Devleti bu okullara tercih ettikleri dilde eğitim verme serbestisi tanıdıktan sonra -ki okulu açan ülkenin dilinde eğitim verilmekteydi-<sup>3262</sup> bu okulların olumsuz etkileri artış göstermiştir. İlâveten, misyoner okullarının siyasî, dinî yahut dilsel olarak farklı otoritelere bağlı olması (Fransız-Katolik, Rus-Ortodoks, İngiliz ve Amerikan-Protestan) laik Suriyeliler arasında tek bir kültürel kimlik oluşmasını olumsuz yönde etkilemiştir.<sup>3263</sup> Her misyoner grup kendi özel hedeflerine göre hareket ettiği için toplumun kültürel birliği parçalanmış ve bu durum Dımaşk toplumuna zarar vermiştir.<sup>3264</sup> Öyle ki o dönemin kimi yazarları misyoner okullarından mezun olan öğrencilerin birçoğunun toplum ve kültürlerinden hoşnutsuz olduklarını ve Arap ülkelerine karşı hissettikleri yabancılaştırmanın arttığını aktararak bu durumdan şikayetçi olmuşlardır.<sup>3265</sup> Hristiyanlar arasında Doğu Kilisesi'nden kopma ve seküler fikirleri benimseme daha fazladır. Bu arada birçok meşhur Hristiyan yazarın Ortodoksluktan Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin yaydığı, Osmanlı sultanının 1850 yılında Hristiyan mezhebi olarak tanıdığı, Protestan mezhebine geçtiklerini görüyoruz. Çünkü [bahsi geçen yazarlar] Protestanlıkta kendi Doğulu mezheplerinden daha geniş bir özgürlük ortamı bulmuşlar ve artık Ortodoks din adamlarına, otorite ve fikirlerine karşıt bir tavırla yazmaya başlamışlardır.<sup>3266</sup> Misyoner okulu öğrencilerinin hayali ise Avrupa'ya gitmek; böylelikle mevcut

---

<sup>3260</sup> A.g.e., C. 2, 102.

<sup>3261</sup> Semâra, “et-Tahavvülâtü'l-Fikriyye”, 136.

<sup>3262</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'limiyye*, 30.

<sup>3263</sup> Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ'*, 32. Misyoner okullarının çeşitliliği için bkz. Nusayrât, *el-Mesihîyyûn el-'Arab*, 66-73.

<sup>3264</sup> Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 4, 72.

<sup>3265</sup> A.g.e., C. 4, 73.

<sup>3266</sup> Hourani, *el-Fikru'l-Arabî fî 'asri'n-nahda*, 123, 124.

gerçekliklerinden giderek daha fazla uzaklaştılar.<sup>3267</sup> Gidenler, Avrupa medeniyetinden gözleri kamaşmış; özgürlük, adalet, eşitlik, demokrasi ilkelerini yüklenmiş; milliyetçi, liberal ve laik kültür kalıplarından etkilenmiş bir şekilde geri dönmüşler<sup>3268</sup> ve toplumda kültürel atmosfere önderlik ederek kendilerini ıslah ve tecdidin savunucuları olarak nitelemişlerdir. Karar mercii olup devlette resmi vazifeler aldıkları zaman bu yeni yönelimlerini ve<sup>3269</sup> temsilcisi oldukları Batı<sup>3270</sup> kültürünü hayatın her safhasına yaymaya çalışmışlardır.<sup>3271</sup> Bu amaçla, kültür ve eğitim kisvesi altında din, ümmet ve topluma savaş açma<sup>3272</sup> ve liberal Avrupa idealine uygun modern Arap toplumu inşa etme hedefiyle laik cemiyetler kurmuşlardır.<sup>3273</sup> Kurdukları en önemli cemiyetlerden<sup>3274</sup> biri de üyelerinin çoğunluğunu Amerikan Üniversitesi mezunu Hristiyan Arapların oluşturduğu gizli Arap Cemiyeti'dir (1882). Bu üyeler, mason localarını kurarak Müslüman ileri gelenleri bu locaların içine çekmeyi hedeflemişlerdir.<sup>3275</sup> Örneğin, Osmanlı karşıtı gizli cemiyet üyelerinden biri olan Şahin Makaryos, Lübnan Mason Locası'nın aktif bir üyesidir ve masonluğa ve tahsilli gençler arasında yayılmasının faziletlerine dair bir kitap yazmıştır.<sup>3276</sup>

#### ***d) Arap Hristiyanlar ve Osmanlı Devleti'ne Karşı Düşmanlıkları***

Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlık faaliyetlerinin yürütüldüğü ve öğrencilerin devlet aleyhine kışkırtıldığı Dimaşk'taki misyoner okullarının belki de en önemli etkilerinden

---

<sup>3267</sup> Hopwood, *el-Mechûdu't-Ta'limî*, C. 2, 112.

<sup>3268</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 127; Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, 184-193; Fahri el-Bârûdî, anıların ikinci kısmının çoğunu Avrupa'daki gözlemlerine ve oradaki medeniyetin tezahürlerine duyduğu hayranlığa ayırmıştır.

<sup>3269</sup> Mossenshon, *el-'İlmü 'inde'l-'Osmâniyyîn*, 137.

<sup>3270</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 101.

<sup>3271</sup> Cebrî, *Dimaşk fî Mâdiha'l-Karîb*, 57.

<sup>3272</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-'İşrîn*, 214.

<sup>3273</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 144.

<sup>3274</sup> Bu cemiyetler hakkında bkz. Ğarâybe, *Sûriyâ fî'l-karni't-Tâsi'a 'Aşar*, 215-227; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 77-91.

<sup>3275</sup> Ğarâybe, *Sûriyâ fî'l-karni't-Tâsi'a 'Aşar*, 223.

<sup>3276</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 133.

biri Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlık kültürünün yayılmasıdır.<sup>3277</sup> Bu okullardan mezun olan Hristiyan Araplar, Arap birliğini, Osmanlı'ya isyan edip bağımsızlık kazanmayı hedefleyen<sup>3278</sup> ve bu uğurda faaliyet gösteren<sup>3279</sup> Osmanlı idaresi aleyhtarı gizli cemiyetleri ilk kuranlar olmuşlardır.<sup>3280</sup> Dimaşk ve Beyrut'ta Türk zulmünü hedef alan, Suriyelileri bağımsız bir Suriye fikrine davet eden el yazısıyla yazılmış bir mektubun ortaya çıkmasıyla yaşanan 1880 olayları bu faaliyetlere bir örnek olabilir. Zira Arap milliyetçilerinin önde gelenlerinden biri olan Faris Nemr'in itiraf ettiği üzere bu olayların arkasında, İngiliz Suriye Okulu'ndan mezun olan entelektüel Hristiyanların oluşturduğu 1876 yılında kurulan gizli bir cemiyet vardı. Bu Hristiyanlar arasında Şahin Makaryos, İbrahim Yazıcı ve Faris Nemir de bulunmaktaydı.<sup>3281</sup> Bu tür gizli neşirler tekrarlanmış ve Tâhir el-Cezairi'nin çevresinden olan ıslah hareketinin bazı gençleri bunları yaymakla suçlanmışlardır.<sup>3282</sup>

Bu cemiyetler, Arap milliyetçiliği duygularını uyarmak suretiyle, Müslüman çoğunluğu Osmanlılardan ayrılmaya ikna etmeye çalıştılar. Arap milliyetçiliği fikrini ilk inşa edip ortaya çıkaran ve 20. yüzyılda en önemli Arap milliyetçiliği merkezlerinden biri haline gelen Dimaşk'ta yayanlar Hristiyanlardı.<sup>3283</sup> Araştırmacı Fadva Nusayrat, Hristiyan Arapların gazete ve dergilere yazdıklarıyla milliyetçi duyguları nasıl diriltilip yüreklendirdiklerini açıklamıştır.<sup>3284</sup> Tarihçi Albert Hourani, Butrus el-Büstânî'nin Arap milliyetine mensup olmakla övünüp gurur duyan ve Suriye'nin Osmanlı'dan bağımsız bir bayrak altında birleşmesinde Araplığın rolünden bahseden ilk yazar olduğu görüşündedir.<sup>3285</sup> Vecih el-Kevserânî, İngiliz misyonerleri ve onlarla iş birliği yapan Nasif Yazıcı ve Butrus el-Büstânî gibi yerli Hristiyan

---

<sup>3277</sup> Beyât, *el-Müessesâtü't-Ta'limiyye*, 42.

<sup>3278</sup> Bâsil Kübeysî, *Hareketü'l-Kavmiyyîn el-Arab*, çev. Nâdir el-Hudayrî el-Küeyî, (Beyrut: Müessesetu'l-Ebhâs el-Arabiyye, 1985), 41; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 190.

<sup>3279</sup> A.g.e., 186.

<sup>3280</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye*, 130; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 266-273.

<sup>3281</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 130-131.

<sup>3282</sup> A.g.e., 153.

<sup>3283</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye*, 129.

<sup>3284</sup> Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 96-134.

<sup>3285</sup> Haurani, *el-Fikru'l-'Arabî*, 129.

ediplerin Arapçılığı pekiştirmek ve Arap kültürünü Osmanlıcılığa karşı devrimci bir konuma getirmek için sarf ettikleri çabadan bahsetmiştir. Müslüman çoğunluğu Osmanlı hilafetinden bağımsızlık için çalışmaya ikna etme planı da bu çabanın bir ürünüdür.<sup>3286</sup> Araplarla Osmanlılar arasındaki din bağına çözebilmek için daima Araplar arasındaki ırk birliğine vurgu yapmışlardır.<sup>3287</sup>

Misyoner okulları ve Hristiyan manastırları, tahsilli Müslüman gençleri kendilerine çekerek, odalarında Mısır ve Londra'dan gelen Muktetaf, el-Hilal ve Ziya gibi dergileri okutuyorlardı. Bu dergilerden birçok genç etkilenmiş, milliyetçilik ve Osmanlı düşmanlığı fikirlerini benimsemişlerdir.<sup>3288</sup> Bunlardan biri de Tâhir el-Cezâirî'nin öğrencilerinden Muhibbuddîn el-Hatîb'dir. Arap milliyetçiliği kavramını ilk kez kullanan ve İttihat ve Terakki'nin Türkleştirme siyasetine tepki olarak Arap dili ve tarihinin ihyası çağrısı yapanların ilklerindendir.<sup>3289</sup>

#### ***e) Dimaşk'taki Misyoner Okullarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Tutumu***

Sultan II. Abdülhamid, Müslüman toplumlara doğru adım adım ilerleyen Batılılaşma dalgasının farkındadır ve halka yakın sûfi tarikatları teşvik ederek Batı karşıtı ve entelektüel Arap gençlerinin bayrağını taşıdığı liberal fikirlere direnen bir toplumsal eğilim oluşturmak istemiştir. Bu noktadan itibaren, sûfi tarikatlarla onları toplumun sıkıntı ve problemlerini bir kenara bırakmakla itham eden tahsilli gençler arasında bir gerilim baş göstermiştir. Gençler toplumla kendilerini, problemlerle de kendilerinin İslam'a uyum sağlama hususunda yaşadıkları sıkıntıları kast ediyorlardı. Böylelikle entelektüeller, tarikatları, özgürlük ve ıslah karşıtı Kızıl Sultan'ın müttefiki olarak görmeye başlamışlardır.<sup>3290</sup>

Valiler ve büyük devlet adamları bu okulların yaygınlaştığını hemen fark etmişler ve bu okulların misyonerlerin temsil ettiği Avrupalı milletlere karşı sempati tohumları ekmesi hususundaki korkuları artmıştır. Dimaşk valisi Mithat Paşa, Şam'daki İngiliz ve Fransız nüfuzunun çok büyük olduğunu ve Müslüman ileri gelenlerinin de çocuklarını bu okullara gönderme gayreti içinde olduklarının son derece farkındaydı.

<sup>3286</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 134.

<sup>3287</sup> Kübeysî, *Hareketu'l-Kavmiyyîn*, 40.

<sup>3288</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1148.

<sup>3289</sup> A.g.e., C. 2, 1161.

<sup>3290</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 129.

Hükümete gönderdiği 17.03.1879 tarihli yazıda devlet bu bölgeleri kaybetmeden evvel bu duruma ivedilikle önlem alınması gerektiğini salık vermiştir.<sup>3291</sup> Bunun üzerine, 19. yüzyılın seksenli ve doksanlı yıllarında Osmanlı hükümeti resmi ve yerli okulların tesisini desteklemiş ve çocuklarını misyoner okullarına gönderen Müslümanlara zaman zaman para cezaları kesmiştir. Buna rağmen birçok aile çocuklarını bu okullara gizlice göndermeye devam etmişlerdir. Devlet bazı misyoner okullarının kapatılmasını ve bu konuda sıkıyönetim uygulanmasını emretmiş;<sup>3292</sup> 1890 yılına gelindiğinde, bu tedbirlerin sonucu olarak, öğrencilerin büyük çoğunluğu devlet okullarına gitmeye başlamış ve sayıları misyoner okullarına giden öğrencilerin yaklaşık iki katına ulaşmıştır.<sup>3293</sup>

Bazı misyonerler Dimaşk çevresindeki bedevi kabilelerine giderek aralarında Hristiyanlığı yaymaya çalışıyorlardı. Osmanlı Devleti bu planın tehlikesini fark etmiş ve Dimaşk valisi Nâzım Paşa 1898 senesinde Bâb-ı Âli'ye yazdığı mektupta Dimaşk'ın güneyindeki bedevi kabilelerde yaşananları anlatmıştır. Bunun üzerine Şeyhülislamlık bu kabilelere dinî bir rehber tayin etmiş ve kendisine denk bir memurun 250 kuruş maaş aldığı bir dönemde, kabile çocuklarına okuma-yazma ve İslam akaidi öğretmesi karşılığında, 1000 kuruşluk bir maaş tahsis etmiştir.<sup>3294</sup> Suriye valisi ise Avrupalı devletlerin, fakir ve ihtiyaç sahibi olmalarından faydalanarak yetim çocuklar arasında fikirlerini yaydıklarını görmesinin ardından, 1899 yılında Müslüman yetimlerin eğitimi ve dinlerinin korunması amacıyla bir yuva inşa etmiştir.<sup>3295</sup>

#### **f) Dimaşklı Dinî Seçkinlerin Misyoner Okullarına Muhalefeti**

Misyoner okulları, özellikle Müslüman olanlar da dahil olmak üzere öğrencilerine Hristiyan dinî törenlerine katılmayı zorunlu tuttuklarının öğrenilmesinden sonra, dinî seçkinler ve onların arkasından tüm Müslüman halk tarafından güçlü bir muhalefetle karşılaşmıştır. Bu törenlere katılmayı reddeden öğrenciler okuldan atılmaktaydı. Ayrıca bu okullarda İslam karşıtı konferanslara da rastlanmaktaydı. Onlar aksini iddia

<sup>3291</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 748.

<sup>3292</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 41.

<sup>3293</sup> Sâmî, *el-Kavlu'l-Hakk*, 101, 102; Avad, *el-Idâratu'l-Osmâniyye*, 363, 368.

<sup>3294</sup> Süheyl Sâbân, *Muhâveletu'l-Osmâniyyîn İrşâde Kabâili Bâdiyeti's-Şâm Diniyyen*, (Suudi Arabistan: Mu'temeru'l-Cem'iyyeti't-Târîhiyyi's-Su'ûdiyye es-Sâdis, 2017): 490.

<sup>3295</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 403.

etse de<sup>3296</sup> hocalarının asıl gayesi kendi Hristiyan mezheplerini ahali arasında yaymaktı. Bu nedenle ulema ve sûfîlerden birçoğu Hristiyan misyonerler aleyhine yazılar kaleme alarak onlarla mücadele etmişler ve fikirlerinin toplum için oluşturacağı tehlikeleri açıklamışlardır. Bazıları şunlardır:

Tevfik el-Eyyûbî,<sup>3297</sup> ileri gelenlerinin necis olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir.<sup>3298</sup>

Mahmud et-Tîbî, misyonerlere ve okullarına itirazlarını dile getirmiştir.<sup>3299</sup>

Salih el-Müneyyir, misyonerlik faaliyeti yürüten hocalarla defalarca tartışmış; Protestanlarla Ortodokslar arasında ayrım gözettiği bir risale kaleme almış, Dımaşklı çocukları Batılılaştırma çabalarına tepki olarak yerli okulların açılmasına katkı sağlamıştır.<sup>3300</sup>

Abdurrahman Selam, misyonerlere birçok reddiye yapmış ve Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ihtilafı açıklamıştır.<sup>3301</sup>

Abdulkadir el-İskenderânî, icazu'l-Kur'an'ı inkâr eden Protestan okullarının misyonerleri hakkında birçok reddiye yazmıştır.<sup>3302</sup>

Ulema ve sûfîlerden birçoğu misyoner yayılmanın karşısında durmak için yerli okullarının açılması uğrunda çaba göstermiştir. Bu çabalardan biri de 1878 yılında Batılılaşma sorununu diğer Şam şehirlerinden daha fazla yaşamış olan Beyrut'ta kurulmuş olan Hayırlı İslami Cemiyet'tir. Bu cemiyet, Avrupalı devletlerin eğitimi yaygınlaştırmak bahanesiyle<sup>3303</sup> yaptığı müdahalelerin önünü kesmeyi

---

<sup>3296</sup> 'Azme, Mir'âtu Dımaşk, 104; Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'limiyye*, 42; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 75.

<sup>3297</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 426.

<sup>3298</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 335.

<sup>3299</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 60; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 198.

<sup>3300</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 729; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 240; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 411.

<sup>3301</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 631.

<sup>3302</sup> A.g.e., C. 1, 676.

<sup>3303</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema'*, 138.

hedeflemektedir. Ancak 19 yüzyılın sonlarında Avrupai Batılılaşma ile karşılaşp Emevî ve İslami özellikleriyle<sup>3304</sup> korunan Dımaşk'ta de Batılı modernleşme dalgasını önlemede büyük rol oynayan birçok yerli okul vardı. Bunlardan sûfî seçkinlerin kurmuş olduğu bazı okullara örnek verecek olursak, Abdulcelil ed-Durra tarafından kurulan Reyhaniyye Medresesi,<sup>3305</sup> Muhammed İyd es-Sefercelânî tarafından kurulan Çakmakıyye ve Cevheriyye Medreseleri<sup>3306</sup> ki bu ikisi Şâzeli şeyhlerindendir. Bunların dışındaki okullara daha sonra değineceğiz.<sup>3307</sup>

### 3.6. Sûfîlerin İlmi Hayattaki Rolü

#### 3.6.1. Sûfîlerin Ulema İlişkileri

##### 3.6.1.1. Sûfî ve Ulema Grupları Arasındaki Geçişkenlik

Akıl, ilim ve delil esaslarını benimseyen ulemanın aksine sûfîlerin, hurafe, cehalet ve bidatlar üzerine kurulu bir topluluk olduğu kabulüne dayanarak, 20. yüzyılda sûfî topluluğu ile ulema arasındaki ayrım yaygınlaşmıştır.<sup>3308</sup> Fakat görünen o ki bu ayrım, Selefi İslahat hareketinin ve gelecek bahiste açıklayacağımız pek çok farklı sebebe dayalı olarak Selefi hareketine karşı nefret besleyen sûfîlerin etkilerinden birisidir.<sup>3309</sup> Tasavvuf ve fıkıh birbirinden farklı ilmî alanlar olsa da, kesişimleri bir fakih ve sûfîyi birbirinden ayırmayı zorlaştıracak kadar fazladır. Örneğin, Murâdî'nin 12. Asrın önde gelen isimleriyle ilgili olan *Silkü'd-dürer* kitabında geçen tercümelere bakıldığında, 200 âlimden, 81 tanesinin sûfî bir tarikata mensup olduğu görülecektir. %40'lık bir orana tekabül eden bu sayı, sûfî ve ulema arasındaki geçişkenlik ve kesişmenin büyük olduğunu göstermektedir.<sup>3310</sup> Bu birlikteliğe örnek olarak Dımaşk'taki en meşhur sûfî ve en büyük fakih olan Abdulganî en-Nablusî'nin ismini zikretmek yeterli olacaktır.

<sup>3304</sup> Lortet, *Melâmihi Sûriyye*, 218.

<sup>3305</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 736.

<sup>3306</sup> A.g.e., C. 1, 521.

<sup>3307</sup> “Tasavvufun İlmi Hayatla İlişkisi” kısmında bu konuda bir başlık yer alacaktır.

<sup>3308</sup> Modern araştırmalarda sûfî ve ulema sınıfı arasındaki ayrım yaygınlaşmıştır. Örnek olarak: Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 177-206; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 400-453.

<sup>3309</sup> Bununla ilgili “Sûfîler ve İslahat Hareketi Arasındaki İlişki” başlığına bakınız.

<sup>3310</sup> İmâd, *es-Sultatu fi Bilâdi's-Şâm*, 206; Niskaya, *el-Bunâ el-İktisâdiyye*, 263.



Hicri 13. asırda da aynı duruma rastlanmaktadır. Nitekim ulema ve sûfiler arasında ayırım yapılmamış olması, o döneme ait tercüme kitaplarını inceleyen herkesin dikkatini çekecektir. Zira iki taraf arasındaki ilişkilerin iç içe geçmesi ve birbiriyle örtüşmesi aralarında ayırım yapmayı zorlaştırmaktadır. 13. yüzyıla ait tabakat kitaplarının üçte birinden fazlasında sûfiler yer almaktadır. Bu sûfilerin biyografileri incelendiğinde üçte birinden fazlasının ulema tabakasından olduğu, hatta bir kısmının en yüksek ilmî makamlara çıktığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiler 13. ve 14. yüzyıla ait tabakat kitaplarında bulunan biyografilerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi sonucu ulaştığımız verilerdir. Bu kitaplarda dikkatimizi çeken hususlar şu şekildedir:

Hicri 13. asra ait tabakat kitaplarında ulema tabakasından olan 361 Dimaşklı şahsiyetten bahsedilmektedir. Bu tercümelerin 155'i yani %43'ü tasavvufla ilişkisi olan şahsiyetlere aittir. Geriye kalan %57'lik kısmın ise -bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az sayıda kişi dışında- tasavvufa muhalif olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Örneğin az sayıdaki muhaliflerden biri olan ve Vehhâbiliğe meyleden Muhammed el-Attâr el-Müderri (ö. 1827), halk ve ilim talebeleri tarafından yalnız bırakılmıştır.<sup>3311</sup> Bu durum toplumdaki genel karakterin, tasavvufu desteklemek ve ulema tabakasından tasavvufa karşı çıkanları reddetmek yönünde olduğu anlaşılmaktadır.

Tercümeleri, miladi 19. yüzyılın tarihine göre sınıfladığımızda, 429 biyografinin 183 tanesinin sûfi şahsiyete ait olduğunu görmekteyiz. Bu sayılar da zikretmiş olduğumuz %43'lük (sûfilerin ulemaya olan) oranı tekit etmektedir.

Sûfi teracim listelerini incelediğimizde ortaya çıkan bulgular şu şekildedir:

- 324 sûfiye ait tercüme vardır.
- Bu sûfilerin 155'i ulemanın üstlendiği tedris, hitabet, imamet, fetva, kadılık ve nakîbü'l-eşraf gibi dinî vazifelerle uğraşıyordu.
- Bu sûfilerin 215'i -sayının üçte birinden fazlası- ulemadan ders almışlar, medrese ve camilerde geleneksel yöntemle ilim talep etmişlerdi.
- Hatta sûfilerin pek çoğu o dönemde sadece âlimlerin ulaşması mümkün olan müftü, fetva vekili, Kubbetü'n-nesr müderri (Emevî Camii kubbesi), Emevî Camii ya da Süleymaniye Camii müderri gibi en yüksek ilmî makamlara gelmişlerdir. Nitekim

---

<sup>3311</sup> Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 222; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 343.

19. yüzyılın başlangıcından 20. yüzyılın ortalarına kadar Şam fetva makamını üstlenenlerin listesi incelendiğinde, 19 kişiden 11'inin sûfilerden olduğu anlaşılmaktadır. Bu sûfilerin 8'i Nakşibendî tarikatından, biri Halvetî tarikatından, ikisi ise Rıfâî tarikatındandır. Bu konu “sûfilerin ilmî hayata katılımı” bahsinde detaylı bir şekilde açıklanacaktır.

Aynı şekilde toplamın beşte birine denk gelen 70 sûfî şahsiyetin, çoğunluğu fıkıh ve edebiyatta olmak üzere çeşitli ilimlerde telifleri vardır. Bu konuyu, “sûfilerin ilmî telif katılımı” bahsinde detaylı bir şekilde açıklayacağız.

Ulema ve sûfiler arasındaki bu sağlam ilişki ve medreseler ile tekkeler arasında meydana gelen birliktelik, iki sınıfı bir diğerinden ayırmayı zor hale getirmiştir.<sup>3312</sup> Nitekim 17. yüzyılda fakihlerin sûfî tarikatlara, özellikle de Halvetiyye ve Nakşibendiyye'ye intisap etmesi yaygın ve alışılmış bir durumdu.<sup>3313</sup> 18. yüzyıla gelindiğinde ise meşhur bir gelenek haline gelmiştir.<sup>3314</sup> Hatta dönemin pek çok âlimi tedris, fetva ve kaza gibi aslî vazifelerini aksatmasına izin vermeden, ilim ve tasavvufu bir araya getirmiştir.<sup>3315</sup> Bunun varolan pek çok örneği konunun içerisinde zikredilecektir.<sup>3316</sup>

Tasavvuf ve ilimle bir arada ilgilenen kişiler, sadece dünyaya yönelen fakihler veya ilimden yüz çeviren sûfilere nazaran, toplumda daha seçkin bir konuma ulaşmışlardır.<sup>3317</sup> Gıyabî cenaze namazının sadece ulema ve sûfiler için kılınması da<sup>3318</sup> toplumdaki yüksek konumlarına ve halkın sûfî ve âlim arasında ayırım yapmadığına işaret etmektedir. Bu tutum, Emevî Camii'nin müderrisleri, hatipleri ve fetva eminlerine ek olarak sûfî tarikat şeyhliğinin de toplumda saygı duyulan dinî vazifeler arasında kabul edilmesinde açıkça görülmektedir.<sup>3319</sup>

---

<sup>3312</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 197.

<sup>3313</sup> A.g.e., 197.

<sup>3314</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 207.

<sup>3315</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 15; İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 208.

<sup>3316</sup> Tarabeyn, “el-Hayâtu'l-'İlmiyye”, C. 2, 672.

<sup>3317</sup> İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm*, 207.

<sup>3318</sup> İbn Tolun, *Mükâfêhetu'l-Hillân*, 390.

<sup>3319</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 400.

Osmanlıların ulema ve sûfiler arasındaki bağı sağlamlaştırma konusunda önemli bir rolü vardı. Nakşibendiyye ve Halvetiyye gibi şeriata uygun tarikatları destekler; devletin tekke ve zaviyelerde ulema için koyduğu tedris, hitabet, imamet gibi vazifeler aracılığıyla aradaki köprüyü kurmak için ulemayı teşvik ederlerdi. Şer'î mahkeme kayıtları da buna delalet etmektedir.<sup>3320</sup> Bazı tekke ve hankâhlarda dinî medreseler olur,<sup>3321</sup> hatta bazı vakıflarda tekke ve hankâhların misafirleri arasında ilim talebelerinin olması şart koşulurdu.<sup>3322</sup> Bazı âlimler ise medreselerde zikir meclisleri kurardı.<sup>3323</sup> Bütün bunlar sûfilerin şer'î ilimlere olan ilgisini ve ulemanın sûfi tarikatlara intisabını arttırmıştır. Böylece Osmanlı devletinin gölgesinde sûfi eğilim ile Sünnî ilmî yönelime tek bir akım olarak bakılmaya başlanmış,<sup>3324</sup> 17. asırdan itibaren ulema ve sûfiler ümmet için ortak bir fikrî zemin üretmeye başlamışlardır.<sup>3325</sup> Neticede iki müessese arasında bir çeşit bütünlük meydana gelmiş, aralarında çıkan ihtilaflara rağmen biri diğerine destekte bulunmaya devam etmiştir. Bu birliktelik sûfi tarikatların şer'î prensiplere eskiye nazaran daha çok bağlanmasını sağlamış ve bu tarikatlardan birine bağlı olan âlimlerin sayısının artmasıyla, bir müftü, kadı, fakih veya muhaddisi sûfi tarikat şeyhi olarak görmemiz mümkün hale gelmiştir. Bu uygulama 18. yüzyılda zirveye ulaşmış, karşılığında tarikatlar, mensuplarına Sünnî düşünceye uygun olarak şer'î ilimler eğitimi vermeye başlamış ve ulemaya takdir ve hürmetle yaklaşmışlardır. Temel eğitimin tüm alanları az veya çok tasavvuf boyasıyla boyanmıştır. Nitekim ulema, dervişler ve takipçileri önemli dinî gün ve kutlamalarda yan yana bulunur, bir âlim yolu üzerinde herhangi bir şehirden geçtiğinde ya bir medresede konaklar ya da ilmînin hakkını yerine getirmek için sûfiler âlimi misafir ederlerdi.<sup>3326</sup> Safevî devletinin karşısında Osmanlı devletinin yükseltmiş olduğu Sünnî İslam sancağı altında ulema, sûfiler ve eşraf olmak üzere dinî toplumun farklı grupları arasında eşsiz

---

<sup>3320</sup> Örnek olarak bkz.: Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, Vazîfetü müderris, 14, 229, 343, Vazîfetü imam, 138, 209, 344, 375, Vazîfetü hatib, 101, 111.

<sup>3321</sup> Örnek olarak bkz.: Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 163, 179, 183, 219.

<sup>3322</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 338.

<sup>3323</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 222.

<sup>3324</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 188.

<sup>3325</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye*, 12.

<sup>3326</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 471.

bir birlik sağlanmıştır.<sup>3327</sup> Bu birlik 18. yüzyılın müslüman toplumunda ilmî ve dinî bir kalkınmayı beraberinde getirmiş, müteşerri‘ (şeriata bağlı) sûfî tarikatların yayılmasıyla ehlişünnet İslamî ilkeler geniş alanlara yayılmıştır. Tarikatlar ve şeyhler, Sünnî İslam’ın yeniden ihyasının simgesi olmuşlardır.<sup>3328</sup> Tekkeler, hankâhlar ve zaviyeler, medreselerle beraber ilim ve marifet merkezleri haline gelmiştir.<sup>3329</sup> Pek çok tekke, ilim talebesinin faydalanabileceği kütüphaneler kurmuş,<sup>3330</sup> edebiyat, fikir ve ilim sahasında değerli hizmetlerde bulunmuştur.<sup>3331</sup> Bu durum sûfî çevrelerinde Arapçanın yayılmasını sağlamış ve bu yüzyılda Arapça, devletin başkentine gelen sûfîlerin ortak dili olmuştur.<sup>3332</sup>

Daha 18. yüzyıla gelmeden Dımaşk’ın önemli âlimlerinden kabul edilen Halvetî ve Nakşibendî şeyhlerine rastlanmaktadır.<sup>3333</sup> Sahibinin Dımaşk’ta ulemanın başkanlığını temsil ettiği Şam Hanefî fetva makamını üstlenen Nakşibendî tarikatı şeyhleri Murâdî ailesi buna örnek olarak verilebilir.<sup>3334</sup> 19. yüzyılda ise sûfî çevredeki ilmî gelişimi tamamlamak üzere Hâlidî Nakşibendîlik ortaya çıkmıştır. Âlimler Hâlidîliğe yönelmiş ve intisap etmişler, Hâlidî tekkeleri fıkıh ve hadis kitaplarının okutulduğu ilim medreselerine dönüşmüştür. Hâlidî şeyhleri yüksek ilmî makamlara ulaşmış, Dımaşk ve başka şehirlerde Hâlidî halkalarında büyük âlimler yetişmiştir.<sup>3335</sup>

Ulema ve eşrafın tasavvufa yönelmesine dair başka bir sebep daha zikretmemiz mümkündür. Bu sebep tasavvufun halk arasında ulemaya kattığı seçkin konumla alakalıdır. Nitekim daha önceki asırlarda tarikat şeyhlerinin lehine itibar kaybeden âlimler, 17. yüzyıldan itibaren yayılan sûfî hareketine ve saygınlığı artan şeyhlere karşı

---

<sup>3327</sup> Gibb, *el-Müctema’u’l-İslâmî*, C. 2, 117.

<sup>3328</sup> Gran, *el-Üsüsü’l-İctimâ’iyye*, C. 1, 267; Murşid, *el-Coğrâfyâ el-Mütedeyyine*, 409.

<sup>3329</sup> Muhâsine, *Mevkıfu’l-‘Ulema*, 104; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 89.

<sup>3330</sup> Mârî Serko, *Dımaşk Fetrate’s-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, (Dımaşk: Vizâretu’s-sekâfe, 2010), 30.

<sup>3331</sup> Nikola Ziyâde, *Dımaşk fî ‘Asri’l-Memâlik*, 162.

<sup>3332</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 89.

<sup>3333</sup> Hathaway, *el-Bilâdü’l-‘Arabiyye*, 315.

<sup>3334</sup> Gibb, *el-Müctema’u’l-İslâmî*, C. 2, 147.

<sup>3335</sup> Tosun, “Nakşibendiyye”, 652; Weismann, *Taste of Modernity*, 42.

büyüyen bir ilgi göstermeye başlamışlardır. Tarikatlara intisap etmeleri, itibar ve şöhretlerini sağlamlaştırmış, halka yakınlaşıp günlük sıkıntılarına dokunmaları toplumdaki varlık ve etkilerini artırmıştır.<sup>3336</sup> Aynı zamanda zaviye ve tekkeler, bir araya gelenlerin şehrin karşı karşıya olduğu zorluk ve sorunlarla yüzleşebileceği bir nokta olarak siyasî bir rol oynamış<sup>3337</sup> ve bu sebeple pek çok eşraf sûfilerin arasında olmuştur. Nakibüleşraf makamını üstlenen ailelerin neredeyse tümünün kendilerine ait zaviyeleri bulunduğu bilinmektedir.<sup>3338</sup> Eşraflığı ve sûfi tarikatlarına intisabı bir araya getiren en kuvvetli ilim aileleri, tasavvuf, nesep ve ilim olmak üzere üç önemli olguyu kendilerinde toplamışlardır.<sup>3339</sup>

### 3.6.1.2. İlim ve Tasavvufun Bir Arada Olduğu Tekke ve Medreseler

Sûfi ve ulema sınıfı arasında kurulan en kuvvetli ilişkilerden birisi de rollerin medrese, tekke ve mescidler arasında değişmesidir. Nitekim bazı sûfi âlimler medreselerde zikir meclisleri kurarlardı. Sahabe Medresesi'nde Nakşibendî hâcegan meclisi kuran Muhammed Şâmû,<sup>3340</sup> Emevî Camii civarındaki Salâhiyye Medresesi'nde zikir meclisleri kuran Salih b. Ahmed el-Münir er-Rıfâî<sup>3341</sup> ve Bedrâiyye Medresesi'nde zikir meclisleri kuran Hanbelî müftüsü Mustafa eş-Şattî eş-Şâzelî bu âlimlere örnek olarak verilebilir.<sup>3342</sup>

Bazı sûfiler de medreselerde ikamet eder, burada ilim ve ibadetle meşgul olurlardı. Bedrâiyye Medresesi'nde kalan Ahmed b. Şennûn el-Haccâr,<sup>3343</sup> Salih el-Yâfi<sup>3344</sup> ve Yahya Serdest;<sup>3345</sup> Ta'dil Medresesi'nde kalan Bekri el-Bağğâl;<sup>3346</sup> Ta'dil ve Hayyâtîn

<sup>3336</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 164, 165.

<sup>3337</sup> Muhâsine, *Mevkıfu'l-'Ulema*, 112.

<sup>3338</sup> Schilcher, *Dimaşk fi'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 156.

<sup>3339</sup> Muhâsine, *Mevkıfu'l-'Ulema*, 106.

<sup>3340</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 361.

<sup>3341</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 222.

<sup>3342</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 503.

<sup>3343</sup> Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 228.

<sup>3344</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 152.

<sup>3345</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1594.

<sup>3346</sup> A.g.e., C. 1, 377.

Medresesi'nde kalan Hüsnî el-Azme;<sup>3347</sup> Eşrefiyye Dâru'l-Hadîsi'nde kalan Muhammed b. Abdullah el-Hâlidî<sup>3348</sup> ve Rükniyye Medresesi'nde kalan Tâhâ b. Yahya el-Kürdî bu sûfilere örnek olarak verilebilir.<sup>3349</sup>

Hatta bazı medreseler iki görevi beraber yürüterek aynı anda hem medrese hem tekke hizmeti vermiştir. Örneğin önce Mehdî es-Seklâvî'nin eliyle bir kısmı Halvetî zaviyesi,<sup>3350</sup> sonra Muhammed et-Tayyîb ed-Dillisî'nin eliyle Şâzelî zaviyesi<sup>3351</sup> olan Haydariyye Dâru'l-Kur'an'ı; Mahmud es-Sâhib'in eliyle bir kısmı Nakşibendî tekkesi olarak kullanılan Süleymaniye Medresesi<sup>3352</sup> ve Tağlebî ailesi aracılığıyla Sa'diyye tarikatı zaviyesine dönüştürülen Takaviyye Medresesi<sup>3353</sup> bu medreseler arasında zikredilebilir. Bunlara hem Dimaşk'ın en meşhur âlimlerinin ilmî derslerini düzenlediği hem de sûfîlerin zikir meclislerini kurduğu Emevî Camii'ni de eklemek gerekir.<sup>3354</sup>

Aynı zamanda sûfî şeyhleri tekke ve zaviyelerde ilmî kitaplar okuturdu. Örneğin Mahmud Ebu's-Şâmât, Şâzelî tekkesinde şeyhi Ali el-Yeşrutî'nin vasiyet ettiği gibi Hanefî fikhî<sup>3355</sup> ve diğer aklî ve naklî ilimleri okutuyor;<sup>3356</sup> Halid el-Bağdâdî ise evinin yanındaki Nakşibendî zaviyesinde Şafîi fikhî dersleri veriyor, derslerine halifeleri ve müridleriyle beraber Şafîi müftüsü Ömer el-Gazzî gibi Dimaşk âlimleri katılım gösteriyordu.<sup>3357</sup> Yine Nakşibendî tarikatı şeyhleri olan Hânî ailesi, Nakşibendî

<sup>3347</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 852.

<sup>3348</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1282.

<sup>3349</sup> A.g.e., C. 2, 752.

<sup>3350</sup> A.g.e., C. 3, 1326.

<sup>3351</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 65.

<sup>3352</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 271; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 651.

<sup>3353</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 112.

<sup>3354</sup> Örnek olarak bkz.: Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 1005; Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 135, 169, 286, 305, 334.

<sup>3355</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 196.

<sup>3356</sup> Serko, *Dimaşk Fetrate's-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, 31.

<sup>3357</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 325.

Muradiyye tekkesinde hadis-i nebevi için Kütüb-ü sitte okutuyorlar ve Şafii fikhı, usul, akaid ve Arapça dersleri veriyorlardı.<sup>3358</sup> Muhammed b. Yellis et-Tilimsânî, Sumâdiyye zaviyesinde Malikî fikhı dersleri;<sup>3359</sup> Muhammed b. Muhammed el-Mübârek de Şâzelî Haydariyye zaviyesinde Malikî fikhı, edebiyat, Arapça ve siyer dersleri veriyordu.<sup>3360</sup>

Bu sebeple ulemanın derslerinde de tasavvufun etkileri görülüyordu. Örneğin Bedreddin el-Hasenî dersinde sûfî bir tavra meylediyor,<sup>3361</sup> Abdurrahman el-Küzberî'nin derslerinden bir halvetten alınamayacak kadar feyiz alınıyor,<sup>3362</sup> Selim el-Attâr, Süleymaniye tekkesinde yaptığı Sahih-i Buhârî derslerini tasavvufla mezcediyor,<sup>3363</sup> Şam müftüsü Atâullah el-Kesm derslerinde evliya ve salihleri ve menkîbelerini çok kez zikrediyor<sup>3364</sup> ve Muhammed Şerîf el-Ya'kûbî Emevî Camii'nde Kur'an'ı sûfî bir ruhla tefsir ediyordu.<sup>3365</sup>

Sûfîlerin kitap edinmeye verdiği önem,<sup>3366</sup> evlerinde kurdukları özel kütüphaneler ve tekkelerde kurulan halka açık kütüphaneler de dikkati çekmektedir. Öyle ki bu dönemde Dimaşk'ta mescid ve tekkelerden ayrı kütüphaneler yoktu.<sup>3367</sup> Bu sebeple Memlûk döneminden beri tekkede bulunan görevler arasında “tekke kitapları haznedarlığı” vazifesi olduğu görülmektedir. Kütüphanesi olmayan neredeyse hiçbir

---

<sup>3358</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 606; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 181, 204.

<sup>3359</sup> A.g.e., C. 1, 480.

<sup>3360</sup> A.g.e., C. 1, 307.

<sup>3361</sup> Habeşî, *eş-Şâhidu'l-Makbûl*, 117.

<sup>3362</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 491.

<sup>3363</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 335.

<sup>3364</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 604.

<sup>3365</sup> A.g.e., C. 1, 688.

<sup>3366</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, 95.

<sup>3367</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 397.

tekke olmayıp,<sup>3368</sup> tekkelere kitap bağışı âdeti, Hâlid el-Bağdâdî,<sup>3369</sup> Abdullah el-Küzberî<sup>3370</sup> ve Ebu'l-Hayr el-Meydânî'de<sup>3371</sup> gördüğümüz gibi yaygın ve meşhurdu.

### 3.6.1.3. Tasavvufa Yakın Âlimler

Bazı âlimlerin, bir sûfî tarıkata intisap ettikleri bilinmese de tasavvufla ilişkileri olup tasavvuf ehline saygı duyarlardı. Bu âlimlerden bazılarını zikredecek olursak:

#### a) *Hanefî fakih Abdulganî el-Guneymî el-Meydânî (ö. 1881)*

Emir Abdülkâdir el-Cezâirî'nin yakın arkadaşıydı.<sup>3372</sup> Pek çok sûfî şeyhten ilim tahsil etmiş, Halvetî Nakşibendî Hasan el-Baytâr'ın halkasına devam etmiştir. Zikir ve ibadete olan devamlılığı ile tanınmıştır.<sup>3373</sup> Fakat herhangi bir sûfî tarıkata intisabı bilinmemektedir.

#### b) *Muhyiddin b. Emir Abdülkâdir el-Cezâirî (ö. 1917)*

Babasından ve tüm sûfî şeyhlerinden ders almıştır. Fakat herhangi bir tarıkata intisap ettiği bilinmemektedir.<sup>3374</sup>

#### c) *Muhaddis Bedreddin el-Hasenî (ö. 1935)*

Sûfî tarikatlardan birine intisap ettiğine dair bir delil bulunmamaktadır. Fakat çoğu öğrencisinin sûfilerden olduğu ve derslerinde sûfî bir eğilim gösterdiği bilinmektedir.<sup>3375</sup>

<sup>3368</sup> Mukâbele, *el-Müessisâtü'l-ictimâiyye ve's-sekâfiyye*, 93.

<sup>3369</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 306.

<sup>3370</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 486.

<sup>3371</sup> Tales, *Zeylu Simâri'l-Mekâsîd*, 189.

<sup>3372</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 768

<sup>3373</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 868.

<sup>3374</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 381.

<sup>3375</sup> Habeşî, *eş-Şâhidu'l-Makbûl*, 117.



**d) Salih el-Hımsî (ö. 1943)**

Çokça zikir ve ibadette bulunan bir kimseydi. Şeyhlerin büyük bir kısmından ders almış ve sûfî talebelerine tasavvuf kitapları okutmuştur. Fakat sûfî bir tarıkata intisap ettiği bilinmemektedir.<sup>3376</sup>

Bu şekilde sûfî şeyhlerin derslerine devam edip, tasavvuf kitapları okutan başka pek çok âlim bulunmaktadır.<sup>3377</sup>

**3.6.1.4. Ulemanın Sûfilerden İlim Alması**

Ulema ve sûfiler arasındaki sağlam ilişkinin tezahürlerinden bir diğeri, sûfî bir tarıkata intisabı bilinmeyen âlimlerin tarikat şeyhlerinden ilim almasıdır. Bunun örnekleri çoktur fakat biz burada birkaç örnek şahsın zikri ile yetineceğiz:

- Hanefî fakihi ve Fetva emini olan Halvetiyye şeyhi Hâşim et-Tâcî'den (ö. 1847), Kadı Sa'düddin el-Yâfi<sup>3378</sup> ve Emevî Camii müderrisi Abdülkâdir el-Üstuvânî<sup>3379</sup> gibi sûfî olmayan pek çok kişi ders almıştır.

- Nakşî-Halvetî, Şafii fakihi Hasan el-Baytâr'dan (ö. 1855) Fetva emini Muhammed Baytâr,<sup>3380</sup> Beyrut müftüsü Muhammed el-Hulvânî,<sup>3381</sup> Hanefî fakihi Abdulgânî el-Guneymî el-Meydânî,<sup>3382</sup> İstanbul kadısı Muhammed el-Câbî<sup>3383</sup> ve Kadı Sa'düddin el-Yâfi<sup>3384</sup> ilim almıştır.

<sup>3376</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 671.

<sup>3377</sup> Örnek olarak bkz.: A.g.e., C. 1, 299, C. 1, 494, C. 1, 511, C. 1, 707, C. 2, 793, C. 2, 1090.

<sup>3378</sup> A.g.e., C. 1, 142.

<sup>3379</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 360.

<sup>3380</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-Tevârih*, C. 2, 768.

<sup>3381</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1352.

<sup>3382</sup> A.g.e., C. 2, 868.

<sup>3383</sup> A.g.e., C. 3, 1347.

<sup>3384</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 142.

- Halvetiyye şeyhi ‘Alâuddin ‘Âbidîn’den (ö. 1888) Şam müftüsü Ebu’l-Hayr ‘Abidîn<sup>3385</sup> ve Hanbelî fakihî Abdulkâdir Bedrân<sup>3386</sup> ders almıştır.

- İkisi de Nakşî olan Selim el-Attâr (ö. 1889) ve Muhammed et-Tantâvî’den (ö. 1888), fetva emini Mahmud el-Baytâr,<sup>3387</sup> Saîd el-Kâsimî,<sup>3388</sup> Müftü Rıda el-Halebî,<sup>3389</sup> Şam müftüsü Ebu’l-Hayr ‘Âbidîn,<sup>3390</sup> Hanbelî müftüsü Tefvîk es-Süyûtî,<sup>3391</sup> Hanbelî fakihî Abdulkâdir Bedrân<sup>3392</sup> ve Hanefî fakihî İsmail el-Guneymî el-Meydânî<sup>3393</sup> ders almıştır.

- Nakşibendî şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Hânî’den (ö. 1898), meşhur ıslahatçı Cemaleddin el-Kâsimî,<sup>3394</sup> Mahmud el-Attâr<sup>3395</sup> ve Mustafa el-Hallâk<sup>3396</sup> ders almıştır.

### 3.6.1.5. Sûfilerin Ulemadan İlim Alması

Sûfî şeyhlerinin de bir tarikata intisabı bilinmeyen âlimlerden ilim aldığı görülmektedir. Bu kişilere örnek verecek olursak:

#### a) Saîd el-Halebî (ö. 1843)

Dımaşk’ın en büyük Hanefî fakihiydi.<sup>3397</sup> Sûfî bir tarikata intisap ettiği bilinmemektedir. Fakat tasavvuf kitaplarıyla ilgilenmiş<sup>3398</sup> ve Dımaşk’ın önemli

<sup>3385</sup> Teymûr, *A’lâmu’l-Fikri’l-İslâmî*, 297.

<sup>3386</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 473.

<sup>3387</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 3, 1483.

<sup>3388</sup> A.g.e., C. 2, 655.

<sup>3389</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 296.

<sup>3390</sup> Teymûr, *A’lâmu’l-Fikri’l-İslâmî*, 297.

<sup>3391</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 447.

<sup>3392</sup> A.g.e., C. 1, 473.

<sup>3393</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 1, 328.

<sup>3394</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri’l-Dımaşkiyyîn*, 46.

<sup>3395</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 2, 715.

<sup>3396</sup> A.g.e., C. 1, 299.

<sup>3397</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karni’s-Sâliye ‘Aşar*, C. 1, 457.

<sup>3398</sup> Keyyâl, *el-Hulletu’s-Seniyye*, 83.

sûfileri kendisinden ders almıştır. Bu sûfilerin arasında Haşim et-Tâcî el-Halvetî,<sup>3399</sup> Alâuddin ‘Âbidin el-Halvetî,<sup>3400</sup> Selim el-Attâr Nakşibendî,<sup>3401</sup> Abdulganî el-Baytâr eş-Şâzelî,<sup>3402</sup> Muhammed Emin el-Baytâr en-Nakşibendî,<sup>3403</sup> Muhammed Emin ‘Âbidin en-Nakşibendî,<sup>3404</sup> Kasım el-Hallâk el-Kâdirî en-Nakşibendî,<sup>3405</sup> Mahmud el-Hamzâvî en-Nakşibendî,<sup>3406</sup> Abdullah er-Rikâbî es-Sükkerî eş-Şâzelî<sup>3407</sup> ve Mahmud et-Tantâvî en-Nakşibendî<sup>3408</sup> gibi pek çok ismi zikretmek mümkündür.

**b) Abdurrahman et-Tîbî (ö. 1847)**

Dımaşk’ın en büyük Şafii fakihiydi.<sup>3409</sup> Sûfî bir tarikata intisap ettiği bilgisine rastlanmamaktadır. Fakat tasavvuf alanında önde gelen pek çok isim kendisinden ders almıştır. İbrahim el-Attâr el-Kâdirî eş-Şâzelî,<sup>3410</sup> Saîd el-Gabra el-Halvetî eş-Şâzelî,<sup>3411</sup> Ebu’s-Suûd el-Gazzî en-Nakşibendî,<sup>3412</sup> Muhammed Zubyân el-Geylânî el-Kâdirî,<sup>3413</sup> Muhammed Saîd el-Üstuvânî eş-Şâzelî,<sup>3414</sup> Abdullah er-Rikâbî es-Sükkerî

<sup>3399</sup> Şattî, *A’yânu Dımaşk*, 291.

<sup>3400</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 3, 1335.

<sup>3401</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karnî’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 107.

<sup>3402</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 3, 1335.

<sup>3403</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karnî’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 267.

<sup>3404</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 3, 1239.

<sup>3405</sup> Şattî, *A’yânu Dımaşk*, 225.

<sup>3406</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karnî’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 79.

<sup>3407</sup> A.g.e., C. 1, 291.

<sup>3408</sup> Teymûr, *A’lâmu’l-Fikri’l-İslâmî*, 58.

<sup>3409</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 2, 841; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A’yânuhâ fi’l-Karnî’s-Sâliye ‘Aşar*, C. 2, 506.

<sup>3410</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 1, 65.

<sup>3411</sup> Şattî, *A’yânu Dımaşk*, 314.

<sup>3412</sup> A.g.e., 30.

<sup>3413</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 2, 759.

<sup>3414</sup> Hısnî, *Müntebahâtü’t-tevârih*, C. 2, 720.

eş-Şâzelî,<sup>3415</sup> Muhammed Tantâvî en-Nakşibendî<sup>3416</sup> ve Muhyiddin el-‘Ânî en-Nakşibendî el-Kâdiri<sup>3417</sup> bu kişilerin arasında zikredilebilir.

Liste bu şekilde uzayıp gidebilir. Fakat zikretmiş olduğumuz bu örnekler, sûfîlerin ve sûfî olmayanların hiçbir çekince olmaksızın birbirlerinden ilim aldığına dair yeterli delili üretmekle beraber, ulema ve sûfîler arasındaki kuvvetli bağı ve derin ilişkiyi ortaya koymaktadır.

### 3.6.1.6. Sûfî Meclislerinde Âlimler ve Ulema Meclislerinde Sûfîler

Ulemadan pek çok kişi sûfîlere destek için sûfî merasimlerine ve toplantılarına katılır, aynı şekilde sûfîler de ulemanın meclislerine katılırdı. Örneğin Şafii müftüsü Şehâb el-Gazzî, Buzurî Camii’ndeki Mahya meclisine katılmış, ardından Suvar ailesinden babası Şam müftüsü Bedreddin el-Gazzî’den Emevî Camii’nde de Mahya meclisi kurmasını talep etmiştir.<sup>3418</sup> Yine Hâmid en-Nablusî, Halvetî tarikatı şeyhliğini üstlendiğinde, hilafet törenine Müftü Muhammed el-Gazzî ve Şam’ın önde gelen uleması katılmıştır.<sup>3419</sup> Şam âlimleri Muallak Camii’nde Halvetiyye müritlerinin genel halvet bitimine katılırlar,<sup>3420</sup> Hanefî kadısı ise Seyyide Zeyneb’in kabir ziyareti için çıkılan meşhur alayda Sa’diyye tarikatı şeyhlerine katılırdı.<sup>3421</sup> Hanbeli müftüsü, Sâlihiyye mahallesinde bulunan Arevdekî zaviyesinde Cuma gecelerinin ihyası için sûfîlerle bir araya gelir<sup>3422</sup> ve Şafii müftüsü Emin el-Gazzî, Tağlibî ailesine ait Tekaviyye zaviyesinde Sa’di zikir meclislerine katılırdı.<sup>3423</sup> Abdulmecid el-Hânî

<sup>3415</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 291.

<sup>3416</sup> Teymûr, *A’lâmu’l-Fikri’l-İslâmî*, 58.

<sup>3417</sup> Baytâr, *Hilyetu’l-Beşer*, C. 3, 1487.

<sup>3418</sup> Gazzî, *Hulâsatu’l-Eser*, C. 2, 454, Mütferrik tarikatlar bölümünde Mahya meclisinden bahsedilmiştir.

<sup>3419</sup> Şattî, *A’yânu Dimaşk*, 78; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A’yânuhâ fi l-Karni’s-Sâlise ‘Aşar*, C. 1, 36.

<sup>3420</sup> Örnek olarak bakınız: İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 124, 148, 176, 190, 220, 234, 251, 283, 298, 315, 323, 337, 353, 357, 365, 371, 380, 398, 430 .

<sup>3421</sup> A.g.e., 109.

<sup>3422</sup> A.g.e., 276.

<sup>3423</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 245.

Nakşibendî'nin tarikat şeyhliğinde babasının makamına oturduğunda düzenlediği ilk meclise Şam müftüsü Salih Katana ve ulemeden çok sayıda kişi katılmıştır.<sup>3424</sup> Bununla beraber tarikat şeyhleri Süleymaniye Medresesi'ndeki genel hadis derslerine,<sup>3425</sup> Mevlevî tarikat şeyhi Süleymaniye tekkesinde yapılan Buhârî derslerinin bitimine katılır ve ulemayı Mevlevî tekkesinde yemeğe davet ederdi.<sup>3426</sup>

### 3.6.1.7. Karşılıklı Saygı

Sûfî şeyhler, ulema ile aralarında kuvvetli ilişkiler ve sağlam bağlar kurmuştur. Bunun bir örneği olarak ulemaya ikramda bulunup, ilimde teşvik için hediyeler gönderen Nakşibendiyye şeyhi Mahmud es-Sahib zikredilebilir.<sup>3427</sup> Yanı sıra Dımaşk'ın önde gelen ulemasından dört âlim: Hamid el-Attâr el-Kâdiri, Abdurrahman el-Küzberî el-Kâdiri, Saîd el-Halebî ve Abdurrahman et-Tîbî -son iki âlimin bir sûfî tarikata intisabı bilinmemektedir- bir araya gelip meseleleri tartışırlar ve bir görüş üzerinde karara varırlardı.<sup>3428</sup> Şam muhaddisi Abdurrahman el-Küzberî, bir öğrencisine verdiği icazetinde şöyle yazmıştır: “Marifet ve zevk sahibi sûfî üstadlarımızın ahlak kitaplarının bir kısmını bana okudu.”<sup>3429</sup> İbn Âbidin ise Nakşibendî tarikat silsilesini överek şöyle demiştir: “Nakşibendî üstadlarının senedinin zikri ile teberrükte bulunâlim, o tarikat ki halis bir kalple Mevlâ'sına yönelip, tüm özüyle beraber varoluştan mücerred olana kadar zikre devam eden kişiyi hızlıca fütûhata ulaştırır. Allah'ım, bize onlarla beraber olma nimetini bahşet ve bizi Seyyid'il-mürselin'in sancağı altında onların zümresinde haşret!”<sup>3430</sup> Halid el-Bağdâdî, Dımaşk uleması ile arasında iyi ilişkiler kurmuştur. Nitekim aralarındaki yazışmalar bu muhabbete delalet etmektedir.<sup>3431</sup> Aynı şekilde bazı sûfî âlimler, ulemanın çekişme anında hakemlik için başvurduğu mercî olmuştur. Kibri ve kabalığı ile bazı Dımaşk âlimlerine baskı

<sup>3424</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri 'd-Dımaşkiyyîn*, 67.

<sup>3425</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 109.

<sup>3426</sup> Hısnî, *Müntebahâtü 't-tevârih*, C. 2, 731; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 369.

<sup>3427</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 653

<sup>3428</sup> A.g.e., C. 2, 507

<sup>3429</sup> A.g.e., C. 2, 525

<sup>3430</sup> A.g.e., C. 1, 196.

<sup>3431</sup> Örnek olarak bakınız: Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 433, C. 2, 491, C. 2, 504, C. 2, 570, 581.

uygulayan Kadı Hasan el-Mevsîlî ile Dımaşk kadısı Saîd el- Üstuvânî arasında meydana gelen çekişmede, Saîd el-Üstuvânî'nin Hasan el-Mevsîlî'yi, Şam'ın en büyük âlimlerinden ve Mahmud es-Sahib en-Nakşibendî'nin halifelerinden biri olan Selim el-Attâr'a şikâyet etmesi bu duruma örnek bir hadise olarak verilebilir. Bu hadisenin devamında âlimler Selim el-Attâr'ın yanında toplanıp bir rapor yazarak Şeyhülislam makamına göndermişler, Hasan el-Mevsîlî'nin azlini ya da Dımaşk şer'î kadılığından alınmasını talep etmişler; bunun üzerine Hasan el-Mevsîlî görevinden alınıp Asitane (İstanbul) vakıflarında müfettiş olarak görevlendirilmiştir.<sup>3432</sup>

Aynı şekilde Dımaşk ulemasının sûfî tarikat şeyhlerinin gelişini sıcak bir şekilde karşıladığı ve onlara hizmet ettikleri görülmektedir. Önce Ahmed Hatib el-Erbilî'nin, daha sonra şeyhi Halid el-Bağdâdî'nin gelişini kutlamaları,<sup>3433</sup> Halvetî tarikatı Muhammed el-Mehdî es-Seklâvî'nin gelişini<sup>3434</sup> ve Şâzelî tarikatı şeyhi Muhammed b. Yellis'in<sup>3435</sup> gelişini kutlamaları buna örnek olarak verilebilir.

Cenaze namazları da sûfiler ve ulema arasındaki saygı ve kuvvetli ilişkinin delillerinden biridir. Örneklere bakacak olursak: Muhaddis Abdurrahman el-Küzberî, Yelbuğa Camii'nde Halid el-Bağdâdî'nin cenaze namazını kıldırmış, ardından meşhur Hanefî fakih Muhammed Emin Âbidîn defninden hemen önce Kâsiyun dağı eteklerinde kılınan namaza imamlık yapmıştır.<sup>3436</sup> Muhaddis Ahmed Müsellem el-Küzberî, Nakşibendî tarikatı şeyhi Mahmud es-Sâhib'in,<sup>3437</sup> Muhammed et-Tantâvî, Nakşibendî tarikatı şeyhi Abdullah el-Hânî'nin,<sup>3438</sup> Selim el-Attâr, Kadı Saîd el-Üstuvânî eş-Şâzelî'nin namazını kıldırmış,<sup>3439</sup> Saîd el-Kasımî, Hasan Cübeyne ed-

---

<sup>3432</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 189.

<sup>3433</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 324, 325.

<sup>3434</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1326; Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 263; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 2, 597.

<sup>3435</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 480; Farfûr, *A'lâmu Dımaşk*, 323.

<sup>3436</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 102, 103.

<sup>3437</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 2, 653.

<sup>3438</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 355

<sup>3439</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 325

Desûkî el-Halvetî en-Nakşibendî'nin<sup>3440</sup> ve Bekrî el-Attâr el-Kâdirî, Saîd el-Kâsimî'nin cenaze namazını kıldırmasıdır.<sup>3441</sup>

Aşağıda ulema ve sûfîleri birbirine bağlayan bu derin ilişkinin, sufîlerin ilmî harekete olan iştirakı, ilim ve edebiyattaki aktif çabaları, çağın tabiatı ve gereklerine uygun olarak telif hareketine katılımı şeklinde nasıl tezahür ettiğini göreceğiz.

### 3.6.2. Sûfîler ve Dinî Vazifeler (Pozisyonlar)

#### 3.6.2.1. Dımaşk'taki Dinî Vazifelerin Basamakları

Dımaşk'ta var olan dinî vazifelerin önem sırasını gösteren açık bir metine rastlanmamaktadır. Bununla beraber bu vazifelerin önem derecesinin değişkenlik gösterdiği açık bir olgudur. Bu vazifelerin başında Hanefî kadılığının, ardından Şam'ın genel müftüsü olarak kabul edilen Hanefî müftüsünün, sonra Hanefî kadısı naiplerinin, sonra diğer mezheplerin müftülerinin, sonra nakibüleşrafın, sonra Emevî Camii hatipleri ve müderrisleri ile Süleymânîye Medresesi müderrislerinin, sonra sûfî tarikat şeyhlerinin, daha sonra ise Dımaşk'ta bulunan diğer medrese ve mescidlerin imamları, hatipleri ve müderrislerinin<sup>3442</sup> geldiği bilinmektedir. Hanefî kadısı Dımaşk'ın dışından gelir, naipleri ise Dımaşk'ın önde gelen fakihlerinden olurdu. Dımaşk'ın büyük âlimlerinden biri, Hanefî müftüsü olarak İstanbul tarafından tayin edilirdi. Zira bu makam, devleti temsilde Hanefî kadısının hemen ardından gelmesi hasebiyle Osmanlı hükümeti açısından çok önem arz etmekteydi. Nakibüleşraf makamı şehirde en çok saygı ve itibar gören makamlardan olup, bu makama Dımaşk'ın seçkinlerinden olan bir âlim otururdu. Emevî Camii hatipliği ise hükümet ve mahallî otorite arasındaki bağı kuran önemli bir makam olarak kabul ediliyordu. Dolayısıyla toplumsal ve dinî açıdan büyük bir konuma sahipti. Halvetiyye, Kâdiriyye ve Nakşibendiyye olmak üzere başlıca tarikatların şeyhlerine gelince, şeyhlerin aynı zamanda Dımaşk'ın muteber âlimlerinden olmaları, şehirde nüfuz ve konumlarının artmasını ve devlete karşı herkesten daha büyük bir özgürlüğe sahip olmalarını sağlıyordu.<sup>3443</sup>

---

<sup>3440</sup> A.g.e., 331.

<sup>3441</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 196.

<sup>3442</sup> Na'îse, *Mucteme'u Dımaşk*, 400.

<sup>3443</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 442, 443.

### 3.6.2.2. Dinî Vazifelerde Sûfilerin Konumu

324'e ulaşan sûfî biyografileri incelendiğinde, bu şahısların 150'den fazlasının tedristen imamete, fetva ve kaza makamından tarikat şeyhliğine kadar çeşitlilik gösteren muhtelif dinî vazifelerle meşgul oldukları görülmektedir. Hatta aralarında pek çoğu döneminin âlimlerinin ulaşabileceği en yüksek ilmî rütbelere olan Hanefî kadısı, fetva emini, Emevî Camii'nde Nesr kubbesi müderrisi veya Süleymaniye müderrisi gibi makamlara ulaşmıştır.

Yüzde 50'ye yaklaşan yüksek bir oranda dinî makamları üstlenen sûfilerin yanı sıra azımsanmayacak sayıda sûfî âlimin herhangi bir dinî vazife veya makamı üstlenmeyi reddettiği görülmektedir. Müftülüğü reddeden Hasan el-Baytâr<sup>3444</sup> ve kendisine sunulan fetva eminliğini iki kez reddedip sebebi sorulduğunda "Dinimle bir dirhem bile yemem"<sup>3445</sup> şeklinde cevap veren Ömer el-Müctehid bu şahsiyetlere örnektir. Anlaşıldığı üzere sûfilerin bu vazifeleri reddetmelerinin temel sebebi maaş almaktan imtina etmeleridir. Nitekim dinî vazifelerin çoğu için, vakıflardan tahsis edilmiş ödenek ve maaşlar olur, zaman zaman da Sultan'dan hediye ve bahşiş (ikramiye) gelirdi. Bu vazifeler, sadece sayılı kişi tarafından ücret karşılığı değil, gönüllü olarak yapılıyordu. Bu kişilere örnek olarak: Şâzelî Ebu's-Şâmât tekkesinde ders veren Ebu Şâmât,<sup>3446</sup> Murad Paşa Camii'nde bulunan Nakşibendî tekkesinde ders veren Muhammed b. Abdullah el-Hânî ve oğlu Muhammed,<sup>3447</sup> Emevî Camii'nde Hanbeli mihrabında ders veren Hasan eş-Şattî en-Nakşibendî,<sup>3448</sup> Teyrûzî Camii imametini ve tedrisini üstlenen Naîm el-Bağcâtî en-Nakşibendî<sup>3449</sup> ve Dumâ vakıflarının yönetimini üstlenen Mahmud es-Seyyid eş-Şâzelî<sup>3450</sup> zikredilebilir.

Şer'î mahkeme kayıtlarına bakıldığında bu vazifelere verilen maaşların, pozisyon için ayrılan vakıfların zenginliğine bağlı olarak büyük ölçüde değişkenlik gösterdiği

<sup>3444</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 748, 749.

<sup>3445</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 433.

<sup>3446</sup> Serko, *Dimaşk Fetrate's-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, 31.

<sup>3447</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 183.

<sup>3448</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, 564.

<sup>3449</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 854.

<sup>3450</sup> A.g.e., C. 2, 770.



anlaşılmaktadır. Örneğin, Sinan Paşa Camii'nde Buhârî müderrisi senelik 5000 kuruş maaş alırken,<sup>3451</sup> Emevî Camii'ndeki Buhârî müderrisi senelik 900 kuruş,<sup>3452</sup> Emevî Camii'nde Nesr kubbesinin altında ders veren Buhârî müderrisi ise senelik 1800 kuruş maaş alıyordu.<sup>3453</sup>

Emevî Camii Şâzelî şeyhi senelik 100 kuruştan fazla alırken<sup>3454</sup> Sefercelânî Camii Şâzelî şeyhi senelik 2000 kuruş<sup>3455</sup> alıyordu. Yine Kaymeriyye mahallesinde bulunan Sa'diyye zaviyesinin şeyhi senelik 50 kuruş alırken,<sup>3456</sup> Süleymaniye tekkesinde bulunan Nakşibendî zaviyesinin şeyhi aylık 1000 kuruş alıyordu.<sup>3457</sup> Bu farklılığın tarikat şeyhliğinin çeşitli vazifelerinden kaynaklanması mümkündür. Nitekim bazı zaviyelerde, fukaraya yemek dağıtma işi de zaviye şeyhinin görevlerinden biri olarak sayılıyordu. Örneğin Emevî Camii'nde bulunan Nakşibendî zaviyesinin şeyhi fukarayı doyurması karşılığında aylık 375 kuruş maaş alıyor,<sup>3458</sup> bununla beraber Kaymeriyye mahallesinde bulunan Sa'diyye zaviyesi gibi bazı zaviyeler meclislerini sadece üç aylarda kuruyor, bazı zaviyelerde ise şeyh, zikir meclislerinin yanı sıra tedris vazifesi ile de sorumlu oluyordu.<sup>3459</sup>

### 3.6.2.3. Dinî Vazifelerin Tevârüsü

Dinî vazifelerin toplumdaki itibarı ve saygınlığının yanı sıra özellikle de zengin vakıflara sahip olan dinî görevlerin maaşları, ailelerin bu vazifeleri miras almak isteme sebeplerinden biriydi. Nitekim dinî vazifelere Dımaşk'ın belirli aileleri hükmediyordu. Bu ailelerin ferdleri 150 seneden uzun bir süredir Dımaşk'taki en önemli dinî mevkiler

---

<sup>3451</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 383.

<sup>3452</sup> A.g.e., 129.

<sup>3453</sup> A.g.e., 135, 234.

<sup>3454</sup> A.g.e., 286.

<sup>3455</sup> A.g.e., 339.

<sup>3456</sup> A.g.e., 302.

<sup>3457</sup> A.g.e., 360.

<sup>3458</sup> A.g.e., 334.

<sup>3459</sup> Zaviye şeyhinin maaşlarını kaydeden vesikalara bakınız, Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 286, 290, 302, 332, 334, 339, 360, Makam hizmetkârının maaşını kaydeden belgeler, 59, 176, 198, 310, 314, 348, Zaviye imamının maaşını kaydeden belgeler, 17, 344, 375.

olan Emevî Camii hatipliği, Hanefî ve Şafîi müftülüğü, Nakibüleşraf, Sa‘diyye, Şâzelîyye ya da Halvetiyye meşihati gibi mevkiler için yarışıyorlardı. Bu mevkilere ve onlarla bağlantılı vakıflara hükmetmek, her ailenin toplumdaki statüsünü ortaya koyuyordu.<sup>3460</sup> Şer‘î mahkeme kayıtlarının ortaya çıkardığı bu kabilden pek çok (mekki) durum bulunmaktadır. Hitabet vazifesinin tevarüsü,<sup>3461</sup> tedris vazifesinin tevarüsü<sup>3462</sup> ve imamet vazifesinin tevarüsü<sup>3463</sup> bunlara örnek olarak verilebilir. Hatta bazı vazifeler, reşit olmayan vâris ehliyet yaşına ulaşana kadar, vekile verilirdi. Örnek olarak hitabet ve imamet vazifesinde reşit olmayan vârise niyabet<sup>3464</sup> ve tedris vazifesinde vekâlet<sup>3465</sup> zikredilebilir. Sûfîlerin de bu âdetten etkilendiği ve zaviye şeyhliği<sup>3466</sup> ile türbedârlık<sup>3467</sup> vazifelerinin miras yoluyla alındığı görülmektedir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi zaviye şeyhliği<sup>3468</sup> ve makam hizmetkârı<sup>3469</sup> vazifelerinde reşit olmayan vâris için naip tayin etmişlerdir. Fakat sûfîler, bazı vesikalardan anlaşıldığı üzere vefat eden kişinin vazifesini vermek için vârisin ehliyet sahibi olmasını gözetmişlerdir.<sup>3470</sup> İleride görüleceği gibi bu âdet, Islahat hareketi öncülerinin eleştirisine yol açmıştır.<sup>3471</sup>

---

<sup>3460</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, 1-441.

<sup>3461</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 151, 153, 178, 182, 206, 209, 257, 260, 328, 351.

<sup>3462</sup> A.g.e., 228, 230, 281, 317, 319, 321, 336, 348.

<sup>3463</sup> A.g.e., 167, 170, 196, 198, 214, 227, 237, 240, 290.

<sup>3464</sup> A.g.e., 150, 231, 249, 254, 305, 322.

<sup>3465</sup> A.g.e., 215, 234, 237, 320.

<sup>3466</sup> A.g.e., 233.

<sup>3467</sup> A.g.e., 314, 318.

<sup>3468</sup> A.g.e., 163, 250, 305, 365.

<sup>3469</sup> A.g.e., 298.

<sup>3470</sup> A.g.e., 162, 215, 347.

<sup>3471</sup> Bu eleştiriyle ilgili ayrıntılı bilgi sûfîlerin Islahat hareketi ile olan ilişkisi bahsinde gelecektir.

#### 3.6.2.4. İlmî-Dinî Vazifeler

Bu dönemde sûfîlerin büyük bir çoğunluğu çeşitli dinî vazifeler üstlenmiştir. Bu vazifeleri şu şekilde listelememiz mümkündür:

On biri genel Şam müftüsü, dokuzu mezhep müftüsü veya orduda müftü, geri kalanlar ise fetva emini olmak üzere 25'ten fazla sûfî “fetva makamı”, yedi sûfî nakîbü'l-eşraf, beş sûfî Emevî Camii hatipliği görevini üstlenmiş; 25 sûfî Emevî Camii'nde, 6 sûfî Süleymaniye Medresesi'nde, 40'tan fazla sûfî Dımaşk mescidlerinde, 30'tan fazla sûfî Dımaşk'ın dinî medreselerinde, 15'ten fazla sûfî tekke ve zaviyelerde, 20'den fazla sûfî de evlerde ders okutma vazifesi yapmıştır.

Bazı sûfîlerin dinî vazifelerde kalma süresinin uzunluğu dikkati çekmektedir. Örneğin Muhammed b. Abdülkâdir Takiyyüddin el-Hısnî elli sene boyunca Emevî Camii'nde imamlığa devam etmiş<sup>3472</sup> ve Mustafa el-Bukâ'î Dımaşk'ta kırk seneyi aşkın bir süre kadılığı üstlenmiştir.<sup>3473</sup>

Kayıtlarda bazı sûfîlerin, birden fazla dinî vazifeyi üstlendiği görülmektedir. Örnek verecek olursak:

- Bekrî el-Attâr *el-Kâdiri*, Sultan Selim Medresesi'nde müderris<sup>3474</sup> ve Emevî Camii'nde Şafii İmamı;<sup>3475</sup>
- Ömer el-Gazzî *en-Nakşibendî*, Şafii müftüsü<sup>3476</sup> ve Emevî Camii'nde müderris;<sup>3477</sup>
- Abdullah b. Derviş es-Sükkerî, İbn Arabî Camii'nde hitabet, imamet, tedris<sup>3478</sup> ve Emevî Camii'nde tedris vazifesini üstlenmiştir.<sup>3479</sup>

---

<sup>3472</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 353.

<sup>3473</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 232.

<sup>3474</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 233.

<sup>3475</sup> A.g.e., 128.

<sup>3476</sup> A.g.e., 51.

<sup>3477</sup> A.g.e., 50.

<sup>3478</sup> A.g.e., 109.

<sup>3479</sup> A.g.e., 117.

Şer'î mahkemede kayıtlı sultan emirlerinden, pek çok sûfinin ulemanın vasıflarıyla nitelendirildiği görülmektedir. Örneğin:

- Nakşibendî tarikatı şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Hânî, meşhur bir âlim ve yetkinliği ile tanınan bir müderris olması hasebiyle Muradiye Camii'ne müderris ve imam olarak atanmıştır.<sup>3480</sup>

- Rıfâiyye şeyhi ve nakîbü'l-eşraf Salih Takiyyüddin el-Hısnî, Şam'ın büyüklerinden ve eşrafından olması dolayısıyla Hac sancağın sorumlusu olarak atanmıştır.<sup>3481</sup>

- Abdullah el-Küzberî en-Nakşibendî, ulema ve muhakkiklerin öncüsü (rehberi) olduğu için Bursa Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır.<sup>3482</sup>

- Muhammed Emin es-Sefercelânî eş-Şâzelî, müderrislerin önde gelenlerinden olması vasfıyla Sancakdâr Camii'ne müderris ve imam olarak atanmıştır.<sup>3483</sup>

- Muhammed Kasım el-Hallâk, tanınmış bir âlim olması itibariyle Hassân Camii'ne imam ve hatib olarak atanmıştır.<sup>3484</sup>

- Abdülmecid el-Hânî en-Nakşibendî, sahip olduğu ilim, takva ve zühd dolayısıyla Murad Paşa Camii'ne imam ve müderris olarak atanmıştır.<sup>3485</sup>

- Rıza b. Abdülmecid el-Hânî en-Nakşibendî, muhakkik âlimlerden olduğu için Hanefî müderrisi olarak atanmıştır.<sup>3486</sup>

- Bekrî el-Attâr el-Kâdirî, ilmînin kuvveti ve yetkinliği ile tanınan, din ve fıkıh meselelerinde allame (derinlik sahibi), meşhur bir âlim olması itibariyle Sultan Selim Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır.<sup>3487</sup>

---

<sup>3480</sup> A.g.e., 232.

<sup>3481</sup> A.g.e., 303.

<sup>3482</sup> A.g.e., 296.

<sup>3483</sup> A.g.e., 347.

<sup>3484</sup> A.g.e., 304.

<sup>3485</sup> A.g.e., 334.

<sup>3486</sup> A.g.e., 327.

<sup>3487</sup> A.g.e., 233.

### 3.6.2.5. Sufî Dinî Vazifeler

Şer'î Mahkeme belgelerinde gözlemlediğimiz sûfî vazifeleri şunlardır:

- Kâdiriyye, Şâzelîyye, Sa'diyye ve Nakşibendiyye tarikatı için zikir meclisi ikame etme vazifesi<sup>3488</sup>
- Zaviye veya tekkelerde imamet vazifesi<sup>3489</sup>
- Zaviye veya tekkelerde hitabet vazifesi<sup>3490</sup>
- Zaviye veya tekkelerde tedris vazifesi<sup>3491</sup>
- Zaviyelerde Kur'an'ı Kerim kıraati vazifesi<sup>3492</sup>
- Rifâiyye, Sa'diyye, Nakşibendiyye, Şâzeliyye veya Kâdiriyye zaviyelerinde şeyhlik vazifesi<sup>3493</sup>
- Emevî Camii Yahya *aleyhisselam*'ın makamında türbedarlık vazifesi<sup>3494</sup>
- Berze köyünde İbrahim *aleyhisselam*'ın makamında türbedarlık vazifesi<sup>3495</sup>
- İbn Arabî'nin kabrinde türbedarlık vazifesi<sup>3496</sup>
- Abdülgani en-Nablusî'nin kabrinde türbedarlık vazifesi<sup>3497</sup>
- Halid el-Bağdadi'nin kabrinde türbedarlık vazifesi<sup>3498</sup>

---

<sup>3488</sup> A.g.e., 135, 165, 183, 203, 222, 286, 312, 323, 335, 339, 367.

<sup>3489</sup> A.g.e., 138, 209, 334, 375.

<sup>3490</sup> A.g.e., 101, 111, 315.

<sup>3491</sup> A.g.e., 17, 101, 163, 179, 183, 219, 229, 343.

<sup>3492</sup> A.g.e., 216.

<sup>3493</sup> Hakîm, *el-Evâmiru's-Sultâniyye*, 144, 158, 163, 165, 169, 216, 233, 244, 245, 250, 252, 286, 290, 302, 305, 322, 323, 332, 334, 342, 355, 359, 360, 362, 365, 391.

<sup>3494</sup> A.g.e., 195, 298, 314.

<sup>3495</sup> A.g.e., 59.

<sup>3496</sup> A.g.e., 176, 310, 318, 347, 369.

<sup>3497</sup> A.g.e., 184, 314.

<sup>3498</sup> A.g.e., 93.

- Yedi mücahidin kabrinde türbedarlık vazifesi<sup>3499</sup>

- Kâsiyun dağı Erbaîn mezarlığı türbedarlık vazifesi<sup>3500</sup>

Bazı sûfîlerin sûfî vazifeleri ile ilmî vazifeleri bir araya getirdiği dikkati çekmektedir:

- **Ahmed Bahâuddin el-Hasenî**, Emevî Camii'nde Nakşibendî şeyhliği vazifesini<sup>3501</sup> ve Dâru'l-Hadis vakfında müteveli vazifesini üstlenmiştir.<sup>3502</sup>

- **Abdûlmecid el-Hânî**, Murâdî Camii'nde Nakşibendî tarikatı şeyhlik vazifesi<sup>3503</sup> ile imamet ve tedris vazifesini üstlenmiştir.<sup>3504</sup>

- **Emin es-Sefercelânî**, Emevî Camii'nde tarikat şeyhliği,<sup>3505</sup> Cakmakiyye Medresesi'nde tedris,<sup>3506</sup> Sancakdar Camii'nde imamet,<sup>3507</sup> Şâdi Bey Medresesi'nde Buhârî müderrisliği<sup>3508</sup> ve Derviş Paşa Camii'nde Kur'an-ı Kerim kıraati vazifesini üstlenmiştir.<sup>3509</sup>

- **Muhammed Salih el-Müneyyir**, Salâhiyye Medresesi'nde zikir meclisi meşihatini<sup>3510</sup> ve Emevî Camii civarındaki bir medresede tedris vazifesini<sup>3511</sup> üstlenmiştir.

---

<sup>3499</sup> A.g.e., 196, 224.

<sup>3500</sup> A.g.e., 212, 348.

<sup>3501</sup> A.g.e., 334.

<sup>3502</sup> A.g.e., 200.

<sup>3503</sup> A.g.e., 332.

<sup>3504</sup> A.g.e., 334.

<sup>3505</sup> A.g.e., 135.

<sup>3506</sup> A.g.e., 215.

<sup>3507</sup> A.g.e., 347.

<sup>3508</sup> A.g.e., 189.

<sup>3509</sup> A.g.e., 390.

<sup>3510</sup> A.g.e., 222.

<sup>3511</sup> A.g.e., 110.

### 3.6.3. Sûfilerin İlmi Hayata Katılımı

Sûfilerin yarısından fazlasının şer'î ilimlerin öğretimi ile ilgilendiğini biraz önce zikretmiş, sûfilerin Dımaşk cami ve tekkelerinde üstlenmiş olduğu vazifeleri ayrıntılı bir şekilde aktarmıştık.

Öğrenci ilişkilerini incelediğimizde, Türk ulemayla olan iletişimin zayıflığı ve onlardan ders alanların az sayıda olması dikkati çekmektedir. Dımaşk'a gelen Türk kadıların, icazetlerde ve Dımaşk ilmî meclislerinde neredeyse hiç zikredilmediği görülmekte,<sup>3512</sup> hatta şehir dışından gelen âlimler olmaları itibarıyla kendilerine karşı zımnî bir nefretin var olduğu anlaşılmaktadır. Ulemanın, arkasına halkı alarak, şehrin bazı âlimlerini tahkir ettiği gerekçesiyle Hanefî kadısına karşı ayaklandığı pek çok hadise bu duruma delalet etmektedir.<sup>3513</sup> Bununla beraber ilimle iştigal eden sûfilerin, Ezher ziyaretleri vesilesiyle Mısır uleması ile<sup>3514</sup> Hac ibadetini îfa veya mücavirlikleri sırasında Hicaz uleması ile<sup>3515</sup> ve Cezayirlilerin Dımaşk'a olan hicretleri sayesinde Cezayir uleması<sup>3516</sup> ile kuvvetli ilişkileri olduğu görülmektedir.

Bu sebeple sûfiler, aklî ilimlere naklî ilimlerden daha çok önem veren Arap olmayan ulemaya aykırı olarak,<sup>3517</sup> Arap ulemasının âdeti üzere naklî ilimlerle daha çok iştigal

<sup>3512</sup> Örnek olarak bakınız: Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 13; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 265, 279.

<sup>3513</sup> Örnek olarak bakınız: Hısnî, *Müntebahâtü't-tevârih*, C. 2, 651; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 465.

<sup>3514</sup> Örnek olarak bakınız: Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 648, 735; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 89, 95, 222, 267, 291, 319, 346, 583, 641.

<sup>3515</sup> Örnek olarak bakınız: A.g.e., C. 1, 393, C. 2, 489, 735; A.g.e., C. 1, 89, 260, 267, 291, 649, C. 2, 736.

<sup>3516</sup> Örnek olarak bakınız: Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 648, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 113, 147, 212, 217, 651, C. 2, 736, 911, C. 983

<sup>3517</sup> Gazzî, *el-Kevâkibu's-Sâira*, C. 2, 124.

etmişler ve diğer ilimlere nazaran daha çok önem vermişlerdir.<sup>3518</sup> Aşağıda Dimaşk'taki sûfîlerin ilgilendiği en önemli ilimler sunulacaktır.

### 3.6.3.1. Sûfîler ve Kur'an-ı Kerim Tedrisi

Sûfîlerin Kur'an-ı Kerim tedrisi ve hıfzına verdiği önem oldukça büyüktü. Nitekim Kur'an-ı Kerim eğitimi, tüm zaviye, tekke ve türbelerde verilirdi.<sup>3519</sup> Çok sayıda sûfinin hafız olduğu, hatta oranların %60'a yaklaştığı ve sûfîlerin önde gelenlerinden 43 kişinin hafız olduğu görülmektedir. Bazı tarikat şeyhleri ise üst düzey (demir) hafızlardandı. Halvetiyye şeyhi Ömer el-Yâfi,<sup>3520</sup> Halvetiyye şeyhi Muhammed el-Mübarek ed-Dillîsî,<sup>3521</sup> oğlu Halvetî ve Şâzelî tarikatı şeyhi Muhammed et-Tayyîb,<sup>3522</sup> Halvetiyye şeyhi Alauddin Âbidin<sup>3523</sup> ve Nakşibendî tarikatı şeyhi Muhammed Emin Keftârû<sup>3524</sup> bu kişilere örnek olarak verilebilir. Bazıları ise Şâtibiyye'nin tarîkinden kıraat ilmî ve neşri ile uğraşmışlardır. Bu sûfîler arasında Halil el-Kâmîlî,<sup>3525</sup> Abdülgani el-Baytâr,<sup>3526</sup> oğlu Bahâuddîn<sup>3527</sup> ve Muhammed es-Siddîk el-Yâkûbî<sup>3528</sup> zikredilebilir. Bununla beraber Selim el-Hulvânî gibi, Hulvânî ailesinden olan kurra şeyhleri aynı zamanda Rıfâî tarikatı şeyhlerindendir.<sup>3529</sup>

---

<sup>3518</sup> Sûfîler arasında Muhammed Tantâvî ve Ebubekir el-Kürdî el-Kelâlî gibi aklî ilimlerde derinleşenler olsa da...

<sup>3519</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 56.

<sup>3520</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 214.

<sup>3521</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1371.

<sup>3522</sup> A.g.e., C. 2, 757.

<sup>3523</sup> A.g.e., C. 3, 1335.

<sup>3524</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 599.

<sup>3525</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 70.

<sup>3526</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 874.

<sup>3527</sup> A.g.e., C. 1, 380.

<sup>3528</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 113.

<sup>3529</sup> A.g.e., C. 2, 713.



### 3.6.3.2. Sûfiler ve Hadis İlmi Tedrisi

Sûfî ulemanın halkalarında okutulan kitap listeleri incelendiğinde sünnet ve hadis kitaplarının kıraatine verdikleri önem dikkati çekmektedir. Hadis kitaplarına olan ilginin, isnat silsilesinin devam etmesi arzusunun dolayısıyla, <sup>3530</sup> daha çok rivayetler <sup>3531</sup> ve şerhlerin okunmasına <sup>3532</sup> odaklandığı anlaşılmaktadır. Okudukları hadis kitaplarının en önemlileri, birinci derecede *Sahih-i Buhârî* ve *Müslim* olup ardından diğer sünen kitapları, Malik'in *Muvatta'*ı ve *Camiû's-sağîr* gelmektedir. En önemli şerh kitapları ise *Fethu'l-bârî* ile *Riyâzu's-sâlihîn* şerhidir. Bununla beraber hadis tenkidi, illet ve tahriç ilimleri söz konusu olduğunda aynı ilgiyi göstermedikleri görülmektedir. Zira, fıkıh ekollerinin istikrarı bu dönemde hadis araştırmalarının bu yönünü zayıflatmıştır. <sup>3533</sup>

Bu dönemde sûfilerin Nebvî hadise verdiği değeri gösteren en önemli örnekler şu şekildedir:

Kâdiriyye tarikatı şeyhleri Küzberî ailesi, 137 sene boyunca Dımaşk'taki en büyük hadis tedrisi vazifesi olan Emevî Camii'nde Kubbetü'n-nesr altında *Sahih-i Buhârî* tedris vazifesini üstlenmişlerdir. <sup>3534</sup>

- Kâdirî-Nakşibendî el-Attâr ailesinin âlimleri, Süleymaniye Tekkesi'nde Buhârî tedris vazifesini üstlenmişler, Süleymaniye Tekkesi ve Emevî Camii ile bazı zamanlar evlerinde Kütüb-ü sitte dersleri vermişlerdir. <sup>3535</sup>

---

<sup>3530</sup> Erbakan, "Büyûtâtü'l-Hadîs", 118.

<sup>3531</sup> A.g.e., 119.

<sup>3532</sup> A.g.e., 120.

<sup>3533</sup> A.g.e., 104.

<sup>3534</sup> A.g.e., 110-112.

<sup>3535</sup> Bakınız: Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 116, C. 2, 497; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 108, C. 1, 222.

- Nakşibendî tarikatı şeyhleri Hânî ailesinden, Muhammed b. Abdullah el-Hânî,<sup>3536</sup> oğlu Muhammed ve torunu Abdülmecid,<sup>3537</sup> Murad Paşa Camii'nde bulunan Nakşibendî tekkesinde hadis kitapları okutmuşlardır.<sup>3538</sup>

Ayrıca Emevî Camii, Eşrefiyye dâru'l-hadisinde ve Haydariyye Camii'nde birkaç sefer Sahih-i Buhârî ve Müslim dersi veren Emir Abdülkâdir el-Cezâirî,<sup>3539</sup> Tевbe Camii'nde Buhârî ve Müslim dersleri veren Selim el-Müstevî el-Halvetî,<sup>3540</sup> Emevî Camii'nde Buhârî dersleri veren Ömer el-'Ayta es-Sa'dî eş-Şâzelî,<sup>3541</sup> İbn Arabî Camii'nde Buhârî dersleri veren Salih el-Mevsilî el-Kâdirî<sup>3542</sup> ve Kâdiriyye Zaviyesi'nde Sahih-i Buhârî şerhi Fethü'l-Bâri, Sahih-i Müslim ve Riyâzü's-sâlihîn dersleri veren Kâdiriyye şeyhi Ferîz el-Geylânî<sup>3543</sup> gibi diğer pek çok sûfî şahıs mevcuttur.

Nakşibendî tekkelerinde hadis kitapları okuma âdeti de bu dönemde yaygın ve meşhurdu. Nitekim Cemaleddin el-Kâsimî, Nakşibendî şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin, Murâdî Camii'nde bulunan Nakşibendî tekkesinde düzenlediği hadis semâi meclisinden bahsetmiştir. Buna göre talebenin önde gelenlerinden çok sayıda kişi mecliste toplanır, Peygamber Efendimiz'ın hadisine duydukları saygı ile büyük bir vakar ve huşu içerisinde oturlardı. Meclis, bayram zamanına benzer şekilde kalabalık olurdu.<sup>3544</sup> Yanı sıra bazı tekke vakıflarının, tekkelerde Sahih-i Buhârî okunmasını şart koştuğu da görülmektedir.<sup>3545</sup>

Bazı Dimaşk âlimleri İstanbul tekkelerinde hadis dersleri verirdi. Nitekim Abdurrahman el-Hatîb, İstanbul'da Sahih-i Buhârî, Müslim ve İmam Malik'in

<sup>3536</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 606.

<sup>3537</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 46.

<sup>3538</sup> A.g.e., 67.

<sup>3539</sup> A.g.e., 45, 65, 75, 85.

<sup>3540</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 949.

<sup>3541</sup> A.g.e., C. 1, 649.

<sup>3542</sup> A.g.e., C. 1, 706.

<sup>3543</sup> A.g.e., C. 2, 1215.

<sup>3544</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 46.

<sup>3545</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dimaşk*, 424.

Muvatta'sını okutmuş, Sa'diyye tekkesi şeyhi Yunus Zahir Efendi ile Ebu Eyyüb el-Ensârî Camii hatibi ve Karabâşi Tekkesi şeyhi Hafız Muhammed Celaledin kendisinden icazet almıştır.<sup>3546</sup>

### 3.6.3.3. Sûfiler ve Fıkıh İlmi Tedrisi

Dımaşk asırlar boyunca net bir mezhep çeşitliliğinden istifade etmiştir. 17. yüzyılın ortalarına kadar ulemanın çoğu Şâfiî mezhebini takip etmiştir. Fakat daha 18. yüzyılın ortalarına ulaşmadan Hanefî mezhebinin Dımaşk âlimlerin büyük çoğunluğu tarafından itimat edilen mezhep olduğu görülmektedir.<sup>3547</sup> Bu çeşitlilik sûfilere farklı bir şekilde yansımıştır. Sûfî şahsiyetlerin listesi incelendiğinde sûfilerin fikhî mezheplere olan dağılımının şu şekilde olduğu görülmektedir: Şâfiî mezhebi: 115, Hanefî mezhebi: 81, Maliki mezhebi: 23, Hanbeli mezhebi: 10. Bu sayıların dışında kalan sûfilerin mensup oldukları fikhî mezhep bilgisine tabakat kitaplarında rastlanmamaktadır.

Bu rakamlardan sûfilerin dönemin mu'temed bir fikhî mezhebe bağlanma kültürüne uygun olarak genel itibariyle dört fikhî mezhepten birini takip ettiği anlaşılmakta ve Şâfiî mezhebinin üçte birlik bir oran ile sûfiler arasında en yaygın mezhep olduğu görülmektedir. Halid el-Bağdâdî'nin Dımaşk'a gelişi ve halifelerinin Şâfiî kitaplarını okutup, mezhebi yayma çabalarının bu oranda önemli bir rolü vardır. Ardından listenin dörtte birine tekabül eden büyük bir yüzdenin Hanefî mezhebine mensup olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı döneminin başlangıcından beri Hanefîlik, kaza makamının mezhebi olduğu gibi, resmi bir pozisyonda çalışmak ve Osmanlı Devleti'nde kaza veya fetva makamını üstlenmek isteyen herkesin Hanefî mezhebine geçiş yapması gerekiyordu. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru bunu yapan bazı Mısır ve Şam âlimlerinin olduğu görülmektedir.<sup>3548</sup> Sûfilerden kaza makamını üstlenme eğilimiyle Hanefî mezhebine geçiş yapanların arasında, öncesinde Şâfiî olup kaza vekaletini üstlenince zaruri olarak Hanefî mezhebine geçen, Nakşibendî şeyhlerinden biri olan Ahmed b. Muhammed el-Hâni bulunmaktadır.<sup>3549</sup> Mağribli muhacirler aracılığıyla Dımaşk'a gelen Maliki mezhebinin ise oranı az olup daha çok

<sup>3546</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 459; Yücer, "Sa'diyye", 249.

<sup>3547</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 197.

<sup>3548</sup> Erbakan, "Büyûtâtü'l-Hadîs", 112, 113.

<sup>3549</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 184, C. 1, 185.

muhacirlerin arasında sınırlı kalmıştır. Hanbeli mezhebine gelince bu mezhebe mensup olan 10'dan fazla şahıs olmadığı görülmektedir. Dımaşk'ta Zengî döneminden beri var olan kadim bir mezhep olmasına rağmen mensupları az sayıda olmuş ve Sâlihiyye mahallesi ile sınırlı kalmıştır. Aynı zamanda tasavvufa yönelen Hanbelîlerin sayısı diğer mezheplere göre daha azdır.

Bu mezhep çeşitliliği fark edilir bir fikhî etkinliğe yol açmış, âlimler bir mezhepte uzmanlaşıp diğerleri hakkında bilgi edinmek şeklinde birden fazla fikhî mezhebi çalışır olmuşlardır. Bu durumun örneği, dört fikhî mezhebi uzman âlimlerden okuyan Muhammed Selim Tevekkelnâ en-Nakşibendî'nin tercümesinde<sup>3550</sup> ve -dört oğlundan her birini dört mezhebin fakihlerine o mezhepte uzmanlaşmaları için gönderen- Abdülkâdir Hatib'in dönemin tabakat kitaplarında meşhur olan hikayesinde görülmektedir.<sup>3551</sup>

Görünüşe göre bu yüzyılda Dımaşk şehrine damgasını vuran bir fikhî uyanış yaşanmış ve bunda sûfîlerin önemli bir rolü olmuştur.<sup>3552</sup> Mesela, Halid el-Bağdâdî'nin fikhî mezhebi çalışmalarını teşvik etmedeki rolü gizli değildir. Halifeleri ve müritleri ile yaptığı umumi dersi Şafiî fikhî üzerine Remlî'nin *Nihâyetü'l-muhtâc şerhu'l-Minhâc* adlı eseri üzerineydi. Dersin muidi (asistanı) Şafiî müftü Ömer el-Gazzî idi.<sup>3553</sup> Bağdâdî, tahkikle metni okur ve talebeleriyle fikhî meseleleri tartışırdı.<sup>3554</sup> Bunun delillerinden biri, Şam'da Şafiîler arasında okunması meşhur İbn Hacer el-Heytemî'nin *Minhâc* şerhini değil de Mısır Şafiîleri arasında meşhur tetkik ve tahkik özelliği ile anılan Remlî'nin *Minhâc* şerhini (haşiyesini) tercih etmesidir. Çünkü bu haşiye dört yüz âlimin huzurunda müellifine okunmuş; âlimler onun hatalarını gösterip

---

<sup>3550</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 251.

<sup>3551</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 2, 687.

<sup>3552</sup> Merdembek, *A'yânu'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, 7.

<sup>3553</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 326, 348.

<sup>3554</sup> A.g.e., 349.

tashih etmişlerdir.<sup>3555</sup> Daha sonra gelen haşiye sahipleri Şâfiî fıkıh kitaplarında ona uymuşlar ve medâr-ı fetva kabul etmişlerdir.<sup>3556</sup>

Nakşibendiyye'nin etkisi yalnızca Şâfiî fıkıhındaki faaliyetlerle sınırlı değildir. Halid el-Bağdâdî'nin en büyük halifelerinden birine ikinci Ebu Yusuf lakabı verilmiştir.<sup>3557</sup> Dimaşk'taki en meşhur müritlerinden biri, bu dönemdeki en önemli fetva mercilerinden, *Haşiyetü Reddî'l-Muhtâr* sahibi Muhammed Emin 'Âbidîn'dir.<sup>3558</sup> Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin halifelerinden Emin el-Baytâr, Sinan Paşa Camii'nde akşam yatsı arasında Hanefî fıkıhını okutur, fıkıh ve usul ilmindeki yeterliliği nedeniyle çok sayıda ilim talebesi onun meclisine katılırdı.<sup>3559</sup>

Bunlara ilaveten çok sayıda sûfî, iftâ, fetva eminliği, kaza ve fıkıh dersi verme vazifelerini üstlenmiştir.<sup>3560</sup> Bu derslerde okutulan en önemli fıkıh kitaplarının bir kısmı şunlardır:<sup>3561</sup>

- Hanefî mezhebinde, Kudûrî metni, Nuru'l-îzâh, Kenzü'd-dekâik, Mecmau'l-enhur şerhu Mülteka'l-ebhur, ed-Dürer şerhu'l-Gurer, Hâşiyetü İbn Âbidîn;
- Şâfiî mezhebinde, Ebu Şücâ'a ait *el-Gâye* ve *et-Takrîb* metninin şerhleri, Nevevî'nin *Minhâcû't-tâlibîn* eserinin şerhleri ki bunların en önemlileri İbn Hacer el-Heytemî'nin *Tuhfetü'l-Muhtâc*'ı ile Remlî'nin *Nihâyetü'l-Muhtâc*'ıdır.
- Hanbelî mezhebinde *Delîlû't-tâlib* şerhleri ki en meşhuru, *Neylû'l-meârib* ve *Menâru's-sebîl*'dir.
- Mâlikî mezhebinde, Ebu Zeyd el-Kayrevânî'nin *Risale*'sinin şerhleri

---

<sup>3555</sup> Ekrem Kavâsimî, *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î*, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003), 412.

<sup>3556</sup> Süleymân Kürdî, *el-Fevâid el-Medeniyye fî men Yüftâ bi-Kavlihî min Eimmeti's-Şâfi'î*, (Dimaşk: Dâru Nûru's-Sabâh, 2011), 318.

<sup>3557</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1229.

<sup>3558</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 410.

<sup>3559</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 267.

<sup>3560</sup> "Dînî Vazifeler" başlığına bakınız.

<sup>3561</sup> "Ders Kitapları" başlığına bakınız.

#### 3.6.3.4. Sûfiler ve Edebiyat İlimlerinin Eğitimi

Bu dönemde sûfilerin dil ve edebiyat ilimlerine de önem verdiği görülmektedir. Öyle ki Şâzelî tarikatı şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübarek<sup>3562</sup> ile Nakşibendî şeyhi Abdülmecid el-Hânî,<sup>3563</sup> Dimaşk'ın en usta ediplerindendi. Ayrıca Emin el-Cündî,<sup>3564</sup> Mahmud el-Azm,<sup>3565</sup> Abdurrahman el-Kassâr,<sup>3566</sup> Hasan Mâcid et-Tağlibî<sup>3567</sup> ve Ahmed Zerrûk el-Cezâirî<sup>3568</sup> gibi pek çok başka sûfî şair de bulunmaktaydı. Şiirlerin pek çoğu ilahî münacat, Peygamber Efendimize övgü ve sûfî manalar gibi dinî gayeler içermekteydi.

Diğer yandan nahiv, edebiyat, belagat ve şiir tedrisine önem verilirdi. Tedriste en yaygın kitaplar arasında *Ecrûmiyye* ve *Ezheriyye* şerhleri, *Elfiyye* şerhleri ve İbn Hişam kitapları ve bunlara ek olarak Sekkâkî'nin *Muhtasar*'ı, Taftazânî'nin *Mutavvel*'i, Isâmuddîn Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin *Risâletü'l-isti'âre*'si üzerine yazdığı *Şerhu Risâleti'l-isti'âre* isimli eseri, Hemedânî'nin *Makâmât*'ı, Harîrî'nin *Makâmât*'ı, Zemahşerî'nin *Etvâku'z-zeheb*'i ve İbn Esîr'in *Meselü's-sâir*'i bulunmaktaydı. Bazı âlimler ise Türk usûlüne göre *Avâmil*, *Bina*, *Maksûd*, *'İzzî*, *Merâh*, *Kâfiye* ve *Şâfiyye* gibi nahiv kitapları okutuyordu. Zira dinî medrese talebeleri askerlik hizmetinden muafiyet için bu kitaplardan sınav oluyorlardı.<sup>3569</sup>

#### 3.6.3.5. Sûfiler ve Tasavvuf İlmi Eğitimi

Sûfilerin tasavvuf kitaplarının tedrisine önem vermesi doğal bir olgudur. Fakat bu bağlamda dikkatimizi çeken iki husus bulunmaktadır:

**Birinci husus:** Tasavvuf kitaplarının okunulup, okutulması sadece sûfilere has olmayıp Dimaşk ulemasının da dahil olduğu genel bir özelliktir. Özellikle *İhyâu*

<sup>3562</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 205.

<sup>3563</sup> Kürd Ali, *el-Muâsirûn*, 372; Alî Tantâvî, *Zikrayât*, (Cidde: Dâru'l-Menâra, 1985), C. 7, 174.

<sup>3564</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 2, 116.

<sup>3565</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 329.

<sup>3566</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 233.

<sup>3567</sup> A.g.e., C. 1, 235.

<sup>3568</sup> A.g.e., C. 1, 240.

<sup>3569</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 223.

*ulûmi'd-dîn* eskiden beri sûfîlerin eğitimdeki temel kitabı olduğu gibi,<sup>3570</sup> ulema da okutulmasına önem vermiş,<sup>3571</sup> hatta tekrar tekrar okumuşlardır. Örneğin Ahmed el-Attâr, Emevî Camii'ndeki genel dersinde *İhyâ*'yı her bitirişinde tekrar okumaya devam etmiş, üçüncü okuması sırasında vefat etmiştir.<sup>3572</sup> Abdülkâdir el-Kassâb<sup>3573</sup> gibi bazı sûfîler ise kitabın pek çok babını ezberlemiş ve icazet almaya gayret etmişlerdir.<sup>3574</sup> *İhyâ*'dan sonra *Kuşeyrî Risalesi* ve *Hikemü'l-Atâiyye* gelmektedir. Bu üç kitabı Dimaşk muhaddisi Bedreddin el-Hasenî<sup>3575</sup> gibi sûfî tarikatlara mensup olmayanlar da okutmuştur. Bu üç kitabın ardından gelen kitaplara sûfîlerin verdiği önem değişiklik göstermiştir. Sûfî meclislerinde okunan bu kitapların arasında *Avârifü'l-maârif*, Şa'rânî'nin *el-'Uhûd'us-suğrâ ve'l-kübrâ*, *Tenbîhü'l-muğterrîn*, *el-Yevâkît ve'l-cevâhîr* gibi bazı kitapları, Geylânî'nin *Futûhu'l-gayb*'ı, *Kavâidu't-tasavvuf*, en-Nablusî'nin Birgivî'nin kitabını şerh ettiği *el-Hadîkatü'n-nediyye şerhu't-Tarîkatü'l-Muhammediyye'si*, *ez-Zevâcir* ve *el-Ezkâr* zikredilebilir. *Fütuhâtü'l-Mekkiye* ve *Fusûsu'l-hikem* ise daha önce işaret ettiğimiz gibi ulemanın seçkinleri arasında okunmuştur.<sup>3576</sup>

**İkinci husus:** Eğitim kitaplarının listeleri incelendiğinde diğer ilimlere nispetle tasavvuf derslerinin azlığı dikkati çekmektedir. Bu da göstermektedir ki, tasavvuf ilmi, bütün İslamî ilimlerin okunduğu geniş bir müfredatın parçası olmuş ve böylece İslamî ilimlerin arasında kendisine uygun bir yer edinmiştir.

Bu sebeple bu dönemde sûfî âlimlerin sahip olduğu en belirgin özellik, tasavvuf, fıkıh ve hadis ilimlerini sentezleme konusundaki yetkinlikleridir. Nitekim pek çok ulemanın bu üç alanda çalıştığı görülmektedir. Emir Abdülkâdir el-Cezâiri medresesi ve Nakşibendiyye medresesi bu konuda verilebilecek en bariz örneklerdendir. Zira bu iki

<sup>3570</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 851-852.

<sup>3571</sup> Mesela bkz. Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 85, 165, 182.

<sup>3572</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 240; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 46

<sup>3573</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 641.

<sup>3574</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1422.

<sup>3575</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 563.

<sup>3576</sup> “İbn Arabî Ekolü” bölümüne bakınız.

medresenin gölgesinde Cemaleddin el-Kâsimî<sup>3577</sup> gibi ıslah hareketinin öncüsü isimler yetişmiştir. Bu konu gelecek bölümde daha ayrıntılı bir şekilde işlenecektir.

Sonuç olarak sûfiler ve diğerleri arasında eğitim konusunda önemli bir yöntem farklılığı olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim sûfilerden olan Dimaşk âlimleri de diğerleri ile aynı kitapları okur ve okuturlardı. Fakat öyle görünüyor ki bu durum eskiden beri böyle değildi. Çünkü sûfilerin geleneksel olarak farklı tarzda bir dinî yönelimleri bulunmaktaydı. Ancak 18. yüzyılda müteşerri' sûfî tarikatlar ile Sünnî geleneksel ilim medreseleri arasında meydana gelen yakınlıkla beraber eğitim üslûbu da büyük ölçüde birbirine yakınlaşmıştır.<sup>3578</sup>

### 3.6.3.6. Sûfiler ve Mûsikî İlmi ile İştigal Etmeleri

Musîki ve makam ilmi eskiden beri sûfî tarikatlarla ilişkilendirilmiş ve pek çok sûfî, semâ meclislerini savunmuştur. 18. yüzyılda da Dimaşk'ın bazı sûfî âlimleri tarafından sema meclislerini savunmak üzere yazılmış risaleler olduğu görülmektedir. Mesela, Abdulgâni en-Nablusî'nin "*Îdâhu'd-delâlât fi simâi'l-âlât*" isimli risalesi ile öğrencisi Hüseyin el-Bîtemânî'nin "*Keşfü'l-iltibâs fi meseleti'l istima*" risalesi buna örnek verilebilir. Hatta bununla kalmayıp kendileri de sema meclislerine katılım göstermişlerdir. Nitekim Bîtemânî şeyhi Abdülganî en-Nablusî'nin Nakşibendî şeyhi Muhammed el-Murâdî'nin evinde sema meclisine katıldığını zikreder. Mecliste ney ve ûd gibi söylenen ilahilere (neşîdelere) eşlik eden bazı müzik aletleri de bulunmaktadır.<sup>3579</sup>

Görünüşe göre bir kısım Dimaşk âlimleri en-Nablusî'nin görüşüne katılmamaktadırlar. Bu sebeple olsa gerek bazı valiler, musiki aletlerinin kullanıldığı sema meclislerini yasaklayan bir kararname çıkarmışlardır.<sup>3580</sup> Bunun üzerine Halvetiyye tarikatının şeyhi Ömer el-Yâfî, en-Nablusî'nin görüşünü savunmak için "*Kat'un-niza' ve keşfü'l-kinâ' fi'r-reddi alâ men i'terada ale'l-ârifi'n-Nablusî fi ibâhati's-simâ'*" (Semanın mubahlığında Arif en-Nablusî'ye İtiraz Edenlere Cevapta İhtilafın Kesilmesi ve

<sup>3577</sup> Misal olarak, Cemaleddin el-Kâsimî'nin, çoğuna devam ettiği bu iki okulun âlimlerinin derslerine ilişkin açıklamasına bakın. Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 18, 45, 65, 75, 82, 109.

<sup>3578</sup> Hathaway, *el-Bilâdü'l-'Arabîyye*, 173.

<sup>3579</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, C. 2, 722, 723.

<sup>3580</sup> 'Abd, *Havâdisu Bilâdi's-Şâm*, 140.



Örtünün Açılması)” adını verdiği bir risale yazmıştır.<sup>3581</sup> Ancak, Dimaşk'ta hakim olan fikhî görüş, bu tür aletlerin sema meclislerinde kullanılmasını reddetmeye devam etmiştir.<sup>3582</sup> Sûfilerin çoğu bundan etkilenmiştir ve bu nedenle Kâdiriyye tarikatının şeyhi Ahmed el-Cezâirî'nin, müzik aletlerinin kalpleri Allah'a ulaşmada harekete geçirdiğini iddia edenlere karşı “*el-Cena'l-müstetâb ve 'z-zebercedü'l-müzâb fî'r-reddi alâ men iddeâ enne simâa'l-meâzif yuharriku'l-kalbe li-rabbi'l-erbâb*” adlı bir risale yazdığını görüyoruz.<sup>3583</sup> Mevlevîler ise bu hususta farklıdır; onların meclisleri musiki aletlerinin kullanılmasıyla meşhurdur.<sup>3584</sup>

Dinî neşideler (ilahi) ise yaygındı ve genel zikir toplantılarına ek olarak tasavvuf akşamlarında<sup>3585</sup> ve özel meclislerinde tasavvuf ilahileri söylenirdi.<sup>3586</sup> Bu meclislerin en ünlüsü, el-Amâra mahallesindeki Tağlibiyye zaviyesindeki Sa'dî tarikatının meclisi<sup>3587</sup> ile Ebu's-Şamât zaviyesindeki Şâzelî tarikatının meclisidir.<sup>3588</sup> Büyük münşidlerin gelmesi nedeniyle bu iki meclis, ilahi söyleme sanatının gelişmesinde büyük bir etkiye sahipti.<sup>3589</sup> Şâzelîyye kolları, Ebu's-Şamât tekkesinin meclislerinden etkilenmiş; hatta bu tekkede söylenen kasideler Şâzelî'nin diğer kollarına da yayılmıştır.<sup>3590</sup>

Musikî ilminde ve dinî muvaşşâhlarda mahir bazı şahsiyetlerin isimleri sûfî meclislerinde ünlenmiştir. Örneğin:

---

<sup>3581</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 215.

<sup>3582</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, C. 2, 724.

<sup>3583</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 82.

<sup>3584</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 115.

<sup>3585</sup> Urfa'da meşhur olan sıra gecelerine benzer şekilde sûfiler her hafta bir yerde bir araya gelerek yemek yer, muhabbet eder ve ilahiler söylerlerdi.

<sup>3586</sup> 'Azm, *Müzekkîrât*, 45.

<sup>3587</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 235.

<sup>3588</sup> A.g.e., C. 1, 234.

<sup>3589</sup> Mesela bkz. Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 229, C. 2, 975.

<sup>3590</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarîkati's-Şâzelîyye*, 204.

- Nakîbüleşraf ve Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Muhammed Nesîb el-Hamzâvî (ö. 1868), musiki bilgisine sahip olup bu alanda çalışmış ve Hz. Peygamber'i öven şiirler yazmıştır.<sup>3591</sup>
- Halvetî Şâzelî Salih b. Yusuf el-Uşş (ö. 1874), müzik ve melodi bilgisine sahiptir ve birçok tasavvufî şiiri ezberlemiştir.<sup>3592</sup>
- Halvetiyye tarikatının şeyhi Ahmed b. Abdullah b. Halil es-Sefercelânî (ö. 1894), dedesi gibi musiki bilgisi ve besteleri vardır. Ud çalmasıyla meşhurdur.<sup>3593</sup>
- Halvetî Şâzelî Abdürrezzak el-Baytâr (ö. 1916), musikiye önem verirdi ve müzikte bir referanstı. Etrafında, müzik ve dinî muvaşşahlar konusunda üstad olan bir halka oluşmuştur. Derslerini bitirdiklerinde, Abdülğani el-Nablusî'nin meclislerinde âdet olduğu gibi, sûfî kasideleri söylerlerdi.<sup>3594</sup>
- Şâzelî Abdurrahman el-Kassâr (ö. 1930), mûsikî ve beste ilmini Ebu Halil el-Kabbanî'den öğrenmiştir. Müzikte Abdurrezzak el-Baytâr'ın çevresindendi. Ebu's-Şâmat zaviyesindeki zikir meclislerinde kaside söyler ve insanlar sırf onu dinlemeye gelirlerdi. Çok sayıda muvaşşah, dinî ve millî neşideler yazmış; bunlardan bazılarını da bestelemiştir. Bunları "*Tağrîdü'l-Hezâr*" adını verdiği bir divanda toplamıştır.<sup>3595</sup>
- Ahmed ez-Zerrûk el-Cezâiri (ö. 1955), Dımaşk'ta doğmuştur. Ailesinin kökleri Cezayir'e kadar uzanmaktadır. Altı yaşında babasını kaybettiğinde dayısı Halvetiyye şeyhi Muhammed el-Mübarek el-Dillisî himaye etmiştir. Onun vefatından sonra dayısının oğulları, Şâzelî tarikatının şeyhleri Muhammed et-Tayyib ve Muhammed'den ayrılmamıştır. İbn Fârız, en-Nablusî, Yâfi ve diğerlerinin sûfî muvaşşahlarını ezberlemişti. Dinleyenleri etkileyen büyüleyici bir sesi ve ilahi söyleyişi vardı. 1898'de İstanbul'a giderek Ebû'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin tekkesinde misafir olarak kalmış; Sayyâdî, yeteneğinden etkilenip yanında kalması için ısrar ettiyse de kabul etmemiştir. Daha sonra 1899'da Mısır'a gitmiş, orada müzik eğitimi almış büyük hanendeleri dinlemiştir. Ardından Dımaşk'a dönmüş, Dönüşünde İdâdî

---

<sup>3591</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 526.

<sup>3592</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 719.

<sup>3593</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 218.

<sup>3594</sup> A.g.e., C. 1, 222.

<sup>3595</sup> A.g.e., C. 1, 233.

mektebi (Mekteb-i Anber) musiki hocalığına tayin edilmiştir. Eski Türk bestelerin üslûbunda muvaşşahlar ve tasavvufi kasideler bestelemesi ile ünlenmiştir.<sup>3596</sup>

### 3.6.3.7. Halkın ve Kadınların Eğitiminde Sûfîlerin Etkinliği

Sûfîlerin ilmî faaliyeti, ihtisaslaşmış ilim talebelerinin çevreleriyle ve kadim ilmî kitapların okunmasıyla sınırlı değildi. Bilakis bazı mutasavvıfların İslamî ilimlerin esaslarını sıradan insanlar ve kadınlar arasında yayma gayretinde oldukları görülmektedir. Şâzelî-Halvetî Saîd el-Gabra, insanlara dinlerinin esaslarını öğretmeye çok gayretliydi ve bunun için Emevî Camii'nde halkın ve yabancıların katıldığı halka açık bir ders verirdi.<sup>3597</sup> Nakşibendî Muhammed en-Netafcî ve Şâzelî Ömer el-‘Ayta’nın<sup>3598</sup> kadınlara vaaz ettikleri ve onlara dinin esaslarını öğrettikleri genele açık bir dersleri vardı.<sup>3599</sup>

Kadınlar arasında İslam davetinde aktif olan belki de en önemli kişi Nakşibendî bir kadın olan Safiye bt. Abdülmecid el-Hânî'dir (ö. 1943). Nakşibendiliği babasından alıp, kendisini kadınlara vaaz ve din dersleri vermeye adanmış, Nakşibendî tarikatını onlar arasında yaymıştır. Sevilen salih bir kadın olan Safiye, kadınlar arasında şer‘î ilimlerinin esaslarını ve müsamahalı dindarlığı yaymıştır. Müritlerinden biri de Dimaşk'ın muhaddisi Bedreddin el-Hasenî'nin kızı Bâhiye el-Hasenî'dir. Daveti kadınlar arasında güçlü bir şekilde yayılmış ve Şam'ın ileri gelen ailelerinin kızları ondan ilim almıştır. Onun ve öğrencilerinin Fransız sömürgecilerine karşı meşhur bir duruşları vardır.<sup>3600</sup>

### 3.6.4. Sûfîlerin Eğitim Kurumlarındaki Rolü

#### 3.6.4.1. Sûfîlerin Geleneksel İlim Kurumlarındaki Rolü

##### a) Camiler/Mescidler

Başta Dimaşk hayatında merkezî bir kurum olan camiler olmak üzere geleneksel eğitim kurumlarında tasavvufî tarikatların varlığını net bir şekilde görmekteyiz.

<sup>3596</sup> A.g.e., C. 1, 240; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 857.

<sup>3597</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 651.

<sup>3598</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 649.

<sup>3599</sup> A.g.e., C. 1, 601.

<sup>3600</sup> A.g.e., C. 1, 673.

Mescidler, âlimlerin gün boyunca talebelerle birlikte inzivaya çekildiği, her namazdan sonra ders verdiği yerlerdir.<sup>3601</sup> Emevî Camii'nde ders veren 25 kadar mutasavvıf sayabildik. Bunun yanında Verd Camii, Sancakdar, Berîdî, Ebu'n-Nûr, Teyrûzî, Şâbikliyye, Kalbakciyye, Annâbe, Zeyd b. Sâbit, Addâs, Halbûnî ve Sâdât gibi mescidlere ek olarak Sâlihiyye mahallesinde İbn Arabi Camii, Ukaybe mahallesinde Tevbe Camii, Amâra mahallesinde Aksâb Camii, Meydan mahallesinde Dakkak Camii, Babü'l-Câbiye mahallesinde Sinan Paşa Camii, Kanavât mahallesinde Derviş Paşa ve Ta'dil Camii gibi büyük mahallelerdeki camilerde 40'tan fazla ilim halkası kurulmaktadır.<sup>3602</sup> Bu da, sûfîlerin derslerinin Dımaşk camilerinin çoğuna yayıldığını ve bunlara her kesimden çok sayıda insanın katıldığını göstermektedir.<sup>3603</sup>

Aynı şekilde tarikat şeyhlerinin de her gün akşam ile yatsı arasında, Cuma namazından sonra, mübarek üç aylarda,<sup>3604</sup> Kadir ve Berat gibi mübarek gecelerde camilerde halka vaaz edip zikir meclisi kurduklarını görmekteyiz.<sup>3605</sup>

#### **b) Tekkeler ve Zaviyeler**

İslam kültürünün halk arasında yayılmasında tekke ve zaviyelerin rolünden daha önce bahsetmiştik.<sup>3606</sup> Buralar, ibadet için mescid, Kur'an öğretmek, ilmi yaymak ve zikir meclisleri kurmak için merkez görevi görerek camilerin işlevine benzer bir rol oynamışlardır.<sup>3607</sup> Tekke ve zaviyelerde ders veren 15'ten fazla sûfî âlim saydık. Mesela, Hânî ailesi, Murad Paşa Camii'ndeki Nakşibendî Tekkesi'nde;<sup>3608</sup> Ahmed Müsellem el-Küzberî ve Muhammed b. Yellis, Sumâdiyye zaviyesinde;<sup>3609</sup> Mahmud

---

<sup>3601</sup> 'Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 49

<sup>3602</sup> İlmî Hayat listesine bakınız.

<sup>3603</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 107.

<sup>3604</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 152; 'Azme, *Mir'âtu Dımaşk*, 107.

<sup>3605</sup> 'Allâf, *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 93-97.

<sup>3606</sup> "Sûfîlerin Zanaatlârla İlişkisi" bölümünde "sûfî ahlakının rolüne" bakınız.

<sup>3607</sup> "Osmanlı Döneminde Tasavvuf" bölümünde bahsi geçmiştir.

<sup>3608</sup> "Nakşibendiyye Tarikatı" bölümünde bahsi geçmiştir.

<sup>3609</sup> "Kâdiriyye ve Şâzelîyye Tarikatı" bölümünde bahsi geçmiştir.

Ebu's-Şâmat ve oğulları, Şâzelî Ebu's-Şâmat zaviyesinde; Mehdi es-Seklavî ve halifeleri, Haydariyye zaviyesinde<sup>3610</sup> eğitim vermektedir.

#### c) Çocuklara Kur'an Öğretme Mektepleri

Erkek çocukların geldiği, mescid ve tekkelere bitişik küçük, basit okullar vardı. Çocuklar bu okullarda okuma, yazma, aritmetik, Kur'an-ı Kerim tilavetinin esasları<sup>3611</sup> ile manzum hale getirilmiş *Ecrumiyye*, *Cezeriyye*, *Bed'ü'l-Emâlî* gibi ana metinleri ezberleyerek dilin ve İslam kültürünün kurallarını öğrenirlerdi. Bunlar, Müslüman bireyin o dönemde günlük sosyal hayatında ihtiyaç duyduğu şeylerdi.<sup>3612</sup> Eğer öğrenimine devam etmek istiyorsa bu esaslar, yüksek dinî medreselerdeki ilmî yolculuğu için kişilere gerekli zemini oluşturmaktaydı.<sup>3613</sup> Batılı gezginlerin belirttiği gibi<sup>3614</sup> bu mekteplerin, halkın cehaletini ortadan kaldırmada ve özellikle yoksul sınıf arasında eğitilmiş insanların yüzdesini artırmada açık bir etkisi olmuştur.<sup>3615</sup>

#### d) Eski Dinî Medreseler

Dinî okullar, Bağdat'tan altmış yıl, Kahire'den yüz altmış altı yıl önce Dimaşk'ta kurulmuştur. Nureddin Zengî döneminden itibaren zenginleşmiş, sayısı Memlûk döneminin sonlarında, medrese, dâru'l-Kuran ve dâru'l-hadis olmak üzere 150'ye ulaşmıştır.<sup>3616</sup> Ancak 20. yüzyılın başlarında 47 okula düşmüştür<sup>3617</sup> ve bunların da yarısının restorasyonu gerekmektedir. Bu dönemde tamamındaki öğrenci sayısı sadece 294'tir.<sup>3618</sup> Bu düşüşün nedeni, devletin modern eğitime yönelmesi, din eğitimini ihmal etmesi, bu kurumları ıslah etmeye önem vermemesinin yanı sıra, bu okulların

<sup>3610</sup> “Halvetiyye Tarikatı” bölümünde bahsi geçmiştir.

<sup>3611</sup> ‘Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 179; Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, C. 2, 309.

<sup>3612</sup> Talâl İtrîsî, *el-Be'asât el-Yesû'iyye Muhimmetu İ'dâdi'n-Nuhbeti's-Siyâsiyyeti fî Lübnân*, (Beyrût: el-Vekâletu'l-Âlemiyye li't-Tevzî', 1987), 52.

<sup>3613</sup> Sabbâğ, *Me'âlimu'l-Hayâti'l-Fikriyye*, C. 2, 310.

<sup>3614</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirîn*, 141.

<sup>3615</sup> İhsanoğlu, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye târihun ve hadâra*, C. 2, 310.

<sup>3616</sup> ‘Ulebî, *Hutâtü's-Şâm*, 52.

<sup>3617</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye*, 556.

<sup>3618</sup> ‘Ulebî, *Hutâtü's-Şâm*, 265.

birçoğunun vakıflarının modern okullara harcanmak üzere devlet tarafından gasp edilmiş veya devredilmiş olmasıdır. Bundan sonra din eğitimi asla eski konumuna getirilememiştir.<sup>3619</sup>

Dımaşk'taki mutasavvıflar, meşhur ilim okullarında eğitim vermede açık bir rol oynamışlar ve buralarda ders vermişlerdir. Dımaşk'ın büyük ilim okullarında müderrislik yapmış tespit edebildiğimiz 30'dan fazla sûfî şahsiyetimiz vardır.<sup>3620</sup> Meselâ, Rifâî Arif el-Müneyyir, İhnâiyye; Halvetî Şakir el-Akkâd, Fethi ed-Defterdar; Abdülkerim el-Hamzâvî, Selîmiyye; Saîd el-Gabra, Çakmakîyye; Muhammed el-Küzberî, Abdurrahman el-Kassâr ve Muhammed Reşîd Kayyizhâ Sinan, Abdullah Paşa el-Azm; Tevfik el-Eyyûbî ve Şükri el-Üstuvânî, Sümeysâtiyye; Cemil eş-Şattî, Mustafa eş-Şattî, Abdullah er-Rikâbî es-Sükkerî ve Muhammed et-Tantâvî, Bedrâiyye; Tâhâ b. Yahya el-Kurdî, Rükniyye; Hüsnî el-'Azme, Hayyâtîn okulunda; Muhammed Emin el-Müleykânî, Emir Abdulkadir ve Muhammed b. Abdullah el-Hâlidî, Eşrefiyye Dâru'l-hadisinde ders vermişlerdir.

#### e) Özel Dinî Okullar

Sûfîler, kadim dinî medreselerde ders vermekle yetinmemiş, Tanzimat kanunları sonucu 19. yüzyılın sonlarında rolünün ve talebelerinin azalmasından; modern okulların açılması ve köklü ilim ailelerinin çocuklarının -finansal getirilerinin düşmesi nedeniyle- ebeveynlerinin ilmî vazifelerine isteksiz olmalarından sonra, din eğitimi yaymak için bu okullara alternatifler aramışlardır.<sup>3621</sup> Resmi ve misyoner okulları nedeniyle aydınlar arasında yayılan seküler eğilime yanıt olarak, sûfîlerin dinî okulları yeniden canlandırma girişimleri görülmektedir.<sup>3622</sup> Bazı Osmanlı devlet adamları bu durumun ciddiyetini anlamışlardır. Vali Rauf Paşa'nın (1891'de) dinî okullara özel ilgi gösterdiğini ve gasp edilen vakıflarını geri iade için çalıştığını görüyoruz. Dımaşk'ta, Kahire'deki Ezher'i örnek alarak, Müslümanların büyük âlimlerini cezbedecek, muhakkik ulema yetiştirecek bir yüksek İslam okulu kurmayı amaçlıyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin din eğitimi ilgisinin zayıflığı böyle bir okulun kurulmasına

<sup>3619</sup> Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, C. 4, 75

<sup>3620</sup> İlmî Hayat listesine bakınız.

<sup>3621</sup> Sâmi, el-Kavlu'l-Hakk, 101-102; Avad, *el-İdâratu'l-Osmâniyye*, 363, 368; Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 23-28

<sup>3622</sup> A.g.e., 32.

engel olmuştur.<sup>3623</sup> Bu durum, bazı Dımaşk âlimleri ve tarikat şeyhlerini, şehrin tüccarlarının desteğine güvenerek, şer'î ilim silsilesinin devamlılığını sağlamak için geleneksel sisteme göre şer'î ilimleri okutacak, misyonerlik ve seküler faaliyetler karşısında duracak imam, vaiz ve öğretmenlerin yetiştirileceği özel dinî okullar açmaya sevk etmiştir.<sup>3624</sup> Bu alandaki sûfilerin faaliyetlerinin en önemlileri şunlardır:

**Muhammed el-Kâsimî en-Nakşibendî (ö. 1918)**

Hassan Camii'nde imam- hatiplik görevini üstlendikten sonra, ders halkaları oluşturmaya ve mahalle çocuklarını camiye çekerek onlara İslamî ilimlerin esaslarını öğretmeye başlamıştır. Sonra kendisine Dımaşk'ın bütün mahallelerinden ve civar köylerinden talebeler gelmeye başlamış; o da gece gündüz kendini onlara adayarak bütün ilimlerde çeşitli dersler vermiştir. Talebeye önce Kur'an-ı Kerim'i ezberletmekle başlar, sonra nahivde İbn Malik'in *Elfiyye*'sini, Şafîî fıkında *Zübed*'in metnini ezberleme görevini verir ve onu, uzun kitaplara ulaşana kadar, derece derece kitap okunan ilim halkasına dahil ederdi. Hassan Camii o dönemde küçük Ezher olarak ünlenmiş ve oradan, Ali ed-Dakr ve diğer Dımaşk âlimleri gibi, daha sonra Dımaşk'ta büyük şanı olan âlimler yetişmiştir. Aynı şekilde Dımaşk ıslah hareketinin önemli isimlerinden Muhammed Kürd Ali ile bağımsızlık dönemi Suriye Başbakanı Lütfî el-Haffâr da ora mezunudur.<sup>3625</sup>

**Abdülkadir el-Kassâb en-Nakşibendî eş-Şâzelî (ö. 1941)**

Ezher'den dönüp Kalemûn bölgesindeki memleketi Deyr-i Atiyye'ye yerleşince, camilerde halka açık derslere başlamıştır. Daha sonra belde halkının yardımı ile Osmanlı hükümetinden lisanslı, talebeleri askerlik hizmetinden muaf resmi bir okul olan Hamidiye Özel Mektebi'ni kurmuştur. Kassâb, bu okulda okutulacak kitap ve dersleri Ezher'e göre planlamıştır. Ancak okulun tek hocası vardır. Sabah namazını kılar, sonra Kur'an-ı Kerim derslerine başlar, ardından hadis-i şerif, sonra da öğleye kadar diğer alet ilimleri, fıkıh ve kelâm okuturdu. Eve gider, yemek yer ve dinlenir, sonra öğleden sonra okula döner ve yatsı namazına kadar orada kalırdı. 45 yılı aşkın

<sup>3623</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârîh*, C. 1, 275.

<sup>3624</sup> George Antonius, *Yakazatu'l-'Arab Târîhu Hareketi'l-Kavmiyye'l-Arabiyye*, çev. Nâsiruddîn el-Esed ve İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru'l-İlem li'l-Melâyîn, 1987), 103.

<sup>3625</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 390; Acemî, *Âl el-Kâsimî*, 173-174.

bir süre böyle devam etmiş, bu süreçte Kalemûn bölgesindeki köylerde ilmi yaymış ve Fransız misyoner faaliyetleri karşısında bu beldelerin dinini koruyan hatipler ve imamlar yetiştirmiştir.<sup>3626</sup>

Şâzelî Şeyhi **Muhammed eş-Şerîf el-Yakubî** (ö. 1943)

Geleneksel yönetime göre eğitim veren iki okul kurmuştur. İlkini Abdülkadir el-Mübarek ile yardımlaşarak Amâra mahallesinde; ikincisini, Muhammed b. Muhammed el-Mübarek ve Abdülcelil el-Durra ile iş birliği içinde Emevî Camii'ne yakın Mahkeme sokağında açmıştır. Cezayirli muhacirlerin evlatları arasında fıkıh ilimlerini yaymakta büyük bir yeri vardır. Bu gençlerin birçoğu ondan mezun olmuştur.<sup>3627</sup> Bununla yetinmemiş, Lübnan'ın köylerinde dolaşarak insanları irşad etmiş ve onlara dinlerinin esaslarını öğretmiştir. Her seferinde ona talebelerinden ve ihvanından bir kısmı eşlik eder, ücra bir köye giderler, mescidini açarlar, vaaz vermek için insanları toplarlar ve günlerce yanlarında kalarak dinlerinin esaslarını onlara öğretirlerdi. Köyden en uygun birini camiye imam olarak bırakıp zaman zaman onu ziyaret edeceklerine söz vererek başka bir köye geçerlerdi. Köylerin, Fransız misyonerlik dalgasına ve seküler yabancılaşmaya karşı duracak imamlara, vaizlere ve âlimlere olan ihtiyacını görünce, bu köylerin çocuklarını imam, hatip ve öğretmen olarak yetiştirmek üzere 1929'da tüccarların mallarıyla destek verdiği bir Şeriat lisesi kurmuştur. Bu lise, daha sonra Cemiyet-i Mekasid-ı Hayriyye (Hayırlı Maksatlar Cemiyeti) olarak bilinen Lübnan'daki en büyük İslami eğitim kurumlarından birinin çekirdeği olmuştur.<sup>3628</sup>

**Ali ed-Dakr et-Tîcânî** (ö. 1943)

Cenâb-ı Hak bu şeyhle ilmi, din ilimleri talebeleri ile ona rağbet edenler azaldıktan sonra, Dımaşk'ta ve köylerinde diriltmiştir.<sup>3629</sup> Şeyhi Muhammed el-Kâsimî'nin vefatından sonra Dakr, Sinan Paşa Camii'nde eğitim halkaları kurmaya devam etmiştir. Öğrenciler rağbet etmiş, ancak I. Dünya Savaşı'nın şartları ve şehri etkileyen zorlu ekonomik ortam gençlerin çoğunu halkalardan uzaklaştırmıştır. Daha sonra Fransa Şam'ı işgal edince halk arasında sömürüye karşı cihad kültürünü yaymaya başlamış ve

---

<sup>3626</sup> A.g.e., C. 1, 644.

<sup>3627</sup> A.g.e., C. 1, 684.

<sup>3628</sup> A.g.e., C. 1, 684.

<sup>3629</sup> Azzûzî, *İthâfu Zevî'l- 'Înâye*, 46.



şeyhi Bedreddin el-Hasenî ile çıktığı meşhur gezide Suriye vilayetlerine giderek insanları Fransa'ya karşı cihada teşvik etmiştir. Suriye devrimine öğrencileriyle birlikte katılmış, devrimden sonra Fransız misyoner topluluklarının Bilâdü's-Şam köylerinde Hristiyanlığı yayma faaliyetlerini fark edince, 1925'te Dımaşk'taki bazı tüccarların yardımıyla, bu köyler ahalisinden Müslümanların evlatları arasında şer'î ilimleri yaymak için Garra Cemiyeti'ni ve buna bağlı İslamî İlimlerin okulu kurmuştur. Öğretim merkezleri arasında, daha önce Nakşibendî tarikatının merkezleri olan Addas Camii ve Süleymaniye Tekkesi de vardır. Ders halkaları Dımaşk'ta terk edilmiş bir dizi cami ve okula yayılmıştır. Havran, Ürdün, Filistin ve Lübnan köylerini dolaşarak çocuklarını getirmiş, onların ihtiyaçlarını karşılamış, onlara ders vermiş, sonra vaiz, imam, müftü ve öğretmen olarak geri göndermiştir. Garra Cemiyeti genişlemiş, merkezleri çoğalmış ve öğrencilerinden hiçbir şey almadan yiyecek, giyecek ve barınma sağlamıştır. Cemiyet zamanla gelişmiş ve her yerden insanların kabulüne mazhar olmuş, günümüze kadar okullarından binlerce kız ve erkek öğrenci mezun etmiştir. Cemiyetin okulları İslamî eğitimi yaymak için hâlen çalışmalarını sürdürmektedir.<sup>3630</sup>

#### **Abdurrahman el-Hatîb eş-Şâzelî en-Nakşibendî (ö. 1948)**

Garra Cemiyeti'nin kuruluşuna kardeşi Hâşim el-Hatîb en-Nakşibendî ile birlikte katılmıştır. Daha sonra Hatîb ailesinden bazı âlimlerle birlikte Kalbekciyye medresesinde Tehzib ve Tâlim Cemiyeti'nin kuruluşuna iştirak etmiş; bu ve diğer okullarda Arapça ilimlerinde hocalık yapmıştır.<sup>3631</sup> Hatîb ailesi, şer'î ilimleri bazı modern bilimler ve yabancı dillerle mezceden okullar kurmakta etkindi; bu nedenle Emîniyye Okulu, Hayyâtîn (Terziler) Okulu ve benzeri okullar kurmuşlardır. Okulun müfredatında tasavvuf temel bir ders olduğu için *Hikem-i Atâiyye* şerhini ve *İhya*'nın özetini okutmuşlar ve Dımaşklı birçok âlim daha sonra bu okullardan mezun olmuştur.<sup>3632</sup>

---

<sup>3630</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, 1690, C. 2, 781. Geniş bilgi için bkz. Abâza, *Ali ed-Dakr*.

<sup>3631</sup> A.g.e., C. 2, 747.

<sup>3632</sup> Hatîb, *Ğureru's-Şâm*, C. 1, 82.

### **Mahmud es-Seyyid eş-Şâzelî (ö. 1949)**

Duma Ulu Camii'nde Hanbeli fıkıh meclisleri kurardı. Son sınıf öğrencilerinden bazılarını muhaddis Bedreddin el-Hasenî'de okumaları için Dimaşk'taki Eşrefiyye Daru'l-Hadisine gönderirdi. Abdülhayy el-Kettânî gibi büyük âlimleri talebelerini kendilerinden ders alması için Duma'ya davet ederdi. Oğulları Haşim ve Abdullah, Duma Müftüsü Ahmed eş-Şâmî ve diğer Dimaşk Guta'sı âlimleri meşhur talebeleri arasındadır.<sup>3633</sup>

### **Cemil el-Şattî eş-Şâzelî (ö. 1959)**

Hanbeli Müftüsüdür. Bedrâiyye medresesinde imamet, hitabet ve eğitimi devraldığı zaman, bu okul gayri resmi bir şer'î okul kabul edilene kadar ilmi yaymak için çalışmıştır. Bu yüzden Dimaşk köylerinden öğrenciler getirir, onlara sponsor olur, yardımcı olacak şeyleri temin ederek onların tamamen kendilerini ilme vermelerini sağlardı. Talebelere Hanbeli fikhını ve Miras ilmi (Ferâiz) öğretmiş; Dimaşk ve Nablus köylerindeki gençler arasında Hanbeli mezhebinin yayılmasında ciddi katkısı olmuştur.<sup>3634</sup>

### **Şeriat Fakültesi/el-Külliyetü's-Şer'îyye (Şer'î İlimler Enstitüsü)**

Üç yıl önce vefat eden Şam muhaddisi Bedreddin el-Hasenî'nin hayalini yerine getirmek üzere 1937 yılında Âlimler Cemiyeti tarafından kurulmuştur. Okulda, şer'î ve tabii ilimler öğretilir ve öğrenciyi Ezher'e girmeye hazırlardı. Enstitünün denetleme işini Şam Müftüsü Şükri el-Üstuvânî en-Nakşibendî, ardından Şam Müftüsü Ebu'l-Yusr Âbidin en-Nakşibendî yapmıştır. Nakşibendî tarikatı şeyhi Ebu'l-Hayr el-Meydânî, Arif es-Savvâf ed-Düvecî en-Nakşibendî eş-Şâzelî, Hasan Habenneke en-Nakşibendî, Lütfî el-Feyyûmî en-Nakşibendî ve diğer çok sayıda Dimaşk'ın büyük âlimi burada ders vermiştir. Fıkıhçı Vihbe ez-Zuhaylî, usulcü Edib es-Salih, fıkıhçı Şâzelî tarikatı şeyhi Hişam el-Burhânî, Şâzelî tarikatı şeyhi Şükri el-Lehafî gibi daha sonra Dimaşk'ta davet ve din eğitimi makamlarını üstlenen âlimlerinin ve mutasavvıflarının birçoğu buradan mezun olmuştur.<sup>3635</sup>

---

<sup>3633</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 769.

<sup>3634</sup> A.g.e., C. 2, 918.

<sup>3635</sup> Savvâf, *Nesru'r-Rayyâhîn*, 246, 301.

### 3.6.4.2. Sûfîlerin Modern Eğitim Kurumlarındaki Etkinlikleri

#### a) *Modern Resmî (Örgün) Eğitimin Yayılması ve Din Eğitiminin Gerilemesi*

İstanbul'da Osmanlı Devleti ve Mısır'da Mehmed Ali Paşa, Avrupa ülkeleri nezdinde yeniden güçlü hale gelebilmek için ordularını modernize etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu sebeple iradelerini, 19. yüzyılın ortalarına kadar dinî eğitim olarak kalmış eğitimin modernizasyonuna yöneltmişlerdir. İbrahim Paşa, Dımaşk'a girdikten sonra, kendi fikirlerine ve güçlü bir ordu kurma politikasına hizmet etmek üzere "Cihad Okulları /el-Medârisü'l-cihâdiyye" adı verilen askerî okullar kurmaya başlamış, Avrupa'dan hocalar getirmiş, modern bilimleri ders müfredatına girdirmiş, tüm vatandaşların bu okula girmesine izin vermiş ve onlar için yiyecek ve giyecek tahsis etmiştir. Sadece Dımaşk'taki okula 600'den fazla öğrenci kaydolmuştur.<sup>3636</sup> İbrahim Paşa, orduya sağlık personeli sağlamak amacıyla bir dizi Suriyeliyi Mısır'daki yeni tıp fakültesine göndermiştir.<sup>3637</sup> Ayrıca Avrupa ülkelerinin ilk kez Dımaşk'ta misyoner okulları açmasına izin vermiş; böylece modern eğitim yavaş yavaş yayılmaya ve din okulları aleyhine adım adım genişlemeye başlamıştır.<sup>3638</sup> Mehmed Ali Paşa'nın Dımaşk'tan ayrılmasından sonra, Sultan Abdülmecid'in 1846'da eğitim reformlarıyla ilgili bir kanun çıkarmasıyla Osmanlı hükümeti eğitime müdahale etmeye; önceden din âlimleri tarafından denetlenen eğitim sürecini denetlemeye başlamıştır.<sup>3639</sup> Bununla birlikte bu dönemde devletin müdahalesi zayıf kalmış ve bu kararın çıkmasından sonra da din eğitimi başat rolü oynamaya; dinî okullar Müslümanlar arasında İslamî eğitimin temel direği olmaya devam etmiş, ancak ileri gelenlerin ve zengin Müslüman ailelerin artan sayıda çocuğu modern okulları tercih etmeye; şehrin ileri gelenleri, yeni düzende kendilerine yüksek mevkiler sağlayacak seküler bir eğitim almaları için çocuklarını İstanbul'a göndermeye başlamıştır. Ulema, rüşdiye okullarının yönetimini ve müfredatını etkilemeye çalışmışlar, ancak başarılı olamamışlardır.<sup>3640</sup> Aynı dönemde 19. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyan misyoner okullarının Dımaşk üzerindeki etkisi artmıştır. Bu okullar, temelde gayrimüslim azınlıkların çocuklarının eğitimi esas

<sup>3636</sup> Antonius, *Yakazatu'l-'Arab*, 104; İtrîsî, *el-Be'asât el-Yesû'îyye*, 51.

<sup>3637</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 27.

<sup>3638</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 1, 392.

<sup>3639</sup> Semâra, "et-Tahavvülâtü'l-Fikriyye", 131.

<sup>3640</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 456.

almakla birlikte, zamanla ileri gelen Müslüman ailelerin çocukları bu okullara girmiş ve eğitilmiş genç nesil arasında seküler bir kültürel atmosfer oluşturmaya başlamışlardır.<sup>3641</sup>

Şam beldelerinde misyoner okullarının yayılması ve bunun toplum üzerindeki etkileri halkın ve Osmanlı hükümetinin korkmasına yol açmış;<sup>3642</sup> 1868’de Osmanlı Devleti, devlet okullarında eğitimi etkin bir şekilde düzenlemeye başlayan Umumi Maarif Kanun'unu çıkarmıştır.<sup>3643</sup> Bu okullarda talebelere, az sayıda dinî dersin yanı sıra coğrafya, tarih, aritmetik, geometri ve edebiyat gibi modern dersler verilmekteydi.<sup>3644</sup> 1879’da Mithat Paşa’nın Suriye eyaletinin idaresine geçmesiyle ibtidâi mekteplerinin (ilkokulların) sayısı artmış, kapıları kızlara da açılmıştır. Paşa, zanaat mektepleri (meslek liseleri) kurmuş, altı yaşını tamamlayan çocuğunu ilkokula göndermeyen her aileye ceza kesmiştir.<sup>3645</sup> 1882’de Osmanlı Devleti, Suriye’deki ilk maarif (eğitim) meclisini kurmuş; ilk başkanlığını Mahmud el-Hamzâvî en-Nakşibendî ve ardından Halvetiyye tarikatının şeyhi Alaeddin Âbidin yapmıştır.<sup>3646</sup> 1886’da Suriye eyaletindeki ilk idadiyye (lise) Dımaşk’ta açılmıştır.<sup>3647</sup> 1890’a gelindiğinde öğrencilerin büyük bölümü devlet okullarındadır ve sayıları dinî okul öğrencilerinin sayısının neredeyse iki katına çıkmıştır.<sup>3648</sup> Daha sonra Dımaşk’ta 1913’te iki Sultanî mektep açılmıştır ki bu okullar bir çeşit hazırlık görevi görüyor, buraları bitirenler yüksek eğitime devam ediyordu.<sup>3649</sup> Aynı şekilde devletin, 19. yüzyılın sonundan itibaren modern ilimleri öğreten resmi okulları açmakta aktif olduğunu ve böylece kadim dinî tasavvufî eğitim ile yeni çağdaş eğitim arasındaki ayrımı yerleştirdiğini;

---

<sup>3641</sup> A.g.e., C. 1, 457.

<sup>3642</sup> “Sûfîlerin Azınlıklarla İlişkisi” bölümünde “Misyoner Okullarının Etkisi” bahsinde geçmiştir.

<sup>3643</sup> İtrîsî, *el-Be’asât el-Yesû’iyye*, 52.

<sup>3644</sup> Sabbâğ, *Me’âlimu’l-Hayâti’l-Fikriyye*, C. 2, 413; Kinde, *et-Tahavvülâtü’l-Fikriyye*, 131.

<sup>3645</sup> A.g.e., 132.

<sup>3646</sup> Beyât *el-Müessesâtu’t-Ta’lîmiyye*, 55.

<sup>3647</sup> A.g.e., 299.

<sup>3648</sup> Sâmî, *el-Kavlü’l-Hakk*, 101-102; Avad, *el-İdâratu’l-Osmâniyye*, 363, 368; Cummins, *el-Islâhu’l-İslâmî*, 28.

<sup>3649</sup> Beyât, *el-Müessesâtu’t-Ta’lîmiyye*, 360.

dinî tasavvufî eğitimi ihmal ederken, modern eğitimi istikrara kavuşturmak ve kökleştirmek için var gücüyle çalıştığını görüyoruz.<sup>3650</sup>

#### **b) Sûfilerin Modern Resmî Eğitime Katılımı**

Resmî mekteplerin yaygınlaşması ve dinî medreselerin gerilemesi ile mutasavvıflar kendi içlerine çekilmemişler; bilakis bazıları modern mekteplere iştirak etmişlerdir. Mesela:

- Abdurrahman al-Bosnevî (ö. 1874), Selîmiye Tekke'sinde Şifâ kitabını okutmasının yanı sıra, resmî Çakmakîye okulunun ilk hocası olup, Türkçe, Arapça ve Farsça öğretmiş, birçok öğrenci kendisinden faydalanmıştır.<sup>3651</sup>

- *Halvetî* Arslan et-Takî (ö. 1882), vaizlik, müderrislik gibi dinî görevlerinin yanı sıra bazı ilkokullarda öğretmenlik yapmıştır.<sup>3652</sup>

- *Şâzelî* tarikatı şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübârek (ö. 1912), Havran bölgesindeki ilkokullarda bir dönem öğretmenlik yapmıştır.<sup>3653</sup>

- *Şâzelî* Muhammed Râşid Kazziyhâ Sinan (ö. 1914), Melik Zâhir devlet okulunda ders vermekteydi ve Arap dil ilimlerini öğretmedeki hüneriyle ünlüydü. Islahatçı Cemâleddin Kâsimî, tarihçi ve edib Hısnî ve Salih el-Akkâd gibi bazı Dimaşk ileri gelenleri okulda ondan ders almıştır.<sup>3654</sup>

- *Şâzelî* Hassan el-Üstuvânî (ö. 1930), ilkokullarda öğretmenlik yapmış ve Emevî Camii'ndeki hatipliğine ek olarak Sipahiye Okulu'nun idaresini yürütmüştür.<sup>3655</sup>

- *Rifâî-Şâzelî* Tevfik el-Eyyûbî (ö. 1932), Hukuk Enstitüsü'nde müderris ve Sümeysâtiyye Okulu'nun müdürüdür.<sup>3656</sup>

---

<sup>3650</sup> Sabbâğ, *Me'âlimu'l-Hayâti'l-Fikriyye*, C. 2, 398.

<sup>3651</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 828.

<sup>3652</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 61.

<sup>3653</sup> Kürd Ali, *el-Muâsırûn*, 372.

<sup>3654</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 719; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 347.

<sup>3655</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 504.

<sup>3656</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 426.

- *Rifâî* tarikatı şeyhi Emîn Süveyd (ö. 1936), 1915'te Osmanlı hükümetince, Kudüs'teki Salâhiyye Fakültesi'nde ders vermek üzere seçilmiştir. Bu okul Ahmed Cemal Paşa tarafından kadı ve müderris yetiştirmek için kurulmuş, ancak İngiltere, Filistin'i işgal ettikten sonra onu kiliseye ve bir Hristiyan okuluna dönüştürmüştür. Süveyd, 1923'te Dımaşk'taki Hukuk Enstitüsü'nde ders vermiştir.<sup>3657</sup>

- *Şâzelî* Abdulcelîl ed-Dürre (ö. 1947), Dımaşk'taki ilkokulların müfettişiydi.<sup>3658</sup>

- *Şâzelî* İbrahim el-Gazzî (ö. 1951), Dımaşk kırsalındaki ilkokullarda öğretmenlik yapardı. Bu kasaba ve köylerin ileri gelenlerinden birçoğu ondan mezun olmuştur.<sup>3659</sup>

- *Nakşibendî* Muhammed Şükrî el-Üstuvânî (ö. 1955), Osmanlı döneminde ilkokullarda öğretmenlik yapmış, sonra buradan Fetva Dairesi'ne geçmiş ve Şam Müftüsü seçilinceye kadar makamlarda yükselmiştir.<sup>3660</sup>

- *Şâzelî* Ahmed ez-Zerrûk el-Cezâirî (ö. 1955), yirmi yılı aşkın bir süre Mülkiye İdadisi (Mekteb-İ İdadi-İ Mülkiye-İ) (Anber Mektebi) müzik öğretmenliği yapmıştır.<sup>3661</sup>

- Sa'diyye tarikatı şeyhi Hasan Mâcid et-Tağlibî (ö. 1959), İstanbul ve Şam okullarında öğretmenlik yapmış, ömrünün sonunda Fetva Dairesine geçmiştir.<sup>3662</sup>

Bunlar haricinde Şeriat mahkemelerinin kayıtlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli okullarına atanan çok sayıda kişinin kararı bulunmaktadır.

### ***c) Sûfiler Modern Okullarına Müfredatlarının Yazılmasına Katkıları***

Sûfiler sadece devlet okullarında eğitim vermekle yetinmemişler, bazıları modern devlet okulları için öğrencilerin düzeyine ve müfredatına uygun kitaplar yazmaya çalışmışlardır. Mesela:

---

<sup>3657</sup> Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, 29-32.

<sup>3658</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 736.

<sup>3659</sup> A.g.e., C. 2, 772.

<sup>3660</sup> A.g.e., C. 2, 875.

<sup>3661</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 240; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 857.

<sup>3662</sup> A.g.e., C. 2, 913.

- Emîn el-Cündî (ö. 1878), ilkokullar için Türkçeden ilmiyal kitabı tercüme etmiştir.<sup>3663</sup>
- Alâeddin Âbidin (ö. 1888), fıkıh alanında, “*el-Hediyetü'l-Alâiyye li-telâmîzeti'l-mekâtibi'l-ibtidâiyye*” kitabını telif etmiştir.<sup>3664</sup>
- Salih el-Müneyyir (ö. 1903), Dımaşk Valisi Mithat Paşa'nın isteği üzerine ilkokul öğrencileri için sağlık ve ahlakla ilgili “*Risâletü't-tiryâk fi's-sıhhati ve'l-âdâbi ve'l-ahlâk*” risalesini kaleme almıştır.<sup>3665</sup>
- Muhammed b. Muhammed el-Mübârek (ö. 1912), ilkokul öğrencileri için edebî metinler içeren “*el-Makâmâtü'l-aşer li-talebeti'l-asr*” kitabını yazmıştır.<sup>3666</sup>
- Abdurrahman el-Hatîb (ö. 1940), ilkokul öğrencileri için seçme dua ve zikirlerin bulunduğu “*Tenvîrû'l-kulûb ve'l-efkâr fi hulâsati'l-ed'îye ve'l-ezkâr*” ve askerî okul öğrencileri için ahlak kitabı olarak, “*Meâricü't-terakki'l-ciddiyye fi tehzîbi ahlâki'l-cündiyye*” adlı eserleri telif etmiştir.<sup>3667</sup>
- Ahmed et-Tilmisânî (ö. 1959) akaide ilgili, “*el-Hadâiku'l-verdiyye fi'd-durûsi't-tevhidiyye*”, seçme metinler bulunan “*el-Müntehâb min kelâmi'l-'Arab*” ve siyer üzerine “*el-'İkdü'l-semîn fi sîreti'l-mürselîn*” adlı eserleri ve ilkokul öğrencilerine uygun başka kitaplar yazmıştır.<sup>3668</sup>

#### **d) Sûfîlerin Modern Özel Okullarının Kurulmasına Katılımı**

Mutasavvıflar, modern okullarda eğitim vermekle, bazı dinî ve Arapça müfredatlarını yazmakla yetinmemişler, halkın dinî kültürünü muhafaza etmek için devlet okulları tarzında modern okullar açmaya gayret etmişlerdir. Yabancı okulların niyetleri konusundaki çekinceleri ve Türk devlet okullarının kötü koşullarına yönelik

<sup>3663</sup> Zirkli, *el-A'lâm*, C. 2, 20.

<sup>3664</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 1C. 1, 193; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 90.

<sup>3665</sup> A.g.e., C. 1, 241.

<sup>3666</sup> Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 1C. 1, 263.

<sup>3667</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 617.

<sup>3668</sup> A.g.e., C. 2, 939.

eleştirileri, onları halkın çabalarıyla özel okullar açmaya sevk etmiştir.<sup>3669</sup> Dimaşk dinî elitinin misyoner okullarından hoşlanmamasının ardındaki nedenleri daha önce tartışmıştık. Sûfilerin Osmanlı okullarına yönelik eleştirisinin nedeni ise, 19. yüzyılın sonlarında İstanbul’da yüksek okullardan mezun olan gençlerde milliyetçilik duygusu, özgürleşme ve Batı’yı taklit etme eğiliminin belirgin bir fenomen haline gelmesiyle, seküler milliyetçi düşüncüyü yaymalarından kaynaklanmaktadır.<sup>3670</sup> Ayrıca Sultan II. Abdülhamid’e karşı yapılan İttihatçı darbeden sonra resmi okullarda eğitim dilinin Türkçe olması,<sup>3671</sup> daha önce Maarif Kanunu’nun yerel dilde öğretimi öngörmesine rağmen Arapçanın ve bunlarla ilgili derslerin sınırlı saatlerde ve Türkçe olarak öğretilmesini âlimler ve mutasavvıflar eleştirmişlerdir.<sup>3672</sup> Aynı şekilde, modern okullar din öğretimine önem vermiyor; idadilerde din eğitimi konuları sadece Kur’an-ı Kerim, ilmi hal ve ahlakla sınırlı tutulurken kimya, fizik, Fransızca, ekonomi, coğrafya, mekanik, muhasebe ve Avrupa dilleri gibi diğer dersler aslan payını alıyordu. Arapçanın saatleri ise Fransızcadan azdı.<sup>3673</sup>

Bütün bu sebeplerden dolayı Müslümanların kalplerinde bir gayret baş göstermiş, eğitimle uğraşan bazı mutasavvıflar misyoner okullarına ve modern devlet okullarına alternatif bulmayı gerekli görerek devletin kendilerine ders vermelerine izin verdiği özel okullar açmışlar;<sup>3674</sup> devlet de onların kendi seçtikleri dilde eğitim vermelerine izin vermiştir.<sup>3675</sup> Bunların sayısı 1913 yılında 32 adede ulaşmıştır.<sup>3676</sup>

Bunların arasında örneğin 1878’de kurulan ve eğitim adı altında Avrupa ülkelerinin müdahalesini engellemeyi amaçlayan “el-Cemiyetü’l-Hayriyyetü’l-İslâmiyye / İslâmî Hayır Cemiyeti” de vardı.<sup>3677</sup> Islahatçı Tâhir el-Cezâirî ve Halvetiyye

---

<sup>3669</sup> ‘Allâf, *Dimaşk fî Matla’i’l-Karni’l-’İşrîn*, 231.

<sup>3670</sup> Kâsimiyye, *Hayâtu Dimaşki’l-İctimâ’iyye*, 65.

<sup>3671</sup> Beyât, *el-Müessesâtu’t-Ta’lîmiyye*, 30.

<sup>3672</sup> Sabbâğ, *Me’âlimu’l-Hayâti’l-Fikriyye*, C. 2, 413.

<sup>3673</sup> A.g.e., C. 2, 415.

<sup>3674</sup> Kürd Ali, *Hitatu’ş-Şâm*, C. 4, 72.

<sup>3675</sup> Beyât, *el-Müessesâtu’t-Ta’lîmiyye*, 30.

<sup>3676</sup> A.g.e., 592.

<sup>3677</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve’l-Müctema’*, 138.



tarikatinın şeyhi fakih Alâeddin ‘Âbidin, vali Mithat Paşa ile misyoner okullarının etkisini kırarak özel okullar açmayı hedefleyen topluma dönük bir ilim cemiyeti açmak üzere anlaşmışlar buna da “el-Cemiyetü’l-Hayriyyetü’l-İslâmiyye / İslamî Hayır Cemiyeti” adını vermişlerdir. Bu cemiyet zengin Müslümanlardan para toplayarak bir dizi okul kurmuştur. Üyeleri arasında Dimaşk’ın seçkin âlimleri ve ileri gelenlerinden oluşan bir grup vardı ve başkanlığını Alâeddin Âbidin üstlenmişti. Dimaşklılar, çocuklarını bu okullara göndermeleri için teşvik edilmiş ve cemiyet, vakıf gelirlerinin bir kısmını öğrencileri, hocaları ve özel okulların ihtiyaçlarını desteklemek için tahsis etmiştir. Cemiyet, Dimaşk’ta toplam 1.200 öğrencili sekiz özel okul ve 150 öğrencili büyük bir kız okulu açmayı başarmıştır. Zâhiriyye Kütüphanesini kurmak, mescit ve tekkelerdeki yazma eserleri korumak fazileti bu Cemiyete aittir.<sup>3678</sup>

Sûfiler tarafından el-Cemiyetü’l-Hayriyye okulları tarzında kurulan özel okulların bazı örnekleri şunlardır:

Rifâî **Salih el-Müneyyir** (ö. 1903), Zâhiriyye Kütüphanesi’nin ve birden fazla ilkokulun kuruluşuna katılmış; uzun süre Vilayet Eğitim Meclisi üyeliği yapmıştır.<sup>3679</sup>

Şâzelî tarikatinın şeyhi **Muhammed b. Muhammed el-Mübârek** (ö. 1912), Cezayirli muhacirlerin çocuklarını eğitmek için Hayvâtıyye medresesi gibi çeşitli okullar kurmuş, daha sonra Abdulcelîl ed-Dürre ve Muhammed es-Şerif el-Yakubî gibi bazı sûfilerle iş birliği yaparak eski ve yeni eğitim yöntemini mezcetmeye çalışan Reyhaniyye Okulu’nu açmıştır. Dimaşk ileri gelenlerinden ve yazarlarından birçoğu buradan mezun olmuştur.<sup>3680</sup>

Şâzelî **Muhammed Ali el-Hakîm** (ö. 1917), modern okulların ünlü hocalarından biriydi ve tedris tarzıyla öne çıkmıştı. Muhammed b. Muhammed el-Mübârek ile iş birliği yaparak Reyhâniyye mektebini kurmuş, burada hocalık yapmış ve ilmiyle ünlenen çok sayıda talebe mezun etmiştir.<sup>3681</sup>

**Muhammed İyd es-Sefercelânî** (ö. 1932), Reşîdiyye tarikatinın şeyhi olup, Dimaşk’taki ilk örnek özel ilkokulun sahibidir ve uzun yaşamı boyunca birçok okul

---

<sup>3678</sup> Kinde, *et-Tahavvülâtü’l-Fikriyye*, 133.

<sup>3679</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 239.

<sup>3680</sup> Kürd Ali, *el-Muâsirûn*, 372; Hâlidî, *el-İş’âu’l-Mağribî*, 309.

<sup>3681</sup> Hısnî, *Müntehabâtü’t-tevârih*, C. 2, 793.

yaptırmıştır. Süleyman Paşa el-Azm Mektebi'nde kurduğu mütevazı bir sıbyan mektebi ile başlamış, ardından Ahmed Dehmân ile birlikte Sinan Ağa Camii'nde bir mektep daha açmıştır. Daha sonra örnek ilkokullarının başlangıcı olan Amâre mahallesinde kendine ait müstakil bir mektep açmış ve yirmi seneye yakın orada kalmıştır. Bundan sonra Çakmakiyye okuluna geçmiş ve burada yirmi yıldan fazla kaldığı bir ilkokul kurmuştur. Sonunda da daha sonra el-Cevheriyye es-Sefercelânî okulu olarak bilinen Cevheriyye Okulu'na geçmiştir.

Dımaşk'taki tâlim terbiye ile ilgilenen en ünlü eğitimcilerden biriydi ve şehrin üst düzey şahsiyetleri ondan mezun olmuştur. Islahatçı yazar Ali el-Tantâvî gibi birçok öğrencisi onu övmüş ve onun hakkında şöyle demiştir: “Şeyh İyd es-Sefercelânî, mecazen değil hakikaten Şam’ın muallimidir. 66 seneden fazla ders vermiştir. Okulunun kayıtlarında, bir öğrencisinin ismini, sonra onun oğlunun ismini, sonra torunun ismini, sonra torununun oğlunun ismini gördüm. Bu şekilde dört nesil boyunca öğretmeye devam etmiştir.”

Örnek, hikâye ve atasözleri ile öğrencileri yönlendirip güzel ahlak sahibi olmalarını sağlayan, onlarla aralarındaki sevgi bağlarını genişleten dolaylı eğitim yöntemiyle meşhurdur. Ali el-Tantâvî onun hakkında şöyle diyor: “Bize öğretirdi, ders vermezdi. Bilakis sözü söyler ve kalplerimizin zerrelerini (derinliklerini) vururdu. Sözleri - yerinde gelir ve bir vesile ile ilişkilendirilir- hâlâ kulağımda ve kalbimdedir. Darb-ı meseller verir ve şöyle derdi: İstikamet sahibi olun ama kavak ağacı gibi; elektrik direği gibi değil! Çünkü kavak rüzgarla hafifçe eğilir ve istikametinde kalmaya devam eder; ancak direk inat eder ve bu sebeple kırılır.”<sup>3682</sup>

**Emin Süveyd** (ö. 1936), 1928’de Mekke-i Mükerrreme’ye gittiğinde, davetçi Muhammed Ali Zeynel ile birlikte Hicaz ve Hindistan’da Felâh Okulları’nın kurulmasına iştirak etmiş; okulları, öğretmenleri ve müfredatını denetlemiş, yol göstermiştir. Bu bölge tarihçilerinden birinin anlattığına göre bu ülkelerde etkisi büyük olmuştur.<sup>3683</sup>

**Ali ed-Dakr**’ın (ö. 1943) faaliyeti, Şeriat İlimleri Enstitüsü’nü kurmak ve köylerde şer’î ilimleri yaymakla sınırlı kalmamış; aynı zamanda erkekler ve kızlar için modern

---

<sup>3682</sup> Tantâvî, *Zikriyyât*, C. 1, 68; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi l-Karni’r-Râbi’a Aşar*, C. 1, 522

<sup>3683</sup> Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, 36-37.

ilkokullar da kurmuştur. Bu yüzden Dimaşk'ın popüler mahallelerinde üç okul açmıştır: Şâğûr mahallesinde 500'den fazla öğrencisi olan Saadetü'l-Ebnâ Erkek Okulu; Meydan mahallesinde 400'e yakın öğrencisi olan Vikâyetü'l-Ebnâ Erkek Okulu ve Şâğûr mahallesinde 600'e yakın öğrencisi Ravdatü'l-Hayâ' Kız Okulu. Ayrıca Yebrûd yakınlarındaki Kalemûn bölgesinde bir erkek ve bir kız okulu kurarak çevre köylerin çocuklarını okutmuştur.<sup>3684</sup>

**Muhammed eş-Şerîf el-Yakubî** (ö. 1943), Şâzelî tarikatını ve şer'î ilimleri yaymadaki geniş faaliyetine rağmen ilkokullar da açmıştır. Şeyhinin oğlu Salih b. Muhammed et-Tayyib ile birlikte Meydan mahallesinde modern bir ilkokul ve Cezayirli muhacirlerin meskûn olduğu Berîdî mahallesinde de bir ilkokul kurmuştur. Muhacirlerin arasında eğitimin yaygınlaşmasında büyük pay sahibidir. Muhacirlerin çocuklarının birçoğu ondan mezun olmuştur.<sup>3685</sup>

**Abdülcelîl ed-Dürre** (ö. 1947), şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübarek ile birlikte, zamanında Dimaşk'ın en ünlü okullarından biri olan Reyhâniyye okulunu kurmuşlardır.<sup>3686</sup> Şeyh b. Muhammed el-Habeşî, Dimaşk'tan geçerken burayı ziyaret etmiş, yazdığı seyahatnamesinde burayı anlatmış ve içinde yüzden fazla talebe gördüğünü söylemiştir. Habeşî, talebelerin zekasına, çalışkanlığına ve şeyhin onlara Arapça ve dinin esaslarını öğretmekteki yöntemlerinin yeniliğine hayran kalmıştır.<sup>3687</sup>

### 3.6.4.3. Sûfilerin Ulema Cemiyetlerinin Kurulmasına Katılması

Osmanlı döneminin sonundan bu yana, Arap toplumunun kadim geleneksel kültürüyle mücadele etmek<sup>3688</sup> ve onu liberal Avrupa modeline göre yeniden inşa etmek amacıyla<sup>3689</sup> kültürel ve siyasî dernekler<sup>3690</sup> kurma olgusuna tanık oluyoruz.

<sup>3684</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 693.

<sup>3685</sup> A.g.e., C. 1, 684.

<sup>3686</sup> A.g.e., C. 2, 737.

<sup>3687</sup> Habeşî, *eş-Şâhidu'l-Makbûl*, 123, 129-130.

<sup>3688</sup> 'Allâf, *Dimaşk fi Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 214.

<sup>3689</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 144.

<sup>3690</sup> Bu derneklerle alakalı bkz. Ğarâybe, *Sûriyâ fi'l-karni't-Tâsi'a* 'Aşar, 215-217; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 77-91.

Osmanlı Devleti'nin ayrılışı ve Fransızların Dımaşk'ı işgal etmesiyle birlikte, Şamlı dinî seçkinler, Dımaşk'taki ulemanın toplumdaki rolünün ve etkilerinin azalması gölgesinde, kendilerini temsil eden ve kendi adlarına konuşan cemiyetler kurmaya gayret etmişlerdir. Görünüşe göre Mısır âlimlerinin kurduğu ulema cemiyetleri fikrinden ilham almışlar ve bu nedenle ilk kurdukları cemiyetlerden biri Kahire'deki İslam Hidâyeti Cemiyeti ile aynı isimde olmuştur.<sup>3691</sup>

#### *a) İslâm Hidâyet Cemiyeti (Kuruluşu 1930)*

Islahatçı Ali et-Tantâvî gençliğinde Kahire'ye gittiğinde, Mısırlı âlimlerin “İslam Hidâyeti Cemiyeti” adı altında kendilerini temsil eden bir dernek kurma deneyimleri hakkında bilgi almış; Dımaşk'a dönünce âlimlere bu fikri açmıştır. Bu âlimlerden birkaçı toplanarak Mısır'dakine benzer bir cemiyeti 1930 yılında açmışlar; bir dizi sûfî şahsiyet kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Cemiyet başkanlığına Nakşibendî şeyhi Ebu'l-Hayr el-Meydânî, başkan yardımcılığına Arif es-Savvâf ed-Düveci *en-Nakşibendî* gelmiş; Saîd el-Hamzâvî eş-Şâzelî, Ali Zabyan eş-Şâzelî gibi sûfiler ile Mahmud Yâsin ve Abdulkadir al-Âni gibi âlimler de kurucu üye olmuşlardır.<sup>3692</sup> Cemiyet kuruluş bildirisinde, amacının irşat, eğitim ve gazetecilik yoluyla iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, bidat ve kötülükle mücadele etmek olduğunu, siyasî bir gayesi ve hırsı olmadığını beyan etmiştir.<sup>3693</sup>

İtalyan mallarının boykot edilmesi çağrısı yapmak, misyoner okul partilerini ve bunlardaki ahlaksızlık ve açıklığı reddetmek; hükümete okullarda din eğitimine özen göstermesi, İslam'a aykırı bazı misyoner kitaplarının okutulmasını engellemesi ve İngiliz işgalinin desteklediği Siyonist derneklere karşı Filistin halkını savunması çağrısında bulunmak gibi toplumda meşhur duruşları vardır. İnsanları bilinçlendirmek için, eşlerin hakları, şer'î örtünmenin vücutu, evliliği kolaylaştırmaya teşvik, faiz ve bankalarla işlem yapmanın haramlığı ve daha pek çok sosyal konuda Cemiyet'in varlığını gösteren ve bu konudaki şer'î tavrı ortaya koyan, risaleler yayınlamıştır.<sup>3694</sup>

Muhammed el-Hızır Hüseyin, Cemiyet'in ümmeti irşat ve hükümetin dinle çelişen eylemleri karşısında durma konusundaki faaliyetini övmüş ve bu konuda şöyle

---

<sup>3691</sup> Tantâvî, *Zikrayât*, C. 1, 263.

<sup>3692</sup> Savvâf, *Nesru'r-Rayyâhîn*, 258.

<sup>3693</sup> A.g.e., 260.

<sup>3694</sup> A.g.e., 260.

demıştır: “Gerçek şu ki, bu Cemiyet hakkı cesaretle ilan eden cemiyetlerin başında gelmektedir.”<sup>3695</sup>

**b) Âlimler Cemiyeti (Kuruluş yılı 1937) (Cem‘iyyetü’l-Ulema)**

Âlimler, Fransızların Suriye toplumundaki Batılılaşma çabalarına ve Fransız hükümeti ile ordusunun bazı dinî şeâire tecavüzüne karşı koymak için çabalarını birleştirme çağrısında bulunmuşlar; bunun üzerine ıslahatçı Muhammed Kâmil el-Kassâb, “Âlimler Cemiyeti”nin kurulması teklifinde bulunmuş; cemiyet 1937 yılında kurulmuş; başkanlığını Kâmil el-Kassâb üstlenmiştir. Amacı ise ilim ve âlimlerin varlığını yükseltmek, Müslüman gençlerin inançlarını tahrif edenlerin şerrini engellemek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak ve mektepler kurarak ilmi yaymak vazifesini yerine getirmektir.<sup>3696</sup>

Cemiyetin kuruluşunda sûfilerin bariz bir varlığı vardır. Kurucu üyeleri arasında, Mahmud Yâsin, Hasan eş-Şattî, Mahmud el-Attâr gibi bir grup âlim ve Behcet el-Baytâr gibi ıslahatçılar ile birlikte sûfilerden Nakşibendî tarikatının şeyhi Ebu’l-Hayr el-Meydânî, Dımaşk şeyhu’l-kurrâsı Rifaî tarikatı şeyhi Selim el-Hulvânî, Hanbeli müftüsü Cemil eş-Şattî eş-Şâzelî, Arif es-Savvâf el-Düveci *en-Nakşibendî*, Muhammed Ali b. Şerif Zabyan el-Geylanî eş-Şâzelî, Hâşim el-Hatîb *en-Nakşibendî*, Abdülkadir el-İskendarânî *en-Nakşibendî*, Şâzelî tarikatının şeyhi Muhammed Mekki el-Kettânî, Abdülhamid el-Kanavâtî, Muhammed Saîd al-Hamzâvî eş-Şâzelî, Abdurrahman b. Muhammed al-Hatîb *en-Nakşibendî* eş-Şâzelî de vardır.<sup>3697</sup>

Cemiyet, ilk âlimler kongresini düzenlemiş, buraya ümmetin meselelerini istişare etmek üzere hakkında Bilâdü’ş-Şâm âlimlerini davet etmiştir. Kongreye Şam şehirlerinden çeşitli meşreplerde sûfiye, ilmiye ve ıslahatçılardan 105 âlim katılmıştır.<sup>3698</sup> Kongre üç gün sürmüş ve Avrupa işgalinin ülkede izlediği Batılılaşma politikasına karşı koymak için bir eylem planı üzerinde anlaşmışlardır.<sup>3699</sup>

<sup>3695</sup> Muhammed el-Hadir Hüseyin, *Mevsû’atu’l-A’mâl el-Kâmile*, bs. 1, C.1 (Dımaşk: Dâru’n-Nevâdir, 2010), 5558.

<sup>3696</sup> Mutî‘ Hâfız, *Cem‘iyyetu’l-‘Ulmeâ bi-Dımaşk*, (Dımaşk: Dâru Taybe, 2014), 6.

<sup>3697</sup> A.g.e., 30-39.

<sup>3698</sup> A.g.e., 218.

<sup>3699</sup> Savvâf, *Nesru’r-Rayyâhîn*, 287.

Kongreden sonra cemiyet, “Külliyetü’ş-Şer’iyye / Şeriat Fakültesi” adı altında dinî ilimler enstitüsünü kurmuş;<sup>3700</sup> kendi enstitüsünde ve Dimaşk’taki diğer şeriat enstitülerinde ders kitapları olarak okutulmak üzere hem modern eğitim metodu hem de İslamî eğitim yöntemi ile uyumlu yeni müfredatlar yazmak için çalışmış; modern bilimlerin her birinde uzmanlardan oluşan komiteler oluşturmuştur.<sup>3701</sup>

Cemiyetin Fransa’ya karşı, mezhepler kanununu reddetmesi ve bunu yürürlükten kaldırmak için çalışması; Fransa’nın okul, cami ve tekkelere tahsis edilen sultan ve şehzadelerin vakıflarını tasfiye etme girişimini reddetmesi gibi meşhur duruşları vardır. Cemiyetin, Fransız işgal yasalarına çok sayıda itirazı üzerine, 1941’de kapatma kararı çıkarılmıştır.<sup>3702</sup>

### c) *Şam Âlimler Birliği (Rabıtu ulemai’ş-Şâm) (1946’da kurulmuştur)*

Fransa 1946’da Suriye’den ayrılır ayrılmaz, Dimaşk âlimleri kendilerini temsil edecek ve güncel olaylarla ilgili şer’î görüşleri netleştirecek yeni bir cemiyet kurmak için inisiyatif almışlar, 90 civarında âlim bir araya gelerek Şam Âlimleri Birliği’ni kurmuşlardır.<sup>3703</sup> Birliğin içinde mutasavvıfların varlığı çok aşıkardı. Çünkü başkanı Nakşibendî şeyhi Ebu’l-Hayr el-Meydânî, birinci naip Şâzelî şeyhi Mekkî el-Kettânî, ikinci naip Nakşibendî şeyhi İbrahim el-Galâyînî idi. Ayrıca üyeleri arasında Şâzelî şeyhi Muhammed el-Hâşimî, Ebu’l-Yusr Âbidin en-Nakşibendî, Hasan Habenneke en-Nakşibendî ve Lütî el-Feyyûmî en-Nakşibendî vardı.<sup>3704</sup>

Birlik, bağımsızlıktan sonra Suriye Cumhuriyeti’nin anayasasının yazılması; Cezayir halkını Fransa’ya karşı cihadlarında destekleme, Suriyeli ve diğer ülke âlimlerinden oluşan kapsamlı bir konferans çağrısında bulunma hususunda önemli bir konuma sahiptir.<sup>3705</sup>

Buna ek olarak, bazı sûfîlerin başka birlikler kurma faaliyetleri de vardır. Mesela, avukatlar için bir sendika kurulmasına ilk teşebbüs eden Şâzelî Muhammed Ali el-

---

<sup>3700</sup> Bu bölümde bahsi geçmiştir.

<sup>3701</sup> Hâfız, *Cem ‘iyyetu’l- ‘Ulmeâ*, 236.

<sup>3702</sup> A.g.e., 22.

<sup>3703</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 2, 952.

<sup>3704</sup> A.g.e., C. 2, 953.

<sup>3705</sup> A.g.e., C. 2, 953.

Geylânî;<sup>3706</sup> ilk tüccarlar cemiyetinin kurucusu Şâzelîyye tarikatı şeyhi Abdullah Ebu'ş-Şâmât'tır.<sup>3707</sup>

### 3.6.5. Sûfilerin İlmî Telif İçindeki Etkinliği

Telifle meşgul olmuş yetmişe yakın sûfî şahsiyet sayabildik ki bu sayı bu devirdeki bilinen mutasavvıfların beşte birine tekabül etmektedir. Bu oranın, eğitim öğretimde çalışanlara nispetle az olduğu kanaatindeyiz. Belki de bunun nedeni, mutasavvıfların çoğunun, etkisi çabuk görünmeyebilecek telif ve yazarlık ile meşgul olmaktan çok - hele de Dimaşk'ta yayın ve matbaa devri henüz emekleme çağında iken- talebe yetiştirmeye, eğitim-öğretim ve canlı vaazlar yoluyla halkı ıslah etmeye daha fazla önem vermelerinden kaynaklanmaktadır.<sup>3708</sup>

Bu dönemin önde gelen mutasavvıflarının eserlerinden oluşan kataloğumuzda 488'den fazla kitap ve risale toplanmıştır. Bunları şöyle tasnif edebiliriz:

- Fıkıh ve usulü: 135
- Tasavvuf, ahlak ve âdâb: 132
- Arap Dili İlimleri ve Edebiyatı: 90, açılımı şöyledir: 61 Edebiyat + 6 Belâgat + 7 Arûz + 16 nahiv
- Tarih ve terâcim (biyografiler): 46, açılımı: 10 tarih + 20 sîret ve şemâil + 16 tabakât ve terâcim
- Akâid ve mezhepler: 38
- Hadis ve ilimleri: 16
- Tefsir ve Kur'an ilimleri: 14
- Diğer ilim dallarında yazılan eserler ise el parmaklarını geçmemektedir: Mantık 6, astronomi 3, vaz' ilmi 2, mebâdiu'l-ilim (ilimin ilkeleri) 2, müzik 1, geometri 1.

---

<sup>3706</sup> A.g.e., C. 2, 926.

<sup>3707</sup> A.g.e., C. 2, 979.

<sup>3708</sup> Mesela bkz. Halid el-Bağdâdî Dimaşk'te en meşhur Nakşî şeyhiydi. Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 68; aynı şekilde Ebu'l-Hayr el-Meydânî, Nakşî şeyhi ve Şam Âlimleri Birliği başkanı idi. Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a Aşar*, C. 2, 953.

### 3.6.5.1. Teliflerle İlgili Değerlendirmemiz

#### a) *En fazla fıkıh ve usulüne önem verilmiştir:*

Bu şundan da anlaşılmaktadır ki, literatürde en yüksek yüzde, kitapların dörtte birinden fazlasını oluşturan fıkıh ilmi ve usulüne daırdır. Belki de bu husus, daha önce de belirtildiği gibi, birçok mutasavvıfın fetva ve yargı işleriyle meşgul olmasının tabii bir yansımasıdır ki bu, 19. yüzyılda gerçekleşen ve Dımaşk şehrini karakterize eden bir fıkıh uyanışına işaret etmektedir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi sūfîlerin bunda önemli bir rolü olmuştur.<sup>3709</sup>

#### b) *Tasavvuf ilmine, âdâb ve ahlaka önem vermek:*

Bu dönemde mutasavvıfların ürettiği kitapların dörtte birinden daha azını bu konular oluşturmaktadır. Bu normaldir ve belki de tasavvufla ilgilenen insanlardan beklenenden daha azdır. Bu dönemde tasavvuf eserlerinde ahlâkî yönün ve amelî tasavvufun ağır bastığı görülürken, felsefî tasavvuf üzerine yazılan risalelerin az olduğu görülmektedir.

#### c) *Edebiyat, şiir ve Arapça ilimlerine olan ilgileri:*

Birçoğu kaside halinde zikir meclislerinde söylendiği için şiir ve makam yazma konusunda net bir faaliyet görmekteyiz. Bu özenin belki de en açık biçimlerinden biri, bu devrin mutasavvıflarının, büyük şeyhlerininkiler dahil olmak üzere, 14 divandan fazla şiir mecmuası tertip etmesidir.<sup>3710</sup>

Bu, Peygamberimizin mübarek doğum gününü yazmaya, bunda mütefennin olmaya ve Hz. Peygamberin şemâilini (faziletlerini) edebî bir dille anlatmaya özen göstermek<sup>3711</sup> yanında belki de Dımaşklıların her münasebetle mevlid merasimi düzenlemeye olan ilgilerinden de kaynaklanmaktadır.<sup>3712</sup>

<sup>3709</sup> Merdembek, *A 'yânu 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, 7.

<sup>3710</sup> Mesela bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A 'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 245, 307, C. 2, 72 777; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi 'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 201, 205, C. 2, 913.

<sup>3711</sup> Mesela bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A 'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 527, 666; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi 'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 229, 325, 676.

<sup>3712</sup> “Sūfî Toplulukları” bölümünde “Mevlid-i Nebî Merâsimleri” bahsinde geçmişti.



Aynı şekilde Bûsirî<sup>3713</sup> ve İbnü'l-Fâriz<sup>3714</sup> gibi önde gelen mutasavvıfların şiirlerine de özen gösterilmiş; hatta pek çok mutasavvıf İbnü'l-Fâriz'ın kasidelerini, özellikle de Cenab-ı Hakk'a ulaşma yollarını düzenlediği *Kasîdetu't-Tâ'iyye* adlı şiirini ezberlemiştir.<sup>3715</sup>

**d) Hadis ve tefsir ilimlerine zayıf ihtimam:**

Hadis ve ilimlerinden sadece 14 eser ve çoğunlukla Beydâvî'nin tefsir, şerh ve haşiyelerinden çıkmayan Kur'an ve ilimlerinden ancak 14 eser tespit edebildik. Bu, daha önce anlattığımız<sup>3716</sup> hadis-i şerif kitaplarını okumaya verilen önemin gerçekliğini yansıtmamaktadır ki, bu da mutasavvıfların müelliflikten ziyade eğitimi tercih ettikleri fikrini doğrulamaktadır.

**e) Önceki kitapların yörüngesinde dönüş:**

Bu, birkaç biçimde görünür:

- Önceki kitapların ihtisar, şerh ve haşiyelerine önem vermek:

Mesela, İbn Asâkir'ın tarihinin muhtasarı, Süyûtî'nin *el-Hasâisü'l-Kübrâ*'sının muhtasarı,<sup>3717</sup> *Şerhu Akideti's-Sefârîni*'nin muhtasarı;<sup>3718</sup> *Füsûsu'l-Hikem*'in şerhi,<sup>3719</sup> *Etvâkü'z-zeheb*'in şerhi,<sup>3720</sup> *Kitâbü'l-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*'nin şerhi,<sup>3721</sup> *Merâki'l-Felâh*'in şerhi,<sup>3722</sup> *el-Izhâr* şerhi;<sup>3723</sup> *Nesemâtü'l-eshâr alâ ifâdati'l-envâr* şerhu

<sup>3713</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 1, 233, C. 2, 666.

<sup>3714</sup> A.g.e., C. 1, 111; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 432.

<sup>3715</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 1, 210.

<sup>3716</sup> "Sûfilerin İlmî Hayata Katılımı"na bakınız.

<sup>3717</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 168.

<sup>3718</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, 2 C. 2, 565.

<sup>3719</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 119.

<sup>3720</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 1, 306

<sup>3721</sup> A.g.e., C. 1, 414, C. 2, 526, 565.

<sup>3722</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 69.

<sup>3723</sup> A.g.e., C. 1, 119.

*Usûli 'l-Menâr* hâşiyesi, belağat kitabı *Mutavvel*'in hâşiyesi ve *Beyzâvî Tefsiri* hâşiyesi gibi.<sup>3724</sup>

- Meşhur metinlerin şerhine dikkat etmek:

Meselâ Hanefî fıkında *Nûru 'l-îzâh* şerhi,<sup>3725</sup> nahivde *Avâmil* metninin şerhi,<sup>3726</sup> sarf ilminde *Maksûd* metninin şerhi gibi.<sup>3727</sup>

- Eskilerin âdetine uyarak yeni başlayanlar için metin yazarken manzum şiir üslubuna dikkat etmek:

Meselâ, Emin es-Sefercelânî, akaid ve şerhine dair bir manzume telif etmiş,<sup>3728</sup> Abdülkâdir el-Kassâb, Hanbelî fıkı ile ilgili *Delîlü't-tâlib* metnini manzum hale getirmiş;<sup>3729</sup> Muhammed el-Hâşimî, ehlisünnet akidesi ve şerhini nazmetmiş;<sup>3730</sup> Muhammed Ârif el-Müneyyir *Avâmil* metni ve şerhini,<sup>3731</sup> Muhammed Emin Âbidîn, *Kenzü'd-dekâik*'i,<sup>3732</sup> Kâsım el-Hallâk *Ecrümiyye* metnini,<sup>3733</sup> Mahmud el-Hamzâvî, Molla Hüsrev'in *Mirkâtü 'l-vüsûl*'ünü<sup>3734</sup> manzum hale getirmiştir.

**f) Yaşanan hayatın acil ihtiyaçlarına cevap vermek:**

Toplumsal güncel meselelerinde tasavvufun varlığına işaret eden, vakıya ve onun ortaya çıkan meselelerine olan bu ilgi, belki de tarihçiler Hamilton, Gibb ve Harold Bowen'in bahsettiklerinden kaynaklanmaktadır. Mısır'ın büyük ölçüde kendi içine kapandığı bir dönemde Suriye, Türkiye ve Arap ülkeleriyle temas halindeydi ve bu,

<sup>3724</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 414.

<sup>3725</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 90, 101.

<sup>3726</sup> A.g.e., C. 1, 168.

<sup>3727</sup> A.g.e., C. 1, 69.

<sup>3728</sup> A.g.e., C. 1, 369.

<sup>3729</sup> A.g.e., C. 1, 645.

<sup>3730</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 298.

<sup>3731</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 439.

<sup>3732</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 414.

<sup>3733</sup> A.g.e., C. 2, 668.

<sup>3734</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 82.

Suriyeli yazarlar arasında bir tür açık fikirliliği korumuştur.<sup>3735</sup> Ancak aynı zamanda bu, çoğu sūfinin akaid ve fıkıhta İslamî düşüncedeki geleneksel okula ait olduğuna delalet etmektedir. Bu nedenle, ortaya çıkan meseleleri geleneksel fakihlerin bakış açısından ele almışlardır. Bu, çeşitli biçimlerde açıkça ortaya çıkmıştır. Örneğin:

- Fetva kitapları, güncel meseleler hakkında fıkıh risaleleri ve cihad risaleleri. Belki de bu, hassas ve güncel konuları ele aldıkları için, bize risalelerin büyük kitaplardan daha fazla yazılmasının nedenini açıklamaktadır.

- İlkokul öğrencileri için ilmi kolaylaştıran kitaplar yazmaya olan ilgilerinde de bu durum ortaya çıkmaktadır.<sup>3736</sup>

- Muhaliflerin iddialarına veya kabul edilmeyen (yanlış) fetvalardan bazılarına reddiye yazmak: Yazdıkları reddiyelerden bazıları şunlardır: Peygamber (sav) ile tevessülü inkar edenlere cevap,<sup>3737</sup> Halid el-Bağdadi'yi savunma ve onu kötüleyenlere reddiye,<sup>3738</sup> Kadiyânî fırkasına reddiye,<sup>3739</sup> Kur'an'ın toplanması (Mushaf haline gelmesi) hakkında şüphe ortaya atanlara cevap,<sup>3740</sup> Kur'an'ın mucizeliğini (icâzü'l-Kur'an'ı) inkar edenlere reddiye,<sup>3741</sup> boşanmada şahitliği gerekli görenlere cevap,<sup>3742</sup> Ramazan'ın telgrafla ispatına izin veren fetvaya cevap,<sup>3743</sup> Şii aşırılıkçılara reddiye,<sup>3744</sup> Mirac'ı inkar edenlere cevap,<sup>3745</sup> Vehhâbîliğe cevap,<sup>3746</sup> tesettürün farz

---

<sup>3735</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 235.

<sup>3736</sup> “Sûfîlerin Modern Eğitim Kurumlarındaki Etkinlikleri” başlığında bahsi geçmiştir.

<sup>3737</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 426.

<sup>3738</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 406, C. 2, 493.

<sup>3739</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 440, C. 2, 919.

<sup>3740</sup> A.g.e., C. 1, 439.

<sup>3741</sup> A.g.e., C. 1, 676.

<sup>3742</sup> A.g.e., C. 1, 440.

<sup>3743</sup> A.g.e., C. 1, 440.

<sup>3744</sup> A.g.e., C. 1, 439.

<sup>3745</sup> A.g.e., C. 1, 439.

<sup>3746</sup> A.g.e., C. 1, 503, 606, 676, C. 2, 919.

olduğunu inkar edenlere reddiye,<sup>3747</sup> Hristiyanlığa cevap,<sup>3748</sup> içtihat ettiğini iddia edenlere reddiye,<sup>3749</sup> tehlil ve Kur'an okuma meclislerinde para almayı haram görenlere cevap,<sup>3750</sup> Hafız Osman'ın mushaf tertibini kötüleyenlere reddiye.<sup>3751</sup>

- Şaban ayının ortası, Mevlid-i Nebî,<sup>3752</sup> İsrâ' ve Mirac<sup>3753</sup> gibi dinî günlere hizmet eden telifler.

**g) Kitap basımına önem vermeleri:**

Sûfilerin yazdığı kitapların dörtte birinden fazlasının aşağı yukarı aynı dönemde basıldığını görüyoruz. Şam eyaletinde basılan ilk din dışı kitap 1841'de basılan İbnü'l-Fariz'in *Divan*'ıdır.<sup>3754</sup> Dımaşk'ta basılan ilk kitap ise Dumâniyye matbaasında 1864 yılına tekabül eden 10 Rebiü'l-evvel 1281 tarihinde basılan Abdülgânî en-Nablûsî'nin *Evrâd* kitabıdır.<sup>3755</sup> Aşağıda isimleri verilen, 1856-1915 yılları arasında Dımaşk'ta basılan bazı tasavvufî kitaplar, sûfilerin erken dönemde kitaplarını matbaada bastırdıklarına işaret etmektedir.<sup>3756</sup>

- İbn Hacer el-Heytemî'ye ait *Tuhfetü'l-ahbâr fî mevlidi'l-Muhtâr*, 1866'de;
- Abdülgânî en-Nablûsî'nin *Nesemâtü'l-eshâr fî medhi'n-Nebiyi'l-Muhtâr* eseri 1881'de;
- Mahmud el-Hamzâvî'ye ait *Tuhfetü'l-ismâ' li-mevlidi husni'l-ahlâk ve't-tibâ'* 1883'te;

---

<sup>3747</sup> A.g.e., C. 1, 606, 676.

<sup>3748</sup> A.g.e., C. 1, 676.

<sup>3749</sup> A.g.e., C. 1, 676.

<sup>3750</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 1, 364.

<sup>3751</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 2, 919.

<sup>3752</sup> A.g.e., C. 1, 676.

<sup>3753</sup> A.g.e., C. 1, 439, 676.

<sup>3754</sup> Ğarâybe, *Sûriyâ fî'l-karni't-Tâsi'a* 'Aşar, 183.

<sup>3755</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 2, 741.

<sup>3756</sup> Lâkâ, *el-Hareketu'l-Edebiyye*, 278-288.

- Ömer el-Attâr'ın *Tahkikâtü behiyye ve tedkikâtü seniyye fî fuyudâti min hazâini 'l-cûd fî tahkiki ma 'na 'l-vücûd* eseri 1883'te;
- el-Kavkacî el-Hüseynî'ye ait *et-Tavru 'l- 'alâ şerhu 'l- 'devrû 'l- 'alâ* 1883'te;
- Âişe el-Bâûniyye'nin manzum *Mevlid-i Nebî*'si 1883'te;
- el-Emîrû'l-Kebîr Muhammed el-Ezherî'nin *el-Vazîfetü 'ş-Şâzelîyye ve evrâdü 't-tarîka* eseri 1884'te;
- İbnü'l-Havrânî'ye ait *el-İşârât ilâ emâkini 'z-ziyârât bi-Dımaşk* 1884'te;
- Mustafa Kemal eş-Şerîf'in es-Sevânihu'l-kemâliyyetü ale'l-hikemi'ş-Şâzelîyye eseri 1886'da;
- Muhammed Ârif el-Münîr'e ait *Hüsnü 'l-ibtihâc bi 'l-isrâ ve 'l-mi 'râc* 1889'da;
- İbrâhim er-Reşîd'in *Evrâd*'ı 1890'da;
- Tunuslu Şâzelî Ebu'l-Mevâhib ibn Zağdan'ın eseri *Kavânînu hukmü 'l-işrâk ilâ külli's-sûfiyyeti bi-cemû 'l-afâk* 1891'de;
- Muhtâr Müeyyed el-Azm'e ait *Celâü 'l-evhâm an mezâhibi eimmeti 'l- 'izâm ve 't-tevessülü bi-câhi Hayri 'l-Enâm* 1911'de;
- Abdülganî en-Nablûsî'nin eseri *el-Ukûdu 'l-lü 'lûiyye fî tarîki's-sâdeti 'l-Mevleviyye* 1911'de ve *Tuhfetü zevi 'l- 'irfân fî mevlid-s Seyyidi veled-i 'Adnân* 1913'te basılmıştır.

***h. Dinî kitapların diğerlerinden çok daha fazla olması:***

Astronomi, matematik ve mühendislikle alakalı ondan fazla kitap tespit edemedik. 1896 yılında Zahirîye Kütüphanesi'nde kaydedilen yazmaların ağırlıklı olarak dinî eserler olması, bunlarla ilgili 1900'e ulaşan başlık varken, edebiyat, tarih ve bilim kitaplarının ise 300'ü geçmemesi bu görüşü desteklemektedir. Ancak matbaanın ve modern eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte durum farklılaşmaya başlamıştır. Zahirîye Kütüphanesi'ne kayıtlı matbu kitapların 460'ının din dışı, 414'ünün ise dinî konularla ilgili olması, matbaa çağında dinî telif hareketinde bir gerilemeye işaret etmektedir.<sup>3757</sup>

<sup>3757</sup> Cummins, *el-Islâhu 'l-İslâmî*, 28-29.

### 3.6.6. Batılılaşma Karşısında İslam Toplumunun ve Kültürünün Korunmasında Sûfîlerin Rolü

Hankâhların, Selçuklu döneminden beri medreseler ve camilerle birlikte Fâtımî devletin mezhebi olan Şiilik aleyhine, fıkıh ve akidede ehlisünnet mezhebini yayma bayrağını nasıl taşıdıklarını daha önce göstermiştik.<sup>3758</sup> Tekke ve zâviyelerin bu misyonu 19. yüzyılda da devam ettirdiğini görüyoruz; ancak bu kez, Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da yaptığı gibi ateizmi ve sekülerliği yaymaya çalışan, İslam toplumlarını kasıp kavurmaya başlayan Avrupa Batılılaşması karşısında bu vazifeyi yapmaktadır. Bazı araştırmacılara göre tarikatların halk hareketlerine destek vermesi ve yönetici sınıfa karşı onların yanında yer alması, din adamlarının tutumu nedeniyle Avrupa'da ortaya çıkan sapkın, zındık hareketlerin benzerinin ortaya çıkmasını engellemesinin sebeplerden biridir. Hristiyan ruhban sınıfının yönetici ve feodal sınıfı desteklemesi, Avrupa halkı aynı anda hem dine hem de hükümetlere karşı ayaklanmasının sebeplerden biri gibidir.<sup>3759</sup>

Tarikatların günlük hayatta halkın geneli ile birlikte bulunduklarını, böylece Avrupa'ya burslu giden öğrencilerin getirdiği Batılılaşma dalgaları karşısında kimliklerini erimekten koruyan sade İslam kültürünü aralarında yaydıklarını görüyoruz. Bu bize, Avrupa üniversitelerinden dönen aydınların tarikatlara karşı olmalarının nedeninin bir yönünü açıklamaktadır. Çünkü sûfîler onların, Arap toplumlarını yabancılaştırma arzularının önünde aşılmaz bir engel teşkil etmektedir.<sup>3760</sup>

Tekke ve zaviyelere bitişik mektepler ve Kur'an evleri, küçük çocuklara hıfz yoluyla Kur'an'ı, dinin esaslarını ve dil kaidelerini öğreten ilk eğitim yerleridir. Bu malzemeler, öğrenimine devam etmek isteyen ilim talebesinin o dönemde mevcut sosyal hayatında veya ilim mekteplerinde ihtiyaç duyduğu şeylerdir. Bu aşamadan sonra eğitimi yarıda kesip zanaat veya ticaretle uğraşırsa, çoğu tarikatlara bağlı olan loncalar içinde gerekli kültürünü tamamlar ve öğrenimine devam ederse ana ilmi temeller onun elindedir.<sup>3761</sup>

<sup>3758</sup> Mukâbele, *el-Müessesâtu'l-İctimâiyye*, 106.

<sup>3759</sup> Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, 177.

<sup>3760</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 119.

<sup>3761</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyî's-Sûrî*, 170.

Bundan sonra, tarikatlarla olan ilişkileri aracılığıyla sade İslâmî zanaat kültürünü tamamlayan ve onu pekiştiren zanaatkar birliklerinin rolü gelir. Dinlerinin ilk öğretilerini alıp, Kur'an-ı Kerim'i, zaviye ve mescidlere bitişik Kur'an mekteplerinden okumayı öğrenen insan toplulukları, bu aşamayı tamamladıktan sonra İslam toplumunda kendisine uygun çalışma alanına girecek ve tasavvuf şeyhlerinin öğretilerine ve onların üslubuna bağlı kalacak, bu onların İslam ahlakını ve genel İslam kültürünü korumalarını sağlayacaktır. Böylece onlar gelen Batılılaşma akımları karşısında çözülmeye karşı duracaklardır.<sup>3762</sup>

Hatıra kitaplarında Dımaşklıların tarikat şeyhleriyle münasebeti anlatılmıştır. Sıradan insanların, faziletleri, zühdleri, ibadetlere düşkünlükleri ve insanlara yakınlıkları ile toplumda ün yapmış âlimler, zahitler ve mutasavvıflar sınıfına bağlı kalmaktan başka, kendilerinin dine bağlılıklarını ispat edecek bir şeyleri yoktur. Bu sebeple halk onların etrafında toplanır, dünya ve ahiret işlerinden ihtiyaç duydukları her şeyde onlara müracaat eder; hayatlarının İslam'a göre istikamet üzere olması için dinî işlerde ve günlük muamelat esasları hakkında onlardan açıklama isterlerdi. Bunun için de mescidlerde ve tekkelerde şeyhleriyle birlikte otururlar, namazdan sonra veya akşam ile yatsı arasında kendilerini arındıran ve hayatlarını düzenleyen vaazlarını dinlerlerdi. Bu, -her türlü kültür ve öğrenimden uzak konumlarına nispetle- işlerini düzenlemenin ve dinlerinin emirleri üzerine kendilerini korumanın en iyi yoludur.<sup>3763</sup>

Belki de mutasavvıfların halk üzerinde bu etkiye sahip olmasına yardımcı olan şey, tarikatların sıkı bir teşkilat hiyerarşisi içinde birbirine bağlı olması ve toplumun tüm sınıflarına yayılması, böylece her köyün, her zanaatın ve her grubun, büyük bir tarikata bağlı kendi sûfî zaviyesinin bulunmasıdır. Herkesin kendi bayrağı altında olsa da beraberce dinî bayramlara katılması, fertleri ve müritlerinin krizlerde birbirleriyle dayanışma içine girdiklerini ve toplumda meydana gelen değişimler sırasında birleştiklerini gösteren büyük birliğin göstergesidir. Sistemin tam olarak uyumuna yol açan da toplumun tüm kesimleri arasındaki bu tür bağlantıların varlığıdır. Bu, Batıcıları kızdırmış, kitlelerin modernleşmesi karşısında kendilerini güçsüz

---

<sup>3762</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 204.

<sup>3763</sup> 'Allâf *Dımaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 124.

hissetmelerine neden olmuş ve bu nedenle tarikatlarla karşı karşıya gelmişler, geriliğin ve durgunluğun nedeni olarak onları görmüşlerdir.<sup>3764</sup>

Zaviye ve tekkelerin kurularak şehirlerde, köylerde, hac ve ticaret yollarında yaygınlaşması ve bunların tüccar, sanatkâr, âlim ve ileri gelenler dahil olmak üzere toplumun tüm fertleriyle münasebetleri, İslam dünyasının parçalarının birbirine bağlanmasında ve ender bir kültürel birlik içinde olmasında önemli ve asli bir rol oynamıştır. Müslüman şehirlerin kültürü, günlük fikhî muamelelerinde, Sünnî İslam itikadında ve sûfî manevi bağlılığında şaşırtıcı derecede birbirine benzerdir. Bu kültürdeki bazı problemlere rağmen mutasavvıflar ve âlimler İslam aleminin tamamında tek bir kültür oluşturmayı başarmışlardır. Bu da 20. yüzyılın başında her yere yayılan Avrupa işgali karşısında toplumları parçalanmaktan korumada büyük rol oynamıştır.<sup>3765</sup>

Dımaşk'ta bu görevi iyi bir şekilde yerine getiren tarikatlar arasında belki de en önemlileri Nakşibendi-Halidî ve Şâzelî tarikatlarıdır. Nakşibendiyye, 18. yüzyılda Hindistan'ın karşılaştığı Batı rekabeti sorunlarıyla 19. yüzyılda Doğu Akdeniz de karşı karşıya kaldığında yayılmıştır. Bunu, İngiliz işgalinden sonra Hindistan'daki Müslümanların durumuna ilişkin gördüklerinden yararlanan Halid el-Bağdâdî'nin kişiliğinde, bu tarikatın ileri gelenlerinde görülen Batılılaşma karşıtlığından çıkarıyoruz. Bağdâdî, Tanzimat dönemiyle birlikte başlayan Batılılaşmanın etkilerini kendi yöntemiyle püskürtmeye çalışmış<sup>3766</sup> ve o dönemde Nakşibendi-Hâlidî tarikatı Hristiyan devletlerin emperyalizmine karşı mücadelede büyük rol oynamıştır.<sup>3767</sup>

Cezayir'den gelen ve oradaki Fransız işgalinin etkilerine tanık olan Şâzelî tarikatının şeyhlerinin etkisini görüyoruz. Onlar, Emir Abdülkadir'in 1860'taki Hristiyan

---

<sup>3764</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 119.

<sup>3765</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 48; Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema'*, 38.

<sup>3766</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'iyye*, C. 1, 268.

<sup>3767</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 119.



fitnesindeki yatıştırıcı rolü gibi, Dımaşk toplumunu Batı müdahalelerinden korumada önemli bir rol oynamışlardır.<sup>3768</sup>

Bu bağlamda sûfilerin, temsil ettiği ülkelere bağlılıkları nedeniyle çelişkili fikirleri yayarak, seküler Suriyeliler arasındaki de dâhil olmak üzere,<sup>3769</sup> Dımaşk toplumunun kültürel birliğini parçalayan misyoner okullarının karşısında durduğunu görmekteyiz. Pek çok mutasavvıf âlim, Hristiyan misyonerlere karşı yazılar yazmış, onlarla mücadele etmiş, fikirlerinin toplum için tehlikelerini açıklamış ve ayrıca -daha önce belirttiğimiz gibi- Batı modernleşme dalgasını püskürtmek için özel okullar kurmuştur.

Muhammed el-Kâsimî, Abdulkadir el-Kassab, Muhammed eş-Şerîf el-Yakubî, Ali ed-Dakr ve diğerleri gibi bazı şeyhler, Müslüman topluluğun kimliğini korumak için, köylerde ve ücra bölgelerde aktif olarak Allah'a davet faaliyetlerinde bulunmuşlardır.<sup>3770</sup> Ali et-Tantâvî, Ali el-Dakr ve onun Havran, Ürdün ve Filistin köylerindeki misyoner kampanyalarına karşı koyma faaliyetlerinden bahsederken bu büyük başarıya dikkat çekmiş ve şöyle demiştir: "Dımaşk'ı bir sarsıntıyla sallayan adam... onun benzerini bilmiyordu... o, orada iman nidası ile haykırdı... ve insanlar buna icabet ettiler de bölük bölük Allah'ın dinine döndüler... ona, işinde muvaffakiyet ve Şam şeyhlerinden hiçbirine verilmeyen etkide derinlik verildi... Ve insanlar, ilk cahiliyedeki gibi cehalete boğulmak üzereyken, Allah onları dine ve onun bilgisine iade ettiğinde Havran ve Belka'da yapılanları unutmadılar."<sup>3771</sup>

Sûfilerin, toplumdaki kadın giyim kültürünün korunmasında da önemli bir rolü vardır. Fransızların girmesi, peçe açmanın yaygınlaşması ve Avrupa üniversitelerinden dönen Arap öğrencilerin kadınları özgürleştirme çağrısı yapmasıyla birlikte, mutasavvıfların ve âlimlerin İslam'da peçenin farziyeti ve İslam'ın kadına verdiği önem konusunda yazdıkları risaleleri görmeye başlıyoruz. Eskiden Dımaşk'taki Hristiyan ve Yahudi

---

<sup>3768</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu'l-'Ayân*, 173-174; Temîmî, *el-Emîr Abdulkâdir el-Cezâirî*, C. 2, 430. Makarios, *Hasru'l-Lisâm*, 233-234; Hasîbî, *Müntehabât min Müzekkirât*, 301, Cezâirî, *Tuhfetü'z-zâir*, C. 2, 635; Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 105.

<sup>3769</sup> Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ'*, 32; farklı misyoner okulları için bkz. Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 66-73.

<sup>3770</sup> Etâsî, *Tetavvuru'l-Müctemâ'*, 32; farklı misyoner okulları için bkz. Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el-'Arab*, 66-73.

<sup>3771</sup> Ali et-Tantâvî, *Ricâlün mine't-târîh*, (Mısır: Dâru'l-Beşîr, 1998) C. 2, 140.

kadınlar bile peçe takarken, bu dönemde mutasavvıflar ve fakihler, Müslüman kadınlara peçenin farz olduğunu işaret eden risaleler yazmak durumunda kaldılar. Meselâ, Şam Müftüsü Atâullah el-Kesm, “*Faslu'l-hitâb fi'l-mer'eti ve vücûbu'l-hicâb*”;<sup>3772</sup> Abdülkadir el-İskenderânî “*Safvetü'l-hitâb fi'r-reddi alâ 'adâi'l-hicâb*”<sup>3773</sup> risalelerini yazmış; Cemil eş-Şattî, “kadının yüzü avret değildir” diyen Ezher şeyhi Merâğî'ye reddiye yapmış;<sup>3774</sup> Hâşim el-Hatîb “peçenin (hicabın) vücubu” üzerine risaleler kaleme almıştır.<sup>3775</sup>

Belki de bütün bunlar, Avrupa'nın Batılılaşması karşısında Dımaşk'ın 19. yüzyılın sonlarına kadar direnmesinde ve hem Emevî hem İslamî özelliklerini korumasında rol oynamıştır.<sup>3776</sup> Özellikle Sultan II. Abdülhamid'in tarikatları desteklemesiyle, İslam birliğini destekleyen, Batı'ya düşman ve liberal fikirlerine karşı geniş bir halk hareketi meydana getirebilmişlerdir.<sup>3777</sup> Bu da Batılıların sûfilere karşı gazabını uyandırmış, toplum kültüründe yer alan kadim her şeye karşı açtıkları savaşta hedeflerinden biri olarak da onları görmüşlerdir. Bu sebeple halkın onlara olan güvenini sarsmak için imajlarını çarpıtmışlardır. Çünkü kuvvetli bir halk desteği bulunduğu müddetçe sûfilerin güçlerini geri kazanacakları, reformist ve yabancı hükûmetlere karşı devrime kalkışacakları korkuları bulunmaktadır.<sup>3778</sup> Onlar, sûfilerin güçlü nüfuzunun Vehhâbî hareketine karşı koyduğunu ve Vehhâbiliğin bu nüfuza darbe vurmayı başaramadığını görmüşler; bu nedenle modernistler ve batıcılar, şeyhlerin kullandığı otorite ve onlara tabi olanların itaati gibi tasavvuftaki bazı aşırılıkları eleştirerek başka bir saldırı yöntemini benimsemeye başlamışlardır. Buna rağmen, toplumun büyük çoğunluğu saf tasavvufun toplumun sağlığı için gerekli olduğuna inanıyordu. Ancak modern devletin başa geçmesi, Batı tarzı eğitimin yaygınlaşması ve modern yönetim sistemlerinin

---

<sup>3772</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâ'i Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 605.

<sup>3773</sup> A.g.e., C. 1, 676.

<sup>3774</sup> A.g.e., C. 1, 676.

<sup>3775</sup> A.g.e., C. 2, 932.

<sup>3776</sup> Lortet, *Melâmihi Sûriyye*, 218.

<sup>3777</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema'*, 129

<sup>3778</sup> Albert Haurani, *eş-Şu'ûbu'l-Arabiyye*, çev. Es'ad Sakr, (Dımaşk: Dâru Tılâs, 1977), 395.

uygulanmasıyla birlikte tarikatların sosyal etkisi azalmış ve Selçuklu döneminden beri sahip oldukları konumlarını kaybetmişlerdir.<sup>3779</sup>

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, sûfilerin ilmî hayattaki rolü ve ilmî hayata aktif katılımı ile ilgili olarak sunduklarımız, bu dönemdeki Dımaşk'taki mutasavvıfların tamamı için geçerli olmak zorunda değildir. Bu nedenle ıslah hareketi ileri gelenlerinin, avamdan cahil mutasavvıflara, onların ilme karşı ilgisizliklerine; hurafeleri, hayalleri ve bağnazlığı yaymalarına karşı birçok eleştiri yaptığını görüyoruz. Cemaleddin el-Kâsimî onları, insanlar arasında cinnet yayan ve şeriat dışı bazı uygulamaları nedeniyle, eğitilmiş gençleri dinden uzaklaştıran elektrik tellerine benzetmiştir. Bununla birlikte disiplinli, ilmî tasavvufun Müslüman seçkinlerin ve zahitlerinin bir alameti olduğunu kanaatindedir.<sup>3780</sup> İşte bir sonraki, sûfilerle ıslahatçılar arasındaki ilişki bölümünde inceleyeceğimiz şey budur.

### **3.7. Sûfiler ve Selefi Islah Hareketi**

#### **3.7.1. Dımaşk'taki Selefi Islah Hareketi**

Dımaşk, 19. yüzyılın sonlarında Arap aleminde ortaya çıkan Selefi Islah Hareketi'nin en önemli merkezlerinden biridir. Nakşibendî-Hâlidî ve Şâzelî-Derkâvî gibi yenilikçi tasavvuf tarikatlarının rahminden doğmuş ve Dımaşk toplumunun değişimlerinden etkilenmiştir. Osmanlı döneminin başından itibaren süregelen dînî uygulama ve öğretilerini yeniden gözden geçirmeye sebep olacak kadar Dımaşk'taki dînî seçkinlerin konumunun gerilemesi örnek olarak gösterilebilir. Buna ek olarak Dımaşk dışında ortaya çıkan selefi fikirli akımlarla etkileşim içerisine girmesi, Bağdat'taki Alûsîler, Mısır'daki Muhammed Abduh ve bazı Hint âlimleri gibi<sup>3781</sup> ıslahatçı akımın temsilcisi olarak Dımaşk'a gelen ve Mısırlı ıslahatçılarla,<sup>3782</sup> kendi ıslahatçı takipçileri arasında köprü olan Abdülkâdir el-Cezâirî'nin merkezî rolü bu gibi etkilerin bazılarıdır.

Dımaşk Islah Hareketi birbirini izleyen ve etkileyen üç kuşak boyunca gelişmiştir:

İlk nesli Cemaleddin el-Kâsimî, Tâhir el-Cezâirî, Abdurrezâk el-Baytâr ve Selîm el-Buhârî temsil etmiştir.

---

<sup>3779</sup> Haurani, *eş-Şu'ûbu'l-Arabiyye*, 395.

<sup>3780</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 144.

<sup>3781</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 6, 273.

<sup>3782</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 41.

Kâmil el-Kassâb, Muhammed Kürd Ali, Behçet el-Baytâr, Salâhuddîn el-Kâsımî, Muhibbuddîn el-Hatîb, Abdulkadir el-Mağribî, Hâmid et-Takî ve Abdulfettah el-İmâm gibi ilk neslin öğrencileri ikinci nesli şekillendirmiştir.

Üçüncü kuşağa gelince Ahmed Mazhar al-Azme, Ali Tantâvî, Tevfîk el-Bizre, Mustafa es-Sıbâî ve Muhammed b. Abdulkâdir el-Mübarek gibi önceki iki kuşaktan etkilenenler vardır.

Zamanla ıslah fikri gelişmiş, bu üç kuşak boyunca birçok meseleye yaklaşım değişmiştir. Mesela Kâsımî nesli -Abdülhamîd ez-Zehrâvî<sup>3783</sup> dışında- genellikle İbn Teymiyye'nin ve onun öğrencilerinin<sup>3784</sup> fikirlerine önem verdikleri ve Şam bölgesindeki selefi hareketin ilk nüvelerinden oldukları halde Muhammed b. Abdulvehhâb'ın hareketini reddedip eleştirmişlerdir.<sup>3785</sup> Şeriata uygun bir tasavvuf çağrısında bulunmuşlar, bunu Müslüman bir âlimin kişiliği için zaruri görmüşlerdir.<sup>3786</sup> Yerleşik kelmâ ve fikhî mezheplere saygı göstermişler; bu mezheplerin taassubun ve durgunluğun şaibelerinden arındırılması, araştırma ve icihad ile yeni bir ruh verilmesi çağrısında bulunmuşlardır.<sup>3787</sup> Mesela, Cemâleddîn el-Kâsımî belirli bir mezhebe bağlı kalmamıştır. Çünkü o hakikati sadece bir mezhebe ait olarak görmemiştir.<sup>3788</sup> Kitap ve sünnete dayanan selef yoluna meyletmış ve onu hakikat olarak görmüştür.<sup>3789</sup> Talebesi Kürd Ali'nin, "Bilinen mezheplerden herhangi birine mensup değildir ama imamlarına saygı gösterir, onları yermeyi reddeder, Kur'an

---

<sup>3783</sup> Cezâirî, Baytâr ve Kâsımî'nin eleştirilerinin zıddına sûfî, kelâmî ve fikhî ekollere karşı çok şiddetli eleştiriler yöneltmiştir. Bu tutumu II. Abdülhamid'in Osmanlı İmparatorluğu döneminde yerleşen İslam kültürünü destekleme politikasına karşı düşmanlığından kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Bkz. Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 101-106.

<sup>3784</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 6, 273.

<sup>3785</sup> Bkz. Sûfîlerin devlet adamlarıyla ilişkisi bölümünde Dimaşk ulemasının Vehhâbî hareketine bakışı.

<sup>3786</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 144-146.

<sup>3787</sup> A.g.e., 45-47.

<sup>3788</sup> Hakan Atalay, *Islahat Hareketleri ve Selefilik*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 36.

<sup>3789</sup> Atalay, *Islahat Hareketleri*, 38.

ve sünnetten gelen sahih delillere tâbî olur”<sup>3790</sup> diye anlattığı Tâhir el-Cezâirî de aynı şekildedir.

20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Muhammed b. Abdulvehhab’ın hareketini destekleyen ve muhafazakâr âlimlerin eleştirilerine karşı onu savunan bir kuşak görüyoruz. Bu nesil, tasavvufun daha uzak ve onu öncekilere göre daha çok eleştiren bir kuşaktır. Mezhep sahibi olmaya karşı çıkmışlar, bütün kadîm kelâmî ve fikhî mezheplerin reddedilmesi sadece selef mezhebinin takip edilmesi için çağrıda bulunmuşlardır.<sup>3791</sup> Mesela, Selâhaddin el-Kâsımî, Haşeviyye ve Vehhâbiyye üzerine bir makale yazmış; bu makalede muhafazakar Dımaşk âlimlerini katı bir dille eleştirmiş; Vehhabîlerin tevhide çağıran, bidatle savaşıyan, dinin esaslarını gözetken bir grup olduğunu ve Muhammed b. Abdulvehhâb’ın yeni bir şeyle gelmeyip ilk büyük müçtehitlerin yolunu takip ettiğini iddia etmiştir.<sup>3792</sup>

Bizi, tasavvufun ıslah ekolüyle ilişkisi üzerine konuşmaya iten ise iki taraf arasındaki fikrî tartışmaların Dımaşk’ın kültürel kimliğinin oluşmasına olan etkisidir. Dımaşk tasavvufunun önde gelenleri ve ıslah ekolünün önemli şahsiyetleri arasında kuvvetli bağlar ve güçlü ilişkiler olmasına rağmen tasavvuf tarikatlarını ve onların uygulamalarını ilk eleştirenler ıslah ekolünün önde gelenleridir. Şunu neredeyse kesin olarak diyebiliriz ki, Nakşibendî-Hâlidî gibi bazı tarikatlar ve meşhur isimlerinden Hâlid el-Bağdâdî, onun Hânî ailesinden halifeleri, Emir Abdulkâdir el-Cezâirî ve halkası ıslah ekolünün bizzat oluştuğu yuvadır. Araştırmamızın ilerleyen kısımlarında bunu ortaya koymaya çalışacağız.

### **3.7.2. 19. Yüzyılın Sonlarında Islahatçıların Tasavvufa Eleştirisi**

#### **3.7.2.1. Islahatçıların Tasavvuf Eleştirisi**

19. yüzyılın ortalarından önce tasavvuf eleştirisi Dımaşk toplumunda yaygın bir şey değildir. Ayan tabakasının ve âlimlerin yanında tarikat şeyhleri de toplumun önde gelenlerindendir. Halk arasında kuvvetli bir etkileri, âlimler arasında da apaçık bir

---

<sup>3790</sup> Kürd Ali, *Kunûzü’l-Ecdâd*, 9.

<sup>3791</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 7.

<sup>3792</sup> Cummins, *el-İslâhu’l-İslâmî*, 181, Bkz. Behcet el-Baytâr’ın *Hilyetu’l-Beşer* kitabı için yazdığı, bu asrı eskiye göre durgunlukla ve doğruyu yanlıştan ayırt etmek için kapsamlı incelemenin yapılmadan sözlerin teslimiyetle kabul edilmesiyle nitelendiren mukaddimesi.

makamları vardır.<sup>3793</sup> Fakat misyoner, resmî okullardaki modern eğitimin yaygınlaşmasının bu gibi eleştirilerin yayılmasında ve büyük bir kesim tarafından kabul görmesinde önemli bir rolü olmuştur. Bu durum, 20. yüzyılın başlarından itibaren tarikatların nüfuzunun gerilemesine ve önceden başlarında bulunan önde gelen mühim şahsiyetlerin ortadan kaybolmasına sebebiyet vermiştir.<sup>3794</sup>

Abdülhamîd ez-Zehrâvî'nin “*Fıkıh ve Tasavvuf*” isimli kitabı, bir ıslahatçı selefinin fıkıh âlimlerini ve tasavvufu birlikte eleştiren ve Dimaşk'taki tartışmayı ateşleyen ilk yayındır.<sup>3795</sup> Ancak ıslahatçı yayınlarında tasavvuf tarikatlarına ve şeyhlerine yöneltilen eleştiriler tek bir tarzda olmamıştır. Dimaşklı ıslahatçı önderler, halka özgü tasavvuf ve şer'î olarak reddedilen bazı uygulamalarla, seçkin Müslümanların özelliği olan şeriata bağlı âlimlerin tasavvufunu ayırmışlardır.<sup>3796</sup> Bununla birlikte tasavvufu hem icmalen hem de tafsilen eleştiren Reşîd Rızâ, Abdülhamîd ez-Zehrâvî gibi Dimaşk dışındaki bazı ıslahatçı ileri gelenlerinin etkileri Dimaşk'ta de görülmektedir. Baytâr ve Kâsımî gibi Dimaşk ıslahatçıları onlarla aynı fikirde değildir. Anlaşıldığı kadarıyla bu ihtilafta -Abdülhamîd ez-Zehrâvî ve Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî arasında gördüğümüz gibi- sadece ilmî bakış açısının değil aynı zamanda şahsî husumetlerin de etkisi vardır.<sup>3797</sup>

Islahatçı fikrin eleştirilerini takip ederken karşılaştığımız sorun, ıslah hareketinin mühim şahsiyetlerinin -Kâsımî haricinde- nadir yazılı eserler vermeleridir. Tâhir el-Cezâirî, birçok ders kitabı yazmasına rağmen, ıslahatçı fikirlerini yayınlarında dile getirmeyi tercih etmemiş, bunları özel halkalarda yakın talebeleriyle paylaşmıştır. Abdurrezzâk el-Baytâr'ın ıslahatçı fikirlerle alakalı bir yayını yoktur. Bununla birlikte ıslahatçı yaklaşımını temsil eden bazı biyografileri ele aldığı *Hilyetü'l-Beşer* isimli eserinden yararlanabiliriz. El-Beytâr'ın, *Celâu'l-Ayneyn* isimli eserinde İbn Teymiyye'den büyük saygıyla bahseden Numan el-Âlûsî'yi övmesi, birtakım şer'i hükümleri hafife alan bazı Yeşrutî-Şâzelî müritleri kınaması, dinî makamların tevarüsünü eleştirmesi, Muhammed Abduh'dan aldığı Cemaleddin Afğani'nin

---

<sup>3793</sup> *Hilyetü'l-Beşer* kitabına bakan bunu açıkça fark eder.

<sup>3794</sup> ‘Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 154, ‘Azme, Mir'âtu Dimaşk, 108

<sup>3795</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 101.

<sup>3796</sup> A.g.e., 144.

<sup>3797</sup> A.g.e., 146.

biyografisini, Hasan Han ve babası Hasan el-Kinnevcî'nin biyografilerini diğer bazı ıslahatçıların biyografileriyle beraber kaleme alması buna örnek olarak gösterilebilir.<sup>3798</sup> Selîm el-Buhârî bu konuda oldukça az yayınına rastlanırken; Abdulkâdir Bedrân ise bazı kitaplar yayınlamış ama selefilige olan sempatisini göstermekten kaçınmıştır.

Bu nedenle genellikle bu akımın açık temsilcisi olarak daha çok Kâsimî'nin yazılarına itimat edilir.<sup>3799</sup> Ancak Kâsimî'nin yazıları çoğunlukla fikrini başkalarının diliyle ifade etmekle nitelenmiştir. Müctehidler hadisesine<sup>3800</sup> maruz kaldıktan sonra kendi kelimeleriyle bakış açılarını dile getirmekten çok Kur'an'dan, sünnetten ve kadîm müctehid imamların sözlerinden kanıt getirdiği eserleri kaleme aldığı yeni bir metot geliştirmiştir. Kâsimî, tarikat kurucularının, kelamî ve fikhî mezheplerin imamlarının maskeleri ardından konuşmuş; onun gibi genç bir âlim tarafından söylene çok az kişinin kabul edeceği düşüncelere, imamların otoritelerinden kazanılan etki ve gücü katmıştır.<sup>3801</sup> Kâsimî'nin klasik ekolün önde gelen isimlerinin maskeleri ardına saklanması örneklerinden biri ictihada davet edip geleneğe hücum eden, *Fütuhât-ı Mekkiyye* kitabından yaptığı alıntıları yayınladığı makaledir.<sup>3802</sup>

Önceki ıslahatçıların meşhur şahsiyetlerinin, bazı risalelerinde ve kitaplarındaki eleştirilerine ek olarak, özellikle Kahire'de çıkan İslâmî gazete/dergilerde de sûfilerin inhiraflarına karşı çıktıklarını ve sayfalarında onu eleştirdiklerini görüyoruz.<sup>3803</sup>

---

<sup>3798</sup> A.g.e., 74.

<sup>3799</sup> A.g.e., 119. Kâsimî'nin nakillerinde David Dean Cummins'ın *Islahu'l-İslâmî* kitabına çokça referans göstereceğim. Çünkü Cummins, ailesinin Dımaşk'teki özel kütüphanesinde hâlâ muhafaza ettiği Cemâleddîn el-Kâsimî'nin yazılı mirasının hepsini inceleyebilmiştir

<sup>3800</sup> 1895 yılında Dımaşk'te gerçekleşen hadisedir. Bazı Dımaşk uleması içtihat daveti suçlamasıyla mahkemeye çağırılmışlar, kadı ve müftünün önüne çıkmışlardır. Kâsimî olayın ayrıntılarını anlatmış ve biyografisinde nakletmiştir. Bkz. Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî* ve *'Asruhû*, 43-69.

<sup>3801</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 100.

<sup>3802</sup> A.g.e., 202.

<sup>3803</sup> Sâmi Kûmî, *es-Sihâfetu'l-İslâmiyye fî Mısır fî'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*, (Kahire: Dârul-Vefâ, 1992), 160, 169.

Mesela Reşîd Rızâ yönetimindeki *Menâr* Dergisinde sûfiler eleştirildiği gibi,<sup>3804</sup> 20. yüzyılın başlarında Cezayir’de Muhammed Abduh’un fikirlerinden etkilenen iki gazetede, genel olarak Cezayir’in dinî durumu özel olarak da tarikatlar tenkit edilmiştir.<sup>3805</sup>

Öncekilere ilaveten o zamanki Islahat Hareketi’nin, Muhammed Kürd Ali, Hâlid el-Azm, Ahmed Hilmî el-Allâf ve diğerleri gibi mensuplarının hatıratlarında da bazı tasavvuf eleştirilerini gözlemleyebiliriz.

Burada bir uyarı yapmak gerekir ki, ıslahatçıların tasavvufa olan eleştirilerinden aktaracaklarımız aslında sadece tasavvuf ile ilgili değildir. Onlar “taklitçi donuk fakihler” olarak adlandırdıkları muhafazakâr âlimlerin de karşıtıdır. İslâmî ıslahatçılık ile geleneksel İslâmî fikir ekollerinin çatışması kelam, fıkıh ve tasavvufun tamamındaydı. Islahat hareketi, bu ekollerin toplumdaki otoritesinin yıkılmasını en önemli kazanımı olarak görmüştür.<sup>3806</sup>

Dımaşk toplumuna gelen bu akım, donuk ve kabirci yaftasının yapıştırılmasından korkan Dımaşk âlimlerinin tasavvufa karşı daha isteksiz olmalarına yol açmıştır. Birçoğu küfür ve şirk ile itham olunma korkusundan mensup oldukları tasavvuf tarikatlarını gizlemeye başlamışlardır. Mesela, seleflerin Tîcânî tarikatına mensubiyetinden dolayı tekfir etmesinden sonra Alî ed-Dakr, buraya mensubiyetini gösteren emareleri ortadan kaldırmıştır.<sup>3807</sup> Aynı şekilde anlatıldığına göre, Nakşîbendî şeyhi İsâ el-Kürdî halifesi Emîn ez-Zemelkânî’ye şöyle nasihat etmiştir: “Özellikle bu zamanda, müridin hali ne kadar çok kapalı olursa o kadar iyidir; çünkü bu halleri anlayan ya da doğrulayan kişilerin sayısı azaldı.”<sup>3808</sup>

### 3.7.2.2. Islahatçıların Tasavvufa Yönelik En Önemli Eleştirileri

Aşağıda Dımaşk selefi ıslah ekolünün sûfilere yönelik eleştirilerini sunacağız ve belirli kişilere yönlendirilmiş olduğunu göreceğiz. Islah ekolünün ilk tabakası sûfilerin genelini eleştirmiyordu. Yüzde beşten fazla olmayan bir grubun sapkınlığından dolayı

<sup>3804</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 129

<sup>3805</sup> Sabbâğ, *Me'âlimu'l-Hayâti'l-Fikriyye*, C. 2, 383

<sup>3806</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve'l-Hadâsetu'l-Avruppiyye*, 360.

<sup>3807</sup> Ayrı sûfî tarikatleri bölümünde bu fitne hakkında bir bahis geçmiştir.

<sup>3808</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 460.



tüm sûfilere ve geleneksel fukahayı yoldan çıkmış ve donuk bir grup olarak görmek; “Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin sizi adaletsiz davranmaya itmesin”<sup>3809</sup> ayetiyle beyan buyrulan Kur’an edebine tezat teşkil eder. Bilindiği üzere yaygın hale gelmiş her toplulukta, bu topluluğun genel kabul edilen ilke ve ölçülerine aykırı bazı kişi ve gruplar her zaman buluna gelmiştir.

Islahatçıların sûfilere dönük eleştirilerini altı ana başlıkta alabiliriz. Bunlar:

### **a) Sûfilerin Sapkın Uygulamaları**

Bu başlıkta ıslahatın önemli kişiliklerinin sûfilerin bazı sapkın uygulamalarına eleştirileri zikredilmiştir. Bunların başlıcaları şunlardır:

#### **1- Şeriatın Yükümlülüklerini Terk Etmek**

Bu yüzyıl boyunca Dımaşk'ta bu töhmetin yöneltildiğini görebildiğimiz tek örnek, bazı Yeşrutî-Şâzelî mensuplarıdır. Abdurrezzâk el-Baytâr onları acımasız bir şekilde eleştirmiş; Şam uleması ve sûfilerinin sahih tasavvufun metoduna muhalefet eden bu müritlere karşı çıktığını açıklamıştır.<sup>3810</sup> Bu müritlerin olayı büyümüş; şeriat hükümlerine muhalefetlerini ilan edip düşmanları karşısında güç uygulamaya başlamışlardır. Bunlardan biri, Ali el-Yeşrutî'nin tarikatın yayılması için Akka'dan Dımaşk'a gönderdiği, sanki bastonmuş gibi mızrak taşıyan güçlü bir grubu olan ve Dımaşk valisinin kendisini hocası ve müritleriyle Kıbrıs adasına sürgüne gönderdiği Ahmed el-Bikâî'dir.<sup>3811</sup>

Bir diğeri ise Dımaşk ulemasından ilim tahsil edip, akranları arasında ilmi ve zühdüyle meşhur olan Saîd el-Hâlidî'dir (ö. 1877). Ahmed el-Bikâî'yi tanışıp, Ali el-Yeşrutî ile görüştüğünden ve ondan ilim tahsil edip Dımaşk'a döndükten sonra hali değişmiştir. İlim ve ulemayı küçümsemiş, şeriatın yükümlülüklerinden birçoğunu terk etmiş, şer'an kabul edilmeyecek Hulûlîlerin kelamına benzer sözler etmiş ve şöyle demiştir: “Her kim tarikatta yükselirse, zatı Allah'ın zatı, sıfatları Allah'ın sıfatları gibi olur ve her kim bu makama ulaşırsa, Allah'a namaz, oruç, helal-haram yükümlülüğü olmadığı gibi, ona da bu sorumluluklar yoktur.” İblis hakkında “insan-ı kâmil” demiş ve bunun gibi birçok sapkınlık daha dile getirmiştir. Baytâr, babasının öğrencilerinden biri

---

<sup>3809</sup> el-Mâide 5/8.

<sup>3810</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 670.671, 1067.

<sup>3811</sup> A.g.e., C. 2, 670, 671.

olduğu için öğüt vermeye çok çalıştığını belirtmiştir. Ancak kimseden nasihat kabul etmemiştir. Üstelik etrafında onun metodu üzere açıkça büyük günahlar işleyen ve zulüm işleyen bir grup toplanmıştır.<sup>3812</sup>

Baytâr'ın bu müritleri şiddetle eleştirmesi, şeyhleri Alî Nureddîn el-Yeşrutî'yi ve tasavvufunu takdir etmesini engellememiştir.<sup>3813</sup> Bu da bu neslin ıslahatçılarının eleştirilerinin tasavvuf tarikatlarının tümüne değil sapkın sûfilere yönelik olduğu fikrini doğrulamaktadır.

## 2- Dünyaya meyil ve Dindarlık Taslamak

Her dönem ve toplumda, insanları, muttaki ve zâhid görüntüsü vererek aldatmaya çalışıp gönüllerini kazanmaya, böylece hediyelerini ve mallarını elde etmeye çalışanlar bulunmuştur. Şam ehli bu tipler için “dolandırıcı” adını takmışlardır. Bunlar, herhangi bir mesleği veya sanatı olmayan, kendilerini zühd ve ibadet ehli, Rıfâî ve Kâdirî gibi bazı meşhur evliyaya bağlı gösteren; zenginlerin yanına sık sık gidip gelen ve onlara ezberlediği, bir kısmını da kendine atfettiği kerametleri anlatan; böylece mal sahiplerinin cömertlikleri ve bağışlarından istifadeye çalışan tiplerdir.<sup>3814</sup> Teracim kitaplarında yer verilen bazı örnekler şunlardır:

Sâ'dî tarikatının şeyhi İbrahîm el-Cebâvî, Emevî vakıflarından sorumluydu. Mübarek ve sâlih bir zattı ama basiretsizdi. Vakıfların işlerine, gelirleri çıkarlarına göre manipüle eden ve denetleyen olmaksızın tasarrufta bulunan müritlerini tayin etti. Şeyh vefat ettikten sonra foyaları ortaya çıktı ve rezil rüsva oldular.<sup>3815</sup>

Abdurrezzâk el-Baytâr, Vali Cezzâr Ahmed Paşa'nın (ö. 1804) biyografisinde, Dımaşk halkına zulmünde Paşa'ya yardım eden bir Kürt grubunu eleştirmiştir. Bunların reisleri tasavvuf iddia eder ve kendisini Şeyh-i Ekber'ın *Fütuhât*'ında haber verdiğini söylerdi.<sup>3816</sup>

---

<sup>3812</sup> A.g.e., C. 2, 669.674; eş-Şattî, *Âyânu Dımaşk*, 135-137.

<sup>3813</sup> A.g.e., C. 2, 1065

<sup>3814</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha'l-Karib*, 484.

<sup>3815</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 42.

<sup>3816</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 129.

Merakeşli Ahmed el-Kâmili el-Mağribi (ö. 1882), hile ve yalanla itham edilmiştir. İbn Arabî'ymiş gibi sûflerin diliyle konuşur; hâl ehlindenmiş gibi gözükdü. Müritlerinin mallarını çalmasıyla ve sapıklıkla itham edilmiştir.<sup>3817</sup>

Anlatıldığına göre Saîd el-Gabra'nın (ö. 1885), Ali el-Yeşrutî'nin Dımaşk'taki halifelerinden ve ilim ve ibadetle meşgul olan, Çakmakiyye medresesinde zikir meclisleri düzenleyen biridir. Ancak vakıflar idaresinde iş başına geçince dünyaya yönelmiş ve insanlar nezdinde makamı gerilemiştir.<sup>3818</sup>

Nakşibendî Mahmûd es-Sâhib'in halifelerinden ve meşhur Dımaşk ulemasından biri olan Selîm el-Attâr (ö. 1889), işlerde menfaatini gözettiğinden ve araştırmadan malları toplamayı sevdiğinden dolayı ayıplanmıştır.<sup>3819</sup> Fakat Cemîl eş-Şattî, ziyaretçilerine ve öğrencilerine çokça infakta bulunduğunu ve ona yönelen kişiden iyiliğini sakınmadığını ifade ederek, Şeyh Selîm'i mazur görmüş ve suçlamanın yerinde olmadığını ifade etmiştir.<sup>3820</sup>

Dımaşk'taki Şâzelî Alî el-Yeşrutî'nin halifelerinden olan Es'ad el-Hamzâvî'nin (ö. 1889), idarecilerle bağlantıları ve onlar yanında konumunu kullanarak halkın dertlerine çözüm bulmak için çaba sarfettiği ama bunun karşılığında sunulan hediyeleri kabul etmede tereddüt etmediği zikredilir.<sup>3821</sup>

Muhammed Kürd Ali, zamanında zühd ile bilinen bir şahsın öldüğünde Dımaşk medreselerinin birindeki basit odasında gizli saklı bir sürü malını bulduklarını ifade eder.<sup>3822</sup>

Hâlid el-Azm, Vali Cemal Paşa'nın, I. Dünya Savaşı devam ederken 1915 yılında, mevlid ve ilahiler okumaları ve Osmanlı ordusunun muzafferiyetine dua etmeleri için Medine-i Münevvere'ye gönderdiği bir grup şeyhin; yolculuk trenini her seferinde bir saatten fazla durduran, uzun süreli abdest ve namazdaki soğuk vera gösterilerini

---

<sup>3817</sup> A.g.e., C. 2, 249

<sup>3818</sup> A.g.e., C. 2, 651.

<sup>3819</sup> A.g.e., C. 2, 681.

<sup>3820</sup> eş-Şattî, *Âyânu Dımaşk*, 336.

<sup>3821</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 310.

<sup>3822</sup> Kürd Ali, *el-Mu'âsirûn*, 370, 371.

eleştirmiş; bunun yanında yemeye ve mala düşkünlükleriyle, devlet adamlarına yalakalıklarına da hayretini ifade etmiştir.<sup>3823</sup>

Takiyyuddîn el-Hısnî, Süleymaniye Tekkesi Nakşîbendî şeyhi Es'ad es-Sâhib'i (ö. 1928), elde ettiği dünyevî menfaat için Reyhaniyye Medresesi vakıflarını çarçur etmesi sebebiyle ayıplamıştır.<sup>3824</sup>

Selâhaddin el-Kâsimî (ö.1916), aralarındaki çekişmelerden, şöhret, makam ve malda yarışmalarından dolayı davet cemaatlerinden çok siyasî partilere benzemeye başladıkları için bazı tasavvuf tarikatlarını kınamıştır.<sup>3825</sup>

Mahmud Kürd Ali, şeyhleri, aralarındaki düşmanlık, kibirlenmeleri, hediyelerine talip olmak ve dünyalık istemek için yöneticilerin yanına gitmeye çok çabalamaları ve vakıf malını yemedeki rahatlıkları sebebiyle eleştirmiştir.<sup>3826</sup>

Bu eleştiriler sadece sûfilere değil, bazı ulemaya da yöneltilmiştir. Şam müftüsü Hâmid el-Imâdî, buğdayı stoklamış, satmak için fiyatının artmasını beklemiştir. Hatta Bedîr el-Hallâk, "Müslümanların müftüsü bile Allah'ın yarattıklarına merhamet etmiyorsa başkasından beklemeyin" demiştir.<sup>3827</sup>

### 3- Şeriata Ters Düşen Uygulamalar

Tasavvuf müntesiplerinden bazılarından şeriata muhalif bazı hususlar sâdır olduğunu görmekteyiz. Mesela, Sa'diyye tarikatı şeyhleri Sâ'di ailesinden biri intihar etmiş,<sup>3828</sup> bir diğeri dine yakışmayan davranışlarda bulunmuş,<sup>3829</sup> kendisi dışındakiler için yapılan övgüleri kendisine yapılmış gibi iddia etmiş,<sup>3830</sup> uyuşturucu türlerinden birini

---

<sup>3823</sup> Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 18, 19.

<sup>3824</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 3, 954

<sup>3825</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 17.

<sup>3826</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 29.32.

<sup>3827</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 127.

<sup>3828</sup> Kennânî, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 235.

<sup>3829</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 42.

<sup>3830</sup> A.g.e., C. 1, 41.

kullanmış,<sup>3831</sup> kahvelerde oturmuştur.<sup>3832</sup> Bir başkası şeriata muhalif durumlarda yakalanmış;<sup>3833</sup> diğeri ibadet ve zikre yöneldikten sonra dünyaya yönelmiş ticaretle meşgul olmuş ve yöneticilerin arasına katılmış;<sup>3834</sup> birisi ise vakfın mallarını dolandırmış ve yemiştir.<sup>3835</sup>

Zaviyelerden birinin şeyhi kendini öldürmüştür.<sup>3836</sup> Meczup Hasan es-Dennâ avret mahalli açık olarak gezmiştir.<sup>3837</sup> Meczupların çıplaklığı gerçeği ve insanların onlara saygı gösterip kutsaması Batılı seyyahların hatıratlarında da geçer.<sup>3838</sup> Bazıları garip şeyler yaparak bunlarla sıradan insanları keramet diye kandırışlardır.<sup>3839</sup> Bazıları şeyhini abartarak yüceltmiş ona kerametler ve ona ait olmayan halleri atfetmiştir.<sup>3840</sup>

20. yüzyılın başlarında modern ilimlerin yayılmasıyla, Ahmed Hilmî el-Allâf'ın, Rıfâî tarikatı ayinlerini ve buradaki ritüellerden şişlemeyi eleştirdiğini görürüz. Bunun keramet olduğunun reddetmiş, bu durumu avam halkın anlayamayacağı ancak psikologların açıklayabileceğini savunmuştur.<sup>3841</sup> Bazı sûfilerin, şeyhlerin ve zikir meclislerinin şeriattan sapmasını tenkit etmiştir.<sup>3842</sup>

Cemâleddîn el-Kâsimî, sünnet olan zikirlerin bırakılıp şeyhlerin evrad ve zikirleriyle yetinmeyi<sup>3843</sup> ve kabirlere ziyaretin çokluğunu eleştirmiştir.<sup>3844</sup> Aynı şekilde Mevlid-i

---

<sup>3831</sup> A.g.e., C. 1, 42.

<sup>3832</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 192.

<sup>3833</sup> Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, C. 1, 153.

<sup>3834</sup> Ğazzî, *el-Kevâkibus's-Sâire*, C. 1, 188.

<sup>3835</sup> Murâdî, *Silku'd-Durer*, C. 1, 41.

<sup>3836</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 57.

<sup>3837</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 488.

<sup>3838</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 137.

<sup>3839</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 487.

<sup>3840</sup> A.g.e., C. 3, 1487.

<sup>3841</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 159.

<sup>3842</sup> A.g.e., 154.

<sup>3843</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhu*, 605.

<sup>3844</sup> A.g.e., 170, 604, Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 146.

Nebi münasebetiyle sûfîlerin okuduğu mevlitlerdeki mevzû hadisleri ve gerçek olmayan harikulade olayları da tenkit etmiş; 1888 yılında, içinde bu tür haberlerin olmadığı bir mevlit yazarak sûfî mevlitlerini zımnen reddetmiştir.<sup>3845</sup>

Behçet el-Baytâr, kabirlere dua amacıyla gitmeyi;<sup>3846</sup> vefat etmiş sâlihlerle tevessülü;<sup>3847</sup> onların izleri, eşyalarıyla teberrükü eleştirmiştir.<sup>3848</sup> Şeyhlere nispet edilen kerametleri abartmayı tenkit etmiş, onları bir hayal ve canlandırma<sup>3849</sup> veya insanları aldatma ve evlerini gözetleme addetmiştir.<sup>3850</sup>

Islahatçıların önde gelenleri bu gibi eleştirileri zikir meclisleri ve rabita gibi bazı tasavvuf uygulamalarına da yöneltmişlerdir.<sup>3851</sup>

#### 4- Bilgisizlik ve İlme Uzaklık

Mecupların yaygın varlığı, insanların ve sûfîlerin onları yüceltmesi, ilimden uzak durma kültürünün yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bazı Fransız seyyahların mülahazasına göre, mecuplara olan tazim, insanların, onların Allah tarafından seçilen kutsal kişiler olduğuna inanmaları, mecuplukta seçkinlik ve Allah'a yakınlık görmeleri nedeniyle mecupların tedavisine çalışılmamıştır.<sup>3852</sup> Bu da cehaletin yayılmasına yardım etmiştir. İlim, Allah rızasına ulaşmak için bir şart olmaktan çıkmıştır. Bu da sapkın tasavvuf uygulamalarının, ritüellerinin ve cezbe hallerinin toplum tarafından kabul edilmesine, çirkin ve şeriata muhalif hallerine sessiz kalınmasına yol açmıştır.<sup>3853</sup> Böylelikle tasavvufla, ayinleri ve halleri ile ilgilenmek bazılarında ilim seviyesi bakımından gerilemeye neden olmuştur. Yani torunlar dedelerine yetişememişler, onlarda ilmin ancak görünüşü kalmıştır. Âlimlerin birçoğu öğrencileri okumaya teşvik etmemiş; bilakis okumayı terk etmelerini telkin

---

<sup>3845</sup> A.g.e., 81.

<sup>3846</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1239, 1555.

<sup>3847</sup> A.g.e., C. 3, 1609.

<sup>3848</sup> A.g.e., C. 1, 304.

<sup>3849</sup> A.g.e., C. 1, 14, C. 2, 727.

<sup>3850</sup> A.g.e., C. 2, 759.

<sup>3851</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 780.

<sup>3852</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 127.

<sup>3853</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 407.

etmişlerdir, çünkü aslında kendileri okumak ve ilimlerini artırmak istememektedirler.<sup>3854</sup>

Sûfilerin bir kısmında ilimden uzak durma kültürü yayılmış; hurafelere dayanmışlar, mevzû hadisleri ve yalanları doğrulamışlardır. Bu nedenle Cemâleddîn el-Kâsimî, bu yönelimi destekleyenleri tenkit etmiş; mesela Mayıs 1919'da yazdığı bir özel mektubunda, "Nebhânî'ye gelecek olursak, bırakın kininde boğulsun! Yazılarıyla birçok sade insana zarar veren bu hurafeci adamı Allah öldürsün! Bu devrin alameti, onun yazıları gibi kültür ve bilgiden mahrum yazıların reddidir."<sup>3855</sup> diyerek Kadı Yusuf en-Nebhânî'yi acımasızca eleştirmiştir.

Bu gibi yoldan çıkmış sûfilerin kültürlerinin yayılması, Kâsimî'yi Müslümanları tüm işlerinde dinen irşâd edecek, ilim ve ameli, ibadetin zahirini ve ruhunu birleştirecek bir kitap telif etmeye teşvik etmiştir. Muhammed Abduh ile istişare etmiş, o da *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'i, içindeki uydurma kıssaları ve mevzû hadisleri çıkararak özetlemeye yönlendirmiştir. Kâsimî bu tavsiyeye uyarak, zamanındaki bazı sûfilerin hali olan ilimden uzaklık, taassup ve katılıklarına karşı gizli bir reddiye olan "*Mevizatü'l-mü'minîn*/Müminlere öğüt" isimli kitabını yazmıştır.<sup>3856</sup>

Dımaşk'taki bazı sûfilerin arasında yayılan katılık ve taassubun en görkemli portresi 1908 senesinde gerçekleşen ve Cemâleddîn el-Kâsimî'nin eleştirdiği şu hadisedir: Reşid Rızâ vaaz için Emevî Camii'ne geldiğinde bazı tasavvuf talebeleri ona karşı koymuşlar ve camiden kovana kadar halkı ona karşı kışkırtmışlardır. Hatta ikinci günün sabahında Dımaşk'tan kaçmıştır.<sup>3857</sup>

##### **5- Sûfilîğin Vehhâbî Hareketine Karşı Düşmanlığı**

Selefi ıslahatçı hareketin önde gelenlerinin Dımaşklı sûfileri ve ulemayı eleştirme sebeplerinden biri de Vehhâbî hareketine karşı aldıkları zıt tutumdur. Dımaşk ulemasının bu tutumunun kökleri, Vehhâbîlerin Necid bölgesinde ortaya çıktığı 18. yüzyılın sonlarına dayanır. Dımaşklıların Vehhâbî hareketine düşmanlığının sebeplerini aşağıdaki gibi toparlayabiliriz:

---

<sup>3854</sup> Kâsimîyye, *Hayatu Dımaşk el-İctimâ'ıyye*, 29.

<sup>3855</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhu*, 590

<sup>3856</sup> A.g.e., 157.

<sup>3857</sup> A.g.e., 445-450.

**Vehhâbîliğin Osmanlı Devlet’ine Karşı Düşmanca Tutumu:** Vehhâbîler, Osmanlı Devleti’ni Arapların hilafet hakkını gasp edenler olarak görmüşlerdir.<sup>3858</sup> İbn Abdulvehhâb, Mekke ve Medine’nin Osmanlıların hükmü altında kalmasının caiz olmadığını ilan etmiştir. Yönetimlerinin meşruiyeti için en önemli gerekçelerden mahrum bırakmak amacıyla Osmanlı’ya karşı İbn Suud’la ittifak kurmuş;<sup>3859</sup> bağlılarına Osmanlıları ve onları destekleyenleri tekfir etme fetvası vermiş;<sup>3860</sup> bu sebeple de Osmanlıyla savaşmaları için ordular göndermişlerdir. 1817 yılında askerlerin bir kısmı yeni oluşan ülkelerine dahil etmek için Dımaşk’ın güneyindeki Havran bölgesine ulaşmış;<sup>3861</sup> hatta İbn Suud, Dımaşk valisine şehrin teslim edilmesi ve küfür halinde olanların tevbe etmesini talep ettiği bir mektup yazmıştır.<sup>3862</sup> 1806 ve 1813 yılları arasında Vehhâbîler, Şam hac kafilesinin Medine-i Münevvere’ye ulaşmasını engellemiştir. Sultanın temsilcisi olan hac emîrinden Osmanlı sultanlarının alametlerini teslim etmesini istemişler; kafiledeki ulema ve âyan takımı hac emîrine Şam’a dönmesini ve Vehhâbîlerin taleplerini reddetmesi tavsiyesinde bulunmuşlar; kafile haccı eda etmeden geri dönmüş, bunun üzerine Dımaşk halkı nezdinde olay büyümüş ve Vehhâbîlere karşı öfkeleri artmıştır.<sup>3863</sup> Dımaşk uleması, Vehhâbîleri sultana itaatten ve ehl-i sünnet ve’l-cemaat itikadından çıkmış azgın bir topluluk olarak nitelendirmiştir.<sup>3864</sup>

Bu sebepten Vehhâbîliğe duyulan sempati zımnen Osmanlı Devleti’ne düşmanlık ve sultanlara bağlı olmama anlamına gelmiştir. Dımaşk valisi Abdullah el-Azm, Şam hac kafilesini mukaddes diyara ulaştırmada başarısız olunca yardımcılarında biri bu

---

<sup>3858</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu’l-‘Ayân*, 68.

<sup>3859</sup> Quataert, *ed-Devletu’l-‘Osmâniyye*, 109.

<sup>3860</sup> Bkz. Süleyman b. Sehman’ın (ö. 1930) Osmanlıların Hıristiyanlardan ve Yahudilerden daha kafir oldukları hakkındaki fetva ekleri.

<sup>3861</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu’l-‘Ayân*, 67.

<sup>3862</sup> A.g.e., 43, Merdembek, *Mecmû‘atun Mahtûta*, 65-66

<sup>3863</sup> ‘Abd, *Havâdisu Bilâdi’ş-Şâm*, 131, 132, Meşâkka, *Târîhu hâvadisi’ş-Şâm*, 33-34.

<sup>3864</sup> Merdembek, *Mecmû‘atun Mahtûta*, 66.69.



olaydan yararlanmış; Abdullah Paşa'nın Vehhâbî olduğuna İstanbul'daki hükümeti ikna etmeyi başarmıştır. Bu da görevden azli için yeterli bir sebeptir.<sup>3865</sup>

**Vehhâbîliğin Kendi Mezheplerinden Olmayanları Tekfir Edişi:** Dımaşk uleması, herkesi tekfir eden Vehhâbî fikrini kınamış ve malları yağmalamaya ve insan katline izin veren inançlarını reddetmiştir. Dımaşklı Hanbelî ulemasının en meşhurlarından biri Nakşibendî Hasan eş-Şattî (ö. 1857), “Muhammed b. Abdulvehhâb'ın insanları tekfir etmesi ve kanlarını helal görmesinin şer'î bir tarafı olmadığını; bunun onun inancının kötülüğüne ve cahilliğine işaret olduğunu; kim bir Müslümanı tekfir ederse kafir olacağını” yazmıştır.<sup>3866</sup> 1801'de Irak'ta Şii Müslümanlara yaptıkları katliamların<sup>3867</sup> yanı sıra Şam'dan geçen hac kafilesinin mukaddes mekana girişini engellemeleri, hac yapmak isteyenlerin kendilerine biat etme zorunluluğunu getirmeleri, ibadetlerin edasında kendi emirleri altında ve onların fikhî tasavvuruna göre hac menasikini eda etmelerini dayatmaları Dımaşk ulemasının onlara muhalefetini artırmıştır. İlaveten Müslümanların ziyaret etmeyi âdet edindiği sahabelerin ve tabînin kabirlerini, salihlerin ve evliyanın mezarlarını yıkmışlardır.<sup>3868</sup>

Abdulazîz b. Suud'un, Dımaşk ulemasına ve Osmanlı Şam valisi Yusuf Paşa'ya, Dımaşk'ın teslim edilmesini, şirki bırakmalarını, İslam'a girmelerini istediği ve Dımaşk ulemasını delillerini ispatlamak amacıyla münazaraya davet ettiği yazıdan sonra Dımaşklıların Vehhâbîlere karşı muhalefeti artmıştır.<sup>3869</sup> Dımaşk ulemasının Vehhâbîlere karşı resmî reddi, Ağustos 1810'da valinin yerine vekaleten Abdulaziz b. Suud'a yazılmıştır. Vehhâbîlerden böyle bir mesajı Dımaşk Müslümanları yerine gayrimüslimlere yönlendirmelerini istemişlerdir. Müslümanlara savaş açtıkları, zarar verdikleri ve onların mallarını yağmaladıkları için onları ayıplamışlar; onlara, “çöl

---

<sup>3865</sup> Nşr. Meşâkkâ, *Târîhu hâvadisi 'ş-Şâm*, 36, İmâd, *es-Sultatu fî Bilâdi 'ş-Şâm*, 72, Muhâsine, *Mevkıfu'l-'Ulema*, 23.

<sup>3866</sup> eş-Şattî, *en-Nukûlu 'ş-Şer'îyye*, 10, 11.

<sup>3867</sup> Hammâdî ve Nuveyra Esmâ Radîsî, *er-Rudûdu 'ala'l-Vehhâbiyye fî'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*, (Beyrut: Dâru't-Talî'a, 2008), 44-47.

<sup>3868</sup> A.g.e., 9.

<sup>3869</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu'l-'Ayân*, 43 Merdembek, *Mecmû'atun Mahtûta*, 65-66.

bedevileri, Müseyleme'nin cemaati, din imamlarının kaidelerini bilmeyen cahil topluluk" gibi küçümseyici sıfatlar takmışlardır.<sup>3870</sup>

Dımaşk uleması hatta Hanbelîler bile Vehhâbîlere karşı zıt tavır takınmada ittifak etmişlerdir. Bazıları davranışlarını eleştiren ve reddeden yazılar yazmışlardır. Vehhâbîlerin bazı Dımaşk ulemasına kendilerine katılmaları için mektup gönderdiği şayiası çıkınca,<sup>3871</sup> Hanbelî ulemasından bir kısmı bu söylentilerden korkmuşlar ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını ve Vehhâbî hareketine muhalefetlerini göstermek için Hanefî mezhebine geçmişlerdir.<sup>3872</sup> Vehhâbîlere sempatisiyle bilinen tek Dımaşklı âlim Muhammed el-Attâr'dır (ö. 1827). Uzlette yaşamış, insanların kendisinden uzaklaşması nedeniyle az miktarda öğrencisi olmuştur.<sup>3873</sup>

**İktisâdî Buhran:** Dımaşk halkı Vehhâbîlerin şehrin en önemli gelir kaynaklarından biri sayılan Şam'dan geçen hac kafilesini engellemelerinden rahatsız olmuşlardır. O devirde yazılan Dımaşk hatıratları bize -özellikle Şam hac kafilesini koruyan Aneze kabilesinin büyük bir kısmı Vehhâbîlere katıldıktan sonra-<sup>3874</sup> Şam - Hicaz ticaret yolunu tahrip etmeleri<sup>3875</sup> ve Şam hac kafilesinin yolunu kapatmalarının ekonomik duruma kötü etkisinden dolayı halkın Vehhâbîlere karşı muhalefeti hakkında bir resim verir.<sup>3876</sup> Aynı şekilde Vehhâbîlerin Dımaşk'ın güney kesiminde yer alan, özellikle Dımaşk'ın hububat ihtiyacını karşılayan, gıda deposu olan köylere saldırması,<sup>3877</sup> sadece ulema arasında değil halk tabakasında da Vehhâbîlere karşı kızgınlığın yayılmasına sebep olmuştur. Ayrıca Vehhâbîlerin halk dindarlığına dokunan, salihlerin ve sahabelerin türbe ve kabirlerinin yıkılması, bazı hacıların öldürülmesi, Şam hac kafilesine hücum edilmesi, Osmanlı sultanının temsilcisi hac emîriyle savaşılmaması ve

---

<sup>3870</sup> A.g.e., 66.69.

<sup>3871</sup> Nşr. Meşâkka, *Târîhu havâdisi 'ş-Şâm*, 41, Hathaway, *el-Bilâdü 'l-'Arabiyye*, 271

<sup>3872</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, C. 2, 401

<sup>3873</sup> Teymûr, *A'lâmu 'l-Fikri 'l-İslâmî*, 222, Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 343

<sup>3874</sup> Nşr. Meşâkka, *Târîhu havâdisi 'ş-Şâm*, 41, Hathaway, *el-Bilâdü 'l-'Arabiyye*, 271.

<sup>3875</sup> Cummins, *el-İslâhu 'l-İslâmî*, 45.

<sup>3876</sup> 'Abd, *Havâdisu Bilâdi 'ş-Şâm*, 119.

<sup>3877</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu 'l-'Ayân*, 67.

onun küçümsenmesi<sup>3878</sup> gibi tasarrufları da bunu artırmıştır. Dımaşk ehli ve Vehhâbîler arasındaki medeniyet farkına ek olarak Dımaşklılar onları davranışlarında bedevî ve kaba mizaçlı olarak görmüşler ve bu yüzden onları küçümsemişlerdir.<sup>3879</sup> Halkın Vehhâbîlere karşı düşmanca tutumu 20. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Hatta genel kamuoyunun Vehhâbîlerle alakalı her şeyden nefret ettikleri anlaşılmaktadır. O dönemde bir öğretmenin Vehhâbilikle itham edilmesi, insanların ondan uzaklaşması için yeterli bir sebep olarak görülmüştür.<sup>3880</sup>

**Dımaşk Uleması ve Sûfilerin Vehhâbiliğe Karşı Reddiyeleri:** Vehhâbî hareketine karşı zıt tutum Dımaşk halkı arasında 20. yüzyıla kadar devam etmiş ve onlara karşı bazı risaleler yazmışlardır. Onlardan biri Şâzelî Muhtâr el-Müeyyid el-Azm (ö. 1921) içinde Vehhâbiliğe reddiye yaptığı, “*Celâu’l-evhâm an mezâhibi’l-eimmeti’l-‘izâm ve’t-tevessülü bicâhi hayri’l-enâm aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm*”<sup>3881</sup> adlı eseridir. 1912 yılında Dımaşk’ta basılmıştır.<sup>3882</sup> Bir diğeri Dımaşk’taki Şâzeliyye-Dünderâviyye şeyhi Hanbelî müftüsü Mustafa eş-Şattî’nin (ö. 1929) “*en-Nukûlü’s-Şer’iyye fi’r-reddi ‘ale’l-Vehhâbiyye*”<sup>3883</sup> ve “*Risâletü fi te’yîdi mezhebi sâdetinâ es-sûfiyye*” kitabıdır.<sup>3884</sup> Bir diğeri ise Şam müftüsü Nakşibendî Ataullah el-Kesm’in (ö. 1938) 1901 yılında Mısır’da basılan “*el-Akvâlü’l-mardıyye fi’r-reddi ale’l-Vehhâbiyye*” adlı kitabıdır.<sup>3885</sup> Bu dönemde, onlar da Vehhâbiliğe karşı oldukları için selefi ıslah hareketi ile sûfiler

<sup>3878</sup> ‘Abd, *Havâdisu Bilâdi’s-Şâm*, 86, nşr. Meşâkka, Târîhu hâvadisi’s-Şâm, 33, 34.

<sup>3879</sup> Cummins, *el-Islâhu’l-İslâmî*, 45.

<sup>3880</sup> Cebri, *Dımaşk fî Mâdiha’l-Karîb*, 4.

<sup>3881</sup> “Büyük mezhep imamları ve mahlûkatın en hayırlısının *aleyhissalatu vesselam* makamı ile tevessül hakkındaki vehimlerin giderilmesi”

<sup>3882</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 426, Abdulaziz Abdullatif, *De’âva’l-Münâvi’în li-da’veti’s-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*, (Riyad: Dâru Taybe, 1989) 55.

<sup>3883</sup> “Vehhâbîlere ret hususunda Şer’i nakiller”

<sup>3884</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 503, Abdullatif, *De’âva’l-Münâvi’în*, 55.

<sup>3885</sup> A.g.e., 55.

arasında bir çekişme gözlemlemiyoruz. Fakat Cemaleddin el-Kâsimî yazılarında kibleye yönelen Müslümanları tekfir etmeye karşı çıkmıştır.<sup>3886</sup>

20. yüzyılda Dımaşk ulemasının Vehhâbîlik karşıtı risaleleri devam etmiştir. Görünen o ki 20. yüzyılın başlarında Abdulaziz b. Suud'un Necid'e hükmetmek için dönüşü ve Osmanlı Devleti karşısında Britanya hükümeti ile iş birliği yapmasından sonra bu faaliyetler canlanmıştır. Hicaz'ı hegemonyaları altına alıp Şam emiri Faysal b. el-Hüseyin'in de aralarında bulunduğu eşrafın hakimiyetine son vermeleri; Taif'te katliam yapıp Mısır hac kafilesine saldırmalarından sonra Vehhâbîlerin hakimiyetinin Şam'ı da kapsayacak şekilde genişlemesinden korkan<sup>3887</sup> Dımaşk uleması, Vehhâbîleri ve onların metodunu eleştirmeye canla başla çalışmışlardır. Abdulkâdir el-İskenderânî (ö. 1943), “*en-Nefhatü 'z-zekiyye fi 'r-reddi 'alâ şübehi 'l-firkati 'l-Vehhâbiyye*” ve “*el-Huccetü 'l-mardiyye fi isbâti 'l-vâsitati 'lletî nefethâ el-Vehhâbiyye*” kitaplarını yazmıştır.<sup>3888</sup> Aynı şekilde Ahmed Hamdî es-Sâbûnî (ö. 1954) Vehhâbîliğe reddiye için risale yazmıştır.<sup>3889</sup> Hanbelî müftüsü Cemîl eş-Şattî (ö. 1959) “*el-Vesît beyne 'l-ifrât ve 't-tefrîr*” isimli kitabını yazarak, Vehhâbîliğin aşırılığını eleştirmiş, şiddetlerini zemetmiştir.<sup>3890</sup> Suriye devriminin kadısı Tefîk Sûkîyye (ö. 1961) “*Tebyînü 'l-hak ve 's-savâb bi 'r-reddi 'alâ etbâi İbn Abdü 'l-Vehhâb*” isimli kitabını yazmıştır.<sup>3891</sup>

Fakat bu devirde Selefi İslah Hareketi'nin ikinci neslinin Vehhâbîleri desteklediklerini ve onları eleştiren Dımaşk ulemasına karşı reddiye yaptıklarını görüyoruz. İslahat Hareketi'nin bazı önde gelen isimlerinin Vehhâbî hareketine sempati duydukları<sup>3892</sup> ve onların âlimleriyle iletişim halinde oldukları<sup>3893</sup> söylentileri yayılmaya başlamıştır. Bu, özellikle Fransız işgalinden sonra buharlaşan Arap devleti hayalinden sonra

<sup>3886</sup> Kâsimî, *Cemâlu 'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 253

<sup>3887</sup> Abdullatif, *De 'âva 'l-Münâvi 'în*, 74.

<sup>3888</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi 'l-Karni 'r-Râbi 'a 'Aşar*, C. 1, 676, Abdullatif, *De 'âva 'l-Münâvi 'în*, 57.

<sup>3889</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi 'l-Karni 'r-Râbi 'a 'Aşar*, C. 2, 833.

<sup>3890</sup> Abdullatif, *De 'âva 'l-Münâvi 'în*, 57.

<sup>3891</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi 'l-Karni 'r-Râbi 'a 'Aşar*, C. 2, 974, Abdullatif, *De 'âva 'l-Münâvi 'în*, 57.

<sup>3892</sup> Na'îse, *Müctema 'u Medîneti Dımaşk*, 401.

<sup>3893</sup> Cummins, *el-İslâhu 'l-İslâmî*, 200.

Abdulazîz b. Suud'un Vehhâbî mezhepli Suudi Devleti'ni kurmayı başarması ve bazı ulemanın yeni kurulan bu devlete destek vermesinden kaynaklanmıştır. Behçet el-Baytâr'ın Dımaşk'ın Fransız işgali altında olduğu 1926'dan beri Kral Abdulazîz'in ziyafet masasına oturup kalktığını, Vehhâbîliği ve İbn Teymiyye'yi savunduğunu ve takma isimle Şam ulemasının eleştirilerine karşı çıktığını görüyoruz.<sup>3894</sup> 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ıslahatçıların önde gelenlerinin Dımaşk âlimlerini eleştirdiğini ve Vehhâbîlere karşı tutumlarından dolayı onları katıllıkla suçladıklarını görürüz.<sup>3895</sup> Behçet el-Baytâr, Ebu'l-Yesâr ed-Dımaşkî el-Meydânî müstear ismiyle Abdulkâdir el-İskenderânî'nin "*en-Nefhatü 'z-zekiyye*" isimli eserine reddiye yapmış; burada ıslahatçıların bu devirde Dımaşk toplumunda fikirlerini açıktan söylemek hususundaki zayıflıklarına işaret etmiştir.<sup>3896</sup> Belki o dönemde Vehhâbîliği savunmak güvenli olmayan sonuçlar doğurabilirdi.<sup>3897</sup> Ancak selefi ıslahatçılar çok geçmeden Vehhâbîliğe desteklerini ve Dımaşk dinî seçkinlerine düşmanlıklarını ilan etmişlerdir. Mesela, Selâhaddin el-Kâsımî, Vehhâbîlik ve Haşeviyye'yi konu edindiği makalesinde, taassupları sebebiyle muhafazakâr Dımaşk ulemasının katılığını eleştirmiştir. Ona göre Vehhâbîler bidatlerden ve şirkten kaçınan, düzgün hareket eden ve dinin esaslarını gözetten bir Hanbelî fırkasıdır. Muhammed b. Abdulvehhâb yeni bir şey getirmemiş bilakis büyük müctehid âlimlerin yoluna uymuştur.<sup>3898</sup> Kâsımî'nin talebesi Hâmid et-Takî (ö. 1967) "*Eserü'd-da'veti'l-Vehhâbiyye fi'l-ıslâh*"<sup>3899</sup> adlı kitabını yazmıştır.<sup>3900</sup> Reşîd Rızâ, *Menâr* dergisinde İskenderânî, Sûkîyye ve Cemîl eş-Şattî'nin risalelerine cevap vermiş;<sup>3901</sup> Muhibbuddîn el-Hatîb ve Şekîb Arslan ile beraber Vehhâbîleri savunmuştur. Suud ailesinin tarafını tutmuş, onları modern İslam devletinin kurucuları olarak görmüştür. Hicaz şehirlerindeki kontrollerinden korkan

<sup>3894</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1253

<sup>3895</sup> Cebrî, *Dımaşk fi Mâdiha'l-Karîb*, 4

<sup>3896</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1253, Abdullatif, *De'âva'l-Münâvi'in*, 68.

<sup>3897</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 222.

<sup>3898</sup> A.g.e., 181.

<sup>3899</sup> "İslahatta Vehhâbiyye Davetinin Etkileri"

<sup>3900</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1099.

<sup>3901</sup> Reşîd Rızâ, "el-Vehhâbiyye ve'r-Râfida", *Mecelletu Menâr*, C. 24, 4, (1923)

Müslümanların gözünde Vehhâbîliğe itibar kazandırmaya çalışmıştır. Vehhâbîlerin çok sayıda şiddetini mazur göstermeye çalışmış;<sup>3902</sup> Vehhâbî kitaplarının basımı, dağıtımı ve Menâr dergisinin sayfalarında tanıtımına uğraşmıştır.<sup>3903</sup>

Görünen o ki Dımaşk sûfilerinin Vehhâbî hareketi karşısındaki tutumu muhafazakâr Dımaşk ulemasıyla aynıdır. Çünkü Vehhâbîler sadece tasavvufu reddetmemiş yüzlerce seneden beri süregelen Sünnî fikrinde yerleşmiş kelâm ve fıkıh ekollerini de eleştirmiştir. Hatta onlar bağlı oldukları ve önemli birçok meselede görüşüne önem verdikleri İbn Teymiyye'ye bile muhalefet etmişlerdir. İbn Abdulvehhâb'a uyarak icmaı ve kıyası reddetmeleri buna bir örnektir.<sup>3904</sup> Ulema tekfir ve taassup yollarını kabul etmedikleri Vehhâbîliği bu hususta da reddetmişlerdir.

Islahatçı ekolün Vehhâbî hareketini desteklemesi, o dönemde kendileri gibi Vehhâbîlerin de Osmanlı devletine karşı güttükleri düşmanlıktan ve geleneksel anlayışa olan husumetkâr tavırlarından ileri gelmektedir.<sup>3905</sup> Özellikle son dönem ıslahatçıları, geleneksel ilim ekollerinin Osmanlının donukluğunun eserlerinden başka bir şey olmadığı kanaatindedirler.

#### **6- Dinî Mevkilerin Belirli Dımaşklı Ailelerin Tekelinde Olması**

Islahatçıların önde gelenleri, Dımaşklı köklü ailelerinin çocuklarından daha çok hak ettiklerini düşündükleri halde mahrum kaldıkları dinî mevkilerin miras kalma âdetine şahsi konumları nedeniyle karşı çıkmışlardır. Islahatçıların mühim şahsiyetlerinin hepsi Dımaşk'taki yeni oluşan ilim ailelerin çocuğudur. Dinî görevlerinin kökleri nesiller öncesine dayanan, Gazzî, el-Attâr, Küzberî, Hamzâvî, Murâdî, Üstuvânî,

---

<sup>3902</sup> Henry Lauzière, *Sinâ'atu's-Selefiyyeti'l-İslâh el-İslâmî fi'l-Karni'l-İsrîn*, çev. Üsâme Abbâs ve Amr Besyûnî, (Cezayir: İbnu'n-Nedîm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2018), 180, 188.

<sup>3903</sup> Mesela Bkz. "Vehhâbiyyûn ve'l-Hicâz", *Mecelletü'l-Menâr*, 27. Cilt, 3. Sayı, 82-176, Haziran, 1926; "el-Vehhâbiyye ve'r-Râfıza", *Mecelletü'l-Menâr*, 29. Cilt, 7. Sayı, 521-528, Kasım, 1928.

<sup>3904</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 269

<sup>3905</sup> Abdullatif, *De'âva'l-Münâvi'în*, 73.

Aclânî gibi Dımaşklî ilim ve sûfî ailelerinin aksine Kâsımî,<sup>3906</sup> Baytâr,<sup>3907</sup> Cezayirli muhacir ulemadan birinin<sup>3908</sup> oğlu olan Tâhir el-Cezâirî (ö. 1920) ve Dımaşk'ta muhacir bir askerin<sup>3909</sup> oğlu Selîm el-Buhârî (ö. 1828) gibi isimlerin ilim aileleri iki nesli aşmamıştır. Bu yüzden şehirde Emevî Camii hatipliği, Hanefî ve Şâfiî müftülüğü, Nakîbu'l-Eşrâf, Süleymaniye Tekkesi'nde ve Emevî Camii'nde ders verme, Şâzelîyye, Rifâîyye ve Kâdiriyye gibi tarikatların şeyhliği olarak bilinen en büyük ve önemli resmî ve dinî görevler köklü ailelerde nesilden nesile miras olarak geçmiştir.<sup>3910</sup>

Bu merkezlere ve onlara bağlı bulunan vakıflara hâkim olma gücü, her ailenin şehrin sosyal ölçeğindeki statüsünü somutlaştırmıştır.<sup>3911</sup> Bu nedenle Osmanlı devrinin sonlarında Suriye'deki siyasî ve toplumsal çatışmaların temeli halk tabakaları değil ailelerdir. Bir yönüyle ıslahat hareketi, orta sınıf âlimlerin, köklü Dımaşk ailelerinin miras yoluyla elde ettiği ve kendilerine verilmeyen önemli dinî mevkileri üstlenme arzusunu temsil etmektedir.<sup>3912</sup> Islahatçıların önemli şahsiyetleri, Dımaşk'ın kadîm ilim ailelerine kıyasla, mütevazı mevkideydiler. Kâsımî'nin ulaşabildiği son nokta, babasından miras kalan Sinan Paşa Camii'nde imamlık görevidir.<sup>3913</sup> Abdurrezzâk el-Baytâr, babasından miras kalan Meydan Mahallesi'ndeki Dakkak Camii'nde

<sup>3906</sup> Kâsımî'nin ailesinden ilimle iştigal eden olarak ilk bilinen dedesi Kâsım el-Hallâk'tır (ö. 1867). Bkz. eş-Şattî, *Âyânu Dımaşk*, 225.

<sup>3907</sup> Baytâr'ın ailesinden ilimle iştigal eden olarak ilk bilinen babası Hasan'dır (ö. 1867). Bkz. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 463; dedesi İbrahim ise ilimden daha çok ticaretle uğraşıyordu, Bkz. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 6

<sup>3908</sup> Sâlih b. Ahmed es-Semûnî (ö. 1868), Tâhir el-Cezâirî'nin babasıdır. Cezayir'den göçüp 1848 yılında Dımaşk'a geldikten sonra Malikî fetva makamını üstlenmiştir. Bkz. Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 733; Saîd Bânî, *Tenvîru'l-Besâir bi-Sîrati's-Şeyh Tâhir*, (Dımaşk: Matba'atu'l-Hukûmeti's-Suriyye, 1920), 139.

<sup>3909</sup> Hısnî, *Müntehabâtü't-tevârih*, C. 2, 844, Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 481.

<sup>3910</sup> Vazifelerin tevarüsü için "Sûfîlerin İlmi Hayatla İlişkisi" bölümüne bakınız

<sup>3911</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 441.

<sup>3912</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 65, 84

<sup>3913</sup> Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsımî ve 'Asruhû*, 157

müderislik görevini îfâ etmiştir.<sup>3914</sup> Tâhir el-Cezâirî ilkokulda öğretmen iken Mithat Paşa onu Suriye’de eğitim müfettişliğine tayin etmiştir.<sup>3915</sup> Selim el-Buhârî Osmanlı askeri birliklerinin birinde fetva vazifesini üstlenmiştir.<sup>3916</sup>

Bilgi ve birikimlerinin çokluğu nedeniyle değil, sadece kadim Dımaşk ailelerinden biri olmaları nedeniyle önemli mevkilere gelen, böylece buraları hak edenlere engel olan kişilere ve bu duruma yol açan dinî mevkilerin miras kalması âdetine karşı ıslahatçılarda bir kızgınlık oluşmuştur. Bu nedenle, ıslah ekolünün önemli şahsiyetlerinin, ilim ve tasavvuf hayatındaki mirasçı bırakma politikasını ve bunun yol açtığı, katı, geleneksel şeyhlerin ehil olmadıkları ilmî pozisyonları üstlenmelerini şiddetle eleştirdiklerini görüyoruz.<sup>3917</sup> Şeyhülislamın Ebüssuûd Efendi dinî vazifelerin ölmüş evlatlara intikali fetvasını da eleştirmişler; dinî seçkinleri, evlatları o makamlara ehil olmayan cahil biri de olsa, menfaatlerin ve vakıf gelirlerinin sadece ailelerinde toplanmasını istedikleri için bu fetvayı çıkarmakla itham etmişlerdir.<sup>3918</sup> Cemâleddîn el-Kâsımî “İlmi vazifeler, liyakat ve ehliyet kanununa göre değil, veraset kanununa göre miras bırakma yoluyla aktarılmıştır.”<sup>3919</sup> derken; Kürd Alî, “Eğitim, mütevellilik, hatiplik ve imamlik vb. dinî meslekleri; dükkanları, gayrimenkulleri, kitapları, döşekleri miras bıraktıkları gibi cahillere aktardılar. Nice ümmî, Beyrut’a, Kudüs’e, Halep’e ve Dımaşk’a kâdî’l-kudât oldular.”<sup>3920</sup> demiştir.

Islahatçıların kaydettiği ve içlerinde, hak etmeyenlerin miras yoluyla mevki sahip olma âdetine gizli eleştirilerin bulunduğu olaylardan bir kısmı şunlardır:

- Cemâleddîn el-Kâsımî’nin yazdığına göre, ilim ve kudret olarak o makama daha uygun büyük âlimlerin varlığına rağmen Ahmed Müsellem el-Küzberî’ye küçük yaşta Nesr kubbesi altında Buhârî dersi verme görevi tevdi edilmiştir. Bunun sebebi de

<sup>3914</sup> Hısnî, *Müntehabâtü’l-tevârîh*, C. 2, 761.

<sup>3915</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 400.

<sup>3916</sup> A.g.e., C. 1, 400.

<sup>3917</sup> Muhammed Kürd’ün eleştirisi için bkz. *el-Müzekkirât*, C. 1, 27, 30; Tantâvî, *Zikriyât*, C. 1, 412, C. 2, 5; ’Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 18.

<sup>3918</sup> Kürd Ali, *Hutatu’ş-Şâm*, C. 4, 70; Kevserânî, *es-Sultatu ve’l-Müctema’*, 146.

<sup>3919</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri’l-Dımaşkiyyîn*, 104.

<sup>3920</sup> Kürd Ali, *Hutatu’ş-Şâm*, C. 4, 70.



Küzberî ailesinin yaklaşık 140 seneden beri bu makamda bulunması yani tevarüs geleneğine riayettir.<sup>3921</sup> Abdurrezzâk el-Baytâr da ilmî açıdan ehil olmayan Selîm b. Ahmed Müsellem el-Küzberî'ye bu vazifenin veraset yoluyla geçmesini eleştirmiştir. Ancak bazı faziletli kimseler, ailenin bu şerefli görevle ilişkisi kesilmesin diye Selim'in vazifeyi üstlenmesinde ısrarcı olmuşlardır. Baytâr, Selîm'in görevin ehli olmadığını ve bazı insanların tahrif edilmesinden korkmaları sebebiyle ona dersi yazıp, harekelediklerini yazmaktadır.<sup>3922</sup>

- En garip örneklerden birisi de Baytâr'ın aktardığı şu olaydır: Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Sâlih es-Sefercelânî'nin küçükken önce şeyh olan babası; ardından da on yaşına basmadan yine şeyh olan dedesi vefat etmiştir. Buna rağmen şeyhlik ona tevdi edilmiş, büyüüp şeyhliği devralıncaya kadar dedesinin müritlerinden Ahmed Ebu'l-Feth kayyum olarak atanmıştır.<sup>3923</sup>

Bu yüzden Kâsimî, ilmine yaraşır yüksek bir mevki elde edeceğini umarak, Dımaşk'taki sûfilerin ve ulemanın aksine Osmanlı Anayasasının ilanını sevinçle karşılamış ve mutluluğunu dile getirmiştir.<sup>3924</sup> Dımaşk ilmi hayatında o ve arkadaşlarının kenarda kalacağı belli olduktan sonra hayal kırıklığına uğramıştır.<sup>3925</sup> Reşid Rızâ'ya, II. Abdülhamid zamanında onun siyasetine karşı olması nedeniyle katlandığı fedakarlıklara rağmen, İttihat ve Terakki devrinde hak ettiğini alamadığından sızlanmış ve ona yazdığı mektupta şöyle demiştir: “Eğer İttihat ve Terakki Cemiyeti devrilenin – II. Abdülhamid'in- ve o şirret yardımcılarının zulmünden bizzat neler çektiğimi bilseydi beni en yüksek mevkie getirirdi.” Sonra II. Abdülhamid zamanında ne sıkıntılar çektiğinden bahsetmiştir.<sup>3926</sup> Birçok münasebetle, resmi makam sahiplerini ve toplumun diğer fertlerine bakmaksızın kendi servetleriyle

---

<sup>3921</sup> Nuşûkâtî, *Mecmû' u'l-Esbâti'l-Hadîsiyye*, 21, Kâsimî'nin *Tâtîri'l-meşâm* el yazmasından naklen.

<sup>3922</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 682.

<sup>3923</sup> A.g.e., C. 2, 718.

<sup>3924</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhu*, 214, 215

<sup>3925</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 234

<sup>3926</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhu*, 205.

ve işleriyle uğraşan zenginleri eleştirmiştir.<sup>3927</sup> Bu nedenle Cemal Paşa, Suriyeli ıslahatçıları, “Makam ve mevki peşinde koşan bir avuç insan” diye nitelendirmiştir.<sup>3928</sup>

### 7- Osmanlı Devleti’ni Destekleyen Sûfilerin Konumu

Islahatçıların önde gelenleri siyasî ve ictimai açıdan Osmanlı Devleti’ne karşı konum almışlardır.<sup>3929</sup> Bu sebeple içlerinde sûfilerin de bulunduğu Osmanlı Devleti’ni destekleyen herkese düşmanca bir tutum benimsemişlerdir.<sup>3930</sup> Halk tasavvufu ve bunun önde gelenleri II. Abdülhamid’in siyasetinin en önemli simgelerinden biriydi. Bu da onları, Arap vilayetlerindeki Osmanlı hakimiyetine karşı çıkan ıslahatçıların hedefi haline getirmiştir.<sup>3931</sup>

Bu duruma şaşkırmamak gerekir. Çünkü aynı durum başka yerlerde de görülmektedir. Mesela, Yemen’deki Zeydiyye imamlarının tasavvuf düşmanlığı, sûfilerin, mücadele ettikleri Osmanlıları desteklemesine bir tepki olduğu gibi<sup>3932</sup> Vehhabiyye hareketinin önde gelenlerinden Süleyman b. Sahmân’ın (ö. 1930) Yusuf en-Nebhânî’ye eleştirileri de onun Osmanlı kimliğinden kaynaklanmaktadır.<sup>3933</sup> İbn Sahmân meşhur fetvasında, “Lanetli Osmanlı Devleti azılı bir kafirdir, en büyük günahı işlemiştir, İslam’a Yahudi ve Hristiyanlardan daha fazla zarar vermiştir. Çünkü mürteddir ve mürtedin küfrü aslı kafirinkinden daha ağırdır.” demektedir. O, İbn Teymiyye’nin zamanındaki fırkalar hakkındaki bir sözünden istidlal ederek, “Müslümanların fakihlerinden, sûfilerinden ve görevlilerinden Türk’le beraber olanın Türk’ten daha şerli” olduğu görüşündedir.<sup>3934</sup>

<sup>3927</sup> Cummins, *el-Islâhu’l-İslâmî*, 81.

<sup>3928</sup> A.g.e., 249.

<sup>3929</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 108

<sup>3930</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtü’l-Fikriyye*, 106

<sup>3931</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve’l-Hadâsetü’l-Avruppiyye*, 361.

<sup>3932</sup> Defterî, *Târîhu’l-İslâm eş-Şî’î*, 213.

<sup>3933</sup> Emel Gazâl, “el-Fikrû’l-liberâlî-fî asri’n-nehda”, Emel Gazâl, “Muhâdaratu’l-Fikri’l-Librâlî, fî ‘Asri’n-Nehdati”, <https://www.youtube.com/watch?v=CuwUgXAX5Bs> [03.04.2022]

<sup>3934</sup> Bkz. Süleyman b. Sahmân’ın eklerdeki fetvası

Sûfiler ise II. Abdülhamid'i en çok destekleyen topluluktur.<sup>3935</sup> Örneğin, Kâdirî tarikatının şeyhlerinden Geylânî ailesi ve Rifâî tarikatının şeyhlerinden Sayyâdî ailesi, Abdülhamid'in takip ettiği İslam Birliği (Panislamizm) siyasetini desteklemişler ve bununla bilinmişlerdir.<sup>3936</sup> Bu, Reşîd Rızâ'nın oklarını Kâdirî ve Rifâî tarikatları ve onun meclislerine yönelmesine yol açmış ve “*el-Hikmetü 'ş-Şer' iyye fî muhâkemeti 'l-Kâdiriyye ve 'r-Rifâiyye*” risalesini yazmıştır.<sup>3937</sup> Süleymaniye Tekkesi'ndeki Nakşibendî tarikatı şeyhi Es'ad es-Sâhib, II. Abdülhamid'in ve siyasetinin en kuvvetli destekçilerindendir. Bu durum onunla Islahat Hareketi arasındaki düşmanlığı daha da şiddetlendirmiştir. Mesela Cemâleddîn el-Kâsımî hatıratının çeşitli yerlerinde, Nakşibendî tarikatının diğer koldan şeyhleri olan ve sultandan uzak duran Hânî ailesine hiçbir eleştiri yöneltmezken Es'ad es-Sâhib'i sert şekilde eleştirmiştir.<sup>3938</sup>

Sûfiler, II. Abdülhamid'e karşı darbe yapıldıktan ve İttihatçıların onu makamından almasından sonra bile ona tazimlerini ve bağlılıklarının sürdürdüler.<sup>3939</sup> Islahatçılar ise sûfilerle tam zıt kutuptaydı. Hatta İttihat hükümetinden, Dimaşk çarşılarının en ünlüsü Hamîdiyye Çarşısı'nın isminin, Sultan II. Abdülhamid'e karşı yapılan darbeye Selanik'ten askeri kuvvetleriyle destek veren Mahmut Şevket Paşa Çarşısı olarak değiştirilmesini istemişlerdir.<sup>3940</sup> Muhaliflerini öldürmek ve onları İstanbul Boğazı'nda boğdurmakla itham ederek halkı II. Abdülhamid'e karşı kışkırtacak yazılar yazmışlardır.<sup>3941</sup> Alî et-Tantâvî âhir ömründe yazdığı hatıratlarında, gençken Muhammed Kürd Ali, Muhibbuddîn el-Hatîb gibi Osmanlı Devleti'ne muhalif olan ıslahatçı hocalarından etkilendiğini söylemiştir ve demiştir ki: “Yahudiler Abdülhamid'i parayla baştan çıkarmak istediler ama hayalleri suya düştü. Abdülhamid, o parayı yüzlerine çarptı. Yahudiler de ona hile ve tuzak kurdular, iftira

<sup>3935</sup> Örnekler için “Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkisi” bölümüne “Sûfilerin Sultan II. Abdülhamid'le alakaları” kısmına bakınız.

<sup>3936</sup> Schilcher, *Dimaşk fî 'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve 't-Tâsi'a 'Aşar*, 231.

<sup>3937</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve 'l-Hadâsetu 'l-Avruppiyye*, 357.

<sup>3938</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 108.

<sup>3939</sup> Örnekler için “Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkisi” bölümünde Sultan II. Abdülhamid'in azlinden sonra “sûfilerin devletle ilişkisi” kısmına bakınız.

<sup>3940</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dimaşki 'l-Yevmiyye*, 108

<sup>3941</sup> Bârûdî, *Müzekkîrât*, 57.

attılar, ismini karaladılar, geçmişini kirlettiler, her türlü musibeti ona nispet ettiler, onu zulmün ve diktatörlüğün timsâli yaptılar. Casuslukla insanların canını alır ve seçkinlerini İstanbul Boğazı'nda boğdurur dediler. Biz bu sözlerle büyüdük. Bir süre boyunca buna inandık; çünkü dayım Muhibbuddîn el-Hatîb ve ondan biraz önce Muhammed Kürd Alî gibi hocalarımdan bir grup bu sözlere meylediyordu. Bunları alan Hristiyan edebiyatçılar da bu iftiraları iyice körükleyip yaydılar.”<sup>3942</sup>

Islahat Hareketi'nin Osmanlı Devlet'ine karşı tutumunu ve ondan ayrılmak için aceleci gayretlerinin bazı örnekleri şunlardır:

Tâhir el-Cezâirî'nin talebelerinde özerklik beklentileri doğmuştur.<sup>3943</sup> Araplar için özerklik isteyen Adem-i Merkeziyet (Lâmerkeziyye) Cemiyeti'nin bir şubesini Dımaşk'ta açmışlardır.<sup>3944</sup> Tâhir el-Cezâirî'nin halka öğrencileri Türkiye'deki Jön Türklerle gizli iletişim içindeydiler. Bu yüzden II. Abdülhamid hükümeti, Tâhir el-Cezâirî'yi sultana karşı çıkan Jön Türklerin fikirlerini yaymakla itham etmiştir.<sup>3945</sup> Onun Osmanlı Devleti'nden ve siyasetinden nefret ettiği zaten bilinmektedir.<sup>3946</sup>

Tâhir'in yeğeni Selîm el-Cezâirî, Osmanlı hakimiyetine karşı birçok Arap cemiyetinin kurulmasına katkıda bulunmuştur ve talebeleri onun yolunda yürümüşlerdir.<sup>3947</sup> Cemâleddîn'in kardeşi Yusuf Selâhaddin el-Kâsımî Osmanlı hakimiyeti karşısındaki özgürlük hareketlerine katkıda bulunmuş ve Arap bağımsızlığı için gizli cemiyetler kurmuştur.<sup>3948</sup> Celâleddîn Selîm el-Buhârî, Osmanlı Devleti'nden Arap vilayetlerinin bağımsızlığını isteyenlerin öncüsüdür.<sup>3949</sup>

Selîm el-Buhârî, Abdurrezzâk el-Baytâr ve Cemaleddin el-Kâsımî, Tâhir el-Cezâirî'nin Osmanlı Devleti karşıtı aktivist öğrencilerinin meclislerine

---

<sup>3942</sup> Tantâvî, *Zikriyât*, 8/149.

<sup>3943</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve 'l-Müctema'*, 153.

<sup>3944</sup> Muhâfıza, *el-İtticâhâtü 'l-Fikriyye*, 106.

<sup>3945</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve 'l-Müctema'*, 153.

<sup>3946</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 163

<sup>3947</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dımaşki 'l-Yevmiyye*, 13; Hâlidî, *el-İş'âu 'l-Mağribî*, 149.

<sup>3948</sup> Hallâk, *Havâdisu Dımaşki 'l-Yevmiyye*, 22

<sup>3949</sup> Cündî, *A'lâmu 'l-Edeb*, C. 2, 118.

katılmışlardır.<sup>3950</sup> Cemal Paşa, Tâhir el-Cezâirî'nin bazı öğrencilerini idam ettiğinde Cezâirî, bu gerilime İngilizlerle iş tutan Şerif Hüseyin'in öncülüğündeki Arap Devrimi'ne yardım ederek karşılık vermiştir.<sup>3951</sup>

Cemâleddîn el-Kâsimî, Sultan II. Abdülhamid'in siyaseti için, "Lanetlenmiş Hamidiyye Siyaseti" demektedir. Çünkü o âlim ve ulemayı ihmal etmiş, sûfilere ve kabircilere desteklemiştir.<sup>3952</sup> Dimaşk'taki ulemanın ve sûfilere aksine Kâsimî, Osmanlı Anayasasının ilanını açıkça desteklemiş, II. Abdülhamid'e karşı yapılan ihtilali sevinçle karşılamış ve yazılarında yeni dönemi desteklemiştir.<sup>3953</sup>

Selîm el-Buhârî (ö. 1928), önce Jön Türklerle bağlantı kurmuş, sonra ittihatçılarla ters düşmüştür. Arap haklarını isteyenlerin başında olunca Cemal Paşa onu hapsetmiş; ailesiyle beraber Anadolu'nun en uzak noktasına sürgüne gönderilmiş; oğlu Celâleddîn 1916 yılında idam edilmiştir. Yeni kurulan Arap Devleti'nde yüksek bir mevki sahibi olmak için, Türkler çıkmadan Dimaşk'a dönmemiştir.<sup>3954</sup>

Muhammed Kürd Ali (ö. 1953), Osmanlı Devleti'ndeki ilim sistemini eleştirmiş, onu donukluk, geri kalmışlık ve Arapları cahil bırakmakla itham etmiştir. İslam Birliği bahanesiyle Osmanlıların aleyhine sessiz kalan Arapları suçlamış ve her musibet ve kötülüğü bu sessizliğe nispet etmiştir.<sup>3955</sup>

Kâmil el-Kassâb (ö. 1954), Osmanlılara karşı, gizli Genç Araplar Cemiyeti'nin kuruluşuna katkı sağlamıştır. Adem-i Merkeziyet kurultayının da üyesidir. Sonra Türklerden kaçmış ve Faysal hakimiyetine destek vermiştir.<sup>3956</sup>

Abdulkâdir el-Magribî (ö. 1956), Cemaleddîn Efgânî ve Muhammed Abduh ile iletişim halinde olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'i ve Osmanlı yönetimini eleştirmiştir.

---

<sup>3950</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 58

<sup>3951</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 249

<sup>3952</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 604.

<sup>3953</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 230.

<sup>3954</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 2, 118; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 481

<sup>3955</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 158, 165.

<sup>3956</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 838

Osmanlı Hükümeti'nin bozuluşu karşısında dinde, dilde ve toplumda ıslahat için çağrıda bulunmuştur.<sup>3957</sup>

Bütün bunlar, ıslahatçıların tasavvuf düşmanlığının en önemli dayanaklarından birinin sadece dinî görüş ayrılıkları değil Osmanlı Devleti'ne karşı siyasî tavır konusundaki ihtilaflar olduğunu ispatlamaktadır. Emîr Abdulkâdir el-Cezâirî tarikat ve İbn Arabî ekolüyle içli dışlı olmasına rağmen ıslahatçıların eleştirilerine maruz kalmamıştır. Bunun sebebi, daha sonra açıklayacağımız bağımsızlık için mücadele etmesi ve Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarında onların yanında yer almasıdır.

#### **8- Sûfîlerin ve Islahatçıların Önde Gelenlerinin Aralarındaki Kişisel**

##### **Meseleler**

Islahatçıların sûfîleri eleştirmelerine sebep olan kişisel tutumları ve bunun sonucunda ortaya çıkan düşmanlığı gözden kaçırmamak gerekir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde toplumda sûfîler en kuvvetli ve en geniş etkiye sahip kişilerdir. Kâsımî bu olaya, “tarikatlar o zamanda yayılışının zirvesindeydi, din adamları onu benimsemiş ve halkı etrafında toplamışlardı” diyerek işaret eder.<sup>3958</sup>

Bu düşmanca tavırlar, ailevî ve şahsî tutumlara dayanmıştır. Mesela Muhammed Kâsımî'nin yeğeni Cemâleddîn'e karşı olmasının sebebi ihtimal ki Cemâleddîn'in dedesi ve babasından miras kalan Sinan Paşa Camii'ndeki imamet görevine karşılık Muhammed'in mütevazı bir camii olan Hassân'da kalışıdır.<sup>3959</sup> Bu tutumlar arasında sûfî tarikatlarında statü ve prestij elde etmek isteyenlerin rekabeti de vardır. Bazılarının arasındaki çekişme siyasî partilerin çekişmesine benzemiştir.<sup>3960</sup> Belki de Es'ad es-Sâhib'in ıslahatçılara karşı tavır almasının nedeni onların, kendisinin rakibi olan Nakşîbendî'nin diğer kolunun şeyhlerinden Hânî ailesini desteklemeleridir. Cemâleddîn el-Kâsımî, Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin yakın talebesiydi ve onun halifesi Abdülmecîd el-Hânî ile yakın ilişkisi vardı.<sup>3961</sup>

---

<sup>3957</sup> A.g.e., C. 2, 862

<sup>3958</sup> Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsımî ve 'Asruhû*, 17

<sup>3959</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 194

<sup>3960</sup> Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsımî ve 'Asruhû*, 17

<sup>3961</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 68, 71.

Ayrıca ıslahatçıların önde gelenleri, sûfiler ve muhafazakâr ulemanın, Tanzimat ilan edildikten sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar kaybetmeye başladıkları otoritelerini iyice tehdit eden fikirler ortaya koyuyorlardı. Bu da bu kesimin toplumda kalan saygınlık ve konumlarını korumak için ıslahatçıların karşısında yer almasına sebep olmuştur.<sup>3962</sup>

O dönemde meydana gelen “Müctehidler Hadisesi” ve “Ticâniyye Hadisesi”, sûfiler ve ıslahatçılar arasında gelişen olayların aslında sadece tasavvufî fikirlere muhalefetle alakalı olmadığı ve kısmen kişisel anlaşmazlıklara dayandığının en belirgin göstergelerinden biridir.

**Müctehidler Hadisesi:** 1895 yılında Cemâleddîn el-Kâsımî ve Abdurrezzâk el-Beytâr, içlerinde Şâzelî tarikatı şeyhi Selîm Semâra, Kâdirî tarikatı şeyhi Ahmed el-Cezâirî, Kâdirî Bekrî el-Attâr, Şâzelî Abdulganî el-Beytâr, Halveti tarikatı şeyhi Saîd el-Ferrâ'nın da bulunduğu bir grup sûfî ve ulema ile zaman zaman bir araya gelerek Abdulvehhâb Şâranî'nin kitabı “*Keşfü'l-gumme 'an cemî'l-ümme*” okumaktadırlar. Bazen bu buluşmalara Kâsımî ile aralarında şahsi husumetleri olan kişiler de katılmaya başlamışlar ve onu içtihad ve fıkıhta Cemâlî mezhebine davet etmekle itham etmişlerdir. İş büyümüş bu iddia valiye kadar ulaştırılmış, bunun üzerine müftü validen o meclisin üyelerini çağırmasını ve mevcut suçlamaları soruşturmasını talep etmek zorunda kalmıştır. Müftünün huzuruna çıkanlar arasında Cemâleddîn el-Kâsımî, Şâzelî Selîm Semâra ve Emîn es-Sefercelânî vardır.<sup>3963</sup> Hadise son bulduktan sonra Nakşibendî tarikatı şeyhi Muhammed el-Hânî, Cemaleddîn el-Kâsımî'nin arkasında durmuştur.<sup>3964</sup> Bu hadisenin, Kâsımî'nin, müftü ve resmî din görevlilerine kin besleyen ulema sınıfına katılmasına etkisi vardır.<sup>3965</sup>

---

<sup>3962</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 93.

<sup>3963</sup> Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsımî ve 'Asruhu*, 48.69.

<sup>3964</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 97.

<sup>3965</sup> A.g.e., 98

Kâsimî kendi yanında duran Muhammed b. Muhammed el-Hânî'yi çokça överken,<sup>3966</sup> kendisini valiye şikâyet eden ve aralarındaki öfkeyi körükleyen Es'ad es-Sâhib'e eleştirilerinin dozunu artırmıştır.<sup>3967</sup>

**Ticânîyye Hadisesi:** Islahatçıların Ticânîyye tarikatının şeyhi Alî ed-Dakr'ı tekfir etmesine kadar varan bu hadise belki de Dimaşk toplumunu meşgul eden en büyük fitnedir. Islahatçı gazeteler Ali ed-Dakr ve Ticânîyye tarikatının sözlerine inananlara saldırmış;<sup>3968</sup> Muhibbuddîn el-Hatîb, Ticânî tarikatine karşı, “*Mine'l-İslâm ile'l-îmân hakâiku ani'l-fırkati's-sûfiyyeti't-Ticânîyye*” adlı bir risale kaleme almış;<sup>3969</sup> Behçet el-Baytâr ve Alî et-Tantâvî de yazılar yazmıştır.<sup>3970</sup> Bu olaydan sonra davet işinde ortağı Kâdirî-Nakşibendî Hâşim el-Hatîb, Ali ed-Dakr'ın karşısına geçmiş ve müstakil davet faaliyetine başlamıştır.<sup>3971</sup>

Bu fitne ve düşmanlığın asıl etkeni Ali ed-Dakr'ın fikirleri ve tarikatı değil, köylere dönük büyük davet faaliyeti ve insanlar arasındaki etkisidir. Bu durum muarızlarının hasedini celbetmiş hatta amelini küçümseyerek “köydeki gençlerle iflah olunmaz” demişlerdir. Ali ed-Dakr ve öğrencilerinin Suriye Devrimi'nde Fransızlara karşı faaliyetleri Dimaşk toplumunda Fransızlarla ateşkes isteyen ve cumhurbaşkanı Tâceddîn el-Hasenî'nin temsilcisi olduğu başka bir akımın da düşmanlığına neden olmuştur. Hasenî'nin sağ kolu ve müsteşarı Abdulkâdir el-Hatîb, Osmanlılara karşı darbesinde Şerif Faysal'ı destekleyen Dimaşk ulemasından biridir.<sup>3972</sup> Aralarındaki çekişmeden dolayı Ali ed-Dakr'a karşı fitneyi körükleyenlerdendir.<sup>3973</sup> Ticânî tarikatında ve salavât-ı fâti'h'te (salatü'l-fâti'h) Ali ed-Dakr'dan intikam almak ve onun

---

<sup>3966</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 45-47.

<sup>3967</sup> Mesela bkz. A.g.e., 68.71; Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 430, 431

<sup>3968</sup> Abâza, *Ali ed-Dakr*, 59.

<sup>3969</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1158.

<sup>3970</sup> Abâza, *Ali ed-Dakr*, 63.

<sup>3971</sup> Hatîb, *Gureru's-Şâm*, C. 1, 234

<sup>3972</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 528.

<sup>3973</sup> Abâza, *Ali ed-Dakr*, 72.



ülkedeki itibarını kötülemek için bir vesile bulmuştur. Anlaşmazlığın aslında siyasî ve şahsî bir boyutu vardır.<sup>3974</sup>

### 3.7.3. Sûfilerin Islah Ekolüne Eleştirileri

Aralarındaki fikri yönelimlerin çatışmasından dolayı sûfiler, Islah Ekolü ve önde gelenlerinin karşısında konum almışlardır. Islah ekolü, geleneksel ulemanın ve tarikatların temsilcisi olduğu Dımaşk'ta süregelen hâkim dinî çizgiye muhalefet etmişler; ulema ve sûfiler de Islah Ekolü'nü ve yönelimlerini asırlardır devam eden İslâmî Düşünce Okulları'na bir tehdit olarak görmüşlerdir. Bazen ıslahatçıların Vehhabiliğe ve İbn Teymiyye ekolüne bağlanacaklarından korkmuşlar; kimi zaman ise Abduh ve Efgânî'nin modern ekolünden etkilenmelerinden kaygı duymuşlardır. Islahatçıların önde gelenlerinden bazılarının 1864 yılında Dımaşk'a giren Mason Hareketi'ne mensup olmasını kabul etmemişler; onların Osmanlı Devleti'nin birliğini bozan milliyetçi fikirleri yaymalarına karşı çıkmışlar; batılı devletlerle olan ilişkilerinden ve Osmanlı Devleti'nden bağımsız olmak için onlara yardım etmelerinden hoşlanmamışlardır.<sup>3975</sup> Aşağıda sûfilerle ıslahatçıların ayrıştığı fikrî yönelimleri arz edeceğiz.

#### 3.7.3.1. Islahatçıların İbn Teymiyye Ekolünden Etkilenmesi

Dımaşklı ıslah ekolünün İbn Teymiyye ekolü ve kitaplarıyla tanışması 19. asrın sonlarında Dımaşk'ta hakim olan muhafazakar İslâmî akımla ayrışmasını etkilemiştir.<sup>3976</sup> Örneğin Abdurrezzâk el-Baytâr, Şâzelîyye ve Halvetiyye tarikatına mensup bir sûfi olmasına ve İbn Arabî'nin kitaplarına ihtimam göstermesine rağmen hadis kitapları ile meşgul olduktan ve Şevkânî, Sıddîk Hasan Han, İbn Kayyım el-Cevziyye ve İbn Teymiyye'nin kitaplarını dikkatle araştırdıktan sonra önceden inandığı birçok fikirden geri dönmüştür. Arkadaşı Cemâleddîn el-Kâsımî'ye, “Ey Cemal, Allah'a hamd et. Sen daha sakalın siyahken ve gençliğinin baharındayken aydınlandın. Zihninden faydalanabilirsin ve eserlerini yayınlamak için vaktin yeterlidir. Benim ise pek vaktim kalmadı, sakâlim beyazladı ve saçıma ak düştü.

---

<sup>3974</sup> A.g.e., 71.

<sup>3975</sup> Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, C. 2, 516.

<sup>3976</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 273.

Önceden söylediğim şeylerin farkına vardım ama kemiklerim zayıfladı ve yaşım ilerledi.” demiştir.<sup>3977</sup>

İslah ekolünün önde gelenlerinin o zamanlar Dımaşk'ta yaygın olmayan İbn Teymiyye'nin kitaplarıyla tanışması Dımaşk dışındaki selefiyyenin önde gelenlerinden bir telkinle olmamıştır.<sup>3978</sup> Bilakis 19. asrın son on yılında Cemâleddîn el-Kâsımî'nin Beyrut'ta yaşayan arkadaşlarından birinden aldığı bazı İbn Teymiyye risaleleri ile olmuştur.<sup>3979</sup> Olay Bağdat'taki Âlûsî ailesi ile mektuplaşmalarından ve onların etkisinden sonra gelişmiştir. Bu, Âlûsî ve Kâsımî yazışmalarından, Kâsımî'nin Hayruddîn el-Âlûsî tarafından yazılan *Cilâ'ü'l- 'ayneyn fî muhâkemeti'l-Ahmedeyn* kitabını<sup>3980</sup> takdir etmesinden ve Abdurrezzâk el-Baytâr'ın *Hilyetü'l Beşer* adlı eserinde İslam alemindeki ıslahatçıların bazı önemli şahsiyetleri hakkında yazdığı övgü dolu biyografilerden açıkça anlaşılmaktadır.<sup>3981</sup>

Bu yüzden İslahat hareketi öncüleri Âlûsî'nin faaliyetlerinden etkilenerek<sup>3982</sup> 19. yüzyılın sonlarında Bağdat ve Dımaşk'ta İbn Teymiyye'nin el yazma eserlerini, mescitlerin ve medreselerin kütüphanelerinde aramaya, toplamaya ve yayınlamaya koyulmuşlardır.<sup>3983</sup>

Tâhir el-Cezâirî, etkilenilmesi ve fikirlerinden haberdar olunması için talebesi Muhibbuddîn el-Hatîb'i İbn Teymiyye'nin yazılı eserlerini takdim edip dağıtmakla görevlendirmiştir.<sup>3984</sup> Selîm el-Buhârî, Tâhir el-Cezâirî'nin yardımıyla İbn

---

<sup>3977</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 363.

<sup>3978</sup> Weismann, *Taste of Modernity*: 273.

<sup>3979</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 106, 107.

<sup>3980</sup> A.g.e., 107

<sup>3981</sup> Bkz. Nâsır Acemî, *er-Resâilu'l-Mütebâdele beyne Cemâleddin el-Kâsimî ve Muhammed Şükrî el-Âlûsî*, (Beyrut: Dâru'l-Beşâirî'l-İslâmî, 2001)

<sup>3982</sup> Acemî, *er-Resâilu'l-Mütebâdele*, 11, 28, 29.

<sup>3983</sup> Weismann, *Taste of Modernity*: 273, Bkz. Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 585-591, 261-620, Acemî, *er-Resâilu'l-Mütebâdele*, 63-71, 74-77, 170, 174, 182, 183, 206, 232.

<sup>3984</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1148.

Teymiyye'nin kitaplarını neşretmeye çalışmıştır.<sup>3985</sup> Abdulkâdir Bedrân'ın İbn Teymiyye ve İbn el-Kayyım'ın eserlerine ilgisi vardır.<sup>3986</sup> Behçet el-Baytâr, şeyhi Cemâleddîn el-Kâsımî ve Muhammed el-Hıdır Hüseyin'le ilişkisi vasıtasıyla İbn Teymiyye'nin kitaplarından etkilenmiş; Suudi Arabistan'da otururken 1926 yılında Kral Abdulazîz Âl Suud'un eğitimcilikle meşgul olmasını talep etmesiyle bu etki pekişmiştir.<sup>3987</sup>

### 3.7.3.2. Islahatçıların Abduh ve Efgânî'den Etkilenmesi

Islah ekolünün Mısır ıslah ekolüyle açık bir ilişkisi varken, Dımaşk'taki baskın İslâmî akım Abduh ve Efgânî'nin metoduna terstir. Emîr Abdülkadir'in, öğrencileriyle Muhammed Abduh'u bir araya getirmede çok önemli bir rolü vardır. Bu, Muhammed Abduh Beyrut'a sürgüne gönderildiği zaman gerçekleşmiştir. Beyrut'a geldiğinde Emir, hemen oğlu Muhyiddin'i Abduh'a göndermiş;<sup>3988</sup> sonra da halkasındakilerden bazıları ile tanışmasını sağlamıştır. Bunların en önemlileri, Abduh gibi tecdide davet eden Abdülmecîd el-Hânî<sup>3989</sup> ile Abduh'u ziyaret etmek ve onu yakından tanımak amacıyla 1904 senesinde Cemâleddîn el-Kâsımî ile beraber Mısır'a yolculuk yapan Abdurrezzâk el-Baytâr'dır. Baytâr, Mısır'daki modern manzaralardan etkilendiğini yazmıştır. Muhammed Abduh onları Ezher'de ağırlamıştır. Önce onunla arasında sonra da Reşîd Rızâ'yla arasında ictihadın yeniden dirilmesi ve ulemanın fıkıh ve kelam yerine Kur'an ve hadise ihtimam göstermesi gerektiğini içeren uzun bir konuşma geçmiştir. Bu yolculukta Abdurrezzâk el-Baytâr, Abduh'tan Cemâleddîn Efgânî'nin biyografisine dair bilgiler almış ve onu *Hilyetü'l-Beşer* kitabına dahil etmiştir.<sup>3990</sup> Kâsımî siyerle ilgili kısa yazılar yazmış; Reşîd Rızâ, *Menâr* dergisinde bir takrizle bunlara yer vermiştir.<sup>3991</sup>

---

<sup>3985</sup> A.g.e., C. 1, 481.

<sup>3986</sup> A.g.e., C. 1, 473.

<sup>3987</sup> A.g.e., C. 2, 1251

<sup>3988</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 54.

<sup>3989</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 2, 116

<sup>3990</sup> Baytâr, *Hilyetü'l-Beşer*, C. 1, 439.

<sup>3991</sup> Kâsımî ve Baytâr'ın yolculuğu ve Muhammed Abduh ile aralarında geçen konuşmanın ayrıntısı için bkz. Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsımî ve 'Asruhû*, 133-160.

Cemâleddîn Efgânî, dergisi *el-Urvetü'l-Vüskâ*'yı Mahmud el-Hamzâvî, Abdulmecîd el-Hânî ve Emîr Abdülkâdir'in evlatları gibi bazı Dımaşk ulemasına göndermiştir. Bu da onun ve Abduh'un bazı Dımaşk uleması ve ıslahatçılarıyla aralarındaki bağlantıyı güçlendirmiştir.<sup>3992</sup> Ayrıca Kahire'de oturup Abduh'tan ilim tahsil eden ve uzun süre yanında kalan Refik el-Azm gibi "ondan istifade ederek gözlerindeki kalın perde kalkar"<sup>3993</sup> bazı Dımaşk ehlinin ve Abduh'tan tefsir dersi alan Kâmil el-Kassâb gibi bazı Dımaşk ehlinin varlığı da bu ilişkiyi göstermektedir.<sup>3994</sup>

### 3.7.3.3. Bazı Islahatçıların Mason Locasına Üye Olması

Dımaşk'taki ilk mason locasını 1868 yılında Amerikalı Robert Morris kurmuştur. Mason olan Vali Muhammed Reşîd Paşa onu ağırlamış ve görevi zamanında Masonluğun Dımaşk'a gelmesine yardım etmiştir.<sup>3995</sup> Onunla beraber Dımaşk mahallelerini ve tarihî eserlerini dolaşmıştır. 1864 yılında Mısır Mason locasına giren Emîr Abdülkâdir'i ziyaret etmişlerdir.<sup>3996</sup> Moris, 1861 yılında Beyrut locasına katılan Dımaşklı masonlarla görüşmüştür. Önündeki masanın üzerine Kur'an ve İncil koyarak 07.04.1868 tarihinde Dımaşk'taki ilk Mason locasının doğuşunu ilan etmiştir. Orada bulunanlar arasında Hristiyanların önemli şahsiyetlerinden Amerikan büyükelçisi Nâsîf Mişâka, Osmanlı yüksek mahkemesinde kadı olan Muhammed Ali Mehâsin ve Emir Abdülkâdir'in oğulları Emir Muhammed ve Muhyiddîn vardır.<sup>3997</sup>

Sonra bunu Dımaşk'ta İtalya, Fransa ve Amerika gibi farklı devletlere<sup>3998</sup> bağlı olan mason localarının kurulması takip etmiştir. Bu localar hızlıca faaliyete geçerek kısa sürede etkin hale gelmişlerdir. Hatta *Muktetaf* dergisinin kurucusu Şâhîn Makaryûs 1881 yılında Dımaşk'ı ziyaret ettiğinde, Dımaşk Mason locasının daha yeni olmasına

---

<sup>3992</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 55.

<sup>3993</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 632

<sup>3994</sup> Hâfiz, *Cem'iyetu'l-'Ulema*, 11.

<sup>3995</sup> Kasâtîlî, *er-Ravdatu'l-Ğannâ*, 92

<sup>3996</sup> Sâmi Mübeyyid, *Şarku'l-Câmi'ul-Emevî el-Mâsûniyye ed-Dımaşkiyye 1868 – 1965*, (Beyrut: Riyâd er-Rayyis, 2019), 51.

<sup>3997</sup> A.g.e., 48.51

<sup>3998</sup> A.g.e., 56.

rağmen Dimaşk'ın tüm sosyal tabakalarını, gruplarını ve yelpazesini temsil ettiğine ve son derece başarılı olduğuna işaret etmiştir.<sup>3999</sup>

Sûfiler ise diğer Dimaşklılar gibi gizem ve sır barındırmasından dolayı bu localardan çekinmişler;<sup>4000</sup> yeni oluşan tüm dernek ve kulüplere baktıkları gibi bu localara da şüpheyile yaklaşmışlardır. Mason localarına muhalefetleri 1909 yılında Sultan II. Abdülhamid'in düşürülmesi ve tahtından indirilmesiyle artmıştır.<sup>4001</sup> Locaların Dimaşklı üyeleri ise doğal olarak Selefi İslah Hareketi'nden ya da Modern Suriye Devleti'nin liberal kurucularındandır. Osmanlılar gittikten sonra 11 başbakan, 3 dışişleri bakanı ve iki devlet başkanı Suriyeli masonlardandır.<sup>4002</sup>

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında seçkin Suriyeli gençlerin arasında Mason localarına üyelik yaygınlaşmıştır. Bu üyelik, Fâris el-Hûrî ve Abdurrahmân eş-Şehbender gibi müntesiplerinin, mezuniyetlerinin ardından Amerikan Üniversitesi'ne atanmaları gibi önemli görevleri sağlamıştır.<sup>4003</sup> Kasiyûn locası ise Suriye'de modern kültürü temsil eden Suriye Üniversitesi'nin kuruluş aşamasında büyük rol oynamıştır. Suriye Üniversitesi'nin kurucu babası Rızâ Saîd<sup>4004</sup> gibi bazı üyelerini de hassas mercîlere yerleştirmiştir.<sup>4005</sup> Bütün bunlardan başka Arap Devleti'nde şûra meclisi başkanı olan Abdurrahmân Yusuf ve diğerleri gibi etkili iktisâdî ve yüksek hükümet mercilerine gelmiş üyeleri de vardır.<sup>4006</sup>

Ayrıca birçok İslah Hareketi öncüleri de bu localara katılmıştır. Tâhir el-Cezâirî, Şâkir el-Hanbelî, Fâris el-Hûrî ve Cemîl el-İlşî 1920 yılının Temmuz ayında Mason locasındadırlar.<sup>4007</sup> Fransız mandasına karşı çıkan Emîr Saîd el-Cezâirî büyük Suriye

---

<sup>3999</sup> A.g.e., 53.

<sup>4000</sup> A.g.e., 22.

<sup>4001</sup> A.g.e., 19.

<sup>4002</sup> A.g.e., 21.

<sup>4003</sup> A.g.e., 60.

<sup>4004</sup> A.g.e., 62.

<sup>4005</sup> A.g.e., 67.

<sup>4006</sup> A.g.e., 35.

<sup>4007</sup> A.g.e., 88.

locasındadır.<sup>4008</sup> Şekîb Arslân, kardeşi Âdil Arslan ve babası, Suriye ve Lübnan'daki mason localarındadırlar.<sup>4009</sup> 1950'lerde en büyük Suriye Arap locasının üyelerinden biri Ebu el-Hayr ed-Dâllâtî'dir.<sup>4010</sup> Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında, İsrail'in Filistin'i işgali ile 1965 yılında kapatılana kadar Mason üyeliklerini sır gibi saklayanlar da vardır. Bu büyük şahsiyetler, masonluğa girdiklerinde işin aslının ve tehlikesinin farkında olmamaları sebebiyle mazur görülmüştür. Fâris el-Hûrî'nin torunu Colette el-Hûrî, dedesinin, oğullarını -Siyonist bir oluşum oldukları hususunda uyararak- kendisi gibi mason locasına girmelerini engellediğini ve gençliğinde üye olurken “masonların hedeflerinin hakikatini bilmediğini” söylediğini ifade etmiştir.<sup>4011</sup>

#### 3.7.3.4. Islahatçılarda Arapçılık Akımı

Sûfilerle ıslahatçılar arasındaki çatışma noktalarından biri de Arapçılık akımıdır. Islahatçılar, Müslüman topluluğun birliğini bozma ve Osmanlı Devleti'ni düşürme hedefiyle kavmiyetçilik fikrini yayan gayrimüslimlerden<sup>4012</sup> etkilenecek Arap milliyetçiliği fikrini desteklemişlerdir. 19. asrın şahit olduğu önemli değişimler, kavmiyetçiliğin ön plana çıkmasına yol açmış ve kavim aidiyeti dinî aidiyetten daha önemli hale gelmiştir.<sup>4013</sup> Belki de Arap olmayanlara karşı tutumun ilk işaretlerinden biri, ıslahatçıların öncülerinden Muhammed Abduh'un “*Risâletü'l-Tevhîd / Tevhîd Risalesi*” kitabında yazdıklarıdır. Ona göre İslam'a giren Arap olmayanlar, pagan kültürlerinden yanında taşıdıkları uygulamalar ve inançlarla İslam'ı yozlaştırmışlardır. Bu yüzden, Arapçada ustalaşmanın ve kültürünü tanımanın zorunluluğu konusuna dikkat çekmiş bu ise Arapçılık düşüncesinde gizli bir üstünlük duygusu doğurmuştur.<sup>4014</sup>

---

<sup>4008</sup> A.g.e., 93.

<sup>4009</sup> A.g.e., 102.

<sup>4010</sup> A.g.e., 109.

<sup>4011</sup> A.g.e., 24

<sup>4012</sup> “Sûfilerin Azınlıklarla İlişkisi” bölümünde “Müslüman toplumda Araplar arasında milliyetçilik duygusunu uyandırmada Hıristiyanların rolü” kısmına bakınız.

<sup>4013</sup> Quataert, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye*, 429

<sup>4014</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 56.

Arap milliyetçiliği duygularının kabarmasında İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Türkçeyi resmî dil olarak belirlemesinin de büyük etkisi olmuştur.<sup>4015</sup> Arap milliyetçiliği savunucusu gençler, iktidarın dizginlerini elinde tutan Türklerin niyetini sorgulamışlar; Osmanlı Arap devletlerinde eğitim dilinin Türkçe olmasında ısrar eden Osmanlı Devleti ile Mısır ve Sudan'ı işgal ettiği halde eğitim dilinde Arapçanın birinci dil kalmasına müsaade eden İngilizleri mukayese etmişlerdir.<sup>4016</sup> Bu da yeni Osmanlı hükümetinin siyasetine bir karşılık vermek amacıyla bazı ıslahatçıları Arapçılık fikrini inşa etmeye itmiştir.<sup>4017</sup> Tâhir el-Cezâirî'nin, Osmanlı Devleti'ne ve siyasetine duyduğu şiddetli öfke,<sup>4018</sup> öğrencileri arasında milliyetçilik duygusunu uyandırmada etkili olmuştur.<sup>4019</sup> Öğrencisi Muhibbuddîn el-Hatîb, Tâhir el-Cezâirî'den etkilenişi hakkında şunu söyler “Bu bilge hocadan Araplığımı ve İslam'ı öğrendim.”<sup>4020</sup> Muhammed Kürd Ali, “*Künûzü'l-Ecdâd*” kitabını hocası Tâhir el-Cezâirî'ye ithaf ederken “Kalbimi Arap sevgisiyle sulayan ve onların kitaplarını araştırmaya beni yönlendirene...”<sup>4021</sup> demiştir Bu yüzden Muhammed Kürd Ali, Osmanlı asrının sonlarında Türkçeyi öğrenmeye çabalayan ve resmî makamlara gelmek için Türklere benzeyen Arapları eleştirmiş; sonra onların Arap dili ve kültürüne dönüşlerini methetmiştir.<sup>4022</sup>

Islahatçılar bu çizgiyi devam ettirmişler, yeni Türk hükümetinin noksanlıklarını, bir yandan milliyetçilik duygusunu alevlendirmek, diğer yandan Avrupa devletleriyle olan dayanışmalarını temize çıkarmak için kullanmışlardır.<sup>4023</sup> Tâhir el-Cezâirî'nin talebeleri 1906 yılında gizli “Cemiiyetu'un-Nehdati'l-Arabiyye (Arap Uyanışı

---

<sup>4015</sup> Beyât, *el-Müessesâtu't-Ta'limiyye*, 30.

<sup>4016</sup> Mûsâ, *Muhibbuddîn el-Hatîb*, C. 2, 116.

<sup>4017</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 132.

<sup>4018</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkîrât*, C. 1, 163.

<sup>4019</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 141.

<sup>4020</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1148.

<sup>4021</sup> Kürd Ali, *Kunûzu'l-ecdâd*, (Riyad: Edvâ' es-Selef, 2010), 2.

<sup>4022</sup> Kürd Ali, *Dimaşk*, 59.

<sup>4023</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 335.

Cemiyeti)’ni kurmuşlardır.<sup>4024</sup> Önce Arap kültürünü ihya etme, sonra Araplar için daha fazla siyasî hak, daha sonra ise Osmanlı Devleti’nden bağımsızlık çağrısında bulunmuşlardır.<sup>4025</sup> Bu cemiyet ıslahatçıların tekke, cami ve medrese dışında yer edindikleri ilk mekanlarıdır.<sup>4026</sup>

Muhibbuddîn el-Hatîb, Reşîd Rızâ ve diğer entelektüeller dinî bağılıktan önce Arap milleti bağılılığının geldiğine ikna olmuşlar; bunun sonucu olarak da aralarında sadece dinî bağlantı bulunan diğer bir milletin saltanatına Arapların boyun eğmesini doğru bulmamışlardır.<sup>4027</sup> Bu sebeple Tâhir el-Cezâirî’nin halkasının üyeleri, Arapları bir araya getiren nirengi noktasının İslam dini değil Arap milleti olduğunu savunmuşlar, Arapçanın resmî dil olmasına ve eğitim müfredatında, Arap tarihinin, edebiyatının ve kültürünün ihyâsına çağrıda bulunmuşlardır.<sup>4028</sup>

İronik bir şekilde, Osmanlı’dan bağımsızlığını kazanan ülkelerde gördüğümüz kültür, gelenek ve dil çeşitliliği, Osmanlı’nın hükmettiği toplumlara karşı gösterdiği hoşgörüyü açıkça göstermektedir. Buna rağmen yazarlar ve siyasetçiler Osmanlı’ya karşı düşmanca milliyetçi söylemlerde bulunmuşlardır.<sup>4029</sup> Hatta ıslahatçıların bazı öncüleri, entelektüel Türklerle Araplar arasında öfke tohumları ekip nefreti alevlendirmişler; özellikle Mustafa Kemal yönetime geldikten sonra Türklerin Arapları cahilleştirdikleri ve onlara nefret besledikleri ithamında bulunmuşlardır.<sup>4030</sup> Behçet el-Baytâr, Abdülhamîd ez-Zehrâvî’nin biyografisine, Cemal Paşa tarafından idam edilmesini milliyetçi bir söylemle eklemiştir.<sup>4031</sup> Bu söylemler farklı ırklardan oluşan Dimaşk’ın evlatları arasındaki tartışmaları alevlendirmiştir.<sup>4032</sup>

---

<sup>4024</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtü ’l-Fikriyye*, 134, Mûsâ, Muhibbuddîn el-Hatîb, C. 2, 116.

<sup>4025</sup> Cummins, *el-Islâhu ’l-İslâmî*, 163.

<sup>4026</sup> A.g.e., 176.

<sup>4027</sup> Mûsâ, *Muhibbuddîn el-Hatîb*, C. 2, 129.

<sup>4028</sup> Cummins, *el-Islâhu ’l-İslâmî*, 180.

<sup>4029</sup> Quataert, *ed-Devletü ’l-’Osmâniyye*, 339.

<sup>4030</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 158.165.

<sup>4031</sup> Baytâr, *Hilyetu ’l-Beşer*, C. 2, 793

<sup>4032</sup> Bârûdi, *el-Müzekkirât*, 55.



Sûfiler, Müslüman ümmetini milliyetlere ayırmasından ötürü, ıslahatçıların bu tavırlarını reddetmişler; her zaman milliyetçilik fikriyle savaşmışlar ve Osmanlılardan ayrılma fikrini kabul etmemişlerdir.<sup>4033</sup> Bağımsız Arap Devletinin kurulmasının esası olarak milliyetçilik fikrini savunan gençliği, Osmanlı yönetiminde imkan verilmeyen iktisâdî ve siyâsî kazanımları elde etmeye çalışan gruplar olarak görmüşlerdir.<sup>4034</sup> Örneğin Nakşibendî tarikatı şeyhi Abdülmecîd el-Hânî İslam birliğini çokça savunmuş ve şiirinde ırkçılığın ve milliyetçiliğin atılması için çağrıda bulunmuştur.<sup>4035</sup> Nakşibendî tarikatı şeyhi Es'ad es-Sâhib, milliyetçilik akımına kapılan gençler hakkında çokça yazmış, onları eleştirmiş ve ümmetin düşmanlarından çıkar elde etmek uğruna İslam yurduna hıyanet ve münafıklıkla itham etmiştir.<sup>4036</sup> Buna ek olarak sûfiler, genellikle İslamcılık fikri etrafında II. Abdülhamid'in yanında durmuşlardır.<sup>4037</sup> II. Abdülhamid'in Araplara olan meylinin bilinmesi ve çok sayıda Arap'ın onun döneminde en yüksek mevkilere gelmesi<sup>4038</sup> bu duruma katkıda bulunmuştur.

### 3.7.3.5. Islahatçıların Batı'dan Etkilenişi ve Batı Yönetimleriyle Gizli İlişkileri

Sûfiler ve ıslahatçılar arasındaki çekişmenin sebeplerinden biri de ıslahatçıların Batı fikir akımlarından etkilenmeleri ve Dimaşk toplumunun kültürüne aktarmaya çalışmalarıdır. Tâhir el-Cezâirî, İngiliz halkının, kültürünün, siyasetinin ve devletinin hayranıdır.<sup>4039</sup> Araplara verdikleri sözlere de inanmıştır. Bu yüzden Muhammed Saîd Elbânî<sup>4040</sup> ve Aziz Yuhanna Dimaşk Ortodoks Cemiyeti'ne gidip dünyadan gelen

<sup>4033</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 332.

<sup>4034</sup> A.g.e., 331.

<sup>4035</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 205.

<sup>4036</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 136.

<sup>4037</sup> Schilcher, *Dimaşk fi'l-Karneyi's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 231; Muhâfiza, *et-Teyyârât'us-Siyâsiyye*, C. 2, 299.

<sup>4038</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 333.

<sup>4039</sup> Bânî, *Tenvîru'l-Besâir*, 91, 92.

<sup>4040</sup> A.g.e., 92.

dergileri ve gazeteleri okuyan Muhibbuddîn el-Hatîb gibi<sup>4041</sup> öğrencilerinin Batı kültürünü tanımaya düşkün olduklarını görürüz.

Tâhir el-Cezâirî'nin halka talebeleri Mısır'dan, yasaklanmış dergi ve gazeteleri gizlice getirip Dımaşk'ın tek lisesindeki yakın arkadaşlarına dağıtıp onları kendi fikirlerine çekmişlerdir.<sup>4042</sup> Bu halkanın faaliyetlerinden biri de Avrupa'dan gizlice getirdikleri dergi ve gazeteleri periyodik olarak okumaları, modern liberal siyasî sistemin meziyetlerini ve bunun bağımsızlık hayalini kurdukları Arap Devleti'ne nasıl uygulanacağını tartışmalarıydı.<sup>4043</sup> Halkı aydınlatmak için Avrupa cemiyetleri tarzında bir Cemiyyetu'n-Nehda es-Sûriyye (Suriye Uyanışı Cemiyeti) kurmuşlar<sup>4044</sup> ve Avrupa'nın kabuğunun (görünüşünün) değil özünün taklit edilmesi çağrısında bulunmuşlardır. Avrupa'nın gelişmişliğinin ve üstünlüğünün sebebi sadece kıyafet değildir.<sup>4045</sup> Kendileri de Batı'yı ilk taklit edenler arasındaydılar. Öyle ki, Dımaşk'ta sakalını kesen ve batılı tarzda elbise giyip üstüne sarık saran ilk şeyhin Cemâleddîn el-Kâsımî'nin öğrencisi Cevdet el-Mardîni olduğu söylenmiştir.<sup>4046</sup> İzzeddîn et-Tenûhî, Emevî Camii'nde batılı kıyafetleriyle ders verdiğinde halkın tepkisini çekince onu gazetesinde Muhammed Kürd Ali savunmuştur.<sup>4047</sup>

“*Mecelletü'l-Hakâik / Hakikatler Dergisi*” yazarları, ıslahatçıları genç Müslümanlar arasında Batılı davranış kalıbını ve kültürünü yayma çalışmalarıyla itham etmiştir. Batılıların tesettürü kaldırma çabalarına sempati duymalarını ve çocuklarını yabancı okullara göndermelerini eleştirmişlerdir.<sup>4048</sup> Dini hakîr görme, İslâmî ilimleri küçümseme, İslam medeniyetini ve din işlerini önemsememelerini eleştirip şiddetle karşı çıkmışlardır.<sup>4049</sup> Fikirlerini yaymak için batılı devletlerden destek almakla itham

---

<sup>4041</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1148

<sup>4042</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 172.

<sup>4043</sup> A.g.e., 169.

<sup>4044</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 14.

<sup>4045</sup> A.g.e., 84.

<sup>4046</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 878.

<sup>4047</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 129.

<sup>4048</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 219.

<sup>4049</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 135

etmişlerdir. Alman konsolosunun, diğer gazete yayıncılarına yaptığı gibi Muhammed Kürd Ali'ye de gazete çıkarması için yardım teklifinde bulunması buna bir örnektir.<sup>4050</sup>

Islahatçılar Türk yönetiminin dezavantajlarını abartarak, Avrupa devletlerine yakınlaşmaları ve Osmanlılardan kurtulmak için onlardan yardım istemelerini haklı göstermeye çalışmışlardır.<sup>4051</sup> Muhibbuddîn el-Hatîb, Mısır İçişleri Bakanı Sefir Abdullah Paşa'ya gönderdiği mektupta, İngilizlerin Reşîd Rızâ'ya, "eğer Osmanlı İngiltere ile savaşırsa İngiltere'nin Arapların yanında duracağını, Arapların düşman sayılmayacağı ve onlara karşı savaşılmayacağını teyit ettiklerini" yazmıştır.<sup>4052</sup> Tâhir el-Cezâirî, Cemal Paşa'nın bazı öğrencilerini idamından sonra Osmanlılara karşı Arap Devrim'i yapmak için çabalamış ve öfkesi İngiliz ve Şerif Hüseyin'in orduları Dimaşk'a girinceye kadar dinmemiştir.<sup>4053</sup>

#### **3.7.4. Muhâfazakar Âlimlerin ve Sûfilerin Islahatçılara Reddiye Konusundaki Faaliyetleri**

Islahatçı ekole karşı muhalefet yalnızca sûfilere has değildir. Bilakis bu hususta Dimaşk'ın üç seçkin dinî grubu da faaliyet göstermiştir.

**Birinci Grup: Dimaşk'ın geleneksel âlimleri,** ıslahatçı ekolün en şiddetli muarızlarındandır. Asırlar boyunca istikrar bulmuş geleneksel anlayışı temsil ettikleri için ıslahatçıların eleştirilerini reddetmişlerdir. Bu âlimlerin klasik İslam ekollerine bağlılıkları, tasavvufa karşı olumlu tutumları, İkinci Abdülhamid'e olan sadakatleri ve Batı'ya, Batı'nın düşüncelerine ve kurumlarına olan nefretleri onları birbirine bağlamıştır. Ayrıca bunların çoğu, Dimaşk'ın o güne kadar ilimle iştigal eden köklü ailelerindendir.<sup>4054</sup>

**İkinci Grup: Dimaşk'ın muhaddisi Bedreddin el-Hasenî ve öğrencileri,** ıslahatçılara ve onların düşüncelerine karşı olanların yanında çok ciddi biçimde saf tutmuşlardır. Hasenî'nin alenen ifade edilmiş bir tarikat intisabı bilinmemektedir.

---

<sup>4050</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 125.

<sup>4051</sup> Quataert, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye*, 331.

<sup>4052</sup> Mûsâ, *Muhibbuddîn el-Hatîb*, C. 2, 124.

<sup>4053</sup> Bânî, *Tenvîru'l-Besâir*, 124-126.

<sup>4054</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 191.

Ancak o, tarikatlara meyiletmiş ve onları desteklemiştir. Zaten onun birçok talebesi, tarikatların müritleri arasındadır.<sup>4055</sup>

**Üçüncü Grup: Farklı âlimler,** Nakşibendî kollarının birinin şeyhi olan Es'ad b. Mahmûd es-Sâhib<sup>4056</sup> gibi önceki iki grubun dışında da bazı kimseler vardır. Hassân Camii'nde geleneksel dînî eğitim faaliyeti yürüten, Dimaşk'ın muhafazakâr âlimlerinden, Cemaleddîn'in amcası ve aynı zamanda Nakşibendî olan Muhammed el-Kâsımî ve ıslahatçılara, onların sembollerine karşı çalışan, öte yandan Sâlih eş-Şerîf et-Tunûsî ile birlikte Reşid Rıza'nın Emevî Camii'nde kovulması hadisesine iştirak eden Muhammed Muhtar el-Müeyyedü'l-Azm da bu gruptandır.<sup>4057</sup>

#### 3.7.4.1. İslahatçıların Siyasî Otoriteyi Jurnallemesi

Yukarıda zikredilen üç grup, ıslahatçıların fikrî yönelimlerine karşı durmuşlardır. Ayrıca onları Vehhâbî olmakla suçlayarak, Suriye'yi Osmanlı Devleti'nden ayırmak ve Mısır'a bağlamak amacıyla çalışmakla itham etmişlerdir. Öte yandan ıslahatçıları siyasî otoriteye jurnal için birkaç girişimde bulunmuşlardır.<sup>4058</sup> Buna örnek olarak şunlar verilebilir:

*Fıkıh ve tasavvuf risaleleri* yayımlandıktan sonra Abdülhamid ez-Zehrâvî'ye karşı Es'ad es-Sâhib ve Bekrî el-Attâr, hararetli bir savunma yapmışlar;<sup>4059</sup> bu sonuçsuz kalınca muhafazakâr âlimler, Zehrâvî'yi valiye şikâyet etmişler; vali de onu İstanbul'a göndermiştir. Daha sonra Sultan, Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî<sup>4060</sup> aracılığıyla onu affetmiştir.<sup>4061</sup>

Salih ve Arif el-Müneyyir başta olmak üzere bir grup geleneksel âlim, ibtidâî mekteplerinin müfettişi olarak görev yapan Tâhir el-Cezâirî'nin düşüncelerini gençler

---

<sup>4055</sup> A.g.e., 195.

<sup>4056</sup> A.g.e., 193.

<sup>4057</sup> A.g.e., 194.

<sup>4058</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 275.

<sup>4059</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 102.

<sup>4060</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 791-792.

<sup>4061</sup> Zirkî, *el-A'lâm*, C. 3, 288; Farfûr, *A'lâmu Dimaşk*, 168.

ve öğrenciler arasında yaymasından endişe duyarak bu makamın kaldırılması için çalışmışlardır.<sup>4062</sup>

Muhafazakâr âlimlerin, Cemaleddin el-Kâsımî ve Abdurrezzak el-Baytâr'ın tahrir edici olduğu iddia edilen faaliyetleriyle ilgili olarak Osmanlı yetkililerini soruşturma yapılması hususunda ikna etmek için çeşitli girişimleri olmuştur.<sup>4063</sup> Örneğin, Es'ad es-Sâhib, içtihad ve taklit konularında toplum ve devlet için zararlı makaleler yayınlamasından dolayı Kâsımî'yi valiye şikâyet etmiş;<sup>4064</sup> Baytâr'ı, Suriye'nin Osmanlı Devleti'nden ayrılması için komplo kurmakla suçlamıştır.<sup>4065</sup>

Bedreddîn el-Hasenî ve Abdürrezzak el-Baytâr arasında bir anlaşmazlık çıkmış; Hasenî, Baytâr, Kâsımî ve Tâhir el-Cezâirî'yi Vehhâbî hareketine dahil olmakla suçlamıştır. Hasenî'nin Dımaşk'taki âlimler arasındaki yüksek konumu nedeniyle olay yayılmış ve birçok kişi onun tarafını desteklemiştir. Baytâr'ın öğrencileri ise Hasenî'yi hicvetmek için bir şiir yazmışlar ve böylece Dımaşk'taki karışıklık daha da artmıştır. Durum valiye ulaşınca vali kadıdan anlaşmazlığı çözmesini istemiştir.<sup>4066</sup>

Bazı muhafazakâr âlimler, Kâsımî'yi birçok suçlamayla yeniden yetkililere şikâyet etmişler, bu da polisi, âlimlerin yönelttiği suçlamaları teyit için Kâsımî'nin kütüphanesini arama mecburiyetinde bırakmıştır. Ancak polisler âlimlerin suçlamalarını destekleyecek bir şey bulamamışlardır. Bunun sebebi polisin, misafir odasındaki kütüphanede arama yapıp Kâsımî'nin evinin iç odasında sakladığı kütüphanesine bakmamasıdır.<sup>4067</sup>

#### 3.7.4.2. Islahatçılara Yazılı ve Sözlü Reddiyeler

İslam dünyasında gerçekleşen ıslahatçı akımlara karşı çıkan muhafazakâr âlimler, ıslahatçıları sadece hükümete şikâyet etmekle kalmamışlardır. Aynı zamanda risaleler yayımlayarak, gazetelerde makaleler yazarak, camilerde umuma açık dersler vererek ıslahatçılara cevap vermişlerdir. Özellikle Sultan II. Abdülhamid'in tahttan

---

<sup>4062</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 284.

<sup>4063</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 199.

<sup>4064</sup> Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 430.431.

<sup>4065</sup> A.g.e., 384-386.

<sup>4066</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 201.

<sup>4067</sup> Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 200, 201.

indirilmesinden sonra anayasal dönemdeki basın ve yayın özgürlüğünden faydalanarak<sup>4068</sup> kalemi ellerine almışlardır.<sup>4069</sup>

Sûfiyye'nin ıslahatçılara karşı kaleme aldıkları risalelere örnek olarak şunlar verilebilir:

- Muhtar el-Müeyyedü'l-Azm'ın, “*et-Tevessülâtü'l-medeniyye bi-esmâillâhi'l-hüsnâ ve câhi hayri'l-berîyye*” ve “*Celâü'l-evhâm 'an mezâhibi'l-eimmeti'l'ızâm ve't-tevessülü bi-câhi hayri'l-enâm*” risaleleri.”<sup>4070</sup>

- Rifâî tarikatı şeyhi Arif el-Müneyyir'in Kâsımî'ye reddiye yaptığı, “*Reddün 'alâ fetvâ men kâle bi-sübûti Ramadâne bi'l-İhbâr bi't-telgraf*” risalesi.<sup>4071</sup>

- Şam Müftüsü Ataullah el-Kesm'in, bazı ıslahatçıların iddialarına cevap verdiği “*Faslü'l-hitab fi'l-mer'eti ve vücûbi'l-hicâb*” eseri.<sup>4072</sup>

- Nakşibendî Abdülkadir el-İskenderânî'nin, “*Nehcü'r-reşâd fi'r-reddi alâ müddei'l-ictihâd*” ve “*Safvetü'l-hitâb fi'r-reddi alâ a'dâi'l-hicâb*” gibi risaleleri.<sup>4073</sup>

- Şâzelî Abdülcelîl ed-Dürre'nin “*Keşfü'l-zulmeti ve'l-ğummeti bi-cemi' kelimeti'l-ümme*” adlı risalesi.<sup>4074</sup>

- 10 Ağustos 1910'de *el-Hakâik* dergisini çıkardılar. Üç yıl yayımlanan bu dergi, muhafazakâr âlimlerin ve mutasavvıfların sözcüsü olmuş;<sup>4075</sup> ıslahatçıların ve onların Muhammed Kürd Ali gibi bazı ileri gelenlerinin fikirlerini eleştirmiştir. Derginin ilk sayısında Abdülladir el-İskenderânî'nin yazdığı üzere dergi, ıslahatçılar, Vehhâbîler ve

---

<sup>4068</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 213.

<sup>4069</sup> A.g.e., 222.

<sup>4070</sup> Kehmâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 1C. 1, 210; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 426.

<sup>4071</sup> A.g.e., C. 1, 439.

<sup>4072</sup> Kehmâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 10/293; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 606.

<sup>4073</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 676.

<sup>4074</sup> Kehmâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, 5/83; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 736.

<sup>4075</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 216.

Baticılar ile mücadele etmeyi; Avrupa kültürünün etkisine direnmeyi,<sup>4076</sup> geleneksel İslâmî okulları ve mezhepleri ve bunların bu asırdaki geçerliliğini savunmayı,<sup>4077</sup> Müslümanları birlik olmaya ve Osmanlı Padişahı etrafında toplanmaya çağırmayı<sup>4078</sup> amaçlıyordu. Bunlar ise ıslahat mektebinin yönelimleriyle çoğunlukla bağdaşmayan hedeflerdir.<sup>4079</sup>

- *Hakâik* dergisinin ileri gelenleri arasında, kurucusu Nakşibendî Abdülkadir el-İskenderânî<sup>4080</sup> ve editörü Nakşî ve Şâzelî Muhammed Arif es-Savvâf ed-Düvecî'nin<sup>4081</sup> yanı sıra, Mahmud Yasin gibi Dimaşk'ın birçok muhafazakâr İslam âlimi vardır.<sup>4082</sup> Dergide birçok sûfî yazılar yazmıştır. Mesela, Nakşibendî Muhammed el-Kâsimî, ilim edebine bağlı kalarak yeğeni Cemaleddin'in ıslahatçı fikirlerini eleştirmiş,<sup>4083</sup> Nakşî Haşim el-Hatîb ile Şâzelî Hasan el-Üstuvânî ıslahatçıların fikirlerini eleştirdikleri çeşitli makaleler yazmışlardır.<sup>4084</sup>

- Eleştirenlere karşı tasavvufu ve ehlini müdafaa etmek için halka açık derslerinde de canla başla çalışmışlardır. Ahmed Hamdi es-Sabûnî, Ali ed-Dakr grubunun ve muhafazakâr âlimlerin ıslahat hareketine karşı sözcüsüydü. Islahatçıların zıddına konuşmuş; onlara cevaben bazı risaleler yazmıştır. Ali et-Tantâvî ile aralarında şiddetli bir sözlü mücadele vardı.<sup>4085</sup> Ömer el-'Ayta, halka açık derslerinde sûfîleri ve uygulamalarını savunuyordu.<sup>4086</sup> Hasan el-Üstuvânî, ıslahatçılara reddiye yapmada çok aktifti. Mesela, liseliler tarafından oynanan, temsili sırasında bazı ıslahatçıların da

---

4076 A.g.e., 220.

4077 A.g.e., 219.

4078 A.g.e., 217.

4079 A.g.e., 218.

4080 Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 675.

4081 A.g.e., C. 2, 816.

4082 A.g.e., C. 2, 754.

4083 Acemî, *Âl el-Kâsimî*, 175.

4084 Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 192.

4085 Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 831.

4086 A.g.e., C. 1, 650.

bulunduğu, kavmiyetçilik şuurunu yaymaya çalışan bir tiyatro oyununa Emevî Camii'nde hutbede reddiye yapmıştır.<sup>4087</sup>

### 3.7.5. Bazı Mutasavvıflarla Islahatçı Hareketin İleri Gelenleri Arasındaki Dostluk İlişkisi

Islah hareketinin şahsiyetleri ile sûfiler arasındaki bahsettiğimiz bu ihtilaflara rağmen, birçok durumda yakın ve dostane ilişkiler iki tarafı birbirine bağlamıştır. Islâh mektebinin bütün meşhurlarının, tasavvuf âlimlerinden ilim aldıklarını, onları övdüklerini ve onlarla birlikte pek çok dinî faaliyete ve ulema cemiyetine yan yana katıldıklarını görmekteyiz. Saîd Elbânî hocası Tâhir el-Cezâirî hakkında şöyle demektedir: “Siyasî partilerin, cemiyetlerin hiçbirine katılmadığı ve herhangi bir tarıkata da girmediği halde, kalbi her iyi insan grubundan yanaydı. Sanki herhangi bir söz vermeden onlara dahil birisi gibiydi. Bu sebeple fırkaların reisleri ve tarikat şeyhleri ona kendi ihvanlarından güvendiklerinden daha fazla itimat ederler, sırlarını ve işlerini açarlardı. O da samimiyetle onlara nasihat eder, onlara enerji verir ve destekler;<sup>4088</sup> bazı tarikat şeyhlerini, Ahmed Zerrûk'un yazdığı “*Kavâidü't-tasavvuf*” kitabını iyice anlamaya yönlendirirdi.”<sup>4089</sup>

Reddedip eleştirdiği hurafeler ve sapmalarla dolu halk sûfilîği ile şeriatla disipline edilen ilmî tasavvuf arasında ayırım yapan Cemaleddin el-Kâsimî'nin konumunun sırrını bize gösteren budur.<sup>4090</sup> O, Abdülhamid ez-Zehrâvî'de ve diğerleri arasında yaygın olan, tasavvufu tamamen reddetme düşüncesini kabul etmemiş, ilmî tasavvufu Müslüman âlimin bir özelliği olarak kabul etmiştir.<sup>4091</sup> Ayrıca, Baytâr, Kâsimî,<sup>4092</sup> Tâhir el-Cezâirî ve talebesi Muhammed Kürd Ali gibi Dımaşk'ın bazı ıslahatçıları, Abdülhamid ez-Zehrâvî'nin imamları ve büyük âlimleri aşağılama yaklaşımını çok eleştirmişlerdir.<sup>4093</sup>

---

<sup>4087</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 221.

<sup>4088</sup> Bânî, *Tenvîru'l-Besâir*, 93-94.

<sup>4089</sup> A.g.e., 131.

<sup>4090</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 303; Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 144.

<sup>4091</sup> A.g.e., *el-Islâhu'l-İslâmî*, 105.

<sup>4092</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 280.

<sup>4093</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 117.118.



İki tarafı bir araya getiren bu ilişkilerin örnekleri aşağıdadır:

### **Cemaleddin el-Kâsimî**

Muhammed b. Muhammed el-Hânî'den Nakşibendî tarikatını almıştır. 1888 yılında kaleme aldığı bir mevlid-i nebevî *sallallahu aleyhi ve sellem* üzerine ismini şu şekilde kaydetmiştir: “Muhammed Cemaleddin Ebi'l-Ferec el-Kâsimî ed-Dımaşkî en-Nakşibendî el-Hâlidî eş-Şâfiî.”<sup>4094</sup> Kâsimî'nin dedesi Kasım al-Hallâk, Kâdirî-Nakşî,<sup>4095</sup> amcası<sup>4096</sup> ve halalarının kocaları,<sup>4097</sup> Nakşibendî tarikatından; dayısı Hasan Cübeyne ed-Desûkî,<sup>4098</sup> Halvetiyye sonra Şâzelîyye'dendir.

Şeyhi Nakşibendî tarikatının şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Hânî'yi medh etmiş ve onun hakkında şöyle demiştir: “Şeyhimiz, muhakkik âlim, müdekkik sûfî...”<sup>4099</sup> Yanında bulunduğum ve istifade ettiğim şeyhlerimdir. Kendisi ile çeşitli fenlerde birçok kitap okudum ve 1303 yılından 1309 yılına kadar gece gündüz tamamen onun yanında bulundum. Bana genel icazet verdi. Bana ihlâslı bir şefkat gösterir, bir sebeple ziyaret etmekte gecikirsem beni soruşturur, meclisinde bana ziyadesiyle iltifat eder, konuşma ve toplantılarda bana ayrıcalık tanır. ”<sup>4100</sup> Başka bir yerde ise “zamanının sûfisi ve mürşidi” olarak vasıflandırmıştır.<sup>4101</sup>

Murteza el-Cezâirî'yi övmüş ve hakkında şunları söylemiştir: “Kâdiriyye tarikatının şeyhlerinin şeyhi, mürşid-i kâmil ve faziletli edîb, âlim...”<sup>4102</sup> “Zikir meclisleri kurar, müritleri etrafında toplanırdı... Münkerat ve bidatlara karşı gayur, bidat ehline karşı sivri dilli idi; işlerinde selefin metoduna uyar ve en ufak bir bidate bile razı olmazdı... Ekâbir takımın yanına gidip gelmez, onları ziyaret etmez, davetlerine icabet

---

<sup>4094</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 637.

<sup>4095</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 225.

<sup>4096</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 390.

<sup>4097</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 670.

<sup>4098</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 330.331.

<sup>4099</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 45.

<sup>4100</sup> A.g.e., 46.

<sup>4101</sup> Cezâirî, *Siyretü'l-Emîr Abdulkâdir*, 80.

<sup>4102</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 75.

etmezdi.”<sup>4103</sup> “Ölene kadar, müritlerini ehl-i keramet yolunda seyru süluk ettiren, bağlılarının kalplerini kötülüklerin pisliklerinden arındırarak, salihlerin örneği ve müttakî meclislerinin neşesi olmaya devam etmiştir.”<sup>4104</sup>

Şâzelî tarikatının şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübarek'i övmüş ve şöyle demiştir: “Seçkin âlimlerden ve usta ediplerden biri... aramızda kuvvetli bir dostluk vardı... akranlarının neşesiydi...” Ayrıca biyografisinde başka övgüler de yapmıştır.<sup>4105</sup>

Halvetiyye tarikatının şeyhi Alâeddin Abidin'i medh etmiş, salahı ve tasavvufunun yanı sıra ilimdeki derinliği, fetva ve yargıdaki güzel ahlakına dikkat çekmiş ve hakkında şöyle demiştir: “Zamanının ileri gelenleri ve faziletliyelerinden; havasın ve avamın sevgilisi idi; halk arasında güzel bir şekilde anılırdı.”<sup>4106</sup>

İbn Arabî ekolünün âlimlerinden Ömer el-Attâr'ı şöyle övmüştür: “İmam, fazıl, mütefennin idi. Aklî ilimlerde ve Arapçanın inceliklerinde yed-i tûlâ (çok geniş ilim ve ihtisas) sahibiydi.” Tasavvuf ilmi, kaideleri ve terminolojisindeki ustalığına işaret etmiş; İbn Arabî'ye itiraz edenlere cevaben yazdığı *el-Fethu'l-mübîn* adlı risalesini zikretmiş ve bu hususta şöyle demiştir: “Arif Muhyiddin İbn Arabî'nin *kaddesallahu sırrahu el-Fusûs* ve diğer eserlerinde, Sa'düddîn et-Teftâzânî ve Alî el-Kârî'ye (Allah onları affetsin) müşkil gelip, İbn Arabî'nin *kaddesallahu sırrahu* muradını anlamadıkları ve bu sebeple itiraz oklarını yönelttikleri hususları çözme/yi/açıklamayı üstlenmiştir.”<sup>4107</sup>

Halvetiyye tarikatının şeyhi Muhammed b. Muhammed ed-Desûkî'yi medh etmiş ve onun hakkında şöyle demiştir: “Desûkiyye sâdatının gözbebeği, düğümlerinin rabıtası, eserlerinin dirilticisi, kadirlerinin (şanlarının) bildiricisidir; şeriat ile tarikatı birleştirmiştir...”<sup>4108</sup> “Mahir fakih ve saygın erdemli, birçok fenle uğraşan parlak bir

---

<sup>4103</sup> A.g.e., 77.

<sup>4104</sup> A.g.e., 81.

<sup>4105</sup> A.g.e., 109.

<sup>4106</sup> A.g.e., 30.

<sup>4107</sup> A.g.e., 40.

<sup>4108</sup> Hâfiz ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 1, 283.

imamdı.”<sup>4109</sup> “Arkadaşlığından çok istifade ettim. Nazik, faziletli, zarif, mütevazı, eli açık bir âlimdi.”<sup>4110</sup>

Saîd el-Üstuvânî'yi övmüş ve Ahmediyye tarikatını mürşid-i kâmil İbrahim er-Reşîd'den ve abid imam, asîl Fadl Paşa'dan aldığını belirtmiştir. Onu, “Şam’ın ileri gelenlerinden ve reislerinden biri”<sup>4111</sup> ve “güzel ahlâklı, cömert karakterli, geniş göğüslü, latif meziyetleri olan, hakla konuşup doğruyu söyleyen, hukuku yerine getirmekten ve zulmü kaldırmaktan çekinmeyen, valiler ve idarecilerin sevdiği, heybetli, havas ve avamın makbulü kimselerdendi... Salihler hakkında güzel bir itikadı, fakire sevgisi, gariplere ikramı vardı” şeklinde vasfetmiştir.<sup>4112</sup>

Nakşibendî tarikatının şeyhi Muhammed et-Tantâvî'yi övmüş ve Emir Abdülkadir’in emriyle *Fütuhât-ı Mekkiyye* nüshasını karşılaştırmak için Konya’ya yaptığı seyahatin öyküsünü anlatmıştır.<sup>4113</sup> Şöyle demiştir: “Çağının allamesi ve devrinin biricigi, başkalarında buluşmayan ilimler onda toplanmış, düşüncesinin inceliğiyle marifet denizlerinden en kıymetli incileri çıkarmıştır.”<sup>4114</sup> “Fenlerin sorunlarını çözmede merci, doğruyu söyleyen, hakkı yerine getiren, dininde kimseyi kayırmayan, iffetli idi. Şam valilerinden biri ona maaş bağlamış ama şiddetle reddetmiş ve kabul etmemiştir.”<sup>4115</sup>

Kâdiriyye tarikatının şeyhi olan yakın arkadaşı Ahmed el-Cezâirî'yi övmüş ve şöyle demiştir: “Pazartesi ve cuma günlerinde akşam yatsı arasında evinde düzenli bir buluşması vardı. O günler müritlerinden bir kısmı yanında toplanır ve yatsıya kadar Allah Teâlâ'yı bidat şaibesinden uzak şekilde zikrederlerdi. Cemaate sıkı sıkıya riayet eder, gece namazlarına çok dikkat ederdi.”<sup>4116</sup> “Kazancının haram olduğunu bildiklerinin davetine icabet etmezdi. Böyle bir duruma mecbur kalırsa oturur, fakat

---

<sup>4109</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 15.

<sup>4110</sup> A.g.e., 16.

<sup>4111</sup> A.g.e., 12.

<sup>4112</sup> A.g.e., 13.

<sup>4113</sup> A.g.e., 19.

<sup>4114</sup> A.g.e., 18.

<sup>4115</sup> A.g.e., 19.

<sup>4116</sup> A.g.e., 85.

yemek yemezdi. Eğer yemek zorunda kalırsa, birkaç lokma yer, sonra yediklerinin değeri kadar sadaka verirdi. Bu alışkanlık bazı sûfilerin etkisiyle edindiği bir âdetiydi.”<sup>4117</sup>

Kâdirî Bekrî el-Attâr’ı övmüş hakkında şöyle demiştir: “Büyük şeyhlerimizin ve önde gelen muhterem müderrislerimizin sonuncusu, meşhur allâme, Şam’ın yıldızı, fazıl salihlerin ve yüce büyüklerin bakiyesi...”<sup>4118</sup> el-Attâr’ın Kâdiriyye tarikatına bağlılığını, her gün sabah-akşam evradına ve Yahya aleyhisselam’ın Emevî Camii’ndeki makamında okunan diğer virdlere dikkat ettiğini; cumartesi gecesi evinde fakirlerin ve zikir ehlinin toplandığı bir zikir meclisi yaptığını aktarmıştır.<sup>4119</sup> Ondan ilim aldığından bahsederek: “Bana fazlasıyla dostça davranıyordu. Ondan bazı alet ilimlerini yeterince okuduktan sonra, her salı ve cuma sabahı, *Sahih-i Buhârî*, *Muvattâ*, *Ebû Davud*, *İbn Mâce* ve *Nesâî* hadis derslerine devam ettim... Beni sık sık yanına oturtur, nezaket ve tevazu ile konuyla ilgili cevabımı öğrenmek isterdi. Eğer onun umumi derslerine gidersem, tam bir sevgi ve şefkatle bana yönelir, yanında yoksam beni sorar ve ziyaret ederdi.”<sup>4120</sup>

Kâsimî, Halvetiyye tarikatının şeyhi Muhyiddin el-Yâfi<sup>4121</sup> ve Nakşibendî Mahmud el-Hamzâvî’den<sup>4122</sup> icazet almış; Şâzelî Muhammed Reşid Kazziyhâ Sinan<sup>4123</sup> ve Nakşibendî Selim el-Attâr’dan<sup>4124</sup> ilim öğrenmiştir.

---

<sup>4117</sup> A.g.e., 86.

<sup>4118</sup> A.g.e., 92.

<sup>4119</sup> A.g.e., 94.

<sup>4120</sup> A.g.e., 97.

<sup>4121</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a* ‘Aşar, C. 1, 70.

<sup>4122</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri’-d-Dimaşkiyyîn*, 11.

<sup>4123</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a* ‘Aşar, C. 1, 347.

<sup>4124</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri’-d-Dimaşkiyyîn*, 32; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a* ‘Aşar, C. 1, 109.

Cemâleddin el-Kâsımî'den Şâzelî Muhammed el-'Arabî el-Yakûbî<sup>4125</sup> ile Hanbelî müftüsü Şâzelî Cemil eş-Şattî ilim almıştır. eş-Şattî, ilim olarak en çok Kâsımî'den istifade etmiş ve ondan etkilenmiştir.<sup>4126</sup>

### **Abdürrezzâk el-Baytâr**

Halvetî tarikatı şeyhidir.<sup>4127</sup> Şâzelî tarikatını Muhammed el-Fâsî'den almıştır.<sup>4128</sup> Babası Hasan Nakşî-Halvetî,<sup>4129</sup> kardeşi Abdülganî<sup>4130</sup> ve oğlu Bahaeddin<sup>4131</sup> Şâzelî tarikatındandır.

Şeyhlerinin çoğu mutasavvıftır. Abdülkadir el-Cezâirî'den ilim almıştır. Onun has talebelerinden idi ve uzun zaman yanından ayrılmamıştır. Nakşî şeyhi Muhammed et-Tantâvî başta olmak üzere başkalarından da ilim almıştır.<sup>4132</sup>

*Hilyetü 'l-Beşer* adlı kitabında biyografilerini zikrettiği ve övdüğü sûfî ise çok fazladır.

### **Tâhir el-Cezâirî**

Tarikat şeyhleriyle iyi ilişkileri vardı.<sup>4133</sup> Çakmakîyye medresesinde Emir Abdülkadir'in talebelerinden biridir.<sup>4134</sup> Halvetî Emin el-Cündî'nin ağtında bir mersiyesi vardır.<sup>4135</sup> Nakşibendî tarikatının şeyhi İsa el-Kürdi'den tevhid ilmi üzerine

---

<sup>4125</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi 'l-Karni 'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1077.

<sup>4126</sup> A.g.e., C. 2, 917.

<sup>4127</sup> Baytâr, *Hilyetü 'l-Beşer*, C. 2, 1007; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 196; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi 'l-Karni 's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 717.

<sup>4128</sup> Baytâr, *Hilyetü 'l-Beşer*, C. 2, 718.

<sup>4129</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 82; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi 'l-Karni 's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 547.

<sup>4130</sup> Baytâr, *Hilyetü 'l-Beşer*, C. 2, 874.

<sup>4131</sup> A.g.e., C. 1, 380.

<sup>4132</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi 'l-Karni 'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 363.

<sup>4133</sup> Bânî, *Tenvîru 'l-Besâir*, 93, 94, 131.

<sup>4134</sup> Hâlidî, *el-İş'âu 'l-Mağribî*, 93.

<sup>4135</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi 'l-Karni 's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 733.

bir kitap yazmasını istemiştir.<sup>4136</sup> Öğrencileri arasında Şâzelî şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübarek<sup>4137</sup> ve Şâzelî Muhammed Ali el-Hakîm<sup>4138</sup> vardır.

### **Abdülkadir Bedrân**

Halvetiyye tarikatı şeyhi Alaeddin Âbidin, Nakşibendî tarikatı şeyhi Muhammed et-Tantâvî'nin ve Emir Abdülkadir el-Cezâirî'den ilim almıştır.<sup>4139</sup> İbn Arabî ekolü âlimlerinden Ömer el-Attâr'ı medh eder ve onun hakkında “akliyatta allame ve tasavvufun üstadı” derdi.<sup>4140</sup>

### **Selim el-Buhârî**

Nakşî Ömer el-Attâr ve Selim el-Attâr ile Kâdirî Bekrî el-Attâr'ın öğrenciliğini yapmış; Nakşibendî Mahmud el-Hamzâvî'den ilim almıştır. Bedreddin el-Hasenî'ye muhabbet bağı ile bağlanmış; Mekke'de *İhya* okumuştur. Halvetiyye şeyhi Alâeddin 'Âbidin başkanlığındaki el-Cemiyetü'l-Hayriyye üyesidir.<sup>4141</sup>

### **Muhammed Kürd Ali**

Nakşî Muhammed el-Kâsımî'den okumuştur. Şâzelî tarikatı şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübarek'in öğrencisi olmuş, senelerce yanında kalmış, biyografisini yazmış ve onu çok övmüştür.<sup>4142</sup>

Bir zamanlar Muhammed b. Muhammed el-Mübarek'e, oğlunun Muhammed Kürd Ali'ye eşlik ettiği ve onun bazı ıslahatçı fikirlerinden etkilenebileceği söylenmişti. O ise arkadaşlıklarından memnun olduğu için oğlunu Muhammed Kürd Ali ile arkadaşlığına devam etmesi için cesaretlendirmiştir.<sup>4143</sup>

---

<sup>4136</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 322.

<sup>4137</sup> Kürd Ali, *el-Muâsırûn*, 372.

<sup>4138</sup> Taybe, *Târîhu't-Tarikati's-Şâzelîyye*, 125.

<sup>4139</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a* 'Aşar, C. 1, 473.

<sup>4140</sup> A.g.e., C. 1, 119.

<sup>4141</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâlise* 'Aşar, C. 1, 481.

<sup>4142</sup> Kürd Ali, *el-Muâsırûn*, 367.372.

<sup>4143</sup> A.g.e., 370.

Dımaşk kadısı Şâzelî Said el-Üstuvânî'yi: “Dımaşk kadısı olan Allâme Said el-Üstuvânî, takvası ve hakkı ortaya koyması ile ünlü, zamanının büyük âlimlerinden biriydi...” sözleriyle övmüştür.<sup>4144</sup>

### **Muhibbüddin el-Hatîb**

Babası Ebu el-Fetih, tasavvufa, inziva ve zühde meyilliydi ve birçok kişi velayetine inanırdı. Nakşibendî tarikatını Mahmud es-Sahib'den almıştır.<sup>4145</sup>

### **Saîd Elbânî**

Tâhir el-Cezâirî'nin öğrencilerinden olup Kâdirî Bekrî el-Attâr'dan ilim almış ve hakkında şöyle demiştir: “Benim sığınağım, efendim ve desteğim, devrinin ve bölgenin allâmesidir. Mutlak olarak Şam şeyhlerinin şeyhi; hocam merhum Bekrî el-Attâr'dır.”<sup>4146</sup>

### **Tevfik el-Bizre**

Cemaleddin el-Kâsımî'nin talebelerinden olup selefi mezhebini yaymak için çalışan kimselerdendir. Rifâiyye şeyhi Emin Süveyd ve Nakşî Atâullah el-Kesm'den ilim almıştır.<sup>4147</sup>

### **Hamid et-Takî**

Baytâr, Kâsımî ve Tâhir el-Cezâirî'nin öğrencisidir. Şâzelî şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Mübarek ve Kâdirî Bekrî el-Attâr'dan ilim almıştır.<sup>4148</sup>

### **Behcet el-Baytâr**

Cemaleddin el-Kâsımî'nin en yakın öğrencilerinden biriydi. Babası Bahaaeddin, ailesinin birçok ferdi gibi İbn Arabî'nin ekolünden bir Şâzelî'dir. Reyhâniyye medresesinde Muhammed b. Muhammed el-Mübarek'in talebelerindendir.<sup>4149</sup>

---

<sup>4144</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 78.

<sup>4145</sup> A.g.e., C. 1, 167.

<sup>4146</sup> Bânî, *Tenvîru'l-Besâir*, 22.

<sup>4147</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 833.

<sup>4148</sup> A.g.e., C. 3, 1099.

<sup>4149</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1354.

Nakşibendî şeyhi Ebu'l-Hayr el-Meydânî'nin başkanlığındaki, üyelerinin çoğunu mutasavvıfların oluşturduğu Şam Âlimler Birliği'nin kurucu üyelerinden biridir.<sup>4150</sup>

### **Kâmil el-Kassâb**

Halvetiyye tarikatının şeyhi Selim el-Müsûtî'den ilim almıştır.<sup>4151</sup> Mustafa Ebû Rîşe'den Şâzelîyye-Yeşrutîyye evrad icazeti vardır.<sup>4152</sup>

Kassâb, Âlimler Cemiyeti'nin başkanıydı. Behcet el-Baytâr ve Nakşibendî tarikatı şeyhi Ebu'l-Hayr el-Meydânî, Nakşibendî Arif es-Savvâf ed-Düvecî, Nakşibendî Abdülkadir el-İskenderânî, Şâzelî Cemil eş-Şattî, Şâzelî Saîd el-Hamzâvî, Rifâî Selim el-Hulvânî ve Şâzelî şeyhi Mekkî el-Kittânî gibi çok sayıda sûfî, cemiyetin kurucu üyesi idi.<sup>4153</sup>

### **Mustafa es-Sibâî**

Ümmî sûfî Ahmed el-Harûn'u hayret verici şekilde övmüş ve hakkında şöyle demiştir: “Bu tarz adamlar, kalpleri diriltten, ruhları canlandıran, şeriatın sınırlarına uyan, mal ve şöhret kazanmak için tasavvufu sömürmekten uzak duranlardır...”<sup>4154</sup>

### **Ahmed Mazharu'l-Azme**

Dedesî Halvetiyye tarikatı şeyhi olan Ahmed es-Sefercelânî;<sup>4155</sup> mezun olduğu hocası ise Nakşibendî şeyhi Hâlid b. Mahmud es-Sâhib'dir.<sup>4156</sup>

---

<sup>4150</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 953.

<sup>4151</sup> Hâfız, *Cem'iyetu'l-'Ulmeâ*, 11.

<sup>4152</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 233.

<sup>4153</sup> Hâfız, *Cem'iyetu'l-'Ulmeâ*, 30.

<sup>4154</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 992.

<sup>4155</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 1, 218.

<sup>4156</sup> Savvâf, *Nesru'r-Rayyâhîn*, C. 3, 616.



## Ali et-Tantâvî

Nakşibendî şeyhi<sup>4157</sup> ve Dımaşk'ta İbn Arabî ekolünün *Fütuhât* okumaya ve okutmaya önem veren âlimlerinden<sup>4158</sup> Muhammed et- Tantâvî'nin soyundandır.<sup>4159</sup>

Ali et-Tantâvî de Nakşibendî tarikatı şeyhi Ebu'l-Hayr el-Meydânî'nin öğrencisidir. Ondan, Arapça ve hadis ilimleri okumuştur. Onu çok methetmiş ve “gönül ehli biri” diye vasıflandırmış; öğrencilik günlerinin hayatının en keyifli günleri olduğunu ifade etmiştir.<sup>4160</sup>

Ali et-Tantâvî, Rifâî tarikatı şeyhi Emin Süveyd'i methetmiş ve hakkında şöyle demiştir: “O, aklî meselelerde (makulât) eşsizdir.”<sup>4161</sup> Aktardığına göre bir adam Emin Süveyd'e onu şikâyet ederek: “Efendim, bu Ali b. Şeyh Mustafa et-Tantâvî tevessülü inkâr eden bir Vehhâbî oldu.” deyince; Emin Süveyd: “Oğlum, istediğinde Allah'tan iste, yardım dilediğinde Allah'tan dile! Bırak onu; senin onu sorgulama hakkın yok!”<sup>4162</sup>

Daha önce bahsettiğimiz üzere Reşidiyye-Şâzelîyye şeyhi Muhammed İîd es-Sefercelânî'yi muazzam şekilde övmüştür.<sup>4163</sup>

Muhammed b. Muhammed el-Mübarek'i övmüş ve hakkında, “Dımaşk'ta edebiyatla ilgilenen çok azken, kendi zamanında edipler arasında kabul edilmiştir.”<sup>4164</sup> demiştir.

Şâzelî-Yeşrutî Ebu'n-Nasr Hatîb'i: “Adil ve cesur kadı” şeklinde vasfetmiştir.<sup>4165</sup>

---

<sup>4157</sup> Teymûr, *A'lâmu'l-Fikri'l-İslâmî*, 58.

<sup>4158</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 19.

<sup>4159</sup> Tantâvî, *Zikriyât*, C. 1, 142.

<sup>4160</sup> A.g.e., C. 1, 197; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 958.

<sup>4161</sup> Tantâvî, *Zikriyât*, C. 2, 235.

<sup>4162</sup> Şerîf, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*, 39.

<sup>4163</sup> Tantâvî, *Zikriyât*, C. 1, 68; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fî'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 522.

<sup>4164</sup> Tantâvî, *Zikriyât*, C. 7, 174.

<sup>4165</sup> A.g.e., C. 1, 202.

Şâzelî Abdülcélil ed-Dürrâ'yı methetmiş ve şöyle demiştir: “Muhteşem insan, ender bilgilerin sahibi, iyi hatip, hazır cevap, gözüyaşlı...”<sup>4166</sup>

Hanbelî Müftüsü Şâzelî Cemil eş-Şattî'yi, “Samimi, cesur, edib âlim” sözleriyle övmüştür.<sup>4167</sup>

Nakşibendî şeyhi İbrahim el-Galâyinî'nin hakkında: “O, iyiliği emredip kötülükten sakındıran, hakkı korkusuzca söyleyen, beldenin yoldan sapmışlarına müdahale eden ve insanların kalplerinde saygısı bulunan bir âlim idi” demiştir.<sup>4168</sup>

Ali et-Tantâvî, Ticânî fitnesinde Ali ed-Dakr'a karşı durmasına rağmen, onu övmüş ve onun hakkında şöyle demiştir: “Şeyh Ali ed-Dakr, Şam'da ilmin yayılmasında en büyük etkiye sahip büyük şeyhlerden biridir. 1343 yılında âlimlerin uyanışı denen şeyi gerçekleştiren iki şeyhin büyüğüdür. İnsanlar, ilk cahiliyedeki gibi cehalete boğulmak üzereyken, Allah onları dine ve ilme iade ettiğinde Havran ve Belka'da yapılanları unutmadılar. Mezun ettiği âlimleri, hocaları, vaizleri, açtığı okulları, öğrettiği dersleri de unutmadılar ki, bu derslere insanlar akın akın giderler, gönülleri ürperir, gözler dolardı...”<sup>4169</sup>

Dımaşk'ın en üstün kadısı Nakşî Aziz b. Muhammed b. Muhammed el-Hânî'yi övmüş ve hakkında şöyle demiştir: “Bu makamda en güzel şekilde duruyordu ve bu makama tam olarak ehliyet sahibiydi. Görünüşü güzel, karakteri mükemmel, heybeti yoğun; kibrin dokunmadığı tevazuu, küçüklüğün bulaşmadığı izzeti ile yaşlısıyla genciyle karışabilme yeteneği vardı. Bu hususta tekti. Yumuşaktı ama yumuşaklığı, durum gerektiriyorsa, hakta dağlardan daha sabit durmasına engel değildi.”<sup>4170</sup>

Bütün bunlar, tasavvuf ileri gelenleri ile ıslahatçıların ileri gelenlerini bir araya getiren iç içe geçmiş ilişkinin boyutunu ve ıslahatçıların tasavvufun bazı uygulamalarına karşı çıkmalarına rağmen şeyhlere karşı saygıda kusur etmediklerini ve birçok açıdan onlarla iş birliği yaptıklarının açık bir göstergesidir.

---

<sup>4166</sup> A.g.e., 5/258.

<sup>4167</sup> A.g.e., C. 7, 70.

<sup>4168</sup> A.g.e., C. 8, 54.

<sup>4169</sup> A.g.e., C. 7, 44.

<sup>4170</sup> A.g.e., C. 8, 3.

### 3.7.6. Sûfilerin İslah Hareketindeki Rolü

Sûfî büyükleri ile ıslahat ileri gelenleri arasındaki iç içe geçmiş ilişkiyi gözlemleyerek, sûfilerin, aşağıdaki üç kuluçka aracılığıyla ıslah okulunun düşüncesinin billurlaşmasında inkâr edilemez bir rolü olduğunu söyleyebiliriz:

#### 3.7.6.1. Nakşibendî Tarikatının Halidî Kolu

Şer'î ilimlere, özellikle de hadis ilmine verdiği önem, ilimleri şeriatla kural altına alması ve dinî okulların kurulması ve canlandırılması yoluyla İslâmî ilim hareketine etkin katkısı sebebiyle<sup>4171</sup> Nakşibendiyye tarikatının ve özellikle Hâlid el-Bağdâdî'nin, özelde Dımaşk'ta genelde Doğu'daki dinî ıslah hareketinde inkâr edilemez bir rolü olduğunu<sup>4172</sup> daha önce belirttiğimiz birçok örnek göstermiştir.<sup>4173</sup>

Şah Velîyyullah Dehlevî'nin Dımaşklı ıslahatçılara etkisi olmuştur. Onlar, Şevkânî'nin, Hint hadis ehli hareketinin kitapları ve İbn Teymiyye'nin telifleri ile birlikte Şah Velîyyullah Dehlevî'nin eserlerine de önem vermişlerdir.<sup>4174</sup> Sih ve Hindu gruplarının güçlenmesi ve İngiliz sömürgeciliğinin Hindistan'ı ele geçirmesi, Nakşibendiyye-Müceddidiyye'yi Hindistan'daki bu çatışmanın ortasında Sünnî kimliğinin kaybolmasından korkarak, sünnete ve İslam'ın kökenlerine daha güçlü bir şekilde bağlanmaya zorlamıştır.<sup>4175</sup> Anlaşıldığı kadarıyla Hâlid el-Bağdâdî, şeyhi Abdullah Dehlevî'nin sünnete bağlılık,<sup>4176</sup> aslî İslâmî ilimlerin canlandırılması, tasavvufun bidat ve şaibelerden temizlenmesi,<sup>4177</sup> 16. yüzyıldan beri Hindistan'da dil, gelenek ve fikirde izler bırakan<sup>4178</sup> ve Arap şehirlerini kasıp kavurmaya başlayan<sup>4179</sup> Batılılaşma karşısında Müslümanların kimliğinin korunması çerçevesindeki fikirlerini yüklenerek Bağdat'a geri dönmüştür. Hindistan'daki durumu gören Hâlid el-Bağdâdî,

<sup>4171</sup> 'Ulebî, *Hitatu Dımaşk*, 267.268.

<sup>4172</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 6.

<sup>4173</sup> "Nakşibendiyye Tarikatı" bölümü ve "Sûfilerin İlmî Hayatla İlişkileri" bölümüne bakınız

<sup>4174</sup> Cummins, *el-Islâhu 'l-İslâmî*, 46.

<sup>4175</sup> A.g.e., 67.

<sup>4176</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 59.

<sup>4177</sup> A.g.e., 127.

<sup>4178</sup> Hâlid Ziyâde, *el-Müslimûn ve 'l-Hadâsetu 'l-Avruppiyye*, 21-25.

<sup>4179</sup> Gran, *el-Üsüsü 'l-İctimâ'iyye*, C. 1, 268

devleti Batı modeline göre modernleştirmeyi amaçlayan Tanzimat dönemi ile Batılılaşmanın Arap Doğu'ya taşınacağından korkmuştur. Bu durum *Mektûbat*'ında açıkça görülmektedir. Yazılarında en çok ehlisünnet itikadına bağlılığı, şeriat ahkamına sarılmayı, Sünnî kimliğin benimsenmesi ve gayri Müslimlerin âdetlerinden keskin bir şekilde farklılaştırılmayı vurgulamıştır.<sup>4180</sup> Müslümanların, Hindistan ve çevresindeki kardeşlerinin başına gelenlerden kurtuluşunun, selef dönemi olarak isimlendirdiği, Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem* ve sahabesinin dönemine geri dönerek onları takip etmekten geçtiğine sık sık vurgu yapmıştır. Bu nedenle, tarikatı, Hz. Ebû Bekir'e nispetle "Siddikiyye" olarak adlandırmış ve müritlerini sahabe ve tabiinle özdeşleşmeye,<sup>4181</sup> şeriatın ve tertemiz sünnetin kurallarına uygun bir şekilde hayat sürmeye teşvik etmiştir.<sup>4182</sup>

1820'lerde Irak'ta elitler arasında İslâmî Selefilik'e doğru bir eğilim başlamıştır. Belki de bu, fikirleri Bağdat'taki Âlûsî ailesine ulaşmış olan Vehhâbî hareketinin etkisiyle olmuştur. Bu durum, Hâlidîyye'nin başarı olmasına ve diğer bidatlere daha fazla maruz kalmış tarikatların aleyhine hızlı yayılmasına katkıda bulunmuştur.<sup>4183</sup> Bağdat müftüsü Hâlidîyye hareketini teşvik etmiştir. Çünkü şeriata bağlılığı ve istikameti nedeniyle, tarikatın Vehhâbîliğe karşı duracak gücü olduğunu kanaatine varmıştır.<sup>4184</sup>

Belki de Irak'ta elde ettiği başarı Hâlid el-Bağdâdî'ye, tarikatını, tasavvufu bidatler ve şeriata muhalif hususlardan arındıracak bir yenilenme (tecdid) hareketine dönüştürmeyi düşündürmüştür. Bu nedenle, tarikatını Osmanlı İmparatorluğu çapında yaymak için Irak'ı terk ederek hac yolu üzerinde yer alan Dimaşk'ta yerleşmeye karar vermiş ve bu sayede hacı kervanları aracılığıyla Anadolu ve Hicaz'la kolayca bağlantı kurabilmiştir.<sup>4185</sup>

---

<sup>4180</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 135; Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sâliye 'Aşar*, C. 1, 388.

<sup>4181</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 69.

<sup>4182</sup> A.g.e., 67.

<sup>4183</sup> A.g.e., 81.

<sup>4184</sup> A.g.e., 124.

<sup>4185</sup> A.g.e., 14-16.

Hâlid el-Bağdâdî ve halifeleri, Dımaşk'ta camilerini ilim ve irşatla canlandırmışlardır. Hâlid el-Bağdâdî'nin halifeleri âlim sınıfından geldiği için,<sup>4186</sup> âlimlerin çoğunu cezbetmeyi ve sûfîlerin yanlış uygulamalarıyla mücadeleyi başaramışlardır.<sup>4187</sup> Dımaşk'taki âlimler ona yönelmiş, intisap etmişler<sup>4188</sup> ve onu metotlarına destek olan, bidat ve sapmalara karşı mücadelelerinde yardımcı olan biri olarak görmüşlerdir.<sup>4189</sup> Muhammed Emin Âbidîn'in Hâlid el-Bağdâdî'ye intisap etmesi, Bağdâdî'nin onun gibi birini kendine çekebilmesi, ıslahatta oynadığı rolün önemli bir göstergesidir. Çünkü İbn Âbidin, şehrin en büyük fakihlerinden ve şehirde fikhî ıslahın simgelerinden; Vehhâbî tehdidine karşı Sünnî fikri savunanlardan<sup>4190</sup> ve bazı tasavvufçuların yanlış uygulamaları ve şeriata aykırılıklarını eleştirenlerden biridir.<sup>4191</sup> Bu nedenle, Hâlid el-Bağdâdî vefat ettiğinde, “Sünnet'in dirilticisi” veya “Sünnet'in yenileyicisi”<sup>4192</sup> olarak anılmıştır. Nakşibendî tarikatı, Hâlid el-Bağdâdî'den sonra, Hânî ailesi şeyhleri, İsa el-Kürdî ve onların halifeleri aracılığıyla aynı yöntemi devam ettirmiştir. Daha önce Nakşîlerin Dımaşk camilerindeki dikkate değer ilmî faaliyetleri ve şehrin önde gelen âlimlerinin onlara intisabından bahsetmiştik.<sup>4193</sup>

Ancak bu, Hâlid el-Bağdâdî'nin Vehhâbî hareketinin yaptığı gibi “Kur'an ve sünnete sıkı sıkıya sarılma” sloganını yükselttiği anlamına gelmez. Çünkü Bağdâdî, fıkıh konusunda Şâfiî, itikat konusunda Eş'ari ve tasavvuf konusunda tarikata mensuptur. Bağdâdî'nin tecdidi, yerleşik İslam okullarından gelen bir yenilenme olup onlara karşı bir isyan çağrısı değildir.<sup>4194</sup> Cemaleddin el-Kâsımî bunun üzerinde durarak, Bağdâdî'nin Kur'an ve sünnete bağlılığını ilan etmesinin, onun içtihad yapmaya

---

<sup>4186</sup> A.g.e., 172.

<sup>4187</sup> Schilcher, *Dımaşk fi'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 138.

<sup>4188</sup> “Nakşibendiyye Tarikatı” bölümünde “Hâlid el-Bağdâdî ve Dımaşk âlimleri ile ilişkisi” bahsine bakınız.

<sup>4189</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 65, 148. Ayrıca bkz. Weismann, *Taste of Modernity*, 26, 58.

<sup>4190</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 68.69, 73.

<sup>4191</sup> A.g.e., 72.

<sup>4192</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 65.

<sup>4193</sup> “Nakşibendiyye Tarikatı” ve “Sûfîlerin İlmî Hayatla İlişkileri” bölümlerine bakınız.

<sup>4194</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 40.42, 55.

uğraştığı anlamına gelmediğine dikkat çekmektedir. Bu, Nakşibendî tarikatının, modern ıslah hareketinden farklı bir yaklaşımıdır.<sup>4195</sup>

Nakşibendî-Hâlidî, muhafazakâr bir tasavvuf tarikatıdır ve yenilikçi bir ıslahat eğilimi taşımaktadır. Dımaşk'taki dinî hayatta derin kökleri olan ve ilmî hareketi güçlü bir şekilde etkileyen bir tarikattır.<sup>4196</sup> 19. yüzyıl Dımaşk ıslah hareketinin önde gelen isimleri, Nakşibendiyye-Hâlidîyye'nin kollarında yetişmiş ve onun etkisi altında kalmışlar;<sup>4197</sup> daha sonra, Dımaşk dışındaki ıslahatçılarla ilişkileri yoluyla ıslah fikrini geliştirmişlerdir.<sup>4198</sup> Nakşibendiyye şeyhleri Hânî ailesinin, Emir Abdülkadir ve Dımaşk ıslah hareketi okulunun önde gelen isimlerinin bulunduğu halkası ile yakın ilişkiler içinde olması bunu tekit etmektedir.<sup>4199</sup> Dahası, ıslah okulunun en önde gelen isimlerinden Cemaleddin el-Kâsımî, gençliğinde Nakşibendiyye'ye katılmış<sup>4200</sup> ve şeyhleriyle yakın bir ilişki içinde bulunmuştur.<sup>4201</sup>

Ancak bu, Nakşibendî tarikatının tüm şeyhlerinin ıslahatçı meşrebe sahip oldukları anlamına gelmez. Çünkü Selimiye Tekkesi'nin şeyhi Es'ad es-Sâhib, Cemaleddin el-Kâsımî ve Abdurrezzak el-Baytâr gibi ıslahatçı figürlere karşı mücadele etmiş, onları valiye şikâyet ederek ıslahatçı yönelimlerine karşı durmuş ve eleştirmiştir.<sup>4202</sup> Es'ad es-Sâhib'in bu tutumu, II. Abdülhamid'e olan sadakatine ve ona karşı olan tüm muhaliflere karşı mücadelesiyle bağlantılı gözükmeyle birlikte,<sup>4203</sup> arz ettiğimiz başka nedenleri de bulunmaktadır.<sup>4204</sup>

---

<sup>4195</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 67.

<sup>4196</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 27.

<sup>4197</sup> Abdussamed Belhâc, “es-Sûfiyye ve'l-İhvân” *el-İslâmu'n-Nâ'im*, (Dubai: Merkezi'l-Misbâr li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûs, 2013), 428.

<sup>4198</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 45-47, 54-56.

<sup>4199</sup> A.g.e., 66.

<sup>4200</sup> Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 637.

<sup>4201</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 45-47, 65-74.

<sup>4202</sup> Mesela bkz. A.g.e., 68.71; Kâsımî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 430.431.

<sup>4203</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 107.

<sup>4204</sup> Sâhib ve Kâsımî arasındaki ilişkiler için “Sûfilerin ve ıslahatçıların önde gelenlerinin aralarındaki kişisel meseleler” başlığına bakınız.

### 3.7.6.2. Emir Abdülkadir el-Cezâirî

#### a) *Emir Abdülkadir Dımaşk'ta*

Emir Abdülkadir'in -büyük bir maddi destek ve paramiliter bir birlikle büyük bir Cezayirli grubunun başında- Dımaşk'a gelişi, şehirde onu beş sosyal tabakaya liderlik etme yetkisine sahip kılan önemli bir etki yapmış ve bu onu, ona büyük bir rahatlıkla bakmayan diğer köklü Dımaşk ailelerinden farklı kılmıştır. Çünkü o Cezayir direnişinin kahramanlarından biri, eşrafın ileri gelenlerinden, âlim, sûfî ve İstanbul, Fransa ve Mısır'la yüksek seviyede bağları olan zengin bir iş adamıydı. Görünüşe göre onun önemli bir siyasî rol oynaması mukadderdi, ancak bu rolü oynayamaması 19. yüzyılın sonlarında Dımaşk siyasetinin gizemlerinden biri olmaya devam etmektedir. Kaderini, Tanzimat dönemindeki reformların ve ekonomik genişlemenin etkisiyle yıldızı parlayan bir grup ileri gelen ve âlime bağladığını belirtmekte fayda var.<sup>4205</sup> Bütün bunlar bize, Dımaşk'ın kadim ailelerinin önde gelen şahsiyetlerinin Emir ve meclislerine karşı isteksiz olmalarının,<sup>4206</sup> onu eleştirip küçük görmelerinin<sup>4207</sup> ve Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem*'e nisbetine dil uzatmalarının<sup>4208</sup> sebebini açıklamaktadır. Emir Abdulkadir, Fransızların hibeleri ve ticaretle uğraşması sayesinde sahip olduğu zenginliklere rağmen,<sup>4209</sup> Dımaşk'taki dinî seçkinler topluluğuna yabancı olma gerçeğiyle başa çıkamamıştır.<sup>4210</sup> Dımaşk toplumunun ona karşı tutumunu artıran bir faktör de Hristiyan fitnesi sonrasında Dımaşk'ın önde gelen şahsiyetleri sürgüne gönderilirken, Abdulkadir'in en yüksek düzeylerden nişanlar ve hediyelerle onurlandırılması<sup>4211</sup> ve ona sığınanların cezalandırılmaktan kurtulmasıdır.<sup>4212</sup>

<sup>4205</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 252.

<sup>4206</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 50.

<sup>4207</sup> Ustuvânî, *Meşâhidu ve Ehdâs*, 222.

<sup>4208</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 156.

<sup>4209</sup> A.g.e., 251.

<sup>4210</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 84.

<sup>4211</sup> Sa'dullah, *Târîhu'l-Cezâir*, 5/538.

<sup>4212</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 85; Weismann, *Taste of Modernity*, 152.

Dımaşk'ın köklü dinî ailelerinin çocukları, Emir'in birçok yönden kendilerinden farklı olduğunu fark ettiler. Uzun cihadı ve Cezayir'de bağımsız bir devlet kurma deneyimi sayesinde siyasî ve askeri bir geçmişe sahipti. Çok sayıda seyahati sırasında doğudan ve batıdan ilim adamlarıyla tanışması, farklı dinler ve geleneklerden insanlarla iletişim kurması ve Fransa'daki ikameti sırasında Avrupa medeniyetine de muttali olması sayesinde geniş ve çeşitli bir kültüre sahipti. Her gittiği yerde toplumun seçkinleriyle güçlü ilişkiler ağına sahipti ve kendisine geniş bir ün kazandıran çalışmalarıyla Batı ve Doğu'da saygınlık kazanmıştı. III. Napolyon ve Osmanlı Sultanından aldığı çok sayıda hediyeyle birlikte, Avrupa'ya tahıl ihracatının arttığı dönemde buğday tarımı ile uğraşması sayesinde elde ettiği büyük bir serveti vardı. İlmî topluluklara ve Masonik toplantılara katılımı sayesinde sosyal, siyasî ve ilmî etkinliklerde aktif bir rol oynamaktaydı.<sup>4213</sup>

Belki de Dımaşk'taki sûfiler ile muhafazakâr âlimlerin Emir Abdulkadir'le ayrıştığı en net konu, onun Osmanlı Devleti'ne karşı tutumudur. Abdulkadir ve ailesi geniş bir politik faaliyet yürütüyorlar ve Fransızlarla olan bağlantıları nedeniyle Dımaşk'taki Osmanlı idaresi için bir tehdit oluşturuyorlardı. Bu nedenle Dımaşk toplumunda bir çekince kaynağıydılar.<sup>4214</sup> Osmanlı Devleti, Şam vilayetindeki toplumun seçkinleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir Arap devleti kurmaya kadar giden düşmanca faaliyetlerinden korkması sebebiyle ona karşı soğuk davranmıştır.<sup>4215</sup>

Tüm bu zengin yönlerinin yanı sıra, onun amelî tasavvuftan çok felsefî tasavvufa eğilimi vardır. Sûfî ortamda yetişmiş olsa da tasavvufa derinlemesine dalışının gerçek başlangıcı, Fransa'daki hapis dönemindedir.<sup>4216</sup> Serbest bırakıldıktan sonra, çağının sûfî önderlerinin birçoğundan ders almış ancak İbn Arabî ekolünde karar kılmıştır. İbn Arabî'nin kitaplarını neşretmeye, okumaya ve okutmaya başlamış ve hatta bu kitaplar tarzında eserler yazmıştır. *Füsûsu'l-Hikem* ve *Fütuhât-ı Mekkiyye* üzerine yoğunlaşmış ve halkasındaki kişilerle periyodik olarak okumuşlardır. Tasavvuf kitaplarının yanı

---

<sup>4213</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 150.

<sup>4214</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 156.

<sup>4215</sup> Suluh, *Sutûr mine'r-Risâle*, 81.

<sup>4216</sup> Müheybil, *el-Emir Abdulkadir fî Dımaşk*, 158.



sıra, hadis kitaplarını ve özellikle Sahih-i Buhari ve Müslim'i, Eş'arî kelamı, mantık ve Yunan felsefesi kitaplarını da okumaya özen göstermiştir.<sup>4217</sup>

Tüm bu farklı özellikler, Cezayirli tarihçi Ebu'l-Kasim Sa'dullah'ın, Emir Abdülkadir'in şahsında bu özellikleri nasıl bir araya getirdiğine şaşırmasına yol açmış; hayatının zahit sûfilerin yoluyla uyumlu olmamasına da bakarak, onun tasavvufla ilgilenmesi ve yoğunlaşmasını, bu dönemdeki siyasî faaliyetleri gizleme manevrası kabul etmiştir.<sup>4218</sup> Ancak, Emir'in yolunun amelî tasavvuftan daha çok felsefî tasavvuf ekolüne yakın olduğunu görüyoruz ve bunun, onun beklentileri, bilgisi ve kültürüyle uyumlu olduğu kanaatindeyiz.

#### **b) Emir Abdülkadir ve Talebelerinin Dımaşk'taki Etkisi**

bahsedilenler, onu Dımaşk'taki diğer sûfilerden farklı meziyetleri olan bir âlim-sûfî yapmıştır. Bu nedenle, kendisine intisap edip dar halkası içinde olan herkes, kendilerini Dımaşk'tan daha geniş bir alana taşıyan bu meziyetlere, hayran kalmıştır.<sup>4219</sup> Emir Abdülkadir'in yakın çevresini teşkil eden kişilerin en önemlileri şunlardır:

**Muhammed el-Guneymî el-Meydânî** (ö. 1881): Meşhur Hanefî fakihidir. İslah hareketinin önde gelen isimlerinden Tâhir el-Cezâirî ve diğerlerini etkileyen isimlerinden biridir. Emir'in toplantılarına 1862'den beri katılmaya başlamış ve Hicaz'a ardından Mısır'a yaptığı meşhur seyahatte ona eşlik etmiştir.<sup>4220</sup>

**Muhammed et-Tantâvî** (ö. 1888): Nakşibendî tarikatının şeyhi ve Emir Abdülkadir'e yakın olanlardan biridir. Emir'e yakın bir ev kiralamış, onun için bir maaş belirleyerek çocuklarını okutmasını istemiştir.<sup>4221</sup> O, ıslahatçı Ali el-Tantâvî'nin dedesi ve ıslah hareketinin önde gelen isimlerinin birçoğunun hocasıdır.

**Muhammed et-Tayyib ed-Dillisî** (ö. 1895): Halvetî ve Şâzelî tarikatının şeyhidir. Emir Abdülkadir'e devam ederek ondan *Fütuhât-ı Mekkiyye*'yi okumuş ve onun

---

<sup>4217</sup> Hânî, *el-Hadâiku 'l-Verdiyye*, 369.371; Müheybil, *el-Emir Abdulkadir fî Dımaşk*, 152, 154.

<sup>4218</sup> Sa'dullah, *Târîhu 'l-Cezâir*, C. 7, 199, 8/290.

<sup>4219</sup> Hânî, *el-Hadâiku 'l-Verdiyye*, 371.

<sup>4220</sup> Cummins, *el-Islâhu 'l-İslâmî*, 74-75.

<sup>4221</sup> Baytâr, *Hilyetu 'l-Beşer*, C. 3, 1286.

emriyle Muhammed et-Tantâvî ile birlikte Konya'daki *Fütuhât* nüshasından Emir'in nüshasını düzeltmek için seyahat etmiştir.<sup>4222</sup>

**Muhammed b. Muhammed el-Hânî** (ö. 1898): Nakşibendî tarikatının şeyhidir. Emir Abdülkadir'e tam bir yakınlık göstermiş ve ondan tasavvuf konusunda okumuştur. İbn Arabî'nin kitaplarındaki karmaşık konularla ilgili herhangi bir sorunla karşılaştığında Emir'e müracaat ederdi.<sup>4223</sup> Emir, onun için bir maaş ayarlamış ve onu çocuklarına vasi olarak atamıştır. Cemaleddin el-Kâsımî öğrencisi olmuş, ondan etkilenmiş ve çok övmüştür.<sup>4224</sup>

**Abdumecid b. Muhammed el-Hânî** (ö. 1900): Nakşibendî tarikatının şeyhidir. Emir Abdülkadir'in meclislerine katılmış ve onunla Sahih-i Buhari ve *Fütuhât-ı Mekkiyye*'yi okumuştur. Emir, onu Muhammed Abduh ile tanıştırmış; Abduh'la mektuplaşmışlar, bu sayede Islah hareketi liderleriyle güçlü bir ilişki kurmuştur. Arapların Osmanlılara karşı muhalif kişilerine sempati duymuş, ancak fikirlerini benimsediğini göstermekten çekinmiş ve bu nedenle Vehhâbîliği eleştiren bir risaleyi övmüştür. Osmanlı devlet adamlarının bazılarına kazanç elde etme için değil de arada yakınlık oluşması için çok sayıda övgü şiiri yazmıştır.<sup>4225</sup> Cemaleddin el-Kasımî ile sıkı bir ilişki kurmuş, Kâsımî onun için çeviri yapmış ve onu çok övmüştür.<sup>4226</sup>

**Muhammed b. Muhammed el-Mübarek ed-Dillisî** (ö. 1912): Şâzelîyye tarikatı şeyhidir. Çocukluğundan beri Emir Abdülkadir ile ilişkisi olmuş ve toplantılarına katılmıştır. Emir ondan, çocuklarına Kuran-ı Kerim'i Verş kıraatine göre okutmasını istemiştir. Islah hareketi liderleriyle güçlü bağlantıları olmuş, Tâhir el-Cezâirî'den ders almış, Muhammed Kürd Ali ve Cemaleddin el-Kâsımî öğrencisi olmuş ve onu çok övmüşlerdir.<sup>4227</sup>

**Abdurrezzak el-Baytâr** (ö. 1916): Nakşibendî -Halveti'dir. Emir Abdülkadir'in meclislerinin en sıkı takipçilerinden biridir ve ona *Fütuhât-ı Mekkiyye*'yi okumuştur.

---

<sup>4222</sup> A.g.e., C. 2, 757.

<sup>4223</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 369, 371, 377.

<sup>4224</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 45.

<sup>4225</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 2, 116; Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 392.

<sup>4226</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 65.

<sup>4227</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dimaşkiyyîn*, 109; Kürd Ali, *el-Mu'âsirûn*, 367.372.

Emir'in ölümünden sonra, Muhammed Abduh ile tanışmış ve 1886'da Beyrut'ta onu ziyaret etmiştir. Daha sonra Cemâleddin el-Kâsimî ile birlikte Mısır'ı ziyaret etmişler (1904)<sup>4228</sup> Kâsimî ile aralarında sıcak bir dostluk ilişkisi oluşmuştur. Baytâr, Kâsimî'yi kendi oğlu gibi görür ve ona “muazzam oğlum” diye hitap eder ve onun ıslahatçı fikirlerini takdir ederdi.<sup>4229</sup>

Cezayirli muhacirler arasında şunlar da bulunmaktadır:

**Muhammed el-Murtezâ b. Said el-Cezâirî** (ö. 1901): Kâdiriyye tarikatının şeyhidir ve bidatlerle mücadelesiyle ünlenmiştir. Islahat önderleri, örneğin Cemaleddin el-Kasimî, onu övmüştür.<sup>4230</sup>

**Ahmed b. Muhyiddin el-Cezâirî** (ö. 1902): Kâdiriyye tarikatının şeyhidir. Cemaleddin el-Kâsimî ile sıkı bir dostluk ilişkisi vardı ve onu kendi yerine Annâbe Camii'nde görevlendirmiştir. Kâsimî'nin etkilendiği ve övdüğü kişiler arasındadır.<sup>4231</sup>

Bunlar haricinde, Tâhir el-Cezâirî<sup>4232</sup> ve Abdulkadir Bedran<sup>4233</sup> gibi Emir'in bazı derslerine katılan ancak yakın çevresinde olmayan birçok kişi bulunmaktadır.

Emir ile meclisinin üyeleri arasındaki ilişki sadece hoca-talebe ilişkisi değildi, aynı zamanda Emir onlarla ilgileniyor ve onlara çok sayıda hediye veriyordu. Örneğin, Muhammed et-Tantâvî'ye aylık bin kuruş vermiş ve onun için bir ev kiralamış;<sup>4234</sup> Abdülmecid el-Hânî'nin kendi hakkındaki şiirleri için ödülleri vermiş;<sup>4235</sup> Muhammed b. Muhammed el-Hânî için aylık bir ödenek ayırmış ve ona mirasından on bin kuruş

---

<sup>4228</sup> Bu yolculuğun ve Kâsimî-Baytâr ikilisi ile Abduh-Reşid Rıza ikilisi arasında geçen tartışmalar için bkz. Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 133-160.

<sup>4229</sup> Kâsimî, *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve 'Asruhû*, 489.494.

<sup>4230</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 75.

<sup>4231</sup> A.g.e., 82.

<sup>4232</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 93.

<sup>4233</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 473.

<sup>4234</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 65.

<sup>4235</sup> A.g.e., 45.

vasiyet etmiştir. Ticaretle uğraşması ve Fransa'dan aldığı çok sayıda hibe nedeniyle, bu sayılanlar dışında daha pek çok kişiye cömertçe hediyeler vermiştir.<sup>4236</sup>

Ancak bu listeden anlaşıldığı üzere, Emir'in etrafında dönen ve onun etkisinde kalanlar herkes, Dımaşk'ın köklü ilim ailelerinin çocukları değildir. Bunun yerine, ya Nakşibendî-Hâlidî tarikatından etkilenmiş yeni ilim ailelerinin çocukları, ya da Dımaşk'a göç edenlerdir ve genellikle şehrin merkezi veya zengin mahallelerinden değil, Meydan mahallesi gibi halk mahallelerinden gelmektedirler. Ancak Emir'in halkasının üyeleri genellikle kendi dar çevrelerinde nüfuz sahibi olanlardan oluşmaktadır. Abdurrezzak el-Baytâr ve Abdülğani el-Guneymî, Meydan mahallesi gibi halk mahallesinin seçkinlerindendir. Muhammed b. Muhammed el-Hânî ve Muhammed el-Tantâvî, Nakşibendiyye-Hâlidîyye tarikatının önde gelenleri arasındadır. Cezâirî ailesi, Cezayirli muhacirlerin önde gelenlerinden ve Kâdiriyye tarikatının şeyhlerindendir. Mübarek ailesi, Cezayirli göçmenlerin en önde gelenlerinden ve Şâzelî tarikatının şeyhleridir. Tüm bu kişiler, başlarında Emir Abdülkadir'in bulunduğu, şehre göç eden âlimlerin ve mutasavvıfların desteği ve etkisiyle ıslahatçı fikirleri benimsemeleriyle öne çıkmışlardır.<sup>4237</sup>

### c) *Emir'in Siyasî Tutumları*

Az önce belirtildiği gibi, Emir'in, Dımaşk sûfîleri ve muhafazakâr âlimlerine muhalif bazı siyasî tutumları vardı. Bunlar arasında Fransa ile güçlü ilişkileri, Osmanlı Devleti'ne karşı zımnî muhalefeti ve o dönemde Dımaşk dinî elitinin şüphe ve endişeyle baktığı mason cemiyetlerine üyeliği gibi konular yer almaktadır. Aşağıda bu tutumları biraz daha detaylı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

### **Fransa ile İlişkisi**

Emir, Fransa'ya karşı 17 yıldan fazla bir süre savaşmış olmasına rağmen, III. Napolyon'un onu Fransız hapisanesinden serbest bırakmasıyla çok güçlü bir ilişki kurmuştur. Bu durum, Emir'in Doğu'da Fransız politikası için çalıştığı;<sup>4238</sup> Fransa'nın planını uyguladığı ve Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir Arap devleti kurarak Osmanlı Devleti ile yeni kurulan Mısır Devleti arasında bir engel oluşturmaya uğraştığı iddia

<sup>4236</sup> Schilcher, *Dımaşk fî 'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve 't-Tâsi'a 'Aşar*, 251.

<sup>4237</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 194, 197, 204, 210, 214.

<sup>4238</sup> Müheybil, *el-Emir Abdulkadir el-Cezairi fî Dımaşk*, 71.

edilmesine yol açmıştır.<sup>4239</sup> III. Napolyon da benzer bir plan üzerinde düşünmüş ve Osmanlı Devleti'nin tereddütlü liderlerine kıyasla Emir Abdülkadir ile daha kolay çalışacağını, Süveyş Kanalı'nın açılması gibi birçok konuda iş birliği yapabileceğini hesap etmiştir.<sup>4240</sup> Abdülkadir'in Hristiyan fitnesindeki duruşu ve Dımaşk'taki Hristiyanları koruması, Fransızlarla aralarındaki ilişkiyi kuvvetlendirmiş;<sup>4241</sup> Fransızlar onu mal ve adamla desteklemişler, düzenli maaş bağlamışlardır. Mektuplar, Emir'in mülk satın almak ve etrafındaki savaşıları desteklemek için Fransa'dan defalarca para istediğini ispatlamaktadır. Fransa, Cezayir'de birlikte savaştıkları elit askerlerin Emir'in yanına göç etmesine izin vererek, onun Dımaşk'ta saygın bir güç oluşturmaya yardımcı oluşturmaya destek vermiştir. Cezayir'deki Fransız valisinin Fransa'nın sömürge bakanına yazdığı bir mektupta da Emir'in, Doğu'da siyasî hayatta güçlü bir rol oynamayı planladığı belirtilmiştir.<sup>4242</sup>

Emir'in, Fransız yöneticiler arasında sahip olduğu statü nedeniyle, Fransız seyyah kılığında sık sık ziyaret edildiğini görüyoruz. Hatta bir seyyah onu Dımaşk'ın en seçkin şahsiyeti olarak tavsif ederken,<sup>4243</sup> başka bir seyyah ise iyi derecede Fransızca bilen ve Suriye ile Avrupa'ya ilişkin siyasî konuları tartışan, yorumları konusunda oldukça çekimser biri olarak tanımlamıştır.<sup>4244</sup>

### **Osmanlı Devleti'ne Karşı Tutumu**

Hilafet makamına duyduğu hürmete rağmen, Emir'in Osmanlı Devleti ile sıcak bir dostluk bağı bulunmadığı anlaşıyor. Emir, Osmanlı ile ilişkilerinde yumuşak olma eğiliminde iken, Osmanlı da konumu ve Avrupa liderleriyle olan güçlü ilişkileri nedeniyle duyduğu şüpheyi açığa vurmamıştır. İngiliz konsolosunun belirttiğine göre, Emir, Osmanlıların ona karşı soğuk tavrından çokça şikâyet etmiştir.<sup>4245</sup> Bu zayıf ilişki, Osmanlı valilerine düşman bir atmosferde büyüdüğü sırada Cezayir'deyken

---

<sup>4239</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 132; Müheybil, *el-Emir Abdulkadir el-Cezairî fî Dımaşk*, 75.

<sup>4240</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 51.

<sup>4241</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu'l-'Ayân*, 175-179.

<sup>4242</sup> Temîmî, *el-Emîr Abdulkâdir el-Cezâirî*, C. 2, 429.

<sup>4243</sup> Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 151.

<sup>4244</sup> Lortet, *Melâmihi Sûriyye*, 215.

<sup>4245</sup> Suluh, *Sutûr mine'r-Risâle*, 81.

başlamıştır.<sup>4246</sup> Emir Abdülkadir'in babası Muhyiddin, Osmanlı yöneticilere karşı düşmanlığı ile tanınıyordu.<sup>4247</sup> Belki de bu, Cezayirlileri Fransızlara yem olarak bırakan Osmanlı devletinin onları yüzüstü bırakmasının içlerine oturan acısındanır. Bu nedenle, Cezayir muhacirleri Şam'a geldiklerinde Osmanlı yönetimiyle uyuşamamışlardır.<sup>4248</sup>

Osmanlı valileri, Emir ve takipçilerinin güçlerinden endişe duydukları için, zaman zaman silahlarını ellerinden almaya çalışmışlardır.<sup>4249</sup> Hristiyan fitnesinden sonra da aynısını yapmaya çalışmışlar, ancak Fransız elçisinin müdahalesi, Emir ve adamlarının silahlarını teslim etmekten muaf tutulmalarını sağlamıştır. Bu, Osmanlıların endişelerini artırmış ve Fransa'nın Emir Abdülkadir'i bağımsız bir Arap devletinin lideri yapma amacıyla hareket ettiğine dair şüphelerini güçlendirmiştir.<sup>4250</sup>

Bu, Emir'in Osmanlılardan bağımsız bir Arap devleti oluşturma düşüncesine yönelmesine neden olan şeydir. Anlaşılan, Osmanlı Devleti'nin yerleştirdiği ve kendisini Arap âleminden ve Cezayir'den uzak hissettiği Bursa'dan Dimaşk'a geçme talebinde bulunmasının nedeni de budur.<sup>4251</sup> Dimaşk, Mısır, Irak ve Anadolu'nun bulunduğu bir noktayı oluşturuyordu ve hac yolunda önemli bir duraktı. Ayrıca Mısır'daki gibi bağımsız bir yönetim olmadığı için onun için uygun bir yerdi.<sup>4252</sup> Başlangıçta Mısır'a yerleşmek istemiş, ancak Mısır valisi Mehmed Ali Paşa bunu reddetmiştir. Reddedildiğinde, Napolyon, Osmanlı Sultanından onu izlemesi ve himayesi altında bulundurması için talepte bulunmak zorunda kalmıştır.<sup>4253</sup>

Emir, Dimaşk'a yerleştikten sonra sık sık Araplar hakkında konuşuyor ve onların uyanışının önemine vurgu yapıyordu.<sup>4254</sup> Bu dönemde Beyrut, Sayda ve Dimaşk'taki

---

<sup>4246</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 149, 162.

<sup>4247</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 90.

<sup>4248</sup> A.g.e., 33.

<sup>4249</sup> A.g.e., 115.

<sup>4250</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 51.

<sup>4251</sup> Sa'dullah, *Târîhu'l-Cezâir*, 5/537.

<sup>4252</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 46.

<sup>4253</sup> Cezâirî, *Siyretü'l-Emîr Abdulkâdir*, 77.

<sup>4254</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 90.

bir grup ileri gelen ve âlim, Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir Arap devleti kurmayı hedefleyen bir hareket fikri üzerinde tartışıyorlardı; ancak bu hareket, Osmanlı halifesini Müslümanların halifesi olarak tanımaktaydı. Emir Abdülkadir'in bu hareketin başı olmasına karar verildi. Ancak reisliği onaylandıktan sonra Emir, Rus-Osmanlı savaşının sonuçları ortaya çıkana kadar beklemelerini istedi. Görünen o ki, hareketin amacı, Osmanlı'dan bağımsızlığı değil, Osmanlı Halifeliği çerçevesinde özerk bir yönetim şeklini sağlamaktı. Çok büyük ihtimalle bu hareket, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşı kaybetmesi durumunda ülkenin Avrupa işgaline düşme korkusuyla önleyici bir adım olarak başlatılmıştır.<sup>4255</sup> Ancak Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin yardımıyla savaştan çıkması ve bu hareket hakkındaki haberlerin İstanbul'daki yöneticilere ulaşması, hareketin devam etmesine engel olmuştur. Bu gizli temasların ayrıntılarını ve hareketin bağımsızlık planlarını, araştırmacı Adil es-Sulh, Emir ile toplantılara katılan ileri gelenlerden biri olan babası Mineh es-Suluh'tan naklen, "*Sutûr mine'r-risâle, târîhu hareketi'l-istiklâliyye kâmet fi'l-meşriki'l-Arabî sene 1877* / Davadan Satırlar: 1877 yılında Arap Alemin Doğusunda Başlatılmış Bağımsızlık Hareketi" kitabında anlatılmıştır

Emir, bu girişimlerle yetinmemiş ve aynı zamanda Lübnanlı bir Hristiyan'la başka bir ayrılıkçı girişim için iletişime geçmiştir.<sup>4256</sup> Bu kişi, Emir Abdülkadir ile yakın ilişkisi olan Yusuf Kerem Bey'dir (ö. 1889). Bu kişi Avrupa desteğiyle Cebel-i Lübnan'a hâkim olmak için uğraşıyordu. Bu yöndeki çabalarını birleştirmek gayesiyle Emir Abdülkadir'le iletişim kurmuştur.<sup>4257</sup>

Emir Abdülkadir, bu bağımsızlığa hazırlık için, Cezayirli muhacirler arasındaki adamlarını Bilâdü's-Şam'ın tüm şehirlerine yaymıştır.<sup>4258</sup> Mesela bunlardan birisi, Şâzelî-Yeşrutî şeyhi Ali Nureddin el-Yeşrutî'dir. Osmanlı Devleti, onun Emir Abdülkadir'e bağlılığını ve bağımsız devletin kurulmasına yardım ettiğini fark edince onu sürgüne göndermiş; ancak Emir, araya girerek Dımaşk'a geri getirmiştir. Sonra Osmanlı Devleti onu ikinci kez sürgüne göndermeye karar vermiş, ancak Emir yine araya girerek bu sürgün kararını iptal ettirmiştir. Çünkü Yeşrutî'nin, stratejik konumu

---

<sup>4255</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 136.

<sup>4256</sup> A.g.e., 142.

<sup>4257</sup> A.g.e., 138, 142.

<sup>4258</sup> Sulh, *Hareketü istiklâliyye*, 102.

nedeniyle Emir Abdülkadir'in, kurmayı planladığı devletin önemli bir merkezi olarak gördüğü Akka'da kalması gerekmektedir.<sup>4259</sup>

Emir'in Osmanlı'dan bağımsızlık kazanma girişimleri devam etmiştir. Fransız konsolosu 1881 tarihli mektubunda, Emir Abdülkadir'in Osmanlılardan kurtuluş istediğini ve Fransa'nın Cezayirli askerlerin kendi yanına hicret etmesini kolaylaştırmasından aldığı destekle Dımaşk'ta her an şehrin liderliğini ele geçirebilecek önemli bir güç haline geldiğini belirtmektedir.<sup>4260</sup>

Osmanlı Devleti, Emir'in hareketlerini sınırlamaya ve onu kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Hatta Emir'in ölümünden sonra bile Osmanlıların, Emir'in oğullarını kendi safına çekme çabaları devam etmiştir. 1888 yılında, Sultan'ın çevresinde çalışan Emir Abdülkadir'in oğlu Muhyiddin'i Dımaşk'a göndererek diğer oğullarının Fransızlarla bağlarını koparmaya ikna etmeye çalışmışlar ve kısmen de başarılı olmuşlardır.<sup>4261</sup>

#### **d) Masonlukla İlişkisi**

Emir Abdülkadir'in Dımaşk sûfilere ve âlimlere ile ayrıldığı bir diğer husus da kendisi, kendisinden sonra çocukları ve torunlarının Mason locasına üye olmasıdır. İlk bağlantısı, 1860 yılında Paris Mason locası üyelerinin Dımaşk'taki Hristiyanları korumasındaki muvaffakiyetinden dolayı ona bir teşekkür mektubu göndermeleriyle gerçekleşmiştir. Bu mektupta masonlar Emir'e yaptıkları sebebiyle beğenilerini ifade etmişler ve localarının ilkelerini açıklamışlardır.<sup>4262</sup> Emir Abdülkadir, onlarla tanışmaya önem vermiş; Masonlar da onun gibi önemli bir kişinin fikirlerini Arap ülkelerinde yaymanın daha kolay ve hızlı olacağını düşündükleri için locaya katılmasına uğraşmışlardır.<sup>4263</sup> 1864'te İskenderiye'den geçerken Fransa'ya bağlı Mason locasına katılmıştır. Emir'in eğilimleri onlarla her bakımdan uyumlu olmuş ve kendisi ile mason locasının ileri gelenleri arasında kendisinin masonlardan olduğunu beyan edecek kadar sevgi bağları oluşmuştur.<sup>4264</sup> Belgeler ve yazışmalardan anlaşıldığı

<sup>4259</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 139.

<sup>4260</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 141.

<sup>4261</sup> Schilcher, *Dımaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 254.

<sup>4262</sup> Mektubun metni için bkz. Cezâirî, *Tuhfetü'z-zâir*, C. 2, 644.

<sup>4263</sup> Sa'dullah, *Târîhu'l-Cezâir*, 6/422; Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 52.

<sup>4264</sup> Şâhîn Makarios, *Fezâilu'l-Mâsûniyye*, (Kahire: Matba'atu'l-Mukattam, 1900), 178.



kadarıyla Emir Abdülkadir, Masonluğa gönülden benimseyerek katılmıştır.<sup>4265</sup> Başka bir yazar, Emir Abdülkadir'in önce 1879'da vali Mithat Paşa tarafından kurulan Mason locasına katıldığını belirtirken, Fahri Bârûdî ise Emir Abdülkadir'in Dımaşk Mason locasının başkanı olduğunu söylemektedir.<sup>4266</sup>

Ancak burada belirtmek gerekir ki, Emir, masonlarla sadece insanî düşünceleri ve ırk ve din ayrımı yapmadan insanlığın faydası için çalışma gayretlerinde anlaşmıştır. Masonlar henüz dinleri yıkmak ve sömürgeciliği desteklemek gibi faaliyetlerini göstermemişlerdir.<sup>4267</sup> Bu nedenle, Emir sadece üye olmakla kalmamış, çocuklarının Robert Morris'in Şam'da kurduğu ilk locaya katılmasını teşvik etmiş ve kendisi de evinde onla buluşmuştur.<sup>4268</sup> 1937'de Suriye Büyük Doğu Mahfelinin resmi tutanağına göre, Emir Abdülkadir ailesinden Emir Câfer ve Emir İdris isimler listesinde yer almıştır.<sup>4269</sup> Ayrıca, Fransız mandasına karşı olan Suriye'nin en büyük locasında da Emir Said el-Cezairî yer almıştır.<sup>4270</sup>

#### ***e) Dımaşk Selefî İslah Hareketinde Emir'in Etkisi***

Emir Abdülkadir, Dımaşk Selefî ıslah hareketine damgasını vuran, harekette önemli etkisi olan isimlerden biridir.<sup>4271</sup> Nakşibendiyye-Hâlidîyye'den ve onların ıslah fikirlerinin ortaya çıkmasına ortamı hazırlamasından sonra Emir Abdülkadir'in oynadığı rol gelmektedir. O sahip olduğu çok sayıda farklı özellikle, Dımaşk'ın ikinci saftaki âlimleri ve sûfî liderlerini etrafında toplamış ve onları diğer bir ıslah hareketine taşımıştır. Bu ıslah hareketi, Osmanlı kimliğiyle bağlantılı geleneksel Nakşibendiyye ıslahatçılığına göre Osmanlı'dan daha bağımsız ve fikrî çerçevesine muarız, Arap dünyasındaki diğer ıslah hareketlerine daha açık, Batı ve eğitimi ile daha uyumludur.

---

<sup>4265</sup> Temîmî, *el-Emîr Abdulkâdir el-Cezâirî*, C. 2, 431. Belge için bkz. 439, 441.

<sup>4266</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 61.

<sup>4267</sup> Sa'dullah, *Târîhu'l-Cezâir*, 6/422.

<sup>4268</sup> Mübeyyid, *Şarku'l-Câmi'ul-Emevî*, 51.

<sup>4269</sup> A.g.e., 89.

<sup>4270</sup> A.g.e., 93.

<sup>4271</sup> Atalay, *Islahat Hareketleri*, 36.

Emir, Dımaşk ıslahatçılarını Dımaşk toplumunun sınırlarının ötesindeki daha geniş alanlara taşıyan bir köprü görevi görmüştür.<sup>4272</sup>

Emir'in etkisiyle ıslahatçı hareket, Osmanlı otoritesine karşı ve Avrupa ülkelerini destekleyen bir pozisyon almıştır. Abdurrezzak el-Baytâr, Osmanlı Devleti'nin politikalarına karşı çıkmış ve özellikle Dımaşk'taki Hristiyan fitnesinden sonra dinî seçkinlerin simgelerine karşı sert önlemler alan Fuad Paşa'nın politikalarını sık sık eleştirmiştir.<sup>4273</sup> Tâhir el-Cezâirî Osmanlı Devleti'ne karşı gizli dernekler kurmuş, Şerif Hüseyin'in ayaklanmasını desteklemiş,<sup>4274</sup> İngiltere ile bağlantı kurmuş<sup>4275</sup> ve mason locasına üye olmuştur.<sup>4276</sup> Ahmed el-Cezâirî, Osmanlı Devleti tabiiyeti yerine Fransa tabiiyetini tercih etmiş;<sup>4277</sup> Murtezâ el-Cezâirî, tüm Osmanlı nişanlarını reddetmiştir.<sup>4278</sup> Emir Abdülkadir'in oğlu Ömer, 1916 yılında Şam Valisi Cemal Paşa tarafından Avrupa devletleriyle iş birliği yapmak suçlamasıyla idam edilmiştir.<sup>4279</sup> Dımaşk'ın Osmanlı'dan bağımsızlığını ilan eden heyetin bünyesinde bazı ıslahatçılarla birlikte Emir Abdülkadir'in torunu Said'in de bulunması bu yaklaşımın sadece bir uzantısıdır.<sup>4280</sup>

İslah hareketi Emir Abdülkadir'in akıl ve bilgi hakkındaki fikirlerini benimsemiştir. Emir, Dımaşk'taki muhafazakâr âlimlerden farklı bir yaklaşım sergileyerek Batı medeniyetiyle ilgilidir. Ona göre Avrupa güçlerine karşı mücadele, azınlıklarla çatışma ile değil,<sup>4281</sup> Avrupa ülkelerinin İslam ülkelerine karşı üstün olduğu teknolojiler, bilgiler ve modern icatlar hakkında bilgi sahibi olmakla mümkündür. Bunu yaparken de İslam'a bağlılığın korunması gerektiği konusunda uyarıda bulunmuş ve modern

<sup>4272</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 6, 191.

<sup>4273</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 261-267.

<sup>4274</sup> Bânî, *Tenvîru'l-Besâir*, 124-126.

<sup>4275</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 249.

<sup>4276</sup> Mübeyyid, *Şarku'l-Câmi'ul-Emevî*, 88.

<sup>4277</sup> Kâsimî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 84.

<sup>4278</sup> A.g.e., 80.

<sup>4279</sup> Hâlidî, *el-İş'âu'l-Mağribî*, 158.

<sup>4280</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 2, 1005.

<sup>4281</sup> Meşâkkâ, *Meşhedu'l-'Ayân*, 173-174; Temîmî, *el-Emîr Abdulkâdir el-Cezâirî*, C. 2, 430.

bilimler ile peygamberlerin mesajları arasında çelişki olmadığını belirtmiştir.<sup>4282</sup> Bu, Emir'in Cezayir'de büyümesine bağlanabilir; çünkü matematik, astronomi ve coğrafya öğrendiği, Cezayir'deki öğretmenlerinden biri olan Tâhir b. Ahmed'in Avrupalı denizcilerle ilişkisi vardı ve onlardan çok sayıda Avrupa icatlarını öğrenmişti.<sup>4283</sup> Daha sonra Fransızlarla olan uzun savaşları, onu, Batı'ya karşı mücadelede zafer kazanmak için, Müslümanların bilimsel gelişmeye dikkat etmelerinin zaruri olduğu kanaatine götürmüştür.<sup>4284</sup>

Dımaşk ıslahat hareketi, âlimlerin eskiye karşı sıkı bağlılıklarına ve ilim hayatlarında bir yöntem olarak taklide güvenmelerine yönelik eleştirilerini Emir'den almıştır.<sup>4285</sup> Bu nedenle Muhammed Abduh ile Emir'in öğrencileri arasında bir bağ kurulmuş; bu da Dımaşk ıslahatçıların, içtihat kapısının açılmasını ve taklidin atılmasını isteyen Mısır ıslah ekolünden etkilenmelerine kapı açmıştır.<sup>4286</sup>

Islah hareketi, Emir'in, tasavvuftaki ılımlı görüşünü benimsemiş, bu nedenle halk tasavvufunun sapmalarını reddetmiş ve eleştirmiştir. Ancak şeriata bağlı tasavvufu kabul etmiş, ileri gelenleri ile iş birliği yapıp onları övmüş, Emir'in kendi çevresinde okuttuğu kitaplardaki İbn Arabî'nin düşüncelerinden istifade etmiş, İbn Teymiyye ve talebelerinin İbn Arabî'yi küfürle ithamını reddetmişlerdir.<sup>4287</sup> Emir Abdülkadir'in tasavvuf ile akli ve sosyal bilimleri mezcetme girişimlerinden ve fıkıh mezheplerinin çoğunluğuna aykırı düşen sûfilerin sapmalarını fakihlerin eleştirmelerini meşru görmesinden etkilenmişlerdir.<sup>4288</sup> Dolayısıyla, Dımaşk Islah Hareketi, yüzyıllar boyunca Müslüman toplumda yerleşik olan İslâmî okullara, tasavvufu tamamen reddeden Selefî-Vehhâbî ekolü gibi ıslah hareketlerine göre daha ılımlı bir yaklaşım göstermiştir.<sup>4289</sup>

---

<sup>4282</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 161, 164.

<sup>4283</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 48; Müheyybil, *el-Emir Abdulkadir fî Dımaşk*, 132.

<sup>4284</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 49.

<sup>4285</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 159, 175.

<sup>4286</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 57.

<sup>4287</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 294.

<sup>4288</sup> A.g.e., 155, 176.

<sup>4289</sup> A.g.e., 270

Bu şekilde, Emir Abdulkadir'in halkasındaki ileri gelen sûfilerin, ıslahatçı damara sahip oldukları görülmektedir. Bu durum birkaç noktada kendini göstermiştir. Kâdiriyye tarikatının şeyhi Ahmed el-Cezâirî, müritleriyle birlikte bidatsiz bir zikir yapardı.<sup>4290</sup> O, Cemaleddin el-Kâsımî'yi, onunla savaşılan âlimler ve sûfilere karşı desteklemiş ve onları, konumlarını ilimdeki derinliklerinden değil makamlarından almakla eleştirmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne karşı olumsuz tutumları vardır.<sup>4291</sup> Murteza Cezaîrî, bidat ehline karşı çok serttir.<sup>4292</sup> Muhammed b. Muhammed el-Hânî, Nakşibendiyye tarikatı şeyhliği yanında hadis ve ilim kitapları okumaya büyük önem vermiş, Dımaşk'ta elinden birçok âlim yetişmiştir.<sup>4293</sup> Muhammed Abduh'la dostluk kuram Abdülmecid el-Hânî, Muhammed b. Muhammed el-Mübarek ile edebiyatı yenileyen, Arapça ilimlerini canlandıran ve Arapça ve ilimlerinin rönesansına katkıda bulunan bir nesil yetiştiren<sup>4294</sup> Dımaşk'ın seçkin yazarlarındanıdır.<sup>4295</sup> Abdurrezzak el-Baytâr, tarih ilminde öne çıkmış ve on üçüncü yüzyıl tabakatı hakkında en önemli ansiklopedilerden birini yazmış; ayrıca, bir grup öğrencisi ve arkadaşıyla birlikte müzik alanında da faaliyet göstermiştir.<sup>4296</sup> Muhammed b. Muhammed el-Mübarek'in kolu ve onun halifeleri, ahlakî tasavvuf, eğitim ve daveti yayma konusunda önemli bir çaba göstermişlerdir.<sup>4297</sup> Emir Abdulkadir'in halkası ile sıkı bağlantısı olan diğer örnekler arasında, şehrin ekonomik tarihini benzeri görülmemiş bir şekilde yazıp benzersiz ve orijinal bir ansiklopedi olan “*Kâmûsu's-sinââtî's-Şamiyye*”yi oluşturan Said el-Kâsımî,<sup>4298</sup> oğlu Cemaleddin el-Kâsımî, talebeleri Cemil eş-Şattî ve Takiyyüddin el-Hısnî gibi isimler bulunmaktadır.<sup>4299</sup>

---

<sup>4290</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 85.

<sup>4291</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 236.240.

<sup>4292</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri'd-Dımaşkiyyîn*, 77.

<sup>4293</sup> A.g.e., 46.

<sup>4294</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 241.

<sup>4295</sup> Cündî, *A'lâmu'l-Edeb*, C. 2, 116.

<sup>4296</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 227.

<sup>4297</sup> Kürd Ali, *el-Muâsırûn*, 267.

<sup>4298</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 231.

<sup>4299</sup> A.g.e., 232-233.

Ancak dikkat çekici olan, bu çizgi ve yönelimin bunlardan sonra devam etmemesi ve Nakşibendiyye'nin Hânî kolunun Abdülmecid el-Hânî ile son bulması, Nakşibendî liğın ise yüzyılın sonlarında Dımaşk'ta İsa el-Kürdî'nin kolundan yayılmasıdır. Kürdî, Emir Abdülkadir'den bazı dersler aldıysa da yakın çevresinden kabul edilmemiştir ve Hânî kolundan daha muhafazakâr ve gelenekselcidir. Şâzelî-Fâsî kolu, Mübarek ailesinin sonrasında uzun süre devam etmemiş ve tasavvuf sahnesine, daha sonra Muhammed b. Yellis el-Tilmisânî aracılığıyla Dımaşk'a gelen başka bir kol hâkim olmuştur. Bu kol da daha muhafazakâr ve gelenekselcidir. Ahmed el-Cezâirî ve Murtaza el-Cezâirî'nin meşihatini üstlendiği Kâdirî kolu ise onlarla birlikte sona ermiştir.

Abdülkadir'in halkasının gerçek uzantısı ve doğal gelişimi, bu çevrenin ileri gelen şahsiyetlerinden etkilenen Cemaleddin el-Kâsımî sayesinde olmuştur. O, Muhammed b. Muhammed el-Hânî'nin talebesi olup, onunla seneler geçirmiş ve ondan ders okumuş, Abdülmecid el-Hânî, Abdürrezzak el-Baytâr, Ahmed el-Cezâirî ve Tâhir el-Cezâirî'ye derin bir dostluk ve sevgi duymuş ve hepsinden etkilenmiştir.

### **3.7.6.3. Tasavvuf Mensupları Sûfî Fertler**

Dımaşk toplumunda etkili olan bazı mutasavvıf şahsiyetlerin ıslahat düşüncesini yayma ve onun ortaya çıkışına hazırlanmadaki rolünü göz ardı etmemeliyiz. Bunların bir kısmı şunlardır:

#### ***a) Abdülkadir el-Hafîb en-Nakşibendî (ö. 1871)***

Evlatlarından her birinin dört mezhepten birini öğrenmesine önem vermesiyle ilgili hikâye, tüm İslam mezheplerine açık fikirli ve hiçbirine karşı taassubu olmayan bir düşüncenin işaretidir.<sup>4300</sup>

#### ***b) Mahmud el-Hamzâvî en-Nakşibendî (ö. 1887)***

Devletin en yüksek görevlerinden bazılarını almasına rağmen, Osmanlıların hasımları ile iletişime cesaret etmesi nedeniyle dikkat çeken bir durumu temsil etmektedir. O, Mehdi'nin Sudan'daki faaliyetlerini takip etmiş, Fransız konsolosuyla iletişim halinde olmuş ve tarikatların siyasî faaliyetleriyle ilgilenmiştir. O, kardeşleri Selim ve Es'ad ile birlikte, Emir Abdulkadir'e sağlam bir dostluk bağıyla bağlıdır. Dımaşk Fransız konsolosunun raporuna göre, Osmanlı hükümdarlığından bağımsızlık girişiminde

<sup>4300</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*, C. 2, 687.

Mekke Şerif'i ile birlikte çalışmaya hazırlanıyordu. Ancak II. Abdülhamid'in tahta çıkması ve bağımsızlık girişiminin keşfedilmesi, bu girişimin başlamasını engellemiştir. Bu sebeple Osmanlı yöneticileriyle ilişkisi gerilmiş ve son yıllarını evine çekilerek geçirmiş; artık Osmanlı Devleti'ni desteklemeyi bırakmıştır.<sup>4301</sup> *el-Urvetü'l-Vüskâ* dergisini takip etmiş ve Cemaleddin el-Efgânî ile arasındaki bağlar güçlenmiştir.<sup>4302</sup>

**c) Selim el-Attâr en-Nakşibendî (ö. 1889)**

Ramazan ayında Emevî Camii'ndeki Hz. Hüseyin'in makamında hadis dersleri okutur; farklı mezheplerden âlimler bu derslere katılırdı. Bu âlimlerin aralarında münazaralar olur ve o hakemlik yapardı. Bu, Bilâdü's-Şam'daki ilk ilmî dersiydi ve öğrencileri arasında, Arapça, fıkıh ve hadis konularında birçok kitap yanında Birgivî'nin *Tarikat-ı Muhammediyye*'sini okuttuğu Cemaleddin el-Kâsımî de vardı.<sup>4303</sup>

**d) Ömer el-Attâr (ö. 1890)**

Çok sayıda seyahati, Arap, Türk, Kürt, Fars, Dağıstanlı ve diğer pek çok halkın âlimden ilim alması ve ülkelerinin hallerine muttali olmasıyla bilinir.<sup>4304</sup> İslam'ın resmi temsilcisi Osmanlı Devleti'nin, topraklarında gözü olan Avrupa karşısındaki gerileyişinden etkilenen âlimlerden biridir. Bu sebeple, Osmanlı'nın geri kalmışlığının ve düşüşünün sebeplerini araştırmış ve İslam'ın durumunu anlatan "*Eyne'l-İslâm / İslam Nerede?*" adlı bir risale yazmıştır. Bu risale, Müslümanların durumunu ortaya koyan ve yeniden yükselmesi için yöntemleri sorgulayan bir toplumsal edebi özet gibidir.<sup>4305</sup>

**e) Bekrî el-Attâr el-Kâdirî (1902)**

Onun, ıslahatçı ekolün kabul ettiği ve etkilendiği ilmî tasavvuf modelini temsil ettiği görülmektedir.<sup>4306</sup> Onun hakkında eş-Şattî şöyle demektedir: "Vahdet-i vücud, vahdet-

<sup>4301</sup> Schilcher, *Dimaşk fî'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 233-235.

<sup>4302</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 55; Weismann, *Taste of Modernity*, 217.

<sup>4303</sup> Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fî'l-Karnî'r-Râbi'a 'Aşar*, C. 1, 109; Weismann, *Taste of Modernity*, 215.

<sup>4304</sup> Şattî, *A'yânu Dimaşk*, 344.

<sup>4305</sup> Tarabeyn, "el-Hayâtu'l-İlmiyye", C. 2, 666, 672.

<sup>4306</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 249.

i şuhûd, fena ve beka sırları gibi gizemli tasavvuf sırlarını değil, kavmin (sufilerin) ilimlerini yüceltiyor ve onları hayırla anıyor. Onların işlerinin kendilerine emanet edildiğini görüyor, kalplerin tedavisine ve nefislerin aşağılık ahlaktan vazgeçip güzel ahlakı benimseyerek iyileştirilmesine odaklanıyor. Halvette de celvette de (yalnızken de başkaları ile iken de) dili Allah'ı anmayı ihmal etmiyor.”<sup>4307</sup> O, Cemaleddin el-Kâsımî'nin etkilendiği, uzun süre meclislerine devam ettiği ve çok övdüğü şeyhlerden biridir.”<sup>4308</sup>

Islahat hareketini etkileyen Dımaşk âlimlerinin birçoğu, ritüellerden ve felsefi fikirlerden uzak, amelî tasavvufa olan düşkünlüğünde Bekrî al-Attâr'ın yönteminden etkilendi. Bunlardan bir kısmı şunlardır:

**f) *Abdulganî el-Guneymî el-Meydânî (ö. 1881)***

Hanefî mezhebinin Şam'daki büyük fıkıh âlimlerinden biridir. İbadet, zikir ve salih kişileri ziyaret etmeye çok önem verdiği bilinirdi. Talebelerinin aktardığı birçok kerameti vardır. Ayrıca, Emir Abdülkadir'e çok yakındı.<sup>4309</sup> Öğrencilerinden biri olan Tâhir el-Cezâîrî onun etkisinde kalmış ve onu, şeriatın sırlarına vâkıf, katı düşüncüyü reddeden, bidat ve şer'î sapmalara karşı çıkan ve onlardan uzak biri olarak tanımlamıştır.<sup>4310</sup>

**g) *Abdülhakîm el-Efgânî (ö. 1908)***

Kendisi zühd ve ibadetle tanınan biriydi ve Nakşibendî tarikatının şeyhi olan Muhammed b. Muhammed el-Hanî'den ders almış; Nakşibendî tarikatının diğer bir şeyhi olan Ebu'l-Hayr el-Meydânî kendisinden okumuştur. Ancak, onun biyografisinde aynı zamanda bidatleri sevmediği ve kendisinden bir kimseye muska yazması istenildiğinde öfkelenmesi gibi bilgiler de yer alıyor. Bir öğrencisi, usul ilminin okunmasının faydası hakkında sorduğunda, hemen cevap vererek “içtiha” dedi. Öğrencisi, “Ancak, içtiha kapısının kapatıldığı söylenmiyor mu?” diye karşılık

<sup>4307</sup> Şattî, *A'yânu Dımaşk*, 401.

<sup>4308</sup> Kâsımî, *Tabakâtu Meşâhîri 'd-Dımaşkiyyîn*, 92.

<sup>4309</sup> Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi 'l-Karni's-Sâliye 'Aşar*, C. 2, 771, 772.

<sup>4310</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 2, 867; Bânî, *Tenvîru'l-Besâir*, 74; Kürd Ali, *Künûzü'l-Ecdâd*, 5; Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 74; Weismann, *Taste of Modernity*, 209.

verince, şeyh öfkeleni ve “Kim kapattı? Allah seni ıslah etsin. Ancak, senin ülkenin ilim talibi, *Nuru’l-îzâh* okumadan önce içtihad iddiasında bulunuyor.” dedi.<sup>4311</sup>

#### **h) Abdulkadir Bedrân (ö. 1927)**

Emir Abdülkadir’den derslerine katılmış ve ondan etkilenmiştir. Dımaşk'ta bulunan Nakşibendî şeyhi Muhammed et-Tantâvî ve Halveti şeyhi Alâeddin gibi önemli tasavvufî şahsiyetlerden ilim almıştır. Sonra İbn Teymiyye ve İbn Kayyim’in fikirlerinden etkilenerek Şâfiî mezhebinden ayrılıp Hanbelî mezhebine geçtiği görülmektedir. Bu nedenle Dımaşk'ta Vehhâbî olarak damgalanmış ve çağdaşları tarafından dışlanmış. Dımaşk selefi ıslah okuluna etkisi olmuştur. Derslerine katılanlardan biri de Ali et-Tantâvî’dir.<sup>4312</sup>

#### **i) Ahmed en-Nuveylâtî (ö. 1938)**

İlimle tanınmayan sanat sahibi bir aileye mensup olan Nuveylâtî, Kâdirî tarikatının şeyhi Bekrî el-Attâr’dan eğitim almıştır. Muhafazakâr âlimlerin yönteminden farklı olarak, dinî ilkeleri basit bir dilde halka öğreten Emevî Camii’ndeki halka açık dersleriyle bilinmiştir. Bidatleri reddetmesi ve onları ortadan kaldırma çabalarıyla meşhurdur.<sup>4313</sup>

### **3.8.Dımaşk Sûfilîğinin Özellikleri ve Gerileme Sebepleri**

#### **3.8.1. Dımaşk Sûfilîğinin Özellikleri**

Yayıldığı ortamın rengine bürünmek tasavvufun en belirgin özelliklerinden biridir. Bunun sebebi tasavvufun halka olan yakınlığı ve günlük hayatlarıyla uyum içerisinde bulunmasıdır. Tasavvuf bu tutumuyla toplumu etkilerken kendisi de toplumun gelenek ve göreneklerinden oldukça etkilenir. Bu sebeple Arap sûfilîğinin genel hatlarıyla Acem (Arap olmayan) sûfilîğinden ayrıldığını görüyoruz. Arap sûfilîği kendi içerisinde dahi tek tip değildir; öyle ki Arap aleminin doğusunda mevcut olan sûfilik batı kesimindeki sûfilikten genel hatlarla ayrılır. Bu ayrıma kentsel ve kırsal düzeyde günümüzde bile rastlamak mümkündür. Dolayısıyla herhangi bir köydeki sûfiler üzerinden İslâm aleminin tümünü değerlendirmek yerinde olmaz. Bu nedenle

<sup>4311</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 271.

<sup>4312</sup> A.g.e., C. 1, 271; Cummins, *el-İslâhu’l-İslâmî*, 83.

<sup>4313</sup> Hâfiz ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dımaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 594; Cummins, *el-İslâhu’l-İslâmî*, 83.



sadedinde bulunduğumuz “Dımaşk Sûfilîğinin 19. Yüzyıldaki Yeri ve 19. Yüzyıl Sonunda Gerilemesinin Sebepleri” konusuna başlamadan evvel en isabetli sonuca ulaşabilmek adına Dımaşk sûfilîğinin özelliklerini ortaya koymamız gerekir.

Araştırmamız boyunca fasıllar halinde sunduğumuz bilgilerden Dımaşk sûfilîği hakkında ulaştığımız sonuçları şu başlıklar altında toparlayabiliriz:

#### **3.8.1.1. Müteşerri’ (Şeriata Bağlı) Tasavvuf**

Dımaşk sûfilerinin büyük bir bölümünün şer’î ilimlerle iştigal etmesi fikhî ve itikadî açıdan ahkam-ı şer’iyyeye tam bağlılık içerisinde olmalarını da beraberinde getirmiştir. Hatta incelemeye aldığımız sûfilerin üçte ikisini ulemanın veya ilim talebelerinin oluşturduğunu, şer’î ilimlere yönelik, özellikle de fıkha dair<sup>4314</sup> eserleri okuyup okutma faaliyetinde bulunduklarını gözlemledik. Bazı mutasavvıfların ahkam-ı şer’iyyenin dışına çıkarak birtakım kuralları ihlal ettikleri örneklere az da olsa rastlanır. Ancak bu kesimi eleştirenler yine mutasavvıfların kendileri olmuştur. Bazı Yeşrutî Şâzelîlerinin ahkam-ı şer’iyyeye karşı gösterdikleri lakaytlıkları ve bu süreçte avam tabakasını peşlerine takan bir kısım meczupları<sup>4315</sup> eleştiren Nakşibendiyye tarikatı şeyhleri<sup>4316</sup> burada örnek olarak zikredilebilir. Tüm bunlarla beraber o dönemde Dımaşk’ta hâkim olan görüntü şer’î hükümlere ve dönemin önde gelen fikhî mezheplerine bağlılık olarak öne çıkmaktadır.

#### **3.8.1.2. Amelî Tasavvuf**

Dımaşk sûfilerinin büyük çoğunluğu ibadete ve tasavvufî ahlakî hayata geçirmeye yöneldiler. Dolayısıyla zikir ve teheccüt meclisleri çoğaldı, müritlere okumaları tavsiye edilen çeşitli vird, hizb ve zikirler ortaya çıkmış; nafîle ibadetleri çokça yapmanın manevî temizliğe vesile olduğu sıkça vurgulanmıştır.<sup>4317</sup> Bu durum mutasavvıflar arasında yaygın okunan kitap tercihlerini de etkilemiş, *İhyâ* ve *Kuşeyrî*

---

<sup>4314</sup> “Sûfilerin İlmi Hayatla Olan Alakaları” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4315</sup> “Mutasavvıfların İslahiyye Medresesi ile Olan Alakaları” bölümünden “İslahiyye Medresesinin Mutasavvıflara Yönelttiği Eleştiriler” kısmına bakınız.

<sup>4316</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 45.

<sup>4317</sup> “Sûfî Toplum” bölümünden “Sûfî Meclisleri” kısmına bakınız.

*Risâle'si* gibi eserler okunmuştur.<sup>4318</sup> Tüm bunlar olurken İbn Arabî'nin kitaplarından okumalar yaparak nazari-felsefî tasavvufu ilgilene bir grup da ortaya çıkmış; ancak bu kesim dahi ahlâkî tasavvufa ihtimam göstermiştir. İbn Arabî'nin eserlerinin okunması ise bir grup ulema ile sınırlı kalmıştır. Bununla beraber İbn Arabî'yi yüceltip ona tazim göstermek Dımaşk sûfiliğinin bir alametidir. Kabrinin ziyaret edilmesi, kerametlerinin anlatılması ve virtlerinin okunması bu durumun en belirgin tezahürüdür.<sup>4319</sup>

İbn Arabî, Dımaşk Nakşibendiliği ve Halvetiliğini devletin başşehri İstanbul Nakşibendiliği ve Halvetiliğinden ayıran nüanslardan biridir. Dımaşk sûfileri yüzyıllar boyunca ibadet ve zikre ihtimam gösterip, bürokrasiden uzak durarak sûfiliğin şeklini muhafaza ederlerken, İstanbul'dakiler yönetimle beraber bulunmuş, dış etkenlerin tesiri altında kalmış ve İbn Arabî'nin fikirlerine daha fazla önem atfetmişlerdir.<sup>4320</sup>

### 3.8.1.3. İçtimâî Tasavvuf

Sûfiler toplumda görünür ve etkin bir konumdaydılar. Bazıları devlet içerisinde görevler alırken,<sup>4321</sup> bir kısmı çarşılarında ticaret ve zanaatla uğraşüyor,<sup>4322</sup> adliyede kadılık veya avukatlık yapıyor yahut mescitlerde imam-hatiplik vazifesini sürdürüyorlardı.<sup>4323</sup> Bu yüzyılda Dımaşk'ta tekkelerde uzlete çekilen dervişler olgusu hiçbir zaman oluşmamış<sup>4324</sup> hatta Mevlevî tarikatı dervişleri gündüz çalışıp işleriyle ilgilenirken geceleri Mevlevî tekkelerinin zikir meclislerinde buluşmuşlardır.<sup>4325</sup> Bu tarikatların şeyhleri de tekkelerde uzlete çekilmemiş, kendi meşgaleleri ve şeyhlik-

<sup>4318</sup> “Sûfîlerin İlmi Hayatla Olan Alakaları” bölümünden “Sûfîlerin Tasavvuf İlmine Gösterdikleri İhtimam” kısmına bakınız.

<sup>4319</sup> “İbn Arabî Ekolü” bölümüne bakınız.

<sup>4320</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'îyye*, C. 1, 271, 273.

<sup>4321</sup> “Sûfîlerin Devlet Adamlarıyla İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4322</sup> “Sûfîlerin Zanaatkarlarla Olan İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4323</sup> “Sûfîlerin İlmi Hayatla Olan Alakaları” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4324</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 405; Tarabeyn, “el-Hayâtu'l-İlmiyye”, C. 2, 662.

<sup>4325</sup> Lortiyê, *Melâmihu Suriye fî'l-karni't-tâsi'a 'aşer*, 213; 'Azm, *Müzekkirât*, C. 1, 49; Sâdır, *Dımaşk fî Nusûsi'r-Rahhâleti'l-Fransiyyîn*, 147.

irşat görevlerinin yanında fakirlere yardım etme,<sup>4326</sup> sosyal etkinliklere aktif olarak katılma, davet ve eğitim,<sup>4327</sup> zanaatkarların haklarını yönetici tabakaya karşı savunma,<sup>4328</sup> işgal güçlerine karşı cihada çıkmak gibi çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu durum özellikle Nakşibendî ve Şâzelî tarikatı şeylerinin meşrebinde açıkça fark edilir.<sup>4329</sup> Diğer taraftan araştırmamızda incelemeye tabi tuttuğumuz, medreselerde uzlete çekilen zahitlerin oranı %3'ü geçmezken, biyografi eserlerinde sûfilerden sayılan meczupların da oranı %5'i geçmez.<sup>4330</sup>

Sûfilerin büyük çoğunluğu özel hayatlarındaki ve toplum içerisindeki görevlerini yerine getirirken bir yandan da manevi ihtiyaçlarına bir cevap olarak tarikatlara intisap etmişlerdir.<sup>4331</sup>

#### 3.8.1.4. Halk Tasavvufu

Burada kastettiğimiz, sûfilerin halka devlet ricalinden daha yakın olmasıdır. İstanbul sûfilere devlet adamlarına daha fazla yakınlık göstermelerine<sup>4332</sup> karşın Dımaşk sûfilere bir zaruret olmadıkça devlet adamlarından ve meclislerinden uzak durmuşlar, bu konuda “selef âlimlerinin sultan kapısından uzak durma” âdetlerini kendilerine şiar edinmişlerdir. Hatta zanaatkarların ve halkın çıkarlarının tehlikeye girdiği çoğu durumda sûfiler yönetici tabaka ile çatışmışlardır. Bu da yönetici kadronun 19. yüzyılın sonlarında tarikatları boyun eğdirmeye çalışmalarına ve kitleleri kontrol etmek için onları kullanmalarına sebep olmuştur.<sup>4333</sup>

Halka olan bu yakınlık sayesinde, şeyhlerin, zahitlerin ve tarikat müntesiplerinin, insanların ıslahında, dinî esaslar ve şer'i muamelelere yönelik eğitim ve gelişimlerinde önemli bir rol oynadıklarını, mescit ve camilerde ya da bunların dışında

---

<sup>4326</sup> “Sûfilerin Zanaatkarlar ve Halka Olan İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4327</sup> “Sûfilerin İlmi Hayatla Olan Alakaları” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4328</sup> “Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4329</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 45 – 46.

<sup>4330</sup> Eklerden “Zahitler/İsimler” listesine bakınız.

<sup>4331</sup> Muhâsine, *Mevkıfu'l- 'Ulema*, 90

<sup>4332</sup> Gran, *el-Üsüsü'l-İctimâ'ıyye*, C. 1, 172.

<sup>4333</sup> Hannâ, *Harekâtu'l- 'Âmme*, C. 2, 515.

gerçekleştirdikleri günlük buluşmalar sayesinde halkı fitne ve yozlaşmaya karşı himaye ettikleri görülmektedir.<sup>4334</sup>

### 3.8.1.5. Şehir Tasavvufu

Bu tasavvuf, kadim bir şehirde gelişme gösterip bu şehrin medeniyetinden etkilenen sûfiliktir. Örneğin, Rifâî ve Kâdirî gibi köy ve kasabalarda öne çıkan tarikatlarda rastladığımız birtakım taşra sûfilğine ait merasimlere, şehir içinde rastlamayız.<sup>4335</sup> Ancak sûfilğin 20. yüzyılda gerilemesi ve şehir halkı üzerinde etkisini kaybetmesiyle birlikte birtakım tarikatların taşrada daha kuvvetli bir şekilde tezahür ettiğini görmek mümkündür. Bunun sebebi taşra ahalisinin şeyhlerinin etrafında toplanarak tarikatlarının ritüellerini muhafaza etmeleridir. Bu duruma şehirde düzenlenmesi yasaklanan Devse töreninin Sa'diyye tarikatı tarafından taşrada devam ettirilmesini ya da şehirlerde terk edilen şiş batırma merasiminin Rifâiyye tarikatı tarafından taşrada uygulanmasını örnek olarak verebiliriz.<sup>4336</sup> Diğer yandan Nakşibendiyye ve Şâzelîyye gibi bir kısım tarikatlar şehrin seçkinleri arasındaki varlıklarını sürdürmelerini, Dimaşk halkını etkilen modern kültüre uyum arayışıyla, şehirdeki sosyal, ilmî ve siyâsî alanda aktif rol oynayan birtakım modern müesseselerin ortaya çıkmasına yoğun katkıda bulunarak başarabilmişlerdir.<sup>4337</sup>

### 3.8.1.6. Mahallî Tasavvuf

Bu sadece Dimaşk'a ait tasavvuf demektir. Dimaşk'ta Mevlevî tekkeleri haricinde tüm tarikatların müstakil tekkeleri, şeyhleri, merasimleri vardır. Şehirdeki Mevlevî tarikatının şeyhleri Konya'daki merkezi tekke tarafından tayin edilmiş<sup>4338</sup> bundan ötürü Dimaşk toplumundaki etkisi zayıf olmuştur.

Osmanlı devletinin İstanbul dışındaki tekkeleri denetlemek için oluşturduğu Meclis-i Meşâyih'in bölgeyle alakalı kararlarından bahsedilmemesi ve sadece iki tasdik kararının bulunmasının sebebi de bu durumdur. Bu iki karar da sıfırdan alınan atama

<sup>4334</sup> Kâsimiyye, *Hayâtu Dimaşki'l-İctimâ'îyye*, 31.

<sup>4335</sup> Ali Ebû Şâme, *et-Tasavvuf ve 't-turuku's-Sûfiyye fi 'l-asri'l-Osmânî*, 248.

<sup>4336</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 270.

<sup>4337</sup> A.g.e., 272.

<sup>4338</sup> "Mevlevî Tarikatı" bölümüne bakınız.

kararları değil, Sa‘diyye<sup>4339</sup> ve Nakşibendiyye tekkelerine yapılan iki şeyh tayininin onaylanmasından ibarettir.<sup>4340</sup> Konuyla alakalı başka bir örnek de Şâzelîyye ve Halvetiyye tarikatlarını Dimaşk’a getiren Faslıların özel meclislerinde ölümlerin arkasından Verş kıraatıyla Yasin okuma âdetlerini devam ettirseler de zikir meclisleri, evrad okumaları ve şiir söyleme tarzları bakımından Dimaşk’tan etkilenmeleridir.

### 3.8.1.7. Arabî Tasavvuf

Anlaşılan o ki Arap toplumu genel itibarıyla Osmanlılardan etkilenmek konusunda olumsuz bir tutum sergilemiştir.<sup>4341</sup> Toplumun Osmanlı dili ve kültürüyle zayıf bir etkileşim içerisinde olması bu durumu gözler önüne sermektedir. Osmanlıların İttihat ve Terakki devri öncesine kadar toplumlara kendi kültürlerine uygun şekilde yaşama özgürlüğü tanıma siyaseti de mezkûr vaziyetin oluşmasına yardımcı olmuş olabilir. Osmanlıların Dimaşk’a girmesi üzerinden dört asır geçmesine rağmen Osmanlıcayı iyi bir şekilde konuşanların sayısının oldukça az olması da yine bu siyasetin sonuçlarındandır. Türkçeyi iyi konuşan sûfiler ve ulemaya bakıldığında bu oran %5’i geçmez.<sup>4342</sup>

Suriye’ye özellikle de Halep bölgesine sızan birtakım Osmanlı âdetleri ise daha çok yönetici tabakayı etkilemiş halk üzerinde pek tesiri olmamıştır. Hatta Dimaşk’ta bulunan ulema aileleri bu âdetlerin ve Türk dilinin evlerine sirayet etmesini kızgınlıkla karşılamışlardır.<sup>4343</sup>

Ulema ve sûfî sınıfının ders ve meclislerinde Arapçayı yayarak İslami geleneği korumak için çaba göstermesi, Dimaşk’ta Arap kültürünün korunmasını sağlayan unsurlardan birisidir. Sûfiler bu kadarla da kalmayıp ortak dil olarak kullandıkları Arapçayı Osmanlı imparatorluğu genelinde kullanmaya başlamışlardır. Öyle ki

---

<sup>4339</sup> İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, IST\_MFT\_MSH\_DFT02\_01735\_0001\_0060

<sup>4340</sup> A.g.e., IST\_MFT\_MSH\_DFT02\_01739\_0001-0055

<sup>4341</sup> Bkz. Keyyâl, *er-Rihletu’s-seniyye*, 78-79.

<sup>4342</sup> Bkz. Hâfız ve Abâza, *Ulemâu Dimaşk ve a’yânuhâ fi’l-karni’s-sâlis ‘aşer*, C. 1, 46; Hâfız ve Abâza, *Târîhu Ulemâi Dimaşk fi’l-Karni’r-Râbi’a ‘Aşar*, C. 1, 79, C. 1, 200, C. 1, 531, C. 2, 913, C. 2, 981, C. 2, 1171.

<sup>4343</sup> Sabbâğ, *el-Müctema’u’l-’Arabiyyi’s-Sûrî*, 115.

İstanbul'a gerçekleştirdikleri ziyaretlerde dahi ortak dil olarak Arapçayı kullanmışlardır.<sup>4344</sup>

Osmanlı kültürüne karşı sergilenen bu olumsuz tavır tarikatların merasimlerine de yansımış -başşehir İstanbul'da uygulanmakta olan- âdet ve ritüeller kaybolmuş; hatta sûfiler meclislerini tekkelerden çok mescitlerde kurmaya başlamışlardır.

Bu tavrın ortaya çıktığı diğer bir alan ise Dimaşk ve Anadolu tarikat şeyhlerinin ilişkileridir. Anadolu'da hac yolculukları sırasında Dimaşk şeyhlerine ziyaretler düzenleyen pek çok şeyh bulunmasına rağmen iki tarafı birbirine bağlayan bir ilişkiye rastlamak neredeyse imkansızdır. Mısır, Hicaz, Fas, Cezayir ulema ve sûfilerininse Dimaşk sûfi topluluğu üzerinde gözle görülür bir etkisi vardır. Dimaşk sûfilerinin icazet senetleri hep bu mıntıkalara dayanırken Anadolu şeyhlerinin bu icazetlerde bir etkisi görülmez.

Yine bu yüzyılda tarikatları yayma noktasında herhangi bir Türk sûfinin Dimaşklılar arasında bir faaliyeti görülmezken Arap vilayetlerinden gelen sûfilerin etkisi açıkça görülür. Bu hususta, Irak'tan gelen Halid el-Bağdadî, Mağrip'ten gelen Emir Adûlkadir el-Cezâirî, Mehdî es-Seklâvî, Muhammed el-Fâsî, Muhammed b. Yellis et-Tilmisânî, Mısır ve Hicazdan gelen daha nice sûfileri örnek olarak gösterebiliriz.

Dimaşk'tan İstanbul'a seyahat edip İstanbul halkı ve önde gelenleri indinde nüfuz sahibi olan birtakım sûfilere de rastlamak mümkündür.<sup>4345</sup> Saraydaki vezirlerden müntesipleri bulunan Şeyh Mahmut Ebu's-Şâmât, İstanbul Kuşadalı Halveti tekkesi şeyhliğine getirilen İbrahim eş-Şâmî el-Halvetî,<sup>4346</sup> İstanbul ziyareti sırasında Musa Safvetî Paşa, Müşir Mahmut Namık Paşa, Mahmut Reşit Paşa gibi önde gelen şahsiyetlerin intisap ettiği Muhammed b. Abdullah el-Hânî bu duruma örnek olarak gösterilebilir.<sup>4347</sup> Yine İstanbul'daki pek çok Bedeviyye zaviye şeyhinin Suriye veya Mısır asıllı olması,<sup>4348</sup> İstanbul'a gittiği sırada önde gelenler ve devlet ricali tarafından ilgiyle karşılanıp, el alınan, bu sayede İstanbul ve çevre Rumeli şehirlerinde hatırı

<sup>4344</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 89.

<sup>4345</sup> Yücer, A.g.e., 76, 602; Güven, "Şâzeliyye", 401.

<sup>4346</sup> Yücer, A.g.e., 148.

<sup>4347</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 353; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 325, 713; Kavak, Mevlâna Halid ve Halidîlik, 157.

<sup>4348</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 599.

sayılır bir üne kavuşan Şâğûr mahallesindeki Sa‘diyye tarikatının şeyhi,<sup>4349</sup> İstanbul Rifâî zaviyesi şeyhliğine getirilen Şamlı Yasin Efendi,<sup>4350</sup> Muhammed b. Ebu’l-Hüdâ es-Sayyâdî’den sonra Cafer Ağa Rifâî Tekkesi şeyhliğine getirilen Ebu’l-Hayr b. Ahmed el-Hatîb de sayılabilecek örneklerdendir.<sup>4351</sup>

### 3.8.2. Dimaşk Toplumunda Tasavvufun Konumunun Gerilemesi

#### 3.8.2.1. 19. Yüzyılın Sonlarına Doğru Dimaşk Toplumunda Tasavvufun Konumu

Olumlu, olumsuz ayrımı yapılmaksızın bakıldığında sûfilğin ve kurumlarının Dimaşk toplumunda önemli rol oynadıkları inkâr edilemez bir gerçek olarak ortaya çıkar. Tasavvuf müesseseleri ve tarikatlar Selçuklu döneminden beri Şam bölgesindeki şehirlerde yayılmaya başlamıştır. Bu müesseseleri öne çıkartan en önemli hususiyetlerden birisi de belki yönetici sınıfı, ulema, tacirler, zanaatkarlar, avam tabakası gibi toplumun çeşitli kesimlerinden insanları kendisine çekmesidir. Müesseseler bu yönleriyle, dinî ilimlerin okutulduğu, ilim talebelerine has medreselerden çok mescitleri andırmaktadır.<sup>4352</sup> İşte topluma sunduğu bu gibi hizmetler sayesinde tekke ve zaviyelerin tesir sahası medreselere hatta bazen mescitlere göre daha geniş alana yayılmıştır. Öyle ki bir zaman sonra toplumun sorunlarıyla ilgilenen, sıkıntılara çözümler üreten, hayatın birtakım zorluklarını aşarken insanlara destek olan kuruluşlar haline gelmişlerdir.<sup>4353</sup> Bu nedenle İslam toplumunun önceki yüzyıllarda geçirmiş olduğu değişiklikleri anlamak isteyenler, tasavvufun etkin rol oynadığı, düşünce, âdet ve ahlak gibi alanları derinlemesine incelemelidirler. O dönem için Dimaşk’ta zaviye, insanların, şehrin karşı karşıya kaldığı tehlike ve problemlerle yüzleştiği bir buluşma noktasıdır.<sup>4354</sup> Bu sebeple sûfilerin halkın gözündeki yeri âlimler ve eşrafın önüne geçmiştir. Halk birtakım ulema ve eşraf mensuplarına, devlet adamlarına yakın olmaları ve resmi vazifelerde bulundukları gerekçesiyle hakaret edip onları aşağılarken, tarikat şeyhlerine derin saygı duyup, onlardan büyük bir övgüyle bahsediyor, şeyhlerin Dimaşk toplumunda

---

<sup>4349</sup> Yücer, “Sa‘diyye”, 239.

<sup>4350</sup> Tahralı, “Rifâiyye”, 318.

<sup>4351</sup> Tahralı, “Rifâiyye”, 332.

<sup>4352</sup> Quataert, *ed-Devletu’l-’Osmâniyye*, 288.

<sup>4353</sup> Hannâ, *Harekâtu’l-’Âmme*, C. 2, 517.

<sup>4354</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve’l-Müctema*, 51.

sahip oldukları büyük nüfuzu halk ve yöneticiler nezdinde sık sık dile getiriyorlardı.<sup>4355</sup> O dönemde halk zâlim yöneticilere ve onların emri altında resmi işlerde görev alanlara karşı bir antipati duyuyordu. Tarikat şeyhleriye ulemaya nispetle devletten daha bağımsız, toplumla daha sıkı bir ilişki içerisindeydiler.<sup>4356</sup>

Devlet tarafından herhangi olumsuz bir tavra maruz kalmaları durumunda halk tabakası onların yanında duruyor, devletle karşı karşıya geliyorlardı; çünkü halkın nazarında şeyhler, gerektiğinde devlet ricaline karşı halkın haklarını savunan, onları müdafaa eden temsilcilerdi.<sup>4357</sup> Halk, sûfilere ve velileri kültürlerinin bir parçası haline getirecek kadar çok benimsemişti; öyle ki evliyanın isimleriyle yemin ediyor,<sup>4358</sup> çocuklarını uyutmak için terennüm ettikleri ninnilerde,<sup>4359</sup> gelin alaylarında söyledikleri manilerde onları büyük bir tazim ile anıyorlardı.<sup>4360</sup>

Genel olarak dinî kurumlar, özellikle de sûfilik -yöneticiler ve halk arasındaki konumları ve devletten bağımsız olmaları yönüyle- yönetici tabakayla yönetilenler arasında iletişimi sağlayan bir bağdı.<sup>4361</sup> Halk buraları, birtakım zâlim yöneticilerin baskılarından sığındıkları, zorbalıklara karşı arabuluculuk talep ettikleri birer merci olarak görüyordu.<sup>4362</sup> Halkı savunan sûfiler bazen durumu, yapılan haksızlıklardan geri dönmedikleri takdirde yöneticileri ayaklanma yapmakla tehdit etmeye kadar götürüyorlardı.<sup>4363</sup> İlgili yöneticinin bu tutumundan vazgeçmemesi durumunda halkın yöneticinin zulmüne karşı kalkıştığı pek çok harekette başı çekiyorlardı.<sup>4364</sup> Sûfilerin ve ulemanın ekserisinin toplum içindeki bu rolleri, yöneticilere dalkavukluk eden,

---

<sup>4355</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 15.

<sup>4356</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye*, 17; Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 145.

<sup>4357</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşk el-Yevmiyye*, 50; Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 3, 1243; eş-Şattî, *Âyânu Dimaşk*, 139.

<sup>4358</sup> *Dimaşk fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, 391, 391.

<sup>4359</sup> A.g.e., 365.

<sup>4360</sup> A.g.e., 132-133.

<sup>4361</sup> Sabbâğ, *el-Müctema'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 119; Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dimaşk*, 83.

<sup>4362</sup> İbn Kennân, *Yevmiyyât Şâmiyye*, 78-79.

<sup>4363</sup> İbn Kennân, *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye*, C. 1, 59, 60.

<sup>4364</sup> Hallâk, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 25.



onların gazabından korktukları için halkın gazını alıp, uyuşturan, yöneticilerin ulufelerine tamah eden bir grup sûfinin ortaya çıkmasına engel olamamıştır.<sup>4365</sup>

### 3.8.2.2. 19. Yüzyılda Tasavvufun Konumunun Gerilemesi

Tasavvufun 19. yüzyılın sonlarında İslam dünyasında gerilemesi ve konumunu kaybetmesi konuşulurken genellikle, insanları tasavvuftan soğutup selefiliğe dayanan ıslah fikirlerini benimsemeye iten, tasavvufta yaygınlaşan birtakım hurafeler, donukluk, şekli birtakım merasimler, şeriata muhalefet, dervişlik, toplumun sorunlarından uzaklaşmak gibi sebepler zikredilir.<sup>4366</sup> Ancak tezimiz boyunca sunduklarımız yaygın olan bu görüşün tam aksini ispatlamaktadır. Biz yürüttüğümüz istatistik çalışmasında o dönemde Dimaşk'ta bulunan sûfilerin üçte birinden fazlasını yüksek ilmi makamlara ulaşmış klasik temelli ulemanın, yarısından çoğunu yargı, eğitim ve vaizlik gibi çeşitli alanlarda görev alan vazifelilerin,<sup>4367</sup> onda birini de zaman zaman esnafın arabuluculuk için başvurduğu çarşı tüccarının oluşturduğu sonucuna vardık.<sup>4368</sup> Bu kesimin dini tebliğe ve yerli eğitime verdikleri desteğe, misyoner okulları üzerinden batı kültürünü yaymak adına yapılan çalışmalara karşı çıkmalarına,<sup>4369</sup> fakirleri gözetip ihtiyaçlarını karşılamak için çalıştıklarına,<sup>4370</sup> sömürgeciliğe karşı giriştikleri mücadeleye, halkı temsil makamında olmalarına, birtakım yöneticilerin zulümleri karşısında toplumun haklarını savunduklarına<sup>4371</sup> değindik ve bu başlıklar için burada tekrarına hacet olmayan pek çok örnek zikrettik.

Öte yandan bu süreçte tasavvufu geri kalmak ve donuklukla yaftalayanların, iddialarını ispat etmek için bir elin parmaklarını geçmeyen, sınırlı birkaç örnekten öteye gitmediklerini, sağdan soldan devşirdikleri birtakım olaylar üzerine hüküm bina ettiklerini ve bu hükmü sadece Dimaşk'tan değil tüm İslam alemi üzerinden koca bir

---

<sup>4365</sup> Schilcher, *Dimaşk fi'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*, 48.

<sup>4366</sup> Mesela bkz. Muhâfiza, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye*, 16-20; Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, 71-81.

<sup>4367</sup> “Sûfilerin İlmi Hayatla İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4368</sup> “Sûfilerin Zanaatkarlarla İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4369</sup> “Sûfilerin İlmi Hayatla İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4370</sup> “Sûfilerin Zanaatkarlarla İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4371</sup> “Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

tasavvuf tarihine tamim ettiklerini gördük, bu durum bilimsel ve nesnel düşünceye aykırıdır.

Burada belirtmek gerekir ki biz Dımaşk'ta yaşayan tüm sûfilerin masumiyetini ve mükemmelliğini iddia etmiyoruz. Onlar hakkında anlatılan, şeriata aykırı birtakım davranışları, zâlimlere destek olduklarını ya da dünyaya meylettiklerini inkâr da etmiyoruz. Bu meseleler her toplumda, tabakada ve hatta insanda bulunabilecek durumlardır. Ancak görüyoruz ki doğruları anlatmamak, eşine az rastlanan mezkûr hadiselerin koca bir topluma ve nice yüzyıllara tamim edilmesini beraberinde getiriyor. Genelleme yapmak, bilimsel bir araştırmada düşülebilecek en tehlikeli hatalardandır.

Keşke bu çağdaş araştırmacılar, tasavvufun bağrında yetişip onu deneyimleyen, yakından tanıyan, birtakım uygulama ve fikirlerini reddetseler de şariat çizgisindeki tasavvufun toplumların olmazsa olmazı olduğunu ifade eden<sup>4372</sup> ilk ıslahatçıların üslubunu benimsemiş olsalardı. Çalışmamızda bu grubun şeyhlere karşı duruşlarına, onlara yönelttikleri methiyelere ve aralarında oluşan kuvvetli bağlara da yer verdik. Onlar bu dönemde objektif olduklarını iddia eden pek çok akademisyenden daha objektif bir tutum sergilemişlerdi.<sup>4373</sup>

Şimdiyse araştırmamız sırasında tespit ettiğimiz ve 19. yüzyılın sonlarına doğru Dımaşk'ta tasavvufun gerilemesini sağlayan bir dizi gerçek sebebi sıralamaya çalışacağız.

### **3.8.2.3. 19. Yüzyılın Sonlarından İtibaren Dımaşk Toplumunda Tasavvufun Rolünün Gerilemesinin Sebepleri**

Çalışmamızda 20. yüzyıl araştırmalarında yaygın olarak tasavvufun gerileme sebepleri arasında zikredilen; toplumdan soyutlanma, ahkam-ı şeriyyeye muhalefet, toplumun aleyhine yöneticilerin yanında olmak, mensupları arasında birtakım hurafelerin yayılması ve bazı merasimlere oldukça önem atfedilmesi gibi yüzeysel başlıkların Dımaşk tasavvufu için geçerli olmadığını açık şekilde gördük.

Mezkûr sebepleri kesin bir dille reddetmediğimizi, tasavvufun gerilemesinde ikinci planda mütalaa edilebileceklerini ve hakiki sebeplerin bunlardan daha derinde olduğunu düşündüğümüzü ifade ettik. Batıya gönderilen öğrencilerin öncülük ettiği modern devlet fikri ve bu fikrin kadim İslam geleneğinden istifadeyle oluşmuş fıkıh,

---

<sup>4372</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 144.

<sup>4373</sup> “Sûfilerin Islahat Hareketleriyle İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

kelam, tasavvuf medreselerine aykırı ve düşmanca bir tutum içerisinde bulunmasının çağdaş-ulusal devlet anlayışına kaynaklık ettiğine değindik.<sup>4374</sup> Tabii 19. yüzyılın sonlarına doğru dinî grupların statüsünde oluşan bu gerileme, mezkûr kurumların klasik toplum piramidindeki konumunu kaybetmesini sağlayan bir-iki amilin sonucu değil,<sup>4375</sup> toplum içerisindeki duruşlarını yavaş yavaş sarsan, ekonomik, siyâsî ve çeşitli kültürel faktörlerin üst üste gelmesiyle<sup>4376</sup> oluşan bir pik noktasıydı. Şimdi bu etkenleri maddeler halinde özetlemeye çalışacağız:

**a) Ekonomik Sebepler**

19. yüzyılın sonlarındaki iktisâdî gerileme, sûfilerin maddi bağımsızlıklarını olumsuz anlamda etkilemiş ve toplum üzerindeki tesirinin dumura uğramasına sebep olmuştur. Bu iktisâdî gerilemenin sebepleri olarak şunları zikredebiliriz:

**Şam Hac Kafilesinin Ortadan Kalkması:** Osmanlı devletinde Şam ve Mısır hac kafileleri başlıca ve en ehemmiyetli iki hac kafilesini oluşturuyorlardı. Özellikle Şam kafilesi, fikirlerin, ticaret mallarının, ulemanın ve tacirlerin aktarımında önemli rol oynuyordu.<sup>4377</sup> Yavuz Sultan Selim'in "Hâdimu'l-Harameyni'-ş-Şerîfeyn" lakabını almasıyla birlikte Şam, Mısır ve Hicaz'a giren Osmanlılar indinde bu kafilenin değeri iyice artmıştı. Sultanın Müslüman halk indinde yeni idarenin meşruiyetini sağlayabilmek için hacıları koruması, güvenliklerini temin etmesi, İslam aleminin halifesi sıfatıyla Osmanlı sultanlarının konumunu güçlendirmesi ve Müslümanların sevgisini kazanması gerekiyordu.<sup>4378</sup> İşte Muhammed b. Abdulvehhab'ın, Osmanlı devletinin bu meşruiyetini engellemek için, Mekke ve Medine'nin Osmanlıların idaresi altında bulunmasının caiz olmadığını söyleyerek İbn Suud'la ittifak yapması,<sup>4379</sup> birinci Dünya savaşında Mekke ve Medine'yi Osmanlı devletinin elinden çıkarmak emelini güden İngiltere'nin Mekke'de isyan bayrağı açan Şerif Hüseyin'e

---

<sup>4374</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 52.

<sup>4375</sup> Weismann, *Suriye ve İsrail'de Tarikatlar*, 267.

<sup>4376</sup> Gibb, *el-Müctema'u'l-İslâmî*, C. 2, 167.

<sup>4377</sup> Râfîk, *Kâfiletu'l-Hacci's-Şâmî*, 193.

<sup>4378</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 184.

<sup>4379</sup> A.g.e., 109.

destek olması ve Hicaz demiryolunun tahrip edilmesi Osmanlıların dinî konumlarının halkın gözünde zayıflamasına sebep oldu.<sup>4380</sup>

Biz burada kafilenin Dımaşk'taki ekonomik etkisi üzerine eğileceğiz. Çünkü Osmanlı dönemi boyunca ve hatta 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Dımaşk ekonomisi bu kabile sayesinde gelişme göstermiş,<sup>4381</sup> Balkanlar, Anadolu, Irak, İran, Kafkaslar ve Orta Asya'dan gelen binlerce hacı adayının<sup>4382</sup> Şam'da buluşması ve Ramazan ayının başından Şevval ayının ortasına kadar burada ikamet etmeleri şehre ticari ve sanayi bakımından bir hareketlilik getirmiştir.<sup>4383</sup> Hacıların sayısı otuzla elli bin arası değişiyor, kutsal topraklara sefer başlamadan evvel ve hac farızasının ifasından sonra Dımaşk'ta toplanan hacı adayları sayıları yüz bine ulaşıyordu.<sup>4384</sup> Ekonomideki hareketlilik onlar gelmeden aylar evvel başlıyor ve ülkelerine dönünceye kadar sürüyordu.<sup>4385</sup> Üç aylık bir zaman dilimi boyunca hacılar Mekke'ye giderken ve ülkelerine dönerken ihtiyaç duydukları şeyleri ayrıca ülkelerine götürüp satmak istedikleri bilimum eşyayı Dımaşk'tan tedarik ediyorlardı.<sup>4386</sup> Örneğin 1842 yılı Şam hac kafilesinin çektiği ticari malların değeri iki milyon kuruşa yakındı.<sup>4387</sup> İslam tarihinin geçmiş dönemleri boyunca Dımaşk-Medine arasındaki mesafenin hac yolculuğunun en kısa ve en güvenli kısmı olarak kabul edilmesi,<sup>4388</sup> özellikle Osmanlı devletinin kabileye eşlik

---

<sup>4380</sup> A.g.e., 185.

<sup>4381</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l- 'Arabiyyi's-Sûrî*, 89.

<sup>4382</sup> Beyât, *ed-Devru 'l-Mihverî li-Dımaşk*, C. 2, 340.

<sup>4383</sup> *es-Sûriyyûne 'l-Mu'âsırûn*, 158; Halil Sahilioğlu, "Teğayyuru Turuki't-Ticâre fi'l-Karni'-Sâbi'a 'Aşar ve't-Tenâfûs Beyne Mînâ-i Trablûs ve'l-İskederiyye", *el-Mü'temer ed-Devliyyi's-Sânî li-Târihi Bilâdi's-Şâm*, 1978, C. 1 (Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978): 140.

<sup>4384</sup> Râfık, *Kâfiletu 'l-Hacci's-Şâmî*, 194.

<sup>4385</sup> Niskaya, *el-Bunâ el-İktisâdiyye*, 179.

<sup>4386</sup> Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l- 'Arabiyyi's-Sûrî*, 90; Râfık, *Kâfiletu 'l-Hacci's-Şâmî*, 206.

<sup>4387</sup> A.g.e., 208. 100 kuruş bir Osmanlı altın lirasına tekabül eder. Bkz. 'Azm, *Müzekkirât*, 55-56.

<sup>4388</sup> Serko, *Dımaşk Fetrate's-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, 168.

etmek üzere askeri koruma sağlaması ve taşıdığı ticaret mallarından vergi almaması<sup>4389</sup> tacirleri bu kafiye katılmaya iten başlıca sebeplerdir.<sup>4390</sup>

Ancak 1858 yılından itibaren yelkenli gemilerin yerini buharlı gemilerin almaya başlaması ve ardından 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Hicaz çölünden geçip, bedevilerin saldırısına maruz kalmak yerine buharlı gemilerle Cidde'ye gitmeyi tercih eden hacılar sayesinde Şam hac kafilesine katılan hacıların sayısında büyük ölçüde düşüş yaşanmıştır. Daha sonra 1908 yılında Hicaz demiryolunun da kurulmasıyla ve Şam hac kafilesi seferlerinin sona ermesiyle birlikte Dimaşk ekonomisi önemli bir damarını kaybetmiştir.<sup>4391</sup> Bu da tekke ve tarikatların devamlılığını sürdürmesinde, toplum içerisinde faaliyet ve üretkenliğinde destekleriyle önemli rol oynayan zanaatkar ve tüccarları iktisâdî olarak olumsuz yönden etkilemiştir.

**Osmanlı Lonca Sisteminin Kaldırılması:** Zanaatkarlar, Dimaşk nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyorlardı.<sup>4392</sup> Bu nüfus yoğunluğu Osmanlı dönemi Arap vilayetlerinde gelişen güçlü bir sistem üzerinden tarikatlarla sıkı bir bağ kurmuştur. Ancak Lonca sistemi 19. yüzyılın ikinci yarısında devlet ve zanaatkarlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunların çıkarılmasıyla gerilemeye başlamıştır.<sup>4393</sup> Esnaf ve zanaatkarlar üzerinde güçlü bir nüfuzu bulunan, onlarla sûfiler arasında irtibatı sağlayan, nakîbüleşraflık müessesesiyle de bağlantıları bulunan<sup>4394</sup> esnaf kethüdalığı (şeyhu'l-meşâyih) makamının da 19. yüzyılın ortalarında kaldırılmasıyla<sup>4395</sup> geriye zanaatkarlar için bir etkisi olmayan görüntüden ibaret bir yapı kalmıştır.<sup>4396</sup>

---

<sup>4389</sup> *es-Sûriyyûne 'l-Mu'âsirûn*, 159; Sabbâğ, *el-Müctema 'u'l-'Arabiyyi's-Sûrî*, 90.

<sup>4390</sup> Râfîk, *Kâfiletu 'l-Hacci's-Şâmî*, 207.

<sup>4391</sup> Kasâtîlî, *er-Ravdatu 'l-Ğannâ*, 124; Râfîk, *Kâfiletu 'l-Hacci's-Şâmî*, 195; Hallâk, *Havâdisu Dimaşki 'l-Yevmiyye*, 56; Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî*, 223; Serko, *Dimaşk Fetrate's-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, 172.

<sup>4392</sup> Niskaya, *el-Bunâ el-İktisâdiyye*, 180.

<sup>4393</sup> Sayyâğa, *el-Hayâtu 'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dimaşk*, 117.

<sup>4394</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dimaşk*, 195.

<sup>4395</sup> Sayyâğa, *el-Hayâtu 'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dimaşk*, 117.

<sup>4396</sup> Schilcher, *Dimaşk fî 'l-Karneyni's-Sâmin 'Aşar ve 't-Tâsi'a 'Aşar*, 159.

Tüm bunlar yeni idarî çevreler nedeniyle tarikatların meslek grupları üzerindeki etkisini kaybedip toplumdaki en önemli mali destekçilerini yitirmesinde etkili olmuştur. Dımaşk'ın sanayi ve zanaatla meşhur olan, gelirini çevresindeki yaylalardan ve çoğunluğu dinî müesseselere vakfedilmiş verimli arazilerden sağlayan bir şehir olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.<sup>4397</sup> Böylece Dımaşk'ın tekke ve zaviyeleri ekonomik koşulların kötüleşmesi ve devletin modern çağa girip siyasetinin değişmesiyle yüzyılın sonlarına doğru bir statü kaybına uğramıştır.<sup>4398</sup>

Bu süreçte esnaf ve zanaatkarlar Osmanlı Tanzimat'ına karşı âlimler ve sûfilerin yanında olmuşlardır. Bunun sebebi de ülkeye Avrupa'dan gelen ticari mal istilasının, yüzyıllar boyu tevarüs edilegelen ve meslek erbabı, sûfiler ve eşraf üçlüsünü birbirine bağlayan geleneklerin yerine Tanzimat'la yeni idari çerçevelerin ihdas edilmesinin kendilerini tehdit ettiğini fark etmeleridir.<sup>4399</sup> Aynı şekilde sûfiler de -her ne kadar devlet onları kendi safına çekmeye çalışsa da<sup>4400</sup>- devletin piyasayı ithal mallara açması, Avrupa konsolosluklarına gayr-ı müslimler adına birtakım ticari imtiyazlar vermesi noktasında meslek erbabının yanında olmuşlardır. Hatta 1860 yılında esnaf ve zanaatkarların Hristiyanlara karşı başlattıkları isyanın arka planında olmakla suçlanmışlardır.<sup>4401</sup> Bu olay üzerine artık devlet sûfilerin meslek erbabıyla arasında kalan son bağları da ortadan kaldırma kararı almış;<sup>4402</sup> bu da sûfilerin yönetimden bağımsız olabilmelerini sağlayan en önemli gelir kalemlerinden birinden mahrum olmalarına yol açmıştır.

**Avrupa Menşeli Malların Yerli Pazarı İşgal Etmesi:** Yerli pazarın Avrupa'dan gelen mallara açılması ve bunlardan gümrük vergilerinin kaldırılmasıyla<sup>4403</sup> birlikte yerli sanayi ve zanaat da gerilemeye başlamıştır. Avrupa'da 19. yüzyılda gerçekleşen sanayi devrimi, batıda üretilen kaliteli ve ucuz malların Arap şehirlerindeki pazarları doldurmasına yol açmıştır. Bu durum ithal mal furyasıyla mücadele edemeyen Dımaşk

---

<sup>4397</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 223.

<sup>4398</sup> Na'îse, *Müctema'u Medîneti Dımaşk*, 165.

<sup>4399</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema'*, 85.

<sup>4400</sup> Hannâ, *Harekâtu'l-Âmme*, C. 2, 515.

<sup>4401</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 168; Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 246.

<sup>4402</sup> Sayyâğa, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dımaşk*, 117.

<sup>4403</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 210.

yerlisine büyük bir darbe vurmuş,<sup>4404</sup> defaatle Avrupa çıkışlı malların boykot edilmesine yönelik çağrılar yapılması, yerli üretimin teşvik edilmesine dair kampanyalar düzenlenmesine rağmen pek çok zanaat ve meslek grubu gerilemiştir.<sup>4405</sup> Bu nedenle 19. yüzyılın sonlarında Dimaşk'ın ithalatının ihracatından fazla olduğunu,<sup>4406</sup> bunun da yerli pazardan altın ve nakdin çekilmesine yol açtığını görüyoruz.<sup>4407</sup> Dimaşk üretimi mallar, değerini kaybedip sanayi devrimi öncesinde olduğu gibi Avrupa'ya mal sevk edemez olunca<sup>4408</sup> meslek erbabı iflasın eşiğine gelmiş ve vergi ödemekten kaçınmaları yaygın bir hal almıştır.<sup>4409</sup>

Bütün bunlara ek olarak 19. yüzyılın sonlarında dış ticaret gelişmiş, devlet de bu gelişmeye imtiyaz ve kolaylıklar sağlamak suretiyle destek vermiştir. Ancak bu durum, Avrupa devletlerinin konsolosluklarının sağladıkları imtiyazlarla, batıyla ticaret yapan ve dış ticareti kontrol etmeye başlayan bir grup gayri müslim tüccarın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.<sup>4410</sup> Müslüman tüccarlara büyük çoğunluğu Avrupalı devletlerden ithal edilen malları satmak olan iç ticareti kontrol kalmıştır.<sup>4411</sup> Bir süre sonra Hristiyan ve Yahudi aileler, şehirdeki nüfusu Müslümanlara nispeten az olmasına rağmen, Avrupa'yla yapılan ticarete en büyük payın sahibi olmuşlardır. İngiltere'nin kendisiyle çalışan Dimaşklı tüccarlar hakkında 1893 yılında hazırladığı bir rapora göre toplam tüccar sayısı 107'dir. Müslüman tüccarların sayısı 66, sermayeleri 20-25 milyon kuruş arasında; Hristiyan tacirlerin sayısı 29, sermayeleri 6 milyon kuruşa yakın, Yahudi tacirlerin sayısı 24, sermayesi ise 18 milyon kuruş olarak ifade edilmiştir. Mezkûr bilgiler ışığında mali servetin Müslümanların aleyhine azınlıkların

---

<sup>4404</sup> *es-Sûriyyûne 'l-Mu'âsirûn*, 166; Lortiyeye, *Melâmihi Sûriye*, 29; Râfık, *Mezâhir mine 't-tanzîmi 'l-hirefî*, 160, 182.

<sup>4405</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dimaşki 'l-Yevmiyye*, 29, 177, 299.

<sup>4406</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu 's-Siyâsi li-Dimaşk*, 224.

<sup>4407</sup> *es-Sûriyyûne 'l-Mu'âsirûn*, 21.

<sup>4408</sup> Râfık, *Mezâhiru mine 't-Tanzîm 'l-Hırafî*, 182.

<sup>4409</sup> Ag.e., 184.

<sup>4410</sup> Weismann, *Taste of Modernity*, 16.

<sup>4411</sup> Quataert, *ed-Devletu 'l-'Osmâniyye*, 237-238.

elinde toplandığını ve ekonomik gücün Müslümanlardan azınlıklara kaydığını müşahade ediyoruz.<sup>4412</sup>

Ayrıca Osmanlı imparatorluğunun şehirlerinde faaliyet gösteren ve on binlerce Osmanlı vatandaşını işçi olarak çalıştıran onlarca yabancı şirket,<sup>4413</sup> Müslüman işçilerin aleyhine Avrupalıların Osmanlı toplumuna nüfuzunu kolaylaştıran Hristiyan işçilerle çalışmayı tercih etmişlerdir.<sup>4414</sup>

Bütün bunlar, Müslüman tüccar ve zanaatkarların fakirleşmesine ve tarikatlara verdikleri desteğin gerilemesine, tekke ve zaviyelere vakfedilen arazi ve dükkanların gelirlerinin azalmasına sebep olmuştur.

**Islahatçı Ekolün Sûfilerin Türbelerine Karşı Eleştiride Bulunması:** Dimaşk'taki sûfilerin ve ulemanın birtakım uygulamalarını eleştiren ıslahatçı bir ekolün ortaya çıkması geleneksel dinî fırkanın toplumdaki statüsünü kaybetmesini hızlandırmıştır.<sup>4415</sup> Türbeler, ziyaretgahlar, Dimaşk'taki önemli birtakım mansıpların miras yoluyla belli ailelerin tekelinde bırakılması, geleneksel vaizler, sûfilerin eğitim, vaizlik, mahkeme gibi çeşitli alanlarda vazife yürütmesini sağlayan fıkhi mezheplere bağlılık eleştiriye tabi tuttıkları konulardandı.<sup>4416</sup> Sûfilerin toplumsal ve ekonomik güçlerini hedef alan mezkûr eleştiriler, onlara toplumdaki maddi desteklerini kaybettirmiş, mevkilerini zayıflatmıştır.

**Devletin Dinî Seçkinlerin Vakıflar Üzerindeki Tekelini Kırma Girişimleri:** Vakıflar dinî elite, etkileri 17. yüzyılın sonlarında hissedilmeye başlanan iktisâdî ve siyasî bir nüfuz kazandırmıştı.<sup>4417</sup> Dimaşk'ın ileri gelen dinî kesimi toplum içerisindeki manevi güçlerine maddi bir destekçi olarak 1860'lara kadar bu kurumların idarelerini ellerinde tutmuşlardır.<sup>4418</sup> Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısının girmesiyle birlikte Osmanlı, tekke ve medreselerin devletten bağımsızlıklarını sağlamak için

---

<sup>4412</sup> Râfık, *Temellükü'l-Ecânib*, 100.

<sup>4413</sup> Quataert, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye*, 322.

<sup>4414</sup> A.g.e., 323.

<sup>4415</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 41.

<sup>4416</sup> A.g.e., 206.

<sup>4417</sup> Quataert, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye*, 84.

<sup>4418</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultatî's-Siyâsiyye*, C. 1, 456.



kullandıkları bu maddi getiriden, devletin mahrum kaldığını fark ederek Tanzimat döneminde modernleşme projelerinde bu gelirden istifade etmek adına vakıf nizamnamesinde birtakım değişikliklere gitmiştir. 1867 yılında idare, vakıfların tamamen ilga edilmesi için uygun önlemlerin alınması emrini verdi. Bu dönemde yasama sistemi, otoritesinin doruğunda bulunmasına rağmen dinî seçkinlerin elinden bu kadar geniş ve zengin bir yapıyı alacak kadar güçlü değildi. Ardından devlet, sivil halktan kanaat önderlerini, eşraftan kimseleri Evkâf-ı Hümayun nezaretine almak<sup>4419</sup> ve medaris-i diniyye, tekkeler gibi kurumlara bağlanmış olan gelirin büyük bir kısmını kendi okullarına, modern birtakım kurumlara aktarmak suretiyle<sup>4420</sup> dinî fırkanın vakıflar üzerindeki hegemonyasını kırmak ve kanunlara boyun eğdirmek yoluna gitti.<sup>4421</sup> 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Suriye askeri darbesinin komutanı Edîb eş-Şîşeklî tarikatların vakıf ve mülklerini müsadereyi içeren kararı çıkartarak<sup>4422</sup> tarikatların son maddi desteklerinin de önünü kesmiş oldu. Dolayısıyla tarikatların, insanlara hizmet etme, yiyecek desteğinde bulunma ve tekkelere harcama yapmalarına imkân sağlayan bu maddi kaynak da kesilince toplumdaki rolleri gittikçe silinmeye başladı.<sup>4423</sup>

#### ***b) Siyasî Sebepler***

Tarikatların kısıtlanmasında, rollerinin azaltılmasında ve toplum yönetiminde yerine yeni oluşumlar ikame edilme çabalarına etki eden önemli siyasî birtakım sebepler de vardır. Bu sebeplerden bazılarını şöylece sıralayabiliriz:

**Dımaşk'ta Mısır Hakimiyeti** (1831 – 1840): Dinî tasavvuf fikri, 19. yüzyılın ortalarına, özellikle de İbrahim Paşa kumandasındaki hamleye kadar Dımaşk'ta baskın düşüncedir. Burjuvazi fikri Fransızların (Suriye-Mısır) seferinden sonra çeşitli faktörlerin de etkisiyle ilk olarak Hristiyan aydın çevrelerinde yer edinmiş, ardından

---

<sup>4419</sup> A.g.e., C. 1, 456.

<sup>4420</sup> Yakup Karataş, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali bir Veçhesi: Evkaf-ı Münderisenin Maarife Terki,” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 57, (2016): 1839-1867.

<sup>4421</sup> Gazzâl, *el-İktisâdu's-Siyâsî li-Dımaşk*, 170.

<sup>4422</sup> ‘Azm, *Müzekkirât*, 50.

<sup>4423</sup> Keyyâl, *Ramadân*, 107.

Müslüman aydınlara intikal etmiştir.<sup>4424</sup> Bu nedenle Arap münevverler İbrahim Paşa'nın 1831'de Şam'a girişini, kentin çehresini değiştirip daha seküler bir havaya büründürmesinden ötürü Suriye için modern dönemin başlangıcı olarak kabul ederler.<sup>4425</sup> Önceki bölümlerde İbrahim Paşa'nın çıkardığı ve dinî fırkanın toplum içerisindeki rolünü zayıflatan kanunların özelliklerinden uzunca bahsetmiştik.<sup>4426</sup>

**Osmanlı Tanzimat Kanunları:** Önceki bölümlerde sûfilerin Osmanlı Tanzimat'ını şiddetle reddeden grupların önünde geldiğini açıkça gördük. Çünkü bu Tanzimat, sûfilerin toplumdaki etkisini büyük ölçüde kırmış, eğitimdeki etkilerini devletin resmi eğitime geçmesini sağlayarak zayıflatmıştır. Yine devletin vakıflara yeni düzenlemeler getirmesi, onları iktisâdî yönden sıkıntıya sokarken, kendi mahkemelerini oluşturması toplum içerisindeki arabuluculuk statülerini kaybettirmiş, resmi makamlara getirilecek kişilerin de modern okulların mezunlarından seçilmeye başlanması ulema ve sûfilerin toplumdaki konumlarını epeyce sarsmıştır.<sup>4427</sup> Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında devlet, hayatın her karesine, toplumun her kurumuna nüfuz etmeye çalışmış<sup>4428</sup> ve Tanzimat kanunları dinî elitin birçok üyesinin toplumdaki etkisini kırarken,<sup>4429</sup> modern okullardan veya Avrupa üniversitelerinden mezun olan Batılılaşmış şahsiyetlerin iktidarda karar verici pozisyonlara ulaşmalarına ve Batı modeline göre Osmanlı İmparatorluğu'nun rönesansı projesinde engel olarak gördükleri dindar seçkinlerle mücadele etmelerine imkan tanımış; onlar da dinî elitin konumuna zarar verecek ve toplumdan dışlanmalarını artıracak bir politika takip etmişlerdir.<sup>4430</sup> Böylece dinî elitin Tanzimat'ı reddetmesi, tecridine sebep olurken,<sup>4431</sup> onlarla birlik olmayı reddeden

---

<sup>4424</sup> Hannâ, *Harekâtü'l-Âmme*, C. 2, 517.

<sup>4425</sup> Âşûr, *el-Müctema'u's-Şâmî*, C. 1, 258.

<sup>4426</sup> “Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkileri” ve “Sûfilerin Azınlıklarla İlişkileri” bölümlerine bakınız.

<sup>4427</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 23.

<sup>4428</sup> Quataert, *ed-Devletü'l-'Osmâniyye*, 131.

<sup>4429</sup> A.g.e., 128, 131.

<sup>4430</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 23.

<sup>4431</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 438; Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve's-Sultân*, 153.

devlet de yeni siyasetini uygulamaya geçirmesinde kendisine yardım edebilecek diğer gruplarla anlaşma yoluna gitmiştir.<sup>4432</sup>

Ulema ve sûfilerin konumları neredeyse valiler ve devlet adamlarına eşdeğer iken,<sup>4433</sup> kanaat önderliği ve idarecilik noktasındaki ağırlıkları büyük oranda azalmış; 1860 yılında ise mezkûr konumları ellerine geçiren birtakım arazi sahipleri ve aydınlar, dinî fırkanın toplum piramidindeki konumuna benzer bir yer edinmişlerdir.<sup>4434</sup> Örneğin 1870 – 1908 yılları arası Dımaşk'ta vilayet meclisinde dinî seçkinlerin bir sandalyesi bile yoktu.<sup>4435</sup> Sancak meclisine ise çok az kişi girebilmişti. Yargı sistemi önceden dinî elitin elindeyken, 1850 sonrasında şer'î mahkemelerin yanında batı tarzında, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman hakimlerin başkanlığını yaptığı sulh ve istinaf mahkemeleri ile eşit sayıda yerli ve yabancı hâkimin bulunduğu karışık mahkemelerin kurulmuş; böylelikle ulema yargı sistemindeki nüfuzunu da kaybetmiştir.<sup>4436</sup>

Bir kısım sûfilerin eski nüfuzlarını geri aldıklarını hissettikleri II. Abdülhamid dönemi onlar için bir nefes alma süreci olsa da bu durum uzun sürmemiş, Sultanın hal'inden sonra yine aleyhlerine dönmüştür.<sup>4437</sup>

Böylece Tanzimat kanunları, modern bilgiye ve resmi görevlere kıymet vermeyi artırırken, sûfilerin toplum içerisindeki, bilgilerine ve dinî birtakım vazifelerine dayalı nüfuzlarını sınırlayıp etkilerini azaltmıştır.<sup>4438</sup>

**1860 Hristiyan Fitnesi:** Bu olay hakkında uzun uzadıya konuşmuş ve Dımaşk'taki dinî elit üzerinde oynadığı olumsuz rolü belirtmiştik.<sup>4439</sup> Osmanlı Devleti, önde gelen ulema ve sûfileri sürgün, hapis, müsadere-i emval ve vazifeden azil gibi yaptırımlarla

---

<sup>4432</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 456.

<sup>4433</sup> *es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn*, 136.

<sup>4434</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 456.

<sup>4435</sup> A.g.e., C. 1, 456.

<sup>4436</sup> A.g.e., C. 1, 456.

<sup>4437</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 206.

<sup>4438</sup> A.g.e., 24.

<sup>4439</sup> “Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkileri” ve “Sûfilerin Azınlıklarla İlişkileri” bölümlerine bakınız.

cezalandırmak suretiyle<sup>4440</sup> dinî seçkinlerin Dimaşk'taki siyasî rolünü sonlandırmak için bu kargaşadan istifade etmiştir.<sup>4441</sup> Cemaleddin el-Kâsımî de bu kargaşanın olumsuz etkisine dikkat çekmiş ve 1860 yılı olayları sonrası artık ulemanın şehirde hüküm sürdüğü günlerin bittiğini ifade etmiştir.<sup>4442</sup>

**Sûfilerin Osmanlı Devleti'ne Verdiği Destek:** Sûfilerin, Osmanlı devletinin otoritesinin genişlemesinde ve Arap beldelerindeki meşruiyetinin sağlamlaştırılmasındaki rolünden daha evvel bahsetmiştik.<sup>4443</sup> Sûfiler yıkılmaya yüz tuttıkları dönemde de Osmanlı devletini bu konuda desteklemişlerdir. Bu sebeple II. Abdülhamid'in devirmeye çalışan ve tahttan indirildikten sonra devlet adamlığına geçen aydın kesime karşı II. Abdülhamid'in yanında durmuşlardır. Sultan Abdülhamid Müslüman toplumun maruz kaldığı Avrupalı fikir dalgasının farkındadır ve batıya düşman, liberal fikirlerine muhalif geniş bir kitleye ulaşabilmek adına topluma yakın olan tarikatları teşvike çalışmıştır. Bu andan itibaren tarikatlar ve onları toplumun kaygı ve sorunlarından uzaklaşmakla suçlayan genç aydınlar arasında bir çekişme başlamıştır. Tabii toplumla kendilerini, toplumun sorunlarıyla da geleneksel İslâm'a uyum sağlama problemlerini kastediyorlar, tarikatları "özgürlük ve reform düşmanı" kızıl sultanın müttefiki olarak görüyorlardı.<sup>4444</sup> Sultan II. Abdülhamid'in İslamcı politikası, hilafet hakkı için Arap ülkelerindeki tarikat şeyhlerinin desteğini kazanmasına bağlıydı. Onlar da Osmanlı hilafet sancağı altında bilad-ı İslâm'ın yekvücut olabilmesi adına Sultan II. Abdülhamid'in yanında olmuşlar ve İslam birliğini destekleyici risaleler yazmışlardır. Buna karşın Sultan'ın hilafetini reddeden ıslahatçı selefler ise bu politikayı eleştiren yazılar kaleme almışlardır.<sup>4445</sup> Bu nedenle ıslahatçılar da geleneksel dinî anlayıştan beslenen sûfiler ve ulemanın otoritesinin karşısında durmuşlardır.<sup>4446</sup> Örneğin: Abdülhamid ez-Zehrâvî, Sultan Abdülhamid'i 1891 yılında çıkardığı el-Münîr isimli gazetede tenkit etmiş, Sultan Abdülhamid'in

---

<sup>4440</sup> Baytâr, *Hilyetu'l-Beşer*, C. 1, 168.

<sup>4441</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 437.

<sup>4442</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 264.

<sup>4443</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 288.

<sup>4444</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve'l-Müctema*, 129.

<sup>4445</sup> Muhâfıza, *et-Teyârâtü's-siyâsiyye*, C. 1, 299, Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 705.

<sup>4446</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 112.

rejimini ima ederek müstebit hükümete karşı eleştirilerde bulunmuştur. Diğer yandan “Hilâfet ve Şartları” başlığıyla telif ettiği eserde Sultan II. Abdülhamid’in halifelüğün yirmi iki şartından hiçbirisini karşılamadığını ve hal’ edilmesi gerektiğini iddia etmiştir.<sup>4447</sup> Onun fıkıh ve tasavvufa bu kadar şiddetli hücumunun altında asıl sebep, Sultan II. Abdülhamid’in teşvik ettiği ve sembollerini desteklediği toplumda yerleşik bir dinî otoritenin reddidir.<sup>4448</sup> Aydın kesimin de sûfilere olan düşmanlığının arkasında Sultan Abdülhamid’in yanında olup ona destek vermeleri, vefatından sonra da onu savunmaya devam etmeleri bulunmaktadır.<sup>4449</sup>

Böylece tasavvuf, Sultan II. Abdülhamid’e ve politikasına muhalif, Batılılaşmış aydın kuşaklar arasında konumunu kaybetmiş, Sultan Abdülhamid’i ve tüm destekçilerini hedef alan karalama kampanyasından nasibini almıştır.<sup>4450</sup> Bu sırada Dımaşk’ın başına Sultan II. Abdülhamid’in 1877 yılı sonrası görevlerinden azledip vilayetlere gönderdiği, birtakım anayasal yönetimi savunan reformist valiler geçmiştir. Üç büyük Osmanlı reformist, Suriye’de 1877 – 1881 yılları arasında valilik yapmışlar ve Tâhir el-Cezâirî gibi Sultan Abdülhamid karşıtı birçok önde gelen Dımaşklı ıslahatçıya yakınlık göstermişlerdir.<sup>4451</sup> 1877 yazı Ziya Paşa Dımaşk’a giderek Tâhir el-Cezâirî ile görüşmüş; 1878 Martındaysa modern okulların açılmasında katkısı bulunan Ahmed Cevdet Paşa, ardından da geniş ıslahatlar gerçekleştiren Mithat Paşa bölgeye gitmiştir.<sup>4452</sup> Mithat Paşa ve Tâhir el-Cezâirî arasında güçlü bir bağ vardı. Birlikte pek çok yenilikçi projeyi hayata geçirdiler. Hasan Paşa’nın Dımaşk’a vali olmasından sonra İttihat ve Terakki Fırkası’nın gençlik faaliyetlerinin artması ve geri çağırılmasıyla birlikte bu faaliyetlerin azalmasından da Paşa’nın onlara karşı müsamahakâr ve teşvik

---

<sup>4447</sup> A.g.e., 102.

<sup>4448</sup> A.g.e., 101.

<sup>4449</sup> “Sûfilerin Devlet Adamlarıyla İlişkileri” başlıklı bölüme bakınız.

<sup>4450</sup> Tantâvî, *Zikreyât*, 8/149.

<sup>4451</sup> Tâhir el-Cezâirî’nin Osmanlı devletindeki durumu hakkında “Sûfilerin Islahatçı Ekolle İlişkileri” başlıklı bölümde bilgi verilmiştir.

<sup>4452</sup> Cummins, *el-İslâhu ’l-İslâmî*, 164.

edici bir tavır sergilediği anlaşıyor.<sup>4453</sup> İşte bu dönemde çeşitli bahanelerle sûfilerin tören ve meclislerini engelleyen bir dizi kanun çıkarılmıştır.<sup>4454</sup>

**Vehhâbî Hareketinin Ortadan Kaldırılması:** Devlet 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Vehhâbîlik fikrine bir cevap olarak mutedil sûfilik hareketlerinin bulunmasını zaruri görüyordu. Bu nedenle Bağdat müftüsünün, Bağdat'a sızmaya başlayan Vehhâbîlik fikrine karşı koyabilecek kudrette gördüğü Hâlid el-Bağdâdî hareketine destek verdiğine şahit oluyoruz. Yine Dımaşk müftüsü ve uleması Hâlid el-Bağdâdî'nin fikirlerini Dımaşk'ın de kapısını çalan Vehhâbî hareketine karşı güçlü bir rakip olarak gördükleri için memnuniyetle karşılamışlardır.<sup>4455</sup> Ancak bu zaruret, devletin kendi meşruiyetini tehdit eden Vehhâbî hareketine karşı 19. yüzyılın sonlarında sağladığı başarıdan ve tarikatların Batılılaşma eğilimleri karşısında bir engel olarak görülmeye başlanmasından sonra ortadan kalkmıştır.

**Kültürel ve Toplumsal Sebepler:** Kültürel hayatta meydana gelen değişiklikler, ulema ve sûfilerin konumundaki gerilemeyi hızlandırmıştır. Tanzimat döneminde Dımaşk'ta açılan misyonerlik okullarının,<sup>4456</sup> modern düşünce merkezli eğitimin, Suriyeli öğrencilere yeni fikirleri aşılayan cemiyetlerin ve yazılı basının, dinî inanç ve sembollerin batı medeniyetine zemin ihzar etmek adına ortadan kaldırılıp, batı aşığı, hayat, bilim ve endüstri hayatında batıyı taklit etmek için çırpınan<sup>4457</sup> bir nesil yetiştirmek ideolojisini güden seküler kültürü dayatmak suretiyle mezkûr gerilemeyi başlattığını ifade edebiliriz.<sup>4458</sup>

Mezkûr batı kültürünü oluşturan sebeplerin başında gelen birtakım olaylar:

**Osmanlı Eğitim Sisteminin Avrupa Tarzına Göre Yenilenmesi:** Geleneksel eğitim sisteminin ihmal edilmesi, öğrencilerin Avrupa üniversitelerine gönderilmesi ve Şam

---

<sup>4453</sup> A.g.e., 171.

<sup>4454</sup> ‘Allâf, *Dımaşk fî Matla’i’l-Karnî’l-İşrîn*, 160; Serko, *Dımaşk Fetrâte’s-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, 32.

<sup>4455</sup> Ebû Menne, *Dirâsâtun Havle Hâlid*, 14, 16.

<sup>4456</sup> “Sûfilerin Azınlıklarla İlişkileri” bölümünden misyoner okullarının etkisine ve “Sûfilerin İlmi Hayatla İlişkileri” bölümünde modern okulların etkisine bakınız.

<sup>4457</sup> Cummins, *el-İslâhu’l-İslâmî*, 26.

<sup>4458</sup> ‘Azme, *Mir’âtu Dımaşk*, 98.

bölgesindeki şehirlerde misyoner okullarının açılmasına müsaade edilmesi sürecini şu şekilde tasvir edebiliriz: 1860 yılı öncesine kadar eğitim sistemi dinî seçkinlerin tekelinde bulunuyordu ve din merkezli bir usulü vardır. Ancak 1860'tan sonra devlet Dimaşk'ta kendi resmi okullarını açtı ve eşrafın büyük bir bölümü çocuklarını devletin bu modern okullarına göndermeye başladılar. Bu durum her ne kadar ulemadan bir kesimi rüştiye mekteplerine el atmak üzere harekete geçirse de tam anlamıyla dinî bir müfredat ortaya koyamadıkları ve mütedeyyin bir eğitim kadrosu oluşturamadıkları için girişimleri akim kalmıştır. Ardından eşraf, çocuklarını devlette üst makamlara taşıyabilecek yüksek eğitim görebilmeleri için İstanbul'a göndermeye başlamışlardır. Ancak bu eğitim sekülerliği merkeze alıyordu ve dinî eğitimden oldukça uzaktı.

Böylece 1860 sonrasında Hristiyan misyoner okulları Dimaşk üzerinde güçlü bir etki oluşturmaya başlamışlardır. İlk olarak azınlıkların çocuklarının eğitimi için kurulan bu okullara zamanla ileri gelen Müslüman ailelerin çocukları da girmişlerdir. Bu okullar mezhep temelli bir tabiata sahip olmalarına rağmen Dimaşk'ta seküler tonda kültürel bir atmosfer oluşturmuşlardır.<sup>4459</sup> Dil, tarih ve Avrupa kültürü eğitimi vermek suretiyle temsil ettikleri batı ülkelerine karşı sempati tohumları ekmişler; Batıya ve onun ilerlemesine meftun,<sup>4460</sup> doğudan ve kültüründen nefret eden, İslâm'a ve Müslümanlara kinle bakan öğrenciler mezun etmişlerdir.<sup>4461</sup> Misyoner okullarından mezun olanların büyük bir bölümü Avrupa üniversitelerine gidiyor,<sup>4462</sup> Avrupa kültüründen ve hürriyet, adalet, müsavat sloganlarından etkilenmiş bir şekilde dönüyor, devlette resmi vazifelere yerleştikten sonra bu fikirleri yaymaya başlıyorlardı.<sup>4463</sup> İşte tüm bunlar toplumda hürriyet, müsavat serlevhası altında, İslami geleneğin değerleriyle çatışan yeni bir tabakanın ortaya çıkmasına<sup>4464</sup> ve dinden ve ehlinden uzak yeni toplumsal seçkinlerin arasında Batı kültürünün yavaş yavaş

---

<sup>4459</sup> Hûrî, *Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye*, C. 1, 456.

<sup>4460</sup> Cummins, *el-İslâhu'l-İslâmî*, 27.

<sup>4461</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 104.

<sup>4462</sup> Kâsimiyye, *Hayâtu Dimaşki'l-İctimâ'iyye*, 66; Bârûdî, *Müzekkirât*, C. 2, 8.

<sup>4463</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 127; Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, 184 – 193; Fahrî el-Bârûdî, *Müzekkirât*'ının 2. kısmının büyük çoğunluğunu Avrupa'ya duyduğu hayranlığa ve oradaki medeniyet sahnelerine ayırmıştır.

<sup>4464</sup> Kinde, *et-Tahavvülâtu'l-Fikriyye*, 16.

yayılarak İslam kültürünün yerini almasına sebep olmuştur.<sup>4465</sup> Artık Avrupa dillerinin özellikle de Fransızcanın iyi bilinmesi kültür ve terakki olarak algılanmaya başlanmış, entelektüel çevreler, Avrupa dillerini bilmeyi, geri kalmışlığın ve gericiliğin ortadan kaldırılması için şart kabul etmişlerdir.<sup>4466</sup> Avrupa üniversitelerinde özellikle de Fransa'da eğitim gören birtakım öğrencilerin de Dimaşk'ta Arap kavmiyetçiliğinin ve batıya ait bazı izdüşümlerinin ortaya çıkmasında payları vardır.<sup>4467</sup> Bu faaliyetleri kültür-edebiyat başlığı altında kurdukları batı modelli cemiyetlerde gerçekleştirmişlerdir.<sup>4468</sup> Bu süreçte Avrupa'nın büyüklüğü, modern kurumları, bilimsel metodolojisi, âdetleri ve dine karşı tutumu gibi meseleler yazarların kaleme aldıkları en gözde konulardandır.<sup>4469</sup>

Artık genç kuşakla tarikat şeyhleri arasında bir uçurum oluşmuştur. Bu eğitilmiş yeni nesil babalarının yaptığı gibi eski bir geleneğe mensup olan ve toplumdaki tesiri gittikçe kırılan tarikat şeyhlerine müracaat etmeye ihtiyaç duymamakta;<sup>4470</sup> zikir meclisleri ve tasavvuf törenleri onların dikkatlerini çekmemektedir. Âlimlere ve tarikat şeyhlerine karşı bir saygı ifadesi olarak kullanılan "efendi" hitabı da 19. yüzyılın sonlarına doğru, şehirde yaşayan, eğitilmiş ve Avrupaî hayat tarzını benimseyen kimseler için kullanılmaya başlanmıştı.<sup>4471</sup>

**Beyrut'un Artan Rolü:** Beyrut, 1800 yılında 10.000 nüfuslu bir sahil kasabasından 20. yüzyılın başlarında, 150.000 nüfuslu, ticari yönden aktif bir kent haline gelmiştir.<sup>4472</sup> Çünkü Avrupa'dan Şam'a ulaşan yoğun mal akışı, Sayda, Trablus gibi limanlarda bulunan ve eski usul yelkenli gemileri ancak karşılayabilen kadim limanlar yerine, buharlı büyük gemileri karşılayabilen yeni limanlar yapılmasını iktiza etmiş; Osmanlı devleti de Beyrut'a bir liman inşa etmek durumunda kalmıştır. Ardından iki

---

<sup>4465</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 159.

<sup>4466</sup> A.g.e., 157.

<sup>4467</sup> Kürd Ali, *el-Müzekkirât*, C. 1, 184, 193.

<sup>4468</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dimaşki'l-Yevmiyye*, 13, 14.

<sup>4469</sup> Kinde, *et-Tahavvülâtü'l-Fikriyye*, 5.

<sup>4470</sup> 'Azme, *Mir'âtu Dimaşk*, 133; Serko, *Dimaşk Fetrate's-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, 32.

<sup>4471</sup> Fâtir, *Vesâiku'l-Bey'i el-Müsbete fi'l-Mehâkimi's-Şer'iyye*, C. 1, 106.

<sup>4472</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 213.



şehir arasındaki mal akışını sağlayabilmek için 1863 yılında Dimaşk-Beyrut yolunu inşa etmiş; bu yol 20. yüzyılın başlarına kadar Avrupa'ya ait fikir ve âdetlerin Dimaşk'a taşındığı, Dimaşk toplumunun Batılılaşma sürecini hızlandıran bir koridor haline gelmiştir.<sup>4473</sup> Mezkûr bozuk âdetlere örnek olarak şunları sıralayabiliriz: Genelevlerin açılması,<sup>4474</sup> bayramlarda içki tüketiminin yayılması,<sup>4475</sup> kumar oynanması,<sup>4476</sup> müzik aletlerinin (fonograf) her dükkân ve kıraathaneye girmesi,<sup>4477</sup> şarkı ve tiyatro gruplarının oluşması,<sup>4478</sup> Dimaşk sahnelerinde müzikli konserler verilip Shakespeare'in Hamlet'i<sup>4479</sup> gibi toplumun kültürüyle uyuşmayan birtakım tiyatro oyunlarının oynanması.<sup>4480</sup>

**Edebî ve Siyasî Cemiyetlerin Kurulması:** Osmanlının son döneminde, kadim, geleneksel Arap toplumu kültürüyle mücadele etmek<sup>4481</sup> ve bu kültürün liberal Avrupa modelinde yeniden kurulabilmesi için çalışmak üzere<sup>4482</sup> pek çok cemiyet kurulmuştur.<sup>4483</sup> Modern okulların mezunları ve önde gelen ıslahatçıların talebeleri bu oluşumlarda rol almışlardır. Bu kuruluşlar, ıslahatçı selefi harekete ve Vehhâbîlik davetine destek, klasik dinî anlayışa karşı düşmanca tutum ve Arap uyanışının ilanı ile temeyyüz etmişlerdir.<sup>4484</sup> Tâhir el-Cezâiri'nin talebeleri, en-Nehdatu'l-Arabiyye (Arap Uyanışı) cemiyeti gibi oluşumlarda aktif rol almışlar;<sup>4485</sup> önce Arap kültürünün

---

<sup>4473</sup> Râfîk, *Mezâhiru mine 't-Tanzîm 'l-Hırafî*, 185.

<sup>4474</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dimaşki 'l-Yevmiyye*, 33.

<sup>4475</sup> A.g.e., 47.

<sup>4476</sup> A.g.e., 141, 212.

<sup>4477</sup> A.g.e., 136.

<sup>4478</sup> A.g.e., 237.

<sup>4479</sup> A.g.e., 182.

<sup>4480</sup> A.g.e., 79.

<sup>4481</sup> 'Allâf, *Dimaşk fî Matla 'i 'l-Karni 'l- 'İşrîn*, 214.

<sup>4482</sup> Kevserânî, *es-Sultatu ve 'l-Müctema*, 144.

<sup>4483</sup> Bu cemiyetlerle ilgili olarak bkz: Ğarâybe, *Sûriyâ fî 'l-karni 't-Tâsi 'a 'Aşar*, 215 – 227; Nusayrât, *el-Mesîhiyyûn el- 'Arab*, 77 – 91.

<sup>4484</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dimaşki 'l-Yevmiyye*, 13.

<sup>4485</sup> Muhâfiza, *el-İtticâhâtu 'l-Fikriyye*, 134.

canlandırılması, sonra Araplara daha büyük siyasî haklar verilmesi, en sonunda da Osmanlı devletinden bağımsızlık çağrısında bulunmuşlardır.<sup>4486</sup> en-Nehdatu'l-Arabiyye, ıslahatçıların, medrese, cami ve tekke dışındaki ilk örgütlendikleri cepheleridir.<sup>4487</sup>

Türk Gençliği (eş-Şebâbu'l-Etrâk) ve İttihat Terakki cemiyetleri de 1897 yılına kadar Dımaşk'ta faaliyette bulunan cemiyetlerdir.<sup>4488</sup> Tâhir'in yeğeni Selîm el-Cezâirî de İttihat Terakki cemiyetinin Dımaşk'taki bir kolunun yöneticisidir. Tâhir el-Cezâirî'nin birinci kuşak talebeleri gelenek üzerinde okumalar yaparken genç kuşak talebeleri -ki bunlara Türk gençlerini de dahil edebiliriz- sekülerliğe daha meyilli idiler ve İslami geleneğe daha az saygı gösteriyorlardı.<sup>4489</sup> Gençler bu tür cemiyetlerde Avrupa ve Mısır'dan kaçak yollarla elde ettikleri yasaklı gazeteleri<sup>4490</sup> okumak için toplanıyor, güvendikleri arkadaşlarına dağıtıyor<sup>4491</sup> ve geleneksel dinî seçkinlere hücum eden makaleler kaleme alıyorlardı. Örneğin Cemaleddin'in küçük kardeşi Selahattin el-Kâsımî'nin makaleleri dine ve ona bağlılıktan ziyade Arap milleti ve ona sadakate odaklanmış; Avrupa kültürü ve tarihinden etkilenen bir zihni ortaya koymuştur. Hâkim kültüre karşı yapılan hiçbir siyasî devrimin makablinde fikrî bir inkılap bulunmadan sonuç vermeyeceğini fikrine yoğunlaşmıştır.<sup>4492</sup> Haşevîyye ve Vehhâbîler hakkında yazdığı bir makalede ise dinî fırkanın önde gelenlerini taassupları sebebiyle eleştiriye tabi tutarken, Vehhâbîleri, şirkten ve bidat dolu merasimlerden kaçınan, Hanbeli mezhebi müntesibi, istikametli davranışlar sergileyen, erkân-ı diniyeye riayet eden bir fırka olarak tanımlamış, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın da yeni bir hareket başlatmadığını, aksine büyük müçtehitlere ittibâ ettiğini iddia etmiştir.<sup>4493</sup>

---

<sup>4486</sup> Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 163.

<sup>4487</sup> A.g.e., 176.

<sup>4488</sup> A.g.e., 174.

<sup>4489</sup> A.g.e., 171.

<sup>4490</sup> A.g.e., 172.

<sup>4491</sup> A.g.e., 169.

<sup>4492</sup> A.g.e., 180.

<sup>4493</sup> A.g.e., 181.

**Basım Faaliyetleri, Gazete ve Dergilerin İntişarı:** İbrahim Paşa döneminde Dımaşk'a matbaanın gelmesi gazete basım ve dağıtımında önemli bir rol oynamıştır. Dımaşk'ta ilk mecmua 1856 yılında çıkmış, daha sonra bunların sayıları 36 gazete ve 6 dergiye ulaşmıştır. Bu mecmualar, hürriyet ve anayasal düzen fikirlerini neşrederken, devletin siyasetini ve toplumun ahvalini eleştiriye tabi tutuyorlardı.<sup>4494</sup> Kahire'den, Beyrut'tan, İstanbul'dan kaçak kitaplar, gazeteler geliyor ve bunlar, el yazısının kullanıldığı döneme nispetle geniş bir kesime yayılıyorlardı. 19. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte aydınlar arasında Mısır ve Avrupa'dan kaçak yollarla temin edilen gazetelerin okunması âdeti ortaya çıkmıştır.<sup>4495</sup> Bu okumalar, seküler kültürün yayılmaya ve İslamî kültürün tenkit edilmeye başlanmasına yol açmıştır. Bu eserlerin geleneğe bağlı Dımaşk ulemasının kullandığı dili kullanmaması hatta bu dile düşmanca bir tavır sergilemesi, batının kalkınmasından, geleneksel dinî fikirler karşısında yaptığı devrimi taklit etmenin zaruri olduğundan dem vurması, meseleyi ulemanın kontrolünden çıkardı ve toplum üzerindeki tesirini artırmıştır.<sup>4496</sup> 20. yüzyılın başlarından itibaren modern okulların mezunları pek çok gazete çıkartmaya başladılar. Muhammed Kürd Ali'nin *el-Muktebes* isimli gazetesini burada bir örnek olarak zikredebiliriz. Kürd Ali, gazetesinde dinde taklitçiliği, geçmişlerin sözlerine ittiba etmeyi, bu görüşler üzerinde sabit kalmayı eleştirirken, gelişip kalkınması yönünden batının taklit edilmesini talep ediyordu.<sup>4497</sup> Aynı zamanda şeyhleri ve eski usul eğitim yöntemlerini de eleştiriyor, modern ve üst düzey eğitim metoduyla bağdaşmadığını ifade ediyordu.<sup>4498</sup> Cemaleddîn el-Kâsımî,<sup>4499</sup> Abdürrezzak el-Baytâr,<sup>4500</sup> İzzettin et-Tenûhî,<sup>4501</sup> Kâmil el-Kassâb,<sup>4502</sup> Saîd Elbânî<sup>4503</sup> gibi ıslahatçı

<sup>4494</sup> Tayyib, *es-Sahâfetu'l-Arabiyye*, 92.

<sup>4495</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 57.

<sup>4496</sup> Bârûdî, *Müzekkirât*, 79; Cummins, *el-Islâhu'l-İslâmî*, 30.

<sup>4497</sup> Kürd Ali kardeşler, *Havâdisu Dımaşki'l-Yevmiyye*, 83.

<sup>4498</sup> A.g.e., 214.

<sup>4499</sup> A.g.e., 178, 220.

<sup>4500</sup> A.g.e., 105, 220.

<sup>4501</sup> A.g.e., 129, 214.

<sup>4502</sup> A.g.e., 112, 219.

<sup>4503</sup> A.g.e., 35, 48.

okulunun ileri gelenlerinin haberlerine önem veriyor, Dımaşk'ın diğer ulema ve sûfîlerini ihmal ediyordu.

**Şam Hac Kafilesinin Ortadan Kalkması:** Şam hac kafilelerinin son bulması yukarıda ifade ettiğimiz gibi Dımaşk'ı sadece ekonomik yönden zora sokmakla kalmamış aynı zamanda toplumsal yönden de olumsuz bir etki bırakmıştır. Mezkûr kabile Dımaşk'ta her yıl pek çok sayıda hacının toplanmasını ve Müslüman halkların büyük bir kültür alışverişi içerisine girmesini sağlıyordu. Dımaşk âdeti mevsimlik büyük bir kültür fuarına dönüşüyor, hacılar tanışıp kaynaşiyor, ticaret yapıyorlar,<sup>4504</sup> ulema sınıfı münazaralar düzenliyor, birbirlerinden icazet alıyor, ilmi ve tasavvufî gelişmeleri takip ediyorlardı.<sup>4505</sup> Bu dinî ortamdan istifade etmek üzere pek çok sûfî de Dımaşk'a yolculuk yapıyordu. Bu sebeple Hindistanlı hacılara tahsis edilmiş Hintliler Zaviyesi (Zâviyetu'l-Hunûd),<sup>4506</sup> Sind'den gelen hacılara tahsis edilmiş Sindliler Zaviyesi (Zâviyetu's-Sunûd), Irak'tan gelen hacılara tahsis edilmiş Musullular Zaviyesi (Zâviyetu'l-Mevsiliyyîn)<sup>4507</sup> gibi zaviyeleri bulunmaktadır. İşte bu mevsimin ortadan kalkması, Dımaşk'ı ve ahalisini birçok âlim ve sûfî ile tanışıp onlarla kültür mübadelesinde bulunmaktan mahrum bırakmıştır. Tezin geçmiş bölümlerinde hac mevsimi sebebiyle Dımaşk'a uğrayan ve onda iz bırakan, Dımaşk'a Nakşibendiyye-Müceddidiyye'yi getiren Muhammed Murâd el-Buhârî,<sup>4508</sup> babasıyla Dımaşk'a uğrayıp Hâlid el-Bağdâdî'den Nakşibendîlik tarikatını alan Abdülkâdir el-Cezâirî,<sup>4509</sup> hac mevsiminin ardından Dımaşk'a gelip Şâzelîyye tarikatını yayan Muhammed el-Fâsî<sup>4510</sup> gibi pek çok sûfiden bahsetmiştik. 19. yüzyıldan evvel pek çok meşhur sûfinin Dımaşk'a uğrayıp bir müddet kaldığını biliyoruz: Anadolu'daki Halvetiyye-Mısriyye tarikatı şeyhi Niyâzî el-Mısırî,<sup>4511</sup> Somuncu Baba ismiyle meşhur

<sup>4504</sup> Sauvaget, *Dımaşku's-Şâm*, 102; Niskaya, *el-Bunâ el-İktisâdiyye*, 179

<sup>4505</sup> Râfîk, *Kâfiletu'l-Hacci's-Şâmî*, 209.

<sup>4506</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 289.

<sup>4507</sup> Râfîk, *Kâfiletu'l-Hacci's-Şâmî*, 209.

<sup>4508</sup> Serko, *Dımaşk Fetrate's-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, 172; “Nakşibendiyye Tarikatı” başlıklı bölümden Muhammed b. Murâd'ın biyografisine bakınız.

<sup>4509</sup> Hânî, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, 348.

<sup>4510</sup> Biyografisine “Şâzelîyye Tarikatı” bölümünde bakınız.

<sup>4511</sup> Ceyhan, “Halvetiyye”, 743.

Hamîdüddin el-Aksarâyî,<sup>4512</sup> halifesi ve aynı zamanda Bayramiyye tarikatının müessisi Hacı Bayram Veli,<sup>4513</sup> bir müddet Dımaşk'ta ikamet edip orada bazı kitaplar telif eden İsmail Hakkı el-Bursevî,<sup>4514</sup> Yozgat el-Halvetiyye-Şa'bâniyye tarikatının şeyhi Zâhid Efendi,<sup>4515</sup> yine hac münasebetiyle Manisa'dan Dımaşk'a gelip Bayramiyye tarikatını yaymak için burada ikamet eden Mecdüddin İsâ,<sup>4516</sup> İstanbul Halvetî tarikatının şeyhi İbrahim el-Kuşadalı,<sup>4517</sup> İstanbul Sadrazam İzzet Paşa Nakşibendiyye tekkesinin şeyhi Ömer Rızâî Efendi,<sup>4518</sup> Karadeniz bölgesi Nakşibendiyye tarikatı şeyhi Ahmed Siyâhî Efendi,<sup>4519</sup> Erzurum Kadiri tarikatı şeyhi Habib Baba,<sup>4520</sup> İzmir Sa'diyye tekkesi şeyhi Muhammed Vehbî b. Muhyiddin Efendi,<sup>4521</sup> Doğu Anadolu bölgesi Kâdiriyye tarikatı şeyhi Muhammed Mustafa Müştak Baba,<sup>4522</sup> Kayseri Nakşibendiyye tarikatı şeyhi Ahmed Kudsî<sup>4523</sup> Efendi ve daha niceleri.

Hac mevsimi, Şam hac kafilesini ilga edilinceye kadar Dımaşk sûfilîği için bir taze kuvvet arama fırsatıydı.<sup>4524</sup>

#### **Osmanlı Devleti'nin Yıkılması ve Ulus Merkezli Arap Devletlerinin Kurulması:**

Arap şehirlerinin büyük Osmanlı okyanusundan ayrılmaları rolleri ve konumları üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuş, meziyet ve kıymetlerinin çoğunu

---

<sup>4512</sup> Şahin, "Bayramiyye", 786.

<sup>4513</sup> Şahin, "Bayramiyye", 789.

<sup>4514</sup> Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 3, 67, 68; Yılmaz, "Celvetiyye", 941.

<sup>4515</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 143.

<sup>4516</sup> Şahin, "Bayramiyye", 826.

<sup>4517</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 148; Ceyhan, "Halvetiyye", 725.

<sup>4518</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 285, 288.

<sup>4519</sup> Yücer, A.g.e., 339.

<sup>4520</sup> Yücer, A.g.e., 383.

<sup>4521</sup> Yücer, A.g.e., 560; Yücer, "Sa'diyye", 266.

<sup>4522</sup> A.g.e., 187.

<sup>4523</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 302.

<sup>4524</sup> Râfîk, *Kâfiletu'l-Haccî's-Şâmî*, 210; Serko, *Dımaşk Fetrate's-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, 172.

kaybetmişlerdir. Örneğin Halep ve Dımaşk, Anadolu'ya gönderilmek üzere kumaş üretimi yaparken, Suriye devletinin kurulmasından sonra üretimlerini değerlendirdikleri bu büyük pazarı kaybetmişlerdir.<sup>4525</sup> Dımaşk şehri Osmanlı yönetimindeyken Osmanlı toplumuna açıktı. Devletin diğer şehirlerinden Dımaşk ilmi ailelerinin arasındaki rekabete dahil olmayan<sup>4526</sup> pek çok muhacir kafillesi buraya geliyor,<sup>4527</sup> Dımaşk sûfiligine taze bir kan oluyordu. Ancak bu vasıflar ulusal temelli bölgesel devletin kurumuyla kaybolmuştur. 19. yüzyılda ortaya çıkan değişimlerin sonucu Osmanlı devletinde kavmiyetçilik olarak kendini göstermeye başlamış hatta bir süre sonra kavmî mensubiyetler, dinî mensubiyetlerin önüne geçmişti.<sup>4528</sup> Kavmiyetçilik hareketleri, modern okullardan mezun olmuş, bu okullarda eğitimini aldığı Avrupalı fikirlerin etkisinde kalmış gençlerden oluşan küçük çaplı topluluklardan oluşmaktaydı. İşte bu gruplar önce Osmanlı devletinden kopmak için çalışmış ardından da devletler inşa etmişlerdir. Tüm bunlardan sonra da kurulan bu devletlerin halkını oluşturmaya çalışmışlardır. Aslında bölgesel devletin kuruluşu büyük kitlesel bir hareketin sonucu olarak değil, Osmanlı yönetiminde diledikleri siyasî ve ekonomik kazanımları elde edemeyen belirli grupların azimli çalışmasının neticesi olarak ortaya çıkmıştır. İşte yeni devletin organlarını oluşturan, sınırını, yönetimini hatta bayrak ve milli marşını belirleyenler bu gruplardır. Tüm bunlardan sonra ortak milliyetçi duyguları temel edinen bir toplum oluşturmaya başlamışlardır.<sup>4529</sup>

Arap kavmiyetçileri bir yandan milliyetçi duyguları körüklemek, diğer yandan da işgalcilerle iş birliği yapma fikrini temize çıkarabilmek için Türk idaresinin eksik ve hatalarından yararlanmışlardır. İngiltere ve Fransa'nın mezkûr halklarda Osmanlı nefretini körüklemesi ve bu nefreti Osmanlıyı parçalamak için kullanması da tarihin ironilerinden birisidir.<sup>4530</sup>

---

<sup>4525</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 233.

<sup>4526</sup> Murşid, *el-Coğrâfyâ el-Mütedeyyine*, 405.

<sup>4527</sup> “19. Yüzyılda DIMAŞK” bölümünden Dımaşk toplumunun tabiatına bakınız.

<sup>4528</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 429.

<sup>4529</sup> A.g.e., 331.

<sup>4530</sup> Quataert, *ed-Devletu'l-'Osmâniyye*, 335.

Etnik kökenleri ne olursa olsun Müslümanlar,<sup>4531</sup> özellikle de ittihad-ı İslam fikrinde II. Abdülhamid’e destek veren sûfîler Osmanlı devletinden ayrılmayı reddetmişlerdir.<sup>4532</sup> Bölgede ortaya çıkacak olan Arap kavmiyetçiliği fikri akımının geciktirilmesinde sûfîlerin büyük bir rolü vardır.<sup>4533</sup> Ancak Arap kavmiyetçilerinin modern-ulusal devlet inşasında elde ettikleri başarı -uzun zamandır kavmiyetçilik fikriyle mücadele eden- sûfîleri, yönetimini kavmiyetçi idareye bırakan yeni devletin istenmeyen topluluğu haline getirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti azalarının da Türk kavmiyetçiliğine meyilli olmaları ve tasavvufu Arap geleneğinin bir uzantısı olarak görmeleri, sûfîlere muarız olmalarında büyük rol oynamıştır.<sup>4534</sup>

---

<sup>4531</sup> A.g.e., 332.

<sup>4532</sup> Muhâfıza, *et-Teyârâtu's-siyâsiyye*, C. 2, 299.

<sup>4533</sup> Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 705.

<sup>4534</sup> Yücer, “Sa‘diyye”, 275.

## SONUÇ

19. yüzyılın başında Dımaşk'ta etkin olan sûfilerin yüzyılın sonlarında rolleri ve etkilerinin nasıl ve neden gerilediği sorusunu aradığımız tezimizde bu soruya mümkün olan en doğru cevabı bulabilmek için şehirdeki sûfiler ve tarikatlar ile ilgili tüm ayrıntılar ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yaptığımız inceleme, 19. yüzyıla kadar nispeten durağan bir görüntü arz eden Dımaşk toplumunun bu yüzyılda, İslam dünyasının önemli merkezlerine paralel olarak büyük değişimler geçirdiği, özellikle İbrahim Paşa'nın 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde uyguladığı ve daha sonra Osmanlı Devleti tarafından sürdürülen modernleşme politikalarının meyvelerini vermeye başladığı ve yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batılılaşma ve modernleşme alametlerinin görünür hale geldiğini göstermektedir. Bu durum dinin ve onların temsilcilerinin toplumdaki konumlarına da yansımıştır.

İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren sûfilere ve kurumlaştıktan sonra da çeşitli tarikatlara kucağını açmış olan Şam bölgesi ve Dımaşk'ta 19. yüzyılda da çok sayıda tarikat ve farklı sûfi ekolü bulunmaktadır. Tasavvuf ve bunların temsilcilerinin devlet tarafından desteklenmesi Nureddin Zengî döneminde başlamış, Osmanlıların kente gelişiyle de zirveye ulaşmıştır. Bu da halk sınıfları arasındaki etkilerinin artmasına ciddi katkıda bulunmuştur.

Dımaşk'a en erken giren tarikat Kâdiriyye'dir. Tarikatın, özellikle Osmanlıların şehre girmesi ve Sumâdî ailesini desteklemesiyle, Dımaşk toplumunun şekillenmesinde açık bir rol oynadığı görülmektedir. Bununla birlikte 19. yüzyılın başında birkaç kolu olan tarikat şehirde yayılma açısından dördüncü sırada yer almaktadır.

Dımaşk'a ikinci giren tarikat, şehre Ahmed es-Sayyâd eliyle 7. Hicri asırda dahil olan Rifâiyye'dir. Tarikatın kendilerine ait zaviyeleri ve 19. yüzyılda birden fazla kolu bulunmasına rağmen şehirde yaygınlık olarak altıncı sırada yer aldığı görülmektedir. Bu durumun, âlimler tarafından eleştirilen bazı âdetlerin eskiden beri tarikatta yaygın olmasıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tarikatın takipçileri arasında bazı âlimler yer alsa da bağlılarının çoğunluğunu taşralılar ve halkın alt tabakası oluşturmaktadır.

Hicri 10. yüzyılın başlarında, Osmanlı hakimiyeti başlamadan hemen önce, üç büyük tarikatın (Sa'diyye, Şâzelîyye, Nakşibendiyye) temsilcilerinin Dımaşk'a geldiğini ve irşada başladığını görüyoruz. Bunlardan ayrı bir tarikat olup olmadığı tartışmalı olan Sa'diyye'nin, Kâdiriyye ve Rifâiyye'den bağımsız müstakil bir tarikat olduğu görüşü



tercih edilmiştir. 19. yüzyılda, umuma açık zikir meclisleri düzenlenen aktif dört zaviyesi bulunan tarikat, yayılma açısından şehirde beşinci sırada yer almaktadır. Şeyhleri birçok vesileyle toplumda yer almalarına rağmen, Rifâiyye gibi Sa‘diyye’nin meclislerine de çoğunlukla halk ve köylüler katılmış, âlimler ve ilim talebeleri bulunmamıştır.

Hicri 10. yüzyılda Dımaşk’a gelen tarikatlardan Şâzelîyye, çeşitli kolları ile 19. yüzyılda Nakşibendiyye’den sonra ikinci sırada yer alırken 20. yüzyılın başlarında en çok yayılım gösteren tarikat haline gelmiştir. Şâzelîyye’nin şehirde bu derece öne çıkmasında, şeyhlerinin ilme verdiği önem ve toplumdaki faaliyetleri etkin olmuştur.

Hicri 10. yüzyılda Dımaşk’a gelen diğer bir tarikat olan Nakşibendiyye’nin görünür hale gelmesi, 1097/1686 senesinde Dımaşk’a gelip tarikatı burada yayan ve bir tekke ile medrese yaptıran Murad el-Buhârî eliyle olmuştur. Tarikatın Dımaşk’taki varlığı açısından dönüm noktası, Dımaşk müftüsü Hüseyin el-Murâdî’nin davetiyle 1821 senesinde Hâlid el-Bağdâdî’nin şehre gelmesidir. Hâlid el-Bağdâdî, âlimler ve ilim talebeleri başta olmak üzere, tarikatın geniş bir kesimde yayılmasını sağlamıştır. 19. yüzyılda şehirdeki en yaygın hale gelen Nakşibendiyye’nin, Dımaşk’ın farklı mahallelerinde meclislerinin yapıldığı 20’den fazla mekânı tespit edilmiştir. Tarikatın bu derece yayılmasında, şeriata uygunluğu, şeyh ve müridlerinin şer’i ilimlerin öğrenimine önem vermeleri ve Dımaşk’taki toplum hayatına tüm yönleriyle dahil olmaları etkili olmuştur.

Mevlevîyye ve Halvetiyye, Şam bölgesinin Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra Dımaşk’ta faaliyet göstermeye başlayan iki tarikattır. Şehirde Muhammed Kartal’ın inşa ettiği ve şeyhlerinin Konya merkezden atandığı tekke dışında Mevlevîlik’e ait bir yapı bulunmamaktadır. Semâ meclisleri ve Mevlevî raksı gibi şehrin fakihlerinin eleştirdiği uygulamalar, tekkenin şehirdeki ilmî ve toplumsal faaliyetlerden uzak durması gibi çeşitli sebeplerle Dımaşk’ta en az yayılım gösteren tarikat Mevlevîlik olmuştur.

Osmanlıların gelmesinden önce Dımaşk’ta Halvetiyye’ye ait herhangi bir ize rastlanmamaktadır. Osmanlı ile birlikte Halvetî şeyhleri tarikatı yaymak üzere Dımaşk’a gelmeye başlamışlar, fakat tarikatın ilk net etkisi miladî 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde görülmüş; 18. yüzyılda yaygınlığı artmıştır. 19. yüzyılın başlarında şehirde etkili konumda olan Halvetiyye, yüzyılın ikinci yarısında Nakşibendî ve Şâzelî tarikatının yayılmasıyla gerilemeye başlamış ve yayılım açısından üçüncü sırada

kalmıştır. Halvetiyye müntesipleri de Nakşibendî ve Şâzelîler gibi şer'î ilimlere önem vermişler ve yayılmasında çaba sarf etmişlerdir.

Belli büyüklükteki bu tarikatlar haricinde şehirde yayılım göstermeyen ve Dimaşklılardan çok küçük bir kesim tarafından alınan, Tîcânîyye, Senûsiyye ve Aleviyye-Hadramiyye bazı tarikatlar da bulunmaktadır. Bu tarikatların Dimaşk toplumu üzerinde fazla bir etkisi bulunmamaktadır. Bunlar haricinde belirli bir tarikata intisab etmeden zikir meclisleri kuran bazı şahsiyetler; zühd ve ibadetiyle meşhur olup herhangi bir tarikata mensubiyeti bilinmeyen kişiler ve halk nezdinde bir karşılığı olan meczuplar da bulunmaktadır.

Dimaşk sûfilîğini şekillendiren hususlardan biri de İbn Arabî ekolüdür. Erken dönemden itibaren Dimaşk'taki etkili şahsiyetlerden biri olan Muhyiddin İbn Arabî'nin değeri, Yavuz Sultan Selim'in kabri üzerine mescit ve tekke yaptırtmasından itibaren artmış, Osmanlı hükûmeti, öncesine nazaran dikkati çekecek derecede kendisine önem vermiştir. Halk ve tasavvuf mirasında emsalsiz bir konuma erişen İbn Arabî'ye tarikat ve meşrep farklılığı gözetmeksizin şehrin tüm sûfilîleri saygı göstermiş ve kabri şehrin en önemli türbesi haline gelmiştir. Bununla beraber kitapları, içinde var olan bazı fikirlerdeki müşkilat sebebiyle, dar bir çevrede okunmuştur.

19. yüzyılda Dimaşk sûfilîlerini, diğer dinî topluluklardan keskin çizgilerle ayıran kendilerine has merasimleri bulunmamaktadır. Zikirleri, meclisleri, törenleri, sosyal etkinlikleri, kabir ve türbe ziyaretleri, yeme-içme ve giyim-kuşam alışkanlıklarında az sayıda ayırt edici unsur dışında ulema ve eşraf tabakasıyla ortaklırlar.

Bu yüzyılda sûfilîlerin birbiriyle ilişkilerinin karşılıklı hoşgörüye dayalı sağlam bir bağ olduğu görülmektedir. Bu bağ, tarikat şeyhlerinin bir araya gelip birbirlerinden istifade etmelerine izin veren bir genişlik ve ister şeyh ister mürit düzeyinde olsun saygı ve sevgi çerçevesinde karakterize olmuştur. Tüm tarikat şeyh ve müritleri Kadir gecesı gibi önemli gün ve gecelerde bir araya gelmişler, meşrep ve tarikat farklılığı gözetmeksizin birbirlerinden ilim almışlardır. Bu güçlü ilişkiler ağı, birçok sûfiyi bir araya getiren evlilikler ve yakın dostluk ilişkileriyle güçlenip kaynaşmış, ancak bütün bunlar, aralarında bazı ayrılık ve husumetlerin gerçekleşmesine engel olamamıştır. Fakat bu husumetler, herhangi bir insanî toplulukta alışıla gelmiş miktarın üzerine de çıkmamıştır.

Tanzimat dönemine kadar sûfilîlerin devlet adamlarıyla olan ilişkisi karşılıklı saygı ve destek çerçevesinde yürümüş, sûfilîler halk ile hükümet arasında aracı rolünü

oynamışlardır. Osmanlı'nın Tanzimat dönemine girmesiyle iki taraf arasında değişmeye başlayan ilişki İbrahim Paşa'nın gelişiyile beraber ikinci merhaleye geçmiş ve konumları gerileyen sûfilerle İbrahim Paşa hükümeti arasındaki bağlar, şeriata aykırı koyduğu kanunlar sebebiyle kopma noktasına gelmiştir. Sûfiler ona karşı yapılan ayaklanmaya katılıp halk tabakasının yanında saf tutmuşlardır.

İbrahim Paşa'nın çıkışı ve devletin başlatmış olduğu Tanzimat döneminde sûfiler ve ulemanın desteğini kazanmak için aralarındaki kuvvetli ilişkiyi yeniden inşa etmeye çalışan Osmanlıların dönüşüyle üçüncü bir merhaleye girilmiş, bu dönemde sûfiler birçok modern yönetim kuruluna girerek hükümette arabuluculuktan ortaklığa geçmişlerdir. Ancak daha sonra sûfiler ve âlimler, Osmanlı'nın din adamlarının toplum içindeki alanını daraltmaya başlayan modernleşme politikasından hayal kırıklığına uğramışlar ve 1860'ta Hristiyan fitnesinde meydana gelen patlamaya kadar Tanzimat kanunlarının zararlarını -mümkün olduğunca- çeşitli yollardan hafifletmeye çalışmışlardır.

Hristiyan fitnesi, Osmanlı hükümetinin Avrupalıları memnun etmek için Dimaşk'taki önemli dinî şahsiyetlere verdiği cezanın ardından, sûfiler ve âlimlerin toplumu yönetme ve yönetime katılmadaki rollerini kaybettikleri dördüncü bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu durum, Emir Abdülkadir gibi bazılarını Osmanlı Devletinden bağımsızlık hakkında ciddi şekilde düşünmeye sevk etmiş; ancak mesele Sultan II. Abdülhamid'in iktidarın dizginlerini devralmasının ardından değişmeye başlamıştır.

Beşinci merhalede Sultan II. Abdülhamid, sûfilere hükümete yakınlaştırmayı, geçmişte sahip oldukları pozisyonların bir kısmını onlara geri vermiş ve İslam Birliği (Panislamizm) siyasetinde desteklerini kazanmak için pek çok hadisede sûfilere destek vermiştir. Sûfiler ve II. Abdülhamid'e düşman olan Selefî Islahat hareketi arasındaki ayrılığın nedenlerinden biri de budur. Fakat bu dönem uzun sürmemiş ve çok geçmeden Sultan II. Abdülhamid'in azli ve İttihat ve Terakki Fırkasının kendisine karşı yaptığı darbe ile sûfiler konumlarını tekrar kaybetmişlerdir.

Bu dönemde devlet adamlarıyla bir şekilde bağlantısı olan pek çok sûfî ve ulemanın varlığının yanı sıra, bütün bunlardan uzak durup kendilerini eğitim ve irşada adanmış bir grup da bulunmaktadır.

Sûfilerin, zanaatkarlar, esnaf ve tüccarlarla ilişkisi her zaman güçlü olmuş; sûfî tarikatların sistemi ile esnaf ve zanaatkar meşihati büyük oranda tarikatların yapısına göre örgütlenmiştir. Bunun yanında tarikatlar, tüm zanaatkar ve esnaf kesimleri için

bir terbiye merkezi olmuştur. Sûfiler, idarecilerle karşı karşıya kaldıklarında genellikle zanaatkarların yanında olmuşlar, fakir düşen, hasta olan zanaat sahiplerini koruyacak müesseselere öncülük etmişlerdir. Fakat bu ilişki, 19. yüzyılın ikinci yarısında sûfi tarikatlara bağlı olan zanaatkar sistemine bedel olarak devletin yeni teşkilatlar ortaya çıkarttığı Tanzimat dönemi sırasında devam etmemiş, devlet asırlardır sûfi tarikatları ve zanaatkarları birbirine bağlayan güçlü bağları kesmiştir. Tanzimat'ın getirdiği düzenlemeleri, özellikle Avrupalılara ve onlarla iş birliği yapan azınlıklara birçok ayrıcalık tanıyan kanunları kabul etmeyen zanaatkarlar bu hususta sûfileri yanlarında bulmuşlardır. Bu dönemde esnaf piyasalarının zayıflaması ve sûfi tarikatlarla bağlarının kesilmesi, sûfilerin malî kaynaklarını, dolayısıyla çeşitli şekillerde ilgilendikleri halk tabakasını azaltmış, bunların da sûfilerin gücü, yayılımı ve toplumdaki aktif varlığı üzerinde olumsuz etkileri olmuştur.

Sûfilerin, Dimaşk'ta az miktarda bulunan Şiiler ile ilişkileri iyi olmamış, Aşura günü gibi bazı günlerin kutlanmasına katılmalarına rağmen, Şiilerin sahabeye olan hakaretleri (iftiraları) ve Dimaşk toplumuna yabancı bazı uygulamaları iki taraf arasında engel teşkil etmiştir. Yahudi ve Hristiyanlarla olan ilişkileri de çok iyi değildir. Özellikle İbrahim Paşa'nın Dimaşk'a girip Müslümanlarla gayrimüslimleri eşit kılan birtakım kanunlar çıkarmasının ardından ilişkiler daha da gerginleşmiş; Tanzimat kanunlarının çıkmasından sonra Hristiyanların hükümet ve yönetime katılımlarını artırması, Müslüman tüccar ve zanaatkarlardan daha fazla zenginleşmelerini sağlayan, ticarî imtiyazların verilmesi, halk ve seçkin Müslümanların kalplerindeki öfkeyi artırmış, bu da 1860 senesinde Hristiyan fitnesinin patlak vermesine yol açmıştır. Bu fitneden sonra Dimaşk dinî seçkinlerinin Osmanlı hükümeti tarafından uygulanan ağır cezalarla karşılaşmaları, sûfiler ve azınlıklar arasındaki uçurumun derinleşmesine sebep olmuş, Müslümanlar, Avrupa hükümetlerini memnun etme pahasına kendi hükümetleri tarafından ihanete uğradıkları hissine kapılmışlardır. Bu nedenle sûfiler ve âlimler, Avrupalı misyonerlerin bu fitneden sonra sayıları artan, Batı ve Hristiyan kültürünü yaymaya çalışan misyonerlik okullarına karşı şiddetle karşı durmuşlardır. Bu okulların etkisini kırabilmek için özel okullar açmışlar, Hristiyanların yaydığı şüphelere cevap olarak risaleler telif etmişler ve rahipler ile münazaralar düzenlemişlerdir. Hristiyan Arapların, Arap vilayetlerini Osmanlı devletinden ayırmak amacıyla yaymağa çalıştığı milliyetçilik fikrine şiddetle karşı çıkmışlar ve Osmanlı'ya bağlılığı savunmuşlardır.

Araştırmamızda gördüğümüz kadarıyla Osmanlı döneminde tasavvuf, âlimin zâtî özelliklerinden biri sayılmakta ve tarikatlara bağlı olmayan âlimler bile tarikat ehline saygı ve hürmet göstermektedir. Sûfiler ile âlimler arasındaki bu iyi ilişki, 17. yüzyıldan itibaren müteşerri' tarikatların ortaya çıkmasıyla güçlenmiş; şeyhleri âlim ve müderrislerin büyüklerinden Nakşibendî-Hâlidî ve Derkaviyye-Şâzelîyye ile zirveye ulaşmıştır. Bu ilişkiler ağı bazı çağdaş araştırmacıların yapmayı sevdiği gibi ulema ve sûfilerin birbirinden ayrı iki farklı sınıf olarak kabul edilmesini zorlaştırmaktadır. İncelenen dönemde, sûfilerin üçte ikisinden fazlasının şer'î ilim talebeleri ve âlim sınıfından olduğu ve yaklaşık yarısının tedris ve hitabet gibi dinî görevler üstlendiği ve hatta Suriye'de fetva makamını üstlenen 19 âlimden 11'inin sûfilerden olduğu görülmektedir.

Sûfilerin ilmî hayata katılımı sadece dinî vazifeler üstlenmeleriyle sınırlı kalmamış, mescidlerde, klasik medreselerde, özel okullarda, modern okullarda, evlerde ve halk meclislerinde eğitim için aktif olarak çalışmışlardır. Dımaşk'ta âlimlerin okuduğu ve okuttukları kitaplarla tedris metotları sûfilerle tamamen aynıdır. Sûfiler telifte de önem vermişler; başta fıkıh olmak üzere dinî ilimlerde çok sayıda eser yazmışlardır. Bu eserlerin yapısı tahlil edildiğinde, sûfilerin genel itibariyle telifte şeyhlerinin yazım yöntemini devam ettirdiği görülmekle birlikte, zaman zaman yeni meseleler hakkında yazdıkları ve toplumun ilgilendiren yeni hadiselerle dair fetva ve risaleler yayınladıkları anlaşılmaktadır.

Sûfiler, Batılılaşma karşısında İslam toplumunun kimliğini korumak, şer'î ilimleri neşretmek, gençlerden kadınlara kadar toplumun çeşitli katmanları arasında dinî anlatmak için medreselerin tesisinden derneklerin inşası, gazete ve dergilerin çıkarılmasından kitapların basılmasına kadar pek çok faaliyet yapmaya çalışmışlardır. Ancak geçirilen değişimler sûfilerin geleneksel araçlarıyla mücadele etme kudretinden daha büyük olmuştur.

19. yüzyılın selefî ıslahat hareketinin önce Mısır'da sonra da Şam'da güçlü olarak ortaya çıktığı bir dönemdir. Tasavvufun İslamî kimliğin bileşenlerinden biri olarak görüldüğü bir ortamda tasavvufu ve sûfileri ilk kez eleştiren selefî ıslahat hareketi olmuştur. İslahatçılar sûfileri, bazılarının şeriata aykırı uygulamaları ve eski fikirlere ve şeklî uygulamalara (ritüellere) bağlı kalmaları, ilimden el çekmeleri, insanları kutsallaştırmaları ve içtihadı karşı çıkmaları ithamları ile eleştirmişlerdir. Ancak bu eleştirilerin gittikçe artmasında ve sertleşmesinde, sûfî şahsiyetler ve gelenekçi âlimlerin şehirdeki önemli dinî mevkileri tekellerine alması, bu nedenle de Selefî

İslahat hareketi liderlerinin kendilerine layık gördükleri mevkileri almalarını engellemesi; sûfilerin Vehhâbî hareketine muhalefetleri ve İslahatçıların karşı çıkıp mücadele ettiği Sultan II. Abdülhamid başta olmak üzere Osmanlı sultanlarına sûfilerin destek vermesi etkili olmuştur. Buna bir de ıslahat hareketinin önemli isimleri ile sûfî ve âlimler arasında gerçekleşen ve iki taraf arasına kin tohumları eken bazı şahsî durumlar da eklenmelidir.

Buna karşılık sûfiler de selefî ıslahat hareketini, İbn Teymiyye'den etkilenip gelenekçi Dımaşk âlimleri arasında kabul görmeyen kitaplarını yayınlamakla ilgilenmeleri; kelmî ve fikhî mezheplerde genel olarak kabul edilenden bir sapma olarak gördükleri Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh ekolünden etkilenmeleri; bazı ıslahatçıların Mason cemiyetlere üye olmaları, Hristiyan aydınların Araplar ve Osmanlılar arasındaki bağları koparmak için ortaya çıkardığı Arapçılığa ve kavmiyetçi duygulara destek vermeleri, Batı'ya ve onun başarılarına hayranlık duymaları, batının fikirlerini yayma faaliyetleri, hayat tarzlarını taklit etmeye davet etmeleri ve onların izinde reform çağrısı yapmaları, hatta Osmanlı'dan bağımsızlıklarını kazanmak için Batı'dan yardım isteme noktasına gelmeleri sebepleriyle eleştirmişlerdir. Bu sebeple sûfiler, iktidarı ıslahatçılara karşı seferber etmekten, aleyhlerinde mektup ve gazeteler yazmaya kadar ellerindeki bütün imkânları kullanmışlar ve onların seslerini halka duyurmalarına engel olmaya çalışmışlardır.

İslahatçılarla bazı sûfiler arasında yaşanan bu şiddetli karşıtlığın, bazı ıslahatçılarla sûfileri bir araya getiren dostane ilişkilerin varlığını engellemediği görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla selefî ıslahatçı hareketin ilk nesli tüm sûfilere değil, sadece şeriattan sapan bazı tasavvufî uygulamalara karşıdır. Dönemle ilgili bilgilerden ortaya çıkan sonuca göre bazı sûfiler selefî ıslahat hareketinin ortaya çıkmasında önemli bir role sahip olmuşlardır. Dımaşk'ta ıslahat düşüncesinin gelişimi üzerinde sûfilerin etkisi, üç daire halinde özetlenebilir: Birinci daire, ıslahatçı fikirlerin benimsenmesi, bidatlerle mücadele ve sûfiler arasında şer'i ilimlere olan ilginin yayılmasında Hâlid el-Bağdâdî ve halifelerinin oynadığı roldür. İkinci daire, Emir Abdülkadir'in, selefî ıslahatçıların ilk çekirdeğine kucak açmasıdır. Nitekim bazı öğrencilerini Muhammed Abduh ile ilişkilendiren bizzat Emir Abdülkadir'in kendisidir. Emir'in, Dımaşk sûfilerinden kendisini ayıran bazı meziyetleri, özellikle durağanlığa karşı içtihadı daveti ve popüler tasavvuf uygulamalarına karşı durması, zımnen Osmanlılara karşı durup Fransızlarla iş birliği yapması, Batı'ya ve batı medeniyetine açık olması ve Mason hareketine katılması gibi hususlar ıslahat

hareketine onun rengini vermiştir. Üçüncü daire ise Dimaşk selefi ıslah fikirlerinin desteklenmesinde önemli rolü olan bazı sûfilerdir. Bunlardan birisi Efgânî ve Abduh ile iyi ilişkileri olan Şam müftüsü Mahmud el-Hamzâvî, Mekke şerifi ile beraber gizlice Osmanlılardan bağımsız bir Arap devleti kurmak için çalışmıştır.

19. yüzyılda Dimaşk tasavvufunun özelliklerine baktığımızda ilk olarak müteşerri' yani şeriatın sınırlarına genel çerçevesiyle bağlı ve amelî yani felsefi tasavvuftan daha çok sûfinin ibadet ve zühd üzere gitmesine odaklanan bir anlayış görüyoruz. Bunun yanında Dimaşk sûfilere halkın içinde, onlara yakın olmaya çalışan, sosyal hayatta toplumun tüm sınıf ve kesimleri üzerinde etki ve etkinlikleri olan kişilerdir. Aralarında daha çok şehrin karakteri hâkimdir ve köylerde yaygın olan tasavvufî âdetler görülmemektedir. Tarikat şeyhlerinin çoğu Dimaşk içinden olup tarikatı Mağrip veya Hicaz'daki şeyhlerden alsalar bile, tarikatın kurucu şeyhinden tamamen bağımsız olarak şeyhliklerini icra etmişlerdir. Bunun tek istisnası Konya'daki merkez Tekke'ye bağlı Mevlevî tarikatıdır. Tarikat müritlerinin çoğunluğunun tüccar, zanaatkarlar ve esnaf ile ilim talebelerinden oluşturmaktadır. Bu dönemde Dimaşk'taki tarikatlarda Türk tasavvufunun izi pek görülmemektedir. Aksine bu yüzyılda Dimaşk'ta yayılan tarikatların tamamı Arap dünyasındaki şeyhlere dayanmaktadır.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan, yüzyılın sonunda hızlanan ve 20. yüzyılda zirveye ulaşan Dimaşk'ta tasavvufun rolünün gerilemesi ve imajının çarpıtılmasının ekonomik, siyasî, kültürel ve toplumsal sebepleri vardır. İktisadî sebepler, Şam hac kafilesinin yokluğu, zanaat sisteminin kaldırılması, Avrupa mallarının yerel pazarları istilas, ıslahatçıların sûfî türbelerine olan eleştirisi ve devletin dinî seçkinlerin vakıflar üzerindeki tekeli kırma çalışması ve bu görevi üstlenecek, hükümetin doğrudan denetimi altında bir hükümet organının oluşturulması şeklinde özetlenebilir. Siyasî sebeplerin ise Mısır'ın Dimaşk'ı yönettiği dönemdeki uygulamalar ve çıkarılan kanunlar; Osmanlı Tanzimat'ının getirdiği yeni yönetim, eğitim, ekonomi ve yargı biçimleri; 1860 Hristiyan fitnesi; Vehhâbî hareketinin ortadan kaldırılarak Devletin sûfilere olan ihtiyacının azalması ve sûfilerin genelde Osmanlı devletine, özelde ise Sultan II. Abdülhamid'e mutlak bağlılıklarına devam etmesinin İttihat ve Terakki, selefi ıslahat hareketi ve gizli siyasî cemiyetler gibi Osmanlı'nın düşmanları için sûfilere hedef haline getirmesi olduğu söylenebilir.

Kültürel ve toplumsal sebepleri de Osmanlı eğitim sisteminin Avrupa modeline göre modernleştirilmesinin dinî eğitimin değerini zayıflatıp modern eğitimin statüsünü yükseltmesi; edebî ve siyasî derneklerin ortaya çıkıp modern Avrupa kültürünü

yaymaya başlamaları; matbaanın ve gazetelerin yaygınlaşmasının Batı kültürünün ve modern fikirlerin yayılmasına yardımcı olmaları, tarikatların buna ayak uydurmayı başaramamaları; hızlı bir şekilde önemli Avrupa kolonilerinin (topluluklarının) olduğu aktif bir ticaret şehrine dönüşen Beyrut'un, batı kültürü için bir merkez olması ve bu şehirdeki kültürün Dimaşk'a taşınması ile Şam hac kafilesinin olmaması sebebiyle farklı bölgelerden gelen sûfî ve âlimlerin şehre yaptığı ziyaretlerin çok azalması olarak sayabiliriz. Bütün bunlara Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve bölgesel ulus devletlerin kurulmasını ekleyebiliriz. Ulus devletler, sûfî tarikatları geniş İslam çevresinden koparmış, nüfuz ve etki alanlarının eskiye nazaran daralmasına sebep olmuştur. Bunun yanında sûfilerin modern yerel devletin üzerine kurulduğu milliyetçilik fikrine karşıt olması da onları yöneticilerle karşı karşıya getirmiştir. Dolayısıyla, hükümet ve aydınlar düzeyinde kendilerine düşman hale gelen bir ortamda toplumdaki izolasyonları artmış ve mevkileri iyice gerilemiştir.

Bütün bunlardan anlaşılan sûfilerin Dimaşk toplumunda rollerinin azalması sadece kendi kabahatleri ile açıklanamayacağıdır. Kendilerinin de çeşitli hataları olmasına rağmen daha çok dış sebepler tasavvufun ve sûfilerin toplumdaki rollerini azaltmıştır. Bu durum İslam dünyasının hemen her yerine teşmil edilebilir.

### Öneriler

Araştırmamız neticesinde eksikliğini gördüğümüz ve yapılmasını arzu ettiğimiz hususları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Dimaşk'taki şer'î mahkemelerin sicillerinde sûfî tarikatlar, tekkeler ve vakfiyeleri ile ilgili belgelerin araştırılması ve içlerinde kayıtlı davalardan sûfilerin toplumla ilişkileri hakkında çıkarım yapılması.
- Arap araştırmacının İslam dünyasındaki sûfilerin birbiriyle olan ilişkilerini ortaya çıkarmasına yardımcı olacak ve Arapça kaynaklarda bulamadığımız bir kısım biyografilere yer veren önemli bir tasavvuf ansiklopedisi olan "*Sefinetü'l-Evliya*" kitabı ile Semih Ceyhan editörlüğünde "*Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*" gibi Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet döneminde Türkiye'de tasavvuf üzerine yapılan bazı güncel çalışmaların Arapçaya tercüme edilmesi.
- Butrus Ebu Menne'nin Nakşibendî tarikatının tarihi ile ilgili önemli çalışmalarının yanı sıra Weismann'ın "*Taste of Modernity*" adlı eseri gibi bazı çalışmaların İngilizce'den Arapça ve Türkçe'ye tercümesi.



- Osmanlı'dan günümüze kadar Dımaşk şehrinde tasavvuf tarihinin takibinin yapılması.
- Dımaşk'taki her bir tarikatın başlangıcından günümüze kadar tarihçesi ile ilgili detaylı çalışmalar yapılması, şehirdeki rolü ve etkisinin kayıt altına alınması.
- Osmanlı döneminde sûfilerin tenkidinin gelişimi, bu tenkitleri üstlenen taraflar ve bu dönemde tenkit ve savunma olarak yazılan risaleler hakkında detaylı çalışmalar yürütülmesi.



## KAYNAKÇA

- Abâza, Nizâr. *Ali ed-Dakr Raculun Ehyâ Allahu bihî Ümmeten*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2010.
- Abde, Semîr. *el-Yehûd es-Sûriyyûn*. Dimaşk: Dâru Hasan Malas, 2003.
- Abdullatif, Abdulaziz. *De 'âva 'l-Münâvi 'în li-da 'veti 'ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*. Riyad: Dâru Taybe, 1989.
- Âbidîn, Muhammed Emîn. *Raddu 'l-Muhtâr ale 'd-Durri 'l-Muhtâr*. 8 cilt. Riyâd, Dâru'l-Fikr, 1992.
- Acemî, Nâsır. *Âl el-Kâsimî ve Nubûğhum fî 'l- 'İlmive 't-Tahsîl*. Beyrut: Dâr'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1999.
- . *er-Resâilu 'l-Mütebâdele beyne Cemâlidîn el-Kâsimî ve Muhammed Şükrî el-Âlûsî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 2001.
- Âğâ el-'Abd, Hasan. *Havâdisu Bilâdi 'ş-Şâm ve 'l-İmbarâtûriyyeti 'l-Osmâniyye*. Thk. Yûsuf Cemîl Na'îse. Dimaşk: Dâru Dimaşk, 1986.
- Ahmed, Ali. *el-Endelûsiyyûn ve 'l-Meğâribe, fî Bilâdi 'ş-Şâm min Nihâyeti 'l-Karni 'l-Hâmîs ve Hattâ Nihâyeti 'l-Karni 't-Tâsi 'el-Hicrî*. Dimaşk: Dâru Tıllâs, 1989.
- Ali Paşa, Muhammed. *er-Rihletu 'ş-Şâmiyye*. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981.
- 'Allâf, Ahmed Hilmî. *Dimaşk fî Matlai 'l-Karni 'l-İşrîn*. Thk. Ali Cemil Na'îse. Dimaşk: Dâru Dimaşk, 1976.
- Altınova, Ayşegül. "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Askerlik Hizmetinden Muaf Tutulacak Kimseler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. C. VI, S. 16, (2000): 91-99.
- Antonius, George. *Yakazatu 'l-'Arab Târîhu Hareketi 'l-Kavmiyye 'l-Arabiyye*. çev. Nâsiruddîn el-Esed ve İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-İlem li'l-Melâyîn 1987.
- Arnavûtî, Muhammed. "İntikâlu't-Tarîkati's-Sa'diyye min Bilâdi 'ş-Şâm", *el-İslâmu 'n-Nâ'im et-Tasavvuf fî Bilâdi 'ş-Şâm*. Dubai: Merkezu'l-Misbâr li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs, 2013. 353-384
- Arslân, Şekîb. *Hulâsatu Rihleti's-Seyyid Ahmed eş-Şerîf es-Senûsî*. Lübnan: ed-Dâru't-Tekâddümiyye, 2010.
- Askerî, Abbûd. *et-Tasavvuf*. Dimaşk: Dâru'n-Nemîr, 2006.

- . *et-Turuku's-Sûfiyyetu fî Sûriye*. Dimaşk: Dâru'n-Nemîr, 2006.
- . *et-Turuku's-Sûfiyyetu Vâki 'un ve Tumûh*. Dimaşk: Dâru'n-Nemîr, 2006.
- . *Târîhu't-Tasavvuf fî Sûriye en-Neş'etu ve't-Tetavvur*. Dimaşk: Dâru'n-Nemîr, 2006.
- Âşûr, Saîd. “el-Müctema‘u’s-Şâmî fî'l-Asri'l-Osmânî Beyne'l-Usûri'l-Vustâ ve'l-Hadîse”, *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi's-Şâm*. 2 cilt. Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi, 1978. 239-265.
- Atalay, Hakan. “Islahat Hareketleri ve Selefilik”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Avad, Abdulaziz. *el-İdâratu'l-Osmâniyye fî Vilâyeti Sûriye 1864 – 1914*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1969.
- Avde, Emîn. “et-Tasavvuf fî Bilâdi's-Şâm”, *el-İslâmu'n-Nâim et-Tasavvuf fî Bilâdi's-Şâm*. Dubai: Merkezu'l-Misbâr li'd-Dirâsâti ve'l-Ebhâs, 2013. 7-60.
- Aynî, Mahmûd. *İkdu'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*. Thk. Muhammed Emîn. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987.
- Azamat, Nihat. “Kuşadalı İbrâhim Efendi”. *DİA*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/468-470.
- Azm, Hâlid. *Müzekkirât*. Dimaşk: ed-Dâru'l-Müttahide li'n-Neşr, 1973.
- Azme, Abdülaziz. *Mir'âtu Dimaşk Târîhu Dimaşk ve Ehlihâ*. Thk. Necdet Safve. Beyrut: Riyâdu'r-Rayyis li'n-Neşr, 1987.
- Azzâvî, Abbâs. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî fî'l-İrâk*. Bağdat: el-Mecmau'l-İlmî el-İrâkî, 1962.
- Azzûzî, Muhammed el-Arabî. *İthâfu Zevî'l-Înâye*. Beyrut: Matba'atu'l-İnsâf, 1950.
- Baktıaya, Adil. “19. Yüzyıl Suriye'sinde Hristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 58, S. 2 (Eylül 2011): 23-44.
- Bânî, Saîd. *Tenvîru'l-Besâir bi-Sîrati's-Şeyh Tâhir*. Dimaşk: Matba'atu'l-Hukûmeti's-Suriyye, 1920.
- Bârûdî, Fahrî. *Müzekkirâtü'l-Bârûdî*. Dimaşk: Dâru'l-Hayat, 1951.
- Baytâr, Abdurrezzak. *Hilyetu'l-Beşer fî Târîhi'l-Karni's-Sâlise 'Aşar*. Thk. Behcet el-Baytâr. 3 cilt. Dimaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dimaşk, 1993.

- Baytâr, Behcet. *el-Müderrişûn Tahte Kubbeti'n-Nesr*. Dımaşk: Mecelletu'l-Luğati'l-Arabiyyeti bi-Dımaşk, t.y.
- Baytâr, Hasan, *İrşâdu'l-İbâd fî Fadli'l-Cihâd*. Thk. Nâsır el-Acemî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000.
- Bedrân, Abdülkâdir. *Münâdemetu'l-Etlâl ve Müsâmertu'l-Hayâl*. Dımaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, 1960.
- Bedrî, Abdullah, *Nüzhetu'l-Enâm fî Mehâsini's-Şâm*, Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1980.
- Bekrî, Muhammed Kemallettin, *İthâfu's-Sadîk bi-Tercemeti Hulâsati Âli's-Siddîk*. Thk. Hasan es-Selvâdî, Râmallah: Kudüs Üniversitesi, 2014.
- Belhâc, Abdussamed. “es-Sûfiyye ve'l-İhvân” *el-İslâmu'n-Nâ'im*, Dubai: Merkezu'l-Misbâr li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûs, 2013. 425-460.
- Benî Hânî, Hâlid. *Târîhu Dımaşk ve 'Ulemâuhâ Hilâle'l-Hukmi'l-Mısırî 1831 – 1840*, Dımaşk: Safahât, 2007.
- Bervârî, Ahlâm Âbid Hüseyin, *et-Tasavvuf fî Bilâdi's-Şâm ve Mısır Hilâle'l-Asri'l-Eyyûbî*, Amman: Dâru Dicle, 2016.
- Beyât, Fâdıl, “ed-Devru'l-Mihverî li-Dımaşk fî Bilâdi's-Şâm fî'l-Ahdi'l-Osmânî Dirâse Târîhiyye fî Dav'i mâ Verade fî Defâtiri'l-Mühimmeti”, *Dımaşk fî't-Târih*, 2 cilt. Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 2006. 327-366.
- , *el-Müessesâtu't-Ta'lîmiyye fî'l-Meşriki'l-Arabî el-Osmânî*, İstanbul: IRCICA, 2013.
- Beyrûtî, Mahmûd. *el-Muhaddisu'l-Ekber Muhammed Bedruddîn el-Hasenî*, Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2009.
- Bûrînî, el-Hasen b. Muhammed. *Terâcimu'l-A'yân min Ebnâi'z-Zamân*, Thk. Selahaddin el-Müneccid. Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1963.
- Busravî, Ali. *Târîhu'l-Busravî*, Thk. Ekrem el-Ulebî, Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1988.
- Câmî, Abdurrahman, *Nefehâtu'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, Kahire: el-Câmiu'l-Ezher, 1989.
- Cebertî, Abdurrahmân, *Acâibu'l-Âsâr fî't-Terâcimi ve'l-Ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1978.

- Cebrî, Şefîk. 'Dimaşk fî Mâdiha'l-Karîb", Dimaşk: *Mecelletu'l-Mecma' el-Arabî bi-Dimaşk*, S. 4. (EKİM 1961) 529-538.
- Cenânî, Kâys Kâzım. *Rihletu't-Tasavvuf fî'l-Emsâri'l-İslâmiyye*, Beyrut: Müessesetu'l-İntişârî'l-Arabî, 2017.
- Ceyhan, Semih. "Halvetiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 695-780.
- Cezâirî, Ahmed. *Sîratu'l-Emîri Abdilkâdir el-Cezâirî el-Hasenî*, Thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dimaşk: Daru Taybe, 2017.
- Cezâirî, Muhammed b. Abdilkâdir. *Tuhfetu'z-Zâir fî Meâsiri'l-Emîri Abdilkâdir ve Ahbâru'l-Cezâir*. İskenderiye: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1903.
- Cezerî, Muhammed b. İbrâhîm, *Târîhu Havâdisi'z-Zamân ve Enbâ'ihî ve Vefeyâtî'l-Ekber ve'l-A'yân min Ebnâ'ihî*, Thk. Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut: 1998.
- Corci, Zeydan, "Dimaşku's-Şâm Târîhuhâ ve Âsâruhâ ve Ahvâluha'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İlmiyye", Kahire: *Mecelletu'l-Hilâl*. S. 9. (Haziran 1914) 760-775.
- Cummins, David. *el-İslâhu'l-İslâmî es-Siyâsî ve't-Tağyîru'l-İctimâ'î fî Sûriye Evâhira'l-Ahdi'l-Osmânî*, çev. Mecîd er-Râdî, Dimaşk: Dâru'l-Medâ, 1999.
- Cündî, Edhem, *A'lâmu'l-Edeb ve'l-Fen*, Dimaşk: y.y., 1954.
- Çakır, Adalet. "Kâdiriyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 159-222.
- Çakır Baş, Derya. "Bedeviyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 547-610.
- Çavuşoğlu, Semiramîs, "Kadıızâdeliler". *DİA*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/100-102.
- Dayf, Şevkî, *Asru'd-Düvel ve'l-İmârât Mısır*. 2 bs. Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y.
- Decânî, Ahmed Sıdkî, *el-Hareketu's-Senûsiyye Neş'etuhâ ve Numuvvuhâ fî'l-Karni't-Tâsi'a Aşar*. Beyrut: Dâru Lübnân, 1967.
- Defterî, Ferhâd. *Târîhu'l-İslâm eş-Şî'î*, çev. Seyfuddîn el-Kasîr. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 2017.

- Degeorge, Gérard. *Dimaşk 'Abra'l- 'Usûr*. çev. Lînâ Da'bûl, Dimaşk: Dâru Kuteybe, 2007.
- Dehîbî, Huseyn, “ed-Devru's-Siyâsî li'l-'Ulemai ve'l-A'yân ve Şuyûhi'l-Hirafî fî Medîneti Trablus eş-Şâm beyne 1840 – 1914”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Beyrut: Beyrut Arap Üniversitesi, 2016.
- Dernîka, Muhammed Ahmed. *et-Tarîkatu'l-Kâdiriyye ve A'lâmuha*. Trablus: el-Müessese el-Hadîse lil-Kitâb, 2006.
- . *et-Tarîkatu'n-Nakşebendiyye ve A'lâmuha*. Trablus: el-Müessese el-Hadîse lil-Kitâb, 2009.
- . *et-Tarîkatu'r-Rufâ'iyye ve A'lâmuha*. Trablus: el-Müessese el-Hadîse lil-Kitâb, 2009.
- . *et-Tarîkatu's-Şâzelîyye ve A'lâmuha*. Trablus: el-Müessese el-Hadîse lil-Kitâb, 2009.
- . *Safahât min Cihâdi's-Sûfiyye ve 'z-Zühhâd*. Trablus: Jorrou Press, 1994.
- Diyâ' el-Makdisî, Muhammed b. Abdilvâhid. *Shâhu'l-Ehâdis fîmâ İttefeka Aleyhi Ehlu'l-Hadîs*, Thk. Hamza ez-Zeyn, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Dursun, Akif. “Râbitanın Tarihi Gelişimi, Tanımı ve Fıkhi Hükmü”. *Sufiyye* 10 (Haziran 2021), 83-129. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.958793>.
- Ebû Menne, Butrus, *Dirâsâtun Havle Hâlid ve'l-Hâlidîyye*, Süleymâniyye: Müessesetu Hamdî li't-Tıbbâ'ati, 2009.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1996.
- Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmâil, *er-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, Thk. İbrahim ez-Zeybak. Dimaşk: Müessesetu'r-Risâle, 1997.
- Ebû Şâmî, Ali, *et-Tasavvuf ve't-Turuku's-Sûfiyye fî'l-Asri'l-Osmânî el-Müteahhir*. Beyrut: Dâru Bîsân, 2017.
- Emîn, Ahmed. *Zuhru'l-İslâm*, 5 bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.
- Ensârî, Mûsâ. *Nüzhetu'l-Hâtır ve Behcetü'n-Nâzır*. Thk. Adnân İbrahim, Dimaşk: Vizâratu's-Sekâfe, 1991.

- Erbakan, İyat. “Büyûâtü’l-Hadîs en-Nebevî İbbâne’l-Asrî’l-Osmânî Âlu’l-Küzberî Nemûzecen”, *Osmanlı’da İlm-i Hadis*, ed. Zekerîya Güler vd., İstanbul: İSAR Yayınları, 2020, 101-130.
- , “et-Tarîkatu’t-Derkâviyyetu’s-Şâzelîyye ve İntişâruhû fi’d-Devleti’l-Osmâniyye Dimaşk ve İstanbul Nemûzecen = Osmanlı Döneminde Şazeliyye Tarikatının Derkaviyye Kolu Yayılması İstanbul ve Şam Örneği”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 22, sy. 44 (Ocak 2021), 49-78.
- Eserî, Muhammed Behcet. *Mahmûd Şükrî el-Âlûsî ve Âsâruhu’l-Luğaviyye*, Kahire: Ma’hedu’d-Dirâsâtî’l-Arabiyye’l-‘Âliye, 1958.
- Etâsî, Neşvân, *Tetavvuru’l-Müctemâ‘es-Sûrî 1831 – 2011*, Beyrut: Atlas, 2015.
- Farfûr, Abdullatîf, *A’lâmu Dimaşk fi’l-Karnî’r-Râbi’a ‘Aşar el-Hicrî*, Dimaşk: Dâru’l-Mellâh, 1987.
- Fâsî, el-Hasen, Thk. Mursî Ali, *Tabakâtu’s-Şâzelîyyeti’l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- Fâtîr, Şîrî. “Vesâiku’l-Bey’i el-Müsbete fi’l-Mehâkimi’s-Şer’iyye ke-Masdarin li-Târîhi’l-Karnî’t-Tâsi’a ‘Aşar fi Dimaşk”, *el-Mu’temer ed-Devlî es-Sânî li-Târîhi Bilâdi’s-Şâm*, 2 cilt. Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi, 1978. 101-124.
- Ferrâ, Nizâr. *İmrân ve İmâret Dimaşk fi’l-Karnî’t-Tâsi’a ‘Aşar, Dimaşk Dirâsâtun Târîhiyyetun ve Eseriyyetun*, Dimaşk: el-Müdiriyyetu’l-Âmme li’l-Âsâri ve’l-Metâhif, 1890. 123-134.
- Gazzâl, Züheyr. *el-İktisâdu’s-Siyâsî li-Dimaşk Hilâle’l-Karnî’t-Tâsi’a ‘Aşar*. çev. Meleke Ebyad. Dimaşk: Vizâretu’s-Sekâfe, 2008.
- Gazzî, Necmettin Muhammed. *el-Kevâkibü’s-Sâ’ire bi-A’yâni’l-Mieti’l-Âşira*, Thk. Halîl Mansûr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.
- Gencer, Bedri, *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*, 1 bs. İstanbul: Ketebe, 2019.
- Gibb, Hamilton ve Brown, Harold. *el-Muctema’u’l-İslâmî ve’l-Ğarb*, çev. Ahmed İybeş, Abu Dhabi: Dâru’l-Kütübi’l-Vataniyye, 2012.
- Gran, Peter. “el-Üsûsü’l-İctimâ’iyye li’s-Sekâfeti fi Dimaşk 1780 – 1850”, *el-Mu’temer ed-Devliyyi’s-Sânî li-Târîhi Bilâdi’s-Şâm*, Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi 1978.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul: Seçil Ofset, 2013.

- Ğarâybe, Abdulkerim, *Sûriyâ fi'l-karni't-Tâsi'a 'Aşar 1840–1876*, Kahire: Câmiatu'd-Düvel el-Arabî, 1961.
- Ğazâl, Emel. “Muhâdaratu'l-Fikri'l-Librâlî, fi Asri'n-Nehdati”, <https://www.youtube.com/watch?v=CuwUgXAX5Bs> [03.04.2022]
- Ğazzî, Muhammed b. Abdirrahmân. *Dîvânu'l-İslâm*, Thk. Seyyid Hasan, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Ğazzî, Muhammed Kemalettin, *en-Na'tu'l-Ekmele li-Ashâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Thk. Mutî' el-Hâfız ve Nizâr Abâza, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1982.
- Ğazzî, Necmettin Muhammed. *Lutfu's-Semer ve Katfu's-Semer min A'yâni't-Tabekati'l-Ülâ mine'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*. Thk. Mahmûd eş-Şeyh, Dımaşk: Vizâretu's-Sekâfe, t.y.
- Güven, Mustafa Sâlim. “Şâzeliyye”, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 373-446.
- Habeşî, Şeyh b. Muhammed. *eş-Şâhidu'l-Makbûl fi'r-Rihleti ilâ Mısre ve's-Şâmi ve İstanbûl*, Thk. Muhammed Ebû Bekr Bâzîb, Amman: Dâru'l-Feth, 2012.
- Haccâc, Sâlih, “et-Ta'lim fi Medîneti Dımaşk: fi'l-Asri'l-Memlûkiyyi'l-Evvel”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün: Mute Üniversitesi, 1997.
- Hâcî Halîf, Mustafa b. Abdillâh, *Süllemu'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, Thk. Mahmûd el-Arnâvûtî, İstanbul: IRCICA, 2010.
- Hâfız, Mutî', *Câmiu'l-Hanâbile bi-Sâlihiyye Cebele Kâsiyûn*, Beyrut: Dâru'l-Beşâir'l-İslâmiyye, 2002.
- , *Cem'iyyetu'l-'Ulmeâ bi-Dımaşk*. Dımaşk: Dâru Taybe, 2014.
- , *Dûru'l-Kur'ânî'l-Kerîm bi-Dımaşk*. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2010.
- , *el-Câmi' fi Terâcimi A'lâmi'd-Dımaşkiyyîn fi'l-Karni'l-Âşir el-Hicriyyi*, Dımaşk: Dâru Taybe, 2017.
- Hâfız, Mutî' ve Abâza, Nizâr. *Târîhu Ulema'i Dımaşk fi'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar el-Hicrî*. 2 cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2016.
- , *Ulemâu Dımaşk ve A'yânuhâ fi'l-Karni's-Sâliye 'Aşar el-Hicrî*. 2 cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1991.



- . *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî's-Sânî 'Aşar el-Hicrî*. 3 cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikri, 2000.
- . *Ulemâu Dimaşk ve A'yânuhâ fî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aşar el-Hicrî*. 2 cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikri, 2000.
- Hakîm, Da'd. *el-Evâmiru's-Sultâniyye li-Vilâyeti Dimaşk*. Dimaşk: Vizâratu's-Sekâfe, 2002.
- Hakîm, Yusuf, *Suriye ve'l-'Ahdu'l-Faysalî Zikrayâtul-Hakîm*, Beyrut: el-Matba'atu'l-Kevâlisiyye, 1960.
- Hâlidî, Süheyl, *el-İş'â'ul-Mağribî fî'l-Meşrik Devru'l-Câliye el-Cezâiriyye fî Bilâdi's-Şâm*, Cezayir: Dâru'l-Ümme, 2016.
- Hallâk, Budeyr. *Havâdisu Dimaşk el-Yevmiyye 1741 – 1762*, Thk. Ahmed İzzet Abdü'l-Kerîm, Kahire: el-Cem'iiyetu'l-Mısıriyye li'd-Dirâsi't-Târîhiyye, 1959.
- Hammûd, Nevfân, *el-Asker fî Bilâdi's-Şâm fî'l-Karneyni's-Sâdise 'Aşar ve's-Sâbi'a 'Aşar*. Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, 1981.
- Hânî, Abdülmecid. *el-Hadâiku'l-Verdiyye fî Ecillâ'is-Sâdeti en-Nakşibendiyye*, Erbil: Dâru Erâs, 2002.
- Hannâ, Abdullah. *Harekâtu'l-'Âmmeti'd-Dimeşkiyye fî'l-Karneyni's-Sâmine 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*. Beyrut: Dâru İbni Haldûn, 1985.
- Harîrîzâde, Muhammed Kemâluddîn, *Tibyânu Vesâili'l-Hakâik fî Beyâni Selâsi't-Tarâik*. müst. Şeyh Bekir es-Sıddikî. Süleymaniye İbrahim Efendi 430, 3 cilt, yazma.
- Harrân, Tâcu's-Sirr Ahmed. *el-Ulûm ve'l-Funûn fî'l-Hadâratil-İslâmiyye*, Riyad: Dâru İşbîliyye, 2002.
- Has, Şükrü Selim, “Halebî, İbrâhim b. Muhammed”. *DİA*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/231-232.
- Hasan, Ammâr. *es-Sûfiyye ve's-Siyâse fî Mısır*. Kahire: Merkezu'l-Mahrûse, 199.7
- Hasîbî, Ebu's-Su'ûd. “Müntehabât min Müzekkirât”, *Târîhi'l-Bilâdi's-Şâm fî'l-Karnî't-Tâsi'a 'Aşar* Der. ve Thk. Süheyl Zekkâr. Dimaşk: Dâru't-Tekvîn, 2006.
- Haşîş, Riyâd. “el-Hareketu's-Sûfiyye fî Bilâdi's-Şâm Hilâle'l-Hurûbi'salîbiyye”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gazze: al-Câmi'atu'l-İslâmiyye, 2005.

- Hathaway, Jane, *el-Bilâdu 'lArabiyye fî Zillî 'l-Hukmî 'l-Osmânî*, çev. Muhammed Şa'bân Savvân, Cezayir: Dâru'n-Nedîm, 2018.
- Hatîb, Abdulaziz, *et-Tarîkatu 'ş-Şâzelîyye fî 'd-Diyâri 'ş-Şâmiyye*, Dimaşk: y.y., 2016.
- , *Ğureru 'ş-Şâm fî Terâcimi Âli 'l-Hatîb el-Haseniyye ve Mu'âsırîhim*, Dimaşk: Dâru Hassân, 1996.
- Hatîb, Es'ad. *el-Butûle ve 'l-Fidâ inde 's-Sûfiyye Dirâse ve Târîhiyye*, Dimaşk: Dâru't-Takvâ, 1995.
- Hatîbu'l-Bağdâdî, Ahmed b. Alî, *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- Haurani, Albert. *el-Fikru 'l-'Arabî fî 'Asri'n-Nehda 1798 - 1939*, çev. Kerîm Azkûlî, Beyrut: Dâru'n-Nehâr, 1968.
- , *eş-Şu'ûbu 'l-Arabiyye*, çev. Es'ad Sakr. Dimaşk: Dâru Tılâs, 1977.
- Hımsî, Ahmed b. Muhammed. *Havâdisu'z-Zamân ve Vefeyâtü 'ş-Şuyûhi 'l-Akrân*, Thk. Abdülaziz Harfûş, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2000.
- , *Havâdisu'z-Zamân ve Vefeyâtü 'ş-Şuyûh ve 'l-Akrân*, Thk. Abdulaziz Harfûş, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2000.
- Hısnî, Muhammed Edîb, *Müntehabât et-Tevârih li-Dimaşk*. Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, 1979.
- Hindâvî, Sihâm, *Târîhu Dimaşk fî Ahdi's-Sultânî 'l-Osmânî Abdilhamîd*. Dimaşk: Dâru Raslân, 2012.
- Hopwood, Derek. "el-Mechûdu't-Ta'limî er-Rûsî fî Suriye Hattâ Âmi 1914", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Târîhi Bilâdi 'ş-Şâm*, 2 cilt. Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi, 1978. 99-112.
- Hûrî, Fâris, *Evrâk*. Thk. Collete el-Hûrî, Dimaşk: Dâru Tılâs li'n-Neşri 1989
- Hûrî, Fîlîb. "Tabî'atu's-Sultati's-Siyâsiyye ve Tevezzü'ühâ fî Dimaşk 1860 – 1908", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi 'ş-Şâm*, 2 cilt. Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi, 1978. 437-485.
- Huseynî, Ali, *Târîhu Sûriye el-İktisâdî*, Dimaşk: Matba'atu Bedâi' el-Funûn, 1923.
- Hût, Kemâl, *Câmiu'd-Düreri 'l-Behiyye li Ensâbi 'l-Kuraşıyyîn fî 'l-Bilâdi 'ş-Şâmiyye*, Beyrut: Dâru'l-Meşârî', 2003.

- Hüseyin Ağa, Muhammed Gâzî, *et-Tarîkatu's-Sa'diyye fî Bilâdi's-Şâm*, Dimaşk: Dâru'l-Beşâir'i-İslâmiyye, t.y.
- Hüseyin, Muhammed el-Hadir. *Mevsû'atu'l-A'mâl el-Kâmile*, 1 bs. Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2010.
- İbn Abdilhâdî, Yûsuf. *Simâru'l-Mekâsîd fî Zikri'l-Mesâcid*. Thk. Es'ad Tales, Beyrut: el-Ma'hdu'l-Fransî bi-Dimaşk, 1943.
- İbn Arabî, Muhyiddîn, *el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- , *el-Vesâyâ*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1993.
- İbn Asâkir, Ali b. el-Hasan, *Târîhu Medîneti Dimaşk*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Battûta, Muhammed el-Levvâtî, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Ğarâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*. Thk. Abdulmunim el-Uryân, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1987.
- İbn Cum'a, Muhammed. *el-Bâşât ve'-Kudât*. Thk. Selahattin el-Müneccid. Dimaşk: Mecma'u'l-Luġati'l-Arabiyye bi-Dimaşk: 1949.
- İbn Cübeyr, Muhammed. *er-Rihle*, Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.
- İbn Dübeysî, Muhammed b. Saîd. *Zeylu Târîhi Medîneti's-Selâm*, Thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2006.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman, *el-Cerhu ve't-Ta'dîl*, Beyrut: Dâru İhyau't-Turâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn el-Ömerî, Şihabuddin, *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, Kahire: Matba'atu'l-Âsime, 1312.
- İbn el-Verdî, Ömer. *Tetimmetu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. Thk. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1970.
- İbn Haccî, Ahmed. *Târîhu İbn-i Haccî*, Thk. Abdullah el-Kenderî, Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2003.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *ed-Düreru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mietî's-Sâmine*, Hindistan: Meclisu'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1972.
- , *İnbâu'l-Ġumr bi-Ebnâi'l-Umr*. Thk. Hasan Habeşî, Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1969.
- , *Fethu'l-Bârî bi-Şehi Sahîhi'l-Buhârî*, Thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1979.

- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Enbâi'z-Zamân*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdir, 1972.
- İbn Kennân Muhammed b. Îsâ. *el-Murûcu's-Sündüsiyyetu'l-Fesîha fî Telhîsi Târîhi's-Sâlihiyye*, Thk. Muhammed Ahmed Dehmân, Dımaşk: Matba'atu't-Terakkî, 1947.
- . *Hadâiku'l-Yâsemîn fî Zikri Kavânîni'l-Hulefâ ve's-Selâtîn*, Thk. Abbâs Sabbâğ, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1991.
- . *el-Mevâkibu'l-İslâmiyye fî'l-Memâliki ve'l-Mehâsini's-Şâmiyye*, Thk. Hikmet İsmâil, Dımaşk: Vizâretu's-Sekâfe, 1992.
- . *Yevmiyyât Şâmiyye*, Thk. Ekrem el-Ulebî, Dımaşk: Dâru't-Tabbâ', 1994.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk. Abdullah et-Türkî, Kahire: Darul Hecer, 1997.
- İbn Munkız, Üsâme, *Kitâbu'l-'Asâ*. Thk. Hasan Abbâs, İskenderiyye: el-Hey'etu'l-Mısriyyu'l-Âmme li'l-Küttâb, 1981.
- İbn Nâsiriddîn, Muhammed b. Abdillâh, *Tavdîh el-Müştebeh fî Dabti Esmâi'r-Ruvâti ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhum*, Thk. Na'im el-Irksûsî, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle: 1993.
- İbn Neccâr, Muhibbuddin, *Zeylu Târîhi Bağdâd*. Thk. Muta'fa Abdülkâdir. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977.
- İbn Râfi' el-Sülâmî, Muhammed b. Hecris, *el-Vefeyât*. Thk. Sâlih Abbâs ve Beşşâr Avvâd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1402.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed. *ez-Zeylu 'Alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Thk. Abdurrahman el-Useymîn, Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 2005.
- İbn Sabbâğ, el-Himyerî, *Dürratu'l-Esrâr ve Tuhfetu'l-Ebrâr*. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2001.
- İbn Şeddâd, Behâuddin, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye*, Thk. Cemâluddin eş-Şeyyâl, Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1994.
- İbn Şeddâd, Muhammed b. Ali. *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*. Thk. Ahmed Hatayt. Beyrut: el-Ma'hedu'l-Elmânî li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye, 1983.
- İbn Sehmân, Süleyman. *Fetâvâ İbn Sehmân*, Melik Suud Üniversitesi Yazmaları, No: 3422.

- . *Fetva'l-Fark Beyne'd-Devleti't-Türkiyyeti ve'n-Nasârâ*. Suudi Arabistan: Melik Suud Üniversitesi, 1333 Yazma.
- İbn Tağrıberdî, Yusuf. *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire: Vizâratu's-Sekâfe, 1963.
- . *el-Menhelu's-Sâfî ve'l-Müstevfâ Ba'de'l-Vâfî*, Thk. Muhammed Emîn, Kahire: el-Hey'etu'l-Mısıriyyetu li'l-Kitâb, 1984.
- İbn Tolûn, Muhammed Şemsüddîn ve İbnu'l-Müberrid, Yusuf. *Müt'atu'l-Ezhân mine't-Temettu'i bi'l-İkrân Beyne Terâcümi's-Şuyûhi ve'l-Akrân*, Thk. Selahattin el-Mevsılî, Beyrut: Dâru Sâdir, 1417.
- . *Mükâfêhetu'l-Hillân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- . *el-Kalâidu'l-Cevheriyye fî Târîhi's-Sâlihiyye*, Thk. Muhammed Ahmed Dehmân, Dimaşk: Mektebu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1949.
- İbn Zeydân es-Sicilmâsî, Abdurrahmân b. Muhammed. *İthâfu A'lâmi'n-Nâsi bi-Cemâli Ahbâri Hadıratı Miknâs*, Thk. Ali Ömer. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2008.
- İbnu'l-İmâd, Abduhayy, Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb, Thk. Mahmud Arnavût. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnu'l-Adîm, Ömer b. Ahmed. *Zübdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Thk. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- . *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1988.
- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahmân Ebu'l-Ferec, *Sıfetu's-Safve*, Thk. Ahmed b. Ali, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
- . *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûki'l-Ümem*, Thk. Muhammed Atâ. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnu'l-Esîr, Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-Târîh*, Thk. Abdusselam et-Tedmürî, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997.
- İbnu'l-Kalânîsî, Hamza b. Esed. *Zeylu Târîhi Dimaşk*. Beyrut: Matba'atu'l-Âbâ el-Yesû'ıyyîn, 1908.
- İbnu'l-Kârî, *el-Vüzerâ' Ellezîne Hakemû Dimaşk*. Thk. Selahattin el-Müneccid. Dimaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dimaşk: 1949.

- İbnu'l-Mulakkin, Ömer. *Tabakâtu'l-Evliyâ*. Thk. Nureddin Şerîbe, Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1994.
- İbnu'l-Muzaffer, Muhammed Ömer. *Midmâru'l-Hakâik ve Sirru'l-Halâik*. Thk. Hasan Habeşî, Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 1968.
- İbnu's-Sıddîk, Hasan, *Ğarâibu'l-Bedâi' ve 'Acâibu'l-Vekâi'*, Thk. Yûsuf Na'îse, Dımaşk: Dâru'l-Ma'rife, 1988.
- İmâd, Abdu'l-Ğanî, *es-Sultatu fî Bilâdi's-Şâm fî'l-Karni's-Sâmine 'Aşar*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1993.
- İmâdüddin el-İsfehânî, *el-Fethu'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî*, Kahire: el-Matba'atu'l-Hayriyye, 1322.
- İpşirli, Mehmet. "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi". *DİA*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/348-349.
- İrbîlî, Ebû Bekr. *Medârisu Dımaşk ve Hammâmâtuhâ*. Thk. Muhammed Ahmed Dehmân, Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1947.
- Îsâ, Abdulkadir. *Hakâik 'ani't-Tasavvuf*, Halep: Dâru'l-İrfân, 2007.
- Îsâ, Abdurrezzak. *et-Tansîru'l-Emrîkî fî Bilâdi's-Şâm 1834 – 1914*, Kahire: Mektebetu Medbûlî, 2005.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, IST\_MFT\_MSH\_DFT02
- İtrîsî, Talâl, *el-Be'asât el-Yesû'iyye Muhimmetu İ'dâdi'n-Nuhbeti's-Siyâsiyyeti fî Lübnân*, Beyrût: el-Vekâletu'l-Âlemiyye li't-Tevzî', 1987.
- İybiş, Ahmed. *Târîhu's-Şâm fî'l-Matlâ'i'l-Hukmi'l-Osmânî*, Abu Dabi: el-Mecma'u's-Sekâfî, 2010.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Alî, *Subhu'l-A'sâ fî Kitâbeti'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Kasâtîlî, Nu'mân, *er-Ravdatu'l-Ğannâ' fî Dımaşk el-Feyhâ'*, Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1879.
- Kâsim, Abdulhakîm. *el-Mezâhibu's-Sûfiyye ve Medârisuhâ*. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1999.
- Kâsimî, Cemâluddîn. *Tabakâtu Meşâhîr ed-Dımaşkıyyîn min Ehli'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar el-Hicrî*, Thk. Mahmûd Arnavût. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.

----- . *Şerafu 'l-Esbât*. Dimaşk: Matba'atu't-Terakkî, 1331.

Kâsimî, Muhammed Saîd ve Cemâluddîn ve el-Azm, Halîl. *Kâmûsu's-Sinâ'ati's-Şâmiyye*, Thk. Zâfiru'l-Kâsimî, Dimaşk: Dâru Tılâs, t.y.

Kâsimî, Zâfir. *Cemâlu'd-Dîn el-Kâsimî ve Asruhû*, Dimaşk: el-Matba'atu'l-Hâşimiyye, 1965.

Kâsimiyye, Hayriyye, *el-Hukûmetu'l-'Arabiyye fî Dimaşk*. Beyrut: el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1982.

----- . *Hayâtu Dimaşki'l-İctimâ'iyye Kemâ Savvaraha el-Mu'âsırûne Evâhira'l-Ahdi'l-Osmanî*, Dimaşk: Matba'atu'd-Dâvûdî, 2000.

----- . “Târîhu Dimaşk fî Merhalet İntikâlin Münzü Nihâyeti'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar ve Hattâ'l-Harbi'l-Âlemiyyeti'l-Ûlâ”, *Safahâtun min Târîhi Dimaşk*, London: Müessesetu el-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2006. 101-162.

Kaskas, Helâ. *Mesâcidu Dimaşk fî'l-Asri'l-Osmânî Dirâsetun Târîhiyye Umrâniyye*, Dimaşk: Dâru Nînovâ, 2019.

Kavak, Abdülcebbar. *Mevlâna Halid ve Halidîlik*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.

Kavas, Ahmet. “Yeşrutî”. *DİA*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/499-500.

Kavâsimî, Ekrem. *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003.

Kâyâtî, Abdulcevâd. *Nefhatu'l-Beşâm fî Rihleti's-Şâm*, Beyrut: Dâru'r-Râid el-'Arabî, 1981.

Kehhâle, Ömer. *Mu'cemu'l-Müellifîn Terâcümü Musanniî el-Kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: İhyâu't-Turâs el-Arabî, 1957.

Kelâbâzî, Ebû Bekir. *et-Te'arruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Thk. Yuhannâ Sâdir. Beyrut: Dâru Sâdir, 2001.

Kevâkibî, Nezîh, *el-Mazharu'l-'İmrânî li-Dimaşk fî'l-muntasafî's-Sânî li'l-karni't-Tâsia' 'Aşar, Dimaşk Dirâsâtun Târîhiyyetun ve Eseriyyetun*, Dimaşk: el-Müdiriyyetu'l-Âmme li'l-Âsâri ve'l-Metâhif, 1890. 185-201.

Kevserânî, Vecîh, *Bilâdu's-Şâm fî Matla'i'l-Karni'l-İşrîn*, Beyrut: Ma'hedu'l-İnmâ' el-Arabî, 1980.

- . *es-Sultatu ve'l-Müctema'u ve'l- Amelu's-Siyâsiyyu min Târîhi'l-Vilâyeti'l-Osmâniyye fî Bilâdi 'ş-Şâm*, Beyrut: Merkezu Dirâsâtî'l-Vihdeti'l-Arabiyye, 1988.
- Keyyâl, Münîr. *Ramadân ve Tekâlîduhu'd-Dımaşkıyye*, Dımaşk: Matba'atu Dâri'l-Hayât, t.y..
- Keyyâlî, Muhammed. *el-Hulletu's-Seniyye fî'r-Rihleti 'ş-Şâmiyye*. Thk. Fâyiz Kavsara. İdlib: 2019.
- Khoury, Philip, *A'yânu'l-Mudun ve'l-Kavmiyye'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetu'l-Ebhâsi'l-Arabiyye, çev. Afif er-Razzâz, 1993.
- Kılıç, Mahmut Erol. “Ekberiyye”, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 337-372.
- Kudsî, İlyâs, *Nübzetun Târîhyyetun fî'l-Hıraf ed-Dımaşkıyye*, İngiltere: Müessesetu Hindâvî CIC, 2017.
- Kûmî, Sâmî, *es-Sihâfetu'l-İslâmiyye fî Mısr fî'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1992.
- Kuraşî, Abdulkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâtî'l-Hanefiyye*, Thk. Abdulfettâh el-Hulv, Kahire: Dâru Hicr, 1993.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsim, *er-Risâle*, Thk. Enes Şerfâvî, Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2017.
- Kübeysî, Bâsil, *Hareketu'l-Kavmiyyîn el-Arab*, çev. Nâdira el-Hudayrî el-Küeyîsî, Beyrut: Müessesetu'l-Ebhâs el-Arabiyye, 1985.
- Küçük, Sezai. “XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevleviler”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2000.
- . “Mevleviyye”, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 489-546.
- Kürd Ali, Muhammed. *Dımaşk Medînetu's-Sihri ve 'ş-Şi'ri*, Kâhire: Müessesetu Hindâvî, 2013.
- Kürd Ali, Muhammed. *el-Bi'setu'l-İlmiyyetu ilâ Dâri'l-Hilâfeti'l-İslâmiyye*, Beyrut: el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1916.
- . *el-Müzekkirât*. 3 cilt. Riyad: Edvâu's-Selef, 2010.
- . *Künûzü'l-Ecdâd*. Riyad: Edvâu's-Selef, 2010.



- . *el-Mu'âsirûn*, Thk. Muhammed el-Misrî, Dimaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dimaşk, 1980.
- . *Hitatu's-Şâm*, Dimaşk: Mektebetu'n-Nûrî, 1983.
- Kürd Ali, Muhammed ve Kürd Ali, Ahmed. *Havâdisu Dimaşk el-Yevmiyye*, Der. Mutî' el-Hâfız Dimaşk: Dâru Taybe, 2017.
- Kürdî, Süleymân, *el-Fevâid el-Medeniyye fî men Yüftâ bi-Kavlihî min Eimmeti's-Şâfi'î*, Dimaşk: Dâru Nûru's-Sabâh, 2011.
- Kütbî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtu'l-Vefeyât*. Thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1974.
- Lâkâ, İskender. *el-Hareketu'l-Edebiyye fî Dimaşk 1800 – 1918*, Dimaşk: İttihâdu'l-Küttâbi'l-Arab 2008.
- Lauzière, Henry, *Sînâ'atu's-Selefiyyeti'l-İslâh el-İslâmî fî'l-Karni'l-İşrîn*, çev. Üsâme Abbâs ve Amr Besyûnî, Cezayir: İbnu'n-Nedîm li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2018.
- Lebeniyye, Bûrân, “el-Hânkâvât ve'z-Zevâya'd-Dimaşkîyye Zemene Selâtîni'l-Memâlik”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Amman: Ürdün Üniversitesi, 1991.
- Lortet M., "Melâmihi Suriye fî'l-Karni't-Tâis'a 'Aşar". Dimaşk: *Mecelletu't-Turâsi'l-Arabiyye*, çev. Ahmed Abdulkerim. S. 35. (Ocak 1989) 125-149. S. 36. (Nisan 1989) 196-228.
- Ma'lûf, İsa İskender. "Mekâtibu Dimaşk", Dimaşk: *Mecelletu'l-Mecmai'l-İlmî el-Arabî*, S. 5. (Mayıs 1923) 139-149.
- Mahmud, Abdulhalîm, *el-Medresetu's-Şâzelîyye ve İmâmuhâ Ebu'l-Hasen eş-Şâzelî*, Kahire: Dâru'n-Nehdati li't-Tibâ'a.
- Makarios, Şâhîn, *Dimaşku's-Şâm*, Kahire: Mecelletu'l-Muktataf Dergi yazısı.
- . *Fezâilu'l-Mâsûniyye*, Kahire: Matba'atu'l-Mukattam, 1900.
- . *Hasru'l-Lisâm 'an Nekebâti's-Şâm*, Mısır: 1895.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikril-Hutati ve'l-Âsâr*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1418.
- . *es-Sülûk li-Ma'rîfeti Düveli'l-Memlûk*. Thk. Muhammed Abdükâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

- Mantran, Robert. *el-Alâkâtu beyne 'l-Kâhire ve İstanbul Esnâe 'l-Hukmi 'l-Osmânî li-Mısr mine 'l-Karni's-Sâdise 'Aşar Hattâ 'l-Karni's-Sâmine 'Aşar*. çev. Züheyr eş-Şâyib, Kahire: y.y., 1969.
- Marin, Manuela. “el-Alâkâtu's-Sekâfiyye beyne İspanya ve Suriye fi 'l-Karni's-Sâmine 'Aşar”, *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi's-Şâm*, 2 cilt. Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi, 1978. 229-240.
- Marino, Brigitte, *Hayyu 'l-Meydân fi 'l- 'Asri 'l-Osmânî*, Dimaşk: Dâru'l-Medâ, 2000.
- Masters, Bruce, *'Arabu 'l-İmberâtûriyye 'l-Osmâniyye Târîhun Sekâfiyyun ve İctimâ 'i*, çev. Abdulhakim Yâsîn, Beyrut: Dâru'r-Râfideyn, 2018.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Thk. Ahmed Câd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Mehâsinî, Süleymân, *Hulûlu 't-Ta 'bi ve 'l-Âlâmi bi-Vusûli Ebi 'z-Zehebi ilâ Dimaşki 's-Şâm*, Thk. Selahattin el-Müneccid. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1962.
- Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtu 'l-Kulûb fi Muâmelâti 'l-Mahbûb*, Thk. Âsım el-Keyyâlî, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Merdembek, Halîl, *A 'yânu 'l-Karni's-Sâlise 'Aşar fi 'l-Fikri ve's-Siyâse ve 'l-İctimâ'*, Beyrut: Lecnetü't-Turâsi'l-Arabî, 1971.
- , “Mecmû'atun Mahtûtatün”, *Mecelletü el-Mecma'u 'l-İlmî*, Dimaşk: S. 2. (Şubat 1925), 62-69.
- Meşâkkâ, Mîhâil, *Meşhedu 'l- 'Iyân bi-Havâdisi Sûriye ve Lübnân*, Mısır: 1908.
- , *Havâdisu 's-Şâm ve Lübnân*, Thk. Ahmed Ğassân Sebânû, Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1981.
- , *Müntehabât mine 'l-Cevâb, alâ İktirâhi 'l-Ahbâb*, Thk. Esed Rüstüm, Beyrut: Vizâretu's-Sekâfe, 1955.
- , “Meşhedu 'l- 'Iyân bi-Havâdisi Sûriye ve Lübnân”, *Târîhu Bilâdi's-Şâm fi 'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*. Der. ve Thk. Süheyl Zekkâr. Dimaşk: Dâru't-Tekvîn, 2006. 28-287.
- Meydânî, Muhammed Ebu'l-Hayr. *Menâkıbu 'l- 'Allâme ez-Zâhid eş-Şeyh Ebî Şemsi'd-Dîn Îsâ el-Kürdî*, Thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dimaşk: Dâru Taybe, 2017.
- Miftâh, Abdulbakî, *Edvâ' 'ala 't-Tarîkati'r-Tahmâniyye el-Halvetiyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

- Modern Suriye Tarihi Sayfası: <https://syrmh.com/>; <http://www.syrianhistory.com/ar>;  
<https://www.facebook.com/profile.php?id=100063835440728> [22.05.2023].
- Mollâ, İzzettin, *Hayyu'l-Ekrâd fî Medîne Dimaşk*. Dimaşk: Dâru Âso, 1998.
- Mossenshon, Miri Shefer. *el-İlmu 'inde'l-Osmâniyyîn el-İbdâ'u's-Sekâfî ve't-Tebâdü'l-el-Ma'rifî*, çev. Muhammed Şa'bân Savân, Cezayir: Dâru İbn-i en-Nedîm, 2019.
- Mûfâkâ, Muhammed. "el-Elbâniyyûn fî Sûriyâ ve Devruhum fî'l-Hayâti's-Sûriyye", *el-Mu'temeri'd-Devlî es-Sânî li-Târîhi Bilâdi's-Şâm*, 2 cilt. Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi 1978. 177-194.
- Muhâfiza, Ali, *el-İtticâhâtü'l-Fikriyye 'Inde'l-Arab fî 'Asri'n-Nehda*, Beyrut: el-Ehliyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1987.
- , "et-Teyyârâtü's-Siyâsiyye fî Filistîn fî 'Asri'n-Nehda", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi's-Şâm*, 2 cilt. Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi, 1978. 293-320.
- Muhâsine, Abîr. "Mevkîfu'l-'Ulema fî Livâ'i Dimaşk mine's-Sultati'l-Osmâniyye 1770 – 1830", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ürdün: Mute Üniversitesi, 2009.
- Muhibbî, Muhammed, Emîn, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdiye 'Aşar*. Kahire: el-Mektebetü'l-Vehbiyye, 1284.
- Mukâbele, Ma'n, "el-Müessesâtü'l-İctimâiyye ve's-Sekâfiyye fî Bilâdi's-Şâm fî'l-Asri'l-Memlûkî", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Amman: Yermük Üniversitesi, 1992.
- Murâdî, Halîl, *Silku'd-Durer fî A'yâni'l-Karni's-Sâniye 'Aşar*. Kahire: Matba'atu Bûlâk, 1301.
- Murâdî, Halîl, Thk. Mutî' el-Hâfız ve Riyâd Murâd. *'Arfü'l-Beşâm fî-men Veliye Fetvâ Dimaşka's-Şâm*, Dimaşk: Dâr İbn Kesîr, 1988.
- Murşid, Abbâs. "el-Coğrâfîyâ el-Mütedeyyine", *el-İslâmu'n-Nâimu et-Tasavvuf fî Bilâdi's-Şâm*, Dubai: Merkezu'l-Misbâr li'l-Ebhâs ve't-Terceme, 2013. 385-423.
- Mûsâ, Süleymân, "Muhibbuddîn el-Hatîb", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi's-Şâm*, 2 cilt. Dimaşk: Câmiatu Dimaşk, 1978.113-132.
- Musahanlı, Orhan. "Lahor, Şam ve İstanbul Hattında Ekberî-Müceddidî Sûfi: Alîmullah Lâhûrî ve Eserleri". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023): 203-225.
- Muslu, Ramazan, *Emir Abdülkadir el-Cezairi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

- Mustafa, Kara, “İzbudak, Veled Çelebi”. *DİA*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/503-505.
- Mübârek, Ali, *el-Hitatu ’l-Tevfikiyye li-Mısır el-Kâhira ve Müdünihâ ve Bilâdihâ el-Kadîme ve ’ş-Şehîra*, Kahire: el-Hey’etu’l-Mısriyye’l-Âmme li’l-Kitâb, 1980.
- Mübeyyid, Sâmî, *Şarku’l-Câmi ’ul-Emevî el-Mâsûniyye ed-Dimaşkiyye 1868 – 1965*, Beyrut: Riyâd er-Rayyis, 2019.
- Mücâhid, Zekî, *el-A’lâmu ’ş-Şarkıyye fi’l-Mieti’r-Râbia ‘Aşar el-Hicriyye*, Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1994.
- Müheybil, Esmâ. “el-Emîru ‘Abdülkâdir el-Cezâirî fi Dimaşk Neşâtuhû es-Siyâsî ve’l-Fikrî”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İrbid: Yermük Üniversitesi, 2004.
- Müneccid, Salahuddîn, *Hitatu Dimaşk*. Beyrut: el-Matba’atu’l-Katolikiyye, 1949.
- , *Vulâtu Dimaşk fi’l-Ahdi’l-Osmânî*, Dimaşk: Mecmau’l-Luğati’l-Arabiyye bi-Dimaşk: 1949.
- Müzekkîrât Târîhiyye ‘an Hamleti İbrâhîm Paşa ‘alâ Suriye, Thk. Ahmed Ğassân Sebânû, Dimaşk, t.y.
- Na’îse, Yûsuf Cemîl, *Müctema’u-Medîneti Dimaşk 1772 – 1840*, Dimaşk: Dâru Tılas, 1994.
- , *Yehûdu Dimaşk*. Dimaşk: Dâru’l-Meârif, 1988.
- Nâbulsî, Abdulğani, *el-Hakîkatu ve’l-Mecâz fi’r-Rihleti ilâ Bilâdi’ş-Şâm ve Mısır ve’l-Hicâz*, Thk. Ahmed Herîdî, Kahire: el-Hey’etu’l-Mısriyyetu’l-Âmme li’l-Kitâb, 1986.
- Nebhânî, Yusuf, *Câmi’u Kerâmâti’l-Evliyâ*. Thk. İbrahim Avad. Hindistan: Merkezi Ehli’s-Sünne, 2001.
- Neşşâr, Âlî Sâmî, *Neş’etu’l-Fikri’l-İslâmî fi’l-İslâm*, Kahire: Dâru’s-Selâm, 2008.
- Neysâbûrî, Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Thk. Fuâd Abdulbâkî, Kahire: Matba’atu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1995.
- Nu’aymî, Abdulkadir. *ed-Dâris fi Târîhi’l-Medâris*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990.
- Nusayrât, Fedvâ. *el-Mesîhiyyûn el-‘Arab ve Fikratu’l-Kavmiyye el-‘Arabiyye fi Bilâdi’ş-Şâm ve Mısır 1840 – 1918*, Beyrut: Merkezi Dirâsâti’l-Vihdeti’l-Arabiyye, 2009.

- Nuşûkâtî, Ömer. *Mecmû 'u'l-Esbâti'l-Hadîsiyye li-Âli'l-Küzberî*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “el-Hayâtu'l-Fikriyye mine'l-Karni'r-Râbi'a 'Aşar ilel'l-Karni's-Sâbi'a 'Aşar”. *ed-Devletu'l-'Osmâniyye Târih ve Hadâra*, Ed. Ekmelettin İhsanoğlu, çev. Salih Sa'dâvî, 2 cilt. İstanbul: IRCICA, 1999 153-298.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Sufiler Devlet ve Ulema XVI. Yüzyıl*, 4 bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- , “Osmanlı Türkiyesi'nde Tarikatlar”, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 55-94.
- , “Zeyniyye”, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 851-928.
- Ösen, Serdar. “19.Yüzyıl Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevîlik”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Palacios, Asín, *İbn Arabî Hayâtuhû ve Mezhebuhû*, Kahire: Mektebetu'l-İnglû el-Misriyye, çev. Abdurrahman Bedevî, 1965.
- Pascual, Jean-Paul, *Dimaşk fî Muntsafi'l-Kani't-Tâsi'a 'Aşar, Dimaşk Dirâsâtun Târîhiyyetu ve Eseriyyetun*, Dimaşk: el-Müdiriyyetu'l-Âmme li'l-Âsâri ve'l-Metâhif, 1890. 149-166.
- Quataert, Donald. *ed-Devletu'l-'Osmâniyye 1700 – 1922*, çev. Eymen Ermenâzî, Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 2004.
- Radîsî, Hammâdî ve Nuveyra Esmâ. *er-Rudûdu 'ala'l-Vehhâbiyye fî'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*. Beyrut: Dâru't-Talî'a, 2008.
- Râfık, Abdukerim, *Bilâdu's-Şâm ve Mısır minel-Fethi'l-Osmânî ilâ Rihleti Napolyon Bonapart*. Dimaşk: y.y., 1967.
- , *el-Arab ve'l-Osmâniyyûn*, Dimaşk: y.y., 1993.
- , *Dirâsât İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye*, Dimaşk: Mektebetu Nevbel, 2002.
- , *Buhûsun fî't-Târîhi'l-İktisâdiyyi ve'l-İctimâ'î li-Bilâdi's-Şâm fî'l-Asri'l-Hadîs*. Dimaşk: 1985.
- , “Temellükü'l-Ecânib li'l-Akârâti fi'd-Devleti'l-Osmâniyye”, *Safahât min Târîhi Dimaşk*. Londra: Müessesetu'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2006 . 65-110.

- Raşîdî, Hayât. “Devru’l-Hâcci fî İsri’l-Alâkâtî’s-Siyâsiyyeti Beyne Mekketi ve Bilâdi’ş-Şâm”, *Mecelletu’l-Ulûmi’l-Arabiyyeti ve’l-İnsâniyye*, C. 9, S. 3, (2016): 1417-1469.
- Rızâ, Reşîd. *el-Vehhâbiyye ve’r-Râfida*, Kahire: Mecelletu Menâr, 1947.
- Rüstüm, Esed. *Beşîr Beyne’s-Sultânî ve’l-Azîz*, Beyrut: Menşûrâtü’l-Câmi’ati’l-Lübnâniyye, 1966.
- . *Bilâdu’ş-Şâm fî ‘Asri Muhammed Ali Paşa 1831 – 1840*. Der. Lemyâ Rüstüm Şihâde. Beyrut: el-Mektebetü’l-Bûlîsiyye, 1995.
- Sa’dullah, Ebu’l-Kâsım, *Târîhu’l-Cezâir es-Sekâfî*, Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998.
- Sâbân, Süheyl. *Muhâveletü’l-Osmâniyyîn İrşâde Kabâili Bâdiyeti’ş-Şâm Diniyyen*, Suudi Arabistan: Mu’temeru’l-Cem’iyyeti’t-Târîhiyyeti’s-Su’ûdiyye es-Sâdis, 2017. 485-505.
- Sabbâğ, Leylâ. “Me’âlimu’l-Hayâtî’l-Fikriyye fî’l-Vilâyâtî’l-Arabiyye fî’l-Asri’l-Osmânî” Ed. Ekmeledin İhsanoğlu, *el-Devletü’l-Osmâniyye Târîh ve Hadâra*, 2 cilt. İstanbul: IRCICA, 1999. 299-437.
- . *el-Müctema ‘u’l-‘Arabiyyî’s-Sûrî fî Matla ‘i’l-‘Ahdi’l-Osmânî*, Dımaşk: Vizâretü’s-Sekâfe, 1973.
- Sâdır, Kârîn, *Dımaşk fî Nusûsi’r-Rahhâleti’l-Fransiyyîn beyne’l-Karneyni’l-Hâmise ‘Aşar ve’t-Tâsi’a ‘Aşar*. Beyrut: Müessesetu’l-İntişârî’l-Arabî, 2010.
- Safedî, Halîl b. Aybeg, *el-Vâfî bi’l-Vefeyât*. Thk. Ahmed Arnavutî ve Türkî Mustafâ. Dâru İhyâ et-Türâs, Beyrut: 2000.
- . Thk. Ali Ebû Zeyd. *A ‘yânu’l-Asr ve A ‘vânu’n-Nasr*. Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1998.
- Sahilioğlu, Halil. “Teğayyuru Turuki’t-Ticâre fî’l-Karnî’-Sâbi’a ‘Aşar ve’t-Tenâfûs Beyne Mînâ-i Trablûs ve’l-İskederiyye”, *el-Mu’temer ed-Devliyyî’s-Sânî li-Târîhi Bilâdi’ş-Şâm*, 2 cilt. Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978. 139-155.
- Sâlihiyye, Muhammed Îsâ. “el-Müessesâtü’l- İtmâ’iyye ve’l-Hademiyye fî Dımeşk” *Dımaşk fî’t-Târîh*, Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 2006. 367-416.
- Sâmî, Abdurrahman, *el-Kavlu’l-Hakk fî Beyrut ve Dımaşk*: Beyrut: Dâru’r-Râidu’l-Arabî, 1981.
- Sâmürrâî, Firâs, *et-Tekâlîd ve’l-Âdâtu’d-Dımaşkıyye Hilâle Uhûdi’s-Selcûkıyyîn ve’z-Zengiyyîn ve’l-Eyyûbiyyîn*, Dımaşk: Dâru’l-Evâil, 2004.

- Sauvaget, Jean, Thk. Ekrem el-Ulebî, *Dimaşku 'ş-Şâm Lemhatun Târîhiyyetun münzü'l-Usûri'l-Kadîmeti hattâ 'Ahdî'l-İntidâb*, çev. Fuâd el-Büstânî, Dimaşk: Dâru'l-Verrâk, 1989.
- Savvâf, Muhammed Şerîf, *Nesru'r-Rayâhîn min Siyeri ve Ahbârî's-Sâlihîn*, Dimaşk: Dâru'd-Dekkâk, 2017.
- Savvâf, Şerîf, *Mevsû'atu'l-Üser ed-Dimaşkiyye Târîhuhâ Ensâbuhâ ve A'lâmuha*. Dimaşk: Beytu'l-Hikme, 2010.
- Sayyâdî, Muhammed Ebu'l-Hüdâ. *er-Ravdu'l-Bessâm fî Eşheri'l-Butûni'l-Kureyşîyye bi 'ş-Şâm*, İskenderiyye: Matba'atu'l-Ehrâm, 1892.
- , *Hidâyetu's-Sâ'î, bi-Sülûki Tarîki'l-Ğavs er-Rifâ'î*, İstanbul: Matba'atu'l-Vezîr Ali Bey, 1289.
- , *Kılâdetu'l-Cevâhir fî Zikri'l-Ğavsi'r-Rifâ'î ve Etbâ'ihî'l-Ekâbir*. Beyrut: el-Matba'atu'l-Edebiyye, 1301.
- , *Tenvîru'l-Ebsâr fî Tabakâti's-Sâdeti'r-Rifâ'îyye el-Ahyâr*. Kahire: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1306.
- Sayyâğa, Nâyif, *el-Hayâtu'l-İktisâdiyye fî Medîneti Dimaşk fî Muntasafî'l-Karnî't-Tâsi'a 'Aşar*. Dimaşk: Vizâretu's-Sekâfe, 1995.
- Schilcher, Linda, *Dimaşk fî'l-Karneyn es-Sâmine 'Aşar ve't-Tâsi'a 'Aşar*. çev. Amr ve Dîna'l-Mellâh, Dimaşk: Dâru'l-Cumhûriyye, 1998.
- , "Ba'du Mezâhiri Ahvâlî'l-A'yân bi-Dimaşk fî Evâhiri'l-Karnî's-Sâmine 'Aşar ve Evâilî'l-Karnî't-Tâsi'a 'Aşar", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Târîhi Bilâdi's-Şâm*, 2 cilt. Dimaşk: Dimaşk Üniversitesi, 1978.323-356.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdîrahmân, *ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karnî't-Tâsi'*, Beyrut: Mektebetü'l-Kudsî, 1974.
- Sehmerânî, Es'ad. *Mevsû'atu't-Tasavvuf el-Müeyssera*, Beyrut: Dâru'n-Nefâ'is, 2015
- Sekâkînî, Halîl, *Kezâ Ene Yâ Dünyâ*. Kudüs: el-Matba'atu't-Ticâriyye, 1955.
- Selâm, Muhammed. Zuğlûl, *el-Edebu fî'l-'Asri'l-Memlûkî*, Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y..
- Semâra, Kinde. "et-Tahavvülâtü'l-Fikriyye ve't-Ta'lîmiyye fî Dimaşk ve Devruhâ fî't-temeddüni'l-Cedîd Nazraten ala'l-Karnî't-Tâsi'a 'Aşar", *Mecelletü'l-Fünûn ve'l-Edeb ve Ulûmi'l-İnsâniyyât*, S. 21, (Mart 2018): 122-140.

- Serko, Mârî, *Dimaşk Fetrate's-Sultân Abdilhamid es-Sânî*, Dimaşk: Vizâretu's-sekâfe, 2010.
- Sıbtu İbni'l-Cevzî, Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, Dimaşk: Müessesetu'r-Risâle'l-Âlemiyye, 2013.
- Similyâ Niskaya, Irina, *el-Bunâ el-İktisâdiyye ve'l-İctimâiyye fî'l-Meşriki'l-Arabî 'alâ Meşârifi'l-Asri'l-Hadîs*, çev. Yusuf Atâullah, Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1989.
- Suluh, Âdil, *Sutûr mine'r-Risâle Târihu Hareketin İstiklâliyyetin Kâmet fî'l-Meşriki'l-Arabiyyi Senete 1877*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1966.
- es-Sûriyyûne'l-Mu'âsirûn Mulâhazât Havle'l-Müctema' el-Mahallî*, çev. Halid el-Cebîlî, Dimaşk: Dâru Nînova, 2018.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakâtu'l-Huffâz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.
- , *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târihi Mısır ve'l-Kâhire*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire: Mektebetu'İsâ el-Bânî el-Halebî, 1967.
- Sübkî, Abdulvehhab b. Alî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*. Thk. Mahmûd et-Tanâhî, Kahire: Dâru Hecer, 1413.
- , *Mu'îdu'n-Ni'am ve Mübidu'n-Nikam*, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr ve Ebû Zeyd Şelebî ve Muhammed Ebu'l-Ayûn, Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1948.
- Sülemî, Ebû Abdirrâhman, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Şahin, Hâşim. "Vefâiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 135-158.
- , "Bayramiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 781-850.
- , "Somuncu Baba". *DİA*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 38/377-378.
- Şam Âlimleri ve Tanınmış Şahsiyetleri Resim Arşivi:  
<https://www.facebook.com/profile.php?id=100063835440728> [22.05.2023]
- Şattî, Cemîl, *A'yânu Dimaşk fî'l-Karnî's-Sâlise 'Aşar ve Nısfî'r-Râbi'a 'Aşar*. Dimeş: Dâru'l-Beşâir, 1994.



- Şattî, Mustafâ. *en-Nukûlu 'ş-Şer 'iyye fî'r-Reddi alâ'l-Vehhâbiyye*. b.y., t.y.
- *Te'yîdu Mezhebi Sâdetinâ es-Sûfiyye*. b.y., t.y.
- Şerîf, Hayrullah, *eş-Şeyh Muhammed Emîn Süveyd*. Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 2015.
- Şîbî, Mustafâ Kâmil, *es-Siletu Beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'*, Bağdâd: Matba'atu'z-Zehra, 1963.
- Şihâbî, Kuteybe, *en-Nukûş el-Kitâbiyye fî Evâbidi Dımaşk*. Dımaşk: Vizâratu's-Sekâfe, 1997.
- *Dımaşk Târîh ve Suvar*. Dımaşk: Vizâratu's-Sekâfe, 1986. 12.05.2023.
- Suriye Tarihi sayfası: <http://www.syrianhistory.com/ar>. 12.05.2023.
- Tabbâh, Muhammed. Râğib, *Î'lâmu'n-Nubelâ' bi-Târîhi Haleb eş-Şehbâ'*, tsh.: Muhammed Kemâl, Halep: Dâru'l-Kalem el-Arabî, 1988.
- Tâfdîfî, Muhammed b. Yahyâ. *Kalâidu'l-Cevâhir fî Menâkibi 'ş-Şeyh Abdülkâdir*. Kahire: Mektebetu el-Bâbî el-Halebî, 1956.
- Tahrâlî, Mustafa. "Rifâiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 285-336.
- Tales, Es'ad. *Zeylu Simâri'l-Mekâsîd fî Zikri'l-Mesâcid*. Beyrut: el-Ma'hed el-Fransî bi-Dımaşk: 1943.
- Tantâvî, Ali, *Dımaşk Suvarun min Cemâlihâ ve 'İberun min Nidâlihâ*. Cidde: Dâru'l-Menâra, 1997.
- *Ricâlun mine't-Târîh*, Mısır: Dâru'l-Beşâir, 1998.
- *Zikrayât*. Cidde: Dâru'l-Menâra, 1985.
- Tarabeyn, Ahmed. "el-Hayâtu'l-İlmiyye fî Bilâdi'ş-Şâm", *el-Mu'temer ed-Devlî es-Sânî li-Bilâdi'ş-Şâm*, 2 cilt. Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978. 645-688.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî'l-Ulemai'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1975.
- Taybe, Müsellem, *Târîhu't-Tarîkati'ş-Şâzelîyye fî Dımaşk*. Dımaşk: Dâru Taybe, 2019.
- Tayyib, Fevvâz, *es-Sahâfetu'l-Arabiyye fî Zilli'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Musul: Dâru Mâşki, 2021.

- Temîmî, Abdülcelil. “el-Emîr Abdulkâdir el-Cezâirî fi’s-Senevâtî’l-Ûlâ min İkâmetihi bi-Dımaşk”, *el-Mu’temer ed-Devlî es-Sânî li-Târîhi Bilâdi’s-Şâm*, 2 cilt. Dımaşk: Dımaşk Üniversitesi, 1978. 423-456.
- Teymûr, Ahmed. *A’lâmu’l-Fikri’l-İslâmî fi’l-Asri’l-Hadîs*, Kahire: Dâru’l-Âfâki’l-Arabiyye, 2003.
- Topal, Ahmet. “Klasik Türk Şiirinde Şam-ı Şerif”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [Taed] 48, Erzurum: 2012, 51-70.
- Tosun, Necdet. “Tasavvuf Kültüründe Tekke Yemekleri”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 12, (Ankara: 2004): 123-135.
- , “Nakşibendiyye”, *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan, 2 bs. Ankara: 2018, İsam Yayınları, 611-694.
- Trimingham, Spencer. *el-Firaku’s-Sûfiyye fi’l-İslâm*, çev. Abdulkadir el-Bahrâvî, Kahire: Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, 1994.
- Ulebî, Ekrem, *Dımaşk Beyne’l-Memâlikî ve’l-Osmâniyyîn*, Dımaşk: eş-Şeriketu’l-Muttehîdetu li’t-Tıbbâ’ati ve’n-Neşr, 1982.
- , *Hitatu Dımaşk*. Dımaşk: Dâru’t-Tabbâ’, 1989.
- , *Yehûdu’s-Şâm fi’l-Asri’l-Osmânî*, Dımaşk: Vizâratu’s-Sekâfe, 2011.
- Uleymî, Abdurrahmân Muhammed. *el-Ûnsü’l-Celîl bi-Târîhi’l-Kuds ve’l-Halîl*, Thk. Adnân, Yûnus Nebâte, Amman: Mektebetü Dendîs, t.y.
- Uslu, Recep, “Devse”. *DİA*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/253-254.
- Ustuvânî, Muhammed Saîd. *Meşâhidu ve Ehdâs Dımaşkıyye fî Muntesaqî’l-Karnî’t-Tâsi’a* ‘Aşar. Thk. Es’ad el-Ustuvânî, Dımaşk: 1993.
- Üdfevî, Cafer b. Sa’leb, *el-Mûfî bi-Ma’rifeti’t-Tasavvuf ve’s-Sûfî*, Thk. Muhammed Îsâ Sâlihiyye, Kuveyt: Dâru’l-Urûbe, 1988.
- Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*. İstanbul: Kitabevi, 2015.
- Watzinger, Carl. *el-Asâru’l-İslâmiyye fî Medîneti Dımaşk*. çev. Kâsım Tavîr. Dımaşk: 1984.
- Weismann, Itzhak. “Suriye ve İsrail’de Tarikatlar: Günümüzdeki Duruma Toplu Bir Bakış”, çev. Hülya Küçük, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. VII, S. 17 (2006): 267-281.

- . *Taste of Modernity Sufism Salafîyya and Arabism in Late Ottoman Damascus*, Köln: Brill, 2000.
- Yâfi'î, Abdullah b. Esad. *Mir'âtu'l-Cenân ve 'İbratu'l-Yakzân fî Maritefi mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zemân*, Thk. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *el-Melâmihu'l-Âmme li't-Tasavvuf el-İslâmî*, İstanbul, çev. İyat Erbakan Dâru'l-Ensâr, 2021.
- . "Celvetiyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 929-977.
- Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sufiler Devlet ve Ulema*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2001.
- Yûnînî, Mûsâ b. Muhammed. *Zeylu Mir'âti'z-Zamân*, Kahire: Dâru'l-Kitâbil'l-İslâmî, 1992.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- . "Sa'diyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. bs. 2 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, 223-284.
- Zâhid, Semar. "el-Hayâtu'l-İlmiyye fî Dimaşk fî Ahdi'd-Devleti'l-Bûriyye", Yayınlanmamış Doktora tezi, Sudan: Câmi'atu Ümm-i Dermân, 2006.
- Zâhirî, Ğarsuddîn Halîl, *Zübdetü keşfi'l-memâlik ve Beyânu't-Turuki ve'l-Mesâlik*. Thk. Bolos Râvîs, Paris: el-Matba'atu'l-Cumhûriyye, 1893
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslam*, Thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- . *Mu'cemu's-Şuyûhi'l-Kebîr*. Thk. Muhammed el-Habîb el-Heyle, Taif: Mektebetu's-Siddîk, 1988.
- . *Târîhu'l-İslâm*, Thk. Ömer et-Tedmurî, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1993.
- . *el-'Iber fî Haberi men Ğaber*. Thk. Salahuddin el-Müneccid. Kuveyt: Dâru'l-Matbûâti ve'n-Neşr, 1960.
- . *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Thk. Şuayb Arnavût. Dimaşk: Müessesetu'r-Risâle, 1985.

- . *Tezkiratu'l-Huffâz*, Thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zerbâ, Firyâd. “el-Hayâtu'l-İctimâiyye fi Dimaşk fi'l-Ahdi'l-Memlûkî”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Amman: Ürdün Üniversitesi, 1980.
- Zerrûk, Hanân, “el-Ekalliyyât ed-Dîniyye fi'd-Devleti'l-Osmâniyye el-Mesîhiyyûn fi Bilâdi's-Şâm Nemûzecen”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cezayir: Muhammed Haydar Üniversitesi, 2017.
- Zeydân, Yusuf. *et-Tarîku's-Sûfî ve Furû' el-Kâdiriyye bi-Mısır*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- Zirklî, Hayruddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.
- Ziyâde Hâlid. *el-Kâtib ve's-Sultân mine'l-Fakîh ile'l-Musakkağ*. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye'l-Âmme lil-Kitâb, 2017.
- . *el-Müslimûn ve'l-Hadâsetu'l-Avruppiyye*. Katar: el-Merkezu'l-Arabî li'l-Ebhâs ve Dirâsâti's-Siyâsiyyât, 2017.
- Ziyâde, Nikola. *Dimaşk fî 'Asri'l-Memâlîk*. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1966.
- . “el-Fethu'l-Osmânî li-Bilâdi's-Şâm ve Âsâruhu'l-Mübâşira”, Beyrut: *Mecelletu'l-İctihâd*, C. 11, S. 44 (1999), 9-35.
- . *el-Hisbe ve'l-Muhtesib fi'l-İslâm*, Beyrut: el-Ehliyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1962.

## ÖZGEÇMİŞ

İyat Erbakan

### A. EĞİTİM

**Doktora:** XIX. Yüzyılda Şam'daki Tasavvuf Hareketi, 2023, İstanbul

**Yüksek Lisans:** İZÜ, Bedrüddîn İbn Cemâa'nın "el-İ'lâm bi Ehâdisi'l Ahkâm" İsimli Eserinin Tahkik ve inceleme, 2017, İstanbul

**Lisans:** Dımaşk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı

### B. AKADEMİK DENEYİM

İZÜ, Arapça ve Tasavvuf Derslerinde Eğitimlik

### C. İLGİ ALANLARI

Arapça ve Tasavvuf

### D. YAYINLAR

#### Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayımlanan Makaleleri

Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Osmanlı Döneminde Şâzeliyye Tarikatının Derkaviyye Kolu Yayılması İstanbul ve Şam Örneği, Cilt 22, Sayı 44, 2019, 49 – 78

Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi, Hüseyin b. Tu'me el-Beytümânî'nin Risâle Hâblullahi'l-Metîn fî Akîdetiş-Şeyhi'l-Ekber Muhyiddîn Adlı Eserinin Tahkikli Neşri, Cilt 5, Sayı 1, 2019, 145 – 201

#### Telif ve Tahkikine İştirak Ettiği Bazı Kitaplar

- *Şerhu Saddi Kelimetin lil-Cemâli'l-Halveti* isimli eserin tahkiki Dr. Veysel AKKAYA ile birlikte
- Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ, Arapçaya tercümesi
- Osmanlı'da İlm-i Hadis, Osmanlı Döneminde Şam'da Hadis Aileleri Kuzberî Ailesi Örneği, bölüm yazması, İSAR Yayınevi